

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

1957

III. ÉVF.

JANUÁR—MÁRCIUS

1. SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

GYERGYAI ALBERT, HADROVICS LÁSZLÓ, KARDOS TIBOR, LUTTER TIBOR,
TAMÁS LAJOS, TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ:

KARDOS TIBOR

A folyóirat e számának írói: *Koltay-Kastner Jenő* egy. tan. az irodalomtudományok doktora; *Zolnay Béla* ny. egy. tan. az irodalomtudományok doktora; *Karel Krejčí*, a prágai Károly Egyetem prorektora; *Wittman Tibor* tszkv. egy. docens; *Hermann József* egy. docens; *Országh László*, az MTA Nyelvtudományi Intézetének osztályvezetője, a nyelvészeti tudományok doktora; *Sziklai László*, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos kutatója; az irodalomtudományok kandidátusa; *Radó György* író, műfordító; *Bársony Imre* könyvtáros; *Tőkei Ferenc*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa; *Nagyrévi György* újságíró; *Richard Prazák*, a brnoi egyetem magyar irodalomtörténész aspiránsa; *ifj. Horváth János* egy. docens, az irodalomtudományok doktora; *Mezey László*, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének kutatója, az irodalomtudományok kandidátusa; *Zsoldos Jenő* újságíró; *Horn András* középiskolai tanár; *Herczeg Gyula* egy. adjunktus; *Hutterer Mikós*, a Moszkvai Állami Egyetem aspiránsa

SZERKESZTŐSÉG:

BUDAPEST V. FISTI BARNABÁS UTCA 1

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

SALLAY GÉZA

A Filológiai Közlöny

évenként négy füzetben kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg. Előfizetési ára egy évre 40 forint.
Megrendelhető az *Akadémiai Kiadónál* Bp. V. Alkotmány u. 21. Bankszámla 04-878-111-45.

Pietro Aretino II. rész

KOLTAY-KASTNER JENŐ

A lovageposz ellenállhatatlanul szatírává torzul tolla alatt. Velencében a XVI. század első felében csak úgy burjánzottak a lovageposzok.¹²⁴ Az után a kedélyes polgári paródia után, mit a firenzei Luigi Pulci *Morgante*-ja jelentett, tartalmat, formát, nyelvet tekintve is itt vesz a műfaj forradalmi, Cervantes felé vezető fordulatot Teofilo Folengo *Baldus*-ával (1517, majd bővebb és lázadó fogalmazásban 1521 Velence). Durva karikatúrában Aretino a Folengo utóda. Csakhogy míg ez népies és tájszólási nyelvet latinosit makaronikus stílusában s a humanista írásmódot karikírozza,¹²⁵ addig amaz nyíltan azonosul a már Rómában megkedvelt cantastorie-vel.

Valószínűleg első velencei idejében, az udvari lovageposzból való kiábrándulásakor írott *Orlandino*-ja nem a gyermek-Orlando hőstetteit tárgyalja, mint Folengo hasonló című burleszk költeménye, hanem lebecsülő értelemben alkalmazva a kicsinyítő alakot, a nagy vitéz karikatúráját rajzolja meg talán nem is töredéknek tekintendő két énekében. Az ajánlás egy Filippo Pasquarino nevű velencei selyemfiúhoz szól. Azután, ócsárolva Nagy Károly lovagjainak „hősi örültségét, melyektől a világ megrészszezik”, elmeséli, hogyan lakmároznak-dőzsölnek császárukkal, milyen pusztítást végeznek a sült baromfik között és — ahogyan valaha fra Mariano tette X. Leo asztalánál egy capricciojában — hogyan csatáznak üröcombok és más ételnemű hajigálásával egymás ellen. De hirtelen Cardo Almansore pogány hős jelenik meg és hívja őket párviadalra, mire mindenki elbújik vagy kifogásokkal igyekszik menekülni, Orlandino is. Végül Astolfo vállalja a harcot, de groteszk vereséget szenved. Nagy Károly „tucat léhűtője” megszégyenül. A meséhez — melynek több népi ponyvakiadásáról tudunk — az a félreérthetetlen célzás csatlakozik, hogy V. Károly császár is ilyen léhűtő, semmiházi vezérekkel veszi magát körül, ahelyett hogy Boiardo-, Arcosto- és Aretino-szabású költőket támogatna.¹²⁶

Az aktuális célzások még világosabbak az Orlandino ama három énekes átdolgozásában, melyet később *Astolfida* címen adott közzé, akkor, mikor már arról panaszkodik egy bevezető szonettben, hogy Pasquino megöregedett és Marforio kezd szenilissé lenni. Szinte kocsmai hangon figyelmeztet, hogy a kényesek ne vegyék kezükbe írását, melyet csak a jó cimboráknak szánt. Cardo

¹²⁴ Marino Sanudo gyűjtőszenvédelének köszönhetjük bibliográfiájukat. L. *Vincenzo Crescini*, M. Sanudo precursore del Melzi. G. St. Lett. It. V. köt. (1885) 181—185.

¹²⁵ *Ettore Bonora*, Struttura e stile del macaronico folenghiano. G. St. Lett. It. 1955. 1—56, 234—256. Ism. Irod. Figyelő 1955. 386—88. — *Carlo Filosa*, Nuove ricerche e studi su Teofilo Folengo. Venezia, 1953.

¹²⁶ Tréfás kolofonja: „Stampato nella stampa pel mastro della stampa, dentro dalla città, in casa e non fuora, nel mille vallo cerca.” Modern kiadása. L'Orlandino, canti due di messer P. Aretino (Scelta di curiosità letterarie inedite o rare dal sec. XIII. al XVII.) Bologna, 1868. — Ponyvakiadásairól l. *A. Luzio*, Giornale di filologia romanza III. köt. fasc. I. (1880) és Bertani, id. mű 288—290.

Almansore itt Arcifanfanová, Baldacco királyává változik. Kihívása és Astolfo vitézkedése azonos az *Orlandinó*ban elbeszéltekkel A „lakoma lovagjai és ágy hősei”-vel szemben, azonban fellép a III. énekben a nép képviselőjében egy „uomaccio grossolano” — Ugier il Danese —, aki leteríti az óriást, s testét olyan szekéren szállítják el, melynek elkészítésére a Pireneusok minden erdejét ki kellett vágni. E népmesei kicsengés, a drasztikus nyelvezet, a rabelaisi nagyotmondások, a népies és városi argo-kifejezések e második változatot is kedvelt ponyvatermékévé tették.¹²⁷ Az *Orlandino* beffa-ja népmesei jelleget ölt benne. Mikor Aretino új művét felolvassák egy firenzei társaságban, meg is jegyzik, hogy „annak invenciója rendkívüli, mert semmi köze nincs a mai költőkhöz, képzetvilágukhoz és csinos kifejezésmódjukhoz.”¹²⁸

7. Két társadalombíráló komédia

Ugyanúgy, mint lovageposzai, az udvar környezetéből indultak ki, de azután egészen egyéni fejlődés útjára tértek Aretino első vígjátékai is. X. Leo Rómájában megismerkedhetett egyaránt a humanista és népi vígjáték termékeivel. Amazt Ariosto és Bibbiena Plautust és Terentiust követő komédiáinak előadásai, ezt Strascino, Gelli, Lasca szívesen látott mulattató paraszt-farcejai képviselték.¹²⁹ Utóbbi irány voltaképp Lorenzo da Medici *La Nencia di Barberino*-jára megy vissza¹³⁰ s hagyományozódik Pulci „La Beca”-ján¹³¹ tovább a firenzei borbélyhoz, Burchiellohoz (Domenico di Giovanni), a cipész Giovanni Battista Gellihez, meg a patikus Lascához (Anton Francesco Grazzini), míg Strascinoban (Campani), Berni két egyfelvonásos parasztdarabjában (*La Catrina*, *Il mogliazzo*) dramatizálódik és a sienai „Rozzi-akadémia” íróiban a humanista vígjátékkal szembehelyezkedő irányú tudatosul. Lasca *Arzigogolo* c. darabjának prologusában már arról panaszkodik, hogy újabban minden tudatlan iparos vígjátékot ír (Scritti 113. l.). Később Aretino Velencében, hol udvarokban kezdett első komédiáit átdolgozza és évek múltán kiadja, megismerkedett Ruzzantenak (Angelo Beolco), a páduai színész-vígjátékírónak és követőjének, Andrea Calmonak (1510—1571) meg Burchiellának (Antonio Molino) vígjátékaival, melyek már a *Commedia dell' arte* csírait hordják magukban.¹³²

¹²⁷ Ponyvakiadásának egyedüli példányát *Pierre Gauthiez* fedezte fel 1896-ban a párisi Bibliothèque Nationale-ban. *Sborselli* azt hiszi, hogy a hely és évszámmegjelölés nélküli nyomtatvány 1547 körül készült. A szöveg végén a szerző így kedélyeskedik népi közönségével: „Presto sarà fuori il resto.” Kiadva: *Poesie di P. Aretino*, vol. I. *Poesie burlesche*. Lanciano (Carabba), 1930.

¹²⁸ *Anton Francesco Doni*, I marmi. A cura di Ezio Chiorboli (Scr. d'It.) Bari, 1928. I. köt. 258.

¹²⁹ *Aretino* Strascinot a Cortigiana I. fv. 11. jelenetében, Gellit és Lascát a Carte parlanti id. kiad. 149—51 l. -in emliti, mint általa tisztelt vígjátékírókat.

¹³⁰ L. Rusticali dei tre primi secoli. *Il Parnaso italiano* XXXIII. köt. Venezia, 1788. 9—26.

¹³¹ Uo. 1—8.

¹³² *V. Rossi*, *Il Quattrocento* (Storia Lett. d'Italia), Milano, 1938. 264—266. — *Domenico Guerri*, *La corrente popolare nel rinascimento*. Berte, burle e baie nella Firenze del Brunellesco e del Burchiello. Firenze, 1931. — *Flamini*, *Il Cinquecento*, id. mű 356—58. — *G. Toffanin*, *Il Cinquecento* (Storia lett. d'Italia), Milano, 1929. 338l. — *Scritti scelti in prosa e in poesia di A. F. Grazzini* detto il Lasca con introduzione e note di Raffaello Fornaciari. Firenze, 1911. — *Ruzzante* három darabja E. Lovarini fordításában, Roma, 1940. — *Berni* két egyfelvonásos parasztdarabja: *Opere*, id. kiad. 235—260. — *Stoppato*, *La commedia popolare in Italia*. Padova, 1887. Ismert. V. Rossi, *G. St. Lett. It.* IX. köt. (1887) 279—297. — A. Calmoról: *G. St. Lett. It.* XL. köt. 439. — *Mario Apollonio*, *Storia della commedia dell'arte*. Roma-Milano, 1930. 59 kk. — *Horányi Mátyás*, *A Commedia dell'arte társadalmi háttere*. Fil. Közl. 1955. 33—47, 177—185.

Aretino első komédiáját, a *Cortigianát* — a cím jelentése „udvari élet” s nem, mint olykor tévesen emlegetik, a kurtizán — talán X. Leo alatt felvázolta. Első, mindmáig kéziratban fekvő fogalmazásában¹³³ VII. Kelemen udvarában (1525. február—július) írta, de végleges alakot csak Velencében nyert, ahol 1534-ben lát nyomdafestéket. Második vígjátéka ebben megelőzte (Velence 1533). A *Marescalco*-t Mantuában, Federico Gonzagánál tartózkodtában (1526 vége, 27. eleje) írta. Itt kell őket szemügyre vennünk, mert három későbbi vígjátéka már ezekétől különböző lelki és szellemi beállítottságról tanúskodik.

Mindkettő az általunk már ismert udvari burlák légkörében született. Az első Pasquino szellemében tőlük emelkedik a római, sőt általában az olasz udvarok társadalmi szatírájává. Mikor 1526 augusztusában Federico Gonzaga kéziratát olvassa, azt írja szerzőjének, hogy komédiája „valóságos tükre a modern udvarnak és a jelenlegi emberi életnek”.¹³⁴ Pedig ebben még a mantuai udvar dicsérete van szembe állítva a rómainak romlottságával, mit Aretino a végső fogalmazásban a velencei szabad élet dicséretével cserélt fel.

A *Cortigiana* prologusában Aretino hangsúlyozza, ne csodálkozzanak a nézők, hogy nem követi darabjában a vígjáték klasszikus hagyományait. Azért jár el így, mert „Rómában ma másként élnek az emberek, mint ahogyan Athénben éltek valaha”. A realista vígjáték alapelvét mondja ki ezzel, melyet három évtizeddel később Lasca még világosabban fog megfogalmazni.¹³⁵

Tudjuk, hogy a *Cortigianának* szinte valamennyi szereplő személye valóban élt vagy megfordult X. Leo udvarában. Az együgyű sienai — kit Aonio Palario latin *Epistoláiban* „Machus blatero” néven említ — a Sacco di Roma után, mint annyi más, Velencébe menekült, hol mint iskolamester működött, de a *Cortigiana* ottani előadása után állítólag kénytelen volt a gúnyözön elől máshova költözni.¹³⁶ András-festő már ismerősünk. Rosso a pápa egyik fő tréfacsinálója, Romanellónak ószeres boltja volt a Borgóban s az udvar is élt szolgálataival. Zoppino — aki nem azonos sem a már említett utcai énekessel, sem a velencei nyomdással, akik Aretino életében szintén szerepelnek, s mindhárman sántaságukról kapták nevüket — Róma leghíresebb szerelmi közvetítője, kiről Aretino külön könyvet írt. Alvigianak, a szenteskedő kerítőnőnek, ha nem is neve, de szerepe hiteles.¹³⁷ Hihetőleg a tárgyalt burlák egy része is bír történeti alappal.

A darab rendkívül gyorsan, ugrásszerűen egymásra következő epizódok sorozata. A személyek ötszörnél többször is megjelennek, eltűnnek s minden szabály megcsúfolásával az élet forgatagának tolmácsolói.¹³⁸

¹³³ L. róla A. Luzio, P. Aretino nei primi anni, id. mű 2.

¹³⁴ Id. Luzio, Un pronostico, id. mű 95.

¹³⁵ A „Strega” prologusában 1566 táján: „Aristotele e Orazio videro i tempi loro, ma i nostri sono d'un altra maniera: abbiamo altri costumi, altra religione e altro modo di vivere, e però bisogna fare le comedie in altro modo: in Firenze non si vive come si viveva già in Atene e in Roma...” *Lasca*, Opere, id. kiad. 109. — *Lasca* Arzigogolo-ja ugyanolyan beffa, mint Aretino *Cortigiana*-ja: Az öreg Alessio ügyvéddel elhitetik, hogy megfiatalították, de ő ennek hátrányait tapasztalva újabb pénzázdozattal visszaöregítetteti magát. Ugyanő, Arzigogolonak, egy parasztnak ügyét védve — Patelin mester példájára — azt tanácsolja neki, hogy a bíró minden kérdésére fűttyel válaszoljon. A paraszt megnyeri perét, de az ügyvédnek is ugyanazzal a pénzzel fizet (uo. 112—158.).

¹³⁶ Bertani, id. mű 385.

¹³⁷ Ragionamenti II. r. 3, id. kiad. 381.: „Una ruffiana cattolica è una corgnuola apprezzata da ognuno”.

¹³⁸ Ireneo Sanesi, La commedia (Storia dei Generi italiani), Milano, 1935. 233.

A komédiának két főhőse van. Az egyikben Aretino azt az embert gúnyolja, akit a jómód arra visz, hogy mindenáron udvaronccá akarjon lenni. Ez messer Maco. A sienaiak hírhedtek voltak együgyűségükről,¹³⁹ de ez a típus Boccaccio óta kedvelt volt a novellairadalomban és Aretino hiszékeny sienaija nem valószínűleg a X. Leo udvarában előadott Machiavelli *Mandragolájának* és Bibbiena *Clandriájának* rokon főszereplőinél. Különben világos, hogy az araoeli sekrestyés alakja s a vele kapcsolatos jelenet (III. fv. 12. jel.) a *Mandragola* fra Timoteojáról és egy asszonnyal való beszélgetéséről (II. 3.) van mintázva.¹⁴⁰

A másik főhős a nápolyi nemesből lett római udvari ember típusát mutatja be. A két főhősnek két egymással lazán összefüggő cselekményszál felel meg.

A Rómába érkező messer Maco maestro Andrea festő karmái közé kerül, aki elhiti vele, hogy ő udvari embert farag belőle, hogy azután kardinálissá lehessen. Ezért formába kell őt önteni, mi először nem sikerül. Torzító tükörrel megijeszti, de azután közönséges tükörrel visszavarázsolják régi alakját. Maco egyben beleszeret Camillába, egy kurtizánba, és Andrea mester, Zoppino segítségével, miután előbb azzal az ijesztéssel, hogy a rendőrség keresi, megfutamítja, hozzá juttatja, de azután spanyol katonáknak öltözött társaival kiugrasztják a cortegiana ablakán.

A nápolyi nemes, Parabolano párhuzamos meseszála kúszáltabb. Szolgájával, Rossóval — kiben a humanista vígjátékok antik szolgatípusa novellisztikus elemekkel, de főleg a római valósággal gazdagodik — gyönyörű orsóhalakat, „lampreda”-kat akar küldeni régi ismerősének, Macónak, hogy érkezését megünnepelje. Rosso a pápai udvar beszerzőjének adja ki magát, ingyen kicsalja egy halásztól a halakat s barátaival egy kocsmában elfogyasztja őket. Urát, aki álmában kibeszélte, hogy beleszeretett Liviába, azután egy Alvia nevű kerítőnő segítségével csapja be. Elhiti vele, hogy Livia is halálosan szereti s Alvia házában várja, de csak sötétben fogadja. Persze, a kerítőnő Tognát, Arcolano pék feleségét csempészi Livia képében a sötét szobába. Az esetet a szolga arra is akarja használni, hogy Valeriót, Parabolano egyik nemes udvari emberét, akit utál, lehetetlenné tegye. Alvia útján elhiti urával, hogy az szerelmi légyottját elárulta Livia hős-katona bátyjának, mire a derék Valerio kegyvesztetté lesz. De a csel Alvia részére rosszul üt ki. Togna részegnek hitt férje ruháiban szökött a légyottra, de az felesége szoknyájában lopakodott utána. Kiderül a csalafintaság és az eset tragikus fordulatot venne — „certo la scoppia, s’ella non finisce in tragedia,” mondja Parabolano (V. 22.) — ha a böcs Valerio nem tanácsolná urának, fogja fel tréfának a vele történeteket s bocsásson meg Rossónak, akit a becsapott halász és egy őszeres zsidó is szorongatnak. Utóbbtól egy finom selyemzekét csalt ki azzal, hogy öccsének meg egy ferencrendi csuhát is akar még vásárolni. A zsidóval felveteti a csuhát, hogy lássa, hogyan állna az hozzá hasonló termetű öccsén, azután meglép és a rendőrökkel az őt üldöző barátcsuhás őszerezt elfogtatja (IV. 5.). Mindketten pénzüket keresik Rossón, de a megbocsátó Parabolano őket is kielégíti. A péket egy cinikus érvvel kibékíti feleségével, barátját, Macót — kivel csak most találkozik — pedig megnyugtatta az őt üldöző spanyolokat illetően, mert — úgymond — jobb velük békében élni, később egyszer majd megmondja, miért.

E szervesen a cselekményhez tartozó jelenetek mellett van azután a darabban egész sor Róma akkori életéből vett járulékos ábrázolás. Ilyen az, melyben

¹³⁹ L. Francia, *La novellistica*, id. mű I. köt. 408.

¹⁴⁰ I. Sanesi, id. mű I. 233 kk.

Maco úr, Molière Pourceaugnacjának ez előfutára, egy utcai rikkancstól könyvet akar vásárolni, miből megtanulhatja, hogyan lehet valaki gyorsan és könnyen udvari emberré. A rikkancs aktuális röpiratokat ajánl. A római fogalmazásban, mely még dicsérő szavakat tartalmaz VII. Kelemenről és Gibertiről, a páviai csatáról és I. Ferenc elfogatásáról,¹⁴¹ a velenceiben (I. fv. 4. jel.) a magyarországi török háborúról árul hangos kiáltással röplapot. Aretino saját röpiratai is így terjedtek. De jelen van célzásokban X. Leo egész táborkara is: fra Mariano (I. 12.), Serapica, Accursio (II. 22.), az adóprése miatt gyűlölt Armellino (IV. 1.), a fűzfapoéta gaétai apát (II. 11.), az arcipoéta (II. 17.), X. Leo kedvenc zenésze, gróf Gian Maria giudeo (III. 11.); szó van az elefánt végrendeletéről (III. 11.), a VI. Adorján megválasztásakor írt pasquinátákról (III. 8.) és a szobor ünnepéről (V. 15.); találkozunk híres római kurtizánok neveivel (IV. 2.).

Másrészt igen gazdag betétek a darab főtémáját, a pápai udvar elleni szatírárt a végső fogalmazásban általános udvarellenessé szatírává szélesítik ki. Ilyen az a jelenet, melyben Andrea mester, az udvari ember fő jellemvonásait fejtegetve, valószínűleg tudatosan, Castiglione *Cortegiano*jának népi szemszögből látott szatirikus ellenképét rajzolja meg (I. fv. 22. jel.), vagy amelyikben Parabolano két gentiluomoja közül a másik, Flaminio vitázik az öreg Sempronióval, aki fiát az udvarba akarja küldeni, mert azt képzei, ott változatlanul az ő korának viszonyai uralkodnak, pedig azóta megromlott ott az élet! Flaminio és Valerio beszélgetései (I. 8, III. 7.), Valerio monológjai (IV. 7, V. 1.), Grillo szolga bírálata az udvarmesterről (IV. 14.), a megdöbbentő kép, mit Rosso fest az udvari cselédek ebédlőjének piszkáról, étkezésüknek elhanyagoltságáról (V. 15.), minek undorában talán Aretinónak is volt része X. Leo korában, sok oldalról világítja meg nagy keserűséggel és lírai hévvel ezt a társadalmi problémát. Flaminio, aki a darabban Aretino véleményeinek képviselője, az őt csitító, kompromisszumot kereső Valerioval szemben ki is mondja: „Inkább legyen káromra az igazság kimondása, mintsem hasznomra a hazudozás!” (III. 7.) Maga a szerző — aki később prózai művekben, „capitolo”-kban és egy elméleti munkában tér újra meg újra vissza e tárgyra, nem is győző csodálkozni a forradalminak beillő tetten, hogy 1537 nagybőjt első hetében a pápai Bolognában, „bár az a papok szolgálóleánya és a komédia az ő szokásaiknak leleplezője,” előadták a *Cortigianát*.¹⁴² A darab végén (V. 16.) Parabolano önvallomása a műveletlen nemesség felelősségét és bűneit hangsúlyozza ily állapotok kialakításában. Rosso még abban is kételkedik, hogy Parabolano tud írni-olvasni.¹⁴³

E képpel, melyben a X. Leo, VII. Kelemen alatt és később szerzett élettapasztalatok egymás fölé helyeződő rétegei nincsenek művészi enyegyengetve, a végső fogalmazvány Velence szabad életét, politikusait, tudósait, művészeit, íróit, költőit helyezi szembe (III. 7.) hízog célzattal. Rejtett gúnyt legföljebb abban az állításában sejtethünk, hogy mikor Gritti András doge I. Ferenc királyt fogadta, a bucentoro elsüllyedéssel fenyegetett, olyan terhet jelentett rajta a szenátus nagy bölcsessége.

Aretino egyházellenes állásfoglalását a darabban legélesebben Alvigiának Araceli-beli gyónási beszélgetése mutatja meg (III. 12.). De gyakran a helyzetek komikumába a komor pesszimizmus színei vegyülnek. Rómában minden hosszadalmas — mondja Rosso — egyedül tönkremenni lehet gyorsan. S Itália? „A háborúk, pestis, drágaság, élvezethajhászás olyan erkölcsi romláshoz vezettek,

¹⁴¹ A. Luzio, P. Aretino nei primi anni, id. mű 2.

¹⁴² Aretino, Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 364, 1537. dec. 16-i levél.

¹⁴³ Sinigaglia, id. mű 159.

hogy unokatestvérek, sógor és sógornő, fivér és nővér keverednek össze minden tekintet, -szégyenérzés és lelkiismeretfurdalás nélkül” (II. 10.). Kicsinnyé lett a világ, mert becsületes ember nem találja benne helyét (III. 7.). A Flaminio-típusú igazságot kereső és bátran kimondó udvari ember épp oly hontalan, mint a magas erkölcsi érzékkel kompromisszumot kereső Valeriók. Az író keserősége szinte embergyűlöletté válik, mire való hajlamosságot Aretino későbbi műveiben is meg fogunk figyelhetni. Mint Molière vígjátékai, a darab néha komikum és tragikum határán áll.

A *Cortigianával* a korábban csak rövidebb, többnyire egy felvonásra szorítkozó népi színjátszás benyomul az Ariosto-Bibbiena féle humanista komédia adta öt felvonásos keretbe. Népi alakok: Rosso, Grillo, Zoppino, Alvigia, Togna, a pék, a rikkancs, furfante uralkodnak benne. Biagina — Camilla kurtizán szobalánya —, a bargello és rendőrei, a makaronikus latinsággal beszélő Mercurio, az udvari ember formába öntésénél segédkező kuruzsló orvos (IV. 1.) is hozzájuk tartoznak. Ezek beszélnek a maguk köznap életéről, elferdítenek számukra ismeretlen szavakat. A vígjáték stílusa is népies. Tele van a római köznép argot-kifejezéseivel. Maco szerelmeslevelében (II. 11.) a petrarchista stílus paródiáját kapjuk. Grillo olykor spanyol szavakat kever beszédébe (II. 22.). Népi jeleneteinek stílusrealizmusa a kúszált szerkezetű darabot friss komikummal tölti meg.

A *Marescalco*, a *Cortigiana* római élménye után, egy Mantuában kellemesen töltött időköz emlékéből táplálkozik, sőt egyesek szerint ott valóban megtörtént udvari tréfa feldolgozása közismert személyek szerepeltetésével,¹⁴⁴ öt felvonásban. Benne egy udvari alkalmazottá lett volt kovácsmester visszasírja ugyan régi független iparoséletét, de csak azért, mert Federico Gonzaga, az apaian jó fejedelem (II. 9., IV. 3.) meg akarja nősiteni, s ő — a dajka céloz a miétre — gyűlöli a nőket. Mint Aretinónak a fejedelemmel való levélváltásából és egy lírai vonatkozású vallomásából kitűnik,¹⁴⁵ Aretino maga is rabja volt a szodomita szerelemnek, mit a humanizmus hozott divatba — a fiú-szeretőt görögből származtatott szóval hívták „cinedo”-nak — s mitől egy időben Torquato Tasso sem volt ment.¹⁴⁶ A komédia a nőstítés körül forog, míg a darab végén kitűnik, hogy az egész csak a fejedelem tréfája volt s a mennyasszonyi ruha alatt az udvar egy csinos apródja rejtezik.

A sovány cselekmény öt felvonássá való duzzasztása két hagyományra való támaszkodással sikerül. Az egyik a népi, házasságot dicsérő (I. 6.) és rossz feleséget ócsároló, asszonycsúfoló (II. 5.) versezeteké, mely utóbbiak Boccaccio

¹⁴⁴ *Abd-el Kader Salza*, Le commedie del secolo XVI. G. St. Lett. It. XI. köt. (1902) 424. — *Bertani*, id. mű 386.

¹⁴⁵ *Luzio*, P. Aretino nei primi anni, id. mű 22—23, 74—75.

¹⁴⁶ *Voigt*, id. mű I. köt. 476—78. — *Ariosto* VII. satirájában ostorozza:

Senza quel vizio son pochi umanisti
Che fe' a Dio forza, non che persuase
Di far Gomorra e i suoi vicini tristi.

— *A. Graf*, Attraverso il Cinquecento, id. mű 89—167. — Tassoról I. *Solerti*, Anche Torquato Tasso? G. St. Lett. It. IX. 431—440. — Az ageni püspök, Bandello több novellája mulat a pederasztian (pl. III. 48). Az I. könyv 6. novellájában a gyóntató hiába faggatja a haldokló Porcellinot, követett-e el természetellenes bűnt, mert az a szodomiat olyan természetes dolognak tartja, mint az evést és ivást. Ismeretes, hogy Giovanni Antonio Bazzi festő e nemi eltévelyedéstől kapta a *Sodoma* művésznevet.

Corbacciója óta novellák és farce-ok kedvenc témája.¹⁴⁷ A másik a humanista vígjáték hagyománya. Az antik ludimagistro azonban nála lesz először az olasz latinnal keverő, mindenben antik párhuzamot kereső korabeli pedáns iskolamester életből vett, modern típusává, melyet akkoriban a Páduából kiinduló u. n. „fidenziánus” költők egész raja gúnyolt már.¹⁴⁸

Igaz, hogy — mivel a darab végig az udvarban játszódik — a *Marescalco* kevésbé népies hangú, mint a *Cortigiana*, de a gyermek Giannicco, aki huncutságával a komédia másik igen életszerű figurája — három népdalt énekel benne, melyeknek változatát d'Ancona Velencében korunkban is feljegyezhetette,¹⁴⁹ s a pedáns kabátjára hátul akasztott petárdával olyan csinyt ismétel, mellyel népi farceok éltek szívesen.¹⁵⁰ A főhős egy vízkereszti ráolvasást idéz (II. 10.) s a gróf fullajtárja argoban beszél (V. 11.), mikor pl. „pettinare”-t mond „ingyen zabálni” értelemben.

A *Marescalcót* Mantovában érthetőleg nem adták elő,¹⁵¹ csak arról a folignoi előadásáról tudunk, melyről egy Marchesio Orfino nevű volt római barátja értesíti Aretinót 1533. március 11-i levelében.¹⁵² Ez az „apostoli komisszárius” a nem épp épületes célzású vígjátékot azon melegében, mindjárt velencei megjelenése után színre vitte.

8. *A publicista*

A revue-jellegű tarka *Cortigiana* és a népi asszonycsúfoló motívumokkal szoros szerkezetű drámává duzzasztott udvari burla, a *Marescalco* mellett tovább folynak Aretino tollából Velencében a szókimondó giudiziok és pasquináták.

1528 októberében a pápa visszatér Rómába és szövetséget köt a császárral, aki haddal segíti a Medicieket Firenze uralmának visszaszerzésében. Ez a következő évi szatirikus naptárban Aretinot élesen szembe fordítja V. Károllyal, aki ellen egy prózai pasquillust is ír a császárpárti Siena barcelloniai követének koholt levele képében, melyben a császár sienai látogatásának tervéről van már szó. A pápa haláláról szóló hamis hírre Gibertit gyanúsítja szonettjével, hogy Sanga segítségével megmérgezte. Császár és pápa egy őket gyalázó „testamentum” szerzőségét is neki tulajdonították. Teljesen I. Ferenc pártjára áll most s annak velencei követénél éles kijelentéseket tesz Frederico Gonzaga ellen is, mire ez

¹⁴⁷ *Salza*, *Le commedie del sec. XVI.*, id. cikk 427—28. Ilyen asszonygyűlölő és -csúfoló könyvet ad ki 1545-ben *Michelangelo Biondo* („Angoscia, doglia e pena”) és 1554-ben *Giov. Battista Modio* („Il convito, ovvero del peso della moglie”). L. kiadásukat: *Trattati del cinquecento sulla donna*, a cura di G. Zonta. Bari (Scr. d'It.) 1913. 73—220, 311—365.

¹⁴⁸ *Sanesi*, id. mű I. 237. — Glottogrysió Fidentio költeményeit I. II Parnaso Italiano XXV. köt. Marittimi e pedanteschi del sec. XVI. 211—255. Camillo Scrofa gúnyol bennük egy pedantériájáról híressé lett páduai iskolamestert. — *A. Graf*, *Attraverso il cinquecento*, id. mű 193—194. — *Bibbiena* a Calandria Polinico-jában a humanista mintát másolja és *Francesco Belo* darabja, „El pedante”, melynek hatását *Severino Ferari* kereste a *Marescalco*-ban (Camillo Scrofa e la poesia pedantesca. G. St. Lett. It. XIX. 325.) csak 1529-ben jelent meg nyomtatásban, s *Bertani* (id. mű 388—89.) sem tartja valószínűnek, hogy Aretino 1526—27-ben írott darabjában az 1533-i megjelenés előtti betoldásról lehessen itt szó, ahogyan a Ricchi „Tre tiranni” c. darabjának 1530 őszén Bolognában történt előadására való célzás így került bele. *L. M. Apollonio*, *Storia del teatro italiano*, id. mű II. 83.

¹⁴⁹ II. fv. 8. jel. „La vedovella quando dorme sola...”, „Deh, averzi Marcolina...”, „Cara madre, maridemi...”. Alessandro d'Ancona, *La poesia popolare italiana*. Livorno, 1906 106, 108 ll.

¹⁵⁰ *Sanesi*, id. mű I. 237.

¹⁵¹ *Bertani*, id. mű 390 l és D'Ancona A., *Il teatro mantovano*. G. St. Lett. It. V. 73.

¹⁵² *Lettere a P. Aretino* I. 1. köt. 257—58 ll.

azzal fenyegeti meg, ha így folytatja, a paradicsomban sem lesz biztonságban az élete.¹⁵³

Az év végén azután sor kerül a császár és pápa találkozására Bolognában (1529. nov. 5.). Velence, Mantua közbejöttével megkötik a törökellenes ligát s a pápa V. Károlyt császárrá koronázza (1530. febr. 24.). A piperkőc Vasto márkí, aki „inkább Venushoz, mint Marshoz hasonlít”, máris megjelenik Velencében, hogy a szövetséges sereg főparancsnokságát elnyerje. Olyan ámbra-illatot terjeszt — mondja Aretino a velencei közhangulatot kifejező szonettjében — hogy a szenátorok e varázs ellen csak úgy védekezhetnek, hogy befogják orrukat, ahogyan Ulixes füleit fogta be a szirénák éneke ellen való oltalmul. Azt hitte, a szenátorokat bivalyokként orruknál fogva vezetheti, de azok velencei nyelv-járásukban azzal felelnek, hogy

„l saravve un peccao
ch' un fante cusi bel gisse in Turchia,
a risgo de morir su 'na galia.
Cosi la Signoria
lo licenziò, onde a Milan scornato
con le pive nel sacco è ritornato.”¹⁵⁴

1533-ban *Giudizio*-i — melyeket csak kéziratban küldött szét az udvarokba s elvesztek, kis töredékben maradtak meg, vagy csak róluk szóló okmányokból ismeretese¹⁵⁵ — már oly tekintélyre tettek szert, hogy I. Ferenc egy díszes aranylanc küldésével akarja végleg magának megnyerni, melynek zománcos lemezeire ezt íratta: „giudiziói sokat fognak rólam hazudni”. A szellemes tréfát Aretino hízelgő levéllel viszonzta.¹⁵⁶

Egyedül 1534-re szóló szatirikus naptára maradt fenn teljes szövegben, melynek másolatát a bécsi „udvari könyvtár” őrizte meg.¹⁵⁷

VII. Kelemen és I. Ferenc előző év októberében Marseilleben találkoztak a pápa unokahúgának, Medici Katalinnak és a király másodszülött fiának esküvőjén. Az esemény mögött mindenki a császár elleni szövetség létrejöttét sejtette a paviai vereség és a Sacco di Roma megbosszulására. Aretino most császárelles élel tekintti át az európai politika várható alakulását, s franciabarát szempontból rendezi újra Itáliát. Nápolyból elűzi a spanyolokat, a császárpárti Doria dozsét Genovából, Francesco Sfrozát Milánóból. Toscanát Medici Katalin férjének juttatja és Sienát is elveszi a császáriaktól. Ami a világpolitikát illeti, VIII. Henrik angol király mellé áll a meddő aragoniai Katalintól, a császár hűgától való válás dolgában. Támadja a pápaság romlottságát, de V. Károlynak egyetemes zsinat összehívását célzó terveit is. A török elleni küzdelem kérdésében neveltség tárgyává teszi V. Károly és I. Ferdinánd tehetetlenségét, valamint a magyar koronáért való küzdelmet és Gritti Lajos fondorlatait, akihez egri püspökségbe érkezésekor üdvözlő költeményt írt,¹⁵⁸ és aki épp ez időben csalogatta, jöjjön hozzá Konstatinápolyba vagy Magyarországra, ahol fejedelmi fogadtatást ígér neki.

¹⁵³ A. Luzio, P. Aretino nei primi anni, id. mű 8—30, 80—81 ll. XVII—XVIII. ok. — A. Luzio, Un pronostico, id. mű 153 l.

¹⁵⁴ Poesie, id. kiad. 178—79 ll.

¹⁵⁵ Az 1530-i *Giudizio*-ról Luzio, P. Aretino nei primi anni, id. mű 31 l.; az 1531—33-ról Luzio, Un pronostico, id. mű XIII. l.

¹⁵⁶ Luzio, P. Aretino nei primi anni, id. mű 53 l. — Lettere, I. knyv. (Scr. d'It.) 42—43 l.

¹⁵⁷ Kiadta A. Luzio, Un pronostico satirico, id. mű.

¹⁵⁸ Kretschmayr Henrik, Gritti Lajos. Budapest, 1901. 55 l jgyz.

De ez esetben Aretinónak nincs szerencséje jövődölésével, mert minden visszájára fordul. VII. Kelemen 1534 szeptemberében meghal, Grittig megölik, V. Károly politikája fokozottan a Földközi-tenger felé fordul.

Barbarossa hajóhada elfoglalja Coront és az olasz partokat veszélyezteti. A castrói tartományban rabol.¹⁵⁹ 1535 júliusában a császár megindul Tunis ellen. A flottát Andrea Doriára, a sereget Vasto márkira bízta. Július 14-én Golettánál Barbarossa egész flottáját elfogja és számos francia ágyút zsákmányol. Azután elfoglalja Tunist, de Barbarossa Algírba hajózik át s augusztusban V. Károly Szicílián keresztül Nápolyba, majd III. Pál látogatására következő év tavaszán Rómába érkezik.

Ellensakkhúzásul I. Ferenc 1536 februárjában megkötö a francia—török szövetséget.¹⁶⁰ Aretinónak levél formájában hozzá intézett röpirata most már nemcsak az olasz, de európai közvélemény és megbotránkozás tolmácsolója, s visszhangja nem marad el az európai politikában.¹⁶¹

V. Károly felfedezi Aretino „sajtó”-működésének fontosságát politikai céljainak Itáliában való támogatására, s a milánói bevételek terhére 200 dukát évjáradékot biztosít részére. A francia politikától való elhódítása annál hasznosabbnak bizonyul, mivel I. Ferenc csapatai 1536 áprilisában elfoglalják Torinót s Miláno felé igyekeznek előretörni, hogy Medici Katalin férjének, az Orleansi hercegnek jogigényét érvényesítsék. Leyva, hogy a piemonti francia sereget elvágja az anyaországtól, a Provenceba támad, de a hadmozdulat nem sikerül és ő belehal a kudarcha. Vasto márki, az új főparancsnok Lombardia felől támadja meg a franciákat és kiveri őket Torinóból. Aretino levelei támogatják e vállalkozásokat.¹⁶² Vasto márki dicsérete felé fordul, s bár a milánói évjáradék kifizetése sokszor a helyi szervek hibájából akadozik, mi elleni tiltakozással tele vannak Aretino levelei, s bár a francia politika is tapogatózik, nem hódíthatná-e vissza a félelmes tollú „publicistát”,¹⁶³ az élete végéig hű marad a császári politikához, nem úgy azonban, hogy a másik táborban is ne tartott volna fenn baráti kapcsolatokat.¹⁶⁴ Kitar mellett akkor is, mikor 1541 októberében V. Károly algéri vállalkozása, mellyel végleg le akart számolni Barbarossával, kudarcha fűlt, ami az itáliai francia politika étvágát újraélesztette.¹⁶⁵ Méltán tisztelte meg őt a császár, mikor 1543 júliusában velencei területen vonul át és a szenátus az urbinói herceg kísérlőjeként őt küldi üdvözlésére, azzal, hogy jobbjan engedi őt lovagolni s barátságosan elbeszélget vele.¹⁶⁶ Nincs azonban semmi alap annak feltételezésére, hogy rendszeres hír- sőt kém-szolgálatot teljesített volna V. Károly részére.¹⁶⁷ Másrészt anakronisztikus az az állítás, hogy azért állt volna a császár pártjára, mert tőle hazafias törekvéseinek teljesítését várta. Aretino csak igen kivételesen szól „a rab haza szen-

¹⁵⁹ Lettere, I. köt. (Scr. d'It.) 235.

¹⁶⁰ Brandi, id. mű 306—317.

¹⁶¹ Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 235—237.

¹⁶² Brandi, id. mű 321—329. — Lettere I. (Scr. d'It.) 73—74, 90, 97. 1536 márc. 10, okt. 13, dec. 18; i levelek.

¹⁶³ Uo. 155, 167, 171—72, 191—92, 275—76., 1537 máj. 21, jún. 6, 8, júl. 1-i levelek.

¹⁶⁴ L. Guido Rangone gr-hoz, régi jóakarójához 1536 nov. 30-án írott levelét, melyben az olaszországi francia sereg vezérévé történt kinevezéséhez gratulál és ajándékát köszöni. (Lettere I. köt. Scr. d'It.) 94 l. — Gyanúsítások is érik emiatt, sőt — úgy látszik — nevével franciabarát írást is hamisítottak (uo. 125—130, 154—55, II. köt. 130.).

¹⁶⁵ Brandi, id. mű 389—401.

¹⁶⁶ Lettere, III. 37—38.

¹⁶⁷ Mazzuchelli, id. mű 195. — Toffanin, Il Cinquecento, id. mű 288. — A. Schultheiss, Id. mű 43.

vedései"-ről,¹⁶⁸ vagy foglalja valamiképp egységbe Itáliát, ahogyan a Cortigiana idézett erkölcsbíráló kifejezésében tette. A Haza számára: Arezzo. A szülőföldtől való távolélést még a száműzetés formájában sem tartja szerencsétlenségnek, mert „mindenütt melegít a nap, ugyanoly szelíden süt a hold, egyformán ragyognak a csillagok. Ott van az igazi hazánk, hol szíves fogadtatásra találunk. Azok, akik elvesztése miatt panaszkodnak, vegyenek példát a madaraktól, melyeknek szorgalma másutt igyekszik elpusztított fészkeiket újra felépíteni.”¹⁶⁹ Politikai realizmusától távol állnak olyan messzibe tekintő ideálok, mint Petrarca és Machiavelli egységes Itáliája. Viszont vannak — mint majd meglátjuk — más igen haladó vonások ebben a politikai realizmusában.

1534 után Aretino nem él többé a szatirikus naptár műfajával; a pasquinata formáját is már csak nagy időközökben és ritkán alkalmazza. Két évvel korábban tett kísérletet Pasquino velencei meghonosítására s Pasquino meg Marforio igazmondását később is szívesen emlegeti.¹⁷⁰ A Rialto-híd alatt a gobbónak, púposnak nevezett szoborra akasztja ki némely szatíráját, amivel maga ellen is hív ki gúnyos szonetteket.¹⁷¹ Ír Camillo Orsini ellen 1532-ben egy Pasquinátát abból az alkalomból, hogy ez a hosszú idő óta Velence szolgálatában álló hadvezér kolostorba vonult. Dicsősége abban van — mondja — hogy hajdan Apuliában tehenekkel és búzatáblákkal hadakozott francia zsoldban s hogy ellene, a költő ellen akasztatott ki pasquinátát a gobbóra. Aretino egy oldalvágása talán Folengónak szól, aki korábban Orsini házában nevelő volt.¹⁷² Benedetto Accolti ravennai bíboros ellen intézett pasquinátáját is valószínűleg akkor írta, mikor a pápa 1534-ben azt a Marca-anconai legáció alól rossz kormányzása és visszaélései miatt felmenti, majd az Angyalvárba zárátja. Agyba-főbe dicséri, bőkezűségét a X. Leóéhoz hasonlítja, csak azért, hogy a végén kijelentse, mindennek épp a fordítottja az igaz.¹⁷³ De a költészetben amatőrködő Vasto márkival is vált tréfás gúnyverseket.¹⁷⁴

Igen valószínű, hogy a római Pasquinónak is küldött olykor még szatírát. Egészen az ő stílusára vall egy „*Pasquino profeta del XLI*” aláírásu gúnyirat, mely szidalmazza a burgosi bíborost, a szobor akkori patrónusát, amiért elmulasztotta megrendeztetni április 25-i ünnepét, megrója a pápát, hogy nem akasztatta fel Bendetto Accolti ravennai bíborost, s kikel III. Pál fia, Pier Luigi Farnese castroi herceg ellen, felfedve a fanoi püspökkel szemben elkövetett gyalázatos kegyetlenségét. V. Károlyt luteránus-barát politikával vádolja, I. Ferencet — a török szövetségesét — a „legkeresztényietlenebb király”-nak gúnyolja. Utat enged a két Baglione — Firenze és Perugia árulói, Malatesta és Rodolfo elleni gyűlöletének s nem kíméli Cibo, Caraffa (IV. Pál) és Monti (III. Gyula) kardinálisok erkölcsi életét. Úgy látszik a Cortigianában szereplő Rossónak küldte ezt a támadó hévben legrégibb római pasquinátaival rokon gúny-

¹⁶⁸ Lettere II. köt. 278 l. 1542 (tévesen MDLXII) jún. 10-én Luigi Alemanninak írott levél.

¹⁶⁹ Csak a risorgimentos túlbuzgalom kereshetett benne (l. *Sinigaglia*, id. mű 70 l) hazafiságot. — 1538 júl. 13-i levél. Lettere II. (Scr. d'It.) 71. — Az Ipocrito-ban is Artico Milanot köszönti hazájaként (II. fv. 10. jel.).

¹⁷⁰ Pl. Carte parlanti, id. kiad. 20, 64, 77.

¹⁷¹ Bertani id. mű 104.

¹⁷² Poesie, id. kiad. I. köt. 180—81. — A. Luzio, Nuove ricerche su Folengo. G. St. Lett. It. XIV. köt. (1889) 367.

¹⁷³ Poesie, id. kiad. I. 140. — A. Luzio, Un pronostico, id. mű 61.

¹⁷⁴ Vasto márki 1532 ápr. 22-i levele. Lettere a P. Aretino I. 1. köt. 178.

iratot kifüggesztésre, mert a végén az ő üdvözlétét tolmácsolja.¹⁷⁵ Lodovico Dolce egy levele¹⁷⁶ arra mutat, hogy a névtelen pasquinatát általában Aretinónak tulajdonították és ő nem is tiltakozott ellene, hanem kiadta a levelet.

Még elkieseredettebb az a kétségtelenül hiteles, mert Aretino kézírásában fennmaradt „*Paspuino in collera*”, mely III. Pál pápa nepotizmusa és élete ellen kel ki. Az előző gúnyiratban is ócsárolt lánya gyermekeinek apja és nagyapja ő egyben! Már csak az segíthetne, ha Soliman átkelne a Száván és doronggal reformálná meg az általános rothadást.

Hor passa, Soliman, presto la Sava
E vien tu a riformarci a suon di pali,
Poi che San Pier si sta a menar la fava.¹⁷⁷

Még egy pápaellenes pasquinatájáról van tudomásunk, mely szerint III. Pál a kardinális kinevezések szülési fájdalmába halt bele (1549).¹⁷⁸

Persze a fáradságosan felkutatott szatírák és egyéb költemények csak kis részét képezik Aretino termésének. Rossónak írja, hogy legalább 400 szatirikus szonettet írt s egyik biográfusa is az elveszett költemények számát nagyobbra becsüli a megmaradtoknál.¹⁷⁹ Tullia d'Aragona arról értesít, hogy Tizian számos festményét illusztrálta renaissance-szokás szerint szonettel.¹⁸⁰ Épp úgy nem fordított gondot megőrzésükre, ahogyan Berni és burleszk költőtársai, akik közvetlen elődei a Bembo-féle arisztokratikus, petrachista lírának leszállításában köznapi kérdések tárgyalására köznapi nyelven, nem törődtek vele. Sajnos azonban, Aretino nem akadt egy Lasca-ra,¹⁸¹ ki gondosan összegyűjtötte Berninek s tanítványainak verseit és kiadta őket. Andrea mester római gyűjtése vele együtt pusztult el a Sacco di Roma forгатagában.¹⁸² Csak 1539 körül írt s az évben ki is adott Capitolo-inak fennmaradásáról gondoskodott, mert úgy érezte, szatirikus stílusa művészi kifejezéssé érett bennük, s egy kis canzoniere való százegy szonettet ágyazott bele levélkiadásának hat kötetébe.

Pasquinata és Giudizio azonban hamarosan háttérbe szorulnak egész további életére szóló velencei megtelepedése óta a mozgékonyabb, gyorsabb röpiratlevéllel szemben, melyeket közvetlenül az érdekeltekhez intézett, s milyeneket tárgyalásunk folyamán többet idéztünk. Ezeket már — mint egykor Petrarca a maga leveleit — irodalmi alkotásoknak tekinti és maga gondoskodik kiadásukról.¹⁸³ Végigkísérik őt egész életében, legeredetibb alkotásának tudja

¹⁷⁵ G. Sanesi, aki az írást közölte (G. St. Lett. It. XXVI. 189—191 ll), alaki okokat is hoz fel Aretino szerzősége mellett. Ezt Gaspari (id. mű II. 2. köt. 304 l) és Bertani (id. mű 181. jgyz.) nem tartják meggyőzőnek. De az, hogy a császárt is belevonja bírálatába, nem bizonyít Aretino szerzősége ellen. Sok hízlegés közt szokott ő máskor is ilyen igazat mondást elcsempenteni.

¹⁷⁶ Lettere a P. Aretino I. 2. köt. 292.

¹⁷⁷ Luzio az id. Rossi-bírálatban. G. St. Lett. It. XIX. 102 l. A kéziratot a mantuai követ 1545 jún. 12-i leveléhez csatolta.

¹⁷⁸ Gioviana. G. St. Lett. It. XVII. 345.

¹⁷⁹ Bertani, id. mű 259, 275.

¹⁸⁰ Id. Flamini, Cinquecento, id. mű 408.

¹⁸¹ Lasca az Opere Burlesche első kiadásában (1548) panaszkodik, hogy Berni és követői műveit csak nagy nehézségek árán tudta felkutatni és összegyűjteni. Lasca, Opere, id. kiad. 169.

¹⁸² Andrea haláláról I. Sebastiano del Piombo 1527 május 25-i levelét. Lettere a P. Aretino I. 1. köt. 12—13.

¹⁸³ I. 1537, II. 1542, III. 1546, IV. 1550, V. 1556, VI. posztumusan 1557.

őket, ahogyan valóban a világirodalomnak első, a szerző által nyomtatás alá bocsátott leveleskönyvéről van itt szó, melynek azonnal számos utánzója akadt.

Ezek a levelek már nemcsak politikai érdekűek, hanem képviselik Aretino egész írói, művészi és emberi egyéniségének kialakulását.

Öntudatosulása már az 1530-as évek elején megindul. Erre az időre nyúl vissza egy 1532. június 23-án kelt levelének vallomása: „... beismerem, hogy csak nem régen ébredtem öntudatra. Ezt bizonyítja, hogy megtagadtam minden eddigi szerzeményemet és kezdek írni tanulni...” Ezt arra vonatkoztatja, hogy korábban csak „gyenge és haszontalan szavak hullottak ki a száján és jeleket írt papírra, ahogyan a kocsmában szénnel a falra firkálnak, akiknek kedve telik abban, hogy azt bepiszkítsák”,¹⁸⁴ de nem vonatkoztatja 1533 és 1537 közt megjelent nem napi jellegű munkáira, melyekre mindig büszke volt.

9. „Beszélgetések”

Az írói öntudatosulást jelzi már a korábban írt két vígjáték végső fogalmazásba öntése és velencei kiadása (1533–34). Velük egyidejű a Nanna és Antonia közti három „napra” oszló népi hangú beszélgetés, a *Ragionamenti* I. része (1533), melynek folytatása Nanna beszélgetése lányával, Pippával és a komasszonyé a Dajkával ugyancsak három napos felosztással (1536). Hozzájuk csatlakozik még a vitatott szerzőségű, de általában már Aretinóénak elfogadott „Zoppino” beszélgetése (1539). Gyakran velük egy kalap alá szokták venni Aretino további két beszélgetését. Az udvarokról szólót (1538) és a „Beszélő játékkártyák”-at. De — bár sok tekintetben a két csoporthoz tartozó munkák közt rokonság áll fenn — utóbbiak nem esnek ama erkölcsbírói kritika alá, mely a régi irodalomtörténetírás egyedüli vagy legalábbis uralkodó szempontja volt Aretino megítélésében.¹⁸⁵

Arturo Graf mutatott rá először, hogy Aretino helyes értékelése, épp úgy mint a Machiavellié, csak kora társadalmi életének elmélyülő tanulmányozása útján lehetséges, s festette meg a bomladozó feudalizmusnak ama erkölcsi posványát, melynek Aretino említett beszélgetései csak hű és realisztikus tükrözői: „Erkölcseleg nem rosszabb a századánál és mint író többet ér, mint számos társa, aki sokkal nagyobb megbecsülésben részesül.”¹⁸⁶

De a *Ragionamenti*-nek vannak irodalmi előzményei is, melyek ugyan nem magyarázzák valóságtükrözésüket, de segítenek megmagyarázni azt a légkört, melyben létrejöttek. A rabszolgatársadalom bomlásának hasonló erkölcsi jelenségeit tükrözte obszcenitáson keresztül és plebejus rétegeknek megszólaltatása útján *Patronius Arbiter* Satiriconja, melyet Poggio Bracciolini és Niccolò Niccoli csodáltak s mely X. Leo udvarában bizonyára jól ismert

¹⁸⁴ Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 183.

¹⁸⁵ Tiraboschi (id. kiad. VII. 3. köt. 1050 l.) „Pazzo impostore”. S. Sismondi (De la littérature du midi de l'Europe. Aix la Chapelle, 1837. I. köt. 410.) „L'Aretin est un homme infâme”, H. Taine (Voyage en Italie. Paris, 1866. II. köt. 421.) „Professeur de chantage”. De Sanctis (Storia della letteratura italiana. Napoli 1870—71, a cura di B. Croce. Bari, 1939. 119—120 ll) „Camorrista vile e poltrone”, Abd-ed-Kader Salza (G. St. Lett. It. XLIII. köt. 91, 102 ll) „Vanni Fucci del secolo XVI”, „canaglia d'ingegno”. Hutton (id. mű XI.) „he was a monster”. N. Sapegno (Disegno storico della letteratura italiana. Firenze, 1953. 247.) „letterato parassita e ricattatore”.

¹⁸⁶ A. Graf, id. könyv 125 kk.

volt.¹⁸⁷ De a római híres kurtizán-életről már az 1500-as évek elején készült egy spanyol elbeszélés¹⁸⁸ s egy másik spanyol pap, *Francisco Delicado*, aki 1523-ban jött az örök városba és a Sacco di Roma után Velencébe menekült, itt adta ki 1528-ban „Retrato de la Lozana Andalusá” c. dialógusát.¹⁸⁹ Benne fotografikus hűséggel írja le fedőnevek alatt a leghíresebb római kurtizánok életét. 1490-ben hiteles adatok szerint 6800 nő űzte ezt a mesterséget Rómában a Bankok utcájában s a Sixtus-híd negyedében. De számuk III. Callixtus és VI. Sándor spanyol eredetű pápák alatt egész spanyol hetéra-invázióval gyarapodott. Közéjük tartozott Lozana Andalusá is. Az agglegény római udvar vonzotta őket. Burkard, VI. Sándor szertartásmestere beszámol egy vatikáni dőzsölésről, melyen ötven kéjhölgy vett részt. Bíborosok gyakran vegyülnek heterák álarcos mulatságaiba.¹⁹⁰ A korábbi „peccatrici” megjelölés helyett a cortigiano-nak, udvari embernek megfelelő „cortigiana” név mind általánosabb lesz. Kezdetben e megjelölés csak a X. Leo népszámlálásakor megállapított három kategóriájuk közül a legfelsőbbre, a „tisztességes” vagy „díszes” kurtizánokra vonatkozott, akik mintegy az udvar uszályához tartoztak. Később áttért az egész kasztra, melynek busás adójából Firenzében kolostort tartanak fenn, Rómában utcákat köveznek.

A legelőkelőbb kurtizánok fénnel veszik magukat körül. Egy Imperia, kinek via Giulia-beli lakását *Band. llo* írja le egyik novellájában,¹⁹¹ valóságos fejedelemnő. Agostino Chigi díszes síremléket emeltetett neki a S. Gregorio al Celio-templomban. A ferrarai származású Tullia d'Aragona, Veronica Franco hasonló hírességek. Nagy római asszonyok után Lucretiának, Virginiának, Olimpiának neveztetik magukat. Szőkére festik hajukat, szemöldöküket vékony vonalúra tépik. Egy „Fornarina”-nak Rafael festette meg az arcképét. Petrarcát, Boccacciót, Ariostot olvassák és elvárják, hogy tőlük tanult nyelven hódítsák meg őket.¹⁹² A „cortigiana” nevet azonban oly rossz hírbe hozták, hogy Castiglione az Emilia Pia-típusú igazi, udvarban élő nőt csak egyszer nevezi így, különben mindig helyette a „palotahölgy” (donna di palazzo) szót alkalmazza.¹⁹³

Aretino és Delicado leírása egyaránt a kurtizánok alacsonyabb rétegében mozog, mely azonban meggazdagodás útján igyekszik feljebb emelkedni.¹⁹⁴

X. Leo halála s még inkább a Sacco di Roma után a kurtizánok rajostul vándorolnak ki s tündöklésüknek másik központjában, Velencében telepednek meg. *Marot Kelemen* Renata ferrarai hercegnőhöz írott verses episztolájában meglepődik, milyen megbecsülésben részesülnek :

¹⁸⁷ L. V. Ussani cikkét az Enciclopedia Italiana-ban és Gaston Boissier, *Un roman de mœurs sous Néron, le Satiricon de Pétrone*. *Revue des deux mondes* 1874 (XLIV a) VI. köt. 320—348. — Olasz fordítása : *Petronio Arbitro*, *Satyricon*, romanzo d'avventure e di costumi. *Classici del ridere*. IV. kiad. Roma, 1920.

¹⁸⁸ *Torres Naharro*, *Concilio de los galantes y Cortesanos de Roma invocado por Cupido*. L. A. *Farinelli*, *Divagazioni erudite*. Torino 1925, 315.

¹⁸⁹ *D. Gnoli*, *La Lozana Andalusá e le cortigiane nella Roma di Leone X.* La Roma di Leone X., id. mű 185—216.

¹⁹⁰ *Id. Gregorovius*, *Borgia Lucretia*, id. mű 218, 267.

¹⁹¹ IV. knyv. 16. nov. — A látogatóban nála járó spanyol követ egy szolga arcába köp, mert azt ítéli a legkevésbé szép helynek szalónjában. *Erre Imperia* : a nagyértékű szőnyegre kellett volna, azért van az ottan.

¹⁹² Ezeket és egyéb részleteket I. A. *Graf*, *Una cortigiana fra mille*. Veronica Franco, az *Attraverso il cinquecento* c. id. köt. 217—366 II-in.

¹⁹³ *B. Castiglione*, *Cortegiano*, id. kiad. 169 kk.

¹⁹⁴ *Farinelli*, *Italia e Spagna*, id. mű II. köt. 187—188 II. tagadja a két mű összefüggését. Delicado Velencében megjelent művének bátorító hatása Aretino vállalkozásában azonban világos.

mesme ranc de reputation
 De liberté et d'estimation
 y tient la femme esventée et publique
 Comme la chaste, honorable et pudique,
 Et sont enclins (se disent) a aymer
 Venus, d'autant qu'elle est née de mer.

Marin Sanudo szerint a város 300 000 lakosára 11 654 esik belőlük. Népi negyedük a Rialto környéke, de az „onesta”-k palotákban laknak.¹⁹⁵

A velencei cortegiana-világról is volt már irodalmi igényű leírás. Egy Lorenzo Veniero nevű fiatal velencei nemes írta őket, aki Aretino odaérkezésekor mindjárt hozzá csatlakozott, s akit az ő tanítványának szoktak elkönyvelni, mert ő maga valamivel később sokkal művészebb formában valószínűleg azt, amiben, kijelentése szerint, Veniero sokkal előtte járt.¹⁹⁶ Írásai már nem fotografikusak — mint a Delicadóé — hanem szatirikusak, amilyenek az Aretinóiéi lesznek.

Az obszcenitás e kor irodalmának jellemző tünete. Ariosto egyes szerelmi jelenetei nem mentek tőle, Foscolo angol arisztokrata leánytanítványainak nagy megbotránkozására.¹⁹⁷ Boccaccio az Aretinóval egykorú Bandellohoz vagy Francesco Straparolához viszonyítva tiszta tollú író, bár a nyílt obszcenitás helyett¹⁹⁸ ők inkább azt a kópé-argot (linguaggio furfante) használják, melyet Berninek és társainak burleszk-költészete tett általánossá és melytől Aretino eltiltja a maga kurtizán-pártfogoltját. Meglepő a növény- és madárvilágból, kertészetből, földművelésből és különböző iparágakból vett fedőképek ama burjánzása, mi e kor novelláiban és „tréfás” verseiben tolakodik az olvasó fantáziája elé.¹⁹⁹ Pedig e modor egyik főképviselője. Giovanni della Casa beneventói érsek, Bandello meg ageni püspök volt. A köznapi témák erőltetése annyira megy, hogy megéneklék a salátát, orrot, köpést, haragot stb. Gúnyolódhatnak ők mindenben. Firenzuola dicsérő költeményt ír a szomjúságról, Martelli a hazugságról, Molza az egyházi átokról, Bino és Berni a „francia betegség”-ről, mellyel tele vannak e kor emberei, s az „indiai fá”-ról, melynek kivonatával gyógyították magukat.

Persze, ha e korban e „heterairódalom”-nál²⁰⁰ nem kevésbé burjánzó szerelemteóriákat és eszményített női jellemrajzokat meg illemkódexeket

¹⁹⁵ *Clément Marot*, Epistre envoyée de Venise à Madame la Duchesse de Ferrare par Clément Marot. Oeuvres complètes. Paris, Garnier é. n. 227—230. — *P. G. Molmenti*, La storia di Venezia nella vita privata dalle origini alla caduta della repubblica. Torino, 1885. 286 kk. — *Gaspary*, id. mű II. 2. köt. 111. — *A. Graf*, Una cortigiana . . . , id. mű 287 kk.

¹⁹⁶ *Lorenzo Veniero* a lovagregények kőbor történeteinek mintájára írja a négy énekes „La puttana errante”-t (1530). A „Zaffetta”-t (1531) egy velencei cortegiana ellen írja. Benne Veniero tiltakozik ama szóbeszéd ellen, hogy a „Puttana errante” megírásában Aretinonak része lenne. E gúnyköltemény előtt olvasható Aretinonak egy szonettje, mely szerint úgy áll ő, akit óriásnak gondolnak, Veniero előtt, mint valami papocska Pasquino színe előtt. Vele versenyre kelni nehezebb lenne, mint Luthert megtéríteni. (L. *H. Konrad*, id. mű 70 l.) — Venieróról Aretino Federico Gonzaganak is ezt írja: „... che m'è in dir mal quattro giornate innante” (Id. *A. Luzio*, P. Aretino nei primi anni, id. mű 46 l.)

¹⁹⁷ L. XXV. é. 49 kk. str. Fiordispina és Ricciardetto szerelme; XXVIII. 64—67 str. Fiammetta obszcn szerelmi jelenetei; XLIII. é. 110 str. Adonio és Argia szerelmi epizódja.
¹⁹⁸ Pl. *Bandello* III. 46. novella; *G. F. Straparola*, Le piacevoli notti. Bologna, 1899.
 — *Toffanin*, Il Cinquecento 208—209.

¹⁹⁹ *Opere burlesche*, Londra, 1723. I—II. köt. és *Opere di F. Berni*, nuova ed. Milano, 1928.

²⁰⁰ *Gregorovius*, VIII. köt. 345—346.

vesszünk kezünkbe, némileg más képet nyerünk. A plátói szerelem sokat olvasott kézikönyve egy Velencében 1508-ban elhalt lissaboni zsidó orvosnak, Leone Ebreónak (Giuda Abranabel) „Párbeszédek a szerelemről” c. munkája volt, mely posztumusan, 1535-ben jelent meg. Bennük Sofia beszélget Filoneval, olykor egészen alantas hangon. A szerelem szerinte szerető és szeretett egysége s az embert istenné teszi a földön. Franciára a Pléiade költője, *Pontus de Tyard* fordította.²⁰¹ Őt idézi *Giuseppe Betussi*, aki szerelemről tárgyaló munkájában csak az „égi”-ről beszél, a „vulgárist” méltatlannak tartva figyelmére. Francesco Sansovino, a nagy művész fia és Aretino tisztelője az ifjaknak adott szerelmi tanácsaiban kizárja a kurtizánt. A sikamlós novellák Angelo Firenzuolája a női szépséget a legnagyobb égi adománynak mondja, mely isten szemléléséhez emeli a lelket; Bandello pedig szerelemteóriájában a Dolce Stil Nuovót és Dantét követve a világot Ámorral kormányoztatja. Sőt maga a hírhedt hetéra — Tullia d'Aragona — is Leone Ebreo nyomán fejtegeti, hogy „a tisztas szerelmet nem a vágy szüli, de az értelem, és fő célja átalakulni a szeretet tárgyává”. A lélek magában nemesebb, mint a test társaságában, a testi szerelem pedig „alávaló és piszkos dolog”. „Az ön lelke — mondja neki Benedetto Varchi, beszélgetőtársa, aki bizonyára a megírásban segítségére volt, olyan magasztos és nemes, hogy nem is sülyedhetne ilyen mélyre.”²⁰²

Mennyivel egyenesebb e hipokrita szemforgatásnál a Ragionamenti-ben Antonia beszéde, aki korának romlottságát nem leplezve kijelenti, hogy „az apáca megszegi szent fogadalmát, a férjes nő az asszonyi hűség gyilkosa, de a kurtizánt nem köti sem kolostor, sem férj, ellenben olyan, mint a katona: azért fizetik, hogy gonoszat cselekedjék”.²⁰³ A mű első és azután 1584-i kiadója is abban látja Aretino érdemét, hogy felfedte „a hipokriták és rossz nőszemélyek gonoszságát.”²⁰⁴

A Ragionamenti az akkori női élet három, egyenrangúvá lett formájával: az apácával, férjes asszonnyal és kurtizánnal foglalkozik. A keretet az alkotja, hogy Nanna, barátnőjével Róma-környéki kertjében, egy fügefafa alatt ülve elpanaszolja, nem tudja, hogy hús éves ártatlan, naív lánykáját melyik „pályára” adja a három közül. Antonia biztatására azután előadja, hogyan tapasztalta ő végig mindhármát életében. Gyereklány-korában apácának adták, a zárdában kitanulta a papszerelmet, de mikor hűtlenné lesz kedveséhez, az anyyira összeveri, hogy anyja nem engedi, hogy az önsanyargatásban magát tönkretegye. Férjhez adja, minek az a vége, hogy urát megöli. Így menekül a két asszony Rómába s lesz Nanna kurtizánná. Antonia tanácsára azután elhatározza, hogy nem is kísérlétezik Pippával, hanem egyenest kurtizánnak adja, mert — ha ügyes — csak ezen a pályán talál érvényesülésre. A Ragionamenti II. részben mindjárt hozzá is fog a készséges Pippa kioktatásához. Két napon keresztül látja el jótanácsokkal, a harmadik nap pedig a tanfolyam azzal zárul, hogy a komaasz-

²⁰¹ Róla I. Brunetière, *La Pléiade française*. Revue des deux mondes, CLXII. köt. (1900) 908—909.

²⁰² L. G. Raverta, *Il dialogo nel quale si ragiona d'amore e degli effetti suoi*. Venezia, 1544. — F. Sansovino, *Ragionamento nel quale brevemente s'insegna a' giovani uomini la bella arte d'amore*. Mantova, 1545. — Tullia d'Aragona, *Dialogo della infinità dell'amore*. Venezia, 1547. L. ezek kiadását: *Trattati d'amore del cinquecento*. Bari (Scr. d'It.) 1912. — A „Trattati del cinquecento sulla donna” a cura di G. Zonta, Bari (Scr. d'It.) 1913. is nagyrészt ilyen traktátusokat tartalmaz. — A. Firenzuola, *Delle bellezze delle donne*. Prato, 1541. Lasca-id. kiad. 113—158. — Canti XI composti dal Bandello de le lodi de la signora Lucrezia Gonzaga di Gazuolo e del vero amore a VI. enektől kezdve szerelemteóriát tárgyal.

²⁰³ Ragionamenti, id. kiad. 155—56.

²⁰⁴ Id. kiad. és Bertani, id. mű 359.

szony kerítőnővé képezi ki dajkáját és elbeszélésén keresztül a fiatal lány a szerelmi közvetítők csalafintaságait is kitanulja.

A mi erkölcsi felfogásunk szemszögéből persze fantasztikusan ocsmánynak tetszik ez a keret. De a renaissance-korban ismerünk rá nem egy példát, hogy az anya tervszerűen készíti elő édes vagy e célból fogadott²⁰⁵ lányát ily hivatásra. Aretinónak is van egy levele, melyben lebeszél egy anyát arról, hogy cortegianának adja a lányát, de nem azért, mert ez erkölcstelen cselekedet, hanem mert nem tartja őt elég ügyesnek, rátermettnek, s attól fél, nem fog tudni kellően érvényesülni.²⁰⁶ Hogy az obszcenitás nem volt természete Aretinónak, azt ékesen bizonyítják levelei. Az egész hat kötetben egyetlen egyszer tréfál ilyen hangon. Zufolina velencei kurtizánhoz írja ezt a levelet öregkorában, 1548 márciusában. De már mikor ugyanezt a Zufolinát kevéssel utóbb Medici Katalinhoz küldi ajánlólevéllel, az ajánló levélhez csatolt kísérő sorai igen tisztességes hangon vannak tartva.²⁰⁷ „Gioventù lasciva . . . vecchierza honestissima!” A Nannát és Pippát is csak Angela Zaffettának említi.²⁰⁸ A házasság elvi ellensége, mint később Alfieri. Római és velencei ifjúsága kétségtelenül tele volt kicsapongásokkal, de csak két igazi szerelmről tudunk. Az egyik Caterina Sandella, akivel több évtizeden keresztül együtt élt s ez az együttélés annyival volt viszonylag elfogadhatóbb a Vittorio Alfieriénél Albany grófnővel, hogy két lánya született tőle, Adria és Ausztia, akiknek neveléséről házában meleg szeretettel gondoskodik. Kis adomákat mesél el gyermekei mondásairól s az apai szeretet ritka megnyilatkozását olvashatjuk leveleiben.²¹⁰ A másik Pierina Ricci, egy tudóbajos fiatal lány, aki megszökik tőle, majd súlyos betegen visszajön hozzá, akit ápol, gyógyítat, elsirat és akinek emlékéhez „romantikusan” hű marad.

A *Ragionamenti*-ben, és csakis e nyomtatásban megjelent művében, megnyilatkozó obszcenitás tehát nem egy ocsmányságokban turkálni szerető fantázia gyümölcse. Itt is a maga korának művészi mértékét csak az apácák életének a művet bevezető és a volt kerítőnő tanításának azt befejező részében lépi túl. Utóbbiba beleszötte néhány ifjúkori obszcen strofáját, a nyomtatásban valószínűleg meg nem jelent szonettek társait.²¹² A *Ragionamenti*-ben Aretino őszinte és bátor realizmussal tárja fel a nő életén keresztül a bomló feudalizmus erkölcsi valóságát, melyről Bandello novellái és a kor más irodalmi megnyilatkozásai csak kis részletképeket nyújtanak. Az író egy szürke kortársa, valami Agostin Ricchi jól fogta fel a mű alapvető jellemét, amikor ezt írta neki róla: „. . . azt hiszem, a költészet, történet és filozófia célja: a valóság szerint ábrázolni és úgy kifejezésre juttatni a dolgokat, ahogyan maga a Természet szóltatná meg őket, ha nyelve volna. Az, hogy a tárgy alantas, semmit sem von le a munka dicsőségéből, mert a dicsérendő dolgokat a bennük rejlő tökéletesség miatt kell dicsérnünk, s nem lehet olyan alantas tárgy, mi ezt a tökéletességet csökkenthetné. De meg azok a dolgok, amelyekből az erkölcsöket lehet megismerni,

²⁰⁵ *Ragionamenti*, 133, 140.

²⁰⁶ *Lettere* IV. köt. 157, 177.

²⁰⁷ *Uo.* V. köt. 73 v.

²⁰⁸ 1537 dec. 15. *Lettere* I. köt. (Scr. d'It.) 361—62.

²⁰⁹ Ambrogio degli Ensebi-nek írt levél. *Lettere* I. (Scr. d'It.) 160.

²¹⁰ Bertani, id. mű 143 l. — *Lettere* I. köt. (Ccr. d'It.) 175—176.; IV. köt. 139, 143 v., 187, 211; V. köt. 176 v., 229, 284.

²¹¹ Bertani, id. mű 146. — Pierina szökése: *Lettere* II. 220 v.-222; betegsége, III. 187; halála III. 191; olthatatlan szerelme iránta IV. 137.

²¹² *Ragionamenti*, id. kiad. 376, 384. Meg is mondja: „Il flagello de Principi gli fece nel fiorire della sua gioventudine.” *Uo.* 186.

ha szórakoztatónak vannak előadva, nem is lehetnek alantasak.” Hasonló elismeréssel nyilatkozik a kortársak közül Scipione Ammirato.²¹³

Valóságábrázolásának szándékolt természetét maga Aretino jellemzi legjobban, mikor azt a két beszélgetőtársal a Boccaccio Decameronejával hasonlítja össze. Antónia ugyanis megjegyzi: „Ne vegye tőlem zokon az az ember, aki a Decameront írta, de be kell vallanom, hogy elbújhat melletted.” S Nanna így felel: „Ezt nem akarom állítani; annyit azonban kénytelen volna elismerni ő maga is, hogy az én történeteim eleve nek, míg az övéi csak festmények”.²¹⁴ Ezzel azonban, anélkül hogy sejtette volna, el is ismeri Boccaccio művészi fölényét. Annyi bizonyos, hogy Aretinótól vagy Bandellótól pontosabb képet kaphatni a XVI. századról, mint Boccacciótól a XIV.-ről. Ez azonban nem azt jelenti, hogy Aretino valami fotografikus ábrázolásnak lenne a híve. Fantáziája mindig szatirikusan torzít. Leginkább az „Apácák élete”-ben, melyhez előljáróban nem mulasztja el figyelmeztetni, hogy csak a kolostorokban igen elharapódzott rossz szerzetesélet ellen beszél, mert „nem lett volna bátorsága elgondolni, nemhogy megírni azt, amit a apácákról papírra vetett, ha nem hinne abban, hogy tüzes tollának a lángja megtisztítja őket azoktól a becestelen foltoktól, melyeket paráznaságuk ejtett létükön. Azt reméli, hogy szava lesz az a kegyetlenül könyörtelen kés, mellyel a jó orvos levágja a beteg tagot, hogy a többi egészséges maradjon”.²¹⁵

Aretino nagyon jól tudja, hogy olyan pornográf freskók, milyeneket szent Nafissa és a boccacciói Masetto Lamporecchio életéről Nanna leír, egy kolostorban sincsenek, hogy a gyalázatosságok, miket a fal egy kis résén a szomszéd cellában s aztán éjjeli körszéjén mindenütt a kolostorban lát, körbontani atlaszként tömörítik felnagyítva a korabeli novellairódalom elszórt gúnyképeit. De — feleli a Ragonamenti második részében az őt e tekintetben ért bírálatokra Nanna szavaival — a kolostorok szokásos freskói hipokrizist hirdetnek; ha a lakók őszinte érzéseit fejeznék ki, olyan freskók állnának helyettük, amelyeket

²¹³ Padova, 1537 márc. 5. Lettere a P. Aretino I. 2. köt. 133—135. — *Scipione Ammirato* ítéletét id. A. Graf, id. mű 165. — Ugyanígy ítélik meg a Ragonamenti realizmusát *Giorgio Petrocchi* (Tra rinascimento e controriforma. Milano, 1948. 27—28, 207.), vagy *Hutton* (id. mű 254.): „all this dialogues, obscenes as they are, are not lascivious, they have the vigour of life and are filled with action.” Olyan műveket, melyek az övéinél kevesebb művészi érzékkel akarták stílusát utánozni, minden jogcím nélkül tulajdonítottak neki. Így Bandello az övéként említi Alessandro Piccolomini-nek, a páduai egyetem erkölcsbölcselet-tanárának 1540-ben névtelenül megjelent Raffaella c. művét (III. knyv. 34. novella). A „Raffaella”-ban (kiad. Trattati del cinquecento sulla donna, id. mű 3—67.) Margarita fiatalasszonyhoz, kinek férje kereskedő és sokat van úton, eljön néhai anyjának régi barátja és — mint Aretino Cortiginájának Alvigia-já — vallásos álarcban bizalmába férkőzik, aztán kerítőnői megbízatásban kitanítja őt, hogy fiatalságával szemben való kötelessége, vallásos kötelessége, szeretőt fogadni.

²¹⁴ Ragonamenti, id. kiad. 40 l. *Gáspár Endre* tolmácsolásában adjuk e sorokat, aki ifjúkorában, mint bécsi emigráns kiadta magyar fordításban az „Apácák életé”-t és „A hetérák tudományá”-t. Az elsőt özvegyének szívességéből használhattam, a második hozzáférhetetlen volt részemre. Mivel a kiadvány nagy ritkaság számba megy, ime címlapja: (A jobboldalon) „Pietro Aretino beszélgetései. Aretino e könyvét a Julius Fischer kiadóvállalat Köstlbauer és Társa bécsi nyomdájában kéziratként nyomatta. A könyv kereskedelmi forgalomba nem kerül és csak az erkölcstörténet komoly kutatói számára előzetes rendelőknek készült anyyi példányban, ahányan megrendelték.” (Baloldalt) Hegedűlő szatir szép keretben és alatta: „Az apácák élete, írta az isteni Aretino”. A 4. oldalon: „Ez a fordítás a teljes szövegű eredeti olasz kiadás után készült.” Utolsó, 96. oldalán: „Nyomta Friedrich Köstlbauer et Co. Wien XX. Kaschlgasse 2.” Eredeti kötésén: Léda a hattyúval. Kár, hogy Gáspár Endre most megjelent válogatott műfordításainak kötetében nem szerepel semmi az ifjúkori műfordításaiból. Akadt volna bennük erkölcsöt nem sértő érdekes olvasmány a nagyközönség számára is.

²¹⁵ A „Beszélgetések” ajánlása.

ő ábrázolt. És — toldja meg Nanna — „én, aki én vágyok, úgy beszélek, ahogyan nekem tetszik . . . a magam lábán járok, nem pedig a darvakén. Kiköpöm a szót, nem kell azt számból villával kihúzni. Mert azok szavak és nem cicomák. Mikor beszélek, asszony vagyok és nem pipiske. Ezért Nanna a Nanna!”²¹⁶

A „Luther-testvér prédikációja” pedig olyan, amilyent az efféle apácák szívük szerint szeretnének hallani s egyben Aretino véleményét fejezi ki a nő kolostorokról annak a renaissance életörömnék a jegyében, mely ekkoriban a Gisquardus és Gismunda meg Eurialus és Lukrécia széphistóriáin keresztül nálunk is már terjedezett. Ez a Luther-testvér Nanna elbeszélése szerint azt mondta, hogy „Természetanyánk előtt semmi sem gyűlöletesebb, mint ha azt látja, hogy az emberek elpocsékolják idejüket, melyet ő azért adott az embereknek, hogy ügyesen kihasználják *saját örömeikre*, s hogy neki egyáltalában az a legnagyobb gyönyörűsége, ha teremtményei termékenyek és szívesen szaporodnak. Főleg öröme telik abban, ha olyan nőt lát, aki öreg korára elmondhatja : „Szervusz világ, vetett ágy!”²¹⁷

A férjes asszonyokról szóló második nap anyaga már nem ilyen egy térképre szorított betegségek gyűjteménye, hanem egymástól független novellák összessége, melynek végén a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a tétlenségben henyélő nemes és főrangú hölgyek, akik lovászaikkal, szolgálkaikkal hálnak, a legerkölcstelenebbek.²¹⁸ Egymás után sorakoznak itt fel: A férjét, halálos betegséget színlelve, gyóntatójával megcsaló asszony; A remete, aki tetten éretvén szeretőjével, azzal védekezik, hogy képében az ördög vétkezett; Egy asszony esete a házitanítóval; Az aranysarkantyús lovag feleségének esete kulcsárával, kihez ura halála után férjhez megy. Öreg férj felesége holdkórosnak tetetve magát, szolgálva hál. Egy asszony, sejtve, hogy férje és barátai egy birtokukról bejött parasztlányt akarnak meglátogatni, ágyat cserél vele. Egy asszony megszökik a hozzájuk járó kolduló baráttal, ruháját háza kútjának peremén hagyva, úgyhogy férje s anyja azt hiszik, a kútba ölte magát. A kolduló baráttal él titkon cellájában, de felfedezik s a kolostor közös feleségévé lesz. A házörző kutyától kutyát szül. Erre a barát visszaviszi a kúthoz, ahol hajnalban halottaiból feltámad s a kút szent helyévé lesz. E novellák nagy része bizonyosan olyan vándormesék feldolgozása, milyeneknek forrásait a „Beszélő játékkártyák” esetében jórészt sikerült felderíteni.²¹⁹

A Heterák tudományában is vannak ilyen novella-betétek. Amennyire a magyar XVI. században minden lírává lesz, úgy az olasz cinquecentóban mindent eláraszt a novellázás és adomázás divatja. A számos novellagyűjteményről nem is szólva, Castiglione udvari illemtana, sok Traktátus a nőkről s a Szerelemről is mind csak ürügy és keret ily elbeszélések befogadására. A Ragionamentinek a kurtizán-pályát tárgyaló első része utolsó és második része első napján előkerülő esetek azonban ritkábban jelentkeznek és életszerűbbek. Aretino bizonyára régi római emlékeiből merítette őket. Ilyen az a történet, hogy egy hetére három szeretőjét egyszerre bocsátja be, egymás elől elrejtve őket. De ezek összeveszezszenek, s egy csapásra megszabadul mindhármuktól. Vagy az, melyben bűnbánat színlelésével egy kurtizán kis cellába falaztatja be magát

²¹⁶ Ragionamenti, id. kiad. 181—182.

²¹⁷ Uo. 40. — Gáspár E. ford. 82.

²¹⁸ Ragionamenti, id. kiad. 97.

²¹⁹ L. Francia csak alig egy-kettőnek tud forrására rámutatni. Novellistica, id. mű I. köt. 641. — Salza megrója Bertani könyvét, amiért meg sem kísérelte e források felderítését (G. St. Lett. It. XLIII. 114).

csak azért, hogy annál nagyobb hírrel és nyereséggel folytathassa azután mesterségét. De a koronát maga Nanna teszi fel az efféle elbeszélésekre, mikor egy olyan beffát mesél el magáról, melyben jó ismerősünknek, Andrea mester festőnek segítségét vette igénybe. Egy katonatiszt-szeretője törének lapjával arcul vágta. Erre ő Andreával titokban sebet festet, ismerős orvossal bekötözteti magát, jól megfeji a bűnöst, majd varázslattal eltünteti a sebhelyet.²²⁰ Akad másutt is Rómára emlékeztető adoma: Gyula pápa egyik kamarását, aki dicsekedett, hogy minden nő utána ugrik az ablakból, azzal gúnyolták, matracokat vitet maga után az utcán, hogy kár ne essék bennük,²²¹ stb. A Nanna saját kurtizán-életét és a Pippának adott első tanácsokat tartalmazó fejezetek lépnek fel azonban leginkább a *Cortigiana* című vígjátékhoz hasonló, de más szempontú széles korrajz igényével. A tanácsok folytatása és a befejező nap már ismét novellagyűjtemény arról, milyen csalafintaságokkal élnek a hetérák és hogyan zsákmányolják ki őket, sokszor igen kegyetlenül a férfiak, valamint milyen mesterkedéssel élnek a kerítők, hogy gazdag nyereségre tegyenek szert. Itt szerepel egy Aeneis-paródiába bújtatott novella s egy valóságos népmese a kegyetlen királyról,²²² a Beszélgetések két legérdekesebb története.

Nanna cortigiana-működésével házat, kertet szerzett, de — maga bevallja — a leggonoszabbak és legkapzsibbak közé is tartozott. Minden csak vagyonszerzésre irányuló csalás a világon, állapítja meg.²²³ Kikel az ellen, hogy a prédikálók őket korholják, mikor a prostitúciónak a férfiak az igazi előidézői; és minden munkát meg kell fizetni, „még a gyónást és a feloldozást is!”²²⁴ Lázadozik megvetettségük ellen és bevallja lányának, hogy „a legboldogabb és legegésztettebb utcalány is alapjában véve boldogtalan és elégedetlen”.²²⁵ Pippa olykor meglepődik, milyen „sötét beszédű” az anyja, aki már az Aretino által oly szívesen ismételt spanyol mondás álláspontjára helyezkedik néha: todo es nada! Miközben Aretino így rátapint a cortegiana-élet igazi társadalmi okaira, bajaira, emberi szenvedéseire, valami nagy szomorúság fogja el, minek őszinte humanizmusát egy irodalomtörténész mizantropiának magyarázta. „A *Ragionamenti* — mondja — gáncsolja az egész világot, támadja a társadalom minden osztályát... Elvonul előttünk benne az egész emberiség, mely süket a jóság és hála érzései iránt”.²²⁶

Aretino Nannáját azonban nem lehet pesszimistának mondani, mikor élettapasztalatát magabiztos arcátlansággal, de egyben éles pszichológiai megfigyelőerővel igyekszik lányának átadni. Miután a *Cortigiana*-vígjátékban visszájára fordította Castiglione *Cortegiano*-jának tanítását az udvari erkölcsről, itt — kezdésül valami általános illemléket állít össze Pippa számára. Ne essen neki a salátának, mintha legelni akarna, a poharat ne töltsé színültig tele. Csukott szájjal egyék, ne bőföggön. Étkezés után öblítsen száját. Az öregek iránt viselkedjék tisztelettel. Fordítson különös gondot az okos társalgásra, az egyforma kedvességre és jókedélyre.

Észrevétlenül siklik innen át a kurtizánnak szóló különleges tanácsokra. Kedvesei előtt ne parancsolgasson fennhangon szolgálóleányának. Feltűnően, de szerényen járjon templomba. Az utcalányok szokásától eltérően legyen szó-

²²⁰ *Ragionamenti*, id. kiad. 129—130, 205 kk.

²²¹ Uo. 351.

²²² Mindkettő: *Ragionamenti* II. r. 2. nap. Id. kiad. 243 kk., 308 kk.

²²³ Uo. 207, 224, 294.

²²⁴ Uo. 300—302.

²²⁵ Uo. 293, 299, 281.

²²⁶ P. G. Dublin, L'Aretin misanthrope. *Mercure de France*, XLVIII. köt. (1937) 65—74.

tartó, kerülje a hazárdjáték és vadászat szenvedélyét, ellenben tanuljon hangszert, azután festeni. Arcát ne kendőzze, a friss fehérenemű illatát lehelje a teste. Tartsa állandóan asztalán az *Orlando Furiosót*, Petrarcat és Boccacciót, de beszéde ne legyen mesterkélt, mint az „Anyám nem tűri” csúfnéven ismert híres római heteráé. A burleszk költők obszcén „virágnyelv”-ét is kerülje és soha ne káromkodják.

Ezt az általános és különleges illemkódexet azután tanácsok követik, hogyan viselkedjék a különböző természetű emberekkel: a szeszélyesekkel, tudósokkal, alakosokkal, kapzsikkal, pazarlókkal, udvariaskodókkal, kalmárokkal, papokkal szemben. Ez utóbbiakat kerülje.

S itt következik egymás után azok a novellák, melyekben Aretino elvontultat előttünk szinte minden társadalmi osztályt. Alakjai egytől egyig az emberi gonoszság képviselői, akik süketek az emberi jószág és hála érzései iránt. A római nemes, Aeneas méltó utóda, ott hagyja modern Didóját, jótevőjét kétségbeesésével. Ez valóban — mint Nanna mondja — a legjobb fogás az általa tálalt lakomában. Egy diák kifoszt Velencében egy híres cortegianát. Egy udvaronc szökésre csábít egy ugyancsak velencei kéjnőt, aki érte mindenét pénzzé teszi, azután kifosztja és elhagyja Nápolyban. Egy asszonycsaló ugyanazt a selyemruhát ajándékozza, majd veszi vissza lóvá tett ingyen-szeretőitől. Egy kapitány elutazik Rómából s kedvesét, ki jutalmat vár, ott maradt emberei megszegyenítik és brutalizálják. Egy feltrói gróf megszöktet egy szolgálólányt, vérbajossá teszi, elhagyja és rossz életre kényszeríti. S ez nem minden. Folytatódnak a tragikus történetek, melyeket nem az ördög sugall, mint Bornemiszáknál, nem is a fékevesztett szenvedély, mint Bandellónál, hanem a nyereségvágy és paráznaság. A cortigiana sem rest azonban. Ahol teheti, visszavág. „Levetkőztem előtted — mondja Nanna —, hogy megmutassam Neked a valóságot anyaszűz meztelenségében.” Íme az emberi gonoszság teljes valóságában. Ezzel a keserű kicsengéssel zárul le a kurtizánok regénye.

Téves lenne azonban ezt a hangulatot egyoldalúan általánosítani az egész regényre, sőt Aretino írói jellemére, mint ezt Dublin teszi. Vannak a műben ragyogó kis életképek és természetleírások is, amilyenek — hogy csak a legszebbeket említsük — az asztalt terítő két apáca sürgölődésének, vagy egy remete kertjének pompás derűvel való ábrázolása.²²⁷ Ezt a nagy és rendkívül változatos anyagot csak egy dolog fogja össze: az élet realizisztikus ábrázolása.

Nanna, Antonia, a dajka és a komaasszony a nép egyszerű lányai. A maguk természetes módján, logikátlan gondolkodásmódjukkal beszélgetnek, ellentmondásokba keverednek. Ezt aláhúzza már Francesco Coccio levele, melyet Aretino a Ragionamenti függelékeként közöl, de melyet alkalmasint ő maga írt annak igazolásául, hogy „az ilyen művek nincsenek a jó erkölcsök kárára, mert megmutatván a mások betegségeit, megtanítanak elkerülésükre, ahogyan a mérget, tüzet és vasat is lehet üdvösen használni, bár nagyon veszedelmes eszközöknek látszanak”.

Nanna ifjúkorának egyedüli olvasmányai lovagregények voltak, melyeknek azonban összekeveri emlékezete az alakjait és eseményeit. Azt akarja, hogy az új cortigianák módjára Pippa műveltebb legyen, s az ártatlan, engedelmes lányka, aki mindenre rácsodálkozik, tele van részvéttel, s szánalomtól elájul a kegyetlen király népmeséjének hallatán, javítgatja is már anyja ponyvairodalmi baklövéseit. Nanna Toscanában született és nevelkedett, s a Rómában felszedett városi, olykor mesterségével elsajátított petrarchista kifejezőmód

²²⁷ I. rész, 1. nap 26 kk.; 2. nap 57 kk.

ellenére megtartotta az ottani népnyelv zamatos beszédmódját, melyet mostan, öregedő korára a római plebejus rétegben töltött hosszú évek után magában felelevenedni érez. „Halászok képzeletemben — vallja be — a régi nyelv után, melyet elhagytam hazát cserélve, és nagyon fájlalom, hogy szinte elfelejtettem a legkonkrétebb szavakat, miket a mi Toszkánánk használ . . . S bár azt mondtam Neked, inkább volt gondom arra, hogy pénzt söpörjek a kasszámba, semmint a szép beszédre, valóban csodálatba ejtenélek, ha szépen akarnék beszélni. Tudom, hogy sok helyen gáláns szavakkal éltem, különösen a Signora panaszában, kit elhagyott a báró . . .”²²⁸ E vallomással Aretino tesz hitet stílusrealizmusa mellett. Személyeit tudatosan társadalmi helyzetüknek megfelelően beszélteti, ha Nanna az egész művet át is szövi a maga, gyakori közmondásokkal fűszerezett toszkán népi és római plebejus argót keverő stílusával. A Crusca nyelvétől merőben eltérő szótárának összeállítása az Aretino-filológia sok mulasztása közé tartozik.

A Nanna beszélgetéseiben Aretino ritkán említi névszerint a maga korának híres kurtizánjait: Angela Grecát (233), Angela Zaffettát (283). Bennük a valóság tipikus ábrázolásához sikerült felemelkednie. A prostitúció római világát, melyben X. Leo és VII. Kelemen idején otthonos volt, naturalisztikus részletességgel egy szerzetessé lett híres kerítőnek, *Zoppinonak beszélgetéseiben* ábrázolja. Itt sorra leleplezi a maguk előkelő családját fitogtató leghíresebb hetérák alacsony származását. Ezek előadásán keresztül egy sor realisztikus képet kapunk a szegény néprétegek életéből s a belőlük való felemelkedés legkülönbözőbb útjairól. Zoppino tájékoztat azokról a népi eredetű varázsmesterkedésekről, babonákról, ráolvasásokról is, melyekkel a kurtizánok bőkezű szeretőiket magukhoz akarják bilincselni, mi e könyvecskének is ugyanolyan társadalom és kortörténeti jelentőséget biztosít, amilyennel a Nanna-beszélgetések rendelkeznek.²²⁹

A másik két beszélgetés már nem fogható egy kalap alá a Nannáéval és Zoppinóéval.

A *beszélő játékkártyák*²³⁰ legjobban érvényesítik Aretino mesemondó kedvét. A maga korának sok elvont platonikus dialógusa közt ez is kiválik köznapi realizmusával. Bár Aretino nem volt kártyás, egy Pietro Zani nevű híres páduai kártyafestőtől kapott játékkártya-ajándékot köszön meg azzal az eredeti ötlettel, hogy megszólaltatja a kártyákat s leírja a páduai művészszel való beszélgetésüket. Felvonultatja előttünk a különböző kártyajátékokat, lejátszat előttünk egész pártit, melynek fordulatait ma is pontosan követhetnők, ha a játék nem ment volna ki a divatból. Leleplez kártyacsalási módszereket és bűvészmutatványokat. Megjeleníti, hogyan kártyázott Giovanni delle Bande Nere. Mesél X. Leóról, Vasto márkiról. Egyéni élményeibe feledkezik bele. Más elbeszéléseket e műben már könnyebben meghatározható irodalmi forrásokból vesz.²³¹ De legérdeke-

²²⁸ Az Aeneis-paródiára gondol. Ragionamenti, id. kiad. 289—90. — Aretino első költemény-kötetének serafinoi stílusát idézik az ilyen kifejezések: „L'allegrezza teneva corte bandita ne la sala del suo petto, et il cuore ballava a le nozze del suo credersi le buggie . . .” (Uo. 344 l.) A dajka a komaasszony egyik történetét így dicséri: „Un Saffo, un Tibaldeo, non che il Petrarca non saprebbe raccontarlo così bene” (uo. 365 l.).

²²⁹ A „Zoppino”-t a h. n. 1584-ben megjelent, idézett kiadásban használtam.

²³⁰ Le carte parlanti di Pietro Aretino a cura di E. Allodoli. Lanciano (Carabba) 1916.

²³¹ A kártyás meséje, kire társai vakságot disputálnak, Castiglione Cortegianojából van véve. X. Leo esete a birkapásztorral, mit La Fontaine a „Le savetier et le financier” címen dolgozott át, már Jacques de Vitry-nél előfordul, s Aretino azt Bernardino de’Busti Velencében 1498-ban megjelent „Rosarium sermonorum”-ából merítette. A remete megkísértése a Vite de li sancti Pari-ből való. L. di Francia, Novellistica, id. mű I. köt. 639—41, 419.

sebb a műben a pszichológiai megfigyeléseknek ama ironikus formában előadott sorozata, melyben a különböző népekhez, olasz vidékekhez, társadalmi állásokhoz tartozók viselkedésmódját karikirozza a játékban, annak jó- és balszerencséjében. Mégis, kitűnő meseszövése és mulattató szellemessége nem éri el a Nanna-beszélgetések valóságábrázolását.

A sorrendben utolsó Beszélgetés Aretino kedvenc témájáról, az udvari életről szól és az író jóbarátjának, kiadójának s egy személyben nyomdászának Pádua-környéki kertjében játszódik. Francesco Coccio, a beszélgetők egyike el akarja hagyni Páduát és a tanulást, hogy egy udvar szolgálatába álljon. Lodovico Dolce, az író, Pietro Piccardo, a volt udvari ember s később Giustiniano is lebeszéli tervéről. Aretino élete végén elvi síkon is ki akarja fejteni azt, amit első vígjátékában oly szenvedélyes hévvel támadott s mi ellen küzdeni azóta sem szűnt meg. Dialógusa tehát eltávolodik attól a spontán valóságábrázolástól, mi egyéb beszélgetéseinek fő érdeme s nemcsak előadásban, de nyelvben is közeledik a korában dívó elvont filozófiai traktátusokhoz. Valóságos felüdülést jelent, ha a könyvben olykor szóhoz jut Aretino régi elbeszélőművésze, s leírja például egy friss, kedves, ártatlan fiúcska érkezését az udvarba, ahol alantas apródi szolgálatok közt fokozatosan lerongyolódik, elzüllik. A régi csillogó és új leromlott udvari élet közti párhuzam, Castiglione *Cortegiano*-jának ellenképeként, mi már első vígjátékaiban is szerepel, itt újból előkerül.

(Folytatjuk.)

Epikus románc, dalrománc III. rész

ZOLNAI BÉLA

5.

A magyar románc

A ballada és románc, valamint a közelebből nem jelzett „rokonneműek” együvértartozása közhely a magyar irodalmi szemléletben. Együvértartozásukat az eddig tárgyalt románcok, dalrománcok eléggé lazának mutatják. Ha a balladát és epikus románcot össze lehet foglalni a *kisebb epikai költemény* nagyobb egységében, a tisztán lírai *dalrománc* semmiképpen sem lehet ballada vagy balladával azonosítható románc.

Kölcsy Ferenc *Minden Munkáinak* kiadása Toldy Ferenc által (1859², I, 107) közös szakaszban⁶⁴ adja a kétféle balladát, *Románczok, balladák s rokon* címmel, elkülönítve ezt a csoportot a *Lyrái költemények* ciklustól. Ezek között vannak balladák (*Róza, Szép Lenka, Doboz*). De melyek a románcok közöttük? És melyik a „rokon”? A tudós kiadó az olvasóra bízta a döntést.

Nézzük meg a gyűjtemény néhány balladának nem mondható versét, abból a célból, hogy melyiket lehetne közülük epikus románcnak és melyiket lírai románcnak nevezni.

A lyány dala (1814) címe helyzetdalra vall. Valóban, egy busongó „lyányka” lelkiállapotát mutatja be a költő, de nem első személyű önjellemezésben. Maga Kölcsy írja le a hősnő éjjeli bolyongását „susogó bokrai mellett”. A szabadon és mégis ismétlődésekkel váltakozó, refrénszerűen strófazáró három sorban kétszer is megszólítja — költői fölkiáltásban, nem „valóságosan” — a leánykát: „Ó merre leányka?”, „Ó lyányka!”. Ebben van valami drámaiság, anélkül, hogy valódi dialógus lenne. Cselekményről nem lehet szó, csak színpadszerű jelenetváltozásokról — „jön busan az éjjel”, a „fülemile csattog”, „zúg a falevél”, „sötétbe borul a határ” —, és a költő kétszer is önmagáról beszél: „ébred tüze képzeletemnek”, „lángol tüze képzeetemnek”. Ballada nem lehet a négy hétsoros strófából álló vers, tehát vagy románc vagy „rokon”...? Különös vegyülete az objektív, de határozatlan körvonalú képeknek és a költő személyes érzelmeinek. Erősen lírai románc, bár utal a költőtől független mozzanatokra is, ami azonban még nem teszi epikussá a románcot.

Az *Endymion* az ismert görög mondát dolgozza föl. Nem balladává, hanem epikus románcná. Hiányzik a történetből az igazi tragikum, de édes-szomorúan végződik. A pásztorfiú, aki a Hold-istenasszonyba szerelmes, nyögésekkel és sóhajokkal, Luna szerelmét elnyeri, és örökifjú szépségében boldog halálba varázsolódik. Szelíd, érzelmes érzelmek jellemzik a szereplőket, megfelelően annak, ahogyan Rousseau definiálta a románcot.

A három strófából álló *A vándor* című versben szintén van történet, de ez a történet nem mondható balladai cselekménynek. A vándor sajkában áll,

⁶⁴ A német irodalomban már 1799—1800-ban jelenik meg C. F. Waitz kétkötetes gyűjteménye *Romanzen, Balladen der Deutschen* címmel.

és búcsúzik a parton levőktől, különösen az egyik könnyezőtől, akinek sóhaj-tását a távolból is hallja... A költő homályos szavaiból az tűnik ki, hogy a vándor vérző szívvel utolsót sóhaj. Érzékeny, szomorú történet, inkább románc, mint ballada.⁶⁵

Végül idézzük a föntiek megerősítésére Horváth János 1935–1936-ban tartott egyetemi Kölcsény-kollégiumának szövegéből, amelyhez csak e dolgozat megírása után juthattam hozzá (*Tanulmányok*, 1956. 195.), Kölcsény „románc-féle” költeményeinek következő jellemzését: „[a románc] a dal-műfaj keresésével rokon törekvése volt... menekülés önmaga gyötrő líraiságából legalábbis valamelyes tárgyiasítás felé. A tárgyiasítás ugyan önála alig több fikciónál. Igazi elbeszélés, eseményes történet nincs románc- és ballada-féléiben; csak afféle érzelem-történetek azok, az érzelmeknek valami történettől függő helyzet-változásai, egy elbeszélésnek csak lírai kivonatai, lecsapódásai.”

*

Hogy a balladát és a románcot Magyarországon műfajilag és elméletileg kettéválasztották, arra döntő bizonyítékot szolgáltat Tatay Istvánnak dolgozatunk elején említett chrestomathiája (*Költészeti és szónoklati remek*, Pest, 1847, 117.), amely külön csoportbaszétosztva közli a *románc* vagy *cselekvénydal* darabjait. A példatár elé tett bevezető megjegyzések határozott választalat húznak a ballada és a románc közé. A *cselekvénydal* műsót Tatay ilyenformán indokolja: így nevezhetjük magyarul a románcát, „mivel mindig valamely *cselekvénykét* vagy *történetkét* tartalmaz”. A *cselekvényke* és a *történetke* megjelölés találóan utal a redukált epikumra és a kétféle — balladai és románci — epikum különbözőségére. Majd így folytatja Tatay István: „Igen rokon a balladával s ugyanezért evvel föl is cseréltetik mind untalan. Köztük azonban, ítéletünk szerint, a lényegi különbség abban áll — amint ezt föntebb már idéztük —, hogy a románc dalian ömleng [= lírai] s éppen nem mutat valami elbeszélő készüléket és modort, míg a ballada már sokkal inkább lebeg a tulajdonképpeni elbeszélés hangján.” E lényegre tapintó definíció szerint: a ballada nem azonos a románcal; a románc inkább líra, a ballada inkább epikum. Dolgozatunk jó része ezt a tételt illusztrálja.

Ha átfutunk Tatay István románc-gyűjteményének szerzőnevein, meg-
lepetéssel láthatjuk, hogy mennyi románcköltőnk volt, vagy legalábbis költőink-
nek mennyi verse volt románnek minősíthető. Íme Tatay István románc-
költőinek listája: Vörösmarty, Kerényi, Petőfi, Garay, Kölcsény, Eötvös, Nagy
Imre, Bajza, Tomka Kálmán, Vachott Sándor. Nézzük meg a ballada~románc
ellentétének szempontjából ezeket a verseket.

Vörösmarty *Hontalanja* párbeszéd a költő és egy bujdosó között. A költő
fölsorolja az élet mindenfajta csapásait. A bujdosó valamennyit elszenvedte,
de vigasztalan bujdosásának oka az, hogy nemzetét kiirtották. Sok epikus
mozzanat van ebben a drámai jelenetben, de nem folyamatos cselekményt ad
a költő. Talán ezért vette föl románcai közé Tatay István, aki nyilván igye-
kezett minél több románcot fölmutatni... Egyébként a hontalan múltjának
képei nagy dinamizmussal, fokozódó erővel követik egymást és tragikus fortis-
simóban végződnek, ami magasan a szelíd, idilli, érzékeny románc fölé emeli
Vörösmarty költeményét. Balladának persze semmi esetre sem mondható.

⁶⁵ Vö. róla alább, *Endrődi S.* gyűjteményével kapcsolatban.

Kerényi verse (*Altatódal s halotti ének*) szelídebb jelenetet ad. Mindössze három hatsoros strófa. Egy anya altatódallal virraszt beteg gyermeke fölött, aki hajnalfelé már halott. Szomorú történet.

Petőfi *Két vándora* a költő intenciói szerint nem akart románc lenni. Idilli történet: a hegyek között a patak vígan csörgedez, a rónán a „honára lett” fiú kezd dalolni. Szelíd érzelmek, helyzet mögé rejtőzködő személyes élmény, derűs világszemlélet. Petőfi nem nevezte románcnak, mert az édeskés románc-műfajnak kultiválása távol állott tőle, de érthető, hogy egy tankönyvszerkesztő a románcok közé sorolta a verset. A *Megy a juhász számaron* című történetet szintén Tatay István nevezte el, ezúttal külön *néprománc* alcímet adva a versnek. Népinek csupán a témája miatt mondható, egyébként a szomorú téma könnyed kezelése és szinte cinikus befejezése távolról az ironikus műrománcokra vagy heinei keserűségére emlékeztet.

Garay János *Emelka* című, öt kis strófából álló epikus költeménye azért nem ballada, hanem „csak” románc, mert a témája nem drámai, nem hősi, hanem szentimentálisan szomorú: Emelka a Dunába szórja virágait és utána maga is a Dunába hal. Anyja, meglátva a rozmarint és leánya holttestét, keserves sírásra fakad. Ugyancsak Garaytól közli Tatay — románcnak minősítve — a *Pásztor* című ötstrófás történetet (1830).⁶⁶ A pásztor hóviharban, éjfélkor is ott áll kedvese sírhalmánál: mindössze ez a téma, amelyet drámaivá tesz a költő és a pásztor rövid dialógusa. Még két „románcot” közöl az anthologia Garaytól. Az egyiknek címe: *A néptörténetből*. Négy strófa. Tartalma rövid, de ezúttal a hősi balladákéhoz közeledik: a hősi nép sok évig túri a zsarnok rabbilincsét, de föllázad, és a zsarnok úr börtönében ül. A költő a nép ujjongásával fejezi be az epikus dalt: „Légy Üdvözölve Te, arany szabadság!” A másiknak címe: *Két leány*. Arról szól, hogy két leány egy dalnoktól éneket kér. A dalnok a mohácsi vércsatát zengi. A két leány könnyezik. Az egyiknek atyja, a másiknak kedvese esett el Mohácsnál. De legtöbbet a dalnok veszített: anyját, a szabad hazát. A költemény annyira érzelmi jellegű — nem cselekményt mond el, csupán utal a fájdalmas múltra egy jelenet keretein belül —, hogy balladáának nehezen volna nevezhető, de hősi tartalma a románc „balladai” csoportjához tartozónak mutatja.

Kölcsenyek *A vándor* című költeménye is szerepel az anthológiában mint románc. (Erről már fentebb szöveztünk.) Eötvös József *Megfagyott gyermekét* nyilván azért vette föl a románcok közé Tatay István, mert nincs benne balladai, hősi, tragikus cselekmény, csak szomorúság, az anyja sírján kesergő kisgyermek panasza, amely mosolygó halállal végződik. Bajza *Isten hozzád* című kétstrófás verse nem egyéb, mint búcsúdal. Vörösmarty *Pusztai csárda* című négy strófája sem nem én-líra, sem nem epika, hanem genre-képszerű, hangulatos leíró költemény. A románc kereteibe sok minden belefér.

Vachott Sándor költeménye, *Az anyátlan gyermek* (1838), közel áll a balladához, de túlteng benne a líraiság. Az anyjavesztett fiú a tengerparton bolyong. Égbe vágyik anyjához. Egy futócsillag láttára sajkába száll, és a tengeren vész. Apja fáklyával keresi a halott fiút.

*

⁶⁶ Ferenczy József kiadásában (G. J. Összes Művei, I. 1886, 18.) a Lyrai és vegyes közlemények között szerepel. Nyilván nem az „elbeszélő” (ezt külön csoportban adja a kiadás), hanem a líraihoz közelebb álló „vegyes” műfajba tartozik.

Az imént említett Garay Jánosnak van olyan románcnak nevezhető költeménye is, amely nem szerepel Tatay István gyűjteményében. Ezekre csak röviden utalunk. A *Kis madár* idillnek nevezhető, mint Vörösmarty *Szép Ilonkájának* első része. A lány kedvenc madarát akarja megfogni, a vadász elejti a kis madarat, de a lány a vadász karjaiban vigaszra talál. Nem kell kommentár a *Kis hamis* című idilli történethez sem: a csintalan leány szökik a vitéz (= a költő) elől, majd ismét szelíd galamb lesz. Az ilyenfajta versek, primitív cselekményükkel, az epikai és lírai költészet határán állanak. Világnézetük: a költő menekülése az élet játékaik közé. Az *Élet és álom* már szomorkás és történetet is ad, románcos jelleggel: „a fiú bolyongni mén”; mikor csalódva visszatér, kedvesét boldog házasságban találja. Az *Emma* című idilli történet egy leányka „ártatlan gerjei”-ről és „eltépett szű”-ről szól, homályos előadásban. A *Szeretők* című szintén idilli történet a rózaszál és a „szellőcske” szomorúan végződő szerelméről szól. Virágrege lehetne a vers, ha nem szerepelne benne — Goethe *Heidenrösleinjére* emlékeztetve — egy „leányka”, aki leszakítja a rózsát. A *hűség diadalma* ballada is lehetne: Ilke megmenti a török fogságból Czagányt, a szép leventét. A *Hasszán* határozottan balladai történet: a budai basa lányrabolni indul, de szándéka megtörik Zolna hű szerelmén.

Van Garaynak egy epikus költeménye, amelyet maga a költő románcnak nevez. *Románca a királyfiről*. Témája rokon Goethe *Fischer* című balladájával: a királyfit hűs habokba csalja a „nympha-szerelm”. Gyöngye utánzat. Garay nyilván azért nevezi románcnak elbeszélő költeményét, mert szelídebb érzelmek nyilatkoznak meg benne, nem véres eseményeket tárgyal, és a természeti erők hatalmát idilli mesében érezteti.

*

Tatay István utóda az anthologia szerkesztésében Endrődi Sándor, aki 1895-ben adta ki *A magyar költészet kincsháza* című gyűjteményét, melyben a szerkesztő a népballadától és műballadától elkülönítve közli a néprománcokat és a műrománcokat. A néprománcok közül hatot közöl a gyűjtemény (*A királyfi*, *Megöltek egy legényt*, *A három árva*, *Az ispánné lánya*, *Siroki erdőben*, *Pepi tánt*). Ezeknek románci mivolta vizsgálatra szorul, mert a nép nem románcíró szándékkal és a balladától való tudatos megkülönböztetés céljából ír elbeszélő költeményeket. A műfaji megjelölést a kiadó adja. Népi eredetük sem mindenütt világos.

A *Három árva* sok variációban ismeretes, mint népballada.⁶⁷ Gyulai Pál is földolgozta a témát (*Éji látogatás*). Endrődi Gyulai versét közli is, a műballadák között. Hogy miért románc a népi vers, azt csak Endrődi Sándor mondhatná meg. Talán azért, mert nem tartalmazza a shakespearei balladatípus rekvizitumait?

A *Királyfi* című is balladának van elkönyvelve az ethnografusok részéről.⁶⁸ Az Endrődi-közölté variáns erősen műköltészeti stílust mutat. Szerepel — némi eltérésekkel — ez a szöveg Benedek Elek *Többsincs királyfi* című színdarabjában is. Egyébként az Endrődi-féle szöveg könnyed zeneisége, fölényes hangja, derűs humora közel jár a dalrománc, a chanson műfajához. Maga az eredeti székely ballada is a könnyedebb történetek közé tartozik, bár szociális tendenciája — a királyfi a szegény leányt veszi el feleségül, aki „kocsisi gúnyában” is elfogadta őt férjnek — mélyebb rezonanciát ad a szerencsés kifejeletű balladának.

⁶⁷ Vö. Ortutay Gyula, Székely népballadák. Bp. 1948, 88—90. és 200.

⁶⁸ Ortutay i. h. 169. és 216.

Nyilvánvalóan nem népi jellegű, sőt a burleszk műrománccal rokon a *Pepi tánt*, amelynek már a címe városi életre utal. A befejező strófa szinte kabaré-chanson :

Harmadnapra aztán
Pepi tánt
Fogott magának új
Kapitányt.⁶⁹

Ami az Endrődi-féle műrománckokat illeti, ezek között vannak, amelyeknek címében szerepel a románc megjelölés. Lauka Gusztáv *Románcz* című epikus versét nyilván azért nevezi románcnak, mert szelíd, érzékeny, szomorú történet, drámai összecsapások nélkül. Az ifjú leány meghal, kedvese napokig virraszt mellette, a holt lány álmában meglátogatja, és egy hét múlva a fiú is meghal. Vajta János *Románcza* háromstrófás, gúnyosan előadott történet. Balladának valóban nem mondható. Fribli Jakab és Fenster Dávid — a nevek parodisztikusan hatnak — a kocsmában véresre verik egymást. A bíró nem dönt a hősi pörben. A felek újra összeverekednek a kocsmában, azután kibékülnek. Az épületes történet a burleszk románc műfajának késői példánya.⁷⁰

Csukássy József (1841—1891) is írt egy *Románcz* című háromstrófás történetkét az aranyhajú királykisasszonyról, aki azt álmodja, hogy a szerenádos dalnok neje lett ; másnap azonban eljön érte a „vén király” ; az esküvőn föl-sírnak a templom falai : a dalnok összezúzta lantját. A kis elbeszélő, közép-korizáló költemény valóban nem érdemel többet a románc névnél.

Szabó Endre (1849—1924) *Románcza* drámai jelenet, négy kis strófában : a ház fiát hiába várja vissza apja, anyja, nővére. A költő sejteti, hogy hősként végezte életét. Bonyodalom nélküli, szomorú történet, amelyből nem hiányzik a hősi háttér. Berecz Károly (1821—1901) *Fővárosi románcza* annál távolabb esett a hősi balladától. Négy könnyed strófa, modern városi milieu. A költő ironikus hangon meséli el, hogy az omnibuszban egy szőke ifjú örök szerelmet ígér a barna kislánynak, miközben a kocsis egy dalt füttyöl *Rigolettó*ból : „Az asszony ingatag!” A költő kurzív szedéssel közli ezt a zárósort, amely a románcos szerelemről való életbölcseségét fejezi ki. A románc, itt is, mint annyiszor, megtagadja a románcosságot.

Endrődi románegyűteménye egyébként igen vegyes darabokból áll. Vitkovics Mihálynak (1778—1829) *Bácsi szekerese*k című 36 soros elbeszélő költeménye a magyarok elleni harcban elesett szerbekről szól. Nem ballada, de románcnak sem mondható. Kölcsey Ferenc *A vándor* című költeményének románcos jellegéről már fentebb szoltunk. Petőfi *Két vándorát* és *Megy a juhász számaron* című történetét már Tatay István fölvette a románcok sorába (vö. fentebb). Endrődi az *Alkut* is románcnak veszi : a kétstrófás történet valóban nem lírai dal, hanem epikus-drámai jelenet. Nevezhetnők életképnek is. A műfajok határai nem rögzíthetők.

Kisfaludi Sándornak *A gyónó grófné* című 18 sorban megírt kis története a burleszk-humoros románcokra látszik visszamutatni. Semmi románcos érzelem

⁶⁹ Érdekes és a folklór szempontjából fontos *Illyés Gyulának* egyik megjegyzése a Puszták népé-ben (1956. 216.). Illyés utal arra, hogy a század elején Bartók népdal-anyagának csaknem egyharmadát Ozora mellől szedte össze, Iregen. Majd így folytatja : „A cselédek most [1937] *kuplét* énekelnek... aki ad a műveltségre... az a székesfőváros *románcaival* fertőzi a levegőt.”

⁷⁰ *Rubinyi Mózes* megjegyzi a *Románcz*-ról, hogy biztonnyal őse Szabolcska Salzburgi csapszékének (Vajda János, 1922. 93.). Szabolcska verse mindenesetre a szentimentális életképek közé tartozik.

nincs benne. A téma: „jelenkor”. A grófnénak azt magyarázza a pap, hogy szépsége „az ördög tehén-husa”, mire a grófné „goromba szőrzsák”-nak nevezi a papot és otthagya.

Kisfaludy Károly *Zuárd* című balladája érthetetlen tévedésből került Endrődi románcai közé. A hősi-középkori balladák tipikus példánya: Zuárd egy rablott leánnyal lovagol az éjben. (Romantikus festőnek való téma.) A leány bátyja és atyja az elrablott szabadítására sietnek, de Zuárd mindkettőt megöli. Mire az „ősi várhoz” érnek, a leány már halott. Kisfaludy Károly *Bánkódó férje* humoros-szomorú cselekményével lehetne románc, ha mindenáron be akarnók skatulyázni valamilyen műfajba.

Bajza József *Isten hozzád*ja a dalrománccal rokon: a vándor érzelmes búcsúja hazájától. Lírai költemény, némi cselekményre való utalással. Czuczor Gergely *Gémes kútja* négy versszakban írja le a kútra járó leány és a szerelmes gulyásbojtár találkozását. Hasonló románcos történet Czuczornak *A huszár* című műnaiv jelenete: a huszár maradna a szépasszonynál éjjeli szállásra, de nem kap zabot a lovának, azért hát továbbmegy...

Kriza János kesergő dalt írt *A hazatérő katona* címmel. A szegény székelly katona keserű bujdosását írja le a költő. A vers utal cselekményekre, de ha románcnak vesszük, a románcok lírai ágába tartozik.

Vachott Sándor *Gyermek álmai* című verse idilli-szomorú történet: a gyermek elmondja, hogy álmában az égben járt. Visszaröpül az égbe... Idilli történet Pósa Lajosnak kétstrófás verse is (*Az aranyos hintó*): a tiszaparti halászkunyhóból egy délceg ifjú aranyos hintón elviszi a halászeleányt, és az aranyos hintó többé nem jön vissza. Népmesei történetke, dalolni való románcnak minősíthető. Túlságosan „aranyos” ahhoz, hogy a valóságot ábrázolja.

A Rousseau-i értelemben vett románc fogalmát — szomorú, érzelmes történet — tipikusan megvalósítja Szabolcska Mihály *Balla Maris* című háromstrófás epikai dala: Balla Maris szép leánnyá serdül, virágot árul, selyemruhában jár, anyjának temetésére nem megy el, végül őt magát a Tiszából fogják ki, holtan. Szabolcska azonban mélyebbet ad, mint a könnyű dalrománc: társadalmi erkölcsrajzot, néhány ecsetvonással.

Heltai Jenőnek *Sőprik a pápai utcát...* című refrénes chansonja: modern kabarédal. Mint ilyen, végső fokon visszavezethető a XVIII. századi érzelmes francia *romance* műfajára. Van benne történés, — az ezredet áthelyezik és egy tizenhatéves kisleány „megyen a regement után” —, egy kis érzelmesség, sőt könny is, amit azonban nem kell tragikusan venni.

Horváth Elemér *Bíró előtt* című műnaiv történetkéjét is a románcok közé sorolta Endrődi Sándor. Nehéz az ilyen verseket beskatulyázni. A dalrománc gondolatvilágába mindenképpen beleillik: a bíró törvényt tart a leány fölött, aki szívét lopott; örök rabságra ítéli és önmagát jelöli ki börtönőrnek... A szerző, Jászay-Horváth Elemér, „világnézetére” egyébként jellemző, hogy 1913-ban — Ady és a Nyugat győzelme után — *Gyöngyök és könnyek* címmel adta ki verseit.

Eötvös József *Megfagyott gyermek-e* is a románcok között szerepel Endrődinél. Azt hiszem, ez a mélyen átértzett elbeszélő költemény túlnőtt azon, hogy valamely műfajba skatulyázzák. Románcnak semmi esetre sem mondható.

Endrődi gyűjteménye túllépte a határt, mikor mélyen tragikus történeteket, balladai költeményeket vagy életábrázoló jeleneteket a románc — egyébként rugalmas — kategóriájába sorolt. Ezek közé tartozik Arany Jánosnak *Arva fiú*

című elbeszélő költeménye (1855), amely ballada, nem románc. Balladává teszi mozgalmas cselekménye, a sírból visszatérő holtak népmondai motívuma, amely Bürgerig követhető a ballada történetében, és a szívtelen, gonosz mostoha megőrülése, amely nem a románc világából való. Nem lehet románcnak minősíteni Gyulai Pál *Hadnagy uram* című kis epikus versét sem, amely, ha nem is skatulyázható be a balladák közé, hősi témájánál és tragikus hangulatánál fogva túlnő a szentimentális románc keretein és mondanivalóján. Ez a költemény is mutatja, hogy a műfaji hovátartozás kérdése csak ott döntő, ahol maga a költő jelzi művének műfaját, a balladai vagy románci szándékot. Még itt is meg kell vizsgálnunk (pl. Heine esetében), hogy mi volt a költő intenciója.

Endrődi besorolása ellenére nem tekinthető románcnak Tóth Kálmán dialogizált története, a *Kik voltak a honvédek?* sem. Nem románc és nem is ballada. Erősen lírai vers, apa és fiú beszélgetése. A hősi téma: a honvédek, Budavár bevétele, a szabadságharc összeomlása, az aradi tizenhárom. Drámai tragikus képek éreztetése, amely az apának kétségbeesett, hitevesztett szavaival zárul le.

Hasonló hősi gondolatkörből való, de epikusabb Csengey Gusztáv *Fogoly lengyele*. Semmi esetre sem románc. Balladának inkább nevezhetnénk.

Folytathatnók Endrődi „románcainak” elemzését. A tendencia, a sok ingadozás és ellentmondás ellenére is kiérezhető a gyűjteményből: románcnak akarja venni a könnyedebb, érzelmes epiko-lírikus verseket és a szelíden tragikus történeteket. A románc mindenképpen rugalmasabb megjelölés, mint a ballada.

*

Az Élő Magyar Klasszikusok sorozatában is jelent meg egy epikus anthologia *Magyar népballadák és románcok* címmel (Bp., Franklin, é.n.). A két műfaj kettéválasztását nem adja a gyűjtemény, de nyilván nem nevezhető balladának a *Kántor Teri* című könnyed verseike, amely ezekkel a sorokkal kezdődik:

Három bokor saláta,
Kántor Teri kapálta.

*

A ballada és románc terminusok használata a múlt században a népköltéssel kapcsolatban is ingadozó. A Nyelvőr *románc* megjelöléssel közölt népballadákat: *Csángó románc* (Nyr. 1874, 334.), amely nem más, mint a *Molnár Anna* (Ortutay, i. h. 204.); *Néprománc*, *Szép Erzsébet mátkám* (Nyr. 1874, 383.); *Néprománc* (uo. 432.) stb.

Viszont vannak balladának elkönyvelt népi költemények, amelyek nem epikus, hanem lírai jellegűek. Ilyen az *Ideje bujdosásimnak* kezdetű székely ballada, amely egy kuruckori bujdosó-nótát őrzött meg⁷: a bujdosó legény panaszát énekli, tengeren túlra készül és búcsúzik barátaitól. Franciára fordítva mint helyzetdől szerepelhetne valamelyik *romance*-gyűjteményben. Az *Udvarom, udvarom, szép kerek udvarom!*: nem más, mint búcsúdal. Ortutay (i. h. 177. és 219.) megjegyzi róla: „Valójában nem ballada, szigorú műfaji értelemben, azonban mint határjelenséget érdemesnek ítéltük közlésre.” Ehhez csak annyit tehetünk hozzá, hogy annyiban határjelenség, hogy rokon a magyar

dalrománc, a francia *romance* műfajával: epikum van benne, de csak annyi, amennyit a szituáció, a helyzetdal megkíván.

*

A fentiekből levonhatjuk a végkonkluziót.

1. Románc és ballada, bár volt ingadozó használata a két terminusnak, nem azonos műfaj.

2. A románc igen tág fogalom. Már legrégebbi jelentkezésekor, a spanyol románcban, gyűjtőnév volt. Lehetett (olykor szinte eposszá nőtt) krónikásének, rövidebb hősi dal, lírai dal (mai névvel: *chanson*), az epikus hős szerelmi vallo-mása, levélváltás, udvarló vers és gáláns szerelmi história, néha irónikus modor-ban, görög mitológiai történet burleszk átdolgozásban, könyvélményszerű história, idilli kép, leírás, életbölcseleti elmélkedés, lamentáció, cselekménytelen jelenet, statikus monológ és párbeszéd, allegorikus személyek dialógusa, prófétai jóslat, a haldokló búcsúja, a költő beleszólása az eseményekbe stb. Utaljunk arra is, hogy a spanyol románcok *ciklusokba* tömörülnek, és egyes darabjaik nem élnek önálló életet, csak az összefüggésből érthetők meg. Ez a ciklus-jelleg is elválasztja a spanyol románcokat az „északi”, individuálisan létező balladáktól.

3. A spanyol románcok könnyedebb fajtájának van köze ahhoz, hogy Franciaországban kialakult az érzelmes és burleszk epikus *romance* és a lírai *dalrománc*. A német *Romanze* eleinte a francia románc útján járt, de aztán átadta az első helyet a Sturm und Drang forradalmi világnézetéből kialakult, angol balladáktól és német népi reminiscenciáktól inspirált *Ballade* műfajának.

A német románc-terminus tovább él a XIX. században. A cím azonban nem szünteti meg a ballada és a románc közötti ellentéteket, még akkor sem, ha a ballada románc-gyűjteményben jelentkezik, vagy ha a románcnak nevezett költemény valóságos ballada. Heine *Romanzeroja* a legkülönbözőbb epikai műfajok és lírai variációk összefoglaló kerete.

4. A románc az epikus balladaiságtól a tisztán lírai helyzetdalig sok variációt felölel. A ballada lehetőségei korlátozottabbak. Lehet tragédia, hősi dráma (*Rozgonyiné*), víg elbeszélés királyi-lovagi keretben (*Pázmán lovag*), de elvben nem lehet lírai dal vagy burleszk-cinikus paródiája az epikus történetnek.

E tanulmány fő célja az volt, hogy a két epikus műfaj, a ballada és a románc különbözőségeinek és variációinak bemutatása mellett a *lírai dalrománc* létezésére fölhívja a figyelmet. Ez a dalrománc kimutatható a magyar költészetben is, ahol egyébként a ballada és a románc gyakran közös gyűjteményekben szerepel, de azért esetről esetre többé-kevésbé meghatározható balladai vagy románci mivoltuk.

Tudatában vagyunk annak, hogy a műfajok szétválasztásának kérdése nem történhetik egzakt módon. A költemények nem igazodnak hiánytalanul műfaji kerethez. Schiller 1799-ben a *Kampf mit dem Drachen* és a *Bürgschaft* című balladáit románcoknak nevezte. Goethe balladája, a *König in Thule*, eredetileg a *Faust* első részének betétdala volt (1774) és közel áll a franciás románchoz: van epikus cselekménye, de voltaképpen egy jelenetté sűrűsödik össze a lényege. A *Mignon* lírai betét a Wilhelm Meisters Lehrjahre regényben. Goethe balladái közé sorolta, de voltaképpen helyzetdal, cselekmény nélkül. Inspirációja is erősen lírai: a költő Itália utáni vágyát fejezi ki. Ismeretes, hogy

⁷¹ Ortutay i. h. 76. és 195. o.

Goethe két hétig sírt első olaszországi útja előtt...⁷² Hogy nem „románc” lett a neve, az Goethe és a ballada mélyebb viszonyából magyarázható. A *Schatzgräber*-ről (1797) Heinrich Gusztáv azt állítja (i. h. 121. o.), hogy „nem is tiszta ballada, hanem félig románc, félig parabola”. Wolfgang Kayser, aki egyébként — szerintünk helytelenül — a románc és a ballada szétválaszthatóságát tagadja,⁷³ elismeri, hogy vannak románcok,⁷⁴ amelyekben elenyészik az epikai tartalom, és amelyek a dalhoz, lírai ömlengéshez, hangjátékhoz közelednek, úgyhogy *Romanze* névvel nevezhetők [!], bár mint átmeneti jelenségek (Randform) a ballada keretein belül vannak... Négy, a költő által balladáái közé sorolt Goethe-versről kijelenti Kayser (i. m. 140.), hogy szigorúan véve nem oda tartoznak! Ezeket — *Der Edelknabe und die Müllerin*, *Der Junggeselle und der Mühlbach*, *Der Müllerin Verrat*, *Der Müllerin Reue* — Goethe maga is „Gespräche in Liedern” (dal-dialógusok) névvel nevezte. A tartalmuk is más, mint a balladáké, és a formájuk is könnyedebb, játsszibb. (Erre a kérdésre itt nem térhetünk ki bővebben.) Az *Edelknabe und die Müllerin* egy nemes ifjú és egy malmos-lány beszélgetését adja: a fiú hívja a lugasba a leányt, aki azonban szelíden elhárítja magától az udvarlót, mondván, hogy a malomszolgát szereti. Ennyiből áll a goethei „ballada”. Olyan témájában is, mint egy idilli francia *romance*. A *Junggeselle und der Mühlbach*: a fiú és a malompaták beszélgetnek közös szerelmükről, a szép molnárlányról. Nyilvánvaló, hogy ez is románc, és nem vonható egy műfajba a balladával. Érzékeny, dramatizált jelenet, nem epikus költemény. A *Der Müllerin Verrat* — még mindig a malomnak pasztorálszerű környezetében vagyunk — burleszk, tragikomikus cselekményét egy póruljárt szerelmes dalában mutatja be a költő. Előtte és utána a költő beszél, morális leckével fejezve be a „balladát”. A *Der Müllerin Reue* ismét dal-dialógus. Az ifjú beszél a cigánynővel, majd a költő is megjelenik, és a molnárlány életet vagy halált kér az ifjútól, aki végül boldogan megbocsát szerelmesének.

Vannak tehát a balladáknak nevezett költemények között is kivételesen olyan epiko-lírikus dalok, amiket egy burleszk-románc-költő vagy egy érzelmes *romance*-költő megírhatott volna. De az elnevezés nem változtat azon a tényen, hogy a ballada, lényegét tekintve, elválasztható a románctól; hogy formában és tartalomban nem azonos a románcsal; és főleg, hogy igen sokfajta románc van költők (Heine), országok (Spanyolország) és korok (fölvilágosodás, nyárs-polgári XIX. század) szerint.

A ballada, virágzása idején, a „magasabb” műfajok közé számított, miként a tragédia vagy az eposz. A románc mindig másodrangú műfaj volt. Napjainkban szinte irodalmon kívüli életet él. Ennek a kérdésnek megvizsgálása külön dolgozatot igényelne.

⁷² Vö. Heinrich Gusztáv, Német balladák és románcok, I. 1896, 112.

⁷³ I. m. 143—145. o. Már Eschenburg ezt az álláspontot képviselte: „Zwischen Romanzen und Balladen scheint durchaus kein wesentlichen Unterschied zu sein”. (Ez persze XVIII. századi álláspont.) — A szét nem választásnak mindenesetre ellentmond Kaysernek az a kijelentése (i. h. VIII. és 1.), hogy „die Ballade ist eine deutsche Dichtungsform”, és hogy „diese Gattung ist in ihrer Herkunft, ihrer Entwicklung und damit ihrem Wesen ausgesprochen deutsch”. Ez a fölfogás — egyébként igen helyesen — elkülöníti a német balladát a spanyol *Romanzero*-tól és a francia *romance*-tól, sőt még az angol *ballad*-tól is. Elhatárolja a lírai dalrománc felé a balladát Kaysernek ez a megállapítása is (i. h. 27—28.): „... die Balladen mit dem Verlauf der Zeit fest rechnen, genaue Angaben sind gerade stilkennzeichnend. Es handelt sich niemals um Augenblicksbilder, sondern immer um ein Nacheinander... Alle Balladen haben ein Geschehen, das epische Element ist gattungsbestimmend.”

⁷⁴ A. W. Schlegel, *Die Erhörung* (1792), *Varnhagen*, *Romanze* (1806), *Fr. Schlegel*, *Romanze vom Licht* (1802), *Chamisso*, *Romanze der Blume* (1802), *Robert*, *Romanze* (1806) stb.

A ballada európai elindulása a fölvilágosodás és a Sturm und Drang idején mindenesetre az irodalom kereteinek kiszélesítését, a költészetnek — témában, szenvedélyábrázolásban, formavariációkban — teljesebbé válását jelentette. A románc is fölszabadulás volt, főleg az érzelmesség irányában, de szerényebb, szelídebb keretek között.

A ballada és románc rokonfajúsága és ellentétessége egyúttal a költészetben megnyilatkozó epikus vagy lírikus magatartás labilis voltának is tükrö.

Epizódok a XIX. század hatvanas éveinek cseh—magyar kapcsolataiból

KAREL KREJČÍ

A cseh—magyar kapcsolatok az utóbbi száz évben — fejlődésük folyamán — egyenesen éles ellenségeskedéshez vezettek, ami nemegyszer csaknem beteges végletekbe csapott. Talán minden nemzetközi fórumon, még a politikától legtávolabb esőn is, a cseh szemben állt a magyarral, és nem akadt olyan rés, amelyen be lehetett volna hatolni e mögé az igazi vasfüggöny mögé. Emlékszem arra, mikor Karel Čapek, a kiváló cseh író a Penklubnak röviddel a háború előtt megtartott budapesti kongresszusáról beszámolva elmondotta, hogy mindenki azzal a kérdéssel fordult hozzá, lehetséges-e egyáltalán valamiféle cseh—magyar együttműködés. Maga Čapek is törte ezen a fejét; az emberek és nemzetek kapcsolatairól kialakult humanista nézeteinek szellemében nem tudott és nem is akart erre a kérdésre negatív választ adni, de gyakorlati kiutat sem talált. Találó iróniával rajzolta ezt a pszihóizist már előbb Jaroslav Hašek, a Švejk, a a derék katona szerzője, Vodicskának, az utásznak alakjában, aki nagyon szépen illusztrálja ennek az állapotnak a rendellenességét.

Mégcsak nem is állíthatjuk, hogy ezt az antagonizmust hosszú történelmi tapasztalat szította. Ellenkezőleg; azt hiszem, a cseheket és magyarokat régebbi múltjuknak sokkal több emléke köti össze, mint amennyi elválasztaná őket. Így már országaink első kulturális forradalma, a kereszténység, erős cseh befolyással érzéki Magyarországra, mély visszhangot kelt Magyarországon a cseh huszita mozgalom, a magyarok a csehekkel együtt harcolnak a török ellen. A magyar és a cseh feudális urak között gyakran kerül sor csetepatékra és háborúkra, ez azonban a feudalizmus tipikus és törvényszerű jelensége. De nemegyszer harcol vállvetve ebben az időben mindkét nemzet, közös uralkodó családot választ, egységes államalakulatot képezve, máskor meg együtt lázad fel e dinasztiák ellen. A szerencsétlen fehérhegyi csatához egyedül a magyarok küldenek segélycsapatokat a cseheknek, és a cseh felkelés veresége után Magyarországon lel menedékre egy ideig Jan Amos Komenský, a nagy cseh emigráns, aki majd tudományosan is foglalkozik a magyar nyelvvel.

Később mindkét nemzet közösen viseli a Habsburg-uralom terhét. Éppen akkor azonban, amikor alkalom kínálkozik új, együttes harchoz az iga lerázására, amely egyformán káros és gyűlöletes mindkét ország népe előtt, hirtelen szakításra kerül sor. Ez a szakítás egyre jobban fokozódik, mígnem eljut addig a rendellenes ellenségeskedésig, amely, úgy látszik, intenzitásával magasan felülmúlja pl. a cseh—német antagonizmust, amelyre pedig jóval több történelmi tény adott okot.

Ma már látjuk, hogy ez az áldatlan hagyomány aránylag nagyon könnyen és gyorsan tűnik el, helyet adva a barátságnak és együttműködésnek. Ez minden bizonnyal elsősorban annak a ténynek a következménye, hogy mindkét ország

népe közös úton halad a szocializmus felé, és hogy olyan erők kerültek döntő túlsúlyba, amelyek bátran és energikusan számolják fel a nemzetek közötti ellentéteket, akár objektív okokból, akár szándékosan élesztgetett előítéletekből származtak is ezek. E jelenségek egyben azt is bizonyítják, hogy a kölcsönös ellenségeskedés okai aránylag nem voltak túl mélyek.

Ennek ellenére, vagy inkább éppen ezért gondolom, hogy ma fokozott figyelemmel kell kísérni azt a korszakot is, amely a két nemzetet olyan radikálisan elválasztotta egymástól, és igyekezni megmagyarázni nemcsak azon alapvető objektív okokat, amelyek ehhez vezettek, hanem az egyes kísérő körülményeket is, amelyeknek ez a rendkívüli kiéleződés következménye lett.

Az alapvető objektív okok ma már világosak. Mindenekelőtt az uralkodó osztályok hibás és önző politikája hatott itt, miközben talán a legfontosabb mozzanat volt egyrészt a magyar nemesség és polgárság viszonya a Magyarországon élő szláv nemzetekhez, másrészt a csehek rokonszenve Jellachich bán és az orosz cár iránt, akik a döntő pillanatban támasztékot nyújtottak a szét hulló Habsburg-abszolutizmusnak, és a magyarok szemében joggal tűntek fel úgy, mint nemzeti felszabadító harcuk legfőbb ellenfelei és elnyomói. A csehek és a magyarok hasonló hibát követtek el abban, hogy a nemzet és a nép iránti viszonyukat összetévesztették a kormány és a rendszer iránti viszonytal. A csehek az orosz nép iránti indokolt rokonszenvüket átruházták a deszpotikus uralkodóra, a magyarok viszont a cár iránti indokolt gyűlöletet gyakran az orosz nemzetre is.

Másik fontos mozzanat volt a politikai vezérek hamis spekulációja, akik akkor, amikor a másik, ugyancsak elnyomott nemzet döntő harcra kelt a gyűlölt kormány ellen, ahelyett, hogy támogatták volna harcát, igyekeztek kihasználni ezt az alkalmat előnyös kompromisszum kötésére az elnyomókkal. Ezt a politikát folytatták, sikertelenül, a cseh vezetők 1848–49-ben, majd a magyarok 1867 után, igen kétes sikerrel.

Nem kívánok itt részletesen foglalkozni ezekkel az alapvető jelenségekkel, mert úgy vélem, kellően tisztázták már őket, és a rájuk vonatkozó vélemény ma mindkét nemzetnél lényegében azonos. Egyes kísérő tünetekkel szeretnék inkább foglalkozni, amelyek egymagukban nem voltak döntőek, lényegesen hozzájárultak azonban a kölcsönös meg nem értés elmélyítéséhez és kiéleződéséhez.

Az egyik ilyen körülmény, amelyre ugyan már nemegyszer rámutattak, mellyel azonban nézetem szerint nem foglalkoztak olyan mértékben, ahogyan azt megérdemelné, a szándékos és tervszerű bécsi politika volt, amely következetesen és gyakran igen körmönfontan juttatta érvényre a „divide et impera!” régi elvét. Nemzetiségi és szociális szempontból annyira különböző államban, mint amilyen a Habsburg-monarchia volt, ehhez valóban sok alkalom kínálkozott. Futó pillantást vetve is számos olyan akciót figyelhetünk meg, amikor Bécs a monarchia egyik nemzete ellen a másikat használja fel, majd ismét egy nemzeten belül egyik társadalmi osztályt a másik ellen, úgyhogy az államgépezet ügyeskező kormányzóinál olyan jelenségek is, mint a szociális forradalom vagy az általános választójog, a kormány hatalma megszilárdításának eszközévé válhattak, távol az igazi demokráciától, nem is szólva a szocializmusról vagy a szociális igazságszolgáltatás mérsékelt törekvéseiről.

Frappáns példaképe ennek a bécsi politika Galíciában 1846-ban, amely a lengyel parasztok szociális felkelését a nemesség és polgárság nemzeti forradalmának elfojtására használta fel. Noha ma, ellentétben régebbi nézetekkel, a galíciai véres események valódi okát az objektív állapotban látjuk, amelyet

a galíciai nemességnek a földművelő néppel szemben folytatott kizsákmányoló politikája idézett elő, tagadhatatlan itt az osztrák hivatali körök provokációs együttműködése, akik végül is egyedül húztak hasznát a végeredményből.

Ugyancsak közismert az is, hogy a bécsi kormánykörök hogyan igyekeztek az általános választójogot kihasználni a klerikális reakció megerősítésére az alpi tartományokban és a nemzeti felszabadító harc gyengítésére Magyarországon és Galiciában.

Nézetem szerint itt nem alkalmi akcióval állunk szemben, amelyet esetleges megfelelő helyzet idézett elő, hanem valóban tudatos, következetesen és nemegyszer igen rafináltan kifejtett elvvel, amelyet meg kellene világítani egyes szakaszainak teljes folytonosságában. Mi Csehországban — nem tudom, így van-e ez Magyarországon is — megszoktuk, hogy az egész osztrák bürokratikus és rendőri apparátust fejtelenségül ostobának tartjuk, éppen olyanak, ahogy azt Hašek ábrázolja a Švejkban. Ebben bizonyára sok az igazság, bizonyos nagytás kétségkívül igen hatékony fegyvernek bizonyult a kormányellenes harcban. Úgy vélem azonban, hogy ez a nézet nem teljesen helyes. Az osztrák rendőrség nem volt mindig fejtelenség, gyakran nagyon is perfid lélektani módszereket tudott alkalmazni.

Álljunk meg egy kicsit egy névnél, amely a politika történelmében eltűnt az elfelejtett bürokraták szürke sorában, de élesebb nyomot hagyott az irodalomban. Itt sem viselőjének alkotó zsenije miatt, hanem egy pszichológiai-patológiai jellemző fogalom által, amely közmondásossá vált. Ez a név *Sacher-Masoch*. E szerző művei ugyan ma már szintén csaknem teljesen feledésbe merültek, de túlélte őt a nevéből származtatott specifikus szakkifejezés, a mazochizmus. Ez a szó beteges lelkiállapotot jelöl, amelynek kialakításához bizonyára nagymértékben hozzájárulhatnak egyes rendőrségi módszerek. Ez a Sacher-Masoch, a hetvenes és nyolcvanas évek népszerű bécsi írója, magasrangú osztrák rendőri tisztviselőnek a fia volt, és kézenfekvő az a feltevés, hogy a fiú olyasvalamit hozott itt az irodalomba, amit apjának rendőrségi gyakorlatából ismert.

Bizonyos depresszív állapotok előidézése — természetesen nem a patológikus erotika területéről van szó, hanem szélesebb tünetről — néha tömegméretekben is, úgy látszik, valóban az osztrák rendőrség által használt, bevált eszközökhöz tartozott. Az idősebb Sacher-Masoch rendőrfőnök volt Galiciában, éppen 1846-ban, és az eseményeknek, amelyekbe a hivatali apparátus olyan rafináltan beavatkozott, nemcsak a forradalom elfojtása lett a következménye, hanem a lengyel forradalmi körök tartós depresszív hangulata is, ami saját vétküknek flagellánsi hangsúlyozásában és a parasztságtól való félelemben nyilvánult meg, hosszú időkre megbénítva ezáltal a radikális forradalmi körök tevékenységét. Sacher-Masoch Galiciából Csehországba jött, és vele együtt valószínűleg a módszerei, melyeket utódai is örököltek. A cseh nemzeti felszabadító harc történetéből is említhetnénk érdekes eseteket, hogyan igyekezett a rendőrségi apparátus változó sikerrel gyengíteni a kormányellenes harcot depresszív hangulatok előidézésével a tömegekben, a mozgalom erkölcsi felbomlasztásával (pl. a cseh oppozíció táborában provokáció szervezésével és időbeni leleplezésével), túlzó önbírálat kihívásával és gyakorlásával, ami aláásta a saját erőkhöz vetett bizalmat stb.

A cseh—magyar kapcsolatok kiéleződésének és az ilyen mesterségesen előidézt válságoknak egybeesése igen erős emocionális hatást váltott ki azoknál, akik ezt átélték — amint arról a következőkben még szó esik —, de a későbbi nemzedéknél is.

A monarchia nemzeti mozgalmait ellen a bécsi kormány másik bevált módszere az ún. Bach-huszárok alkalmazása volt. Ez az elnevezés, ha nem tévedek, Magyarországon keletkezett. Így hívták a különböző nemzetiségű osztrák hivatalnokokat, akik megfosztva bármilyen nemzeti érzéstől, pótolták ezt egy mesterségesen kitermelt osztrák hazafisággal, amely nem volt egyéb, mint túlzott bürokrata loyális. Ezeknek a típusoknak létrejöttéhez a legjobb feltételek, sajnos, éppen Csehországban voltak, ahol a XIX. század első felében csaknem minden szociális felemelkedés a hazai környezetből való elszakadást és a nemzettől való fokozatos elidegenedést jelentette, ami különböző fokon nyilvánult meg, a nemzeti közömbösségtől a kozmopolitizmuson át a teljes árulásig. Mindenfajta magasabb műveltség német volt, mind nyelvben, mind szellemben, német volt a hivatalos nyelv, s osztrák a hivatalos szellem. Így a cseh vidéki fiúkból a hivatali karrier könnyűszerrel nevelt Bach-huszárokat, akik után a monarchia többi nemzete rendszerint az egész cseh nemzetet megítélte. Bach-huszárok természetesen más nemzet sorából is kerültek ki, akiknél a magasabb nemzeti társadalmi körök létezése féket jelenthetett.

A bécsi kormány — különösen Bach reakciós kormánya, amely alatt ez a társadalmi típus kialakult és nevet kapott — rendszerint más nemzet lakta területre küldte ezeket a nemzetietlen kreatúrákat, mint ahonnan származtak. Ezzel egyrészt biztosítva volt, hogy nem kerül sor megértésre a rendszer kiszolgálói és a nemzeti mozgalmak között, másrészt a hivatalnokok működése természetesen elmélyítette a nemzetek közötti ellentétet, és a rendszerrel szemben érzett jogos gyűlöletet ezen eszközei közvetítésével átvitte azokra a nemzetekre, akikkel azonosították őket. Ilyen áldatlanul működtek ezek az álcsah hivatalnokok Galíciában és Magyarországon, nemkülönben a magyar hivatalnokok Csehországban stb. Nyilván nem kevés kivétel is akadt közöttük, ezekhez tartozott pl. a hatvanas években Csehországban gróf Forgách Antal magyar helytartó, aki cseh állomáshelyén meglehetősen kedvező emlékeket hagyott hátra. A nemzetek kölcsönös kapcsolataira gyakorolt befolyásuk azonban legtöbbször szerencsétlen volt.

Hasonló célokra használták ki a hadsereget is: az egyes nemzetek ellenállási mozgalmának elfojtására más nemzetiségű ezredeket küldtek ki; a sorakatonaság túlnyomó többségénél az öntudatosság hiánya és a feltétlen fegyelem, a tiszteknél pedig a karrier utáni vágy a bécsi vezetőknek kétszeres piszkos szolgálatot tettek. Így cseh ezredeket küldtek a lázadó olaszok ellen, Csehországban pedig hasonló célokra rendszerint magyar ezredeket használtak.

A cseh — magyar kapcsolatok rendkívüli kiéleződésének megértéséhez szükséges tisztán látni a kor egész légkörét, amikor a kölcsönös viszony súlyos válságba került. 1848 után két igen fontos dátum van, az 1868. és 1871. évek, amelyek egyúttal a cseh nemzeti felszabadító mozgalom fejlődésének határkövei: 1868 a cseh ellenállási törekvések hatalmas kibontakozásának éve. E törekvések a tömegeknél támogatásra lelnek és olyan intenzitást érnek el, ami közel áll a forradalomhoz. A bécsi kormány azonban a megmozdulásokat brutálisan elnyomja. Közvetlen ösztönzést nyújtott ehhez az osztrák — magyar kiegyezés és Beust báró politikája. Kétségkívül hasonlóan alakult volna a helyzet a külső körülmény nélkül is, mert itt a cseh ellenállási erők növekedési folyamatának természetes következményével állunk szemben. Ezek az erők kezdetben a radikális polgárság viszonylag vékony rétegére korlátozódtak, ebben az időben azonban aktív támogatást nyertek a parasztság, sőt a munkásság tömegeinél is. E harc lefolyása annyira telve van igazi szenvedéllyel és elfogultsággal, hogy

mindazoknak mélyen az emlékezetébe vésődött, akik átérték, és mély nyomokat hagyott a cseh fejlődésben.

Nem a csehek és a magyarok közvetlen harcáról volt itt szó, hanem a csehek és Bécs harcáról, de olyan összefüggésben, amely éppen a cseh—magyar viszonyt rontotta meg a legnagyobb mértékben. A magyarok nem voltak közvetlen ellenségek, csupán elérték azt, amire a csehek maguk is törekedtek. Az a tény azonban, hogy a csehektől megtagadták jogaikat, éppen akkor, amikor a magyaroknak elismerték, természetesen azt a látszatot keltette, hogy a magyar vezető politikusok éppen a csehek rovására vívták ki győzelmüket, és a magyar részen mutatkozó enyhülés új erőt és hevesiséget adott a kormány üldözésének, amellyel Bécs a cseh mozgalommal szemben rendkívül kíméletlenül fellépett. Ez éppen abban az időben volt, amikor a már említett perfid módszerek szerint a csehek ellen magyar ezredekot küldtek. Magyar huszárokat hajtottak kivont karddal a cseh munkások ellen a nagy népi tüntetéseken, a Prága körüli magaslatokon, magyar huszárokat szállásoltak el cseh falvakban, hogy kíméletlenül hajtsák be az adót. Mindez olyan feszült légkörben játszódott le, hogy ezeknek az esztendőknélk eseményei minden részletükkel évtizedek múlva sem tűntek el a nép kollektív emlékéből.

Mindezen üldözések ellenére a tömeg harcos mozgalma továbbra is élt, mígcsak olyan csapást nem szenvedett, amely pszichológiailag megtörte és hosszú időre megbénította a cseh ellenállást. Nem állíthatjuk teljes határozottsággal, hogy mindezt szándékosan és tervszerűen rendezték így, de a hatása kétségtelenül romboló erejű volt. Az 1870. és az 1871. években, amikor a kormány egyrészt attól tartva, hogy a porosz—francia háborúnak Ausztriára való esetleges kiterjedése esetén a csehek hasonló taktikához folyamodhatnak, mint a magyarok 1866-ban Klapka csapataiban — ilyen irányú hajlandóságok valóban voltak; másrészt, hogy a párizsi kommün hatására a cseh mozgalom, amelyben tömegesen részt vett már a munkásság is, szociális forradalomná válhat, két miniszterelnök, Alfonz Potocki és Hohenwart, tárgyalni kezdett a csehekkel, és úgy látszott, hogy a cseh opposíciónak valóban sikerül elérnie azt, amit a magyarok 1867-ben elnyertek. Mikor azonban mindkét veszély elmúlt, a Hohenwart-kormány lemondott, a csehekkel folytatott tárgyalásokat brutálisan félbeszakították, és teljes erővel újra megindult az üldözés. Az élesen felfokozott reményeket hirtelen csalódás váltotta fel, és ezzel együtt mély csüggedés-hullám, amely a széles rétegekig hatolt, és olyan tartós emlékeket hagyott maga után, mint a harci lelkesedés fellángolása 1868-ban. A csehekkel folytatott tárgyalások megszakításának legfőbb kezdeményezőjéül általában Bismarck mellett gróf Andrássy Gyulát tartották, aki akkor a magyar politika élén állt. Ettől a pillanattól kezdve a cseh—magyar kapcsolatok fokozatosan rosszabbodnak.

A kölcsönös ellenségeskedés hullámai, melyek idővel egyre erősebbek és hatékonyabbak lettek, csaknem teljesen elmostak minden olyan megnyilvánulást, amely arról tanúskodott, hogy a cseh—magyar kapcsolatok másképpen is fejlődhettek volna. Ma, amikor azon vagyunk, hogy eloszlassuk azt az akadályt, amely az elmúlt évszázadban emelkedett közöttünk, érdemes ezeket a mozzanatokat feleleveníteni, és rájuk építeni a kölcsönös megértés és barátság új hagyományait.

Mindenekelőtt nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy az 1848—49-es forradalmi esztendőknél sem volt a csehek magyarelles állásfoglalása egyöntetű. Ebben az időben is világosan megnyilvánulnak a magyar szabadságharc iránti rokonszenv jelei. A cseh közvélemény egységesen magyarelles volt

a Magyarország területén élő szláv nemzetek, a szlovákok, szerbek és horvátok kérdésében, akiknek nemzeti jogaikért vívott harcában a csehek szolidaritásak voltak még a forradalmi kormányval szemben is. Különösen a prágai szláv kongresszus nyújtott alkalmat e vélemény nyomatékos kinyilvánítására.

Ez az egység azonban már egyáltalán nem vonatkozott a cseh politikai vezetők hamis taktikájára, akik azt remélték, hogy lojális magyarellen es állásfoglalásuk fejében elnyerik a dinasztia és Bécs háláját. Itt a fiatal radikálisok pártja határozottan rokonszenvezett a magyar ellenállási küzdelemmel, és igyekezett a cseh törekvéseket is egybehangolni a nemzetek jogaiért vívott nemzetközi harccal, amelynek élcsapatául abban az időben joggal a magyarokat tartották.

A radikális baloldal vezetői, noha a magyarországi szláv nemzetekkel érzett szolidaritásban nem különböztek a cseh közvéleménytől, tisztában voltak azzal, hogy a szlávok magyarellen es harca tulajdonképpen Bécs malmára hajtja a vizet, és Bécs ezt szándékosan ki is használja. Ebben az értelemben íródott kiváltképp a *Magyar háború* című cikk, amelyet a *Polgári Újság* című folyóiratban 1849. január 9-én közölt Emanuel Arnold, az ún. májusi felkelés előkészítésének későbbi fővádoltja. Emlékirataiban a szerző ezekkel a szavakkal gondol vissza e fellépésének jelentőségére: „Mikor közöltem ezt a cikket, ezek a nézetek akkor még teljesen újak voltak, és nemcsak figyelmet keltettek, de rokonszenvet is a cseh népnél a magyarok iránt.” Hasonló nézetekre jutott későbbi tapasztalatai nyomán J. V. Frič, a radikális diákság vezére és a prágai barikádharcok egyik vezető harcosa is, jöllehet, a magyar felkelés idején L. Štúrral és a szlovákokkal együtt harcolt a magyarok ellen.

Ennek a felfogásnak nyilvános jeleit keresve, figyelmesen kell a sorok között olvasni a cseh újságokban. Meg kell ugyanis fontolni azt, hogy a cseh radikálisok Bakuninnal, az orosz forradalmárral egyetértésben a prágai ún. pünkösdi viharok kudarca után is újabb forradalmi akciót készítettek elő. Ezt az új akciót azonban 1849 májusában, még kitörése előtt, a rendőrség leleplezte, és kezdeményezői megvalósulatlan terveikért súlyosan bűnhődtek az osztrák börtönökben. Érthető, hogy az összeesküvés előkészületeinek idején óvatosságra volt szükség; hiszen egy kevésbé hangosabban nyilvánított rokonszenve a magyar forradalommal szemben — különösen, amikor ez meglehetősen éles ellentétben volt a cseh újságírás általános véleményével — könnyen nyomravezető lehetett volna.

A fiatal radikálisok lapjának — a *Szláv Hársfa Újságjának*, amelyet Karel Sabina, az összeesküvés egyik főalakja szerkesztett — figyelmes olvasása azonban sokmindent elárul. 1849 januárjában pl. ez a folyóirat közli a „Hang a szlávokhoz Michal Bakunin orosz hazafitól” című cikket, melyben szószerint ez áll: „Világos, hogy Magyarországon Windischgrätz ellen és a magyarok mellett kell állnunk.” A lap következő számaiban ugyan Bakunin véleményét kizárólag az ő személyes nézetének nyilvánítja, a szerkesztőség tehát nem azonosítja magát vele, de különböző összefüggésekben észrevétlenül visszatér hozzá.

Így pl. március 22-én az újság megjegyzés nélkül közli az olasz—szláv szövetségért megalakult turini társaság (Società per l'alleanza Italo-Slava) felhívását. E társaságnak, melyet Lorenzo Valerio alapított, a célja: „összpontosítani az Ausztria ellen harcoló nemzetiségek erőit”. Szövetséget ajánl fel a szlávoknak, mert „megtudtuk — szól a felhívás —, hogy a magyarokkal együtt akarnak cselekedni és kilönlválni Ausztriától, aki ellen mi tovább harcolunk, nem akarván vele szövetségre lépni”. Két nappal később (márc. 24-én) K. Sabina a vezércikkben némileg felfedi a kártyákat és kifejezi reményét, hogy

az olvasó „akkor fogja érteni, miről van szó, ha félig titkos gondolatot félig világosan nyújtunk neki”. Ismét néhány nap múlva (márc. 28.) Sabina ezt írja: „Az már bizonyossá vált, hogy egy nemzet harcát a teljes szabadságért nem lehet olyan könnyen megvívni, inkább az eszme által egyesített nemzetek harcait”. Március 31-én az újság vastag betűkkel jelenti Zimonyból: „Rendkívüli forrongás uralkodik. A tömeg az utcákon magyaros öltözetben magyar szabadságdalokat énekel, Éljen és Zsivió Kossuth-ot kiabál.”

Végül április 13-án az újság aláírás nélküli cikket közöl „Szomorú elmélkedések” címen, mely egész terjedelmében a magyarok harcával foglalkozik, és egybekapcsolja a harcoló magyarok iránti tiszteletet és csodálatot a hazai tétlenség éles elítélésével. „Bármilyen is volt a magyarok kormányellenes harcának kezdete — írja a névtelen szerző —, most Ausztria népei nagy részének együttérzése kíséri őket, akik a magyarok kormányellenes harcában és a kormánynak ebből származó zavaraiiban a szabadságnak mintegy utolsó oszlopát látják Ausztriában, és ez az együttérzés dús áldásként szerencsét hoz fegyvereikre... Ilyen nemzettől, mely ennyire férfiasan védi fellángolt eszméit, nem tagadhatjuk meg — ha igazságosak akarunk lenni — tiszteletünket, bármilyen kivetni való volt és lehetett is rajta — és azt kell kívánnunk, hogy a mi nemzetünk is viselje keblében ilyen áldozatkészség és nemzeti lelkesedés csíráit.”

Sabina ugyanebben az időben adja ki a Tábor című politikai folyóiratot, amelyet Kossuth Lajos és Bem tábornok képei díszítenek. A folyóirat első — és egyben utolsó — száma többek között Kossuth, Dembinsky tábornok és Mieroslawski lengyel forradalmár, valamint Robert Blum, a frankfurti parlament Bécsben kivégzett baloldali vezérének életrajzát tartalmazza. Röviddel a második szám megjelenése előtt leleplezték az összeesküvést, és Sabinát társaival együtt börtönbe vetették.

A sorok között olvasva észrevehetjük a magyarok harca iránti rokonszenv megnyilvánulásait, melyek a hasonló, párhuzamos forradalmi akciót előkészítő radikális csoport álláspontját fejezik ki. Ugyanígy figyelemmel kísérhetjük a néptömegek spontán rokonszenvét is, amint ez a harc folyamán kialakult, és elűzte a kezdeti kedvetlenséget és bizalmatlanságot.

A cseh nép Prágában és a vidéken akkor még természetesen nem állt a fejlődés olyan fokán, hogy önállóan tájékozódhasson a távoli Magyarországon lezajló eseményekben, és többnyire az általa olvasott újságok hatása alatt reagált a történetekre. Az olvasóközönség széles népi rétegeiben abban az időben nagy hatást keltett Karel Havlíček harcoss publicista rendkívüli tekintélye, aki a forradalom esztendeiben a cseh politikusok jobb szárnyának szószólója volt, és ennek megfelelően ellenséges álláspontot képviselt a magyarokkal szemben. Mégis szavahihető tanujságok vannak annak is, hogy a népi rétegek nem ritkán másképpen is reagáltak.

Antal Stašek cseh regényíró (valódi nevén Antonín Zeman, szül. 1843), aki gyermekkorában a „nemzetek tavaszát” szűkebb hazájában, a cseh vidék leghaladóbb és politikailag legfejlettebb táján élte át, így ír erről emlékirataiban: „Mikor nem egészen fél évszázad múlva, 1848–49-ben a magyarok és olaszok felkeltek a Habsburg-dinasztia ellen, az Óriáshegység alján élő hegyi lakóink minden rokonszenvükkel mindjárt az ő oldalukra álltak: nem is annyira az irántuk érzett szeretetből, hanem minden olyan forradalom iránti hajlandóságukból, amely a gyűlölt uralkodóház és birodalma ellen irányult. Gyűlöletük minden ellen, ami osztrák, nagyobb és erősebb volt, mint szlávságuk, melynek a magyarokkal kellett volna szembeszállnia; sőt nagyobb és erősebb volt, mint

Havlíček iránti szeretetük, aki publicisztikai működésében e kor eseményeit igen józanul ítélte meg, és a magyarokat nem nagyon szívelte. Mindenben hittek neki, minden szavára esküdtek volna, csak ebben az egyben nem adtak neki igazat. Csupán az én falumból, mely akkor alig ötven házból állt, két osztrák katona szökött át Kossuth csapatába; sőt, gyermekkoromban, nem is töltöttem be még a nyolcadik évemet, láttam forradalmi magyar pénzt is, az ún. Kossuth-bankót, és ez a legkegyetlenebb reakció idejében volt, amikor hazaárulásért büntették nemcsak azt, aki ilyen pénzzel akart fizetni, hanem mindenkit, akinél ilyet találtak. Még az akasztófától való félelem sem hűtötte le a mi hegyi lakóink osztrákelleses gyűlöletét — mert a Kossuth-bankók ennek a gyűlöletnek a jelképei voltak.”

Földijeinek a forradalmi magyarok iránt érzett rokonszenvét Stašek később szépirodalmi műben, dokumentáris regényben dolgozta fel (először novella formájában). *Máté, a cipész* című regénye ezeknek az éveknek eseményeit beszéli el.

Stašek emlékeinek valódiságát a korabeli újságírás is bizonyítja. Havlíček mellett e kor legnépszerűbb cseh publicistája Josef Kajetán Tyl volt, a cseh nemzeti újjáébredés nagy írója, aki 1849 áprilisától júniusáig kiadta a *Falusi Újságot*. Ez a lap, melyet főleg a falu olvasott, hetenként háromszor jelent meg. Tyl hasonló álláspontot képviselt, mint Havlíček, lapjába mégis nemegyszer hatolnak be hírek a nép magyarbarát nézeteiről, sőt ő maga sem tagadja meg a tiszteletet és csodálatot a magyar felkelés vezéréből, Kossuth Lajostól.

Az április 26-i számban például Tyl leírja Prága hangulatát: „Néhány nappal ezelőtt vonult ki Prágából a magyar ezred zászlóalja... Mielőtt ez a csapat Prágába érkezett volna, éppen a magyar háború kezdetén volt ez, sok helyütt morogtak, hogy miért küldi a kormány ezeket a magyarokat a csehek közé, és mindenfelé aggodalmaskodtak, hogy ez a két oldal még hajbakap valahol. És lám, hogy változtak az idők! Most, mikor a magyarok elmentek, nagyszámú néző kísérté ki őket, istenhozzáddal búcsúztak el egymástól, és cseh szájából felhangzott még az Éljen Kossuth! is... Elvitathatatlan, hogy kialakult a nép között egy olyan párt, amely nem palástolja örömét, ha a győzelem a magyarok oldalán van...”

Ugyanebben a számban közli Tyl, hogy „Morvaországban várják Kossuthot, hogy felszabadítsa őket”. Hasonló álláspontról tanúskodik a június 8-i szám, ahol ezt olvassuk: „Azt tapasztaltam, hogy sok ember várja Kossuthtól a földi megváltást. Azt bizonyára tudják, hogy Hradiště vidékén Kossuth hívei azt a hírt terjesztették el, hogy Kossuth II. József császár fia?”

Maga Tyl Kossuthról szóló, nagy terjedelmű, néhány folytatásra osztott tanulmányát ezekkel a szavakkal zárja: „Kossuth Lajos minden bizonnyal sok tekintetben nagy és emlékezésre méltó férfiú; biztos, határozott véleményt azonban még nem adhatunk róla, nehogy túlzásba essünk... Egy azonban bizonyosnak látszik: Legyenek bár átkozottak azok az emberek, akik a magyar földnek e csapásokat előkészítették, és legyen bár Kossuth közöttük az első: neve élni fog a nemzetben, amíg csak a magyar nyelv el nem enyészik.”

A Bach-reakció következő éveiben a cseh ifjúság radikális vezeterei, akik 1848-ban nagyjából névtelen ifjakként harcoltak a barikádokon, majd 1860 után mint a cseh politikai élet új vezetői léptek fel, hosszú esztendőket töltöttek Ausztria és Magyarország különböző börtöneiben. Itt a közös sanyarú sors közelebb hozta őket fogolytársaikhoz, akik között számos magyar volt. Közvetlen

személyes kapcsolatok alakultak ki, a hosszú vitákban, melyekhez a fogság elszigeteltsége sok alkalmat adott, nemegyszer éles nézeteltérésekre is sor került, de kölcsönös közeledés és megértés is kialakult közöttük. Az olmtüzi börtönben pl. Karel Sladkovský, a cseh radikális diákság vezére, megbarátkozott a magyarokkal, magyarul is megtanult, és megismerkedett a magyar irodalommal. Itt szerzett és elmélyült rokonszenvét később, amint majd arról még szó lesz, intenzíven felhasználta. Hasonló kapcsolatokat kötött többi társa is.

A cseh—magyar kapcsolatoknak ezt a fejezetét érdekesen ábrázolja a *Feléledt sírok* című regény, melynek szerzője Karel Sabina, a 48-as cseh radikálisok egyik vezére, aki jelentős szerepet töltött be a cseh politikai és kulturális életben 1860 után is. Nézetei már 1848 előtt is kapcsolatot teremtettek közte és a radikális magyarok között; ő fordította Petőfi verseit. A *Věra (Méh)* című folyóirat 1847. január 5-i számában találjuk Petőfi verseinek első cseh fordítását, *Etelkához, Fa leszek, ha...* és *Az én szerelmem* című verseket. A fordítót csak egy „S” betű jelöli, de ez is minden bizonnyal Sabinára enged következtetni, aki ebben az időben a lap aktív munkatársa volt. A prágai harcok idején, melyekben Sabina tevékeny részt vett, igyekezett megtalálni a kapcsolatot a prágai munkássággal. A Bakunin-féle, idő előtt leplezett felkelés előkészületeiben való részvételéért 1849-ben súlyos büntetésre ítélték, melyet Prága börtöneiben és az olmtüzi erődben töltött.

Számos szépirodalmi és különféle publicisztikai művén kívül — legismertebbek librettói Bedřich Smetana híres operáihoz, bírálatai, melyekben elsőnek értékelte igazságosan Karel Hynek Máchát, a nagy költőt, aki jó barátja volt, és a *Szellemi kommunizmus* című politikai brosúrája — néhány regényt is írt, amelyek ugyan többnyire telve vannak a kor jellemző romantikus túlzásaival és szenzációhajhászással, elárulják a kapkodás nyomait is, ami nehéz anyagi helyzetével magyarázható, mégis jelentős helyet foglalnak el a cseh próza fejlődésében. Egyik legjobb regénye éppen a *Feléledt sírok* című, mely tulajdonképpen visszaemlékezés a börtönben töltött időkre. Sabina különböző nemzetek politikai foglyait ábrázolja itt, igyekszik őket tipikus nemzeti vonásokkal jellemezni, amit nevükkel is kifejez (a csehet Szlávnak hívják, a magyart Hon-nak). Leírja vitáikat és a börtönélet különböző eseményeire történő reagálásukat; a cseh fogoly alakjában igyekszik megoldani a cseheknek a radikális szabadságszerető nemzetek iránti viszonyát, melyről az 1848-as cseh politikai vezetés hibás ausztriabarát politikája miatt sokat beszéltek. A szenvedélyes olaszok egész csoportja és a szerző honfitársa, a központi alak mellett, akiben Sabina tulajdonképpen saját magát ábrázolja, a regény főalakja a Hon nevű magyar. Ábrázolása rendkívül érdekes. Nem a romantikus magyar fantasztikus képét tárja elénk, ahogyan azt szinte festői túlrájjalással a korabeli ponyvairadalom tette, hanem a határozott és céltudatos, harcos realista rajzát. Forradalmi következetesség és tudatosság kapcsolódik nála egybe a higgadtan megfontoló józansággal, mellyel felméri a helyzetet, és tevékeny kövekeztetéseket von le belőle. Ez a típus irodalmi ábrázolásban tulajdonképpen megelőzi korát, mert a forradalmár olyan típusát rajzolja, amelyet a későbbi kor hozott létre, amikor a „nemzetek tavaszára” jellemző romantikus fellángolás helyébe hosszú esztendőök gondosan előkészített harcának tapasztalata lépett.

A börtönévek után, az októberi diploma és az új alkotmányos korszak kezdete óta Ausztriában ismét egészen más a helyzet. Ez Csehországban is szokatlan aktivitással nyilvánult meg, s az aktivitást itt még az is erősítette, hogy időközben a néptömegek, akik 1848-ban még csak lassacskán tértek maguk-

hoz passzivitásukból, meglehetősen éretté váltak, és a cseh mozgalom népi alapja nagymértékben kiszélesedett. Jellege természetesen radikálisabbá vált.

Azok az emberek, akik 1848-ban a barikádokon harcoltak, tiltakoztak a cseh politikusok óvatos és megalkuvásokkal telt vezetése ellen, s az osztrák börtönökben a monarchia többi nemzeteinek forradalmárai között kifejlődve most a hevesen kibontakozó cseh mozgalomnak egyenesen az élére kerültek. Ez a mozgalom élénken helyeselte radikálisan demokratikus jelszavait és tetteiket. Lelkesedéssel fogadják az olasz forradalmi mozgalmat, amely Bach gyűlölt uralmának megadta a kegyelemdőfést. 1863-ban az ifjúság egyöntetűen a lengyel felkelés oldalán áll az orosz cárral szemben, anélkül azonban, hogy ezzel ellentétbe kerülne a forradalmi szláv érzéssel. Most megértik és rokonszenvvél fogadják a magyar forradalom eszméit is. A magyarok egyben kérlelhetetlen ellentétben állnak Schmerling februári alkotmányával, mely nagyon igazságtalan a csehekkel szemben is.

Sabina befolyása egyre növekszik a tömegekben, Sladkovský fokozatosan a nemzet, főleg az ifjúság elismert, szenvedélyesen szeretett vezetője lesz, Frič ugyan emigrációban él, de élénk kapcsolatot tart fenn a hasonlóan gondolkodó csehekkel. Külföldön folyóiratokat ad ki, s így hat a cseh életre. A halott Havlíček most elsősorban hajlíthatatlan Bécs-ellenességének példaképével hat, amely most már mentes az átmeneti hangulatoktól, melyekhez a cseh és a magyar küldöttség bécsi ellentétei is tartoztak. Havlíček felelevenített kultusza ezért sokkal inkább a forradalmi Magyarország iránti rokonszenv mellett szól, mint ellene.

A „magyar” név most egészen másképp hangzik, egészen más képzeteket idéz, mint a prágai szláv kongresszus heves harcainak idején. „Magyar! Mondd lágyan ezt a szót, hogy rózsaszírom remegjen benne, pacsirta éneke és Petőfi vágyó szerelme — de mondd hatalmasan is, hogy a győzedelmes hős ereje mennydörögjön belőle és a Szózat halálba menni kész hangja”; ezek a szavak, e kor legkiválóbb cseh költőjének és Petőfi fordítójának, Jan Nerudának szavai, aki 1869-ben írt cikkében helyesen látja meg, mivel hatott a forradalmi Magyarországra e kor ifjúságára.

A magyar forradalmi eszmével való közeledésnek kifejezője ezekben az esztendőekben Petőfi verseinek nagy visszhangja és népszerűsége. A magyar forradalom nagy költője Heinével, Byronnal, Béranger-val, Victor Hugoval, Nyekraszovval és Mickiewiczessel együtt úgyszólván programszerű kifejezője lesz az új költői nemzedék eszmei irányvonalának, annak a költői nemzedéknek, amelyet elsősorban éppen Neruda képvisel. Petőfinek a korabeli cseh életre tett hatásával már több speciális tanulmány foglalkozott, nem szükséges ezért itt erre részletesen kitérni.

Az irodalmi közeledés, amelyre ebben az időben sor kerül, elsősorban Petőfi, majd Vörösmarty és más magyar írók népszerűségének hatására, nehéz akadályba ütközik, amely úgy látszik, a cseh — magyar kapcsolatok fejlesztésében még negatívabb szerepet játszik, mint amelyet tulajdonítanak neki. Ez a két nyelv távolsága, amely csupán igen kis számú csehnek nyújtott lehetőséget ahhoz, hogy eredetiben ismerkedhessenek meg magyar szerzők műveivel, és ezek közvetítésével jobban megértsék és közelebb kerüljenek a magyar élethez. A csehek többnyire fordításokra voltak utalva, főleg német és néhány cseh fordításra, melyek Petőfi művének csupán töredékével ismertették meg őket, méghozzá olyan formában, mely az akkori kevésbé fejlett fordítói technika mellett messze az eredeti mögött maradt. Ez inkább néhány magával ragadó gondolat, amely

kicsendül Petőfi műveiből és visszhangra talál a hasonló érzelmű olvasónál, és életének hősi költőisége, amely oly népszerűvé teszi Petőfi műveit, mint költői művészetének valóban teljes lényegében megértett sajátossága.

Volt azonban még egy másik út is, amelyen a magyar forradalmi gondolat a művészi kifejezés teljében, fordítói közvetítéstől nem csorbítva jutott el Csehországba, hatalmas visszhangot ébresztve a közéletben, művészetben és irodalomban. Ez pedig a zene. A magyar zene ekkori csehországi hatása jelentős mértékben túllépi a zenetudomány kereteit, s legerősebb kapocsná válik a magyar forradalmi gondolat és Csehország között.

Azt, hogy a két, nyelvében oly különböző nemzet a zenében találhasson egymásra, fejlődésük több sajátos körülménye tette lehetővé. Itt volt először is a népdal óriási hatása; a népdal cseheknél és magyaroknál egyaránt valósággal a nemzeti élet jelképévé, zenében és irodalomban az alkotó ihlet forrásává vált. A romantika korában Rousseau és Herder nyomán Európa valamennyi nemzeténél megtalálhatjuk a népművészet kisebb-nagyobb mértékű kultuszát, amely az irodalom és a zene fejlődésében is éreztette hatását. A csehek és a magyarok azok közé a nemzetek közé tartoznak, amelyeknél az újkori nemzeti fejlődéssajátos feltételei folytán ez a romantikus irányzat szokatlanul nagy arányokat öltött, és mély gyökereket vert a nemzeti élet minden területén.

A magyarországi fejlődéssel kapcsolatos külön érdekes probléma a cigánydal; a cigányokat ugyanis, különösen Nyugat-Európában, a titokzatosság és exotikum romantikus bűvköre övezte, úgyhogy a múlt század első felének irodalmában költemények, elbeszélések és regények kedvelt hőseivé váltak, művészetükben pedig a korlátlan szabadság iránti szenvedélyes rajongás megtestesülését látták.

Így azután a magyar népköltészetben egybeolvadt a nemzeti gondolat a szabadságszómével, s kedvező feltételeket teremtett, hogy ezen az alapon kifejlődhessék a nemzeti küzdelmeket kísérő és ihlető forradalmi dal. A tömegeket lelkesítő forradalmi dalnak nagy és dicső hagyománya volt: gondoljunk csak a huszita csatadalra, a *Marseillaise*-re, a *Portici néma* halászdalára, amely 1830-ban a belga forradalom kitörésére adott jelt. Európa-szerte elterjedtek a lengyel felkelés, a német és olasz forradalmi mozgalom dalai, s Béranger politikai dalai sem csupán Párizsban voltak népszerűek. Sok ilyen dalt szült és terjesztett el az emlékezetes 1848-as esztendő. A múlt század első felének polgári forradalmait kísérő dalrepertoárban jelentős hely jutott a magyar dalnak is, kivált pedig — a *Szózat* mellett — a híres *Rákóczi-indulónak*.

A népdal valódi népisége, a cigánydalok szabadságszeretete és a nemzeti szabadságharc dalainak forradalmisága — íme ez az a három tényező, amely behatolt neves zeneszerzők nagyszabású alkotásaiba is, nemcsak magyar zeneszerzők műveibe, mint Liszt Ferenc esetében, hanem idegen mesterek alkotásaihoz, amire Berlioz a példa.

Érthető hát, hogy egyes magyar zeneművészek prágai vendégszereplése nagy visszhangot keltett, s alkalmat adott a cseh — magyar forradalmi testvériség tüntető kinyilvánítására. Ilyen volt már 1840-ben Liszt Ferenc prágai fellépése; Liszt egyik életrajzírója „féktelen fanatizmus”-ként jellemzi a mester akkori ünneptetését. De Liszt nemcsak ragyogó művészetét hozta el Prágába, hanem a nemzeti és forradalmi eszmét is, melyet tudatosan fejezett ki művészetének eszközeivel. Prágában tartózkodása alkalmával külön is nagy lelkesedést keltett cseh népdal-változataival, s megkísérelte legalább részben valóra váltani régebbi tervét: új életre kelteni a zenében a dicső huszita hagyományt. Állítólag már

a párizsi júliusi forradalom idején forradalmi szimfóniát akart volt írni, amely valamely huszita dallammotívummal indult volna, s egy Marseillaise-motívumban csúcsosodott volna ki. 1840-ben egy prágai magánestélyen megkérték, hogy komponáljon valamit cseh témára, s ekkor határozottan valamely huszita tárgyú ének dallamát kérte mintául. Megismertették vele Krov egykorú cseh zeneszerzőnek egy akkoriban eredeti huszita éneknek hitt dalát, s ennek motívumaira Liszt meg is írta *XV. századi huszita dal (Hussiten-Lied aus dem 15. Jahrhundert)* c. művét. Noha ez a mű ilyenképpen akaratlan, megtévesztésen alapul, így is bizonyossága annak a forradalmi szellemnek, amelyet Liszt szántszándékkal vitt bele a cseh közéletbe, s amelynek révén — éppúgy mint művészetével — hatással volt cseh tanítványára, a legnagyobb cseh zeneszerzőre, B. Smetanára. Smetana pedig *Hazám* c. szimfónikus ciklusában, amely a *Kik Isten harcosai vagytok* kezdetű, valóban eredeti huszita csatadal motívumában jut el a tetőpontra, voltaképpen Liszt régi eszméjét valósította meg.

Liszt másodszor, 1846-ban, Berlioz társaságában jött Prágába; azután is tartós baráti kapcsolatban maradt a cseh zenei körökkel, különösen Smetanával.

Ez a hagyomány — melyet Liszt a forradalom előtti évtizedben alapozott meg — éledt újjá és lett még erősebb a hatvanas években egy másik nagy magyar zeneművész, Reményi Ede érdeméből. A híres magyar hegedűművész két csehországi turnéja (1862-ben és 1865-ben) nagy nemzeti és politikai tüntetéssé alakult. A ránkmaradt adatok igen elevenen érzékeltetik az akkori cseh—magyar kapcsolatok légkörét.

Reményit Prágában már azért is melegen fogadták, mert ismeretes volt részvétele az 1848—49-es magyar forradalomban. A „Görgey hegedűse” jelző mindenüvé elkísérte, s nevét egybekapcsolta a nagy magyar szabadságharc emlékével. A cseheknek ezenfelül rokonszenves volt művészetének öntudatos nemzeti jellege és az, hogy tüntetően kimutatta a csehek és szlávok iránti barátságát. Hogy miért és hogyan fogadták Reményit Prágában oly szívesen, arról ékesen tanúskodik az egykorú sajtó. Így például a *Hlas* c. radikális prágai folyóirat 1862. március 17-én így ír: „Reményi Ede úr nagy mint művész, de egyben nemeslelkű hazafi, igaz magyar is, aki tettel bizonyította, hogy imádott hazájáért kész utolsó csepp vérért is kiontani. Mint szabadságért epedő nemzet fia tisztel Reményi minket, cseheket is, akik éppúgy sóvárgunk a szabadság után, mint a vitéz magyarok. Reményinek annyira megtetszett Prága, hogy hosszabb időt szándékozik itt tölteni”.

Ugyancsak e számnak tárcájában Jan Neruda ezt írja: „Reményi most a cseh társasági körök, szalonok és művészek hőse, Reményiről folyik a szó mindenütt, otthon és az utcán egyaránt. Nehéz dolga van ellenben az itteni németekkel, akik nem tudják neki megbocsátani először is azt, hogy magyar, másodszor azt, hogy szívvel-lélekkel magyar, harmadszor pedig azt, hogy a csehek barátja... Hallottam, amint egy német a hangversenyről kijövet ezt mondta társának: „Maguk a magyarok sem csinálhatnak nagyobb hűhót!”

Hasonlóképpen jellemzi Reményit második turnéja alkalmával a kor másik nagy cseh költője, Vítězslav Hálek. Így ír: „Ami pedig Reményit különösen kedvessé teszi szemünkben: nemzeti érzületű művészt, remek embert ismertünk meg benne. Nincsen sok olyan művész, akinek szíve és szelleme annyira nemzetük szívében és szellemében gyökerezne, akiknek minden vágyuk arra irányulna, hogy művészetükkel ne saját személyük, hanem nemzetük dicsőségét öregbítsék. Reményi Ede ilyen művész. Annyira magyar minden ízében, oly forrón ragaszkodik nemzetéhez, hogy sokan példát vehetnének róla. És

Reményi e mellett a nemeslelkű embert jellemző tisztelettel és odaadással viseltetik a többi nemzetek iránt is”. (*Národní Listy*, 1865. március 8-án.)

A híres virtuóz, „a nemzeti művészet gondolatának élő bizonyossága... aki pozdorjává zúzza a művészek világpolgárságáról szóló kongó frázisokat, aki mint művész s egyben buzgó magyar soha, sehol meg nem tagadja származását” (*Národní Listy*, 1865. március 11-én), a prágai közönséget elsősorban magyar népdalokkal bűvölte el. „Senki, aki nem magyar, nem játszhatná el (t. i. a magyar népdalokat) ennyi tűzzel, ily szenvedélyesen, ily rapszodikus kötetlenséggel, de egyben ily gyöngéden, lágyan, szívettpőően és elandalítóan, anélkül, hogy letérne az igazság és a szépség útjáról vagy megsértené a művészet méltóságát” — írja Reményi hangversenyéről 1862. március 20-án a *Národní Listy* zenekritikusa.

Cseh hallgatósága szívét persze különösen azzal hódította meg, hogy a magyar dalokhoz cseh népdalváltozatokat csatolt; különösen az *Elárvult egy gyermek* c. megható dal ragadta meg a közönséget. A lelkesedés pedig akkor hágott a tetőpontra, amikor a népszerű művész ráadásul a közönség óvációjára eljátszotta a *Huszita dalt* és a *Rákóczi-indulót*. Reményi fokozni is tudta a lelkesedést a csehek nemzeti érzületére appelláló gesztusokkal. Így például egy 1865-ös hangversenyével kapcsolatban a sajtó az alábbi epizódot jegyezte fel: „»Rákóczi! Rákóczi!« — követelte a fellillanyozott hallgatóság. A művész készségesen nyúlt hangszeréhez: »Eljátszom a Rákóczi-indulót, de nem elébb, míg a jelenlevők mindegyike nem járul hozzá valamelyes adománnyal a cseh nemzeti színház felépítéséhez.«” (*Národní Listy*, 1865. március 11-én.)

Már ezekből a részletekből is kitűnik, hogy a magyar művész prágai szereplésének határozott politikai jellege is volt. Fokozta ezt az a légkör, amely a magyar vendég körül megteremtődött. Reményi első, 1862-es prágai fellépése alkalmával a *Národní Listy* nyomdájában kinyomtatottak egy erre az alkalomra szerzett költeményt, amelyet a hangversenyen szét akartak osztani a közönség között. A költeményt azonban a rendőrség elkobozta, s alkalmasint egyetlen fennmaradt példányát a prágai rendőrségi levéltár őrizte meg. A vers így szól:

REMÉNYIHEZ

Te, fia rab anyának,
Kit bilincse vérrrel harmatoz be,
Kinek titkos panasza
Bűbajos hangon szól a világra:

Te dicső csaták prófétájaként
Anyádat isteni szózáttal vigasztaltad,
S az átok méregkútját
Az üdv forrásává varázsoltad.

Sasként röpit az ég felé
A lelkesedés erős szárnya,
S a reá acsarkodó mélységet
A bátor művészet megveti.

Hangjaid: megannyi harcosa
A nemzet szent jogának,
Órcájukról szent gőg sugárzik
És múnájuk a szabadság.

Vidd meg tőlünk testvéreidnek az örömhírt,
Hogy meg akarjuk újítani a szövetséget,
Melynek révén egykor bírodalomszerte hirdette a boldogságot
Szent koronáink fénye.

Daliáink seregei
Egykor legyőzték a törököt,
Kövessük férfiasan az ő hitüket
S az egység ad majd erőt.

Ó itt van, itt van hű kezünk,
Egy a bánatunk és reményünk,
Egyazon bűnt követték el rajtunk,
De van egy szilárd hitünk :

Bárha a jog utolsó védelmezőjét
Szörnyűséges láncokba verik is,
A nemzetek szent szövetsége
A végén mégis győzni fog.

Ezt a Reményi hangversenyén megrendezendő politikai tüntetést meghíúsították ugyan, egy másik azonban megvalósult. Éppen azokban a napokban, amikor a magyar művész Prágában időzött — a cseh ellenzéki mozgalom rendőri üldöztetésének kezdeti időszaka volt ez —, került szabadlábba a kormány által a független cseh sajtó ellen idített hajsza első áldozata, Fr. Šimáček újságíró. Az esemény megünneplésére tüntető bankettet rendeztek, amelyen mintegy ötven cseh újságíró vett részt, s amelynek külön nyomatékot adott Reményi jelenléte.

A *Národní Listy* 1862. márc. 21-i számának e bankettéről írott beszámolójából értesülünk, hogy Em. Tonnernek a szólásszabadságra mondott megnyitó pohárköszöntője után „a híres Reményi szólalt fel, s néhány szót mondván a szlávok és magyarok kölcsönös kapcsolatáról, poharát a szláv — magyar testvériségre ürítette. Ezt a tósztot hatalmas lelkesedéssel fogadták a jelenlevők, Reményit és a magyar nemzetet megéljenezték”.

A magyar vendég pohárköszöntőjére Karel Sladkovský válaszolt : „miután rámutatott arra, hogy Magyarország népei és a csehek között emberemlékezet óta baráti volt a kapcsolat, annak a reményének adott kifejezést, hogy ez a barátság a mostani döntő jelentőségű korszakban újra megélénkül és még jobban megszilárdul, majd magyar nyelven ezt a felköszöntőt mondotta : »Éljen a magyar nemzet és a szláv nemzetek közötti barátság!« Dörgő, ismételt »sláva!« (éljen) volt a válasz.”

A további köszöntők során még dr. Julius Grégr emelte poharát „vendégünkre, Reményire, egy hős nemzet művésze, aki nemcsak muzsikájával bővölt el bennünket, hanem művésznél ritka buzgó hazafiságával is — vigye meg honfitársainak baráti üdvözlünket. Éljen!”

Ehhez hasonló lelkes jelenetek játszódtak le Reményi ünneplésekor a prágai polgári társaskörben is, valamint búcsúzáskor a pályaudvaron. A lelkesedés ismétlődött Reményi második turnéja alkalmával, amikor a magyar művész Prágán kívül több vidéki városban is adott hangversenyt.

A két világhírű művész után harmadikul 1866 őszén Nagy Jakab jött Prágába. Az ő neve nem volt ugyan olyan ismert, mint az előbbi kettőé, de a prágai közönségre — elsősorban különös hangszerével — ő is nagy hatást tett. Furulyán játszott, amelynek eredetéről a cseh sajtó így számolt be :

„Az 1848—49-es események Nagy Jakab sorsába is belenyúltak : a kolozsmegyei Telegváron börtönözték be. Nagy zenekedvelő lévén, sikerült rábírnia eléggé jóindulatú börtönőrét, hogy szerezzen neki kést és néhány orgonavesszőt, ami meg is történt. Nagy Jakab munkához látott : 116 pásztor-sípot készített, amiből azonban csupán három sikerült. Azután új hangszerét

skalával is ellátta, és egész napokon át magányában fáradhatatlan szorgalommal gyakorolván, olyan virtuozításra tett szert, hogy nyilvánosan is felléphetett.”

Érthető, hogy Nagy különös hangszerével felkeltette a prágaiak érdeklődését, nemcsak a forradalmian romantikus előzmények miatt, hanem azzal is, hogy egy ismert prágai monda hőjét juttatta eszükbe, Dalibor lovagot, aki egy parasztfelkelésben való részvétele miatt a XVI. században a prágai vár egyik — ma az ő nevét viselő — tornyában volt bebörtönözve, fogságában megtanult hegedülni, s játékaival gyönyörködtette és lelkesítette a torony ablakai alatt egybegyűlt népet. Nagyot el is nevezték magyar Dalibornak. Lehet, hogy az ő vendégszereplése is hozzájárult e régi monda felélesztéséhez; tény, hogy a tárgyat ezekben az években többször is feldolgozták, és librettót szolgáltatott Smetana híres operájához is.

A cseh — magyar kapcsolatoknak ez a ma már csaknem teljesen feledésbe ment, de a maga idejében rendkívül jelentős epizódja, amelyben a zene a nemzeti gondolat, szabadságszeretet és forradalom hordozójaként szerepelt és a nemzetek közötti érintkezés legékesebben szóló eszközévé vált, érdekes nyomokat hagyott az irodalomban is.

A magyar zene hatása ennek a korszaknak a cseh irodalmára több módon is megnyilvánul. Elsősorban is az ún. „ohlas-költészetben” (ohlas = visszhang), amely a cseheknél már a népköltészet európai kultuszának kezdetén igen elterjedt volt. Olyan műköltői alkotások értendők itt, amelyek tartalmukban, képeikben igyekeznek utánózni a népdalok szellemét és formáját, különös gonddal ügyelve ritmusukra. Ez a dalköltészet a cseh irodalomban elsősorban a hazai cseh és szlovák népköltészetből táplálkozott, másodsorban a többi szláv népekéből: alapjául szolgált az orosz hőseposz, az ukrán dumka, a délszláv történeti tárgyú epika és líra. Csak kivételképpen találkozunk távolabbi népek dalainak „visszhangjaival”, mint pl. Jan Nerudánál olasz népdalutánpozatokkal. Ehhez járulnak most a magyar, különösen pedig a cigány motívumok.

A hatás másik formája lényegesen bonyolultabb, mintegy irodalmi megfelelője az ún. programzenének, amelynek fő képviselői ebben a korban éppen Liszt és Berlioz, a *Rákóczi-induló* leghíresebb feldolgozásának szerzői. Amint a programzene arra törekszik, hogy a hangok közvetítésével bizonyos képek és történések képzetét keltse, úgy keletkeznek ebben a korban irodalmi alkotások, amelyek a költői szó erejével zenei élményt iparkodnak megeleveníteni. Klasszikus példája ennek a néhány évtizeddel régebbi Jankiel hangversenye Mickiewicz *Pan Tadeusz* c. művéből; a költő itt leírja egy öreg zsidó cimbalmos játékát, amely a programzene szellemében drámai cselekmények képzetét sugalmazza a hallgatónak: a lengyel függetlenség összeomlásának, a felszabadító harcok kezdetének képeit. A cseh irodalom most tárgyalt korában több ilyen irodalmi alkotás is keletkezik (pl. Dalibor hangversenyének költői leírása, amely — mint Mickiewicz a lengyelt — itt a cseh történelmet érzékelteti), s éppen a szenvedélyes és érzelmes cigányzene szegődik a romantikus sorsok és tragikus történések tolmácsául.

Végezetül pedig a kor prózájában romantikus vagy romantizált történetekkel találkozunk zeneművészekről, akik között első helyet foglalnak el a sorszele által a magyar pusztára sodort magyar és cseh művészek. A magyar témák gyakoriságából ezekben a zenei motívumokra alapuló művekben arra lehet következtetni, hogy a magyar művészek prágai szereplésével kapcsolatos érdeklődés közvetlen vagy kései visszhangjával van dolgunk.

1859-ben, tehát egyidejűleg Liszt híres *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie* c. tanulmányával, megjelenik Adolf Heyduknek, a később igen termékeny cseh költőnek zsenije ; ennek egyik legérdekesebb része a „cigány dallamok” ciklusa, amelyet a költőnek szlovákiai utazásakor szerzett személyes élményei ihlettek. Ezek a dallamos költemények, melyek egynéhány megzenésítve csakugyan mint eredeti magyarországi cigánydal terjedt el Európá szerte, nemcsak a cigányélet szabadságát és szenvedélyességét fejezik ki, hanem az elnyomott nép lázongását is a társadalmi igazságtalanság ellen, ami a Bach-féle önkényuralmi korszak végén igen ékesszóló utalás volt a jelenre.

Egy évvel később jelenik meg a fiatal cseh költőnemzedék *Máj (Május)* c. almanachjában Jan Neruda *Szilaj hangok* c. költeménye, amely egy cseh származású magyar művész, Csermák Antal romantikus élettörténetén alapul. A cselekmény romantikája itt is elválaszthatatlan a költőnek azon törekvésétől, hogy kifejezze a cigányzene szellemét és a társadalmi elégedetlenség és ellenállás gondolatát.

A hatvanas évek emlékezetes prágai magyar hangversenyeinek hatása közvetlenül is tükröződik Jakub Arbesnek, Neruda ifjabb társának, a harcos publicistának és a korszak egyik legeredetibb cseh prózaírójának a műveiben. Arbes cselekvő részese volt a hatvanas és hetvenes évek mozgalmas korszakának, és szépirodalmi, publicisztikai és népszerű történelmi műveiben gyakran tért ki 1848 eseményeire. Több tanulmánya foglalkozik Kossuthtal és a magyar forradalommal. Ezzel a tárgykörrel kapcsolatos Görgeyről szóló elbeszélése is. Ez a műve három önálló, a nyolcvanas és kilencvenes években keletkezett történetből áll ; a magyar forradalom vezérének életéből vett epizódokról áttér a tábornok ifjú hegedűsének, Reményinek az alakjára, aki végül maga válik az elbeszélte történet hőségévé. Magának Görgeynek az alakja a természettudományok iránt rajongó cseh prózaíró első sorban vegytani érdeklődésével vonzotta, de csehországi tartózkodásával : Arbes szülőhelyével, Smíchov prágai városnegyeddel kapcsolatos életrajzi vonatkozásaival is. Görgey szomorú szerepével a forradalom utolsó szakaszában Arbes külön nem foglalkozik, de művében tartózkodik a kritikátlan tömjénezéstől. A tábornok alakját józan tárgyilagossággal jellemzi, a szerző minden rokonszenve láthatóan arra a fiatal, akkor még ismeretlen fiúra összpontosul, aki hegedűjével Görgey seregéhez szegődik, s a döntő pillanatban menti meg annak forradalmi elszántságát a *Rákóczi-induló* magával sodró előadásával. Ez az elbeszélés az első kiadásban a jellemző „Éljen a haza” (magyar!) címmel jelent meg. Ezzel körülbelül egyidejűleg Arbes egy másik, a magyar zenével kapcsolatos történeti tárgyat is feldolgozott, mégpedig a *Cseh Poganini* c. romanettóban (így nevezte Arbes romantikus szépirodalmi prózájának egy különleges műfaját). A Scheller Jakab XVIII. századi cseh hegedűvirtuóz viszontagságos életéről szóló elbeszélés fő színhelye Magyarország ; kerete megragadó történet a cigányok életéből, amelynek Scheller zenei érdeklődését és virtuozitását köszönheti.

Ugyancsak ez idő tájt, amikor az értetlenség és gyűlölködés hullámai régen elsodorták, a zene létrehozta testvéri közeledés szép emlékeit, a magyar zene még egy alkalmat szolgáltat a cseh irodalomnak a nemzetek testvérisége fenkölt gondolatának kifejezésére.

1886-ban, Liszt halálára, Eliška Krásnohorská, a harcos patrióta cseh költőnő, Liszt tanítványának és barátjának, Smetanának a szöveggékönyvírója verset írt ; ezt a prágai Nemzeti Színház ünnepi hangversenyén el is szavalták. A költemény dicsőíti Liszt művészetét, megemlékezik csehországi kapcsolatairól,

és gyönyörű gondolattal fejeződik be, amely ma talán még időszerűbb, mint hetven évvel ezelőtt volt :

„...s más tájak szülte ábrándjaid hangáradatában
a mi cseh szívünk is forró vágyban dobban,
hogy bárcsak úgy, mint Téged mivelünk — a zene világossága
és édes szellője erős varázslattal fűz egybe,
szólna a nemzetek szent egyetértésének hangja
s a béke himnusza századok harcai után!
Bárcsak annyi vihar után megváltó harmóniában
dobogna a népek ezreinek szíve
és száz nyelv kellemes karénekké olvadna össze
és évezredek szimfóniájában ujjongva dalolna
a béke, a boldog béke és felebaráti szeretet!”

Évtizedekig rezgett még tehát a hatvanas évek prágai magyar koncertjeinek visszhangja az emelkedett szellemű hazafiság, nemzetköziség, a szabadságharcra való forradalmi elszántság hangján.

De térjünk csak vissza az időben. A tárgyalt hangversenyek közül a legutolsó, Nagy J. fellépése, 1866-ban volt, amikor a csehek és a magyarok egyöntetű ellenállása Schmerling februári alkotmánya ellen kedvező feltételeket teremtetett a két nemzet közeledésére.

Ebben a légkörben tört ki az osztrák — porosz háború, amelyet a magyar forradalmi párt az Ausztria elleni küzdelem megújítására használt fel. Poroszországban magyar légió alakult, melynek élére Klapka, a negyvennyolcas tábornok állt. Hasonló kísérlet cseh részről is történt. Az ismert cseh negyvennyolcas, az emigrációban élő J. V. Frič belépett Klapka seregébe, Csehországban terjesztettek egy *A cseh korona panasza* c. röpiratot, és Prága elfoglalása után Bismarck kiáltványt adott ki, amelyben a „cícső cseh királyság” jogainak megújítását ígéri. Frič kezdeményezését azonban a cseh radikális körök sem támogatták, hajótörést szenvedett a Poroszország és Bismarck iránti, ezúttal kétségkívül jogos bizalmatlanságon.

Éppen ebben a háborús esztendőben jelenik meg Prágában egy ma már teljesen feledésbe merült, csekély irodalmi értékű, de dokumentumnak igen érdekes német regény. Szerzője, Eduard Rüffer, német származású; Garibaldi seregében harcolt, s azzal a céllal jött Prágába, hogy felélessze a huszita katonai és forradalmi hagyományokat. Ebben a szellemben publicisztikai tevékenységet fejtett ki, különféle honvédő egyesületeket szervezett, sőt maga is puskákat árult, és propagálta a cseh nemzet felfegyverzését; részt vett mindenféle kormányellenes akcióban, és állandó tárgya volt a prágai rendőrség figyelmének.

Szenzációkkal fűszerezett kolportázs-regényeket írt történeti tárggyal, vagy olykor — újságírói rugalmassággal — egykorú eseményeket dolgozva fel. 1866-ban jelent meg *Die Jakobiner in Österreich* c. regénye, melyben a II. Lipót korabeli ismert magyarországi összeesküvést dolgozza fel szabadon, történeti tényeket vegyítve az érdekesítő regénycselekménybe. A magyar történeti alakokhoz cseh népi figurákat agyal ki, s hőseivel, egy magyar forradalmárral egy helyütt azt kérdezteti, vajon a magyarok forradalom esetén számíthatnának-e hasonló Habsburg-ellenes mozgalom kitörésére Csehországban is. Cseh barátja erre tagadó választ ad, s e szkepszise magyarázatául felhozza a fehérhegyi győzők csaknem kétszázéves oly célzatú tervszerű tevékenységét, hogy a cseh népből kiirtsák a huszitizmus hagyományait. Így propagálta Rüffer észrevétlenül saját eszméjét.

A csehországi és magyarországi egyidejű forradalom lehetőségének kérdése ebben a történeti összefüggésben felvetve is jellemző. A cseh irodalomban másutt is találunk utalást erre a problémára. Gustav Pfleger Moravský cseh prózaíró 1862-ben megjelent *Kárvesszett élet (Ztracený život)* című, a Bach-korszakban játszódó könyve cseh hőstét ugyancsak a nemzetközi (ezúttal olasz) forradalmi szervezettel hozza összeköttetésbe, s ugyancsak felveti a kérdést, számíthat-e a nemzetközi forradalmi mozgalom Csehországból támogatásra; az egyes csehországi társadalmi osztályokat elemezve kimutatja, hogy a helyzet erre még nem érett meg. Forradalmi nemessége Csehországnak nem volt, a polgárság számát tekintve gyöngé, s ezenfelül még nemzetiségi szempontból is megosztott, a parasztság még nem eléggé öntudatos. Ez a helyzet azonban egyetlen évtized alatt gyökeresen megváltozott, mint 1868-ban megmutatkozott. A cseh polgárság számban megerősödött és radikalizálódott, megnyerte magának a parasztság immár öntudatos tömegeit, sőt szót kért már az ipari proletariátus is. Ez persze elkerülhetetlenül arra készítette a polgárságot, hogy visszakozzék a forradalmi állásponttól, és keresse a bécsi uralkodó körökkel való megegyezés útját, azt az utat, amelyre — forradalmi taktikáját szegre akasztva — a magyar polgárság és nemesség már elébb rátért. A haladó szellemű irodalom, a nép gondolkodását tükrözvén, nem követte a polgárságot a megalkuvás útján, és minthogy még nem tudhatta teljes egészében felfogni és felmérni a proletariátus forradalmi erejét, a parasztlázadókól alkotott magának forradalmi hősokeket. Ez irányzat szolgálatában a parasztforradalom válik a haladó cseh szépirodalom kedvelt témájává; a cseh parasztforradalmár klasszikus mintaképe pedig Jan Kozina lesz, aki egyebek között Alois Jirásek *A kutyafejűek (Psohlavci)* c. rendkívül népszerű történeti regényének is hőse. Ebben az irodalomban is felbukkan egyszer a cseh—magyar forradalmi szövetség gondolata. Josef Svátek, népszerű történeti regények szerzője, *Vaskorona (Železná koruna)* c. terjedelmes művében a XVII. századi nagy csehországi parasztfelkeléseket közvetlen kapcsolatba hozza Thököly magyarországi felkelésével; a szövetség fő létrehozói pedig cseh részről Kaplír ze Sulevic, a fehérhegyi vereség után lázadóként kivégzett cseh főúr fia, magyar részről pedig az ugyancsak a Habsburgok által kivégeztetett Zrínyi Péter fia. A regény befejezésében a hőst rafináltan kegyetlen módon kínozzák halálra, amire a szerző nyilván Dózsa Györgynek, a magyar parasztforradalmárnak az esetében találta meg a példát. Ez a néhány elszórt motívum, amely történeti keretben a közös cseh—magyar Habsburg-ellenes forradalom gondolatával vagy tényével foglalkozott, megannyi bizonyíték arra, mily természetesen vetődött fel ez a kérdés két olyan nemzetenél, melyek mindketteje ugyanaz ellen a dinasztia' ellen küzdött, de ugyanakkor milyen elháríthatatlan akadályt jelentettek a különböző társadalmi feltételek.

A fejlődés útja más volt. Éppen abban az időszakban, amikor Csehországban csakugyan megizmosodtak a forradalmi törekvések, a magyar uralkodó osztály előnyös egyezséget kötött Béccsel; igaz, hogy ez később végzetes lépésnek bizonyult, mert Magyarország sorsát túl szorosan hozzáfűzte a korhatag monarchiához. Ismeretes, milyen következményekkel járt mindez a cseh—magyar kapcsolatokra nézve. De azért a dualizmus létrejötte nem jelentette az 1867 előtt oly biztató fejlődésnek indult kapcsolatok azonnali megszakadását. A csehek éreznek ugyan a kiegyezés után bizonyos keserűséget, ellenállásuk azonban Bécs felé irányul; fenntartás nélkül elismerik a magyarok jogát az elért vívmányokra.

Ékesszóló adalék arra nézve, hogyan gondolkoztak a kiegyezés után azok a demokrata érzelmű csehek, akik a hatvanas években annyi rokonszenvvel

adóztak volt a forradalmi Magyarországnak, Jan Neruda leírása a pesti országgyűlés egy 1870-i üléséről. A tárcát, amelyben számot ad a magyar törvényhozó testületben tett látogatásáról, ezekkel a szavakkal kezdi a költő: „Szabadságukat, önkormányzatukat, politikai tekintélyüket férfias bátorsággal és hihetetlen kitartással vívták ki — le a kalappal, midőn a férfiak e gyülekezetébe lépünk!” A szerző ezután leírja a parlament pompás berendezését, majd rátér az emberekre: „Minő arcok köröskörül! Egy sincs talán kifejezéstelen, csupa gyönyörű homlok, lángoló tekintet, hollófelete vagy galambbősz szakáll. Az utolsó húsz-harminc esztendő élő Walhallája, a legújabb magyar történelem szemléletes Plutarchosa! Csak egyetlenegy, legkedvesebbje a magyar nemzetnek él mindmáig idegen földön!” Neruda ezután röviden említ néhány nevesebb képviselőt: Jókait, Eötvöst, Lónyaht és Andrásst, de legrészletesebben a dualizmus voltaképpeni megalkotóját, Deák Ferencet jellemzi: „És még valaki: Deák! Egyszerű, jóságos, de határozott és értelmet sugárzó arc, külső megjelenése egészen igénytelen. Egyszerű, kék kabát fedi ama férfiú vállát, aki nem fogadott el sem rangot, sem rendjelet, aki megharagudott Pest városára, amiért egyik utcáját róla nevezte el, s aki tudni sem akart arról, hogy nagyot cselekedett — hisz ő »csak« megmentette a hazát! Deák, úgy mondják, nem barátja a szlávoknak, mégis tisztelettel tekintettem rá.”

Ez a Neruda-idézet példája a magyarokkal szemben még teljesen elfogulatlan álláspontnak. A cseh költőnek megvoltak a maga hazafias indítékai, hogy ilyen melegen emlékezzék meg „a magyar nemzet legkedvesebbjéről, aki aki mindmáig idegen földön él”. A keserűséget, amellyel a csehek a kiegyezést fogadták, jelentős mértékben ellensúlyozták Kossuth Lajosnak a száműzetésben írt politikai levelei, amelyeket a cseh sajtó kivonatatosan közölt és élénken kommentált. Nagy hatást tett Kossuthnak különösen az a levele, amelyet 1869-ben a Magyar Újság közölt, s amelyből a Svoboda c. cseh radikális lap az alábbi szakaszt idézi: „Csehország nemzet akar lenni, nem cislajthániai provincia. S a cseh nemzetnek, mely a lelkiismereti szabadság előharcosa volt Európában, a cseh nemzetnek, mely a szabadságért oly irtózatot sokat szenvedett, mint többet egy nemzet sem, a cseh nemzetnek ahhoz, hogy valóban nemzet legyen és saját ügyeit önállóan maga intézze, oly joga van, mely egy hajszálnyal sem kisebb, mint a magyar nemzet hasonló joga.” Ez után a Kossuth leveléből vett idézet után egy másik idézet következik az Étoile c. francia lapból: „Ezek a szavak dicséretére válnak Kossuthnak. Mi sem magasztosabb, mint azt látnunk, hogy a magyarok baráti jobbot nyújtanak a cseheknek, hogy azok is erőre kaphassanak, és nemzetük géniuszának szabad szárnyalást engedhessenek. Magyar- és Csehország — ha nem is testvérek, mert hiszen törzsük különböző — legalábbis sorstársak, akik a múltban ugyanazon megpróbáltatásokat szenvedvén el, kölcsönösen támogatni tartoznak egymást a közös üdv érdekében. Magyarország ma sokat tehet Csehorszáért, s a csehek ezt majd kétszeresen hálálják meg, mert Csehország fellendülése a magyar jogoknak is végső biztosítéka.”

Kossuth leveleivel egy időben, s alkalmasint hatásukra is, az irodalmi érdeklődés élénkülését is megfigyelhetjük. Az említett Svoboda c. lap éppen 1869-ben közli Kossuthnak a börtönben írt aformizmáit Metternich megjegyzéseivel, ezt követik J. Arbes említett tanulmányai az 1848—49-es magyar forradalomról.

Ugyanebben az időben éri el második tetőpontját Petőfi csehországi hatása is. A folyóiratok ismét sűrűbben közlik a magyar forradalmár költő

verseinek fordításait és 1871-ben, éppen amikor úgy látszott, hogy a cseh nemzeti követeléseket is teljesíteni fogják, megjelenik Petőfi verseinek gyűjteménye kötetben is. A fordító egy harcos cseh zszurnaliszta, Karel Tůma, akinek egy tudós filológus: František Brábek volt segítségére. Ezek a versfordítások azoknak a cseh közjogi harcoknak a korában keletkeztek, amelyekből Tůma derekasan kivette a részét. Egyes fordításait börtönben írta. A kötet létrejöttének viharos körülményeit jól fejezik ki az előszó bevezető szavai: „A függetlenségért harcolunk”; ezután a magyar költő műveinek olyan jellemzése következik, amely feltűnően emlékeztet a Reményi hangversenyeiről írott beszámolókra, végezetül pedig ezt olvassuk:

„Nos hát, kezébe adván a cseh olvasónak e pompás költemények cseh fordítását, az a leghőbb óhajunk, hogy e dalok üde frissesége felvidámítsa szívünket, hogy a bennök hatalmas lánggal lobogó szabadság- s hazaszeretet minél több cseh kebelben foganjon meg, hogy hazánkfiaiinak annyi örömet és enyhülést szerezzen, amennyit nekünk szerzett közös fáradozásunkban, kegyelettel és lelkes munkánkban, azon munkában, mely tömlöcök boltozata alatt vette kezdetét és imádott, hős nemzetünk jövőjének úgylehet boldogabb hajnalán fejeződött be.” Az előszó kelte: Prága, Szent Vencel napján (IX. 28-án), 1871. Ezután gazdag válogatás következik Petőfi verseiből. A kötet az emlékezetes *Az év végén* c. verssel zárul.

Röviddel ezután azonban a cseh remények füstbe mentek, a lelkesedést csüggedés váltotta fel, a magyarok iránti rokonszenvet keserűség, sőt gyűlölet. A cseh lapok ugyan továbbra is idézgetik Kossuth leveleit, melyekben a magyar forradalmár teljes mértékben pártolja a csehek követeléseit és élesen elítéli Beust és Andrassy politikáját, de a barátkozásnak azt a légkörét, amely az ausztriai közjogi harcok első évtizedében bár szórványosan, de igen határozottan megnyilvánult, már nem sikerült felújítani.

Csak ma, nyolc évtized elteltével folytathatjuk őszintén, fenntartás nélkül azt a hagyományt, amely annakidején oly biztató fejlődésnek indult, s amely olyan jelentős nevekre hivatkozhatik, mint Petőfi—Neruda—Hálek—Liszt—Reményi—Smetana.

A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. J. Lipsius

WITTMAN TIBOR

A politikai gondolkodás meglehetősen sajátos és fontos szerepet játszott kultúránk fejlődéstörténetében, de még nem kapta meg a jelentőségéhez méltó tudományos feldolgozást. Áll ez magára az államelméleti tudományosság kezdeteire is. Jellemző, hogy a kérdés egyedüli régebbi összefoglalója, Ballagi Géza szinte átsiklik a XVII. század első felén, és olyan kiváló ismerője a magyarországi viszonyoknak, mint Eckhart Ferenc, a szentkorona tanának irodalmát a XVII. század második felével kezdi, elmellőzve az elmélet első tudományos feldolgozóját, Révai Pétert. Egyedül a protestáns fejedelmi államelmélet egyes képviselői kaptak kiemelészt Kerecsényi Dezső rövid ismertetésében, majd az ő nyomán Szekfű Gyula összefoglalásában, de ezek szerepe is egyoldalúvá torzult. A műveikben meghúzódó értékes elemek alig kerültek felszínre, nyugati formulák, ideológiai sablonok keretébe szorultak, miközben színük elkopott.¹ Mélyebb megismerésük feltétele, Magyarország XVII. század eleji történeti viszonyainak behatóbb feltárása csak nemrégőtől kezdve teszi lehetővé a tájékozódást.

A Bocskai-szabadságharcotól a vesztfáliai békéig terjedő időszak (1606—1648) azokat a XVI. században kibontakozó alapvető fejlődési tendenciákat érlelte meg, melyeknek iránya az örökös jobbágyság viszonyainak végleges megszilárdulása és ennek talaján a „nemesi demokrácia” magyarországi változatának szerkezeti kiépülése volt. Ez következménye, ugyanakkor elősegítője lett a városias fejlődés teljes megtorpanásának és a paraszti árutermelés, szabadparaszti törekvések elfojtásának. Éppen ezekben az évtizedekben zajlott le a Habsburg-ellenes küzdelmek első, Erdély sajátos szerepéhez fűződő szakasza. A társadalmi képlet átalakulása és az idegen hódítók elleni harc közötti összefüggések vonalán húzható meg az az eredő, amely a XVII. század végéig három részre szaggyatott Magyarország történetének lényegét kifejezi.² A kialakuló politikai tudományosságnak is ezt kellett tükröznie, aszerint, hogy milyen hangsúlyozásban képviselte az uralkodó osztály egyes rétegeinek törekvéseit.

A főbb politikai teoretikusok álláspontját az árnyalatokhoz tapadva kell differenciálni. Általánosságban különválasztható a gyorsan gazdagodó politikai

¹ Ballagi Géza, A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig, Bp. 1888. Pataki Füsüs János, A Horologii Principum felszínes érintése (23—34.). — Eckhart Ferenc, A szentkorona-eszme története. Bp. 1941, 297—298. Egyébként a kérdés alapvető és finom elemzése. Prédikátori irodalomra: Kerecsényi Dezső, Fejedelmek órája. Protest. Szemle, 1929. — Szekfű Gyula Pataki Füsüs patriarchális monarchizmusát abszolutista felfogásnak minősíti, hasonlóan Szepsi Csombor Márton intelmeihez, melyek a „választott király” iránti hűséget húzzák alá (Magyar Történet IV. 64—65. és 580.). Azóta is forgalomban volt a „protestáns abszolutizmus” sablona, melynek tárgyalására e helyt nem térhetünk ki.

² Bővebben l. Sinkovits—Witman—Heckenast, Magyar történet 1526—1711. Bp. 1955. (Egyetemi jegyzet).

irodalom három iránya, melyek az 1608 után konszolidálódó politikai viszonyok három fő erejének felelnek meg. A főúri réteg zömének érdekeit leghívebben a Révai Péter-féle szentkorona-elmélet és történetiszemlélet fejezi ki. Frisowitz Boldizsár munkái a nemesség államalkotó szerepét kívánják igazolni elméleti alapon, míg Schödel Márton és Lackner Kristóf a nemesi ízlés előtt meghódoló városi patriciátus vágyait öltöztetik humanista formákba. Mindnyájan az idegen uralkodóházhoz fűződő, egyre szorosabbá váló kapcsolatoknak, a Habsburg-uralkodó rendszerhez való illeszkedésnek az elméleti igazolására törekednek, összekötve ezt az ország vegyes összetételének elvi alátámasztásával. Szerintük az összes magyarországi népek az alá a szentkorona alá tartoznak, melynek jogos örököse a Habsburg-ház (Révai Péter, *De monarchia et sacra corona Hungariae*). Politikai magatartásuk jellemzője az a sajátos rendi ellenzékiség, amely igyekszik őrizni a II. Mátyással 1608-ban kötött megegyezést, és az 1606-os bécsi béke és 1607–1608-as hajdúfelkelés után kialakuló ideiglenes egyensúly-állapotot szeretné tartósítani. Mind Révai, mind Lackner részt vettek az 1614-es linzi gyűlésen, ahol a Habsburg-országok rendi megtagadták a kormányzattól azt a megajánlást, melynek birtokában Khleselék Erdély elfoglalását, ezzel a status quo megzavarását tervezték. A rendi konföderációk légköre hatja át valamennyiük elméleti munkásságát.

Az erdélyi fejedelmek politikáját igazolni kívánó kálvinista prédikátorok, főleg Pataki Füsüs János gondolatmenetében a központi hatalom nagyobb szerepet játszik, mint a Habsburg-lojális irodalomban, de egyben azt a kompromisszív helyzetet is mutatja, mely az erdélyi fejedelem és a magyarországi rendek viszonyát a Bethlen-féle küzdelmek idején jellemezte. Egyedül a fejedelmi erényeket tette meg biztosítéknak a zsarnokká válás ellen. Az ő, Szepsi Csombor Márton és mások érdeme az, hogy ébren tartották a független magyarországi monarchia gondolatát. Ámde éppúgy, mint a Habsburg-hű írók, az államelmélet terén nem tudtak egészen kiszakadni a vallási keretek közül, legfeljebb a hitviták színvonalát emelték egyes tudományosabb politikai megfogalmazások segítségével. A kálvinizmus és ellenreformáció az államelmélet terén is összezsapott, a harc forrpontja az 1619–20-as Alvinczi–Pázmány–Balásfi-vita volt.

Az államelmélet tudománnyá válásának magyarázatára a belső tényezők önmagukban nem elégségesek, további premisszákat tisztázása szükséges. A magyarországi történelem jelzett szakasza ugyanis függvénye volt azon Európában végbemenő bonyolult fejlődési folyamatoknak, melyek egyik legfőbb vonása a kapitalista fejlődés útjára lépő nyugat-európai társadalmak és a feudális földtulajdon szerkezetén nyugvó, a „második jobbság” viszonyaiban ekkor megrekedő közép- és kelet-európai országok közti nagy fejlődési fáziseltolódás. Mind az egyik, mind a másik fejlődési variáns európai, nemcsak földrajzi értelemben, hanem azért is, mert közös örök, a XVI. században megszülető atlantico-centrikus világpiac kibővülésének ma még alig ismert törvényszerűségei irányították őket. Európa fejlődésbeli egysége a jelzett kettéválás időszakában mind a gazdasági és politikai mind a szellemi élet területén tovább élt, sőt magasabb fokra emelkedett.³ Ebből kell kiindulnia az ideológiatörténetnek is, szá-

³ Az összefüggések jellegére ma még csak inkább feltevések élnek: *Dabrowski*, *Consequenze economeice...* (Bulletin of Intern. Comm. of Sciences Hist. 1935.) — *D. Warriner*, *Some controversial issues in the history of agrarian Europe. The Slavonic and East European Review XXXII. sz. 78.* — *M. Dobb*, *Studies in the development of capitalism*, New-York 1947. 39. — *Nichtweiss*, *Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1955. Heft 5.

molva azzal, hogy egy időben és egymásra hatva, de ellentétes fejlődési tendenciák talaján és különböző osztályérdekeknek megfelelően következett be Európa mindkét felében a szellemi objektiváció területének gazdagodása, jöttek létre új tudományágak, köztük a modern politikai tudományok. Csak-hogy míg ez nyugaton a polgári fejlődés eredménye volt, nálunk a polgári viszonyok jelentkezése és a nemzetté válás előtt, a feudalizmus fejlődésének a jellemzett szakaszba való érkezése idején, az ezt kifejező 1608-as országgyűlési törvények utáni évtizedekben jött létre az államtudomány.

A továbbiakban a Nyugat- és Közép-Európa közti ideológiai vérkeringés körén belül igyekszünk elemezni a Magyarországon kikristályosodó államelméleti tudományosság európai eszmei forrásait, mint az összeurópai fejlődés folyamatos egységének szerény, de tanulságos jeleit.

A vizsgált időszak kulcskérdése a németalföldi forradalom kisugárzásának megítélése. Az európai történelem adott szakaszának belső egységéről nem azon a naiv összehasonlító alapon kell beszélni, amely az egyetemes történet eddigi eljárását jellemezte és nagyrészt ma is jellemzi, lehetővé válva általa, hogy különböző folyamatok, a kapitalizálódó nyugati társadalmak és a feudális közép-európai országok viszonyai egy képletbe kerüljenek, a fejlettségi különbség bizonyos jelzésével. Álljon itt a tiszta látású Marczali Henrik példája, aki összefoglaló művében a németalföldi forradalom és szabadságharc törvényszerűségeit könnyedén azonosítja a Habsburg-ellenes magyarországi függetlenségi harcok, a rendi ellenállás jellemvonásaival.⁴ A polgári történettudomány nem juthatott el a németalföldi polgári forradalom európai szerepének egzakt felméréséig. A marxista, főleg szovjet történészek ugyan értek el eredményeket a tömegek forradalomban játszott szerepének megvilágításában, de a forradalomnak az európai történelem egészébe való beleágyazása még nem történt meg, és máig nem kapott értelmezést az a jelentős körülmény sem, melyet Marx úgy fogalmazott meg, hogy „Hollandia a XVII. század tőkés mintanemzete volt”.

Anélkül, hogy fejtegetésekbe bocsátkoznánk, helyes megemlíteni azokat az okokat, amelyek nem engedték, hogy a XVI. és XVII. századnak Európa társadalmi, politikai, kulturális fejlődésében betöltött helyét a történetírás pontosabban megjelölhesse. Elsősorban arról van szó, hogy nem világos és nem mérhető le a nyugat-európai kapitalizmus fejlődésének elért foka a születő új világpiac keretében. Az ipari tőke, a kereskedelmi tőke, a piaci kapcsolatok fejlődése és más kérdések marxista megoldása is még alig terjed túl olyan általános megállapításokon, hogy a XVI. század második fele a manufaktúra korszak kezdete stb.⁵ Az ezzel összefüggő másik nehézség abban áll, hogy konkrétan és szintetikusán, egész Európára kiterjedve, nem vettük vizsgálat alá a kapitalizmusnak mint születő új rendszernek a régi, a feudális világrendszerből való fokozatos kiválását jellemző törvényszerűségeket és ezeken belül a korai

696—701. — R. R. Betts, La société dans l'Europe Centrale et dans l'Europe Occidentale, Revue d'Histoire Comparée. 1948. — Pankratova, Voproszi Isztorii 1953. 9. 66. stb. Azonkívül Stark, Kosminsky, Grekov és mások véleménye. Legújabbán M. Malovist, Le commerce de la Baltique et le problème des luttes sociales en Pologne au XV. et XVI. siècles. La Pologne au X. congrès intern. des sciences historiques à Rome 1955. — B. Zientara, Z zagadnien spornych tzw. „wtornego poddanstwa” w Europie Srodkowej, Przegląd Historyczny, Warszawa 1956. 1. — A világpiac kiszélesedése közép-európai hatásának vizsgálata további feladatokat jelent.

⁴ Az ellenreformáció kora, 94—95. o.

⁵ Isztoria Szrednyih Vjekov Tom. II. Moszkva 1954, 7—14. stb. o. E legmodernebb marxista szintézis nem tud egységes képet adni a XVI. században beállott európai változásokról, az országok története szerinti tárgyalásmód szétzördeli a lényeges mondanivalót.

polgári forradalmaknak az európai feudális erőkre mért csapásait, melyek a feudalizmus belső ellentmondásainak fokozódásához nem kis mértékben járultak hozzá. A németalföldi forradalom ilyen természetű egyetemes hatását még olyan fokon sem elemezte a történettudomány, mint ahogy Porsnyev az angol forradalom viszonylatában erre kísérletet tett.

E két körülmény tudományos tisztázottságának hiánya képezi az ideológia- és irodalomtörténet bizonytalankodásának talaját, többek között azt a jelzett torzítást, amely az európaiság fogalmának differenciálatlan kezelésére vezetett. Részben ez magyarázza meg, hogy az eszmétörténet kutatói elsősorban azokat az egyes ideológiai formákat látták szemük előtt, melyeket a nyugati és közép-európai szellemi élet közösen felhasznált. Ily módon könnyen lehetett a nemzeti becsvágy túlnövéseit is kielégítő tételeket megkockáztatni a magyarországi kultúra európai (értsd: nyugat-európai) színvonaláról. De fordítva is áll a helyzet: a marxista történetírás még mindig adós annak kielégítő magyarázatával, hogy miként nőhetett ki a „második jobbság” keletkezésének talaján a polgári pedagógia olyan klasszikusa, mint Comenius, vagy a puritánizmus magyarországi felvirágzása, Apáczai Csere János pedagógiája stb. Az első esetben nyilvánvalóan az osztályviszonyok konkrét felmérésének elhanyagolásáról van szó, a második kapcsán pedig az ideológiák viszonylagos önállóságának elemzése tekintetében vár még feladat a kutatókra. Mindenképpen az összeurópai keretben végbemenő fejlődés közös törvényszerűségeiből kell kiindulni, figyelemmel kísérve mind a kapitalizmusnak a feudalizmusból való kiválását, mind az európai történet e szakaszának azt a legmeghatározóbb fejlődésbeli sajátosságát, hogy a nagy gazdasági-piaci átalakulások a kontinens egyik részén a kapitalizmus megszületését segítették elő, míg a másik, nagyobbik részén pedig a feudális viszonyok megrögzítését gyorsították meg.

Az egyik legfőbb módszertani elv, hogy e két ellentétpárt nem szabad összekeverni és őket a kizárólagosság fokán értelmezni. Bár a polgári, haladó ideológiák kifejezték a haladás bizonyos érdekeit, egyes vonásaik reakciósabbak voltak a feudális elméletek általános színvonalánál is, talán éppen mert a kizsákmányolás magasabb fokát képviselő burzsoázia ad hoc követelményeire alkalmazkodtak. A holland Grotius a gondolatszabadság ügyéért börtönt szenvedett, a nemzetközi kereskedelem szabadságáért és nyugalmaért való harcában megalapozta a nemzetközi jog elméletét, ugyanakkor elszánt apologétája volt a rabszolgaságnak és a népelnnyomó politikának. Sajnos, ez utóbbi vonások alapján egyoldalúan negatív értékelést kap még a legújabb szovjet egyetemi tankönyvben is, amivel semmiképpen nem lehet egyetérteni. Ugyanakkor nem nem lehet sem őt, sem a polgári ideológiák más kiváló képviselőit úgy kezelni, mint akik működésükben egészen azonosultak volna a haladás ügyével. Ideológiájuk és történeti tevékenységük között bizonyos törések lehetségesek. Hasonlóan kell a magyarországi államtudomány alapvetésében szinte klasszikusnak számító németalföldi szerző, Justus Lipsius életművét is értékelni, csakhogy fordított értelemben. Noha pályája hozzá van kötve a katolikus reakció délnémetalföldi győzelméhez és európai törekvéseihez, szorosan vett politikai-elméleti munkásságában sok polgárias, a feudális merevségeket lazító mozzanat található.⁶

⁶ A védekezésbe szoruló katolikus teóriák, ha hatni akartak, átvettek egyes polgári megfogalmazásokat, pl. Suarez az észjogot, szuverenitást, általában a katolikus irodalom a zsarnokölés tanát stb., vö. *P. Janet, A politikai tudományok története az erkölcsstanhoz való viszonyában* II. Bp. 1892. (ford.), *R. Treumann, Die Monarchomachen* (1473–1599) Leipzig 1895. kül. 54–57. és Mohl elavult művét. Francia viszonylatban H. Sée, Mesnard és Droz művei igazítanak

Az európai reakció fészket nem kell e korszakban kizárólag a feudális szerkezetű országokban keresni, aminthogy a haladás érdekeinek itt is akadtak kiemelkedő megfogalmazói és védői. Az államról szóló elméletek és a kialakuló politikai tudomány elég hűen tükrözte vissza a konkrét társadalmi és politikai viszonyokat. Mivel ezeket a XVI. század végén és a XVII. század első felében még csak kezdeti fokon színezték át a burzsoázia első nagy győzelmének következményei, szükségszerűen széles volt az a skála, amelyen az államtudományi álláspontok átmeneti variánsai helyet kaptak. A nyugati polgári politikai ideológiák még nem vetették le a vallási formákat, mivelhogy a forradalmi események és törekvések is legtöbbször feudális külsőben jelentkeztek. Magában a németalföldi forradalomban Európa általában nem látott egyebet, mint a németalföldi rendek jogos ellenállását és a nép szabadságharcát az elnyomó spanyol abszolutizmus ellen. A kialakuló holland államot többek között a segítségét kérő Bethlen Gábor is monarchjának látta, az Orániai-házzal az élén. Hasonlóan a feudális maradványokat és a monarchikus Orániai-pártot kereste Hollandiában a francia diplomácia is. De ez is, meg a velencei követek is kiemelik a vezető hollandiai körök vallásilag közömbös magatartását és az államérdek alapján való politizálást. Tetszett nekik a monarchikus kormányzat burkolt formáinak érvényesítése a rendi szuverenitás ellenére, de ugyanakkor kiemelték a fejlett ipar jelentőségét is. A svéd politika a XVII. század első évtizedeiben Hollandiában látta a mintát, Gusztáv Adolf Orániai Mórict, a svéd diplomaták pedig a hollandiai humanizmust tisztelték különösképpen. Tehát mindenki azt választotta ki szemével, amit látni akart e kis államban, melynek hirtelen felemelkedését már a híres kortárs, az angol Thomas Mun is a világ csodájának tüntette fel. Egyik legjelentősebb mozzanata volt ennek az, hogy a „tőkés mintanemzet” viszonyai a feudális protestáns országokra is nagy vonzóerőt gyakoroltak.⁷

Nemcsak a politikai intézmények, hanem az ideológiák terén is ez a helyzet, a nyugaton kialakult politikai ideológiák is kínálkoztak arra, hogy más talajba átültetődjenek. Éppen ennek az alkalmazásnak sajátos módja lett a magyarországi államtudomány létrejöttének egyik fő mozzanata. Eredeti elemekkel e tudományos művekben alig találkozunk, az arisztotelészi és a skolasztikus tételek alapján állnak, és csak abban különböznek egymástól, hogy az egyes formulákat más és más összefüggésben használják fel álláspontjuk védelmében.

A nyugati országok polgársága által is felhasznált államelméleti elemeket, mint a szerződéselmélet, zsarnokölés, *lex naturalis*, Magyarországon is alkalmazták a feudális, rendi erők testére szabva. Amint erre már Troeltsch is rámutatott, az egyes polgári tartalmakat fedő protestáns kategóriák, köztük a *lex naturalis*, az isteni rend alappilléreit alkották, nem pedig valami laikus tan kiindulópontját. A protestáns tudományosságról szólva nem vallhatjuk Troeltsch nézetét, mely szerint az egész csak „humanisztikusan felfrissített skolasztika volt”.⁸ Azt azonban le kell rögzíteni, hogy a XVI. század végi és a XVII. század

el, a felemáságok talán itt a legszembetűnőbbek. A burzsoá politikai eszmék és ideálok érvényesülésének bonyolult, átmeneti formáira legújabbán igen érdekes adalékokat ad R. Mousnier, *L'opposition politique bourgeoise à la fin du XVI. siècle et au début du XVII. siècle. Revue Historique*, 1955 jan.—mars. (Louis Turquet de Mayerne *De la monarchie aristodémocratique* c. 1611-es könyvéről).

⁷ A diplomáciai megfigyelésekre Schubert Friedrich Hermann, *Die Niederlande zur Zeit des dreissigjährigen Krieges im Urteil des diplomatischen Korps im Haag. Historisches Jahrbuch* 1955. 74. Jahrgang.

⁸ Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt. 1911. 79.

eleji protestantizmus nem képviselte egyértelműen a polgári fejlődés erőit, egységes fiziognómiája éppenséggel nem volt, az enciklopedizmuson alig jutott túl, a jog-államelmélet terén pedig a német duodec-fejedelmeket és az abszolutizmust vagy a feudális rendi különállóságot éppen úgy kiszolgálta, mint a városi vagy plebejus törekvéseket. Éppen ezért a mi államelméleti irodalmunkban található, forradalminak látszó formulákat is nagy óvatossággal kell kezelni.

A magyarországi teoretikusok közül látszólag Ostrosith János megye legtovább. 1616-ban Wittenbergben megjelent írásában a társadalom rendjét a természetre vezeti vissza, és a természetes egyenlőség fogalmát sem veti el. Ám szerinte a természet Isten szava (*Dei vox*), aki a *lex naturalis* útján kormányozza a fejedelmeket. A természetes egyenlőség szerinte azt jelenti, hogy az alsóbbak a felsőbbeknek engedelmeskednek. Kérdezd meg a napot, hogy miért fénylik? Ha a természet rendjét követjük, akkor beismerjük, hogy az engedelmeség szokása ősi dolog. A természet érvel az egyeduralom mellett is, aki ellene kél fel, az a „*naturae innatus ordo*” ellen támad, mint ahogy az elmúlt években történt, amikor a „*confusio*” uralkodott. A könyv minden oldalából árad a társadalmi zavaroktól való félelem, amely Ostrosithot a korlátlan királyi hatalom (*summa legibusque soluta potestas*) mellett harcba lendíti a monarchomachosok, a zsarnokölés elmélet ellen. A hangsúly azonban nem a fejedelmi hatalom tekintélyén van, a fő szerepet a századeleji „átkozott zavarok” emléke játssza, sürgetően vetve fel az államhatalom fékentartó szerepének érvényesítését. Ostrosith ebből a szempontból az 1608-as politikai kompromisszumot választóhatárnak fogja fel, mely után az aranykor köszöntve be, napról napra valósul meg a természet szava.⁹

A jelzett alapélményt Lackner Kristóf konkretizálja egyik, az 1608-as fordulatot képviselő Thurzó Györgynek ajánlott 1613-as munkájában, amely a szentkorona leírását tartalmazza. A bevezetésben kifejti, hogy az országot mindenekelőtt a hajdúk kegyetlenkedéseitől kell megszabadítani, utalva ezzel az óriási méretű 1607–1608-as második hajdúfelkelésre és a későbbi kisebb mozgolódásokra.¹⁰ Egyik legfőbb tétele a fejedelem jóakarató gondosságáról nem holmi absztrakció vagy moralizálás. Szerinte erre azért van szükség, mert ellenkező esetben a néppel szembeni sok visszaélés, a kíméletlen megterhelés tömegfelkelésekre vezetne. A patriarchális kormányzattal az elégedetlenség lángját előre el lehet oltani.¹¹ A Lackner-féle humanista békevágy mélyén is ott él a felkelésektől való félelem, melyhez a kulturális alkotások őszinte féltése csatlakozik. Katonai tárgyú fő művében azon az alapon bírálja a korabeli hadviselés szörnyűségeit, hogy ezek felkelésbe kergetik a népet és a katonákat.¹²

A tömegerők századeleji megnyilvánulása és az ettől való félelem nagymértékben befolyásolta a megszülető államteóriákat a patriarchális monarchizmus álláspontja felé irányuló tendenciájukban. A külső ellenségek elleni harc követelményei csak aláhúzták ennek helyességét. Révai Péter azzal okolja meg a belső rend szükségét („*sit domi pietas, fides, concordia*”), hogy növeli a török elleni küzdelem esélyeit. Pataki Füsüs János szerint az állam hajója kormányos

⁹ *Joh. Ostrosith, Oratio de maiestate. Wittenberg 1616. Széchényi kvt. RMK III. 1183.*

¹⁰ *Chr. Lackner, Coronae Hungariae emblematica descriptio 1615. 6. o. (ajánlás). Akad. kvtár, Ráth gyűjt.*

¹¹ *Uo. 121–122., 173.*

¹² *Cura regia seu consultatio paterna. Cassoviae 1616. Akad. kvt. Ráth gyűjt. 597. 96. o. Ugyanígy a Galea Martisban is (1625, Tubingae), Széchényi kvt. RMK III. 1380.*

nélkül „undokul fenékkal felfordulna”, ugyanakkor nem valósulhatna meg az ország szabadsága sem, melynek gondolatát több helyen szép egyszerűséggel fejezte ki.¹³

Az érintett társadalmi és politikai élmények alapján határozták meg a külföldi ideológiai ösztönzések irányát. Ennélfogva érthetőnek kell tartani, hogy az európai reakció szószólói helyet kaptak a magyarországi államelméleti irodalomban. Az ismert írók valamennyien képzett és tudós emberek voltak. Jellemző, hogy Pázmány Péter mily részletesen ismeri és idézi a haladó elméletek ellen hadakozó nyugati, főleg belga katolikus álláspontokat (Coret, Coster, Reginald, Bozzi stb.)¹⁴ Nem ismerethiányon múlik tehát, ha egyes külföldi művek hatását nem lehet felismerni íróink alkotásaiban.

Még kevésbé lehet elvitatni a nagy európai események nyomait a magyarországi politikai tudományosság arculatán. A török elleni harcok, a németországi és francia vallásháborúk mellett főleg a németalföldi fejlemények töltötték be a magyar kortársak, az itteni vitázók gondolatvilágát. Pázmány többek között Orániai Vilmos sorsán igyekszik kimutatni a kálvinizmus gyengéit, Pataki Füsüs János Orániai Móriban látja a mintafejedelmet. A forradalomról Forgách Ferenc műve alapján is tudhattak már ekkor. Frisowitz Boldizsár 1625-ös értekezésében az erényt nélkülöző politikára a németalföldi spanyol kegyetlenkedések megemlékezésével utal: „quae superiori tempore in Belgio patrata sunt facinora!”¹⁵ A reakció gondolata e nemesi teoretikus fejében is Németalföldre, az itt lezajlott eseményekhez fűződik. Ezek már ebben az időben kezdték a politikai gondolkodás erővonalait bizonyos mértékben átrendezni, jelezték a haladás és a reakció harcának irányát, megadták az egyes pártok, rétegek, a szellemi élet képviselői számára az elvi platformot, differenciálták az összekuszálódó elemeket. A felszabaduló Egyesült Tartományok Európa-szerte a Habsburg-ellenes erők tömörítőjeként szerepelt, ugyanakkor a déli tartományok, Belgium a feudális reakció és a Habsburgok hatalmi politikájának fellegvára és jelképe lett.

A XVII. század első két évtizedében a Habsburg Albert által kormányzott Belgium jezsuitizmusa sugározta Európa felé a legreakciósabb államelméleteket. Ezek a katolikus fejedelemnek olyan hatalmat adtak, melyet csak az egyház iránti tisztelet korlátoz (Lessius, Scribani stb.). Már a franciaországi vallásháborúkban megszületett a katolikus zsarnokölés-tan. E Boucher, Mariana és Suarez által megfogalmazott elmélet a pápai világuralom gondolkörébe ágyazódott bele, melyet Bellarmin és Bosio úgy hirdettek, hogy a pápának beavatkozási jogot biztosítottak az egyes államok belügyeibe. E reakciós ideológiák, a fanatizmus, misztika igazi propagandaközpontja Belgium lett. Spanyolország még nagy haladó gondolkodókat adott az emberiségnek, amikor a délnémetalföldi tartományokból már csak a reakció ideológiája tört magának utat.¹⁶ Brüsszel lett a reakciós európai diplomácia központja. Ugyanakkor összekötő szerepet játszott a spanyol és az osztrák Habsburgok között. Rudolf

¹³ De sacra coronae... commentarius, 68., Királyoknak tüköre. Akad. kvt. RMK 121 53., 73. stb. o. Különösen tanulságos a nép kötelességeinek felsorolása műve végén.

¹⁴ A mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága. 1605. Össz. Munkái I. — A Révai-család sklabinai könyvtárában Paulus Joviuson és Lipsiuson kívül megvolt Ramus és Machiavelli könyve (Magyar Könyvszemle 1881, 339–344.).

¹⁵ Oratio de virtute principis. Frankfurt 1625. Széchényi kvt. RMK III. 1380.

¹⁶ Vö. Henri Pirenne, Geschichte Belgiens, Bd. 4. 1913. 512–524., a humanizmus hanyatlására: Marcel Hoc, Le déclin de l'humanisme belge. Étude sur Jean-Gaspard Gevaerts, Bruxelles 1932.

és utódai számára a pacifikált és ellenreformáció vaskapcsával megbéklyózott Belgium lett az az arzenál, ahonnan nemcsak jezsuitákat, de zsoldosokat is kaphattak szükség esetén, és megszorultságukban mindig számíthattak e biztos hátterükre.

Több mint képletes az, hogy Belgium adta Bastát, a századfordulón bekövetkezett Habsburg-önkéntes magyarországi támadásának fő képviselőjét, aki belga jezsuitákat igyekezett importálni, hogy az általa kiépített zsoldos-terroret az ellenreformáció eszközeivel is alátámasszák.¹⁷ Nem jelentette ez mégsem azt, hogy a nyugat-európai jezsuita államelméletek is egyszerűen átköltöztek Magyarországra. Igaz, hogy Pázmányék ismerték és felhasználták a katolikus államirodalmat, de sajátos módon alkalmazták. Mivel az ellenreformáció a földesúri jog, a Werbőczy-szemlélet elvi alapjaira helyezkedett, azért Pázmány a rendiség felrúgására nemcsak hogy nem gondolhatott, hanem éppen a rendiség nevében vette védelmébe az egyház érdekeit. A rendiség és a Habsburg-dinasztia álláspontjának elméleti összeegyeztetése 1608 után nem volt nehéz. Ezért a Habsburg-uralom alátámasztására nem volt szüksége a katolikus abszolutista irodalom érveire, és az erdélyi fejedelmek ellen is a Tripartitum, Ulászló törvényei alapján hadakozott. Werbőczy alaptételéből indult ki, mely szerint a „nép”, a rendek adták a királynak a hatalmat. A fejedelmet kötik a törvények, alattvalóinak életével nem rendelkezhet, mivel ő sem rendelkezhet saját élete felett.¹⁸ A rendek előjogait szerinte veszélyeztető Bethlennel, annak zsarnoki álláspontjával szemben jogosnak érezte saját tevékenységét az olyan vállalkozásokban, mint Homonnai sorozatos intervenciói.¹⁹ Tehát ugyanúgy, mint Bethlen és a prédikátorok, Pázmányék is az elnyomott rendi szabadság védelmében sorakoztatták fel elméleti érveiket, melyeket nem kellett különösképpen alátámasztani idegen irodalommal, köztük a zsarnokölés katolikus elméletével, mivel készen találták azt a Werbőczy-féle magyarországi államelméletet, mely éppen a most kiteljesedő örökös jobbágyság rendszerére és a „nemesi demokráciára” volt méretezve.

A szélsőséges nyugati katolikus ideológiák nem tudtak nálunk mélyebb gyökeret verni. Az itteni társadalmi és politikai talaj az ideológia azon válfajának kedvezett, amely képes volt gyakorlatiasan válaszolni egyes fejlődésbeli átmenetek, bizonyos hatalmi kompromisszumok által felvetett kérdésekre, úgy, hogy ez a feudális rend megszilárdítását is szolgálja. Ez az ideológiai segítség csakhamar megérkezett, szintén a spanyol Németalföldről.

Belgium nem volt ekkor közép-európai értelemben feudális, hanem refeudalizálódott a kapitalista fejlődés bizonyos kezdeti fokán. Antwerpen elpusztulása (1585), a forradalom lángjának kihunyta után a spanyol uralom alá visszakerülő déli tartományok gazdasági fejlődésének eddigi iránya megtört. A spanyol gyarmatokkal való kereskedés megszűnt, a Schelde vidéki, baltikumi, földközi-tengeri kereskedelmet az északi tartományok kereskedő burzsoáziája kaparintotta meg, az ipar a céhesség irányában tett lépést visszafelé. Az ország gazdasági hanyatlását kifejezi a behozatali vámok alacsony és a kiviteli vámok magas szintje. A nemesség földesúri hatalma vissza lett állítva, a parasztságra óriási terhek nehezedtek, a nyomor kiáltó lett az országban. A városokban a céhmeste-

¹⁷ Rudolf Albertttől Bastát kéri: *Hatvani*, Brüsszeli Okmánytár (MHHD) III. 86., 162, vö. még *Vanyó*, Püspöki jelentések 1600–1850. Pannonthalma 1933. 3., 19. (a belgiumi egyházi viszonyokra), valamint *Veress Endre*, *Fontes Rer. Trans.* 5., 87.

¹⁸ *Disputatio de dominio*. Opera omnia V. 95.

¹⁹ *Vindiciae ecclesiasticae*, 1620. Opera omnia VI. 541. stb.

rek, a patriciátus és a középkori polgárság játszotta a vezető szerepet.²⁰ Mind ezek, mind a nemesség osztályuralmának biztosítását várta a II. Fülöp képviselőjében uralkodó, majd a király halála (1598) után 1621-ig feleségével, Izabellával együtt kormányzó Albert főhercegtől. Nagy volt a várakozás feléje, kormányzata mint az új „békés” korszak hirdetője tűnt fel a restaurációban érdekelt rétegek, köztük a patrícius polgárság szemében.

Ennek a nevében üdvözölte őt Justus Lipsius az *Admiranda sive de magnitudine Romana* című művének 1598-ban írt ajánlásában. Lipsius Scipióéhoz hasonló tetteket várt a főhercegtől, akinek hivatása az összeomlottakat feltámasztani, a szétszórtakat összeszedni és az elaléltakat felfrissíteni („lapsa erigeres, dilapsa colligeres, exanimata recreares”). Szerinte Belgiumban egész Európa sorsa dől el. Ebben a harcban a főhercegnek egész erejét latba kell vetnie.²¹ A feudális restauráció gyors sikerrel járt. Az 1600-as brüsszeli rendi gyűlésen Albert nem tett eleget a rendi követeléseknek, majd később nem is hívott össze többé gyűlést, 1609 (a spanyol–holland fegyverszünet megkötése) után pedig az egyház segítségével a legdurvább módon vetette alá az országot a Habsburg-ház érdekeinek, hogy alkalmas legyen ugródeszkának a függetlenné vált holland köztársaság megtámadására.²² Ekkor Lipsius már nem élt. 1605-ben még átdolgozta fő művét (*Politicorum seu civiles doctrinae libri sex*) Albert főherceg számára, egy év múlva mint a politikai tudományok európai hatású képviselője halt meg. Jellemző, hogy 1589-ben megírt *Politica*-ja 10 év alatt 15 kiadást ért meg, több nyelvre lefordították, a XVII. században 31 latin újranyomást ért meg.

A patrícius családból származó Lipsius élete nagy kilengéseket mutat a németalföldi felkelt rendek mellé való állás és a II. Fülöptől adományozott udvari történetírói kitüntetés között. 1591-es újrakatalizálás előtti munkásságán különösen a vagyonos patrícius körök humanizmusa hagyta rajta bélyegét, mely szerepet játszott abban, hogy későbbi éveiben a Bellarmin-féle ellenreformációs eszmék csak megszűrve hatoljanak be államelméleti gondolatmenetébe. 1581-es *Tacitus*-kommentárjában, melyet a németalföldi rendeknek ajánlott, kifejtette Tacitus jelentőségét, aki a tirannusok ellen a szabadság ügye mellett foglalt állást. *Politica*-jából a volt leideni tanítvány, Orániai Móric tanult a legtöbbet, különösen a hadseregszervezés terén. IV. Henrik meg akarta hívni Lipsiust, Gusztáv Adolfnak pedig úgyszólván bibliája volt a *Politica*, és a hivatalképzést Lipsius alapján indította el. Ezekből is látható, hogy milyen alapon kell különbséget tenni Lipsius meglehetősen komplex, pozitív elemeket tartalmazó államelmélete, és filozófiája, a keresztény-sztoikus kései humanizmus reakciós, misztikumba hajló irányzata között. Nem teszi ezt legújabb méltatója G. Oestreich, aki éppen az újsztoicizmust emeli ki a lipsiusi oeuvre-ből.²³

Lipsius államelméleti szemléletmódja Machiavellihez és Guicciardinihez nyúlik vissza, akiktől a történelem és politika egységét tanulta meg. Ez vált egyik legspeciálisabb vonásává az egész németalföldi államelméleti iskolának. Lipsius történeti anyagából vezette le a politikai tudomány szabályait, első sorban az ókorból. Részben ez az eljárás jellemzi a magyarországi államteore-

²⁰ Isztoria Szrednyih Vjekov, tom. II., H. Pirenne i. m. A modern belga történettudomány nem tartja oly meredeknek a hanyatlást.

²¹ *Justi Lipsii opera omnia*. Tomus III. Vesaliae, 1675. 660–661.

²² H. Pirenne, i. m. Bd. 308–334.

²³ L. figyelemre méltó tanulmányát: Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates. Historische Zeitschrift 1956. (Bd. 181.) Heft 1. Lipsius halálának 350. évfordulójára.

tikusok műveit is. Révai Péter szerint a történelem ismerete az államférfi egyik legfőbb dísze. Ezért írta meg a szentkorona történetét is, beleágyazva az egész ország történelmébe. Kiváló, tudományos kritikát alkalmazó történelmi áttekintést ad, melyből sugárzik a gazdag múlt felett érzett büszkeség, a hős elődök iránti tisztelet. Történet szemléletében fontos szerepet játszik a birodalmak megszűnésének gondolata, melyet önállóan alkalmaz a Hunyadiak utáni magyarországi viszonyokra: szerinte a széthúzás mint isten büntetése ásta meg a régi magyar birodalom sírját.²⁴

Ez a történetfelfogás lett az alapja a legtöbb történeti és államelméleti alkotásnak a XVII. század első felében. Nagyszerűen követi Révait a történelmi módszer terén Schödel Márton, aki szintén Magyarország történelmének keretében fejti ki államtudományi nézeteit. Minden oldala tele van Lipsius-idézetekkel. Mesterének, a nagy strassburgi humanista Berneggernek az iskolájában is Lipsius alapján folyt az államtudomány oktatása. Maga Révai is utal Lipsiusra, és többször érinti idézés nélkül is. Frisowitz idézeteinek legnagyobb része szintén Lipsiustól származik. A református Pataki Füsüs János, ha nem is látja illőnek, hogy a Habsburgok hívévé szegődött teoretikust nyíltan felhasználja Bethlen uralmát alátámasztani hivatott művében, de kimondatlanul is követi őt, több gondolatot vesz át tőle.

Mi tette oly vonzóvá a magyarországi politikai tudományok megalapozói számára Lipsiust? Erre maguk Lipsius tételei adnak választ, melyek egy mérsékelt központosítás programját vetítik elénk. A kormányzás célja szerinte nem a személyi hatalom, mely zsarnoksággá válhat, hanem a „bonum commune”, az alattvalók java, biztonsága és üdve. A tirannustól való elkülönítés nagyon kapós volt azon a Magyarországon, ahol a rendiség még akadályozta az abszolutizmus kibontakozását. Lackner és Révai eszménye II. Mátyás biztosítékokkal lekötött kormányzata volt, egyik fő tételük az a lipsiusi féle elv, hogy a fejedelem is függjön a törvényektől. Ezt hangsúlyozta Schödel is. Viszont a fejedelmektől Lipsius nyomán a pax és concordia biztosítását várják. Főképp Lackner fejezte ezt ki sok változatban.²⁵ Lipsius államrendjének legfőbb hivatása a meglevő társadalmi viszonyok konzerválása, Arisztotelész megfogalmazásában: a gazdagok ne szenvedjenek törvényteleniséget és a szegények bosszúságot. Az utóbbi a már említett népharag-megelőző elgondolásból folyik. Ez a gondolat kedves volt a XVII. század elejének eseményeiből sokat tanuló magyarországi gondolkodók számára. A legitimiztikus-patriarchális abszolutizmus lipsiusi formulája alkalmas volt arra, hogy a társadalmi ellentétek betakarásával az áhított belső békét az uralkodó osztály ízlése szerint ábrázolja.

A *Politicának* a hivatalnokokról szóló negyedik könyve, melyet Svédországban a királyi udvar a legtöbbre becsült, nálunk úgyszólván teljesen hatástalan maradt, mivel nem volt napirenden az abszolutista bürokrácia kiépítése. Schödel ugyan megkülönbözteti a katonai és polgári igazgatást (Lipsius: prudentia militaris, togata), de sem az ő, sem a többiek műveiben nem lehet a fejlettebb abszolutizmus uralmi módszereire vonatkozó részleteket találni. Lipsius megengedi a csalásnak csalással való kivédését, felismeri a vallásos morál és a politikai érdekek közti különbséget, bár nem igazi machiavellista álláspontból. Ez a sem nem machiavellista, sem nem tacitista felfogás részint még korai volt Magyarországon, részint pedig jezsuita torzításban a

²⁴ De coronae sacra... commentarius, 46—47. és az előszó. Hasonlóan: De monarchia et corona sacra, Schuandner, Scriptores Rer. Hung. II. 606, 673.

²⁵ Maiestatis Hungariae Aquila 1617, Sopron. 43, 45—46. o. Akad. kvt. Ráth gyűjt. 598.

legnagyobb ellenszenvet támasztotta. Ismeretes, hogy még Alvinczi Péter is leszűkítette a machiavellizmus fogalmát a sötét kabinet-politikára (ebben a jezsuiták eljárását követte), és e jezsuitákkal asszociált machiavellizmus ellen vette fel a küzdelmet (Antimachiavellisatio). Pataki Füsüs is felhasználta „Antimacchiavellust”, Frisowitz pedig egyenesen óv Machiavellitől, aki szerint az erényes fejedelem nem sokáig lehet sértetlen. Hasonlóan vélekedik Szepsi Korocz György, a *Királyi ajándék* fordítója is „az olasz és spanyol politikából származott átkozott s az előtt közöttünk hallatlan, fene méregchinálásról”, nem részletezve, hogy kire gondol ezzel kapcsolatban.²⁶ Általánosságban Machiavellit nem ismerték Magyarországon a XVII. század első felében, legfeljebb tacitista-jezsuita szemüvegen keresztül. Természetesen ebből nem következik az, hogy a Zrínyi előtti államelméletünk tacitista volt.

Ez az irodalom mintegy átmeneti és erős ellentétektől feszített politikai helyzet termékeként nem fejezhetett ki teljesen végig vitt álláspontokat, ezért jött jól Lipsius felemás teóriája. Főleg az állam és vallás viszonyának kérdésében figyelhető ez meg. Lipsius sem az ellenreformáció türelmetlenségét nem tette államelvvé, sem az állam minden beavatkozását tagadó holland humanista Coornhert nézetét nem osztotta, szerinte egy uralkodó vallásnak kell lenni egy államban, hogy ne legyen széthúzás, de ezt az állapotot nem szabad hogy erőszak útján érjék el. Felfogása megfelel az Orániai Vilmos-féle gyakorlatnak, mely mindig kénytelen volt jelentékeny katolikus tömegekkel számolni Németalföldön. Elítéli a vallásháborúkat, és ezek szítóira büntetést kér, de nem a tévelygőkre (eretnekek), akiket meg kell győzni. A magyarországi államelmélet sem hirdethetett mást akkor, amikor a lelkek megnyerése vagy megtartása volt soron a reformáció—ellenreformáció harcának e döntő szakaszában. Pataki Füsüs János szerint a fejedelemnek védelmeznie kell az „igaz vallást”, úgy mint Bethlen teszi, aki „jó rendelkezésekkel erősítette és az igaz Isteni tiszteletet minden zűr-zavar és kegyetlenség nélkül üdvösségesen plántálta.”²⁷

Lipsius *Politicájának* 5. és 6. könyve a hadüggyel foglalkozik. E téren a magyaroknak elégséges tapasztalatuk volt ahhoz, hogy ne kelljen idegenektől sok tanácsot kérniük. Még Lackner Kristóf is a magyarországi háborúk élményeiből és a latin auktorokból merít katonai értekezésében. Lipsius legfőbb gondolatát, a saját alattvalók felhasználását katonai célokra nem kellett Pataki Füsüs Jánosnak sem könyvekből megtanulnia. Pataki Füsüs politikai alapcélja azonban nagyjából egybeesett Lipsiuséval, aki a fejedelem kezébe a rendektől nem megfaragott, de törvényekhez kötött és katonailag jól alátámasztott hatalmat akart adni. Csakhogy a magyar szerzőnél más szempontok is uralkodtak, Bethlen fejedelemségét akarta elfogadtatni a magyarországi rendekkel, ezért őt a Hunyadiak örökösének ábrázolta, ami főleg két dolgot jelentett nála, Forró Pálnál, Szenczi Molnár Albertnél és másoknál: egyrészt katonai örökségük folytatását, másrészt a kultúra ápolását, a humanizmus felülről való támogatását. Az államnak az anyanyelvű kultúra felemelésében való tevékeny szerepe egyik legszebb koncepció a XVII. század eleji államelméleti irodalomban. Ezzel azonban már a magyarországi államelmélet sajátos utakra tért, ahol legfeljebb Lipsius keresztény-sztoikus humanizmusával találkozhattak újra magyarországi hívei, annál inkább, mivel Lipsius is elismeréssel írt Hunyadi Mátyásról.²⁸

²⁶ Oratio de virtute principis. Ugyanígy Szepsi Korocz György, *Királyi ajándék*, ajánlás.

²⁷ Királyoknak tüköre. Bártfa 1626. első könyv 2. rész a valláspolitikáról. Vö. még: *Milotai Nyilas István* 1620-as prédikációját, Széchényi kv. RMK I. 501.

²⁸ Révai emlékezése egy Lipsius előszavával ellátott könyvre, melyben Hunyadi Mátyásról és Beatrixról van szó: De sacra coronae... commentarius, 94.

Lipsius közvetlen, a XVII. század első felében kibontakozó humanisztikus hatásáról, magyarországi kapcsolatairól aránylag eleget tudunk, alig valamit azonban politikai, elméleti kisugárzásáról, melynek fontosságát eddig csak utalásszerűen érintette az irodalom.²⁹

Minden valamire való szellemi ember, író könyvtárában megvolt a *Politica*, melyet Laskai János 1641-ben le is fordított magyarra, hogy a hazájukat szerető és a tudományok iránt érdeklődő urak kezébe kalauzt adjon.³⁰ Ha meggondoljuk, hogy milyen kevés ilyen természetű latin művet fordítottak le magyarra, következtethetünk Lipsius népszerűségére, melynek olyan gondolkodó is hódolt mint Zrínyi Miklós. Természetesen Zrínyi átnyúlt Lipsius fölött Machiavelli felé, de annak többértelmű, vegyes jellegű elméletéből azokat a fejlettebb elemeket vette ki, melyekkel az abszolutista monarchia koncepciójának alapjait megerősíthette. Mivel azonban Lipsius Machiavellivel és másokkal együtt szívódott fel eszmekörébe, ezért látása nehezebben választható el az előbbiekétől. Mindenesetre Zrínyi államelmélete Lipsius és főleg a Lipsius-nevelte, XVII. század első felében megteremtődő magyarországi politikai tudomány nélkül nem képzelhető el.³¹

Túl kellett Zrínyinek haladnia Lipsiust, elsősorban azért, mert a magyarországi uralkodó osztály századeleji politikai álláspontja akkor már idejét múlta. A rendekkel kényszerűen kiegyező Habsburg-uralmat az idegen abszolutizmus kifejlődésének szorító ereje váltotta fel. Ugyanakkor Erdély politikai kisugárzása már nem irányult Magyarország felé. Bethlen országgyesítő távlatai hiányoztak. A kegyes, patriarchális, de rendet fenntartó fejedelem eszménye egyre kevésbé táplálkozhatott közvetlen politikai élményekből. Ugyanakkor az a városias kultúra, amelyből Lackner és Schödel államelmélete kinőtt, rohamosan hanyatlott vissza a nemesség előretörése következtében. A század első évtizedeiben még jobban megvoltak a polgári komponensekből táplálkozó szellemi gyökerek. Gondoljunk pl. Lackner *Actus oeconomicus*ára, mely párbeszédés formában szól a művelt magatartás és a fejlettebb gazdálkodás szabályairól.³² Hasonló irányba mutatnak patríciusaink nemzetközi humanista kapcsolatai is. A század közepétől nagyobb városaink politikai, kulturális, művészeti szerepe érezhetően csökkent, kialakultak a nagy katolikus főúri rezidenciák.

Lipsiusnak mint politikai gondolkodónak a hatóereje idővel gyengült, míg Lipsius, a keresztény sztoa képviselője egyre tekintélyesebb lett a katolikus túlsúlyt tükröző magyarországi szellemi életben. Ha nem választjuk élesen szét államelméletét és vallásos-filozófikus humanizmusát, nem lehetséges helyesen kijelölni helyét a magyarországi társadalmi eszmék történetében. Politikai tudományosságunk úgyiszlólván a reakcióból született, polgári vonásokat legfeljebb felemásan tartalmaz, a németalföldi forradalom és a nyugati burzsoázia haladó eszmekörével nem került kapcsolatba, mégis igen pozitív mozzanatot jelent tudományos kultúránk fejlődéstörténetében. Megalapozta a történeti módszert, felfrissítette az eddig kizárólag Werbőczy vágányain mozgó politikai

²⁹ Turóczy-Trosler József művei (Keresztény Seneca, 1937. kül. 17. o., Szcenci Molnár A. Heidelbergben. F. K. 1955. márc—jún. stb.). *Vargha Anna*, Justus Lipsius és a magyar szellemi élet, Bp. 1942., csak a külső kapcsolatokról.

³⁰ Justus Lipsiusnak a polgári társaságnak tudományáról írt hat könyve, melyek kiváltképpen a fejedelemségre tartoznak. Bártfa 1641., Hunyadi Mátyás emléktét idéző bevezetéssel. Vö. még: Csipkay S., Magyar—holland irod. kapcsolatok kezdetei. Bp. 1935. Nem sokat mond.

³¹ Klaniczay Tibor nem fordít kellő figyelmet Lipsiusnak, amit csak mint az újsztoikus irány képviselőjét említi. Zrínyi Miklós, 1955. 255. o.

³² Széchényi kvt. RMK. III. 1246.

gondolkodást, melyet elvi általánosításokkal a tudomány színvonalára emelt (állam célja, nép, fejedelem jogai, kötelességei stb.), s ezzel a filozófiai érdeklődést is erősítette. Mindebben nagy szerep jutott Lipsiusnak, legfeljebb járulékosan kapcsolódik be J. Bodin és Campanella hatása, mely Schödel művének színvonalát emelte igazán európai színvonalra. Lipsius műve is nagymértékben tágitotta a magyarországi horizontot, ugyanakkor az itteni feudális ideológiai alapokat nem mélyítette a reakció irányában. A nép szerepét Lipsius álláspontjának ismerete nélkül is az engedelmességre, adófizetésre korlátozta volna Pataki Füsüs János, Lackner és a többiek, aminthogy Frisowitz Bodin nélkül is hasonló szellemben írta volna meg a nemesség társadalmi megbecsüléséről szóló művét. De nélkülük politikai és történetírói tudományosságunk nem tett volna meg ilyen határozott lépést a laicizálódás felé.

Véleményünk szerint a most megélénkülő államtudományi irodalomra nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy alkalmazott teológia lett volna. Igaz, hogy kiindulópontjai általában vallásiak, de gyakorlati következtetéseiknek nincs annyi közülük a vallási nézetekhez, mint Werbőczy államfelfogásához, Szenczi Molnár Albert nyelvi kutatásaihoz, a történeti irodalomhoz stb. Schödel Márton egyaránt idézi ezeket, valamint a magyar költőket, jogászokat stb., és amikor az isteni beavatkozásról, a fátumról és fortunáról beszél, akkor is Lipsius, Bodin és Campanella tételeiből indul ki; Lipsius alapján fogalmazza meg azt a tételt is, hogy isten az egyes néptől búneik büntetéseképp veszi el a hatalmat, az ő tételét alkalmazza a csodának és jóslatnak a történelemben való szerepéről. Mindez egészen más valami, mint az egyházi elvek egyszerű alkalmazása.³³ A Révainál is meghúzódo koncepció a régi magyarok szabadságszere tetéről, a bethleniánus felfogást kifejezők Hunyadi-eszménye, Pataki Füsüs János különösen értékes katonai elméleti fejtegetései, valamint az államhatalom (imperium) Lipsius-féle megfogalmazásának átvétele, melyben a rend fenntartásán van a hangsúly, más vonatkozásokkal együtt mindmegannyi bizonyítéka annak, hogy a politikai tudomány jóval túlhaladta a Pázmány—Alvinczi—Balásfi-vitát, és laikus elemeivel, irányzatával jól előkészítette a talajt Zrínyi számára.

Ebben a teljesítményben benne van annak a két neves teoretikusnak, Lipsiusnak és Bodinnak a hatása, akik a nyugat-európai feudális uralkodó osztály hirtelen fellépő válságát fejezték ki, és próbálták elméleti munkáikban megoldani. Ámde nem a polgári talajon megfogamzott eszméik hódítottak nálunk. A legtovább menő Schödel, aki Eszterházy Miklós királyhűségét dicsőítette dedicatóriájában, Lipsiussal támasztotta alá Werbőczy tételét arról, hogy a magyarok jogalkotása a katonai tevékenységhez fűződik (katonai nemesség elmélete). Viszont, ha nem becsüljük túl az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének elért fokát, és figyelembe vesszük, hogy az örökös jobbágyság, nemesi uralom végleges megszilárdulásának évtizedeiben vagyunk, amikor az uralkodó osztálynak folytonos kompromisszumos alapokat kellett keresnie a két idegen elnyomás, Bécs és a török között, a protestáns egyházak és a katolikus egyház versenyében és a népfelkelések állandó veszedelmében kellett megtalálnia a megfelelő elméleti formulákat, akkor nagy teljesítményeknek kell tekintenünk az említett kiváló írók műveit.

Még Habsburg-lojalizmusuk sem csak rossz gyümölcsöt termett. Leszögezendő, hogy a habsburgianus pártállás olyan képviselői, mint Révai Péter, Lackner Kristóf, azt a politikát támogatták, amelynek magas európai hivatása-

³³ Disquisitio 42, 50, 52, 59, 60, 210, 259. pont.

ról meg voltak győződve. Részesei voltak az osztrák, cseh humanistákból és udvari emberekből álló körnek, melynek szeme előtt egy sajátos közép-európai hatalmi kombináció lebegett. Elméletté E. Berger gyúrta össze, aki a *Trinubium Europaeum*ban (1612) a német, cseh és magyar területek erejének egyesítésével egy kontinentális birodalmat javasolt létrehozni a francia, spanyol, olasz hatalmak ellen.³⁴ E koncepció mögött ott voltak II. Mátyás protestáns rendi hívei is, akik Rudolf és a spanyol párt ellenében az államközi rendi konföderáció rendszerét akarták kiépíteni, a három ország rendjeinek összefogásával. Ide tartozott Jessenius, Tschernembl, Illésházy, Thurzó György és Révai Péter koronaőr, főudvarmester stb., akik mélyen művelt, széles látókörű politikusok voltak, szellemüktől a jövőkeresés magasrendűségét sem lehet elvitatni. Ennek sajátos kivetítése volt a megszületett tudományos államelmélet és történefffelfogás is.

Hogy ilyenre még képes volt a magyarországi uralkodó osztály kultúrája, elsősorban arra kell visszavezetni, hogy a legmagasabb műveltségű főúri, nemesi és városi patriciusi gondolkodókba az elmúlt évek háborús pusztításai, főleg a tizenöt éves háború belevesték az ország elmaradásának élményét és a fejlődés előmozdítására irányuló törekvést. A nagy fáziseltolódás élményének kifejezéséről van szó a politikai irodalomban is, azon a fokon, amelyen Szenczi Molnár Albert, Schödel e tisztelt és sokat idézett „concivise” az irodalmi életben ennek hangot adott, és amelyet már csak a puritanizmus tudott tovább vinni. A vezető rétegek életében gyors visszalépés következett be a katolizáláson és a „nemesi szabadság” megszilárdulásán át a politikai és ideológiai reakció felé, melynek erőit a közben bekövetkezett angol burzsoá forradalom eseményei és kihatásai is nagymértékben aktivizálták. Ekkor már J. Lipsiusban főleg az egyház erejének képviselőjét értékelték. Államtudományi művének viszonylagos pozitív hatása csak átmeneti és múlt történeti szakasz sajátja volt, azoké az évtizedeké, melyek megalapozták politikai tudományosságunkat, és azt a lehetőségekhez képest szélesebb európai síkra is helyezték. Méltó, hogy Lipsius halálának 350. évfordulóján rámutassunk művének, kisugárzásának bonyolultságára, legalábbis magyarországi vonatkozásban.³⁵

³⁴ Akad. kvt. Ráth, 1875., vö. J. Pirenne, *Les grands courants de l'histoire universelle* II. Neuchâtel 1947, 519.

³⁵ Az egyes művek tartalmi ismertetése és elemzése érezhetően hiányzik. Ugyancsak a konkrét XVII. század eleji történeti helyzet ismertetésére sem adódik itt tér. Utalhatunk a megjelent egyetemi jegyzet megfelelő részére, illetve a nyomás alatt levő tankönyvre és tanulmányunkra: A nemzeti monarchia megteremtéséért vívott harc a cseh—magyar szövetség keretében. Bpest 1955 (kézirat, dissz.) Németalföldi viszonyokra: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5—6. Utrecht 1953. Lipsiusra újabban: Jason Lewis Saunders, *Justus Lipsius — the philosophy of renaissance-stoicism*, 1955, New York.

A *que* (francia, spanyol stb. *que*, olasz *che*) alárendelő kötőszó etimológiája

HERMAN JÓZSEF

A rövidített címmel idézett munkák jegyzéke¹

Tudományos művek:

Bonnet = *M. Bonnet*, Le latin de Grégoire de Tours. Paris 1890.

Draeger = *A. Draeger*, Historische Syntax der lateinischen Sprache. I–II. köt. Leipzig 1874–1881.

Grevander = *S. Grevander*, Untersuchungen zur Sprache der Mulomedicina Chironis. Diss. Lund. 1926.

Haag = *O. Haag*, Die Latinität Fredegars. Romanische Forschungen X (Erlangen, 1899) 835–932. –

Jeanjaquet = *J. Jeanjaquet*, Recherches sur l'origine de la conjonction *que* et des formes romanes équivalentes. Paris–Leipzig–Neuchâtel 1894.

Kühner–Stegmann = *R. Kühner*, Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache, II. Satzlehre... neubearbeitet von dr. C. Stegmann. Hannover 1914.

Lerch = *E. Lerch*, Historische französische Syntax, I. köt. Leipzig 1925.

Löfstedt, Beiträge = *E. Löfstedt*, Beiträge zur Kenntnis der späteren Latinität. Diss. Uppsala 1907.

Löfstedt, Kommentar = *E. Löfstedt*, Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae. Untersuchungen zur Geschichte der lateinischen Sprache. Oxford–Uppsala–Leipzig 1911.

Löfstedt, Studien = *E. Löfstedt*, Vermischte Studien zur lateinischen Sprachkunde und Syntax. Lund 1936.

Meyer-Lübke, Syntax = *W. Meyer-Lübke*, Grammatik der Romanischen Sprachen. Dritter Band: Syntax. Leipzig 1899.

Meyer-Lübke, Hist. Grammatik = *W. Meyer-Lübke*, Historische Grammatik der französischen Sprache. Heidelberg 1913.

Norberg, Beiträge = *D. Norberg*, Beiträge zur Spätlateinischen Syntax. Uppsala 1944.

Norberg, Forschungen = *D. Norberg*, Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlateins und des frühen Mittelalters. Uppsala–Leipzig 1943.

Pei = *M. A. Pei*, The Language of the Eight-Century Texts in Northern France. New York 1932.

Rohlf = *G. Rohlf*, Historische Grammatik der Italienischen Sprache und ihrer Mundarten, I–III. köt. Bern 1949–1954.

Rydberg = *G. Rydberg*, Zur Geschichte des französischen *a* II. 2. Übersicht der geschichtlichen Entwicklung des *a* in alt- und neufranzösischer Zeit. Die vorliterarische Entwicklung der frz. Monosyllaba. Leipzig 1898.

Schmalz–Hofmann = *Stolz–Schmalz*, Lateinische Grammatik (Laut- u. Formenlehre) v. M. Leumann und (Syntax u. Stilistik) v. J. B. Hofmann. München 1926–1928.

Schröder = *B. Schröder*, Romanische Elemente in dem Latein der Leges Alamannorum. Diss. Rostock. Schwerin 1898.

Slijper = *E. Slijper*, De Formularum Andecavensium latinitate disputatio. Amstelodami 1906.

¹ Ezen a helyen azokat a műveket sorolom fel, amelyeket a cikk során többször idézek.

A csupán egy ízben idézett munkák bibliográfiai adatait az idézet helyén közlöm. A jegyzékben felsorolt latin szövegekből vett példák helyét a felhasznált szövegkiadásra utaló lapszámmal és az idézet kezdő sorát jelző sorszámmal jelölöm. A jegyzékben fel nem sorolt — általában klasszikus — latin művekből vett példák helyére a szokásos módon (fejezet- és bekezdés-számmal, verses műveknél sorszámmal) utalok; a klasszikus műveknél a szöveget az Association Guillaume Budé-sorozatban megjelent szövegkiadás alapján adom meg, ennek hiányában a Bibliotheca Teubneriana megfelelő kötete alapján.

Svennung = *J. Svennung*, Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache. Uppsala—Leipzig—Paris—Haag 1935.
 Vielliard = *J. Vielliard*, Le latin des diplômes royaux et chartes privées de l'époque mérovingienne. Paris 1927.

Szövegek :

- Actus Petri cum Simone = Acta Apostolorum apocrypha post C. Tischendorf denuo edd. R. A. Lipsius et M. Bonnet. I. Lipsiae 1891.
 Acta Andreae et Matthiae = Die lateinischen Bearbeitungen der Acta Andreae et Matthiae apud anthropophagos, mit sprachlichem Kommentar herausgegeben von Fr. Blatt. Giessen—Kopenhagen 1930.
 Comp. Luc. = Compositiones ad tingenda musiva, herausgegeben, übersetzt und philologisch erklärt von H. Hedfors. Diss. Uppsala 1932
 Formulae Merovingici et Karolini aevi, ed. K. Zeumer, Hannoverae 1886 (MGH, Legum Sectio V.)
 Az idézett művek közül ebben a kötetben található :
 Form. And.: Formulae Andecavenses, pag. 1—25.
 Form. Senon.: Formulae Senonenses, pag. 182—226.
 Marc. Form.: Marculfi Formulae, pag. 32—112.
 Fredeg. = La compilation dite de „Frédégaire” éd. G. Monod (Etudes critiques sur les sources de l'histoire Mérovingienne, 2e partie). Paris 1885.
 Greg. Turon. = Gregorii Turonensis opera edd. W. Arndt—B. Krusch. Hannoverae. 1885 (MGH, Scriptorum Rerum Merovingicarum tom. I).
 Lex Rom. Cur. = Lex Romana Raetica Curiensis ed. K. Zeumer. Hannoverae 1889, (MGH Legum tom. V. pag. 289—454).
 Liber Pontif. = Libri Pontificalis pars prior. Ed. Th. Mommsen. Berolini 1898 (MGH Gestorum Pontificum Romanorum vol. I)
 MGH = Monumenta Germaniae Historica
 Mulom. Chir. = Claudii Hermeri Mulomedicina Chironis, ed. E. Oder. Bibliotheca Teubneriana. Lipsiae 1901.
 Peregr. = S. Silviae [vel potius Aetheriae] peregrinatio ad loca sancta, ed P. Geyer (Itinera Hierosolymitana saeculi IV—VIII. Corpus Scriptorum ecclesiasticorum latinorum, vol. XXXIX).

A neolatin nyelvek *que* kötőszavának etimológiája máig is vitatott kérdés. Igaz, hogy amióta Meyer-Lübke némi habozás és erős fenntartások után (Meyer-Lübke, *Syntax* 609) etimológiai szótárában Rydberg elméletét fogadta el, amely szerint a *que* kötőszó a latin *quia* származéka (l. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg 1935, N° 6954), az etimológiai szótárak meglehetősen egyöntetűséggel — és most már fenntartások nélkül — a *quia*-etimológiát tüntetik fel; az ettől eltérő elméletek hívei azonban távolról sem mondtak le álláspontjukról: Lerch (i. m. 140 kk.) újabb érvekkel a régi *quid*-elméletet újítja fel s Rohlf (i. m. III. köt. 74—75) már teljes magátólértetődőséggel, ellenérvek említése nélkül foglal állást a *quid* alakból való származtatás mellett; Pei viszont a *quod*-etimológiát tartja helyesnek (i. m. 293) — s a példák sorát tovább folytathatnók.

A felvetett kérdés közelebbi vizsgálatát ezek szerint már az a körülmény is indokolja, hogy egyöntetűen elfogadott megoldás mindeddig nem alakult ki s a modern szerzők rendszerint bizonyítás nélkül teszik magukévá a múlt század végén alkotott etimológiai hipotézisek egyikét vagy másikát; a problémát azonban különösen érdekessé teszi két további körülmény is: egyrészt az, hogy a *que* kötőszó a mondatalkotásban kivételesen fontos szerepet játszó nyelvtani elem, másrészt pedig az, hogy története feltehetően szorosan összefonódik a vonatkozó névmások történetével. Ennek következtében a kutatásnak itt át kell lépnie a szótörténeti kutatás szokásos kereteit és ki kell egészülnie olyan vizsgálódásokkal, amelyek már a történeti mondattan és a történeti

alaktan körébe vágnak; a *que* kötőszó etimológiájának kérdése így azután számos egyéb, a nyelvi rendszer történetének más lényeges területeire vonatkozó kérdést idéz fel.

Az a megoldás, amelyet a továbbiakban igyekszem kifejtteni, nem jöhetett volna létre az eddigi megoldási kísérletek nélkül; éppen ezért szükséges, hogy behatóan ismertessem az eddigi etimológiai hipotéziseket, annál is inkább, mivel több, a tárgyalt kérdés szempontjából fontos munka nálunk kevésbé ismert vagy nehezen hozzáférhető kiadványokban látott napvilágot.

I.

A *que* kötőszó első előfordulásai

A Meroving-kori és korai Karoling-kori latin szövegekben előfordul egy kötőszó-szerepet betöltő *que* alak,² leginkább olyan esetekben, amelyekben egyébként az illető szövegek *quod* kötőszót (vagy *eo quod* szerkezetet) használnak. A példák legnagyobb részét már előttem idézték (Jeanjaquet 60 kk. és Rydberg 370 kk.).

Viszonylag sok példa található az ún. *Formulae Senonenses*-ben; legfőképpen észlelést, felismerést, kijelentést jelentő igék és kifejezések után vezet be a *que* kötőszó alanyi ill. tárgyi mellékmondatot; így *Form. Senon.* 195₂₇: *Omnibus non habetur incognitum, que ego ... solidos tantos ... in manu tua tibi praestiti.* Uo. 204₂₈: *Omnibus non habetur incognitum ... que tu cotidie ... mihi deservire non cessas.* Ebben a korban bátran pusztá írásvariánsnak tekinthetők *que* helyett a *quem* és a *quae* alakok, úgyhogy ide vonhatók a *Formulae Senonenses* következő helyei is: 206₃₈: *omnibus non habetur incognitum quem mihi gravis oegritudo domat.* 195₃: *unde me ille ante vir magnifico illo ... malavit, quae ego herbas maleficiis temporasse vel bibere ei dedisse.*

Hasonló jellegű mellékmondatokat egyébként ugyanebben a szövegben *quod*, ill. *eo quod* vezet be, így pl. *Form. Senon.* 204₆: *non est incognitum ... quod ego in ancilla mea nomen illa tibi generavi.* 205₃₉: *Homo alicus nomen ille nobis dixit, eo quod casa sua vel strumenta sua cartarum ... ab igne ibidem cremassent.*

A *Formulae Senonenses*-ben *que* előfordul *taliter* utalószóhoz kapcsolódva is, nyilvánvalóan a következményes *ut* kötőszót helyettesítő *quod* használatával párhuzamosan:³ 197₁₃: *Agite taliter, que nos per vos bona habemus fidutia.* 206₃₄: *Agite taliter, quem ego ... mereamur videre.*

A *Formulae Marculfi* egy helyén található *que* a *quod* kötőszó vulgáris, célhatározó értelemárnyalatú használatára emlékeztet:⁴ *Marc. Form.* 47₅: *deposcuntur generali preci ... que proficiat constanter ecclesiae regimini pōpulari.*

Tanulságos és eddig tudtommal nem idézett helyek *Lex. Rom. Cur.* 338₁₂: *iudices consilium inter se habere debent quod (quem cod. B, saec. IX) ad ipsos*

² A legkorábbi szöveg, amelyben kötőszó-szerepet betöltő *que* alak található, tudtommal az ún. *Formulae Andecavenses*. Ennek keletkezési idejére vonatkozóan teljes biztonsággal csak annyit lehet állítani, hogy 678-ban a három utolsó formula kivételével már egy kódexbe összegyűjtve létezett (Slipper 20 kk.). A szöveg feltehetően a VI. század végéről, vagy a VII. század első feléből származik.

³ A *quod consecutivum*-ra vonatkozóan l. többek között: Löffstedt, Studien 17; Schmalz—Hofmann 723; Svennung 506.

⁴ A *quod finale*-ra vonatkozóan l. többek között: Jeanjaquet 13 kk.; Meyer-Lübke, Syntax 640; Schmalz—Hofmann 724; Svennung 506—507.

infantes tutores mittere debeant. Uo. 368₁₉ : *nisi forsitam probare potuerit, quid ipse dominus . . . contra deum blasphemasset ; quid* itt *ke* ejtést jelöl, éppúgy, mint *quem*. Egyébként a közlést jelölő igék és kifejezések után ebben a szövegben is általában *quod* áll, l. pl. 323₁₄, 328₁₇ stb. stb. A *quod* ~ *que* párhuzamos-ságot bizonyítja az alábbi két mondat is : *Lex. Rom. Cur.* 331₁₈ : *Si donacio sponsalicia aut dotes ante nupcias factas fuerint . . . et forsitam res donata tradita non fuerit, proinde quae gestis ligata non est, non rumpitur.* Ugyanez a szerkezet *quod* kötőszóval is áll : 330₇ : *Feminas si in minore etate se ad maritum iunxerint, sed dote firma non acciperit, proinde quod infra annus est, dotes eius non rumpitur.*

A *Fred. garius*-kompilációban, ahol a *verba sentiendi et dicendi* után szabályszerűen *quod* (néha *eo quod*) áll, szintén előfordul a *que* alak : *Fredeg.* 146₁₃ : *dicens que Neptuno munera daret.*

A *Formulae Andecavenses*-ben egy *posteaque* alak fordul elő (Form. And. 12₁₄ : *ipsa pecora illi excorticassit, posteaque mortas fuerunt*), amely feltehetően nem *postquam* helyett áll, mint ezt Rydberg állítja (i. m. 372), hanem a *quod* kötőszó vulgáris időhatározó használatának megfelelően *post(ea) quod*⁵ helyett. A *post(ea) quod* mellett létezett *ante quod* és *antea quod* is (l. erről Norberg, *Forschungen* 239—240), minden valószínűség szerint ennek tükröződése a *Formulae Collectionis Sancti Dionysii* egyik kéziratában (Lugd. Batav. 114) található *anteque* alak (l. MGH leg. sect. V. 494₃₁), amelyet Rydberg idéz (i. m. 372). Rydberg egyébként ugyanott több olyan példát is felhoz, amelyben *que* összehasonlító *quam* kötőszó helyett áll, a legtöbb példa azonban az egyes művek kézirati hagyományában meglehetősen elszigetelten álló és viszonylag késői írásváriáns ; annyi mindenesetre feltételezhető, hogy a *postea quam* — *postea quod* — *postea que* típusú párhuzamos alakok létezése más esetekben is előkészítette a talajt a *quam* helyett használt *que* számára, annál is inkább, mert, mint látni fogjuk, a vonatkozó névmások területén a *quam* vonatkozó névmást igen korán kiszorította egy *que(m)* alak,⁶ s ez az alakcsere a kötőszók területére is kihatott.

Az eddig felhozott példák alapján megállapítható, hogy a *que* kötőszó általában azokban a funkciókban lép fel, amelyekben egyébként az idézett szövegek *quod* kötőszót használnak ; ott, ahol a klasszikus szabályok értelmében más kötőszó — *ut* vagy *quam* — volna várható, a *que* alak szintén a *quod* kötőszó használatának vulgáris kiterjedését követi nyomon. A *que* kötőszó a VII—VIII. század szövegeiben tehát a *quod* kötőszóval egyenértékű, annak szinonimája, alakváltozata.⁷

⁵ Néhány példa *post quod* szerkezetre : *Lex Salica* (ed. H. Geffcken, Leipzig 1898) XXIV. 6—7 : *si quis femina ingenua postquam coeperit habere infantes occiderit . . . Post quod infantes non potuit habere qui eam occiderit . . .* Comp. Luc. ε 19 : *post quod refrigidaverit, colligitur ipse lapis.* További példákat ad többek között : *Löffstedt*, Beiträge 19 ; *Svennung* 505 ; l. még : *Norberg*, *Forschungen* 240.

⁶ Az erre vonatkozó példákat és adatokat l. alább, 78 l.

⁷ *Rydberg* (i. m. 370—371) egy sor példával azt igyekszik bizonyítani, hogy a *que* kötőszó, valamint a *que* ejtést tükröző egyéb alakok (*quem*, *quae*, *quid*) a *quia* kötőszóval egyenértékűek. Példái azonban nem meggyőzők ; példáinak zömében (Epist. Merow. 26₂₀, 35₁₂₁ ; Marc. Form. 71₂₂, Salvianus 114₆, Sedulius 55₁₆₅, Avitus 226₈₉) egy-egy elszigetelt kéziratban *que* áll a többi kézirat *quia* alakjával szemben. Ezekben az esetekben gyakran elírásról, téves rövidítés-feloldásról is lehet szó ; az ilyen elírások lehetőségére mutat az is, hogy maga *Rydberg* fordított eseteket is idéz : egyes helyeken a kéziratok zömében vonatkozó *quae* áll, míg egy-egy kézirat teljesen értelmetlenül *quia*-t ad, pl. *Fredegarius* (MGH-szöveg) 55₁₄ : *Inter cetera portenta, quae (quia) 3a) toto urbe facta sunt.* Egyébként azokban az esetekben, ahol a *que* esetleg nem elírás, ez nem szól

Példáinkból az is kitűnik, hogy a késői vulgáris latin szövegekben található *que* kötőszó funkciói lényegileg már azonosak a későbbi román *que*, *che* kötőszó közhírt funkcióival: a vulgáris latin *que* elsősorban tárgyi, ill. alanyi mellékmondatok élén fordul elő, időnként ok- vagy célhatározó mondatokban, néha pedig összehasonlító funkcióban is megtalálható, ugyancsak felbukkan olyan összetett kötőszavakban, amelyek a *puisque*, *ainz que* típusú román összetételek nyilvánvaló előzményei. Teljes bizonyossággal állítható, hogy a vulgáris iratokban található *que* lényegileg már azonos a román nyelvek *que*, *che* kötőszavával, annak mintegy ősalakja. Ezek szerint a román *que*, *che* kötőszó etimológiájának kérdése egybeesik a késői vulgáris *que* kötőszó kialakulásának kérdésével; a probléma tehát tulajdonképpen a latin nyelvtörténet síkján oldandó meg.

Mielőtt továbbmennénk, egy kérdést még közelebről meg kell vizsgálnunk: mennyiben tükrözte a *que* és a *quod* kötőszavak írott nyelvi váltakozása a VII–VIII. századi élő nyelv valóságát? Ami a *que* alakot illeti, a válasz nem kétséges: világos, hogy a *que* bizonyos gyakoriságú — ha nem is rendszeres — behatolása az írott nyelvbe a tradicionális *quod* helyett csak a beszélt nyelv nyomására történhetett. Problematikusabb a *quod* alak viszonya a beszélt nyelvhez. Egy adott nyelvi jelenség megléte vagy akár rendszeres előfordulása a VII–VIII. század vulgáris szövegeiben még egyáltalán nem bizonyítja, hogy az illető jelenség a beszélt nyelvnek is sajátja volt. Elég arra gondolni, hogy ezekben a szövegekben elég gyakori az *ut* kötőszó (l. erről Viellard 234–235 és Pei 297), többé-kevésbé helyesen használt és írt szintetikus szenvedő alakok sem ritkák, holott a román nyelvek egybehangzó tanuságtétele szerint ezek a nyelvi jelenségek ebben a korban már kihalófélben voltak — ha ugyan nem voltak teljesen ismeretlenek — és a beszélt köznyelv már aligha használta őket. Ugyanígy feltételezhetnők azt is, hogy a VII–VIII. század írásos emlékeiben szereplő *quod* kötőszó pusztán egy beszélt nyelvi *que* (az ejtésben nyilván *ke*) hagyományos írásbeli transzpozíciója volt. Így értékeli a helyzetet Jeanjaquet, aki szerint a *quod* kiszorulása már valószínűleg a VII. század előtt befejezett tény volt (l. Jeanjaquet 63). Véleményünk szerint azonban ez a következtetés elsietett volna, és több ok is van annak a feltételezésére, hogy a beszélt nyelvi *que* kötőszó mellett egy ideig — persze állandóan csökkenő mértékben — létezett a beszélt nyelvben *quod* kötőszó is, jobban mondva a régi *quod* kötőszónak normális hangfejlődésen keresztülment alakja, a Romania legtöbb helyén nyilván egy *ko(d)* típusú alak, labilis és csak magánhangzós szókezdet előtt ejtett szóvégi mássalhangzóval. Mivel további fejtegetéseink szempontjából ennek van egy bizonyos fontossága, röviden ismertetjük azokat a megfontolásokat, amelyek a *que* és *quod* kötőszók egyidejű létezésének feltételezésére indítottak.

a *quod*-párhuzam ellen, hiszen ezekben a szövegekben *quod* causale is előfordul pl. Fredeg. (Monod-féle szöveg) 95₁₃: *Gratias tibi ago... quod... video*; Form. Senon. 198₂₅: *sibi congaudeat, quod nostra ad vos deportasset suggestione* stb. Egyébként Rydberg nem veszi figyelembe vagy nem idézi in extenso azokat az eseteket, amelyekben *que* verba sentiendi vel dicendi után áll, holott ezek az esetek egyértelműen a *quod* ~ *que* párhuzam mellett bizonyítanak, (*quia* ebben a helyzetben a késői vulgáris szövegekben szinte ismeretlen, l. alább, 75 k.), emellett a hagyományozás szempontjából is megbízhatóbbak, mint Rydberg többi példája. Rydberg további példái közül két esetben a *quem* alak általános értékű relatívum, nem pedig kötőszó (Form. Senon. Add. 221₃₇, 222₁₂). Egy olyan példája van, amelyben a *que* használata valóban inkább *quia* használatára emlékeztet és amely a hagyományozás szempontjából is egyértelmű: Formulae Bituricensis 176₆: *Queso vos... uti mihi codicis publicae paterae praecipiat, que abeo, que testorum allegatione cupio roborare*.

1. Mint erre az alábbiakban még részletesebben kitérünk, a Romania legnagyobb részén a *que* kötőszó nem fejlődhetett fonetikai úton a *quod* alakból; *que* tehát nem *quod* fokozatos átalakulásának terméke, hanem egy olyan alak, amely a tőle etimológiailag független, régebbi *quod*-ot kiszorította, amely tehát — más szavakkal — egy ideig szükségszerűen együtt létezett a *quod* alakkal. Mivel pedig a *que* kötőszó megjelenése a beszélt nyelvben nemigen lehetett korábbi a VI. század végénél, teljesen valószínűtlen, hogy a VII. századra a *quod* kötőszót mindenütt és teljesen kiszorította volna.

2. A Romania több területén találkozunk olyan kötőszavakkal, amelyek valószínűleg közvetlenül a *quod* származékai. Ide tartozik a Carta Capuana *co* alakja (így Rajna, Romania XX. 390 k., újabban Rohlf III. köt. 75, másképp Jeanjaquet 34 kk.). Rohlf (III. köt. 77.) szerint *quod*-ra vezethető vissza a Terra d'Otrantóban ma is használatos *cu* kötőszó; végül a rumén *că* szinte bizonyosan a *quod* származéka. A *quod* kötőszó ilyen jellegű nyomainak fennmaradását csak azzal magyarázhatjuk, hogy a *quod* „életereje” általában nagyobb volt, mint ahogyan azt Jeanjaquet hiszi és egyes területeken a legkésőbbi időkig használatos maradt.

3. A *quod* kötőszó a legvulgárisabb VII–VIII. századi szövegekben is sokszoros számbeli túlsúlyban van a szövegek egészét tekintve sporadikusan megjelenő *que* alakkal szemben. Bár ez a körülmény többféleképpen is interpretálható, a legvalószínűbbnek mégis azt tartjuk, hogy a *quod* túlsúlyát az írott nyelvben — egy bizonyos fokig legalábbis — beszélt nyelvi használata támasztotta alá.

II.

A *que* kötőszó eredetére vonatkozó eddigi elméletek

A *que* kötőszó etimológiájának az alaki fejlődés megvilágítása és a kötőszó-funkció kialakulásának magyarázata terén egyaránt kielégítőnek kell lennie. Az eddigi elméletek ennek a kettős követelménynek nem feleltek meg teljes mértékben, ugyanakkor azonban valamennyi eddigi elméletnek vannak olyan pozitív vagy negatív tanulságai, amelyek a további kutatás szempontjából fontosak.

1. Egyesek a *que* kötőszót a *quod* kötőszó származékának tekintik, így többek között Hartel (Archiv f. lat. Lexikogr. III. köt. 54), a jelentősebb romanisták közül Körting (*Lateinisch-romanisches Wörterbuch*, Paderborn, 1907, N° 7685). Még ha el is fogadjuk Meyer-Lübke állítását (*Hist. Grammatik* 46), amely szerint a *que* kötőszó hangsúlytalan s így fejlődésére a hangsúlytalan magánhangzók fejlődési törvényei az irányadók, akkor is világos, hogy a *quod* > *que* származtatás fonetikai szempontból legfeljebb a franciában volna tartható. Meg kell jegyezni azonban, hogy a kötőszó a mondat szerkezetétől, saját mondatfonetikai helyétől függően igen gyakran viselhetett mellékhangsúlynak megfelelő nyomatékot, a mellékhangsúlyos *o* pedig (egyes disszimilációs változásokat kivéve, amelyek itt nem jönnek számításba) még a franciában sem ad e-t.⁸ A *quod* és a *que* funkciói közötti egyezés az etimológiát önmagában nem teszi elfogadhatóvá, sőt, az a körülmény, hogy a román — és későbbi vulgárlatin — *que* funkciói egyeznek a *quod* funkcióival, a problémát az alaki kapcsolat nyilvánvaló hiányára való tekintettel még bonyolultabbá teszi.

⁸ Nagyjából ugyanezeket a fonetikai megfontolásokat felhossa Jeanjaquet 27–28.

2. A *que* eredetére vonatkozó elméletek közül a legelterjedtebb az, amely a *quid* névmásban látja a *que* kötőszó etimonját. Ezt a hipotézist — bár óvatos formában — már Diez felvetette (*Grammatik der Romanisch n Sprachen*. Bonn 1872, III. köt. 322). Diez szerint — aki a Serments de Strasbourg *quid* alakjára, az olasz *ched* és a provençal *quez* alakváltozatokra is utal — a *quid* előbb általános értékű — tehát genus nélküli és ragozhatatlan — vonatkozó névmássá, majd kötőszóvá lett volna. Ezt az elméletet többen magukévá tették, így Brunot, G. Paris és mások, s az újabb irodalomban ismét kifejtette Lerch (i. m. 140).

A levezetés valamennyi itt számításba jövő román nyelv szempontjából fonetikailag kifogástalan; az elmélet azonban ennek ellenére nem kielégítő, mert nem számol azzal a tényleges képpel, amely a vulgáris latin szövegekből kibontakozik.

A Diez-féle elmélet első logikai lépése az a feltételezés, hogy a *quid* kérdőnévmás általános értékű vonatkozó névmássá vált. Ha ez igaz volna, a késői vulgáris latin szövegekben, amelyek számtalan esetben „tévesztik össze” egymás között a vonatkozó névmás különböző alakjait, azt kellene tapasztalnunk, hogy az összetévesztések során a *quid* alak tért nyer más névmások rovására. Erről azonban nincs szó. Már Jeanjaquet utal arra, hogy *quid* ilyen jellegű használata viszonylag roppant ritka (i. m. 42). A magunk részéről néhány szám-szerű adatot hozhatunk fel ennek az ellenérvnek az alátámasztására. A *Formulae Andecav nses*-ben 3 ízben áll *quid* más, szabályszerűen várható alak helyett (4₇, 6₃, 15₈), ezzel szemben *quem* több, mint harminc esetben szorít ki más alakot (4₁₁, 4₁₄, 4₁₅, 4₁₈, 4₁₉ stb. stb.). A *Formulae Snoneses*-ben (ha nem számítjuk az ún. (*Formulae Senon nses recentiores*-t) *quem* 12 esetben áll más alak helyett (185₃₅, 188₁₄, 188₂₄, 191₁ stb.), *quod* 10 esetben (194₂₄, 197₄, 201₆, 201₈ stb.), míg *quid* csupán 4 esetben (192₅, 194₉, 195₄, 195₆); az is figyelemre méltó, hogy ebben a szövegben a más alakot helyettesítő *quid* minden esetben *per quid* szerkezetben áll; a *quid* alakot tehát ez a szöveg speciális helyzetben álló, hangsúlyos vonatkozó névmás helyett használja, és távolról sem általában az egyéb vonatkozó névmások helyett. A *Fredegarius*-kompilációban Haag szerint (i. m. 885) *qui* 8, *quem* 13, *quod* 14 esetben fordul elő a relatívum szabályszerűen várható egyéb alakjai helyett, *quid* egyetlen egyszer sem. A *Leges Alamannorum*-ból Schröder (i. m. 33—35) 26 példát idéz a *quod* használatára más relatívumok helyett, de csak 1 példát a *quid*-ére. A döntő jelentőségű preromán évszázadokból származó vulgáris szövegek tehát távolról sem bizonyítanak amellet, hogy éppen *quid* vált volna általános értékű relatívummá.

Még kevésbé támasztható alá adatokkal az az elképzelés, amely szerint a feltételezett általános értékű *quid* a *quod*-ot helyettesítő kötőszóvá vált volna. Diez a fent idézett helyen másodkézből idézi a *Lex Salica* egy mondatát (*si quis alicui imputaverit, quid perjurasset*). Évtizedekkel később Lerch (i. m. 147) ugyancsak ezt az egyetlen latin példát idézi, holott Jeanjaquet (i. m. 54) már időközben bebizonyította, hogy ez az adat — éppúgy, mint a *Lex Salica*-ból idézett többi példa — nem tekinthető biztosnak: ezek a példák egy viszonylag késői, kevésbé mérvadó kéziratból származnak (Bibl. Nat. fonds lat. 4627, X. század), nyilvánvalóan nem tükrözik az eredeti szöveget s bennük a *quid* pusztán a már régen kialakult *que* hiperurbanisztikus átírását szolgálja; emellett az is kétséges, hogy a kéziratban található rövidítést valóban *quid*-del kell-e feloldani.

Szintén *quid* áll a *Formulae Marculfi* A 3 kéziratának (Parisiensis 10756, IX. sz.) egy helyén is: 71₂₂: *agant quod ipse maluerint, idcirco quid omnis*

homo suo sensu ducitur (már előttem idézte Rydberg 370). Feltehető, hogy *quid* itt *quia* helyett áll; paleográfiai szempontból *quid* egyszerűen másolási hibának, elírásnak is felfogható, ha azonban nem elírás, akkor is pusztán a már régen létező *que* egyik — ritkán használt — átírási módjáról van szó, éppúgy, mint a *Lex Rom. Cur.* már idézett helyén (368₁₉): *nisi forsitan probare potuerit, quid ipse dominus aut ipse patronus contra Deum blasphemasset.*

A Diez-féle elméletet nem csupán azért nehéz egyébként elfogadni, mert adatokkal nem támasztható kellően alá,⁹ hanem azért is, mert roppant nehéz elképzelni, hogy a *quid* kérdőnévmás — ha nem vált ragozhatatlan vonatkozó névmássá, márpedig az adatok hiánya erre mutat — hogyan jutott volna el közvetlenül a kötőszó-funkcióig. Lerch elgondolása (i. m. 147), amely szerint a *quid* kötőszó-funkciója *video quid venit* típusú mondatokban gyökereznék, amelyeknek eredeti értelme 'ich sehe — was? — er kommt' volna, teljesen megalapozatlan ötlet, amely mint ilyen, nem cáfolható, de nem is tekinthető komoly magyarázatnak.

Mindemellett fontos pozitívuma a *quid*-elméletnek, hogy együttesen próbálja megmagyarázni a *que* kötőszó és a homonim általános értékű vonatkozó névmás eredetét; valóban nyilvánvaló, hogy e két elem alaki azonossága — amely valamennyi érintett román nyelven végigvonul — nem lehet valami-féle véletlen műve, hanem a kettő között szoros genetikai kapcsolatnak kell fennállnia.¹⁰

3. Rydberg (i. m. 357—79) állította fel azt az elméletet, amely szerint a *que* kötőszó a *quia* kötőszó származéka. Okfejtése nagy vonalakban a következő: *quia*, mint ezt a szövegek is mutatják, egyre inkább kiszorította a *quod* kötőszót, nem csak okhatározó, hanem egyéb funkcióiból is (pl. a *verba sentiendi et dicendi* után), éppen ezért már a priori valószínű, hogy a *quia* kötőszóban kell keresnünk azt az alakot, amelyből a *quod* helyét átvevő *que* típusú kötőszó fejlődött. Rydberg szerint *quia* magánhangzós szókezdet előtt *qui*-re redukálódott (a szerző számos kéziratos példát idéz, ahol *qui* áll a várható *quia* helyett), *qui* pedig — esetleg bizonyos relatívum-alakok hatását is számításba véve — *que*-vé alakult át.

Rydberg elméletének fonetikai gyengeségét már Meyer-Lübke kiemeli (*Syntax* 609): a *quia*-ból fejlődött *qui* *i*-je hiátus *i*, ennek következtében félhangzós jellegű és erősen zárt, — ebben az esetben viszont hogyan fejlődhetett *e*-vé?

Rydberg elméletének azonban nem az alaki levezetés a legtámadhatóbb oldala. Jóval fontosabb ellenérv, hogy Rydberg egyszerűen téved, amikor azt állítja, hogy a nyelvfejlődés során a *quia* kötőszó a *quod*-ot kiszorította. Ezzel a kérdéssel már csak azért is érdemes röviden foglalkozni, mert tudtommal a *quia* és a *quod* kötőszavak viszonyának ilyen szempontból még kevés figyelmet szenteltek.

⁹ Míg a romanisták között a *quid*-elméletnek — éppen az elmélet fonetikai megtámadhatatlansága miatt — sok híve van, a latinisták éppen a kellő latin adatok hiányára való tekintettel általában kétkedéssel fogadják, l. pl. *Schmalz-Hofmann* 719.

¹⁰ Itt jegyezzük meg, hogy nem bizonyít feltétlenül a *quid*-elmélet mellett az a fonetikai érv sem, amely a *qued*, *quez*, *ched* típusú — egyébként meglehetősen elszórt — román alakok szóvégi mássalhangzóira hivatkozva helyezi előtérbe a *quid* etimont. Több román nyelv régi szövegeiben is előfordul, hogy egyes kötőszók vagy egyéb egyszótagú elemek, amelyekben bizonyosan nincs etimologikus szóvégi *-d*, szóvégi *-d*-t vagy más, *-d*-ből származó szóvégi mássalhangzót mutatnak fel; így fr. *ned* (Eulalie 7), *set* (Alexis 26 c) stb. (Meyer Lübke. *Hist. Grammatik* 47); olasz *sed* (Vita Nuova c. 12), *mad* (Novellino 58), l. *Rohlf* I. köt. 490. Ezek az alakok az *e ~ ed*, *a ~ ad* alakpárok mintájára születtek, s a *que ~ qued* alakpár szintén analogikus lehet.

Igaz, hogy a császár-kori keresztény írók jelentős részénél a *quia* kötőszó erős túlsúlyba kerül *quod*-dal szemben; *quod* okhatározó funkcióban igen ritkává válik; a klasszikus infinitivusi szerkezeteket kiszorító tárgyi, ill. alanyi mellékmondatok élén pedig *quia* sokkal gyakoribbá lesz, mint *quod*, sőt egyes szövegekben *quia* majdnem egyeduralgkodik. Ezt a helyzetet — amely önmagában Rydberg érvelését támasztja alá — könnyű számadatokkal igazolni. G. Mayen ma is alapvetőnek tekinthető, bár egyes pontokon túlhaladott művében (*De particulis quod quia quoniam quomodo ut pro acc. cum inf. post verba s ntiendi et declarandi posit.* Diss. Kiel 1889) statisztikát közöl (47 kk.), amelyből többek között kiderül, hogy a Cyprianusnál található bibliaidézetek 66 tárgyi mellékmondatot bevezető *quia*-t tartalmaznak, de csak 3 *quod*-ot; a Lucifer Calaritanusnál található idézetekben az arány 27:10; a *Vitae Patrum*-ból Saloniusz (l. A. H. Saloniusz, *Vitae Patrum*. Lund 1920, 325) a következő számadatokat közli: a tőle megvizsgált szövegben 526 *verba sentiendi et dicendi* után álló mellékmondat közül 427-et vezet be *quia*, a többi *quod*, *quoniam*, *quemadmodum*. Az ún. pseudo-Augustinus *Quaestiones s veteris et novi Testamenti CXXVII* c. művében (Corp. Script. Eccl. Lat. vol. L.), mint a szöveg kiadója, A. Souter a szómutatóban (s. v. *quia*) megállapítja: *quia* "pro acc. et infin., post verba et adiectiva sentiendi et declarandi, multo saepius quam quod, quoniam"; próbaképpen átvizsgáltam a szöveg egy részét (C—CVIII, 191—256), ahol 20 ilyen funkcióban álló *quia* kötőszót találtam, *quod* kötőszót egyáltalán nem; a *quod* háttérbe szorulására jellemző, hogy ugyanebben a szövegrészben okhatározó *quia* több, mint 100 ízben áll, *quod* causale viszont csak tízegyhány esetben, s így is legtöbbször összetett kötőszó alkotórészeként (*eo quod, propter quod, per id quod*). Számos hasonló példát lehetne még felhozni — a kép azonban nem volna teljes, ha nem emlitenék meg, hogy — ha talán ritkábban is — ellenkező értelmű példák is vannak. Mayen említi a fent idézett helyen, hogy — míg Cyprianus vagy Lucifer Calaritanus biblia-idézeteiben *quia* van többségben, — mindkét szerző saját szövegében fordított a helyzet: a leggyakoribb kötőszó *quod*. Ennek ellenére a császárkori — főleg a keresztény — szövegek, mint mondtuk, Rydberg érvelését látszanak végeredményben alátámasztani.

A VI. század után azonban — és részben már a VI. században is — a szövegek, s elsősorban a vulgáris jellegű szövegek egészen más képet mutatnak, mint amilyent a fentiek után várni lehetne. Bonnet (i. m. 666) Tours-i Gergely műveinek egy-egy kiragadott részéből közöl számszerű adatokat, amelyekből kitűnik, hogy e két kötőszó nagyjából egyenlő mértékben használatos a *verba sentiendi et dicendi* után. A VI. század utáni vulgáris jellegű szövegekben azután a régebbi szövegekhez képest teljesen új helyzetet találunk: a *quia* kötőszó szinte kizárólag okhatározó mellékmondatok élén fordul elő, infinitivusi szerkezetet helyettesítő tárgyi vagy alanyi mellékmondatok élén viszont rendkívül ritka; az ilyen jellegű mellékmondatokat szinte kizárólag *quod* vagy egy, *quod*-ot tartalmazó kötőszó-szerkezet (*eo quod*, ritkábban *hoc quod*) vezeti be. Ez a helyzet a tőlem megvizsgált valamennyi szövegben; íme néhány számszerű adat: a *Lex Ribvaria*-ban (MGH, Legum sectio I. 3. tom.) több, mint 20 ízben áll *quod* észlelést vagy kifejezést jelentő igék, ill. szerkezetek után, *quia* egyszer sem; a *Fredegarius*-kompiláció egy kiragadott részében (Monod-féle szöveg 86—113 és 118₂₃—164₁₃) *quod* 15 esetben található, *quia* egyszer sem; a *Formulae Senonenses*-ben (nem tekintve a *F. S. rec niores*-t) *quia* csak 1 esetben áll ilyen funkcióban (193₁₂), *quod* tizenegyszer, emellett *eo quod* tízszer (189₁₃,

193₃, 194₄ stb.); a *Formulae Andecavenses*-ben *quia* 2 ízben vezet be verba sentiendi et dicendi után álló mellékmondatot (6₃₁, 21₁₂), ezzel szemben 7 esetben áll *quod* (8₁₁, 10₁₈, 13₂₂, 14₉, 15₆, 19₂₂, 22₂₃), 4 esetben *taliter* . . . *quod* (pl. 12₁₆ : *ipsi illi taliter locutus fuit, quod . . . sua animalia numquam menassit* : l. még 13₁₉, 14₆, 21₁₁), 5 esetben *hoc* . . . *quod* (pl. 8₅ : *hoc fortiter denegabat, quod servitium nunquam reddebeat* ; l. még 8₂₆, 10₃, 14₇, 22₁₄) és 2 esetben *eo quod* (10₉, 14₃₀). Pei is megállapítja (i. m. 292 kk.), hogy a tőle tanulmányozott VIII. századi oklevelekben *quia* csak egyszer vezet be accusativus cum infinitivo helyett álló mellékmondatot, holott az ilyen jellegű mellékmondatok száma meghaladja a hetvenet ; a leggyakoribb kötőszó *quod*. Mindezek a szövegek tehát egy olyan nyelvallapotot tükröznek — ha talán torzítva is —, amelyben mind a *quod*, mind a *quia* kötőszó ismeretes, amelyben azonban használati körük meglehetősen élességgel elhatárolódik : tárgyi, ill. alanyi mellékmondatokat elsősorban *quod* vezet be, okhatározó mellékmondatokat pedig *quia* (emellett néha a *quod*-ot tartalmazó szerkezetek, mint *eo quod*, *pro eo quod*, pl. *Fréd.g.* 137₆ : *ut thinsauris . . . ad Sidonis suam civitatem transferret, eo quod esset locum tutissimum* ; *Form. Senon.* 196₂₆ : *ante nos debuisset venire in rationis, pro eo quod dixit, quod res suas post se mali ordine tenebat iniuste*).

Mindez azt mutatja, hogy azokon a területeken, amelyek a román *que* legsajátabb használati körébe vágnak (tehát a tárgyi és alanyi mellékmondatok körébe, valamint a kötőszó-szerkezetekben), a késői vulgáris szövegekben a *quod* szinte egyeduralgoló, nemhogy háttérbe szorult volna a *quia* mögött, mint ezt Rydberg gondolja.¹¹ A dilemma tehát továbbra is fennáll : a román *que* elődje a funkció tekintetében *quod*, amelyet pedig alaki szempontból nem lehet a *que* ősenek tekinteni, nem pedig *quia*, amelyet — ha munkahipotézisként elfogadnók Rydberg vitatható fonetikai elgondolását — még esetleg össze lehet kötni fonetikai szempontból a *que* alakkal.

4. A kötőszó eredetére vonatkozóan a legalaposabban kidolgozott elmélet Jeanjaquet-től származik. A gondolatmenet, amelyet többször idézett művében kifejt, vázlatosan a következő : a kötőszó eredetét a vonatkozó névmásban kell keresni. A vulgáris latinban a névmások rendszere egyszerűsödési folyamaton ment át : a *qui* és *quem* alakok átvették *quae* és *quam* szerepét (Jeanjaquet erre nagyszámú példát idéz, i. m. 44 kk.) ; miután a semleges nem a hímnembe olvadt, sorozatos redukciók után a *qui*, *quem* és *cui* alakok maradtak fenn. Valamennyi román alak ezekre megy vissza ; a legfontosabb, *que* típusú vonatkozó névmás természetesen *quem*-re. Fonetikai nehézséget Jeanjaquet nem lát : a *quem* > *que* fejlődés párhuzamos a *cum* > *co*, *quam* > *ca* fejlődésekkel ; a névmás nem lévén hangsúlyos, a nyílt *e* diftongizációja el-

¹¹ Felvetődik természetesen a kérdés : minek tulajdonítható, hogy a VI. század utáni vulgáris szövegekben *quod* és *quia* használata másképp alakul, mint ahogyan azt a császár-kori keresztény íróknál mutatókozó fejlődés után várni lehetne? A probléma részletes vizsgálata túlhaladja cikkünk kereteit ; utalni lehet azonban a következőkre : *Mayen* már idézett művében úgy látja, hogy — míg *quod* használata acc. c. inf. helyett nagyrészt a latin belső fejlődéséből is magyarázható — *quia* használata a verba sentiendi et dicendi után graecizmus, amely a görög ὅτι gépies fordításaként került a fordítások nyelvébe. Ebben a formában ez a feltevés valószínűleg túlzás (l. *Svennung* 499 kk.; *Perrochat*, *Recherches sur la valeur et l'emploi de l'infinitif subordonné en latin*. Paris 1932, 143 kk.) : a *quia* ilyen jellegű használatának is megvannak feltehetőleg a maga latin gyökerei ; annyi azonban bizonyos, hogy a *quia* nagyfokú terjedéséhez a görög hatás is hozzájárult. Ez megmagyarázza talán az általunk részletezett jelenséget is : a VI. század utáni vulgáris iratok semmiféle közvetlen görög hatás alatt nem álltak, s így a *quia* széleskörű használatát acc. c. inf. helyett idegen mintá vagy a fordítások nyelvéhez kapcsolódó stílári; tradíció nem támogatta.

maradt, sőt hiátusban az *e* zárttá lett, ami a délolasz *chi* alakot is magyarázza. Az így kialakult *que* relativum lett a kötőszó forrása is. Azt a folyamatot, amelynek során a vonatkozó névmás kötőszó-funkciót kapott, Jeanjaquet a következő módon írja le (i. m. 52) : „Une fois le relatif réduit au rang de particule indéclinable, les analogies étaient si grandes et les limites si mal définies entre les deux mots, qu’une fusion put s’opérer. Il en sortit un produit dans lequel la forme du relatif avait triomphé, mais qui n’en conservait pas moins toutes les attributions des deux composants”.

Jeanjaquet elmélete az egyetlen, amely világosan meglátja és meg is igyekszik oldani a *que* kötőszó etimológiája körüli alapvető ellentmondást : a „funkció-etimológia” és az alaki etimológia közötti eltérést. Ugyanakkor Jeanjaquet elgondolásának két gyenge pontja van :

a) a *quem* > *que* származtatás fonetikailag lehetséges, de nem teljesen biztos. Ismeretes, hogy az egyzótagú szavak szóvégi *m*-je valamilyen formában a legtöbb esetben megmarad ; hogy az általában hangsúlytalan vagy mellékhangsúlyt viselő szavak területén maradjunk, idézhetjük a francia *m(e)um*, *t(u)um*, *s(u)um* > *mon*, *ton son* sort ; ugyanez a provençalban is megvan ; idézhető a spanyol *quem* > *quien*, *cum* > *con* ; a portugál *cum* > *com*, *quem* > *quem*, az olasz *cum* > *con*. A *quam* > *ca* párhuzam sem teljesen biztos, mivel a délolasz, óspanyol és óportugál *ca* kötőszó etimonja minden valószínűség szerint nem *quam*, hanem inkább *quia*, talán *qua*, sőt talán éppen e három elem együttesen.¹²

b) Jeanjaquet részletesen és adatszerűen a *que* kötőszó keletkezésének csak alaki oldalát igyekszik leírni. Arra a kérdésre, hogy a *que* relativum hogyan és miért vette át a *quod* funkcióit, majd hogyan és miért szorította ki az új *que* kötőszó a régi *quod* alakot — amely pedig gyakori és népszerű elem volt és amelyet hangalakja sem predesztinált kihalásra — erre a kérdésre Jeanjaquet csak azt az általánosságokban mozgó, adatokkal alá nem támasztott választ adja, amelyet idéztünk. Világos pedig, hogy a *que* kötőszó keletkezésének feltárásában ez — tehát a funkció-váltás és a *quod* kötőszó kiszorulása — a legkényesebb és a legalaposabb magyarázatra szoruló pont.

III.

A *que* általános vonatkozó névmás kialakulása

Mivel a latin alárendelő kötőszók közül sem a *quod*, sem a *quia* kötőszó nem tekinthető a *que* kötőszó etimonjának, más alárendelő kötőszó pedig még munkahipotézisként sem jöhet számba, a kutatásnak kétségtelenül vissza kell nyúlnia a vonatkozó névmások területére, annál is inkább, mert ezen a területen, mint látni fogjuk, a *que* alak jóval előbb jelenik meg, mint a kötőszóké. Ezek szerint elfogadjuk a Jeanjaquet-féle hipotézis alapötletét, amely szerint a *que* alak először vonatkozó névmás volt és azután vette át a *quod* kötőszó funkcióit ; ami azonban ennek a folyamatnak konkrét lefolyását illeti, elképzelésünk a Jeanjaquet-féle elmélettől részben eltér, részben pedig kiegészíti azt.

¹² A *ca* < *quia* etimológiát éppen maga Jeanjaquet fejtette ki igen meggyőzően (i. m. 67 kk.), s azóta széleskörűen elfogadottnak is tekinthető. Meyer-Lübke (Syntax 608) úgy látja, hogy *ca* a *quam* és a *quia* kötőszók konvergens fejlődésének eredménye ; azt az ötletet, hogy *ca* a latin *qua*-ra vezethető vissza, Meyer-Lübke egy korábbi elméletéhez kapcsolódva (Grammatik der Romanischen Sprachen. I. köt. 492) Löffstedt vetette fel (Kommentar 127, jegyzet).

Először néhány szót az általános érvényű — tehát minden nemben, számban és (egyes helyeken a nominativus kivételével) minden esetben használatos — *que* vonatkozó névmás megjelenéséről. Míg a *que* alak alárendelő kötőszóként csupán a birodalom összeomlása utáni századokban, főleg a VII. századtól kezdve fordul elő, a *que* vonatkozó névmásra korábbi példáink is vannak. Jeanjaquet (i. m. 49) egy feliratos példát idéz az V. század elejéről, amelyben *que* áll *qui* helyett; úgyszintén a késői császár-korból idézhetők egyes példák a *Mulom dicina Chironis*-ből, így 235₆: *hi enim non possunt rectam ambulationem facere nec cursu[m], quae et subinde deficiunt; similiter et hic non potest de utrisque oculis videre, quae alternos oculos habent*. Oder kiadásában az első *quae*-t *itaque*-re javítja, *que* helyett pedig *qui*-t ír; Grevander (i. m. 39) ezzel kapcsolatban kifejti, hogy *que* nem feltétlenül késői íráshiba, a javítás fölösleges. Tekintve, hogy a *Mulomedicina* kézirata *que* helyett gyakran használ *quae* alakot (pl. 59₂: *morbis increscit, tunc plures coinquinat vires quae* [Oder nyelvileg jogosult javítással *viresque* alakot ad a szövegben] *adquirunt magis*; hasonló eset 33₂₃, 58₁₉), a *que* relativum megjelenésének tekinthetünk olyan eseteket is, mint 50₂₁: *sicuti quae* (sc. *umentum*, Oder szövegében *qui*) *validissime lassatus nimis labori fuerit, nec ordeum dare debebis*. 9₁₀: *his, quae* (Oder *qui*) *infra scripti sunt*.

Víszonylag korai — valószínűleg VI. századi — példa *Acta Andrae et Matthiae* 49₄: *quales virtutes in eo cognovisti que fecit coram hominibus*. Ugyanebből a szövegből említhető a többször előforduló *que et* kapcsolat, pl. 77₁₂: *ite et accipite filium eius, et suspendite in statera, . . . que et factum est*; „die beliebte Verbindung *que et*, die in der Regel nur kopulativ ist, scheint hier das relative Pronomen zu erhalten” — írja Blatt az idézett helyhez írott kommentárjában. A későbbi évszázadokból természetesen igen nagyszámú példa volna idézhető; tekintve, hogy Jeanjaquet (i. m. 49—50) sok példát ad, csak két kiragadott helyet idézek: *Marc. Form.* 97₂₀: *habeo aliquid, que gestis proseguere debeam*. *Libet Pontif.* 70₄: *fecit Constantinus Augustus basilicam . . . , que cognominavit Constantinianam*.

Ami a *que* relativum gyökereit illeti, minden valószínűség szerint nem csupán *quem*-re kell ezzel kapcsolatban gondolnunk s nagy vonalakban igaza van Bourciez-nak¹³, aki a *que* relativumot egyrészt a *que(m)*, másrészt a *quae*, *quid* alakok összeolvadásával magyarázza; Rydberg (i. m. 331 kk.) — nem egészen világos okfejtéssel ugyan — szintén azon a véleményen látszik lenni, hogy különböző, funkciójuknál fogva általános használatra predesztinált vonatkozó névmási alakok egyaránt hozzájárultak a *que* relativum kialakulásához. A *que* relativum kialakulásának folyamatát a magunk részéről a következőképpen képzeljük el:

Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a *quem* névmásnak a *que* kialakulásánál fontos szerepe volt. Jeanjaquet a császár-korból csak feliratos példákat idéz (i. m. 44 kk.), holott félreérthetetlen szövegpéldák is bizonyítják, hogy *quem* (és *qui*) korán használatos volt egyéb alakok helyett, így Peregr. 41₁₉: *altarium . . . quem posuit*; uo. 43₂₅: *ad quem petram* (Geyer kiadásában *quam*-ra javít, a javítás teljesen felesleges, l. erről Löfstedt, *Kommentar* 131). Mivel Jeanjaquet és Rydberg a későbbi évszázadokra vonatkozóan rendkívül gazdag példanyagot adnak, a további példákat mellőzöm, csupán megemlítem, hogy pl. a *Form. And.*-ben mintegy húsz esetben áll *quem quam* helyett, így 4₁₈, 4₁₉, 5₁₅, 5₃₅ stb. stb., de áll *quas* helyett is (7₂₆), *quod* helyett is (4₁₄, 4₁₅), sőt *qui* helyett is (9₁₄, 9₂₂). Valószínű persze, hogy a VII. századtól fogva *quem* csupán

¹³ L. Éd. Bourciez, *Éléments de linguistique romane*. 4. kiad. Paris 1947, 242.

a már régebben létező *que* egyik átírási módja volt ; abban azonban, hogy ez az átírási mód gyakori és kedvelt volt, közre kellett játszania annak a körülménynek is, hogy *quem* használata már a császár-kortól kezdve terjedt más, „szabályszerűen” használt relatívum-alakok rovására, valamint annak, hogy *quem* saját fonetikai fejlődése már régebben is *ke* ejtés felé tendált, elsősorban nyilván mássalhangzós szókezdet előtt.

Éppen azért azonban, mert a *quem* > *que* hangfejlődés — tehát a szóvégi *m* lekopása egyszótagú szóban — nem volt szükségszerű és általános, fel kell tételeznünk, hogy a *que* alak kifejlődésében más tényezők is közrejátszottak. Itt véleményünk szerint a már évszázadok óta *que*-nek ejtett többes számú semlegesnemű *quae*-vel való kontaminációra kell gondolni. Az ún. *constructio ad sensum* révén már az irodalmi nyelv is ismerte a *quae* alak használatát más, egyébként várható alakok helyett ; Draeger (i. m. I. köt. 166 kk.) a következő példákat idézi : Cic. ad fam. 2, 8, 2 : *sermonibus . . . quae nec possunt scribi nec scribenda sunt*. Liv. 32, 29 : *dilectu rebusque aliis . . . quae per ipsos agenda erant, perfectis* ; uo. 44, 1 : *favere . . . pietati fideique deos, per quae populus Romanus ad tantum fastigii venerit*. Az *ae* monoftongizációja után (valószínűleg I–II. sz., 1. E. H. Sturtevant, *The Pronunciation of Greek and Latin*. Philadelphia 1940, 127–128) írásban is egyre gyakoribb az *ae* és *e* felcserélése és így abban a korban, amikor a változatlan *que* relatívum már amúgyis kialakultnak tekinthető, a határok *quae* és *que* között írásban is elmosódnak, ; ennek következtében az eredeti *quae* sorsát a vulgáris iratokban igen nehéz követni. Figyelemre méltóak ennek ellenére a Tours-i Gergely műveiből levonható tanulságok, mivel nála *ae* és *e* felcserélése viszonylag nem gyakori (l. erről Bonnet 96 kk.), *e* használata *ae* helyett pedig éppenséggel ritka. Feltételezhető tehát, hogy Gergely számára a *quae* alak még létező, más relatívum-alakoktól megkülönböztethető alak volt, nem pedig találmányra használt, elfelejtett konvenciókon alapuló íráskép.

Ha mármost Bonnet alapján (i. m. 390 kk.) áttekintjük a Greg. Turon. műveiben előforduló relatívum „összetévesztéseket”, azt találjuk, hogy *qui*, *quod* és *qua* mellett *quae* az az alak, amelyet a szerző a leggyakrabban használ más, a klasszikus szabályok szerint várható relatívumok helyett, s a legtöbb esetben nyilvánvalóan a többes szám semlegesnemű *quae* térhódításáról van szó. A példák átvizsgálása azt is megmutatja, hogy a *quae* alak használata távolról sem valamiféle kaotikus szabálytalanságból adódik, hanem logikusan következik *quae* eredeti, többes szám semlegesnemű értékéből, abból tehát, hogy ez az alak már eredeti funkciójánál fogva alkalmas volt arra, hogy általános körülményekre, közelebből meg nem határozott mondanivalóra, elvont tulajdonságokra utaljon. Ez a helyzet ott, ahol *quae* egyes szám semlegesnemű alak helyett áll (Bonnet tizenhat ilyen esetet sorol fel) ; a példák arra mutatnak, hogy amikor *quae* általános körülményre stb. utalt, *quae*-t egyes számnak érezték. Idézhető pl. Greg. Turon. 366₃ : *tanta in thesauris eius repperierunt, quanta . . . ; quae totum reges conspectibus praesentarunt* ; 614₁₁ : *referam vobis, quae mihi hoc anno contigerit* ; 392₁₀ : *si hoc rex nollet adquiescere quae suadebat*. Ez a helyzet legtöbbször ott is, ahol *quae* egyes számú nőnemű accusativust, vagy többes számú him-, ill. nőnemű accusativust helyettesít, mint pl. Greg. Turon. 186₁₃ : *foveam quae fratri tuo parabis* ; 876₂₀ : *sapientia quae prophetae locuntur* ; 587₁ : *virtutibus . . . quae . . . complexus est*.

Mindez arra mutat, hogy *quae* alkalmas volt arra, hogy általános értelemben, nemtől és számtól függetlenül használják ; így azután kézenfekvő volt, hogy

kontaminálódjék a *quem* alakkal, amelyet szintén egyre gyakrabban használtak más relatívumok helyett és amelynek valószínűleg kifejlődőben volt egy *que* ejtésvariánsa is. Ez a kontamináció — azaz a *quem* és a *quae* közötti határvonal elmosódása a beszélők tudatában — siettette a *quem* ejtésvariáns eltűnését és egyben erőteljesen kiterjesztette a *que* alak használati körét.¹⁴

Rydberg a *que* kialakulásában nagy jelentőséget tulajdonít a *quid* kérdőnévmásnak. Mivel *quid* és a vonatkozó *quod* funkciói egyes pontokon igen közel álltak egymáshoz (Rydberg olyan példákat hoz fel, mint *nihil habeo quod* — *non habeo quid*; *nescio quid* — *illud nescio quod*, l. i. m. 352) időnként valóban előfordulhatott, hogy a *quid* kérdőnévmást vonatkozó funkcióban használták. Az ilyen funkcióváltások azonban jóval kevésbé lehettek kézenfekvők és gyakoriak, mint a vonatkozó névmások körén belüli „összetévesztések”; erre mutat az is, hogy míg a *quem* és *quae* alakok általános vonatkozó névmási használatának gyökerei behizonyíthatóan a császár-korba nyúlnak vissza, *quid* vonatkozó névmási használatára az első példák Rydberg szerint egy VI. századi Priscillianus-kéziratban találhatók: már utaltunk arra (l. fent, 73), hogy *quid* vonatkozó névmásként való használata a későbbi iratokban is viszonylag ritka. Bizonyos fokig persze *quid* is hozzájárulhatott a *que* alak elterjedéséhez, annál is inkább, mert hangalakja egyre inkább közeledett a *que* alakhoz.

Az univerzális *que* relatívum tehát feltehetően a császár-kor végén keletkezett, az egyre inkább terjedő *quem* és a semlegesnemű *quae* alaki kontaminációja útján; elterjedését talán a *quid* kérdőnévmással való időnkénti összetévesztések, a *quem*, *quae* és *quid* alakok hangalakjának bizonyos fokig konvergens fejlődése is siettette. Feltehető, hogy a VI. század utáni vulgáris szövegekben *quem*, *quae* és *quid* már egyaránt az e szövegekben egyébként is megtalálható *que* hiperurbanisztikus átírását szolgálják.¹⁵

IV.

A *que* kötőszó kialakulása

A. A *quod* kötőszó és a relatívumok közötti határok elmosódása

A *que* relatívum keletkezésének leírása a *que* kötőszó keletkezésének kérdését csak félig oldja meg. A legkényesebb kérdés hátra van: hogyan, miért történt a funkcióváltás, majd a *quod* kötőszó kiszorulása?

A funkcióváltás csak úgy történhetett, hogy a *que* relatívumot és a *quod* kötőszót egyes pontokon egymással felcserélhetőnek, egyenértékűnek érezték és így a *que* relatívumot kötőszó-funkcióban kezdték használni, előbb szórványosan, majd mind gyakrabban. Ez a priori nyilvánvaló és Jeanjaquet, mint láttuk,

¹⁴ Előttöm már Norberg is utalt arra a szerepre (Beiträge 57–58), amelyet a *quae* vonatkozó névmás a fejlődésben valószínűleg játszott.

¹⁵ A *que* alaknak ilyen levezetése fonetikai tekintetben valamennyi nyugati román nyelvre vonatkozóan kielégítő, beleértve itt az olaszt is (a délolasz *chi* alak nem jelent fonetikai problémát, mivel Olaszország legdélibb részén, ahol a *chi* alak is otthonos, a hangsúlytalan szókezdő szótag *e*-je általában *i*-t ad, l. Rohlf's I. köt. 217–218). Külön problémát jelent a szardíniai, ahol az általános vonatkozó névmás *ki*, s emellett a Statuti Sassaresi óta ismeretes és ma is használatos egy *ki* kötőszó a *ka* kötőszóval párhuzamosan (l. M. L. Wagner, La lingua sarda. Bern é. n. 332 és 365 kk.); a *ki* relatívum nyilván lat. *qui*, az eredetileg talán italianizmusnak tekinthető *ki* kötőszó alakja pedig — az olasz mintának megfelelően — a relatívuméhoz alkalmazkodott. A számtalan egyéb területen is külön utakon járó szardíniai eltérése azonban nem gyengíti a kontinens román nyelveire vonatkozó feltevésünket.

itt meg is áll. Ezekkel a spekulatív úton levonható megállapításokkal azonban nem elégedhetünk meg: meg kell kísérelnünk, hogy minél részletesebben leírjuk magát a változási folyamatot és a leírás révén lehetőleg megtaláljuk a funkcióváltás mozgatóit.

Ahhoz, hogy a *que* relatívumot időnként *quod* kötőszó helyett használják, az kellett, hogy egyes pontokon a *quod* kötőszó és a relatívumok funkciója érintkezzék, egybeessék, ami alkalmat adott a beszélők számára a két alak indifferens használatára. Ezeknek az érintkezési pontoknak az eredetét ott kell keresnünk, ahol a funkciók azonosságát vagy hasonlóságát alaki azonosság is alátámasztotta vagy elősegítette, tehát a *quod* kötőszó és a semleges nemű egyes számú *quod* névmás között. Az eredmény itt első pillantásra nem túlságosan gazdag: az esetek legnagyobb részében a *quod* kötőszó és a *quod* relatívum funkciói világosan különböztek egymástól, a kötőszót tartalmazó és a relatívumot tartalmazó mondatok között lényeges és a beszélők számára nyilvánvalóan érezhető jelentésbeli eltérés volt. A *quod* kötőszó pusztán kötőelem volt, amely nem utalt semmiféle fogalmi, gondolati tartalomra és a mellékmondatot csupán bevezette, de annak nem volt mondatrésze, annak egyik tagjával sem állott szintagmatikai kapcsolatban; a *quod* relatívum ezzel szemben valamely — már kifejezett vagy csupán „odaértett” — fogalomra, gondolatra utalt és egyben mondatrésze — leggyakrabban alanya vagy tárgya — volt a tőle bevezetett mellékmondatnak.¹⁶

Persze, abból a közismert és nyilvánvaló tényből kifolyólag, hogy maga a *quod* kötőszó is pronominalis eredetű elem volt, léteztek már eredetileg is a kétféle *quod* használati esetei között bizonyos érintkezési pontok. Így azokban a mellékmondatokban, amelyek a főmondat valamely tagjához fűzött felvilágosítást, magyarázatot tartalmaznak, érezni lehet még — elsősorban az archaikusoknál — hogy a *quod* kötőszó lényegileg, eredetileg nem más, mint a névmás megmerevedett accusativus respectivusa; Draeger (i. m. II. köt. 223) és Kühner—Stegmann (i. m. 270) bőven ad példákat; az ő anyagukból idézem Plaut. Aul. 624: *non temere est, quod corvos cantat mihi nunc ab laeva manu*; Plaut. Stich. 127: *hoc est quod ad vos venio*; Plaut. Merc. 368: *istuc quid est tibi quod commutatust color?*

Ez az egyébként is archaikus jellegű nyelvi jelenség természetesen önmagában egyáltalán nem adhatott alapot arra, hogy egy, a relatívumok körében végbemenő alak-átcsoportosulás a *quod* kötőszó létét fenyegetse, vagy arra, hogy a *quod* kötőszót és a vulgáris *que* relatívumot egyenértékűnek, felcserélhetőnek érezzék a beszélők.

A nehézség azonban csak látszólagos; a tényleges helyzet az, hogy a *quod* kötőszó és a relatívumok közötti érintkezési pontok a nyelvtörténet folya-

¹⁶ Példákat itt szinte fölösleges adni; csupán az illusztráció kedvéért idézek néhány, találmányra kiragadott példát; egyes példáinkban azonos mondatok tartalmaznak *quod* kötőszót is, *quod* relatívumot is; emellett párhuzamba állítok olyan mondatokat, amelyekben alakilag azonos, de a jelentés, a funkció szempontjából félreérthetetlenül különböző szerkezetekben áll a kétféle *quod*; Caes. Bell. Gall. V, 58, 4: *praecipit atque interdicat proterritis hostibus atque in fugam coniectis (quod fore, sicut accidit, videbat) unum omnes petant Indutiomarus... quod mora reliquorum spatium nactum illum effugere nolebat.* — Cic. Tusc. 1, 13: *Illa lugubris lamentatio fletusque maerens ex eo est, quod eum quem dileximus, vitae commodis privatum arbitramur idque sentire.* Caes. Bell. Gall. VI. 5, 2: *Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci iubet, ne quis aut ex huius iracundia aut ex eo quod meruerat odio civitatis motus existat.* — Ps.-Aug. Quaest. XX, 1 (CSEL vol. L. 47₃): *per id quod ergo de caelo venisse dicitur, angelorum dictus est panis?* Uo. LVIX, 3 (106₁₄): *potest enim homini suadi quod nescit, per id quod scit.* Uo. 106₁₅: *deus dicit de Christo, quod filius eius sit verus, quod quo modo sit, comprehendere non potest.*

mán gyarapodtak és a nyelvi struktúrának fontos, eleven területeire terjedtek ki. A *quod* kötőszó és a relatívumok közötti határ részleges elmosódása mindenekelőtt két párhuzamos folyamat eredményeképpen következett be: egyrészt, a késői és vulgáris latinságban a *quod* kötőszó használati köre jelentősen kiterjedt,¹⁷ másrészt pedig a *quod* relatívum maga is tért nyert és útban volt affelé, hogy ragozhatatlan, általános értékű relatívummá váljék.¹⁸

Néhány példán mutatjuk be, hogy ennek a kettős folyamatnak a következtében hogyan mosódott el bizonyos pontokon a határ a kétféle *quod* között.

1. Ismeretes, hogy a *quod* kötőszó a vulgáris latinságban célhatározó funkcióban is megtalálható.¹⁹ Illusztráció kedvéért idézhetjük az alábbi kiragadott példákat: Benedicti reg. monach. (ed. Wölfflin, Bibliotheca Teubneriana) IV, 42: *non velle dici sanctum, antequam sit, sed prius esse quod verius dicatur. Liber Historiae Francorum* (MGH, Scriptorum Rerum Merovingicarum tom. II.) A 248₁: *Tunc dederunt inter se signum, qualiter certa indicia cognoscere deberet, si ad pacem quando quidem reverti poteretur quod signum inter se recognoscerent.* A második példában már felvetődhetnék, hogy a *quod* alak esetleg névmás, és *signum*-hoz kapcsolódik; valóban, ott ahol a mellékmondat tárgya vagy alanya már a főmondatban is előfordult vagy legalábbis odaértődött, a határ elmosódik a *quod finale*-től bevezetett mellékmondatok és a célhatározó funkciójú vonatkozó mellékmondatok között, amelyek már a klasszikus nyelvben is ismeretesek voltak, mint pl. Cic. de Off. 1. 43: *sunt multi qui eripiunt aliis quod aliis largiantur* (ez utóbbi példát idézi Kühner—Stegmann 295).

A célhatározó funkciójú *quod* kötőszó és a relatívumok közötti határt még elmosódottabbá tette az a fonetikai fejlődés, amelynek következtében *quod* és *quo* alakja a későbbi évszázadokban egyre inkább azonosult. A *quo* kötőszó, amelynek vonatkozó névmási jellege mindvégig érezhető, elsősorban — mint ismeretes — comparativum mellett volt használatos, 'hogy annál inkább' jelentéssel (pl. Plaut. Aul. 32: *id ea faciam gratia, quo ille eam facilius ducat*), azonban a későbbiekben gyakran helyettesítette a célhatározó *ut*-ot pl. Fulgentius (*Opera* ed. R. Helm, Bibliotheca Teubneriana) de aetatibus mundi et hominis II. (137₃): *ille legem accipit ne comedat carnem in sanguine, iste legem suscipit, quo Christi carne saturetur et sanguine.*²⁰

2. A késői latinban *quod temporale* is kialakult (l. erről elsősorban Löfstedt, *Kommentar* 56; Svennung 505—506); pl. *Peregr.* 37₂₂: *his diebus, quod sanctus Moyses ascendit in montem Domini*; uo. 89₂₄: *Sabbato autem quod manducaverint mane, iam nec sera manducant* (mindkét példát Löfstedt idézi). Későbbi szövegekből hozzátelhetjük *Lex Rom. Cur.* 315₁₈: *Si quicumque homo, dum sua causa prosequitur, mortuus fuerit, heredes eius de illa die, quod ipsa causa agere coeperunt, prosequantur, nam non de ipsa die, quod eorum heres mortuus est.*

¹⁷ Ennek a folyamatnak kissé szűkszavú, de a lényeges jelenségeket és a legfontosabb irodalmat ismertető összefoglalását adja Schmalz—Hofmann 722—723.

¹⁸ Erre a jelenségre még kitérek; itt csak annyit említek, hogy a *quod* használatának ez a kiterjedése az ún. constructio ad sensumokban gyökerezett (pl. Ter. Haut. 56—58: *vel virtus tua me vel vicinitas, quod ego in propinqua parte amicitiae puto, facit...*). A vulgáris szövegekben számos példa van; így Mulom. Chir. 119₂₆: *ilia ubi cinguntur intestina, quod quidam sapientiam vocant*; Acta Andreae et Matthiae 57₅₋₆: *Fecitque ibi magna mirabilia quod nullus valuit facere nisi solus deus.*

¹⁹ L. fent, 69, 4. jegyzet.

²⁰ A *quo* vonatkozó névmás kb. 'ut ea re' jelentéssel már a klasszikus nyelvben is megtalálható, így Cic. leg. 2, 65: *sublata erat (in funeribus) celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur* (Kühner—Stegmann példája, i. m. 295).

Form. And. 9²² Placetum suum adtendedit econtra homine nomen illo . . . quod hoc die illo, quod fecit mensis illi, dies tantus, coniurare deberit. A legtöbb esetben, mint a felsorolt példákban is, a mellékmondat egy időpontot jelölő főnévhez kapcsolódik. Már Jeanjaquet felveti annak a lehetőségét (i. m. 24—25), hogy itt a *quod* alak tulajdonképpen ragozatlan relatívum; valóban utalni lehet olyan mondatokra, mint Cic. in Cat. 3, 1, 2: *non minus . . . iucundi atque inlustres sunt ii dies quibus conservamur quam illi quibus nascimur.* Elképzelhető, hogy a *quo*, *quibus* ablativus temporis ragozatlan *quod* váltotta fel, talán *quo* és *quod* konvergens hangfejlődése következtében, de talán azért is, mert időhatározó értelemárnyalatú *quod* kötőszó bizonyos kifejezésekben mindig is létezett (*iam diu est quod*, pl. Plaut. Amph. 302). Annyi mindenesetre látható, hogy a *quod* kötőszó és a relatívumok köre ezen a ponton is érintkezett egymással.

Hasonló elemzést lehetne egyébként végezni a szintén vulgáris *quod* consecutivummal és a *quod* comparativummal kapcsolatban is.²¹

3. Annak következtében, hogy a *quod* vonatkozó névmás általános — tehát nemtől és számtól független — használata kifejlődött, szintén számos esetben vitathatóvá válik, hogy kötőszóval vagy névmással állunk-e szemben. Íme két kiragadott példa: *Form. Senon. 209³¹: haec cartola, quem infantes tuos, quod naturalis sunt, in legitima hereditate secundem lege instituisse . . . Lex Rom. Cur. 347²⁰: In causas inter privatos homines, quod publice actiones non sunt, nemini liceat ad extraneum iudicem ipsa causa in iudicio mittere.* A *quod* elem mindkét mondatban lehet kötőszó, tehát *quod* causale is, de felfogható az első mondatban az *infantes*-re, a másodikban a *causas*-ra utaló ragozhatatlan vonatkozó névmásnak is; a bizonytalanság annál is inkább fennáll, mivel a mondanivaló lényege — másodlagos jelentéskülönbségek ellenére — mindkét interpretáció esetén ugyanaz.

4. A kétfajta *quod* közötti határ nem csupán a két elem funkciójának történeti fejlődése következtében mosódhatott el: a kevésbé világos és fegyelmezett gondolkodást tükröző, természeténél fogva pongyolább beszélt nyelvben ez a határ feltehetően sohasem volt annyira éles, mint az irodalmi nyelvben. Mikor azután az iskolázatlan rétegek beszélt köznyelve erőteljesebb hatást kezdett gyakorolni az írott nyelvre, a szövegekben is megjelentek olyan szerkezetek, amelyekben éppen a kifejezett gondolat logikai bizonytalansága, a kifejezés pongyola volta miatt mosódik el a kötőszó és a relatívum közötti határ. Íme egy-két jellemző eset:

A *propter quod* kötőszó-szerkezet, amely okhatározó mellékmondatokat vezet be, a klasszikus nyelvben ismeretlen, a későbbi évszázadokban viszont elég gyakori.²² Kiragadott példák: *Actus Petri cum Simone 45¹³: magnus fletus factus est circa fraternitatem omnem, propter quod crederent se amplius Paulum non visuros. Mulom. Chir. 53₆: et cibum recusat et multum bibet, propter quod ardorem siccum pulmonis patitur.* Ugyanakkor a *propter quod* kötőszó-szerkezet mellett létezik *propter + quod* relatívum szerkezet is, így *Actus Petri cum Simone 47²⁰: confido enim in repromissionem ipsius et misericordiam; fidelem me esse existimo et priorum delictorum remissionem accepisse. Propter*

²¹ Löfstedt (Beiträge 14 kk.) a *quod* comparativum eredetét éppen a vonatkozó névmási szerkezetek területén keresi; szerinte egy olyan mondatban, mint pl. Gell. XIII. 2, 5: *nam quod in pomis, iudem . . . aiunt esse in ingeniis egy ut . . . iudem* kapcsolat kereszteződhetett egy *quod . . . id* szerkezettel.

²² L. erről: Löfstedt, Studien 20; Schmalz—Hofmann 504; Svennung 396; Norberg, Forschungen 236.

quod et vos, fratres, hortor credere in dominum patrem omnipotentem. Mulom. Chir. 129₆: nullam obligationem hoc stentinum patitur intestinis, sed volutatur singularis, propter quod strepitum reddet et in cursum et in ambulationem. A két-fajta szerkezet logikai szempontból általában világosan különbözik: míg *propter quod* kötőszó-szerkezet esetén a mellékmondat adja meg a főmondati cselekvés okát, magyarázatát, *propter + quod relativum* éppen fordított viszonyt jelöl: a relativummal bevezetett mondat az előzőekben kifejtettek következményét közli. A *propter quod* kötőszó-szerkezet jelentése 'mert, mivel', a *propter quod* vonatkozó szerkezet jelentése 'és ezért, ennél fogva'. Mivel azonban a *propter quod* szókapcsolat jelentését és jellegét nem alaki tényezők szabják meg, hanem a szöveg értelmi összefüggése, a jelentés bizonytalanná válik, amikor maga a szöveg is homályos, zavaros. Ez a bizonytalanság természetesen nem csupán a modern olvasó interpretációs bizonytalansága, hanem annak a jele, hogy a beszélő tudatában is összefolytak, elmosódtak a különböző kategóriák. A *Mulo-medicina Chironis*-ből több ilyen jellegű példát idézhetünk. Így *Mulom. Chir. 54₂₁: qui (sc. morbus) facile equabus ... contingit, rarer maribus, propter quod feminarum matrix ipsum concipit morbum, in qua per sanguinem pro conceptu invalescit, propter quod tabescit a renibus, id est ab articulis lumborum.* A második *propter quod* talán inkább vonatkozó névmási szerkezet ('és ennek következtében meggyengül, megbetegszik a dereka'), Oder azonban a helyet a *quod* kötőszónál veszi fel az indexbe, ami arra mutat, hogy szerkezetet kötőszó-szerkezetnek tekinti; ez az értelmezés sem indokolatlan: valószínűleg a szöveg szerzője sem látta világosan az ok—okozati összefüggést a betegség különböző szimptomái között. Ide vonható a következő hely is: *Mulom. Chir. 106₂₄: qui nec idem manducare nec potionis quidquam recipiet, et illud quidquid recipere potest, concoc-tionem non facit, propter quod corporis gracilitatem patiuntur.*

Hasonló jelenség idézhető a *post quod* szerkezettel kapcsolatban is. Láttuk (l. fent 70), hogy a vulgáris latinban létezett egy *post quod* kötőszó-szerkezet 'miután' jelentéssel. Emellett azonban *post + quod relativum* szerkezetet is találunk, pl. Iulius Capitolinus, Gord. (*Script. Hist. Aug. ed. E. Hohl, Bibliotheca Teubneriana*) 23₆: *duxit uxorem filiam Misihei, doctissimi viri ... post quod non puerile iam et contemptibile videbatur imperium, si quidem ... optimi soceri consiliis adiuvaretur.* A logikai különbség itt is világos: míg a kötőszó-szerkezet jelentése 'miután', tehát a mellékmondat előidejű a főmondathoz képest, addig a *post + quod relativum* szerkezet jelentése 'ezek után', tehát a mellékmondat utóidejű. Ez a különbség azonban időnként elmosódhatott; erre vonatkozóan egy — igaz, hogy igen késői — példát idézhetünk: *Comp. Luc. γ 10: tolle saponem ex olea ... et commisce in ipsas III species. Post quod pisas, commisce diligenter secundo cum saponem* (a szövegrészhez írott kommentárjában Hedfors is habozik — i. m. 210 — a kétféle jelentés között).

Azok a pontok tehát, amelyeken a *quod* kötőszó és a *quod relativum* funkciója egybeesett és a köztük levő logikai, tartalmi különbség elmosódott, a nyelvfejlődés folyamán gyarapodtak, — elsősorban természetesen az iskolázatlan tömegek beszélt nyelvén lehetett viszonylag gyakori a két elem közötti határvonal eltűnése. Ez lehetőséget nyitott arra, hogy a vonatkozó névmások körében lejátszódó folyamatok egy bizonyos fokig a *quod* kötőszó sorsára is befolyást gyakoroljanak. Nem szabad természetesen szem elől téveszteni azt a körülményt, hogy a *quod* kötőszó és a relativumok közötti érintkezési pontok — ha gyarapodtak is — távolról sem terjedtek ki a kötőszó egész használati körére; ellenkezőleg, ezek az érintkezési pontok a *quod* kötőszó szempontjából

továbbra is meglehetősen periferikusak maradtak ; előfordulási eseteinek legnagyobb részében (elsősorban a tárgyi, ill. alanyi mellékmondatok élén) a kötőszó utaló funkció nélküli, „üres” kötőelem volt, és nem volt semmiféle névmási jellege.

V.

A *que* kötőszó kialakulása

B. A *que* vonatkozó névmás átveszi a *quod* kötőszó funkcióit és a *quod* kötőszót kiszorítja

Miután a császár-kor végén kialakult és gyorsan terjedni kezdett az általános értékű, ragozhatatlan *que*, könnyen előfordulhatott, hogy a *que* alakot nem csupán a *quod* relatívum helyett használták időnként, hanem a *quod* kötőszó helyett is, hiszen, mint az imént láttuk, a kétféle *quod* között néhány ponton teljesen elmosódott a határ. Ezzel a feltételezéssel — amely Jeanjaquet fent idézett elképzelésével egyezik (l. fent, 77) — nem magyaráztuk meg azonban a folyamat egy igen lényeges részét : hogyan történhetett, hogy a *que* relatívumalak, ha szórványosan kötőszóként is használták, oly maradéktalanul, a Romania majdnem egész területén elsöpörte a *quod* kötőszót, amelynek funkciói évszázadok óta állandóan bővültek és amelynek gyakorisága a beszélt nyelvben sokkal nagyobb lehetett, mint azt akár a legvulgárisabb szövegek is sejteni engedik.

Úgy véljük, erre a kérdésre választ kapunk, ha megvizsgáljuk azokat a körülményeket, amelyek között a *que* alak a vonatkozó névmások körében egyeduralkodóvá vált. Elsősorban azt kell megvizsgálnunk, hogyan alakult ezzel kapcsolatban a *quod* vonatkozó névmás sorsa, amelynek fejlődése a legközvetlenebb befolyást kellett, hogy gyakorolja a *quod* kötőszóra.

A fentiekben (l. 82) már utaltunk arra, hogy a *quod* egyes szám semleges nemű vonatkozó névmás a constructio ad sensum révén gyakran szerepelt a császár-korban, sőt már korábban is, más relatívumok helyettesítőjeként. A *quod* relatívum használatának ilyen jellegű kiterjedése még világosabban figyelhető meg a birodalom összeomlása utáni századokban.²³ A *quod* relatívum használatának terjedése statisztikailag is kimutatható. Bonnet felsorolása szerint (i. m. 393—394) Tours-i Gergelynél *qui*, *quae* és *qua* mellett (ez utóbbi gyakran szerepel semleges nemű többes számú alakként) *quod* szerepel legtöbbször más alakok helyett (Bonnet több, mint 60 esetet sorol fel). Fredegariusnál Haag kimutatása szerint (i. m. 885) *quod* 14 esetben áll más, szabályszerűen várható alakok helyett, *quem* és *quae* (tehát a *que* ejtést tükröző alakok) 18 esetben, *qui* 5 esetben ; egyébként csupán elszigetelt, elírásnak vagy alkalmi hiperurbanizmusnak minősíthető összetévesztések vannak. A *L. ges Alamannorum*-ban *quod* esetei dominálnak, *quid*, *que*, *quae* más alakok helyett ritkán fordulnak elő (Schröder 33 kk.). A *Formulae Andecavenses*-ben számításaim szerint a *que* ejtést tükröző alakok (*quem*, *que*, *quid*) javára történő összetévesztések száma mintegy 45 (pontos számadatot csak néhány vitatható hely tisztázása után lehetne adni, ez azonban itt a mi szempontunkból nem lényeges), a *quod* alak más névmás helyett 6 ízben áll (7₂₅, 8₁₈, 8₃₄, 14₆, 19₃, 22₂₇). Más típusú alakcserére (a *qui* esetein kívül) csak egy

²³ Néhány kiragadott példa : Leg. Alamannorum (MGH legum sectio I. t. V) codd. A 67₈ : *illa multa, quod carta continet* ; Form. And. 7₂₅ : *partem quod accepit* ; Liber Pontif. 17₇ : *nulla esca... quod deus creavit*.

elszigetelt példát találtam. Slijper (i. m. 120) teljes felsorolást nem ad, csak néhány példát, amelyek közül az egyik félreértésen alapul: a 12₄ alatti *quod* nem más alak helyett áll.

A *Formulae Senonenses*-ben (a *F. S. recentiores*-t nem tekintve), a *que* típusú alakok javára történő összetévesztések száma mintegy 40, emellett azonban — ha nem is számítunk egy-két vitatható helyet — a *quod* névmást 10 esetben találjuk más alak helyett, az egyéb összetévesztések elszórtak. Pei a maga VIII. századi szövegeire vonatkozóan részletes adatokat nem ad, de felhozott példái után (i. m. 175 kk.) úgy tűnik, hogy *quem* és *quod* kb. egyenlő arányban áll más alakok helyett. Vielliard (i. m. 153 kk.) szerint *quod* a Meroving-kori királyi és magán-oklevelekben mintegy útban volt affelé, hogy — az írott nyelvben legalábbis — ragozhatatlan vonatkozó névmássá váljék; használata szélesebb körű, mint a szintén igen gyakori *quem* alaké.

Jeanjaquet szerint (aki a *quod* relativum problémájára részletesebb adatok nélkül utal — i. m. 48 — és akivel ebben a kérdésben Vielliard is egyetért) a *quod* térhódítása látszólagos és legfeljebb a császár-kor vége felé mutatkozott egy bizonyos tendencia a *quod* használatának kiterjedése irányában; szerinte a VII. századtól fogva *quod* minden bizonnyal már csupán tudós, tradicionális alak: „... les auteurs et les copistes — írja — avaient conscience que le *que* qu'ils employaient en parlant n'était pas conforme à la langue classique qu'ils s'efforçaient d'écrire, mais incapables de reconstituer la déclinaison correcte, ils substituaient uniformément à leur *que* invariable la forme neutre singulier du relatif latin”.

Ez az értékelés véleményem szerint csak részben helytálló. Jogosan feltételezhető, hogy az a kép, amelyet fent vázoltunk és amely a birodalom összeomlása utáni vulgáris szövegekből bontakozik ki, nagyjából és egészében még a VII. században, sőt a VIII. század egy részében is megfelelt a beszélt nyelv valóságának; feltételezhető, hogy a semleges *quod*, amely a császár-korban a constructio ad sensumok révén más alakok rovására terjedni kezdett, a későbbiekben is használatos volt ragozhatatlan, általános értékű vonatkozó névmásként s így az általános értékű, ragozhatatlan *que*-nek mintegy vetélytársa, nagyjából szinonim alakpárja volt. Ezt a hipotézist szerintünk az alábbi körülmények indokolják:

1. Ha, mint Jeanjaquet és Vielliard feltételezik, a *quod* alak a *que* relativum konvencionális, gépies átírása lett volna csupán, akkor a vulgáris szövegekben a *quod*-nak majdnem egyeduralkodónak kellene lennie s csak itt-ott törné át ennek a konvenciónak a frontját egy-egy beszélt nyelvi, általános értékű *que(m)*. Mint párhuzamos kérdésre, utalhatunk itt az *ut* kérdésre: majdnem bizonyos, hogy a VIII. század folyamán a vulgáris szövegek *ut*-ja már csupán konvencionális írásos áttétele volt a beszélt nyelvi célhatározó ill. következményes *quod, que* alakoknak: ennek ellenére — jobban mondva éppen ezért — az írott nyelvben *ut* használata majdnem kizárólagos, *quod (que)* consecutivum, ill. finale előfordul, de teljesen elszórtan: Pei (295–296) szövegeiben egyetlen egy esetben talál *eo quod* szerkezetet *ut finale* helyett; Vielliard (234) *ut consecutivum*-ot helyettesítő *quod* kötőszóra egy példát idéz. Az a körülmény, hogy — mint láttuk — a ragozhatatlan *quod* relativum több szövegben a *que(m)* alakkal egyenlő mértékben szerepel, más szövegekben valamivel ritkábban, de távolról sem elszigetelt esetekben, éppen arra utal, hogy a *quod* relativum használata nem volt teljesen gépies, hanem egy bizonyos fokig beszélt nyelvi tényeken nyugodott.

2. Egyes VII–VIII. századi szövegek, így a *Form. And.* és a *Form. Senon.* példáinak elemzése szintén arra mutat, hogy a *quod* relatívum viszonylagos elterjedtségét mutató esetek még ebben a korban sem gépies konvenció eredményei, de nem is az író vagy a másoló véletlenszerű szeszélyéből fakadnak. Ezekben a *quod* elsősorban akkor áll egyéb alakok helyett, amikor a fogalom, amelyre a relatívum utal, elvont vagy legalábbis meghatározatlan, bizonytalan körvonalú. Így *Form. And.* 19₃: *rem superius nominata, quod a vobis delegabi*; uo. 8₁₈: *divina omnia, quod hic aguntur*; hasonló eset 8₃₄: *Form Senon* 194₂₄: *ista causa, quod mihi iudicatum fuit*; uo. 197₄: *Illud inprimitas, quod plurima sunt et nobis oportunum, salutem in Domino optamus vobis*; hasonló eset 202₆, 206₃₀; uo. 205₁₈: *res meas, quod mihi ex alode parentum meorum obvenit*. 206₃₂: *nulla malicia de istas culpas, quod ipse confugium fecit, exinde non habeat*. A *quod* alak hosszú felsorolásra utal több helyen, így 201₆, 201₁₈, 208₁₄.

Ismételjük: joggal feltételezhető a fentiek értelmében, hogy a VII. században s részben a VIII. században is a *quod* relatívum (ill. az ennek megfelelő *ko*-típusú alak) még létezett a beszélt nyelvben, amely ragozhatatlan névmásként használta, a ragozhatatlan *que* alakkal párhuzamosan, bár néha egy bizonyos fokig önálló, eredeti semlegesnemű jellegéből következő értékkel. Több szöveg tanúsága arra mutat — s a későbbi fejlődés is erre enged következtetni —, hogy a *que* névmás már ekkor is gyakoribb volt a *quod* (*ko*) névmásnál, részben nyilván azért, mert *que* már eredetileg is több névmási alak összeolvadásából keletkezett. Így válik érthetővé, hogy a névmások területén a VIII. században, több évszázados vetélkedés után, a *que* teljesen kiszorította a beszélt nyelvből a *quod* névmást.

Ha a *que* és a *quod* relatívumok viszonyára vonatkozóan elfogadjuk ezt a feltevést, magyarázatot kapunk a *quod* kötőszó eltűnésének kérdésében is. A folyamatot a következőképpen képzelhetjük el:

Az általános értékű, ragozhatatlan *que* vonatkozó névmást — a relatívumok és a *quod* kötőszó használati területei közötti határ bizonyos mértékű eltűnése következtében — időnként kötőszó funkcióban is használták. Így alakult ki az az állapot, amelyet — valószínűleg némi késéssel — már egyes VII. századi szövegek tükröznek és amelyben a *quod* (*ko*) kötőszónak egy — nála ritkábban használt, de vele teljesen egyenértékű — *que* (*ke*) alakpárja is volt. Jellemző volt erre az állapotra az is, hogy mind a *quod*, mind a *que* változat egyben homonimája volt vonatkozó névmási alakoknak, mégpedig éppen azoknak az alakoknak, amelyek a többi vonatkozó névmást fokozatosan kiszorították (a *qui* kivételével, amely minket itt kevésbé érdekel). A *quod* kötőszó önmagában tekintve nem volt eltűnésre predesztinálva, mint ahogyan megmaradtak az egyéb beszélt nyelvi kötőszók is (*si*, *quando*, *quomodo*): azáltal azonban, hogy mind a *quod*, mind a ritkábban használt *que* kötőszók funkció tekintetében sem teljes világossággal elhatárolt homonimái voltak névmási alakoknak, a *quod* kötőszó története a vonatkozó névmások fejlődésének függvényévé vált. Ha a *que* vonatkozó névmás korán (pl. az V–VI. században) és nehézség nélkül kiszorította volna a semlegesnemű egyes számú *quod*-ot, ez még a *quod* kötőszó pozícióit nem rendítette volna meg, hiszen a *quod* kötőszó ebben az időben egyre terjedt, egyre gyakoribbá vált és használati eseteinek jó része nem érintkezett a névmásokéval. Azonban nem ez történt: a *que* névmás terjedésével párhuzamosan, ha annál kisebb mértékben is, terjedt a *quod* névmás használata is; két, nagyjából egyenértékű ragozhatatlan névmás,

que és *quod* alakult ki. Ezek a VII. század folyamán szinonimákká és egyben riválisokká váltak, éppúgy, mint ahogy szinonimák voltak a kötőszók területén a *que* és *quod* alakok. Míg azonban a kötőszóknál a *que* alak eleinte ritka volt, a vonatkozó névmások területén a *que(m)* már eleve bizonyos előnyben volt vetélytársa felett és azt a VIII. század vége felé kiszorította. Ezt a fejlődést szükségszerűen követte — bár bizonyos késéssel — a *que* és a *quod* kötőszóalakpárok viszonyának fejlődése. A *que* kötőszó-alak győzelme szinonimája, a *quod* felett tehát másodlagos, és későbbi tükröződése annak a küzdelemnek, amely a két szinonimmá vált vonatkozó névmás, a *que* és a *quod* között játszódott le. Azt a feltevést, hogy a *quod* kötőszó eltűnése a *quod* relatívum eltűnésének másodlagos és időrendben is későbbi tükröződése, támogatja az a körülmény is, hogy, míg a *quod* relatívum a román nyelvekben nem hagyott nyomot, a kötőszó néhány elszigetelt maradványával találkozunk.

Az angol szótártudomány a háború óta (1945—1956)

ORSZÁGH LÁSZLÓ

A második világháború óta eltelt évtizedben az angol nyelv szótárirodalma több művel gyarapodott, mindenekelőtt az egynyelvű szótárak területén. Részben befejeződött, részben folytatódott vagy megindult néhány nagy, szigorúan tudományos jellegű, történeti vagy táj-szótári vállalkozás. Megjelentek egyes írók nyelvével foglalkozó szótári jellegű művek, s lényegesen gazdagodott a speciális nyelvi területeket tárgyaló vagy különleges típusú nyelvi információt adó szótári művek sora is. A nagyközönség szerényebb igényeit kiszolgáló értelmező szótári kiadványok sorában a régebbiek felfrissített új kiadásokban láttak napvilágot, s megjelent a színen néhány teljesen új, az angol nyelvterületen kialakult típushoz többé-kevésbé alkalmazkodó, népszerű szinkron-szemléletű szótár is az Atlanti-óceán mindkét partján.

Ezúttal nem az említett, eléggé ismert és jól hozzáférhető szótárakkal vagy szótári jellegű művekkel kívánunk foglalkozni, hanem annak a viszonylag jelentékeny terjedelmű irodalomnak ismertetését szándékozzuk adni, mely az angol nyelv szókészletét feldolgozó különféle szótárak megalkotásának alapvető, belső kérdéseit tudományos módszerekkel vizsgálja. A lexikográfia tudománya angol nyelvterületen az elmúlt évtizedben jelentékenyen előrehaladt, s számos tanulsággal szolgál. Mivel e szótártudományi irodalom eredményei jóval kevésbé ismertek, mint maguk a kisebb-nagyobb szótárak, szükségesnek mutatkozik ezúttal azon alkotásait áttekinteni, melyeknek önálló s mintegy centrális tárgya a lexikográfia sokoldalú és szétágazó területének valamely kérdése.

I.

A legújabb angol lexikográfiai irodalom nagyobb része *szótártörténeti tárgyú*. Az angol szótárirás történetével foglalkozó műveket a lexikográfia már a háborút jóval megelőző években is fel tudott mutatni. Elegendő csupán J. A. H. Murraynek, az OED első főszerkesztőjének rövidke *The Evolution of English Lexicography*-jára utalni (OUP, 1900) vagy a modernebb fejleményeket is részletesebben feldolgozó, M. M. Mathews-tól származó *A Survey of English Dictionaries*-ra (OUP, 1933). E szükségszerűen vázlatos áttekintések részletproblémákat legfeljebb felvetni tudtak, kellő terjedelem és előmunkálatok hiányában azonban megoldani nem. Ahogy azonban az utóbbi évtizedekben angol nyelvű területen a történeti nyelvészeti iskolák megerősödött, egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a távolabbi múlt egy- és kétnyelvű szótári jellegű alkotásainak igen nagy a jelentősége. Mindinkább tért nyert az a meggyőződés, hogy a régmúltban készült szótárak, de az elmúlt idők nyelvét feldolgozó modern szótárak is távoli idők nyelv-állapotának nagy értékű herbáriumi, s mint ilyenek, alapvető fontosságú segédeszközei a nyelvtörténetnek, a jövevényszó kutatásnak, jelenéstörténeti és frazeológiatörténeti vizsgálódásoknak és a történeti stilisztikai stúdiumoknak is. A régmúlt szótárainak vizsgálata jelentős a művelődéstörténet, a fogalmi gondolkodás fejlődésének története szempontjából is. A Shakespeare-kor szókészletének és szellemi színvonalának vizsgálatába a filológia már e felismerés alapján régebben is bevonta a szótárakat, egyéb szempontú tanulmányozásukra azonban csak napjainkban kezd sor kerülni.

A szótártörténeti munkaterület módszeres megnyitása túlnyomó részben a háború utáni évtizedre esik s legjelentősebb eredményekre eddig az Egyesült Államokban vezetett. Az egyre gazdagodó, módszertanilag is számottevően fejlődő kutatás eddig főleg két korszakra összpontosult, a tág értelemben vett reneszánszra, valamint a felvilágosodás korára, ezen belül mindenekelőtt a XVIII. században Samuel Johnsonra és közvetlen elődeire.

A reneszánsz korszakát dolgozza fel a latin-angol és angol-latin szótárak vonatkozásában DeWitt T. Starnes alapvető fontosságú monográfiája, *Renaissance Dictionaries* (University of Texas Press, Austin 1955). Starnes már kisebb tanítványi gárdát is nevelt fel, amelynek egyre jobban kibontakozó munkássága számos részletkérdésben máris fontos eredményekre vezetett. E munkák között meg kell említeni Charles E. Noyes tézisét, *Robert Ainsworth and Latin—*

English Lexicography (1948), Roy Hugh Schram kéziratos magisteri dolgozatát, *Synonymy in the English-Latin and Latin-English Dictionaries, 1440—1589* (1950), valamint James H. Sledd doktori értekezését, *The Alvarie of John Baret* (1947) és ugyanezeknek néhány más, e korszakra vágó folyóirat-cikkét.

Starnes monográfiája elsősorban az 1500 és 1660 között szerkesztett latin-angol és angol-latin szótárakkal foglalkozik, előzményképpen azonban tömören feldolgozza a XV. század angliai szótártörténetét, műve harmadik részében pedig az angliai latin lexicográfia fejlődését is fő vonalaiban a XVIII. század közepéig, R. Ainsworth hatalmas *Thesaurus*ának megjelenéséig bezárólag. Starnes nagyrészt műve így voltaképpen három évszázad (1440—1746) angliai latin szótártörténetének alapvetése. E korszakon belül minden egyes szótár beható elemzését adja, megállapítva a szótári szöveg történetét, azaz viszonyát elődeihez s fő forrásaihoz és kapcsolatát az utána következőkkel, és pedig mind magának a műnek javított-bővített kiadásai, mind pedig azokkal, melyeknek később forrásul szolgált. Részletesen vizsgálja az egyes szótárak szó- és szóláskészletét s a szótárak technikai felépítését. Megrajzolja az egyes szótárak recepcióját, tehát a tárgyalt mű értékéről kortársak és utókor által kialakított véleményeket, közölve a szótár használatát, elterjedtsége, tekintélye tárgyában felkutatható adatokat. Esetről esetre rámutat azokra a vonásokra, melyekkel a tárgyalt szótár a műfaj tökéletesítéséhez hozzájárult, s azokra a szálakra, melyek tőle az egynyelvű angol szótáríráshoz vezetnek.

Olyan korszakban, amely gazdag volt sok kiadást látott, egymás mellett futó latin szótárakban, bőven virágzott az anyagátvétel, módszerkölesznés, gyakran mindkét irányban. A monográfia egyik legértékesebb tudományos eredménye a szótárak forrásainak felderítése. Starnes megállapításainak nagy a jelentősége a szótári értelmezések és etimológiák történetének vizsgálata terén, mivel a kétnyelvű szótárakban kialakított definíciók és szófejtések erősen befolyásolták a későbbi angol egynyelvű szótárakat, Johnstont, elődeit és követőit. Nem kevésbé jelentősek a reneszánsz szótárak, az angol nyelvbe e korban beözönlő jövevényszavak tanulmányozása szempontjából.

Starnes úttörő érdemeinek hangsúlyozása mellett nem hallgathatjuk el, hogy alapvető jelentőségű műve nem zárja le az angol reneszánsz lexicográfiájának tanulmányozását, hanem éppen ellenkezőleg, további kutatásokra ösztönöz. Starnes utal ugyan néhány alkalommal az angliai latin szótárak társadalmi gyökereire és egyéb tudományokkal, a szellemi élet tényeivel való kapcsolatra, lényegében azonban szigorúan a szótári műfajon belül marad. Lényegesen megkönnyíti azonban majd azoknak a még csak ezután jelentkező kutatóknak a munkáját, akik a reneszánsz egyéb, nem latin kétnyelvű szótáriródmát fogják feldolgozni. E téren még nagyon sok a tennivaló: csupán az angol nyelv vonatkozásában a francia, spanyol, olasz, német és egyéb angliai bilingvis vagy multilingvis reneszánsz kori szótárak története szinte teljes egészében érintetlen terület. Pedig itt a nyelv-, irodalom- és társadalomtörténeti konklúziók nem lesznek kevésbé értékesek, mint a latin szótáraknál. Feldolgozásra vár a reneszánsz egy és kétnyelvű szakszótárainak és szaklexikonjainak története gazdag problematikájával. Hiányzik még a reneszánsz kontinentális (nem angliai) több-, de főleg az egynyelvű latin lexicográfiájának tudományos módszerű, átfogó jellegű feldolgozása is, amivel adósunk a reneszánsz kutatás és a késői latinság tudományos vizsgálata. Az egyes nagyobb és kisebb európai nyelvek középkori latin szótárírását csupán az egyes nyelvek szempontjából tanulmányozták, s azt is rendszerint pusztán filológiailag. Tanulmányozásra vár a latin szótárírás az összeurópai középkori és reneszánsz kori *latin nyelvnek*, nem utolsósorban e nyelv társadalmi és tudományos jelentőségének szempontjából. E vizsgálódásokhoz Starnes nagy műve, a *Renaissance Dictionaries* módszertanilag is jelentékeny alapvetés a nagy munkaterületnek egy fontos szakaszán.

A Starnesnél hiányolható kapcsolatokat szótárírás és a kor társadalmi, szellemi élete között a mű megjelenése óta a kiterjedt témakör egy fontos részletterületén részben maga a szerző pótolta az 1955-ben Ernest W. Talbert-tel közösen írott *Classical Myth and Legend in Renaissance Dictionaries, a study of Renaissance dictionaries in their relation to the classical learning of contemporary English writers* (University of North Carolina Press, Chapel Hill 1955) c. művében. A szerzők kimutatják, hogy a reneszánsz íróknak és olvasóknak a klasszikus ókorra és mitológiára vonatkozó ismeretei nagyobb mértékben származnak egykorú vagy régebbi reference könyvekből, lexikonokból és szótárakból, mint azt a mai forráskutatás az írókkal kapcsolatban eddig elismerte vagy tudomásul vette. Még olyan nagy nevek is, mint Spenser, Ben Jonson, Shakespeare vagy Milton, műveikben nemegyszer támaszkodtak a korukban népszerű kézikönyvekre, latin vagy latin-angol szótárakra vagy név-lexikonokra, Calepinusra, az Etienne fivérek műveire, Cooper-ra, stb. A kor nagy költői alkotásainak tartalmi elemeiben, sőt nem egy esetben még frazeológiájában is nyomot hagytak e kézikönyvek szócikkei.

A szerzők felvázolják a szótárak segédkönyvi szerepét a kor angliai irodalom- és történelem-tanításában, és sokoldalú képet adnak a szótárak angliai közönségéről. Kimutatják, hogy mind az írók, mind az olvasók többet forgatták és jobban ismerték a klasszikus témákkal foglalkozó

írásművek kapcsán a szótárak idevágó onomasztikus jellegű és összefoglaló szándékú szócikkeit, mint a kor tudós mitográfusainak vagy szöveg-kommentátorainak műveit. Spenser művei egyes passzusainak a négy népszerű szótár bizonyos mitológiai és történelmi személyeket, helyeket és dolgokat tárgyaló szócikkeivel való összehasonlítása nagyon sok esetben korrigálja és kiegészíti a Spenser-filológia, főleg a forráskutatás eddigi eredményeit és Spenser alkotó módszereinek némely figyelemre méltó részletkérdésére mutat rá.

A szerzőknek a tanulások levonásával kapcsolatos rendkívüli mértéktartás a jól tanulmányozható Shakespeare lehetséges szótárforrása esetében. A költő latin nyelvű olvasottságának évszázadok óta vitás kérdését a szerzők nem óhajtják eldönteni. Adatszzerűen bizonyítják azonban, hogy pl. Lucretia történetében a költő helyenként olyan kompozíciós eszközöket vagy frázisokat alkalmazott, melyek nem származhatnak máshonnan, mint a még stratfordi iskolában megismert Cooper-szótár angol nyelvű történeti kivonataiból, tehát olyan műből, amit a Shakespeare-filológia eddigi forráskutató munkássága figyelmen kívül hagyott.

Az angol reneszánsz nem latin nyelvű szótárai közül eddig R. Cotgrave francia szótárával foglalkozott behatóbban a filológiai irodalom. Vera E. Smalley doktori értekezésében, *The Sources of „A Dictionarie of the French and English Tongues” by Randle Cotgrave* (Johns Hopkins U. Press, Baltimore 1948) kimutatta, hogy az 1611-ben megjelent mű korának leggazdagabb francia szótára. A szerző hangsúlyozza, hogy a reneszánsz franciaság e ma is kűffő értékű szótárának jelentősége nem pusztán az abcé-rend következetes véghezvitelében áll (pl. Etienne és követőinek bokrosító rendszerével szemben), hanem mindenekelőtt szótári forrásait rendkívül gondos gyűjtéssel kiegészítő új, első ízben szótározott francia nyelvi anyagának jellegében és bőségében. Cotgrave több mint 20 000 francia nyelvi adattal gazdagította a XVI. és XVII. század fordulójának szótárakban nyilvántartott szókészletét, rengeteg tájnyelvi, népnyelvi és szaknyelvi szóval, jelentésváltozattal, állandósult szókapcsolattal, valamint alakváltozattal. A francia lexikográfia történetében első ízben található e műben a szokásos szótári és szép-irodalmi források mellett gyűjtési területként az élő nyelv, továbbá a szaknyelv, főként a népi irodalom alkotásainak és egyes szaktudományok (pl. jog) kézikönyvei alapján. Újdonságnak számított gazdag szótár és közmondás anyaga is a szócikkek frazeológiai illusztrálásában. Smalley kitérő forrástanulmányának fő érdeme a Cotgrave-szótár szóanyagának gondos összehasonlító munkával való jellemzése és a reneszánsz szótárkompilálás módszereinek beható feltárása.

A Cotgrave-szótár 1611-es francia-angol részét, tekintettel nagy nyelvtörténeti jelentőségéből származó keresettségére — amit Smalley meggyőző demonstrációja csak fokozott — 1950-ben az University of South Carolina Press offsetlitografikus módszerrel mintaszerű kiállítású fakszimile kiadásban tette közzé.

Szótárak szótári és egyéb forrásainak kimutatásában, egyes szótárak lexikográfiái, interdependenciájának jellemzésében jelentős eredményeket mutat fel az egynyelvű, értelmező jellegű angol szótárak írásának történetét feldolgozó irodalom. Két érdeklődési terület bontakozik ki világosan: egyfelől a XVII. századi és korai XVIII. századi angol szótárírás, másfelől Johnson nagy szótára. Az angol egynyelvű szótárírás történetének első korszakát, kezdeti másfél évszázadát DeWitt T. Starnes és Gertrude E. Noyes dolgozták fel *The English Dictionary from Cawdrey to Johnson, 1604–1755* címen (U. of North Carolina Press, Chapel Hill, 1946).¹ A középkori és reneszánsz előfutárok vázlatos áttekintése kapcsán kimutatják, hogy az első angol értelmező szótárocskák, a nehéz szavak jegyzékei (mint a legelső, az 1604-es *A Table Alphabeticall* is) Bullokar, Mulcaster és Coote pedagógiai törekvéseinek szolgálatában készültek. A szerzők egyenként vizsgálják a szótár szókészletének terjedelmét, jellegét, forrásszerű származását, az egyes szótárak viszonyát egynyelvű és kétnyelvű elődeikhez, átdolgozásuk és új kiadásai tartalmi és formai változásait. Nem mulasztják el felkutatni az adatokat az egyes szótárszerkesztők kvalifikációjára, saját maguk és közönségük társadalmi helyzetére sem. Leírják a szótárak fogadtatását, utókorát és hasznavehetőségét.

Starnes és Noyes műve inkább az egyes szótáraknak pozitívista módszerű kritikai keletkezéstörténete és viszonylag szűkörű ismertetése, mint a Johnsonot megelőző másfél évszázad angol szótárírásának nagyobb perspektívájú története. Ez utóbbinak megalkotása a szerzőknek nem is volt szándékuk, s erre nem is kerülhetett sor addig, amíg a korszak gyakran bonyolult lexikográfiai kérdéseinek, az alapproblémáknak tisztázása meg nem történt. A két amerikai tudós által teremtetett szilárd alapokon kell majd a jövőendő kutatóknak a kereteket bővíteni. Ez után kell majd feldolgozni, sok egyéb között, e korra nézve az angliai szakszótárak és egyéb reference-books történetét, a különféle, könyvalagig el nem jutott szótáríró törekvéseket és kezdeményeket (Evelyn, Moxon, Pope, Addison). A szótárírást kapcsolatba kell hozni a kor nyelvfilozófiai vizsgálódásaival (Locke, John Wilkins püspök és William Lloyd stb.), nyelv művelő törekvéseivel (melyekről H. M. Flasdieck írt behatóan a *Der Gedanke einer englischer Sprachakademie in*

¹ E műben a XVII. századi rész Starnes, a XVIII. századi rész Noyes munkája.

Vergangenheit und Gegenwart-ban, Jena 1928, valamint O. Funke, *Zum Weltsprachenproblem in England im 17. Jahrhundert. Anglistische Forschungen* LXIX. 1929), beleágazva a szótár műfajának alakulást az angol társadalmi fejlődés történetébe.

Az angol szótártörténeti tanulmányok másik gócpontjának, a Johnson 1755-ös szótárával kapcsolatos stúdiumoknak szemmel látható fellendülését mindenekelőtt a közelmúltbeli bicentenáriumnak tette lehetővé. A nyomtatásban ennek kapcsán megjelent megemlékezések tömegéből két dolgozat emelkedik ki, Sledd és Kolb könyve és Noyesnak egy tanulmánya. Gertrude E. Noyes a *The Critical Reception of Johnson's Dictionary in the Latter Eighteenth Century*-ben (*Modern Philology*, February 1955) hangsúlyozza, miként Sledd és Kolb könyve is, hogy J. maradéktalanul csak elődeiből érthető meg, akiknek munkássága nélkül az övé is hiányos lett volna. Részletesen ismerteti J. utókorának első fél évszázadát, melynek állásfoglalása a nagy szótárral kapcsolatban a lehető legváltozatosabb volt, az imádattól a paródiáig szinte minden formát felölve. A számos recenziónak, állásfoglalásnak és egykorú, J.-hoz kapcsolódó szótárjavaslatnak ismertetése kapcsán Noyes rámutat arra, hogy J. szótára módszerességével a lexicográfiai elméleti kérdéseinek felvetését is lehetővé tette a XVIII. század folyóirati vitairódalmában, és ezáltal is nagymértékben stimulálólág hatott az angol szótárrírás későbbi korszakának alakulására.

James H. Sledd és Gwin J. Kolb könyve, *Dr. Johnson's Dictionary, Essays in the Biography of a Book* (The University of Chicago Press, 1955) négy témával foglalkozó öt tanulmányból áll, melyek között az első és az utolsó (J's Dictionary and Lexicographical Tradition) kijelöli a szótár helyét az angol és a kontinentális lexicográfia XVIII. századi történetében. Szembeszáll azzal az angol nyelvterületen ma is még uralkodó tévhitel, hogy a mű szinte előzmény nélküli és hosszú ideig felül nem múlt gigásza az angol lexicográfiának. A szerzők könnyed hangú, de alaposan dokumentált tanulmánya szinte elsőnek tekinti J. szótárát történeti távlatból, s kimutatja, hogy J. mindenkori korának gyermeke, műve a kontinentális lexicográfia szívnálához viszonyítva nem jelent döntő előrehaladást.

A kötet három másik tanulmánya lexicográfiai szempontból nézve kevésbé jelentős kérdésekkel foglalkozik. Az Egyesült Államokban is rendkívüli méretekben elterjedő bibliographical criticism szemlében foglalkoznak a szótár korai kiadásainak szöveg- és nyomda-technikai, valamint kiadástechnikai kérdéseivel, a szótár tervének variánsai közötti szövegezési különbségek elemzésével, valamint Lord Chesterfield patrónusi szerepének csak Johnson-imádókat érdeklő kérdésével. Annál nagyobb jelentőségű szótártörténeti szempontból *The Reynolds Copy of Johnson's Dictionary* c. tanulmányuk (*Bulletin of the John Rylands Library*, Manchester, March 1955), mely a J. által sajátkezűleg annotált, kiegészített, átdolgozott három szótárpéldány egyikét elemzi a szerző változtatásai szempontjából, első ízben közölve és értékelve a két évszázada kiadatlan, némely esetben jelentős szövegmódosításokat. Felette kíváncsú volna, ha az eddig ilyen szempontból kiaknázatlan és sokkal több kéziratos módosított tartalmazó másik két példányt is szerzőink hasonló alaposággal feldolgozhatnák, éspedig a Gimbel-féle példányt, valamint a British Museum tulajdonában levőt. A szótár szövegének utolsó johnsoni változata csak ilyen módon válik majd megismerhetővé. A szótár nyomtatott változatainak összehasonlítása már figyelemre méltó eredményeket mutathat fel Arthur Sherbonál, aki *Dr. Johnson's Revision of his Dictionary* c. cikkében (*Philological Quarterly*, 1952/IV) a szótár első és tizen-nyolc évvel később megjelent negyedik kiadását vetette össze egyetlen (bár terjedelmes) betű címszavai kapcsán. A Sherbo által kimutatott mintegy 700 szerzői változtatás hasznos adalékul szolgál J. szótárrírói módszereinek megismeréséhez, és következtetni enged az egész mű átdolgozásának elveire és méreteire is.

A kétségtelenül értékes bibliográfiai megállapítások mellett² még számos területe marad Johnson-stúdiumoknak, melyek felderítésre várnak. J. E. Conletonnak a bicentenáriumnak alkalomával kiadott, a J.-szótárra és annak két évszázados utókorára vonatkozó kritikái és filológiai irodalmat felsoroló litografált bibliográfiája ugyan több száz tételt tartalmaz, mégis úgy látszik, hogy e nagy művel kapcsolatban a kutatás egyes területeket mind a mai napig elhanyagolt. (Ugyanez derül ki James L. Cliffordnak 1951-ben a University of Minnesota Press-nél megjelent kitűnő *Johnsonian Studies 1887—1950, a survey and bibliography* c. művéből is.) Nem került még sor annak vizsgálatára, hogy a James Harris *Hermes*-ében foglalt jelentéstan állásfoglalás (vö. O. Funke, *Studien zur Gesch. d. Sprachphilosophie*, 1927) vagy a Locke és követői által hirdetett nyelvelmélet tanai hogyan tükröződnek Johnson, az első elméletileg is képzett angol lexicográfus szemléletében és munkásságában. Sledd és Kolb ugyan kilátásba helyezték a Wilkins és Lloyd-féle *An Alphabetical Dictionary*-nek (1668), a kor egyik számottevő nyelvbolcséleti művének lexicográfiai vizsgálatát — melyet Starnes könyve tudatosan hagyott figyelmen kívül az angol XVII. századi szótártörténet megrajzolásánál —, ez azonban a hiányosságok pótlásának

² Ezek közé tartozik W. R. Keast dolgozata is, *The Preface to A Dictionary of the English Language: Johnson's Revision and the Establishment of the Text, Studies in Bibliography: Papers of the Bibliogr. Soc. of Virg.* V (1952—53) 129.

egy kisebb részletét jelentheti csupán. A J-szótárnak eddig többnyire külsőlegesen (megírástörténeti, bibliográfiai, fogadtatástörténeti) és némelykor inkább anekdótikus, a kuriózumoknak örövendő szemlélettel történő tanulmányozása után³ szükség van a szigorúan vett lexikográfiai kérdések megvizsgálására is. Így egyebek között arra, hogy J-nak többször kinyilatkoztatott lexikográfusi elmélete és szótárírói gyakorlata mennyiben fedik és egészítik ki egymást. A szigorúan vett szótártörténeti kérdések még a szócikkek ezreinek egybevető vizsgálata alapján leírásra és beható történeti értékelésre várnak. Ezek sorában megvizsgálandó J. szótára a poliszém szavaknak jelentésváltozatokra tagolása, a szócsaládok kérdése szempontjából, főleg ami a származékszavaknak az alapszóhoz és egymáshoz való lexikográfiai viszonyulását illeti. Tanulmányozásra vár az értelmező formulák szerkezete és azok típusai, tehát a definíció eszközei, továbbá a stiláris értékelés, a szófaji megjelölés, valamint nyelvtani adatok közlésének tipológiája. Nem kapott még kielégítő anyag megvizsgálásán alapuló és nagyobb perspektívájú tárgyalást J. lexikográfiai purizmusának, normativitásának kérdése sem.

A szótár sokrétű problematikájából behatóbban csupán J. forrásait, pontosabban szólva az általa egyes jelentésváltozatok alatt idézett szövegrészeket vizsgálta meg a legutóbbi idők angol filológiája. L. M. Freed-nek kéziratoss disszertációját, *The Sources of J's Dictionary* (Cornell 1939) és A. W. Read-nek egy régebbi dolgozatát *The Contemporary Quotations in J's Dictionary* (ELH, 1935), kiegészítve W. K. Jr. and M. H. Wimsatt dolgozata, *Self-Quotations and Anonymous Quotations in J's Dictionary* (ELH, 1948) címen viszonylag nagyszámú idézetről mutatja, ki hogy — bár névtelenül — J. saját műveiből származik. Ugyancsak W. K. Wimsatt Jr. foglalkozott újabban J. egy olyan forrásával, melyből a művészeti vonatkozású idézetanyagának jelentékeny része származik (S. Johnson and Dryden's *Du Fresnoy, Studies in Philology*, 1951). Wimsatt-et azonban e tanulmányban is, miként korábban megjelent könyvében (*Philosophic Words, a study of style and meaning in the Rambler and Dict. of S. J.*, Yale U. Press, 1948) az idézetek nem mint speciális lexikográfiai anyag és eszköz érdeklik, hanem mint a XVII—XVIII. századi művészeti, természetbölcsleleti és vallásfilozófiai állásfoglalásoknak, irodalomkritikai dictumoknak gyűjteménye, mely a korra és Johnsonra jellemző. Jelenéstörténeti szempontból fontos tanulmányának az a része, mely kimutatja, hogy a XVII. század fejlődő természettudományos és bölcsleleti nyelve Johnsonnál szótároztatik első ízben, számos esetben a meglevő szókészleti anyag metaforikus jelentésbővítése útján, máskor új, többnyire klasszikus eredetű kölcsönszavak alakjában, mindenkor azonban a legkülönbözőbb tárgyi és formai kategóriákba tartozó tudományos értékű forrásműveknek gondos kiaknázásával. Meggyőzően igazolja, hogy J. szótára, a mű terjedelméhez viszonyítva, az új természettudományok (a szót legszűkebb értelmében véve) nyelvének első átfogó, ha nem is teljesen korszerű, de századában legnagyobb jelentőségű gyűjteménye. Utal arra is, hogy az új tudományos szemlélet hogyan mutatkozik J. egyes értelmezéseinek jelentéstagolásában és sorrendbe állításában. Hasonló kérdésekkel foglalkozik G. S. McCue is *S. Johnson's Word-Hoard* c. cikkében (*Modern Language Notes*, 1948), aki főleg azt vizsgálja, hogy milyen elvek szerint és milyen fokú viszonylagos teljességgel sikerült J-nak saját kora és a megelőző két évszázad irodalmi szókészletét regisztrálni. A szótár két kötete között a címszóanyag összeválogatása szempontjából kisebb módszerbeli és mennyiségi eltéréseket állapít meg.

Az elmúlt évtized erősödő angol szótártörténeti érdeklődésének terméke Gertrude E. Noyes dolgozata is, *The Beginnings of the Study of Synonyms in England* (PMLA, December 1951). Kiegészíti és részleteiben lényegesen bővíti Rose F. Egan *Survey of the History of English Synonymy* c. kitűnő, napjainkig terjedő, de viszonylag rövidre fogott áttekintését (*Webster's Dictionary of Synonyms*-ben, Springfield 1942), az egyetlen történeti szemléletű tárgyalását az angol szinonima szótárírásnak. Noyes az általa tárgyalt fél évszázadban (1766—1816), az említett történeti áttekintéssel szemben, nem csupán az összehasonlító értelmező jellegű szinonima-gyűjteményeket öleli fel, hanem a pusztá szinonima-listákat, értelmező szótárak szinonimikái anyagát és ezek egykorú kritikai fogadtatását is.

Itt említjük meg E. K. Sheldon két figyelemre méltó dolgozatát, aki a XVIII. század angol szótáraiban alkalmazott kiejtésjelölő módszereket vizsgálta, valamint ezeknek, főleg Walker 1791-es és Sheridan 1780-as szótárainak hatását az angol kiejtés alakulására a XIX. században, mindenekelőtt az Egyesült Államokban (*Pronouncing Systems in 18th cent. Dictionaries*. Language 1946; és *Walker's Influence on the Pronunciation of English*. PMLA, 1947).

A XIX. századi angol szótárírással foglalkozó tanulmány nem jelent meg a háború óta.⁴ Amit az utóbbi évtizedekben az elmúlt egy vagy másfél évszázad angol lexikográfiájáról írnak,

³ Ennek példája *A. D. Atkinson*nak a *Notes and Queries*-ben 1949—50-ben kilenc részben megjelent két cikke, *Notes on J's Dictionary* és *J. and Science*.

⁴ Feltételezhetőleg ezzel a korszakkal is bővebben foglalkozni fog *J. A. Sheard* könyve, *The Growth of the English Dictionary*, mely előreláthatólag 1957-ben fog megjelenni az E. Partridge által szerkesztett *The Language Library*-ben.

az javarészen nélkülözi a tudományos értéket, s többé-kevésbé a reklám, valamelyik nagy szótárkiadó cég népszerűsítésének alig álcázott bélyegét viseli magán. Frank H. Vizitely könyve, *The Development of the Dictionary of the English Language, with special reference to the Funk and Wagnalls' New Standard Dictionary* (New York 1915) nyitotta meg a sort, a tudománytörténeti mezbe öltöztetett, igényesnek tűnni kívánó reklámkiadványok különös műfajának sorozatát. A közelmúltban pedig R. K. Leavitt kis könyve, *Noah's Ark* címen (Springfield 1947) három inkább csevegésszámba menő írást tartalmaz, mely a Webster-féle szótárak kialakulásáról, különféle új kiadásairól szól, s annak a ténynek centenáris megünneplésére készült, hogy a G. & C. Merriam cég szerezte meg 1847-ben a Webster-szótárak copyrightját.

II.

Míg az angol nyelvű szótártörténeti irodalmat a területi koncentráció jellemzi és más szakterületeken kialakított tudományos kutatómódszerek alkalmazása és továbbfejlesztése, addig a szókészlet szótári feldolgozásának, tehát a különféle jellegű szótárak szerkesztésének, a szorosabb értelemben vett lexikográfiának belső problémáival foglalkozó dolgozatok területe sokkal kevésbé mutat egységes képet, akár a tematika, akár az elért eredmények, az alkalmazott módszerek, vagy közzétett dolgozatok színvonala, értéke szempontjából. Az angol szótártudománynak ez utóbbi ágazata még csak kibontakozóban van. A széles, sok tudománysszakkal érintkező, kiterjedt és sokoldalú területnek még csak egyik-másik főbb parcellájába vetnek fényt az utóbbi években megjelent dolgozatok. Egyelőre nem sokkal többről van szó, mint hogy a szótártan elméleti kérdései immár nem csupán a nagyobb, igényesebb szótárak előszavaiban, valamint a róluk szakfolyóiratokban megjelenő recenziókban nyernek legalábbis futólagos ismertetést, hanem e hagyományos keretkből kilépve néhány önálló tanulmányban, vagy nem szótártani művek nagyobb, önálló fejezeteiben jutnak szóhoz. Már e kezdeti eredmények is biztatóak az angol elméleti szótártudomány további fejlődése szempontjából.

Az újabb angol elméleti szótárirodalomnak jelentékeny része a készülöben levő történeti és egyéb típusú szótárakkal áll közvetlen kapcsolatban, s többnyire a legilletékesebbektől, a szerkesztőségek tagjaitól származik. Időrendben első helyen ezek között Sir William Craigienek *Sidelights on the Dictionary of American English* c. dolgozata áll (Essays and Studies by Members of the English Association, 1945, vol. XXX. p. 100–113). Craige, az OED utolsó előtti főszerkesztője, már egy 1919-ben tartott előadásában felvetette, mint a OED befejezése után szükséges soron következő feladatot, néhány nagy terjedelmű, történeti rendszerű, nagy anyagbőségű angol korszak- és nyelvjárási szótár elkészítését (vö. még Transactions of the Philological Society 1935. pp. 5–11; pp. 53–62). Ugyanő adta ki J. R. Hulbert társaságában az OED kiegészítéseként a négykötetes *A Dictionary of American English on Historical Principles*-t (DAE, befejezve 1944-ben), melynek 1925-ben Chicagóban elkezdett anyaggyűjtési munkálatait a fentemlített dolgozat ismerteti. A tanulmány szűkre szabott keretei nem engedték meg, hogy a szerző a történeti tájszótárak anyagának összegyűjtése kérdésén túlmenően egyéb fontos lexikográfiai kérdéseket is megvilágítson.

Ugyanez a hiányosság nem jellemzi a *Dictionary of Americanism*-t (DA), mely körül számottevő, új típusú lexikográfiai irodalom keletkezett. A DA-nak ilyen dolgozatokra egyebek között azért is szüksége volt, hogy élesebben elhatárolhassa magát nagy elődjétől, a DAE-től. A DAE ugyanis az angol nyelv azon szavainak az OED rendszerét követő történeti, 1900-ig dokumentált szótára, amelyek nyilvánvalóan amerikai eredetűek, továbbá amelyek az Egyesült Államokban használatosabbak, mint másutt, tehát az amerikai angolságot minden más angolságtól mintegy megkülönböztetik, s amelyek az amerikai életben, fejlődésben fontosnak bizonyultak, a slang és dialektus elemek szűköse arányú tudomásulvételével. A DAE kiejtést nem jelez, etimológiát is csak kivételesen közöl. Ezzel szemben a M. M. Mathews által 1951-ben kiadott kétkötetes *Dictionary of Americanisms on Historical Principles* (DA) csupán azon angol szavaknak és szókapcsolatoknak egész napjainkig terjedő, egyes speciális fogalmaknál képpel is illusztrált, gazdagon dokumentált, a szókészlet egy részénél a kiejtést is jelölő szótára, melyek vagy Amerikában kerültek be az angol szókészletbe, vagy amelyek Amerikán kívül is megvoltak ugyan az angol nyelvben, de más, új helyi jelentést Amerikában vettek fel. A DA időhatárai tehát bővebbek, mint a DAE-i, szókészleti határai azonban szűkebbek, a régibb értelemben véve tájszótáribb jellegűek. A DA anyagának egy része természetesen ismétli a DAE-ét, idézeteivel azonban igen sokszor mind antedatálja, mind posztdatálja annak előfordulási használhatósági megállapításait. A szótár szerkesztésének alapvető kérdéseit a főszerkesztő, M. M. Mathews néhány évvel a mű megjelenése előtt *Problems encountered in the preparation of a*

Dictionary of American Words and Meanings címen (English Institute Essays, New York 1947) ismertette rövid tanulmányában.^{4a}

A DA-nak megjelenését követően az American Speech c. folyóirat 1952-ben állandó rovatot is nyitott *Of Matters Lexicographical* címen, M. M. Mathews tollából azon célból, hogy az amerikai történeti lexicográfiának állandó fóruma legyen. A rovat vezetője, a DA szerkesztője ide kért és kér a DA-nek szánt kiegészítéseket, a szótárinál régebb előfordulást igazoló adatokat, regisztrálatlan jelentésváltozatokat stb. Tette ezt kiindulva abból a nyilvánvaló tényből, hogy nem csupán a szinkron szótárak szerkesztését nem lehet befejezettnek tekinteni a mű megjelenésével (egy néhánytagú munkaközösség együtt marad ezután is a Webster, Funk and Wagnalls, az Oxford és egyéb szótárak szerkesztőségében, az új, javított, bővített kiadást előkészíteni), hanem a történeti és tájszótáraknál sem, hiszen szótárilag regisztrálatlan anyag szakadatlanul előbukkan, bármilyen gondos is volt az eredeti cédulázás vagy értelmező munka.

Annál is nagyobb a szükség a szótárak megjelenése utáni kiegészítő célú gyűjtésre, mert még a legkiterjedtebb írásbeliségű és gazdag lexicográfiai irodalmú nyelveknél is a szavak első szótározása nem ritkán évszázadokkal marad el azoknak az írásbeliségben való első megjelenése után, márpedig az első írásbeli rögzítés is rendszerint (legalábbis régebbi korokban) maga is el van maradva a szónak a nyelvben való első megjelenése mögött. Fokozottan áll ez a szókapcsolatok szótározására. Ezek igen könnyen figyelmen kívül hagyatnak a történeti szótárakban, mert kellő számú adat híján nem lehet megnyugtatóan megállapítani, hogy a kapcsolat még alkalmi-e, avagy már állandósult-e. De még az élő nyelv szótárai is nagyon hiányosak e téren, hiszen a ma közkézen forgó angol értelmező nagyszótárakban sem szerepelnek ilyen kapcsolatok, mint *breakfast set, information desk, bargain counter, road map* stb.

Mathews cikksorozatából nyilvánvaló, hogy az angol nyelvterület nagy szótári teljessémenyei ellenére a még elkészítendő tudományos szótárakhoz a szükséges feltételek nincsenek meg a kellő mértékben. Mozgósító szándékú cikkei ismétlődő felhívásaikkal mindenekelőtt önkéntes munkatársakat, ingyenes anyaggyűjtőket keresnek, mint amilyenek segítségével annak idején az OED megszületett, s amilyenek szükségességét Craigie fentemlített cikke is emlegeti. Ami azonban a XIX. század úri Anglijában lehetséges volt, az az Egyesült Államoknak gyökeresen más társadalmi, kulturális és gazdasági adottságai között aligha valósítható meg. Ezért kérdéses, hogy nem hiába közölt-e Mathews egyik lelkes munkatársa, Ch. Lovell cikkében, *The DA Supplement* (Am. Sp. May 1953) kitűnő utasításokat további gyűjtésre (vö. ugyanőtől a *Types of useful lexical evidence* c. cikket uo. Febr. 1954), nem hiába javasolja-e a XVII–XIX. századra a DA-t és a DAE-t antedatáló, a XX. századra pedig posztdatáló idézetek gyűjtését, s jelöli meg nagy szótárszerkesztő gyakorlat alapján ezek valószínű lelőhelyét, és mutatja ki nem csupán a nyelvföldrajzi terra incognitákat — más nyelvek tájszótárai számára is tanulságos módon —, hanem a tárgyi, fogalomköri lacunákat is. Kérdéses, hogy a pusztá buzdításnak meg lehet-e a sikere mindaddig, amíg a szótárkiadás minden súlyos költség- és időtényezőjével csupán az elkerülhetetlenül üzleti szempontokat alkalmazni kénytelen kiadóvállalatok és nagyon szerény anyagi eszközökkel bíró tudományos társaságok hatáskörébe tartozhatnak.

A történeti korszak-szótárak szükségességére mutatott rá John Butt is *A Plea for more English Dictionaries* c. cikkében (Durham University Journal, 1951. pp. 96–102). Az OED minden igényt nem elégíthet ki. A középgangol nyelvi korszakra (1100–1475) szerkezeti jellegénél fogva 15 000 oldalából csak mintegy 1250 oldal jut, amely természetesen nem szolgáltathat igazságot e nyelvjárásokban gazdag korszak színes nyelvi és társadalmi kultúrájának. A lényegesen későbbi korszakokra nézve sem tudott az OED, terjedelmi korlátozásai miatt, nyelvi tezaurszá válni. Például a XVII. századi Dryden szókincsének egybevetése az OED-vel azt mutatja, hogy a szótárból számos drydeni címszó és jelentésváltozat hiányzik. A nagyon részletes korszak-szótárakra azért van szükség, hogy megmutassák az író potenciális szókészletét, s író-konkordanciákra pedig azért, hogy megmutassák, mi az író tényleges szókészlete. E két típusú szótári művek száma feltétlenül szaporítandó újabb munkákkal.⁵ Butt javasolja, hogy a korszak-szótárak a rendelkezésükre álló tér kihasználásában ne csupán a címszóanyag teljes tezaurlására törekedjenek, hanem állapítsák meg egy-egy szó kapcsán annak viszonylagos előfordulási gyakoriságát (enélkül pl. nem lehet megbízhatóan megállapítani Milton nyelvében az archaizmusok szerepét), a szó stílisis értékét (ami nélkül a Restoration francia jövevényszó-áradatának egyes írói alkotásokban való megjelenése nem értékelhető helyesen), a szavak jelentésváltozását ugyanazon szó korábbi és későbbi jelentésállapotához képest, és e változás hatását a szóval közvetlen tartalmi (fogalomköri v. szinonimikai) és nyelvtani (azaz derivációs) kapcsolatban

^{4a} A DA-nak egykötetes, erősen tömörített, „concise” kiadása is megjelent 1957-ben a Chicago University Press kiadásában. Ugyanez a kiadó vállalat adta ki a kétkötetes alapművet is hat évvel korábban.

⁵ Az író-konkordanciákban viszonylag gazdag angol termés eddigi eredményeinek felsorolását lásd C. Sanders, *An Introduction to Research in English Literary History*. New York 1952, 329–330.

álló szavakra. Szükség van mindenekelőtt a Tudor- és Stuart-korszak nyelvének történeti rendszerű nagyszótárára, mivel enélkül e nagy nyelvújító, dialektust egységesítő és jelentéseket bizonyos fokig megmerevítő gazdag angol reneszánszkorszak lelkivilága sem rajzolható meg.⁶

A Craigie által javasolt részletes történeti korszak-szótárakból az említett DAE-en és az első füzetét már 1931-ben közléte és napjainkban közepéig eljutott *Dictionary of the Older Scottish Tongue-on* (1375–1700) kívül eddig az újskötő szótár, *A Scottish National Dictionary* (1700-tól) indult meg William Grant szerkesztésében és jelenik meg füzetekben 1931 óta, továbbá *Early Modern English Dictionary* (1475–1700) címen a Butt által említett Tudor-Stuart szótár munkálatai, melyből eddig még nem jelentek meg nyomtatásban részletek, valamint a Middle English Dictionary, Hans Kurath és Sherman M. Kuhn szerkesztésében, 1952 óta.⁷

A szótárforgatásban nem járatlan közönségnek szánt tudománynépszerűsítő művek közül időszakunkban kettő emelkedik ki. R. W. Chambers-nek, az ismert filológusnak, az Oxford-szótárak munkatársának *James Bryce Memorial Lecture*-je 1948-ban, mely ugyanazon évben *Lexicography* címen jelent meg az OUP kiadásában füzetke formában, rövid terjedelme ellenére fontos elvi kérdéseket is érint. Kifejti, hogy a modern szinkron értelmező szótár szerkesztésének legfőbb nehézsége ma a címszó-jegyzék arányos összeállítása. A tudományos és technikai, zsurnalisztikai és slang, valamint amerikai nyelvű anyag hallatlan burjánzása a szótár szerkesztőjét a leg súlyosabb döntések elé állítja, mivel objektív kritériumokat a nem tezausz szótár szó- és kifejezőkészletének körülhatárolására egyre kevésbé lehet találni, s ugyanakkor reménytelen vállalkozás volna egy tezausz megalkotására akár kísérletet is tenni. The day of the comprehensive general dictionary is over — állapítja meg Chambers. A nehézséget nem csupán a neológizmusok okozzák. Nehéz a szinkron szótárnak állást foglalni az elavulás egyes eseteiben is. A szótárirók konzervatizmusa ugyanis gyakran nem csupán az újtló zárkózik el (az OED a *radium* és *vitamin* szavakat csak elkésve, pótkötetbe vette fel), hanem nem szívesen mond le a teljesen kihalt, rövid életű szójelentésről sem, ha tekintélynek tartott és forrásként használt valamelyik régebbi szótár-elődjében még megtalálja.

Chambers az angol szótárirás egyes hiányosságaira is rávilágít. Mindenekelőtt szükség volna egy tudományos rendszerű és jól dokumentált angol frazeológiai és szólásmód szótárra. Felveti a gondolatot, hogy nem engedhetne-e meg magának a gazdag angol lexicográfia végre egy olyan szótárt is, amely kitörne az ábécé rend nyűgéből, és legalább a nem germán eredetű szóanyagnál a szócsaládok szerinti rendezési elvet, a származékoknak az alapszó körüli bokrosítását kísérelné meg. Ugyanakkor úgy véli, hogy a nem ritkán a szerkesztőre nézve csupán kényelmes szótártöltelékként ható, mindig azonos jelentésű, tehát rendszerszerű származékok (pl. *-less*, *-ness* végűek) gépies közlését és értelmezését mellőzni kellene. Általában több kezdeményezést, több merészséget látszik sürgetni a brit lexicográfia egyes területein. Véleménye szerint a brit szótáriróknak szakítaniuk kellene az illusztrációk elutasításával. Chambers természetesen nem az amerikai népszerű szótárak lepke- és madárképeit, színes nemzeti zászló táblázatait tartja székeseknek, hanem némileg a Sprach-Brockhaus rendszere szerinti összefoglaló képtáblák adását bizonyos tárgyi fogalmaknál a hosszadalmasan körülíró verbális definíciók megtakarítására. Sürgeti az azonos fogalomkörbe tartozó szavak értelmezésének módszerbeli egységesítését, nemkülönben az idézetekben az angol prózái szövegek locusaira való hivatkozás egyöntetűsítését és főleg egyszerűsítését.

Chambersénél nagyobb területet s nagyobb terjedelemben ölel fel J. R. Hulbertnek, a DAE társszerkesztőjének, a chicagói egyetem volt professzorának 1955-ben Londonban megjelent *Dictionaries, British and American* című, 107 lap terjedelmű könyve. Hulbert tudománynépszerűsítő műve két részből áll. A kisebb, a történeti rész áttekinti az angol szótárirás fejlődését az angolszász glosszáktól napjainkig, s népszerű tónusban ismerteti a szótárirás formáit, eszközeit és céljait. Rámutat arra a nagy törésre, amely a középkor és a reneszánsz kétnyelvű szótárait elválasztja a XVII. században jelentkező egynyelvű szótáraktól. A változás magyarázata azonban nem kielégítő, mert nem veszi eléggé figyelembe a társadalmi fejlődés faktorait, hanem az angol nyelvtörténetben hagyományos módon egyoldalúan a nyelvi tényezőket keresi az indítékokat.

Könyvének második, hosszabbik felében népszerű stílusban tartott áttekintést ad az anyanyelvi szótárszerkesztés legfontosabb elvi és gyakorlati kérdéseiről. Bár a könyv korlátozott terjedelme miatt mélyebb fejtegetésekbe nem ereszkedhetik, mégis — ha vázlatos formában is —

⁶ Vö. John Taggart Clark tanulása, bár sokban kiegészítendő tanulmányával, *Lexicological Evolution and Conceptual Progress*, U. of Calif. Publ. in Mod. Phil., Berkeley 1918, Vol. VII. 175–200.

⁷ Itt kell megemlítenünk E. Andrews könyvét, *A History of Scientific English* (New York 1947), amely az angol orvostudományi szaknyelv történetével foglalkozik és értékes elvi és gyakorlati megállapításokat tesz tudományos nomenklatúrák és egy történeti szemléletű, tudományos módszerű orvosi szaknyelvi szótár tervezett megszerkesztésével kapcsolatban.

értékes megállapításokat tesz olyan alapvető kérdésekről, mint a szótár jellegének és nyelvi kereteinek, valamint terjedelmének meghatározása, vagy hogy milyen formában és mértékben támaszkodhatnak új szótárak régibb szótárakra, szakmunkákra és saját gyűjtésre, mint forrásokra. Foglalkozik a címszó helyesírásának s alakváltozatainak az angol nyelvben nagy szótári fontosságú kérdésével (különös tekintettel a táj- és történeti szótárakra), a kiejtésjelölés kérdésének roppant tarka képet mutató és megnyugtatóan még meg nem oldott problémájával, továbbá az etimológiai tájékoztatás értékével, terjedelmével és helyével szótárakban, valamint a szó-jelentés szótári körülírásának, meghatározásának, a több jelentésű szavak jelentésváltozatai elkülönítésének s ezek sorrendbe állításának különféle módjaival. Érinti a szótári idézetanyag közlésének legfőbb kérdéseit, a stílári érték jelölését és a képes illusztrációt. Nem foglalkozik azonban jelentőségéhez mérten a szótárakban közölhető, nem idézetjellegű frazeológiai, valamint a grammatikai anyagnak kérdéseivel.

Hulbert műve régtől érzett hiányt pótol. Friss szemléletességgel, könnyed hangon írott könyve ugyanazt szerepet tölti be az angol nyelvterületen, habár lényegesen kisebb tudományos apparátussal, mint Bruno Migliorini ismert, immár két kiadást is megért könyvecskéje (*Che cos'è un vocabolario*, Firenze 1951) az olasz nyelvterületen: kitűnő bevezetést ad egy fontos tudományos területhez, tévítéleteket oszt el, s megtanítja az olvasót a szótári munka jelentőségének megbecsülésére. A kötet tudományos értékét lényegesen emelte volna egy néhány lapos könyvészeti függelék, éspedig olyan, amely nem csupán a fontosabb angol szótárak adatait közölte volna, hanem felölelte volna az elméleti jellegű angol lexikográfiai irodalom fontosabb alkotásait is.

A Hulbert könyvében érintett részletkérdésekkel foglalkozó számottevőbb angol nyelvű és tárgyú lexikográfiai tanulmányok száma a háború óta eltelt évtizedben csekély. Olyan jelentőségű munkák, mint ebben az évtizedben J. Casares tollából az *Introducción a la lexicografía moderna* (Madrid 1950), R. Hallig und W. v. Wartburgtól a *Begriffsystem als Grundlage für die Lexikographie* (Berlin 1952), W. Doroszewskitől a *Z zagadnien leksykografii polskiej* (Warszawa 1954), K. Baldinger, *Die Gestaltung des wissenschaftlichen Wörterbuches* (Romanistisches Jahrbuch, 1952), vagy az előző évtizedben L. V. Scserba, *Opit obszcsje teorii lekszikografii* (Jzv. Ak. Nauk SzSzsZR. Olija 1940), a második világháború óta nem jelentek meg angol nyelvterületen. Mint láttuk, az angol—amerikai lexikográfiai érdeklődés elsősorban a szótárírás története felé fordult, s ezen a téren nagy jelentőségűt alkotott. A szinkron értelmező szótárak kérdései helyett a kutatók inkább a különféle jelentéstani irányzatok művelésével foglalkoztak, s ennek a területnek gazdag szótártani vonatkozásait A. W. Read dolgozata kivételével (*The Lexicographer and General Semantics*, Papers from the Second American Congress on G. S., Chicago 1943) még nem aknázták ki. Történt azonban két számottevő kísérlet arra, hogy ugyancsak rokonterületről kiindulva, ha esetleg csupán nagyobb összefüggésbe ágyazzuk, mintegy mellékesen taglaljanak lexikográfiai kérdéseket is. Az egyik kutató a formális logika kérdései, a másik a költői kifejezés és hatás bonyolult tényezői felől közelített a szótártudomány területéhez. Közelítőmódjuk gyökeresen eltérő volta jól szemlélteti, hogy a lexikográfia többféle szellemi tudomány metszéspontja körül fekszik, s valóban tudományos rangot akkor fog elérni, amikor a határ- és rokontudományok eredményeit a maga sajátos céljai érdekében, azok által vezetettve egységbe fogja tudni olvasztani.

Különösen nagy jelentőségű ezek között az oxfordi logikusnak, Richard Robinsonnak *Definition* (Clarendon Press, 1950) c. könyve mely tudásunk szerint eddig az egyetlen mű, amely a meghatározás filozófiai és lélektani természetét vizsgálva részletesen foglalkozik a szótártudomány középponti problémájával, a nyelvi értelmezéssel is. Robinson könyvének egyik terjedelmes fejezetében e kérdésről szólva megkülönböztet *word-word* és *word-thing* definíciót. Az előbbinek példáit adja a kétnyelvű szótár (*rot = rouge*), az utóbbiét az értelmező szótár és a mindennapi élet gyakorlata a tárgyakkal kapcsolatban. Az értelmező szótári értelmezés, a lexical definition jelleget taglalva hangsúlyozza, hogy az mindenekelőtt társadalmi érvényű, a közössegtől és az egyedektől nem független. Erősen magán hordja annak a társadalmi osztálynak bélyegét, melynek nyelve szavait meghatározza, s ennyiben nem csupán korlátozott történelmi érvényű is, hanem preszkriptív, normatív jellegű is.

A definíció lényegéről szólva tagadja, hogy vannak szavak, melyek valami módon ne volnának értelmezhetők. Tagadja a pascali velünk született ideák mint definiálhatatlan nyelvi szimbólumok gondolatát. Megvizsgálja a definíció emberi és tárgyi feltételeit. Foglalkozik a meghatározás terjedelmének kérdésével, s megállapítja, hogy miért nem lehet a szójelentés definíciója soha tökéletes. Utal arra, hogy az értelmezésnek figyelembe kell vennie nem pusztán a szó jelentő funkcióját, hanem emóciós-expresszív szerepét és szintaktikai dimenzióját is, valamint használatának emberi adottságait (kor, nem, osztály, hely).

A nyelvi meghatározást a nevek (köznevek) kapcsán vizsgálva, s az angol nyelv anyagát, a klasszikus angol szótárak gyakorlatát példának véve, behatóan elemzi és jellemzi a stipulatív definíciót, mint a definiálónak aktív, irányító állásfoglalását mind a nyelv tényeivel, mind az

általá végzett szótári művelettel kapcsolatban. E normatív szándékú s a szaktudományokra jellemző meghatározási attitűd értékelése után részletesen taglalja a nem normatív, objektív szótári értelmezés hét fő típusát és azok módszereit, úgymint a szinonímás, az analitikus értelmezést, a szintetikus értelmezést s ennek alfaját, a genetikus definíciót, a denotatív (vagy felsoroló és alkalmazó módszerű) értelmezést, az osztenzív (vagy szemléltető) definíciót, s részletesen leírja e módszerek használhatósági határait és értékét. Foglalkozik a nem köznévi, hanem logikai s szintaktikai funkciókat betöltő szavak értelmezésével. Ez utóbbiaknál a szó használatának leírását s egyben ennek szemléltetését tekinti a definíció lehetséges módjának.

Hangsúlyozza, hogy e hét definíciós módszer nem egyenértékű s nem is felcserélhető, egy-egy szó lényegében csak e módszerek egyikével értelmezhető eredményesen.

Foglalkozik a szó emocionális szerepével, amennyiben az a meghatározás körébe tartozik, s megállapítja, hogy ez nem a definíció, hanem a szótári jellemzés hatáskörébe vág. Tárgyalja röviden a fogalmak (dolgok, nem szavak) definíciójának kérdését is, s gondosan elválasztja őket a nyelvi értelmezéstől.

Robinson nagyrértékű könyve természetesen nem mondja ki az utolsó szót a szótári értelmezés kérdéseiben, hiszen művét nem lexikográfiai, hanem logikai szempontból írta. Számára a nyelvi, szótári definíció csak egy típus több létező közül. Eppen ezért számos szótártartani részletkérdéssel nem is foglalkozik. Az általa teremtettt rendszerezés azonban igen hasznos alapot fog nyújtani az e kérdéshez a nyelv adottságai és a szótár eszközei felől közelítő kutatóknak.

Az értelmezésnek és a jelentésváltozatok elkülönítésének néhány részletkérdésével foglalkozik William Empson könyvének, *The Structure of Complex Words*-nak (London 1951) egyik fontos fejezete is. Empson, aki számottevő angol költő és kritikus, a szavaknak érzelmelt kifejező értéke érdekli. Könyvében az I. A. Richards-i esztétika alapjairól kiindulva mélyen ható elemzését adja néhány erős érzelmi töltetű, sokjelentésű, bonyolult szemantikai alkatú, stílusán multivalens szónak. Rámutat arra, hogy a költők a szavakat egyszerre több értelemben használják, konkrétan is és célzatosan is, felhasználva a nyelv legnagyobb életerejű szavainak sokértékűségét s azt a tényt, hogy a sokjelentésű szavak jelentésváltozatai láncolatban függnek össze egymással. Könyvének szótártartani fejezete vizsgálat alá veszi azt a módszert, mellyel a legismertebb szótárak szótári keretekbe próbálják szorítani a bonyolult jelentésszöveget. Az OED jelentéstagoló módszerét (pl. a 30 jelentésváltozatra felosztott *sense* szó kapcsán) túlzottnak találja, s bizonyos egyszerűsítéseket javasol. Felállítja a tételt, hogy a jelentésváltozatok sorrendezésénél az eddigi egysíkú gyakorlatot (mely vagy logikai vagy történeti elv szerint számokkal és betűkkel állít egymásutánba) egy másik elv, a hangulati és alkalmaztatási szempont felhasználásával kellene mélységben élesebbé, plasztikusabbá, szinkron vonatkozásban életszerűbbé tenni. A jelentésváltozatok között meg kellene különböztetni a primer, valamint a domináns jelentést, némely esetben — amikor az említettekkel nem azonos — a fő jelentést is, P, D vagy H betűkkel. Az angol *rude* melléknév jelentései között így, szerinte a P-jelentés: primitive, implying coarse, a D-jelentés viszont: offensive.

Minden jelentéstagolás élő nyelvi összefüggéseket igyekszik elszigetelt jelentésváltozatokra felszabdalni. A nyelvi valóság azonban a maga szerves voltával ellene mond a merev racionalizálási erőfeszítéseknek, ahogy azt minden szótárszerkesztő jól tudja a maga gyakorlatából. A szótárakban egymást követő jelentésváltozatok nemegyszer valamilyen szempontból többé-kevésbé átfedik egymást. E ténynek szótári jelzést Empson feltétlenül kívánatosnak tartja, s úgy véli megoldhatónak, hogy az egyes jelentésváltozat száma után zárójelben megadandónak tartja ugyanazon szó aima későbbi vagy korábbi jelentésváltozatának sorszámát is, melynek jelentése a szóban forgóba bejátszik.

Empson helyteleníti a *Concise Oxford Dictionary* (COD) ismert, rokonértelmű szóval értelmező és nagymennyiségű állandósult szókapcsolatot kellő értelmezés nélkül ömlesztő technikáját. Rámutat arra, hogy ez a körülírás elkerülése az értelmezések circularitásához vezet: az egymással értelmezett damage — harm — hurt — injury szavak olyan láncolatú válnak, melynek tagjai között végül is elmosódik a különbség. Több ilyen COD-beli sorozat megvizsgálása alapján azt tartaná célszerűnek, ha a szótárak, a népszerű, kis egykötetes művek is, a szinonim sorozatok tagjainak lényeges, tipikus eltéréseit domborítanák ki, de ezt nem az egyes szavakkal állandósult kapcsolatok felsorolásával, hanem a sorozat-tag lényegi, egyedi tartalmi elemének valamilyen találó hasonlatba való foglalásával, esetleg az etimológiai tények felhasználásával. Ez utóbbi különösen indokolt olyan szavaknál, melyek metaforikus eredetűek. Más szinoníma soroknál a cselekvő személyének (igék alanya), a vonatkozás objektumának (igék tárgyának) feltüntetése tehet jó megkülönböztető szolgálatot.

E gyakran csak vázlatosan odavetett, de mindenképpen helytálló és értékes javaslatok igen alkalmasak volnának további szótártartani eszmékedések kiindulópontjának (különösen ami a szótártudomány egyik nehéz, elméletileg kidolgozatlan kérdését, a jelentésváltozatok megkülönböztetését illeti), s az angol értelmező szótárírás gyakorlatának új területek irányába való kibővítésére is.

Legvégül meg kívánjuk említeni Finngeir Hiorth rövid dolgozatát, *Arrangement of Meanings in Lexicography* (Lingua, 1955), mely a szótári jelentésváltozatok sorrendbe állításánál megvizsgálja a logikus és empirikus sorrend kérdését néhány nagyobb történeti szempontú szótárban. A meglehetősen az általánosságokban mozgó cikk kimondja, hogy a logikai rendszerű sorolás elve elméleti tisztázatlansága miatt használhatatlan. Ismerteti az ún. empirikus sorrendi elvet, melyet Casares valamint Funk and Wagnalls alapján azonosnak vesz a gyakorisági elvvel. Szerinte ez a rendező elv kombinálandó az időrendi szemponttal.

Az eddigiekből látható, hogy több száz évvel az első anyanyelvi szótárak megalkotása után, a szókészlet szótári feldolgozásának elvi és gyakorlati kérdései is a tudományos vizsgálódás méltó tárgyává kezdenek válni. Ez az irányzat azonban nem csupán az angol nyelvterületre jellemző. Tudjuk, hogy Európa számos országában jelentékeny terjedelmű és értékű szótárszerkesztői munka folyik, és hatalmas tudományos tapasztalat halmozódik fel, s talális — sajnos csak kisebb részben — elméleti síkon való tudományos kifejlődést. Úgy hisszük, hogy az elkövetkező évtizedekben világszerte a szótártudomány kiterjedélyesedése várható, melyben nagy szerep vár azokra a tudósokra, akik az egyes szótárak megalkotásában részt vettek vagy vesznek. Ennek az új tudománynak (melyet H. Paul hatvankét évvel ezelőtt alapvető jelentőségű előadásában wissenschaftliche Lexikographie-nek nevezett) kiépítésében, a számos felderítésre és megoldásra váró tudományos kérdés tisztázásában hatalmas segítséget nyújthatna egy nemzetközi szótártani szakfolyóirat. A különleges nemzeti problémákon kívül ugyanis a szótártudománynak számos olyan kérdése is van, amely azonos formában merül fel mindenütt. Az egy- és két- vagy többnyelvű szótáraknak szerepe és jelentősége világunkban olyan nagy (elég e kapcsolatban itt csak az UNESCO által több kiadásban is közzétett J. E. Holmstrom-féle kitűnő szakszótár-bibliográfiára, vagy R. L. Collison könyvére, *Dictionaries of Foreign Languages*, London 1955, utalni), hogy ez a tény lehetővé és szükségessé teszi egy tudományos orgánium létesítését, mely e szakterület világszerte mutatkozó tudományos törekvéseit kanalizálva nem csupán a szótártudomány fellendítésének volna központi orgánuma, hanem közvetve igen hasznosan hathatna vissza a nemzetközi szótáriróadalom, azaz maguk a szótárak színvonalának emelésére is.

SZIKLAY LÁSZLÓ

Mostanában egyre jobban emlegetjük, hogy a magyar filológiai tudomány szomszédaink, a csehek, szlovákok, délszlávok, románok, kárpátukránok (ruszinok) és az osztrákok irodalmának a kutatásában igen komoly munkálatokkal adós. Az említett népek mellettünk, velünk együtt, szinte a szemünk láttára értek meg öntudatlan paraszti tömegekből s az azokat vezető értelmiségiekből *modern nemzetekké*. A magyar tudomány — akárcsak a magyar közvélemény — a szomszéd testvérnépeknek ezt a nemzetté-válási folyamatát vagy nem ismerte, vagy csak a letűnt magyar uralkodó osztályok szemszögéből, tehát eltorzítva látta. Hogy a szlovákok önállósodási törekvéseiben, a románoknak Erdély autonómiájáért vívott harcaiban, a délszláv mozgalmakban millió olyan vonás van, amely volt „nemzetiségeink”-nek a fejlődését mélyszéges rokonsággal fűzi a mi nemzeti fejlődésünkhöz, arról egészen a legutóbbi időkig aránylag igen kevés szó esett. Persze, az első pillantásra *történetírói* feladatról, mert hiszen elsősorban politikai, társadalom- és gazdaságtörténeti s csak másodsorban művelődéstörténeti problémáról van itt szó. De a magyarságnak s a vele szomszédos népeknek múltbéli és jelen viszonyát történet-tudományunk is csak akkor fogja teljesen tisztán látni, sajátos *históriai* problémáit csak akkor fogja tudni minden szempontból kielégítő módon megoldani, ha ebben a filológia, pontosabban: az összehasonlító irodalomtörténetírás a segítségére siet. Szomszédaink nemzeti fejlődése — különösen a XIX. században és századunk elején — minden más nemzetéhez képest irodalmiabb jellegű; ebben nagymértékben hasonlít a miénkhöz. Az irodalomnak, helyesebben: az íróknak a szlovákok, délszlávok, románok fejlődésében viszont még jelentősebb a szerepe, mint a miénkben. Abban a sajátos helyzetben, amely az említett nemzetek fejlődésére jellemző — az író népének politikai, társadalmi, gazdasági vezére is —, alig van a XIX. századnak olyan kiemelkedő szlovák, magyarországi román vagy délszláv politikusa, aki politikai és gazdasági-társadalmi harca, tevékenysége mellett ne fejtett volna ki egyúttal irodalmi munkásságot is. Vegyük elő az idevágó kézikönyveket: bennük az egyes írók ismertetésénél igen nehéz a nemzet léteért és jövőjéért folytatott politikai harc leírását a kimondottan irodalmi problémák tárgyalásától elválasztanunk. Talán elég, ha Stúr Lajosnak, a szlovák irodalmi nyelv megalapítójának személyét említjük fel példaképpen. Ember legyen a talpán, aki művének irodalmi vonatkozásait pontosan el tudja különíteni a szlovák nép nemzetté alakulásáért vívott politikai harcától. Stúr példája viszont arra is jó, hogy felhívjuk a figyelmet arra a veszedelemre, amely akár történetíróinkat, akár irodalomtörténészeinket érheti, ha a régi Magyarország nemzetiségeinek vezetőit csak a maguk szűk szakszempontjából értékelik. Beszélhetünk-e Stúrról, mint politikusról anélkül, hogy ne értékeljük, ne elemezzük irodalmi és nyelvészeti munkásságát? Viszont: megértjük-e a holt, liturgikus „bibliétina” ellen a szlovák nép nyelvéből alkotott irodalmi nyelvért öntudatosan harcoló, lírai költeményeiben mégis ernyedett pesszimizmusra és lemondásra hajlamos Stúrban a mélyszéges ellentmondást, ha nem vizsgáljuk meg az egész ember ellentmondásosságát, azt, ami a szlovák népért vívott harca s a magyar szabadságharcra szemben tanúsított magatartása között feszül? A történettudomány és az irodalomtörténetírás szoros együttműködésére van tehát szükség ezen a területen, különösen akkor, ha szomszédainknak a magyarsághoz való viszonyáról van szó.

A félreértés elkerülése végett azonnal hangsúlyozzuk, hogy a cseh, szlovák, délszláv, román, magyarországi német és kárpátukrán (ruszin) múlt vizsgálata közben a történet- és irodalomtudomány *egyensúlya* feltétlenül szükséges. Egyoldalúságra és szűk látókörre vallana részünkről, ha azt hinnők, hogy problémái megoldása közben csak a történésznek van az irodalomtörténet segítségére szüksége; ugyanez fordítva is érvényes. Szvetozár Hurban Vajanský-nak, a modern szlovák széppróza egyik megalkotójának irodalmi arcképét lehetetlen azoknak a harcoknak az ismerete nélkül megrajzolni, amelyeket korának magyar kormánypolitikája ellen s a cári imperializmus érdekében vívott; de Joan Slavicinak, az erdélyi román realista regény és novella kiváló művelőjének az életműve sem érthető a nemzetiségi sajtópörökben vállalt szerepe, a román nemzeti harcot szolgáló történetírói és publicisztikai munkássága stb. nélkül. Ami az analízis problémáira áll, az áll a szintéziséire is. A szóban levő nemzetek XIX. századi és XX. század eleji irodalmának általános képét még kevésbé érthetjük meg a politikai-történeti kép alapos számbavétele nélkül, mint az egyéb nemzetekét. A szlovák és a szerb Matica — a két dunai szláv nemzet kultúrájának a maguk idejében szinte egyedüli fórumai —

¹ Kemény G. Gábor, Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I. 1867—1892. Tankönyvkiadó, Bp. 1952. 919 o., II. 1892—1900. Tankönyvkiadó, Bp. 1956. 967 o.

együttal politikai probléma is. Miletics Szvetozárnak a szlovák Matica érdekében elmondott parlamenti interpellációját a korszak irodalmi viszonyait tárgyaló szakembernek éppúgy ismernie kell, mint Petőfi első szlovák fordítójának, Paulíny-Tóth Vilmosnak a tervét Magyarország gazdasági talpraállításáról és vasúthálózatának kiépítéséről.

Kemény G. Gábor előttünk fekvő iratgyűjteményét ezért vettük mi is igen nagy érdeklődéssel a kezünkbe. A két vaskos kötet a kiegyezéskori Magyarország volt nemzetiségeinek a fejlődését elsősorban a politikai történet szempontjából tárgyalja, de az elmondottak értelmében igen gazdag forrásanyagot nyújthat a hasonló területen mozgó irodalomtörténész számára is.

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy úttörő és hézagpótló munka ez. Vannak, akik már előtte is beszámoltak a kiegyezési korszak magyarországi nemzetiségi viszonyairól és küzdelmeiről — a nemrég tragikusan elhunyt I. Tóth Zoltán utolsó írása össze is foglalja a kérdésre vonatkozó publikációkat² —, de a kép, amelyet az elődök rajzoltak, rendszerint nem volt egészen hűséges. Vagy nem volt teljes, hanem a kérdést csak egy-egy erőszakosan kiragadott szempontból akarta megvilágítani, vagy nem volt elég hű, mert eltorzította a publikáció szerzőjének ilyen vagy olyan nacionalis elfogultsága. A magyar nacionalizmus történetírói a magyar uralkodó osztály és a kormányok egyoldalú nemzetiségellenes politikáját igyekeztek megmagyarázni, szépitni vagy legalábbis mentetni; a volt nemzetiségek nacionalistái pedig az e kort érintő kiadványaik hosszú sorát az egész magyarságnak nemegyszer a világ-fórumon történő befekettetésére szánták. A hiányos vagy szándékosan elferdítő adatközlések nagy száma teljes káoszt jelentett e fontos tudományos területen.

Ez a káosz, persze, nagy veszedelmet jelent az egész magyar történelem, sőt az egész Dunamedence történelmének tisztánlátásában. Akik úgy akartak segíteni rajta, hogy egy mondattá egyszerűsítették le, azok még zavarosabbá tették. Pedig a vulgármarxizmus szajkózva szkematikus korszakában nem egy történészünk redukálta le az egész kérdést a minden szempontból elnyomó, kizsákmányoló kormányzat és a minden szempontból elnyomott, szenvedő nemzetiségek merev, képletszerű viszonyára.

Világos, hogy ilyen körülmények között annak a kutatónak, aki minden vonatkozásában, a maga teljességében — ellentmondásaiban is — akarja bemutatni a kérdést, össze kell gyűjtenie legfontosabb dokumentumait s azok révén kell rámutatnia az igazságra. Kemény G. Gábor az Országos Levéltár minisztériumi és képviselőházi iratanyagának, az országgyűlési napló-, iromány- és delegációs anyagának, Budapest székesőfőváros levéltárának s az egykorú magyar és nemzetiségi sajtó idevágó közleményeinek, valamint egyéb kéziratok gyűjteményeinek felkutatásával és felhasználásával összeszedte azokat a szövegeket, amelyeket a címben jelzett időszakban a magyarországi nemzetiségi kérdés alakulása szempontjából a legfontosabbaknak tartott, s azokat kronológiai sorrendben tette közzé. E látszólag egyszerű eljárás viszont csak úgy lehetett célravezető, más szóval az összeszedett dokumentumok csak úgy szolgálhatták a tisztánlátást a tárgyalt kérdésben, ha a szerző megfelelő gondnal járt el mindaddig, amíg gyűjteménye végleges szövegéig el nem jutott. Magának a hatalmas iratanyagnak a felkutatása sem lehetett kicsiny munka; a két kötetben közölt, kereken 700 dokumentum felkutatása, másolása, az idegen nyelvűeknek magyarra való fordítása egymagában véve oly nagy felkészültséget és technikai apparátust igényel, amely mögött nyilvánvalóan évek hosszú sorának önfeláldozó és megfeszített munkája áll. Ha arra gondolunk, hogy e munkát Kemény csaknem teljesen magára hagyva, a hivatalos tudománypolitika közönyétől kísérve végezte, akkor az eredményért csak igaz elismeréssel adózhatunk neki. De magának az anyagnak a pusztá összegyűjtése még nem járhatott a tisztánlátás óhajtott eredményével: a *rosta*, más szóval a fontos, a kérdés megoldását elősegítő, s a kevésbé fontos, kiselejtezhető anyagnak a szétválasztása volt szerintünk az a jelentős próbakő, amelyen eldőlt a gyűjtemény életrevalósága, illetőleg használhatósága. Lehet, hogy 1—2 részletkérdésnél mi éppen azt köztük volna, amit Kemény ismert rigorozitásával csak jegyzetbe utalásra ítélt, viszont más helyen egy-két túl hosszú dokumentum rövidítésére tettünk volna javaslatot. Nagy általánosságban mégis elmondhatjuk, hogy az iratok kiválogatásával, rendszerbe fűzésével, s ezúton a gyűjtemény gondolatmenetének az összeállításával Kemény a gyűjtéssel egyenrangú, sőt még annál is magasabbrendű munkát végzett. A gyűjtemény előttünk fekvő I. és II. kötete elsősorban nem egyes iratokat, hanem *ügyeket*, tehát nagyobb egységeket tár az olvasó elé: 200 ilyen ügy áll az első, 138 a második kötetben. Egy-egy számon belül néha egy-egy, néha több betűkkel jelzett (A, B, C stb.) dokumentum mutatja be a szóban forgó, nemzetiségi vonatkozású ügy fejleményeit. Akkor is értékes volna a tényközlésnek ez a módja, ha a szerző minden kommentár nélkül tenné. Kemény G. Gábor azonban ennél jóval többet ad; külön hangsúllyal hívjuk fel a figyelmet rendkívül gondosan összeállított és nagy szakismeretről tanúskodó jegyzetanyagára. Ezek a jegyzetek több célt is szolgálnak: 1. számozott lábjegyzetek formájában

² I. Tóth Zoltán, A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. Századok (1956) 3. sz.

felvilágosító jellegűek, megadják egy-egy szóban forgó politikus, közgazdász vagy író élet-rajzát, felvilágosítanak az irat szövegében tárgyalásra kerülő intézményről vagy irodalmi műről; 2. bevezetik az egy ügyhöz tartozó iratanyagot, elmondják előzményeit, társadalmi és politikai hátterét, a gyűjteményben nem közölt vagy csak érintett egyéb vonatkozásait, és felhívják a figyelmet a szakirodalom idevágó műveire; végül 3. mint egy-egy nagyobb irat egyes kivonatait, összekötő szöveget jelentenek az egyes ügyek között. Az iratok és a jegyzetek együtt alkotják a gyűjtemény végleges szövegét; egymástól alig választhatók el, s jól példázák a szerző célját: a lehető leghűbb és legtekélyesebb képet alkotni a századvég magyarországi nemzetiségi viszonyairól. Kemény ezzel a módszerével egészen sajátos műfajt teremtett: a nemzetiségi kérdés enciklopédiáját, amely a realitáshoz való hűséges ragaszkodásával és széleslátásával, emellett — jegyzeteiben — szintézisre való törekvéssel valóban alkalmas arra, hogy a tisztánlátást elősegítse és a további kutatás számára jó kiindulópontot teremtsen. Ezért hívjuk fel rá a korszakkal és az érdekelt irodalmakkal foglalkozó irodalomtörténészek figyelmét is.

Úgy tudjuk, hogy Kemény a gyűjtést folytatja, s további kötetek kiadására készül; reméljük, hogy munkájának ezernyi akadályát ellenére is el fog jutni egészen 1918-ig, a történeti Magyarországnak, mint államalakulatnak a tényleges széthullásáig, illetőleg a trianoni békeszerződésig. Nem vagyunk biztosak benne, hogy további anyaga még két vagy három kötetet fog-e kitenni, de az már így is nyilvánvaló, hogy minden egyes kötet a kiegyezési korszak nemzetiségi kérdése fejlődéstörténetének egy-egy periódusát jelenti. Az egyes határ-évszámokat nem véletlenül, ad hoc állapította meg. A két első kötet között levő 1892-es év komoly periódushatár: a Memorandum-per a nemzetiségi kérdés kieleződését s a nyílt, jóvátehetőtlenné látszó ellenségeskedés kezdetét jelenti. Ennek ellenére Kemény már az I. kötet előszavában a 2. oldalán a következőket mondja: „... nem tekinthettem feladatommak, hogy bevezetésként akár vázlatos történetét nyújtsam az eseményeknek, sem pedig azt, hogy a részletes feldolgozás előtt az időrendben közölt iratanyagot periodizáljam, korszakokra osszam. Így is kétségtelen azonban, hogy a nemzetiségi törvény létrejöttének időszaka (1867—68), a nemzetiségi törvénytől az 1879. évi iskolatörvényig tartó szakasz (1869—79), végül ettől a törvénytől az 1892. évi román Memorandumig terjedő időszak (1879—92) fontos szakaszait jelentik a magyarországi nemzetiségi kérdés történetének a dualizmus korában”. A második kötetben már a periódizálásnak ezt a vázlatos módszerét sem alkalmazza, lehet, hogy azért, mert hiszen az 1892-től 1900-ig terjedő időszak a nemzetiségi kérdés fejlődésének egyetlen nagyobb periódusa lehet: a viszony teljesen kieleződésé, a nemzetiségi passzivitás megkeményedése.

A száraz, összefüggéstelen dokumentum-közlés helyett, ime, Kemény sajátos módszerével el tudja érni, hogy szöveggözlései és jegyzetei nyomán életre kel a magyarság és a nemzetiségek e korbeli viszonyának egész története. Az első dokumentumtól az utolsóig, a gyűjtemény két első kötetén végighúzódik az a piros fonál, amely e művet minden magyar és szomszéd nemzetbeli történész és irodalomtörténész számára nemcsak tanulságos, hanem izgalmas olvasmánnyá is teszi. E módszer következménye az is, hogy minél jobban mélyülünk el a rendkívül fontos anyag tanulmányozásában, annál jobban domborodik ki Keménynek, a nemzetét szolgáló tudósnek a sajátos mondanivalója is. Anélkül, hogy ezt a rosszlelkű revizionizmusnak a hátsó gondolatával tenné, a gyűjtemény elsősorban mégiscsak azt a problémát veti fel: mi okozta, hogy az ezeréves, több nemzetiségű magyar állam végül is széthullott, ki felelős az 1867-ben elkezdődött s az 1918-ban megpecsételődött katasztrófáért? Harcnak vagyunk tanúi a két kötetnek minden egyes lapján, s az egymással harcban álló két fél álláspontjának az alakulásából, diadalmaikból és bukásaikból, egyáltalán: abból, amit e harcban Kemény bemutat, következtetni lehet arra, hogy mihen jelöli meg a történelmi Magyarország bukásának, illetőleg széthullásának okait.

Kemény két előszavából s maguknak az iratoknak a szövegéből, valamint a jegyzetekből elsősorban az derül ki, hogy teljesen hamis dolog volna a kiegyezési korszak nemzetiségi harcait az egész magyarság és a vele együtt, egy államban élő nemzetiségek harcának felfogni. Valaképpen az itt élő nemzetek vezető, uralkodó osztályai állottak egymással szemben a porondon, s népük érdekvédelméről szölettek akkor, amikor saját osztályérdekeik védelmében a másik népet elnyomására, vagy pedig a másik népet uralkodó osztálya pozícióinak az elfoglalására törekedtek. Ezért a kiegyezési korszak nemzetiségi kérdésének a története bizonyos fokok az egyre jobban kifejlődő magyar polgársággal szövetséges arisztokrácia s dzsentri — és a nemzetiségi polgárság egymással vívott harcának a története. A magyar és a szlovák, román, horvát, szerb, magyarországi német, kárpátukrán (ruszin) nép csak annyiban vesz részt ebben a harcban, amennyiben uralkodó osztályaik *eszközül* használják fel őket. A munkás- és az agrárszocialista mozgalom nem ismeri a nemzetiségi harcot, s amennyiben itt-ott érvényesül benne a nacionalista törekvések hatása, ott a munkásság öntudatos képviselői erőlyesen lépnek fel ellene.

Az első kötet előszavában található periódizációs kísérletnek és maguknak a dokumentumoknak a nyomán röviden felvázolhatjuk a kiegyezési korszak nemzetiségi kérdésének rövid

történetét. Közvetlenül a kiegyezés után a kormányt a kezében tartó dzsentri elindult azon az úton, amely végül is a kérdés kiéleződéséhez vezetett. Magának a kiegyezésnek a tényével szembekerült a nemzetiségek vezetőivel: azzal a polgári értelmiséggel, amelynek nem kis százalékban voltak egyházi kapcsolatai, illetőleg egyházi foglalkozása. Ennek ellenére a kiegyezést megkötő kormánykörök még számolnak az ország poliglott jellegével, s becsületesen törekszenek a kérdés megoldására, mégpedig úgy, hogy biztosítsák az ország magyar jellegét, illetőleg a magyar nemzet elsőbbségét. A nemzetiségekhez való viszonyulás szempontjából akkor még maguk a magyar kormánykörök sem voltak teljesen egységesek. Gondoljunk csak a lényeges különbségre Eötvös József és Deák Ferenc nézetei között, vagy éppen a főrendiházban Wenckheim Lászlónak még az 1868: XLIV. törvénycikket is ellenző, szélsőségesen sovinszta álláspontjára (I. köt., 44. sz. S). Az a törvényjavaslat, amelyet Somssich Pál elnökletével kiküldött bizottság készített el a nemzetiségi kérdés megoldására, elsősorban a gyakorlati vonatkozásokra szorítkozik, benne nyoma sincs a végleges szöveg „politikai magyar nemzetről” szóló első paragrafusának, amely Deák Ferenc javaslatára került a törvénybe. Tudjuk, milyen vihart váltott ki ez az 1. § a nemzetiségek körében; tudjuk, hogy sok áldatlan harcnak és meg nem értésnek a kiindulópontja lett, viszont — talán egy kicsit Kemény G. Gáborral ellentétben — nem hiszszük, hogy Deákot javaslatja megtételében szándékos rosszakarat vagy éppen sovinizmus vezette volna. Lám, a nemzetiségi harcok második korszakában, 1892-ben, amikor magyar részről nagyrészt már csak türelmetlen sovinszták ágáltak a porondon, a Telegraful Román azzal dicséri meg az első pillanatban nemzetiség-barátnak tetsző Hieronymi Károlyt, hogy: „Hieronymi úr régi politikus, még a Deák-féle iskolából való...” (II. köt., 5. sz., 2. sz. jegyzet). Deák álláspontjában a magyar közneves mentalitása tükröződik, azé a magyar köznevesé, aki ösztönösen még mindig benne él a rendi Hungária patriotizmusában, s aki az ország egységét a magyarság szupremáciájával akarja biztosítani. Nem veszi tudomásul, hogy a nemzetiségek is továbbjutottak a nemzetté érés útján, semhogy őket pusztán csak másodrendű nemzetiségeknek lehessen tekinteni. Kemény jól domborítja ki az első korszakból közölt iratok segítségével, hogy a nemzetiségek értelmiségi vezetői már ebben a korszakban is mereven szembeszálltak a kormánykörök célkitűzéseivel, amelyeket pedig ekkor még nem lehetett teljes mértékben egyoldalúan magyarosítóknak nevezni. A nemzetiségi vezetők állásfoglalása viszont még nem teljesen egységes; a legnagyobb hiba volna mindjárt a kezdetek kezdetén, tehát a nemzetiségi törvény keletkezése korában minden nemzetiségi állásfoglalást a „reakciós” kormányállásponttal szemben „haladó”-nak minősíteni. A román képviselők például az I. kötet 21. számú iratában történeti jogaikhoz mereven ragaszkodva kérnek a többi nemzetiséggel szemben bizonyos privilégiumokat, a román—szerb, román—szász ellentéteknek e korban még se szeri, se száma. Még az is előfordul, hogy az egymással — egyházi ügyekben — civódó nemzetiségek közt a *kormányzat* tesz igazságot. Erről tanúskodik az 1868: IX. t. c. a görögkeleti vallásúak tárgyában, amely humánus módon oldja meg az egyházi egyenlenségek miatt előállt szerb—román ellentéteket. (I. köt., 33. sz.) Minél *haladób*b, minél *demokratikusabb* a nemzetiségi ellenzék harca a hivatalos magyar kormánypolitikával szemben, minél kevésbé szolgálja tehát az uralkodó osztály érdekeit, annál jobban találkozik az egykorú magyar baloldall célkitűzéseivel. Erre mutat Szilágyi Virgil és Ján Bobula levelezése (I. köt. 25. sz.) és általában a nemzetiségi demokrata politikusoknak és a magyar baloldalnak a szövetezése. A kor szélsőbaloldalának, a Függetlenségi Pártnak komoly hivatása is volt ebből a szempontból. A függetlenségek kezdetben ennek a hivatásnak tudatában is voltak; programjukban olvasható a következő mondat: „A nemzetiségi kérdésnek a szabadság és egyenlőség követelményei szerinti megoldása, az ország politikai és területi épségben tartása (integritása) által.” (I. köt. 31. sz.) Ennek a következménye az 1870. évi „Függetlenségi-nemzetiségi Alaptörvény” (I. köt. 67. sz.) is, amely kikapcsolja a „politikai magyar nemzet”-nek a nemzetiségeket sértő fogalmát, és a kérdést a reális helyzetnek megfelelően a „magyarországi” szóval igyekszik megoldani.

Sajnos, a nemzetiségek haladó polgárságának és az egykorú szélsőbaloldalnak ezek a magyarok és nemzetiségek összefogását célzó javaslatai megtorpannak. Részben talán azért is, hogy nem értek minden részletre kiterjedő, konkrét programmá. Még a nemzetiségi kérdésben e korban aránylag leghaladób Szilágyi Virgil is csak általánosságban mozog, kitér a konkrét javaslatok elől (I. köt. 41. sz.). De a megtorpanás igazi oka az, amiért maga a konkrét program sem alakult ki: a nemzetiségi polgárság fejlődésével mind kevesebb és kevesebb lett sorában a haladó elem, a baloldali magyar polgárság is egyre jobbra tolódott. Ahogy a magyar kapitalizmus erősödött, úgy lett a magyar dzsentri és polgári osztály ötvözetéből kialakult uralkodó osztály egységessé a nemzetiségi kérdés negatív kezelésében is, s ápolta a tiszta magyar államnak, tehát a nemzetiségek felszippantásának, megsemmisítésének a gondolatát. A hetvenes évektől kezdve az ellenzék is fokozatosan erre az álláspontra helyezkedik; a kiegyezési kor magyar országgyűlése minél inkább az uralkodó osztály két pólusának: a koncot mereven magukhoz ragadóknak és a koncért harcolóknak az üres közjogi kérdéseken meddőn vitalkozók testületévé válik, annál inkább érvényesültek benne a pusztá pártszempontok, s annál

jobban halkult el a haladó szó a nemzetiiségi kérdésben is. Nem értünk teljesen egyet Kemény G. Gáborral abban, hogy a Függetlenségi Párt nemzetiiséggel szemben irányba való eltolódását mindössze Böszörményi László bebörtönzése okozta, „akinek a Magyar Újság éléről történt távozása következtében fokozatosan előtérbe lép az Irányi—Madarász-frakció, mely csakhamar felszámolja a Böszörményi kezdeményezte baráti együttműködést”. (I. köt. 31. sz. jegyzet.) Levet, hogy a személycsere meggyorsította a Függetlenségi Párt pálfordulását a nemzetiiségi kérdésben, de szerintünk — s éppen az iratgyűjtemény anyaga bizonyítja ezt — annak, hogy a Függetlenségi Párt e nemzetiiségekkel szemben idővel még a kormányköröknél is merevebbé és türelmetlenebbé vált, mélyebbre ható társadalmi és gazdasági okai vannak. Mocsáry Lajos meghurcolása (II. köt. 178. sz. B, II. köt. 184. sz. M), a nemzetiiségi törekvések pellengérré állításában a kormány politikájának a túllícitálása, türelmetlen obstrukció mindazok ellen, akik akár a nemzetiiségek, akár a magyarság részéről az ország poliglott jellegét hangsúlyozzák; mindez nem lehet pusztán személycsere következménye. Amilyen mértékben — fokozatosan — árulta el a Függetlenségi Párt a nép érdekeit képviselő vagy legalábbis az elnyomó dinasztia ellen vallott álláspontot, olyan mértékben távolodott el eredeti nemzetiiségi politikájától is. A nyolcvanas évektől kezdve már nem azért interpellál, mert a kormányzat elnyomja a nemzetiiségeket, hanem azért, mert még nagyobb nemzetiiségi elnyomást s a magyarosítás fokozását követeli. Ellenzék és kormánypárt: végül is már csak a koncon marakodó uralkodó osztály egymás ellen acsarkodó két rétege. 1898-ban a Függetlenségi Párt ellene van, hogy a kormány színmagyar vidékeken szervezzen iskolákat, azt követeli, hogy a magyar iskolaügy fejlesztését inkább nemzetiiségi vidékeken végezze; „... abból a nyilvánvaló megfontolásból, hogy a túlnyomórészt ellenzéki mandátumokat jelentő színmagyar és magyar többségű vidékeken a kormány iskolaprogramja megzavarhatná az ellenzék helyi érdekeit”. (II. köt. 106. sz.) Ezen a fejlődési fokon mint minden, a nemzetiiségi kérdés is csak pusztán eszköz a vak párharcok jegyében.

Ez is okozza, hogy a hetvenes évektől kezdve kiéleződik a nemzetiiségi harc: a kormányzat — az ellenzék támogatásával, sőt annak túllícitáló követelőzésére — sorozatosan olyan intézkedéseket fogantat, amelyek látszólag a magyar nemzeti állam megerősítését célozzák, de amelyek valójában mindössze csak a magyar uralkodó osztály érdekeinek a szolgálatában állottak, és végső fokon éppen az ezeréves magyar állam széthullásához vezettek. Deákéknak a tisztes hagyományokra támaszkodó, sok etikai értékkel rendelkező nemzedékét végül is olyan kormányok váltották fel, amelyek uralmukát hol nyíltan, hol burkoltan a korrupció, a választási önkény s az anyagi visszaélések segítségével tartották fenn: korrupció, önkényes módon jártak hát el a nemzetiiségek kérdésében is. Gondoljunk csak báró Majthényi László szégyenteljes újvidéki szerb kormánybiztosi szereplésére 1873-ban (I. köt. 108. sz.), a nagyőröcei, túrócszentmártoni és znióváráljai szlovák tanítási nyelvű gimnáziumok bezárására (I. köt. 118. sz.), a szlovák Matica feloszlására (I. köt. 133. sz.), a kifejezetten nemzetiiséggel szembeni iskolaügyi törvényekre, amelyek közül a kisdédővő törvény a legkevésbé erkölcsös, mert bevallottan a magyarosítás szolgálatába állítja az óvodát (I. köt. 194. sz.) stb., stb. A nyolcvanas évek közepétől kezdve Magyarországon a szlovák, román, délszláv, magyarországi német kultúra érdekében szót emelni azt jelentette, mint szembekerülni a porondon ágáló politikusok hangorkánjával, találkozni a sajtópörök vagy más büntető eljárások veszedelmével. Kemény gyűjteményének legszomorítóbb fejezetei azok, amelyek a korszak számtalan nemzetiiségi sajtó- és egyéb politikai pörét tárgyalják. E pörök anyaga viszont igen érdekes dologra hívja fel a szemlélő figyelmét: a magyar politikai élet vezető tényezői, valamint azok a jogászok, újságírók és közigazdászok, akik bennük nemzetiiséggel szemben módon megnyilatkoztak, sohasem nyúltak le a dolgok lényegéhez, sohasem mélyültek el bennük úgy, hogy minden szempontból meg tudták volna világítani a magyarság és nemzetiiségei viszonyának nagy kérdését; a probléma szkematizálása nem kornukban, hanem ott kezdődött, a hetvenes-nyolcvanas- kilencvenes évek magyar parlamentjében és bírósági tárgyalótermében. A hatalmához görcsösen ragaszkodó, s éppen ezért vesztébe rohanó uralkodó osztály szemében hazafi volt az, aki ütt a nemzetiiségekben, s hazaáruló, aki törekvéseit védelmébe vette. De sokszor vetik ezt már egykorú ellenfelei is a szemére! Mily jellemzők pl. Miletics Szvetozár ironikus szavai, amelyekkel Tisza Kálmánnak a Matica-ügyben replikázik: „Én előre tudtam, hogy interpellációmmal nemesak hogy semmi eredményt nem fogok elérni, hanem ellenkezőleg, hogy a miniszter úrnak a dicsőség parnasszára egy lépcsőt csinálók s alkalmat szolgáltatok dicsőítésére, hogy mily hazafias tettet követett el s mily vesztélytől mentette meg az országot.” (I. köt. 133. sz. H.)

Felületesség és lelkiismeretlenség s e kettőnek tragikus következménye: vészes tájékozatlanság jellemzi a Magyarország kormányrúdját kezében tartó uralkodó osztályt a nemzetiiségi kérdésben is a XIX. század utolsó harmadában. Ennek tragikus eredményeit akkor tudjuk felmérni, ha megvizsgáljuk: hogyan reagáltak a nemzetiiségek mindarra, amit eddig bemutattunk.

Az 1867-től 1900-ig terjedő korszakban a magyarországi nemzetiiségek politikájában általában két egymást követő periódusnak lehetünk a tanúi: az aktivitásának és a passzivitá-

sének. Kezdetben a nemzetiségek vezető osztályai az erőszakos magyarosítással szemben tevékenyen, a választási harcokban és egyéb akciókban való részvétellel, hírlapi csatákkal, memorandumok és egyéb tiltakozó iratok szerkesztésével szálltak szembe az uralkodó osztályok politikájával. Ebben az aktív harcban a kezdetben a maguk külön útján járó nemzetiségek összekovácsolódtak, több ízben is tanújelét adták annak, hogy együtt igyekeznek fellépni a közös veszedelemmel szemben. Már az 1869-i nagybecskereki szerb konferencia kimondja, hogy: „... a románokkal, szlovákokkal, ruszinokkal szolidárisan, azaz együttesen képviseljük a magyarországi összes nemzetek jogegyenlőségének elvét...” (I. köt. 47. sz.) A másik nemzetiség sérelmei miatt a kormányzathoz intézett interpellációk, védőügyvédi szerepek a sajtó- és egyéb politikai perek hosszú sora folyamán, közös parlamenti klub, választási együttműködés: a nemzetiségek összefogásának főbb formái. Az első, aktív korszakra, amikor a nemzetiségek még erőteljesen hallatják szavukat, az is jellemző, hogy minden egyes alkalommal hangsúlyozzák hűségüket az ezeréves hazához. Talán elég Miletics Szvetozár, Polit-Desancsics Mihály, Pauliny-Tóth Vilmos, Hodošiu József nem egy megnyilatkozására hivatkoznunk, hogy bizonyítsuk: kezdetben a nemzetiségek vezetői nem is gondoltak a magyar államtól való elszakadásra, céljaikat annak keretében akarták megvalósítani. Amikor azután a magyar uralkodó osztály helytelen politikája minden nemzetiségi törekvése bűntető szankciókkal, sajtó- és egyéb pörökkel, a választási visszaélések következtében parlamenti „numerus nullus” reagál, a nemzetiségek vezető (polgári) rétege arra a felismerésre jut, hogy céljait a kormányzattal vívott meddő harccal képtelen megvalósítani, és ezért bent az országban politikai passzívitásba vonul: a választásokon, a parlamenti harcban nem vesz részt, annál tevékenyebb külföldi kapcsolatainak kiépítésében és népe gazdasági megerősítésében. Amíg a magyar uralkodó osztály a parlamentben puffogó nemzetiségellenes frázisokat szavalt, család- és községnevek megmagyarosítását követelte, és felhőrdült, hogyha valaki nem magyar nyelvű iskolát vagy más kulturális intézményt követelt, azalatt a románok, szlovákok, délszlávok és magyarországi németek Európa-szerte komoly diplomáciai állásokat építettek ki; Szent Pétervártól kezdve Berlinen át egészen Párizsig, Rómáig és Londonig elnyerték Európa rokonszenvét (vö. pl. II. köt. 2. sz. 29. sz.), Magyarország pedig teljesen elszigetelődött Európától. Gazdaságilag a nemzetiségek polgári osztálya e korszakban nem tudott versenyt tartani a magyarral, de pénzügyi hálózata és egyéb gazdasági intézményei (a román Albina, a szlovák bankok, a szerb szövetkezeti mozgalom stb. pl. I. köt. 87. sz., II. köt. 16. sz.) elérték, hogy a román, szlovák, szerb, horvát, magyarországi német nép saját polgárságának a befolyása alá került, s anyagilag jelentősen megerősödött. Mindezzel szemben a kormány és az ellenzék gazdasági természetű akciói, illetőleg javaslatai (pl. az 1894: V. t. c., II. köt. 9. sz. — Komjáthy Béla telepítési javaslata II. köt. 126. sz. — a Darányi Ignác—Egán Ede-féle „hegyvidéki akció” II. köt. 86. 135. sz.) erőteljesebben bizonyultak.

Fejtegetéseink során már két ízben említettük a szkematizálás torzításának veszedelmét. Nos, itt emeljük fel hangunkat harmadízban ezzel a veszéllyel szemben. Kemény G. Gábor gyűjteménye nem egy adatot tartalmaz, amelynek alapján megállapítható: nincs igazságtalanabb dolog, mint a magyar és a nemzetiségi polgári osztály harcát reakciós elnyomók és haladó elnyomottak harcává vulgarizálni. Igen nehéz és bonyolult kérdés ez — s nemegyszer vagyunk tanúi annak, hogy a harc különböző fázisaiban részletkérdésekben éppen a nemzetiségek képviselői vannak kevésbé haladó vagy éppen reakciós álláspontra. Most itt elsősorban nem arra térünk ki, hogy a nemzetiségek vezetői igen sok esetben elfogultan, sovíniszta módon klerikális magatartásúak — hiszen maguk is papok s harcuknak felekezeti színezte is van. Részben az 1867-es kiegyezést megelőző korszakok sajátos fejlődése okozta, de részben az 1868: XLIV. t. c. egyes rendelkezéseinek is egyenes következménye, hogy a nemzetiségek nagy része, de különösen a szerbek és a románok nemzeti élete egyházuk keretében zajlik le; nemzetiség-házi kereteik lettek nemzeti-politikai keretekké.³ Itt elsősorban arra gondolunk, hogy jogos vagy vélt nemzeti érdekeik védelmében — valójában hatalmi pozícióikat védve — igen sokszor szálltak síkra a régiért, az elavultért, a nép érdekeivel ellentétben állóért a részben fejlődést szolgáló kormányintézkedésekkel szemben. Persze, éles szem kell hozzá, hogy az ember mind a magyar, mind a nemzetiségi megnyilatkozásokban pontosan el tudja választani egymástól a pozitívumot a negatívumtól. Kétségtelen például, hogy teljesen jogos, ha a nemzetiségek élesen felszólalnak az 1891: XV. t. c. (az ún. „Kisdedóví törvény”) magyarosító rendelkezései ellen; az viszont már a reakció hangja, ha a Sasztava és a Národnie Noviny, a szerb, illetőleg a szlovák konzervatív polgárság lapja magának az óvodának mint intézménynek a jogosultságát és jelentőségét is tagadja (I. köt. 193. sz.). Még bonyolultabb a kérdés az ún. „egyházpolitikai javaslatok” tárgyalásánál (II. köt. 14. sz.). A nemzetiségek, főleg a szerbek és a románok, mereven szembe szállnak a javaslatokkal, amelyek pedig egyébként éppen

³ Kemény G. Gábor. A magyar nemzetiségi kérdés története I. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében. Bp. 1946, 110.

az országnak a feudalizmusból való teljes kivetését célozzák az élet jelentős területén. Kemény G. Gábor precízen fogalmazza meg, hogy a nemzetiségi egyházak ellenszegülésének az oka: „... önkormányzatuk csorbitását, az állami anyakönyvezésről szóló javaslatban pedig egyik legfőbb jóvelelemforrások megcsappanását és a magyarosító politika előretörését látják” az egyházpolitikai javaslatokban. Helyes-e, ha a nemzetiségek *minden* kormányellenes megnyilatkozását rokonszenven kísérjük? Éppúgy helytelen, mintha minden magyar nyilatkozat vagy intézkedés felett egyoldalúan pálcát törünk. Kemény G. Gábor gyűjteménye éppen abban van segítségünkre, hogy valósan, minden fény- és árnyoldalával együtt lássuk meg a magyar uralkodó osztály és a nemzetiségek polgári és klerikális értelmiségének a küzdelmeit. A kormányzat nemegyszer jól látja feladatát a közismert történeti okok miatt elmaradt államapparátus modernizálása terén; persze, a feudális intézmények felszámolását minden esetben a magyar nemzeti állam szempontjai szerint, tehát magyarosító szándékkal hajtja végre. Csak egy példával illusztráljuk, hogy éppen a nacionalista sovinizmus ellen vívott küzdelem szempontjából kell e kor eseményeiről óvatosan és körültekintő módon ítélnünk. Ma, a nemzetiségi kérdés nyugvópontra jutásának, a nemzetiségi jogok demokratikus tiszteletben tartásának korszakában a nemzetiségi tanítási nyelvű középiskolák alapvető követelménye, hogy bennük az állam nyelvét és irodalmát tanítsák. Nincs az a demokratikus állam, amely ezt ne kívánná meg. Nos, az 1883. évi XXX. t. c., az ún. középiskolai törvény semmi egyebet sem ír elő a kiegészítési korszak nemzetiségi nyelvű gimnáziumai számára. Mégis, a maga korában az adott helyzetben a nemzetiségek vezetőinek a szemében milyen sérelmet jelentett! Persze, a magyar nemzeti állam híveinek, a magyar sovinsztáknak az a középiskola volt az ideálja, amely magyarosító gépezet, semmi más; a nemzetiségek vezetői előtt pedig éppen ez a magyarosító gép lebegett rémkép gyanánt. Vajon ez utóbbiak mentesek voltak *minden* sovinizmustól? Már annak sem lehetett sok hitele, amikor pl. az 1849-ben olysomorú szerepet játszott „muzkavezető” Dobrjanszki Adolf szólt az igaz patriotizmusról, s szállt síkra a nemzetek egyenjogúságáért (I. köt. 26. sz.). De vannak esetek, amikor még a legtiszteletreméltóbb nemzetiségi politikusok megnyilatkozásaiból is kilóg a sovinizmus lólába. A nemzetiségi politikusok egyik legrokonszenvesebb alakja, aki szerb oldalon képviseli a méltóságteljes deakferenci patriotizmust: Miletics Svetožar. Fellépései: megannyi tanúságtétel meglehetősen hazaszeretetről s a nemzetiségi kérdés humánus megoldásáról. Mégis: hányszor csúszik bele érvelésébe a nacionalizmus korának szülőkötőjébe, sőt, szűkkeblű szláv szemlélete! „A magyar nemzetiség szláv vérből kapta a legnagyobb államférfiainak, vezéreinek és tudósainak” — mondja sovinszta elfogultsággal — elismerjük — a szlovák Matica bezárása felett érzett jogos felháborodásában (I. köt. 133. sz. H). Lentebb szólni fogunk arról, hogy a szlovák nacionalista politika egyik e korbéli spiritus rectorának, Svetožar Hurban Vajanský-nak Kemény aránylag kevés helyet szentel; abból a néhány utalásból, ahol neve, személye mégis előkerül, így is kitűnik az érdekes kettősség: mindaddig érezzük erkölcsi fölényét, amíg a ténylegesen fennálló visszaéléseket, a kormány nemzetiségellenes politikáját ostorozza, de ez az erkölcsi fölény azonnal kétségessé válik, amikor ő maga sem tud a nemzetek egyenjogúságának büles álláspontján maradni; hiszen még a magyar kultúra önállóságát is tagadja, szerinte az pusztán idegen kultúrák főzete,⁴ De hogy két türelmetlen nacionalizmus áll itt egymással szemben, s nem egy mindenben bűnös elnyomó s egy mindenben ártatlan elnyomott, az legjobban a kiegészítési korszak magyarországi nemzetiségi kérdésének legnagyobb botránykövéből, az 1892. évi román *Memorandum*-ból világlik ki. Ma már nem kétséges, hogy megírására, politikai sérelmeinek a feltárására a román népnek joga volt. Minden elnyomottnak joga van arra, hogy panaszkodjék. De olvassuk csak el a szöveget (I. köt. 200. sz.), jó néhány olyan állítás van benne, amely — enyhén szólva — kimeríti a sovinizmus fogalmát. 1848-at például „szomorú év”-nek nevezi, holott jól tudja, hogy a szabadságharc esztendejére már akkor is minden magyar tisztelettel nézett; az erdélyi magyarság és románység arányszámát viszont lényegesen eltorzítja: 200 000 magyarról és 1 500 000 románról beszél, holott az 1891-i statisztika 697 945 magyart és 1 276 890 román mutat ki Erdélyben. Minél jobban éledek a viszony a nemzetiségi harcban részt vevő uralkodó osztály és a szlovák, román, délszláv, szász polgárság között, az elfogultság *mind a két részen* annál nagyobb, megindul a történethamisítások s az egymásra lícitálások hosszú-hosszú sora (I. pl. II. köt. 113. sz.).

Kemény G. Gábor a nemzetiségi megbékélés híve, sőt harcosa s ezért gyűjteményében mindenütt gondolt ügyel mind a magyar, mind a nemzetiségi részlőről megnyilvánuló pozitív megnyilatkozások hangsúlyozására. Mind a két kötetnek az előszavában hangsúlyozza, hogy ez az elidegenedésnek ebben a szomorú korszakában nem könnyű feladat. A pozitívumok közül a munkásmozgalomra hívjuk fel a figyelmet; már említettük, hogy a munkásmozgalom tudatos és nem is egyszer élesen harcolt mindenfajta nemzeti elnyomás és nemzetiségi súrlódás ellen. De a tárgyalt korszakban a munkásmozgalom és megjelenési formái: az alföldi agrár-

⁴ Andrej Mráz, Svetožar Hurban Vajanský. Štúdia. Bratislava 1926. 11–12.

proletár-mozgalmak és a Szociáldemokrata Párt mégsem rendelkeztek elég nagy átütő erővel ahhoz, hogy döntő módon beleszólhassanak ebbe a kérdésbe. Vajon ez azt jelenti, hogy a széles tömegek is az egymás elleni acsarkodás útját járták?

Kétségtelen, hogy a kornak az uralkodó osztályok diktálta divatja: a türelmetlenség a másik nemzet iránt. De a vezető politikusok, a „hangadók” mind türelmetlenebb és türelmetlenebb uszítását itt-ott mégiscsak megtörte egy-egy bennünk, irodalomtörténészeket is erősen érdeklő nemzetiségi politikus. Hadd célozzunk itt elsősorban a már említett Miletics Szvetozárra, aki mindvégig a tisztesség határain belül maradván, erkölcsi alapjának tudatában támada a nemzetiségeket elnyomó magyar kormánypolitikát, s látta meg élesen azt is, hogy ez a helytelen politika mennyire a Monarchia imperialista törekvéseinek a függvénye (I. köt. 52., 59. sz.). Egy-egy parlamenti felszólalása (így pl. már említett interpellációja a szlovák Matica ügyében, I. köt. 133. sz.) kisebb vagy nagyobb szónoki remekmű. A mai magyar olvasó nem tud arcpirulás nélkül arra gondolni, hogy a humánus és az emberi jogok e nagy szónokát a kor magyar politikai vezetése milyen eszközökkel fosztotta meg szabadságától (vö. I. köt. 34., 61., 136. sz.). Némileg ugyanez a szégyenérzet fog el, ha a kor egyik legtisztesztelemértőbb szlovák írójának és politikusának, Paulíny-Tóth Vilmosnak a példájára gondolunk. Az ő esetében az irodalom- és politikai történetnek nemcsak általában véve érvényes összefüggéseire gondolunk. Paulíny-Tóth életének és arcképének a megrajzolása már csak Petőfi-fordításai révén is a magyar—szlovák kapcsolatokat kutató irodalomtörténészek is elsőrangú kötelessége volna. Bőven találunk adalékokat ennek a majdan elkészítendő monográfiának, illetőleg végső mondanivalójának az alátámasztására Kemény G. Gábor gyűjteményében. Paulíny-Tóth Vilmos elsősorban saját népe javáért küzdött (pl. I. köt. 56., 65. sz.), magatartásában viszont ott élt a haza mélyesges szeretete. Nagyon sajnáljuk, hogy híres „8 rendbeli törvényjavaslatát Magyarország anyagi fejlődésének előmozdításáról” Kemény gyűjteménye csak jegyzetben említi (I. köt. 85. sz., 3. sz. jegyzet), holott éppen ennek a szövege domboríthatta volna ki ennek a rendkívül képzett és kora magyar sovíniszta politikájától méltatlanul üldözött nemzetiségi politikusnak mély patriotizmusát. Köztudomású, hogy Paulíny-Tóth még akkor sem adta fel a megbékélésre irányuló törekvéseit, amikor mind az általa képviselt nemzeti ügy, mind pedig az ő személye a lehető legélesebb sovíniszta támadásoknak volt kitéve. Ő adta az adatokat Gáspár Imre Matica-cikkének a megírásához,⁵ a Széchenyi Könyvtár kéziratára pedig őrzi Horn Edéhez írt német nyelvű levelét, amely tragikus mementóként hat: mind a két nemzet jövőendő sorsa szempontjából kéri a sovíniszta hullám megfékezését. Véleményünk szerint Paulíny-Tóthnak ez a levele is jól kiegészíthette volna Kemény gyűjteményének az anyagát. Jellemző viszont, hogy veszi el a kedvét a sovíniszta magyar kormánypolitika még ennek a férfinak is. 1874. november 18-án a következőket írja Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszternek: „Az igaz, hogy én belefogtam Magyarország történelmének chronologikus leírásába; de ezen terjedelmes művem nem készült el, miután én — a Magyar chauvinisták irányunkban kifejtett intoleranciája következtében opportunusnak nem találtam a magyar irodalom szaporításán fáradozni.” (I. köt. 118. sz.) Kemény gyűjteményében sok ilyen elkedvetlenedési folyamattal találkozunk. Milyen tanulságos például az az út, amelyet Roman Miron görögkeleti román metropolisz a kormány jelöltjeként való megválasztásától (I. köt. 122. sz.) egészen addig megtett, amíg Bánffyval nyílt összeütközésbe nem került (II. köt. 103. sz.)! Mindezen fel lehet mérni, mit jelentett lélektani szempontból a magyar uralkodó osztály helytelen nemzetiségi politikája. Erről a szempontból az irodalomtörténésznek sem szabad megelégednie, ha a kor magyar—szlovák, magyar—román, magyar—délsláv stb. irodalmi kapcsolatairól ír.

A nemzetiségi elnyomás és a nemzetiségi súrlódások sivatagában akadtak magyar férfiak is, akik tiltakoztak a sovíniszta politika ellen. De akár generációjából még számos olyan politikust és író-t említhetünk, akik a nemzetiségek egyenjogúságát követelték. Jókai Mórról kell itt elsősorban beszélnünk, akinek „A magyar Chauvinok” című cikke (I. köt. 111. sz.) a korszak egyik legszebb megnyilatkozása ebből a szempontból. Életének utolsó, hanyatló korszakában sem szakadtak meg teljesen kapcsolatai a nemzetiségekkel és magával a nemzetiségi kérdéssel (vö. II. köt. 32. sz.). De az, aki a kiegyezési korszakban mindvégig egyenes gerinccel, minden magyar megbecsülését kiérdemlő jellemes következetességgel áll a magyarok és szomszédaik megbecsülésének a szolgálatában: Mocsáry Lajos. Örömmel értesültünk róla, hogy Kemény G. Gábornak a nagy magyar demokratáról szóló monográfiája és breviáriuma nyomdakész állapotban van; ezért itt a magyar irodalomtörténészeket is érdeklő működését nem is méltatjuk részletesebben. Itt csak azt emeljük ki, hogy Mocsáry nemcsak az emberiség elvét képviselte akkor, amikor a korszak esztelen magyarosító politikájával oly élesen szembe fordult. Jól szem előtt tudta tartani mind a magyarság, mind a nemzetiségek jövőbeli érdekeit is; ha a nemzetiségek képviselőihez szólt, mindig erőteljes hangot adott annak, hogy jövőbeli viszonyukat ne a perc politikai haragja, hanem közös hagyományaink és a magyar tömegek hagyományos és közismert toleranciája

⁵ Gáspár Imre, A tót irodalomból. Figyelő, 1876.

határozza meg. (Vö. pl. I. köt. 175., 184. sz. S.) Ha volt magyar ember, sőt : vezető politikus, aki ebben a korban is sértetlen nimbusszal tartotta a kapcsolatot a szlovákokkal, románokkal, délszlávokkal és magyarországi németekkel, akkor éppen Mocsáry Lajos, korának egyik legnagyobb magyarja volt az. Tételét, hogy a magyar kisemberek százai mennyire helytelenítették a kormány nemzetiségpolitikáját, Kemény G. Gábor iratgyűjteményének nem egy dokumentuma bizonyítja. Lám, Geduly Lajos evangélikus szuperintendens milyen komoly eréllyel hívja fel a szlovák tanítási nyelvű gimnáziumok üldözésének és bezárásának helytelen és az egész ország szempontjából veszedelmes voltára Trefort Ágoston figyelmét! Egyébként érdekes Geduly, Barton József pozsonyi tankerületi főigazgató és Czékus István tiszai szuperintendens hasonló tárgyú jelentését összehasonlítani egymással. Geduly, az erkölcsi alapon álló jellem, keményen az emberség álláspontját képviseli, s udvariasan, de nyíltan megmondja a miniszternek a maga véleményét. Magatartása az árvai szlovákok rokonszenvét is kivívja.⁶ Barton már opportunista, aki csak a sorok között meri megírni az igazságot, s hogy a kormányzat malmára hajthassa a vizet, az igazán kis jelentőségű dolgokat fújja fel a lényegesek rovására. Czékus viszont teljes mértékben az uralkodó osztály sovíniszta álláspontját képviseli. (I. köt. 118. sz.) Minél lejjebb haladunk a társadalmi hierarchiában a tömegember, a névtelen kisember felé, annál kevésbé lehetünk az „intranszigns” módon sovíniszta álláspont tanúi. Olvaszuk csak el figyelmesen a budapesti *Petru Maior* ifjúsági egyesület elleni vizsgálat aktáit : Viola Imre tanácsnok és Amtmann Géza tanácsjegyző mérsékelt, bölcs magatartásukkal megérdemlik, hogy nevük az utókor számára is fennmaradjon. Micsoda kiáltó kontraszt a mindent csak megtorló eljárással elintézni akaró „szigor” és Amtmannak a belügyminiszter szerint „lanyha és célra nem vezető eljárás”-a között! (II. köt. 49. sz.) A névtelen kisemberek milliói nem azonosították magukat a Tiszák és a Bánffyak helytelen politikájával.

Ebben az igénytelen ismertetésben semmi esetre sem akartuk még csak vázlatosan sem összefoglalni a kiegyezési korszak nemzetiségi kérdésének Kemény G. Gábor gyűjteményéből kitűnő eseménytörténetét. I. Tóth Zoltánnak fentebb idézett összefoglalása kiváló módon összegezi az egymást követő kormányok (Deákék, Lónyay, Tisza, Kálmán, Wekerle, Bánffy, Széll, stb.) nemzetiségi politikáját. Mi inkább csak a fejlődés jellemző vonásait igyekeztünk bemutatni, azt, ami a filológiai kutatásnak lehet a megfelelő szakterületeken a segítségére.

Persze, éppen sajátos érdeklődésünk szempontjából vannak a gyűjteménynek olyan részei, amelyekkel kapcsolatban nem tudjuk bizonyos hiányérzetünket eltitkolni. Ez mindenneke előtt a nemzetiségi kérdés külpolitikai vonatkozásaira, a magyarságnak nemcsak a szomszéd népekhez, hanem Európá többi népeivel való viszonyára áll. Már főntebb céloztunk rá, hogy Kemény G. Gábor bemutatja : a nemzetiségi kérdés sajátos alakulása részben a nemzetiségek ügyes propagandája révén Magyarországot a jelzett korszakban mennyire elszigetelte Európától, mennyire ellenünk fordította Európa nagy nemzetét, az angolokat, franciákat, olaszokat — sőt, bizonyos szempontból még a németeket is. A Replica-ügnél (II. köt. 2. sz.), majd a Memorandum-pör tárgyalásánál (II. köt. 1., 29. sz.), de máshol is a jegyzetben kapunk utalást a Magyarországra nézve kedvezőtlen külföldi sajtóvisszhangról. Nagyon érdekes lett volna legalább 1—2 szemelvényt olvasnunk ezekből a külföldi cikkekből. Ez egyrészt azért is fontos lett volna, mert még Kemény jegyzeteinél is szemléletesebben mutatott volna rá a magyarság s a nyugat viszonyának kedvezőtlen alakulására e korban, de másrészt — és főleg — azért, mert a külföldi cikkeken tükröztek volna azok az eszközök és érvek, amelyekkel a Magyarországgal szomszédos országok (Románia, Szerbia, egyes esetekben a csehek) és rájuk támaszkodva a nemzetiségek a külföldi propagandát üzték. Ha olvashatnók Kemény gyűjteményében Fleva tiltakozását és Imbriani határozati javaslatát az Interparlamentáris Unió római konferenciáján a magyarországi román üldözés ellen, ha benne volna Urechia román egyetemi tanár tiltakozása Jókainak Brüsszelben, 1895-ben elhangzott Budapestre szóló meghívására (II. köt. 51. sz.), mindenesetre plasztikusabban állana előttünk az a tragikus elszigeteltség, amelybe ebben a korszakban a magyar uralkodó osztályok vétkeiért önhibáján kívül az egész magyar nép került. A Milléniumot a nemzetiségek minden rendelkezésükre álló eszközzel igyekeztek elszigetelni Európától. Az Egyetértés, a Függetlenségi Párt lapja beszámol arról, hogy a délfrauciák Montpellierbe július 8-ára értekezletet hívtak össze, s erre mint „a latin faj oláh ágának képviselői”, a romániai Urechia és az erdélyi Lucaci is meghívást kaptak. Velük együtt készült Montpellier-be egy szerb és egy szlovák delegátus is. „Ott aztán — folytatja az Egyetértés — érintkezve Európa nevezetes pántlatinistáival, ki fognak adni több európai nyelven egy magukkal hazulról készen vitt tiltakozást az ezredév ellen.” (II. köt. 74. sz.) Valljuk be viszont, hogy a nemzetiségek nem minden esetben haladó jelszavakkal és nem mindig pozitív értelemben keresték a külfölddel az összeköttetést. Nemcsak arra gondolunk itt, hogy a nemzetiségi polgárság megerősödése, pozíció nyérése érdekében építi ki a kapcsolatot a többi nemzetiséggel, tehát a Magyarországgal szomszédos népek felé is. A II. kötet 61. sz. ügyével, a magyar zászló 1895-i

⁶ Albert Pražák, S Hviezdoslavom, SVKL. Bratislava 1955. 164.

zágrábi elégetésével kapcsolatban igen érdekes lett volna olvasnunk az egykorú horvát és az egykorú cseh lapok kommentárjait is. Az Omladina és a cseh polgári diákmozgalom kapcsolatainak a leleplezése minden bizonnyal elősegítette volna a még tisztább látást ebben az ügyben. Teljesen igazat kell adnunk Keménynek, amikor Bánffy Dezső nemzetiségi politikáját és az általa felállított nemzetiségi osztály működését kárhoztatja. Kár, hogy az Országos Levéltárban nem találta meg ennek az ügyosztálynak az iratanyagát. Ennek pótlására viszont föltétlenül közzölnie kellett volna egy-két részletet Jancsó Benedeknek a kérdésről kiadott röpiratából (II. köt. 43. sz.); mi a külföldi vonatkozásokkal kapcsolatban leginkább arra lettünk volna kíváncsiak, mit tartalmazott Iorga Miklós bukaresti egyetemi tanár magyarellenes „irodalmi offenzívája”, amelyet nálunk Jancsón kívül senki sem olvasott,⁷ s amely Jancsót a mereven románellenes álláspont elfoglalásában legalábbis befolyásolta. Kemény többször is célzó egyes nemzetiségek, főleg a románok „felekezetieskedésére” (pl. II. köt. I. sz. A. I. sz. jegyzet, de másutt is), de csak óvatosan célzó rá, hogy itt — antiszemitizmusról van szó, s hogy éppen emiatt az antiszemitizmusok miatt az egykorú magyarországi román vezetők a hírhedt magyarfajló bécsi keresztényszocialista vezetővel, Lueggerrel szövöttek. Rendkívül érdekes volna éppen a Kreuzzeitung-nak a Memorandumról szóló cikkét olvasnunk. Ez talán élesebben megvilágítaná, hogy nem a haladás erői, hanem sötét, retrográd erők is részt vettek a magyarság elleni szövetezésben.

Annyi bizonyos, hogy 1900-ra már sikerült Magyarországot Európától csaknem teljesen elszigetelni. Ennek ellenére vannak Kemény gyűjteményében célzások olyan külföldi kapcsolatokra is, amelyek — főleg Románia felé — pozitív irányba mutatnak. Most mi nem akarunk az elhamarkodottság hibájába esni, nem mondjuk ki, hogy magyar részről talán a haladó román erőkkal keresték a kapcsolatot a monarchikus érzelmű, antiszemita, fanatikusan bigott görögkeleti memorandistákkal szemben. Tisza István 1893-i román kapcsolata (II. köt. 23. sz.) az anyagi érdekeket védő kapitalistáé: a Tisza család romániai olajérdekelttsége húzódik meg nagyváradi románbarát beszéde hátterében. Kemény jegyzete is jól példázza ezt, de ha okmányszerűleg feltárta volna az egész kapcsolatot, akkor mindenesetre sokkal szemléletesebben állt volna előttünk, hogy a magyar uralkodó osztály is rögtön békülékenyebb hangokat pengett, amint az anyagi érdekei úgy kívánják. Másrészt a kérdés részletesebb, okmányszerű bemutatása igen érdekes pozitív kapcsolatokra mutatott volna rá: arra a tényre, hogy a ma már világviszonylatban is jelentős román olaj feltárását kezdeti korszakában a magyar tőke segítette elő. Véletlen-e, hogy részben éppen annak a Tisza Istvánnak a személyén keresztül, aki — mint majd Kemény gyűjteménye III. vagy IV. kötetéből sejtethetően kiviláglik — a század első két évtizedében feltette a koronát a magyar uralkodó osztályok századvégi baklövésére, a nemzetiségi kérdésben?

A nemzetiségi kérdésben méltányos álláspontot valló magyarok közül számunkra, filológusokra nézve is Horváth Gyula, a publicista a gyűjtemény egyik legérdekesebb és legizgalmasabb alakja. 1891-ben, a Replica-ügyben még kioktatja a hozzá forduló román diákokat, válaszában hangneme az a sértő módon vállonveregető fölényesség, amely a kor valamennyi dzsentri vagy dzsentrit utánzó politikusának sajátja, ha a nemzetiségi kérdésről van szó (II. köt. 2. sz. A). Mi az oka, hogy két évvel később elment Bukarestbe, ott a Tará című lapnak interjút adott, és több esetben kiállt a nemzetiségi kérdés demokratikus, békés rendezéséért? Pálfordulás ez? kétségtelen, de rokonszenves pálfordulás, s a kutatót — a filológust is — erősen izgatja: mi okozta? Melyek azok az erők, amelyek arra készítették a nemzeti párti Magyar Hírlap szerkesztőjét, hogy ezt az akkor népszerűtlen szerepet elvállalja (II. köt. 28. sz.), sőt, hogy később a Memorandum-perben is kiáltó szó legyen a pusztában, és figyelmeztesse a magyar hatóságokat a kérdés veszedelmére? (II. köt. 29. sz. NY.) Kemény G. Gáborhoz, a szenvedélyes kutatóhoz méltó feladat volna kinyitni az egész ügy hátterét. Lehet, hogy a gyűjtemény elkészítése közben ez lehetetlen feladatnak bizonyult, de a Tará-ban közzétett interjúnak, az erdélyi román Tribuna és a szlovák Národné Noviny üdvözlő cikkének s Horváth többi, csak a jegyzetbe utalt megnyilatkozásának a közlésével Kemény talán közelebb juthatott volna a probléma megoldásához. Mi működött közre abban, hogy Horváth Gyula tisztességes álláspontra, sőt — éleslátásra jutott a kor egyik legbonyolultabb kérdésében? Hallgassuk csak meg békítő cikkének józan, mégis erőlyes hangját: „Negyven év ellenségeskedésének következményeit egy tollvonással eltörölni nem lehet. Egy emberöltőn át tekintettük egymást gyűlölettel, haraggal és lenézéssel. Barbároknak neveztük egymást a művelt világ népelelőtt. Amit tegnap még állítottunk egymásról, azt ma már le kellene tagadnunk, meg kellene cáfolnunk — és mégis az idő, az események sarkallnak, tétovázunk soká nem lehet.” Horváth Gyula alakja, egész életpályája, de különösen életének ez a fejezete így válik elsőrendű érdekessé s ha Kemény G. Gábor e gyűjteményében csak felvetni tudta a problémát, kérjük, hogy a továbbiakban megoldásán is gondolkozzék.

⁷ Hóman — Szeffü, V. köt. 580.

A gyűjteménynek — szerintünk — a külpolitikai kérdés enyhe háttérbe szorítása mellett az irodalmi vonatkozások kissé másodrendű kezelése a második hiányossága. Igaz, itt elsősorban politikai történeti iratokról van szó; de éppen bevezetőnkben mutattunk rá, hogy e korszakban politika és irodalom magyar — nemzetiségi viszonylatban mennyire egybefonódik. Joan Slavici, akinek a Tribuna 1888. évi sajtóperében elmondott védőbeszéde (I. köt. 184. sz. G.) a román nemzetiségi kérdés érdekes korszakára vet fényt, nemcsak „lapszerkesztő, történetíró és nacionalista politikus” — mint Kemény jegyzetében ugyanott olvasható —, hanem mint korának egyik legismertebb elbeszélője, fontos szerepet játszik a román széppróza fejlődésében is. Nem egy regénye, elbeszélése szól az erdélyi románok sorsáról; egy-egy szemelvény igen szépen szemléltette volna a kor levegőjét, s rámutatott volna azokra a lélektani tényezőkre, amelyek a nemzetiségi kérdés elmérgesedéséhez hozzájárultak.

Talán még fokozottabban mértékben kell reklamálnunk az irodalmi vonatkozásokat szlovák viszonylatban. Hogy Paulíny-Tóth Vilmos esetében irodalom és politika milyen egybefonódásáról van szó, arra már céloztunk. Itt most elsősorban Szvetozár Hurbán Vajanskýról kell megemlékeznünk. A modern szlovák széppróza megalapítója, akit a realista kritika — sekélyessége, szkematikus ábrázolása, a cselekvény fűzésében olcsó fogásai és felszínes stílusa miatt — igen szigorú bírálatban részesített,⁸ ma már elsősorban azért jelent érdekes irodalomtörténeti problémát, mert hosszú ideig politikailag is befolyása alatt tudta tartani olvasóközönségét, a szlovák polgári értelmiséget. Igen élesen sovínizista elfogultsága, konzervatív és cárbarát beállítottsága hosszú évtizedekre meghatározta a szlovák értelmiség magatartását, s ezzel nem kis mértékben járult hozzá a magyar — szlovák viszony elmérgesedéséhez. Vajanský Kemény gyűjteményében aránylag keveset szerepel. Persze, mi talán leközlöttünk volna egy-két pozitív megnyilatkozását is (pl. Mocsáryról, illetőleg Mocsáryhoz írt 1–2 cikket, melyet Kemény csak jegyzetben említ; I. köt. 197. sz. 1. sz. jegyzet), de sokkal részletesebben ismertettük volna nemzetiségpolitikai vonatkozású irodalmi munkásságát. Ha elolvassuk azokat a nagyrészt a túrócszentmártoni Národnie Noviny-ba írt cikkeket, amelyek a budapesti kormánykörök nemzetiségellenes túlkapasáiról szólnak, akkor önkéntelenül is igazat kell a szlovák publicistának adnunk; pátosztát az igaztalanul megsértett ember jogos felháborodásának érezzük. Más helyen viszont már utaltunk rá, hogy Vajanský elfogult sovínizmusával itt-ott még a közeledő magyar lépésekre sem képes tárgyilagosan reagálni. Gáspár Imrének még a Jaroslav Vlčekét is megelőző szlovák irodalomtörténetében csak a hibákat veszi észre, a mű úttörő jellegét nem, mert a magyarság részéről csak az ellenséges megnyilatkozásokat képes észrevenni.⁹ Nyilván megvan ennek a maga politikai háttere, szerintünk elsősorban Vajanský pánszláv beállítottságában, erős kapcsolataiban a cári udvarral. Mintha ennek a szempontnak a kidomborítását Kemény eléggé elhanyagolná. Lehet, hogy levéltári vonatkozásai nem eléggé hozzáférhetőek, viszont máshol találhatott volna rá anyagot, például abban a kiadványban, amelyet a csehszlovák emigráció a második világháború alatt publikált, éppen a csehek és szlovákok orosz kapcsolatainak a dokumentálására.¹⁰ Íme, ismét csak a kérdés külpolitikai vonatkozásainál tartunk. De Vajanský bemutatása más szempontból is alaposabb, részletesebb lehetett volna. A II. kötet 8. száma alatt Kemény közli azt a védőbeszédet, amelyet Vajanský 1892–93. évi sajtóperében Mudroň Pál mondott. Sokkal teljesebb lenne a képiünk a szlovák konzervatív polgárság törekvéseiről, beállítottságáról s egyáltalán: a kor szlovák — magyar viszonyáról, ha Kemény közölte volna Vajanskýnak *Hienizmus Magyarországon* c. cikkét, amely a sajtópör tulajdonképpen tárgya volt, és bemutatta volna szegedi börtönnaplójának legalább egy-két részletét. A kor egyik legjobb dokumentuma e napló: Vajanský az író eszközeivel, de a harcos nemzetiségi politikus egyoldalú beállítottságával mutatja be az államfogház viszonyait, a Memorandum-perben elítélt Lucaciúval folytatott beszélgetéseit és az „úri Magyarország” párbajhőseit, akikkel hol hosszabb, hol rövidebb ideig volt együtt bescukva.

Az írók megnyilatkozásai más esetekben is teljesebbé tehetők volna a képet. Mindazt, amit a nemzetiségek a milléniummal, illetőleg a milléniumi ünnepségekkel kapcsolatban elmondottak, Hviezdoslav híres milléniumi ódája mondotta el a legnemesebb módon és a legművészebben. Erősen kikélt benne a fringias, mentés, frázisos hazafiasság ellen, és kér népe számára megértést, demokráciát Petőfi és Arany szellemében. S ha majd az egyetértés meglesz, hozsannát kiált ő is és boldog himnusszal dicsőíti Istent és az új ezerévet...¹¹ A nagy szlovák költő e műve egy politikai szöveggyűjteményben első pillantásra talán különösen hatott volna, de minden politikai megnyilatkozásnál jobban szemléltette volna a haladó nemzetiségi

⁸ Alexander Matuška, Vajanský prozaik. Zenit. Bratislava 1946. 133.

⁹ Sziklay László, Gáspár Imre. Művelt Nép. Bp. 1955. 112.

¹⁰ Vlado Clementis, Slováci a Slovanstvo. London 1944. Československý výbor pro slovanskou vzájemnost. 64 o.

¹¹ Hviezdoslav, Sbráné spisy básnické II. Túrócszentmárton 1914, Letorosty III. 40 Cestou života, 39. 347–348.

ember mélyeséges patriotizmusát, ugyanakkor viszont meg nem alkuvó kiállását nemzetiségi jogai mellett.

A szlovákoknál Vajanskýék egyoldalú, szinte vak cár-imádatát a csehszlovák nemzeti egység gondolata váltotta fel. Kemény G. Gábor gyűjteménye gondosan és szemléletesen mutatja be a reakciós polgári nemzedéket felváltó realisták elindulását (II. köt. 115. sz.), a *Hlas* című folyóiratot és célkitűzéseit. A magunk részéről azt sajnáljuk, hogy a gyűjteményben nem olvashatunk az ügy előzményeiről: a magyarországi középiskolákból kizárt, Prágába került szlovák egyetemi hallgatók szervezkedéséről, arról, hogy T. G. Masaryk biztatására hogyan alapították meg az egyesületet, és hogy lett később ennek a *Hlas* és irányzata a következménye.¹² Milyen jellemző, hogy a hlasistáknak elsősorban kultúrpolitikai, a szlovák falu kulturális színvonalát emelni akaró mozgalmára a pesti kormányzservek nagy botorul csak rendőri módszerekkel tudnak reagálni! Kemény adalékához (II. köt. 115. sz., B) mi is felemlíthetnénk egy másikat: Wlassits közoktatásügyi miniszter a püspökökhöz és a tanfelügyelők-höz intézett 6860. számú körlevelében már 1898. május 6-án felhívta a figyelmet az ifjúság körében mind jobban és jobban elterjedő csehszlovák mozgalomra¹³ és ellenük szigorú retorziókat kívánt életbeléptetni.

Ekkor már a magyarországi nemzetiségi kérdésnek abban a fázisában vagyunk, amikor a magyarság és a nemzetiségek polgársága között a megegyezés elképzelhetetlen; az események feltartóztathatatlanul rohannak 1918 felé. Éppen ezért várjuk türelmetlenül Kemény iratgyűjteményének további kötetait; reméljük, hogy a válság elmélyülésének útján annak külpolitikai és irodalmi-kulturális vonatkozásait alaposabban fogja bemutatni. A XX. század elejének szlovák politikájában Hodža Milán játszik igen fontos szerepet. Érdekes, hogy már itt, a II. kötetben, éppen 1900-ban is előkerül (II. köt. 128. sz. B. 2. sz. jegyzet) mint a „Budapesti általános tót munkásegyesület” tagja. Hogy került a szlovák polgári politika par excellence képviselője, a polgári Csehszlovákia későbbi miniszterelnöke pesti diákkorában a munkások közé? Hodža diákéveinek ismertetésével talán alaposabb választ kaptunk volna erre a kérdésre. Štefan Janšák elmondja, hogy a neves szlovák politikus fiatal korában sem értett mindenben egyet polgári beállítottságú kortársaival; ez a külön úton járása¹⁴ tükröződik talán Kemény adatában is.

Mindaz, amit a fentiekben hiányként felhoyztunk, az kívánság inkább, mint komoly szemrehányás. Ismerjük történelmi és filológiai kutatómunkánk lehetőségeinek a korlátait, főleg a külföldi források számunkra nehezen hozzáférhető voltát. Ezért szerény megjegyzéseink inkább azt a célt akartuk szolgálni, hogy hozzájáruljunk a további kutatómunka irányainak célkitűzéséhez.

Kemény igen sokat adott gyűjteménye külső formájára is. Gondosan vigyázott az iratok, a jegyzetek, a név- és tárgymutatók következetes rendjére, az egész anyag könnyen kezelhetőségére. Külön elismeréssel kell szólnunk arról, hogy milyen pedáns gondnal vigyázott szomszédaink helyesírására. A szerb, horvát, szlovák, román, cseh és más nyelvű címek és nevek helyesírása csaknem teljesen kifogástalan. Egyetlen megjegyzésünk ezzel kapcsolatban: nem helyeseljük, hogy Kemény a II. kötetben a cirillbetűs szerb nevek magyar írásmódjában eltér az I. kötet gyakorlatától. Az I. kötetben ragaszkodott az Akadémia által ma is előírt szabályokhoz, s az eredetileg cirillbetűs neveket magyaros írásmóddal adta vissza: Zasztava, Miletics, stb. Miért kellett a II. kötetben a szerb neveket horvát helyesírással leírni: Zastava, Miletíć, stb? Eltekintve attól, hogy ez eltér a magyar helyesírás érvényben levő szabályaitól, a két kötet együttes kezelésében, feldolgozásában csak zavart okoz, hogy úgy mondjam: didaktikailag helytelen. Több helyen akadtunk sajtóhibára is; ezek közül csak a *Hlas* c. szlovák folyóirat követői, a hlasisták nevének az írásmódját helytelenítjük. Semmi sem indokolja, hogy hosszú ssz-szel írják: hlásszistáknak.

Összefoglalva az elmondottakat: Kemény G. Gábornak ez az egyelőre kétkötetes gyűjteménye jelentős lépés a magyarság és a szomszéd népek viszonyának a kutatása terén. Olyan alapvető enciklopédia, amelyet egyetlen szakember sem nélkülözhet, aki a benne szereplő nemzetek valamelyikével s a jelzett korszakkal foglalkozik. Kemény G. Gábor tudományos pályájának kiemelkedő állomása, amelyből hosszú nemzedékek kutatói meríthetik majd az anyagot. Együttal kiváló szolgálatot tesz a Dunamedence népeinek megbékélése, a „Pax Danubiana” kialakítása terén.

¹² L. a Detvan 50 rokov v Prahe c. gyűjtemény. Praha 1932. 285.

¹³ Štefan Janšák, Život Dr. Pavla Blahu. Trnava. Spolok Sv. Vojtecha. II. köt. 1947. 145.

¹⁴ Uo. I. köt. 275—276.

A magyar—orosz irodalmi kapcsolatok történetéből

Egy 1790. évi magyar vers az oroszok ocsakovi győzelmét dicsőíti

RADÓ GYÖRGY

Amióta Ukrajna csatlakozott Oroszországhoz (Perejaszlavi Tanácsgyűlés, 1654), s így az orosz és a török birodalom egymás szomszédja lett, szinte megszakítás nélkül folyt az orosz—török háború. Az orosz és a testvéri ukrán nép érdeke volt, hogy dél felől minél nagyobb biztonsága legyen a török-tatár portyázók ellen, a cárok pedig — azzal az ürüggyel, hogy a keleti kereszténység egykori székvárosát akarják visszaszerezni — hódító mohósággal törtek Konstantinápoly elfoglalására. Az orosz—török háborúskodásban fordulat következett be a XVIII. század második felében, amikor az orosz szárazföldi és tengeri hadak nagy győzelmeket arattak a törökök felett. E győzelmi sorozatban különösen jelentős volt a Dnyeper-Bug torkolatvidékén uralkodó, s úgyszólván a Fekete-tenger egész északnyugati partjának kulcsát jelentő Ocsakov vár bevételé, ami félsztendős ostrom után 1788. december 6-án következett be.

II. József, 1780-tól 1790-ig Ausztria-Magyarország uralkodója, a török háborúban szövetségese volt II. Katalin orosz cárnőnek. Ekkor még nem merültek fel azok az ellentétek, amelyek az osztrák és az orosz birodalom viszonyát később kiélezték (amikor a felosztott Lengyelország területén egymás szomszédjává lettek, majd egymással vetélkedve próbálták érvényesíteni befolyásukat a Balkán-félszigeten).

II. József azt hitte, hogy birodalmának egységét és erejét szolgálja azzal, ha elfojtja a magyar nemzeti törekvéseket (amelyek politikai síkon haladásellenes jelenségben, a vármegyei nemesség kiváltság-védelmező ellenállásában nyilvánultak meg) ; ugyanekkor azonban a korában divatos „felvilágosodott uralkodó” szerepében tetszelgett. A magyar „felvilágosodás” számottevő eseménye, hogy 1788. július 1-én megindul az első magyar irodalmi-kritikai folyóirat, a kassai *Magyar Múzeum*, pontosan egy évvel utóbb pedig az első magyar népszerű tudományos folyóirat, a komáromi *Mindenek Gyűjtemény*. Ez utóbbi 1790. évi IV. kötetének 108—114. oldalán jelent meg az itt következő vers.

OTZAKOV MEG-VÉTELÉRŐL

Míg hideggel fegyverkezve fenyegetnek az egek,
Míg a' jéggel bé-vontt földre havaznak a' fellegek,
Míg a' gyásszal borítottat természetnek szépei
Keseregnek, a' mezőknek el-hervadtott díszei:
Sebes szárnyal észak felől repül a' hir dél felé,
Beszéli, 's hirdet jó jeleket tsevegő szájjal elé.
De mit hirdet? Oztakovnak hirdeti meg-vételét,
Mellynek este tartja szóval a' Kabinétok' felét.
Sem a' számos őrző sereg dühös ellent állása,
Sem Mahumed Profétának segítségül hívása,
Nem mentheték Oztakovot az Oroszok' kardjától,
Hogy meg-válnék a' nagy porta Crimeának külsától. (a)
Alig kezdék tigris módra dühössen ostromokat,
Meg-adák a' török zászlók egyszeribe magokat,
Ki is áll-meg, 's mér fel-tenni ollyatén ellenséggel,
Melly küszködik az éhséggel, hideggel és az éggel?
Hát Románzov? a' fél hőldnak meg-homályosítója
A' békesség' Kajnárgdinál hatalmas tsinálója (b)
Tsak vesztéggel, 's aztat nézi szunnyadozó szemekkel,
Míg mások koszorút kötnek Potemkinnek vérekkkel,
Hát nem indul? 's nem indítja Bender felé Seregét? (c)
Aztat, mely homályba hozta a' török hőldnak egét?
Hiszem ő lett, 's ő tétetett az egek' végzéséből
Ki a' pogányt ki-kergesse a' Keresztyén' földéből? (d)
Tsak is jönne az az idő, 's mit is késik sokára,
Mellyben háгна a' Keresztyén a' Musulmán' nyakára.
Jelen is volt már e' sokszor, hanemha lilimok
Lettek volna e vad népnek védelmező gyámolok.

De mit szóllok? mint a' jelek mutatják minden felől,
 Lész' még idő, 's dolgok jönnek még seregenként elől,
 Kik nyújtának új próbákat e' vitéz' virtusinak,
 Szaporítván koszorúkkal számát koszorúinak.
 Lám a' szomszédban is készül koszorú a' számára
 Borostyánból, de mi légyen e' koszorúnak arra?
 Egyedül az egek tudják, a' fátumok könyvében
 Van el-rejtve, kiknek nézni nem lehet örvényében.
 Terhesek, 's ménykövet hordnak gyomrokban a' fellegek,
 Kiket ártásunkra küldtek a' fel-bosszontott egek;
 Egy le-tsapó villámással adnak néha jeleket,
 Hogy tartanak kebeleken, Berlińi mennyköveket.

* * *

Hát a' nap, mely lelkesíti ezeknek mozgásait (e)
 Melly ki-szabta, 's mérsékeli futásoknak útját,
Katharina, kinek messze ki-ható sугárától
 Sok népek életet vesznek, 's tsendességet karjától,
 Mint a' kő-szál a' fel-forrott haboknak közepette,
 Melly ellen a' tenger minden erejét meg-vetette:
 De ő helyt áll, 's bátran truttzol a' zúgó szelekkel is,
 Ámbár az ég jöjjön reá mennyköves nyilakkal is,
 Vagy mint a' sas a' meg-búsult egek' tsattogásában,
 Meg nem retten nints akadály a' nap-felé útjában.
 Lába alatt kettős hanggal dörögnek a' fellegek
 El-múlással fenyegetnek az ellenünk költ egek:
 Ő fellyül eztet neveti eggy bátor tsendességgel,
 Gondolván mi baja légyen néki a' búsult éggel;
 Úgy áll ez a' vitéz Dáma e' félelmes időben,
 Ámbár népek légyenek rá minden felől menőben
 Eggy-felől a' dolyfős fél-hóld öklel reá szarvával,
 Hogy el-vége vagy Crimeát ossza Catharinával:
 Más felől az eggyes sasnak szövetséges tábora,
 Mellyet még a' nagy *Fridriknek* élleszt el-hunyott pora.
 Törekedik, 's azon vagyon tökélett szándékával,
 Hogy a' sast meg-tántorítsa eggy kardja vágásával.
 De rendelték az Istenek e' Sasnak védelmére
 Más kettős Sast, mely kész lenni mindig segedelmére,
 Hogy kettőzött erejekkel végzését az egeknek
 El-hárítsák, kik károkra lehetnének ezeknek.
 A' nagy nagyjal barátkozik, mert az eggyik' virtusa
 A' másiknak nagy dolgokra vezető grádusa.

* * *

Ezen versemet írtam még az el-múlt 1789-dik esztendőben Januáriusban, azon idő tájban, midőn az Oroszok Hertzeg Potemkin' vezérlése alatt Oszakovot ostrommal meg-vették. Azok a' mellyeket akkor tsak jövendölés-képpen írtam, most bé-telleyesedni láttatnak.

Pataky Miklós

Jegyzés (a) Ezen Vár méltán neveztetik Crimea' külsának, kivált miolta az Oroszok bírnak minden ott lévő tengeri ki-kötő helyeket. Ezen Vár őltalmazta a' Dniester, Dniepper, és az Ázovi tenger között fekvő földeket, kivált miolta az 1739-dik esztendei békesség' ereje szerént Ázov el-rontatott.

Jegyzés (b) Kajnárgdi vagyon Bulgáriában, a' hol 1774. Júniusban Feldmárschal Romanzów a' magas hegyek' tetején bé-sántzott Nagy Vezért, elébb Drinápolyból jött eleségét el-fogvan, s' ugyan ezen várostól Generál Kamenszkoy által el-szakasztván, a' békességre kényszerítette.

Jegyzés (c) Már Bender az el-múlt 1789-dik Esztendőben, mintegy Novemberben Hertzeg Potemkin által, önként való fel-adással meg-vétetett.

Jegyzés (d) Lehet úgy nézni Feldmarschal Romanzovot. Végre is vitte volna ő ezt, ha a' mi felséges Udvarunk azon okból, hogy az Oroszok nekünk se Erdély, se' Magyar Országban szomszédaink ne légyenek, ezen háborúnak további folytatását fegyverrel nem kívánta volna meg-akadályoztatni. Ezen háboru el-kerülésére esett-meg Lengyel Ország' el-osztása, mellyre

a' meg-hólt nagy Prussziai Királynak első gondolkozást szolgáltatottak a' mi általunk el-foglal-tott tizen három Városok. Lásd a' nagy *Fridrik munkájának ötödik darabját.*

Jegyzés (e) Tudniillik Feldmarschal Potemkint és Romanzowot úgy lehet nézni, mint tsillagokat a' magok nagy napjok körül, a' mely az ő futásaikat mérsékeli. Ezen öreg Vezér ugyan le-szállott már a' Had'-theátrumáról.

A magyar versben lelkes hangon megénekelt orosz győzelem valóban döntően befolyásolta a további eseményeket: következménye volt a Jásiban 1791-ben kötött béke, mely a Dnyeper-Bug torkolatvidék nyugati partját is Oroszországhoz csatolta. Az egykorú orosz költők is érthetően elragadtatott hangon ünnepelték az ocsakovi győzelmet; Vengerov vaskos gyűjteményében, mely közel másfélezer nagy alakú, két-három hasábos oldalon mutatja be a XVIII. század orosz költészetét,¹ hat olyan nagyobb lélegzetű költeményt találunk, amely közvetlenül, címe szerint is az ocsakovi győzelmet dicsőíti: Vaszilij Petrov, Ippolit Bogdanovics és Gavriil Gyerzavin egy-egy, valamint Nyikolaj Nyikolev három ódáját.²

Ha eltekintünk a szépirodalomnak csak engedménnyel minősíthető krónika-irodalomtól, amelyben — különösen orosz részről — már jóval korábban bőven akadnak a két nép kapcsolataira vonatkozó részek,³ akkor azt mondhatjuk, hogy Pataky Miklós ódája jelenlegi tudomásunk szerint az első szépirodalmi mű a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok történetében. Bízvást megérdemli tehát, hogy e közléssel kiemeljük a több mint másfél évszázados ismeretlenségéből.

A *Mindenes Gyűjteményről*, melyben a vers megjelent, egyetlen modern sajtótörténeti könyvünk ezt írja: „1789. július 1-én indult Komáromban első népszerű tudományos folyóiratunk Péczely József szerkesztésében, Mindenés Gyűjtemény címmel. Péczelynek és a köréje csoportosuló mintegy 40 tagú komáromi tudós társaságnak egyetlen célja az olvasás népszerűsítése és általa a felvilágosodás szolgálata volt. Meg is mondják, hogy nem tudósok számára írnak, hanem az asszonyokat és a még csak ritkán olvasó nemeseket akarják a magyar könyv szeretetére nevelni. Változatos, gazdag tartalmú a folyóirat — felöleli mindazt, ami a XVIII. század emberét érdekelhette. Az egyiptomi múmiák vagy Amerika felfedezése éppúgy helyet talál benne, mint a selyembogár leírása vagy a hímlőoltás. Nincs még egy egykorú lapunk, amely annyi ismertetést hozna a század haladó francia irodalmáról. Péczely közvetlen munkatársa Perlaki Dávid és Mindszenty Sámuel volt. A társaság többi tagjának neve majdnem mind ismeretlen, a nagy írók közül csak Kazinczy írt a folyóiratba.”⁴

„A társaság többi tagjának neve majdnem mind ismeretlen...” Ezek közé az ismeretlenek közé tartozik Pataky Miklós is, az Ocsakov bevételéről szóló vers szerzője.

Alapvető írói élettrajz-gyűjteményünk csak keveset tud róla: „*Pataki Miklós* Bécsben. — Hosszabb költeménye a Magyar Musában (1789. Discreta a III. Musába szöllő poétának); czikkei a Mindenés Gyűjteményben (III. 1790. költ. és Muszka birodalomnak miért van kétfejs sas czimere. IV. költ.) — A m. n. muzeumi hirlap-könyvtár példányából.”⁵

Az élettrajz-gyűjtemény mindössze ennyit mond Pataky Miklósról. És vajon mit árulnak el művei?

Csekély számukhoz képest elég sokat. Félreérthetetlenül a francia forradalomra utalva (alig egy esztendővel annak kitörése után), ostorozza a zsarnokságot; a magát felvilágosult uralkodónak tartó, racionalista II. József alatt ezt bízvást megteheti, annál is inkább, mert a zsarnoksággal szemben az alkotmányos monarchiát állítja eszményképül. Álláspontját úgy kell értékelnünk, ahogyan Lenin értékelte Ragyiscsevét és Puskinét, akikről feltétlen elismeréssel nyilatkozott,⁶ s akik közül az előbbi ugyan Patakynál (vele egyidejűleg) valamivel radikálisabb,

¹ Русская поэзия. Собрание произведений русских поэтов. Том I. XVIII век. Издаётся под редакцию С. А. Венгера. С.-Петербург. 1897.

² Василий Петров: Ее Императорскому Величеству ЕКАТЕРИНЕ ВТОРОЙ Самодержице всероссийской на взятие Очакова. — Русская поэзия. Том I. стр. 389—391.

Ипполит Богданович: Ода, сочиненная очаковских полей пастушкою на взятие Очакова. — Там же, стр. 196.

Гавриил Державин: Осень во время осады Очакова. — Там же, стр. 639—640. Николай Николев: Ее Величеству, Великой Государине, Императрице ЕКАТЕРИНЕ АЛЕКСЕЕВНЕ, на взятие города Очакова. — Там же, стр. 790—791.

Николай Николев: Русские солдаты, гудошная песнь на случай взятия Очакова. — Там же, стр. 797—798.

Николай Николев: Ода Российским солдатам на взятие крепости Очакова, сочиненная от лица некоего древнего Российского Пинты. — Там же, стр. 799.

³ V. ö. *Hodinka Antal*, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916.

⁴ *Dezsényi Béla*—*Nemes György*, A magyar sajtó 250 éve, I. köt. Bp. 1954. 36.

⁵ *Szinnyei József*, Magyar írók élete és munkái, X. köt. Bp. 1904. 494.

⁶ *Lenin*, Az irodalomról, Szikra 1949. 167. és 208.

az utóbbi azonban (negyedszázaddal később) szinte azonos állásfoglalású.⁷ Mielőtt ezt az állítástunkat egy-egy versrészlet bemutatásával bizonyítanók, még megjegyezzük Pataky csekély számú írásának még egy érdekes sajátosságát: szerzőjük oly érdeklődéssel fordult az orosz problémák felé, amely akkor Magyarországon egészen szokatlan volt. *Miért vagyon a' Muszka Birodalomnak két fejű Sas Tzímere* c. cikkében⁸ arról elmélkedik, hogy a római birodalom kettészakadása óta nyugaton és keleten egyaránt a kétfejű sas jelképezi a császároknak mindkét birodalomrésze támasztott igényét, s Bizánc utolsó uralkodójának nővére, Zsófia mintegy hozományként adta át ezt az igényt férjének, Ivan Vasziljevics orosz cárnak. *Dűsérete a III-dik Muszába szálló Poétának* c. verse⁹ (melyet Szinnyei, mint láttuk, téves címmel említ) kora nevezetes írójához, Horváth Ádámmal szól, ez az egyetlen olyan műve, amely nem tartalmaz orosz vonatkozást. Legtöbbször *A' Hadi történetek Írójához* c. verse¹⁰ árul el politikai állásfoglalásáról, s ebben a versben ismét érdekes orosz vonatkozással találkozunk. Versének ezt a minket érdeklő részletét állítjuk most összehasonlításul Ragyiscsev és Puskin egy-egy versrészlete mellé.

„Kiknek egek a' meg-fagyott Pólusok' sarkát méri
 'S téli napjok nyárban lévő est-hajnalkunt éri,
 A' mostoha természetnek havai' közepette,
 Hol úgy látszott, a' Teremtő a' Genit elrejtette (b)
 Sietnek a' fel-tett Tzélhoz kettőzött lépésekkel
 Truttolván a' havak között a' mostoha egekkel,
 Míg e' mi lakta földünknek némelly szegeletibe,
 Hol kevésel Despotismus ült a' népek székibe (c)
 Mellynek minden esze, kedve maga haszna' vágyása
 Azért sok jó szabadságnak alája vermet ása,
 Sok Nemzetek az el-rontott Királyi szék' hantjain,
 Az össze-tört Despotismus romlott maradványain
 Építik a' Szabadságnak, 's emberi jusnak várát
 Ki-szabván a' Királysággal járt hatalom határát.” (d)

Az „el-rontott Királyi szék' hantjain” „a' Szabadságnak, 's emberi jusnak várát” építi a nép, korlátot szab a királyi hatalomnak — a gondolati mag hasonló, csak a kifejezés élesebb, radikálisabb Ragyiscsev ódájában; a nép így vonja felelősségre a zsarnokot, aki visszaélt a nép adta hatalommal:

„Тебя облек я во порфиру
 Равенство в обществе блюсти,
 Вдовицу призирай и сиру,
 От бед невинность чтоб спасти.

 Но ты, забыв мне клятву данну,
 Забыв, что я избрал тебя...”¹¹

„Én öltöztettelek bíborba,
 Hogy egyenlő törvényt te tégy,
 Özvegyet, árvát istápolva,
 Ártatlanok védője légy.

 S te feleled, hogy esküt tettél,
 Hogy én emeltelek ide...”

Pataky versének itt idézett utolsó két sora — az emberi jog által korlátozott királyi hatalom gondolata — szinte egybevág Puskin következő soraival:

„Владыки! вам венец и трон
 Дает Закон — а не природа:
 Стоите выше вы народа,
 Но вечный выше вас Закон.”¹²

„Uralkodók! törvény adott
 Nektek jogart — nem a természet:
 A nép fölé emelt a végzet,
 De feljebb áll s örök a Jog.”

⁷ Vö. Ragyiscsev, Szabadság, Óda (1790) és Puskin, Szabadság, Óda (1817).

⁸ Mindenes Gyűjtemény III. köt. Komárom 1790. 369—370.

⁹ Magyar Musa VI. füz. Bécs 1789.

¹⁰ Mindenes Gyűjtemény III. köt. Komárom 1790. 295—298.

¹¹ Ragyiscsev, Szabadság, Óda, 15. és 18. strófa.

¹² Puskin, Szabadság, Óda, 5. strófa.

Érdekesek a magyarázó jegyzetek, melyeket Pataky e verséhez fűz:

(b) Tudniillik a' Russusokból, 's más éjszaki Nemzetségekből, kik első Péter tsászár idejéig a' leg-tudatlanabb Nemzetségek közé számláltattak, és úgy láttattak, mintha ők a' természet' adományainak semmi nagy mértékével nem bírnának, a' mely széles értelemben a Genit teszi.

(c) A' Despotismust úgy lehet nézni, mint valamely időtlen szüleményjét az Uralkodás' módjainak, a' hol sem Ország Státusai, sem fundamentális Törvények nintsenek. Lásd Mont-esquieu első darabjának harmadik részét (Káputját).

(d) Tudniillik a' Királyi Hatalomnak határa a' Státus boldogsága, és külső 's belső bátorsága.

A zsarnokságnak és a törvényességnek ez az éles szembeállítás, a zsarnokság kipellen-gérezése lehet II. József uralkodási elveinek dicsőítése, de lehet a haladó gondolkodásnak az akkori lehetőségek legszélső határáig menő megnyilvánulása is. Mindenesetre az a tény, hogy ezek a kijelentések a francia forradalom kitörése után jelentek meg, tehát akkor, amikor a monarchikus hatalom körüli vita már kiéleződött, és az a tény, hogy Pataky *éppen ekkor* kapcsolja össze a szabadság, az „emberi jus” várának építését az „el-rontott Királyi szék” fogalmával, arra vall, hogy a haladó gondolkodásnak és az írói bátorságnak példájával találkozunk, s ezt az elfelejtett literátort csekély számú ránk maradt műve alapján is irodalomtörténetünk pozitív alakjai közé sorolhatjuk.

Miután így — amennyire lehetett — megismerkedtünk Pataky Miklóssal és műveivel, most térjünk vissza még egyszer az Ocsakov megvételéről szóló ódájához. Helyesebben annak (d) jegyzetéhez és ezzel kapcsolatos soraihoz.

Rumjancev (a versben „Románzov”) „tsak vesztégel” — írja Pataky — és csak szunnya-dozva nézi, míg Potyomkin dicsőséget arat, s a költő türelmetlenül kérdi: „Hát nem indul?” Ehhez megjegyezhetjük, hogy azóta már nyilvánvaló: Potyomkin féltékenységből akadályozta hadvezértársát,¹³ s ugyanekkor Potyomkin tehetetlensége volt az oka az ostrom elhúzódásának.¹⁴ Pataky tehát a „vesztégelés” ellenére méltán magasztatja a kiváló Rumjancevet, és érthető az a lelkes túlzása, amellyel ezeket a sorokat írja: „ő tétetett az egek' végzéséből, Ki a' pogányt ki-kergette a' Keresztyén' földéből.” Pataky maga is érzi, hogy elragadtatása túlzó, ezért tartja szükségesnek a jegyzetbeli magyarázkodást: „Lehet úgy nézni Feldmarschal Romanzovot.” S az ezután következő mondat különösen figyelemre méltó — egybevetve a vers után, csillag alatt írottakkal.

Cikkünk elején, a történelmi helyzet ismertetésekor II. József és II. Katalin szövetsé-géről írva, megállapítottuk, hogy akkor még nem merültek fel azok az ellentétek, amelyek utóbb a két birodalom viszonyát kiélezték. Pataky (d) jegyzete a törökökre mérendő végleges csapás halogatásának mentségéül ezt hozza fel Rumjancev védelmére: „Végre is vitte volna ő ezt, ha a' mi felséges Udvarunk azon okból, hogy az Oroszok nekünk se Erdély, se' Magyar Országban szomszédaink ne légyenek, ezen háborúnak további folytatását fegyverrel nem kívánta volna meg-akadályoztatni.” A két birodalom leendő ellentétei tehát előre vetítették árnyékukat, s hama-rosan be is következtek, hiszen Pataky egy évvel utóbb, a vers közlésekor még ezt a mondatot fűzi hozzá: „Azok, a' melyeket akkor tsak jövődülés-képpen irtam, most bé-tellyesedni láttatnak”.

Ami azt bizonyítja, hogy irodalomtörténetünknek ez a dokumentuma történészeink figyelniét is megérdemli.

¹³ Nagy Szovjet Enciklopédia, második kiad. 37. köt. (1955) 380—381. old.

¹⁴ Uo. 31. köt. (1955) 483. old.

Ibsen Magyarországon II. rész

BÁRSONY IMRE

A Vigszínház 1923. május 5-i *Solness építőmester* bemutatójáról Kárpáti Aurél a főpróba után fájdalmasan állapítja meg, hogy a mai fiatal generáció számára Ibsen csak porlepte, fakó olajnyomat. Kárpáti nem hiszi, hogy az ő generációja tévedett annak idején, amikor Ibsenért lelkesedett, sőt a felújítás alkalmával élőbbnek, igazabbnak tartja a *Solness*t, amelyben a tragikus zseni szimbólumát látja, és örök, soha el nem múló emberi fájdalmak zokogását hallja ki e drámából.

Ebben a korszakban, mondhatni hosszú időn át, minden esztendő meghozta a maga Ibsen-eseményét, amely arra enged következtetni, hogy ez a drámaíró, ha nem is lett nálunk olyan népszerű, mint az úgynevezett sláger-szerzők, de mindig volt közönsége, mindig akadt színház vagy valamilyen, nem egyszer művészi törekvésű színházi vállalkozás, amely darabjait műsorra tűzte.

A sajtó csak nagyon kevésbé foglalkozott Forgács Rózsi Kamaraszínházával, ahol a művész a dráma öt évi pihentetése után, 1924. február 3-án a *Rosmersholm*t játszotta társulatával. Ez a színházi vállalkozás bátor művészi törekvéseket szolgált. Még ebben az esztendőben a színházi évad végén, június 25-én a Nemzeti Színház klasszikus sorozatának egyik darabjaként bemutatta a *Solness építőmestert*. Kárpáti Aurél, a költő, az alkotóművész élményének, műhelytitkának feltárásával próbál a darab titkához férkőzni, amikor közli, hogy a hatvanon túli Ibsen beleszeretett egy fiatal lányba (ez volt Ibsen életében a gossensasseni idill), és annak írta e drámát. Kárpáti kissé elhidegültlen áll e művel szemben, és most úgy látja, hogy a koszorú, melyet Solness felvitt a torony csúcsára, meghervadt. A drámában ibseni kérdések valóságos halmazát látja. Szerinte a darab konstrukciója nem olyan biztos, mint Ibsen más drámaiban látjuk. Sok nagy Ibsen-magyarázó véleményével egyezik az a megállapítása, mely szerint pusztán az a tény, hogy az építőmester, különösen, ha már idősebb és leszédül a maga tervezte torony tetejéről, még nem szól ellene, mint építőművész ellen. A kritikus szerint a szimbólum kissé erőszakolt. Kárpáti Aurél kritikájából kiérződik, hogy szinte fáj neki, hogy nem tud úgy lelkesedni e drámáért, mint amilyen mértékben nagynak tartja Ibsent, és mint ahogy talán azelőtt lelkesedett a darabért. Az előadásról magasztalással ír.

A következő esztendőben, 1925. május 28-án, a moszkvai Művész Színház társulata szerepelt Budapesten, a *Tenger asszonyá*-ban. Erről a vendégszereplésről ír Costo — nem más, mint Kosztolányi Dezso — a Pesti Hírlap másnapi számában. Azt mondja: a norvég költő már közel sem olyan divatos, mint évtizedekkel ezelőtt volt. Az előadással kapcsolatban felveti a kérdést, mi hozotta az orosz művészeket Ibsennek e darabjához. Ennek okát főleg az oroszokban élő, a tenger utáni nosztalgiában látja. Az előadásról a legnagyobb elragadtatással ír. Ebben a darabban csak lírai színezésű tanulmányt lát és megjegyzi, hogy eredeti fogalmazása tragikus volt, és Ibsen csak Björnson tanácsára írta a kiengesztelő befejezést.

A Pesti Napló kritikusa még rövidebben ír a darabról, melyet Ibsen másodrendű művei közé sorol. E kritika szerint e dráma főszerepe mindig csábítani fogja a nagy színésznőket, akik a misztikumhoz vonzódnak. A kritikus a címszerepet játszó Germanovát Dusehoz hasonlítja.

1927-ben Emma Grammatica olasz társulatával vendégszerepelt a Kamaraszínházban. A vendégek a *Nórát* játszották. A kritikák általában csak az előadással foglalkoztak. Porzsoló Kálmán (Pesti Hírlap, 1927. április 1.) beszámolójában lényegében azt mondja, hogy a főszereplő alakításában több volt az olasz világosság, a kék ég, mint a bánat, a sötétség. Szerinte Itália és Norvégia éghajlati különbségei okozták azt az eltérést, melyet az eredeti dráma és az előadás közt látott.

A Vigszínház egy esztendő múlva bemutatta az Ibsen-életmű zárótételét, a *Ha mi holtak feltámadunk* drámai epilógust, amint maga a költő nevezte ez utolsó drámáját. A bemutató előadás 1928. május 5-én zajlott le. A kritikák hosszan foglalkoztak a darabbal, de feltűnően keveset az előadással. A beszámolók, ha nem is teljes megértéssel, de megérzéssel írtak e drámáról, mert nem tudták kivonni magukat egy nagy drámaköltő megnyilatkozásának varázsa alól.

Kárpáti Aurél, aki egy-egy Ibsen-dráma fölött ki merete mondani a megőregedtség verdiktjét, most teljes fegyverzettel állt ki a bemutatott mű mellett. Minden szava elismerés, megállapításai kritikusai rangjának is bizonyítékai. Szerinte ez az epilógus nemcsak tragikus zárótétele Ibsen tudatosan felépített életművének, hanem valósággal koronaként egy drámai épületen, melynek pillérei *Rosmersholmra* támaszkodnak. Ezek a pillérek egyre spirituálisabb drámai ívet tartanak. Kárpáti szerint ebben a drámában újra megszólal minden ibseni motívum.

E kritika legnagyobb érdeme, hogy talán az első, mely egyik Ibsen-drámával foglalkozva — a napi sajtóban — az egész életművet látja maga előtt, melybe belehelyezi a kritika tárgyát képező drámát. Ezt bizonyítják észrevételei, melyek szerint az egyes drámák közt a motívumok kapcsolatait, azok továbbvitelét látja.

Az 1928-as esztendő hozta meg Ibsen születésének centenáriumát. A Nemzeti Színház és Kamaraszínház igazgatóságában megvolt a törekvés, hogy az Ibsen-életmű minél teljesebben szólalhassék meg a színpadon. Így a Kamaraszínház 1928. december 18-án bemutatta a *Kis Eyolfot*. A kritika inkább udvariasan, mint lelkesedéssel fogadta e dráma bemutatását. A Magyarországon színrekerült Ibsen-drámák közül talán ennek volt a legkisebb visszhangja a kritikában, közönségben egyaránt. A kritikák szerint az előadás minden igyekezete sem tudta ezt a drámát a színpadon életben tartani.

Ebben a centenáriumi esztendőben megszólalt az egykori Thália egyik vezetője, Ibsen hivatott magyarázója, a neves irodalomtörténész, ma egyetemi tanár, Benedek Marcell. A Századunk 1928. június — júliusi számában jelent meg *Az én Ibsenem meg az övék* című érdekes cikke. Benedek Marcell úgy látja, hogy a centenárium nemzedéke tapsol ugyan Ibsennek, de valahogy idegen neki az, aminek tapsol. Viszont a régi nemzedékben felmerül a kérdés, hogy ilyen hamar elavult már Ibsen? vagy annak idején takargatták ezt a szimbólumok? De mindjárt megadja a választ, hogy nem. Ibsen nem lett kisebb, majd lényegében azt mondja, hogy Ibsennél jobban senki nem fejezte ki az emberi tökéletesség utáni sóvárgást. A rövid cikk az elmélyedő irodalomtudós elismerése a nagy életmű előtt.

A Magyar Színház 1930. március 14-én bemutatta a *Kísérteteket*. Ez alkalommal a kritikák általában alig foglalkoztak a darabbal, csak az előadásról, illetőleg az Oszwald szerepét játszó Beregi Oszkár alakításáról írtak. A kritikák szerint a színész, Zaccani, Moissi felfogását követve túljátszotta a szerepét, és a dráma egyensúlya megbillent. Ezzel kapcsolatban a kritikák leszögeznek, hogy a dráma igazi főszereplője az anya. Ennyi az, amit magáról a drámáról írnak.

Akármennyire is sikertelen volt egy-egy Ibsen-bemutató, hosszabb-rövidebb szünet után mindig követte egy másik. A Nemzeti Színház Kamaraszínháza 1933. szeptember 22-én felújításban bemutatta a *Tenger asszonyát*. A kritika úgy írt erről a darabról, mintha az kihullott volna az időök rostáján, vagy pedig az előadásban kereste a hibát. A Kamaraszínház kis színpada nem volt alkalmas a szabad háttér érzékeltetésére. Nem kis mértékben e körülmény fojtotta bele a megírt drámába azt a távlatot, aminek megérzése nélkül e dráma hátastalan marad.

Ha voltak is évek, amikor Ibsen dialógusai nem hangzottak el színpadjainkon, utána mindig jöttek esztendőök, amikor egy-egy drámáját megint játszották. Így hosszabb idő után a Nemzeti Színház 1939. április 1-én bemutatta a *Fiatalok szövetségét*. A kritika az előadása után megállapította, hogy Ibsen kétségtelenül a XIX. század második felének legnagyobb drámaköltője, de a humortól, a vígjátéktól messze áll. A kritikások — főleg Kárpáti Aurél — kevésséget látnak a darab alkotó elemeiben. Ennek okát abban látják, hogy Ibsen, mikor e darabját a *Peer Gynt* és a *Nóra* közt írta, túl volt a romantikán és a realitás után vágyódott. A kritikák szerint ez a darab nem is a pártpolitika, hanem a demagógia kicsúfolása. Ibsen magyarországi sorsában kétségtelenül egyik legnagyobb esemény és a színház egyik legnagyobb teljesítménye volt a *Peer Gynt* 1941. évi bemutató előadása Áprily Lajos fordításában, a Nemzeti Színházban.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy a *Peer Gynt* népszerűségéhez, mint olvasmányak is széleskörű elterjedtségéhez, nagyban hozzájárult Áprily ihletett költői fordítása, mely a magyar műfordítás-irodalom egyik remekműve. A kritika együtt emlegeti Bérczi Károly *Anyegin* és Ábrányi Emil *Cyrano* fordításával. A kritikák bőven foglalkoztak a bemutató előadással, mely a maga újszerűségével, szereposztásbeli felfogásával, díszletmegoldásaival nagy állomás az Ibsen-drámák és főleg a *Peer Gynt* színpadtörténetében. Érdekessége volt az előadásnak, hogy *Peer Gynt* szerepét két részre osztva, a fiatal és az idős Peert, két színész játszotta. Az előadásról, illetőleg annak előkészítéséről a dramaturgiai művészi problémákról, melyeket e dráma színrevitele felvet, érdekesen, a színházi szakember éles megvilágításaival ír Székely György, a Nemzeti Színház 1941. évi Évkönyvében.

A *Peer Gynt* már a magyar irodalom közkincese lett. Ez magán a mű értékén kívül Áprily fordításának köszönhető. E fordítást méltatja Zolnai Béla a *Szellem és Élet* V. évf. 1. számában.

Zolnai azzal kezdi tanulmányát, hogy a fordításhoz három dolog kell: 1. Lélek, amely együtt tud rezegni az eredeti minden rezdületével, amely behatol a lényeg mélységeibe és követi szédülés nélkül az idegen költőt minden magaslapon. 2. Tudás nyelvismerő, akinek a magyar fordítókészség minden eddigi eszköze rendelkezésére áll. 3. Költő, aki magából merít, és élő hangforrássá teremti a másolt visszhangot. Zolnai azt írja ezek után — és joggal —, hogy Áprily mind a három feladatra vállalkozhatott.

Érdekes, amint szembeállítja Áprily szövegét Patthy Károly pedáns fordításával, amelyet nem tart olyan sikerültnek, noha Patthy eredeti norvégból fordított. Itt mindjárt megjegyzi, hogy köztudomású, Ibsen dánul írt, és éppen a *Peer Gynt*ben gúnyos célzást tesz a norvég nyelv sovínisztáira. Noha Zolnai tanulmányának fő témája maga az Áprily-féle *Peer Gynt*-fordítás,

de mégis itt-ott néhány érdekes mondatban magával a drámával foglalkozik. Zoínai méltatja Áprily művészetét, sziporkázó bravúrait, elismeri, hogy mesterien bánták a nyelvvel, mestere a modern szimbolizmus nyelvi kifejezéseinek, amelyhez átmenet volt Ábrányi *Cyrano*-fordítása, ahol már gémlábú sasokról és csodalényekről esik szó.

Talán legérdekesebb Zolnainak az a találó megállapítása, amely szerint Áprilyt költőiségén kívül nem kis mértékben erdélyi mivolta, az erdélyi havasok magábaszított levegője, Ábel, Úz Bence világa, amelyben élt és ismer, Csíksország fenyvesei predesztinálták arra, hogy az északi hegyek álmodozó, fantaszta, ravaszkodó hősének drámáját költőin tolmácsolja. Szerinte van valami közös északi vonás a székelő balladák világa és a *Peer Gynt* között. Ezért mondja, hogy „erdélyi hangok csendülnek ki a fordításból”.

A tanulmány szembeállítja egymással Patthy és Áprily fordításainak egy-egy részletét, és a tárgyilagosság szabályait legszigorúbban betartva teszi szemléletessé az Áprily-féle szöveg sikerültebb költői voltát. Az egyik részlet bemutatása után azt írja: „az ember hajlandó azt hinni, hogy Áprily Lajos maga költötte bele Ibsen szövegébe.” Ez állítását arra alapítja, hogy ez a részlet (Solvejg: „fenyő és fjord között nőttem fel én” kezdetű monológja) nem szerepel Patthy fordításában. Itt megjegyzi, amivel a fordítót dicséri, hogy Ibsen is ott a legnagyobb, ahol az Ewig-Weibliche inspirálja. Zolnai szerint a dráma költőisége Solvejg alakjában kulminál. Ezt azzal is bizonyítja, hogy ez inspirálta Grieget. A fordításra visszatérve, a tanulmány kimutatja, hogy Áprily költészetében erdélyi fenyvesek illata árad, erdélyi havasok fénye csillog, és ez teszi őt észak óriásának hivatott tolmácsolójává.

A Nyugat legelőször a *Társadalom támaszai* 1908. szeptember 25-i, Nemzeti Színház-i bemutatója alkalmával foglalkozik Ibsennel. Kéri Pál írja a beszámolót. Szerinte a Nemzeti Színháznak, talán a legegzenetesebben kevert publikumnak nem kellett Ibsen. Erről azt írja, hogy: „... és amikor egy tömeg ilyen határozottan mond valamit, akkor a tömegnek feltétlenül igaza van.” A kritikus a sikertelenség fő okát magában az előadásban látja, mely nem tudott olyan összjátékot nyújtani, mint amilyent e dráma színpadi megszólaltatása követel. Ezért írja, hogy a Nemzeti Színháznak csak olyan Ibsen-drámát szabad előadni, mely egy-két figurán épül, melyhez elég egy-két nagy művész. Ezért a színháznak inkább a *Solness*, a *Borkmann* előadását ajánlja.

Legközelebb Lukács György foglalkozik Ibsennel abból az alkalomból, hogy Halle-ban, Max Niemeyer kiadásában megjelent Rudolf Franz *Der Monolog und Ibsen* című könyve. Majd Bernhard Münz könyvről (Ibsen als Erzieher) tesz elégedetlen említést. Behatóan foglalkozik Schmitt nagy Ibsen-könyvével (Ibsen als Prophet, Leipzig, megj. Fritz Eckardnál). E munkát sem tartja az Ibsen-mű adta kérdések végleges megoldásának.

A Nyugat 1908. évi I. kötetének 476. oldalán ír Alkalay Ödön *Gabller Hedda* címen. Főleg a főszereplő alakjával foglalkozik. A drámáról semmit nem mond.

Az 1908-as esztendő folyamán a Nyugat elég gyakran foglalkozik Ibsennel. Bárdos Arthur, a Belvárosi Színház későbbi alapítója, Shaw *Ein Ibsenbrevier* című könyvről (Berlin, Fischer Verlag 1908) ír. Bárdos éles bonckés alá veszi Shaw könyvét és azt mondja, hogy a szerző nem Ibsent, hanem sajátmagát magyarázza. Erősen bírálja Shaw cinizmusát, elégedetlen azzal, amit a könyv Ibsenről ír. Cikkének nem ez az érdekessége, hanem Ibsenről szóló megállapításai, melyek nagy elméleti, dramaturgiai tudásról tanúskodnak. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Bárdos később mint rendező hozta először színre Shaw ma újra műsoron levő drámáját, a *Szent Johannát*.

Ebben az évfolyamban (1908. I. köt. 778. o.) Bíró Lajos *Leszámolás Ibsennel* címen ír hosszú tanulmányt, melyben igen erős hangon tör lándzsát Ibsen mellett. A sajtóban, a kritikában még a Nyugat köré csoportosult gárdában is voltak Ibsen-ellenes hangok. Bíró a kritika, az irodalmi és szellemi közvélemény és befogadóképesség elfáradásában látja az ibsenizmus hanyatlásának okát. Érezni minden sorából, hogy a századkezdet szellemi megrekedtségére és útkeresésére céloz, főleg a drámában. Vitába száll Plechanov Ibsen-könyvével, illetőleg főleg azzal, amit e könyv a *Népgyűlölkökről* és a *Kísértetek* Alvingnéjéről mond. Bíró szerint Plechanov túlzott mértékben követel politikát Ibsentől. Bíró a tipikus polgári szemlélet szerint azt állítja, hogy az irodalom felette vagy alatta vagy mellette, de kívül van a politikának. A cikkben nem fejt ki, hogy az Ibsen-drámák a maguk sajátosságaiban, a maguk kérdést felvető hangjában valójában nincsenek a politikán kívül.

Az 1909-es Nyugat II. kötetében Alkalay Ödön *Ibsen Wangel Hildája* címen írja tanulmányát. Lényegében azt mondja, amit a legtöbb kritikus, hogy a Solness építőmester, az öregedő művész önvalomása. Szerinte Solness nem más, mint Ibsen, Hilda pedig a költő álma.

Érdekes, hogy e tanulmányok, beszámolók mindegyike csak az adott drámát látja — ami végül is természetes —, de egyikük sem látja az egész életművet, ami nélkül Ibsen egyik drámáját sem lehet igazán megérteni.

A Nyugat hosszú ideig nemigen foglalkozott Ibsennel. 1917-ben az április 1-i számban megjelent Hajdu Henrik *Brand*-fordításának egy részlete. Hajdu a fordítás elé nagy bevezetőt írt, melyben felfedi a fordítás elkészültének előzményét.

A *Peer Gynt* fordításának a megjelenése és a dráma színrekerülése a Magyar Színházban a Nyugat hasábjain is nagy visszhangot keltett.

Hajdu Henrik a lap április 16-i számában bírálja Sebestyén Károly fordítását. A bíráló kifogásolja, hogy Sebestyén nem eredeti norvégből, hanem másodkézből, német szöveg alapján fordított, és Hajdu szerint ez sok hibát, félreértést okozott a szövegben, de a bíráló rossznak, az eredeti hangját, formáját meghamisítónak tartja a fordító verselését is. Nehezményezi, hogy Sebestyén legalább külsőségeiben nem ragaszkodott az eredeti költemény sajátosságaihoz. Itt Hajdu arra céloz, hogy Ibsen egyes helyeken német szavakat adott alakjai szájába, amit a fordító nem követett. Bírálata azzal fejezi be, hogy ilyen munka alkalom a fordítónak, hogy megmutassa, mennyi benne a költő. Hajdu szerint „sajnos, Sebestyén meg is mutatta”.

A lapnak ugyanebben a számában Schöpflin Aladár beszámol az előadásról. Ezzel kapcsolatban a fordítást meg sem említi. Beszámolója (lásd e tanulmányban az első világháború alatti korszakot) lényegében elismeri és minden más szempontot megelőzve dicséri, mint valamilyen művészi adósság törlesztését, a színház vállalkozását.

A lapnak ugyancsak ebben a számában ír Schöpflin Aladár a Nemzeti Színház *Rosmersholm* bemutatójáról. Szerinte a *Rosmersholm* nem tartozik Ibsen legsikerültebb alkotásai közé. Azt kifogásolja, hogy e drámában az alakok szavakká, gondolatokká, szimbólumokká hullanak szét.

A lap augusztus 17-i számában Lukács György Forgács Rózsáról, a Thália egykori tagjáról ír, abból az alkalomból, hogy a művész nő újra színpadra lép. Ennek kapcsán azt mondja, hogy a művész nő legjobb asszonyábrázolója a Frauenlob Ibsennek és a nőt megvető Strindbergnek. E mondatával arra utal, hogy Ibsen, főleg úgynevezett világirodalmi korszakának drámaiban, a nők mind magasabbrendűek, mint a férfiak.

Úgy látszik, elkövetkezett Ibsen magyarországi reneszansza. A *Peer Gynt* kétségtelenül nagymértékben hozzájárult ehhez. A Nyugat közli a *Peer Gynt* elődjének a *Brand* nak fordítását, illetőleg e fordítás egy részletét Hajdu Henrik tollából.

Nem sokkal ezután a lap 1918. február 1-i száma részletet mutat be Patthy Károly új *Peer Gynt*-fordításából. E fordítást Hajdu Henrik a Nyugat 1918. évi június 1-i számában ismerteti, bírálja. E bíráló érdekessége, hogy Hajdu feltárja azokat a szellemi harcokat, amelyeket Ibsen a norvég irodalmi nyelv megteremtéséért folytatott. Ez a pán-norvég mozgalom, amint Hajdu írja, az irodalomban a művelt testvérn nyelv, a dán ellen szállt harcba. Ibsenig, és még az ő idejében is, Norvégiában a dán volt az irodalmi nyelv. Hajdu szerint Patthy munkájának talán hibája, hogy hiányzik belőle a csengő rímek mámora. De ezt azzal magyarázza, hogy mikor Patthy a fordítás munkájába kezdett, a század elején Ibsen még nem volt az a hivatalosan elismert nagyság, hanem neve zászlot jelentett, és gondolatainak dörgő igazsága a legteljesebben hű közvetítést követelt. Hajdu szerint Patthy nem vette észre, hogy ebben a drámai költeményben a verselés technikai bravúrja nem külsőség, hanem a mű szerves része, aminek visszaadását éppen a hűség követelné. Hajdu szerint Patthy tudta, hogy a *Peer Gynt* konstrukciójának az Asbjørnsen *Peer Gynt* balladájából átvett ritmus a gerince és ezért tartotta meg a versek e ritmikai zenéjét ott, ahol Ibsen a néphallada formáit követi. A kritikus szerint e mű fordítása minden nyelven problémát okozott. Az olaszok prózában fordították, az angol Archernek is ez volt a szándéka, de maga Ibsen beszélte le erről. Hajdu, összegezve mindezeket, azt mondja, hogy ennek dacára Patthy fordítása, úgy mint az eredeti mű, túlnő a könyvdráma keretein.

A következő alkalom, amikor a Nyugat említi Ibsen nevét, a *Hedda Gabler* felújítása a Nemzeti Színházban. Hajdu Henrik ír erről a felújításról. Cikkében a régebbi Ibsen-bemutatókról írott kritikákhoz viszonyítva, új hangot üt meg. Ugyanis a kritikus e bírálataiban az egész ibseni életmű ismeretében, annak társadalmi háttérét látva, tér a drámára. Megállapítja, hogy ennek a darabnak az anyagából nem írhatott Ibsen mást, mint tragikomediót. Szerinte Ibsen költészetének egyik fő motívuma a mindent lealcázás szenvedélye.

A Nyugat annak idején nagy hivatást töltött be. Maga köré gyűjtötte a haladás gondolatát hirdető írókat, kritikusokat, akik a polgári sajtó, napi sajtó korlátai között nem írhattak olyan megköötöttségmentesen, mint e folyóirat hasábjain. Ezek az írók, kritikusok a maradiságot, korlátoztságot különböző módon követelő sajtókból kerestek kiutat, és találtak írásaiknak otthont a Nyugatban. Különböző, legalábbis az árnyalatok széles skáláján különböző világszemléletet, esztétikai művészi látást hoztak magukkal. Ez az oka annak, hogy sokszor ugyanabban a kérdésben, a lap hasábjain különböző vélemények hangzottak el. E körülményre élesen rávilágít a *John Gabriel Borkmann* bemutatása 1923-ban, a Nemzeti Színházban és a Vígyszínházban.

Bólyai Pál még a vígszínházi bemutató előtt, tehát nem színházi beszámolóként, hosszú cikket írt e drámáról és Ibsenről. Bólyai pozitíven értékeli Ibsent, akit Sophokleshez hasonlít. Mélyen szántóan foglalkozik azzal, ami e drámában sorsszerű. Nemcsak érti, de szereti Ibsent. A *Borkmann*ban lát érez, mint ahogy tanulmánya szerint az egész ibseni mű a legtisztább művészi magasságba emelkedik.

Gyergyai Albert már a vígszínházi bemutatóról ír. Ő már nem bízik abban, hogy ez a bukott bankigazgató, aki unalmas magányában egyedül csak kései elégtételről álmodozik, adhat-e, mondhat-e valami lényegeset, érdekessé. Gyergyai bírálatában attól tart, hogy a közönség már nem érti, nem appercipálja ezt a drámát. Soraiból kiolvasható, hogy felfogása közel áll Mehring felfogásához. De örül, hogy a színház megértette és méltóan tolmácsolja a költőt. Ezért írja az utolsó jelenetről: „mint hóba fulladó hegyi kálváriacsoport, sokáig feledhetetlen marad mindazoknak, akik még mindig sokat várnak Ibsentől.”

E bírálat szöges ellentéte, amit Lengyel Menyhért — különben sikeres drámaíró, a *Taifun*, egykor híres színmű szerzője — a Nemzeti Színház *Borkmann*-reprizéről ír. Cinikusán, elutasítóan foglal állást e darabbal szemben. Nem látja az életművet, melynek ez a dráma utolsó előtti akkordja. Nem veszi észre, hogy mégis dicséri e drámát azzal, amit róla mond, amikor azt írja, hogy hatása legtovább még a színészek játékában él, mert egyszerű szerepeket írt, és minden figurájának megvan a színpadi reliefje.

Alkalay Ödön sokat foglalkozott Ibsennel, főleg az Ibsen-i sorsproblémával. Erről ír hosszú tanulmányt a Nyugat 1923. évi I. kötetében.

A Renaissance Színház 1924-ben bemutatta a *Kísérteteket*. Erről a bemutatóról írja beszámolóját Földi Mihály. A kritikus idegenül áll e drámával szemben. Nem is tartja a darab értékének, hogy az mintegy a *Nórát* ért támadásokra válaszként tekinthető. Szemben áll azzal a felfogással, mely szerint nem Osvald, hanem Alvingné a dráma igazi főszereplője.

1926-ban megjelent a *Brand* Hajdu Henrik fordításában. Ezzel kapcsolatban Schöpfung Aladár a lap július 1-i számában ír a drámáról. Ő a *Brandot*, mint az ibseni mű egyik láncszemét látja és értékeli. *Brandot* nem tudja szeretni. A kérlelhetetlen költő kérlelhetetlen alakja előtt bámulattal áll, de nem rokonszenvezik vele. Az erkölcsi parancsnak az a rideg, embertelen fogalmazása, mely a *Brandból* kihangzik, nem tetszik neki. De nem veszi észre, hogy Ibsennek sem, hisz hőst ezért bünteti lavinahalállal.

Hosszabb szünet után 1927. február 1-én ír megint a Nyugat Ibsenről. Alcalay Ödön felveti a kérdést, miért hatnak még ma is az Ibsen-drámák? Ő főleg a *Vadkúcsa* és a *Társadalom támaszaiból* kiindulva jut arra a konklúzióra, hogy vannak úgynevezett ősmesék, melyek néhány mondatban összefoglalható tipikus életsorokat szimbolizálnak. Ő e sorsok summázatát látja Ibsen műveiben.

Ebben az esztendőben a Nemzeti Színház felújította a *Kísérteteket*. E felújítás kapcsán Kürti Pál a lap március 17-i számában nem a darabról, hanem az előadásról ír. Beszámolójának lényege, hogy szemben Földi Mihálynak ugyancsak a Nyugatban megjelent egyik régebbi kritikájával, ő nem Osvaldban, hanem az anyában látja a dráma főszereplőjét. A cikk arra mutat, hogy írójában Ibsen komoly értőjével állunk szemben, aki látja a *Kísértetek* és a *Nóra*, mint két láncszem összefüggését.

Az április 11-i számban Hajdu Henrik a *Brand* Oslóban látott díszelőadásáról ír beszámolót. Érdekessége e beszámolónak, hogy szerinte a mi magyar színészeinktől sokkal ibsenibb előadás telt volna.

Egy évvel később az Ibsen-centenárium évében, 1928-ban, a lap március 16-i számában Sigurd Høst rövid tanulmányt írt Ibsenről. Nem foglalkozik részletesen az egyes drámákkal, inkább az egész életmű szerves felépítésére mutat rá.

Két héttel később, április 1-én Ignótus a 48-as Ibsenről ír. Szerinte nem lehet megérteni Ibsent, ha nem hozzuk kapcsolatba negyvennyolc eszméivel. Ignótus szerint Ibsen forradalmiságát legjobban úgy lehet jellemezni, hogy ahhoz a francia polgárőrhez hasonlítjuk, aki a februári forradalom idején, esős napokon civilben, derekán karddal, de a puskacsőbe ernyőt dugva áll őrségben.

Ebben az esztendőben mutatta be a Vígszínház a *Ha mi holtak feltámadunk* című drámai epilógust. A kritikus a mű ismeretében inkább arra kíváncsi, mit ad a színház e drámából. Szerinte ez a költő zárószava, melyben megvonja a saját élete és általában az élet summáját. Szerinte e dráma előadása valóban nehéz, mert a darab kettős hangját, realiztikus, dialógba átvitt értelmű szimbolikus gondolatot kell a színpadon életre kelteni. Szerinte a rendezés túlzottan lágyra hangolta az előadást, mely csak ott volt kielégítő, ahol érvényben maradt a realiztikus beszéd.

Nagy művészi esemény volt a *Peer Gynt* felújítása, illetőleg új rendezésben való bemutatása 1932-ben, a Nemzeti Színházban.

Erről a január 16-i számban írja beszámolóját Schöpfung, aki főleg azt dicséri az előadásban, hogy a drámában összefonódó realitást és szimbolizmust a rendezés helyesen érzékeltette. Azt írja, hogy ismerni kellene teljes háttérét, vagyis a norvég tájat, népet, mesevilágát, életideáljait ahhoz, hogy e drámát megérthessük. Szerinte csak a *Faust* és a *Hamlet* fogható e műhöz.

1939-ben két Ibsen-bemutató volt a Nemzeti Színházban. Az *Ifjúság szövetsége* és a Kamaraszínházban a *Tenger asszonya*. Mindkét bemutatott Ibsen-darabról Schöpfung Aladár írt beszámolót. Szerinte Ibsen nem szerencséskezü vígjátékíró, mert — amint mondja — az

Ifjúság szövetségében mosolyogni akar — mármint Ibsen —, de mi zavarba jövünk, mert nem tudjuk, csakugyan mosolyog-e, vagy viésorit. A *Tenger asszonyáról* írva, szigorúan bánik e drámával. Avatagnak tartja, sőt szükségesnek lát egy elkövetkező Ibsen-reviziót, mely különbséget tesz a drámaíró remekművei és egyéb munkái között.

1941-ben a Nemzeti Színház nagy művészi eseménye volt a *Peer Gynt* felújítása, teljesen új rendezésben, Áprily Lajos fordításában. Erről az előadásról ír kritikát a lap júniusi számában Schöpflin Aladár. Beszámolója elején hosszan, behatóan foglalkozik a *Peer Gynttel*. Szerinte ez a dráma a világirodalom legtöbbet magyarázott és legkevésbé megmagyarázott alkotása. Majd azt mondja, akármilyen módszerrel világítjuk át ezt az irodalmi alkotást, mindig marad vissza valami, amin nem hatol keresztül semmi sugár. Schöpflin úgy látja, hogy Ibsen elsősorban saját norvég népének akar valami fontosat, lelkiismeretet nyugtatót mondani. A kritikus a norvég karakter képét látja e műben. Schöpflin szerint — és ebben egyezik Benedek Marcellnak a *Peer Gynt* egyik könyvalakban megjelent kiadása bevezetőjében írt véleményével — *Peer Gynt* javára kell írunk, hogy fel tudta kelteni Solvejgben a nagy szerelmet, az igazi hűséget. Schöpflin szerint ez a figura pozitív oldala, ebben látja, hogy érdemes a jutalom, a fausti befejezés elnyerésére. De szerinte ez is csak találgatás és nem megoldás. Igyekszik a drámai költemény mélyére hatolni, és feltárni annak kincseit, amiket mindenképpen érez és elismer. Az előadásról, *Peer* kettős, sőt hármas szereposztásáról, mint a színház nagy teljesítményéről ír. Áprily fordítását művészigileg tökéletesnek tartja.

A Nemzeti Színház 1941-ben — Bajor Gizivel a címszerepben — új rendezésben felújította a *Nórát*. Erről az előadásról a Nyugat már nem írhatott, azon egyszerű oknál fogva, mert már nem volt. De írt utódja, a Magyar Csillag 1941. évi november 1-i számában.

Schöpflin Aladár mindjárt beszámolója elején felveti a kérdést, aktuális-e még a *Nóra*, vagy már elavult. A kritikus válasza kettős. Azt mondja, igenis, a *Nóra* már elavult, mert szabadságharca már valóban nem aktuális, de utána rögtön kijelenti, hogy mégsem avult el, mert ezt az elavultságot csak a dráma felülete mutatja, a mélyében örök aktualitások rejlenek. Szerinte *Nóra* nem feminista, nem a nőmozgalom szószólója. A kritikus úgy látja, hogy itt az igazság természetes ösztöne áll szemben a társadalom bonyolultságával, amit persze *Nóra* nem ismer, nem ért meg. Schöpflin szerint *Nóra* nem a jogokat követeli, hanem az örök gyógyíthatatlan asszonyi elégtelenséget és az örök asszonyi lázadást fejezi ki. Schöpflin a *Nóra* drámai technikáját, a csúcsponton bekövetkezett robbanó befejezést a görög tragédiák végzettségéhez hasonlítja. Schöpflin az előadásnak hosszú sorokat, szinte külön tanulmányt szentel.

A felszabadulás után majdnem tíz esztendő telt el, míg Ibsen ismét megszólalt a színpadon. Valóban, a magyar színházkultúrának lehettek sürgősebb feladatai. De a *Nóra* színrehozatala a Madách kamaraszínházban 1954 decemberében már mindenképpen hiányt pótló, tartozást törlesztő művészi cselekedet volt. A sajtó nem nagyon reagált erre a cselekedetre. Az Esti Budapest kritikusa a lap január 12-i számában írt beszámolót az előadásról. A kritikus elismeri, hogy a dráma megírása a maga korában nagy cselekedet volt, de mostani színrehozatalát már időszerűtlennek tartja, sőt úgy látja, hogy ez elfordulás a mai élet problémáitól, és a mai irodalom lebecsülése.

A kritikus erősen érvel amellett, hogy ez a dráma nem érdekelheti a mai nézőt, a mai nőt. A dráma sikerét a kritikus főleg az előadás kongeniális, művészi színvonalában látja.

1955 nyarán a Művelt Nép Könyvkiadó kiadásában megjelent Dániel Anna Ibsen című monográfiája. A szerző Ibsen műveinek összefoglalását adja. Talán többet akar feldolgozni, mint amennyit a kötet elbírt. Ez teszi részben zsúfoltá, részben hézagossá — ami az életmű érzékeltetését illeti — könyvét. A kiadványnak nem volt nagy visszhangja. A Magyar Nemzet 1956. február 4-i számában foglalkozik Dániel Anna könyvével. Az ismertetés felszínesnek tartja e munkát. Legnagyobb hibáját abban látja, hogy az ibseni életmű társadalmi háttérének elemzése hézagos, az Ibsenről alkotott kép — amint mondja — a levegőben lóg. Azt is nehezményezi, hogy a szerző meg sem kísérli a kompozíciós kérdések vizsgálatát. A kritikus azzal fejezi be cikkét, hogy remélhetőleg egy jó Ibsen-tanulmány nem sokáig várat magára.

Megjegyzések egy régi kínai esztétikához

TÓKEI FERENC

Az irodalomban a rendszerre formált esztétikai elméleteknek általában nagy a hatásuk. Csernisevskij azt írta például, hogy hiába volt Platon esztétikai vélekedése mélyebb, sőt esetleg teljesebb is, mégis Arisztotelész *Poetikája* volt nagy hatással a világirodalomra, mert ez módszeresen kiépített rendszer volt.¹ A kínai esztétika, amelyhez néhány megjegyzést kívánunk fűzni, az első rendszerbe foglalt kínai esztétika s a kínai irodalomra gyakorolt hatása ennek megfelelően hatalmas. Szerzője jónevű költő: Lu Ki (i. sz. 261–303), a mű címe: *Wen-fu* (Vers az irodalomról).² A költemény keletkezésének időpontja pontosabban nem állapítható meg. Kiindulópontul tanulságos lehet, ha Lu Ki verses esztétikáját azonnal megállapítható jellegzetessége tekintetében egybevetjük Arisztotelész *Poetikájával*. Az egybevetés indokolt, hiszen mindkét esztétika hosszú irodalmi gyakorlat tanulságait próbálja összefogni, mindkettő a rabszolgatartó ókori kultúra végén áll, annak minden tapasztalatával — s eltérő sajátosságával — a tarsolyában. Az összevetést itt egyetlen kérdés szemszögéből kívánjuk megtenni, ez pedig a két irodalom műfajainak a kérdése. Tudvalevő, hogy Arisztotelész *Poetikája* elsősorban a tragédiával és az eposzsal, a drámával és az epikával foglalkozik, azzal a két műfajjal, amelyekben a görög irodalom a legnagyobbat tudta nyújtani.³ Lu Ki *Wen-fu*-ja — bár címe az egész irodalomra kiterjedő igényű — mindenekelőtt a líráról szól, azaz irodalmon a műfajok egy olyan együttesét érti, amelynek középpontjában a líra áll. A két irodalom reprezentatív műfajainak e különbsége a görög és a kínai ókor fejlődésének jelentős eltérésén alapszik.

Görögországban a kisparaszt földmagántulajdon és a magánrabszolgaság klasszikus humanizmust teremtett, leszakította az egyént a „közösség köldökzsinórjáról”, önállóvá és szabaddá tette, biztosítva ezzel a társadalom gyors és harmonikus fejlődését. A kínai ókor másképp alakult. Első szakaszában (i. e. 12–3. sz.) földmagántulajdon egyáltalában nem képes kifejlődni, csupán földbirtoklás van a közösséghez való tartozás alapján, csak birtokos a „közösség” egységének megtestesítője, a despota is.⁴ Magán-rabszolgatartás ennek következtében ugyancsak nincsen, a rabszolgatartás patriarchális, közösségi jogcímeken nyugvó.⁵ Mégis, a patriarchális despotizmus e korszakában is osztálytársadalomról kell beszelnünk, melyben az alapvető osztályok a szegények (közrendűek) és a gazdagok (nemzeti arisztokrácia) osztálya. A kínai ókor második szakaszában (i. e. 3. század—i. sz. 3. század) a tulajdonviszonyok már „antik tulajdonformák”-nak (Marx) jellemezhetők, a városok fejlődése alapján a földtulajdon és a rabszolgaság túlhaladja a patriarchális burkot, a magántulajdonra — helyesebben a magántulajdonra is — alapozódik. A fejlődés földrajzi előfeltételei következtében ugyanis mégsem jön létre klasszikus (görög—római típusú) rabszolgatartó társadalom, egészében a társadalmi gazdaság alapja továbbra is a patriarchális mezőgazdaság marad. A városi arisztokrácia sohasem tudja a nemzeti arisztokráciát véglegesen kiszorítani a hatalomból, az állam tehát továbbra is despotikus marad, demokratikusabb formákban ugyan, mint a megelőző korszakban, ám igen távol még a görög demokráciától. Természetes, hogy ez a fejlődés az ókori kínai kultúra minden területére rányomta bélyegét. A reprezentatív műfajok tekintetében ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a görög társadalom tipikus, az antik formáció fő ellentmondásai közt haladó fejlődése megmutatta leglényegesebb összefüggéseit, s ezzel lehetővé tette, hogy a társadalmi totalitás ábrázolására törekvő műfajok virágozzanak fel. A kínai ókor ellentmondásai viszont túlságosan bonyolultak és nehezen megoldhatók voltak — nemcsak szubjektíve, hanem történelmileg is —, így aztán reprezentatív műfajjá vált a líra, amely a valóság egészének egységes nézőpontból való áttekintése helyett megelégszik egy-egy lényeges összefüggés megragadásával is, mintegy szétzördeli a túlságosan bonyolult valóságot, s annak tükrözésére nem egyes darabjaiban, hanem pl. egy nagy költő életművének egészében vállalkozik.

E kiindulópontul szolgáló megállapítás konkretizálásához komoly segítséget nyújtanak Hegel esztétikai fejtegetései. Hegel *Esztétikájában* az ókori keleti művészetek a „szimbolikus művészet” kategóriájában szerepelnek. Nagyszabású koncepciójában a „szimbolikus művészet”

¹ N. G. Csernisevskij, Válogatott filozófiai művei. Bp. 1952. 209.

² Legutóbbi kiadása: *Achilles Fang*, Rhymeprose on Literature, Harvard Journal of Asiatic Studies, 1951, 527–566.

³ Vö. Aristoteles *Poetikája*, Ford. Geréb József, Bp. 1916. — E megállapításon az sem változtat, hogy Arisztotelész művének volt líráról szóló része is.

⁴ Vö. Marx, A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bp. 1953, 8–9.

⁵ Tókei Ferenc; A rabszolgatartás patriarchális formái a Csou-kori Kínában, az ELTE Évkönyve, 1955, 169–190.

lényegében a görög „klasszikus művészet” „előművészete”, amely úgy fogható fel, mint a „jelentés és alak megfelelésének és meg nem felelésének szakadatlan küzdelme”.⁶ A meglátás mélyen-szántó és igaz: az ókori keleti művészetek valóban a klasszikus művészetek előjátékainak foghatók fel, s ez a felfogás kijelöli történeti helyüket, utal az ókori Keletnek a görögségtől való lemaradására. A jelentés és alak küzdelme ugyanis úgy értendő, hogy a keleti művészetekben a jelentés és alak (tartalom és forma) többnyire csak harcol egymással, de sohasem érik el a kettő olyan eszményi egységét, mint a görög művészetben. Hegel nem állott messze attól, hogy ezen a ponton „talpára álljon”, s e koncepciója történetiségét történelmi materialista meglátással fejlessze. A görögök történelmi lehetőségeiről azt írta: „A görögök közvetlen valóságuk szerint az öntudatos szubjektív szabadság és az erkölcsi szubsztancia boldog körében éltek. Nem maradtak meg a nemszabad keleti egységben, amely vallási és politikai zsarnokságot von maga után, amennyiben a szubjektum, én-tudat híján, elmerül az egy általános szubsztanciában vagy ennek valamelyik különös oldalában, mert magában mint személy jogtalan, s ennél-fogva támasz nélkül való...”⁷ A humanista Hegel észreveszi tehát, hogy az ókori keleti lemaradás az egyéni szabadság hiányán alapszik, ám ezzel bele is ütközik idealizmusának korlátaiba, s nem képes kifejteni ennek igazi történelmi alapját, a *magántulajdon* hiányát, amely pedig — Marx szavaival — „igazi kulcsa még a keleti mennyországnak is...”⁸ Ám ha nem is vizsgálja Hegel a keleti fejlődés valóságos alapjait, esztétikája sok alapvető fontosságú ideológiai törvényszerűséget képes megragadni.

A hegeli *Esztétikában* találó elemzés olvasható például az indiai eposzok eltorzulásáról. Egy ideig — fejti ki Hegel — a hősi énekek valóságos talaján vagyunk, s tartalom és forma (eszme és tárgy, jelentés és alak) megfelelést állapíthatjuk meg, ám egyszerű csak kiderül, hogy a hős azért hős, mert az istenség megtestesülése, maga az isten, s ezen a ponton elvonttá válik a mű, az absztrakt eszméhez a költő nem talál tárgyat, az elvont jelentés számára nem talál alakot, oly elvont a tartalom, hogy nincs (és nem is lehet) a valóságban neki megfelelő forma.⁹ Mi tehát a különbség a hősi énekek és az indiai eposzok tartalma között, miért konkrét az előző, s miért absztrakt az utóbbi? Ez a kérdés már csak a marxizmus fényében válaszolható meg. Alapja a két műalkotás társadalmi gyökereinek különbözőségében rejlik, abban, hogy az ősközösségből patriarchális despotizmus nőtt ki. A hősi ének is, az indiai eposz is a közösség egységének megtestesítőjét dicsőíti, ám a hősi ének esetében a közösség még valóságos, a törzsfő vagy király tettei egyben a közösség hőstettei, az eposzok korában azonban a közösség már jelentős módosulásokat szenvedett, a „legfőbb egység” elérhetetlen magasságokban lebeg a kis közösségek felett, tetteinek és dicsőségének a közösséghez, mint olyanhoz, már semmi köze. Az ősközösséget nem feszítették osztály-ellentmondások, a patriarchális despotizmusban azonban élesen elkülönülő, kíméletlen harcban álló osztályok vannak. A hősi énekek hőse a közösség valóságos képviselője, egységének megtestesítője, a despotizmusban pedig a despota a legfőbb kizsákmányoló, akinek a közösség egységének a bizonygatására éppen azért van szüksége, hogy a patriarchális kizsákmányolóhoz továbbra is jogalapja legyen. A hősi ének tehát népi mondanivalót önt formába, az indiai eposzok pedig a despotizmus apológiáit.

Marx és Engels több ízben elemezték az ázsiai társadalmak azon ellentmondását, hogy a despotizmus alapját a kis faluközösségek képezik, amelynek következtében mérhetetlen távolság van a „felhőrégiók” (Marx) egyre nagyobb „közössége” és a teljesen önálló faluközösségek valóságos kis közösségei között.¹⁰ Ezek alapján érthető, hogy a patriarchális apológia eszméje miért elvont, s a valóság tárgyai miért nem megfelelőek művészi kifejezésre. A tulajdonviszonyok formái ősközösségek ugyan, az ősközösségi formák azonban csak arra valók, hogy a despota — éppen a közösség képviselőjének a jogán — korlátlan ura legyen minden földnek s minden alattvalónak. Az ezen a fejlődésen alapuló ideológiai jelenséget talán úgy fogalmazhatnók meg, hogy a patriarchális despotizmusban az emberek tudatában elkerülhetetlenül a *közösség absztrahálódása* következik be, ami éppúgy rányomja bélyegét a társadalmi tudat valamennyi területére, akár a töke-fétis a kapitalizmusban.

Mármost: ugyancsak Hegel meglátása szerint, a nagy epika alapvető műfaji követelménye a „tárgyak totalitása”.¹¹ Nyilvánvaló, hogy a despotikus kínai ókorban nagy epika nem születhetett, hiszen a nép közvetlen valósága minden átfogó igényű, totalitásra törekvő szemléletben idegen maradt; az „egy általános szubsztancia” és a nép mindennapi élete kibé-kíthetetlen ellentmondásban volt. Kínában még eltorzult eposzok sem jöttek létre, a genealógiák, hősi énekek, balladák és más kisebb arányú epikus és drámai kezdetek nem fejlődtek

⁶ Hegel, *Esztétikai előadások*, I. köt. Bp. 1952, 308, 326. stb.

⁷ Hegel, *Esztétikai előadások*, II. köt. Bp. 1955. 12.

⁸ Marx—Engels, *Válogatott levelek*. Bp. 1950, 88.

⁹ Hegel i. m. I. köt. 347.

¹⁰ Marx, *A töke*. Bp. 1955.

¹¹ Lukács György, *A történelmi regény*, Hungária 1947. 70—71. o.

eposszá és drámává, szétszóródtak és felolvadtak a szertartáskönyvekben, a krónikákban és a filozófiában, az ókori kínai írásbeliség jellegzetes apologetikus „műfajaiban”.¹²

Az epika helyett azonban nagygyá fejlődött a kínai líra, az a műfaj, amely — fentebb már érintett általános sajátosságán kívül — a művészi kifejezés számára a külvilág tárgyait a legkevésbé kívánja meg.¹³ Így ez ezért van tehát, hogy a kínai irodalom legnagyobb művészi magaslatait a lírában érte el, a líra lett a „kínai irodalom legnagyobb művészi esztétikája az egész irodalomra formált igényvel lényegében a líráról.

Az a körülmény azonban, hogy a kínai ókor patriarchális despotizmus volt, sajátossá tette a kínai líra fejlődését is. Lu Ki esztétikája a következő irodalmi műfajokat ismeri: *sī* (dal), négyosztagos sorokból álló kötött verselés, *fu* („rímespróza”), kötetlenebb verselés, *pei* (felirat), *lei* (gyászfelirat), *ming* (felirat), eredetileg adományozott tárgyra vésvé, *csen* (intelem), *szung* (óda), magasztaló ének, *lun* (vita), legtöbbször dialógus, *cou* (headvány a császárhoz), *suo* (értekezés).¹⁵ E „műfajok” közül csak a *sī*, a *fu* és a *szung* nevezhetők teljes értékű lírai műfajnak, a három utolsó próza is lehet, a fennmaradók pedig mind epigrammatikus „műfajok”. A *sī*, *fu* és *szung* kivételével ezek a „műfajok” csak a tulajdonképpeni költészet sajátos ősformáinak foghatók fel, hiszen nem is keresik a külvilág formáit a kifejezés számára, megelégszenek az elvont mondanivaló puszta jelzésével, féltudományos jellegűek.¹⁶ A költői „műfajok” fenti együttese így annak bizonyítéka, hogy a kínai irodalom reprezentatív műfaja, a líra egyben az egész kínai irodalom problematikusságának is hű tükrözője.

A kínai irodalom kutatói mind észrevették e sajátosság, hegei „szimbolikusság” vonásait. Granet pl. az egész ókori kínai költészetet „gnómikusnak” nevezte.¹⁷ Alekszejev, kiváló szovjet irodalomtörténész merész koncepciója szerint a kínai irodalom szívének, a lírának a fejlődését egész története során a „fantázma és a fantázia harca” jellemzi, szakadatlan küzdelem a konfuciánus didaktika és a taoista misztika közt.¹⁸ Ez a felfogás — látjuk — alapjában véve meg-egyezik Hegel elméletével, amely az ókori keleti művészeteket a jelentés és alak (eszme és tárgy, tartalom és forma) állandó harcaként értékeli. A kínai líra e sajátosság azonban egyetemes irodalomtörténeti helyének kijelölésén kívül azt is jelenti, hogy a kínai költészet — a tulajdonképpeni lírán kívül — nagyot alkotott az absztrakt, epigrammatikus és didaktikus műfajokban is, e műfajok határai között.

Alekszejev azt írta, hogy a kínai költészet tipikus oldala a didaktikus, a gondolati költészet, s nem a fantázia korlátlan csapongása.¹⁹ Nézetének magva helyes, a kínai költészet az érzelmek gátlástalan játékát, az értelemről való elrugaszkodást sohasem tűrte. Am tisztában kell lennünk azzal, hogy ez a sajátosság történetileg a mindig reakciós konfuciánus apológiából, a kínai gondolkodás és művészet absztraktságából, hegei „szimbolikusságából” ered.

A *Wen-fu* problematikájának és jelentőségének megértéséhez — s ez egyben a kínai líra dialektikus mozgásának megértése lesz — egy pillantást kell vetnünk a kínai líra ókori történetére. Az első fennmaradt nagyarányú verseskönyv a *Sī king* (Dalok Könyve), amely munkadalokat, szerelmi dalokat, katona-kesergőket, moralizáló költeményeket, ódákat, vallásos énekeket stb. tartalmaz. A kínai költészet történetére rendkívül jellemző, hogy a konfuciánus kommentátorok már a legrégebbi időkben szimbolikus értelmet magyaráztak bele valamennyi dalba, a legegyszerűbb, legprofánabb népdalba is. Napjaink modern filológiája kellett hozzá, hogy kiderüljön: a *Dalok Könyve* tekintélyes része népdal.²⁰ A kínai irodalmi ízlés (azaz a patriarchális arisztokrácia és a szolgálatára létrejött régi kínai értelmiség) nem ismerhette el irodalomnak azt, amiből a didaktika (tehát a patriarchális apológia) teljesen hiányzott. A *Sī king* után az első nagy kínai költő az i. e. 3. században élt K'ü Jüan. Költészetének gyökere a népi

¹² Annak vizsgálatában, hogy Közép- és Közel-Keleten hogyan jöttek létre hatalmas („eltorzult”) eposzok, alapos vizsgálatot kíván a belső feltételek néhány sajátossága (pl. Indiában a kasztrendszer, amely a hódítók közösségének „absztrahálódását” jelentősen gátolta). Megvizsgálendő továbbá a hellénizmus nagy szerepe, s figyelembe kell venni, hogy a keleti eposzok többsége igen késői, feudális.

¹³ Hegel i. m. I. köt. 280.

¹⁴ Basile Alexéiev, La littérature chinoise, Paris 1937, 125—126.

¹⁵ Lu Ki e kategóriáinak gondosabb körülhatárolása itt felesleges volna, annál is inkább, mert van köztük olyan is, amit „műfajt” jelölő értelmében a sinológia csak Lu Ki művéből ismer, tehát minden valószínűség szerint Lu Ki találmánya.

¹⁶ Vö. Hegel, i. m. I. köt. 385—434.: Az összehasonlító művészeti forma tudatos szimbolikája.

¹⁷ Marcel Granet, La pensée chinoise, Paris 1934, 60.

¹⁸ B. Alexéiev, i. m. 125 kk.

¹⁹ Uo. 140.

²⁰ Az ezen a téren úttörő jelentőségű mű: M. Granet, Fêtes et chansons anciennes de la Chine. Paris 1929.

fantázia, tehát lázadás a konfuciánus didaktika ellen — úgy azonban, hogy mégis, nála is a gondolati elem az uralkodó, költői szárnyalása sohasem fosztja meg trónjától az észt. Éppen ez lesz aztán költői nagyságának az alapja. A konfuciánus didaktika követelménye a kínai kultúrában kezdetől fogva művészetellenes, politikailag pedig reakciós követelmény volt, ám mindig akkor alkotott nagyot a költészet, ha nem egyszerűen elvetette, hanem e követelmény dialektikus túlhaladását tudta megvalósítani.

K'ü Jüan költői hatása óriási volt, de hatásának kibontakozását csak a kínai ókor második fele, a despotizmus viszonylagos demokralizálódása engedte meg. Az ő vívmányai nyomán éri el az i. sz. 2. századában első virágkorát a kínai líra.

Lu Ki *Wen-fu*-ja a kínai költészet belső ellentmondásainak első átfogó tudatosulását jelenti.²¹ A kínai líra alapvető sajátosságától nem függetlenül, Lu Ki költő volt, esztétikai műve maga is vers. A felvetett problémákat nemcsak gondolatilag, hanem költőileg is megoldja, s ez utóbbi megoldás értéke vetekszik az előbbiével. Ezért álljon itt a mű Weöres Sándor műfordításában :²²

Lu Ki: VEN-FU (ÉNEK A KÖLTÉSZETRŐL)

Ha olvasom a nagy alkotókat: ismerni vélem elméjük útját.

Nyelvük ereje, szavaik töltése mennyiféle!

Szép, rút, jó, rossz: bírálgatjuk.

Ahányszor én magam írok: mindjobban mélyére látok.

⁵ Jaj, hogy az eszme nem éri el a tárgyat, a mű az eszmét!

Mert nemcsak a tudás: az erő is csonka.

Azért írtam az írásról, hogy feltárjam a mult nagy íróinak fényes művészetét; megokoljam műveik erényeit és hiányait.

Tán egyszer úgy ítélik, hogy minden titok mélyére hatoltam.

¹⁰ „Fejszével faragok fejszenyelet” — ismerős a példa.

Lehet, hogy a művész varázsló kezének titkát szavam nem fejt meg.

De amit tudok: itt megírtam.

* * *

A költő mindenek közepén a világ rejtélyére réved,

szíve és lelke telve a régi nagy művekkel,

¹⁵ együtt gördül a négy évszakkal, együtt nyög az elmúlással,

tízezernyi tüneményre bámul, csordultig a világ bonyolult jelekkel,

együtt sír az őszi lombbal,

együtt örül a tavaszi rügyekkel,

szíve retteg a fagytól,

²⁰ lelke repül a fellegekkel,

a hajdankor bölceit idézi,

megtelik tiszta leheletükkel,

barangol az emberi szellem erdejében,

az arányosság rejtélyére ismer,

²⁵ félretolja könyveit, esetet fog

és ön maga lesz a mester.

Először:

szinte befelé lát, befelé hall,

kérdései gomolyognak,

a világ nyolc sarkáig repül,

³⁰ sehol sincs határ a gondolatnak;

aztán:

ihlete fénye folyton tisztul,

a tárgyak élesen kidomborodnak,

szavak sűrű párlat-cseppjeit issza,

²¹ Irodalomkritikai előzményeiről lásd: *Kuo Sao-jü*, Csung-kuo wen-hüe p'i-p'ing si (A kínai irodalomkritika története). Sanghaj 1950.

²² Tudomásunk szerint Weöres Sándor műfordítása egyedülálló, ugyanis Lu Ki esztétikáját eddig minden fordítója a legjobb esetben is szépen csengő prózában adta vissza.

szájában a hat művészet illatos tisztító-nedvei zubognak,
35 békésen libeg az égi tavon,
nekivág az alvilági zuhatagnak ;

végül :

szavak bukkannak fel a mélyből,
mint halak, horoggal torkukban, tátogatnak,
lebegő csodák keringnek alá a magasból,
40 mint madarak, szigony-zsinóron, fogva vannak,
szavait száz nemzedék sem hallhatta idáig,
zenéi ezer éven át némán suhantak,
nem szedi a hajnali kinyílt virágokat,
csak az esteli bimbókat, melyek most pattannak,
45 multat s jelent átfog egy-villanással,
szeme villámai négy tengeren rohannak.

Immár :

tudja, mit mondjon és miféle rendben,
vizsgál minden szót és megleti helyét,
kopogtat minden színesnek kapuján,
50 válogat mindenből, ami szép,
most ágat markol és lombját lerázza,
most hajózva keresi a habok kútfejét,
most rejtettet emel napfényre,
most könnyű prédát les és nehezett ejt, mit nem is remélt,
55 most tigrisként rettent nyájakat,
most sárkányként madarak seregét —
olykor az elemek összeillenek,
máskor egyik sem leli helyét —
kiüríti esztét, hogy benne tisztán ragyogjon az eszme,
60 hogy szavakat forrasszon egybe, összesűríti esztét,
az eget-földet az alak kalitjába zárja,
a tizezer tümenényt ecsetje hegyén zúzza szét —
először tétováz kiszáradt ajka,
végül árasztja énekét —
65 az ész-adta eszme, mint a fa törzse
és a törzs ágai az ékes beszéd ;
ne ütközzék az érzés, meg a szó,
a külső elárul minden rezzenést,
ha derűs a gondolat, mosoly fakad,
70 ha borús, szorítja az ember szívét —
olykor a szó könnyen folyó, alig győzi követni ecsettel,
máskor tétován rágja ecsetét.
E hivatás örömet ad,
tiszteletet kelt a bölcsben :
75 küzdünk a nemléttel, hogy létre fakadjon,
kopogunk a csenden, hogy zene feleljen,
tenyérenyi selymen végtelen tér nyíljon,
hüvelyknyi szívből özönvíz keljen ;
a szó mind-tágabbra, szélesebbre tárul,
80 a gondolat elmerül mind-mélyebben,
füvek, virágok illata árad,
rügyek, indák pompája serken,
kacagó szél fakad, égre kanyarog,
ecset-erdőből felhő lebben.
85 Az alak változó, tizezerféle,
mindenhez más a mérték ;
mert esendő, elröppenő,
az alakhoz alig van mércénk.
Szavak versengnek, hogy előtörjenek,
90 de az ész az ostor és fék ;
nyögünk, melyiknek jusson lét, vagy nemlét,
választanunk kell, melyik a zátony és melyik a mélység ;

elhagyhatunk körzöt, derékvasat,
hogy kötetlen kutassuk a változót s a valóság tiszta képét.

Ezért :

- 95 aki kápráztatni kíván, megelégszik a ragyogással,
de aki lélekbe-hatolni akar, annak a tökéletes az értéke.
Ha nagyra törsz, mit ér a részletek pompás faragása?
Szállj magasan s győződ a szavak könnyű, szabad repülését!

A dal lengén érzésre vadászik,	Si
100 a himnusz fényből-szött takaró,	Fu
a dicsőségtábla mondottnak s mondatnak harmóniája,	Pei
a gyásztábla komor, megható,	Lei
az adománytábla nyájas, nemes,	Ming
az intelem csattanósan magasztaló, vagy korholó,	Csen
105 a ditirambus gazdag, könnyed, özönölve szökellő,	Szung
a vita ravasz, simuló,	Lun
a császári kérvény nyugalmas, ékes,	Cou
a szónoklat különö, kápráztató :	Suo
hármennyire különbözők is,	
110 a görbe út, a féktelenrög sehol se jó,	
vezessen az ész, közöljön a szó, ez a lényeg,	
ne legyen több mondás, mint mondanivaló.	
A vers tárgya tengernyi,	
formája is fordulatoss ;	
115 meggondoltan gyűjtsd mondanivalód	
és köntöse legyen csinos :	
a hangok, a hangszínek váltakozzanak,	
mint fehér, fekete, sárga, zöld, piros.	
Hangulataid rádtörnek-elúsznak,	
120 állhatatlanságuk szinte megtapos,	
ne kövesd e lengéket, hanem tarts rendet,	
és csatornán csörög a forrás, az élő-habos,	
de ha elszalasztod a percet, az egyszeri sugallatot,	
a fej helyére fark kerül, minden zavaros ;	
125 ha éj- és narancs-színt összekavarsz,	
az egész lesz foltos, maszatos.	

- Olykor visszanezel a már-megírotttra,
máskor előre, a megíratlanra ;
olykor beszéded rögzös, bár gondolatod ép,
130 máskor beszéded sima, ám eszméd csonka ;
ha nem koccantod össze a kettőt, egyik se szenved,
de ha egymáshoz erőlteted, mindkettő csorba ;
az érdemest és fölöslegest hajszálnyira mérjed,
tudd, mit dobsz félre és mit emelsz dalodba ;
135 ha eszméd vagy beszéded nem elég erős :
pusztuljon, bármily csábító is volna.

- Lehet gazdag elméd, ékes beszéded,
s mégis, eszméd, kimondva, homályos marad ;
a folytatásra-várót befejezni nem lehet,
140 a végleg-kimondottat toldani nem szabad :
hát idézd a bölcseseket versed fordulóin
és gerendákkal kötöd dalodat :
bár minden szónak megvan a rendje,
e mondások vessenek rájuk tiszta sugarat,
145 így megkönnyítod a vesződséged,
nem kell változtatnod soraidat.

Lehet,
hogyan nyelv és gondolat, mint tarka szöttek,
üdén, dúsan csillog-ragyog,
derűs, akár a szivárványos hímzés,

- 150 vagy gyászos, akár a fojtó hurok —
de semmi új sem lesz művedben,
ha csak a járt utat futod.
A nyíl engem szíven talált,
de másokat is, nem az első vagyok ;
155 hogy becsülettel, szabadon a magamét kifejtsem,
megtagadom akár a legszebb utánzatot.

Lehet,

- hogy a tő egyik vesszeje kihajt,
óriás sudárrá szökken egyedül.
Az árnyat karon nem ragadhatod,
160 a visszhang lépvezzőre nem kerül :
már megszökött, kiemelkedik,
a szabályos zenébe nem merül ;
elméd elveszti a lépést, nem lel hozzája-illőt,
eszméid körötte topognak tétlenül.
165 Ha ridég sziklába jade-kő ágyazódik, ragyog tőle a hegy,
ha vizet gyöngy termékenyít, a folyó megneemesül,
íly helyen ne nyess a mogoróbokrot, a túskebozótot,
jó szomszédságban terebélyesül :
hadd övezze a nagy éneket vásári dalocska,
170 s mindaz, ami szép, az enyészettől megmenekül.

Lehet,

- hogy beszéded satnya ütemre bíztad :
csak magadnak dalolgatsz, nem érti senki se,
ha lefelé figyelsz a csöndbe, nem lelsz barátot,
ha fölfelé figyelsz a térbe, nem kél visszhang gyűrűje —
175 mintha egyetlen húrt pengetnél :
száll egyhangú zsongás, de nincs zene.

Lehet,

- hogy beszéded hézagos zenére bíztad :
tarkabarka, de nincs bája, illata,
szép s rút alakul keveredve
180 s e keverékben a jó is suta —
akár az udvaron síró koldus-fuvola :
zene szól, de nincs harmónia.

Lehet,

- hogy az észet félreveted,
a különös vonz és nem a jó,
185 elvész az őszinteség, a szeretet,
beszéded talajtalan, szétfolyó —
mint vékony húr erőszakos hangja :
van harmónia, de nem szívreható.

Lehet,

- hogy csábító a dalod,
190 ha vágatsz féktelen,
de csak a felületnek tetszik,
magasra száll a hang, de az ének éktelen —
mint Fang-lu és Szang-csien dalolása :
szívreható, de nemtelen.

Lehet,

- hogy írásod egyszerű,
195 nincs benne se dísz, se kép,
az áldozati levesnél soványabb,
zeng, az alap-húr tiszta hangjaképp —
„egy énekel és hárman mondják szövegét” :
200 nemes, de mégse szép.

Ha kérded :

műved laza legyen-e vagy szoros,
lefelé tekints-e az utódokra, vagy fölfelé az ősök sorára :
minden változatot simíts egymáshoz,
figyelj a felhangok bűgására ;
205 tán szép a mondanivaló, de szürke a szó,
tán jó a szerkezet, de könnyű a beszéd csobogása,
tán régi nyomot követve újat találsz,
tán zavaros árba merülsz és eljutsz a tisztaságra,
máskor töprengés feni az elmét,
210 gondos csiszolás vezet finomságra.

Mint mikor

táncosok uszály-lengése összeillik a dobpergéssel,
vagy ének és húr harmóniája :
nyitját kereste, nem találta Pien, a bognár,
nincs is szó a megoldásra.

215 A szó-törvénynek, beszéd-szabálynak
köteles adómat megfizettem.
A sokaság mit kárhoztat : tudom ;
a bölcsék mit dicsértek : megértettem.
A csak-egyszeri, sugárzó művet

220 sokan nézik sandán, meredten,
szerintük jade, gyöngy és drágakő
annyi, „mint mezőn a fölszedetlen”.
Hatalmas, mint az ég-föld közti tér
s együtt nő az éggel-földdel, szünetlen!

225 Bár sok a remekmű a világon :
nem töltik meg a két kezemet sem.

Fáj, hogy gyakran üres a korszó,
fáj, hogy a Nagy Társalgásra hangom csipet,
fáj, hogy sovány ütemmel sántikálok,
230 fáj, hogy silány zenével kísérem az éneket,
fáj, hogy írásom csonka, mikor a teljesre szőmjazom,
fáj, hogy nem lehetek elégedett :
jaj, tán agyag-edény dobosa vagyok
s a jade-csörgők zenésze kinevet.

235 Erő és lanyhaság váltakozása,
ihlet árja és apadása :
jöttében nincs nyugovása,
mentében nincs maradása,
elillan, mint az árnyék,

240 kél, mint visszhang varázsa ;
mikor a Mennyei Nyíl berobban,
a ködöt éles fényre váltja,
a gondolat kitör a szívből,

245 az ajkon csobog a szó forrása,
tarka pompa, hatalmas bőség
az ecset és selyem lakomája,
az írás villogva-lobogva tódul szemedbe,
özönöl füledbe a zene tengerhulláma.

De :

mikor a hat érzék lomha és borús,
250 mikor az ihlet eltűnt, csak a száraz ész maradt :
oly elhagyatott vagy, mint halott fatünet,
mint pusztá folyammered, oly kiapadt,
lehatolsz lelked pincéjébe,
nógatod szellemed, hogy megleld magadat,
255 ám elméd sötét, mind-mélyebbre hulló,
gyötrődve rángatod a gondolatokat.

Így van :

ha érzésed szunnyad, csak botladozol,
de szárnyra kelsz, ha lelked fölriad.

E titok bennem él,

260 de nem tűri parancsomat ;
üres mellemet döngetem s nyögök :
miért árad és miért apad?

Az ékes beszéd haszna,

hogy az eszme rásimúl,

265 vándorol számtalan mérföldön át, nincs előtte gát,

korszakok fölé hídként borul,

ha lefelé tekint : az utódoknak példát teremt,

ha fölfelé tekint : az ősök példáin okúl,

őrzi a Békés s a Harcos Erényt, e két hanyatlót,

270 hinti a jót hogy ki ne vesszék és egyre tovább-vonul,

nincs olyan messzi út, mit el nem ér,

nincs olyan finom gondolat, mely nem választja támaszúl,

hitvese az édes nedvet hintő záporfelhő,

s akár a szellemek és istenek, mindig mássá alakúl,

275 bronzot, márványt borít be, hogy terjessze a jót,
fuvalából, húrból lélezkzik és mindig új.

Fordította Weöres Sándor

Lu Ki műve — s méltó fordítása — annyira egzakt s oly világos, hogy megértéséhez részletesen elemezni felesleges volna. Egyetlen mozzanatot kell kiemelniünk, azt, hogy tartalom és forma dialektikájának kérdésében Lu Ki mindmáig helytálló megfogalmazásokhoz jutott. Az esztétika e jelentős problémájának felvetését és megoldását a kínai gondolkodásban két körülmény segítette elő. Az egyik a kínai irodalom sajátos absztraktsága, „szimbolikussága”, amely a tartalom és forma viszonyának kérdését különös élességgel vetette fel, a lehető legtökéletesebb megoldást követelve minden költőtől. Másrészt — s ennek társadalmi alapjai ugyanazok — az ókeri kínai filozófia jelentős eredményeket ért el a dialektika terén, világosan felvetette például a lényeg és jelenség, eszme és tárgy stb. dialektikájának kérdését. Lu Ki szavai : „Jaj, hogy az eszme nem éri el a tárgyat, a mű az eszmét !” (5) — nem újdonság a kínai filozófiában, a nagy ókori dialektika vívmányaira épül. Ami Lu Ki művében új, az annak felismerése és átfogó kifejtése, hogy a kínai irodalom alapvető belső ellentmondása : jelentés és alak meg nem felelése.

A kínai líra epigrammatikus jellege következtében Lu Ki művében számolnunk kell néhány történeti korlátozottsággal is, Ilyen pl. : „... idézd a bölceket versed fordulóján” (141). Am a művét éppen nem a korlátok jellemzik, ellenkezőleg, a kínai líra „szimbolikusságának” tudatosodása olyan esztétikai megfogalmazásokat tett lehetővé, amelynél lényegesen tovább a modern esztétika sem jutott. Lu Ki szavai arról, hogy „a külső elárul minden rezzenést” (68), hogy az elhibázott tartalom s a rosszult választott forma egymást kölcsönösen eltorzítják (129—136) stb., számunkra is tudományos egzaktsággal ragadják meg e bonyolult viszonyt. Tartalom és forma eszményi megfelelésére külön terminust is ismer : „arányosság” (24) — s a kínai szó csakis ezt jelenti.²³

Hogyan foglal állást Lu Ki esztétikája a kínai irodalmi harcok fő kérdésében? Műve arról tanúskodik, hogy a költészet jogai mellett, a konfuciánus didaktikával szemben. A költemény legszebb részei azok, amelyek a költői alkotásról, az ihlet nélkülözhetetlen szerepéről, a költő szabad formakereséséről szólnak. A költészet jogai azonban nem szüntetik meg a tartalom elsődlegességét : „Szavak versengnek, hogy előtörjenek, — de az ész az ostor és fék” (89—90). Lu Ki esztétikája éppúgy lázad a konfuciánus didaktika ellen, mint az ókor nagy költői : átveszi és felhasználja annak racionalizmusát, elsődlegesen ismeri el a tartalmat. Ebből következik, hogy nem téved a művészet öncélúságának útjára, a régi patriarchális apológia követelményéből megtartja az irodalom nevelő szerepének, társadalmi aktivitásának gondolatát (263—276). A konfuciánus didaktika e dialektikus túlhaladását eddig nagy költők végezték el a maguk költői gyakorlatában, Lu Ki érdeme, hogy megvalósítja gondolatilag is.

Lu Ki esztétikája a kínai líra újabb nagy sikereit készíti elő. A 6. században tekintélyes gyűjteménybe foglalják a kínai irodalom ama darabjait, amelyeket a konfuciánizmus mintegy kirekesztett. A T'ang-korban pedig a kínai líra Li T'ai-po, Tu Fu, Po Kiü-ji magaslataira emelkedik. Nagyságának, világirodalmi jelentőségének alapja mindvégig az az esztétikai koncepció marad, amelyet elsőként Lu Ki tudott kifejteni.

²³ Erre a fogalomra a világ kevés nyelve ismerhet külön terminust.

Az első magyarországi forradalmár-dráma bemutatójának nyomán

NAGYRÉVI GYÖRGY

A magyar jakobinusok forradalmi mozgalmának most kiadott, immár teljes iratanyagában találjuk azt a megállapítást, hogy ennek a nagyszabású, a francia polgári forradalom példáján induló megmozdulásnak nem egy szála *felfejtellenül* maradt *akkor, kibogozatlan máig!* Ez a megállapítás utal arra a tényre is, hogy maga a mozgalom akkor, 1792–1795-ben országsszerű szélesebb köröket érintett, mint eddig vélték. Egyik ilyen, még nem eléggé felfejtett darabja a magyarországi jakobinus szervezkedésnek a kapcsolata a francia földön akkor diadalmas, persze még csak polgári forradalommal, amely összeköttetésnek egyik további szála a francia—magyar propagatív együttműködésnek *színpadi* kapcsolataihoz vezet, ami annál kézenfekvőbb, mivel a perbefogott magyar jakobinusok között, mint tudjuk, író, drámafordító és színész is volt, másrészt pedig, miután a forradalmi propaganda hatásos eszközének — az írni-olvasni tudók alacsony számát tekintve — éppen a színmű, a színpadi előadás látszott. A francia forradalomnak erről a magyarországi, mint látni fogjuk, gyűjtő hatású kisugárzásáról illesztünk most sorba néhány adatot, kockáztatunk meg néhány feltevést.

1794 augusztusában kezdődött, mint tudjuk, az elfojtása az addigra szépen elterjedt, kivirágzott magyar jakobinus mozgalomnak. Az 1794-et megelőző években kutatva a forradalmi mag kihajtásának tényezői után, elsősorban francia könyvek, francia újságok és francia forradalmi színművek olyan országos, érlelő, sőt gyűjtő hatását kell itt megállapítanunk, amely, mint azt innen Bécsbe jelentették — hogy csak egy jellemző megnyilatkozást idézzünk —, a szabadsághangulat terjesztésével a lázadás magvát szórta el... Becsempézték, lefordították és titkon terjesztették ugyanis a forradalmi francia írásokat, bár azok kinyomtatásának itt gátat vetett a könyv, színpadi előadásuknak pedig az előbbinél is szigorúbb külön színházi cenzúra. A bujdosó forradalmi könyvön, a cenzúrázott és sokszorosan ellenőrzött színpadon túl nem sokára azonban a forradalom eleven valóságát jelentette a magyarországi megjelenése azoknak a férfiaknak, akik vérükkel voltak készek áldozni a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség nagy gondolatáért. A nagy francia forradalom hadseregének hadifoglyait szállították ugyanis 1793-ban hozzánk, Pest-Budára és még húsz más magyarországi táborba: így Váradra, Kolozsvárra, Munkácsra, Temesvárra. Ezeknek az ajkáról élőszóval kívánták most hallani mindazt, főleg a már „beszervezett” jakobinusok és „szimpatizánsok”, amely igéket eddig csak leírt szövegekből ismertek. Nagy lelkesedéssel várták őket, nemcsak magát a forradalmi hadsereget, hanem annak hadifoglyait is. Szinte azt várják, hogy a szabadságot hozzák. *Ha győznek, mindnyájan egyenlők leszünk!*...” ezt mondogatják, és akad olyan szőlősgazda, aki termését nem adja el, hanem borát nekik tartogatja, ezt olvassuk az egykorú feljegyzésben. A jakobinus meggyőződéséért később életével áldozó Hajnóczy eléjük utazik, csókkal köszönti őket és hosszan beszél velük; a franciáktól Szabadság—Egyenlőség feliratú köpenygombokat, háromszínű kokárdát és assigatát kap emlékkbe, ezeket odahaza barátai azután letérdelve csókolgatják, mint a forradalmi harcok erekléit. Ezek a gombok, kokárdák még a messzi Erdélyben is keresettek lesznek, úgyhogy az élelmesek már utángyártják azokat. Még a csupán halványan szimpatizáns költő: *Barcsay Ábrahám* is az ingét adja oda a francia bajtársnak... Aki a fogoly franciák bűvkörébe kerül — de mennyien voltak —, most már a magyar *Forradalmi Kétét* kezdi lapozni, ha eddig még nem ismerte volna.

A hadifogoly franciákiránti lelkesedésnek persze megvan a maga reális alapja is: a magyar jakobinus mozgalom tervei szerint ugyanis a forradalom kitörésében, végrehajtásában jelentős szerepük lesz ezeknek a császári seregeket máskor annyiszor legyőzött francia katonáknak. Hiszen sok ezret őriznek közülük az országban; csupán 1793-ban mintegy 12 000 volt a létszámuk, ennyit szállítottak le a Dunán ez évben a magyar táborokba. Tudják azt a magyar földön a francia forradalmi seregeknek ezekről a hadviselés módjában is forradalmat jelentett katonáiról, hogy a francia forradalmi kormány hadjáratainak elsődleges háborús célja a világ-szabadság, a zsarnokok letiprása!... Beszélik, hogy haladó szellemet hirdető tisztjeik a közember-sorból emelkedtek ki, és bizonyos, hogy azzal bocsátották mindnyájukat a harcba: Minden forradalmi katona történetységét lőporral és golyóval az urak számára, a mellé akasztott tarisznyát pedig forradalmi szabadság-brossurákkal és alkotmánytervezetekkel a nép számára — töltöttük tele...” Mindezt jól tudják persze a hatalmasok is. Szigorúan őrzik a rab franciákat, szinte légmentesen elzárva a külvilágtól. Tiltva van az, hogy szakmunkát vállaljanak, tilos ez nemcsak a tábor falain túl, de odabent is. Gyanús lesz mindenki, aki csak néhány szót is vált velük. Szigorú büntetés terhe alatt tiltják a franciákkal való érintkezést. Mégis körülrajongják őket mindenhol, ahol megfordulnak útjukban a végleges fogolytábor felé. Szeretettel övezik a franciákat, messziről járnak a csodájára a táboruk udvarán virító, tetején frígiai sapkával diszló

szabadságfának, és már utánozzák is. Ilyen szabadságfa állott, rajta a frígiai sapkával a mai Szabadság-téren emelkedett és ötvenegynéhány éve lebontott hírhedt *Újépület* udvarán. Az itteni franciáknak még puskaport is csempészték be ide, perirat maradt róla: Itt, az *Újépület* udvarán a szabadságfa előtt rendezték a rab franciák az énekes-táncos forradalmi ünnepségeiket; ágyúkat vonultat fel a császári helyőrség a látványosságot messziről szemlélő pesti nép ellen. És itt, az *Újépület*ben rendezik a rab franciák színielőadásait — és ezzel lép magyar földre a *forradalmi színdarab*, a világosságot, szabadságot hirdető francia forradalmi dráma.

Ennek a forradalmi premierenek a szereplői, rendezői az *Újépület*ben őrzött félezernyi francia tiszt és más fogoly értelmiségi közül kerülnek ki. Meggyőződésünk, hogy ezek éppen a forradalmi zászló alá állott *hivatásos színészek* voltak. Nem volt hiány női szereplőkben sem, hiszen a hadiszerezence forgandóságából néha egész várak helyőrsége esett a messze földön fogságba — bizonyosságát találjuk ennek a hadilevéltárban fennmaradt iratokban. Ezek a hadifogoly nők bizonyára éppen azért kerültek fogságba, mivel az elesett vár őrségének katoná-állományába tartoztak, nem pedig a vár polgári lakosságához, amely tény viszont azt mutatja, mint arra előbb már utaltunk, hogy ezek a fogoly színészek, színésznők a Párisból hadba indított seregekhez beosztott alkalmi — tábori — színtársulatok tagjai voltak, amí a francia háborúskodásoknál amúgyis régi szokás volt. Tételünket alátámasztja az a dokumentum is, hogy a francia foglyoktól akkoriban elvették könyveiket, még csak nem is levelezhettek az otthonmaradottakkal — tehát *szöveggönyv híján csak olyan darabot adhattak elő, amelyet már korábban is betanultak, előadtak*, és amire csak *hivatásos színjászó* lehetett képes. Közöttük volt — hisszük — a színész Gauthier kisasszony, Robespierre egykori menyasszonya, aki később pesti német színész felesége lett, és akinek emlékét sokáig őrizte a budai katonai temető sírköve, ami azt bizonyítja, hogy Gauthier művésznő a tábori színtársulat tagja volt. Azt viszont, hogy az *Újépület* foglyai között igen tehetséges, művelt emberek akadtak, bizonyítja az ott készült néhány remek, ránk maradt acélmetszet.

Kutassunk tovább. — Melyek lehettek azok a darabok, amelyeket az *Újépület* rögtönzött színpadán előadtak? A kis számban fennmaradt és amúgyis szűkszavú hadtörténelmi iratanyag erről ugyanis nem szól, csupán annyit közöl: a bécsi főparancsnokság eltiltja... „*tragédiák és vígjátékok* bemutatását mind az idegenek, mind a foglyok számára...” Ezek a darabok bizonyára azok közül valók voltak, amelyeknek olyan úttörő szerepük volt abban a nagy francia forradalomban, ahol akkor kelt szárnyra a szállóige: a színház órája gyorsabban jár, mint a nagy világszínházé! Ezek a francia forradalmat előkészítő darabok időrendben: Saurin *Spartacus*-a, azután a *Figaro házassága*, majd Marie Joseph Clénier darabja, a *IX. Károly* (amelyből negyven év múlva Hugonották címmel írt Meyerbeer operát, és amelynek bemutatóján azt mondotta Danton: ez fogja megölni a királyságot, úgy, miként a Figaro a nemességet!) Majd ugyanennek a Cléniernek a darabjai *VIII. Henrik-ről*, *Calas-ról*, majd a francia nyelvre átdolgozott *Haramiák*, a *Tell*-dráma, a *Zalameai bíró* és Legouvé *Nero*-ja...

Mindez, amit felsoroltunk, persze még csak néhány mozaik. További levéltári kutatás feladata annak megállapítása, hogy a francia hadifoglyok pesti előadásain melyek kerültek színre ezek közül a nyilván már odahaza betanult és akkor játszott propaganda színművek közül. Azt is ki kell még kutatni, hogy a magyar jakobinusok közül kik jártak ezekre az előadásokra, mert eddig csak azt tudjuk, hogy a pesti néptömeg volt jelen. Annyi azonban máris bizonyos, hogy a szabadság eszméjét hirdető forradalmi dráma első állomása Magyarországon az *Újépület* francia katonák rendezte színielőadása volt. Aláhúzza megállapításainkat az előadások eltiltásának említett írásos ténye; hiszen nyilván nem akadályozták volna a francia királyság idején dívott és Bécsben állandóan játszott darabok előadását, amelyeket a bécsi cenzor éppen ezekben az időkben mint eszményt állított cenzortársai elé.

A nagy francia forradalmi háborúnak magyar színházi kapcsolatairól vázolt képünk teljességéhez tartozik végül egy adat, amely különös revanche-ról szól: a franciaországi magyar hadifoglyoknak az előbbinél persze szerényebb színházi debut-jéről. A *Haramiák* Martellijére — *átdolgozta francia másának* egyik vidéki előadásán történt 1798-ban, hogy a fogoly magyar huszárok játszották ott nagy sikerrel, magyar ruhában a *Haramia*-statisztikát. A darab főszereplője ekkor George Sand édesapja volt, miként azt az író emlékezéseiben olvassuk.

Vörösmarty levele Palackýhoz

RICHARD PRAŽÁK

A múlt évben Csehszlovákiában is megemlékeztünk Vörösmarty Mihály halálának századik évfordulójáról. Ebből az alkalomból közölték a sajtóban Vörösmarty *Szózatának* nemrégiben felfedezett, Jan Nerudától származó fordítását.¹ Szeretném még pótlólag felhívni a figyelmet egy érdekes dokumentumra: Vörösmarty Palackýhoz intézett levelére, amely a prágai Nemzeti Múzeum Irodalmi Levéltárában van. Jelentős bizonyítéka ez a cseh és a magyar nemzeti mozgalom két vezérszemélyisége kapcsolatának. Ebben a levelében Vörösmarty Hasistejní Lobkovic Bohuslav latin verseinek Kazinczy-féle magyar fordítását küldi el Palackýhoz, és megköszöni neki elismerő szavait a magyar nyelvről, amelyet Palacký az európai nyelvek között előkelő helyre állít. Úgy látszik, hogy a levél válasz Palacký előbbi levelére. A levél szószerint így hangzik:

„Pest. 2. Janu. 1829.

Nagy érdemű Redactor Úr!²

Itt küldöm Lobkowitz deák verseinek magyar fordítását. Ősz literátorunknak, Kazinczy-nak munkája ez, 's Hexameterei méltán állhatnak akármely nemzetéi mellett. Én valamint igen nagyra becsülöm tisztelt Uraságodnak bennem helyezett bizodalmat, 's azon gondolatot, hogy az Európai nyelvek között a' magyar is méltó helyen álljon, úgy mást részt igen ohajtom, hogy a' versek' megküldése késő ne legyen. Szolgálhattam volna többféle fordítással; de azt e' mellett, 's a' czélra nézve is fölöslegesnek itélem.

Ajánlom magamat szívességébe, maradván tisztelője

Vörösmarty Mihály mk.

A' Tud. Gyűjtemény Redactora.

Érdekes e levél háttere. Lobkovic költeménye, amelyről Vörösmarty ír, az *In thermas Caroli IV* című híres óda. Ez a XV. században keletkezett, és azóta tizenkét nyelvre fordították le, több mint harmincszor. Fordítói többek között Goethe, Alexander Dumas és Donald Macpherson voltak. Ez a költemény nemcsak lelkes költői ünneplése a Karlovy Vary-i gyógyforrásoknak, hanem az akkori humanizmus harcos, optimista nyilatkozata is. Formailag és tartalmilag Janus Pannonius legjobb költeményeire emlékeztet.

Egy Karlovy Vary-i orvosnak, Jean de Carronak (aki a XIX. század elején a himlőoltás érdemes terjesztője volt) támad az a gondolata, hogy összegyűjti az óda különféle nyelvű fordításait.³ Hogy magyar fordításokat is kapjon, Palackýhoz fordult, akiről köztudomású volt, hogy több magyarral van baráti kapcsolata. Úgy látszik, hogy Palacký aztán ezzel a kéréssel mint a cseh Museum cseh és német nyelvű folyóiratának szerkesztője Vörösmartyhoz fordult, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjéhez.⁴ Lehetséges az is, hogy ebben az esetben Palacký

¹ Ez a fordítás először a Posel z Prahy című cseh folyóiratban jelent meg (Posel z Prahy, 1860. IV. évf. 5. sz. 198–199. old.).

² A levél az említett helyen, Palacký irodalmi hagyatékában van (jelzete: 11B10).

³ A de Carro-féle gyűjteménybe Kazinczy és Szemere fordítása került be. Palacký ezekről a Jahrbücher des böhmischen Museums 1830-i évfolyamában a Vergleichende Bemerkungen über hrn. de Carro's Polyglotte című cikkében dicsérően emlékezik meg. De Carro munkájának teljes címe: Ode latine sur Carlsbad, composée vers la fin de quinzieme siecle par le baron Bohuslav Hassenstein de Lobkovitz, avec une traduction polyglotte, une notice biographique sur ce poete, par Jean de Carro. Prague 1829. Ezt a művet 1829 augusztusában adták ki, amikor Toldy éppen Prágában volt. Erről Toldy a Tudományos Gyűjtemény 1830. évf. 6. sz. *Ó-cseh irodalom* című tanulmányában ír: „Dr. de Carro, e század elején a himlőoltásnak érdemes terjesztője (kit későbbben Carlsbádban láttam), Lobkovicz hercegnek a carlsbádi gyógyvizekre még IV. Károly alatt deáknak írt szép epigrammáját lefordította több nyelvekre – s ezek közt magyarra is. A könyv, mely épen ekkor jöve ki, kezünkön volt. Kérésemre H. úr (Hanka) felolvasta a cseh fordítást, mely, mint az eredeti, hexameterekben van. Csudálkoztam a zordonnak képzelt nyelv jó zengésén, mely, valamint a miénk is, tiszteli a posítót. Én a Kazinczy fordítását olvastam viszont, és sem a könyvtárnok, sem a kísérőm, egy művelt prágai lakos, nem tagadhatták gyönyörű hangját... stb.”

⁴ Palacký neve és a Cseh Museum németnyelvű folyóirata nem volt ekkor már ismeretlen Magyarországon. A Tudományos Gyűjtemény 1827-es évfolyamának 10–12. számában Thaisz András számol be részletesen erről a folyóiratról és Palacký szerkesztői működéséről.

Post 2 Janu 1829.

Nagy érdemű Redactor Mr.

Itt küldöm Lubhowitz diák versei-
nek magyar fordítását. Ők lite-
raturunknak, Kazinczynak mű-
veje ex, 1. Heciameteren mellán
álhatnak, ukármelty nemzetei
mellett. En' valamint igen nagyra
becsülöm tisztelt Uraságodnak bennem
helyezett bizodalmat, is azon gond-
olatot, hogy az Európai nyelvök kö-
zött a' magyar is melio' helyen
álljon, úgy más részt igen chaj-
tom, hogy a' versek megküldése
keiso" ne legyen. Szolgálatkattam
volna többféle fordítással, de azt
e' mellett, is a' crebra név is föl-
tegesnek itélem.

Tün' lom magamat szivessege,
mára van

tisztelt
A' J. Vörösmarty Mihály
A' J. Győzős Redactor.

valamelyik pesti barátjának (itt főleg Ghyczy Miklós pesti jurátus, Palacký pozsonyi ismerőse jön számításba) írt, akinek volt lehetősége ebben az ügyben Vörösmartynál személyesen intézkedni. Biztosat nem tudunk, többet csak magyar irodalomtörténészek mondhatnának Vörösmarty levelezése alapján.

Vörösmarty levele Palackýhoz a két szomszéd nép kitűnő személyiségeinek minden-
éppen érdekes dokumentuma és ezért is figyelmet érdemel.

A prózaritmus és forráskritika.

Válasz Mezey Lászlónak

ifj. HORVÁTH JÁNOS

A prózaritmus kutatásával és vizsgálatával foglalkozó tudományág aránylag újkeletű: N. Valois *De arte scribendi epistolae apud Gallicos mediæ ævi scriptores rhetoresque* című, 1880-ban Párizsban megjelent műve adta meg az első lökést az ilyen irányú kutatásokra, s bár Valois fenti dolgozata csak a középkori latin szövegek ritmusával foglalkozott, a kutatás csakhamar kiterjedt az antik, „klasszikus” latin szövegek vizsgálatára is, és sok tekintetben addig nem is sejtett eredményekhez vezetett. Nemcsak az derült ki, hogy az egyes művek méltatása, esztétikai értékelése hiányos és elégtelen az ilyen szempontú vizsgálatok nélkül, hanem a vizsgálatok nagyobb arányú és szisztematikus folytatása során arra is fény derült, hogy a prózaritmusnak van története, fejlődése és hanyatlása, s így a fejlődési fázisok ismeretében hatalmas támaszt nyújt az egyes művek keletkezési idejének megállapításában, és számos szövegkritikai probléma megoldásához is hozzásegít. Ennek köszönhető, hogy az első ilyen irányú mű megjelenése óta szinte egész könyvtárra növekedett a prózaritmus törvényeivel és történetével foglalkozó művek száma.¹

Az alábbiakban a sokoldalú és szétágazó problémakörnek csupán néhány kérdésével óhajtunk foglalkozni, főként abból a szempontból, mennyiben beszélhetünk a prózaritmus területén „törvényekről”, továbbá megállapíthatók-e a prózaritmus történetében meghatározott, korhoz kötött szakaszok, fázisok, s lehet-e a prózaritmus vizsgálatának szerepe az egyes művek keletkezési idejének megállapításában és általában a forráskritika területén.

Mindenekelőtt tisztában kell lennünk azzal, mit is értünk prózaritmuson. Lehetetlen itt nem idéznünk azokat a szavakat, amelyekkel H. Bornecque kezdi az 1907-ben megjelent hatalmas művét, melyben az antik, *metrikus* prózaritmus történetét és törvényeit tárgyalja: „Metrikus próza, metrikus klauzulák! Még alig néhány éve ezek a szavak számos tudósnál a legkevésbé sem titkolt kételkedést kifejező fejcsóválást váltottak ki: számos filológus-úgy vélekedett, hogy nem szigorú törvényekről és ezeknek szigorú alkalmazásáról van itt szó, hanem egy fajtájáról ama homályos ritmusnak, amilyen a franciáé, amely ott zsong az író fülében, s önkéntelenül is olyan lejtés-formákat (cadences) hoz a tolla alá, amelyek a költészet lejtés-formáira emlékeztetnek — távolról.”²

A Bornecque által jellemzett naiv szkepticizmusnak álláspontján természetesen *minden kornak minden prózája minden nyelvterületen* fel fog mutatni valamilyen *homályos ritmus-illúziót*. Ilyen értelemben tehát mindig, minden korban és minden nyelvterületen beszélhetünk „ritmikus prózáról”. Így azonban éppen a lényegyet mostuk el! Mert ha *minden* próza kelthet valamiféle ritmus-illúziót, — de annak törvényszerűségeit nem tudjuk megragadni —, akkor ugyanazon okoskodás alapján, amely szerint minden próza valamiképpen ritmikus: nyugodtan kijelenthetjük, hogy egyáltalán nincsen is ritmikus próza, mivel a kettőt nem tudjuk egymástól biztos kritériumok alapján elkülöníteni.

Mivelhogy azonban a klasszikus ókorban nem egy theoretikus szabályokba foglalta a prózaritmus „törvényeit”: azoknak az íróknak a prózáját ritmikusnak minősítjük, akik műveik alkotása közben ezeket a „törvényeket” *következetesen* — vagy Bornecque szavával: *szigorúan* — megtartják. Azoknak az íróknak a prózáját pedig, akik nem tartják magukat *következetesen* valamely megfogható, meghatározható ritmikái törvényhez, nem lehet ritmikus prózának minősíteni. Így már nem *minden* próza minősül ritmikusnak: sőt két élesen elkülönülő csoportra

¹ Összeállította L. Laurand, *Bibliographie du cursus*, Revue des Études Latines. 1928, 1934. — E. Kalinka, Bericht über die griechisch-römische Metrik und Rhythmik. Bursians Jb. 1925, 1937.

² H. Bornecque, *Les clausules métriques latines*. Lille 1907, Préface V.

oszlik a prózai művek összessége: tudatosan ritmizáltra, és egyszerű, természetes, ritmus-talanra.³

A ritmikus prózát a fentiek szerint éppen az teszi ritmikus prózává, hogy bizonyos meghatározott ritmikai szabályokat következetesen és szigorúan megvalósít. Mert — hogy példát egy rokon területről, a verstanból hozzak — amíg az ún. „szabad jambikus sorfaj” vers jellegét nem-igen veszélyezteti az, ha a különböző verslábak mellett a sorfajban leglább egy jambus érzeteti következetesen a szándékolt ritmust (vö. Horváth János, *Rendszeres magyar verstan*. Bp. 1951. 147.), addig a ritmikus próza nem engedheti meg a prózaritmus törvényeinek megszegését annak veszélyeztetése nélkül, hogy ritmustalanná, „közönséges, természetes” prózává ne változzék át. Éppen ezért ebből a szempontból a prózaritmus szabályai sokkal szigorúbbak, mint a — modern versé. Arra azonban nem árt figyelmeztetnünk itt sem, hogy a klasszikus kor verselése ugyanolyan szigorúan tette kötelezővé bizonyos metrikai törvények megtartását, mint az antik ritmikus próza.

Természetesen a latin–görög nyelven kívül más nyelvterületen is lehetséges a prózaritmus; a ritmusnak azonban más és más törvényei érvényesülnek a különböző nyelvterületeken, s így a *speciális törvényszerűségek feltárása nélkül* a különböző nyelvterületek „ritmikus prózáját” egy kalap alá foglalni, azonosnak venni nem csekély tévedésekbe vezet.

Áthághatatlan szabály a ritmikus próza területén, hogy a mondat végének minden körülmények között meg kell felelni a prózaritmus meghatározott szabályainak; a kólonok, mondat-
tagok ritmizálása azonban már nem elengedhetetlen követelmény, bár a „művészileg” ritmizált prózában a mondattagok sem maradhatnak szabályos ritmusformációk megvalósítása nélkül. Ha viszont a mondat vége, a klauzula, a mondat záró része nem felel meg meghatározott ritmikai szabályoknak, akkor a mégolyan kiszámítottan tagolt mondat is elveszti minden ritmikus hatását. Erről már Ciceró, aki a latin nyelvterületen első elméleti megalapozója (az *Orator* és a *De oratore* című műveiben) és gyakorlati megvalósítója volt a ritmikus prózának, így nyilatkozik: „cum aures extremum semper expectent, id vacare numero non oportere.” (*Orator*, 59, 199).

Ugyanennek a szabálynak nagyon világos és mély lélektani magyarázatát adja Horváth János: „A hangidom tagolásának zenei törvényei, tudjuk, nem érvényesülnek háborítatlanul az értelmileg nagyobb igényű prózában... Így a hangarány tekintetében a mondat belsejében bekéltlen, nyugtalan állapot uralkodik, mely csak akkor csillapulhat le, ha a hangidom, *legalább* a mondat végén, jogaikhoz jut. Ha ez nem történik meg, hiába fejeződött be már a gondolat: a fül, a hangérzék még bevégzetlenséget érez, mintha a beszélő száj nyitva maradt volna. Innen van, hogy a hangos beszéd művészei, a szónoki próza jelei törődnek a *mondatvég* (s igen gyakran az egész mondat) szép hangarányával.” (Horváth János, *Magyar ritmus, jövevény versidom*, 78–79.)

Ezt az áthághatatlan szabályt mindvégig figyelembe vették és tanították az antik grammatikusok és azok a középkori stílustanító mesterek (dictatores), akik a ritmikus próza szerkesztésének szabályait fejtegették.

Mindezeket a szabályokat azért volt szükséges itt különösen hangsúlyozni, mert Mezey László egy nagyon öntudatos hangű, de zűrzavaros, és első pillanatra imponáló apparátusa ellenére elejétől végig hamis „eredményekre” jutó cikke ezeket az alapvető kérdéseket is igyekszik összezavarni. Így például „középkori okleveles vagy elbeszélő forrásokban ritmikuspróza-elemek előfordulásáról” beszél, meg a „klauzulák jelentkezésének mértékéről”, továbbá felteszi a kérdést: „szövegben előforduló (Mezey kiemelése!) ritmikus klauzulák segítségével biztosan megállapíthatjuk, hogy a szöveg vagy szövegrész a XII. század előtti-e, vagy sem?” (Ph. K. 1956. 299.) Az elmondottak szerint sem a ritmikuspróza-elemek esetleges előfordulása, sem a klauzulák jelentkezésének a mértéke nem igazolja egy szöveg ritmikus mivoltát; ezt csak meghatározott ritmus-formációknak nem esetlegesen előforduló, hanem a mondat- és kólon-végeken következetesen jelentkező szabályszerűsége igazolhatja.⁴ Annak eldöntéséhez pedig, hogy egy következetesen ritmizált szöveg milyen korból származik, vajon a XII. század előtti-e, vagy sem, az illető szövegben alkalmazott klauzula-típusok és formák vizsgálata segít hozzá.

És itt a latin prózaritmus alapvető kérdéséhez érkeztünk el. *Megjegyzéseimben* (Ph. K. 1956. 292–93) nyomtatékosan rámutattam arra, hogy az antik, klasszikus (=cicerói) ritmikus

³ A középkori stílus-tanító mesterek is „*artificiosa dictionum structura*”-ról beszélnek a ritmikus prózával kapcsolatban. Vö. H. Leclercq cikkét *Cursus* címszó alatt a *Cabrol* szerkesztette Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. Tom. VIII. 2. Paris 1913, col. 3194.

⁴ Nem tudom pl. megérteni, milyen célt szolgálhat Mezey-nél (Ph. K. 1956. 306) az a beállítás, mintha én a „prózaritmusnak ritkább vagy éppen szörványos jelentkezése” alapján „a szerzők kiemelési szándékát emlegetném” és „kormeghatározó jelleget tulajdonítanék” ennek. A szerzők kiemelési szándékáról valóban beszéltek több helyen is, de mindig a *rimes* prózával kapcsolatban, és sohasem a *prózaritmus*ssal kapcsolatban. A kettő egyáltalán nem ugyanaz, és ha Mezey mégis azonosnak veszi — nagyvonalúan —, legalább ne az én számlámra írja,

próza tisztán időmértékes, metrikus, s hogy ennek egészen más szabályai vannak, mint a középkori, tisztán hangsúlyon alapuló ritmikus prózának; a metrikus prózában az alkalmazott klauzula-típusok és formák száma is sokkal gazdagabb, mint a középkor ritmikus prózájában. Egy antik klauzulának, a cicerói kettős creticusnak részletekbe menő vizsgálata alapján kimutattam, hogy a cicerói klauzulák 60%-a a középkori elmélet és gyakorlat szempontjából hibás volna, s viszont: a középkorban (a XII. századtól kezdve) használatos ritmikus formációk vagy egyáltalán nem, vagy elenyésző kis hányadukban felelnek csak meg az antik elméletnek és gyakorlatnak.⁵ Az is köztudomású, hogy az V–VI. század ritmikus prózájára az ún. *clausula mixta* v. *cursus mixtus* alkalmazása a jellemző, azaz olyan ritmikus formációk alkalmazása, amelyek egyidejűleg tesznek eleget az antik klauzulák által megkívánt időmértéknek, de ugyanakkor már a hangsúlyozás követelményeit is tekintetbe veszik. Emellett az antik, metrikus prózában alkalmazott klauzulatípusok és formák száma a leggazdagabb, a *cursus mixtus* ezzel szemben már csak 4–6 „szabályos” formát, típust ismer, míg a XII. század után ez a szám is véglegesen 3 alkalmazott formára zsugorodik össze (*velox*, *planus* és *tardus*). Bármilyen szkeptikusan nézzük is ezeket a jelenségeket, amelyeknek helytálló mivoltát ma már a pontos részletkutatások egész sora támasztja alá és igazolja:⁶ nem zárkozhatunk el az elől a megállapítás elől, hogy a klauzulatípusok speciális ritmusrendszere, az alkalmazott klauzulák formája és száma bizonyos határok között korhatározó tényezők. Egy antik metrikus szöveget a ritmikus próza történetének egyetlen ismerője sem fog a XII–XIII. századból keltezni, sem az V–VII. századból, és viszont.

A metrikus prózát egyfelől, a hangsúlyon alapuló ritmikus prózát másfelől csak az zavarhatja össze, aki önmaga még sohasem vette magának a fáradságot, hogy különböző korokból származó és különböző ritmusrendszerek alapján ritmizált prózát maga is megpróbálja ritmikusán felfogni és értelmezni; csak az fogja összezavarni, akinek számára a ritmikus próza nyelvtől, kortól és ritmusrendszertől, klauzula-típusoktól eltekintve, nagyvonalúan és mindig ritmikus próza marad. Ez azonban nem tudományos eljárás.

Rossznéven veszi tőlem Mezey, hogy *Megjegyzéseimben* ilyesfélét sejtetek az ő nagyvonalúságával kapcsolatban. „Sehol nem állítottam, hogy a metrikus és a hangsúlyos prózaritmus egy és ugyanaz” — mondja. „Egyszerűen azért nem, mert ezekre a kérdésekre ki sem tértem” — folytatja. Az igazság megkívánja, hogy elismerjem: *formailag* valóban nem tért ki ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatára, lényegében azonban mind a könyvemről írt ismertetésében, mind a Válaszában azt bizonygatja, tekintélyes, de nem idevágó apparátussal, hogy „a latin prózaritmus gyakorlati ismeretének lehetőségét egészen a középkor végéig megőrizték a klasszikusok, különösen Ciceró és az ugyancsak ritmikusán szerkesztő egyházatyák olvasása”. Ez a megállapítás — ha nem tévedek — lényegében azt fejezi ki, hogy a metrikus prózát író Ciceró és az ugyancsak metrikus prózát író egyházatyák (vö. Bornecque összeállítását, i. m.) gyakorlati mintául szolgáltak a középkori írók számára a prózájuk hangsúlyos — ritmikus fogalmazása tekintetében. Ez — ha nem tévedek — mégiscsak a két ritmusrendszer tökéletes összezavarása, ill. tekintetbe nem vétele — nagyvonalúan.

Ezek után bizvást mellőzhetném a Mezeytől fejtegetett, a ritmikus próza történetére vonatkozó többi megfontolásainak a kritikáját, hiszen a fentiek szerint ezek alapjukban elhibáztak. Mégis, mivel ő „sokoldalúan” és megtévesztő apparátussal próbálja bizonyítani, hogy a ritmikus próza történetében nincsenek cezurák, s hogy az antik minta megszakítatlanul hathatott egészen a középkor végéig, mert itt egy „ezeréves megszakítatlan stílári hagyományról” van szó, ezeket a bizonyítékokat kissé közelebbről szemügyre kell vennünk. Ennek „bizonyítására” többek közt megpróbálja felhasználni a ritmikus próza történetének Traube által adott periodizációját.

Ez a Traube-féle periodizáció⁷ — pontatlansága ellenére — valóban megtanít valamire, amire Mezey — sajnálatos módon — egyáltalán nem gondolt. Amíg ugyanis ezzel a periodizációval azt akarja bizonyítani, hogy a ritmikus próza „ezeréves megszakítatlan stílári hagyomány”, addig nem veszi észre, hogy éppen ez a periodizáció zúzza porrá azt a nem kevésbé lényeges állítását, hogy a prózaritmus sajátos formái az egyes korokra nem jellemzőek, s így az egyes

⁵ E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, II. Leipzig 1898. — H. Bornecque, *Les clausules métriques latines*, Lille 1907. — A. W. de Groot, *Der antike Prosarhythmus*, Groningen 1921., és *Uő.*, *La prose métrique latine*, *Revue des Études Latines*, 1925–26. — M. G. Nicolau, *L'origine du cursus rythmique*, Paris, 1930. — Laurand, *Études sur le styl des discours de Cicéron*, I–III. köt. Paris 1930–36. — W. Meyer, *Gesammelte Abhandlungen*, 1955.

⁶ Vö. még Laurand, *Pour mieux comprendre l'antiquité classique*, Paris 1936, 159. A liturgia latinságáról szólva a következőket mondja: Des cadences finales ainsi conformes à trois types, sans plus, ne se trouvaient pas chez les auteurs classiques; quoique leur lointaine origine soit dans les clausules cicéroniennes.

⁷ P. Traube, *Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters*, München 1911, 118–119.

művek keletkezési idejének megállapítására nem használhatók fel. Ezzel szemben meg kell állapítanunk, hogy minden periodizálás valamilyen jellegzetes, fontos és szembevető sajátosság megkülönböztetése alapján történik. Ez a jellegzetes sajátosság Traube periodizációjában is jelentkezik. A ritmikus próza (cursus) első korszaka nála 400-ig tart, s ennek a korszaknak ritmikus prózája szinte is metrikus (*cursus metricus*!), ahol a ritmus kizárólag a szótagok hosszúságán és rövidségén alapul, és a hangsúlynak még semmi szerepe nincs. A második korszak ritmikus prózáját 400-tól 700-ig számítja (az ehhez zárójelben csatolt *resp. 1100* kifejezésről alább még szólnunk!), s ezt *cursus Leoninus*-nak nevezi. A *cursus Leoninus* a ritmikus prózának az a fajtája (ebben az időszakban), amikor a klauzulák a *metrikus* ritmus-principium megtartása mellett már a *hangsúly* által támasztott ritmus-követelményeknek is eleget tesznek, de a ritmikus formációk száma már sokkal csekélyebb, mint a klasszikus korban, s maga a klauzula szerkezete is lényeges átalakuláson megy át (szóhatárok, caesura!) az egyre inkább uralomra jutó hangsúly következtében. Az effajta ritmikus próza határát 1100-ig kitolni lehetetlenség, s Traube ezért teszi zárójelbe az 1100-as évszámot. Más helyen maga Traube fejt ki — Mezey is idézi —, hogy a 700—1100 között eltelt időszak „ritmikus prózáját” a Verwilderung, az elvadulás jellemzi.⁸ Az ilyen „elvadult ritmikus prózát” azonban a fentebb kifejtettek alapján nem lehet ritmikus prózának nevezni, mert éppen a következetesen, szabályszerűen megvalósított ritmus hiányzik belőle. De ha valaki ezek után is ritmikus prózának nevezi az ilyen „elvadult”, *szabályok nélküli* prózastílust, ám tegye, de akkor is egyet fog érteni abban, hogy a ritmikus prózának ez az „elvadult” korszaka 700-tól 1100-ig külön, és élesen elhatárolt korszakot képez a ritmikus próza történetében. Az 1100-tól 1450-ig terjedő időszak Traube szerint a *cursus Leoninus reformatus* v. *cursus Gregorius*, amely már kizárólagosan a hangsúlyon alapul. (Itt csak arra figyelmeztetnek, hogy Gregorius a XII. század végén működik, tehát nem éppen jogosult róla elnevezni már 1100-tól ezt a stílusfajt.) Mindenesetre e korszak ritmikus prózája csak három ritmikus formációt ismer, az előbbi korok gazdagabb változatosságával szemben.

Mármost Traube ezen periodizációjának vagy megvan a tudományos alapja, vagy a képzeletnek felelőtlen játéka csupán. Mi úgy látjuk, hogy bizonyos pontatlanságok ellenére ez a felosztás *elvileg* elfogadható. Ebből pedig az következik, hogy a *ritmikus próza történetében vannak élesen meghatározott, időhöz kötött periódusok*.

Ez más szavakkal annyit jelent, hogy pl. az 1100—1450 között írt ritmikus prózát (amely tisztán hangsúlyos ritmust ismer, és mindössze a *velox*, *planus* és *tardus* formációkat) kronológiai-lag nem lehet elhelyezni sem az első periódusban, amikor a prózaritmus még tisztán metrikus, de nem lehet elhelyezni a második periódusban sem, ahol a klauzulák egyidejűleg metrikus és hangsúlyos követelményeknek is megfelelnek, és a formációk változatossabbak, mint az utolsó korszakban alkalmazott formák; s végül még kevésbé lehet egy ilyen késő középkori, mintaszerűen ritmizált szöveget a Verwilderung korába, 700—1100 közé elhelyezni.

Mezey tehát ugyanakkor, amikor ezzel a periodizációval, kihasználva annak kétségtelen pontatlanságát, a ritmikus próza megszakítatlan folytonosságát akarja bizonyítani, ugyanakkor önmaga szolgálatát adalékokat arra, hogy a ritmikus próza korok szerinti jellegzetes válfajai — bizonyos határok között — döntő bizonyítékok lehetnek a mű keletkezési idejének meghatározására. Dum vitat Scyllam, incidit Charybdim! Egyik bizonyításával agyonüti a másikat. Ennyi toleranciát reményei ellenére sem fog megkapni a régi dolgokkal foglalkozó kutatóktól — hogy magam is használjam az ő önerzetes szavait.

Az elmondottakból látható, hogy egy kor ritmikus prózája a ritmusrendszer megváltozása és az alkalmazott ritmikus képletek, formációk átalakulása, módosulása következtében egy másik korban már nem hat „ritmikusnak”.⁹ Így persze ismét felvetődik a kérdés, hogyan állhat meg Mezeynek most is nagy buzgalommal „bizonyított” és megismételt tétele, hogy „ennek a (stílus)hagyománynak a fenntartásához a klasszikusok, az egyházatyák ismerete... hozzájárulhattak”. Hogy Ciceró a Traube-féle periodizáció szerint már 400-tól fogva, de különösen a későbbi középkorban mint a vonatkozásban, az az eddig elmondottakból is világos.¹⁰ Ehhez most még említsük meg, hogy E. Vacandard szerint „a IV. században a főbb keresztény írók prózái műveikben — szintén — a *metrikus cursust* alkalmazták”,¹¹ tehát nem a későbbi, *hangsúlyon alapuló* ritmust. Ezzel kapcsolatban Vacandard a következő írókat sorolja fel: Ambrosius (†397), Gaudentius (†420), Paulinus Nolanus (†431), Nicetas de

⁸ Traube, i. m. 118.

⁹ Lásd Laurand fentebb idézett megállapítását!

¹⁰ Vö. pl., amit R. A. Browne mond (British Latin Selections A. D. 500—1400, Oxford 1954, LVII.) a középkori „stilus Tullianus”-ról: „The Tullian style (named presumably after M. Tullius Cicero) does not observe the cadences of the feet... but the coloration of words and sentences.”

¹¹ E. Vacandard, Le cursus; son origine, son histoire, son emploi dans la liturgie (Revue des Questions Historiques, N. S. XXXIV. Paris 1905, 76).

Remesiana, Szt. Jeromos (az epistolákban) stb. Ezek szerint tehát ők sem lehettek mintaképek a ritmikus próza tekintetében a későbbi középkor írói számára, akik — a XII. századtól kezdve — tisztán *hangsúlyon* alapuló ritmikus prózát írtak. Teljesebb felsorolást nyújt H. Bornecque — műfaj szerint is csoportosítva az írókat — a már idézett művében.¹²

Fentebb, a Traube-féle periodizáció elemzésekor utaltunk annak bizonyos pontatlanságára, főként ami a 700—1100 közötti időszaknak szerinte is „elvadult” ritmikus prózáját illeti. Traube maga nem foglalkozott a prózaritmus vizsgálatával, s így rendszerezésének értéke attól függ, milyen mértékben lehet azt tudományosan igazolni. Bizonyos, hogy e tekintélyes, négy évszázadra (700—1100) terjedő korszak egyetlen prózai művéről sem bizonyította be a szaktudomány, hogy az *következtesen*, a prózaritmus valamilyen — eddig esetleg fel nem ismert — szabályához igazodik. Egyedül Mezey kockáztatta meg azt az állítást (Fil. K. 1955. 278.), hogy „a klasszikusok, különösen Cicero és az ugyancsak ritmikus szerkesztő egyházatyák olvasása” nyomán a „Karoling-kor írói ... is szép és elegáns *ritmosus* prózát tudtak ... kialakítani”. Mivel a bizonyítással adós maradt, most Válaszában bizonyít is — a kelleténél talán önértesebben. Hivatkozik arra, hogy De Smedt már 60 évvel ezelőtt, 1897-ben „bebizonyította”, hogy „a Karoling-korban és az azt követő évszázadban is lehet ritmikus prózában írt művekre példát találni”, továbbá, hogy „nem az ő felfedezése, hogy a Karoling-korban ismerték és használták a ritmikus prózát”. (Fil. K. 1956. 303.) De azért, hogy minden érdemet ne kelljen De Smedtnek átengednie, szerényen megemlíti Mezey, hogy ő maga is „idézett Einhart Nagy Károly életrajzából — ritmikus mondatvégeket”. — Valóban, a *Vita Karoli Magni* három egész fejezetéből összesen 4 mondatvéget hoz fel! Ezzel a „módszerrel” minden szövegre ki lehet mutatni, hogy ritmikus.

Hát valóban, De Smedt, az egyébként érdemes bollandista, pontosan 60 évvel ezelőtt, 1897-ben Ch. F. Bellet *Vita Martialis* kiadásával kapcsolatban éles kritikában részesítette a Bellet által alkalmazott stíluskritikai módszert, és kétségbevonta, hogy a prózaritmus sajátosságainak vizsgálata alapján, ahogy Bellet alkalmazta azt, megbízható kormeghatározáshoz juthatunk. Bizonyító anyagként a Karoling-kori Walafrid Strabo *Vita S. Othmari*-jának a Prologusát és a X. századi Liudprand *Antapodosisának* ugyancsak a Prologusát használta fel, amelyekben szerinte „ugyanolyan, vagy majdnem olyan számban találhatók fel a cursusra jellemző végződéses (cadences), mint a *Vita Martialisban*”, tehát ha a *Vita Martialis* ritmikus, akkor ezek is annak minősülnek.¹³

A kérdés körül nagy vita támadt¹⁴ — belekapcsolódott Ch. de Lasteyrie is —, és azzal végződött — nem kis meglepetésre —, hogy De Smedt egy *èvre* az első cikkének megjelenése után ugyanabban a folyóiratban (Anal. Boll. Tom. XVII. 1898. p. 388) visszavonta elhamarkodott állítását, mondván: „Az őszinteség, amely első kötelessége a kritikusnak, arra kötelez, hogy elismerjem, hogy az én kis cikkem egy kissé összeűzva került ki a vitából, és több ponton is kárhözvitásban volt része.” (La loyauté, qui est le premier devoir du critique, m'oblige à reconnaître que mon petit article est sorti quelque peu meurtri du débat, et à passer condamnation sur plusieurs points.) Nos, ha De Smedt 60 évvel ezelőtt próbált is valami olyasfélét állítani, hogy a ritmikus próza fellelhető a IX—X. században is, ezt az állítását pontosan ötvenkilenc évvel ezelőtt önmaga vonta vissza, amit viszont Mezey — elhallgat. Pedig ilyen „bizonyítékokat” felhozni, amelyeket a szerzője önmaga vont vissza — legalább is a szerzővel szemben való visszaélés.

Mi több, De Smedt ugyanebben a nyilatkozatában arra is rámutat, mi vezette őt első cikkének téves „eredményeire”: L. Havetnak ugyanaz az elhamarkodott általánosítása, amelyet különösen Mezey is idéz Válaszában, mondván: „A cursus alkalmazása az irodalomban általános tény, nem sajátja az sem egy nyelvnek, sem egy kornak...” (Mezey, Fil. K. 1956. 299.: L. Havet, *La prose métrique de Symmaque et les origines métriques du cursus*. Bibl. de l'École des Hautes Études, fasc. 94. Paris 1892. p. 3.: De Smedt, *Le cursus dans les documents hagiographiques*. Anal. Boll. tom. XVI. 1897. p. 506.) De Smedt ebben a „helyreigazító” cikkében nyíltan megmondja, hogy már a kiindulópontja, vizsgálódásainak alaptétele hibás volt: „Az Havet-től átvett tételt ... több, igen tekintélyes tudós cáfolta, és ami engem illet, én saját

¹² H. Bornecque, *Les clauses métriques latines*, Lille 1907, 523—525.

¹³ De Smedt, *Le cursus dans les documents hagiographiques*, *Analecta Bollandiana*, tom. XVI. 1897. 504.

¹⁴ A vita irodalma: Ch. F. Bellet, *L'ancienne vie de saint Martial et la prose rythmée*, Paris 1897, Extrait de l'Université Catholique, 1897. — *Uő.* Saint Martial apôtre de Limoges, suivi d'une nouvelle étude sur le cursus et la critique, Paris 1898. — *Uő.*, *La prose rythmée et la critique hagiographique*, nouvelle réponse aux Bollandistes, suivie du texte de l'ancienne vie de saint Martial, Paris 1899. — *Uő.*, *L'âge de la vie de saint Martial*, Revue des Questions Historiques, tom. XXXV. 1900, 1—38. — De Smedt ellenvetései, *Analecta Bollandiana* tom. XVI. 1897. p. 501—506; tom. XVII. 1898, 387—392. — Ch. de Lasteyrie, *Bibliothèque de l'École des chartes*, tom. LX. 1899, 644.

kutatásaimmal nem tudom igazolni azt, hogy az megalapozott-e". (C'est le cas pour l'assertion empruntée à M. Havet : *elle a été contredite par plusieurs savants très respectables*, et je ne suis pas à même, *par mes propres études*, de vérifier ce qu'elle peut contenir de fondé, Anal. Boll. tom. XVII. 1898. p. 388.) Nos, az igen tekintélyes, Havetet cáfoló tudósok között ott van W. Meyer is, aki már 1893-ban, tehát Havet fentebbi, Symmachusról írt műve megjelenése után egy évvel, — de De Smedt elmefuttatásának megjelenése előtt pontosan 4 évvel — nyomtatékosan rámutatott arra, hogy Symmachus prózája *metrikus* szabályok után igazodik, amelyben „a későbbi cursus-gyakorlat formái *nyagon ritkán fordulnak elő*, és ezek a formák is egészen meghatározott módon rövid és hosszú szótagokkal vannak nála kifejezve, tehát itt a cursus hangsúlyos formája helyett a szótagok hosszúsága és rövidege szerepel" (W. Meyer, *Die rythmische lateinische Prosa*, Göttinger Gelehrte Anzeiger 1893. = Ges. Abhandl. Berlin 1905. I. p. 237). De Smedt tehát belátta, hogy már a kiindulópontja is elhibázott, megalapozatlan volt, s ezért egész kísérletét érvénytelennek minősítette. Azonban De Smedt legalább utóbb belátta, hogy kár volt Havet megállapításaiból kiindulnia, Mezey azonban ötvenkilenc év múltán is ismételteti azokat. Ez az eljárás nem éppen alkalmas a kérdés külföldi irodalmában való jártasság igazolására. Sőt!

Ezek után De Smedt megállapításait bizvást figyelmen kívül hagyhatjuk, de tekintve hogy itt végső soron nem De Smedt-ről és nem is Mezeyről van szó, hanem arról, vajon ritmikusnak minősíthető-e a Karoling-kori írók prózája, a *Vita Othmari* és az *Antapodosis* De Smedt általa vizsgált szövegrészeinek néhány jellemző adatát közlöm De Smedt elemzése alapján: a *Vita Othmari* alig egy fél lapra terjedő *Prologus*-ában 12 „ritmus-típus” fordul elő; az *Antapodosis* általa vizsgált néhány mondatában szintén 12, de ezek részben más típusok, mint a *Vita Othmari*-ban. A két mű mindössze néhány mondatában együttesen 16 „típus” szerepel, tehát jóformán több „típus”, mint ahány mondat!¹⁵ E számok akkor kapják meg igazi értelmüket, ha tudjuk, hogy a XII. század után írt ritmikus szövegek mindössze 3 típust használnak csupán, a VII. század előtt írt ritmikus szövegek pedig 4–6 ritmikus típust, a mondatok ezreiben. Így ezek a szövegek Mezey ellenére is ritmustalanok maradnak, Einhard Nagy Károly életrajzával egyetemben.

Itt is le kell azonban szögezünk éppen a követendő módszer tisztázása érdekében, hogy De Smedt a „szövegekben előforduló” heterogén „ritmikus-próza-elemek” alapján, tehát kritikátlanul állította IX–X. századi szövegrészekről, hogy azok a ritmikus próza képviselői, akárcsak Mezey. Azonban De Smedtnek van mentsége: ő pontosan hatvan évvel ezelőtt tévedett, amikor még a ritmikus próza kutatásának módszerei több tekintetben tisztázatlanok voltak, de már egy év múlva, tehát pontosan ötvenkilenc évvel ezelőtt meggyőződött állításai helytelenségéről, és akkor tudóshoz méltó becsületességgel maga érvénytelenítette tételét. Mezey ennek ellenére kitart mellette — nyilván a külföldi kutatási eredmények teljes ismeretében.

Hogy a ritmikus próza történetével foglalkozó szakirodalmat hogyan kezeli Mezey, az fentiekből is eléggé megítélhető, mégis — nehogy az „ex uno disce omnes” elve alapján elhamarkodva döntünk — néhány megjegyzést ez is megérdemel.

Mivel a könyvemről írt bírálatában (Fil. K. 1955. 278.) Mezey sommásan kijelentette — minden bizonyítás nélkül —, hogy „a latin prózaritmus ismeretének lehetőségét egészen a középkor végéig megőrizték a klasszikusok, különösen Cicero... és az ugyancsak ritmikusán szerkesztő egyházatyák olvasása”, vagyis, hogy ritmikus próza mindig volt, ill. lehetett, és lényegében mindig ugyanaz maradt, még a Karoling-korban is, tehát éppen a kritikus VII–XI. században, — újabb Válaszában ennek bizonyítására felsorakoztatja (Fil. K. 1956. 299–300.) a kérdés „lehető teljes irodalmát”, túlnyomórészt olyan szerzőket, akiket magam is idéztém és felhasználtam művemben. Nos, az általam is idézett források megállapításai furesz metamorfózison mennek keresztül, amikor a belőlük levonható konklúzióra kerül a sor Mezey részéről. Ugyanis valamennyi felhozott forrásmű arról szól, hogy a ritmikus próza a VII–XI. században „kiment a divathóból”, „csaknem teljesen eltűnt” (Laurand), vagy „elvadult” (W. Meyer, Traube, Strecker, E. R. Curtius), vagy „elhomályosult” (R. Couture és E. Vacandard), vagy „szabálytalanná, sőt teljesen ismeretlenné vált” (Valois), sőt Valois kijelenti: a VII–XI. században „semmi sem ritkább, mint olyan episztoła, amely nemhogy tökéletesen, de még csak nagyjából is megfelelne a harmónia (ritmus) szabályainak” (rien de si rare qu'une épître, je ne dirai pas complètement, mais à peu près conforme aux règles de l'harmonie).¹⁶ E. Vacandard pedig miután kijelenti, hogy „a cursus több száz éven keresztül elhomályosult”, így folytatja megállapításait: „A VII. századtól a XI. század végéig csaknem lehetetlen megtalálni még a nyomát is”. (Le cursus subit donc une éclipse de plusieurs centaines d'années. Du VIIe siècle à la fin du XIe il est à peu près impossible d'en retrouver la trace.)¹⁷ Vacandard e nyilatkozata megmagyarázza, hogyan kell értenünk az „elhomályosulás” (éclipse) és a német Verwilderung

¹⁵ Vö. Anal. Boll. tom, XVI. 1897, 504–505.

¹⁶ Bibliothèque de l'École des chartes, 1892, 259.

¹⁷ Revue des Questions Historiques, 1892, 257.

(elvadulás) kifejezéseket a ritmikus próza szempontjából. Ezek a kifejezések csak szinonimái, ill. képes kifejezései annak, hogy a próza ritmizálására ebben a korszakban nem ügyelnek az írók, ill. nem ismerik a ritmikus próza szabályait, sőt nem is törekszenek valamely ritmus megvalósítására prózájukban. Az „elvadult” vagy „elhomályosult” cursus csak annyit jelenthet ennek a kornak a prózájában, hogy egyik-másik mondat olyan formációval végződik, amelyet részben a korábbi, részben a későbbi cursus-gyakorlat szempontjából ritmikusnak is lehetne minősíteni, más mondatok pedig olyan alakzatokkal végződnek, amelyeket sem a korábbi, sem a későbbi cursus-gyakorlat nem ismert el ritmikusnak. Márpedig az ilyen prózát nem lehet „ritmikusnak” tekinteni, mert akkor minden prózát annak kell minősítenünk.

Nos, hogy ezekből a — nézetem szerint — egyértelműen *tagadó* megállapításokból hogyan lehet levonni azt a konklúziót, hogy „a cursus szórványossá vált, de el nem tűnt” ebben a korban, ezt nem tudom megérteni. Igaz, hogy Ch. de Lasteyrie csak annyit enged meg, hogy „általában a cursust nem nagyon használták a VII. század közepétől a XII. század elejéig”, és e szabály alól ő több mint egy kivételt ismer. (Si l'on accorde à admettre que d'une façon générale le cursus n'a guère été employé depuis le milieu du VIIe siècle jusqu'au commencement du XIIe, on connaît néanmoins, plus d'une exception à cette règle”.¹⁸ Nem egy kivételt ismer, hanem — pontosan kettőt! Tudniillik Ch. de Lasteyrie 1899-ben a *Bibliothèque de l'École des chartes* LX. kötetében (p. 644) ugyancsak ismertetést írt Bellet *Vita S. Martialis* kiadásáról, s ott De Smedtre hivatkozva a *Vita S. Othmari* és *Liudprand Antapodosis* szövegrészeit állítja szembe a *Vita Martialis*-sal, mint a közbeeső korban is előforduló ritmikus szövegeket. Ennek a szembeállításnak azonban már láttuk az értékét. Így elevenednek meg az egyszer elkövetett hibák és tévedések — egyéni kutatások híján — több mint egy félszázad múlva — Mezeynél. Mindenesetre Mezeynél ezek a régi tévedések most már olyan formát öltöttek, amire még sem De Smedt, sem az őt ismétlő Ch. de Lasteyrie nem gondoltak és amelyet nem mondtak, hogy ti. „a Karoling-korban ismerték és használták a ritmikus prózát is” (Fil. K. 1956. 303).

Láttnivaló tehát, hogy a ritmikus próza-gyakorlat folytonosságát bizonyítani roppant bajos, egyrészt mivel itt okvetlenül számolni kell az időközben bekövetkezett ritmusrendszer-változással, másrészt mivel a szépnék, ritmikusnak elismert formák, klauzula-típusok alakja és száma is időről időre változik, továbbá azért is, mert úgy látszik, a VII. századtól a XI. század végéig vagy szünetel a ritmikus próza-gyakorlat, vagy ha mégis volna, ennek szabályait jelenleg nem ismerjük, míg a többi korokét kielégítően, ha nem is tökéletesen és minden részletében. Úgy látszik Mezey is érezte, hogy De Smedt erre vonatkozó „bizonyítékai” elégtelenek és nagyon gyenge lábon állanak, s azért leglább két területen igyekszik valószínűvé tenni a ritmikus próza gyakorlatának megszakítatlan, változatlan folytonosságát. Az egyik műfaj az ún. *formuláriumok*, a másik az egyházi *orációk*. Nézzük, milyen eredménnyel.

A formuláriumok lényegében oklevél- és szerződés-szövegekből álló mintagyűjtemények, amelyeknek segítségével az írnokok és notáriusok a jogi ügyleteket írásba foglalták. Nagyon valószínű, hogy ilyen formuláriumok voltak már a korai középkorban is, s így bizonyos stílushagyomány fenntartásához hozzájárulhattak (vö. Brasslau, *Handbuch der Urkundenlehre*, II. 247) — egy ideig. Ilyen kora-középkori formuláriumok azonban nem maradtak ránk. Ezzel szemben a Meroving- és Karoling-korból a XI. századig — tehát éppen abból a korból, amely a felvetett probléma szempontjából különösen érdekel bennünket — nem kevesebb mint 25 darab formulárium maradt ránk (kiadva, K. Zeumer, *Formulae merovingici et karolini aevi*. Monumenta Germaniae historica. Legum sectio V., Hannover 1886. — Vö. még J. Pirson, *Merovingische und Karolingische Formulare*, Heidelberg 1913. Sammlung Vulgärlateinischer texte, Bd. 5). Felsorolja és jellemzi őket Bresslau (i. m. II. 229.) és Giry (*Manuel de diplomatique*, Paris 1925. 479—488.). Ezen ránk maradt formuláriumok közül mindössze egyről, a frank birodalmi kancelláriában használt *Formulae Marculf*ről állapította meg a diplomatika, hogy mintaszövegei még a ritmikus próza szabályainak figyelembevételével készültek (Bresslau, i. m. II. 364.). Bresslau még azt is megállapítja, hogy a formuláriumok révén még a VIII—IX. századi frank oklevelekben is megtalálhatók a ritmikus mondatok, de itt már nem lehet — szerinte — a ritmikus próza tudatos használatáról beszélni. A formuláriumoknak tehát bizonyos átörökítő szerepe kétségtelenül van, de azért ez távol van attól, amit Mezey kijelent, hogy ti. „a prózaritmus... használaton kívül... soha nem kerülve jutott el a XI. század vége és a XII. század dictamen-elmélet íróihoz” (Fil. K. 1956. 304), s még kevésbé lehet kijelenteni, hogy „a dictandi tenorban járatos notáriusok... nemcsak a montecassinói *Alberik tractatusa* nyomán használták a prózaritmust” (Fil. K. 1956. 303), Albericus ugyanis még egyáltalán nem tanítja a prózaritmus szabályait, és Bresslau megállapítása szerint „Albericus pápai és császári oklevélmintái csaknem teljesen nélkülözik a cursust”! (Bresslau i. m. II. 364. 6. jegyzet.) Itt tehát megint egy hamisítatlan Mezey-féle felfedezéssel van dolgunk, ami nem meglepő különösebben, mivel ő már Hugo Bononiensis kikönyvére is kisütötte (Fil. K. 1955. 278), hogy az tanítja a ritmikus próza szabályait.

¹⁸ Bibl. de l'École des chartes, 1901, 703.

De ha pusztán a formuláriumok területén maradunk, amelyeknek révén — egyes elszigetelt területeken — a prózaritmus egyszerűen a mintaszövegeknek reprodukálása révén, tehát a tehetetlenségi erő öntudatlan hatásaképpen később is jelentkezik egy ideig, ez semmiképpen nem változtat azon a tényen, hogy a szóban forgó korszak (VII—XI. század) szakaszából ránkmaradt formuláriumok — közöttük éppen a Karoling-korban létrejött formuláriumok — *kivétel nélkül* ritmustalan mintaszövegeket tartalmaznak. Lehet tehát, hogy azok a Karoling-kori formuláriumok, amelyek ritmikus prózában fogalmazott mintákat tartalmaztak, elvesztek egy szálig, de tény, hogy azok a formuláriumok, amelyek ránk maradtak e korszakból — a korai, VII. századból származó, Meroving-kori *Formulae Marculfi* kivételével —, valamennyien ritmustalan mintaszövegeket tartalmaznak! Mezey itt is valami kiút lehetőségéről beszél, mondván, hogy az itáliai *világi* notáriusok által használt formuláriumok, amelyeknek nagy szerepe lehetett az antik hagyományok átörökítésében, valamennyien elvesztek az állandó használat és a könyvtári viszonyok következtében. Ez természetesen lehetséges, de az elveszett, ránk nem maradt emlékek feltételezéséből messzemenő következtetéseket levonni nem lehet. Mert lehet ugyan, hogy a világi notáriusok által használt formuláriumok elvesztek, de működésüknek bizonyítékai, az egyes *jogi ügyletek írásos emlékei* — ha hiányosan is — *ránk maradtak*. Ezek pedig arról tanúskodnak, hogy nemcsak a prózaritmus alkalmazása ment ki a divatból, hanem, hogy a *latin* nyelv is, elsősorban éppen itáliai területen, éppen azon az úton volt, hogy átadja helyét a kialakulóban levő köznyelvnek, amely már alig volt *latin*nak nevezhető. „Elfelejtették nemcsak a latin főnévragozás szabályait, hanem az igeidőket és módokat is másképpen kezdték képezni”, s így nyilván, ha prózájuk jóhangzására egyáltalán ügyeltek, ennek szabályait a kialakulóban levő *olasz* nyelv — és nem a *latin* — törvényei határozták meg. Bresslau, e kérdéseknek legavatottabb ismerője, mindenesetre azt állítja, hogy a Meroving-kori, vulgarizmusoktól telített latin nyelv „megjavítása” a Karoling-korban nem a *világi notáriusok* működéséhez fűződik, hanem éppen ellenkezőleg ahhoz, „hogy a notáriusok már nem laikusok, világiak, mint a Meroving-korban, hanem klerikusok”, egyháziak (Bresslau, im. II. 341—42). Különösen kiemeli Bresslau, hogy az ún. Karoling-kori *nyelvi* reformnak kezdetben szinte semmi hatása nem volt Itália *okleveles* gyakorlatára. Jámbor Lajos idejében — mondja — a pápai kancelláriában rosszabb latinsággal írtak, mint Jámbor Lajos kancelláriájában, s ezt példával is bizonyítja (im. II. 330). Hangsúlyozza, hogy a pápai kancelláriában egészen a XI. századig nem tudják kiküszöbölni a vulgáris latin nyelv hatását (im. II. 344), sőt kiemeli, hogy „még a X. század végén és a XI. század elején is találkozunk a pápai kancelláriából kikerülő iratokkal, amelyek egészen vulgáris latin jellegűek, sőt a deklinációk nem-ismeréséről tanúskodnak” (im. 345—46, ugyanott példák is idézve).

Mindezeket a tudományos irodalom által tett és *bizonyított* megállapításokat nyilván nem lehet nemlétezőknek nyilvánítani egy tetszetős, de egyáltalán nem bizonyítható „ezeréves, megszakítatlan stílushagyomány” elképzelésének mégcsak a valószínűsítése érdekében sem. Ha ennek a stílushagyománynak akáresak gyakorlati fennállása is igazolható lenne a késő-antik világ és a XI. század vége között eltelt időszakban, akkor nyilván teljesen érthetetlenül állanánk szemben azzal a hiteles és *fennmaradt* tudósítással szemben, amelyet a *Liber pontificalis* egy szakasza őrzött meg számunkra, ahol Pandolphus, II. Gelasius pápa kortársa (1118—1119) arról számol be, hogy: „Tunc papa (II. Urbanus) litteratissimus et facundus fraterem Iohannem virum utique sapientem et providum sentiens, ordinavit, admovit suumque cancellarium ex intima deliberatione constituit, ut per eloquentiam sibi a domino traditam *antiqui leporis atque elegantiae stilum* in sede apostolica iam pene omnem deperditam . . . Johannes dei gratia *reformaret ac Leoninum cursum lucida velocitate reduceret*.”¹⁹ Ha az antik hagyomány a stílus-törékvések területén élő valóság lett volna, nem kellett volna visszanyúlni az antikokhoz, pontosabban a VI. századi Nagy Szt. Leóhoz! Ez nem valamely elmélet igazolására kikövetkeztetett *vélekedés*, hanem egykorú, hiteles írásos dokumentumokkal igazolt *tény*! Tegyük mindjárt hozzá — a félreértések elkerülése végett —, hogy ez a „reformálás” korszerűen történt, azaz a Leó-féle *cursum*-formák megrostálásával és azok metrikus követelményeinek teljesen figyelmen kívül hagyásával — hiszen éppen ez jelentette a korszerűséget, a „reformálást”.

Az írásbeliség bármely formáját, műfaját tekintjük is, az „ezeréves stílushagyomány” folytonosságának kérdésével baj van: jelenlegi ismereteink szerint ezt nemcsak bizonyítani, hanem mégcsak valószínűsíteni sem lehetséges — még a formuláriumok, tehát egy egészen speciális terület figyelembevételével sem.

Ha azonban a prózaritmus divatjának még egy ilyen szűk és speciális területén is tekintélyes, 2—3 évszázados *lakunájával* kell számolnunk, hogyan lehet „bizonyítani” az írásbeliség szélesebb területén, az elbeszélő és a történeti próza szélesebb körében a prózaritmus törvényeinek tudatos figyelembevételét és alkalmazását? Ha a prózaritmus divatja még azon a területen sem tudatos és megszakítatlan, ahol kétségtelenül mintakönyvek, formuláriumok

¹⁹ L. Duchesne, Note sur l'origine du cursus ou rythme prosaïque. Bibl. de l'École des chartes, tom. L. 1889, 161. — Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái, Bp. 1954, 54.

álltak rendelkezésre, mennyivel állíthatjuk megalapozottabban, hogy más prózai műfajok területén érvényben volt, ahol még mintaszövegek sem állhattak rendelkezésre? Vagy talán a formuláriumok csak az oklevelek és szerződések megszövegezésénél — tehát éppen a maga sajátos területén — nem fejtették volna ki hatáskukat, de más területeken, a történeti és elbeszélő prózában, meg a levéltudományban maradéktalanul érvényesült volna éppen a formuláriumok által „inspirált” stíluseszmény? Mezey okoskodása értelmében mindenesetre ezt kellene hinnünk. De Smedt is ilyesfélét próbált bizonyítani, anélkül, hogy megnézte volna az egykorú oklevelekben esetleg mégis felbukkanó ritmusnyelvi formáit és speciális sajátosságait. Ezeknek a vizsgálatára alapján talán más prózai műfaj területén is eredményesebb kutatásokat végezhetett volna.

Mi több! Tudjuk azt, hogy a Karoling-kor írói több tekintetben *tudatosan* visszanyúlunk az antikvitás általuk csodált mintáihoz, valóban a „klasszikusokhoz”, s így sok tekintetben *tudatosan szakítanak* azokkal az irodalmi és stílushagyományokkal,²⁰ amelyek végső soron a késő-antik továbbfejlődéseként jutottak el korukig, természetesen az idők folyamán szükségképpen bekövetkező változásokkal és módosulásokkal. Ezek a módosulások azonban a Karoling-kor „klasszicizáló” irányzatának szempontjából az eldurvulás, a barbárság termékeinek minősültek.

A közvetlenül megelőzővel való szakítás a legkézzelfoghatóbban éppen a nyelv és stílus területén tapasztalható a Karoling-korban: ezért szoktak Karoling-renaissance-ról beszélni a nyelv szempontjából. De ugyanez a közvetlen előzményektől való tudatos elfordulás tapasztalható a stílus területén is; a szakítás a közvetlenül megelőző gyakorlattal a latin ritmikus próza kutatóinak műveiben, ahogy fentebb láttuk, mint az addig divatozó *cursus* „elvadulása”, „elhomályosulása” jut — láthatólag nem egészen szerencsés terminussal — kifejezésre. Ezen a ponton „elvadulásról” beszélnek, holott éppen egy irodalmi és kulturális és *stílári*s megújhodás veszi kezdetét ebben a korban.

Nagyon jellemző erre az irodalmi megújhodásra, hogy a ritmikus próza mellett egy másik, szintén a késő-antikból kiinduló, s annak kezdeményezéseit továbbfejlesztő stílusirányzat, a *rímes próza* divatja is *megszakad*, ill. háttérbe szorul, *Polheim* kutatásai szerint,²¹ a Karoling-korban éppen a „klasszicizmus” jegyében, hogy azután a Karoling-kori klasszicizáló irányzat lendületének ellanyhulásával, a X. század közepén újból virágzásnak induljon.

Mindez egyáltalán nincsen ellentétben — másfelől — azokkal a vizsgálati eredményekkel, amelyek az antik hagyományok továbbéléséről számolnak be éppen az irodalom területén. Kulturális tekintetben a Karoling-kort megelőzően is az antik hagyományok éltek és fejlődtek tovább, de éppen a fejlődés folytán az „elfajulásnak” olyan fokára jutottak, hogy a „klasszikus” kultúra ismeretének igézetében már egyáltalán nem lehetett klasszikus eredetűre ráismerni, akár ennek a kultúrának a nyelvről, akár a stílusról volt is szó. Ezért kellett visszatérni, és ezért tértek vissza a Karoling-kor írói — átugorva egy félezeréves fejlődést — a klasszikus ókorhoz, a latin stílus szempontjából is.

Itt tehát egy hosszú fejlődési folyamat szándékolt és tudatos megszakításáról van szó, s ezért, ha a Karoling-kor írói valóban ritmikus prózát akartak volna írni, ennek cicerói értelemben, tehát metrikus alapon kellene ritmikusnak bizonyulnia. A cicerói metrikus próza felelevenítése azonban még a XV. századi nagy renaissance íróinak sem sikerült.²² Így a Karoling-kor íróinál a stílusreform egyszerűen abban állott, hogy szakítottak az őket közvetlenül megelőző kornak a klasszikustól már nagymértékben eltérő stíluseszményével — anélkül azonban, hogy valóban sikerült volna a „klasszikus” stílust feleleveníteniük. Ezek szerint a Karoling-kor írói nem is *akarták* a ritmikus próza gyakorlatát folytatni abban a formában, ahogy ezt az előző kor — esetleg — reájuk hagyományozta. Tudatosan szakítanak azzal!

Az antik stílushagyomány folytonossága azonban „madártávlatból nézve” valószínűnek látszik legalább egy műfaj, az *egyházi orációk* területén. Nézzük meg ezt is „közelebbről”.

Mezey úgy gondolja, hogy a ritmikus próza gyakorlatának megszakítatlan folytonosságát megcáfolhatatlanul igazolják a ritmikus egyházi *orációk*, imaszövegek. Igaz, hogy Couture is úgy nyilatkozik, hogy „Nagy Szt. Leótól (440—461) kezdve a középkor végéig törvényszerűvé vált az imádságok szerkesztésében a ritmus megvalósítása”,²³ de ehhez a kissé általánosított megjegyzéshez tudnunk kell, hogy az egyházban használatos liturgikus orációk túlnyomó része aránylag korai — megvan már az ún. „római liturgikus könyvekben”, a *Sacramentarium Leonianum*ban (VI. század!) és a *Sacramentarium Gregorianum*ban (VI—VII. sz. fordulójára), meg a legfiatalabb

²⁰ Vö. Traube, *Einleitung*... p. 144: Die Literatur der karolingischen Zeit... verdankte ihre Existenz und Art zum grössten Teile einem bewussten Wollen, *das absichtlich mit der Vergangenheit brach und bestimmte, selbstangesteckte Ziele verfolgte*. — Vö. Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk... 40.

²¹ Polheim, K., *Die lateinische Reimprosa*, Berlin 1925, 326.

²² Vö. Laurand, i. m. 184., 219.

²³ L. Couture, *Le cursus ou rythme prosaïque dans la liturgie et la littérature de l'église atine du IIIe siècle à la renaissance*, *Revue des Questions Historiques*, VII. 1892, 255.

a VII. századból származó *Sacramentarium Gelasianum*-ban. A ritmikus orációnak egy része továbbá a XII. század után keletkezhetett. Tény, hogy az orációk nagy része meghatározott ritmikai törvények figyelembevételével készült, de az is tény, hogy — ha kisebb számban is — vannak ritmustalan orációk is. Az egyes orációk keletkezési idejét viszont sok esetben lehetetlen megállapítani biztos kritériumok alapján. Ezek szerint Couture nem tudja időhöz kötni a kis számú, ritmustalan orációkat. Ezek legalább részben, bizonyosan abban a korban keletkeztek, amikor a ritmikus próza kiment a divatból, a VII—XI. században.

Nagy általánosságban megállítható Couture nézete, de mivel olyan orációkat, amelyek biztosan a VIII—XI. században keletkeztek, nem vett vizsgálat alá, megállapításai erre az időszakra vonatkozólag nem rendelkeznek bizonyító erővel. Mindenesetre E. Vacandard, aki a liturgikus szövegek vizsgálatában L. Couture után is elévülhetetlen érdemeket szerzett az 1905-ben megjelent *Le cursus ; son origine, son histoire, son emploi dans la liturgie* című dolgozatával, megállapítja, hogy a *Sacramentarium Leonianum* liturgikus szövegei, orációi, még metrikus klauzulákkal valószínűleg meg a szövegben a ritmust (i. h. 70), viszont a *Sacramentarium Gelasianum*, amely a VII. században keletkezett, már nagyon hiányosan ritmizált orációkat tartalmaz (i. h. 79., 4. jegyz.). De a Mezey által idézett Couture maga is megállapítja, hogy „Nagy Szt. Gergelytől kezdve a cursus négy évszázadra száműzve látszik az irodalmi prózából” (i. h. 79), tehát éppen arról a területről, ahol Mezey „bizonyítani” óhajtja a ritmikus próza meglétét az orációk és formuláriumok hatáskörében. Ehhez azonban mindenekelőtt az orációk területén kellene a prózaritmus megszakításátlan, és következetes meglétét és milyenségét megvizsgálni és bebizonyítani! Úgy látszik azonban, hogy Mezeyt hirtelenében összeszedett forrásai is cserben hagyják, ha ezeket nem az ő „ollózásában” olvassuk.

Ha ugyanis Couture 1892-ben úgy vélte, hogy kimondhatja azt a Mezey által idézett tételt, hogy „Nagy Szt. Leótól kezdve a középkor végéig törvénytől vált az imádságok szerkesztésében a ritmus megvalósítása”, akkor ez a tétel a VII. századi *Sacramentarium Gelasianum* E. Vacandard által 1905-ben konstatált — nagyon hiányosan ritmizált orációjával meglehetősen cáfolatot nyert.

De ne akarjuk ezt a roppant érdekes problémát a szerzők tételeinek egyszerű konfrontálásával elintézni! (Bár meg kell jegyeznünk, hogy Mezey tárgyilagossága még a konfrontálásig sem jut el, holott Vacandard dolgozata 13 évvel fiatalabb, újabb, mint elődjéé, Couture-é! Néha az újabb irodalmat is érdemes figyelembe venni. A Vacandard-ra való hivatkozás mellőzése itt annál feltűnőbb, mert más vonatkozásban maga Mezey is idézi ugyanezt a dolgot.)

Hogyan is állunk tehát az orációk ritmikus szövegeinek kérdésével?

Laurand az *Études sur le style des discours de Cicéron* című művének III. kötetében (Paris 1931. p. 360) a cursus fejlődéstörténetének szemléltetésére elemzésnek vet alá néhány ilyen régi orációt. Nem lesz érdektelen ezek közül kettőt itt is szemügyre venni annak megvilágítására, hogy a ritmikus próza megszakításátlan történeti folytonossága ebben a műfajban sem olyan magától értetődő, mint ahogy ezt Mezey okoskodása el akarja velünk hitetni.

Az első oráció a *Sacramentarium Leonianum*-ból való:

— u — | — — — — — u — u
Propitiare Domine supplicationibus nostris (creticus + spond.) et sanctorum tuorum
— u — | u — —

(kettős trocheus) suffragantibus meritis (kettős creticus, de metrikai hibával!) preces nostras
— u | — — — — —

dignanter exaudi (creticus + spondaeus).

Ebben az orációban a klauzulák antik típusúak; valamennyi itt előforduló klauzula Cicerónál is a legkedveltebb típusok közé tartozik, ugyanakkor azonban aránylag késői kelet-

kezési időre mutat, hogy a cicerói kettős creticus klauzulát a *suffragantibus meritis* esetében metrikailag hibásan alkotja meg, amennyiben a hosszú szótagot egy hangsúlyos szótaggal helyettesíti. Ez tehát csak antik típusú, de mégsem antik oráció, ha a prózaritmus alapján ítéljük meg. Ez a kérdés egyik oldala. Másfelől az itt előforduló 4 klauzula közül mindössze az utolsó (dignanter exaudi) felel meg a cursus felelevenedése utáni, tehát a XI—XII. századi ritmikus szerkesztés szabályainak. E kései gyakorlat szempontjából nézve tehát egyáltalán nem minősíthető ritmikus szövegnek. Mármost, hogyan vizsgálhatott volna ez az antik típusú oráció mintául ritmikai szempontból mondjuk egy XI—XII. századi oráció-szerző számára? Minthogy számára ebben az orációban 3 ritmustalan taggal szemben csak egyetlen klauzula hathatott ritmikusán, ezt és ilyen típusú orációkat nyilván nem használhatott mintának, illetve ha mégis, akkor nem írt korszerűen, azaz: a maga korának ízlése és ritmusérzéke szempontjából ritmustalan orációt írt volna.

A másik tanulság, amit ebből a vizsgálatból okvetlenül le lehet vonnunk, az, hogy ezt az orációt a klauzulák fejlődéstörténetének ismeretében nem lehet a IV. század előtti időkre tenni, mert akkor a klauzulák még tisztán metrikusak voltak, de nem lehet a XI—XII. századra sem

Nem! Csupán tudta azt, a klauzulák történeti fejlődésének, formáinak és egész rendszerének ismeretében, hogy az egyes klauzulák más és más korokban más és más formát öltenek, más és más sajátosságokat mutatnak: tehát a klauzulák specifikus formái és sajátosságai *korjelzők*.

Ugyancsak Leclercq az egyházi orációkról adott szemléltető összeállítása során példaképpen a *Sacramentarium Gelasianum*-ból idézi a harmadik karácsonyi mise orációját, s megállapítja róla, hogy ez „teljesen kerüli a *cursus* szokásos kombinációit”. Ennek okát az oráció keletkezési idejében keresi, és így dönt: „Ami bizonyos, az az, hogy a *Sacramentarium Leonianum*, amely korábbi, mint a *Gelasianum*, ... egyetlen egy olyan orációt sem foglal magában, amely ne volna szigorúan alávetve a metrikus *cursus* szabályainak.” Azaz a későbbi, VII. századi *Sacramentarium Gelasianum*-ban már *előfordulnak ritmustalan orációk* is.

Még érdekesebb, hogy Leclercq említ 3 olyan orációt, amelyek nincsenek benne a „régí római liturgikus könyvekben”, azaz sem a *Sacr. Leonianum*-ban, sem a *Sacr. Gelasianum*-ban, sem a *Sacr. Gregorianum*-ban, tehát nyilván újabb keletű orációk, mert akkor szerepelnének az említett *Sacramentarium*-okban. Nos, ezekre az orációkra vonatkozólag is azt állapítja meg Leclercq, hogy: „... az a kor, amelyben ezeket (az orációkat) bevezették a liturgiába, nem volt nagyon igényes a metrikus vagy ritmikus klauzulák tekintetében”.

A fentiekben szándékosan csak elismert szaktekintélyeket idéztem, akiket ismerni lehet és *kell* is annak, aki az orációk kérdésével és a ritmikus próza problémáival foglalkozik. Fejtegetéseikből a következő eredmények vonhatók le:

1. Az orációk túlnyomó többsége ritmikus törvények figyelembevételével készült, a különböző korokban keletkezett orációk azonban nem azonos, változatlan ritmikus törvényeket valósítanak meg, hanem a bennük alkalmazott *ritmusrendszer* és a *klauzula-formák* (típusok) korról korra változnak, s így az orációk magukon viselik keletkezési idejüknek tagadhatatlan bélyegét.

2. Cicerói, tehát *tisztán metrikus* oráció, az eddigi vizsgálatok szerint, *egy sem maradt ránk*.

3. Az orációk legnagyobb része az ún. *cursus mixtus* szabályait követi, tehát meghatározott *metrikus és hangsúlyos* követelményeknek egyidejűleg tesz eleget. Túlnyomórészt ezek maradtak meg az egyházi használatban.

4. Van néhány oráció, amely tisztán hangsúlyozási elvek szerint valósítja meg a ritmust, ezek azonban bizonyíthatólag újabb keletűek, mint a *cursus mixtus* szabályait követő orációk.

5. Végül vannak, nem elhanyagolható számban, teljesen ritmustalan orációk. Minthogy ezek nem szerepelnek a régi római liturgikus könyvekben, joggal feltehető róluk, hogy a római liturgikus könyvek szövegeinek összeállítása *utáni* időben keletkeztek (a VII. század után), de még a *cursus*gyakorlat felelevenedése, tehát a XII. század *előtt*. Mindenesetre: egyetlen olyan orációról sem tudunk, amely a VII–XI. században keletkezett volna, és következésképpen ritmizált lenne, akár hangsúlyos, akár hangsúlyos elv szerint. Következtetésünk alapja az a megfigyelés, hogy a legfiatalabb római liturgikus könyvben, a VII. századi *Sacr. Gelasianum*-ban már *előfordulnak* hiányosan ritmizált orációk is. A későbbi időkben ez a folyamat csak erősödhetett.

Mindezekből Mezey okoskodása *ellenében* következik, hogy a ritmikus próza gyakorlatának folytonosságáról még az orációk területén sem beszélhetünk megszorítások nélkül, de ettől eltekintve is, a legkevésbé sem bizonyított az a feltevés, hogy ez a gyakorlat a VII–XI. század alatt is folytatódott volna. A rendelkezésre álló adatok ennek *ellenkezőjét bizonyítják*.

Ha továbbá az elmondottak alapján a ritmikus próza gyakorlatának megszakítatlan folytonossága, az „ezeréves stílárius hagyomány” érvényesülése az egyházi orációnak, ennek az egészen speciális műfajnak a területén is — a legjobb esetben — alá nem támasztott hipotézis marad, hogyan lehet arról beszélni, hogy e műfaj hatása áttérjedt vagy áttérjedhetett éppen a „*Verwilderung*”, vagy „*éclipse du cursus*” korszakában, a VII–XI. században sokkal nagyobb igényű, „nehezebb” műfajok területére, a történetírásra vagy az értekező próza műfajára? Ez lehetetlen ábránd, amit Mezey előtt senki sem mert még megkockáztatni, és Mezey is csak úgy, hogy az egész kérdéskomplexummal nem volt tisztában. Mert itt is az történik — mint fentebb már más vonatkozásban rámutattunk —, hogy egyik állítás, ha logikusan végiggondoljuk, üti a másik állítását, s így Mezey önmagának mond ellent. Nos, láttuk fentebb, hogy De Smedt a *Vita S. Othmari* Prologusában és Liudprand *Antapodosis*-ának mindössze is néhány mondatában nem kevesebb, mint 16 ritmikai típust, ritmikus formációt volt kénytelen felvenni, hogy e szövegek ritmikus mivoltát „bizonyítsa”. E 16 típussal szemben a *cursus mixtus* időszakában írt orációkban legfeljebb 4–6 típus fordul elő, a *cursus* felelevenedése utáni, tehát a XII. század után írt orációkban meg legfeljebb 3–4 típussal találkozunk, és még csak kivételképpen sem többel. Honnan kerül tehát a *Vita S. Othmari* és Liudprand szövegébe az a 16 klauzula-típus, ha ezek a szövegek — Mezey feltevése értelmében — az orációk ritmusának tudatos vagy öntudatlan utánzása nyomán, annak hatása alatt szándékoztak valamilyen ritmust megvalósítani? A 4–6 formáció hogyan deformálódott 16-tá? Nyilván sehogy. A másik oldala viszont ugyanennek a kérdésnek az, hogy azokban a korokban, amikor a ritmikus próza divatja kétség-telenül eleven tényezője a művészi igényű *prózáknak* és egyházi *orációnak* is, *mindkét műfajban*

egy és ugyanazt a korszerű ritmikai rendszert találjuk megvalósulva, hajszálnyi eltérés nélkül! Ha tehát Mezey állítása, hogy az egyházi orációk ritmusa elevenen tarthatta a prózaritmus megvalósításának igényét más műfajok területén is, akkor nyilván az orációkban megállapítható ritmus-formáknak kellene jelentkezni más prózai műfajokban is. Márpedig, a fentiek szerint egyáltalán nem ez a helyzet, s így Mezey tetszetős állítása a ritmikus orációk divatjának megszakítatlan folytonosságáról és ezek esetleges hatásáról — nemcsak igazolatlan feltevés marad, hanem éppen Mezey más irányú, de ide is vonatkoztatható „bizonyítékai” alapján (De Smedt állítása) téves és hamis elképzelésnek minősül.

Látnivaló mindezekből, hogy a legnagyobb hibákra és tévedésekre vezet, ha valaki azt gondolja, hogy a prózaritmus minden korban és minden nyelvtérületen: prózaritmus, anélkül, hogy ennek törvényeit a legtüzesebb vizsgálatnak vetné alá. Ha valahol, hát éppen ezen a területen kell őrizkedni a problémák nagyvonalú leegyszerűsítésétől. A részletek szakavatott ismerőjének azonban felbecsülhetetlen segítséget jelent, mint módszer, a forráskritika és szövegkritika területén. A régi, latin nyelvű szövegmélekek korának megállapítása szempontjából is nemcsak kíváncsok, hanem egyenesen *elengedhetlen* az ilyen szempontú vizsgálat. Az viszont természetes, hogy annál biztosabbak, megtámadhatatlanabbak forráskritikai és szövegkritikai eredményeink, mentől *többoldalú vizsgálata* alapján, mentől több módszer alkalmazása mellett jutottunk el azokhoz, mert — mint a *Stílusproblémák* című könyvemben²⁶ is többször hangsúlyoztam, s Megjegyzéseimben²⁷ is nyomatékosan rámutattam — nincs egyedül üdvözítő módszer! (Éppen ezért nem értem, miért sütogeti el Mezey ismételt ellenem, ill. a *Stílusproblémák* ellen azt a vádat, hogy a stíluskritikai módszeren kívül más módszert nem hívok segítségül. Egyetlenegy esetben sem kockáztattam meg az egyes Árpád-kori művek keletkezési idejének vagy szerzőjének meghatározására *pusztán* stíluskritikai érveket, hanem ezeket mindenkor tartalmi elemzéssel, ahol kellett, a történeti és társadalmi háttér megvilágításával stb. támasztottam alá. Igaz, Mezey egyetlenegy *konkrét* kifogást sem hoz fel sem kormeghatározásaim ellen, sem a szerzőség kérdésének általam kifejtett bizonyítékai ellen — pedig több tekintetben eltértem az eddigi felfogástól. Ehelyett „elvi magaslatookról, kritikál — láthatni, milyen megalapozottsággal. Ha rossz az alkalmazott módszer, akkor ezt éppen a kihozott eredmények tudományos kritikájával kellene bizonyítani).

Az elmondottak alapján könnyű belátni, hogy a prózaritmus szabályainak ismerete milyen hatalmas támaszt nyújt a szövegkritika számára is, a *hiteles* szöveg helyreállítása szempontjából. A *Stílusproblémákban* egész sereg példát sorakoztatok fel erre a legkülönbözőbb szerzők műveinek szövegproblémái során. Itt a példa kedvéért csak egy eset említésére szorítkozom. Rogerius a *Carmen Miserabile* című művét mintaszerű ritmikus prózában írta, s a latin nyelvhasználat tekintetében is egyike legműveltebb középkori íróinknak. Ennek ellenére művének 3. fejezetében az egyik mondata ilyen furcsa, „hibás” ígealakokkal végződik: ab Hungaris *prostrarentur*. Ritmikailag tökéletes *velox* klauzula, de a latin nyelv szempontjából erősen kifogásolható, és éppen ezért a mű egyik régebbi tudós kiadója, Bongarsius, ki is javította az alaktanilag „helyes” *prostrernerentur*-ra, misem törődve azzal, hogy ilyen módon tönkreteszi a szöveg ritmikus lejtését. Igaz, hogy ő még nem is ismerte fel a szöveg ritmusos mivoltát! A baj csak az, hogy ugyanez a szó a 27. fejezetben ismét előfordul ilyen alakban: eosdem *prostrando*, amit Bongarsius ismét a „helyes” *prostrernendo* alakra javított ki kiadásában — 1600-ban. E második előfordulás nélkül is a *prostrarentur* alakot kellene „hiteles”-nek tartanunk Rogerius szövegében a prózaritmus szabályainak ismeretében. Ennek „kijavítása” meghamisítása nemcsak az író szövegének, hanem szellemi arcképének is. A latin *prostrernere* ui. az olaszban *prostrare* alakban él tovább, s ha Rogerius ezt a „hibás” szót használja, ezzel csak olasz származásáról és tanulmányáról tesz vitathatatlan tanúbizonyságot. Bongarsius a szövegjavításával mindezt letörli Rogerius szellemi arcképéről azzal, hogy a szöveget „kijavítja”.

Mezeynek azonban a szövegkritikáról is más nézetei vannak, és kitanít bennünket arról, hogy „a szövegkritikának az a szabálya, hogy az értelmezés alapja mindig a szabályos grammatikai alak, s az érvelésnél mindig a szabálynak megfelelő, nem pedig az attól eltérő, szokatlan, *szövegromlásból* származható forma részesítendő előnyben”. (Fil. K. 1956. 308). Minderre a valóban kirakatba kívánczó kioktatásra csak azért került sor Mezey részéről, mert Anonymus szövegében „emendálatlanul” hagytam (?) a *more paganismo* kifejezést — Mezey szerint csak azért, hogy kimutathassam, hogy ott Anonymus *rimas* prózában fogalmazta meg a mondanivalóját. Hiába hívtam fel a figyelmét arra, hogy Anonymusnál ez a kifejezés *mindig* (összesen 7-szer) ebben a „romlott” alakban fordul elő, rimés kontextusban éppen úgy, mint rimtelenben. Az általa elkövetett tévedés eltakaráására íme megszületett „magas elvi síkon” a fenti általánosítás! Mert ahány szó van ebben az általánosításban, annyi *ártatlan* és naiv tévedés! Honnan lehet ugyanis tudni egy középkori latin szövegben, hogy mi a „szabályos”, és mi nem az, ha nem

²⁶ Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk... 79, 391.

²⁷ Fil. K. 1956, 294.

az illető szövegből magából? Ha Anonymus *kivétel nélkül* mindig melléknévi funkcióban használja a *paganismus* szót, akkor hiába tartjuk ezt „szabálytalannak”, Anonymusnál ez a „szabálytalan” alak a szabályos. A nyelvben vannak talán örökérvényű szabályok? Mihez vagy kihez kell mérni a nyelvi szabályt? Anonymus pl. a mondatst. jelentő igék után többnyire *quod*-dal és *ut*-tal kapcsolja a kijelentő mellékmondatot, ami a klasszikus latin nyelvhasználathoz mérve a legnagyobb „szabálytalanság”, viszont a latinból fejlődött olaszban és franciában a legtökéletesebb „szabályt” jelenti. Ilyen és ehhez hasonló anonymusi és rogeriusi, szabályosan visszatérő „szabálytalanságot” kijavítani — tudománytalan eljárás: így az összes középkori író művét át kellene írni Cicero nyelvére: az talán „szabályos” lenne, de nem tudományos eljárás.

Különben furesza, hogy nem elégszik meg Mezey azokkal a terhekkel, amelyek vitathatatlanul az ő vállát nyomják, hanem még más terheinek cipelésére is vállalkozik. Könyvismeretetésére tett Megjegyzéseimben néhány szót ejtettem a Kézai egy helyével kapcsolatban Kardos Tibor által supponált római jogi vonatkozásra. Kézai ui. a 7. fejezetben azt beszéli el, hogy aki a hun társadalomban a gyűlésbe hívó szó ellenére nem jelent meg a gyűlésen, azt felkoncolták, vagy szolgaságba taszították. Kardos Tibor ebben a megjegyzésben a római jog hatását keresi, mert szerinte „Kézai... a nemességfosztó bűnt a hadi fölkeléstől való távolmaradásban” látja. „Katonai érdemekért emelték föl a szolgasorsból mindazokat — mondja —, akiket egykor katonai bűn miatt taszítottak le”. Erre én megjegyeztem, hogy a római jog nem ismeri a szolgaságba döntést *politikai* vétségek miatt, s így én Kézai idézett szavaiban nem tudom a római jogi vonatkozást felfedezni — eltekintve attól, hogy a római jogot sem tudom sztoikus szelleműnek tartani a maga egészében, ahogy ezt Kardos állította. Erre Mezey kisüti, hogy „Kézai szerint... a szolgaságba taszítás büntetése azokat sújtotta, akik a katonáskodásban hiányosaknak bizonyultak”. Hát ez nem egészen az, amit Kézai az idézett helyen mond, mert ott szó sincs a „katonáskodásban hiányosokról”, hanem arról, hogy „unusquisque armatus in tali loco praecise debeat comparere communis consilium praeceptumque auditurus”. Megjegyzi még Mezey a *Cod. lib. XII. tit. 34. 6-ra* hivatkozva, hogy „ha ugyanis egy rabszolga katonának ment el, és a hadakozásban bevált, szabaddá lett (ingenui effecti), ha azonban nem bizonyult jó katonának, rabszolga maradt”. Hát hol van itt a szabad állapotból a szolgaságba taszító bűn, vagy pláne a felkoncolás? Talán arról van szó Kézai idézett helyén, hogyan lehet a rabszolga szabad? Nem éppen az *ellenkezőjéről*, hogy ti. a szabad ember politikai vétség miatt hogyan vesztetheti el a szabadságát, ill. életét pusztán azért, mert nem jelenik meg a gyűlésben, s nem hallgatja meg a közösség határozatát, ha az esetleg hadbahívásra szól is? Ilyesmi valóban nincs a római jogban, s ezért Mezey kioktatása ellenére is fenn kell tartanom azt a nézetemet, hogy Kézai fenti elbeszélésének semmi köze a római joghoz. Még ha valóban úgy volna is, ahogy Kardos és utána Mezey állítja, hogy ti. „Kézainál lényegében a szabad és a szolga közötti különbség alapja a katonaságra alkalmasság vagy alkalmatlanság” — a római jogban a szabad római polgár és a rabszolga között nem ez a jogi különbségtevés elve.

Összefoglalásul: a Mezey által kifejtett, ill. bizonyítani óhajtott koncepció éppen a leglényegesebb pontjain nem állja ki a tudományos kritikát — és éppen az „eddigi külföldi” és hazai kutatások eredményeivel nem igazolható, s így megmarad mindaddig pusztá elképzelésnek, amíg konkrét vizsgálatok nem fogják eddigi nézeteinket módosítani. Mindenesetre Mezey egyetlen konkrét vizsgálattal sem járult hozzá e kérdések tisztázásához, s egyetlen helytálló bizonyítékot sem tudott nézeteinek igazolására felhozni: nagyvonalú és megalapozatlan — tehát naiv és meg nem engedhető — általánosításokon kívül.

Ifj. Horváth János — miként az olvasó a fentiekből meggyőződhet — időt, fáradságot nem kímélve, az őt annyira jellemző szívós kitartással elkészített terjedelmes válaszcikkre méltatta a folyóirat előző számában megjelent szerény cikkemet. E tény maga igen megtisztelő. De még a megtiszteltetés minden körülmények között kellemes érzése sem tudja bennem elfojtani a sajnálkozást: minő kár, hogy e terjedelmes válaszcikk, a megírásába fektetett sok tudással és szellemi energiával egyetemben sem más — ismét nem más — mint „grandis passus extra viam.” Illusztris vitatársam immár másodízben tesz bizonyosságot arról, hogy nem a vita tárgyává tett kérdésekhez kíván hozzászólni, hanem olyanokhoz, melyeket ő, a vitában résztvevő másik fél írásban kifejtett álláspontját figyelembe alig véve, megválaszolandóknak tart. Így persze nyilvánvaló, hogy neki mindenképpen igaza lehet és igaza is lesz, ha nem is éppen a vitássá vált kérdésekben. E vitamódszer már ifj. Horváth Megjegyzéseiben is feltűnt, s e második cikk olvasása közben tárgyi, valóban a kérdéshez szóló érvek hiányában, felerősített hangon, nagy lekiacsinylással emlegetett szerény személyemnek azt kellett éreznie, hogy a fentiekben foglalt tudós eszmefuttatás, a vitán kívül, monologszerűen elhangzó szó. Ilyen körülmények között a további vita merőben fölösleges, hiszen ifj. Horváth részéről a folytatás megint csak a maga sajátos módszerével megírt, személyeskedő „érvekkel” terhes cikk lenne. Egy-két dolgot mégsem hagyhatok ezúttal megemlítetlenül.

Horváth János fenti cikkében ismét arra összpontosítja fő erejét, hogy bebizonyítsa: az időmértékes és hangsúlyos prózaritmus nem egy és ugyanaz. De ki állította ezt? Én annyira nem, hogy még ifj. Horváth is kénytelen elismerni: „formálisan ezt tényleg nem állította”. „Tényleg” a két fajta, időben is elkülönülő prózaritmust, a Traubétól átvett — ifj. Horváth vélekedése ellenére sem téves — periodizáció is szigorúan elkülöníti időben, és azt a nagy közép-latir filológus nyomán haladva, magam sem zavartam össze. Ifj. Horváth vitázó kedve azonban állásfoglalásomra a „formális” jelzőt alkalmazta. S ebben más, mint cikkem szövegétől idegen, külső ok nem vezethette. Ez az ok pedig egyéb nem lehetett, mint az a törekvése, hogy ellenem bizonyítsa egy olyan tételenek helyességét, amit magam sehol kétségbe nem vontam. De e vita során szerzett tapasztalataim megtanítottak arra; hogy ifj. Horváthnál talán nem is az a fontos, hogy én mit mondok, hanem hogy ő mit akar érteni, és következképpen mire akar válaszolni.

Könyve — általa ilyenek minősített — egyik alaptételének helyességét, hogy ti. a prózaritmus bizonyos századokban — szerinte — eltűnik, azért kellett kétségbe vonnom, mert a külföldi szakirodalom *eltűnéséről* nem tud, ellenben a ritmikus próza e korbéli állapotát a „*Verwilderung*” és „*Eclipse*” szavakkal jellemzi. A tényeket ifj. Horváth itt kénytelen elfogadni, de bámulatos találékonysággal az említett kifejezésekre azt mondja, hogy azok *képes* értelemben veendőek. A tárgyi érvelés ilyen esetben valóban lehetetlenné válik, s e magatartás jellemzésére Caesar szavai jutnak eszembe: „libenter homines, quod volunt, credunt.”

Ifj. Horváth könyvének most említett egyik alaptételén kívül *módszerének erősen általánosító* voltát bíráltam még. Ez az általánosítás oly méretű, hogy a prózaritmus vizsgálata közép-kori forrásainkat varázsvessző módjára érintvén, azok azonnal pontos kronológiai rendben elhelyezkedő részeikre esnének szét. E véleményemmel szemben a stílustörténeti vizsgálódások — egyebek között — fontosságát hangsúlyozva, a *forráskritika történeti módszereinek elsőbbségét ismételtelen* kiemelték. Ifj. Horváth fenti cikkében azt írja, hogy ő sehol nem mondta azt, hogy a ritmus-vizsgálat önmagában eredményre vezethet. Engedje meg, hogy emlékezetébe idézzem, amit előző cikkében írt: „... a ritmikus próza korjelző: sajátosságainak megfigyeléséből a ritmikus prózában írt mű keletkezési idejének megközelíthető meghatározása lehetséges...” (FK. 1956. 291.)

Nincs jogom ezek után azon csodálkozni, hogy ifj. Horváth tárgyi korrekciókat (A Minorkita-kronikából vett idézet, a „Sit nomen...” kérdése, Bresslau, Zielinski idézőmódja) egyszerűen hallgatással mellőz. Így azután teljes bizonytalanságban maradok atekintetben, hogy ezek formális vagy képes értelmezést nyerhetnek-e ezentúl? Az is lehetséges, hogy tárgyilag, formálisan vagy képesen kell-e azt a megállapítást fogadni, hogy szerény személyem csak ötven-hatvan év előtti műveket és szerzőket ismer? Ifj. Horváthnak már Megjegyzéseiben is feltűnő izgatottsága lehet csak az oka annak, hogy jegyzeteimben az idézett művek megjelenési éveinek számát nem vette észre: Traube, *Einführung in das Mittelalter* (1929). — Suñol, *Introduction à la paléographie musicale* (1935), Laurand, *Manuel* (1946). — Leclercq, *L'art épistolaire* (1946). — Curtius, *Das Lateinische Mittelalter* (1952). — Ghellinck, *L'essor de la littérature latine* (1955²). — A kérdésre vonatkozó és a medievalisták között ez idő szerint fennforgó nézetekkel, tehát nem

csupán ötven-hatvan év előttről merített ismeretekkel „felfegyverezve” jelentem meg ifj. Horváth szerint — a „középlelatin irodalom szabad vadászterületein.”

Két dolgot e terméketlennek tűnő és hosszúra nyúlt vitában mégis eredménynek kell tekinteni. Előző cikkem egyik alaptétele, hogy a prózaritmus-vizsgálat forráskritikai használhatóságát, a használatában mutakozó *következetesség* dönti el. E véleményem, mint örömmel látom — a tény fontos, nem a körülmények —, ifj. Horváthnál is visszhangra talál egy helyen. Természetesen ellenem érvelve — arról beszél, hogy a Karoling-kor egyetlen prózai művéről sem bizonyította be a szaktudomány, „hogy az *következetesen* a prózaritmus valamilyen... szabályához igazodik”. (Kiemelés ifj. Horváthtól). A használhatóság kritériumának magam is mindig — ismétlem — a tudatosságot, a következetességet tartottam.

Egy más helyen új érvet szolgáltat nekem egyik állításával *szemben*. Vitafelem ugyanis kétségbe vonta, hogy a középkor ismerte volna Cicerót, annyira — gondolja ő — bizonyosan nem, hogy stílusának hatása alá került volna. Magam e tekintetben nálánál kedvezőbben, de egyébként igen óvatosan nyilatkoztam. Nos, ifj. Horváth a fenti cikkében azt bizonyítja, hogy a középkorban használatos klauzulák hatvan százalékban, Cicero mértékével mérve, hibásak. Negyven százalékban ifj. Horváth szerint viszont nem hibásak. E viszonylag magas százalék magyarázatát nyilván csak Cicero bizonyos — általam ilyen vonatkozásban nem is értékelt ismeretében leli. A magam vélekedése ilyen messzire nem is vezetett volna és most sem vezet. Az újabb „érvet” — ha úgy tetszik — a magam álláspontja mellett, vitatársamnak mindenestre köszönöm.

Mindezek után sok mondanivaló nem marad. Az olvasó előtt sem lesz kétséges, hogy az előzőekben röviden változt módszerekkel folyó vita eredményre nem vezethet. Ifj. Horváth fenti cikkében immár másodszer bizonyítja be, hogy olyan vitastílus az övé, mely az ellenfél általt felvetett vitapontok helyett maga konstruálta tételekkel száll harcha. Tárgyi érveket vagy figyelmen kívül hagy, vagy — tetszése szerint — „formálissá”, „képes kifejezéssé” minősít. Tudományunk javát szolgáló eredményekre így nem juthatunk.

Ami pedig vitacikkeiben megnyilvánuló — szóbeli közléseiről tudomást sem veszek — modorbeli sajátosságait illeti, azok amaz emlékezetes Győry—Horváth együttes megnyilatkozás óta, a hitviták korának becsmérő, lekicsinylő hangját idézik emlékezetembe. Miután én ilyen hangot — mások megnyilatkozásaitól eltérően — semmiképpen nem provokáltam, azt kell hinnem, hogy Horváth mindenféle, még oly mérséklettel előadott — ellenvéleményt is, csak a legnagyobb indulatossággal, a tudományos és európai érintkezési formákat figyelmen kívül hagyó személyeskedésekkel képes tudomásul venni. Ezen az úton követni nem fogom.

Ezek után más alig várható, minthogy ifj. Horváth a jövőben sem a magam tárgyilagosan és nyugodtan előadott érveit venné mérlegelésre, hanem azoktól függetlenül, egy személyeskedő és a tudományosságnak csak látszatával bíró vitát próbálna tovább nyújtani, a vitát — ifj. Horváth könyvét illető, s az előzőekben kifejezésre juttatott elismerésem és nem indokolatlan bírálatom fenntartásával — *a magam részéről lezárom*.

Vajda János Montblanc-hasonlata

ZSOLDOS JENŐ

Vajda János *Húsz év múlva* című költeményét irodalmunk lírai remekművei között tartjuk számon. Minden elemző szemlélet, esztétikai és irodalomtörténeti értékelés a vers hangulat-teremtő mondanivalójának és stíluszsépségeinek megmutatásában kiemeli a Montblanc hasonlat fenséges hatását és művészi szerepét. E költői tényezők nagyszerűségének csorbítatlan elismerése mellett fogalmazza meg sejtését Földessy Gyula: Montblanc-kép forrását Schopenhauer *Die Welt als Wille und Vorstellung* című művében kell keresnünk.¹

Földessy szerint Vajda lapozgatta Schopenhauer művét. A vers írásának időpontjában a német filozófus népszerű volt nálunk. Nyilvánvaló, hogy a költő is felfigyelt rá, érdekelte Schopenhauer világszemlélete. A mű *Vom Genie* című fejezete meg éppenséggel vonzó problémát rejtegetett Vajda számára. Ezek a támogató szempontok valószínűsítik azt a feltevést, hogy Vajda a Montblanc-hasonlat indítékát Schopenhauerben találta meg. A Földessytől idézett schopenhaueri szövegrészlet így hangzik:

¹ Irodalomtörténet. 1940. 86—87.

„Die so häufig bemerkte trübe Stimmung hochbegabter Geister hat ihr Sinnbild am *Montblanc*, dessen Gipfel meistens bewölkt ist: aber wann bisweilen, zumal früh Morgens, der Wolkenschleier reißt und nun der Berg vom Sonnenlichte roth, aus seiner Himmels Höhe über den Wolken, auf *Chamouni* herabsieht; dann ist es ein Anblick, bei welchem Jedem das Herz im tiefsten Grunde aufgeht. So zeigt auch das meistens melancholische Genie zwischen durch die schon oben geschilderte, nur ihm mögliche, aus der vollkommensten Objektivität des Geistes entspringende, eigenthümliche Heiterkeit, die wie ein Lichtglanz auf seiner hohen Stirne schwebt...“²

Komlós Aladár véletlen találkozásnak minősíti az egyezést. Elhárító érvei közt említi, hogy a Montblanc-hasonlat kezdeti formája már feltűnik a költőnek 1850-ben írt, *Az elitáltak éjjele* című novellájában: „Olyanok voltunk, mint a havasok hava, távol a földtől, közelebb a naphoz, s mégis rideg, örökéletű unalomra kárhoztatott, melyre hiába kacsint a hév napsugár, soha nem lesz olvadékony...“³ Komlós szerint a novella megírásának idején Vajda még nem ismerhette Schopenhauert, s így a Montblanc-hasonlatot sem vehette tőle. Egyébként is Vajdában volt annyi költői erő és képzelet, hogy a Montblanc hasonlatot minden ösztönző segítség nélkül is megalkothatta.⁴

Ha igazat adunk is Komlós Aladárnak abban, hogy Vajda 1850-ben még nem találkozott Schopenhauer művével, s így a kölesönzés feltevését sem lehet elfogadnunk, mégsem tagadjuk, hogy végső fokon Schopenhauer hasonlata lappang a Vajda-kép mögött. Csak némi módosítással kell megszövegeznünk az indítás gondolatát: A német filozófus képalkotó hatása közvetett úton érvényesült Vajda versében. A költő magyar szövegben találkozott a Montblanc-hasonlattal.

Mielőtt a tételt bizonyítanók, szeretnénk rámutatni arra, hogy Vajda műveiben nem egyszerű találkozunk szóviszhangokkal, képreminiszenciával. A szóviszhangot itt tágabb értelemben használjuk. Olyan szószerveket, kifejezéseket, stílusfordulatokat értünk rajta, amelyek mint valamely költői műnek elidegeníthetetlen nyelvi elemei és stílusvonásai azonnal felidéznek emlékezetünkben magát a költeményt. E jelenséget két irányból közelíthetjük meg: Van úgy, hogy a Vajda-versek olvasása villant fel tudatunkban egy-egy költői művet, és előfordul, hogy más költők verssorai nyomán ötlik fel bennünk Vajda János egyik vagy másik alkotása. Természetesen itt nem utánzásról, költői hatásokról vagy tartalmi megfelelésekről akarunk beszélni, csak néhány formai egyezésről, mintegy példának és mutatóul ahhoz, hogy a Montblanc-kép átvétele is beletartozik a költő emlékezetében megragadt szövelemek felújításának keretébe.⁵

Vajda költészetében is jelentkezik a leplezetlen szóviszhang. Ezekben az árulkodó esetekben az igei állítmány tartalma nyomán a szó-összefüggésen kívül egyéb tényező, mozdulat-párhuzam, helyzetazonosság stb. is belejátszik a felidéző folyamatba. Pl. a *Béla királyfi* című elbeszélő költemény Arany hatását tükrözi. Ez a körülmény elősegíti, s részben meg is magyarázza a kezdetleges szóviszhang előfordulásának lehetőségét. Ebben a két sorban

Gazda eresz alól gyönyörködve nézi,
Hogyan élednek föl ellankadt vetési⁶

az *eresz alól gyönyörködve nézi, hogyan* mondat és mondattani szerkezet felidézi Arany *Toldi*ját (III. 2.), de ugyanakkor elének állítja Toldi György alakját, testhelyzetét, egész környezetét is.

A szóviszhang eredendő formája szerint tárgyi elemektől függetlenül kísérti meg a költőket. Vajda Petőfiről ezt a szemléletes hasonlatot írja: „Szórta magából az aranyat, mint útjában a mesebeli tündérkirály, akinek kincse több volt, mint amennyi értéket képvisel *ez a nyomorú föld*, melyen a szegény halandóság boldogítására megjelent.“⁷ Itt a kiemelt szószerveket valójában csak rég eltemetett nyelvi emlékként éledt fel újra a költőben, mégis: a szöveg olvasása közben megtorpan a szem, mert a szavak azonossága olyan élesen üt vissza Vörösmarty *A vén cigány*-ára, hogy megzavarja a Vajda-gondolatsor hiánytalan appercepcióját. A *Hosszú éjjel* című költeményben pedig már a vers első sora meggátolja az olvasót, hogy a hangulatnyitány hatása alá kerüljön. A verskezdő felkiáltás ugyanis Petőfi-reminiszenciát vált ki belőle. Ez a sor: „*Oh, te csodás, dicső természet?*“ ellenállhatatlanul felidézi *A Tisza* című költeményt.

² Reclam-kiadás. 451. (II. kötet, 3. könyv, 31. fejezet.)

³ *Komlós Aladár*: Vajda János. Akadémiai Kiadó. 1954. 78., 176.; *Kozoca Sándor*: Vajda János Összes Művei. Franklin. (1944) 930.

⁴ A *Montblanc* hava képzetének előfordulását Vajda egyéb művében I. *Rubiny Mózes*, Irodalomtörténet. 1945. 19.

⁵ Irodalmunk már utalt efféle egyezésekre, főleg Vajda és Petőfi költészetének viszonyában. L. *Bisztray Gyula*: A pályakezdő Vajda János. Irodalomtörténet. 1956. 215—20.

⁶ Ö. M. 329.

⁷ Ö. M. 1543.

A *nyomorú föld* színtagma annyira kizárólagosan Vörösmarty nyelvének, a *dicső természet* pedig olyan elidegeníthetetlenül Petőfi kifejezés-állományának tartozéka, hogy bárhol bukkannak is fel, mindenkor az ősforráshoz mutatnak vissza.

Ilyen sajátosan egyéni, személyhez kötött szókapcsolatok, stílusfordulatok Vajda költészetében is bőven adódnak, de egyik-másik csak utólag, a költő alkotó erejének művészi jóvoltából vált elévülhetetlenül Vajda-tulajdonná.

Az 1878-ban írt *Őszi tájek* című költeményben szóvisszhangot kiváltó nyelvi és stílusbeli alakulatnak kell tekintenünk ezt a verssort: „Hol itten a kezdet, hol és van-e vég?” Annyira jellegzetes benne a határpontok kapcsolása ugyanazzal a kérdőszóval, hogy minden hasonló vers-szerkezeti megoldás a Vajda nevéhez tapadt költői kérdést eleveníti fel bennünk. Szász Gerő *Szomjazom* című versében a ritmus- és hanguletelemelek is közrehatnak abban, hogy akadály nélkül felmerül emlékezetünkben a Vajda-költemény idézett sora.⁸ A felidéző motívumokat ez a versrészlet tartalmazza:

Hol van a határ, hol van itt a végcél;
Hol van az ok, mely első, utolsó;
Egyebet mért nem érzek szenvedésnél;
Mért nem jön már a hideg koporsó?

A szóvisszhang hatásfokát általában erősen növeli a képi elemek kísérete. Ezt a változatot Vajdának *Hűsz ér mulva* című, 1876-ból való költeményével kapcsolatban figyelhetjük meg.⁹ Ebben a két sorban

Mult ifjuság tündér taván
Hattyúi képed fölmerül

Vajda olyan lenyűgözően nagyszerű képet alkotott, aminőt költők csak kivételes pillanatokban teremthetnek. A kép szépsége és a sorok zenéje el nem halványodó emléknymokat biztosít, s ezek érzékenyen reagálnak a legkisebb rokon-jelenségre is. Innen van, hogy élesen idéződik fel emlékezetünkben a kép, amidőn Rácz Mihály *Emlékszel...* című versében ezeket a sorokat olvassuk:

Emlékezem! — óh! nem felejtetek,
Sötét fürtű ábrándos kis leány!
Emléked mint szelid hattyú lebeg
Merengésim tündér-ékes taván! — —¹⁰

Itt közvetlenül szemtanúi lehetünk annak a jelenségnek, miként válik a nagy költő teremtő erejéből néhány szó s vele együtt egy tompán ható kép költészetté a legmagasabb szinten.

Vajda a Montblanc-kép megalkotásához is hordott emlékezetében efféle nyers motívumanyagot, s ezt Szemere Bertalantól kapta.

Szemere Bertalan, a huszonnégy éves borsodmegyei aljegyző 1836-ban indult el a feudális Magyarországról külföldi útjára, hogy felfedezze a maga számára Nyugat-Európa világát, és mint kortársai közül igen sokan, elébe menjen a kapitalista országok fejlettebb kultúrájának. Szemere haladó nemesi magatartással tájékozódik a külföld állami, művelődési gazdasági stb. viszonyai között. Úti naplójában írói tollal rögzíti meg tapasztalatait, s veti össze a hazai állapotokat az idegen országok életének mozzanataival. A politikus szemlélődésének köréből nem hullanak ki a tájak szépségei sem. Svájcban meg éppenséggel ezek a jelenségek érdeklik. „Helvétziában a természetet választám azon fénypontul, mi körül egyéb tárgyak csoportozatai összegyűlnek.”¹¹ Elevenen, igényesen írja le a természeti érdekességeket és a vidékek látványosságait. Naplója tartalmas, vonzó olvasmány. Az 1840-ben megjelent műből 1845-ben új kiadás készült. Maga Szemere a második kiadás előszavában így emlékszik meg könyve sikeréről: „Irodalmunkban valóban ritka szerencse mellett kilencz hónap alatt elkelvén utazásom 2400 kötetben, annak akkor tüstint új kiadása is jelentve volt.” Szemere könyve lapjainak fejlődésében kiemeli a tárgyalt kérdések lényegét, a szövegrészek tartalmát. Egy helyütt pl. így

⁸ Szász Gerő: Költemények. Pest. 1868. 203.

⁹ Csak formai azonosságként említjük, hogy *Hűsz ér mulva* címmel már Vajda előtt írt verset: Greguss Ágost (Koszu. 1864. I. 581. : A költő visszatér szülővárosába; három húga sirhantja előtt feléled benne a múlt), Zilahy Imre, Mezei Albert, Zilahy Sándor, Szász Gerő (Fővárosi Lapok. 1865. 913., 921., 929. és 937. : A négy lírikus verse költői versenyben született. Költeményük hangulati alapját az ifjúság örömeinek, a leánycsókknak, az ölelésnek és mosolynak két évtized távlatába vetített elhervadó jövője adja).

¹⁰ Rácz Mihály: Bimbók és családok. Pest. 1867. 10. — (Először: Családi Kör. 1865. 584.)

¹¹ Utazás külföldön. Pest. 1845².

követik egymást a tájékoztató megjelölések : Genfi tó. *Montblanc és lángész*. Genftől Chamouniig. Est Chamouni völgyében. Stb.¹² Nyilvánvaló, hogy a „Montblanc és lángész” utaló kitételben a két fogalom csak schopenhaueri ismeretek nyomán kerülhetett egymással kapcsolt viszonyba. Szemere olvasta Schopenhauernek 1818-ban megjelent főművét. S nem tartozott az első Schopenhauer-olvasók közé! Waldapfel József feltevése szerint Katona József már közvetlenül a mű megjelenése után forgatta a *Die Welt als Wille und Vorstellung*-ot. A mű egy példánya ugyanabban az időben kerülhetett Katona Frank nevű jogásztársra birtokába.¹³ Frank Ignác 1827-ben a pesti egyetemen a magánjog tanára lett.¹⁴ Nagy hatással volt tanítványára, Szalay Lászlóra.¹⁵ Szemere talán éppen Eötvös, Trefort, Szalay baráti körében¹⁶ ismerkedett meg Schopenhauer művével. Nyelvismerete lehetővé tette, hogy német, francia, angol, olasz könyveket olvasson.¹⁷ A figyelő tekintet egyébként a németből fordított enciklopédikus munkák forrásmegjelölései között is ráakadhatott Schopenhauer nevére.¹⁸ Annyi bizonyos, Szemere úti naplójában csodálunk lehet sokoldalú érdeklődését, széleskörű figyelmét, tanulmányainak rendkívül alaposágát. Szívesen időzik írók, tudósok társaságában : „Alkalmat nyertem lenni Tiecknél is, a híres műphilosophnál s költőnél” ; „Képzelted öröömöm mi nagy, midőn a francz literatura híreseivel lehetek, kik közül valók Nodier K., Lammenais, Hugo Victor”,¹⁹ stb. Naplójának Schopenhauerhatást tükröző részlete egyben Vajda János Szemere-olvasmányára is utal :

„Igen kellemesen és vigan hajózáink . . . Felvont sátor árnyéka oltalmazott a nap heve ellen, kedvünket pedig egy olasz család hárfája s éneke tartá életben . . . De figyelmemet később kizárólag a *Montblanc*, Európának e legmagasabb pontja voná magára, épen midőn *havát a leáldozó nap gyöngé pirral önté el*. A nap öt köszöntvén legelől s legutol is őt, hasonló hozá(!) az emberek között a lángelme. Állván mindenek fölött, egyfelül homlokán még lobog az elmúlt idők fénye midőn másoknak rég megjött az éj, másfelül évekkel századokkal megelőzi korát. A nép sötétben tapogatózik körüle midőn ő már látja a világosságot ; hirdeti mint bizonyost mert az neki már nem sejtés, a nép megveti mint káprázatot mert bár nyitvák szemei semmit nem lát, s igen természetes mind annak buzgalma, érezvén keblében hogy nem csal de belőle Isten valót szól, mind pedig ennek vonakodása, mert az ember inkább a tudásé mint a hité. De midőn az igazság tűzarcza főlebb halad, s fölcent feje körül, *mint Montblanc csucsán a nap, kigyul* ; az ábrándosnak csufolt előtt térdre hull a nép, s ha elhunyt — profeta, ha szénvedett — martyr, ha él — dicső az ő neve. Így az ég választottának *már jelen* mi a sokaságnak még jöendő, s *még jelen* az a fénykor mi a sokaságnak már rég elmúlt ; élete kétfelé mélyen benyulik az *emlékezet s remény* országába.”²⁰

Idézetünk tartalma két lényeges ponton találkozik schopenhaueri forrásával : a lángész hasonló a Montblanc-hoz és világmegismerő képessége emberfeletti mértékben elút a sokaság, a nép, a mások szemléletétől. Mind a két motívum Schopenhauer gondolatait oldja fel. A német filozófus teremti meg a hasonlatot a hegýóriás és a lángész között : a rendkívüli szellem lelki-világának jelképe a Montblanc ; — s ugyanő különíti el a szemlélet és a megismerés módját tekintve az átlagembertől a világmegváltó lángészt : az egyesben az általánosat meglátni, a jelenségeket érdek nélkül szemlélni : a zseni bélyegző vonása.²¹

Szemere nem egykönnyen ejti el a Montblanc-tájat. Később is vissza-visszatér rá. Többek között ebben a leírásban :

„A Montblanc maga, mit *télben s nyárban hó borít*, terepély hegýfő s a vidékebeli többi ék alakú, idő és vész által megélesztett s omladékos tetőkhöz képest ülni látszik. Ezek mintegy állanak körüle, jobbra, balra és szemközt, mint a trónon ülő körül állanak az ország nagyai,

¹² Uo. II. 250—253.

¹³ Katona József. Franklin Társulat. Magyar Írók-sorozat. É. n. 158.

¹⁴ *Szinnyei* : Magyar Írók. III. 723—726.

¹⁵ *Toldy Ferenc* : A magyar nemzeti irodalom története. Pest. 1865. 321.

¹⁶ *Sötér István* : Eötvös József. Bp. 1953. 43.

¹⁷ *Kiss Ernő* : Szemere Bertalan. Kolozsvár. 1912. 12.

¹⁸ *Lángly István* : Encyclopaedia vagyis a tudományok esmeretére tanító könyv. Német nyelven készítette Eschenburg Joachim János. Pest. 1828. 148.

¹⁹ Szemere i. m. I. 15., 192.

²⁰ Szemere i. m. 250—1. — Szemere még könyve megjelenése előtt szemelvényeket közölt úti naplójából. Idézetünk helye : Athenaeum. 1839. II. 454. — A ritkítás Szemerétől való, a dűlt betűs kiemelés nem.

²¹ Reclam-kiadás. 442—68.

s rajtok, mivel meredek és éles csúcsaik vannak, nem örökölhét meg a hó, de a *Montblanc* mindig *fehér*, mint a nagy, (!) mint Isten nem változik soha, *örökké az*.²²

Szemerének a Montblancról adott tájképi vázlatai a schopenhaueri *Montblanc*-hasonlatnál meggyőzőbben mutatnak a *Húsz év múlva* Montblanc-elemei felé. *A télen-nyáron hó borította, örökké fehér Montblanc csúcsán kigyuló nap* képe kétségtelenné teszi, hogy Vajda olvasta Szemere úti naplóját. Szemere már a 48-i forradalom előtt jelentős egyéniség a reformokért küzdő magyar politikában. Naplója a harmincas-negyvenes években fellendülő utléíró irodalmunk egyik leg-hatásosabb műve. A kortárs Toldy írja: Az úti naplók „tömegét terjesztették az életre ható ismereteknek; de senki nem mélyebb befolyással a közgondolkodásra mint Bölöni Farkas Sándor, éjszak-amerikai (1834) és Szemere Bertalan közép-európai utaik leírásaival (1840).”²³ A fiatal Vajda figyelmét nem kerülhette el a jeles szónok és politikus népszerű könyve. S talán ez az olvasmánya is előkészítette arra, hogy ha sorsa történetesen idegenbe veti, vizsgáló szemmel nézzon maga körül. Erre a szemlélődésre már 1850-ben alkalma nyílt. A szabadságharc leverése után ugyanis mint a császári hadseregbe beosztott közlegény külföldre, többek között Lombardiába kerül, s itt az osztrák tartomány ipari és művelődési állapotáról gyűjti benyomásait.²⁴ Olvasmányi emléke ölthetett alakot 1850-ben írt novellájának „havasok hava”-hasonlatában, s ez tér vissza negyedszázad múlva (esetleg később megújított könyvélménye alapján) a Gina-vers Montblanc-képében is, mégpedig olyan maradandó költői szépségekbe öltözve, hogy már a hegy nevének pusztá említése is Vajda költészetét idézi fel a kollektív irodalmi tudatban.

²² Szemere i. m. 255. — Vajda János versének ez a sorrészlete: *Montblanc örök hava* — az eredeti kéziratban: *Montblanc fehér hava* (ÖM 108., jegyzet). — Itt említjük meg, hogy irodalmunkban már Szemere naplója előtt találkozhatunk a Montblanc-név állandósuló jelzős szerkezetével. Pl. az *örökösjeű Montblanc* (Társalkodó. 1836. 252); följutott a *Montblanc csúcsára* (Athenaeum. 1838. II. 568).

²³ Toldy i. m. 343.

²⁴ Komlós i. m. 40—1.

Shakespeare : Coriolanus

Vita az *Essays in Criticism* hasábjain

• „Egyike a nagy britt örök műveinek” — írja róla Bajza az *Athenaeumban*.¹ De a szín-házak plakátjai és a folyóiratok tartalomjegyzéke másról tanúskodik : ritkán játsszák a *Coriolanust* s keveset írnak róla. S ha a kritikusok fel is veszik a rég elejtett fonalat, ahogy ezt D. J. Enright tette,² mondanivalójuk nem bővelkedik a dicséretekben. Sőt! Enright szerint a *Coriolanus* még tragédiának sem minősíthető : egyszerű szöcscata ez, semmi több.

De lássuk az érveit sorjában.

A dráma alapvető konfliktusát Coriolanus és a nép ellentétében látja. Nem osztja azonban Menenius elfoglalt nézetét („Nemesh ő, mint érdemli a világ” III/1.), véleménye szerint a két szembenálló fél nem nagyság és hitványság, jó és rossz ellentétét képviseli, hanem megosztozik rokonszenvükön.

Amikor Coriolanus gőgös kérdésére („...mi hát a konzulságnak ára?”) az első polgár így pirít rá : „Az ára : baráti kérelem” II/3), vagy amikor Brutus a szemébe vágja :

„Úgy szólsz a népről, mintha büntető
Isten volnál, s nem oly erőtelen
Ember, mint ők magok.” (III/1.)

— szívünkben beszél a nép s tribuna. Még a dicséret is hidegen kong, ha róla van szó (Enright itt a két törvényszolga beszélgetését — II/2 — hozza fel példaként), és maga Shakespeare is szokatlanul távolról, szinte üzletszerű szenvtelenséggel szemléli halálát.

Mi az, ami mégis mellette szól? Fontos szerepe van itt Enright szerint annak a negatívumnak, hogy ellenlábasa, a nép, korántsem ment a hibáktól : gyáva, hiszékeny, következtelen.

A szerző itt egy kissé Coriolanus szemével nézi a népet, nem tudja kivonni magát lávaként ömlő, mennyköveket görgető szitkainak hatása alól.

Valójában a nép éhezése rokonérzést kelt bennünk az első perctől fogva, s bár később nemegyszer visszataszító a felszín, rongyaikról, beesett arcukról mindvégig lerí a nyomor, amely magyarázat s mentség.

Az oroszládként küzdő Coriolanusszal szemben a plebs kétségtelenül gyáva, de miért is kockáztatná életét egy államért, amelyben csak éhezés jut osztályrészéül?! S emellett ez a gyávaság nem is lehetett olyan egetverő, ha be tudtak törni Corioliba és el tudták foglalni a várost. Cominiusnak is feltűnik, hogy bár gyáva söpredéknek nevezi Marcius a népet, mégis győzött az élükön („És hogy győztetek?” I/6). Ő nem is panaszkodik katonáira :

„Pihenjete! Mint rómaik vívánk,
Barátim ; balgák nem valánk a téren
S hátrálva nem gyávák...” (I/6.)

Coriolanusszal szemtől-szembe a nép elvitathatatlanul gyáva, kérését nem meri megtagadni, csak háta mögött eszmél rá arra, hogy „gúnyolt, midőn esdett”. De a múlt szenvedései és keserű tapasztalatai megmagyarázzák ezt is. S amikor szavát következtelenül visszaveszi mentségeül szolgál, hogy iménti gyávaságát akarja jóvátenni vele.

Azáltal tehát nem válik Coriolanus rokonszenvesse, hogy a nép nem az. Természetesen Enright sem hagyja ennyiben a dolgot : két pozitívumot is felsorakoztat e negatívum mellé : Coriolanus dikciójának nemességét és erejét, mely patriciusi-hósi mivoltából fakad és rettenthetetlen bátorságát, amelynek két ízben is tanujelét adja, egymaga bemerészkedik Corioli falai mögé, és sarokbaszorítva is merészen gőgös Aufidius foglyaként Antiumban.

¹ Bajza József, Összegyűjtött munkái. Bp. 1899. V. köt. 248.

² D. J. Enright, Coriolanus : Tragedy or Debate? (Tragédia-e a *Coriolanus* vagy szöcscata? (Essays in Criticism 4(1954.) 1. sz. 1—19.

Göggel párosuló bátorság : ez Coriolanus jellemének visszája és színe. Sőt : bízást mondhatjuk Enrighttel : ez Coriolanus és nem több. Katona-ember és csak katona. S a szerző szellemesen mutatja ki, hogyan formálja át a központi hősnek ez az egyoldalúsága, simplex volta az egész dráma szerkezetét és nyelvét.

Katona-voltából, felfokozott aktivitásából fakad, hogy „nem ér rá” önmagával foglalkozni, nem introspektív (egyetlen monológja van csupán : „Sikos, forgó világ!” stb. IV/4), így önnön szavaiból vajmi keveset tudunk meg róla. Cselekedetei közül viszont csak a harci cselekvés jellemzi igazán, márpedig — mondja Enright — „még az ókori Rómában sem dulhat állandóan háború”.

Innen azután a darabnak az a Shakespeare-nél egyedülálló szerkezeti sajátossága, hogy a hőst jellemző párbeszédek végigvonulnak mind az öt felvonáson. A bibéje csak ott van a dolognak, hogy Shakespeare borsót hányt a falra : noha a dráma egész szereplőgárdája összefog Coriolanus jellemzésére, mégsem tárul elénk egy színes, gazdag egyéniség, azon egyszerű oknál fogva, hogy Coriolanus egyénisége sem nem színes, sem nem gazdag. A szereplők nem tehetnek egyebet, mint hogy elismélik azt, amit Coriolanus viselkedése Coriola előtt és a konzul-választás alkalmával már amúgyis elárult.

Noha Enright a végső következtetést nem vonja le, szavából kiérzik, hogy a drámának ez a fölösleges felduzzasztását jelentékeny fogyatékoságnak tartja.

Coriolanus csak-katona volta érzelmi életének sívárságát is implikálja. A szerelem nem játszik fontos szerepet életében. Midőn győztesen visszatér Rómába, felesége, Virgilia, némán fogadja, szemében könnyek ülnek. Coriolanus a darab legmegindítóbb szavaival szólítja meg : „Üdvöz légy, kedves hallgatóm!” („My gracious silence, hail!”)

Virgilia hallgatása, éppen ebben a pillanatban, vajmi kevésbé járul hozzá férje iránti rokonszenvünk növekedéséhez... Coriolanus nem is tudja, mennyire igazat mond, amikor Virgilia könnyeit észrevéve így méltatlankodik :

„... Kedvesem,
Ez a corioli özvegyek s fiatlan
Anyákhoz illő...” (II/1.)

Igen, Virgilia egy kissé mindig özvegy, a darab első jelenetétől kezdve...

Amikor az V. felvonásban Meneniust visszaautasítja s utána Aufidiushoz fordul, hogy kiemelve áldozatának nagyságát, ekkor is Menenius szeretetét hangsúlyozza, s nem a sajátját :

„... Ez öreg,
Akit Rómába tört szívvel bocsáték,
Atyámnál jobban szeretett... imádozt
Valóban.” (V/3.)

Ami anyjához való viszonyát illeti, Enright helyesen száll szembe Wilson Knighthnek azzal a megállapításával, amely szerint Volumnia győzelmével „a szeretet végül mégis felülkerekedik ebben az ércvilágban, s Coriolanus ekkor feltétlen rokonszenvünket élvezzi”. Enright szerint szimpátiánk kétségtelenül fokozódik, de feltétlen szimpátiáról szó sincs. Kissé túl is lő a célon : Coriolanus áldozatának értékét kisebbitendő, felteszi, hogy nem is annyira a szeretet, mint inkább a félelem sugallta azt. Nem, azt nem lehet megtagadni Coriolanustól, hogy anyjával szemben meglágyul a szíve, de már most kell hangsúlyoznunk — s ez Enright igazát támogatja —, hogy Coriolanus nem követi, hanem megtagadja jelleme szavát, amikor enged.

Hogy ez az érzelmi szegénység nem járul hozzá rokonérzésünk növekedéséhez, azt már láttuk. Van ennek azonban egyéb következése is. A tragikus hős domináns voltából folyóan a hang és az érzés skálája a darab egészében is leszűkül. S ez érdekesen befolyásolja a *Coriolanus* nyelvét. Mivel a dráma szereplőinek életében a szerelem helyét a háború tölti be, a szerelem tropusokba szorul vissza, mégpedig éppen a háború és a harcosok tropusaiba.

Coriolanus így üdvözli vezérét, Cominiust :

„Ó, hadd öleljelek meg olyan ép
Karokkal, mint egy kérőei, s olyan
Vidáman, mint midőn megházasodtam...” (I/6.)

Aufidius meg így öleli keblére hozzápártolt ellenfelét :

„... téged látva itt,
Nemes lény, vigabban dobog szívem, mint
Midőn először lépett e küszöbre.
Menyasszonyom.” (IV/5.)

A harmadik szolga csak megerősíti ezt: „...Vezérünk úgy viseli magát irányában, mintha leány volna...” (IV/6.)

Volumnia pedig így beszél: „Ha fiam férjem volna, jobban örülnék távollétén, mialatt dicsőséget szerez, mint nyoszolyája ölelésein, mikkel szerelmét tanúsítja.” (I/3.)

Mindent egybevetve azonban Enright elismeri, hogy Coriolanus kiváló katona, nagyszerű hadvezér s hogy háborús erényei nagyságot kölcsönöznek neki. De megint vigyáz, nehogy a dicsérettel túlságosan bőkezűen bánják, és siet megjegyezni, hogy Coriolanus nagysága nem valódi, szívet dobogtató nagyság, hanem mechanikus, amely nem kelt bennünk nagyobb csodálatot egy hatalmas teljesítményű gépóriásnál. Az olyasfajta passzusok keltik benne azt a benyomást, mint például:

„...Egy vér vala
Tetőtül talpig; minden mozdulását
Halálhörgés követte...” (II/3.)

De bennünk nem is az ébreszt csodálatot, hogy belemelegedve a vagdalkozásba, úgy járt a karja, mint a motolla s „ölt ahová csak ért”. Sokkal inkább haláltmegvető bátorsága, az, hogy „Egyedül ment be a véres városkapun...” (II/3.) S ehhez nem elég a gépolaj...

Nem, a valódi nagyságot nem tagadhatjuk meg Coriolanustól, csak annyit engedhetünk meg, hogy rokonszenvünk ítélőszéke előtt a nép nyomora többet nyom a latba Coriolanus hősi nagyságánál s így *relatív* szimpátiánk mindvégig a népe.

Említettük már, hogy Enright Coriolanus és a nép szembenállását tartja a dráma alapkonfliktusának. Tanulmányának utolsó részében azonban azt a meghökkentő állítást kockáztatja meg, hogy ez nem igazi konfliktus, mert minden ellentétüket összemossa, jelentéktelenné törpíti az, hogy legnagyobb gyengéjükből megegyeznek egymással: Coriolanus éppoly következtelen, mint a nép. Ma még szereti Rómát, holnap már szembefordul vele és az ellenséghez pártol.

A nép következtelenségéről szólottunk már följebb, elismertük s okát adtuk. De vajon következtelenségnek tekinthető-e Coriolanus hazaárulása?

A perdöntő kérdés itt az, hogy szerette-e Coriolanus Rómát valaha is? Ne felejtjük el, hogy Róma neve nemcsak a szenátus tisztas aggjainak, hanem a „kilencfejű szörny”-nek, a népnek a képét is felidézte a lelkében, s a nép gyűlöletét már az anyatejjel szívta magába. Így ha Rómára gondolt, érzelmei legalábbis vegyesek lehettek, s ha el is viselte a Várost, mert az lehetőséget adott neki hadi erényeinek csillogtatására, mert nemcsak a plebszt jelentette és mert a plebs sem sértette meg jelentősen, — szeretni sohasem szerette. Amikor tehát szemében Róma azonos lesz a plebsszel (azaz a nemességgel szembe fordul vele) és ez a plebs végig sérti, mert számúzi őt, szó sincs arról, hogy a szeretet vált gyűlöletre. Eddig is gyűlölte Róma nagy részét, most pedig az egészet gyűlöli és jobban gyűlöli, mint eddig. Másszóval, a Róma iránt táplált érzés extenzívebb és intenzívebb lesz: csak mennyiségi változást szenved, de ez magatartásában minőségi változást hoz létre: Róma mellől Rómával szembe állítja őt. A nép gyűlöletétől a hazaárulás csak egy lépés — ez Coriolanus sorsának tanulsága.

Látjuk, hogy itt még érzelmi pálfordulásról sincsen szó, nemhogy következtelenségről, s így Enrightnek az az elmélete, amely szerint a két szembenálló fél „lényegbeli azonossága” révén a drámának nincs is igazi konfliktusa, összeomlik.

Ezzel azonban már meg is cáfoltuk egyikét azon három érvnek, amellyel Enright főtételét kívánja bizonyítani, azt ti., hogy a *Coriolanus* nem tragédia.

Másik érve az, hogy Coriolanus nem tragikus hős, hanem vitatárgy, akivel kapcsolatban érveket sorakoztatnak fel pro és contra. De ezzel csak arra mutatott rá, hogy a *Coriolanus*-ban vannak bizonyos vitaszerű elemek s ez még korántsem zárja ki azt, hogy ne lehessen egyben tragédia is, hiszen Hamletről is vitáznak eleget őt felvonáson keresztül, mégsem jut eszébe senkinek, hogy a tragédiát szócsatává alacsonyítsa le.

Harmadjára azt hozza fel érvül, hogy Coriolanusnak mindössze egy rokonszenves vonása van, az ti., hogy nagyszerű katona, de ez sem kelti fel valóban a rokonszenvünket, szimpátiánk mindvégig érzelmi jellegű marad, akárcsak egy vita hallgatásakor.

Nos, igaz az, hogy a *Coriolanus* protagonistájában az ellenszenves vonások vannak túlsúlyban, hogy hidegség veszi körül és halála is túlságosan prózai s való, hogy mindez csökkenti a rokonszenvet, az azonosulást s így a katharizist is (ezt hiányolja a szerző, ha nem is mondja ki!), de nem tünteti el teljesen! Érezzük a megtisztulást Coriolanus halálakor, mert a nagyság nem vitatható el tőle, mint ahogy nem vitatható el III. Richárdtól sem, s a nagyság bukása — tragédia.

Már-már úgy látszott, hogy Enright merész tézisei semmi port sem kavarnak fel, amikor félév múlva megjelent az első reflexió Kenneth Muir tollából.³ Igaz, hogy ez sem szólt hozzá érdemben a kérdéshez.

³ Kenneth Muir, In Defence of the Tribunes (A tribunok védelmében). Essays in Criticism 4 (1954) 3. sz. 331 — 333.

A szerző Enright egyik közbevetett megjegyzését vitatja csupán, amelyben az „velejük romlott gazemberek”-nek nevezi Brutust és Sciniust, a nép tribunjait. Lényegileg John Palmer ellenérveit szegi Enright ítéletével szembe.

Palmer első tétele az, hogy a tribunok „az osztályharc természetes produktumai”. Valóban: a nép számára létkérdés, hogy legyenek képviselői az urakkal szemben, s mivel kulturális elmaradottságuk miatt a rátermettek száma meglehetősen csekély, magától értetődik, hogy az öntudat alacsonyabb fokán örömmel üdvözölnek bárkit, aki erre alkalmasnak mondja magát. Mindez azonban inkább a népet menti, mintsem a tribunokat, mert rávilágít arra, hogy a népet nyomorúsága hajtotta az ő jármukba s tette hiszékeny, engedelmes bábjukká, ugyanakkor rájuk rossz fényt vet, mert a nép, kiszolgáltatottságából kovácsoltak tökélet maguknak s nyakába telepedve akartak elérni magasabb polcokat.

Palmer a továbbiakban hangoztatja, hogy a tribunok „a nép érdekeit védik”, amennyiben Coriolanusszal „a nép nyílt ellenségét fosztják meg a hatalomtól”, s egyedül ők gondolnak Rómával az ostrom alatt, midőn a patriciusok csak a maguk bőrért akarják menteni. Coriolanus sokkal kevésbé skrupulózus náluk: a tribuni hivatalt el akarja törölni s kezét emel az aedilisekre. Emellett Palmer szerint javukra írandó, hogy száműzetésre enyhítek Coriolanus halálos ítéletét.

Mindez így van, de ha valaki nemcsak olvasta vagy látta, hanem át is élte a *Coriolanust*, az másként fog vélekedni és igazat fog adni Enrightnak: a két tribun mindezek ellenére gyűlöletes figura. Az irodalom ugyanis mindig többet nyújt, mint a mindennapi élet tapasztalata, mert nemcsak a cselekedeteket mutatja meg, hanem a cselekedetek okait is. Mégpedig az objektív dialektikát tükrözve rendszerint előbb mutatja meg az okot s csak azután az okozatot, s így érzelmi állásfoglalásunkat általában az ok és nem az okozat határozza meg. Innen az, hogy a nép, nyomora révén, kezdetfől fogva rokonszenvesebb, mint tribunjai, kiket karrierizmusuk ellenszenvesé tesz; s ily módon a nép minden negatív cselekedetét meg tudjuk bocsátani, viszont a tribunok egyetlen pozitív tette sem szimpatikus.

Palmer végül megemlíti, hogy Coriolanusék mellett csak a dikció szól — erre már Enright is hivatkozott — s itt Hazlittet idézi, aki szerint „a költészet nyelve természetesen az erő nyelvével esik egybe”.

A bökkenő csak az, hogy ez a szempont elmossa a különbséget a nép és tribunjai között. Illetve ez csak a mi számunkra bökkenő, mert Palmer és Muir nyilván arról a téves állásponttól indultak ki, hogy Shakespeare szemében az egyik kutya, másik eb s mivel volt rá precedens hogy mások is így gondolkoztak és Shakespeare-nak a tribunokkal kapcsolatos állásfoglalását azonosították a néppel kapcsolatos állásfoglalásával, megtettek minden tőlük telhetőt, hogy a tribunokat tisztára mossák. A szándék becsülendő, mindössze a tett fölösleges. Shakespeare-nak semmiféle apológiára nincsen szüksége. Brutuson és Sciniuson keresztül Shakespeare arisztokratizmusára következtetni legalább annyira elhmarkodott, mint Zubolyon és Vackoron keresztül, ahogy ezt Upton Sinclair tette...

A tribunok valóban „velejük romlott gazemberek”.

Kerek egy esztendőn keresztül Enright főtétele cáfolatlanul maradt. Csak 1955 elején válaszolt rá érdemben I. R. Browning és cikkében⁴ igyekezett bebizonyítani, hogy a *Coriolanus* igenis tragédia.

Enrighttel szemben hallgatólagosan ő is elismeri Coriolanus valódi, nem-mechanikus nagyságát. Fő mondanivalója az, hogy Coriolanus egyáltalában nem olyan egyértelmű, simplex figura, amilyennek Enright tartja őt. Browning belső ellentmondást vél Coriolanus lelkében felfedezni, ezt a konfliktust tartja a dráma alapkonfliktusának, s a hős bukását ebből származtatja.

Browning Coriolanus jellemének kulcsát Shakespeare forrásában, a Plutarchos-életrajzban keresi: „Másoknál a dicsőség volt az erény vége célja, önála pedig... anyjának öröme. Hogy anyja hallhatta fia magasztalását, láthatta megkoszorúzását, hogy örömeben könnyek közt karjai közé szoríthatta, ez képezte az ő dicsőségének és boldogságának teljét”.⁵

Browning erre — s mint látni fogjuk, csakis erre — alapítja azt a feltevését, hogy Coriolanus voltaképpen érzelmi lény, „síró gyermek”, akinek egész élete a „szeretném, ha szeretnék” vágyát uralta. Árva gyermek és egyetlen gyermek lévén szeretetre csak anyja részéről számíthatott, ezért minden törekvése arra irányult, hogy Volumnia szeretetét megérdemlje. Azt tapasztalta, hogy ennek egyetlen módja az, ha harcol, ha hőiesen és dicsőséggel küzd hazájáért. Így állt elő — úgymond Browning — az az ironikus helyzet, hogy egy férfi kegyetlen, véres tetteket hajtott végre csak azért, hogy szeressék. S ez az ellentmondás Coriolanus katona volta és szeretetvágya között — ez Browning szerint a dráma alapkonfliktusa.

⁴ I. R. Browning, *Coriolanus: Boy of Tears* (Coriolanus: A síró gyermek). *Essays in Criticism* 5 (1955) 1. sz. 18—31.

⁵ *Plutarchos*, Párhuzamos életrajzai. Ford. dr. Kacs Kovics Kálmán. Bp. 1894, I. köt. 448.

Mindenekelőtt vizsgáljuk meg ezt az állítólagos szeretetigényt! Valóban az volt-e Coriolanus egyetlen vágya, hogy anyjának kedvében járjon? Mit is mond neki Volumnia, amikor hazájáért térdepel elébe?

„Sohsem voltál te jó anyád iránt
Nyájas...” (V/4.)

Coriolanus így is örömet szerezhetett volna neki, *ha akart volna*. S hogy ezt nem tette, az mindenesetre azt mutatja, hogy ez a szeretetkeresés nem volt legfőbb gondja életének...

Vizsont akkor milyen szerepet játszott Volumnia abban, hogy fia Róma ünnepezt hadvezére lett? Mert volt szerepe benne, ez kétségtelen. Browninggal ellentétben nem Plutarchosból, hanem magából a drámából kell kiindulnunk. Az első polgár így jellemzi őt: „... amit dicséretesen tett, ... azt csak azért tette, hogy anyjának örömet szerezzen *s maga kevélykedhessék*, amely tulajdona érdemeivel egy magasságú.” (I/1.)

Tehát nemcsak anyjának akart kedvében járni, hanem saját becsvágya is fűtötte. Sőt: ez volt az elsődleges! Anyja így dicséri: „Még midőn csak gyöngye gyermek s méhemnek egyetlen szülötte volt, ... én már akkor *örvendve láttam* őt, hogy oly *veszélyeket keres*, mikben dicsőséget szerezhetett.” (I/3.)

A vére, éppen férfias anyjától örökölt keménysége, harciassága hajtotta Coriolanust a veszélyek karjaiba, s ekkor Volumnia reakciójával még aligha lehetett tisztában! Természetesen, amikor anyja örömét látta, ez további inspirációt adott, de nem ez volt az alapvető, az indító ok!

S ha megnézzük, hogyan bontja ki a szerző ebből a feltevésből Coriolanus tragédiáját, meg fogjuk látni, hogy következtetései is épp oly ingatagok, mint az alap, amelyre építette őket.

Browning első következtetése az, hogy ez a belső ellentmondás egy életre boldogtalanná tette Coriolanust. Ismét Plutarchosból indul ki és azt állítja, hogy Volumnia aszerint értékelte fia tetteit, hogy mennyi hírt-nevet szereztek azok neki. Mivel azonban ez a hírnév Coriolanus polgártársaitól függött, különösen fontos volt számára, hogy a polgárok jól vélekedjenek felőle. Az anyai szeretet vágya tehát oda hajtotta volna őt, hogy a nép kegyeire pályázzék. Ez a törekvés azonban konfliktusba került jellemének „másik” alapvonásával: gögjével, amely megalázónak tartotta a népszerűség hajhászását. Ez a göggyőzelmekkedett s így valahányszor szitkokat szór a népre, voltaképpen saját maga alatt vágja a fát, önnön céljait hiúsítja meg.

Röviden: Volumniának az volt a vágya, hogy fia népszerű legyen, Coriolanus, anyja szeretetét megnyerendő, szintén erre vágyott. Gögje ezt lehetetlenné tette.

Ennek a hipotézisnek egyetlen hibája az, hogy a dráma minden sora éppen az ellenkezőjét bizonyítja. Browning azonban ügyes ember: ő eleve abból a feltevésből indul ki, hogy Coriolanus gögje egy pillanatra sem engedte felszínre jutni népszerűség-vágyát. Igaz, hogy ezáltal állítását nem tudja támogatni, viszont cáfolni sem lehet, mert hát ki tudja, hogy milyen érzések lakoznak az emberi szó mögött?... Sőt: még az ő tételét látszik igazolni az, hogy egyszer, egyetlenegyszer mintha mégis megmutatkoznék Coriolanus rejtett valója. Marcius első kirohanására gondol Browning, ahol minduntalanul visszatér a bizalom, a népre való számítás motívuma:

„... Ki bennetek bizik,
Oroszlán helyett nyulat lel s ludat
Róka helyett...
... Ki kegyetekre épít,
Ólom-karokkal uszik s tölgyeket
Hasit sással. Bitóra véletek!
Tinektek hinni?...” (I/1.)

S mindezt olyan határozott elutasítás követi, hogy ebből nyilvánvaló: Coriolanus igenis ad a véleményükre.

Ez a már magában véve is eléggé bizonytalan érv s ezen keresztül az egész hipotézis, lényegileg azon áll vagy bukik, hogy Volumnia valóban igényt tartott-e arra, hogy a plebs tömjénezze Coriolanust.

Fia így beszél róla:

„Anyám... őket csak rongyháziaknak
Hívá s olyan lényeknek, kik teremtvék,
Hogy apró pénzzel kereskedjenek, s a
Gyűlésekben födetlen álljanak,
Ásítsanak, s némán bámuljanak,
Ha magamfélék hadról beszélnek
S békéről.” (III/2.)

Ez a Volumnia, aki maga is száz helyütt adja tanujelét a nép iránti megvetésének, *ennek* lett volna szüksége arra, hogy ez a nép magasztalja Coriolanust?? Nem, Shakespeare itt ismét eltér forrásától, az ő Volumniájának egy dolog volt fontos : hogy a fia hőiesen harcoljon, győzőn és babérrel homlokán térjen haza. Hogy aztán otthon a plebs éljen-e vagy sem, azt nem is hallotta túláradó boldogságában.

Volumnia hiúsága tehát korántsem azt kívánta Coriolanustól, hogy a nép kegyeit keresse. Az ok eszik, így az okozat feltételezésére nincs semmi alapunk. S ennek a fényénél az a néhány mondat is, amelyet a szerző elméletének alátámasztására felhozott, inkább szónoki fogásnak tűnik, mint helytálló érvnek.

Mindenesetre pozitívum, hogy Browning legalább valamit elismer abból, ami Coriolanust valóban jellemzi: azt ti., hogy gögös volt. De nyomban fejtörést okoz neki, hogyan egyeztesse össze Coriolanus gögjét azzal, hogy ez következetesen elhárítja magától a dicséretet és például kivonul a szenátusból, midőn Cominius fölkel, hogy tetteinek dicséretét zengje. Gög és szerénység nem fér össze, Coriolanus szabadkozása tehát álszerénység. A valóság ezzel szemben az, hogy itt sem szerénységről, sem álszerénységről nincs szó. Coriolanusnak kiválósága olyan önbizalmat ad, annyira kiöl belőle minden hiúságot, hogy egyszerűen nincs szüksége a dicséretre.

S ugyanez a rendíthetetlen önbizalom, ez a túlságosan is szilárd önértékelés az, amely anyjától beléltott arisztokratizmusával párosulva létrehozza legellenszenvesebb tulajdonságát : inhumánus népmegvetését, gögjét s amely odavezet, hogy száműzetése után — Browning szavaival élve — nincs tisztában a helyzettel, a mártíromság glóriáját vonja önnön feje köré. Éppúgy el van keseredve az emberek hálátlansága miatt, mint Lear, Timon vagy Prospero. Romlottnak, hálátlannak nevezi hazáját Aufidius előtt s felpanaszolja, hogy „kilármázták Rómából”. Felháborodása valóban mérkőzik az övékével, éppencsak — mutat rá a szerző — sokkal kevesebb alapja van rá. Coriolanus a megingathatatlan önbizalmú emberek módjára csak pozitívumaira : hősiességére, diadalaira gondol s ezzel szembeállítva, Róma cselekedete valóban hálátlanságnak tűnik. Elfelejtí, hogy „semmit el nem mulasztott, amiben teljesen kimutathatta irántok ellenséges indulatát” (II/2.), elfelejtí, hogy a nép iránti gyűlöletével maga egyensúlyozta ki tetteinek mérlegét, úgyhogy Rómának vele szemben tartozása nem volt. S ha a nép iránti gyűlölet serpenyője alászáll s Róma ezért büntet, az igazság s nem hálátlanság. Igen, ezt elfelejtí, illetve ha valaki netán eszébe is juttatná, felháborodása nem csökkenne, mert öntelt emberek szokásához híven, negatívumait, jelen esetben gyűlöletét jogosultnak, az általa kiváltott reakciót tehát jogosulatlannak tartja.

Browning azonban nem csupán Coriolanus „tragikus életét” származtatja a hipotétikus alapkonfliktusból, hanem tragikus halálát is. Úgy véli ugyanis, hogy anyja szeretetének elvesztésétől félve lett hűtlen a volszkokhoz, kegyelmezett meg Rómának, s emiatt esett meg az, hogy Aufidius Antiumban leszúratta. Mintha őt igazolná maga Coriolanus is :

„...Ó, anyám, anyám! Ó,
Rómának boldog győzelmet nyerél, de
Fiadra nézve... hidd, ó, hidd el azt,
Nagyon veszélyes a te diadalmad,
Sőt tán halálos is...” (V/4.)

De Coriolanus nem tudja — s úgy látszik, Browning sem tudja — azt, amit mi tudunk, hogy ti. Aufidius mindenképpen nyakát szegte volna Coriolanusnak, ha előbb nem, hát Róma meghódítása után. Így beszél egyik tisztjének, mielőtt még Coriolanus elpártolt volna tőle :

„...hidd el, ha számolunk,
Nem sejti, hogy szorítom majd meg őt,...
...egy
Még hátra van s az majd nyakát szegi
Vagy az enyémet kockáztatja, ha
Kenyértörésre kerül a dolog.”

S hogy itt valóban a Róma feletti osztozkodásra gondol, azt igazolja az, hogy a tiszt tüstént elérte, mi az az „egy”, ami még hátra van s kérdése természetesen kapcsolódik Aufidius szavába : „Uram, hiszed, hogy elfoglalja Rómát?” (IV/7.)

Szó sincs tehát arról, hogy anyja meghallgatása, végső elemzésben „sírógymek”-volta okozta bukását. Tragikus vétké elvakult gögje volt a plebszel szemben, ez vezetett el a hatás-ellenhatás elve alapján száműzetéséig és száműzetéséből levont elfogult következtetései lendítették át Antiumba, Aufidius karjai közé. A nép gyűlöletétől a hazaárulás csak egy lépés — azt mondtuk, hogy ez Coriolanus sorsának tanulsága. Kibővíthetjük ezt és elmondhatjuk : aki

szemben áll népével s az ellenséghez pártol, az támasz nélkül imbolyog e földön s hiába mondja : „Magam vagyok magamnak alkotója”, el kell buknia, mert gyenge. Erre tanít bennünket Coriolanus sorsa.

Coriolanus engedékenysége tehát nem alapoka, hanem csak közvetlen előidézője, kiváltója bukásának. Van azonban e jelenetnek más funkciója is. S itt vissza kell térnünk Browningnak arra az állítására, amely szerint Coriolanus anyja szeretetének elvesztésétől félt, midőn hűtlen lett a volszkokhoz.

Láttuk már, hogy Coriolanus egyáltalában nem igényelte anyja szeretetét, hogy ő elég volt önmagának. S amit nem igénylünk, annak az elvesztésétől sem tartunk. Nem, Coriolanus világlátásban vadóc volt, akit csak a verekedés érdekelt. S ha anyjának valaha is kedvében járt, ha most engedett neki, azt nem azért, hanem annak ellenére tette, hogy olyan volt, amilyen. Mondja is :

„...az nem csekélység, hogyha szemeim
Megindulástul nedvesek.” (V/4.)

S ez enyhít jellemének zordon gögijén, az utolsó pillanatban közelebb hozza őt szívünkhöz s jelentékennyé növeli halálán érzett megrendülésünket. Kiváltani a bukást és felemelővé tenni — ez ennek a jelenetnek a célja.

Browning elmélete tehát hibás : sem az általa feltételezett alapkonfliktus, sem az abból levont következtetések nem állják ki a valóság próbáját. A hibát ott követte el, hogy nem a darab egészéből indult ki, hanem egyrészt Plutarchosból (és Shakespeare nem először tér itt el a forrásaitól), másrészt az aufidiusi sértésből („síró gyermek”), és Aufidiusnak, a hős legnagyobb ellenségének elfogulatlansága legalábbis kétes...

Összegezve az elmondottakat : a két hosszabb tanulmány közül Enrighté sok értékes részletmegállapítást tartalmaz, Browningé viszont egyetlen vezérgondolat köré épül, s ha azt szétzúzzuk, az egész kihull a rostán. Enright helyesen látja meg, hogy Coriolanus meglehetősen egysiku, simplex figura, s hogy a dráma Coriolanus és a nép konfliktusára épül. Téved azonban, amikor a darabot szócsatává fokozza le s vele szemben Browning jogosan hangoztatja, hogy a *Coriolanus* valódi tragédia. Valóban az, de a tragikus hős nem nyafogó gyermek, hanem gögös katona.

Horn András

Paolo Toschi: Le origini del teatro italiano

Roma, Edizioni Scientifiche Einaudi, 1955. 767. l.

Paolo Toschi, a római egyetemen a népi hagyományok történetének professzora, hatalmas művében — *Le origini del teatro italiano* — egy élet gondos, céltudatos és gazdag gyümölcsöket hozó munkájának eredményeit foglalta össze. A kép, mely e rendkívül szuggesztív könyv olvasása közben elénk tárul, nem azonos a középkori dráma történetek megszokott ábrázolásával. Ha a könyvet elolvassuk, a szerzővel teljesen egyet kell értenünk : „Si tratta . . . di una visione notevolmente diversa di quella, che ora tiene il campo . . .” Valóban az uralkodó felfogástól teljesen eltérő nézetekkel ismerkedünk meg. Ez igaz. De igaz az is, hogy Toschi minden hosszas és sokszor bonyolult fejtegetésében — melyek azonban mégis latinosan világos argumentálással rendeződnek — nem az örökölt tudományos sémákhoz, a már szinte beidegzett látásmódhoz, de az igazsághoz, a valósághoz marad mindig hű és így tudja elfogulatlan olvasóját teljesen meggyőzni.

Az olasz dráma kezdeteit bemutató egészen újszerű kép megalkotásához más, mint merőben új módszer nem is segíthette. S e módszer újszerűsége — a szerző vallomása szerint — abban áll, hogy a *folklor* szolgáltatta adatokat, az eddig szokásosnál sokkal nagyobb mértékben használta fel a drámatörténet olasz problémáinak megvilágítására, mint azt tudós elődei tették. A színjátszás történetének kutatói számára nem kis jelentőségű módszertani alaptételét Toschi így fogalmazza meg : „A népi hagyomány, azt aki olvasni tud benne, olyan elemek birtokába juttatja, melyekben ama fázisok tükröződnek, miken a különféle drámai formák keresztül mentek, a legrégebbiektől és legegyszerűbbektől kezdve azokig, melyek már a kultúra magasabb rétegeibe való átmenetet jelzik . . .” Mi következhet mindebből? Csak az, ami e sok évtizedes, türelmes kutatómunkának legszebb gyümölcse : sikerült bebizonyítania, „la costante e larga partecipazione di tutto il popolo italiano, della società italiana nelle sue diverse classi — le umili

non meno che le aristocratiche — al formarsi di una tradizione teatrale . . .” Az egész nép állandó és széleskörű részvételével alakult ki az olasz színjátszás hagyománya, melynek éppen a kezdetéhez vezet el minket Toschi professzor. Kétségkívül ez könyvének legértékesebb módszertani tanulsága, leggyümölcsözőbb ténymegállapítása.

Az olasz színház kezdetei — de nyilván minden más európai színházé is — nem az ún. felső kultúra változásaival függnek össze. Természetszerűleg a népre ezek is hatnak — bár — gondolják némelyek — a nép reagál nem. Összefüggésük a nép a társadalom életének kezdeti formáival, évezredek óta meglevő és generációk életén át ismétlődő szükségszerű formáival, nagy és jeles alkalmakkal és napjaival elválaszthatatlan. Toschi remek érveléssel bizonyítja: a liturgikus játékok is ebbe az összefüggésbe épül be. A középkoron át az egyház nem áll a társadalmon kívül. Ezért annak szokásai, hagyományai, szükségletei feltétlenül hatnak rá: ötleteket és megoldási formákat inspirálnak. Az, hogy a kereszténység főünnepi az antik vallások egyes nagy napjainak helyébe léptek, régóta tudott dolog. Ezt különben az első egyházatyák sem tagadták: ellenkezőleg hangsúlyozták. De ezt már csak azért is megtehették, mert hiszen a pogány ünnepnapok maguk is csupán a természetjárásának különféle mérőöldkövei voltak, s így az ember és a természet viszonyát alapvetően formáló adottságokra figyelmeztettek — jelképes formában (napfordulók, tavasz-ünnep). A kereszténység e jelképet kettős transzpozícióban vette át. Egyrészt a természetet alkotó, másrészt az embert a természet fölé helyező megváltó isten tettei történnek az időben jelképes cselekménnyel véghezvitt, valószínű ábrázolásával: liturgiának az esztendő ismét és ismét megújuló körforgása szerint — per anni circulum — történi megújításával. A dolgoknak ilyen szemlélete más módszer alkalmazását, mint aminőt Toschi kidolgozott és sikerrel alkalmazott, meg sem engedi. A természet és az emberi múlt kapcsolatainak bemutatása még a pogányságban stilizált formák szerint — átszíneződve, tudatosságát sok tekintetben elvesztve, a folklor felkutatva népi emléksanyagban még megtalálható. A liturgia sajátos drámaisága is ehhez kapcsolódik. Hozzá kapcsolódik, majd ismét rá visszahat. Elhagyja azt, de visszatér hozzá. Nélküle teljesen meg nem érthető.

A természet és a vallás kapcsolatának tényei fejeződnek ki azokban a dramatizálásokban, melyeknek megalkotója és előadója egészen a nép.

Ez a szemléletmód mennyire termékeny módszert teremtett. Mutatja egyebek között az, hogy a dráma középkori útjának olyan igen lényeges átlomását, mint a színpad, addig kizárólagosan latin nyelvűnek a nép nyelvére történt átcserelése, azokkal a népi, a középkor egész társadalmát átjáró misztikus mozgalmakkal hozza összefüggésbe, melyek Európában mindenütt — és mint magunk másutt részletesebben bizonyítottuk: nálunk is — az irodalmi anyanyelvűség létrejöttének egyik legfontosabb forrását jelentették: „... il trapasso dal dramma in latino a quello in volgare ci apparirà come conseguenza dell'affermarsi di una nuova liturgia (o paraliturgia se così vuol dirsi) scaturita di un profondo moto di un acceso misticismo, che scosse la nostra società medievale, ma che rimase sempre dentro la chiesa e che fu sempre regolato e diretto da nuovi ordini religiosi e dal clero . . .”

A drámai formák, a színjátszás kezdetének évszázadaiban, vagy évezredeiben, ebből az összefüggésből kiragadva érthetetlenek és értelmetlenek. Értelmüket az ünnep, az ünnepi alkalom adja meg, melynek a játék, a ludus a csúcspontja. A játék, mely valójában rítus, szertartás, figyelmet megragadó, a nézőt résztvevővé, szereplővé alakító formában — rito spettacolo. Azok a rítusok pedig, melyekből a színjátszás született meg, bizonyos állandó alkotó elemekből épültek ki. Ezek a körmenet, karban énekelt lírai dal, elbeszélés, tánc és maga a voltaképpeni színjáték. (La processione, il canto lirico in coro, la narrazione, la danza e l'azione scenica vera e propria.) Mindezek kísérőjeként természetesen a zene sem maradhat említés nélkül. Nem is mindig kíséret, vagy kiegészítés a szerepe: sokszor önállóan alkotja a rítust. Igaz az is, hogy ezek az elemek így valamennyien nem minden látványos-rítusban szerepelnek. Általában azonban igen. A következőkben e négy, ha úgy tetszik — a zenével — őt alkotó elemmel részletesen megismerkedhetünk.

A körmenet. — A processiókon részvétel — mondja szerzőnk — mindazok lelkében valami olyasfajta érzést vált ki ami, nem távoli rokonságban van a katharissal, a megtisztulással, drámanak és rítusnak közös főcéljával. A menet valójában tényleg nem is akart mást jelképezni, a résztvevők szeme elé állítani, mint az ember keserves, bukákkal és felemelkedésekkel teljes vándorlását az életen át. A középkori ember számára a lét nem is más, mint zarándok-ság, a halálig tartó vándorlás, sokkal későbbi szóval: búcsújárás, processzió. A rítust megalkotó érzelmi alap lényegében nem volt más az antik és a keresztény Itáliában és ez a sokévezredessé vált hagyomány teszi érthetővé annak szívós továbbélését. Az egyház körmenetei és az itáliai népszokások hagyományos felvonulásai: carnevale, befanata a farsang és vízkereszt (Befana) — ugyanott gyökereznek: a rossztól való eltávolodást, a jó felé haladást, a régiből újba vándorlást a térben mozgással jelképező látványos rítusban. (Ide tartozik a „bruscello” is amikor egy lombosodó fácskát járnak körül a „bruscellante” vezetésével.) A reneszánszban a felvonulás csaknem önálló művészi kifejező formává, műfajjá alakult a Trionfo szokásában. Vasari művész-

életrajzaiban lépten nyomon olvashatunk Trionfokról, melyekben festők, építészek, mérnökök, jelmeztervezők, zeneszék és irodalmárok tudása, ízlése, művészete versenyzett, hogy minél artisztikusabb módon juttassák kifejezésre a Diadalok alapvető vonásait, magát a leglényegesebb műfaji meghatározást: körmenet és dráma.

A középkor drámái körmeneteiből csak egyet-kettőt említsünk: az Ordo Prophetarum, melynek során az őszövétségen nagyjai vonultak fel a karácsonyi ünnep díszében álló oltár előtt, felismerhetőségüket biztosító öltözékekben és jelvényekkel — jelmezben. Ide tartozik a Velencében kedvelt Annunciazione, Mária üdvözlétének játéka és a magyar drámái emlékek sorában is az elsők között előjövő Stella, a három királyok vízkereszt éjszakai játéka. — Az egyházi liturgikus szokásokban továbbélő, de a liturgia kereteit részben bővítő, részben szétfeszítő drámái körmenetek mellett színjátékszerű felvonulások a folklorban is nagyszámmal ismeretesek. Néhányat ismertettünk már. De ezekben még az antik-népi vallásos dráma elemei éppúgy felismerhetők, mint a genovai és szicíliai „casazzák” később rájuk rakódott spanyol-barokk pompázatos külsőségei alatt is. A folklor által nyilvántartott körmenet emléktanyagban a a legmesszebbvezető következtetésekre feljogosító, ősi előzményekre utalásokat találunk.

A kórus által előadott *lírai dal*, pogány és keresztény, egyházi és népi szokásokban igen nagy változatossággal fordul elő. Közös vonásaik: egy karvezető, praecentor, cantor irányító szerepe; mindig a ballata versformájában és dallamával találkozunk velük. Zene és versforma dolgában mutatkozó rokonságuk a középkor népi és egyházi zenéjének kölcsönhatásából magyarázhatók. Leggyakoribb és legjelentősebb megjelenési formáik: a karneváli dal (*canto carnascialesco*), a sok és sokféle *maggiolata* (májusi dal), a befanatából lett farsangi nótázás a *bufanata* és a *pasquella*, bizonyos egyházi *himnuszok*, a *szekvenciák*, *laudák*. A carnascialesco néha maszkás szereplők felvonulatásával gúnyolja a tisztis iparúzóknak mestersegeit, akik pedig cseikek az „arték” jelvényei alatt voltaképpen a farsang kihágásaiért engesztelő körmenetre jöttek össze. Az ilyesfajta carnascialesco hozza eszünkbe a XVII. sz. második feléből való „Mívesek lakodalmát”, mely — más keretben — de hasonló módon teszi sorjában gúny tárgyává „a kádban ugráló csertőrgő vargákat”, a „tettes borbélyokat”, a „kevély ötvösöket”, meg a tisztis iparban sok más társukat. A disciplinatók, a flagellánsok egyházi regula alá szorított utódai egészen más módon, mint a csúfolódó és zabolátlan karneváli felvonulók, vezeklő ostoressapásaik csattogása közben énekelték laudaikat. A népi misztika azonban a nem liturgikus énekeket általában dramatizálva szerette előadatni lauda társaságok tagjaival, de a templomba begyülekező egyéb rendű hívekkel is. Ismét igazolva látjuk Toschi megállapítását: „inni e laudni canti carnascialeschi e canzonni di maggio appartengono di diritto alla storia del teatro non meno, che a quello della poesia.” Itáliában, de bizonyonnyal másutt is — még Magyarországon is — sok olyan költő, vagy költészeti emléket tartanak nyilván, melyek joggal foglalhatnak, vagy foglalhatnának helyet, a drámatörténet emlékei között is...

Az *elbeszélés* minden középkori dráma alapja. Maga a híres húsvéti játék a „Quem quaeritis” is a húsvéti evangélium elbeszélő és párbeszédese részleteinek dramatizálása. A középkorban azonban a drámái elem még a retorikába is benyomult. Különösen a ferences szónoklat sajátja volt a földrámai prédikáció, a *sermone semidrammatico*, melybe színjátszás vegyült. Esetleg csak maga a szónok szavalt költeményeket, verseket és monológokat, néha — egymagában — dialógusokat is. Ismét csak hazai emlékeink között keresgélve, ilyenek találtuk a „Könyvecske az szent apostolok méltóságáról” elnevezést viselő nyelvemlékünkben az apostolok vetekeése, hamisítatlan drámaiságú, mégis minden bizonynyal csak a prédikáló dominikánus egy-maga által előadott kis jelenetét.

A *tánc* a földművelő népek rítusainak állandó velejárója, nem hiányzott az antik vallás szertartásaiból sem. Egészen természetesen a folklór állandóan felszínben maradó egyik kutatási főtémája, de Itáliában, mint Spanyolországban is utat talált ha nem is a liturgiába, de minden esetre a népibb vallásosság megnyilatkozásaiba, különösen körmenetek alkalmával.

Ezek volnának a *ritus állandó játék elemei*, de ami a szertartást, mai szemmel is színjátszássá teszi „dramatizálja” a több személy által előadott *cselekmény*. Az ilyesfajta dramatizálásnak az útja a megszemélyesítésen át vezet. Cselekvő személyekkel lesznek Carnevale, Quaresima (Nagybőjt), és a Befana (Vízkereszt). Ami ezekkel történik már több személy által végrehajtott cselekvés, miként Carnevale halálraítélése, Arlecchine megölése, lánykérési és házassági játékok (Contesa, Mariazzo). De még ezek is és ebben a formában ősi rítusokra mennek vissza. Az előbbi kettő a gonosz eltávolztatásának, az utóbbi kettő az engesztelés rítusaira. Nem jelentéktelen a megtermékenyítés tavaszi termékenység rítusaiból későre leszámrazott drámai játékok: fegyvertáncok, morechák, májusjátékok és még sok egyéb. Az újév rituális szokásaiból alakultak ki a hónapok megjelenítései, a jósló játék zingareschák. Míg végezetül már a katolikus rítusok dráma teremő erejét a dramatizált officiumok, liturgikus drámák, drámái laudák és mindennekfölött a vallásos színjáték népi formája a rappresentazione sacra mutatják. Ezekhez járultak, mint az újabb korok termése, a vízkereszt és farsangi játékok (befanate sacre) és a májusi vallásos szokások (maggi sacri).

Az itáliai színjátszás legősibb emlékeiben megállapítható eme közös elemek vizsgálata után, az *előadás* kérdéseivel foglalkozik. *Kik adták elő a játékokat!* Bár kétséggel, a rítusban résztvevők közös cselekményei formáltak drámaivá a szertartásos látványosságot, mégis mindig voltak olyanok, akik a szertartásos drámában nagyobb szerepet vittek, idők jártával pedig egyes játékokat vagy teljesen, vagy majdnem kizárólagosan csak ők adtak elő. Bizonyos szakrális közösségek voltak ezek, — Iuventus, Scholae az antik korban, a klérus, vagy annak egy része a kereszténység idején. Németországban sok helyen Männerbund a népi színjátszók társaságának neve és egyes magyar vidékeken, mint a Székelyföldön a betlehemesek is már november elejétől közösen és elvonultan készülnek ádventi szereplésükre. Olaszországban, nevezetesen Észak-Itáliában, „l'Abbazia”, „apátság” névvel illeték az ilyen játékok előadására létesült társulásokat. A névadásban bizonyára az játszott szerepet, hogy a piemonti és lombardiai nagy apátságok liturgikus drámáit a monostor szerzetesei adták elő, s az ezeket néző, majd utánpótlásokra kedvet kapó nép a játékok előadása előfeltételének tekintette a szereplők valamiféle közösségbe tartozását. Az ilyen „abbaziák” feladatai különben igen változatosak. Nyilvános ünnepek megrendezése (Carnevale, Calendimaggio — május elseje — a védőszent ünnepe), bálók rendezése és azokon a rendfenntartás, körmeneteken és vallásos színjátékokon részvétel, mennyegzői játékok (barriera ai sposi), hódolati ünnepségeken részvétel, rendfenntartási, rendőri és városvédelmi feladatok vállalása. A színjátszó „apátságok” tagjaira tehát sok feladat hárult, ami csak a drámának a középkor életében elfoglalt igen fontos helyzetével magyarázható.

Mindezek után természetesen a kérdés, az előzőekben ismertetett módon felépülő és előadott dráma milyen forrásokból ered? Fentebb már volt arról szó, hogy a termékenységi rítusoknak milyen fontos szerepük volt az olasz színházi kezdetek megformálásában. Most ennek a megállapításnak részletesebb kifejtését olvashatjuk. Itália régmúlt és mostani legfőbb ünnepei a földművelő életforma bélyegét viselik. Ez a „carattere agrario”, mely a gonosz eltávolztatásának, a megtisztulásnak, a megújulásnak és a föld termékenységéért könyörgő engesztelésnek, meg a közösség jólétéért imádkozásnak szertartásait jelenti. Ezekhez vehetjük még egy évi, vagy évszaki ciklus elkezdésének rítusait is. A termékenységi rítusok azonban nem a gyászos komorság jegyében jöttek létre. Ellenkezőleg az élet kitörő, fékevesztett követelése jellemzi őket. Egy bizonyos szabadosság e rítusok elválaszthatatlan velejárója. Áll ez még Karnevál halálára is. A tréfának, csúfolodásnak, féltelenségnek ebben a légkörében születtek meg ezek a rítusok és velük az olasz színház. A társadalomnak boldogságot és bőséget esdettek ezek a rítusok, vidámságot és életkedvet adtak a belőlük leszármazott színjátékok. Egy nemrégiben megjelent könyv Grace Frank, *The French Medieval Drama* c. művében van szó arról, hogy a mimusok voltak az igazi antik színjátszók és a középkor drámája az antik mimusok játékaiknak leszármazója. Így lenne a középkor „par excellence” műfaja a *farce*. Ez a vélemény lényegében igaz. A mimus szerepének teljes értékű magyarázatát azonban csak a Toschi által feltárt összefüggések segítségével találjuk meg. Amit elmondottunk, elsősorban a vígjátékra áll. De ugyanezt kell mondanunk az olasz epikus dráma kialakulásáról. Ez is a termékenységi rítusokból nőtt ki, közelebbről az engesztelési szertartásokból.

A megszemélyesítések nyomán létrejött játékok közül Carnevale és Quaresima, Farsang és Nagyböjt vitáját elemzi részletesen és az egész olasz nyelvterületre kiterjedő folklór kutatások anyagából bőségesen illusztrálva. Carnevale sokféle alakban jelenik meg a nép játékaiban. Lehet állat, bábú, gyógyító ember, király. És éppen az utóbbi formában, Carnevale király és az ősrégi Saturnaliák királyának, az utóbbinak magához Saturnushoz fűződő viszonyát ki tagadhatná?

Karnevál király kíséretéből nem hiányozhatnak a vigyorgó ördögfigurák sem. Ezek a maszkok nem mások, mint az alvilági lények, démonok és halott lelkek megjelenítői. Az év kezdetén, amikor megszabadulnak a régítől, a fáradtól, a megromlottól, hogy a föld, a lég, az ember megújulhasson, akkor jelennek meg a rossz, az elmúlás alvilági árnyai. Carnevale játéakai, a régi évkezdő termékenységi rítusok folytatásai viszont éppen ezeket újízik vissza a vidám és napfényes föld színéről az árnyak sötét, szomorú helyére. Az élet megpróbálja száműzni a halált. Carnevale kíséretének torz ördögeiből egyik másik önálló szereplővé is válhat és mint Arlecchino, Pulcinella, vagy Zanni (az Alpkokban) maga kerül egy játék középpontjába.

Carnevalét magát is, mint a rossznak vidám képviselőjét perbe fogják és pusztulásra ítélik. Az antik rítusok is az évkezdő idején a rossz eltávolztatásával vezették be az ünneplést. De ugyanez történik az egyenrangúságra jutott Arlecchinóval, vagy az Öreganyóval (la Vecchia) is. De mégis megadják nekik a jogot, hogy végrendelkezzenek. Ezek a „testamentumok” a falu, vagy városka közeleti szereplőit gúnyolják ki többnyire, sokszor a helyi közelet nem is rossz szatírái. Távoli és komikussá torzult leszármazója ezek az ősrégi időkben időről időre ismétlődő nyilvános bűnvallomások. A játékok, a színjáték ebben a vidáman, látszólag felelőtlenül szórakoztató formájában is nagy célját szolgálja: katharizist, a *társadalom tisztulását*.

De Carnevalét eléri végzete: halálra ítélik és „kivégzik”. A játék ezzel még nem ért véget. El is kell temetni és utána megsiratni. A vidám farsangi király, vagy Arlecchino elsiratása lehet

a halottsiratás egyszerű paródiája, de lehet — és ez látszik valószínűbbnek — egy istenség, vagy egy mitikus személy meggyászolása, mely már a régi kiűzési rítusokat is inspirálhatta. Így éri végét Carnevale, Arlecchino és alpesi olasz falvak Zannija egyaránt. Antik rítus-elődeikben a kórus végzi ki a mitikus alakot ének, tánc közepette. S miközben az exaltált kavargás tetőfokát éri el, a mítosz végét ér. A halállal a mítosz befejeződik. Feltámadás itt nincs, csupán az élet megy tovább, s a rítusból orgia lesz.

Az évek és évszakok elején szokás volt Itáliában a *jegyességeket és házasságokat* kihirdetni. A törzs, majd a nép, még később a város vagy falu egész lakosságának nyilvánossága előtt történt ez. A házasságszerzés ősi formái ismétlődtek ilyenkor, eleinte valóságos aktusokként, később szimbolikus cselekmények módján. Még később játék, sokszor csak vaskos, nyers tréfálkozású bohózat lett belőlük. Fiatalok vetélkedése egy leány kezéért sok változatú népi játék témája. A májusi komédiák végén is fiatal párok kerülnek össze. De ide tartozik a „bruscello”, lombosodó fiatal fa körüljárása, mely körmenet volt eleinte, később egyre inkább dramatizálódó játék. De ide tartoznak még a házassodás és a házasság élet témáit sokszor groteszk formákban bemutató „mariazzok” és „mogliazzok”, lakodalmi szokások közül a „la pricunta” (presunta), a „falsche Braut” motívumára felépített tréfák is.

A színpad azonban nem csak mulattat, elmesél, hanem emlékeztetbe idéz, megjelenít. Az epika is ihleli. Az olasz színház ilyen eredete is a májusra megy vissza. A május az antik Itália számára nemcsak líra, hanem hősi tettek ideje is. Ekkor ütköznek meg utoljára immár zöld lombok alatt és nyíló virágok között a nyár és a tél, a jó és a rossz, az élet és a halál. A fejlődés, a növekedés nem ellentmondás nélküli, problémák nélküli folyamat: a nagyság ára küzdelem. A május szó pedig a magzattól származik, ami növekvést jelent. Ezért van az, hogy már a rómaiak Floraliai sem kizárólag a nemiség jegyében álltak: bőven van bennük *agonisztikus* elem.

A *májusi rítusok* e küzdelmeket ábrázolták. Az embernek a benne lakozó rosszal folytatott küzdelmét is, az önmegtartóztatás, tisztulás, felfrissülés (rinvigorimento) megerősödés és újjonulás fázisain keresztül. — De a rítus nemcsak az emberi lét kis világát vette figyelembe. A kozmoszt átjáró, egymás útjait keresztező, egymással harcra kelő jó és rossz szellemek küzdelmét is megjeleníti. Ezért szerepel minden földműves nép májusi rítusában a fegyvertánc.

Idővel a fegyvertánc, vagy kardtánc e rituális jelentősége elhomályosodott és ekkor lett belőle egy történeti esemény felidézése, mint pl. az olasz *Moresscában* a mórokról folytatott sok évszázados küzdelem emlékét látja már csak a nép. Az Itálián kívüli fegyvertáncokban is, mint pl. a német kardtáncban is felmerül a démoniákus elem éppen a titokzatos Rubin, az angolok Robin Hoodja szerepeltetésével. Nevéről — Toschi kimutatja, — hogy a középkorban még egy démon neve. A „maggio epico” ma már végleg történelmet idéző funkciót tölt be. De így is az élet megújulását szolgálja, a nép életének megújulását, melynek életet alakító szenvedélyeit, a jó és az új keresésének szenvedélyét történelme, tapasztalatai és élményei táplálják.

Évekzárás, életkezdés mindig a bizonytalanság ködös érzetével, a *jőrit tudni vágyás* szenvedélyes kíváncsiságával jelentkezik. Ezért foglal helyet az évekzárás rítusai között a jóslás is. A Sybilák tiszte volt ez valamikor, a középkorban az utcasarkok jósnői lettek Cumae barlangja lakóinak utódai: a zingarák. S a tréfás, talán komolyan sohasem vett jós-szertartás neve: *zingarescha*. Az elkezdődő új időszak befolyását a hónapok megjelenítői mondták el egy másik játékban, mikor Jánár és társai előadták sorjában, hogy az esztendő rendjében mi lesz a teendőjük.

Az itáliai színpad kezdeteivel kapcsolatban eddig elmondottak még mind az antik világ rítusaiból, vallásos szokásaiból indultak ki. A középkori olasz színpad azonban sokáig a duomok és abbazialek, a székesegyházak és apátsági templomok ívei alatt állott. Hogyan jelent meg a dráma a kereszténység művészi és irodalmi kifejezési formái között? G. Cohen a középkori dráma történetének nagytekintélyű mestere e tekintetben is Franciaországnak tulajdonítja a „mission d'inventeur” dicsőségét. Toschi szerint viszont a nagy francia tudós ez esetben az igazságtól eléggé messze került. Az Őszövetségben is nagy számmal szerepeltek a drámaiságot nem nélkülöző rítusok, istentiszteleti formák, amelyek egy része az Újszövetségbe is utat talált. A kialakuló keresztény liturgia középpontjában a mise áll. Drámaszerű felépítését elegen bizonyították már, Toschi sem tesz egyebet. Abban talán mégis téved, ha a mise monológ, egy szereplős jellegét hangsúlyozza. Különösen az első keresztény századokban a résztvevők és a segédkezők szerepe sokkal aktívabb volt, mint később. Dramatizálódott a liturgia misén kívüli része is, az officium. De hogyan kezdődött a *liturgián kívüli* vallásos dráma? Toschi a bizáncban szokásos dramatizált homíliában látja a legkezdeteket. Az egyházi beszéd egyes, erre alkalmas részeit több szereplővel adták elő. Némileg hasonló ehhez a késői utód, a franciskánus „sermone semi-drammatico”. A bizánci, „megjátzott prédikáció” azonban más talajból nőtt ki. A bizánci színház irodalmilag fejlettebb, színpadtechnikája értebb volt, mint ez időben a nyugati színpad. A szenvedélyes, közérdeklődést keltő teológiai viták a dialektika élesedését, de a dialogizálási hajlamot, a párbeszéd részeit életstílusát és mozgalmasságát is eredményezték.

Nyugaton az egyházi dráma más talajba eresztette gyökereit. A nagyhét önmagában már magasfokú drámaiságot képviselő szertartásaiban jelenik meg először a vallásos színpjáték.

A nagyhét, mely húsvét vasárnapjával zárul, az ősrégi tavasz ünnepek idejére esik. Itt is a télből nyárra, rosszról jóba, halálból életbe való átmenet a főtéma, átmenet: „Phase id est transitus Domini”. Az antik vallásokkal ellentétben azonban itt nem a természet, a föld életadó termékenységének megújulása, hanem az *ember újjászületése* a rítusok főmotívuma. E héten az emberiség megújulásáról van szó a liturgiában és mindabban, ami hozzá kapcsolódik. A húsvéti élmény analóg az ősi vallások tavaszi élményével, analóg de nem azonos.

A húsvéti liturgiából nőtt ki a nevezetes „Quem quaeritis”, mely eredetileg a húsvéti nagymise introitusának trópusa volt, majd az éjjeli officium végén énekeltek. E folyóirat új folyamának első számában beszámoltam legrégibb magyarországi énekeskönyvünkben, az ún. gráci antifonáriumban található „Quem quaeritis” változatról, a XI. század végétől. Megkockáztattam ott azt a véleményt, hogy európai közvetlen rokonok nélkül szükkölködő, egészen különleges felépítésű húsvéti játékunk, eredetét Itáliából vehette. Toschitól tudjuk meg, hogy az ilyen felépítésű Quem quaeritis valóban Észak-Itáliában volt szokásos. Ez sem trópusokból, hanem antifonából áll. „... il materiale musicale di questo dramma non e di tropi, ma di antifone. Quindi piu archaico, piu sobrio, piu aderente alla intonazione recitativa ecclesiastica e come impostazione di canto fondamentalmente classica e italiano.” (662 l.) Az „officium sepulchri” mint a sirt látogató asszonyok játékát nevezték, Európa-szerre el volt terjedve, természetesen — tout est diversité au Moyen Age — számtalan változatban. Jóval szerényebb — legalább Itáliában a karácsonyi liturgia dramatikus „melléktermése”. A pásztorok játéka, a karácsonyi hajnali szolozsma első antifonájából fejlődött ki: „Quem vidistis pastores? Dicite, annunciate nobis in terris quis apparuit?...” A karácsonyi ünnepkör másik főünnepén, Vízkereszt éjszakáján volt a „Stella, vagy a három királyok játékának az előadása.

Mindezek a „ludusok” a liturgián belül fejlődtek ki és kerültek alkalmazásba. A XII. századtól kezdve azonban a misztikus, laikus vallásos mozgalmak által annyira átvett Itáliában egy gazdag paraliturgia fejlődött ki, dús irodalmi természettel, az érzelmes vallásosság költészetével: a Laudával. Mint Toschi mondja ez volt „la nuova liturgia dei disciplinati”. Ez az „új liturgia” nem nélkülözhetette a régi és igazi liturgia drámai sajátosságait és ezért dramatizálta a maga különös „liturgikus” szövegeit, a laudákat. Disciplinátok és devotok társulataiban több szereplő énekelte a Szűz, vagy a Patronus tiszteletére szerzett énekeket, különösen a Passio témakörét feldolgozó „cantokat”. Már a montecassinói passio-előadás latin szövegét is megszakítják vulgáris nyelvű versek, egy Mária-síralom, *Pianto della Madonna* töredékei. Így látjuk mennyire jogosult az a vélemény, mely az *ómagyar Mária-síralmat* drámai emlékek is hajlandó tekinteni.

A dramatizált laudáknál igazibb színpadi művek a „rappresentazione sacrók”. Szcenikájuk az előbbieknél gazdagabb, terjedelmük is nagyobb, de befejezésül mégis egy lírai lauda szolgál.

L'Aquila, az Abruzzok városának disciplinatói, mikor laudákat énekelve — a falakon kívül már — a Collemaggio felejthetetlen szépségű homlokzata elé értek, de mielőtt a sok szoborral díszes kapun beléptek volna, a Communit dicsőítették. Ugyanaz az ének, ugyanegy lauda magasztalta az oltalmazó szentet és a várost, mely majdan kétségbeesett felkelésekben tiltakozik a spanyol zsarnokság ellen. *A lauda nem volt csak vallásos műfaj, nem volt csak világi ének sem. Mindakettő volt, a középkor módján, egyszerre.* Így értjük meg Toschi szavait: „... quanto sia artificiosa per la letteratura drammatica una divisione netta tra laico e chiesastica, tra sacro e profano...” Nem csupán e hangulatos kép, az egész könyv ezt bizonyítja.

Toschi könyve, mint látjuk, valóban nem a szokásos drámatörténet. A középkor volta-keppen nem túlságosan gazdag, sein nem változatos drámai természetének szakadatlanul ismétlődő újraelméséseinek egyike. Távtárai túlvezetnek St. Gallen és túl Hroswithán is, és az antik Itália előidejében, a mítoszok kódében vesznek el szinte. S, hogy e könyv mégis a latin tudomány világosságának egyik dokumentuma lett, minden mitikus homály, ködös alluzió-tömegek nélkül, szerzőjének egy mindenek felett való jó tulajdonságában leli magyarázatát. Toschi a tényeket nem csupán tiszteli, de egyedül azokat szereti. Állításai a megszokott középkori drámatörténeti közhelyekhez szokott füleink számára meglepőek, könyve elolvasása után meggyőzőek is: „la storia della letteratura medievale non, ma la storia del teatro medievale puo fare senza Rosvita...” (717 l.)

Az ember, a természet, a világ megújulása és megújítása ez Itália antik és keresztény rítusainak célja. Az olasz színművészet gyökerei ebbe a talajba nyúlnak, ez táplálja és nagy céljait csak akkor éri el, ha ezzel a táplálékkal él. A színpad hivatása a néppel a társadalommal szemben megmérhetetlenül nagy. Miként régi-régi elődeinek, ama rítusoknak, neki is az a szerep jutott, hogy *tisztítson, gyógyítson, megújítson.* Ezzel a céllal lesz igazán művészetté: „il teatro quando raggiunge le alte cime dell'arte e sempre catarsi ed elevazione...”

Hogy ezt bebizonyítsa és ezt segítse, ez volt Paolo Toschi hosszú és szenvedéllyel végzett élete munkájának célja.

Mezey László

Giorgio Siebzeher-Vivanti: Dizionario della Divina Commedia.

Firenze, Leo Olschki, 1954. 655.

Bár a szótár a szerző hagyatékából készült (Michele Messina rendezte sajtó alá), a szerző nem volt kifejezetten filológus, a mű értékei mégis elvitathatatlanok. Giorgio Siebzeher Vivanti, fa hamisítatlan olasz *erudito* (ennek a típusnak nagy történelmi múltja van) a nem céhbéliek áradhatatlan buzgalmával foglalkozott régészettel, egyiptológiával és kora ifjúságától fogva a *Divina Commediával*. Ennek az állandó kapcsolatnak eredménye a szótár, mely méltó emléket állít Siebzeher-Vivantinak (családjából való Annie Vivanti írónő), a korán elhunyt *eruditónak*, kortársunknak (1895–1952).

1. A bevezetés szerint a szótár első tájékoztató akar lenni azoknak, akik először közelednek a *Divina Commediához*. Ez a megjegyzés az olasz tudományosság szempontjából teljesen érthető: ne felejtjük el, milyen mélyen gyökerezik az olasz nemzet művelődésben és kultúrában Dante szinte minden sora. Magyarázoinak száma légió: a *Lingua Nostrának*, az olasz nyelv-tudomány firenzei folyóiratának szinte nincs száma, melyben ne foglalkozzanak újra és újra Dante valamelyik kevéssé érthető szavával. Amellett a Dante-kiadások magyarázatosak: a számtalan régi mellett az utóbbi években pl. két új kitűnő magyarázatos kiadás hagyta el a sajtót: M. Porenáé és C. Steineré, mindkettő 1951-ben. Végül pedig az olasz kritika nem feledkezik meg a már létező Dante-szótárakról, melyek, igaz, kissé beporosodtak, mint: L. G. Blanc, *Vocabolario dantesco o dizionario critico e ragionato della Divina Commedia*³, Barbera, Firenze 1883, Giacomo Poletto, *Dizionario dantesco* I–VIII., Siena 1885–1892, G. A. Scartazzini-Fiamazzo, *Enciclopedia dantesca*, I–III. Iliano 1896–1905 és Paget Toynbee, *A Dictionary of proper names and notable matters in the works of Dante*, Oxford 1898.

A felsorolt művek azonban nehezen kezelhetők, különösen külföldön alig találhatók: bármennyire is csak az első tájékoztatót szolgálja Siebzeher-Vivanti, e célra jobban megfelel, mint pl. a nyolckötetes Poletti, mely hetven éves. A jelenlegi Dante-szótárról mindenekelőtt azt mondhatjuk, hogy itt nálunk egyenesen az egyetemi tanulóifjúság kezébe való: kitűnő szedésével, világos beosztásával, az adatok viszonylag nem túl bő adagolásával elsőrendű pedagógiai feladatot teljesít.

Ez annál is inkább így van, mert tévedne, aki azt gondolná, hogy Siebzeher-Vivanti szótára írói szótár a nyelvészeti értelemben. A *Dizionario della Divina Commedia* a szokványos szókészlet bemutatásán kívül bő teret szentel a tulajdonnevek magyarázatának; így pl. Alberto della Casa (signore di Verona), Aranut, Arnaldo Daniello, (trovatore provenzale), Carlo Magno, Federico II, Guittone d'Arezzo és sok más név, kapcsolatban az azt viselő szereplő, dantei hős életrajzát, a *Commediában* való helyét igen részletesen ismerteti.

A szereplők mellett az eszmék is helyet kapnak Siebzeher-Vivanti szótárában. *Aristotele* címszó alatt három lapon keresztül értesülünk az aristotelismo filozófiai ismertető jegyeiről. Az *Impero* címszó egy lapos, és a szerző megtárgyalja az azzal kapcsolatos dantei problematikát. Hasonló történik kb. három lapon keresztül a vergiliuszi kérdéssel, hogy a *tomizmusról* és *Agoston* tanairól ne is beszéljünk.

Ez az eljárás hagyományos és jellegzetesen olasz. A Dantéval ismerkedő, jövőendő olasz tanári nemzedék számára feltétlenül hasznos és célravezető. Mindazonáltal az ismertetett módszer következtében nem meglepő, hogy a kifejezetten nyelvészeti szempontok mintha kissé háttérbe szorulnának. Mit ad ui. a szótár Dante szókincséből és hogyan adja azt, amit bemutatás céljából anyagába belefoglalt?

2. Az írói szótárnak feltétlenül törekednie kell arra, hogy tartalmazza az író használt összes szóegyedet. Ez azt jelenti, hogy a *Divina Commedia*-szótár foglalja magába a *Divina Commedia* összes szavát, az alakváltozatokkal, sőt a jellegzetesebb, a mai használattól eltérő *ragozott alakokat* is. A szótár azonban nem vette fel Dante minden szavát, csak azokat, melyek jelentésükben vagy formájukban eltérnek a mai használattól s ezt sem egészen következetesen.

A szótárban benn van pl. *deliro* (delirante), *diserto* (abbandonato, disabitato, privo, sterile), *disioso* (desideroso), *disposare* (sposare), *fulcare* (passo dei cavalli), *futa* (fuga), *ingradarsi* (salire di grado, innalzarsi), *insaporarsi* (prendere sapore), *lontanarsi* (allontanarsi), *manicare* (mangiare), *meare* (andare, passare), *nescio* (inconcio), *oblico* (obliquo), *parvo* (piccolo, insufficiente), *pasturare* (pascolare), *pondo* (peso), *rancurarsi* (dolarsi), *reda* (erede), *spendio* (spesa), *soffolgersi*, *soffolgersi*, *suffolgersi* (appoggiarsi), *tuto* (sicuro), *visaggio* (viso): mindmegannyi olyan szó, mely elavult, ma már nem él, többnyire úgy sem, mint passzív szókinés.

Ha azonban a Dante-szótár megalkotásának és szerkesztésének elvi alapja az, hogy a ma már nem ismert szavak és alakok legyenek benne, akkor nem értjük, miért találjuk pl. *annuale*, *aurora*, *bubbo*, *brina*, *cardine*, *compassione*, *diradarsi*, *goccia*, *istinto*, *litigio*, *naturalmente*, *peccatore*, *pigrizia*, *riavere*, *ritorno*, *scisma*, *sepolcro*, *spranga*, *topo*, *uva*, stb. szavakat, melyek értelme és

formája pontosan ugyanaz, mint ma. Már említettük ui. hogy amennyiben a szótár arra törekednék, hogy (helyesen egyébként) a *Divina Commedia*ban előforduló, Dante használta minden szóegyedet tartalmazza, megalkotása nem kielégítő, mert anyaggyűjtése távol van ettől.

A *Divina Commedia*-szótárban tehát megtalálhatók, mégpedig mindenekelőtt a ma már nem használt szavak, azokon kívül az ötletszerűen ma is használatos szavak, de távolról sem adják a *Divina Commedia* szókészletét a maga teljességében. Mi lesz azonban azokkal a szavakkal, amelyek a két élesen elhatárolható kategória közt mintegy középütt foglalnak helyet: azokkal ti., melyek jelentésének egy része egyezik a mai használattal, másik része elavult? Nézetünk szerint, ha a szótár célkitűzése a dantei régiség bemutatása, ezeket a szavakat helyesen vette fel, sőt helyesen tette azt is, hogy a mai jelentéseket is felsorolta a régi mellett, éppen a régiekkel való szembeállítás, az ellentét plasztikus kidomborítása végett.

Az ilyen szavak egy része valóban a régi, elavult használatot tartalmazza a modern jelentés mellett; nagy számban akadnak azonban olyan példák, melyekben a szerző nem a régi, elavult használatot mutatja be, hanem a dantei költői nyelv metaforikus, alkalmasszerű újításait, melyek egyediek és minthogy nem tipikusak, nem nyelvi, hanem stilisztikai tények. Ez önmagában véve nem lenne baj, hiszen egy költői szótárban helye van az ilyen jelenségeknek is. A szerzőnek azonban feltétlenül meg kellett volna mondania: mit kell költői alkalmi innovációnak tekinteni (a stilisztika keretei közt) és mi az, ami valóban régi és elavult nyelvi tény. Még az is előfordulhat, hogy a metaforikus használat, annak ellenére, hogy újszerű és — a köznapitól eltér — egyáltalában nem az író vagy költő egyéni ötlete; esetleg régtől fogva (s éppen Dante esetében nagyon is lehetséges), talán éppen a klasszikus kortól él a költői nyelvben.

Vizsgáljuk meg az elmondottak igazolására a *passo* bokrót, mely tizenegy jelentésárnyalatot tartalmaz. Ezek közül az első a modern használattal azonos. A szótár szerzője a *lépés* jelentésre több példát tud idézni. A harmadik jelentés árnyalat: út, bejárás, bemenet, átjárás ismét modern. Ugyanígy a kilencedik: pont, szakasz. Elavultnak kell tekintenünk a második jelentést: utazás, út, a negyediket: útát enged (ma csak: *cedere il passo*, ranghelyet átenged), az ötödiket: híd, átkelőhely (*sul passo d'Arno* INF XIII. 146.), a hetediket: feladat, vállalkozás, a nyolcadikat: egy órai időköz, a tizediket: irányvonal. (A tizenegyedik jelentés tisztázatlan.)

A hatodik jelentést szándékosan hagytuk utoljára: metaforikus használatról van szó, értelme azonban bárki előtt magától értetődő: (elhatározó) lépés, kezdeményezés, döntő cselekedet: *quanto disio meno costoro al doloroso passo*, INF. V. 113/114. (A híres Francesca da Rimini jelenetből való: mekkora vágy vitte rá őket a fájdalmas lépésre, azaz a halálos útra). A *passo* lépés szó ilyen értelmű metaforikus használata minden bizonnyal nemcsak a dantei, nemcsak a költői nyelv, hanem a mindennapi érintkezés stilisztikai innovációban szegény nyelvnek magától értetődő sajátja. Nagyon vitatható, hogy helye van-e egy teljességre nem törekvő Dante-szótárban.

3. A szótár az állandó szókapcsolatok, kifejezések, szólások, közmondások feljegyzését gondosan elvégezte, s ez a plaszticitásra törekvő dantei nyelv esetében elsőrendűen fontos feladat. Ismeretes, hogy az említett kategóriával kapcsolatban milyen nehéz eldönteni, melyik címszó alá kerüljenek az állandó szókapcsolatok egyes elemei. Siebzhner-Vivanti szótára rendszeren a két legfontosabb szava alatt közli az állandó szókapcsolatot. A *Porta* címszó alatt éppúgy megtalálható (a hetedik értelemnél) a *del futuro fia chiusa la porta* kifejezés (a jövő kapuja bezáródik, azaz a jövő megszűnik jövő lenni az utolsó ítélet után, amikor többé már nem lesz jövőbeli esemény), mint a *chiudere* címszó alatt.

A *Col pugno chiuso*, szűkmarkúan, fűsvényen állandó szókapcsolat egyaránt megtalálható a *pugno* és *chiuso* címszók alatt.

A *Perdere i polsi*, megszűnik a szívverése, meghal (*polso-pulsazione del sangue*, mert a csuklónál jól meglehet figyelni az érverést) állandó szókapcsolat előfordul *perdere* és a *polso* címszók alatt is.

4. Érdeme a szótárnak, hogy felvette a feltűnőbb, jellegzetesebb, a maitól eltérő *ragozások*-kat. Főleg az igék körében találkozunk sok megjegyzéssel. Megtudjuk pl., hogy az *andare* jelen idő egyes szám 2. személyében *andi* is előfordult (kár, hogy nincs megadva legalább egy két előfordulási hely). A *dare* passato remoto egyes szám 1. és 3. és a többes szám 3. személye eltér a mai alakoktól: *diê, diê és dier (dienno)*. Helyesnek tartjuk, hogy olyan alakok is szerepelnek, melyek ugyan régiesek, azonban állandó jellegű suffixum hozzáadásával jöttek létre, mint pl. a *muovere* ige esetében a passato remoto többes szám 3. személye, a *mosso* (*mossero* helyett); a régi olaszban állandó jelleggel a jelen idő többes szám 3. személyének ragját föggesztették a passato remoto gyenge vagy erős tövéhez a szokványos passato remotobeli rag helyett).

*

Külön meg kell dícsérnünk a szótár tipográfiáját. A verzálbetűs címszóbokrokban az egyes jelentések a sor elején kezdődnek, tehát az egymást követő alpontok nem folyamatosak.

mint a legtöbb szótárban. Ez rendkívül megkönnyíti, meggyorsítja a tájékozódást. Az idézetek kurzívvá vannak szedve, az utalások dőlt verzállal. A számmal elválasztott jelentéseken belüli hajszaálfinom árnyalatok a), b), c), stb. (ugyancsak külön bekezdésben) pontokkal kezdődnek. Közvetlenül a címszó után — tehát a jelentések előtt — található a nyelvtani szereplés; minden címszó szófajlag is meg van határozva. Sajnálatos, hogy etimológiai utalás alig van, csak néha-néha fordul elő egy-egy feltűnő latinizmussal kapcsolatban eredetmegjelölés.

Herczeg Gyula

Beszámoló a germanisták 1956. évi moszkvai ülészakának munkájáról

A szovjet germanisztika hosszú, sok zökkenővel terhes útján új határközhöz érkezett. A nemzetközi és a hazai kutatások eredményeit összegezve a szovjet germanisták elhatározták, hogy a modern szempontoknak megfelelően folytatják az újgrammatikus iskola művét és a tudomány mai színvonalán kidolgozzák a germán nyelvek új, összehasonlító nyelvtanát. E terv ismertetésére és a szovjet germanisztika mai kutatómódszereinek kifejtésére ültek össze 1956 őszén a moszkvai Nyelvtudományi Intézetben az orosz germanisták. Az ülészak, amelyen a nyelvtan megvitatásán kívül öt előadás hangzott el, november 27-től 30-ig tartott.

Az ülészakot V. N. Jarceva dr., a Szovjetunió Tudományos Akadémiája mellett működő Nyelvtudományi Intézet Germanisztikai Szakosztályának és a Moszkvai Állami Egyetem Germán-Római Tanszékének vezetője nyitotta meg. Röviden méltatta, milyen nagy jelentőséggel bír az ülészak a szovjet germanisztika továbbfejlődését illetően, ismertetette az ülészak munkatervét, majd átadta a szót az első előadónak, V. M. Zsirmunszkij dr. leningrádi professzornak, az Akadémia levelező tagjának.

Zsirmunszkij professzor előadásában¹ tömören összegezte az összehasonlító-történeti nyelvtan feladatát. E feladatban két szakaszt határolt el: egyrészt annak a kornak a vizsgálatát, amelyben a rokonnnyelvek még egy nyelv dialektusainak tekinthetők és fejlődésük nem független egymástól, másrészt az ezt követő korszak tanulmányozását, amikor az egyes rokonnnyelvek már egymástól függetlenül alakulnak. Az előadó méltatta az összehasonlító-történeti módszer vívmányait, amelyek lehetővé tették a történeti nyelvtan kronológiai kereteinek kiterjesztését jóval a legrégebbi írásos emlékeken túl is. A történelmi távlatok növekedése nyomán a kutatott nyelvek törvényszerű fejlődési tendenciáinak teljesebb megismerése is lehetővé vált.

Saját kutatásainak tapasztalatait összegezve megállapította, hogy az egyes nyelvjárások összehasonlító-történeti nyelvtanát ugyanazokra a módszertani elvekre kell építeni, mint a rokonnnyelvekét. „A dialektológiában — mondotta — ugyanúgy figyelembe kell venni a rokonnnyelvjárások differenciálódásának és kölcsönhatásának folyamatait, mint az alapjukat képező nyelv fejlődésének általános törvényszerűségeit.” Hangsúlyozta továbbá, hogy az írásos nyelvmemlékek összehasonlító nyelvtani tanulmányozásának sürgető tökéletesítése csak a modern dialektológia és dialektográfia adatainak értékesítésével lehetséges.

Zsirmunszkij ezután a germán nyelvek összehasonlító nyelvtanának jelenlegi állásáról beszélt. A germán nyelvek összehasonlító nyelvtana, mint mondotta, az újabb részleteredmények-től eltekintve lényegében ma is ugyanazon a fokon áll, mint az újgrammatikusok idején. E módszer legfőbb hiányosságát az előadó abban látja, hogy az újgrammatikusok nem vették, hiszen nem is vehették figyelembe a mai nyelvjárások tanulságait az összehasonlító nyelvtan kidolgozásánál. Az ő összehasonlító nyelvtanuk még javarészt az ún. „családfa” hagyományos absztrakt sémájára épült és nem vetett számot a régi germán törzsi nyelvjárások elkülönülésének és összegeződésének bonyolult, számtalanszor keresztetűződő folyamatával, pedig ez a nyelvtörténetnek éppen azon a fókán döntő, amelyet Zsirmunszkij a „kontaktusos fejlődés” szakaszának nevez. A legfrissebb kutatások bizonyítják, hogy e bonyolult folyamatnak a nyelvföldrajz alapján történő tanulmányozása lehetővé teszi a nyelv és gazdája, a nép történelmének összekapcsolását. Az utóbbi évek legjobb példáját e téren Ernst Schwarz² nyújtotta, aki a nyelvföldrajz segítségével hozott új szempontokat a gót-skandináv és nyugati germán nyelvi egység viszonyának vizsgálatába.

Az előadó a nyelvjárások összehasonlító nyelvtani vizsgálatának jelentőségét abban látja, hogy általa fény derül a nyelvjárások önálló fejlődésére, sőt kihámozhatjuk az adott nyelv fejlődésének azokat a tendenciáit, amelyek az önálló nyelvjárásokban is megvannak és tovább

¹ Сравнительно-историческая грамматика и диалектология (Az összehasonlító-történeti nyelvtan és a nyelvjáráskutatás).

² Goten, Nordgermanen, Angelsachsen. Bern — München 1951; Probleme und Aufgaben der germanischen Stammeskunde. GRM 1955. 2. füzet.

hatnak. Természetesen ezt sem szabad mereven értelmezni, hiszen a tendenciák különbözőképpen realizálódnak, ami az adott nyelvjárás egyéb elemeivel van kapcsolatban. Ennek szép példája, miként alakultak ki a németben a többesszám grammatikai kategóriájának morfológiai jegyei.³

Befejezésül az előadó összefoglalta a mai nyelvjárások összehasonlító-nyelvtani módszerrel történő tanulmányozásának fontosságát és ismételten hangsúlyozta, hogy ez kecseset a legtöbb sikerrel a nyelvtörténet írásbeliség előtti szakaszainak rekonstruálásánál.⁴

A következő, november 28-i ülésen két előadás hangzott el. Elsőnek E. A. Makajev kandidátus, az intézet munkatársa tartotta meg felolvasását, amelyben a fonológia alapján vizsgálta a germán nyelvek mássalhangzó-rendszerének néhány jelenségét.⁵

Makajev abból indult ki, hogy ma már nem annyira az újabban feltárt indoeurópai nyelvek, a kanisi és a tokhár intenzívebb feldolgozása segítheti elő az indoeurópai, illetve germán nyelvek problémáinak sikeres megoldását, mint inkább az összehasonlító-történeti módszerek további tökéletesítése. Mint kifejtette, ezen az értendő, hogy a nyelvi jelenségek és a történeti fonológia elemzésének elveit kell érvényre juttatni az indoeurópai és a germán nyelvek összehasonlító nyelvtanában.

Az előadó figyelmét a jelenségek két csoportjának fonológiai értékelésére fordította: egyrészt a mássalhangzó-rendszernek azokat a változásait taglalta, amelyek a későbbi germán nyelvek alapját képező indoeurópai dialektusok kiválásának korában mentek végbe, másrészt foglalkozott a germán nyelvközösségnek az egyes germán nyelvjárások írásbeli rögzítéséig kimutatható fejlődésével. Ennek megfelelően a germán nyelvek kialakulásában két, egymással időrendben összefüggő korszakot határolt el: a germán nyelv alapját képező nyelvjárásoknak az indoeurópai közösségből való kiszakadásától a germán nyelvközösség megszilárdulásáig terjedő *ősgermán kort*, és az ősgermántól az egyes germán nyelvjárások írásbeli rögzítéséig tartó, feltételeken *közgermán*nak nevezhető korszakot.⁶ Eszerint kell tehát a rekonstruált alapokat is megkülönböztetni, hogy betarthassuk a kronológia nélkülözhetetlen elvét.

A mai nyelvészeti iskolák, ellentétben az újgrammatikusokkal, nem szétforgácsoltan, hanem a teljes struktúra szempontjából elemzik a nyelvi tényeket. Különösen fontossá vált a jelenségek kölcsönös összefüggésének a synchronia és diachronia szerinti tanulmányozása.

Makajev hangsúlyozta, hogy a régi fonetizmus elemzésénél nem elegendő a fonetikai (antropófonikus) módszer, mint ezt már sokan megállapították. E téren — mondotta — a diszciplína kidolgozatlansága ellenére is sokat várhatunk a történeti fonológiától, sőt máris mutatkoznak olyan eredmények, amelyek biztosítják a fejlődés korai szakaszán lezajlott fonetikai és morfológiai folyamatok alaposabb megismerését.

A történeti fonológiai elv alkalmazásának eredményeit Makajev a következőkben foglalta össze: 1. nem egyes hangokat, illetve fonémákat vizsgálunk a nyelv fejlődésének adott szakaszán, hanem igyekszünk e szakaszon a nyelv egész fonetikai (fonológiai) rendszerét elemezni, hogy megállapíthassuk a rendszer közös fejlődési tendenciáit, az egymást kölcsönösen meghatározó fonémakorrelációkat; 2. a fonémák és variánsaik elméletének alkalmazása a régi indoeurópai, illetve germán nyelvek kutatásában lehetővé teszi e nyelvekben a fonémák és grafémák viszonyának jobb megértését, fonémaállományuk rögzítését és fonológiai szerkezetük hiteles megállapítását; 3. a lenis, fortis és neutrális pozíció fogalmának bevezetése hozzásegít, hogy a fejlődés adott szakaszán megállapítsuk a fonémaállományt és a fonológiai rendszer változásait, valamint az új fonémakorrelációk kialakulását és megszilárdulását; 4. a fonematikus és prozódikus elemzés útján megközelíthetjük a fonémának és elemeinek lényegét, sőt ezzel megkapjuk a fonomorfológiai elemzés premisszáit, ami mind a fonológia, mind az összehasonlító nyelvtan szempontjából rendkívül fontos.

Ugyanakkor sajnálattal állapította meg az előadó, hogy a történeti fonológia kidolgozatlansága bizonyos kérdésekben eredménytelenséget okozott. Sokan alkalmazták pl. az ún. hangkiszorítás elméletét, így akarván indokolni a germán *lautverschiebung*-ot, holott ez az elmélet

³ Bővebben I.: *Жирмунский, История немецкого языка*. Москва 1956⁴. 39. §. (Különösen 203. l.)

⁴ Az előadó ilyen irányú kísérleteit közölte «Немецкая диалектология» (Москва—Ленинград 1956) c. művében és a Vinogradov-emlékkönyvben («Академику В. В. Виноградову». Москва 1956. 137—146) megjelent «Умлаут в немецких диалектах с точки зрения исторической фонологии» c. cikkében.

⁵ Некоторые явления системы согласных германских языков с фонологической точки зрения. (A germán mássalhangzó-rendszer néhány jelensége fonológiai szempontból.)

⁶ Megjegyzendő, hogy az *ősgermán/közgermán* fogalmak elhatárolása itt egészen más, mint az a német szakirodalomban szokássá vált, vö. A. Bach, *Geschichte der deutschen Sprache*. Heidelberg 1953⁵, 26. §.

legfeljebb regisztrálja a fonológiai rendszer architektónikájának változásait, de korántsem tárja fel az illető fonológiai rendszer átrendeződésének mozgatóerőit.

Makajev csatlakozott ahhoz a feltevéshez, miszerint a germán nyelvek az indoeurópai nyelveknek ahhoz a rétegéhez tartoztak, amelyben a mássalhangzórendszert nem a hangzósság (zöngés/zöngétlen), hanem a feszültség, azaz a fortis és lenis hangok különbsége jellemezte. Ezen az alapon a germán lautverschiebung ún. harmadik aktusa tulajdonképpen még regionális indoeurópai jelenség.

A továbbiakban az előadó a germán nyelvek fonetikai rendszerének fejlődésével foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a fejlődésben a regionális indoeurópai fonetizmusnak különösen két jelensége járt rendkívüli következménnyel; a zöngés zárhangok hehezetének eltűnése, majd ezt követő spiránssá válásuk, valamint az aspirált zöngétlen zárhangok realizációja. Ez az ősgermán fonetizmus szerinte felettébb valószínűvé teszi Fourquet feltevését, hogy a germán lautverschiebung nem annyira a germán fonetika első, mint inkább a regionális indoeurópai fonetika egyik utolsó fejezete.⁷

A protogermán fonetizmust így rekonstruálhatjuk: 1. zöngés lenis frikatívák; 2. zöngés lenis zárhangok; 3. zöngétlen fortis aspirált zárhangok.

Az ősgermánban közgermánba való átféjlődése jelentős változásokkal járt együtt, amelyeket a germán hangsúlyrendszer alapvető eltolódása határozott meg. Az új hangsúlyrendszer mintegy ráakadt az ősgermán mássalhangzó-rendszerre és módosította azt. A hangsúlyeltolódás következtében a zöngétlen fortis aspirált zárhangok megfelelő zöngétlen frikatívákka alakultak át. Természetesen más korrelációs sorok is lényegesen megváltoztak. Ettől kezdve a fortis/lenis pozíció szerinti ellentét válik döntővé a germán nyelvekben.

A közgermán fonetizmust a következőképpen rekonstruálhatjuk: 1. zöngétlen réshangok; 2. zöngés lenis réshangok (zöngés lenis zárhangok); 3. zöngétlen zárhangok. Általában ezt az állapotot szokás lautverschiebungnak nevezni. Nem kétséges — állapította meg Makajev —, hogy az új hangsúlyrendszer rendkívüli hatással volt a közgermán fonetikai rendszer megszilárdulására. Eppen ezért az előadó azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy nem lehet egyetérteni azokkal, akik szerint a pozíciónak semmi szerepe sem volt a germán lautverschiebungban, mivel a hangsúlyos szótag alig különbözött a többi szótagtól.

Igen lényeges, hogy funkcionálisan a közgermán zöngétlen frikatívák, akárcsak a zöngés lenis zárhangok mind a korrelációs rendszerben elfoglalt helyük, mind antropofónikus szerkezetük szerint különböztek a megfelelő ősgermán fonémáktól. A helyzet az, hogy a lenis pozícióban levő ősgermán zöngés lenis frikatívák intervokális helyzetben dinamikus hangsúly mellett teljesen zöngéssé lettek. Ugyanakkor a közgermán zöngétlen frikatívák, amelyek az ősgermán zöngétlen fortis aspirátákból keletkeztek, zöngétlen frikatívák maradtak. Már itt megmutatkozott a hangzósságon alapuló későbbi differenciálódás tendenciája, amely azután több germán nyelvjárássra kiterjedt, de végérvényesen még máig sem érvényesült minden egyes germán nyelvben. A hangzósságon nyugvó korreláció tendenciáját két momentum támogatja: egyrészt az új zöngétlen geminált zárhangok (sőt néhány régebbi, talán affektív eredetű zöngés geminátusa is), amelyek mind a germán nyelvekben fejlődtek ki és a germán fonetikai rendszer perifériájáról csak fokozatosan hatoltak beljebb, nagymértékben hatottak az ellentétek új rendszerére, másrészt pedig a zöngés frikatívák nazális szonorhangok után a germán nyelvekre jellemző módon megfelelő zöngés zárhangokká alakultak át.

Mindennek eredményeként létrejött a germán fonetizmus két új fejlődési tendenciájának előfeltétele: a hangzósság és a képzés módja (réshang/zárhang) szerinti korreláció. Ezeknek az ellentéteknek a fonologizálása a következőkben a germán nyelvek fonetikai rendszerének egyik jellemző vonása lett. Csak a lenis hangok teljes zöngéssé válásával összefonódva haladt a fortis hangok teljes elzöngétlenedése a germán nyelvek egy csoportjában.

Makajev a hangsúlyról szólva még kiemelte, milyen nagy volt a jelentősége a hangsúlyos szótagnak más szótagokhoz való viszonyában. A hangsúlyos szótag növekvő szerepe a lenis pozíció sorsára is kihatott. Az ősgermánban az indoeurópai hangsúly s egyszersmind a lenis pozíció rendszerint mint a fonémaellentétek neutralizálásának pozíciója érvényesült. A hangsúlyeltolódás következtében a közgermánban a lenis pozíció sorsa másként alakult: nemcsak a fonematikus korrelációk neutralizálásának pozíciójaként szerepelt, hanem a germán nyelvekben új viszonyok fonologizálásának is a forrása lett.

Az előadó végül röviden érintette a szótag szerkezetében végbemenő változások jelentőségét a germán korrelációsrendszer végleges megszilárdulásában. A hangsúlyos szótag kiemelkedése révén nagy jelentőségre tett szert a germán nyelvek további fejlődésében és nagy mértékben hatott mind a magán-, mind a mássalhangzó fonémák rendszerének mennyiségi viszonyaira.

⁷ L. J. Fourquet, Les mutations consonantiques du Germanique. Essai de position des problèmes. Paris 1948.

A nap másik előadója M. I. Sztjeblin-Kamenskij dr., leningrádi professzor volt. Nevét nálunk kevesen ismerik, bár ő az idősebb orosz germanista nemzedék egyik legjelesebb képviselője. Szűkebb területe a skandinavisztika. Több értékes tanulmányt írt, legutóbbi két műve a magyar könyvpiacra is megjelent.⁸ Mindkettő merőben új kezdeményezés a Szovjet-unióban.

Előadása a germán nyelvek egyik legizgalmasabb kérdésével, az ún. umlauttal foglalkozott.⁹ Először is arra mutatott rá, hogy az umlaut néven összefoglalt jelenségek között öt típust kell megkülönböztetni, mert ezeket gyakran összekeverik.

Az első típus tulajdonképpen nem más, mint a *magánhangzók regresszív asszimilációja*. Ez, ha az adott nyelvben egy időszakon belül rendszeresen érvényesül, synchronicus jelenség. Minthogy nem tudatosodik a beszélőben, azaz nem áll a nyelvközösség ellenőrzése alatt és — legalábbis szabályszerűen — nem is semmisül meg a nyelvtani analógia hatására, az írásképet a típust rendszerint nem rögzíti. Mivel az asszimiláció foka igen különböző, a jelenség határai eléggé elmosódnak.

A második típust azok az új magánhangzó fonémák alkotják, amelyek a magánhangzók regresszív asszimilációja meghatározta pozicionális variánsokból fejlődtek ki. Ennek a fonémaképzésnek elengedhetetlen feltétele az asszimiláló hang kiesése vagy redukciója. A jelenség diachronicus és ugrásszerűen következik be, mégpedig nem egy-egy szóban, hanem az egész nyelvben globálisan, amit általában az írásképet tükrözi. Az új fonémák elterjedésének határai mindenkor szilárdak. Az, hogy milyen új fonémák keletkeznek, illetve maradnak meg, az adott nyelv fonéma-rendszerétől függ. Ezzel kapcsolatban az előadó úgy véli, hogy a germán nyelvekben az új magánhangzó fonémák kialakulásának az előgermán magánhangzóállomány viszonyai adták az első lökést.

A harmadik típus a regresszív asszimiláció meghatározta magánhangzó fonémák átcsoportosítása. Ez is diachronicus és ugrásszerű, s mint ilyen, általában az írásban is kifejezésre jut, bár megjegyzendő, hogy az egyes szavakban megy végbe, sőt olyan szavakban is jelentkezhet, amelyekben előzőleg nem került sor a magánhangzók regresszív asszimilációjára. Előfordul az is, hogy az asszimiláló hang nem tűnt el, illetve nem redukálódott.

Sztjeblin-Kamenskij ezután összefoglalta a három típus különválasztásának tanulságait. Ha a fenti különválasztás törvényszerű — mondotta —, akkor az umlaut „szabályairól” tett megállapítások jelentős részénél tévedésről van szó, ugyanis ezek gyakran helyesek az umlaut néven összefoglalt jelenségek egyikénél, ugyanakkor helytelenek vagy csak részben helyesek valamely más jelenségnél. Pl. az a tétel, hogy az umlaut független az asszimiláló hang redukciójától, áll az első típusra, viszont helytelen a második és csak részben helytálló a harmadik típus esetében. Ugyanakkor az ellenkező tétel, miszerint az umlaut az asszimiláló hang redukciójától függ, helytelen az első típusnál, de kétségtelenül igaz a másodiknál, sőt részben a harmadiknál is.

A negyedik és az ötödik típus szorosan összefonódik: a *magánhangzóváltozásoknak (grammatische Wechsel) a magánhangzó fonémák másodlagos elosztásával — amit a magánhangzók regresszív asszimilációja határoz meg — együttjáró kialakulása és maguk a változások*. E változások kialakulását el kell határolnunk magától a változások tényétől, mert ezt követeli a synchronia és diachronia egymást kizáró szempontja, bár ez az elhatárolás nem érvényesíthető teljes következetességgel.

Az előadó még röviden érintette a terminológia kérdését. Nem helyeselte új terminusok bevezetését. Bár umlaut néven — mondotta — öt különböző jelenséget foglalunk össze, mégis jobb, ha állandóan szem előtt tartjuk hogy nem az elnevezés a fontos, hanem a lényeg.

Szeretnénk ehhez még hozzáfűzni, hogy ez a szemlélet csak strukturalista alapon lehetséges, amit az előadó felolvasása során többször is kiemelt. Nem helyes — mondotta —, hogy eredményekről lévén szó, a fonológiát emlegessük, a hibáknál pedig a strukturalizmust szapuljuk, amikor mindkét esetben ugyanarról az irányzatról van szó.

Az ülésszak harmadik napján szintén két előadás hangzott el. M. M. Guchman dr., a Germanisztikai Szakosztály tagja a tipológiai kutatások módszereiről tartott felolvasást.¹⁰

Az összehasonlító indoeuropeisztikának az utóbbi évtizedek során tett haladására visszapillantva leszögezte, hogy e téren különösen két momentum emelkedik ki. Egyrészt sor került néhány korábban ismeretlen nyelv anyagának feldolgozására, ami szükségessé tette az újgramma-

⁸ М. И. Стеблин-Каменский, История скандинавских языков. Москва—Ленинград 1953, és Древненсландский язык. Москва 1955.

⁹ К вопросу об умлауте в германских языках (A germán umlaut kérdéséhez).

¹⁰ Сравнительная грамматика и приемы типологических исследований (Az összehasonlító nyelvtan és a tipológiai kutatások módszerei).

tikus sémák felülvizsgálását, másrészt pedig az összehasonlító-történeti kutatások kiterjedése során előtérbe került új kutatómódszerek kidolgozásának a kérdése.

A múlt század során kialakult az összehasonlító nyelvtudomány módszereinek hagyományos rendszere. Ez a rendszer a problémák viszonylag szűk körének megoldása során született meg, hiszen a legfőbb feladat az indoeurópai alapnyelv hang- és alaktani állományának rekonstruálása volt. Az alapnyelv történelmének rekonstrukciója, az összehasonlító-történeti jelentés kérdéseinek felvetése, valamint a mondatban terén kezdeményezett kutatások szükségessé tették a módszerek bővítését és tökéletesítését.

Bár ez a fejlesztés több forrásból táplálkozott, főleg a nyelvtudomány más ágaiban kialakult módszerek értékesítése jellemezte. A leíró nyelvészetben kialakult strukturális analízis eredményei felvetették a kérdést: vajon nem lehet-e az összehasonlító-történeti kutatásokban is kiaknázni a synchronicus leírás módszerét? Különösen időszerűvé vált a synchronicus és diachronicus elemzés kölcsönös viszonya.

Guchman az elemzésnél a tipológiai kutatások két módszerét látja lehetségesnek: egyfelől a synchronicus tipológiai kutatásokat, amelyek különféle nyelvek egybevetésével kihámozzák a strukturális viszonyok azonos és eltérő típusait, másfelől azokat a történeti-tipológiai kutatásokat, amelyek megállapítják a felderítendő elemek viszonylagos időrendjét és fejlődési tendenciáit, továbbá az így nyert eredmények alapján megvilágítják a nyelv fejlődésének némely általános törvényszerűségét. A második típust tárgyalva megállapította, hogy a történeti-tipológiai kutatás gyakorlatilag lehetetlen a tanulmányozandó struktúrák előzetes összehasonlító elemzése nélkül.

Véleménye szerint az összehasonlító nyelvtan feladatainak megoldásában csakis a *történeti*-tipológiai kutatások eredményei és módszerei lehetnek segítségünkre, ugyanis a struktúrájukban idegen nyelvekkel való synchronicus összehasonlítás ellenkezik az összehasonlító-történeti kutatások alapvető céljával és jellegével. Az ilyesfajta „hasonlítás” önkényes és nem rendelkezik a szükséges tudományos tárgyilagossággal.

Pillanatra sem szabad szem elől tévesztetni — mondotta —, hogy a történeti-tipológiai kutatások módszere és anyaga nem mindig alkalmazható egyformán az összehasonlító nyelvtan különböző ágaiban. Jelentőségük legnagyobb az alapnyelv történeti, főleg fonológiai és mondati fejlődésének rekonstrukciójában, viszont teljesen használhatatlannak az alaktani kategóriák rekonstrukciójánál és csak kis mértékben alkalmazhatóak az összehasonlító-történeti mondatban.

A nap másik előadását V. N. Jarceva dr. tartotta a rokonyelvek mondati rekonstrukciójának problémáiról.¹¹ Abból kiindulva, hogy a rekonstrukció az összehasonlító-történeti módszer legfőbb feladata, a régi germán nyelvek összehasonlító mondatának fő célját az egyszerű mondat és a jellegzetes szóösszetételek azon állandó modelljeinek tisztázásában látja, amelyekről megállapítható, hogy az alapnyelv örökségét képezik.

Ezt a rekonstrukciót nagyban megnehezíti, hogy a szómorfémák összekapcsolási formáihoz viszonyítva a mondati képződmények rendkívül változatosak. Általános az a nehézség, hogy a kutató kénytelen kapcsolatot teremteni a mondati modell és ennek nyelvtani tartalma, másrészt pedig e modell és anyagi (lexikális) tartalma között. A lexémák azonos típusait felhasználó, egybevágó mondati szerkezetek — mint pl. mozgást jelentő igék alkalmazása a cselekvés kezdetét kifejező konstrukcióban stb. — a rokon és a genetikailag össze nem függő nyelvekben egyaránt előfordulnak, éppen ezért ilyen esetekre nem alapozhatjuk az összehasonlítást.

Jarceva szerint a rokon nyelvekben általában három egybeesési lehetőség van: 1. azonos mondat szerkezet mint az alapnyelv örökségének részei. Ismervük, hogy összekapcsolódnak a — néha archaikus — morfológiai jelenségekkel, stilisztikailag korlátlan a használatuk és prototípusaik más indoeurópai nyelvekben is szerepelnek; 2. az alapnyelv valamely szerkezetéből a rokonyelvek azonos mondati szerkezeteket hoznak létre. Az alap itt polyszemandikus és egyik vonása esetleg az egyik, másik valamelyik másik rokonyelvben folytatódik. Ismervük, hogy használatukban stilisztikailag variálhatók, akárcsak szerkezetük morfológiailag, mint pl. az értelmező összetételek a régi germán nyelvekben, az agens genitivusos vagy dativusos kifejezése stb.; 3. azonos mondati szerkezetek jönnek létre az alapnyelvi modellektől függetlenül, elsősorban a mondati szerkesztés motiváltsága következtében. Ezeknek fő ismérve a lexikális anyag használatának hasonlósága, azaz egyneműléxémaosztályok alkalmazása az egyes nyelvekben. Idetartozik az önálló jelentésű határozószavak alkalmazása a fokozásban stb.

Mint hogy ez a három típus összefonódik a rokonyelvek mondatában, nehéz a meghatározásuk. Azoknak a mondati szerkezeteknek a rekonstrukciója a legrealisabb, amelyek összekapcsolódnak az alapnyelv mondati sajátosságaival. Ebből következik, hogy a szóösszetételek mondati szerkezetének rekonstrukciója reális, míg a teljes mondat szerkezeté csak

¹¹ Проблемы реконструкции синтаксиса группы близкородственных языков (A rokonyelvek mondati rekonstrukciójának problémái).

feltételes. Részletesen kell tehát elemeznünk — állapította meg Jarceva — a mondattani kapcsolatok kifejezésének eszközeit és ezek területét a rokonnyelvekben.

A rekonstrukció során különös figyelmet kell szentelni annak, milyen helyet foglal el az alapnyelv az adott nyelvcsalád szempontjából. Jarceva ezt elsősorban azért tartja fontosnak, mert ettől reméli az esetleges idegen szubsztrátumok mondattani hatásának a feltárását.

Az előadások sorozata ezzel le is zárult és a következő ülést, november 30-án, teljesen annak a tervezetnek a megvitatására fordították, amelyet Zsirmunszkij és Jarceva vezetése mellett állítottak össze a germán nyelvek összehasonlító nyelvtanának munkatársai.¹²

Nem kívánok kitérni a különben igen konstruktív vitára, mert lényeges kérdésekben a felszólalók nem tértek el az irányzattól, inkább röviden szeretném magát a tervezetet ismertetni. Eszerint a „Germán nyelvek összehasonlító nyelvtanát” öt kötetben adja majd ki a Szovjetunió Tudományos Akadémiája, Zsirmunszkij és Jarceva főszerkesztők irányításával. Az első kötetet Zsirmunszkij, a másodikat Makajev, a harmadik és negyedik kötetet M. M. Guchman, az ötödiket pedig Jarceva szerkeszti. A szerzői kollektíva tagjai még : O. Sz. Achmanova, B. V. Hornung, K. A. Levkovszkaja, Sz. A. Mironov, V. V. Passzek kandidátusok és O. I. Moszkalszkaja dr.

Az ötkötetes mű célja a tervezet szerint, hogy bemutassa a germán nyelveket történelmük legrégebbi szakaszán jellemző strukturális jegyeket, ezek keletkezését és fejlődését. Az első kötet a germán nyelvek kialakulásával és fejlődésével, a második a fonetika, a harmadik és negyedik a morfológia, az ötödik pedig a mondattan kérdéseivel foglalkozik.

Az első kötetben kerül sor a germán nyelvek helyének meghatározására az indoeurópai nyelvcsaládon belül és a régi germán törzsi nyelvjáráások leírására. A germánság etnikai kapcsolatainak megvilágításánál különös gondot kívánnak fordítani a történelmi és régészeti adatok tanulságaira.

A tényanyagot illetően a szerzők az írásos emlékeket, valamint a modern és a történeti nyelvjáráskutatás eredményeit egyaránt értékesíteni akarják. Céljuk nem csupán a régi germán nyelvek genetikai egységének tanulmányozása és az alapjukat képező indoeurópai réteg felderítése, hanem mindannak felkutatása, amit a további fejlődés során e nyelvek közös tendenciái határoztak meg. Az utóbbi annál is fontosabb, minthogy ma is ebben nyilvánul meg a germán nyelvek egysége.

Következésképpen — és ebben a jelen tervezet a germán nyelvek minden eddigi összehasonlító nyelvtanától különbözik — a germán nyelvek valamennyi tipikus jelenségét nemcsak genezisében, hanem fejlődésében is megvizsgálják. Ennek megfelelően a reliktum jellegű vagy egyre inkább ilyenné váló vonások mellett fokozott gondot kívánnak fordítani a szilárd és produktív elemekre.

A régi germán nyelveknek az indoeurópai nyelvközösségig visszanyúló rekonstruálását a szerzők annyiban tartják szükségesnek, amennyiben ez a germán nyelvi formák megvilágításához nélkülözhetetlen.

A szerzők törekednek valamennyi jelenséget kölcsönös kapcsolataiban tanulmányozni, kiemelve azokat a jellegzetes vonásokat, amelyek alapvetőek a nyelv különböző oldalainak elhatárolásában. Az önálló problematika szempontjából kerül sor a hangtan — alaktan — mondattan hármias felosztására.

A germán nyelvek morfológiai jegyeinek jellemzésénél abból indulnak ki, hogy nemcsak a formakészlet, hanem a formák használata is a morfológia körébe tartozik, ezért a morfológiai részben az alakokat jelentésükkel és használatukkal kapcsolatban kívánják tárgyalni.

A tervezet arra is utal, hogy a germanisztika sok kérdése még ma is vitás, ami egy-egy problémánál indokoltá teszi a különféle tudományos nézetek és elvi eltérések kritikai ismertetését. Úgy tűnik, különös gondot akarnak fordítani a modern nyelvtudomány elméleteinek érvényesítésére.

A germán nyelvek új összehasonlító nyelvtanában a leírandó jelenségek alapos elemzésén és a különböző nézetek kritikai értékelésén túl valamennyi nyelvi tényező rendszeres kidolgozását tervezik a szerzők. Ezért a paradigmák, az összehasonlító táblázatok, a fontosabb irodalom és a tudományos apparátus közléséről sem mondanak le.

Ha valóban sikerül megvalósítani ezt a nagyvonalú tervet, bátran elmondhatjuk, hogy a germán nyelvek összehasonlító nyelvtana nemcsak a germanistának, hanem minden nyelvésznek rendkívül hasznos kézikönyve lesz.

Hutterer Miklós

¹² Сравнительная грамматика германских языков. Проспект, Москва 1956. (Kézirat.)

K NÁRODNOSTNEJ OTÁZKE V DOBE VYROVNANIA

Ladislav Sziklay

Dvojzväzkové dielo G. Gábora Keménya : „Dokumenty k dejinám národnostnej otázky v Uhorsku v dobe vyrovnania” je vzácnou encyklopédiou, ktorá je dôležitá aj pre bádateľov zaoberajúcich sa s dejinami literatúry Slovákov, Rumunov, Juhoslovánov, uhorských Nemcov a karpatských Ukrajincov. Je to vlastne dokumentácia k vývoju pometu džentrickej a buržoáznej triedy maďarského národa a spomenutých bývalých národností Uhorska ; snaží sa odpovedať na otázku : čo viedlo vlastne k rozpadnutiu tisícročného Uhorského Štátu ? Sám ľud sa týchto bojov nezúčastnil. Otázka sa však vulgarizovať nedá ; niekedy je vlastne veľmi komplikované nájsť presnú hranicu medzi pokrokovými a reakčnými tendenciami práve v národnostnej otázke. Veľmi dôležité sú zahraničnopolitické relácie ; nacionalistická buržoázia národnosti rečnila pred celoevropskou verejnou mienkou o prečinoch maďarských panujúcich tried ako o prečinoch celého maďarského národa. Tak sa stalo, že Maďarsko bolo na istú dobu od veľkej časti vzdelaného sveta izolované. Škoda, že práve táto otázka a kultúrne vzťahy sú v Keményovej zbierke najviac zanedbané. Kemény však veľmi správne prizvukuje, že boli aj v tejto dobe Maďari a Nemaďari, ktorí bojovali za zmierenie, za spoluprácu národov. Popri Srbovi Svetozárovi Miletičovi a popri Slovákoví Viliamovi Paulíny—Tóthovi myslíme tu v prvom rade na Ľudovíta Mocsáryho, ktorý — najväčší Maďar svojej doby — bojoval za spoluprácu národností až do konca svojho života.

ИЗ ИСТОРИИ ВЕНГЕРСКО-РУССКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Дь. Радо

В 1790 г. в журнале «Mindenes Gyűjtemény» («Универсальный Сборник») увидело свет стихотворение Миклоша Патаки «О взятии Очакова». Это давно забытое стихотворение публикуется Дьёрдем Радо ; он же анализирует исторический и литературный фон, сравнивая сочинение Патаки с русскими стихотворениями о той же теме, изданными в сборнике С. А. Венгера «Русская поэзия. Том I. XVIII век. (СПБ, 1897)».

Австро-венгерский монарх Иосиф II был союзником Екатерины II-ой в турецкой войне, но он не желал, чтобы Россия стала соседом Венгрии ; такое отношение к событиям отражается также в стихотворении, прославляющем русскую победу и в примечаниях к нему, написанных дополнительно тем же Миклошем Патаки. Об этом поэте нам ничего не известно кроме его трёх стихотворений и одной статьи. На базе этих Д. Радо доказывает, с одной стороны, что Патаки не случайно обратился к русской теме, с другой стороны, что он имел явные революционные настроения. Сравнивая стихотворение Патаки «A' Nadi történetek Írójához» («К авторам военных историй») с одой «Свобода» А. Н. Радищева и с одноименной одой А. С. Пушкина, обнаруживаются интересные совпадения мнений о деспотизме и о французской революции.

ETYMOLOGIE DE LA CONJONCTION DE SUBORDINATION QUE (FR. ESP. ETC. QUE, IT. CHE)

J. Hermann

Une forme *que*, jouant le rôle d'une conjonction de subordination, apparaît dans les textes dès le VIIe siècle. Il peut être établi que cette forme, en ce qui concerne ses fonctions, est un doublet de la conjonction latine *quod*. Puisque, de toute évidence, nous avons là les premières traces du *que* roman, il faut, pour établir l'étymologie de ce dernier, tirer au clair l'origine et l'histoire de la forme *que* apparaissant dans les textes de la basse latinité.

Plusieurs étymologies ont été proposées ; celle qui consiste à ramener *que* à *quod* est à rejeter pour des raisons phonétiques ; les faits latins s'opposent à l'étymologie *quis*, pourtant impeccable d'un point de vue purement phonétique. L'étymologie selon laquelle *que* remonterait à *quia*, déjà très vulnérable du point de vue de la phonétique historique, ne correspond pas non plus à l'évolution qu'on peut observer dans les textes latins vulgaires : après le VIe siècle, en effet, *quod* paraît reprendre, dans ces textes, toutes les fonctions qui seront celles du *que* roman. La théorie la plus acceptable est celle proposée par Jeanjaquet et selon laquelle *que*, relatif invariable à l'origine, aurait peu à peu assumé les fonctions de la conjonction *quod* et relégué cette dernière à l'arrière-plan.

La théorie de Jeanjaquet est cependant à corriger et à compléter sur plusieurs points.

En ce qui concerne la formation du relatif invariable *que*, cette forme est née de la fusion de *quem* et du nominatif-accusatif pluriel du neutre, *quae* ; une contamination avec l'interrogatif *quid* pouvait également jouer un certain rôle ; Jeanjaquet se trompe en faisant remonter *que* uniquement à *quem*.

Le problème le plus épineux consiste à expliquer — ce que Jeanjaquet ne fait pas — comment le relatif *que* a pu finir par remplacer la conjonction *quod*, forme pourtant bien vivante et bien fréquente dans la langue parlée. Il peut être prouvé qu'au cours de l'évolution du latin, la limite, entre *quod* relatif et *quod* conjonction, s'est effacée sur plusieurs points importants dans la syntaxe de la langue parlée. C'est ainsi que le relatif neutre *que*, qui existait dans la langue vulgaire dès la fin de l'époque impériale et qui, de temps en temps, fut employé en remplacement du neutre *quod*, put assumer — bien rarement au début — les fonctions de la conjonction également. Cela n'explique pourtant pas encore la disparition de la conjonction *quod* et la victoire complète de *que*. Il est fort probable que ce processus fut le reflet secondaire de ce qui s'était passé dans le domaine des relatifs. Là, en effet, une sorte de rivalité s'établit, dès la fin du Ve siècle, entre le pronom invariable *que* et le neutre *quod*, étant donné que ce dernier tendait également à devenir un pronom invariable d'emploi universel. Vers le VIIIe siècle, le pronom *quod* finit par céder complètement la place au pronom *que*, plus fréquent dès le début. La conjonction *quod* et la nouvelle conjonction *que* — très rare au début — étaient non seulement les homonymes des pronoms *quod* et *que*, mais sur certains points, leurs fonctions étaient également mal délimitées de celles des pronoms. C'est ainsi que la conjonction *quod* fut entraîné, avec un certain retard, par la disparition du pronom *quod* et que son doublet *que* put devenir, à la remorque du pronom relatif *que*, la forme dominante dans les langues romanes.

НАУЧНАЯ СЕССИЯ ПО ГЕРМАНИСТИКЕ В МОСКВЕ 27—30 НОЯБРЯ 1956.

М. Хутереп

Научная сессия по вопросам германского языкознания в Москве имеет большое международное значение для развития дисциплины. Кроме незначительных попыток здесь был создан первый действительно обширный план после младограмматиков к составлению сравнительной грамматики германской группы языков, соответствующей современному уровню науки. Все доклады ставили себе целью приготoвление этой работы. Проф. Жирмунский читал об отношении диалектологии к сравнительно-исторической грамматике. Он требует использовать данные диалектологии в пользу исторических исследований по германским языкам. Канд. Макаев расследовал явления системы согласных германских языков — в частности, т. н. передвижение согласных — с фонологической точки зрения и согласился с Фуркэ, что передвижение согласных — это не первая глава германской фонетики, а одна из последних глав региональной индоевропейской фонетики. По его мнению успешная разработка вопросов германистики зависит не только и не столько от новооткрытых индоевропейских языков, как от усовершенствования самой методики. Проф. Стеблин-Каменский дал анализ умлаута в германских языках с точки зрения структурализма. Он различает пять разных типов т. н. умлаута. Проф. М. М. Гухман читала о полезности применения методики типологических исследований в сравнительной грамматике и подчеркнула, что для диахронного анализа и синхронные результаты необходимы, хотя в конечном счете лишь историко-типологические исследования могут иметь решительное значение. Проф. Яриева занималась вопросами реконструкции синтаксиса родственных языков. Она говорила о трудностях работы, но показала свою уверенность, что возможно разрешить большинство проблем, даже в связи с выяснением возможных субстратов при помощи реконструкции синтаксиса.

Наиболее важный результат сессии — это обсуждение проспекта «Сравнительная грамматика германских языков». Грамматика будет издана в пяти томах под редакцией

Жирмунского и Ярцевой, при участии лучших германистов страны. Первый том посвящен вопросам образования и развития германской группы языков, второй — фонетике, третий и четвертый — морфологии, и том пятый — их синтаксису. Кроме критического обзора различных теорий совершенно новым является и то, что все явления будут рассматриваться не только в их возникновении, но и в их развитии.

ÜBER DIE TAGUNG DER GERMANISTEN IN MOSKAU

(27—30. Nov. 1956.)

M. Hutterer

Die Moskauer Tagung der Germanisten war ein bedeutender Schritt in der internationalen Entwicklung der Disziplin. Von kleineren Versuchen abgesehen wurde seit den Junggrammatikern erst hier ein wirklich großzügiger Plan entworfen zur Schaffung einer den modernen Forderungen entsprechenden vergleichenden Grammatik der germ. Sprachen. Auch die Vorträge standen im Dienst der Vorbereitung dieser Arbeit. Prof. Schirmunski sprach über die Beziehungen der Dialektologie zur vergleichend-historischen Grammatik und forderte die Aufwertung dialektologischer Ergebnisse für die historische Erforschung der germ. Sprachen. Kand. Makajew untersuchte Erscheinungen des Konsonantismus der germ. Sprachen, bes. die germ. Lautverschiebung, auf phonologischer Grundlage. Er billigte Fourquet's Ansicht, daß die Lautverschiebung nicht der erste Abschnitt der germ., sondern der letzte der indoeur. Entwicklung gewesen sei. Er meint, es seien für die Entwicklung der Germanistik nicht so sehr die neuerschlossenen indoeur. Sprachen, als die Erneuerung der Methodik von besonderer Bedeutung. Prof. Steblin-Kamenski analysierte den Umlaut in den germ. Sprachen auf Grund des Strukturalismus und grenzte fünf verschiedene Typen voneinander ab. Frau Prof. M. M. Guchman sprach über die Brauchbarkeit der Methodik typologischer Forschungen in der vergleichenden Grammatik und hob hervor, daß bei diachronischen Arbeiten auch synchronische Ergebnisse zu verwerten seien, obwohl letzten Endes erst die historische Typologie in Frage kommt. Frau Prof. Jarzewa behandelte Rekonstruktionsfragen der Syntax verwandter Sprachen. Sie sprach über die Schwierigkeiten, war aber überzeugt, daß manche Fragen beantwortet werden können. Sie erwarte sogar eine weitere Klärung eventueller Substraten von der Rekonstruktion der Syntax.

Das wichtigste Ereignis der Tagung war die Besprechung des Projekts zur „Vergleichenden Grammatik der germ. Sprachen“. Das Werk soll in fünf Bänden herausgebracht werden. Unter Leitung von Schirmunski und Jarzewa nehmen die besten Germanisten der SU teil an dieser Arbeit. Der erste Band umfaßt Entstehung und Entwicklung der germ. Sprachen; im zweiten wird die Phonetik, im dritten und vierten die Morphologie, und im fünften die Syntax bearbeitet. Nebst kritischer Besprechung verschiedener Theorien ist es ganz neu, daß die Erscheinungen nicht nur in ihrem Werdegang, sondern auch in ihrer weiteren Entwicklung dargestellt werden sollen.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat nyomdába érkezett: 1957. III. 25. Terjedelem: 16,5 (A/5) ív

T A R T A L O M

Tanulmányok

<i>Koltay-Kastner Jenő</i> : Pietro Aretino II. rész	1
<i>Zolnay Béla</i> : Epikus románc — dalrománc, III. rész	23
<i>Karel Krejčí</i> : Epizódok a XIX. sz. hatvanas éveinek cseh—magyar kapcsolataiból	33
<i>Wittman Tibor</i> : A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz (J. Lipsius)	53
<i>Hermann József</i> : A que (francia, spanyol que, olasz che, stb.) kötőszó etimológiája	67

Közlemények és viták

<i>Országh László</i> : Az angol szótártudomány a háború óta	89
<i>Sziklai László</i> : A dualizmus korának nemzetiségi kérdéséhez	100
<i>Radó György</i> : A magyar—orosz irodalmi kapcsolatok történetéből. Egy 1730. évi magyar vers az oroszok ocsahovi győzelmét dicsőíti....	112
<i>Bársony Imre</i> : Ibsen drámái Magyarországon II. rész	117
<i>Tőkei Ferenc</i> : Megjegyzések egy régi kínai esztétikához	123
<i>Nagyrévi György</i> : Az első magyarországi forradalmi dráma bemutatója nyomán	132
<i>Richard Prazák</i> : Vörösmarty levele Palaczkyhoz	134
<i>ifj. Horváth János</i> : A prózaritmus és forráskritika	135
<i>Mezey László</i> : Vitazáró megjegyzések	149
<i>Zsoldos Jenő</i> : Vajda János Montblanc-hasonlata	150

Szemle és könyvbírálatok

<i>Horn András</i> : Shakespeare : Coriolanus	155
<i>Mezey László</i> : P. Toschi : Le origini del teatro italiano	161
<i>Herczeg Gyula</i> : G. Siebzehner—Vivanti : Dizionario della Divina Commedia	167
<i>Hutterer Miklós</i> : Beszámoló a germanisták 1956. évi moszkvai ülészakának munkájáról	169
Idegen nyelvű összefoglalók	175

Ára : 14,— Ft

Előfizetés egy évre 40,— Ft

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

1957

III. ÉVF.

ÁPRILIS—JÚNIUS

2. SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

GYERGYAI ALBERT, HADROVICS LÁSZLÓ, KARDOS TIBOR, LUTTER TIBOR,
TAMÁS LAJOS, TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ
KARDOS TIBOR

A folyóirat e számának írói: *Koltay-Kastner Jenő* egy. tan., az irodalomtudományok doktora, néhai *Elek Oszkár*, *Kardos Tibor* egy. tan., az MTA lev. tagja, *Helena Prochazková* a prágai Szláv Intézet munkatársa, *Dobossy László* egy. docens, kandidátus, *Kovács Zoltán* tanár, *Mádl Antal* egy. tanársegéd, *Nádor György* egy. docens, kandidátus, *Kocztur Gizella* egy. tanársegéd, *Fodor István* kandidátus, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa, *Geleji Dezső* író, *Scheiber Sándor* főiskolai igazgató, *Sz. Szántó Judit* dramaturg, *Sziklay László* kandidátus, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa, *Stelka Éva* egy. tanársegéd (Debrecen), *Gáldi László* a nyelvtudományok doktora, az MTA Nyelvtudományi Intézetének osztályvezetője.

SZERKESZTŐSÉG

BUDAPEST, V. PESTI BARNABÁS UTCA 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ
SALLAY GÉZA

A Filológiai Közlöny

évenként négy füzetben kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg. Előfizetési ára egy évre 60 forint. Megrendelhető az *Akadémiai Kiadónál* Bp. V., Alkotmány u. 21. Bankszámla 04.878.11146.

Pietro Aretino III. rész.

KOLTAY-KASTNER JENŐ

10. Profán vallásosság

Az első és az utolsó *Ragionamento* (1533—38) közé esik Aretino vallási tárgyú művei első köteteinek megjelenése. Az első, *Krisztus kínszenvedése* (1534) s az azt még ugyanabban az évben követő *Krisztus embersége* közvetlenül a Nanna-beszélgetések után keletkezett a *Zsoltárok parafrázisával* (1534) együtt. Későbbiek a *Világ teremtése* (1538), *Szűz Mária élete* (1539), az *Alexandriai sz. Katalin* (1540) és *Acquinói Tamás* (1543) életrajza. Velük kapcsolatban fel kell vetnünk a kérdést, hogyan viszonyult Aretino kora vallásossághoz.

Arra az ellenreformáció korában először felmerülő kései vádra, hogy szülővárosából a gyermek ifjúnak egy a búcsuk ellen írott költeménye miatt kellett távoznia és hogy Perugiából is azért kellett továbbállnia, mert egy freskón Mária Magdolna kiterjesztett karjai közé lantot festett, nem lehet építeni.²³² Viszont biztos alapot nyújt fiatalkori felfogásának megismerésére Andrea festő egy hozzá intézett levele, melyben Rómában tanúsított magatartását, következetes misére nem járását eretneknek mondja.²³³ Aretino egy 1528 táján írott levele szerint „hipokrizis, stigmák, szögek” nem kenyere.²³⁴ Ekkor terjedhetett az a több változatban fennmaradt sírvers róla, mely szerint mindenkiről rosszat mond, kivéve istent, amit azzal menteget, hogy nem ismeri.²³⁵ Két 1528-ban ellene közölt szonett is arról bizonykodik — mit Bayle vallásos munkáira való hivatkozással kétségbe von —, hogy ifjú korában ateista hírében állott.²³⁶

E magatartásában azonban 1530 táján változás állt be. Az a tiszteletlen mód, mellyel latin bibliai idézeteket szokott későbbi műveiben kicsavarni és ironikusan alkalmazni, ahogyan *Hét bűnbánó zsoltárának* címét szójátékkal pestisessé fordítja s *Sette salmi penitenziali* helyett *Sette salmi pestilenziali*-t emleget,²³⁷ nem mond ennek ellent s egyházbírálatának változatlan továbbfolytatása sem. Az apácaéletről a *Ragionamenti*-ben Diderot híres regényén túltevő leírása nem akadályozza meg örömet afőlött, hogy unokahúga az arezzói S. Caterina-kolostorban felvette a fátolyt.²³⁸

²³² A. Graf, id. knyv. 98.

²³³ Ateismusáról l. Chasles, id. mű 467—470.

²³⁴ Id. Luzio, P. Aretino nei primi anni, id. mű 18.

²³⁵ *Philarete Chasles*, Etudes sur W. Shakespeare, Marie Stuart et L'Arétin, id. mű 467—70.

²³⁶ Mazzuchelli, id. mű 32, 90—93, 11. Bertani, id. mű 340—41.

²³⁷ Jézus életében elmondja Krisztus szavait az inasakadthoz: Vedd ágyadat és menj (L'umanità di Cristo. Roma, 1945. 106.) A mondást a Ragionamenti-ben ironikusan alkalmazza. A fordításról l. Lettere a P. Aretino, id. mű I. l. köt. 177. l. jgyz.

²³⁸ 1539. jún. 20-i levél. Lettere II. köt. (Scr. d'It.) 144—147.

Ilyen ellentmondásokon a renaissance épp oly kevésbé lepődött meg, mint azon, hogy valaki egyidejűleg, vagy szoros egymásutánban írjon igen szabad-szájú, és vallásos ájtatosságot szolgáló műveket. Helyesen vonták párhuzamba e tekintetben Aretino esetét a Tizianéval, aki egyidőben festett Madonnákat és mezítelen Venusokat, de bennük más-más formában mindig a művészi szép megvalósítására törekedett.²³⁹ Jellemző a korra az is, hogy egy VI. Sándor idejében összeállított kézirat az epigrammák hosszú sorát tartalmazza, melyek először szűz Máriát és a szent nők seregét ünneplik, azután ugyanazon lélekzettel külön bekezdés nélkül a divatos heterákat dicsőítik.²⁴⁰

Aretino 1530-i tüntető „megtérése-”nek okaihoz Velencében hozzájárult a nála mindig nagy szerepet játszó hasznossági és gazdasági szempont, melyet később szándékozunk szemügyre venni, valamint az a megérzés, hogy az egyház romlottságával szemben csak egy mélyebb világi vallásosság hirdetése és terjesztése mentheti meg az olasz katolicizmust az idegen protestantizmussal szemben.

E tekintetben Juan Valdesnek, a nápolyi alkirály titkárának a huszas évek végén megindult mozgalma van rá befolyással, melyhez a szegény sienai családból származó Bernardino Ochino kapucinus barát, majd rendfőnök és Vittoria Colonna is csatlakozott. Hirdetik Krisztus halálának egyedül érdemszerző voltát. Hogy Aretino épp a passióval kezdi vallásos irodalmi működését, erre vezethető vissza — s a szívbéli, egyénileg átérzett laikus vallásosságot szembe állítják a külsőleges, dogmatikus gyakorlattal. Aretino Ochino nagy tisztelőjévé szegődött, mikor az 1539-ben Velencében prédikált,²⁴¹ bár Vittoria Colonna hamarosan már sejti, hogy a tüzes beszédű kapucinus eretnek tanokat kezd hirdetni s ez Aretino előtt sem lehetett titok. 1542-ben Ochino Svájcba menekül s onnan folytatja támadásait a pápaság ellen.²⁴²

Aretinónak másik, később eretnekké lett barátja az ifjabb Pier Paolo Vergerio volt. Ez a velencei ügyvéd 1530-ban pápai szolgálatba lépett s 1533-ban mint bécsi nuncius I. Ferdinánd bizalmasává lett. III. Pál a német fejedelmekhez küldi követségbe, miután capodistria püspökké lett. Aretino prédikációit épp úgy csodálja, mint az Ochinóéit.²⁴³ Bécsből, Rómából és utazásai közben Vergerio gyakran ír neki,²⁴⁴ értesíti vallásos műveinek fogadtatásáról, beajánlja a trentói kardinálisnak. Később ugyanúgy a római udvar ellen fordul, mint Aretino s így írja magát alá egyik levelére: „Aretino püspöke, ami nagyon

²³⁹ Gaspari, id. mű II. 1. köt. 130—131.

²⁴⁰ Gregorovius, Borgia Lucretia, id. mű 122.

²⁴¹ L. leveleit hozzá 1538. júl. 20., 1539. márc. 20., ápr. 21. Lettere II. köt. (Scr. d'It.) 74., 123., 129. l.

²⁴² Karl Benrath, Bernardo Ochino von Siena. Ein Beitrag zur Geschichte der Reformation. Leipzig, 1875. — Wetzer-Welte, Kirchenlexikon. 2. kiad. Freiburg, 1895. IX. köt. — Nouvelle biographie générale. Paris, 1844. XXXVIII. köt. — Ranke, A római pápák, id. mű I. köt. 116. kk. — Bandello a III. 4. novellában emlékezik meg velencei prédikációról. Genfben mondott beszédeit l. Opuscoli e lettere di riformatori italiani del cinquecento. Bari (Scr. d'It.) 1912. 119—280. l. — Vittoria Colonna szerepe a vallásos mozgalomban: Johann Wyss, Vittoria Colonna. Leben (Wirken) Werke. Frauenfeld, 1916. — Zambra Szigónia, Vittoria Colonna alakja a XVI. század olasz vallási mozgalmaiban. Budapest, 1930.

²⁴³ Lettere II. köt. (Scr. d'It.) 124., 136—37.

²⁴⁴ Lettere a P. Aretino I. l. köt. 270. Bécs, 1533. máj. 7; 285—87., 1544. dec. 10; 290—91., júl. 1.; 293. 1536. jún. 24. Róma; 294. 1539. máj. 30. Albano; 297. 1539. jún. 2. Padova; 297—98., 1540. ápr. 18. Ferrara.

fontos cím.” 1549-i exkommunikáltatása után mint reformátor működik Svájcban, majd Németországban.²⁴⁵

Ochino, Vergerio, Aretino rokon lelkek. Pietro ismételtén említi kinos bizonytalanságát az egyházi dogmák terén s célzó az inkvizíciótól való félelmére.²⁴⁶ A dogmatikus irány képviselői, akik a tridenti zsinatot készítik elő, szidják és elítélik, mire ő váltig a maga szabad, belső vallásosságára hivatkozik.²⁴⁷ Kihívólag *Leveleinek* II. kötetét az apostata VIII. Henrik angol királynak ajánlja s azzal meri őt dicsérni, hogy „Krisztus hatalmának alattvalójaként igaz ember marad a valóságban, ha nem is látszat szerint.”²⁴⁸

A laikus vallásosság terjesztésének hívei viszont az égig emelik. Niccolò Martelli azt írja *Geneiséről*, hogy „a biblia hosszadalmas elbeszélését rövidre fogta” s érdekessé tette.²⁴⁹ Don Lope Descrìta is azt „rendkívüli elegánsnak és csodálatosnak” mondja.²⁵⁰ A páduai Sz. Jusztin kolostorból Paulus Bellandinus de Florentia rajongó levelet ír neki s az egyház oszlopának nevezi. A sok tunya kardinálisnál — mondja — többet tesz ő a hit fennmaradásának érdekében.²⁵¹ Ismét más felkiált: bár sok Aretinónk lenne a kereszténység megmentésére.²⁵² Vallásos műveit, alig jelentek meg, franciára fordítják.²⁵³

Aretino vallásos művei felett nem lehet tehát egyszerű szidalommal napirendre térni.²⁵⁴ Az idézett nyilatkozatok, melyek nem az egyedüliek, és e könyveinek „közönségsikere” arról bizonykodnak, hogy valami adott szükségletet elégitett ki, mikor dogmákkal nem törődve, regényszerű elbeszélésekben dolgozott fel bibliai történeteket, adott modern lírai zsoltárparafrázist, — amilyent a protestánsok annyira kedveltek — és mesélt el legendákat. Latinul alig tudott, forrásra csak kiindulásul volt szüksége, a többit elvégezte fantáziája. Elterjedt, vonzó népi olvasmányá lett Krisztus embersége, szűz Mária, Alexandriai Katalin élete, Aquinoi Tamás története, kinek szellemét a közelgő ellenreformáció máris ébresztgette. Utóbb már megrendelésre dolgozott. Vasto márkitól, az olaszországi spanyol helytartótól kapta meg a témát,²⁵⁵ ami azt a gyanút támasztotta a realista életábrázoló Aretino híveiben, hogy a császári politika szándékosan vonja el figyelmét a közügyek szenvedélyes bírálatától.²⁵⁶

Bibliai történetek laikus szellemű feldolgozásával Aretino nem áll elszigetelten. X. Leo humanista feldolgozásukat mozdította elő, miből Aretinonál is megmarad annyi, hogy olykor paganizál s Máriát istennőnek nevezi. A lázadó Folengo *L'umanità del figliuol di Dio*-ja, egy *ottava* rimás költemény, pedig épp Velencében jelent meg 1533-ban. Aretino Jézus-életrajzának eredeti

²⁴⁵ *Wetzer-Welte*, id. mű. — *M. Buchberger*, Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg, 1938. X. köt. — *Túróczy-Trostler József*, Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. Fil. Közl. 1955. 141—142.

²⁴⁶ *Lettere*, II. köt. 169. v.

²⁴⁷ Uo. 317.

²⁴⁸ *Lettere* II. köt. (Scr. d'It.) 5. — *Mazzuchelli*, id. mű 208.

²⁴⁹ *Lettere a P. Aretino* II. I. köt. 122.

²⁵⁰ Uo. II. I. köt. 131.

²⁵¹ Uo. 142.

²⁵² Uo. II. 2. köt. 372.; II. köt. 142.; II. 2. köt. 372.

²⁵³ *Lettere* II. köt. (Scr. d'It.) 142—43., 167., 227.

²⁵⁴ *M. Müntz*: „Az ilyen tollból folyó vallásos művek csak undort kelthetnek.” Id. *A. Bonneau*, *L'Arétin écrivain religieux*. Revue encyclopédique 1896. 125.

²⁵⁵ *Lettere a P. Aretino* I. I. köt. 189. — *Lettere* III. köt. 105.

²⁵⁶ *Lettere a P. Aretino* II. I. köt. 227—228. — *Salza*, G. St. Lett. It. XLIII. köt. 114. 4. jgyz.

címe azonos vele. Ő azonban a nép szája íze szerint ír.²⁵⁷ Kitalál regényes részleteket: József és Mária mannával táplálkoztak Betlehemben. Az Egyiptomba menekülő család előtt lehajlik a pálma, hogy gyümölcsét felajánlja. Egy orosz-lán letérdel a kised előtt és mellső lábait keresztbe téve imádja. Egy másik orosz-lán prédáját lábai elé teszi. A Jordán folyóban való keresztelesekor a halak Krisztus lábánál hódolnak stb.²⁵⁸ Ahogyan Dante fantáziája pontosan ismerte a túlvilág minden zegét zugát, úgy Aretino nem jön zavarba, hogy részletező ecsettel pótolja azt, amit az evangéliumok elmulasztottak és pl. megfesse Krisztus arcképét: „Középteremetű volt. Karjai gyors mozgásúak, vállai szélesek. Melle végtelenül szelíden emelkedett ki törzséből. Combjai kerekerek voltak, járása gyors...” Mária öltözete? „... az a rész, mely szent keble alatt övezte ragyogó köntösét, s mely csak lábait és nyakát engedte látni, ugyanabból a finom szövethől volt, mint a szoknyája. Simulékony puhasága, engedve a szél fuvallatának, felfedte a combok, térdek és termet ama vonalait, melyeket lehellelte ért.” Szereplőinek pszichológiai indítékaival is mindig tisztában van és különös örömmel tárgyalja Magdolna megtéréseinek történetét, akit renaissance cortigianába változtat át.

Általában a korabeli festészet, egy Tizian vagy Veronese képszerűségével ábrázol bibliai jeleneteket, renaissance díszletek között és egykorú ruhába öltöztetett szereplőkkel. A heródesi gyermekgyilkosság ily környezetben zajlik le és a szamaritánus asszony olyan domborművekkel díszített kútnál kínálja vízzel Krisztust, amelynek kávjára barátja az égi és földi szerelem nőalakjait ültette. Pilátus úgy mossa kezeit, hogy a vizet „egy szolga, kinek balkezeiben ezüsttál volt, jobbában illatos vízzel telt kancsó, fedetlen fővel, térdet hajtva, ujjai hegyére öntötte.” A Krisztust ostromozó zsidók arcképe, mintha valami németalföldi *Ecce homoból* lenne másolva.²⁵⁹

Passiónak és mártíriumoknak átélését előmozdító bő leírásai kétségtelenül a barokk felé mutatnak már, de hangjának frivolitása, dogmákkal nem törődő laikus tárgyalásmódja, lappangó erotikája teljesen a renaissance-é. A *Beszélgetések* realizisztikus ábrázolása itt képszerű, költői vagy patetikus stílusra való törekvésnek, erőltetett metaforakeresésnek enged helyet, mivel a későbbi barokk egyházi szónoklat modern nyelvével előlegezi.²⁶⁰

Ha a pápai hatalom nem az ellenreformáció dogmatikus merevségével, hanem kompromisszum-keresséssel igyekezett volna megbirkózni a protestantizmussal, nem is lett volna olyan fantasztikus Aretino törekvése a kardinális kalap után, mit ő maga csak azért tagad, mert sikertelen volt.²⁶¹ Nagyon népszerű vallásos munkái — mint erről ismételtelen panaszkodik — azonban nem találtak kellő méltánylásra a pápai udvarban és részéről máris nagy engedményt jelentett, hogy III. Gyula, aki Aretino földije, őt kitüntetően fogadja és 1550 júniusában Szt. Péter-lovaggá nevezi ki.²⁶²

²⁵⁷ G. Petrocchi, id. mű 274. kk. l.

²⁵⁸ L'Umanità di Cristo. Id. kiad. 46, 50, 77.

²⁵⁹ Uo. 182., 286., 117—129., 53—56., 111—112., 181.

²⁶⁰ Aretino vallásos műveiről l. E. Allodoli előszavát a Prose Sacre di P. Aretino, Lanciano 1914. kötetben és A. Bonneau id. cikkét 125—126.

²⁶¹ L. Aretino tiltakozásait 1554. nov. és dec., Lettere VI. köt. 290. v., 293. v. — Viszont Tizian 1540. nov. 11-én Augustából kelt levele arra mutat, hogy a császárnál igyekezett tapogatózni, támogatná-e bíborosi kinevezését, de V. Károly ezt nevetve fogadta (Lettere a P. Aretino I. I. köt. 244—46. Egy másik adat szerint kinevezését már bizonyosnak vette (Luzio, Un pronostico, id. mű XXXIV—XXXV. l. jgyz. G. Apollinaire nem tartja őt rá méltatlanabbnak sok kortársánál, aki e méltóságot elérte (Id. E. Allodoli, id. előszó).

²⁶² Bertani, id. mű 218. kk.

Nyolc évvel később — Aretino halála után — már összes művei indexre kerülnek, minem akadályozta meg, hogy a vallásosakat Partenio Etiro álnéven ismételten ki ne adják Velencében és azok ne maradjanak az ellenreformáció alatt is a nép kedvelt olvasmánya.²⁶³ A benne jelzett barokk sajtóságok segítették hozzá.

11. Népi-humanista vígjátékok

Aretino a 40-es évek elején visszatér ahhoz a műfajhoz, melyben a pasquinaták után ifjúságában először keresett tágabb s maradandóbb keretet valóság-ábrázolására. Egymás után három vígjátékot ír, mindhármát a közvetlen előadatás igényével. Az első — a *Talanta* — a velencei „Calzi”-nemesi műkedvelő társaság számára készült, mely menyegzők, közönnepségek alkalmával szokott volt színi előadásokat rendezni.²⁶⁴ 1542-i előadásának díszleteit Arezzoból odahívott barátjával, Giorgio Vasarival festette.²⁶⁵ Az *Ipocrito*-t még ugyanabban az évben a firenzei herceg felkérésére, a *Filosofo*-t az urbinói fejedelem számára (1544, de kiadása 1546) írta, s az ő jelenlétében adták elő Pesaróban.²⁶⁶ E vígjátékokhoz csatlakozik még utolsó irodalmi műve, egy verses tragédia, az *Orazia*.

E darabokat több jellemvonás választja el korai vígjátékaitól. Mindegyikben van egy, legtöbbször humanista forrásra visszavezethető,²⁶⁷ központi főcselekmény, amely mellett a novellisztikus és népi elemek meg szemfélyek epizódyszerűen háttérbe szorulnak. Azután a *Cortigianában* és *Marescalcoban* megnyilvánuló tág társadalmi szatíra bennük a család szűkebb körére szorul össze, egyidejűleg a jellemábrázolás lép előtérbe; végül új darabjai amazok erkölcsi cinizmusával szemben, komolyabb életfelfogásról, mélyebb humanizmusról, emberi líráról tanúskodnak, miben talán a spanyol vígjátékkal való megismerkedésnek is lehet része.²⁶⁸

A *Marescalco* előjátékában Aretino a maga korának következő vígjáték-típusait sorolja fel: a kerítőnő, a hűtlen asszony, a hősszerelmes, a féltékeny férj, a miles gloriosus és a parazita. E humanista vígjátékfigurák egynémelyike a plautusi személycsere motívumával együtt érvényesül a darabokban is, mégis három új, egykorú jellem lép bennük a drámatörténet során először elénk: a renaissance kurtizán, a hipokrita és a neoplatonista filozófus. A hely és időegység tiszteletbentartása mellett ez új darabok az elvont humanista színterű daraboktól abban is különböznek, hogy cselekményük épp úgy mint a Romában játszó *Cortigianánál* és a Mantuában történő *Marescalcónál* láttuk, couleur locale-szerűen van rögzítve: az *Ipocrito* Milánóba, a másik két darab újból Rómába.

Talantának, a római kurtizánnak négy szeretője van. Ezek közül a fiatal Orfinio igazán imádja. De ő egy öreg velencei kereskedő — a Pantaleone-típus első képviselője —, egy gazdag nápolyi katonatiszt — a plautusi miles gloriosus

²⁶³ L. Allodoli, id. előszava XII. l.

²⁶⁴ A velencei színjátszásról és „mommeriá”-król l. Molmenti, id. mű 298. kk.

²⁶⁵ G. Vasari, id. mű I. köt. 117.

²⁶⁶ Bertani, id. mű 400. l. jgyz.

²⁶⁷ G. A. Galzinga, Fino a che punto i commediografi del rinascimento abbiano mitato Plauto e Terenzio. Capodistria 1898—1900. — Salza G. St. Lett. It. XL. köt. 399.

²⁶⁸ Kár, hogy e kérdést Farinelli (Italia e Spagna, id. mű II. köt. 143.) elkerüli.

modernizált alakja — és egy pénzes római közt szeretné megosztani kegyeit úgy, hogy Orfiniót nyárra tartalékolja. A velenceitől ugyanis egy szerecsen gyermeket, a nápolyitól egy rabszolgalánykát kap ajándékba, akiket a római pénzén akar szolgálóiként fitogtatni. Csakhogy a katona lánya, aki szerelmes a rabszolgalánykának öltözött fiúba, őt a szerecsen fiúval együtt, aki viszont lány, megszökteti Talantától, híven Terentius Eunuchusának és Plautus Menechmi-jének receptjéhez. Kitűnik, hogy a két gyermek ikertestvér. Apjuk, Blando, Castro ostrománál vesztette el őket, s most harmadik gyermekével — ez is fiúruhába öltözött lány — keresésükre jött. Végül is a nápolyi kapitány lánya és a velencei kalmár fia megkapják szeretettüket, akiket apjuk Talantának ajándékozott. A harmadik testvér pedig az ifjú Armileo felesége lesz, aki a vígjátékban a mérsékelt, okos kiegyenlítő és a szövevényes helyzet megoldójának — szinte már Goldonit előlegező — szerepét játssza. Orfinio visszakapja Talantáját, akit a kapitány és a kalmár gavallérosan kárpótolnak gyermekeik által elrabolt ajándékukért.

Talanta a ravasz, csak a maga érdekeit néző kurtizán, akinek viselkedése hitelesen tükrözi e típus szokásait, de rokonszenvesebb, emberibb Aretino egyéb hasonló portréinál, mert érzi már jönni az időt, mikor arca megráncosodik és a pénztárcák becsukódnak előtte. A velencei, akinek a beszédje Rómában is örökké a tenger és gondola fogalomkörében mozog, a nápolyinak egyénített matamor a valóságból ellesett, mulatságos és jól egyénített típusok.

Epizódyszerű betét az, hogy a velencei körül látogatja Róma nevezetességeit — köztük a Pasquino szobrát — mivel Aretino alkalmat adott Vasarinak, hogy sorjában ábrázolja őket a színpalakon. Novellisztikus eredetre vall az a burla, mely az együgyű Necessità jogi doktor megréflálásáról szól. Orfinio szolgálja rádisputálja, hogy egy utcai Mária-kép Szt. Kristófot ábrázol, mit arra jövő pajtásával — kivel persze jóelőre összejátszott — mint döntőbíróval tanúsíttat (IV. fv. 1—4. jel.). Egy másik jelenet szolgálcsínyében egy fűszerest rabolnak ki (V. 8.). E népi színjátszásból megőrzött elemek mellett azonban új a kifakadás a cortigiana-uralomnak Róma gyerekifjaira és férjeire gyakorolt káros hatásáról (I. 12.) meg a szerelemből támadó ellenségeskedésekről (II. 10.), valamint a darab békülékeny szelleme és filozófikus befejezése: a lehangosabb kacagás és legkeservesebb sírás után is — halljuk itt — az ember mindég „a csönd hallgatása”-ra vágyik.

A hipokriták típusa Aretinot már régebben foglalkoztatta. Álszenteskedésük, osonó lépésük talán a *Ragionamenti*-ben jelenik meg először.²⁶⁹ Képe feltűnik újra a *Talanta*-ban, amint „nyakát félre csavarja, szemét lesüti, arca elsárgul, zsebkendőjébe köp, zsoltárokat mormol és keresztbe rakja karjait”, hogy azután még ugyanabban az évben egy új vígjáték főhősvé lépjen elő.

Két ikertestvér antik mintájú összeecserélése áll itt is a cselekmény közepontjában. Egy Liseo nevű gazdag milánói polgár állandó félelemben él, hogy ikertestvére, aki csecsmókorában a háborús zűrzavarban elveszett, megkerül és vagyonából részt követel. Őt leánya van. A legidősebbnek, Tansillának a férje, nyugtalan vérétől hajtva, világgá ment s mivel hírt magáról nem adott, aznap, a törvényes idő leteltével, őt holtta akarják nyilvánítani, mert új kedvező párti akadt részére. A második Porfiria, hogy szabaduljon egy részére terhes imádótól, azt próbára téve, fönix-madár tolláért küldte. Ha azt elhozza, övé lesz. Ezt a népmesei motívumot következményeivel együtt feldolgozta már Boccaccio

²⁶⁹ II. r. 1. nap. Id. kiad. 219.

X. napjának 5. elbeszélésében és Boiardo az *Orlando innamorato* I. könyvének 12. énekében. Aretino meseszálának további szövésében ez utóbbit követi.²⁷⁰

Liseo egy „Hipokrita” nevű félig paphoz, félig szerzeteshez fordul tanácsért, aki álszenteskedésével befurakodik családjába, szerelmi közvetítővé lesz legifjabb lánya és az ifjú Zefiro közt s cinikusan szökésre biztatja őket (III. 12.). Megrontaná ő még a tavaszt is. Sívár szemmel néz a ház asszonyára, bár a szolga Perdigiorno e megjegyzését (I. 8.) nem követi azután cselekedettel való igazolás, mint Molière *Tartuffe*-jében. Amitől Liseo félt, bekövetkezik: Nápolyból megjön ikertestvére, de csak a darab végén ismerik fel egymást, mikor kiderül, hogy Brizio is gazdag s Liseo megtarthatja vagyonát. Közben Maja, Liseo felesége és a testvérek szolgálai a két ikret ismételten összetévesztik, miből egy sor mulatságos jelenet származik. Megérkezik Tansilla férje, Artico, és Porfiria imádója, Prelio is. A Hipokrita tanácsára Liseo túlteszi magát minden gondon: *todos es nada!* Azonban szerencsére a darabban csupa tisztességes ember szerepel. A visszatért férj megérti, hogy a hosszú elidegenedés után felesége nem akar tudni róla. A szótartó Porfiriát, aki magát megmérgezte —, de később kiderül, hogy Boiardo Tisbinájához hasonlóan csak altatóport vett be — és így ajánlkozott fel Prelionak, ez nemeslelkűen visszautasítja. Végül is a két legidősebb lány követheti új szerelmét; a hoppon maradt férj és imádó az utánuk következő két lánnyal kel egybe, a családi akolba visszatérő bűnbánó Annetta pedig a becsületes Zefiroé lehet. A Hipokrita által cinikussá tett apa, annak dacára, hogy az intrikus ellenére minden jól végződik, a „todo es nada” filozófiájának kifejtésével búcsúzik el a közönségtől. Viszont felesége, Maja, az anyai szeretetnek szinte „comédie larmoyante”-ba illő áradozásával öleli magához a hirtelen megnövekedett családot s Goldoni okos, józan háziasszonyainak típusára emlékeztet (V. 14.). Még a Hipokrita is, aki alakoskodó gonoszságával járult hozzá Annetta szökéséhez s akinek nagy része volt a cselekmény irányításában, önkéntelenül derék emberré lesz a gazdáikhoz ragaszkodó szolgálakkal együtt ebben a környezetben, melynek erkölcsi komolysága éles ellentétben áll a *Cortigiana* és *Marescalco* világával. A darab végén Ipcrito az öt szép lány láttán, ki megtalálta boldogságát, felkiált: „Az az emberiség kertjében felnevelkedett öt lilomszál meghozhatná nemzedékünk számára a tavaszt. Oh virágzó ifjúság, oh gyönyörű kor, vidám évek, pezsdülő vér, milyen fényesen ragyogtok ti bennük. Hála legyen érte az Úrnak!” (V. 22.). Egyes személyek szájából a szótartás, eskühöz való hűség, és a minden aszkézist fölülmúló szívbeli tisztaság Bernardino Ochino-i maximáit halljuk.²⁷¹ Mintha Aretino nosztalgiaja nyilatkoznék meg a vígjáték hangjának ily komolyba és líraiba fordulásával a családi élet, erkölcsi bizonyosság és elmúlt ifjúság után.

Az utolsó vígjátékkal Aretino lerázza magáról az emberszeretettől és líraiságtól áthatott érzékenysélt, mi a *Talantában* és *Ipcritóban* megnyilatkozik s mi komoly erkölcsiségével végül is egy tragédia írásához fogja vezetni, és magában két beffát egyesítő bohózzattal könnyít lelkén. Egy tipikus jellem ábrázolása marad azonban itt is a darab középpontjában, mint a *Talantában* és *Ipcritóban*.

A világirodalomban először viszi színpadra a filozófus alakját. Plataristotelet mutatja vele be, kiben a teologikus irányú neoplatonista bölcselkedést, a Plátót Aristotelessel egyeztető humanista gondolkodást, a szép és jó fogalmainak azonosságát valló elvont idealizmust gúnyolja igen találóan és mulatságosan

²⁷⁰ I. Sanesi, id. mű I. köt. 242—243.

²⁷¹ IV. 4.

(III. 1., II. 11.). A filozófus Plátó *Symposionját* és Aristoteles *Politikáját* emlegeti (V. 8.) s elmerülvén tudományában, nem törődik feleségével. Ez Polidorot fogadja szeretőjévé. Plataristotele meglepi a párt és titkon anyósáért szalad — ki nagyra van Napraforgó-nemzetségükkel —, hogy megszegyerítse a házasságtörőt. Ám az asszony ügyesebb, a kedves helyébe szamarat csempész és Dandin György ez elődje marad hazugságban. Javulást ígérve, még ő kénytelen visszakönyörögni feleségét. A filozófus szolgája — Pontyink őse —, akinek Hagymafaló a neve (Salvalaglio); Retek (Radicchio) a Polidoro legénye; Gyöngymenta (Nepitella), a feleség szobalánya, de az anyós — monna Papa — és barátnéja Ágyas-asszony (Druda) is, valamint Tullia, az utcalány a városi plebejus réteg beszédmódját viszik bele a darabba még hangsúlyozottabban, mint ez a *Cortigianában* történik. A szolganevek kitalálásában különben az *Ipocrito* is nagy szóképző fantáziát árul el. Ott Szemlesüti (Guardabasso), Rosszészaka (Malanotte), Naplopó (Perdigiorno) a nevük. Parasztdrámákból származtak Aretinóhoz ezek a figurák, de közvetlen megfigyelésből is. Salvalaglieról Salza kimutatta, hogy az a népi Hári János neve volt akkoriban.²⁷²

A George Dandin téma viszont novellisztikus eredetű s feldogozását megtaláljuk Bandellonál.²⁷³ A szerető helyébe számár csempészését is az asztrológus számarának igen elterjedt elbeszélése ihlette, melyre az V. felvonás 6. jelenetében történik célzás.²⁷⁴

A komédia másik cselekményszálába Aretino Boccaccio híres Andreuccio-meséjét (II. n. 5. nov.) dolgozza fel, de a perugiai lócsiszár helyébe egy épp Boccaccio nevén szerepeltetett ékszerkereskedőt tesz. A két mese párhuzamosan fut egymás mellett. Az író valószínűleg azért kapcsolta össze őket, mert magában egyik sem adott volna ki öt felvonásra futó anyagot.

Aretino öt vígjátéka, annak ellenére, hogy összes műveivel együtt indexen voltak, 1589-ben összegyűjtve jelentek meg s a következő században is elváltoztatott címmel, mint Luigi Tansillo (*Il sofista* lett a *Filozófusból*; *Il Cavallerizzo* a *Marescalcoból*; *Il finto* az *Ipocritoból*) és Cesare Caporali (*Ninetta* címen a *Talanta*, *Lo sciocco* címen a *Cortigiana*) munkáit adták ki őket, így kerülve ki az egyházi cenzura tilalmát.²⁷⁵ A kiadók e ragaszkodása azt mutatja, hogy Aretino vígjátékai épp oly kapósak maradtak az ellenreformáció századában mint ugyancsak álarosan megjelenő vallásos munkái. Szolgatípusaikkal, bohózatos jeleneteikkel a *Talantában* a hős nápolyi katona, Salvalaglio a *Filosofo*-ban) átmenetet képeznek azok a XVI. század elejének humanista és paraszt vígjátékaitól a század második felében kibontakozó commedia dell'arte-hoz.

12. A Horatius tragédia

A *Talanta* és *Ipocrito* cselekménye, mint láttuk, a humanista vígjáték motívumait is értékesíti. Tragédiájával, mely összefogja és lezárja írói pályáját, Aretino egyenest antik íróhoz, Liviushoz fordul ihletért.

Előtte már Gian Giorgio Trissino is ezt tette, mikor 1514-ben a *Sofonisbában* liviusi történetet verselt meg s vele az antik mintát követő modern

²⁷² G. St. Lett. It. XI. köt. 436—439.

²⁷³ I. r. 5. novella: „Quanto scaltritamente Bindoccia beffa il suo marito che era fatto geloso”.

²⁷⁴ G. St. Lett. It. XL. köt. 436—439.

²⁷⁵ Bertani, id. mű 380. l. 14. jgyz.

tragédia elindítójává lett. Aretino csodálattal említi Trissino nevét s egy 1537-i levelében arról ír, hogy kész lenne Indiába is elmenni, hogy vele találkozassék.²⁷⁶ Őt követte a rímtelen tizenegyes verssornak, mint költői formának elfogadásával is, minek alkalmazását Trissino X. Leohoz írott dedikációjában azzal okol meg, hogy „a tragédia nyelve fájdalomból születik, a fájdalom pedig nem meg gondolt szavakkal él. Így a meggondolásból eredő rím ellentétben áll a tragédia szenvedélyével.” Trissino és Aretino példájára az „endecasillabo sciolto” marad azután az olasz tragédia klasszikus versformája.

Trissino azonban az akkor eluralkodó novellák stílusában adja elő történetét. Szerkezete monológokban, párbeszédekben és velük keveredő kórusokban oldódik fel, nyelve is — mint Torquato Tasso margójegyzetei az általa használt kiadásban kiemelik, nélkülözik az emelkedettséget, s ahol ékesen szóló akar lenni, szónoklásba esik. „Így felelne egy kofa is . . . ez közönséges kifejezés . . . itt nem az antikítás emberei, hanem alantas, modern rómaiak beszélnek . . .” — veti oda Tasso többször. De Tasso hiányolja a darabban a történeti hűséget is, megjegyezve, hogy Sofonisba házasságkötése nála nem karthagoi pap, hanem jó olasz plébános bácsi előtt, annak szertartásával folyik le. Mikor pedig Trissino szerencsétlennek mondja azt, aki a népben bízik, nem állhatja meg, hogy meg ne jegyezze: „még szerencsétlenebb, aki a királyokban bízik!”²⁷⁷ Trissino nem sokkal másként adja elő Sofonisba történetét, mint ahogyan azt Bandello tette volna.

E mintán kívül nem állhatott más példa Aretino előtt, mint szolgálai görög tragédiámásolatok (Giov. Rucellai) és a rémületkeltést tragikummal öszecserélő drámai irány, mely Senecát vallja mesteréül (G. B. Giraldi).²⁷⁸ Rájuk céloz az *Orazia* prologusában a Fama, mikor felszólítja a közönséget, ne csak a történetet nézze, hanem azt is, ki érdemel több elismerést és dicsőséget, ő-e — „a természet tanítványa” —, avagy „a mesterség iskolájába járók” („gli scolari de l'arte”).²⁷⁹

Trissinóval szemben is új Aretinónál, hogy a kórust a felvonások végén lírai intermezzoként önállósítja, hogy minden a színpadon történik, hogy emelkedettebb nyelvezetre törekszik és hogy beleéli magát a római történetbe, melyet a maga jelleme és valósága szerint igyekszik ábrázolni.²⁸⁰

Ugyanezt a történetet feldolgozta Corneille is a *Horace* című tragédiában. Ginguéné óta a két darabot össze szokás hasonlítani rendszerint Aretino javára. Már Ginguéné kiemelte, hogy az olasz tragédia Róma történetének, polgári és vallási szokásainak mennyire mélyebb ismeretéről tanúskodik, mint francia társa.²⁸¹ Corneille-t a Horatiusok és Curatiusok küzdelméből csak az érdekelte, milyen tragikus összeütközésbe jutottak általa a római család asszonyai. Ezzel a céllal Livius elbeszélésének csupán egy szeletét értékesíteti; Valerius, a „fetalis”-t megteszi Horatius húga, az egyik Curatius menyasszonya, római imádójának, viszont Horatiusnak is ad feleséget, egy Curatius-lányt, kiről Livius mit sem tud. A római történet szellemét is meghamisítja, mikor úgy adja elő, hogy Tullus király maga jön el Horatius házába, továbbá hogy önké-

²⁷⁶ Lettere I. köt. 318.

²⁷⁷ La Sofonisba di Giangorgio Trissino con note di Torquato Tasso, edita a cura di Franco Paglierani. Bologna, 1884. 10., 12., 13., 17—18., 21.

²⁷⁸ E. Bertana, La tragedia (Storia dei generi letterari), Milano é. n. 22. kk.

²⁷⁹ M. Fabi-kiad. 141.

²⁸⁰ Bertana, id. mű 72—75.

²⁸¹ Ginguéné, Storia della letteratura italiana. Traduzione di Benedetto Perotti. Milano, 1824. VIII. köt. 116. kk.

nyesen bocsátja meg a hős nővérgyilkosságát, mi a Liviusban is megnyilatkozó római jogszokásnak tökéletesen ellentmond. Esztétikailag persze a változások útján Corneille szoros szerkezetű klasszikus tragédiát tudott megszerkeszteni. Aretino célja más: Livius elbeszéléséből a római történet jellemét megragadni. A cím, *Orazia*, nem is a fivére kezétől eleső lányt jelenti, hanem, mint a *Cortigiana*-ban, a nőnemű szóalak összefoglalóan a Horatius-családra és annak történetére vonatkozik. Ő nem is csak egy szeletet dolgoz fel Livius elbeszéléséből, hanem az egészet s rajta mindössze annyit változtat, hogy a darab végén Horatius nem önként, hanem Jupiter égi szózatának parancsára veti magát alá a megalázó büntetésnek. Ezzel a hős hajthatatlan jellemének méltóságát akarta megőrizni. De a korabeli drámai hagyományban sem volt ritka az isteni közbelépés szerepeltetése, mit ő *szervesen* alkalmaz.

Azt hisszük, hogy az irodalomtörténetírás — bár általában elismeri, hogy az *Orazia* Aretino „legérettebb és legtökéletesebb műve”²⁸² s a Cinquecentonak legjobb tragédiája²⁸³ — két irányban is igazságtalan a művel szemben. Egyrészt a klasszikus és shakespearei tragikum sémáját akarja vele szemben alkalmazni, s akkor valóban Aretinónak Celia halálával kellett volna befejeznie a darabot, mint Corneille tette.²⁸⁴ Másrészt kifogásolja, hogy bár megjelenik az *Oraziában* a Nép, azt — egy kisebb epizódtól eltekintve — nem dinamikusan ábrázolja, mint ötven évvel később Shakespeare, hanem megszemélyesítve, egyszerűen lépteti fel.²⁸⁵ Ha azonban az *Oraziát* nem Alfierinek, az olasz klasszikus dráma tulajdonképpen megteremtőjének tragédiáival vetjük össze, hanem a Manzoniéinak szemszögéből nézzük, melyek, az *Oraziához* hasonlóan, a történelemben rejlő tragikumot akarják kifejtetni és nem egy modern tragikus életszemléletet, belenézni egy tendenciózusan kiválasztott s átalakított eseménysorba, más lesz róla a véleményünk. Aretino tragédiáiról módszerének folytatását nem Alfierinél, hanem Manzoni romantikus történeti drámáiban, a *Carmagnola*-ban és *Adelchi*-ben kell keresnünk.

Ami a másik ellenvetést illeti, a Népek a nyugati drámairodalmunk történetében úttörő szerepeltetését, Aretino Livius nyomán alkalmazza. A latin írónál az egységes, kollektív jogi testületként, a törvény letéteményese és képviselőjeként, legfelsőbb ítélő bíróként jelenik meg. Aretino a római történet szellemét hamisította volna meg, ha nem e szerepét szélesíti ki cselekményében, s tagjainak egyéni vélekedését nem szorítja epizódba. Corneille vitája *Orazio* vétkessége körül a *Horace* V. felvonásában csak ügyvédi rabulisztika, azzal szemben, ahogyan Aretinónál a pör a nép közbejöttével lefolyik.

Aretino tragédiájának igazi központi hőse nem is Orazióban vagy Publióban keresendő, ahogyan ezt az olasz irodalomtörténetírás teszi, hanem a római Népből, s ennek felismerése egészen más elbírálást és értékelést jelent a darabban szemben. Horatius a Nép képviselőjében vív meg a Curiatiusokkal. Az ő nevében győz. De törvényeit megsérti hugának meggyilkolásával. Vele kerül összeütközésbe, az ő ítélete alá esik, a darab végén pedig a Jupiter hatalmi szavával támogatott és felmagasztalt római Nép és törvényei maradnak győztesek. Ezzel Aretino éppoly hűen tolmácsolja az általa választott történeti kor jellemét mint Manzoni az *Adelchi*-ben vagy *Carmagnola*-ban. Viszont az a vád sem áll meg, hogy Aretino darabja csak szolgálai megverselése lenne Livius szövegé-

²⁸² *Gaspary*, id. mű II. 2. köt. 128. — *Bertani*, id. mű 310.

²⁸³ *Pl. Graf*, id. mű 163. — *E. Bertana*, id. mű 75.

²⁸⁴ *Pl. Flamini*, *Il cinquecento*, id. mű 263.

²⁸⁵ *E. Bertana*, id. mű 75.

nek,²⁸⁶ mert egyrészt a régi Róma polgári és vallási szokásainak jó ismeretével antik légkört teremt a történet köré, másrészt azt lírai együttérzéssel Rómával azonosuló patriotizmussal adja elő, de itt-ott a maga korának politikájával és életével szemben való állásfoglalását is belelopja.

Corneille-lyal szemben Aretino megtartja Livius minden mellékszereplőjét és önkényessége csak abban áll, hogy a cselekmény alakítása szempontjából még valami pótszerepet szán nekik. Így megtartja Marcus Valerium, akit Tullus Hostilius római király az albai diktátorral, Mellius Fufetiussal a hármaskörrel való megegyezés és szövetség megkötésére a szövetség papjává, „fetialisá”-vá nevezett ki. Megtartja Spurius Furius akit a szövetség végrehajtójává, „Patrus-atyjává” választott. A szövetségekötés Liviusnál leírt szertartásairól is híven számol. De Spurius megtette Publiusnak, Horatius apjának bizalmasává, Valerium pedig hírvivőként használta fel. A Nép mellett, a Duumvirok és lictor is Liviusból átvett szereplők.

A színt a cselekményből kikövetkeztethetően a királyi palota, Minerva temploma és a Horatiusok háza határolják. Középpont van a fórum. Az egész történet itt játszódik le.

A szövetség létrejötte után Publius leányát, Celiát (Corneille Camillenek hívja) Dajkája és Szolgálólánya kíséretében Minerva templomába küldi, hogy az ott összegyűlt néppel együtt —, mely már itt megjelenik a kulisszák mögött — a békéért imádkozzék. Bezárt minden bolt, hallgat minden mesterség, pihen a kovács kalapácsa. Szinte leopardii ünnepi hangulat uralkodik a városban. De a templomba induló Celia (I. fv. 2. jel.) nem tud egyebet látni a már elhárított küzdelemben, mint a maga egyéni érzelmi problémáját: a két csapat szembeállításában testvérei vagy szeretett vőlegénye legyen-e gondjainak főtárgya. E körben forgásból, a dajka jótanácsai ellenére, kiszabadulni nem tudó kesergés kitűnően van ábrázolva. Celia álma is már előrevetíti a tragédia árnyékát.

A II. felvonás elején Spurius és Publius a kedvező előjelekről beszélgetnek, melyek a küzdelemnek a rómaiak javára való eldőlését jövendölik. De Tullus király megbízásából Titus —, hogy Manzoni szavával éljünk, ő a Dajkával, Szolgálólánnyal együtt az „ideális” szereplők közé tartozik — hozza Publiusnak a hírt Horatius győzelméről. Közben körük gyűl a nép (3. jel.), melyet a hírhozó felszólít, hogy pálmát és babért szórva az útra, menjen a győző elé. Öröme jeléül nyissa meg a börtönök kapuját, Publicium pedig — ki két fiát vesztette el a küzdelemben — tekintse az egész Nép atyjának.

Azonban ünneprontónak a dajka érkezik s beszámol Publiusnak, hogy Celia, mikor a templomban megtudta a párviadal kimenetelének hírért, elájult. Követi őt az elárvult menyasszony, s apa és lánya találkozását valóban meglepő egyszerűséggel tudja Aretino megjeleníteni (*Celia*: Apám, óh apám! *Publ.*: Drága lányom, édes lányom, mire való? *Cel.*: Szerelemnek nincs törvénye). A fiatal lány a színen újból elájul. Nem képes őt megvigasztalni apja biztatása, hogy a haza előbbre való minden egyéni érzelemtől.

A III. felvonás is azzal indul, hogy a Dajka beszámol Publiusnak és Spuriusnak Celia változatlan kétségbeeséséről. De máris átviharzik a színen a Nép, mely a győztes elé siet. Egy szolga a Minerva-templom kapujára akasztja a győzelmi jelvényeket, mert Orazio úgy ezt, mint egyéb megtiszteltetéseket elhárított magától. E Liviusnál nem szereplő vonással Aretino még rokonszenvesebbé teszi a hőst a római Nép előtt, de előttünk is. Celia újból jön panaszaival,

²⁸⁶ Paduai Titus Livius első könyve, Fordította Vajdady Géza (Római remekírók). Pest, 1868. 22—26. fejezetek.

miket az sem csendesít, hogy a Dajka azt ajánlja, mint vesztaszűz szentelje magát vőlegénye emlékének. Két római jön beszélgetve s Celia — a nép ez egyedüli dinamikus megjelenésében — hallgatja a közvélemény megnyilatkozását bátyjának szerénységéről s arról, hogy látták apját, amint Spurióval ünneplőruhában megy a győzött fogadni, feledve másik két fia halála fölött érzett fájalmát. De őt ez sem győzi meg. Siránkozása új táplálékot nyer abból, hogy megpillantja vőlegényének a templomkapun függő köntösét, melyet ő maga szőtt neki. Mindenki elsietett Orazio elé, de hiába a Dajka biztatása, ő nem tart velük. A Dajka szeretné most már hazavinni úrnőjét, hogy ne rontsa az ünnepet, de késő.

Belép Orazio — a III. felvonás 4. jeleneténél tartunk! — Az első pillanatban meg sem ismeri hűgát, azután megrója, hogy a Haza iránti kötelességét és fivéreinek szeretetét vőlegényének gyászolásában egészen elfeledi. A király, aki maga kísérte, már palotájába vonult. Az ünneplő nép közt tovább siránkozó Celia végül is annyira felháborítja Oraziot, hogy keblébe dőfi törét, de azonnal oda is szól Dajkának és Szolgálólánynak, vigyék a házba és gondozzák sebet.

Itt kezdődik a Népnek, mint politikai hatalomnak cselekvő szerepe. Eddig csak szóltak róla, vagy statisztaként volt jelen, csupán két beszélgető tagja fejezte ki véleményét az eseményekről. Most első szavaival a közönséghez fordul, esetleg megbocsáthatónak, de súlyosan elítélendőnek mondván tettét. Erre előlép Publius és rosszalja a Nép hangulatát, mert ha az egy lenne a Törvénnyel (S'oggi legge, e non Popolo tu fusse) — mondja — fiával kapcsolatban csak jutalomról s nem gáncsról lehetne szó. Állítja, hogy jól cselekedett húga megbüntetésével s annak felelősségét maga is kész vállalni. De azután észbe kap. A törvény nevében fia bűnös, megmentésének érdekében fordít a dolgon és azt — mit az imént a Nép fölé helyezett — „vak”-nak, „süket”-nek nevezi. Egyben hízelegve fordul a Néphez, mert csak benne bízik.

De a Nép máris jelzi, hogy Orazio esete a törvény elé tartozik s őt a király elé vezették. Maga is oda indul, hogy tanúja legyen a további fejleményeknek. Publio, hogy Horatiussal való teljes szolidaritásának jelét adja, megparancsolja a Dajkának és Szolgálónak, hagyják ott érdeme szerint Celia testét és menjenek a házba. Ám a Dajka teljes elismeréssel adózik Celia hűségének és igaz poézissel (v. ö. Zrínyi) koporsójának a nagyvilágot s annak fedelének a levegőjét mondja. A szolgáló siratása is hangsúlyozza az elhunyt szeretetreméltóságát, míg a felvonást lezáró kórus kinyilvánítja, hogy Publius látszólagos kegyetlensége lányával szemben taktikai fogás fia megmentésére. Siet a királyhoz.

A következő (IV.) felvonásban Spurio háza előtt találja Publiust, mert az titkos sugallattól visszatartva, nem ment a király elé. Liviust pontosan követve, elmondja neki, hogy Tullus duumvireket nevezett ki a gyilkosság kivizsgálására, melyre a törvény vesszőzést és akasztófát rendel. Ítéletük ellen azonban a Néphez fellebbezhet, mi lehetőséget nyit kegyelem gyakorlására. A duumvirek meg is jelennek Orazio kíséretében, aki a király előtt bátran, önértetesen viselkedett. A törvény betűjét kell, hogy képviseljek Publiussal való vitájukban, hiszen a tényállás világos, ha csak az apa meg nem esküszik, hogy nem fia a tettes. Publius kikel e hipokrizis ellen. Felhossa érvül, hogy törvényen kívüli állapotban éltek, mert Róma sorsát a Horatiusokra bízta s az életben maradt győző lépett minden törvény helyébe, csak az ő hősiességének gyümölcseként léphet újból érvénybe királyi hatalom és törvény, no meg apai büntető hatalmára is hivatkozik, melyet érvényesítene, ha bűnösnek tudná fiát. De sem

az érvek, sem az udvar irigyeinek fondorlatai ellen való kikelésé²⁸⁷ —, melyben Aretino általunk jól ismert állásfoglalása jut újra hanghoz az egykorú állapotokkal szemben — nem járnak eredménnyel. A duumvirek jelt adnak Horatius elfogatására. Ez azonban egy rövid mondattal: „Io al Popolo appello” a Néphez fellebbez és végét veti a meddő vitának. Erre a duumvirek, kiket Publius hipokrizissal vádolt, bírákból magánszemélyekké változván, az apa pártjára állnak, s a liktör máris barátilag hozza a hírt: a király a Nép döntésének kikéréséhez hozzájárul.

A befejező felvonásban Publio és a Nép vitáját gyászos hír előzi meg: a szolgálólány úrnője halála fölött érzett bánatában megölte magát. A tett hitvallás Celia érzelmi igazsága mellett, mit az apának tagadnia kell, hogy fiát megmentse. Érdekében felhozza meggondolatlan ifjúi hevesességét, mire azonban a Nép azzal felel, hogy a bajvívásnál alkalmazott ravasz csele és okos viselkedése a győzelem után, ennek ellentmondanak. Felhozza, hogy — ha, mint a Nép mondja — Oraziónak kímélettel kellett volna lennie húga „hiú szenvedélye” iránt, a leánynak sem szabadott volna elfelejtenie, hogy a Curiatiusok, és köztük vőlegénye, két fivérét ölték meg. Azután könyörgésre fogja a dolgot: „Popolo gentile...” Nemcsak a szenátor-atyáknak kellene fia előtt térdreborulniok — mondja „barokk” képpel —, hanem „a római házaknak, tetőknek, épületeknek, fórumoknak, vízvezetékeknek, mérföldköveknek, oszlopoknak, templomoknak, boltíveknek, színházaknak, termáknak, istenszobroknak, sőt a hét halomnak is”, mert Orazio hősiessége nélkül mindez romban heverne. De könyörületet is akar ébreszteni a maga öregsége és fiának ifjúsága iránt. Annak a kitűnő pszichológiai megfigyelőerőnek alkalmazását látjuk Publius beszédében, melyet a kurtizánok simulékony viselkedésének, a kártyás emberek különböző magatartásának rajzában tapasztaltunk Aretinónál.

Orazio végül is megint megúnja a huzavonát és kihívólag büntetést követel a Néptől. Hiszen „elárulta hazáját, gyűlölte a szabadságot”. Ez hat. A Nép erényeinek és vitéségének elismeréséül, bűnösségének ellenére felmenti: „Kegyelmes Nép! Szent Nép!” — kiált fel Publius. Csakhogy van a Népek egy kikötése. Hajtsa Orazio szimbolikus megalázkodásképp fejét elkendőzött arccal iga alá. Ő fellázad ez ellen s oly szókkal, miket később Giordano Bruno fog ismételni, kifakad: Ha ebben a jogrendben meghal, majd feltámad egy jobb és igazságosabb korban.²⁸⁸ A liktornak, aki iga alá akarja kényszeríteni, hajába és szakállába kap, de sem e tettben, sem a Nép hozzá fűzött megbotránkozó megjegyzésében nem vélünk komikus szándékot felfedezhetni,²⁸⁹ csak a szenvedély drasztikus kifejezése akar az lenni.

Azonban a körülállók egyszers csak zavaros mormogást hallanak, mely isteni szózáttá erősödik és villámlás, mennydörgés közt megparancsolja Orazió-nak, vesse magát alá a Nép akaratának. Céliát díszes sírba helyezték ott, ahol eddig temetetlenül feküdt —, de nem vőlegényével együtt, ahogyan Corneille rendezi. — Erre Orazio megadja magát, a kórus pedig afelett való örvendezéssel zárja le a tragédiát, hogy a hős megtért a Nép iránt való engedelmességre ha úgy tetszik, ez a „bukás”-a — és az apa megszabadult a „fájdalmak börtöné”-ből.

A darab e vázából talán elég világosan kitűnik a cselekmény kitűnő pszichológiai megokoltsága s a történeti szemlélethez való tudatos hűsége.

²⁸⁷ *Fabi*-kiad. 200.

²⁸⁸ Uo. 216.

²⁸⁹ *Flamini*, id. mű 263. „Azt mondhatnók, hogy a tréfás kedvű isteni Pietro egy kisé, gúnyt akart űzni az általa kiagyalt kollektív egyéniségből.”

De nem tűnik ki belőle az a sikeres korhű eszményítés, mit Aretino Livius elbeszélésébe lehelt. Publius kikel a zsarnokság ellen s hirdeti a rómaiak és albaiak békés együttélését. A duumvirek egészen metastasioi hangon dicsérik a jó királyt,²⁹⁰ aki Népének hű pásztora. De főleg azt kell kiemelnünk, hogy a szereplők ajkáról ismételten hangzik el a római haza szeretetének és a „derűs római szabadság”-nak („Romana libertà serena”) dicsőítése.²⁹¹ Aretino politikai hitvallásának utolsó elvi megnyilatkozásait kell benne látnunk, ahogyan a *Talantában* és *Ipcritóban* már kibontakozó életfilozófiájának és humanizmusának elmélyüléséről tanúskodnak. A darabban szereplő nők és a kórus beszédében van valami melankólikus líraiság, mi vajmi hasonló a Manzoni *Adelchié*-jéhez. Legnagyobb boldogság meg sem születni vagy kora ifjúságban meghalni.²⁹² Hiszen az ember sorsa csak szenvedés, amibe nem lehet belehalni, mint az örömbé.²⁹³ Ezek közül alig van két derűs napunk, de az élvezet virágján is ott csúszik már a fájdalom kígyója, csak a szenvedély halhatatlan.²⁹⁴ Békében az ember a kék rabja, háborúban a kegyetlenségé.²⁹⁵ Egyedüli vigasz a jóság és megbocsátás, mi istenné emeli az embert.²⁹⁶

Mint vallásos munkáihoz és vígjátékaihoz, a barokk kor tragédiájához is ragaszkodott. Persze csak álarc alatt tehette. Az *Oraziát* a III. Pálnak ajánlott 1546-i első kiadás után 1604-ben újra nyomták Giuliano Goselini neve alatt *Amore di patria* cím alatt és előadták Velencében.²⁹⁷

(Folytatjuk.)

²⁹⁰ Id. *Fabi*-kiad. 145, 196.

²⁹¹ Uo. 147., 159., 215., 164., 213.

²⁹² Uo. III. fv. eleje 176., IV. fv. 203. — *Ragionamenti* II. r. 2. nap., id. kiad. 310: „Non si muore di doglia”.

²⁹³ Uo. IV. fv. 196.; III. fv. kórus. — *Ragionamenti* I. r. 2. nap. — *Lettere* I. köt. (Scr. d'It.) 372.

²⁹⁴ Uo. IV. fv. kórus, 206—207.

²⁹⁵ Uo. III. fv. eleje, 176.

²⁹⁶ Uo. V. fv. 214. — *Lettere* I. köt. (Scr. d'It.) 372.

²⁹⁷ *Stiefel*, Ein unbekannter Betrug im italienischen Drama des XVI. Jhs. Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte V. köt. 6. — *Bertani*, id. mű 311.

Agis tragédiája I. rész

ELEK OSZKÁR

Bevezetés

A XVIII. század hetvenes éveiben nem német, hanem francia kultúra volt otthonos Bécsben. Francia színházat is alapítottak, ahol a francia drámaköltészet klasszikusait és újabb alkotásait adták elő. Ebben az időben Bécsben élt Bessenyei György és kortársaival — Laczka, Jankovich — együtt mélységesen vonzódott a francia irodalomhoz. Az udvari könyvtár igazgatója, Kollár Ádám hívhatta fel Bessenyei figyelmét a francia irodalmi művekre. Így talált rá Bessenyei Guérin de Bouscal *La Mort d'Agis*-ára. Bessenyei György lelkét megragadták a Guérin de Bouscal tragédiájából közzétett szemelvények is. Plutarchos Agis-ához és Kleoménészéhez a francia költő juttatja el Bessenyeit.

Plutarchos lelkesedést tudott kelteni századokon át. Plutarchos-t a legtermészetesebb feltevés szerint Bessenyei is olvasta, de nem eredetiben. Nem valószínű, hogy német átültetésben került a kezébe, mert ekkor még nem volt olyan német Plutarchos-fordítás, amely Bessenyei lelkét megragadta volna. Nem így a francia irodalomban.

Feltehető, hogy Bessenyei Plutarchos-t Jacques Amyot bourgeois-i egyetemi tanár fordításában ismerte meg. Guérin de Bouscal Bessenyeit nemcsak ráébreszti Plutarchos-ra, hanem szinte kézenfogva vezeti el Amyot-hoz. Az esztétikai fejtegetés fonalán meg fog mutatkozni az is, hogy Bessenyei alakító, lelki motívumokkal dolgozó költő módján fordítja a maga javára azt, amit Plutarchos-ban talált.

I.

Agis tragédiájának felépítése

Agis tragédiájának felépítésekor a drámai alakítás kérdése nyomul előtérbe. Ez a munka hármas tagoltságú: hogyan mondják el a Parfaict-testvérek¹ Guérin de Bouscal Agis-ának tárgyát, mit ír Plutarchos a spártai hősről, s mindez milyen alakot ölt Bessenyei tragédiájában.

A Parfaict-testvérek ismertetik Guérin de Bouscal Agis-át: Leonidas, Agis királytársa el akarja gáncsolni veje, Agis reformtörekvéseit. Leonidas bajba jut, elítélik. Leányának, Chélonide-nek, Agis feleségének könnyei annyira hatnak férjére, hogy Leonidas büntetését számkivetésre változtatja. A harmadik felvonásban fordulat áll elő: Leonidas pártja megerősödik, Agis-t elnyomják. Agis felesége Leonidas-tól most ugyanazt a kegyet kéri, amelyben Agis részesítette volt Leonidast. Ezt csak akkor kapja meg, amikor az ítéletet már végrehajtották.

¹ Parfaict (François) francia drámai kritikus, együtt dolgozott testvérével, Claude Parfaict-val. — Szerk.

Részletezőbb Plutarchos *Agis*-a². Leírja, hogy a fényűzés és a pazarlás nagyon elharapózott Spártában. Két királya volt : Leonidas és Agis. Leonidas életmódja eltért a hazai erkölcsöktől, mert sokáig élt Keleten, a szatrapák palotáiban. Az ázsiai életmódot akarta meghonosítani Spártában is. A kiváló tehetségű nagyon fiatal Agis, noha anyja, Agesistrata és nagyanyja, Archidamia kincsei és kicsapongásai közt nőtt fel, megedzette magát a gyönyörökkel szemben. Spárta sorsának javítására törekedett. Lysander, Mandrokles és Agesilaos vállvetve támogatták. Agesilaos azért volt oly buzgó híve, mert általa adósságaitól akart megszabadulni. Leonidas alattomban dolgozott ellene. Elrágalmazta, hogy Agis önző célból akarja az adósságlevelek eltörlését és a földosztást, sőt vitába is szállt vele. A nép Agis-hoz folyamodott.

Egy ősi törvény alapján Lysander perbe fogta Leonidas-t. Heraklidának nem szabad idegen nővel házasságra lépnie, Leonidas pedig ezt cselekedte. Leonidas az Akropolis templomába, a *chalkiokostá*-ba menekült. Leánya elhagyta Kleombrotos-t, apja mellé állt. Az ephorosok kiszabadították Leonidas-t, de elűzték őket, helyükbe másokat tettek, köztük Agesilaos-t. A sok jószággal rendelkező, de eladósodott Agesilaos a legszebb terveket is megsemmisítette. Agis-sal elhitette, hogy legokosabban úgy cselekszik, ha reformterveit nem egyszerre hajtja végre és a javak felosztása csak az adósságlevelek elégetése után következze be. A *klariák*-at az agorára hordták, elégették. A földek felosztása ügyében Agesilaos erősen ravaszkodott. Később Agis hadba vonult, Korinthos mellett csatlakozott Arathos-hoz. Agesilaos ellenfelei, látva a veszedelmet, Leonidas-t Tegeából hazahozták. Agis ismét az Akropolis templomába menekült, Kleombrotos pedig Poseidon templomába. Kleombrotos felesége, Chilonis, apjának (Leonidas-nak) könyörög férje életéért.

Leonidas törbe akarja csalni Agis-t : ennek bizalmas barátai börtönbe csalják. Agis az ephorosoknak bátran kijelenti, nincs mit megbánnia. Halált mondanak reá, a *dechás*-ban ki is végzik. Ott terem a nagyanyja, Archidamia és anyja, Agesistrata. A bakók őket is megölik.

A polgárok nem titkolták, mennyire gyűlölik Leonidas-t és Amphares-t, mert ennél esztelenebb tett egész Spártában nem akadt.

Bessenyei előtt Guérin de Bouscal *Agis*-ának a két Parfaict-testvértől közölt váza egy Agis-dráma körvonalaait villantotta meg, Plutarchos pedig jelentős részlet-adatokkal járt kezére. Most azt kell vizsgálnunk, hogyan alakítja anyagát a költő a francia drámára sajátosan jellemző *hármasság* követelése szerint. Itt tudatossággal állunk szemben. Bessenyei a helyet így jelöli meg : „A játékpiazt mutatja Spártába a’ Leonidas’ Király Kastélyát”. Így szembe-szökő, hogy az egész cselekvény egy helyen folyik le.

Érdekesebb, nehezebb is az *egy nap alatt történés* tudatosságának kifejezése. Telonis azt mondja Agiarisnak, hogy Agis és Kleombrotos *ma* a néppel pártot ütött (I. játék, 4. jel.). Amfares azzal biztatja Agis-t, hogy Leonidas *ma* nem lesz ellenük (II. ját., 5. jel.) ; Agistrat hosszú elmélkedést mond Agiarisnak, s így végzi :

Spárta lármájában, hidjed, *ma* el-mulunk,
Mint száradt levelek, a’ földre le-hullunk.

(II. ját., 6. jel.)

² Párhuzamos életrajzai XXXVII.

Agis arra akarja rábeszélni Leonidas-t, hogy térjenek vissza Lykurgos törvényére :

Mint volt, olly boldognak formáljuk *ma* Spártát
(III. ját., 1. jel.)

Leonidas azt mondja Agesilaus-nak, kedvére van, hogy *ma* hívségre állott (III. ját., 2. jel.). Telonis, Kleombrotos felesége, bizakodva vallja : megmutatja *ma* az istenek ellenében, hogy férjének élni nem lehetetlen (III. ját., 5. jel.). Agiaris Leonidas-nak Agis-ért való könyörgésekör is emlegeti a *mai napot* (III. ját., 6. jel.).

Agistrat esdekelve kéri fiát, Agist :

Fussad, Agis, kérlek, el-veszett Hazádat,
Ne fessed véreddel *ma* áldozatodat.
(IV. ját., 1. jel.)

Kleombrotos így biztatja a nádszálként ingó Agis-t :

Tsinálj irigységet *ma* ditsőségeddel
'S ne féld a' poklot a' nagy Vitézségeddel.
(IV. ját., 4. jel.)

A cselszövő Agesilaus sem feledi, hogy *egy nap alatt* rendet kell teremteni Rút alattomosággal erre figyelmezteti Leonidast :

Agis és Kleombrot zúgnak még ellened,
Ezekhez keménynek kell, uram, *ma* lenned.
(V. ját., 1. jel.)

Agis azt mondja Kleombrotosnak, hogy inkább választja *ma* a sötét koporsót, csak híre ne vesszen vitézi nevével (V. ját., 3. jel.). Haldoklásában arra kéri az isteneket, hogy haraggal sohase nézzenek szeretteire :

Véres áldozatját ... bennem ... *ma* Hazámnak
Lássátok ... ez oka kínos halálomnak.
(V. ját., 6. jel.)

Jellemző, hogy tragédia mindegyik jelentős alakjának ajkáról és mind az öt fevonáson át, mintegy a tudatosságnak elmélyítéséül, elhangzik, hogy Agis sorsának 24 óra alatt el kell dőlnie.

Újabban Maulmier azt írta Racine-ról, hogy valóságos *magicien des unités*. Ha a fiatal Bessenyei nem is varázslója a hármas egységnek, de az, hogy annak leleményes mestere, kivált a harmadiknak, a *cselekményegység tervét követő kiépítésnek* mozzanatában mutatkozik meg.

Agesilaus arról igyekszik meggyőzni Agis-t, „a nagy görög herceget”, csak az mentheti meg, ha sok adósságától megszabadítják. Másfelől Leonidas azt panaszolja Amfares-nek, hogy trónját az „ostoba község” megunta. Amfares így világosítja fel :

Agis lármázza őt fel Kleombrottal,
Kik titkon hartzolnak *ma* Királysággal.

Leonidas kéri Amfares-t, hódítsa meg ügyének Demokares-t és más főembereket. Telonis, Kleombrotos felesége, arról beszél férjének, hogy nagy a veszedelem, növekedik a kínos pártütés, szóljon Leonidas-nak. Spárta nyugtalansága miatt Agiaris lelke is így gyötrődik. Leonidas leányának, Telonis-nak panaszolja, hogy veje, Kleombrotos pártot ütött ellene. Kéri, hogy férjét térítse el veszélyes tervétől (I. játék). Demokares arra kéri Leonidas-t, szabadítsa meg a népet terhétől. Térdre hull előtte. Meggyőzte ; a király elrendeli, hogy égessék el a kötésleveleket. Az adósságaitól megszabadult Agesilaus Leonidas kegyét keresi, Amfares előtt pedig igyekszik menteni képmutató viselkedését. Agiaris és Telonis a játékpiacon figyelőn hallgatja Agesilaus-t. Arra eszmélnék, hogy férjükkel kell tanácskozniuk. Amfares kifakad Kleombrotos ellen, hogy Agis-sal együtt Leonidas ellen tör. Agistrat, Agis anyja elpanaszolja aggodalmát Agiarisnak. A hű feleség kész arra, hogy „a bús vitézekhez” menjenek, meg kell menteni őket. Agis kéri Leonidas-t, legyen kegyelmes atya népéhez, ossza fel Spárta földjét a szegények között Lykurgos szellemében. Leonidas hajlik is erre, de azért elrendeli, hogy Agis-t és Kleombrotos-t vegyék őrizetbe, csak a bocsánatot nyert Agesilaus maradjon vele. Agesilaus vádat emel Agis ellen : vitéz cseléd ez, de „titkon igen dúl”. Agiaris és Telonis kihallgatja ezt a beszélgetést is : ha nem lehet hűségre bírni, Agis-t és Kleombrotos-t el kell veszteni. Az elkeseredett Telonis atyját (Leonidas-t) törrel akarja eltenni láb alól, de Agiaris elrántja a döfés elől (III. játék).

Telonis esdekelve kéri Kleombrotos-t, hogy meneküljön. Elmondja férjének és Agis-nak : hallotta, hogy Leonidas halálra ítélte őket. Amfares kijelenti, hogy a nép „újonnan kizúdul”, Lykurgos törvényének visszaállítását követeli (IV. játék).

Agesilaus arra biztatja Leonidas-t, hogy törje le a hűtlen pártütőket : Agis és Kleombrotos kövessék meg királyuk „sérült méltóságát”.

Leonidas rájuk olvassa, hogy megcsúfolták. Megkegyelmezne, ha vétke-ségüket elismernék. Agis ingathatatlan, de Kleombrotos megtántorodik. Demokares átdöfi Agis-t. Leonidas, bár részvételt van Agis iránt, méltósággal hirdeti :

Reszkessetek egy nagy főnek hatalmától,
Öjjátok magatok el-búsulásától.

(V. játék)

Bessenyei érezte : a cselekvényegység megköveteli, hogy Leonidas száműze-tésének és visszatérésének mind Plutarchos-elbeszélte, mind Guérin de Bouscal-felhasználta mozzanatát el kell ejtenie ; mellőznie kell Agis hadbavonulását is, noha ez Plutarchos elbeszélésében a hősré nézve jelentős fordulat. Különben Plutarchos bőséges adatait az *unité d'intrigue* elve szerint, az egységesnek kitervelt cselekvény szövetébe fűzi.

Dramaköltői mérlegelésre vall már az is, hogy Agis nem királytársa Leonidas-nak, hanem főembere.

Plutarchos Agis-ában, mint láttuk, Telonis először az Agis-üldözte Leonidas mellett tart ki, majd férjét védi.

Bessenyei Leonidas-a erre kéri leányát :

Állj mellém, Telonis ; esedezz férjednél,
Hadd leljen örömet atyád hívségénél.

(I. ját., 6. jel.)

Bessenyei Telonis-nak atyja mellett férje ellen való segítségkérése indítékát úgy olvasztja a maga egységes cselekvényébe, hogy azt a jelenbe vetíti. Még egy szembeszökő mozzanat kapja meg a figyelmet a Plutarchos-szal való összevetéskor: a görög író leírásából Bessenyei úgy menti át Agesilaus mesterkedését, hogy cselekvény-alakító erőt ad neki. Megfontolt tervszerűsége sugalmazza ezt neki: el kell ejtenie, hogy Leonidas törbe akarja csalni Agis-t és Kleombrotés-t, csupán a bűnösség-elismerés mozzanatát kell értékesítenie.

Az egység szempontja kívánta azt is, hogy a görög író egy helyének csak lírai visszaverődését éreztesse velünk. Plutarchos-nál Archidamia és Agesistrata áldozata lesz Leonidas gonoszságának, Bessenyeinél Archidamia nem is szerepel, Agesistrata (Bessenyeinél *Agisrat*) pedig *sejti* a maga végétét. Fiának, Agis-nak fuldokolva mondja:

Az Egek kegyelmét tovább nem kívánom,
Utolsó végemet koporsódon várom.

A hármasság gyilkosság iszonyata Bessenyeinél *baljóslatú megérzéssé enyhül*. A vérvörös szín halványítását nemcsak a *bienséance* törvénye javallotta, hanem a cselekmény egységének elve is követelte. Ezért ajánlatos mérlegelnünk Laczka Jánosnak következő nyilatkozatát Bessenyei három tragédiájáról: „A maguk nemekben valóságos remekek, melyekben mind a játész személyeknek a történethez való kíválgatása, mind a felvonásoknak és a jelenéseknek elosztása valóságos théátrumi regulák szerint vagynak kitalálva”.³

A jóbarát elragadtatása mögött rátalálunk a meghitt ember értesülésére is. Az a Laczka János, akit Bessenyei tanított a francia nyelvre, bizonyára magától a költőtől tudta, hogy az hőseit forrásaiban milyen tudatosan válogatta meg és mennyire átgondolta tragédiája megépítését. Igazolni igyekeztünk, hogy *Agis tragédiájá*-ban Bessenyei nemcsak „theátrumi regulák”, hanem sajátképp való *francia regulák* után indult.

1772-ben nemcsak a francia Guérin de Bouscal sugalmazta tárgy jutott el a magyar irodalomba, hanem a feldolgozásnak szigorúan francia módja is. Ebben a mozzanatban *Agis tragédiája* Nyugat szellemének áramkörébe kapcsolódik.

Egy pilantást vetünk a *hármasság útjára*, mert — mint fejtegetéseinkből kiderült — Bessenyei tudatosan dolgozott a *trois unités* elvei szerint, és iránymutatásukat követte.⁴

Racine (Britannicus) egyszerű, egy nap alatt lepergő és olyan cselekményt kíván, amelyet végefelé haladtában a személyek érdeklődése, szenvedélye és érzelmei tartanak fenn. Boileau *Art poétique*-jében simán gördülő alexandrinusokban ezt hirdeti:

Nous voulons qu'avec art l'action se ménage,
Qu'en un lieu, qu'en un jour un seul fait accompli
Tienne jusqu'à la fin le théâtre rempli.

(III. ének)

Bary kiemeli: a hármasság akkor győz, mikor a dráma lélektanivá lesz, mikor megszabadul az epizódok torlaszától: „A hármassággal nem lehetett Shakespeare-ünk, de volt Racine-ünk.”

³ Ballagi Aladár d. m.-nek Függelékében.

⁴ Ide sorolhatók: *Arisztotelész* (Poétika), *Horatius* (Ars poetica), *La Taille* (Art de la tragédie), *Jodelle*, *Raoul Morçay*, az olasz *Robortello* és *Castelvetro*, *Jean Mairet*.

A hármasság dramaturgiai elve átöröklődik azokra az írókra is, akiknek, Laczkával szólva, „a theatromi regulák” Bessenyei lelkébe való gyökereztetésében bizonyára döntő szerepük volt: D'Aubignac-ra, Batteux-re és Voltaire-re.

D'Aubignac *Partique du théâtre* c. műve (1657) kedvelt munka volt. Haraszti Gyula elismeri róla, hogy mélyre hatolt és Racine irányát előkészítette.⁵ A cselekvényegység fejtegetésekor D'Aubignac Arisztotelészből indul ki. Rámutat arra, hogy a lehető legegyszerűbbnek kell lennie. Szigorúan követeli, hogy az írónak a hely egységéhez is erősen kell ragaszkodnia, az idő egységéről szólva gúnyosan említ egy drámát, amelyben az idő egysége ellen való súlyos vétségek megdőbbséget okoztak.

Charles Batteux a kor egyik legnépszerűbb esztétikusa sem marad el D'Aubignac mögött. Kazinczy, Berzsenyi, Csokonai és Verseggy is szívesen forgatták. Mennyire megszívlelhette Bessenyei Batteux dramaturgiai tanácsát: „Ha a cselekvény, amelyet látok, egy évig, egy hónapig, több napig tart, míg én azt körülbelül három óra alatt láttam megkezdődni és befejeződni, ráismerek a mesterkedésre”.⁶

Last, not least: az elméletíró Voltaire Bessenyeit annyira lenyűgözi, mint Voltaire, a költő. Voltaire nagy tisztelője volt a hármasság egységnek.

A franciák túlzott egységtiszteletét Lessing szigorúan bírálta a *Hamburgische Dramaturgie*-ban öt évvel *Agis* tragédiájának megjelenése előtt. Lessing bírálata Bessenyei fülében a *flatus vocis* semmiségébe enyészett. Lelke a „theatromi regulákat” szívesen fogadta, kivált amikor olyan nagytekintélyű írók hirdették őket, mint D'Aubignac, Batteux és Voltaire. Mint magának *Agis* tragédiájának ebből a szempontból való vizsgálata bizonyította, intésükre gondos és vigyázó tudatossággal igazodott.⁷

Závodszy (Széchy) Károly azt írja Bessenyei György című munkájában, hogy a nagy testőrírő *Agis*-ában meghajolt az egységek „merev” követelése elé: „Mily természetellenes volt, hogy rövid 24 óra alatt fogant és bukott el a szeretet, fakadt és állt bosszút a gyűlölet.” (104. l.) Igaz, a természet ellen, de a francia dráma szellemében és a francia dramaturgia parancsszavára cselekedett. Nem is cselekedhetett volna másképp. Nemcsak a tragédia felépítése vall Bessenyei élnék tudatosságára, hanem *Agis* alakjának megteremtése is.

II.

Agis

Éber kutatásra vár annak kiderítése is, vajon a hős alakításában hatott-e Bessenyeire Guérin de Bouscal, Amyot és Amyot közvetítése útján Plutarchos.

Két nagy kritikai elme világít rá arra az útra, amelyen megindulunk: Bayle és Alfieri.

Pierre Bayle, Voltaire előtt a francia irodalom legélesebb szellemű írója, *Agis*-ről ezt írja a *Dictionnaire historique et critique*-ben: „Azt vette a fejébe, hogy királyságát Lykurgos törvényének visszaállításával jobb útra tereli, de

⁵ Corneille és kora. 428.

⁶ I. k., 295—6.

⁷ A Shakespeare-t támadó és gúnyoló Voltaire-t éles szemmel vizsgáló Lounsbury Tamás, a Yale-egyetem tanára, Shakespeare and Voltaire-jében (London, 1902.) rámutat arra, milyen sérthetetlennek tartotta Voltaire a hármasság egységét.

összeroskadt olyan vállalkozás súlya alatt, amely csak kellemetlen lehetett mindazoknak, akik nagy vagyon birtokában voltak és akik annyira hozzászoktak a gyönyört nyújtó élet édességéhez, hogy nem tudtak volna megelégedni Lakedemónia régi fegyelmével”.⁸ Ez a tárgynak nemcsak történeti, hanem esztétikai tekintetben is okos átvizsgálása. Egyik tragikumelmélet így magyarázta volna: a túlzásba vitt erény tragikuma ez. Bayle kritikája ezt fejezi ki.

A másik Vittorio Alfieri álláspontja. A legnagyobb olasz tragédiaírónak szokása volt, hogy megbírálta a saját szomorújátékait. Így cselekedett *Agide*-jével is. Arra utal, hogy ez az ő negyedik szabadságotragédiája. Jól látja, hogy benne a szabadság isteni szenvedélye (*questa divina passione*) sajátos alakot ölt azért, mert király szívében ver gyökeret. Ez azonban így hihetetlen, azért inkább fenséges és eszményi hősnak tartja, mint valószínűnek.⁹

Bessenyei György, mint előtte Bayle, utána Alfieri, eleven erővel érezte ezt a két mozzanatot: a gazdagokkal való szembe kerülés súlyos helyzetét: erre Bayle utalt, de érezte azt is, amit később Alfieri látott élesen: mint király Agis valószínűtlennek tűnnék fel a maga reformtervével, ezért lett Leonidas-nak csak főembere.

A Parfaict-testvérek közlik Guérin de Bouscal *La mort d'Agis*-ából a hősnak egy ünnepi beszédét. Ebben Agis annak az időnek szellemét ecseteli, amelyben Lykurgos törvényének útján jártak: minden lélekben az erkölcs élt, jutalmát a jótétemény önmagában találta meg; a katonának fontosabb volt a becsülete, mint a zsákmány, az ember akkor volt boldog, ha az országot tudta boldognak, a szónok őszintén beszélt s az igazság mérlege nem ingott meg:

Les trônes de leurs Rois n'étoient point revêtus
Des ornements de l'or, mais de ceux des vertus.

Látja a nyomorúságot is, mely a törvények megvetése miatt támadt. Sötét színben festi, hogy a szükség a kínlódo szegényt olyan dologra kényszerítheti, amilyenre különben sohasem gondolt volna; a nyomorúsággal számkivetés, orgyilkosság, mérég, tűzvész, szentségtörés, hitszegés borzalma jár és mindaz, amit valaha kifőzött a pokol.¹⁰

A Parfaict-testvérek így jellemzik Guérin de Bouscal *Agis*-át: „Agis szerepe nagy és nemes elejétől végéig, szilárdságát balsorsa semmiképp sem rendíti meg.”

Közlik a IV. felvonás 3. színét: Agis és Leonidas nagy jelenetét. Leonidas nem tagadja meg sajnálatát Agis-tól:

Je condamne ton crime et je plains ton malheur.¹¹

Agis erre azt feleli: az ő fájdalma alattvalói szerencsétlensége okozza, tanúi az istenek lehetnek, hogy csak a szegényeket félti. Mikor feleségére gondol,

⁸ Ötödik kiadás, Bazel, 1738. 96—97.

⁹ *Vittorio Alfieri, Opere*, Piacenza, 1811. XXII. k., 297.

¹⁰ Id. m. 217.

¹¹ Leonidas még egy jelenetben fejezi ki Agis sorsán való szánakozását. Leányának, Agis feleségének ezt mondja:

Je l'aime comme vous & je me plains du sort
Dont la juste rigueur le destine à la mort.
(IV. felv., 2. jel.)

könnyekre fakad. Gyengéden szereti Chélonide-et, imádoztjának mondja, sorsán kétségbeesik ; fáj neki, hogy többé nem látja. Attól tart, hogy az ő végzete gyászosan hat felesége sorsára is :

Je tombe au précipice & pour comble de peine
Je suis trop assuré que ma chute t'entraîne.

A francia költőnek ez a nagy eszméért küzdő és mélyen érző Agis-a megragadta Bessenyeit, de lenyűgözte az a kép is, amelyet Amyot és Plutarchos rajzolt róla.

Amyot *Plutarchos*-ában Bessenyeit bizonyára megkapta Agis és Cleomenes arcképe is. Egymás mellett vannak, alattuk középben Amyot egy versét olvassuk arról, hogy Agis jótékony szíve és királyi bátorsága más időt és erővel teljesebb kezet érdemelt volna. Spárta ügye bizonyára diadalt arat, ha árulók el nem gáncsolják ; ahelyett, hogy Spárta megbecsülte volna, a maga gyaláztatára, új törvényhozójával barbár módon bánt el.¹²

Amyot-nak ez a kis verse rámutat Agis jólelkűségére, gyenge akaraterejére és arra, hogy tragikus elbukását ezek okozhatták. Amyot hatott még Bessenyeire találó összefoglalásával és lapszéli jegyzeteivel is.

A *sommaire*-ben Amyot kitűnő szabatosággal beszél el Agis és Cleomenes történetét (II. köt., 339. l.). Bizonyára tanulságosabbak voltak és nagyobb erővel hatottak Bessenyeire Amyot oldaljegyzetei. Az egyik *annotation marginale*-ben Amyot arról akarja meggyőzni olvasóit, hogy nincs olyan szenvedély, amely a nagyokat inkább hatalmába kerítené és jelentősebb kárukra volna, mint a becsvágy (l'*ambition*, II. köt., 339. l.). Máshol Agis ellenfeléről, Leonidas-ról azt jegyzi meg, hogy rosszakarátú és gőgös (malvoulu à cause de son orgueil, II. köt., 343. l.). A keleti pompában és gyönyörökben nevelkedett Leonidas-szal ellentétben Amyot egyik jegyzetében úgy beszél Agis-ról, mint aki mereven elzárkózott a gyönyörök elől és fejedelmek számára követésre méltó erény mintaképét szolgáltatta mind szerénységében, mind a túltengő gyönyörök gyűlöletében. A Lysander-re vonatkozó fejezethez azt a megjegyzést fűzi, hogy Agis-nak okos és erényes támogatókra lett volna szüksége, ilyenek nem kerültek elő. Így nem csoda, hogy vállalkozása balul ütött ki.¹³ Máshol Amyot Agis-nak ezt a vállalkozását magát így jellemzi : Lykurgos régi törvényének és fegyelmének visszaállítására törekedett, mint aki azt akarta megmutatni, hogy az állami élet romlottságának megszüntetésére a régi spártai törvényekhez kell

¹² Amyot-nak a két arckép alatt helyet foglaló verse a következő :

Ta benigne grandeur & ton royal courage,
Autre temps méritoit ou plus robustes mains,
Mais sous l'iniquité des traistres inhumains,
Sur tous estats publics Sparte eust eu l'auantage
Nouveau Législateur, ô père de ta mère!
A-t-il fallu que Grèce au lieu de t'honorer
T'ait fait par le Barbare enclorre & deuorer?
Mais la Grèce & non toi porte ce vitupère.

¹³ ...vn sage magistrat a besoin d'une singulière prud'ce, & de gēs sages & vertueux qui le secondent : ce qu'Agis n'ayât pas eu, ce n'est pas de merueille si sa royale entreprise a eu autre acheminement & issue qu'il n'entendoit. (II. köt., 345.)

folyamodni, ezekkel kell kormányozni. Mikor ezeknek engedelmeskedtek, az államban virágzó élet folyt.¹⁴

Az a jelenség, hogy Amyot verse és megjegyzései is rámutatnak Agis-nak jószívűségére valló, nemes célkitűzésére, egyszersmind ereje fogyatékosságára, az Agesilaos-ra vonatkozók pedig alattomos gáncsoskodásaira, élesen megvilágítja, hogy Bessenyeit Agis jelleme elképzelésében és tragikuma helyes felfogásában Plutarchos francia tolmácsa és magyarázója erősen támogatta.

Amyot átültetésében maga Plutarchos is lebilincselő jellemül varázsolja Agist Bessenyei György elé. Plutarchos leírja, hogy Agis Kleombrotos-szal együtt a régi, *cserbenhagyott szép alkotmány visszaállítására* törekedett, ezzel mindketten a kapzsi hatalmasok gyűlöletét vonták magukra. Kielezi, mennyire megedzette magát Agis a gyönyörökkel szemben és hogyan áhítozott a közös étkezések után, milyen egyszerű volt és mennyire visszakívánta Spárta régi fegyelmét. Arra kéri anyját, áldozza fel kincseit az ő dicsőségére. Egy gyűlésen Agis a nemes célra egész vagyonát felajánlja. Ez a nép-bámulta hős szembeszáll Leonidas-szal. Az ifjúság rajong érte. Akkor, mikor sorsa betelt, rendületlenül vágja oda az eophorosoknak, nincs mit megbánnia.¹⁵

Abból a képből, amelyet Plutarchos rajzolt Agis-ról, szelídség, egyszerűség, törvénytisztelet, nemes eszméért küzdés, magasan szárnyaló lélek bővölte el Bessenyeit. Az ő Agis-a is a közért lelkesedik. Leonidas-nak feltárja, hogy az adósság-nyomta nép inségben sínylődik, kívánja tőle a javak igazságos elosztását és az adósságlevelek eltörlését (III. ját. 1. jel.). Mikor anyja arra kéri, hogy meneküljön, azt feleli neki, Agistrat őt az Egeknek szülte, vérével a hazának és a sóhajtó népnek tartozik :

Ditsőség ezekért veszni az életnek.

Így akarja megnyugtadni :

Erkölsöm és halálom szerzett ditsősége
Lehet Agistratnak kedves szerentséje.

(IV. ját., 1. jel.)

Kleombrotos szemrehányást tesz a felesége miatt kesergő Agis-nak, hogy nád módjára inog, majd így biztatja :

Tsinálj irigységet ma ditsőségeddel
'S ne féld a' poklot is nagy Vitézségeddel.

(IV. ját., 1. jel.)

Ő maga is elismeri, hogy Agiaris-ért tétovázik a szíve. Keszerve mellette tartóztatja ; egyszerre csak magánkívül azt kiáltja, ha most meghal és a poklokra megy is, feldúl mindent (IV. ját. 4. jel.).

¹⁴ Articles proposez par Agis se rapportant à l'ancienne règle & discipline de Lykurgus : Qui mōstre que pour réformer les corruptions des estatiz publics il faut recourir aux anciennes loix sous l'obeyssāce desquelles iceux estatiz ont flory, pour les regler selon icelles (II. köt., 346.).

¹⁵ „...respondit franchement qu'il ne se repentiroit jamais de chose si sagement et si vertueusement antreprise encore qu'il vist la mort certaine deuant ses yeux. Alors ils le condamnerent à mourir.” (II. köt., 353.)

Később azt hirdeti büszke öntudattal, mintsem gyalázatban éljen nem bánja, ha lelkét a Styx komor habja csapkodja is :

Tsak hírem ne veszzen Vitézi nevemtől
(V. ját., 3. jel.)

Demokares felszólítja, mondja meg végső szándékát. Nemes büszkeséggel utasítja vissza a kérést :

Verjen bár menny-köve a nagy Jupiternek,
Inkább a poklokra szállok le Lelkemmél,
Mint magam gyalázzam vétkes életemmel.

Nem bánja, ha mérgét Leonidas az ő szívéen oltja is el :

Vesztett mérgetekbe nyalhatjátok vérem,
De el nem törлитеk soha ditsőségem.
(V. ját., 6. jel.)

Halódásában is azon révedezik, hogy halálával a hazának hoz véres áldozatot.

Bessenyei *Agis*-a is spártai népe javáért harcol. Tudja, hogy küzdelme dicsőséget szerez neki, a nemes tusában azonban egyszer mégis ellágyul: Agiaris-ára gondolt, de legyőzi önmagát.

Az a kérdés merül fel, milyen motívumokat nyert Bessenyei Agis jellemének alakításában Guérin de Bouscal-tól, milyeneket Amyot-tól és Plutarchos-tól.

Guérin de Bouscal *La mort d'Agis*-a sugalmazta *Agis tragédiájá*-ban a hős eszményi lelkesedését Lykurgos világáért, elbúsulását a spártai népnek nyomor-megalázta helyzete miatt és felesége sorsán való érzékenyülését.

Másfelől eleven erővel ötlük szembe, hogy a dicsőség emlegetése, Agis szerénységének megkapó varázsa, barátsága Kleombrotés-szel, az anya és fia találkozásának megható jelenete, a bűn elismerésére és megbánására való felszólítás mozzanata Plutarchos-ra vall, Amyot pedig egy-egy axiómás megállapításával és hangulatos költeményével előkészítette és támogatta ezt a hatást. Ne feledjük, hogy az „*a francia ruhába öltözött munka*”, amelyből Szent-Györgyi Gellért szerint Bessenyei György *Agis tragédiájá*-t merítette, Amyot francia nyelvre fordított *Plutarchos*-a, első serkentője pedig Guérin de Bouscal *La mort d'Agis*-a volt.

A hármas hatás összeolvad, majd bőbeszédű, bölcselkedő párbeszédekben ereszkedik meg. A franciáktól ellesett rétori modor lendülete elporlasztja a jellem férfiasságát : a hős jellemének leglelke, az akarat, elsikkad benne. Ez a jelenség két kérdés vizsgálatára serkenti a kutatót.

Az egyik : Milyen szempontból alakítja Bessenyei Agis jellemét tragikai veretűvé, hogyan fogta fel Agis tragikumát, nyújtott-e segédkezet a magyar költőnek a kor francia dramaturgiája. *A másik* : meg kell figyelni, hogy Agis-nak felénk táruló lelkében a felvilágosodás kora íróinak milyen szellemi szikrái gyújtottak tüzet és tették teljessé *Agis tragédiájá*-ban a filozófia századának gazdag, sokrétű hatását.

A bécsi esztendők Bessenyei „tanulóévei”. Magyarország gyarmati kizsákmányoltsága idején már itt is érlelődtek a felvilágosodás társadalmi

tényezői és a haladás erőinék nyomása, amely az irodalomban — így Bessenyei e művében is — természetszerűen visszatükröződik.

A mű alapkonfliktusa a magyar társadalom fejlődésében gyökerezik.

III.

Agis tragikuma

Szembeötlük, hogy Agis a „személyek” sorában mint „nagy görög Hertzeg” és „igaz Hazafi” szerepel. Ezzel is jelezni akarta a költő, hogy előkelő hős tragédiáját írta meg, de egyúttal azt is, hogy hazáját szerető és érte küzdelemre kész férfiú tragikuma foglalkoztatta képzeletét. Agis szándéka és elhatározása nemes lélekre vall, de törekvésének lendülő ereje megtörik gyengeségén és óvatlanságán. Ez a nagyszándékú hős lépten-nyomon megtorpan, mikor akarnia kellene.

Midőn anyjának azt mondja, hogy az Egeknek szülte, lemond a küzdelemről. Ez vértanúságra áhítózó legendahőshöz illik, de nem a tragikushoz. Ebben a mozzanatban valóságos kisiklás lepi meg a figyelőt: Agis letért célkitűzése útvonaláról. De probléma a Plutarchos-ból kölcsönzött dicsőség indítéka is: önzetlenül fárad-e Spárta szegény népéért, vagy azért cselekszik, hogy ezzel dicsőséget arasson. Józanul fogja fel mindezt Agistrat, Agis anyja:

Akár melly nagy legyen képzelt ditsőséged,
Mi örömem lenne, ha kiömlik véred?

(IV. ját., 1. jel.)

Agis tragikumának leglényegesebb jegye: akaratának ellanygulása. Ez akkor tűnik fel a legélesebben, amikor Kleombrotos tudtára adja, hogy Leonidas eltörölte az adósságleveleket: Agis „mord” arccal hallgatja s képzeletben gyászokimenetelű végzetszerűsége tőpreng (IV. ját., 2. jel.).

Máskor Kleombrotos azt veszi észre, hogy Agis szíve „fogy a félelemmel”; a király haragja miatt szinte hallja „bús szívének jaját”. Most már a tragikum elégiába hajlik. Azt sem szabad felednünk, hogy Agis tragikumának kibontakozása eddig nem a cselekvény leperdülésében rajzolódott elénk, hanem előbb Agistrat, később Kleombrotos szavaiban mutatkozó lírai visszaverődés útján.

Agis tragikumának szövetébe még egy szál szövődik. Azt mondja Kleombrotos-nak, hogy fél a haláltól, csak Agiaris-ért fáj a szíve, mert a megrészegült nép „magában hasonlott” és „mérgével tulajdon testébe mardosott”. Így hidegen fordul el attól az eszmétől, amelyért lelkesedett. Kleombrotos szemrehányást is tesz neki:

A szerelem, tépi, Agis, nagy szívedet,
Csak ezért vesztetted el Vitézségedet.
Olly teher ez rajtad, hogy alatta el-dúl
Egész bátorságod? — Légy el nála nélkül!

(IV. ját., 4. jel.)

Csakugyan tragikai erő van az olyan küzdelemben, amely két erős érzés között támad elő, csak az a baj, hogy Agis-nál *most* (a IV. felvonásban) merül

ez fel, nincs meg hozzá az *ab ovo* kiépítés lélektani alapvetése. Agis tragikumának egyik legfontosabb mozzanata még : baljóslatú töprengése.

Lényegére tömörítve : *Agis tragédiájá*-ban nemes elhatározású, de gyenge és lesikló tetteirejű jellemet látunk. A teljesség kedvéért azonban egy kis nyomozásra van még szükségünk.

Agis tragikuma végzet-motívumára kell figyelnünk élesebben, hogy zavartalan tisztasággal lássuk Bessenyei tragikai felfogását. Érezte, hogy helléntárgyú tragédiában a *végzetbe vetett hit* jellemzően görög felfogásának nyomatékosan kell érvényesülnie. Ez végigszántja egész alkotását. Telonis Agiaris előtt a felső hatalmak erejéről beszél, arról is, hogy kedv és harag nem háborgatja őket. Míg Spárta vérzik, az Olympos nyugalomban tesped. (I. ját. 5. jel.)¹⁶

Agistrat, Agis anyja, keservesen panaszolja Agiaris-nak : az istenek már nem védik őket, Jupiter „segédkezéért” esdekel (II. ját., 6. jel.).

Veszedelembe jutott férjét, Kleombrotest félti Telonis. Így kiált fel :

El-busult Istenek! ha van igazságtok,
Éltemet veszélybe mulni ne hagyjátok.

Agiaris kéri, ne támadjon az istenek ellen, bizakodjék az égben :

Tanulván titkait a végezéseknek.

Csillapítja, ne kezdjen harcot „Jupiter mennykövével”, ne lármázza fel a „siket Egeket”. De a feldühödött Telonis úgy érzi, hogy lelke Ég és Föld között tusakodik :

Felettem Jupiter, haragja tsatázik,
Alattam a mélység fel-nyílvá szikrázik.

(III. ját., 5. jel.)

Agiaris azt mondja Leonidas királynak, hogy az emberek világában mindent az Ég rendelése intéz :

Sorsunk az Istenek örök végzése,
Egy halandó eszköz Istene kezébe.

(III. ját., 6. jel.)

Agis és Kleombrotes a végzet hatalmáról vitatkoznak. Vitájuk tisztán tükrözi a deizmus belső ellentéteit. Mikor Kleombrotes azt kérdezi Agis-tól, micsoda új tűzben dörög most Jupiter, ez így felel neki :

Az Istenek ellen ki-kelni nem lehet,
Egy halandó rajtok (hidd) trutzot nem tehet,
Akármilyen legyen történetünk,
Háborút az Égbe vele nem tehetünk.

(IV. ját., 2. jel.)

¹⁶ Az istenek magukra hagyják az emberi világot, nem avatkoznak be annak folyásába. A végzet hatalma itt deista meggyőződést sugároz. — *Szerk.*

Kleombrotos reményét vesztí, mert úgy érzi, hogy „emésztő” nyilait Jupiter ellenük szegezte. Agis-t is megéri a halál lehelle, egészen a *tragikai irónia* zordon erejét érezteti velünk :

A nagy végezősek gyalázní akarnak,
S hogy megverettessünk, Istenink vakítnak.

(V. ját., 3. jel.)

Mennyire jellemző Kleombrotos-nek Amfares-hez intézett kérdése : mit végeztek Agis-ról az Egek? Agis-tól ezekkel a szavakkal vesz búcsút :

Menj-el, a' végezés örök Isteninké.

(V. ját., 5. jel.)

Agis haldoklásában is azt kívánja, hogy édesanyjára az örök istenek sohase nézzenek olyan haraggal, mint Őréa (V. ját., 6. jel.). A fia sorsa miatt gyászbaborult lélekkel vívódó Agistrat sem kívánja az Egek kegyelmét.

Még egy mozzanattal kell számot vetnünk, a *tragikai hatás* kérdésével. A tragédia úgy végződik, hogy Leonidas király, „aki a keserves Tragédiát mindég törődéssel nézte”, kezét összekulcsolja és „fájdalmasan” mondja :

Véres áldozatját látom trónusomnak,
Melly kínos hatalma van Királyságomnak,
Agist örökösen kesergem vesztével,
Mert noha el-pártolt, de nagy volt szívével.

Az összekulcsolt kéz, a meghatott hang, a kesergő szó a száanalom érzését fejezi ki. A sokaság felé fordultakor, a győztes erő tudatában Leonidas már érces hangon mondja :

Reszkessetek egy nagy főnek hatalmától,
Öjjátok magatok' elbusulásától!

(V. ját., 7. jel.)

A tragédiában így nyer utat a félelem és a száanalom. Kutató kötelességül érezzük, hogy mind a tragikai hatás mozzanatának, mind Agis tragikuma egyes jelenségeinek nyomozásában Bessenyei sugalmazóit és mestereit magunk elé idézzük. Most is a francia irodalomban való körültekintés biztat sikerrel. Rögtön azok az írók tűnnek fel, akik a hármasság szerkezeti mozzanatában voltak Bessenyei segítségére.

D'Aubignac azt írja *La pratique du Théâtre*-jében (1657), hogy a tragédia-költő némi változtatást tehet a történeti anyagon. Nem azért járunk színházba, hogy ott történelmet tanuljunk. Például említi Szofoklész és Euripidész tragédiáit. Más helyen Arisztotelész-re és a nagy görög tragikusokra hívja fel a figyelmet, ír a nagy Corneille-ről is, ajánlja a *discours pathétique* alkalmazását.¹⁷

Jóval jelentősebb Charles Batteux. Arisztotelész mélységes tiszteletében találkozik D'Aubignac-kal. Nagy becsülésben állott *Principes de la Littérature*-

¹⁷ Az 1715-iki kiadásban. (I. köt., 58., 110., 288—297.)

jében (1764), beható fejtegetést szentel a tragédiaköltészetnek (III. köt., 56—162. o.). Közli Arisztotelész meghatározását a tragédiáról, számot ad arról a tanításról is, hogy a szomorújátéknak félelmet és szájalmat kell bennünk keltenie. Mindezt Batteux a maga nyelvén így fogalmazza meg: „... a tragédia: nemes és szerencsétlen cselekedet drámai utánzata, amely nekünk a félelem és szájalom gyönyörűségét szerzi meg”. Majd arról beszél, hogy a tragédia kevésbé érdemlett szerencsétlenség. Arisztotelész *Poétiká*-jának gondos elemzése és beható magyarázata fonálán, mintegy a hellén író álláspontjaként vetíti elénk: a tragédia hőroza „erényes hős”, akit öszzetipornak az emberiség szerencsétlenségei, anélkül, hogy egyéb bűne volna, mint az, hogy ember. Kiemeli, hogy Arisztotelésznek ez a kívánsága: a tragédia költőjének ilyen hóst kell keresnie. Arisztotelész tanítását pontokra szedi és erre az eredményre jut: „A tragédiának csak nagy, szeretett személyekkel történt szerencsétlenségek utánzatának kell lennie.” Arisztotelészből indul ki itt is: „A tragédia tárgya nemes és hősi legyen.” Jelentős mozzanat Batteux munkájában az is, hogy a tragikai harcban rámutat az érdekek öszzetűtközésére (choc des intérêts-re). Élesen szemügyre veszi Arisztotelész *Poétiká*-jának ezt a pontját, a tragédia hőének nevezetesen és híresnek kell lennie, aki az emberi nagyság és jólét ormáról zuhan le. Majd arra utal, hogy a tragédia nem olyan borzalmak látványa, mint amilyenek a gladiátorok birkózásai voltak az amphiteatrumban, „hanem az emberi szerencsétlenségek szelíd és elérzékenyítő látványa, amelyet a múzsák, nem pedig a fúriák szolgáltatnak”. Okosan szól Corneille és Voltaire tragédiáinak egyes alakjairól is. Majd tovább fűzi a tragédiára vonatkozó gondolatait és így határozza meg az igazi tragédiát: „Ha az ember a műfaj lényegét és tökéletességét fürkészi, csak az az igazi tragédia, amely hibák, gyengeségek, emberi tévedések, múlt dühök útján szeretett személyekkel történt, nagy szerencsétlenségeket tár elénk.” Nagy fejezetet szentel a félelem és szájalom érzésének.¹⁸ Okosan magyarázza Arisztotelész elméletét, közben csoportosítja a tragédiákat. Corneille, Racine és Voltaire tragédiáira is hivatkozik. A görög tragédiáról beszélve néhány szóval jellemzi Aischylos-t, Szophoklész-t és Euripidész-t. Elmes és finom megfigyelésekben gazdag Szophoklész *Oidipusz*-áról írott méltatása. Majd Corneille-t és Racine-t értékeli.¹⁹

D'Aubignac, de még inkább Batteux elméleti tanítása és Bessenyei költői gyakorlata között szembeötlő a vérrokonság: Batteux előkelő, kiváló, szerencsétlen és gyengeakarató hősről fest képet, Bessenyei Agis-ában a tragikai felfogás jelenségében Batteux-t, de még inkább Arisztotelész-t értékesítette.²⁰ Arisztotelész-t közvetítik a francia esztétikusok a félelem és szájalom kifejezésében is. Mint láttuk, a két érzés felkeltését Bessenyei nem az olvasóra vagy a nézőre, hanem Leonidas-ra bízta. Bizonyára sugalmazta még a Magyarság-ában (1778) nagy dicsérrettel említett Boileau is *Art poétique*-jével. Boileau azt kívánja, hogy a tragédiáiról szelíd félelemmel meg vonzó szájalommal hassa meg a szívet.

Boileau-nál jóval jelentősebb Agis tragikuma szempontjából Voltaire. Voltaire valóágos bálványa volt a kor magyar íróinak. Szilágyi Sámuel „Voltér” úrnak *Henriás*-át a címlap verso-ján így dicsőíti: „Sem Virgil, se Homér Voltérnak elébe nem hághat” (1789). Az *Elöl-járó Beszéd*ben úgy emlékezik meg róla,

¹⁸ De la Terreur et de la Pitié tragiques ou purgés par la Tragédie, 77—92.

¹⁹ L. az 59., 63., 64., 65., 66., 68., 73., 74., 76., 93—102., 103—109., 127—162. oldalakat. A két idézet az 57. és 77. oldalon.

²⁰ Pecz Vilmos A görög tragédia c. kiváló munkájában (Akadémia, 1889) gondosan vizsgálja a tragikum és az irányzatosság felfogását Aischylos, Szophoklész és Euripidész alkotásaiban.

mint a „Frantzia Vers-szerzők Fejedelmé”-ről, Péczeli József pedig *Henriásfordítása* (1792) Elő-Beszédében azon sopánkodik, hogy nehéz oda hágnia „egy szegény magyarnak”, ahová Voltaire eljutott, „ama Musáktól sokféle koszorúkal ékesített Francia Poéta”, aki Vergilius és Lucretius között ül a Helikon hegyén. Benyák Bernát lelkesen üdvözli Péczelit, hogy a *La Henriade*-ot lefordította. Ebben a levélben Voltaire-t „az egész világon fényeskedő csillag”-nak látja.²¹ Maga Bessenyei is nem egyszer említi.

A *Magyarság*-ban (1778) magasztalja a amagyar nyelv rejtőző kincseit, majd arra utal, hogy a régi, „együgyű” francia nyelvnek Richelieu olyan „taszítást” adott, hogy a két Corneille-t, Boileau-t, Molière-t, Montesquieu-t és Voltaire-t „franciaságukban csudálnod kell”. Velük nagyfokú alacsonyágából a francia nyelv oda jutott el, hogy fiainak „szélesen kiterjedt tudományt” nyújtott (10. o.). Azzal, hogy Voltaire magyarországi népszerűségére rámutatunk, tanulmányunk nagyon jelentős pontjához érkezünk: Voltaire-nek Bessenyeire tett hatása kérdéséhez.

Már Beöthy Zsolt foglalkozott vele és tanítványa, Rózsa Géza néhány újabb adattal járult Beöthy kutatásához. A nagy francia írónak *Agis*-ra tett hatása vizsgálatát azonban nem merítették ki. Egyet már láttunk: a hármaskör egység követésére serkentő sugalmazást. Most két mozzanatban világosodik meg az *esprit voltairien* ható ereje: a tragédia és a tragikum felfogásában és a végzet indítékainak beszövéseiben.

Nincs a világirodalomnak még egy olyan tragédiaköltője, aki elméletben is annyit foglalkozott volna a szomorújáték kérdéseivel, mint Voltaire. A világirodalomnak ez a leggazdagabb termésű, szellemes levélírója lépten-nyomon tárgyalja leveleiben a tragédiákat. Sűrűn említi sajátjait, ítélkezik Corneille, Racine, Crébillon, Chabanon, La Noue, Hainault, Du Bellay, Fenouillot, De Falbaire, La Harpe, Shakespeare, Lope de Vega alkotásai felett. Vezérlő elve a jóízlés, a *bienséance*, ezért hódol meg a francia tragédia nagy mestereinek és sújt Shakespeare felé. Mindaz, amit Voltaire leveleiben annyiszor emlegetett, erősen áthatotta a XVIII. század irodalmi köztudatát, és Bessenyeihez is eljutott. Szólanunk kellett Voltaire leveleiről, hogy háttéri rajzot nyújtsunk arról a meleg és eleven érdeklődésről, amelyet Voltaire a tragédiáknak nemcsak írása, hanem elméleti megvitatása iránt is tanúsított. Bessenyei tragikai felfogására Voltaire éppen úgy hat elméletével, mint tragédiáival. Mind a tragédiára, *par excellence* a francia szomorújátékra, mind Arisztotelész-re vonatkozó állásfoglalásával megkapta Bessenyeit.

Agis tragédiájában is egy előkelő hős, vagy Voltaire nyelvén szólva, *un prince grec* tragikumában komorodik felénk. Nem szerelem hevíti, hanem az ember szeretet nemese eszméje. Voltaire-től Bessenyei ezúttal is kapott *elméleti sugalmazást*. *Alzire* című tragédiájának (1736) *Discours préliminaire*-jében ezt írja: „Csaknem minden írásomban meg lehet találni azt az emberszeretetet, amely kell, hogy első jellemvonása legyen a gondolkodó lénynek: látni fogják itt az emberek boldogságának vágyát (*le désir du bonheur des hommes*) és az igazságtalanságtól meg az elnyomástól való borzadást.” Az előkelő Agis-t is az adósságyomta nép megmentéséért és boldogulásáért való vágy altruista melegsége hevíti. Az a jelenség, hogy Bessenyei olyan tragikus hőst keres, aki az elnyomásban élő nép szabadságára irányuló törekvésében bukik el, Voltaire erős sugalmazására vall.

²¹ Lásd Takáts Sándor, Benyák Bernát és az oktatás ügye. 211—212.

Voltaire munkássága hatalmas európai szellemi erőt jelentett. A XIX. század nagy francia irodalomkutatója, Villemain azt írja, hogy Voltaire eszméire rátalálunk a berlini akadémiában, II. Katalin udvarában és II. József eszméiben is. Társadalmi és kormányzási reformokat sugalmaz. Lángot gyújt Beccaria, Filangieri lelkében, Portugáliában Ximenés rajong érte. Voltaire szelleme kisugárzik Európa északi és déli országaiba. A francia irodalom egyik dicsőségét ünnepli benne.²² Thomas Lounsbury azt írja *Shakespeare and Voltaire*-jében, hogy a nagy írónak élete második felében egész Európa hallgató közönsége volt (43. o.). Magyarországon is erős ez, főleg Bessenyei munkáiban.

Voltaire megerősítette Bessenyei bizalmát a Batteux-közvetítette Arisztotelész-tiszteletben is. A Voltaire-hatással kapcsolatos még Agis tragikumának egyik jelentős tényezője: a kikerülhetetlen *végzet* konok könyörtelenséggel és halálos biztonsággal gázoló ereje.

Agis tragédiájá-nak alakjai nem egyszer említik a haragos egek ítéletét. Így van ez Voltaire tragédiáiban is. Závodszy (Széchy) Károly azt írja, hogy a *Végzet* vezeti Bessenyei drámáinak alakjait.²³ Jól látott, de ezt a rövidszavú megállapítást filológiai biztossággal kell megerősítenünk.

Kölcsy Ferenc mélyenszántó tanulmányában, a *Nemzeti hagyományokban* szemrehányást tesz Bessenyeinek, hogy „idegen poésis világából” merített. Kölcsy bizonyára főleg Voltaire-re gondolt. Voltaire-ről különben egyéb dolgozataiban (*A komikumról*, *Kritika*) is nagy elismeréssel szól.²⁴ Megállhat-e ez a szigorú bíráló? Az a Bessenyei, aki új életet akart a tespedés helyébe vinni, nem cselekedhetett másképp. Voltaire-t eszményképnek tekinti.

Bessenyei a maga *royauté littéraire*-jében uralkodó Voltaire példaadása nélkül nem tervehette volna ki a tragikumot. Szembeszökően bizonyítja ezt az Agis tragikumába belejátszó sor-mozzanatnak Voltaire-re emlékeztető fel fogása.

Oedipe-je (1718) tele van a kérlelhetetlen sors és az isteni végzés emlegetésével. A főpap a sújtó végzet erejével rémíti Oedipe-et (III. felv., 4. jel.). Mikor az öreg Icare Oedipe előtt feltárja származása titkát, ez így kiált fel:

Dieux! faut-il en un jour m'accabler tant de fois,
Et préparant vos coups par vos trompeurs oracles,
Contre un faible mortel épuiser les miracles?

(V. felv., 2. jel.)

Majd azt panaszolja, hogy egy nála hatalmasabb isten sodorta bűnbe, lába alatt szakadékot ásott, ismeretlen hatalom rabszolgája volt:

Impitoyables dieux, mes crimes sont les vôtres.

(V. felv., 4. jel.)

A kar is hirdeti a *Végzet* hatalmának megsemmisítő erejét, irtózik az istenek vészes gyűlöletétől (V. felv., 5. jel.).

Brutus-ben (1730), mikor Porsenna követe levelet ad át Tullie-nek, ez a balsorson töprengő leány arra kéri az isteneket, hogy óvják meg atyját, s *változtassák meg végzetét* (III. felv., 3. jel.).

²² Tableau de la littérature au XVIIIe. siècle, 1851. I. köt., 20—21.

²³ Bessenyei György 1872. 109.

²⁴ Minden munkái (Toldy kiad.) III. köt. 32., 48., 90.

Éryphile-ben (1732) azt mondja a főpap, hogy az istenekre nézve mindegy, kiféle az ember.

La mort de César-ban (1735) a nagy ember megnyugszik sorsában, nemes fenséggel néz eléje: tudja, hogy az istenek kiszabták éveinket.

Méropé-ban (1737) Narbas üldöző istenről beszél (III. felv., 1. jel.), Egiste azon töpreng, milyen végzet ragadta ki erdei rejtekéből (III. felv., 1. jel.), majd amikor diadalmaskodik, azt hirdeti, hogy nem övé a dicsőség, hanem az isteneké, a boldogság és az erény is tőlük jön.

A Bessenyei-lefordította *Le triumpvirate*-ban (1764) Fulvie alig hisz szemének, amikor tekintete a szeme elé került Julie-re esik.

Nemcsak klasszikai tárgyú tragédiáiban támad élénk. Az *Agiaris keserve* erősen hatott *Sémiramis*-ban (1748) Ninias herceg azt mondja Azéma hercegnőnek, érzi, hogy karja legyőzhetetlen vak hatalom eszköze csupán.

Bessenyei, saját vallomása szerint Voltaire minden munkáját elolvasta.

Arra az eredményre jutunk, hogy Agis tragikumának kitervelésében és kivitelében, akár magára az egyéniségre, célja kitűzésére, tragikai alakítására, végzete tudatára, akár a szánalom és félelem felkeltésére gondolunk, Bessenyei ragaszkodott D'Aubignac, Du Bos, Trublet, kivált Batteux Arisztotelész-t közvetítő és magyarázó költészettani elméletéhez, szívesen követte Voltaire tanítását, hatottak rá tragédiái is. De nem tudta elejteni a Guérin de Bouscal-szolgáltatta indítékot sem: Agis-nak Agiaris iránt érzett mélységes vonzalmát. Feléje intett még Amyot-Plutarchos-ból a dicsőség mozzanata is. Azzal kisiklatta, ezzel más pszichikai útra terelte Agis tragikumának vonalvezetését, amellyel az elnyomott nép helyzetén akart javítani.

Voltaire nagy hatása *Agis tragédiájá*-ban nem csupán esztétikai vonatkozásban nyilvánul meg. Szembeszökő lesz majd az a jelenség is, hogy politikai és társadalmi eszméit is átsugároztatja. Ezúttal sem áll egyedül. Míg itt „theatralista” elméletírók állottak mellette, az új területen más írók társaságában látjuk.

(Folytatjuk)

Adatok és szempontok a magyar dráma kezdeteihez I. rész

KARDOS TIBOR

A Bucsú-i „regös misztérium” keletkezése

Regösénekeink első, Sebestyén Gyula gondozta kiadásában szerepel néhány igen fontos, azóta kiveszett változat. Ezek közül és a legértékesebb, tanulságokban leggazdagabb a bucsú (Vas m.) regösének, melyet Sebestyén Gyula nem egészen ok nélkül „regös misztérium”-nak nevezett.¹ Az elnevezés azért nem helytelen, mert a hét részből álló regösének eredetileg nyilvánvalóan Jézus születésnapján került előadásra, és mivel a karácsonyi misztérium-játékokhoz nemcsak tartalom tekintetében, de drámai formája, valamint énekelt verses és prózában mondott recitált szövege által is igen közel áll.

A regös-éneknek ez a változata különleges jelentőségű nem csupán a középkori magyar drámatörténet európai szakaszának kezdetét illetően, mert a liturgikus drámával szemben népi nyelvű, és — mint bizonyítani kívánjuk — típusa igen korai eredetű, hanem mert egyszersmind kitűnő példája népek és kultúrák találkozásának, különféle vallásos és kulturális szférák egybeolvadásának. Világosan szemlélhető rajta, hogy a fejlődés kívánta új kultúra miként nyeli el az évezredes megszokás által fenntartott régi műveltséget, hogyan rendeli alá céljainak, hogyan használja fel új értékek teremtetésére. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a kialakuló új kultúra éppen ezért sajátos ötvözetűvé, történetileg egyedülállóvá lesz.

Miről is van hát szó? Arról, hogy az Árpád-kori énekesrend képviselői, a „regösök”, majd pedig ezek példájára a délnyugati-nyugati peremvidék falvainak fiataljai a karácsonytól újév napjáig tartó időközben mintegy zárt menetben és dramatikus formák között, állat-alakosságok maradványait mutatva (ugrándozva, állathangokat utánozva, jelmezben) bizonyos bőségvarázsló mondókákat énekelnek, a házasulandókat összerögölik, több helyütt mind a mai napig. Szilárd tudományos megállapításnak bizonyult, hogy ez a késő római kori januári Kalendae-ünnep állat-álarcos táncos-meneteinek maradványa, a téli napforduló dramatikus pogány ünnepéé, melynek dalait a balkáni szláv népek máig is „kolendá”-nak, „kolindá”-nak, és az ekkor szokásos ado-

¹ Regösénekek. Gyűjt. Sebestyén Gyula, Bpest, 1902. Magy. Népk. Gyűjt. Új folyam. IV. köt. 25—31. (Röv.: Regös-é.) Újból közölte dallammal együtt Kerényi György: Jeles napok, No 853, 945—956. Magyar Népzene Társ., II. Bpest, 1953.

² A drámai táncok és menetek mint a dráma forrásai v. ö. W. Ridgeway: The dramas and dramatic dances of non European races in special reference to the origin of Greek tragedy. Cambridge, 1915; továbbá R. Siampfl: Kultspiele der Germanen, 1936. Berlin, 119—93; V. De Bartholomaeis: Origini della poesia drammatica italiana. 2. ed Torino (1952). 49—83, 151—177, 206—219 és passim; P. Toschi: Le origini del teatro italiano, s. I. 1955 (Einaudi), 25—78; ugyanígy G. N. Bojadszjev: A feudalizmus korának színháza. A nyugateurópai színház története (Szerk. Sz. Sz. Mokulskij) Moszkva, 1955 I. köt. 1. rész 18—20; a regölés eredetére, egyes elavult fejtegetései ellenére, ma is helyes összképet és magyarázatot ad Sebestyén Gyula: A regösök, Bpest, 1902. Magyar Népk. Gyűjt. Új Folyam,

mánygyűjtést „koledálás”-nak nevezik.² Viszont elgondolkodtató, hogy ezt az alakoskodó szokást a magyar hagyomány nem így nevezi, hanem „regölés”-nek mondja, mert autochton énekesrendünk a római újévi bőségvarázslást beleillesztette egy hatalmasabb, ősi hagyomány, a párok összeregölésének és bőségvarázslatának évezredes magyar szokásába.

E nemzeti hagyományon belül azonban mind a tartalom, mind a stílárís kifejezések a réginek és az újnak olyan ötvözete, melyben nagyszámú pogány elem olvad az énekek keresztény tartalmába, sőt mintegy feltűnően szolgálja a megtérés nagy eseményét. Már ez is sejteti e szövegek rendkívül korai voltát. Hogy a téli napforduló alkalmával szokásos kalendaezés karácsony napjára, illetve a karácsonyi ünnepek közé kerülhetett, az könnyen érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy „karácsony” szavunk maga is a téli „napfordulót” jelentette, és csak azáltal vált Jézus születésnapjává, hogy a római egyház a IV. század közepe táján az addig január 6-án ünnepelt születésnapot áthelyezte december 25-ére, a téli napforduló időszakára, hogy valamiképpen háttérbe tudja szorítani Mithrasnak népszerű ünnepét.³ A karácsony névadásánál feltétlenül szláv közvetítésre kell gondolnunk és pedig, minden valószínűség szerint, szlovénre.

Ilyen körülmények között a regösének egyik változata könnyen válhatott Jézus születését dicsőítő „regös-misztérium”-má, viszont betlehemes játékaink komikus pásztorjelenetébe, karácsonyi pásztorjátékaink közé könnyen nyomulhattak bele olyan állatalakoskodások, olyan figurák, táncok, az örömmel olyan kifejezései, amelyek eredetileg a regöléssel szoros rokonságban állottak.⁴

Ehelyütt is le kell írunk a bucsui regös-éneket, hangsúlyozva drámai felépítését, hogy azután mind eredeti, hipotetikus formáját fel tudjuk idézni, mind ennek a formának keletkezését, összetevőit és létrejöttének időpontját meg lehessen közelíteni. Amidőn utoljára énekelték, 1865—70 táján, házasság legények adták elő a karácsony és újév közötti estéken olyan családoknál, ahol eladó lány volt, vagy ahol mulatságra összejöttek. Az éneknek mind a hét önálló része önálló dallammal is adódik elő, melyek közül egyesek, — mint a IV. szakaszé, — igen régi egyházi melódiák befolyása alatt állanak.

A rövid bevezető szakasz mintegy intonáció, s arról szól, hogy a házban jámbor ember lakik. A rövid ének után a regösöket vezető hadnagy prózai bekérőtozójében Szent István király szolgálóinak nevezi magukat, régi szokásra hivatkozik, s engedélyt kér az énekmondásra. A második szakasz leírja a családot. Eltérően egyéb változatoktól (ahol ágyban fekszik), a gazda itt az asztalnál ül, mellette felesége. A regösök figyelme nyomban a selyemövön lógó bársony

V. köt. különösen 200—201. és köv. I, 273—77, 282—304, 419, 452. I.; összefoglalja az eddigi eredményeket *Viski Károly*: Drámai hagyományok. A Magyarság Néprajza. Bpest, é. n. III. 357—361.

³ V. ö. Kiss Lajos: „Karácsony” szavunk őstörténetéhez. Magyar Nyelvőr, 81. évf. 1957. 247—251, 250. I.

⁴ E találkozásokra folklóre-kutatásunk *Sebestyén* munkája óta figyel, V. ö. különösen: *Schramm Ferenc*: Betlehemes játékaink. 6—8. — Anyag található *Arany László*—*Gyulai Pál*: Elegyes gyűjtések, Magyar Népk. Gyűjt. Új Folyam, Pest. 1872. I. 9—28, 77—82. (halovány utalással a pávára és a bagolyra); *Viski Károly*: Drámai hagyományok, i. h. 335—345, 339. — *Kerényi György*: i. h. Kecseálarc nyoma Nro 367, 493—98; pásztorok láncos bottal, 377, 533—34; Nro 383—84, 553, 563; excesszív öröm, tánc, burleszk játék, Nro 356—57, 424—436; Nro 365—366/I, 477—486. A leggazdagabb anyagot ld. *D. Dömötör Tekla*: Állatalakoskodások a magyar népszokásokban, Ethnographia, 1940. 236—242, és főleg ennek bővített új német nyelvű redakciója: Tiergestalten im Ungarischen Brauchtum (Kézirat).

erszényre téved, amelyben háromszáz garas rejlik, s amelyet nagyon szeretnének adomány formájában lakomára, meg „lelkük üdvére” elnyerni. Amíg az első, intonációs részben kérdeztek és önmaguknak feleltek (megkérdezvén: ki háza ez? és megfelelvén rá: „jamborejje”), ez a második szakasz inkább leíró. Kívánságaikat egyenes megszólítással adják elő. Ezzel szemben új mozzanat és feltétlenül dramatikus szint ad e résznek, hogy minden leíró sort megszakít a refrain, mely a varázslásra utal: „Hej, regő rejtem, rejtem!” A harmadik rész lényegében vetekedő ének. A regösök nem éppen célzás nélkül összehasonlítást tesznek aközött, hogyan fogadja őket az „olasz asszony”, a „német asszon” és a „magyar asszon”. Az örömondók az olasz asszony ablakánál lennek meg először. A leírást megszakítja az új refrain: „Mongyunk új örömet!” Az ének drámai módon megleveníti, mit tesz az olasz asszony, mikor meghallja elhangoztatnának, ismét közbevág a kórus: „Mongyunk új örömet!” Csak ekkor szólal meg az asszony:

„Keej föl, keej föl, ijam-fijam,
Ehen, mongyák, boldog Betlehemben,
A zsidai várban, a jó házban
Kisded gyermek, mi urunk, Jézus.”

E szavak után ismét felzendül az újjongó kórus: „Mongyunk új örömet!” A következő szakaszban a német asszony szószerint ugyanezt mondja, ez a szakasz stereotip ismétlés. A harmadik szakaszban nincs drámai szövváltás, melyet a kórus meg-megszakít, de elmondják, hogy a magyar asszony mit tesz a regösökért, és a bőséges lakoma leírását szakítja meg minduntalan a kórus refrainje. A magyar asszony „nem imigy-amugy” adja meg „kisded gyermek álmását”, vágó ökrök sem sajnál, kivontatja a hordó bort, cipót, kappant, sőt még forintot is juttat.

Ez a három vetekedő ének bizonyos ismert topográfiai, etnikai és történeti tényekre támaszkodik. Vas-vármegyében, ahonnan a regös-ének származik és Zalában három Kolozsvár nevű helység, vagyis „Clusa” van, amelyen belül feltételezhető romanizált pásztorok, vagy földművelők megmaradása. De az „Olaszfalu” Szentgotthárd mellett még világosabban mutatja, hogy a honfoglaló magyarok az itt élő avar töredékek között találtak romanizált népelemeket. Elfogadható Sebestyén Gyulának az a megállapítása is, hogy a „német asszon” kitétel talán az avarokkal együtt élő, nekik alávetett, immár megtért, germán szörványnépeket jelentette.⁵ Mindenesetre a magyar asszony magatartása nem valamiféle „koledálás”-ra emlékeztet, hanem nagyarányú ünnepre, amelyet az ének — Anonymushoz hasonlóan, aki a pogány magyarok nagy áldozati- és örömlakomáit nevezte így — a „kisded gyermek áldomása”-nak hív.

Ezután következik a regösének egyik legizgalmasabb, s eddig nélkülököppen nem méltatott pontja: „a három szép madár”-ról szóló ének. E jelenet a megelőzőhöz hasonlóan dramatikus jellegű, de leíró részekkel kevert. A „három szép madár” leírása mintegy beleilleszkedik a megjelenítésbe és különös feszültséget ad e rövid leírásoknak, hogy — híven a pogány ugorok igen intenzív hagyományaihoz, — *a nevüket nem is merik kimondani, csak körülírják*, és azon-

⁵ Sebestyén: Regös-é. 33—34.

⁶ V. ö. Munkácsi Bernát—Kálmán Béla: Az obi-ugor medvetisztelet, Manysi (vogul) népkölt. Gyűjt. III. 2. rész, Medveénekek, Budapest, 1952. 18, 142, 150, különösen 142—43.

nal feloldják, mintha Szent Pétert, az Uristent és Szent Mihályt jelentené, jól lehet az első, „az, kinek az feje aranyos”, alighanem sasféle madár⁷, a második, „az kinek az tolla tollbársos” alkalmasint a bagoly, s a harmadik, „az kinek az farka főrendes”, a páva. E három madár keleten, ahonnan a magyarok érkeztek, igen jelentős szerepet játszik a pogány hitvilágban. A sasfélék több neme szent totem-állat, vagy éppen istenség. A bagoly, a sámánok szent jelvénye és madara, mely a sötétség istenétől való, a páva pedig szoláris szimbólum. Nos, e három pogány isteni lény pótolja a „három királyok”-at, akik ugyancsak keletről jöttek, és hasonlóképpen pogányok voltak.⁸ A kemény fegyelem és erős gyanu alatt álló regösök azonban nem merték őket így szerepeltetni, de azonosították a vasmegyei Őrségben nagyon is jólismert védőszentekkel, Szent Péterrel és Szent Mihállyal, az égi kapu őrével, illetve az égi hadak vezérével és magával az Istennel. Így az a logikailag szinte érthetetlen jelenség tűnik élénk, hogy az egyik éjszakai madár alakjában maga Isten repül Heródes szék-városába (csakhogy egy korábbi pogány isten) Jeruzsálembe. A megalázkodó pogány hatalmak keresztény liturgikus fogalmakkal vannak egyenlővé téve, még hozzá olyanokkal, amelyek a *Halotti Beszéd*-ben még együtt szerepelnek, később azonban, a XIII. században már nem találhatók többé együtt. A „három királyok”-at csillag vezérelte Jézushoz, e három „szép madarat” a holdvilág, a szent égi test, mely oly nagy szerepet játszott a pogány magyarok és rokonaik hitvilágában, és az égig érő fa mellett is mindig ott található. A regösök kórusa hirtelen megszólítja a holdat:

„Keej föl, hold, ne menj be,
Világosicsad magos menyországot,
Ugy menny Jeruzsálembe!”

A jelek szerint e madarakat alakoskodva meg is jelenítették, vagy pedig faragott jelképekkel érzékeltették. Az első sor közvetlen rámutató szava (Sahol az égen három szép madár!; „sahol” = íme ott), mellyel a nézőket figyelmeztetik az elképzelt, vagy valóságos, de mindenképpen színre vitt madarakra, és ugyancsak az égen levő holdhoz forduló, közvetlenül megszólító, varázsigeszerű mondóka mind közvetlen drámai megjelenítésre mutat. Már itt kell hangsúlyoznunk, hogy ezek a szövegek, ha mai értelemben vett drámának ügyetlenek is, de izgatottak, feszültek és megkapóan költőiek.

Az ötödik rész az előbbi félelmet gerjesztő, és különös igézőének után rendkívül gyengéd, mondhatnánk idillikus. Elképzeltető rámutató szóval kezdődik, mintegy megjeleníti a színt: „Amott vagyon egy lövis tölgyfa”. A leírást azonnal megszakítja a refrain, mely különös szóismétlésekkel gazdag:

„Jó kemény jó, az kemény allát .
Az ur Jézus nyugossza.”

Ez a tölgyfa földjére vonatkozik, amelyről megtudjuk, hogy belepte „apró szép pászit”, ott üldögél széken asszonyunk, Mária, előtte bölcsőben

⁷ V. ö. *Munkácsi Bernát*: *Vogul Népköltési Gyűjt.* II. köt. 1. rész, Istenek hősi énekei. Budapest, 1910—21. A sisfalvi sas-bálvány jelzője pl.: „szárnyatolla hullott szentséges sasképu aranyos” (0318).

⁸ A második és harmadik madárról v. ö. *Sebestyén*: *Regös-é.* 34—35.

„fekdegél” Jézus. Itt is minden sor után megzendül az örvendező refrain. Énekünk ekkor közbeveti Mária csicsijgatását :

„Mind azt mondogatván :

Tuj, fíjam, én fíjam, fényes Jézus!”

A rész a megismétlődő refrainnal fejeződik be.

Ezután következik a regösének legfontosabb, számunkra legjelentősebb része, a csodafiúszarvasról szóló dramatikus legenda. A bucsui változatban ez a legenda nem teljes, viszont egy tekintetben — a dozmati regösénekekkel együtt — a legeredetibb : még pedig atekintetben, hogy dramatikusan megjeleníti az országalapító király találkozását a csodaszarvassal. Az ének szerkezete az eddig is tapasztalt : megjelenítő, mintegy díszletező leírás, melyet állandóan megszakít az izgatott kórus, majd megkezdődik a szarvas kinyilatkoztatása. De alig hangzik el az ének legelején a leírás első sora : „Amott vagyon egy tóállás”, a kórus refrainje közbevág : „Hadd legedégellen, hadd legedégellen!” Vagyis mintha István király máris ráfogná a nyilat a szarvasra, ezért feléje fordul a kórus, és Könyörögve kéri, ne bántsa a vadat, hadd legeljen, mert hiszen ha meg fog szólni, egyszerűen kitűnik, hogy isteni küldött, aki Isten áldását hozza a királyra. Az ének elmondja, hogy „a tóállást felverte apró sás” amire rászokott a csodafiúszarvas. Valójában csak most következik, hogy a szarvast meglátja „urunk Szent István királ.” Ismerősen hangzik fel immár negyedszer a kórus nyugtató szava, és ekkor megszólal a szarvas is : „Ne siess, ne siess, urunk, Szent István királ!” A kórus segít neki, közbevág : „Hadd legedégellen, hadd legedégellen!” A csodafiúszarvas bemutatja önmagát (ami nem szokatlan minden népek primitív költői szövegeiben), hogy ezer sarva van, rajta ezer égő gyertya, hogy az uristen követe, hogy két aranykereszt van a veséjén. Itt aztán megszakad az ének, ahol a legizgalmasabb lenne, és következik a közismert hetedik rész, amely bort, búzát, üdvösséget kíván a háznak, és az eladólányt hajgatja⁹

A többi változatokból a következő elemekkel egészül ki a csodafiúszarvas jelenete. Már a dozmati misztérium is többet ad. Abban is megszólal a szarvas :

„Né siess, ne siess, uram, Szent István király,
Az én halálomra.
Én sem vagyok vadlövő vadad,
Hanem én is vagyok az atya istentől
Hozzád követ.”

„Hej, regülejtem, regülejtem!”

„Homlokomon vagyon fölkelő fényes nap,
Oldalamon vagyon árdeli szép hold,
Jobb vesémen vannak az égi csillagok.”

„Hej, regülejtem, regülejtem!”¹⁰

⁹ Regös-é. 31.

¹⁰ Uo. 43.

Ez a változat is tud a csodaszarvas ezer szarváról, szarva hegyén szövétnekekről, melyek csaknem valamennyi változat szerint „gyújtatlan gyulladnak, oltatlan alusznak”¹¹. De egyetlen változat sem árulja el, hogy a továbbiakban Isten követének és a királynak a vitája hogyan alakult. Ellenben a legendának mind bizánci, mind pedig nyugati változata, s főleg a legközelebb álló bolgár változat, valamint egyik regös-énekünk homályos utalásai és az eredeti magyar csodaszarvas-monda mégiscsak eligazítanak. Az Eustachius-legenda és egy jóval későbbi közhagyomány Szent Hubertról azt tartja, hogy csodálatos szarvassal találkozunk, mely szarva között égő keresztet hord, ez az állat valójában égi követ, aki megtéríti az üldöző pogány hőst¹². Sőt van egy bolgár kolinda, melyben két szarvas megvallja, hogy nem vadászásra való vad, hanem elküldetett szent, aki a kereszténység szeretetére inti az őt üldöző két testvért.¹³ A román kolinda-szövegekben a csodaszarvas egyenesen Keresztelő Szent Jánosnak valja magát, s ezzel világosan utal térítő szerepére.¹⁴ A csodaszarvas mondájának ilyen keresztény változata rendkívül korán meghonosult Magyarországon, minden valószínűség szerint azért, mert az uralkodócsalád eredetmondájának tartalma nagyjából megegyezett vele. A megtért Árpádok éppen ezért érdeklődtek a legenda iránt, mely alkalmas volt a térítést könnyebbé tenni. Már Berze Nagy János leszögezte alapos tanulmányában, hogy a csodafiúszarvas énekét a XI. századnál későbbre tenni nem lehet, és hogy a regös-énekeknek a szarvasmondára vonatkozó része „a keresztény középkor egyik legrégebb, bizánci hatás alatt keletkezett, magyar vonatkozású kettős emléke.”¹⁵ Megállapítása azonban részletesebb bizonyítás híján nem talált kellő méltánylásra. Pedig már mind Sebestyén Gyula, mind ő hivatkozott XI. századi helymondákra, melyek ezt az elemet tartalmazzák: a váci egyház történetére, a váradi egyház alapítására, Barsvár mondájára. Lássuk ezek közül a váci Szent Péter kápolna eredetmondáját. A XI. század harmadik negyedére rögzíti a magyar *Gesta* azt a történetet, amely a korai befogadást történetileg igazolja. A századforduló táján keletkezett *Gesta*-szöveg szerint 1074-ben, a mogoródi csata után az új király és László herceg visszatérnek a Vác melletti rengetegbe, ahol László előtt az égből leszálló aranykorona előre megjelentette győzelmüket. A helyet keresték, mivel ott Máriának templomot készültek alapítani fogadalmukhoz híven: „És míg ott álltanak Vác mellett, ahol manapság Szent Péter apostol temploma van, hímszarvas jelent meg előttük, szarvai telvék égő szövétnekekkel, s futni kezdte előttük a rengetegbe, s ama helyen, hol ma a monostor áll, szilárdan megállott. Mikor pedig a katonák rányilazták, a Dunába vetette magát, és többé nem látták. Boldog László ezt szemlélvén így szólt: „Valójában nem szarvasfi volt, de Istennek anygala!” És Gejsa király mondá: „Mond nekem meg, édes öcsém, mit jelentenek mind ama égő szövétnekek, melyeket a szarvasfi szarvain láttunk?” Felelt pedig Boldog László: „Nem szarvak azok, de szárnyak, nem égő szövétnekek, de tündökletes tollak, s lábát

¹¹ Uo. 43, 50, 56, 62, 70, 73, 85, 92 stb. . .

¹² Az Eustachius-legendát ld. Acta SS. Tom. VI. Szept. 20. Antwerpen, 1757 pp 124—28. — A Hubertus-mondáról v. ö. Sebestyén: A regösök, 196.

¹³ Ua. uo. 210—211 l. Sebestyén felhívja a figyelmet, hogy a bolgár szöveg: „Nem vagyunk mi vadászásra való vadak, hanem vagyunk két szent” egybevág a magyar szövegekkel (v. ö. a dozmati idézett szövegrész).

¹⁴ Ua., uo. 202.

¹⁵ Berze Nagy János: A csodaszarvas mondája, Ethnographia, 1927. (XXXVIII. évf.) 147.

pedig azért helyezé oda, hogy mutassa nekünk hogy a Boldogságos Szűz egyházát ne másutt, de ottan építtetnék meg”¹⁶.

Döntő azonban, hogy a regösének csodafiúszarvasának kinyilatkoztatásával szemben itt László király oldja meg a látomást. S a legendafejlődés törvényszerűsége szerint az a regös-énekbeli kiindulópont, hogy a szarvas isteni követ, sok változat szerint „isten anyala”, mely a házigazda házára száll, itt már szószerint vétetik, és egyenként magyarázatot nyernek — mint az allegóriákban szokás — a szarvak, a szövétnekek stb. Ez kb. azt is bizonyítja, hogy a regös-ének formulája időben megelőzi a váci látomást, tehát a XI. század harmadik negyedét. Ugyanis egy legenda kialakulásában az orális hagyomány egy metaforikus kifejezésének szószerint vett értelmezése mindig a későbbi, már pedig László herceg magyarázata ahhoz a formulához tapad, mely a regös-énekben az országalapító István királyhoz kapcsolódva még szabad és eszmeibb volt, és hol csodafiúszarvasról, hol „Istenről”, illetve „angyalá”-ról szólt.¹⁷

Az sem éppen jelentőség nélkül való, hogy a szarvas intelmére nem csupán Máriának emeltek egyházat, de Szent Péter tiszteletére kápolnát is. A Gesta-szöveg mintegy értelmezést is ad: „...in honorem Beati Petri, principis Apostolorum”. Vagyis „az apostolok fejedelmének”, az első apostolnak tiszteletére, akivel a keresztény egyház megalapítása a tradíció szerint kezdődik, s akit a pápák első elődjüknek tekintettek. A szarvas térítő szerepéből következik ez az országtérítésbe illeszkedő alapítás.

László király, aki különösen kedvelt hőse a magyar népnek, még egy alkalommal alapított templomot látomás alapján. Ez a vízió egyes kutatóink szerint ismételten szarvas-látomás kellett, hogy legyen. Mikor Biharvár környékén vadászott, „...in venatione sua invenit locum, ubi angelico ammonitu proposuit constituere monasterium in honorem Virginis Mariae”.¹⁸ A váradi egyház alapításának ez a mondája valóban a másik monda párjának tűnik fel. A felsorolt bizonyítékokat nagymértékben támogatja a helytörténeti kutatás. Mezey László helytörténeti tanulmányában megállapítja például, hogy a IV. Béla király által a Budafok alatti Háros-szigeten 1264-ben alapított premontrei prépostság Szent Eustachius nevét viselte. Ez a név nem véletlen. Az oklevelet kiállító kancellár azzal indokolja, a király adományát, hogy a premontreiek „egyebeknél inkább” tisztelték Szent Eustachiuszt. Ennek a hiedelemnek más oka nincs, mint hogy ekkor már évtizedek óta létezett Nógrád-megyében Garábon egy Szent Hubert tiszteletére épült monostor. A kancellárt s még inkább urát, a királyt tehát nem névazonosság, hanem a két legenda főmotívuma, a szarvasjelenet azonossága vezette, amidőn a premontreiekre és ilyen patrónusra bízta az alapítást. Ez azonban csupán XIII. századbeli esemény lenne, ha a Magyarországot újjáépítő uralkodó nem családjának hagyományát követte volna az adott helyen, Csepel-szigetén. A fejedelmi törzs, a Megyer-törzs szálláshelyén, a Csepel-szigeten ugyanis már a XI. század óta a keresztény térítés kiinduló pontja, az ispánság legelső plébániája a Szent Eustachiusról elnevezett főesperesi templom. Mezey László igen valószínű feltevése szerint minden bizony-

¹⁶ A Gesta szövegét ld. *Chronici Hungarici Compositio Saeculi XIV.* (Ed. Em. Szentpétery) *Scriptores Rerum Hungaricarum* Tom. I. Budapestini, 1937. 394—95.

¹⁷ *Kardos Tibor*: *Legendák könyve*. Budapest, (1943). VIII. (Magyar Századok. 1.)

¹⁸ *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I. 416.

nyal „még a térítő István király volt az, ki szállásbirtoka első templomának patrocíniumát családjának eredetmondájára gondolva választotta meg.”¹⁹

Az eddigiekből világosan kitűnik, hogy a csodaszarvas, aki Isten követének jelenti magát, megtéríti a nyíllal reátámadó István királyt, aki azután népének legfőbb térítője lesz. De vajon mit ígér e csodálatos szarvas az uralkodónak? Nyilván azt, amit Gézának, az új királynak és László hercegnek: szerencsét küzdelmeiben, végső boldogságot családjának, országának, feltéve, ha nemcsak maga tér meg, de vele országa is.

A regölés szokásának egész karaktere arra vall — mint a folklóre-kutatás megállapította — hogy párokat összevarázsoló, bőséget és boldogságot ígező ősi szokásról van szó. De ha ez így van, a csodaszarvas már korábban meglehetett benne, mint az István királlyal való találkozás, mert e szarvas szerepe a magyar és bolgár őshagyományban a családalapítással, családi és egyéb termékenységgel függ össze, és a szarvasra törő vadász is úgy szerepel ebben az ősi mondában, mint aki részesül a szarvas-adta bőségben. Itt szabályos vallásos szinkretizmusról van szó. Az ugyancsak keleti eredetű és ugyancsak bőségvarázsló, újévi Kalendae-zés egyik állatalakja, a zodiakusban megjelenő bak, illetve szarvas, ez a vizeken átláboló, sebes és győzedelmes szoláris szimbólum²⁰ a népvándorlás török, ugor népeinek hagyományával egyesül. Mikor a délnyugati határőrvidéken vagy egybeütt átvették a késő római provinciáknak ezt a szokását, minden valószínűség szerint a magyarok bejövetele előtt, az avar-bolgárok a zodiakus szarvasában saját bőségadó szarvasuk mondáját ismerték fel²¹, és kereszténnyé válásuk idején már megindult az így egyesült elemek keresztény átszíneződése úgy, ahogy a dunai bolgár kolindában láttuk. Ebben segíthetett a nyugati mondák isteni követe.

De lássuk csak e szarvas családalapító, termékenység és bőségvarázsló szerepét, illetve az erre való utalásokat a regösénekekben és az ősi mondában annak ázsiai, helyesebben pontusi és dunai változataiban. A regösének nagyszámú változatában a záróklauzula együtt emlegeti a gazdaság szaporítását az eladó lány „hajgatásával”, vagyis a fiatal párok jólismert összevarázsolásával. A legkülönbözőbb formákban szaporítják a gazda javait: legyen annyi pénze, mint égen a csillag, a gazdasszonynak legyen annyi zsírja, mint kútban a víz, teremjen egy hold földjén száz kereszt búzája stb. ... Kívánnak a gazdának sok ökröt, béresének kezébe aranyostort, arany ösztökenyelet, aranyekét, stb. A „hajgatás” — mint ismeretes, — nyíltan erotikus utalású, hogy a házasság termékeny legyen. Ilyen körülmények között igen nagy jelentőségű, hogy az egészen töredékes regösénekeket kivéve, még az önmagukat leíró strófáknál („hársfakéreg a nadrágunk“, a „nyírfakéreg a booskorunk“, „mi sem vagyunk ördögök”) is gyakoribb a „csodafiúszarvas” említése.

¹⁹ Minderre v. ö. *Mezey László* következő számunkban megjelenő tanulmányát.

²⁰ *Sebestyén*: i. m. 384—86, 398—403. l.

²¹ A csodaszarvas mondáját minden valószínűség szerint Attila udvarában is ismerték, mint azt *Priskos Rhétor*, *Prokopios* és *Jordanes* összevetett helyeiből *Solymossy Sándor* megállapította (A magyar csodaszarvasmonda, *Magyarságtudomány*, I. 1942. 162. l.) A hún birodalom örökösei — egyebek közt — a pontusi bolgár-törökök, igen erősen összekeveredtek a Magyarországot elfoglaló avarokkal. V. ö. *Halasi Kun Tibor*: A magyarság kaukázusi története, „A magyarság őstörténete”, Szerk. *Ligeti Lajos*, Bpest, 1943. 79—80. l. — A csodaszarvasmonda a dunai bolgárok között, *Sebestyén*: i. m. 209—11; *Berze-Nagy*: i. h. 147. — Egyébként az ugor népek is jól ismerték a csodaszarvas-mondát, mint csillagmitoszt, sőt összefüggésbe hozták a nappal is, v. ö. *Sebestyén*: i. m. 192; *Berze-Nagy*: i. h. 190—193.

Valójában a csodafiúszarvas a dunai bolgárok regösénekünknek megfelelő kolindáiban, s ennek nyomán egyes román kolindákban ugyanúgy jelenik meg, mint eredeti, pontusi formájában, és ahogy a magyar *Gesta* fenntartotta: a vadász, vagy vadászok, miután hiába üzték a szarvast, egy forrásnál leány-csapatra találnek²². A csodaszarvas ősi mondája, — úgy amint Kálti Márk *Képes Krónikája*, illetve Kézai Simon *Gesta*-kivonata megőrizte, ennél többet fejez ki. Nem csupán, mint jól ismeretes, az exogám házasság tényét kapcsolta vele össze, — bár időben némileg elválasztva —, hanem közvetlenül és főleg az új haza példátlan bőségét, gazdagságát legelőben, halban és vadban. A szarvas, a szent totemállat és egyszersmind szoláris szimbólum — mint az ősi ugor mesében, mely a jávorszarvasról és a két paszter vadászról szól — új hazát: vagyis a vándorló nép számára új, bőséglehetőséget és nemzetség alapítást jelent.²³ Totem-szerepéből ez világosan következik és az áldó naphoz való vonatkozásból is.

Nem méltatták kellőképpen figyelemre, hogy a *Képes Krónika* családjában a szöveg még bővebb. Ott ugyanis arról értesülünk, hogy Belárnak és Dulnak leányai férfiak nélkül, zeneszó mellett táncoltak a „Kürt ünnep”-t, „festum tubae”-t ünnepelvén. Sebestyén Gyula ezt a zsidózó kazárok őszi újévével és sátoros ünnepével hozza kapcsolatba.²⁴ Persze ebben az esetben is évkezdő, termékenységet kérő ünnepről van szó. Azonban ennél valószínűbb, hogy a „festum tubae”, az ötven-évenként megújuló „Kürt ünnep”-et, az engesztelő évet jelenti, amikor a rabszolgákat felszabadították, az adósságokat elengedték, a haragot és bosszút kiengesztelték, a földeket ugaron hagyták, hogy azután bővebben teremjenek.²⁵ Így érthető az asszonyoknak ez a külön táborozása férfiak nélkül a szabad mezőkön, mely ugyancsak a termékenységgel függhetett össze. Ezt az ünnepet nyitották meg a termékenységet szimbolizáló kos szarvából készült kürtök szavával, sőt magát a jubileumi évet is erről nevezték el, mint szimbólumról (jóbhél).

A kazár birodalom legfelső rétege és az ahhoz csatlakozó bolgár előkelők között nyilván voltak, akik ezt a szokást átvették, és félpogány vallásukba beleillesztették. Számunkra a bőségvarázsló, hazaalapító, termékenységetadó elemeknek ez a találkozása a csodaszarvas körül lényegbevágó mozzanat. A *Csodaszarvas mondája* attól kezdve, hogy a hún birodalom örökösei között feltűnik, a Volga mentén, a Pontus vidékén, és a Duna mellett, egészen addig, hogy a csodaszarvas és István király képzelt találkozása nyomán a regösök bőséget és termékenységet varázsolnak, élesen meghatározott, konstans jellemmel bír. A változatok tekintélyes része figyelmezteti a gazdát (általában azonnal a csodaszarvasra való utalás után, és szerintünk ez igen jellemző), hogy Isten száll házára égő gyertyával, telt asztalával, teli poharával, mint a csősz (veszprém megyei) regösének mondja:

„Kelj fel, gazda, kelj fel,
Isten száll a házadra
Seregével, népével, szárnyas angyalával,
Égő gyertyájával, teli poharával.
Haj, rege rejtem, majd neked ejtem,
Azt is megengedte teremő ur Isten⁶⁷”

²² Sebestyén: i. m. 203, 209—10.

²³ Berze-Nagy: i. h. 72.

²⁴ Sebestyén: i. m. 459.

²⁵ Szentirányi Norbert: A szentírás-tudomány tankönyve, Bpest, 1946. 260.

A nagyszöllősi változatban (Veszprém megye) Isten „teli poharával, terített asztalával” száll a gazda házára. A bőségvarázslást tehát isteni lakoma előzi meg, az égi sereg hozza magával a terített asztalt és a tölt poharat. Nem látszik merésznnek az a feltevés (Berze Nagy), hogy a Csodafiúszarvas képében megjelenő angyal és kísérői a megtért István királyhoz szállottak le telt asztallal, telt pohárral, fénylő szövétnekkel. Ezt támogatja a regöséneknek egy másik érdekes mozzanata, mely ugyancsak sok változatban előfordul, midőn a regölők azért fohászkodnak, hogy az asztal mintegy oltár legyen, az abrosz mintegy misemondó ruha, a pohár mint egy szent kehely, és a kenyér mintegy ostya. Zalaegerszeg vidékén így énekelnek a regösök :

„Azt is megengedte nekünk az nagy uristen,
Hogy szent oltár mi asztalunk lehessen,
Mise monduo ruha mi abroszunk lehessen,
A szent kelhe mi poharunk lehessen,
A szent ostya mi kenyérünk lehessen.
Rietöki rigi törviny,
Hej, regűő rejtem.”²⁶

A *Csodaszarvas mondájában* kezdettől fogva lemondtak a vadászok arról, hogy elejtsék a vadat, s cserében sokkal nagyobb bőséget és életet kaptak, a keresztény változat szerint üdvösséget is. Messzire vezetne, bár igen figyelemreméltó Berze Nagy felvése, aki az ilyen tárgyú mesék elemzéséből arra a következtetésre jut, hogy lakoma az eredeti pogány mondában is volt, de a „tulsó parton”, és a csodaszarvas-tárgyú meséknek az az értelme, hogy a hős a leánnyá váló szarvast megváltja. Szerinte e mondáknak eleve is a megigazulás, a túlvilágon végbemenő megváltás adta a jellegét.²⁷ Amikor a regösének úgy tekinti, hogy Isten és angyala szállt a gazda házára, terített asztallal és teli pohárral, adva van, hogy ennek szimbólikus keresztény értelmet is adjanak.

Ez teljességgel harmonikusan találkozik össze avval az egyházi törekvéssel, hogy a késő római kori provinciák, balkáni vidékek téli napfordulójának ünnepét keresztény formákba foglalják. Ekkor ugyanis nem csupán bika, szarvas és egyéb állat-alakosságok, féktelen táncok, hangos énekek zajlottak le, férfiak nőknek öltöztek, és alakoskodtak, de ettől el nem választhatóan nagy ünnepi lakomákat is tartottak. Az egyház ezeket a lakomákat minden erővel igyekezett megszelídíteni, sőt a templomba átvinni, és az eucharisztia értelméhez közelíteni. Így mindjárt értelmet kap a regös-énekeknek ez a mozzanata. Sőt az is, hogy több változatban nem a maguk asztalának kívánnak ilyen allegorikus értelmet, hanem hogy *bárcsak a templom asztala, kenyere és bora lenne az ő lakomájuk*. Ez a legitimálási törekvés rendkívül jellemző az általunk tárgyalt népszokás jogi, társadalmi helyzetére az első keresztény századokban Magyarországon. Hogy azonban ez a probléma XI. századi probléma, valamint hogy vele egyre jobban erősödik a bucsui regös-misztérium és általában a regöséneknek alaptípusának datálása, arra koronatanu a László király idejében tartott 1092-i szabolcsi zsinat lefolyása, s ennek is a 16. paragrafus, amely a Kalendae-körüli lakomák alkalmával elkövetett csalások és visszaélések ellen foglal állást. A törvénycikk bevezetője a januári kalendaezés eredeti szokására vonatkozóan

²⁶ Regös-é. 152.

²⁷ Berze-Nagy : i. h. 79, 148—49.

igen érdekes összefoglalást ad, majd elmondja, hogyan igyekeztek a lakomát pótolni megáldott kenyér templomi osztogatásával, némi frissítő adásával, amely szerinte Magyarországon régi szokás. Az is kiderül, hogy a házaknál is törtek kenyeret, koccintottak és testvéri kézfogást váltottak. Mindez a bevezetéssel együtt a legszorosabban utal a regös-ének asztalára és poharára, valamint ennek templomi és vallásos vonatkozásaira.

Talán nem lesz felesleges ideiktatni a bevezető részt, hogy lássuk, az egyház milyen tudatosan járt el: „A pogányok egykor mindenféle babonás dolgot szoktak végbevenni január Kalendae-jén. Ezeket azután manapság a keresztények, mint a legtöbb pogány szertartást, vallásukhoz hozzáidomították... Egyesek azonban olyannyira iparkodtak erre, hogy nem egy pogány szokást kevertek bele, mint például, hogy házukat babérral és zöld falomballal díszítik, asztalukon lakoma roskadozik, az utcákon és az utakon mindenféle éneklő meneteket tartanak, és mindenféle egyéb dolgot művelnek, amelyekről is említés történik több kánonban. „Nem szabad” 13. kánon 26. stb.”²⁸ E panaszból az a tény olvasható ki, hogy a harc szerfölött nehéz. Sok pogány szokás él: az utakon ma is énekelve vonulnak azok a menetek, amelyekről az egyházi zsinatok oly keseregve szólnak, felhányva állatalakosságaikat, átöltözéseiket, pogány féktelenségüket és zsibongásukat. A szabolcsi zsinat így a XI. század eddigi menetére tekint vissza, és nyíltan leszögezi, hogy Magyarországon is megvannak a Kalendae-szokások, azok adaptált formái, és a népnek közös szimbolikus lakomán adott áldott kenyér szokása is.²⁹ Így érthető, hogy a regös-éneknek ebből a korból való alaptípusa a szarvas-legenda elementáris részévé teszi a lakomát, annak isteni, keresztény vallásos, sőt templomi jellegét. Ezért hívja az égi küldött szarvas isteni lakomára a szállásadó gazdát, legyen az István király, vagy a rögösöket vendégül látó gazda.

Az előbbieket alapján a regösének menetét ki lehet egészíteni. A szarvas, mint láttuk, kijelenti, hogy isteni követ, leírja csodálatos voltát, megtéríti a reátörő királyi vadászt és vele együtt országát is. A szarvas testéből valóban lakoma lesz, egészen úgy, mintha a király elejtette volna, de eszmei értelemben. A kereszténység központi vallásos cselekményét, és annak elemeit, az ostyát és a bort jelenti a lakoma. A Kalendae-lakomák bősége maga is varázsló jellegű volt. Az egyházi szokás, mely belőle a testvériség, a béke, a Krisztussal való egyesülés lakomáját hozta létre, óriási erővel hatott a regös-ének szerkesztőjére, annál is inkább, mert a Kalendae-lakomák ilyen felemelése egy pillanatra sem vette el a szokás bőség-idéző szándékát. Különben az élethez szükséges javak, a vetés, az állatok egyházi benedikciója is mind szaporító szándékú. A megtérés és az égi lakoma ilyenén beállítása történeti szükségesség volt, hiszen a kalandozásokról lemondani kényszerült magyar nép csak úgy maradhatott fenn, ha békés munkát, békés életmódot s az ennek megfelelő vallást választja. A letelepedés,

²⁸ C. Péterffy: *Sacra Concilia ... Hungariae, Viennae Austriae*, 1742. 23—24. — A faleveleknek nagy szerepük volt a bőségvárzásban. A „*Liber Polptycus*”, mely a római „*schola cantorum*” X. század előtti hagyományait regisztrálja, leírja, hogy jan. Kalendae-jén (ill. másnapján) olajleveleket dobta a tűzre (március Kalendae-jén babért) ilyen mondókéval: „Ennyi gyermek, ennyi kismalac, ennyi bárány szülessék.” A békesség iniciálása is megvolt. L. P. Fabre: *Le "Polyptyque" du Chanoine Benoît*. Travaux et Mémoires des Facultés de Lille. Mém. n. 3. Lille, 1889. 1—24. Fontos *De Bartholomaeis* megjegyzése, hogy e koledások ma is megvannak Itália egyes vidékein (i. m. 177) V. ö. *Vargyas Lajos* párhuzamait mai francia újévi köszöntőkből: „Francia párhuzam regösénekeinkhez.” *Néprajzi Közl.* II. Budapest, 1957. 1—10.

²⁹ Uo. 24.

az állattenyésztés, a nagyobb arányú földművelés előfeltétele volt a békés életnek, a boldogulásnak. Mindezt ideológiai egységbe az új vallás foglalta. Tehát egyrészt megtérés, Krisztussal való egyesülés, másrészt béke, valamint bőség elválaszthatatlan fogalmak kellett hogy legyenek a XI. század magyarjai számára.

Azonban ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy bármennyire világosan is álltör a regös-ének szövegén a Kalendae-lakomák új, friss, keresztény változatának szokása, a bőség-lakoma mozzanata és e lakoma hieratikus volta, ugyanakkor feltehetően ősi elem is. Már a *Csodaszarvas-monda* vadászjellegéből is következik ez. E monda nem egy keleti változatában a szent szarvast elejtik. Ez a változat annál érthetőbb, hiszen a nagy-családot, nemzetséget fenyegető vagy tápláló totem-állatról van itt szó: a vogul medve- és jávorszarvas-énekek hősei a legfőbb égi Istennek a „Numi-Tarem”-nek, a „Teremtő”-nek leányai illetve fiai, aki „lebocsátja” ezüstláncon gyermekét, a medvét vagy a jávorszarvast, és óvja, mert előre látja, hogy az ember elfogja ejteni. Így van pl. az „Ég fia, Nyírhéjbocskoros Férfi felülről való leszállásának éneké.”-ben is, melyben a Nyírhéjbocskoros Férfi, azaz a medve, idézőjeles első személyben elmondja, hogyan ejtik el őt, hogyan végzik el a szertartásokat engesztelésére, mígnem lakomának találják fel.³⁰ E hősének a védő és segítő, vagy félelmes, vagy életet adó totem-állat leszállásának énekei, mint ahogy a csodaszarvas képében is „isten száll le” a gazda házára. Nagyon valószínű, hogy a szakrális lakomára való utalás sem újkeletű, és keresztény eredetű, hanem évezredek távolába vész: a régi, halványodó emlékeket csupán új módon kellett magyarázni, amint ez a XI. században adva is volt. S ez adva van a másik változatban is, ha a monda szerint a vadászat éppen hogy nem jár a szarvas valóságos elejtésével, ez esetben a monda állandó jellegű értelme, hogy a szarvas, a bőséget adó totemállat, önmaga helyett fűben, halban, vadban gazdag vidékre vezet, vagy az emberi termékenység feltételeit, a házasságot hozza létre.

A *Csodafiúszarvas éneke* fentebb tárgyalt, hipotetikus, teljes váza annál valószínűbb, mert a „ráéneklő” regös-ének eljárás módja meglepően azonos az epiko-dramatikusként nevezhető ráolvasások módszerével.³¹ Ez a típusa a babonás ráolvasásoknak (és alkalmasint tágabb értelemben az ilyenszerű varázsló mondókáknak) abból indul ki, hogy amit a ráolvasó bűbajos végre akar hajtani, az csupán követése egy isteni mítosznak, amelyben valamilyen mindenható isteni személy egyszer már sikerrel végrehajtotta a varázslást. Ennek az aktusnak és igének *utánzása* hozza meg a várt eredményt. Az isteni példát röviden epikusnak vezetik be, melyet a gyógyulásról szóló párbeszéd követ.

Hogy lássuk, miről van szó, nézzük Tardoskeddi Szerencse Benedekné egyik ráolvasását úgy, amint azt Bornemisza Péter fenntartotta. Az igézet ellen szóló varázsszformula így szól: „Nemes aszonyom, Maria ölebe takara az ő aldót szent Fiat, be mene vele szent Timpolionba, le üleplec az ő áldot zent, aranyas zent szekibe, elejibe teue aranyas bölcezet, bele fekteti Iesust, azt meg latic zent aszonyoc, zent leanyoc, zent Apostoloc, Martelioc Iesust

³⁰ Munkácsi Bernát: Vogul népköltési gyűjtemény, III. 1. rész. Medveénekek, Budapest, 1893. 59—101.

³¹ V. ö. Szendrey Zsigmond: Ráolvasóink eredetének kérdéséhez. Ethnographia, 1943. (LIII) 105—112; Szendrey az epikus maggal bíró' megkövesült formát öltő ráolvasásokat a VIII. csoportba osztja, 109. A „ráéneklés” Pais Dezső szerencsés kifejezése, aki a regölés varázsoló vonását mint jelentékeny összetevőt hangsúlyozza. V. ö. Pais Dezső: Reg. A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből. Magyar Századok, Bp. 1948. 13.

meg igezec. Azt meg lata az ő szent Anya, monda ez szot az ő szerető szentinec : zent Nestorid azonnac mennyel en szerető szentem, hozzád Iardovannac vizet, had firesszem meg benne az en aldot zent Fiamat. El mene zent Nestirid aszon, el hoza Iardovannac zent vizet, benne Iesust meg firesztec. Monda ez szot zent Nestirid azonnac : Vid el ugymond Iesusnac az ő igezetit piros Marvan kőre, hogy azt halla az ő szerete szenti, zent Nestirid aszon, el önte piros Marvan kövön, ot el oszla, meg nem maradhatta Iesusnac az ő igezeti. Ez mai diczöseges napon ez s ez emberen ugyan ne maradhasson meg firfi igezeti, leány igezeti, asszonyi állat igezeti, Istennec hatalmabol, Boldog asszony parancsolattyal."32 Van olyan ígérés, amely dramatikus részében párbeszédes, mint például a fejfájás elleni, vagy a csonttörés és ficamodás ellen szóló varázsige.

Ez az utánozó eljárás mód, — amely úgy látszik éppen a régi szövegekben gyakori, hiszen lényegében Bornemisza Péter ráolvasásai a XV. századra nyúlnak vissza, — a vallásos tömegpszichológiának egyik alapvető alakzatát mutatja. Bár erősen hihető, hogy valóban nagy szerepe volt létrejöttében a középkori egyházi benedikcióknak, nyilvánvaló, hogy tágabb értelemben véve az istenmitoszok, medve- és hősének epiko-dramatikus előadása Görögországtól az Ob vidékéig, és minden világrészben sehol nem ment hasonló gondolatoktól: ahogy az isten, vagy az istennő leszáll a sötétségbe, majd tetszhalott voltából feltámad (Dionysos, Déméter-Koré), ahogy az isteni lény táplált, ahogy a hős harcolt, és győzött, úgy történjék ez a jelenben is és örökké. Ebben már benne rejlik a magasabbrendű drámai érvényesség és megindítás, a boldogító és megkönnyebítő katharxis magva, primitív formája. A regösének utolsó varázsoló része is a maga „ráolvasó” párhuzamosságával világosan mutatja, hogy *amint a jelenben a gazda házára száll* isten angyalával, seregével, asztalával, poharával, *úgy kellett egykor példaadó módon a csodaszarvasnak István király házára szállania*, miután megtérítette.

Hogy a regösének az epiko-dramatikus ráolvasások kategóriájába tartozik, arra meglepő analógiák állanak rendelkezésünkre. Mindenekelőtt az, hogy Bornemisza Péter ráolvasása maga is hasonlít a bucsui „regös-misztérium” V. részére, a tölgyfa alatt nyugvó kis Jézus énekére. S hogy az analógia még szorosabb legyen, ime egy ráolvasó Erdélyből, mely így kezdődik :

„Paradicsom közepébe
Rengő bölcső reátéve,
Benne fekszik az ur Jézus.
Az ur Jézus isten fija,
Jobb kezibe aranyalma.
Bal kezibe arany vessző,
Fel-felhajtja, megzuditja.” stb.³³

Az ének további része tudákos kéz beavatkozására mutat, azonban egy további a Jézus keresztfájára történő utalás, hogy az „gyümölcsfa”, mely piros vérrrel „virágzik”, szent lélekkel „gyümölcsözik”, visszamutat régebbi századokra, amikor még Krisztus áldozatát ilyen termékenység-képekbe öltöz-

³² Bornemisza Péter : Ördögi kísértetek (A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta Eckhardt Sándor) Budapest, 1955. 135, 255.

³³ Lajtha László : Egy magyar ráolvasó énekelt töredéke. Ethnographia, 1947. (LVIII) 100—01; varázslat, mítosz és dráma I. J. G. Frazer: The Golden Bough. London, 1923—27. VI. 373—75, 384—88.

tették. E képek ugyanazon kultúrkörbe vezetnek vissza, amelybe regös-énekeink „vetett asztala” és „teli pohara” is tartozik. A Lajtha László által közölt másik (töredékes) ráolvasó ének, melyet a Mezőségből, a Nyárad mentén újesztendőkor énekeltek, pontosan egybevág a passiónak dramatikus leírása tekintetében Bornemisza Péter egyik ráolvasásával, az „ökleletről való”, a sebesülést és daganatot gyógyító ráolvasás szövegével³⁴. Lajtha felhossa, hogy közölt szövegét az ország legkülönbefőbb helyeiről ismerjük mint ráolvasót: Kodály Zoltán Kolon vidékéről közli, Gőnczi Ferenc a Göcsejből, Kálmány Lajos Szeged vidékéről.³⁵

A regölés pozitív iránya egyáltalán nem mond ellent ennek az eljárásnak, hiszen végeredményben a betegséget kiűző gyógyító mondókák sem negatív célra irányulnak, de az egészséget akarják visszaadni. Mindenesetre azonban üző, távoltartó jellegük van. Ilyen eleme a regölésnek is bőven van: az a szörnyű láрма például, melyet a regölők közismerten csapnak, a rossz szellemeknek, az ártó démonoknak elijesztésére. Nyilvánvaló, hogy a szokás korai formájában ennek az apotreptikus zajnak még nagyobb szerepe is lehetett. Nem állott távol regöseinktől az átok-formula sem, a negatív varázsigé (mint azok a bizonyos „nefanda carmina”, melyeket a pogány lázadók az egyház ellen hajtogattak). Karakóban és Nemeskeresztúron Vas-vármegyében a meg nem ajándékozott regösök még néhány évtizeddel ezelőtt ilyen igékkel fordultak a fukar gazda ellen:

„Egy csibéjek legyen, az is vak legyen!
Haj, rege rejtem! majd neked ejtem!
Azt is megadhatja teremő uristen!”³⁶

Amint látjuk a régölő egész szakrális fegyverzetét felvonultatja a „teremő” istent és a regös refraint újrázva.

A bucsui regös misztérium ismertetett szerkezete, dialogizált formája, dramatikus jellege teljessé válik a kísérő alakoskodások, a regösök maszkjai, álöltözete, a refrainek alkalmazása által, és azáltal, hogy pl. *A Csodafiúszarvas éneké*-ben jelentékeny drámai eszme és konfliktus rejlik. Lássuk egyenként ezeket az elemeket.

A regösök az esetek legnagyobb részében jelmezt viselnek, illetve olyan öltözetet, amely jelmeznek számít, és mindig van közöttük olyan, akinek állatneve van, ha nem is hord állat-álarcot, mint a mohácsi délszláv „busók”. Általában véve a regösöket olyan valaki vezeti, akinek „Bika” a neve. Ha nincs a társulat valamennyi tagjának kezében láncos bot, és nem a „Hadnagy” vezeti a társulatot, akkor evvel a jelvénnel a „Bika” jár. E nagy bot a végéről lecsüngő láncsal nem csupán a maga formájában emlékeztet a sámánok varázsbotjára, de szinte általánosan meghatározott szerepe is van a szertartás során, amennyiben a regösök a „reg”-öt láncos botjaikkal „kiverik”, vagyis az ének ritmusára dobantanak a bottal. A szakrális bottal fölvert földet egyébként egyes helyeken gondosan összegyűjtik és gabonával keverik.³⁷ Természetesen

³⁴ A töredékes ráolvasóra ld. Ua: i. h. 98—99.

³⁵ Regös-é. 147.

³⁶ *Sebestyén*: i. m. 467, 486, ill. XIX. tábla.

³⁷ Ez szinte rituális elem, v. ö. Regös-é. 42, 99, 105, 130, 187, 197, 203, 208, 215, 221, 226, 275, 302. — A feltört föld elkeverése gabonával Szent Lászlón (Zala-megye) történik, ld. Regös-é. 210. — A szakrális bot más (phallikus) magyarázata v. ö. *Vargyas Lajos*: Mimos elemek a magyar betlehemes játékban. *Antiquitas Hungarica*, 1948 (II) 177—79. Ez a jelleg

arra gondolhatunk, hogy ez a „Bika”, amely olyannyira dominál a regölés állatszerkepe között, a római Kalendae „vitula”-álarcával azonos s ilyenformán a Mithras-szimbólumra emlékeztet.³⁸

Első pillanatban különösnek tűnik, hogy éppen a szarvas nem maradt meg a római Kalendae-ből, pedig hát *A Csodafiúszarvas ének* mutatja, hogy meg kellett lennie, és hogy igen fontos volt. Véleményünk szerint éppen e fontossága, a magyar pogány hagyományból származó szakrális jellege miatt, melyet a keresztény legenda még tovább erősített, mondott ellent annak, hogy a fél-tréfás és egyre komikusabb állatugrándozásokban szerepeljen. Megmaradt hát az ünnepi énekekben, de az álarcok közt szerepét átvette egy másik szarvas-állat, a bika.³⁹

Annál inkább megtörténhetett, hogy főszereplővé vált, mert mint a láncos bot mutatja, lehetséges, hogy a sámán utóda. A magyar táltos-mondákból tudjuk, hogy pogány sámánjaink állatalakot öltő viadaljaik alkalmával sokszor mint bikák jelennek meg, és ez annál természetesebb, mert hiszen a jó időért harcolnak, a termékenységet meghozó esőért; a termékenységet biztosító ilyen szerepük, mint Róheim Géza és mások kimutatták, egészben véve jelentős.⁴⁰ Végül az is igen jelentékeny tényező, hogy a földművelő életmód miatt a bika a nép számára az egykori szarvasnál sokkal fontosabb, gazdagságot, jólétet adó állattá vált.

A szláv népeknek a tekintetben is befolyásuk lehetett, hogy a regölésben lassanként a bika-szerep lett a legfontosabb az állatalakosságok között. A középkori (X—XI. század) arab kútfők egynémelyike (Dsaiháni—Gurdézi) a szlávok bika-tiszteletéről beszél, s ezt összekapcsolja bizonyos gabona-felajánló tavasz-ünnepségekkel, amikor is a ritus résztvevői olyan varázsigéket mondanak, amelyek a termés bőségére vonatkoznak, s a mitikus kígyó legyőzését tulajdonítják a „Biká”-nak.⁴¹ Ebben az emlékekben félreismerhetetlen a zodiakus állatjegyeivel összekapcsolt ősi állatküzdelmek nyoma, ez esetben talán a nap győzelme a földben rejlő kígyó fölött, a Fény kozmikus diadala a sötétség démona fölött. Ugyanakkor azonban félreismerhetetlen e bika-kultusz kapcsolata a földműveléssel, a Napnak, mint életet adó erőnek szerepével. Nyilván évezredek hagyományról van szó, melyet a szlávok a közeli ókori kultúrnépeinek örököseitől, a perzsa-iráni hagyományból is átvehettek. Valószínű,

valóban gyakran feltűnik, de megítélésünk szerint csupán szinkretikus elem, amely a kalendae-zéssel és egyéb, a Balkán által közvetített népszokásokkal került a magyar hagyomány sámánbotjával össze.

³⁸ Sebestyén: i. m. 317—370, 434—36.

³⁹ Jellemző, hogy a Somló-vidéken karácsonykor állat alakú süteményt készítenek, de csak egyfajta: szarvas alakút. Egyéb karácsonyi süteménykészítés nem ismeretlen Európában, de rén- és jávorszarvas formájút (fajdkakas alakúval együtt) a vogulok sütnék medvéknépkor. A somlóvidéki szokásra v. ö. *Relkovic Davorica*: Adalékok a Somló-vidék folklóréjához, *Ethnographia*, 1928 (XXXIX.), 99—100; a vogul állatalakú süteményekre *Waldemar Liungman*: Traditionswanderungen Euphrat-Rhein, *Studien zur Geschichte der Volksbräuche*, Teil II. Helsinki, 1938. FF Communications, No 119. 1082—83. l.

⁴⁰ A szarvas szakrális jellegéhez talán az is hozzátartozik, hogy a rokon népek sámánjai szertartások idején szarvast (őzet vagy rénszarvast) ábrázoló öltözetet viselnek. V. ö. *Diószegi Vilmos*: A honfoglaló magyar nép hitvilága. *Ethnographia*, 1954 (LXV) 42. — A táltosok termékenységvarázsló szerepéről *Róheim Géza*: Magyar néphit és népszokások, Budapest (1925), 29, 32, tov. *Szűcs Sándor*: Időért viaskodó táltosok, *Ethnographia*, 1951 (LXII) 403. — *Diószegi Vilmos*: A viaskodó táltos bika és a sámán állatalakú életlelke. *Ethnographia*, 1952. (LXIII) 331—346.

⁴¹ *Pauler Gyula és Szilágyi Sándor*: A magyar honfoglalás kútfői, Bpest, 1900. 176—77; *Sebestyén*: i. m. 390—91.

hogyan ezek a hagyományozott képzetek megvoltak a Pontus vidékének türk birodalmaiban is, s a magyar nép hitvilágában is.

A regösök állatszerepei között itt-ott megjelenik a népi alakosságok között Magyarországon egyébként gyakran előforduló „Medve”, mely a bömbőlő „Bika” helyett brummogással és a derekára kötött lánc vad csörgetésével ijeszti a leányokat és asszonyokat. Mellette ott áll a „Pásztor”, vagy „Cigány”, aki a láncot tartja. Első pillanatra úgy látszik, mintha a vásárok és búcsúk sokadalmaiból a medvetáncoltató került volna az ősi ünnep szokásai közé, hiszen a római Kalendae-ünnepeket tiltó zsinati végzések expressis verbis nem említik. Ám ez a hallgatás nem zárja ki a lehetőséget, hogy ilyen álarcos szerep is lehetett. Még valószínűbb azonban, hogy valóban későbbi fejlődés eredménye, amit jól előkészített az ugor népek, s így a magyarok medve-tisztelete, medve-ünnepei, színjátékai, a Medve leszállásának hőseinek, a Medve-vadászokról szóló hőseinek stb. E műveket aligha lehet az obi-ugoroknál másodlagos fejlődés eredményeinek tekinteni, különben nem tartalmaznának oly bőven nyomokat a matriarchátus ősi történeti korszakára.⁴² A Medve tisztelete a szlávoknál és egyéb szomszéd népeknél, valószínűs jelenléte hazánkban, mind csak erősítette e szerep fontosságát. A legújabb etnográfiai kutatás palóc vidéken még 1952-ben is talált olyan palóc falut (Kishartyán), ahol szilveszteri-farsangi alakoskodás központi alakja a „Medve”, illetve „Medvék” voltak (egy jegesmedve és egy barna).⁴³ Őrzőjük, lánctartójuk egy „Cigány”. Kíséretükben leányoknak öltözött legények voltak, s az egész menetet „Bakhus”-nak nevezték. Mármint az átöltözés a januári Kalendae-knek a zsinatok által egyik leginkább elítélt mozzanata volt, és Magyarországon mint farsangi szokás még nem régen is fellelhető volt elszigetelten.⁴⁴ A „Bakhus” elnevezés megítélésünk szerint későbbi, tudákos deák jellegű.

Vannak olyan nyomok is a regölésben, melyek arról tanúskodnak, hogy a bucsui misztériumban szerepelt „szép madarak” valóban mint állatszerepek éltek. Sőt egyéb állatmegjelenítésekre is gondolhatunk. Pl. egy répcelaki (Vas m.) regös mondókában „pávatollas” és „kecskemódra ugrádozó juo estét” kívánnak.⁴⁵ Hogy az itt még említett „vadcsalán”, gilicetüske”, „magyarbors”, „bojtorján” aligha szakrális szimbólumok, hanem vidám csipkelődés kedvéért vannak felsorolva, az igen hihető. Annál elgondolkoztatóbb a „pávatoll” emlegetése, hiszen a bucsui regös misztérium harmadik „szép madara”, melynek „farka főrendes”, épp a „Páva” volt. Ami a kecskét illeti, az mint szarvas állat a jelek szerint a román néphagyományban is a „Szarvas” helyébe lépett, s nyilván itt is a szarvas álarcot volt hivatva pótolni.

A Dunántúlon (Kakasdon) letelepített andrásfalvi csángók karácsonyi pásztorjátékában (mely a régebben leírt istenesi játék érdekes változata) fantasztikus állatjelmezek tűnnek föl, amelyek részben ugyancsak a bucsui misztérium-játék madaraival vannak összefüggésben. E pásztorjáték alakjai

⁴² Munkácsi Bernát és Kálmán Béla : i. m. 32.

⁴³ V. ö. D. Dömötör Tekla idézett németnyelvű tanulmányában (Tiergestalten im Ungarischen Brauchtum). — Az európai és ázsiai medvekultuszra v. ö. Liungman : i. m. 1052—85.

⁴⁴ Összeállította a kalendézések elleni tiltásokat és az összes evvel kapcsolatos változatokat beleértve az átöltözéseket Liungman : i. m. 726—744. — Továbbá Sebestyén : i. m. 292, 296—97, 301. — A mai népszokásra ld. Szendrey Zsigmond : Szatmár-megye néphagyományai, Ethnographia, 1928. (XXXIX.) 27—38. l.

⁴⁵ Ld. Regös-é. 78. V. ö. még a 4. jegyzetet is. Meg kell jegyezni, hogy a regös-motívumok átvitele a betlehemes (karácsonyi) ünnepi szokások közé Európaszerte párhuzamos jelenségekre támaszkodik.

a kis Jézust imádó pásztorok: az „Öreg”, „Kecskepásztor”, a „Fuvolás”, a „Pásztor” a báránnyal és az ún. „Bogláros”, aki egy szép szíjjon csüngő csattot ajándékozik a kis Jézusnak. Van még ezen kívül egy „Hamubotos”-nak nevezett figura, a gonosz szellem megtestesítője. A „Fuvolás” fekete csizmát és kifordított fekete bundát viselt, valamint nyulbőrrel fedte be a fejét úgy, hogy a nyúlfej arcába csüngött. Ez lényegében *nyúlálarcot* jelent. Az „Öreg” kifordított báránybőrbundát viselt, a feje pedig ugyancsak báránybőrrel volt takarva. Ő tehát *bárányt* ábrázolt. Még érdekesebb volt a pásztorok maszkja. Hegyes orruk madár-jelleget kölcsönzött arcuknak. A szokás leírójának, az egyik székely azt mondta, hogy a „Bogláros” tulajdonképpen *bagoly*. A bucsui regös misztérium második „szép madara” éppen a „Bagoly” volt, és a misztérium szerint istent jelentette. A „Pásztor” *fekete színű álarcának* ugyancsak *madárjelleget* kölcsönzött kinyúló éles orra. Hasonlóképpen a gonosz szellemet képviselő „Hamubotos” is *madárorrú*.⁴⁶ Ennek az ősrégi játéknak a leírója azt a helyes feltevést kockáztatja meg, hogy e „csobánolás”-nak nevezett pásztorjáték eredetileg a karácsonytól idegen volt, és máshonnan nyomult be az ünnep szokásai közé.⁴⁷ Közelebb visz a megoldáshoz, ha meggondoljuk, hogy az említett nagy többségükben madárcéjú maszkok, figurák táncá bizonyos ugrálásból állott, melyet úgy végeznek, hogy botjukra támaszkodnak. A jelek szerint a röplést utánozzák, mint ahogy a kecske ugrándozása vagy a szarvasé a regös játékokban az illető állatok karakterét követte.

Mármost ugyancsak a „csobánolás” leírója értesít arról, hogy Erdélyben, a havasi favágók között sajátos állat- és madáralakoságot és táncot adnak elő, amelyeknek azonban olyan erősen erotikus a jellegük, hogy a helybeliek nem szívesen mutatják meg a gyűjtőknek. Ehhez vegyük hozzá az előbb említett „csobánolás”-nak azt a sajátosságát, hogy az „Öreg” meghal, és a „Kecskepásztor” életretámasztja. E két tényből talán vissza lehet következtetni olyan mimikus, állatokat utánzó táncokra, melyekre példa az ókori görög régiségből is van,⁴⁸ és amelyeknek nyilvánvaló karaktere a vadászat, vagy élelem szempontjából fontos állatok szaporodása, és ennek, vagy erotikus táncok útján való varázslása, vagy esetleg evvel párhuzamosan az állatok feltámasztása. Közelfekvő az a gondolat, hogy a feléledés az újabb generációban történik. Ezt a szimbólikus ébresztés végrehajtói nagyon jól tudták, ezért játszották eredetileg az említett mimetikus táncokat. Nem közömbös, hogy a magyar hagyományban oly sokszor szereplő lovat is megölik, majd feltámasztják.⁴⁹

⁴⁶ Az istenesi játékra ld. *Benedek András—Vargyas Lajos*: Az istenesi székelyek betlehemes-játéka, Kolozsvár, 1943, Erdélyi Néprajzi Tanulmányok, továbbá *Vargyas Lajos*: Mimos elemek ... 177—184. — A kakasdi játékra ld. *D. Dömötör Tekla*: Tiergestalten im ungarischen Brauchtum.

⁴⁷ Ua. i. h.

⁴⁸ Keleten a Szajmalü Tas-i sziklarajzokon (i. e. VIII. századtól i. sz. VIII.) századig vö. *Diószegi Vilmos*: i. h. 330. — A dór, majd attikai komédiában otthonosak az állat-mimosok; a VI. század óta i. e. ábrázolják v. ö. *Allardyce Nicoll*: Masks, Mimes and Miracles, London (1931) 30—32 és Fig. 17—20; rhodosi „fecskeadalok” állat-alakosságaira v. ö. *Trencsényi-Waldapfel Imre*: Pásztori magyar Vergilius Budapest, 1938. 70.; az erdélyi favágók sajátos állatalkosságai eredetileg a regölésből sem hiányozhattak, vö. a Pseudo-Augustinusi beszédekben (i. u. VIII. sz.) ezt olvassuk a kalendaezésre: „Van-e ostobább valami, mint hogyha illetlen mozgásokkal és fajtalan énekekkel a bűn dicsőségét szemérmetlen gyönyörrel zengedezik? Ha vadállatoknak öltöznek, és kecskéhez, vagy szarvashoz hasonlítanak...” *A. Augustinus*: Opera Omnia, Paris, 1841. V. App. Sermo 265. col. 2237. Idézi *Sebestyén*: i. m. 297—98.

⁴⁹ *D. Dömötör Tekla*: Állatalakoskodások a magyar népszokásban. 237—38 és Tiergestalten ...

A Dionysos, Attis, Adonis, Démétér mitoszok hősei is meghalnak, hogy újra feltámadjanak. Mindezt aligha lehet egyedül az avató szertartások analógiáival magyarázni, e tánc-játékok sokkal inkább a *növényi és állati lét újrasarjadását utánzó elementáris alakosságok* körébe tartoznak. De az avatás emellett — amennyiben a serdülő fiú korábbi, az anyához kapcsolódó természetének megsemmisítését, és az új cselekvő és érett férfi megszületését példázza, — a megsemmisülés és a teremtő képesség fokán való újratámadás mély élményét és rítusait csak erősíthette.⁵⁰

E karácsonytáji szokásokba (mint a regölés, betlehemezés, pásztorjáték) bejutott állatszerepek nem hozhatók egy nevezőre. Vannak közöttük olyanok, mint a „Szarvas”, a „Bika”, bizonyos értelemben a „Medve” is, melyek szent állatok, s egyszersmind ételmet adó, táplálékul szolgáló lények, vannak olyan állatok viszont, amelyek csak szakrális, szimbólikus jelentőségüknél fogva szerepelnek, a „Sas”, a „Bagoly”, a „Páva”. Hogy a „csobánolás” madár-alakjai a „Bagoly” kivételével mit jelezhettek, ma már nem tudjuk. De a voguloknál pl. a sason és a baglyon kívül szent állat volt a hattyú, a lúd, a kacs, a halászmadár stb.⁵¹ A lúdról pedig különösképpen az is ismeretes, hogy a sámán lúd hátán üldözte az áldozati ló lelkét, a „purát”.⁵²

A regösök karácsonyi alakoskodása a sok évszázados gyakorlat során még tovább differenciálódott. Mivel a goliardok, helyesebben a deákok igen nagy szerepet játszottak benne, megjelennek a „bolond ünnepek” és karácsonyi ekloga-stílusú pásztorjátékok alakjai is. A nemesdömölki játékokban a „Püspök” alkalmasint nem más, mint a bolond-ünnepi gyermekpüspök utóda, hiszen a „bolond-ünnep”, a „feriae stultorum” maga is a kalendaezés egy változata. Ugyancsak a nemesdömölki játékokban megjelenik a „Pásztor”. A zalamegyei Rámon ökörnevek (mint „Csákós”, „Hegyes”, „Botos”) mellett „Kore-dom” tűnik fel, a vergiliusi pásztorjáték egyik szereplője.⁵³ Emellett láncos bottal az egykori sámánt egy bizonytalan alak mímeli, aki kifordított bundát hord. Láttuk a csobánolásban, hogy akárhány állatmaszk képviselője kifordított bundát hordott. A regösök csoportját ismét másutt egy „Hadnagy” vezeti, aki talán még későbbi századok emléke. Zalaszentgyörgyön a „Bika” mellett megjelenik egy „Macska”, és egy „Malac” nevezetű szereplő. Bár elképzelhető, hogy a hangzavar fokozása is szerepet játszott ilyen összeállításban, a „Malac” kétségkívül a házi gazdagság szaporításának egyik tárgya, a „Macská”-nak pedig régebbre nyúló szerepe is van. Talán nem felesleges megemlíteni, hogy a XIII. századból való Eirik-Saga IV. fejezete, mely a X. századi Grönland norvég telepeseinek életét idézi elénk, előad egy sámánvarázslást. Ezt női sámán végzi, akinek kifordított fekete báránybőr kucsmája, fehér macskaprémme van kibélelve és kesztyűje is macskaprémből készült.⁵⁴

⁵⁰ Avatási magyarázat a regöléshez: Róheim Géza: i. m. 205—226. — Az „anyai gyermek” halála és a férfi megszületése v. ö. Leo Frobenius: Kulturgeschichte Afrikas, Zürich, 1933. Phaidon, 180—81.

⁵¹ Munkácsi Bernát: i. m. II. köt. 1. 0313—0319.

⁵² W. Radloff: Aus Sibirien. Leipzig, 1884. II. 19. A sámán színjátész szerepéről szólva Hont Ferenc: Az eltűnt magyar színjáték, Officina (Bpest, 1940), 66, 68—69, 78, 84, 92.

⁵³ Regös-é. 203. Természetesen a karácsonyi pásztorjátékok telve vannak Korydon, Menalcas, Mopsus, Tityrus nevekkal. A bolond-ünnepről és püspökről Kardos Tibor: Deák-műveltség és magyar renaissance, Századok, 1939. 320—24, 321—22.

⁵⁴ V. ö. Honti János: Sámán szertartás a X. századi Grönlandban. Ethnographia, 1943 (LIV) 187—188. Megjegyzendő, hogy kimutatták a lapp és általában az ural-altáji sámánkodással való teljes egyezést.

A regösök állatmaszkjait, vagy nevüket s az állatok utánzását hanggal (bömbölés, rőfögés, nyávogás) kiegészíti különös öltözkük, melynek egyes elemei elég gyakran fordulnak elő, mint a nyírfakéreg-bocskor, a hajdinaszár dolmány stb. Lehetett itt a cél a fekete és fehér színek félelmesen ható ellentétének előidézése: a hajdinaszalma megfeketedik, és ugyanolyan hatást érnek el vele, mint a korommal való befestésnél, a nyírfakéreg fehér, s ugyanolyan ellentétet alkot, mint a fehér gypjából való szakáll, vagy bajusz a befeketített arccal. A nevetségesen diabolikus előidézésre is alkalmas ez. Hogy ezen felül egyes kellékek régmúlt időkbe mutatnak vissza, mint a nyírfakéreg bocskor, az lehetséges. A szalmával, lombbal való takarózást például a szomszéd népek is ismerik, és a regöséneknek, mint drámai játéknak szempontjából nem is az eredetük a lényeges, — ha felvilágosítást nyújthat is bizonyos elemek eszmei, hangulati tartalmáról, — hanem a közvetlen hatás, illetve használat.

A regösök a feljegyzések szerint elképesztő zajt csapnak. A közfelfogás szerint azért, hogy a rossz démonokat eljesszék. Van olyan felfogás is, mely az avató szertartások csapta zajjal hozza ezt összefüggésbe.⁵⁵ Zenekészségek is állanak rendelkezésükre, melyekkel e zajt fokozzák, pl. egy nagyhangú köcsögféle hangszer, mely talán a dobót pótolja, no meg a láncos csörgő bot. Van olyan regösének, amelyben arra hivatkoznak, hogy „két vén fazék” a dobjuk. Éppen ezért felmerül a kérdés, hogy az általuk használt láncos bot és dobfélek zaja valóban elhárító jellegű-e *csupán*, és *nem játszik-e bele* az a zaj, melyet a sámándobbal igyekeztek létrehozni, hogy a révületet elősegítsék? Az énekek kísérésére ezenkívül zeneszerszámokat is alkalmaznak, és pedig elsősorban a furulyát.

E dramatikus szokás előadásában a termékenységet invokáló állatszerepek, az állathangok utánzása, a különös színpadi öltözékek, a démonokat űző apotreptikus és varázsló zaj kétségtől az ősbibb réteg. Ami azonban az éneklést illeti, itt a régi szokás erőteljesen új mozzanatokkal keveredik. Az ún. „ráéneklő” ígéket kezdettől fogva éneklő módon adhatták elő, mint a táltosokról szóló pásztormondák is elárulják. Vicsak, a híres sárréti táltos is *énekelte* esővarázsló igéjét a töviskei nagy fa tetején:

„Eső bugyborékoljék,	Ember szüre, jószág szöre
Szél lenn-fenn nyugodjék,	Hadd ázzék . . .” ⁵⁶

A bucsui ”regös misztérium” ódon dallama, melynek Kodály Zoltán nemrég pentaton *eredetére* mutatott rá⁵⁷, egy újabb stílusú egyházas litánia-dallammal kontaminálódik, s a kettőnek keveredéséből hosszabb variációs forma jön létre⁵⁸. Ezen felül megfigyelhető benne a szöveg-refrainnek sajátos alkalmazása, mely messze meghaladja a varázsló-mondóka szükségszerű ismétléseit, vagy a magyar népköltészet s a rokonnépek költészetének előrelökődő, de bizonyos mozzanatok ismétlő gondolatritmusát. A regös énekek álta-

⁵⁵ Róheim Géza: i. m. 220—26.

⁵⁶ Szűcs Sándor: Az „égbenyuló fa” a sárréti néphitben, Ethnographia, 1945 (LVI) 25—26.

⁵⁷ Vö. Kodály Zoltán a magyar népzene, Budapest, 1952. 37.—Alapdallamát Kerényi György: A regösének magja, (Kodály-Emlékkönyv, Budapest, 1953. 241—254. 251.) c. dolgozatában így jellemzi: ”Mintha egy távolabbról, az idő mélyéről hangzó öregebb hangot hallanánk” Vargyas Lajos (i. h.) francia, és különösen angol dallam-párhuzama bonyolítja a problémát.

⁵⁸ Regös-é. 346. Sebestyén megfigyelését Szabolcsi Bence módosításaival és megfogalmazásával adom.

lában minden énekszakasz végén ismétlik az egysoros varázsoló-formulát, mint refrain, a bucsui misztériumban azonban a refrain oly hangsúlyozott módon, annyira változatos szöveggel fonja át a szakaszokat, s azok belsejét, hogy azt lehetetlen észre nem venni. Éppen ezért a regös misztériumnak refrain-kezelése olyan formai elemnek látszott, amelyen elindulva bizonyos kormeghatározó következtetésekre juthatunk. Alátámasztotta sejtéseinket az a megfontolás, hogy a bucsui regös-misztérium ismétlődő versei élesen elütnek a nyugateurópai táncdalok refrainjeitől, amelyek régebbi eredetű, a szövegtől nagy mértékben elütő verstördékek.⁵⁹ Gyakran csupán az lehetett a szerepük, hogy az újabb vers dallamát, előadása módját határozták meg. A bucsui regös-misztériumban azonban a refraineke szorosan a szöveghez tartoznak, résztvesznek a drámai akcióban, drámai elemek, akár a görög kórus, vagy a középkori litániák egyik típusának, és egyes olasz dramatikus táncdaloknak refrainjei.

Amidőn a második részben a gazda házának leírásakor a megajándékozásra való felszólítás minden egyes sorát felváltja a „hej regő rejtem, rejtem”, világos utalás ez arra, hogy az ajándékért olyan varázslatot ad az énekescsoporthoz, amely messze meghaladja értékben az adományt: a varázsló akcióra utalnak. A második résznek ez a dialektikus fölépítése feltétlenül drámai jellegű. A harmadik rész az olasz, német és magyar asszony közötti vetekedőnek állandó refrainje az örömjongással teli: „Mongyunk új örömet!”, mely a kis Jézus születésének gondolatát és érzelmi emócióit hangsúlyozza ritmikusan megbontva és feszítve az éneket. A „három szép madárról” szóló IV. részben a holdról szóló három költői sor ismétlődik, mely ugyancsak magát az akció értelmézi. Innen tudjuk meg, hogy a „három szép madár” hova is megy a hold megvilágította légen át. A tölgyfa alatti idillben, (az V. részben) a refrain az egész jelenet közép-pontjára, a bölcsőben nyugvó kis Jézusra irányítja a figyelmet. S végül a *Csoda-fiúszarvas énekében* úgy szól közbe cselekvően, mint a görög kórus, mely tanácsokat ad a szereplőknek, hogy mit tegyenek, mit kerüljenek, töredelemre s bölcs belátásra intve őket. A szarvas-legenda kórusa, mint már említettük, óvja a királyt, nehogy lenyilazza a szent állatot: „Hadd legedégellen, hadd legedégellen!”

És valóban ezek az olyannyira dramatikus jellegű refraineke az egyházi litániák egy meghatározott típusára, a „versus ad procedendum”-ra emlékeztetnek, melynek divatja, — mint azt az újabb kutatás leszögezi — a Karolingkor és az azt követő századok a XII-ig.⁶⁰ Ekkor ugyanis használatukat kiszorítja a római stílusú, ma is használatos egyszerű *Mindenszentek litániája*. A „versus ad procedendum” római-sanktgallen-i eredetű, és tán érdekes ebből a szempontból, hogy a regös terület felkaréjában egész sor bencés kolostor veszi körül a Murától a Rábáig, melyek a XII. században már fennállottak, így: Murakeresztur, Kapornok, Csatár, Dömölk, Zalavár.

Az eltérés mindössze az, hogy az ilyen típusú litánia mindjárt a refrainnel, a „versus ad procedendum”-mal kezdődik, amely a szakasz végén aztán ismét-

⁵⁹ V. ö. A. Jeanroy: *Les origines de la poésie lyrique en France au moyen âge*, Paris, 1904; J. Bédier: *Les fêtes de mai et les commencements de la poésie lyrique au moyen âge*, *Revue des Deux Mondes*, 1896, LXVI vol. 142—172. — Kodály Zoltán szerint a regös-ének refrainjét talán nyugatról kaptuk, ld. *Kodály Zoltán: A magyar népzene*, Bpest, 1952. 56 l.; Kerényi György a refrain kezdetét nem kutatja, de feltételezi, hogy régebb az ének keletkezésénél (már mint a varázsló refrain kezdete). Vö. *Kerényi: i. m.* 244—45.

⁶⁰ Ld. *Dreves: Analecta Hymnica Medii Aevi*, Tom. L. 244 és Tom. XXIII. 32. A „versus ad procedendum” periódus-meghatározása *Mezey Lászlótól* ered, aki erre további anyagot gyűjtött össze.

lódik, míg a regös-énekekben a refrain csupán az első sor után, vagy az első szakasz végétől indul el. Hogy egy példát lássunk, íme Aldramus, sanktgalleni szerzetes vasárnapi versei a IX. századból így hangzanak :

Respondendo : Votis supplicibus voces super astra feramus,
Trinus ut et simplex nos regat Omnipotens!

Sancte pater, iuva nos! Compar his et Spiritus,
Sancte fili, salva nos! Ungue nos intrinsecus!

Respondendo : Votis supplicibus...⁶¹

Még közelebb áll „regös misztériumunk”-hoz a római „schola cantorum” egy X. századi drámai szerzeménye, a *Hector és Andromaché*. Íme egy része: „Chorus: Heu, male, Tecum! — Andromacha: Uxor Andromacha tua/mala tibi refert sua — Chorus: Heu, male Tecum! — Hector: En cum illo dimicabo/ solitaque vi necabo! — Chorus: Heu, male Tecum!”

Ez az énekelt játék, akárcsak a *Dic tu, Adam, primus homo* egyes változatai, teljesen azonos szerkezetű a „versus ad procedendum”-mal. Sőt klasszikus irodalmi hatásra a kórus sokat sejtető, a cselekményben résztvevő felkiáltása még drámaibb, mint a litániában, és a cselekményt is apró részekre tördeli. A bucsui regös misztériumban, különösen III., V. és VI. részében, mindkét tekintetben azonos a megoldás. Egy tekintetben azonban a legrégibb olasz táncdalokra hasonlít: azokban kezdődik a refrain (mely sorismétlés, érzelmileg hangsúlyos végsoroké) csak az első szakasz végén.⁶² Tehát a székesegyházi, apátsági énekiskolák korai deák-szerzeményeiben, és bizonyos drámai táncdalok eljárásában találjuk meg a bucsui „regös misztérium” felépítésének, refrainkezelésének megfelelőit.

A „versus ad procedendum” használata megerősíti az eddigi bizonyítékokat, melyek mind amellettt szoltak, hogy a regösének s különösképpen a bucsui változatnak alaptípusa a XI. században keletkezett. Erre vallott, mint láttuk, az Eustachius-legenda igen korai befogadása, benyomulása a XII. század eleji nemzeti *Gestá*-ba, s ezt is megelőzően az itt tárgyalt, térítő jellegű legenda keletkezése a csodaszarvas és István király találkozásáról. Ugyanerre vall az utalás a Kalendae-lakomára, melyet a XI. századvégi szabolcsi zsinat méltat, továbbá Szent Péter, Szent Mihály és Isten sajátos liturgikus összekapcsolása, mely a XIII. századig tart. Igaz ugyan, hogy a „versus ad procedendum” egyik formája hosszú évszázadokig, egészen az ellenreformációig megmarad, ez pedig nem más, mint a nagyszombaton évente egyszer énekelt rövid sanktgalleni litánia: „Rex sanctorum angelorum totum mundum adiuvat”... Ezzel szemben azonban a XI. században végig divatban volt „versus ad procedendum”-okat délnémet szokás szerint egy évben ötvenkétszer, minden vasárnap énekeltek a nagymise előtti processiók alkalmával. E versek lehettek hangsúlyosan iambikusak, sőt ami számunkra még érdekesebb, trochaikusok is, tudván, hogy a magyar szótagелеjei hangsúly mennyire kedveli az ereszkedő verslábakat. Tehát a refrain maga is erre a minden héten, tehát igen gyakran énekelt XI. századi formára, vagy ennek irodalmi, drámai jellegű adaptálására mutat.

⁶¹ *Dreves* : i. m. Tom. L. 244.

⁶² A „Hector és Andromaché” közölve *De Bartholomaeis*: i. m. 176; táncdalok: uo. 59—62. — Az epiko-dramatikus típusú ráolvasók szerkezete is ellentmondana a varázss-formula előrebocsátásának:

Végül erre mutat *A Csodafiúszarvas éneké*-nek tárgya. Ilyen ének keletkezése, mely a magyarok első királyának megtérítéséről szól nemzetségének szent totem-állata által, melynek szövegében a Kalendae-i szeretet-lakoma, az új bőség lakomája kiterjed minden házra, vajjon mikor keletkezhetett aktuálisabban, mint az ország megtérítésekor, azon évtizedek során, amikor még a harc kimenetele ha nem is volt kétséges, de a küzdelem hevesen folyt, amikor tehát ez a legenda segített a pogányság elleni küzdelemben? Ha van drámai eszme, mely a lét vagy nemlét kérdését szélesen tárja elénk, akkor *A Csodafiúszarvas éneké*-ben ilyen drámai eszme rejlik! A kórus izgatott, soronként megismételt könyörgése, hogy a csodálatos lény életben maradjon, amíg el nem mondhatja kinyilatkoztatását, világos kifejezése e jelenet konfliktusának, mert a feloldó kinyilatkoztatás éles választóvonalat húz egy nép életében. Ugy is mondhatnánk, nemcsak István király, de egy egész nép megmaradása és boldogsága függ attól, hogy a csodás totemállat meg ne haljon, illetve új formában, a megtört kenyér és bor képében táplálja újonnan megtért nemzetiségét. Az eredeti szöveg valószínűleg tartalmazta — az Eustachius-legenda mintájára, — a csodafiúszarvas jóslatát Szent István számára súlyos harcairól, küzdelmeiről, szenvedéseiről, talán a családját, országát érendő viszontagságokról is, de az isteni áldásról és bőségről is. Placidusnak is megjósolja a szarvas, hogy családjával egyetemben milyen viszontagságokon megy keresztül, majd ismét felemelkedik, s végül elnyeri a mártírkoronát. Mindezen okokból nagyon valószínű, hogy az Eustachius-legenda befogadása és átdolgozása a kereszténység érdekében folytatott nagy küzdelmek idejére esik, de mindenképpen a XI. századra, esetleg annak második harmadára.

Mármost a bucsui regös-misztérium egészét tekintve az első két rész, a beköszöntő és a helyzetleíró, valamint *A Csodafiúszarvas éneke* (vagyis a VI. rész) és a varázslást tartalmazó (VII.) befejező rész a misztérium organikusan összefüggő, legrégibb rétegének látszik. Viszont ugyancsak szorosan függ össze a karácsonyi liturgikus játékok szellemében az „új öröm”-ről szóló vetekedő ének az olasz, a német és a magyar asszony ablakán (III. rész), a háromkirályok imádásának sajátos éneke „a három szép madárról” (IV. rész), és a tölgyfa alatti bölcsőjelenet (V. rész). Ezek a szorosan összefüggő jelenetek világosan mutatják a keresztény liturgikus dráma tartalmi befolyását, azonban a „versus ad procedendum”-nak pontosan ugyanolyan intenzív használatát is, mint az a tulajdonképpen regös énekben és *A Csodafiúszarvas éneké*-ben láttuk. Mivel a *Tractus stellae* keletkezése a XI. század végére nyúlik vissza,⁶³ a liturgikus dráma korai hatása, — a *Tractus Stellae*-é vagy társaié — igen korai időre tehető, a XI. és XII. század fordulóját közvetlenül követő időszakra. Tehát a bucsui „regös misztérium” fiatalabb karácsonyi része is gyorsan követte keletkezés tekintetében a régebbi részt. Erre vallanak a benne előforduló nagyszámú és ugyancsak virulens pogány elemek, melyeket a kötött forma őrzött meg.

Ebbe a körbe tartozik még egy súlyos bizonyíték. Ugyanis a bölcsőjelenet rokonsága és szövegformája maga is döntően korjelző. A bölcsős forma német területre jellemző s helyesen tételezik fel ősi, népi (ógermán) eredetét. Mivel azonban az ógörög hagyományban is szerepel a visszatérő, tehát újból megszülető Fény isteneként a »bölcsőbenfekvő« (liknítés) Dionysos, e hagyományt inkább indogermánnak jelölhetnénk meg. E szélesebb körű

⁶³ V. ö. Kniewald Károly: Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a, Magyar Könyvszemle, 1945. 1—21. — Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet, (Bpest, 1941.) 33—40.

hagyomány németországi fennmaradásáról Gerhoh von Reichersberg a XII. században így ír *De investigatione Antichristi* c. művében: »Exhibent praeterea imaginaliter et salvatoris infantiae cunabula, parvuli vagitum, puerperae virginis matronalem habitum.«⁶⁴ Ez a szokás a századok folyamán gazdag játékká, a *Ludus incunabilis Christi*-vé lett. Azonban a bucsui »regös-misztérium« bölcsojelenete még nem a későbbi *Ludus* gazdagságát tükrözi, hanem a Gerhoh által említett ősi, primitív formát: a bölcsojében síró kisdedet és Mária anyai mivoltát. Az anya párszavas csicsijgatására szorítkozik, mellyel a síró kisdedet nyugtatja. Nem kevésbé fontos, hogy a jelenet a germánok szent fája, a tölgyfa alá van helyezve. Sőt, még ősbibb emlékként, utalás történik a »bölcsojébenfekvő« kisded fényisten mivoltára is: »Tuj, fiam, én fijam, *fényes Jézus*«. Szövegünk tehát a jelek szerint ennek a népi eredetű karácsonyi játéknak eddig ismert legrégebbi vonásait tartalmazó változata, annál is régebbi, mint ahogy Tardoskeddi Szerencse Benedekné idézett ráolvasójának bölcsojelenetében, vagy Gerhohnál szerepel.⁶⁵ Úgy véljük, alig lehet kitérni a következtetés elől, hogy a bölcsojelenet ugyanonnan származik, ahonnan a sajátos refrain-használat, vagyis a szomszédos délnémet egyházi területről, még hozzá korai időből, legkésőbb a XII. századból.

A „regös misztérium” zárt egésznek alkot, ha fel is ismerhető benne a közbeékel, liturgikus szándékú karácsonyi színjáték. Elemeiből kikövetkeztethető az a küzdelem, melyet István király népe megmaradásáért vívott, a régi és az új kultúra találkozása, mélyreható vallási szinkretizmus, a réginek elnyelése az új által, az élő fejlődés törvényszerűségei. Ugyanekkor ez a régi magyar drámai szöveg valóban költői. Mint szöveget visszavetíteni nem szabad, hiszen mai formája nem is egészen száz éves, de erre nincs is szükség. Sőt van valami mélységesen hiteles abban, hogy rajta hagyta látható nyomát a magyar történelemnek majd minden korszaka az első századoktól kezdve az Anjou-koron át az újabb időkig.⁶⁶ A bucsui „regös-misztérium”-nak mindamellett számunkra is legértékesebb része *A Csodafiúszarvas éneke*, melynek genuin drámai alakja csaknem egyidős a térítéssel, és rajta lehet legjobban lemérni e régi időkre visszanyúló, szakadatlanul élő, meg-megújuló drámai szövegek egykori alaptípusának összetett voltát, nagy történelmi jelentőségét és költői értékét.

(Folytatjuk.)

⁶⁴ Dionysos liknítés-re v. ö. *R. Stumpf*: i. m. 421—22; a bölcsojjátékra u. a.: i. m. 416—17.

⁶⁵ E bájoló imádságok egy részének ógermán kapcsolatait hangsúlyozta *Bolgár Ágnes* (Magyar bájoló imádságok a XV—XVI. századból, Budapest, 1934) és *Szendrey Zsigmond* (A varázslatok eszközei. Ethnographia, 1937, XLVIII. 385).

⁶⁶ A bucsui regös-misztérium részletesen tárgyalt XI—XII. századi elemei után a nemes dömölkői játékban a gyermekpüspök megjelenése a goliard énekes színészek s a „bolond-ünnepek” befogadására mutat, mely kb. a XIII. század után következhetett be (V. ö. 53. jegyzet, a vonatkozó szöveg Regös-é. 203.). Egy-két karácsonyi játékunkban is megmaradt a püspöksüveg. V. ö. *Kerényi*: i. m. Nro 369 és Nro 379. — A bucsui szövegben a selyemövön lógó bárszonyerszény Anjou, illetve Zsigmond-kori divatra emlékeztet, v. ö. *Sebestyén*: Regös-é. 37. — A bucsui játékot és sok egyéb változatot vezető Hadnagy valószínűleg későbbi, XVI—XVII. századi maradvány. Ezenkívül a szövegek XIX. századi nyelvi kifejezéseket is bőven mutatnak, hiszen évről-évre megújultak.

Török újságok

HELENA PROCHÁZKOVÁ

A XVI. században a török lavinaszerűen közeledett a cseh határokhoz. A Csehország és Morvaország szomszédságában történt török betörések híre, amint arra már Jungmann is felhívta figyelmünket a Cseh irodalomtörténetben,¹ az újságok útján is terjedt.

A XVI. század kezdetétől külön lapok jelentek meg mindarról, ami emlékezetes, különleges, csodálatos történt a világban, a háborúkról, ütközetekről, nevezetesen azokról, amelyeket a törökökkel vívtak. Ezeket a röpiratokat „hírlap” vagy „újság” név alatt adták ki, vagy ilyen név alatt beszéltek róluk még akkor is, ha a lap csupán egy eseménnyel foglalkozott. Ezeknek az újságoknak valóban a leghálásabb és legkedveltebb témája a török volt. Háromnegyed évszázadon keresztül a magyarországi háborús állapot töltötte meg az újságírók röplapjait. Mi mindenről olvashattak itt az emberek! Mennyi minden borzalom és csoda volt bennük! A török újságoknak igen sok fajtája volt, kezdve a rövid harci tudósításoktól, a háborús hírek elbeszélészerű feldolgozásáig. De mi volt céljuk és feladatuk? Bizony kizárólag agitációs célokat szolgáltak, óva intették a népet a török veszélytől és egyúttal igyekeztek rábírní, hogy lépjen be a hadseregbe. Rámutattak a török birodalom közeli bukására, írtak az éhségről és nyomorról, amit a török katonák elszennvednek, a török hadifoglyok tömeges megteréséről a katolikus egyházhoz. A tudósítások megrázóak ugyan, de nagymértékben elrajzoltak.

Előadásuk módja nem kevésbé érdekes. Vagy rövid hírek a csatatérről, vagy a haditudósítók riportjai, amelyeket a nyomdák külön kívánságára küldöttek. Egyeseket az alparancsnokok által a parancsnokoknak küldött jelentések formájában, vagy a parancsnokoknak a fővezér részére küldött jelentések formájában írtak meg, másokat pedig levél formájában, amelyet a hadműveletek különböző résztvevői küldtek a kiadónak. Ezek a formákon kívül, amelyek különben ma is kedveltek, az „újság”-írásnak még egy módját ismerték, éspedig az imádságot. Az újságok jelentős része tulajdonképpen hosszú imádság, amelyekben mintegy mellékesen, de többnyire igen ügyesen szöttek bele a csatatér híreit. Ezek vagy nagyfokban szenzációszámok, vagy borzalmasak. Végül is az „újságok” között vannak rövid háborús elbeszélések is.

Valamennyi török újságnak erősen vallásos színeze van, a harcos katolicizmus kifejezői. Ezért nemcsak törökellenes agitációs eszközök; céljuk az volt, hogy ideológiailag alátámasszák a dolgozók kizsákmányolását és elnyomását. Nem egy oldalon a törökkel fenyegetik és izgatják a népet: csak az alattvalók felelősek a török betörésekért. Nem engedelmeskednek „felletéseiknek”, lázonganak ellenük, ezért azután az Isten megbünteti őket. Legfőbb céljuk a cseh ember rabságának megszilárdítása. De hiszen ezek az újságok a prágai érsek engedélyével jelentek meg! Ezért az egyházi és világi feudális urak érdekeit kellett szolgálniuk. És még egy ellenség ellen harcolnak a török újságok: a nem katolikus vallásúak ellen. Ezért inkább elterelik az olvasók figyelmét a török kérdés mélyebb felfogásától éppen ebben a korban, amely oly veszélyes a cseh állam szempontjából. És ez még nagyobb veszélyt rejtett magában, mert olyan méreg volt, amelyet a lebilincselő elbeszélés formájában, egyenesen az olvasó ereibe oltottak be. De a cseh nép, amint azt legjobban bizonyították a krónikák, melyeket szeretett, nem hagyta magát megtéveszteni, és helyesen fogta fel, hogy a török terjeszkedés sikereinek tulajdonképpen oka éppen a feudális urak kizsákmányoló politikája.

Így hát a török újságokban az akkori uralkodó társadalom helyzete tükröződött vissza: a dolgozó tömegek éles osztályharca a kizsákmányolókkal, a Habsburg dinasztia és az ellenzéki áramlatok közötti mély ellentét, és végül is a habsburg—klerikális reakció harcos fellépése.

Az első török újságok a XVI. század harmincas éveiben jelennek meg, de még csak szórányosan. Csak a gyors léptekkel közeledő török veszedelem okozta ennek az irodalomnak további hatalmas kifejlődését. A kilenvenes években a török röpiratok már elárasztják a könyvtárságot, havonta kétszer is megjelennek. A XVII. század elején, a morvaországi török betörések idején azonban eltűnnek, ekkor már ideológiai tartalmuk teljesen kimerült, mert a török biro-

¹ Jozef Jungmann, *Historie literatury české* (Cseh irodalomtörténet) Praha, 1825. 190—191.

dalom gyors összeomlásáról terjesztett mesék és a török terjeszkedést a nép bűnével indokoló legendák tarthatatlannak bizonyultak.

Mindazon válságok ellenére, amelyeket az oszmán állam a XVI. század elején átélt, a törökök eredményesen folytatták támadó politikájukat és az ellenség egyre gyorsabban közlekedett a cseh határokhoz. II. Szolimán szultán élete célja — amint azt maga sem titkolta — Bécs meghódítása és a török uralom határainak egész Közép-Európába való kiterjesztése volt. Céljait siker koronázta, mert Magyarországon törekvései számára jó talajra talált.

A mohácsi szerencsétlen és végzetes csata után a magyar rendek nem ismerték el a Habsburgok trónöröklését, és Zápolya Jánost választották királlyá. És ekkor a magyar feudális urak, akiknek erejét meghaladta volna ez a küzdelem, és népük erejére nem mertek támaszkodni, mert féltek tőle, egyezkedni kezdtek a törökkel a Ferdinánd elleni segítség végett. 1528 elején egyezség jött létre Zápolya és II. Szolimán között. A szultán segítséget ígért Zapoljának Ferdinánd ellen, és az erdélyi fejedelem kötelezte magát, hogy a török Portának évente adót fog fizetni önkéntes ajándék formájában. És ezzel a törökök szabad utat nyertek Bécs felé. 1528 nyarán Szolimán szultán nagy sereggel betört Magyarországra, elfoglalta Budát, és a budai várban Zapolját magyar királlyá nyilvánította. Onnan Bécs alá vonult és megkezdte ostromát. A habsburg metropolisz elfoglalása ugyan nem sikerült, de Magyarország nagyobb része Erdéllyel együtt Zápolya hatalmában maradt.

A cseh állam ezeknek a háborúknak a céljaira jelentős áldozatokat hozott. Ferdinánd a csehektől egyre újabb és újabb adókat követelt. A cseh tartományok katonái, anyagi és pénzügyi segítsége valóban igen jelentékeny volt és többnyire meghaladta teherbíró képességüket.

A törökök nem foglalták el Bécs városát és huszonhárom napi hiábavaló ostromlás után kénytelenek voltak szégyenszemre visszavonulni. Csehországban, de méginkább Morvaországban, ahol már ekkor aggódva figyelték a török betöréseket, egy időre nyugalom köszöntött be, de ez nem tartott sokáig. Ferdinánd király és Zápolya János küzdelme tovább tartott, és ezzel a török veszedelem is, mely egyre jobban növekedett. Már a következő évben Mehmed smederevi pása hatalmas hadsereggel átvonult Magyarországon egészen a Duna bal partjáig, és az 1530. év végéig elfoglalta Nyitra, Száva, Szt. Benedek és Trencsén-Teplic környékét. Morvaország számára aggodalommal és borzalmas várakozással teljes napok köszöntöttek be. De a hivatlan vendégek ekkor még megkímélték Morvaországot.

A Zápolya és Ferdinánd közötti háború 1538-ban ért véget a váradi békével.

Ezeknek az eseményeknek kétségtelenül rendkívül nagy jelentőségük volt a cseh föld szempontjából. És mégsem szentelt azoknak senki sem figyelmet. Nem jelent meg egy röpirat sem, mely leírta volna Szolimán török szultán futását Bécs alól és a keresztény csapatok győzelmét, de 1535-ben megjelent a török hadsereg perzsiai vereségének leírása:² „*Novotny. O veliké poráče. vojska císaře tureckého od Žofie krále perského.*” (Újság. A török császár hadseregének Zsófia perzsa királytól elszenvedett nagy vereségéről.) Alapos, de kissé száraz leírása a török szultán perzsiai hadjáratának, mely a törökök számára nagy szégyent hozott. A röpirat megadja az elesett és fogságba esett törökök számát is. Különösen figyelemre méltó ezeknek az újságoknak a hangja: nem kelt az olvasóban ellenszenvet és ellenséges érzületet a törökökkel szemben, éppen ellenkezőleg részvétet, sőt rejtett rokonszenvet. Ez valóban különös, mert az összes többi újságok, amint azt még látni fogjuk, éles gyűlölettel voltak eltelve a „vérszomjas” ellenséggel, a „pogány sárkánnyal” szemben.

Ezeknek az újságoknak különleges formájuk is van. Egy fiú ír atyjának haza levelet és leírja benne a legújabb politikai eseményeket — a török—perzsa háborút — úgy, ahogyan azt neki elmondotta Velencében „egy jeles kereskedő”. Innen származik a törökökkel szemben tanúsított mértékletes hangneme, mert a velenceiek a Portával diplomáciai kapcsolatokat tartottak fenn, és igyekeztek elkerülni minden konfliktust. Ezt a rokonszenvet azonban igen ügyesen elrejtí a keresztényi szeretet alá. Az akkori időkre igen jellegzetes adat: világosan tükrözi vissza az egyes európai államok közötti ellentéteket, melyeket a feudalizmus hosszú és tartós válsága idézett elő, és a török probléma bonolyultságát.

A Velencére vonatkozó megjegyzés még egy nyomra vezet minket. Ezeknek az újságoknak német szövege valószínűleg nem eredeti, hanem olaszból fordították. Ilyen esetek különben nem voltak elszigeteltek.

A magyarországi viharos viszonyokat az 1542. évi újságok tartalmazták. De először lássuk, hogyan nézett ki a helyzet Magyarországon, hogy összehasonlíthassuk az újságírók híreivel.

1540-ben Ferdinánd és a törökök között kiélesedett a viszony Zápolya János hirtelen halála következtében. II. Szolimán, aki már régóta igényt tartott Erdélyre, és Zapolját mindig

² Nem eredeti újság, hanem fordítás németből, melyet a prágai Óvárosban adtak ki 1535-ben.

„szolgájának és pártfogoltjának” nevezte, most határozottan fellépett, egyrészt, mint Zápolya fiának oltalmazója, másrészt mint Magyarország igazi ura. Ferdinánd király ugyan nyomtatékosan ragaszkodott ahhoz, hogy Zápolya utódja legyen, a váradi békére támaszkodva, de eredménytelenül. A szultán, az özvegyen maradt Izabella és Utjesenovics Martinuzzi, Zápolya fiának, János Zsigmondnak gyámja, ezekről a szerződésekről hallani sem akartak. A harc a magyarokkal újra fellángolt Erdélyért, mert II. Szolimán János Zsigmondot magyar királlyá nyilvánította és ismerte el. A szultán hadseregével betört Magyarországra és 1541 őszén ünnepélyesen bevonult Budára. A fiatal Zápolyának ítélte Erdélyt, Magyarország keleti részével, nevezetesen az egész tiszántúli vidékkel, hogy ott mint erdélyi vajda uralkodjék török fennhatóság alatt és évi adót fizessen a Portának. Minden egyebet, ami haláláig Zápolya Jánosé volt, azaz főképp a Duna és Tisza között fekvő vidéket, tehát éppen a középső részét a magyar királyságnak, a fővárossal, Budával és Pesttel együtt megtartotta magának és közvetlenül bekebelezte a török birodalomba. Így keletkezett 1541-ben Magyarország északnyugati része között, mely Ferdinándé volt, és keleti része között Erdéllyel együtt, ahol a fiatal Zápolya volt az úr, egy terjedelmes török fennhatóság, melynek középpontja maga a magyar királyság fővárosa volt, és amely kishíján százötven évig fennmaradt.

Ferdinánd természetesen nem akart engedni és újból kitört a háború. A Habsburgoknak azonban nem kedvezett a szerencse. Ferdinánd hadseregét, mely meg akarta akadályozni a törökök átkelését a Dunán, augusztus 21-én az oszmán hódítók tönkrevették. Ferdinánd hadserege elvesztette összes ágyúit és a királynak arra sem volt ideje, hogy új hadsereget szedjen össze Szolimán ellen, aki néhány nap múlva bevonult Budára. És a magyar rendek? Azok vagy egyenesen a török pártján állottak, vagy semleges politikát folytattak. A viszály oka Ferdinánd ama törekvése volt, hogy minden hatalmat az uralkodó kezébe összpontosítson és a kormányzásba való részvételből kizárja a rendeket. Itt — Magyarországon — ez a küzdelem már nyílt háborúba ment át, míg Csehországban még csak akkor gyűlt az anyag a későbbi kitöréshez.

A szultán 1541. évi döntése nem elégítette ki Zápolya pártját. János Zsigmond gyámja, Utjesenovics György, aki eredetileg pálosrendi szerzetes volt — s akit ezért „György testvérnek” neveztek — titokban tárgyalásokat kezdett Ferdinánddal a váradi béke szellemében. De megegyezés nem jött létre, és Utjesenovics tovább folytatta kétlaki politikáját: Ferdinánddal baráti kapcsolatokat tartott fenn, de nem tagadta meg a török fennhatóságot sem. Emellett természetesen igyekezett megőrizni Erdély és Magyarország hozzá csatolt részének lehető legnagyobb önállóságát.

És éppen Izabella királynénak és a magyar rendeknek ezt a kétlaki politikáját ragadta meg a „*Noviny nové o Turku a o Budinu*” (Új újság a törökről és Budáról).³

Három tudósítás formájában festi itt le az ismeretlen szerző az egész magyar helyzetet. A bevezetésben, mely a tudósítást megelőzi, a „keresztény olvasóhoz” fordul, részben fenyegető, részben panegirikus hangon felhívja a templomok látogatására, imádságokra a török veszedelem elhárításáért, és egyúttal agítal a hadseregbe való belépés mellett. Ezután következik Izabella levele Boner Severinhez. Izabella panaszkodik benne, hogy a török koldusbotra juttatta. Birtokaiból úgyszólván semmi sem maradt meg és a magyar rendek nélkül éhen halhatna.

A második tudósítás fontosabb. Ebben már világosan megmutatkozik a magyar rendek kétlaki politikája. A magyarok itt úgy szerepelnek, mint „vértanúk”, akiket a törökök kegyetlenül üldöznek. De ki volt a levél szerzője? A rövid szerkesztői megjegyzés szerint az erdélyi püspök volt: „Ezzel jött meg tehát az erdélyi püspök és különösen azt közli velünk, melyek azok a három rendek, melyek Erdély földjén laknak, és jó egyetértésben élnek együtt.” Így ír az újság. Az igazság azonban kissé másképp festett. Ezt a tudósítást egy ismeretlen olasz írta, valószínűleg pap, valamilyen egyházi vagy világi feudális úr kívánságára.

Az újság ebben a részben mondja el Buda város elvét. A törökök a várost csak minden erejük megfeszítésével és nagy veszteségekkel foglalták el. Így mondja el a szerző, de egyúttal részletesen leírja a magyar feudális urak és a fiatal János Zsigmond látogatását a török szultán sátorában, aki egyezkedett velük a város feladása végett. A nemesség eljárását mentegeti: csak II. Szolimán kifejezett hívására mentek oda.

A szerző ezt a követtséget kitűnően gondolta ki. Tudta, hogyan fogadták a törökök a követeket, mit beszéltek velük, sőt még azt is, milyen ételekkel kínálták őket. Röviden, mindent tudott, egészen a legapróbb részletekig.

A következő levélben, melyet Reu Ferencnek címzett, „egy magyar Esztergomból” leírja a budai lakosok szenvedését a török uralom alatt.

³ 1542-ben nyomták ki a prágai Óvárosban Jan Bartolomej Netolickynél, aki németből fordította le. De a német szöveg sem volt eredeti, latinból készült fordítás volt.

És végül is itt olvassuk a török szultán üzenetét az erdélyieknek. Nem egyéb az, mint csupa fenyegetőzés.

A szerző, úgy látszik, jó agitátor volt. Nem harcosan és nyíltan agitált a katolikus—Habsburg koalíció mellett, hanem feltűnés nélkül és rejtve. És éppen ebben nagy veszély rejtett, mert az újságok igen élénken voltak megírva. Igen hatásos a fokozás módja is: Izabella követéségtől a török császár fenyegető leveléig.

És még egy részről igen jellemző, milyen zavarosan festi le a magyar viszonyokat, ami magával a korrall magyarázható; itt is világosan megmutatkozik Európa akkori politikai helyzete.

Ezután a „budai” újság után majdnem negyven éves szünet következik. A következő török röpiratok már csak a hetvenes évek végén jelennek meg. Ez igen érdekes körülmény. Hiszen a magyar helyzet további alakulása nem kevésbé fontos volt. A Habsburgok számára azonban nem volt kedvező, és ezért hallgatnak az újságok, mert főfeladatuk a Habsburg „éleselméjűség” és „merészség” dicsőítése, vagy a Habsburg-hadsereg hősiességét énekeltek meg, vagy rámutattak az oszmán birodalom hamarosan várható bukására. Ilyenek éppen a hetvenes évek végén kiadott ún. „*Noviny hrozne*” (Borzalmas újság)⁴ és „*Novina jistotná a pravdivá*” (Biztos és igaz újság). A „Borzalmas újság” tartalmát a török birodalom hamarosan bekövetkezendő bukása képezi. De milyen borzalmakról, csodálatos jelekről, különféle és égi jelenségekről olvasunk benne! Ez azonban csak külső keret, az újság igazi értelme valami másban mutatkozik meg: éles agitáció az a katolikus egyház mellett. A szerző felhasználta hozzá a híres „csillagász doktor” epizódyszerű alakját, aki metafizikai jelenségek alapján megjósolja a szultánnak birodalmának bukását, és emellett tüzes beszédet tart „a nagy keresztény egyház üdvöztető voltáról”, vagyis a katolikus egyházéről. — A másik török újság, mely ebben az évben jelent meg, a „Biztos és igaz újság”,⁵ a híres Mehmed Szokolovics halálát írja le. Mehmed halálát igen élethűen és egyúttal szokatlanul józan hangon adja elő.

De térjünk csak vissza egy pillanatra Magyarországra és kövessük a Habsburg—török háború folyását! 1568 után a nyolcéves békét a törökkel meghosszabbították, de nyugalomról nem lehetett szó. A török betörések Magyarországra folytatódtak. A magyar rendek továbbra is ingadoztak, egyszer a Habsburgokhoz, máskor a törökhöz hajlottak. 1570-ben Zápolya János Zsigmond és Miksa császár békét kötöttek. János Zsigmond lemondott a királyi címről és a császári hadsereg által elfoglalt felső-magyarországi területekről, úgyhogy Magyarországból csak kisebb terület, Erdély maradt meg birtokában. Zápolya nem sokkal azután meghalt. Halála után az erdélyi rendek a Porta hozzájárulásával Miksa jelöltjével szemben Báthory Istvánt választották meg. Megválasztásával befejeződött Erdély átalakulása egységes és önálló fejedelemséggé. Báthory hasonló politikát folytatott, mint elődei. Egyszer a Habsburgokhoz hajlott, máskor a törökökhöz, egyszer a császári hadsereggel harcolt együtt a törökök ellen, máskor pedig a törökökkel kötött szövetséget a császár ellen. De 1595-ben a helyzet megdőbentő módon kiélesedik, és pár év múlva borzadást és megrökönyödést keltenek Európában a török hadszíntérről érkező hírek.

És éppen ezeket a harcokat, melyeket a hitetlenek ellen folytattak a Habsburg-birodalom keleti szélein, ragadták meg a török újságok, melyek a kilencvenes évektől a szó szoros értelmében elárasztották a könyvpiacot.

Igy 1593-ban megjelenik a „*Pravdivé noviny z Charvát*”⁶ (Való újság Horvátországból), mely a sisaki kolostorért és erődítésért vívott híres harcot írja le 1591 második felében. A röpirat az apát hősiességének és derekasságának apoteozisa, ő volt az, aki megmentette Sisakot. A történet feldolgozása érdekfeszítő. Tulajdonképpen érdekfeszítő elbeszélés. E téren az újság hatása egyedülálló. A történet emellett célzatos. Nikola Mikac apát azért volt olyan derék ember és azért tudta megmenteni a kolostort, mert hithű katolikus volt. Ezt az agitációt azonban igen ügyesen és rafináltan szötte bele az elbeszélésbe.

1594-ben két török röpirat jelent meg, melyek azonban nem túlságosan érdekesek. Kissé naiv módon írják le a Hatvan és Esztergom erődítéseikért folyt harcokat.⁷ Ismét vallásos

⁴ 1579-ben jelent meg Burian Valdánál a prágai Óvárosban és ugyancsak németből fordították.

⁵ Michal Peterlénél a prágai Újvárosban.

⁶ Jan Sumannál a prágai Óvárosban.

⁷ Noviny, a jisté vypsání, o udatné a zmužilé bitvě křesťanské kterouž jsou leta tohoto 1594 třetího dne měsíce máje, totiž, v úterý den památný nalezení sv. Kříže, v Horních Uhřích, u Hatvanu s Turky svedli, a tu s pomoci Boží, nemálo jich pobili, a pole obdrželi.

(Újság és annak leírása, milyen bátran és férfiasan harcoltak a keresztények a török ellen 1594 május harmadikán, vagyis kedden, a szent Kereszt megtalálásának emlékűnnepén, Felső

irányzatúak, különösen az az újság, mely Hatvan elfoglalását írja le, mely végül is a legmagasabb feudális körök fellengzős ünneplésébe megy át és panegirikus imádságba az „igaz és egyedül üdvözítő keresztény hitért”. Ezek a röpiratok méghozzá valótlán tartalmúak is, mert Hatvan erődítését Teuffenbach generális nem foglalta el és kénytelen volt az ostromot abbahagyni. Az erődítést csupán 1596. szeptember 3-án foglalták el.

Ezeknek az újságoknak jellemző vonása népellenes eszmeiségük. Két arculatuk van: egyrészt bujtogatnak és óvnak a töröktől, másrészt állandó formában, de annál veszélyesebben harcolnak a nép ellen. A török újságok tulajdonképpen a sötétség kora hivatalos irodalmának kezdetei. A török háborúk leírása csak külső keret, igazi jelentőségük egészen más. Azzal a céllal írták őket, hogy eszmeileg alátámasszák a paraszti nép szolgaságának megszilárdítását, hogy elfojtsák általa a helyzetének könnyítésére irányuló törekvéseket. Ezért fenyegetik a népet isten büntetésével, hogy ne merészeljen megmozdulni fizikai és lelki elnyomói ellen.

Ez a népellenes irányzat világosan megmutatkozott azokban az újságokban, melyek 1595-ben jelentek meg, s melyek valósággal elárasztották a cseh olvasót. Röviden felölelték az összes nevezetesebb ütközeteket és a magyarországi török betöréseket — a valóságban tartalmuk mégsem egyéb, mint a nép elleni gyűlölet.

Így a „*Nové předpovědění o milostné hvězdě*, kteráž v hořejších Uhřích měsíce srpna spatřována byla”⁸ (Új jóslás a kegyes csillagról, melyet Felső-Magyarországon augusztus hónapban pillantottak meg) nevezetű újság a török birodalom hamaros bukását jövendöli meg, s amellett ismét nyíltan agitál a katolikus egyház mellett. A világban csak „egy pásztor és egy akol lehet”. És itt ismét láthatjuk, hogy hogyan szolgálnak az újságok a néptömegek elnyomásának eszközéül. Szerintük maga az isten úgy rendelte, hogy az úr „parancsoljon a szolgálatára rendelt népnek”. Így az oszmán állam bukásának jóslata a nép még nagyobb szolgaságba döntését célzó propaganda eszközüvé vált.

Követhetnénk egyik újságot a másik után és mindig csak ugyanazt tapasztalnánk. Ezért nincs is értelme, hogy valamennyi újságot ismertessük. A belső tartalom mindig ugyanaz, csak a történeti keret változik. Egyszer az Esztregomért, máskor Nándorfehérváért, ismét máskor Temesváért vívott harcról van bennük szó, de az eszmei tartalom mindig ugyanaz: az egyik oldalon a nép elleni harc, a másik oldalon a magas világi és egyházi hierarchia dicsőítése, egyszer inkább dicsőítő, máskor inkább elbeszélő stílusban megírva. A győzelem mindig valamelyik gazdag főúr derekasságának és ügyességének köszönhető. A közkatonának nem volt semmi érdeme sem. De ami figyelemre méltó: már az Esztergom bevételéről írt, fentebb idézett újság rövid hírt közöl, mely világosan tükrözi a közkatona hangulatát. „Gallus kapitány úr tegnapi, amikor az erődöt már bevették, váratlanul lövést kapott az arcába, de ez nem okoz neki semmi nehézséget, mert csak a bőrön ment keresztül. Az a vélemény alakult ki, hogy ezt valaki a mieink közül követte volna el, hiszen akkor már be volt véve az erősség.” Ebből a feljegyzésből láthatjuk, hogy a török háborúban nem egy esetben felláztak a katonák parancsnokaik ellen, és nem egy vezér nem az ellenség, hanem saját katonái golyójától halt meg.

Végül is megemlítem a török újságoknak még egy fajtáját. Ezek nem a csatátér híreivel foglalkoznak, hanem az oszmán birodalom belső ügyeiről számolnak be. Nem oly gyakoriak, mint a háborús újságok, de bennük sem találunk egyebet, mint a szenzáció-hajhászt és babonát. Így pl. 1595-ben meghalt III. Murad szultán és a trónra fia, III. Mohamed lépett. Ez, mint a „*Noviny dvoje*”⁹ (Kettős újság) írja, borzalmas cselekedettel kezdte meg uralkodását. Tizenkilenc fitestvérét, sőt saját anyját is meggyilkoltatta.

Ugyanebben az évben jelenik meg a „*Gruntovní vypsání o náboženství tureckém*”¹⁰ (A török vallás alapvető leírása). Szerzője mindent, de mindent tud: elemzi és szóról szóra idézi a török papok prédikációját, és a mohamedán, keresztény és zsidó vallás képviselőinek tudományos vitáit. Fantasztikus voltak ellenére ezeknek az újságoknak korukban mégis volt bizonyos pozitív jelentőségük. Az olvasó belőlük mégiscsak megtudott valamit a török életéről —

Magyarországon, Hatvannál, amikor is isten segítségével sok törököt megöltek és a harcmezőt megtartották.) Kinyomatva a prágai óvárosban Jan Sumannál.

Od Ostřehomu noviny a jistá zpráva z křesťanského ležení, odeslaná osmnáctého dne měsíce máje, totiž, ve středu před Božím vstoupením léta tohoto 1594. Jaké štěstí Pán Bůh našim ukázati ráčil: a co tu u Ostřihoma již spūsobeno jest.

(Újság Esztergomból és híradás a keresztény táborból, elküldve május hó tizenharcadikán, az 1594. évben. Milyen szerencsében részesítette az Úristen a mieinket: és mi történt Esztergomnál.)

Kinyomatva a prágai Óvárosban Burian Valdánál.

⁸ Német nyelvből csehre fordítva és kinyomatva az 1594. évben.

⁹ Megjelent a prágai Óvárosban, Daniel Sedlčanskýnál, ugyancsak németből fordították.

¹⁰ Megjelent a prágai Óvárosban Burian Valdánál 1594-ben.

és még hozzá népellenes irányzat nélkül. És éppen ez ennek a röpiratnak az arculata: nem szolgált, mint a többi „török újságok”, az alattvalók szolgaságának megszilárdítását.

Még egy újság érdekes számunkra: éspedig a „*Ležení císaře tureckého*”¹¹ (A török császár táborozása). Leírja a törökök taktikáját, stratégiáját, sáncolását, röviden haremodorát. Ez tehát kifejezetten katonai brosúra. Ennek az újságnak bizonyára nagy hatása volt. Megmutatta azt, ami a többi újságból hiányzott: felvilágosította a népet a török felől, megmutatta, hol van annak az ereje és hol a gyöngéje.

Megemlítést érdemel még a magyar állam belső viszonyaival foglalkozó újság:¹² „*Krátká zpráva, co se s knížetem Zikmundem v Sedmíhradské zemi sběhlo kterak jat a tureckému císaři dodán býti měl i o jiných rozličných věcech*” (Rövid híradás arról, mi történt Erdély földjén Zsigmond herceggel, akit elfogtak és a török császárnak át akartak adni és más egyéb dolgokról). Ez az erdélyi vajda, Báthory Zsigmond dicsőítése. Báthoryt úgy festi le, mint Ferdinánd király állhatatos és hű szövetségesét és barátját. Sohasem árulta el a magyarokat a töröknek, azt mindig az „áruló” magyar urak követték el — Báthory ellenben „inkább három lóval” Ferdinándnak akart szolgálni, „mintsem a keresztények kínzását elősegíteni és a vérszomjas török kutya elviselhetetlen igáját továbbra is eltűrni”. Az eredmény: a császár iránti hűségért majdnem életével fizetett. A magyar rendek ki akarták adni a korszaknak. Ennek az újságnak a tartalma bizonyára vonzó volt. De mi volt emellett a történeti igazság! Ez minden inkább, mint a valóság. A szerző, úgy látszik, nem akarta a magyar helyzetet olyannak lefesteni, amilyen az a valóságban volt. Valami egészen más volt a célja, nyilván nemcsak a magyarországi helyzetet akarta megírni és lefesteni, de elsősorban a csehországit. Ez az a korszak, amikor a cseh rendek és II. Rudolf császár között a viszony kiélesedett.

Még egy dolgot érdemes megfigyelnünk: 1595-ben Erdélyben nem Báthory Zsigmond, hanem apja, István uralkodott. Egyszer a Habsburgok, máskor a törökök felé hajlott. Csupán 1598-ban, tehát három évvel azután, hogy az újság megjelent, került sor nagyobb egyezkedésre Báthory István és Rudolf császár között. Nyilvánvaló, hogy a szerző szándéka nem a magyarországi történelmi események leírására irányult, feladata sokkal mélyebb volt. Szemmel láthatólag gyűlöletet és ellenszenvet igyekezett kelteni a cseh rendek iránt, és ezáltal támogatni a Habsburgok centralizációs törekvéseit.

Az utolsó török újság 1603-ban jelent meg, ezután hirtelen elhallgattak.

Ekkor a török veszedelem Csehország számára életkérdéssé vált. 1605-ben lépték át az első török hordák a morva föld határait. De a törökökre vonatkozó irodalom, mely a főurak érdekeit szolgálta, elhallgatott. Az urak nem fújták többé a riadót a török ellen. Tulajdonképpen nem is tudták többé. Most már az ő érdekeikről is szó volt, nem volt tehát idejük és nem is akartak alattvalóik ellen támadni. Hiszen minden török-ellenes agitációjuk, mint láttuk, a dolgozók tömegei ellen is irányult. Most pedig arra volt szükségük, hogy a nép védje meg őket és harcoljon érdekeikéért.

(Fordította S. I.)

¹¹ Megjelent a prágai Óvárosban Burian Valdánál, 1594-ben.

¹² 1595 áprilisában Voldřich (!) Valdánál a prágai Óvárosban.

Romain Rolland kiadatlan levelei magyar barátaihoz

DOBOSSY LÁSZLÓ

Hetvenkilenc kiadatlan levelet ismerünk, melyeket Romain Rolland magyar barátaihoz és tisztelőihez intézett. E tekintélyes anyagból 21 levelet őriz az Országos Széchényi Könyvtár kézirat-osztálya, hármát az Akadémiai Könyvtár kéziratára, a többi pedig magángyűjteményekben található. Noha összeállításukat nem tekinthetjük teljesnek és véglegesnek,¹ mégis úgy gondoljuk, hogy ezek a Magyarországon fellelt, többnyire értékes levelek máris hasznosan járulnak hozzá a nagy francia író és zenetudós gondolkodásának, életműve keletkezésének, írói és kutatói módszerének, sőt élettörténete egy-egy mozzanatának is pontosabb megismeréséhez, teljesebb megértéséhez. — Anyagunkat a címzettek szerint csoportosítjuk.

I. Három levél Hatvany Lajoshoz

Hatvany Lajos 1921-ben német nyelvű könyvet tett közzé Magyarország akkori helyzetéről, sebeitől, gondjairól.² Művét Romain Rollandnak ajánlotta:

„Nem a saját békeprogramját eláruló politikanárnak, Wilsonnak; nem a cselekvő rossz szellemnek, a politika zsurnalisztájának, Clémenceauxnak; nem is a politika cinikus kufárjának és ügynökének, Lloyd Georgenak, hanem *Romain Rolland*nak, a költőnek, az események követésében és megértésében a saját hitét és ideálját követő politikai látnoknak.”

A kötetben is minduntalan Rollandhoz fordul a szerző, igazolásul és tanúsításul, úgyhogy Hatvany könyve valójában félezeroldalas nyílt levél Romain Rollandhoz, a „történelmi” Magyarország védelmében, de polgári demokratikus szellemben. (E példa is mutatja, mily nagy volt akkortájt Rolland európai tekintélye).

Rolland 1921. május 3-án válaszolt Hatvanynak, s levele —, melyet az Akadémiai Könyvtár kézirat-gyűjteménye őriz, s melyből részletek jelentek meg a *Frankfurter Zeitung* 1921. november 13-i számában — számos érdekes szemponttal világítja meg Rolland akkori magatartását, útkeresését, gondolkodásának háborúutáni válságát.

Bevezetőben köszönetet mond a könyvért, mely gazdagabbá tette benső világát. „Különösen érdekelt, amit Adyról ír.”³ — „Nem szükséges mondanom, mennyire meghatott, hogy nevem oly gyakran társul szenvedélyes elmélkedéseihez. Az az érzésem, úgy írta e könyvet, mintha vélem beszélgetett volna. Boldogsággal és meghatottsággal tölt el e távoli barátság, melyet nem ismertem.

Most pedig térjünk rá az eszmékre. — A szövetséges kormányoknak a legyőzött Ausztriával és Magyarországgal szemben tanúsított magatartásáról ugyanúgy gondolkodom, mint Ön (s nem vagyok egyedül Franciaországban). A tények, amelyekről könyvében beszél, megvetendők és károsak”. — Ámde, úgy látszik, Hatvany nem fogta fel helyesen az emberi testvériség és megbékülés gondolatát, melyet régebben hirdetett s melyben csatlódnia kellett. Azokra a nápolyiakra emlékezteti Rolland-t, akik átkozzák a madonnát, ha nem következik be, amit kértek tőle. — „Az én hitem függetlenebb az eseményektől, mert előre számolt a legrosszabbal is... Az igazi hit lényege, hogy túlhaladja és megelőzi a jelenlegi lehetőségeket. Azt állítani, hogy ez a hit a szemünk láttára, a kezünk munkája révén teljesül, egyszerűen csak azért, mert mi így akarjuk, ez majdnem a hit megkárosítását jelenti: azt jelenti, hogy nem vesszük tudomásul a távolságot, mely még elválasztja a valóságtól, és azoktól a hősies, kitartó és legyőzhetetlen erőfeszítésektől, melyek a megvalósuláshoz szükségesek. Olyan ön, mint az a Clerambault,⁴ aki még nem fedezte fel, hogy a küldetése valójában „vallási”, nem pedig poli-

¹ Elkallódott levelekről is van értesülésünk: így *Romain Rolland* 1914—18 háborús naplója (*Journal des années de guerre* 1914—1918, Albin Michel kiadás, 1955.) említi (767.), hogy írt *König Györgynek* a Budapesti Szemle 1916. április 1-i és a *Revue de Hongrie* 1916. április 15-i számában megjelent Rolland-tanulmány szerzőjének; (a *Revue de Hongrie* szerkesztőjének, *Huszár Vilmosnak* írt levelét a folyóirat 1916. június 15-i száma közölte). — *Eckhardt Sándor* is kapott levelet Rollandtól, válaszul a *Revue des Etudes Hongroises* 1923. évfolyamában közölt *Lettres françaises en Hongrie: Les traductions c. cikkre*, mely fenntartásokkal foglalkozik a Clerambaultval.

² *Ludvig Hatvany*, *Das verwundete Land*. EPTAL Verlag kiadás, 1921. 499.

³ Ennek ellenére 1927-ben már csak annyiban emlékezett Adyra, hogy tudta, Bartók zenésített meg Ady-verseket. (Vö. *Benedek Marcell*, *Egy óra Romain Rollandnál*, Ujság, 1927. IV. 10.)

⁴ Rolland hasonló című regényének (1920) hőse, a háború és az erőszak ellen erkölcsi okokból és érzelmi érvekkel tiltakozó ember típusa.

tikai. Politikusnak lenni annyit jelent, mint gyakorlati, azonnali megoldást keresni (legtöbb esetben a jövő kárára). „Vallásos”-nak lenni — ahogy Clerambault-val együtt én értem e szót — azt jelenti, hogy az emberiség útját egyetlen tekintettel fogjuk át, túl a közvetlen jelenen és ennek fordulóján, melyek elrejtik a látóhatárt, — azt jelenti, hogy az egészet tekintjük, át s hogy a megriadt emberi nyájat a távoli magas cél felé kalauzolgjuk, nem hagyjuk magunkat félrevezetni pánik okozta kiáltozástól, sem zavaros kapkodásaitól.⁵ Az „előfutár” már a szó jelentése szerint is olyan ember, aki a többiek előtt halad, aki egyedül halad.⁶ Nem kell tehát csodálkoznunk, ha a többiek elmaradnak mögötte.

Én nem vagyok „pacifista” (e szó közkeletű értelmében). Azok, akiket pacifistának neveznek, általában olyan emberek, akik idealizálják a valóságot, mert nem hajlandók közelről szemügyre venni, — hacsak nem hivatalos Poloniusok (lásd *Liluli*!), akik önmagukat és másokat is nagy szavakkal áltatják. Én nem idealizálok a valóságot: soha sem láttam rózsásnak. Christophe-ommal együtt⁸ tragédiának láttam az életet, ámde „Hurrá!”-t kiáltottam hozzá. Elhiheti azonban, hogy e hurrá-kiáltás nem fakad vidám optimizmusból; az öröm, mely benne van, tragikus öröm, megsebzett öröm.⁹

A továbbiakban azt fejtegeti Rolland, hogy Magyarország pacifizmusa (miként a legyőzött népeké általában) késő jött pacifizmus. A győztes hatalmaknak kellene példát mutatniuk a pacifizmusra. Eddig azonban egyetlen európai nép sem tett hasonlót.

„Még egy szót a bolsevizmusról és az erőszak diktatúrájáról. Nem hiszem, hogy ön igazságon ítéli meg azt a nagy társadalmi mozgalmat, mely viharzón kísérletezik a világban, különösen Oroszországban. Nem akarok azonban olyan vitába bocsátkozni, mely több időt igényelne, mint amennyit rászánhatok. Legyen elég annyit mondanom, hogy én (noha mindig meg akarom érteni a mintegy anyagi szükségességét annak, ami van és ami lesz) változatlanul szabad individualista maradok, aki mindenkor ellenzek bármiféle diktatúrát és bármiféle erőszakot”.

Az utóiratban Ferenczy Valér iránt érdeklődik, akivel a háború folyamán levelet váltott és aki „figyelemreméltó rajzokat” készített az *Ara Pacis* c. prózában írt költemény sugallta témákról.¹⁰

Rolland másik két levele *Hatvany Lajos*hoz kevésbé jelentős: az egyikben, mely 1929. XI. 30-án kelt, megköszöni Hatvanynak a dedikációval küldött könyvet (valószínűleg a Bondy jr c. Münchenben megjelent regényt), a másikban, 1934. VI. 29-én, kimentti magát, amiért — betegsége folytán — nem fogadhatja Hatvanyt.

II. Három levél Ferenczy Valérhoz

Miként már említettük, az első világháború idején levélváltás történt Romain Rolland és Ferenczy Valér között. Ferenczy e kapcsolatot 1926-ban újította fel, amikor Svájcban tartózkodott és fel akarta használni ez alkalmat Rolland meglátogatására. Rolland 1926. június 17-én válaszolt Ferenczy leveleire s válasza, melyet az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őriz, érdekes adalékot tartalmaz Rolland életrendjéről és munkaszervezéséről.

... „Nem válaszoltam utóbbi leveleire s elnézést kérek e miatt. Ámde materiálisan lehetetlen válaszolnom a leveleim kétharmad részére; szüntelenül túlsok a munkám; s ha a levelek olyan napokon érkeznek, amikor az életem és a szellemem zsúfoltak és nincs a legkisebb rés sem, ahol bármi is beférkőzhetne, kénytelen vagyok feláldozni őket. Még itt is¹¹, ha most érkezik, csak elég röviden láthatnám, mert már más látogatások vannak bejelentve, s ezek az időm java részét igénybe veszik. Jövő hónapban kissé szabadabb leszek. — Mindenesetre értesítsen két-három nappal hamarabb (megjelölve címét is, hogy válaszolhassak, ha szükséges), és

⁵ A politikai és a vallásos ember közti különbség gondolata eredetileg Péguy-től származik, aki — a Dreyfus-per kapcsán — hasonló értelemben tett különbséget a „politika” és a „misztika” közt.

⁶ Utalás Rolland, *Les précurseurs* (Az előfutárok) c. művére, a háború alatt írt cikkeinek és tanulmányainak második gyűjteményére.

⁷ Romain Rolland szatírája a háború ellen.

⁸ A Jean-Christophe „regényfolyam” hőse.

⁹ A megsebzett öröm: utalás Hatvany könyvének címére.

¹⁰ Rollandnak Ferenczy Valérhez intézett levelét közzétette a *Hatvany Lajos, Karinthy Frigyes és Kosztolányi Dezső* szerkesztésében megjelent Esztendő folyóirat 1918. márciusi száma (179.) — Ugyanez a Rolland-szöveg — az *Ara Pacis*, melyet 1915-ben a Pester Lloyd is közölt — egy másik magyar művészt is alkotásra ihletett: *Hubay Jenő* kantátát írt reá; szerzeményét azonban akkor félbehagyta s csak közvetlenül halála előtt — 1937-ben — készült el vele; ez volt utolsó befejezett műve.

¹¹ A gurnigelbadi szanatóriumban, ahol gyógyíttatta magát.

csak délután jöjjön hozzám. Minden délelőttöttem féltékenyen tartom fenn munkám számára”.

Egy hónap elmúltával Ferenczy megint jelentkezett; Romain Rolland levelezőlapon válaszolt (mely ugyancsak az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található), s ebédre hívta megához Ferenczy Valért.

A harmadik levél szintén válasz: 1928-ban Ferenczy Valér arra kérte, tegye számára lehetővé, hogy portrét festhessen róla. 1928. július 7-én kelt levelében (Országos Széchényi Könyvtár kéziratára) Rolland, betegségére és elfoglaltságára hivatkozva, elhárítja e kérést:

„Mindazt az időt, amit nem fordítok pihenésre, étkezésre, meg egy kissé, sétálásra is, a munkámnak szentelem és kell szentelnem. Nem marad időm, hogy pózt üljek arckép-festéshez. — Mindig ezt kellett mondanom a festőknek, akik hasonló javaslatot tettek nekem. S ép ezért egyikük sem készíthette el portrémát. Mindaz, mit ilyen címen közöltek, fénykép után küszült”.

III. Levél Feszty Máriához

Jókai neve kétszer is előfordul Romain Rolland magyarországi levelezésében: először abban a válaszban, melyet Feszty Máriához intézett 1921. december 21-én (Országos Széchényi Könyvtár kéziratára), köszönetképpen egy — egyébként elkallódott — küldeményért.

„A jó és nagy Jókai kedves unokája, — az Ollendorff kiadó eljuttatta hozzám levelét, melyet nem értettem meg pontosan. Gondolom, küldött nekem valamit, ami nem jött meg. Szeretettel köszönöm kedves szándékát. De arra kérem, ne küldjön semmit! Látja, elvész útközben. Elég nekem, ha barátsággal gondol rám. — Inkább én próbálok meg küldeni önnek egy könyvecskét¹² karácsonyra. Remélem, a puttonyos jó öreg nem feleli el letenni e csomagocskát cipőre, a kandalló előtt (amint ez Franciaországban szokás). — Legjobb kívánságaimat küldöm önnek és mindazoknak, akiket szeret.”

Másodízben egy, 1924. október 30-án Sikabonyi Antalhoz intézett levél foglalkozik Jókaival. Sikabonyi ugyanis nyilatkozatot vagy cikket kért. Rollandtól Jókai születésének századik évfordulója alkalmából. Rolland azonban elhárította e kérést, mivel — mint írta — nem ismerte eléggé Jókai műveit¹³. (Valószínű azonban, hogy a Sikabonyi felszólításába foglalt revizionista szándék is zavarta).

IV. Tizenhat levél Hugai Ferenchez

Hugai Ferenc, aki nyelvтанár volt és Gyöngyösön egy saját alapítású és saját módszerű nyelviskolát vezetett, az eszperantó révén került kapcsolatba Romain Rolland-nal. Rolland ugyanis az első világháború vége felé, amikor az egyetemes humanizmus kibontakozási lehetőségeit kereste, a népek közti megértés egyik eszközét látta valamely világnyelv — lehetőleg az eszperantó — általános elterjedésében. A *Précurseurs* (Előfutárok) egyik tanulmányában azt a kívánságát fejtí ki, hogy minden ország iskoláiban tanítsanak egy nemzetközi nyelvet (5. kiad., 173. l.). 1919. augusztus 6-án a *Vie ouvrière* (Munkásélet), augusztus 19-én pedig a *Journal du Peuple* (A Nép újságja) közli levelét E. Adamhoz (*Romain Rolland et l'esperanto*); ebben azt a nézetét fejtí ki, hogy „el kell érni, hogy Európa valamennyi alapfokú iskolájában hivatalosan és kötelezően tanítsák az eszperantót. E nélkül nem jöhet létre komoly és tartós nemzetközi közeledés. A népek kölcsönös megértéséhez feltétlenül szükséges, hogy előbb egyáltalán érteni tudjanak”. — Egy évvel később, 1920. április 23-án ugyancsak a *Vie ouvrière* (Munkásélet) közli újabb levelét E. Adamhoz; e második levél még szélesebb távlatba állítja az eszperantó elterjedésének lehetőségét. „Maga az Internacionálé is csak szó marad, mert a népek csupán néhány laptudósító révén szereznek egymásról tudomást. Ez a helyzet megengedhetetlen olyan demokráciákban, melyek azt követelik (és joggal követelik), hogy joguk legyen ellenőrizni a külügyeket és melyeknek közvetlenül is kell tudni érintkezniük egymással. Az a reményem, hogy e téren is, mint egyebekben, a Szovjetköztársaság határozni fog és hogy a nyugati szocializmus követni fogja”. — 1920. május 7-én örömmel közli ugyanott, hogy a szovjet iskolákban kötelezővé tették az eszperantó tanítását.

E nyilatkozatok, melyeket természetesen az eszperantó kiadványok is ismertettek, felkeltették Hugai Ferenc figyelmét, s amikor e lelkes magyar eszperantista nemzetközi találkozó rendezett Gyöngyösön — 1920-ban — üdvözlő táviratot küldött Romain Rollandnak, aki

¹² A Pierre et Luce (magyar fordításban: Viharvirág) c. regényt.

¹³ Rollandnak e levele megjelent a Magyar Bibliofil Szemle 1924. (I) évf., 136. — „Boldog volnék, ha felhívásának elegendő tehetnék, mivel nagy rokonszenvet érzek az ön hősi és szerencsétlen hazája iránt. Kénytelen vagyok azonban bevallani, hogy nem ismerem eléggé Jókai Mór műveit s így nem engedhetem meg magamnak, hogy cikket szenteljek neki. Felületesen írni pedig — úgy érzem — nem volna megbecsülése a nagy írónak, akit önök ünnepelni fognak. Így nem tehetek mást, mint hogy csatlakozom teljes szívemből jogos hódolatukhoz...”

ugyancsak táviratban kívánt sikert Hugai kezdeményezéséhez. A táviratváltás arra készítette Hugait, hogy levelet is írjon Rollandnak, majd — 1926-ban — meg is látogassa. Évente egy-egy levelet szoktak váltani, újév táján, amikor is Hugai magyar vonatkozású ajándékkal — himzsekkel, faragványokkal, porcellánnal, borral — lepte meg őt, Rolland pedig műveinek legszebb s gyakran ritka kiadását küldte Gyöngyösre, megleghangú baráti dedikációkkal, magyarázatokkal, sőt szövegek közti javításokkal; (így 1924. december végén az *Empédocle d'Agrigente ou l'âge de la haine* c. művéből olyan példányt küldött, melynek szövegét számos lapszéli jegyzettel módosította).

Maga Hugai így mondta el egy újságírónak e levelezés keletkezését: „... 1920-ban, akkori viszonyaink hatása alatt, levelet írtam Romain Rollandnak. Elmondottam neki, hogy lélekben az ő tanítványa vagyok és amellet, hogy minden ízemben jó magyarnak érzem magam, mégis vallom az ő egyetemes emberszeretetének elveit. — Rolland erre azt felelte, hogy barátságába fogad és hogy tanácsal, útmutatással mindenkor rendelkezésemre áll. Fölvívására ettől kezdve időnként beszámoltam neki élményeimről, tanítványaimról, amire Romain Rolland minden alkalommal hosszú levélben, részletesen válaszolt. Nemcsak útmutatással szolgált, de saját továbblépéséről, munkájáról is minden alkalommal tájékoztattott”. (A Reggel, 1926. X. 4.)¹⁴

Hugai rokonszenves, lelkes és áldozatos ápolója volt a Rolland-kultusznak: városában előadásokat tartott Rolland eszméiről, lefordította és saját költségén kiadta Rolland egyik kevésbé ismert szatirikus drámáját, a *Liluli*-t, iskolájában Rolland-sarkot rendezett be, s vállalkozásának, a nyelviskolának, a Rollandtól kért és kapott jelmondatot adta (Beethoven *Opferlied*-jének utolsó szavait: „Das Schöne zum Guten”).

„Hugai semmire a világon nem olyan büszke, mint arra, hogy Romain Rolland kitünteti őt barátságával” — írta róla a *Literatura* 1927. decemberi száma.

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára tizenhat különböző értékű levelet őriz, melyeket Hugai tizenhét év folyamán kapott Rollandtól. E levelekben azok a részek a legérdekesebbek és legértékesebbek, melyekben Rolland saját műveit értelmezi (nyilvánvalóan válaszul Hugai kérdéseire és kételyeire), valamint azok is, melyekben Rolland az ajándékba küldött magyar tárgyakat méltatja.

Az 1924. december 31-én kelt levél hírt ad arról, hogy Rolland megkezdte önéletrajzi műveinek írását, másrészt meg fontos adatot tartalmaz arról is, mily megbecsüléssel figyelte Bartók és Kodály zeneszerzői és népdal-gyűjtői munkásságát.

„Még egy írásban sem fejtettem ki közvetlenül a lényegét annak, amit hiszek és annak, ami vagyok. Ezt kísérlem meg most egy nagyon bensőséges műben, amely talán nem is jelenik meg halálom előtt s amely egy bizonyos fajta „Belső utazásnak” készül.¹⁵ — Igen köszönöm kedves zenei küldeményét. Nagy örömet szerez nekem. Azt írja, hogy e szerzeményeket „Bartók válogatta”. Ismeri őt személyesen? Élnék csodálatot érzek iránta. S Kodály Zoltántól is hallottam műveket, melyek megragadtak.”¹⁶

1926-ban Hugai azt tervezte, hogy irodalmi díjat létesít olyan magyar művek jutalmazására, melyek Rolland „eszméi szerint íródtak”. Engedélyt kért Rollandtól, hogy róla nevezhesse el alapítványát. A válasz összesűrítve tartalmazza Rolland esztétikai felfogását.

„Mit ért azon, hogy az eszméim szerint írt magyar könyvek? Azt hiszem, ez annyit jelent, hogy széles és emberi szellemben írt műveket kívánunk. Egyébként semmiben sem szeretném befolyásolni az eszmék szabadságát. Gondoljon mindenki, amit akar, csak tartsa tisztelőben mások gondolatát! — Ne feledjük el soha: egy műalkotásnak az az első feltétele, hogy szép legyen. Ha ezt az első pontot betartja, ahhoz is joga van (sőt, ha nagy akar lenni, kötelessége is), hogy az eszmék révén is érvényesüljön. Amde a szépség a művészetben természetadta feltétel. Nélküle nincsen művészet.” (1927. I. 1.)

¹⁴ Ugyanebben a cikkben, az akkortájt divott Rolland-kultuszra fölöttébb jellemző módon Hugai így számol be a Rollandnál tett látogatásáról:

— Mi tette önre a legnagyobb hatást, amikor szemtől szemben ült Romain Rolland-nal?

— A szeme. A szép, derűs, meleg és érzelmes, ma is egészen fiatal szeme.

— Azt hallottam — vetem közbe — hogy Romain Rollandnak acélkék és acélhideg szeme van.

— Én is ezt hallottam — mondja Hugai —, az újságírók ilyennek írták... Lehet, hogy az újságírókra acélhidegen néz. De amikor velem beszélt, meleg és derűs volt a pillantása, csupa jószág és szív, felejthetetlen tekintet...

¹⁵ E címen 1942-ben jelent meg egy *Rolland*-kötet (*Voyage intérieur*. Párizs, Albin Michel kiadás), mely fejezeteket közöl *Rolland* emlékirataiból.

¹⁶ Később, 1927-ben, Benedek Marcellnek is „nagy elismeréssel beszélt Bartók Béláról”. (Ujság, 1927. IV. 10.)

Ugyanebben a levélben, mely leghosszabb és legfontosabb a Hugaihoz intézettek közt, részletesen taglalja két nagy regényének, a *Jean-Christophe*-nak és az akkor még csak félig megjelent *Elvarázsolt lélek*-nek az értelmét. Főleg ez utóbbi műhöz fűzött észrevétele értékes, mert kulesot ad a regény és sokat vitatott hősnője megértéséhez. (Egyébként e levelek is jellemzők Rollandnak az ekkor kezdődő és később egyre növekvő kedvtelésére: a gyakori önkomentálásra.)

„I. *Jean-Christophe*-om jelmondata:

Christofori faciem die quacumque tueris
Illa nempe die non morte mala morieris.

A középkori templomokban egy óriási méretű Szent Kristóf szobor állott a hajó bensejében, nem messze a bejáratú ajtótól. Azt tartották, hogy Szent Kristóf látása megóv minden balesettől. S a latin felirat, melyet idéztam, a szent több ilyen szobrának a talapzatán volt olvasható, nevezetesen a párizsi Notre-Dame-ban is. Ezt jelenti:

Minden nap, amikor megnézed Kristóf arcát,
Azon a napon nem halsz meg rossz halállal.

Én e szavaknak jelképes értelmet adtam, amelyet most már kitalálhat. Ezt mondom olvasóimnak: „Mindannyiszor, amikor Kristóf lesz a társatok, nem fenyeget az elhullás veszélye”. Ámde, szokásom szerint, fátyollal fedtem be gondolatomat: szeretem ugyanis látni, hogy olvasóimban lesz-e annyi kíváncsiság, hogy fellebbentsék e fátyolt. — Nincs meg bennük mindig e kíváncsiság! Olvasnak, nem értik, amit olvasnak és továbbmennek... Maga megállított útközben; s igaza volt.

II. ... Az *elvarázsolt lélek* címében is csapda rejtőzik. A legtöbb olvasó úgy értelmezte, hogy „boldog lélek”, ami korántsem fedi az elbeszélés menetét. Valójában az emberi lélekről van szó, mely be van burkolva az élet hálójába, s amely apránként, lassan-lassan bontja ki a varázslat hurkait, s az álmon át meglátja a valóságot. Ez azonban csak az egyik értelme művemnek. Van más értelme is, mely sajátosan korunkra és a nőkre vonatkozik”.¹⁷

Az 1928. I. 1-én kelt levél lelkes méltatást tartalmaz Brunszvik Terézről, akinek személyével Rolland akkor — a nagy Beethoven-monográfia előkészülete során — behatóan foglalkozott, s e tárgyban, mint még látni fogjuk, rendkívül részletes levelezést is folytatott a Brunszvik-hagyaték őrzőivel és ismerőivel. A Hugainak írt levél nagyjában megismétli azokat a főléttébb kedvező felismeréseket, melyeket Brunszvik Terézről szerzett (főleg kiadatlan naplójának Magyarországból kapott olvasása közben), s melyeket a Czeke Mariannehoz írt levelekben bővebben fejteget. Egyébként felszólítja Hugait, ünnepelje meg Brunszvik első alapítványának századik évfordulóját; (a Hugai-iskola 1929-i kiadványa szerint a gyöngyösi Rolland-tanítvány lelkesen tett eleget mestere kívánságának).

1928. év elején Hugai engedélyt kért, hogy lefordíthassa a hindu misztikusokról akkor megjelent Rolland-műveket, az *Élő India misztikája és cselekvése* címen összefoglalt *Ramakrisna életét és Vivekananda életét*. Rolland válasza elismeréssel emlékezik meg Benedek Marcellről, aki 1922 óta a legtöbb Rolland-mű magyar fordítója s Rolland esztétikai és erkölcsi eszméinek leg-hivatottabb terjesztője, és aki 1927-ben személyesen is felkereste őt a bécsi Beethoven-ünnepségek alkalmából.

„Örömmel tartanám fenn önnek a magyar fordítás jogát. Ámde erkölcsi kötelezettségem van dr. Benedek Marcell iránt minden művemre vonatkozóan, mely magyarul megjelenik; nagyon fontosnak tartom, hogy ne tegyek semmi olyant, ami nem lenne neki kellemes, mert nagy és szeretetteljes tiszteletet érzek iránta. Tudja meg tehát, van-e szándékában e könyveket is lefordítani, ha nem, egyezzenek meg egymás közt.”

Sajnos, a két legbuzgóbb magyar Rolland-követő: az ismeretlen gyöngyösi nyelvtanár és a kiváló író, tudós és fordító közt sohasem jött létre személyes kapcsolat.

Rollandnak a Hugaihoz írt levelei közt különleges helyet foglal el — változatossága és távlata miatt — az a válasz, melyet 1929. december 28-án írt, válaszul az akkori újévi ajándékra. Ez az ajándék — magyar népi himzés — Károlyi Mihályt juttatja eszébe, aki akkortájt Genfben tartózkodott és meglátogatta őt „... ez a nemes szív, ez az utolsó lovag, aki ellen ádázul összefogott a világ gyűlölete, a gonoszság, a csúfolkodás... A történelem tanúsítja, hogy azokat üldözik a legnagyobb bosszúvágygal, akik egyetemesebb vagy emberibb ügyért elhagy-

¹⁷ Az *Elvarázsolt lélek* értelmezése, illetve keletkezésének magyarázata megtalálható Rollandnak egy másik magyar levelezőjéhez, Neubauer Pálhoz intézett, 1921 végén, vagy 1922 elején írt levelében, melyet Neubauer előbb a Tűz 1922. április—májusi számában közölt kivonatolva (de a fénykép-másolatban mellékelt francia szöveggel együtt), majd teljes terjedelmében is közzétett Hubay Jenőről írt monográfiájában (II. kötet, 545—547.).

ják (vagy elárulják) osztályukat.¹⁸ Amíg ez az osztály uralmon marad, e magartartást tekinti a bűnök bűnének. A történelemben e miatt gyakran több évszázadon át maradnak hamis hiedelmek.

A küldött hírmés káprázatos. Nem vagyok képes megérteni, hogy népüknek e rendkívüli színészeti készségei miként nem fejeződtek ki egyéb területeken is, mint a szövegeteken. Az az érzésem, hogy Magyarországnak üvegciszoló mestereket kellett volna teremnie, elbűvölő művészeket, akik az *Ezeregyéjszaka* ablakrózsáihoz hasonló csodákat alkotnak, amilyeneket néhány Ile-de-France-i és Champagne-i gótikus székesegyházban látni. A festészetben ki a legnagyobb koloristájuk?"

A továbbiakban munkájáról számol be. Az *Elvarázsolt lélek* második részének szerkezeti és fogalmazási lazaságait eléggé megérteti (ha nem is menti) ez a közlése:

„Amikor az ember az én koromban van, nem kell aggódní a jövő miatt.¹⁹ Élvezem a pillanatot, s abban, amit írok, megpróbálok kifejezni zamatát”.

A hindu misztikusokról készült műveit is szép formulával magyarázza: „Az egész együtt folytonos fejlődést mutat: az európai olvasót elvezetem az évezredek indiai álmom erdőinek mélyéről az emberi szellem teljességéhez, mely egyesíti a vallásos megérzést és a tudományos szemléletet Vivekananda lángelméjében és tanaiban.”

Az indiai misztikáról és cselekvésről írt munkáit már egy korábbi (1928. I. 1-én kelet) levelében is jelezte Hugainak, s akkor fontos megjegyzést is fűzött hozzá: „Most két jelenkori nagy hindu gondolkodóról készülök könyvet írni, s ez alkalom lesz kifejtennem saját metafizikai és vallási elgondolásomat is.” Valójában csak a *Ramakrisna élete* első kötetében taglalta nem is annyira metafizikai nézeteit vagy elgondolásait, mint inkább csak benső életének a tapasztalatait.

Visszhangot kap e levelezésben Rolland irodalmi ízlése, az újabb francia irodalom kiemelkedő jelenségeiről alkotott ítélete is. Hugai kérdésére, hogy mit olvasson a korabeli francia íróktól, két levélben is válaszol, s kiváltképpen jellemző, amit az 1932. január 20-án kelet levélben Rimbaud-ról mond. „Ami Rimbaud-t illeti, meteorikus egyénisége jelentékeny szerepet játszott az új francia költészetben. Műveinek élvezése azonban nem kötelező. S én a magam részéről más forráshoz járok italért.” Egyébként ugyanebben a levélben melegen ajánlja Duhamel könyveit vagy Alain-ét, akit erőteljes gondolkodónak minősít. (Alain szintén nagy tisztelője volt Rollandnak és ismételtlen írt róla elismeréssel és csodálattal.) — Az 1934. karácsonyán küldött levélben az akkortájt feltűnt fiatalok közül Malraux-ra, Giono-ra, Chamson-ra és Guéhenno-ra hívja fel az érdeklődő Hugai figyelmét.

A Magyarországról érkező újévi ajándékok (rendszerint népművészeti tárgyak) egyre több elismerést váltanak ki belőle a magyar népi alkotó szellem iránt. 1931. január 18-án így ír:

„Csodálatos a küldött vázák eredetisége és harmóniája. A latin-görög művészet nagy korszakainak valamelyikéhez tartozhatnak. Szalonunkat valóságos virágba borítja Magyarország szelleme. Tündérpalcája megérintette és fénnel árasztja el vaud-i villánkat.”

1937. év végén Hugai nagy elhatározásról értesíti Rolland-t: az erószak uralma felé sodródó Európából tengerentúlra, Új Zélandba kíván vándorolni. (El is indult; ottani vállalkozása azonban nem sikerült; a honvágy és a hozzátartozók is vonzották, s még a háború kitörése előtt hazatért Gyöngyösre; itt halt meg 1954-ben.) Rolland válaszában a saját nagy költözködési elhatározásáról értesíti Hugait: közel negyedszázados távollét, önkéntes száműzés után, 72 éves korában visszatér hazájába, méghozzá őseinek földjére, Burgundiába, ahol a családi sír várja... — 1937. december 22-én kelet levelében ezt írja Hugainak:

„Én is elhagyom svájci remetiségemet. A levegő itt nem elég szabad többé az én tudómnak. A két nagy fasiszta szomszéd, a déli és az északi, rávetik fenyegető árnyukat Svájcra. — Jövő nyáron Burgundiámban telepszünk le feleségemmel, a vézelay-i megszentelt dombon, ahol egy kis birtokot vásároltam. Egész közel leszek ott Brèves-hez²⁰ és plébánosához, Colas Breugnon barátjához”.

Ezzel meg is szakadt Romain Rolland levelezése a vidéki magyar nyelvtanárral, aki élete legfőbb kincsének, legszebb eredményének tekintette e barátság bizonyítékait és akinek „a hűséges emlékezése — miként Rolland egy évvel hamarabb, 1937. január 7-én írta neki — kimondhatatlanul megható. Szép dolog a mi időnkben — és nem is mindig veszély nélkül való — (tette hozzá Rolland) — ez a magáéhoz hasonló ragaszkodás az emberekhez és az eszmékhez.”

¹⁸ Tudvalévő, hogy az *Elvarázsolt lélek*nek is ez az egyik alapeszméje.

¹⁹ Rolland ekkor 63 éves volt.

²⁰ Romain Rolland-t — kívánsága szerint — a brèves-i temetőben helyezték örök nyugalomra.

V. Levél Huzella Tivadarhoz

Az 1924. év elején Huzella Tivadar biológus, későbbi egyetemi tanár, megküldte Rollandnak a háború kórtanáról írt s francia nyelven is megjelent munkáját²¹. Rolland 1924. április 17-én megköszönte e küldeményt s a Huzella hozzátartozóinak birtokában levő válasza több olyan gondolatot tartalmaz, melyek pontosabb megvilágításba helyezik az *Elvarázsolt lélek* akkor írt III. részének (*Anyá és fiú*) egyes tételeit. Másrészt írói és emberi magatartását is meghatározza s ily módon e levél is becses adalék Rolland fejlődésének megértéséhez.

„Most olvastam — túl gyorsan — nagy munkáját a háború kórtanáról és terápiájáról. Többször is elolvasom még, tollal a kezemben. Ugyanis lényegesnek tartom ; s engem szenvedélyesen érdekelt. Mennyit tudnék róla beszélgetni önnel, ha az életemet nem sodorná el a különféle tevékenységek áradata ; az egész akaratérőm sem elegendő, hogy e tevékenységek közt eligazgassam életem törekeny béréjét. — Néhány kérdésben talán különbözöm öntől (azért mondom : talán, mert a vita során kiderülhet, hogy lényegében egyetértünk) : például abban, hogy maga csaknem teljesen tagadja az emberi tömegeket és az emberfeletti erőket, melyek néha megnyilvánulnak bennük — a természet fejlődésének nagy törvényeiként. — Talán abban is különbözünk, hogy ön teljesen elvet minden nemzetközi szervezetet (nemcsak mai tökéletlen alakjukban, hanem jövő lehetőségeikben is, melyek pedig már több erőteljes egyéniségben jelentkeznek).

A mű egészére nézve azonban teljesen, mélyen egyetértünk. Sőt meglepő és különlegesen örvendetes érzés számomra, hogy vizontlatom legrejtettebb gondolataimat világosan kifejtve, magyarázva és szemem előtt is természetesebbé téve. Hozzásegít, hogy világosabban lássak magamban. Rájövök, hogy megérzéseim olyan érvekre támaszkodnak, melyeket a tudomány szilárdan felismert, s legven meggyőződve, hogy ha új regénysorozatomban : az *Elvarázsolt lélek*ben megint tárgyalom a háború problémáját (amint szándékozom), az ön gondolata segítségemre lesz, hogy még mélyebbre szálljak a magaméban.

Úgy adódott, hogy az elmúlt hetek folyamán több kéziratot, orvosi értekezést kaptam — Párizsból, Svédországból stb. — az önével egyidőben. S bármily meglepőnek is tessenek e küldemények egy író-művész számára, — érthetővé teszi őket az a találó meghatározás, melyet ön ad az orvosi hivatásról : „Megköveteli az élet művészi értékelését. Az orvos eszménye : az élet”. — Az eszménynek e közössége révén vagyok közelebb önhöz, mint azokhoz az író-társaimhoz, akiknek az eszményük teljességgel formális csupán és kívül marad az életen. (Sokan még dicsőséget is kovácsolnak maguknak ebből).

Egyetértünk abban is, hogy az egyént „minden probléma középpontjába” állítjuk és hogy olyan ideált juttatunk, mely a harcban levő harmóniából és egyensúlyból tevődik össze.

Rendkívül megragadott az ön elemzése a háborút megelőző betegségi folyamatokról. Mint ön, én is megfigyeltem (s még mindig látom) az egyéni erők félelmetes gyengülését ; ön világosabb és égetőbbé tette számomra e hátráltató tüneteket, melyek mindig fenyegetik az emberi fejlődést. Bizonyára többször is lesz még alkalmam visszatérni írásaimban e tünetek iszonyatos (és állandó) veszélyére ; mert hiába próbáljuk áltatni magunkat : az egész civilizációnk veszélyben van. Mint hajdan a régi kiáltás : „Veszélyben a haza!” — most hasonló kiáltásnak kellene felhangzania az emberiség fórumán.”

Befejezésül Huzella látogatásának lehetőségeiről ír, illetve a csaknem szüntelen betegeskedéséről panaszodik.

Nincs tudomásunk róla és Huzella hozzátartozói sem tudják, volt-e folytatása e levélváltásnak? Feltehető, hogy igen, a családtagok ugyanis még egy Rolland-levélre emlékeznek ; ez azonban elkallódott.

VI. Negyvenkét levél Czeke Mariannehoz és egy levél Szirmai Tamásnéhoz.

Rolland akkor folytatott rendszeres és sűrű levelezést Czeke Marianne-al, amikor a *Beethoven ; a nagy teremő korszakok* című hatalmas monográfiájának anyaggyűjtő munkáját végezte, vagyis 1927-ben és 1928-ban ; egy sokat vitatott részletkérdést remélt megoldhatni Czeke segítségével : a „halhatatlan kedves” azonosítását. Czeke, akivel már előbb is, 1923-ban váltott levelet, a leghivatottabb ismerője volt Brunszvik Teréz életének és iratainak (a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából ő rendezte sajtó alá Brunszvik Teréz naplóját²²). Rolland pedig az 1903-ban megjelent Beethoven-könyvében azt a feltevést kockáztatta, hogy a „halhatatlan kedves” Brunszvik Teréz volt és hogy Beethoven e vallomását 1808-ban írta, Korompán.

²¹ *Théodore Huzella*, L'individu dans la vie sociale en temps de paix et en temps de guerre. Paris. Les Presses Universitaires kiadás, 1923.

²² *Brunszvik Teréz grófné*, Naplói és feljegyzései. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Czeke Marianne. 1. köt. Bp., 1938.

Rolland tehát azzal a reménnyel fordult Czekéhez, hogy a teljes Brunszvik-anyag feltárása révén sikerül végérvényesen eldöntenie, ki volt a „halhatatlan kedves” és mikor íródott Beethoven levele.

Mielőtt azonban Czekének írt volna, Lankoronska Karla révén, akit az 1927. év áprilisában rendezett bécsi Beethoven-ünnepségeken ismert meg, érintkezésbe lépett a Brunszvik-rokonság leszármazottaival és az Esterházyak levéltárával.²³ A Brunszvik-hagyaték (és -hagyomány) őrzői nevében özv. Szirmay Tamásné szül. Pulszky Henriette felelt 1927. november 3-án. Az 1927. november 9-én kelt válaszlévlél (melyet az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őríz) azért rendkívül értékes, mert Rolland itt foglalta össze legrészletesebben azokat a (főként pszichológiai) érveket, melyek — szerinte — amellet szólnak, hogy Brunszvik Teréz lehetett a „halhatatlan kedves”, s melyeket később, mint látni fogjuk, maga is elejtett. Szirmay Tamásné ugyanis számos életrajzi adatra támaszkodva cáfolta Rolland feltevését. (Ilyen adatok: Beethoven és Brunszvik Teréz 1799-ben ismerték meg egymást, a híres levél viszont 1812-ben íródott, amikor Teréz már sógorába, Stackelbergbe volt szerelmes; ezt megelőzően, a századforduló éveiben egy „Tonii” nevű huszártisztért rajongott, tehát elképzelhetetlen, hogy olyan nő, mint Teréz, aki mindenben és minduntalan abszolutumokra tört, akár 1812-ben, akár korábban, szerelmes lett volna Beethovenbe). Rolland nem vélte teljesen bizonyítotttnak Szirmayné állítását. Fejtegetések egyrészt az életrajzi adatok pontos csoportosításán, másrészt — és főleg — a lélektani következtetések lehetőségén nyugszik.

„Szíveskedjék nyomon követni Beethoven érzelmi életének kronológiáját, amint összeállítottam (Brunszvikéira és Guicciardira vonatkozóan): lényeges ugyanis, hogy ebben a történetben a dátumokat mindig a lehető legpontosabban jelöljük. Senki felett sem lehet summásan, az élete egészében ítélkezni — főleg nem az érzelmi életéről —; hiszen a személyiség sehol sem változik annyira, mint épp e téren. Szegény Teréznek azzal okozzák a legnagyobb kárt, hogy csak a negyven évvel később, az élettől megviselten írt naplója alapján ítélnek róla”.

Következik nagyon részletes összefoglalása Beethoven és Brunszvikék kapcsolatainak, 1799-től.

„Az 1811—1812. években mindkét oldalon látok két magasabbrendű embert, akik fulladoznak és kétségbeesett erőfeszítést — utolsó erőfeszítést — kell tenniük, hogy megmenték magukat. (Épp ez ad egyedülálló jelleget Beethoven 1812-i levelének a Halhatatlan Kedveshez)”.

A bőven felsorolt adatokon kívül pszichológiai megfigyeléssel is bizonyít: „Őn azt mondja: Teréz naplóiban, 1847 előtt, sehol nem történik említés Beethovenről; s ezt döntő érvek tekintik... Nos, asszonyom, a francia közmondással válaszolok: Aki sokat akar bizonyítani, nem bizonyít semmit, — s hozzáteszem — sőt az ellenkezőjét bizonyítja. — Nem kell nagyon sokat keresnünk magunk körül, hogy hasonló helyzeteket és magatartásokat észleljünk. Ismerek valakit, aki ifjúsága óta naplót vezet, s megemlékezik mindenkiről, akivel érintkezik, s mindenről, amivel foglalkozik. De e naplóban nem talál még említést sem arról a személyről, aki legközelebb volt szívéhez s akinek képe életének oly sok óráját töltötte be.”²⁴

Vizsgálódásának eredményét így foglalja össze: „Mindaz, amit itt írtam, nem jelenti még, hogy Terézben látom a Halhatatlan Kedvest. Valójában nem tudok róla semmit; sőt bizonyos tárgyi okok ellene is mondanak e feltevésnek (nem is beszélve a Stackelberg iránti szerelemről, amely ha bebizonyosodik, s ha valóban 1812-ben élte át Teréz, egyszerűen megoldja a kérdést). De fenntartom, hogy Teréz és Beethoven közt szorosabb volt az érzelmi kapcsolat, mint amilyennek ma hinni akarják, — és hogy *erkölcsileg* semmi nem mond ellent annak, hogy 1811—1812 tájt egymásban keressenek vigaszt és támogatást.”

A Czekéhez írt első levelekben szintén kifejeződik a vágy és hajlandóság, hogy Terézben lássa a „halhatatlan kedves”-t, később azonban egyre inkább feladja e nézetet, s igazolva látja La Mara 1920-ban közölt második tanulmányának tételét, amely szerint a „halhatatlan kedves” Brunszvik Jozefin, Teréz huga volt²⁵; ugyanakkor azonban a Brunszvik-naplók megismerése fokozódó rokonszenvvel és kíváncsisággal tölti el Teréz iránt, olyannyira, hogy kutatásának és Czekével folytatott baráti vitájának eredményét így foglalja össze: „Volt benne

²³ Két levele (1927. VI. 29 és 1927. VIII. 11. kelettel) herceg Esterházy Pál levéltárosaához; Hajnal Istvánhoz, megjelent az Uj Zenei Szemle 1955. (VI.) évf. 2. számában. — E levelek közül különösen az első fontos, melyben a „halhatatlan kedves”-hez írt vallomás időpontját megállapítandó, körültekintően nyomoz annak az Esterházy Pálnak az 1812. évi utazásai után, akit Beethoven említ híres levelében.

²⁴ Átlátszó célzás Rolland első — sikertelen — házasságára, Clotilde Bréal-al, Michel Bréal-nak, a neves nyelvészprofesszornak leányával.

²⁵ Hasonló eredményre jut a kérdés legújabb feltárója: Siegmund Kaznelson, Beethovens Ferne und Unsterbliche Geliebte. Zürich, 1954.

(Brunszzik Terézben) valami heroikus láng, amely őt Beethoven rokonává avatja. Ha nem ő volt Beethoven „halhatatlan kedvese”, lehetett volna nővére. Méltók voltak egymáshoz. Mindketten magasan kiemelkednek körükből és korukból.²⁶”

Több tekintetben ez a — másolatban Benedek Marcelltól kölcsönkapott — terjedelmes levelezés a legtanulságosabb és legértékesebb anyag Rolland Magyarországon fellelt levelei közt, épp azért, mivel viszonylag rövid időn át rendkívül gyakori volt; a negyvenkét levél közül ugyanis huszonhét alig egy év alatt — 1927. X. 19 és 1928. XII. 9. közt — íródott s ezek a leglényegesebbek és a leghosszabbak. Ezt az időpontot megelőzően Rolland csak egy levelet írt Czekének (1923. III. 15.), a Brunszzik-kutatás befejezte után pedig már főként csak levelezőlapokat küldött. A Brunszzik Teréz egyéniségét és az 1812. év Beethovenre és a Brunszzik-nővérekre vonatkozó eseményeit elemző rendszerint terjedelmes levelek éles és kedvező fénnnyel világítják meg Rolland kutatói módszerét, történetirői körültekintését és író-művészi kíváncsiságát, intuícióját, következtetését.

A Rolland—Czeke levelezés ismertetése során előbb az 1923-i levél tartalmát mutatjuk be, azután a Brunszzik-anyag főbb pontjait foglaljuk össze, majd Rolland kutatói módszerét jellemezzük s végül az egyéb fontos témákat rendszerezjük.

Czeke 1923. év elején fordult első ízben Rollandhoz, a válaszból következtethetően a Hátványéhoz hasonló kérelemmel. Rolland, a pacifista világpolgár, emeljen szót a Magyarországot sújtó békeszerződés ellen. Rolland — érthetően — kitérő választ ad; az ő akkori gondolatai más síkon, az egyetemes humanizmus síkján mozogtak. „Nem szükséges mondanom, mily közel érzen magam szegény hazájuk szenvedéseihöz és csalódásaihoz. Bánt a győztesek minden igazságtalansága, noha nincs benne semmi részem, és halálomig fog kísérni a fájdalom, hogy honfitársaim nem akarták az emberiség méreteire tágitani a hazát. S minél tovább élek, annál inkább érzem, hogy az egész világ minden jóakarátú emberének a honfitársa vagyok; s merőben nevelésnek találok, hogy e néhány év miatt, mit a földön töltünk, ennyi jelentőséget tulajdonítsanak a határköveknek, melyeket önkényesen állítottak helyükre.” (1923. III. 15).

Bizonyára e levélváltás emléke készítette Rolland-t, hogy Czekéhez forduljon, amikor 1927-ben megint ráirányult figyelme a Brunszzik-nővérekre és a viszonyra, mely Beethovenhez fűzte őket. Czeke elérte, hogy kiküldhette a Brunszzik-napló kéziratát, melyet Rolland különleges lelkesedéssel, mely rokonszenvvel és igazi írói izgalommal tanulmányozott. Valósággal felfedezte, sőt rekonstruálta Teréz egyéniségét. 1927. november 22-i levelében így számol be első olvasásélményéről: „Oh! milyen perzselő lélek ez az állítólag »intellektuális«, »rideg« Teréz! Micsoda belső tűz hevíti! Ha a francia szavak ügyetlenek is, a kéreg alatt a lélek mily hatalmas áradását érezni! Mily nagyszerű szüksége a teljes igazságnak, mily kérlelhetetlen éleslátás önmagával szemben! S ugyanakkor, midőn tekintete könyörtelenül hatol önmaga mélységeibe, ez az erős és egyúttal gyenge, bonyolult, lázadó természet szüntelenül kiszabadul uralma alól; s ez az önmagával vívott harc, mely végülis a legszebb győzelemmel végződik, a legnagyobb belső drámákra emlékeztető látványt nyújtja... Mily gazdag egyéniség! S róla állították, hogy rideg... hogy könyvek közt él!... Ha a körülmények úgy alakultak volna, shakespeare-i hősnő lehetett volna!”

Alig telik be a felfedezett Teréz lelkes dicséretével. „Nem mondhatom el — írja 1927. december hó 5-én — mennyire meghat és vonz ez a nagy és minduntalan kitarulkozó lélek, mely világosan látja hibáit és a veszélyeket, anélkül, hogy elkerülhetné őket.”

A kézirat első részének visszaküldésekor, 1928. I. 8-án: „Most már világos, hogy a Napló semmiben sem adhat felvilágosítást Teréz életéről és a hozzátartozóiéről sem, — kivéve hivatásérzetét, mely 1809-ben táruult fel előtte s melynek betöltésére vállalkozik, inkább kényszeríti magát — még ha a természetével (vagy inkább természetének egy részével) ellenkezik is. — Használhatok-e egy kissé nyers, de pontosnak érzett szót e Napló jellemzésére? Fűző ez. Mint ahogyan Teréz (a visszaküldött jegyzetekben) fűzőt készít alakjának kiegyenesítésére, hasonlóképpen kényszerít magára egy másik fűzőt is, erkölcsit; s ez a Naplója. A fűző fájdalmat okoz s gyakran meglazul. Az állhatatos Teréz azonban minduntalan összehúzza ismét. S csak ez számít naplójában: kiegyenesedik-e erkölcsi alakja?”

Tíz évvel később, 1938. VIII. 16-án, amikor megkapja és megköszöni a Czeke gondozásában közzétett Brunszzik-iratokat: „Örülök, hogy megjelent nagy művének első kötete, s örülök a fogadtatásnak is, melyben máris része van Franciaországban... Tudom, hogy ez jelentős munka és hogy az ön révén Teréz ténylegesen belép a történelembe. Kilép a szerény s egyben anekdotikus és regényes szerepből, melyet kiosztottak neki, s végre az első vonalban foglalja el az őt megillető helyet.”

²⁶ Romain Rolland, Brunszzik Terézről. Kisdednevelés. 1928. július (Ünnepi szám az első magyar kisdedóvó intézet megalapításának 100. évfordulója alkalmából.) — Részletek a Czeke Mariannehoz intézett levelekből (eredeti szöveg és magyar fordítás). — Ugyanezt a nézetét fejtette ki Rolland a Les soeurs Brunszzik c. tanulmányában (Revue Musicale, 1928. okt.).

Rolland írói és tudósi egyéniségének, munkamódszerének és alkotói eljárásának teljesebb megismeréséhez különlegesen értékes adalékokat tartalmaz ez a levelezés. Noha ismerjük lelkiismeretességét és tudjuk, hogy hivatásos történetírónak tekintette magát, mégis minduntalan meglep, mily szenvedélyesen nyomoz a legapróbb és látszólag jelentéktelen adatok után is. Nem ismer másodlagosat, nem ismer részletet, minden fontos, ami közelebb visz a kutatót tárgy felfedezéséhez. 1928. I. 8-án arra kéri Czekét, „állapítsa meg, Jozefin elkísérte-e Terézt, amikor először utazott Martonvásárból Karlsbadba 1807-ben? vagy csak az 1808. évi utazásán ment vele? Ez utóbbi esetben ugyanis 1808-ra lehetne keltezni Teréz levelét (melyet Liepmannsson adott el 1921-ben), melyben Teréz azt mondja, hogy az utóbbi napokban gyakran látta Beethovent’.”

A feltárt adatokat mérlegelni, értékelni, rendszerezni kell: a kutató becsületessége után a gondolkodó becsületessége jelentkezik: „Tudja, hogy olyan ember vagyok, aki teljes-séggel független minden előre kialakított rokonszenvtől vagy ellenszenvtől, amikor pszichológiai jelenségeket vagy történeti tényeket kell megítélnem”. (1927. XII. 17.)

A tények tisztelete, az aprómunka megbecsülése! Rolland fájdalomba mártott íróniával közli Czekével, hogy „Herriot ő excenciája egy Beethoven-könyv kiadását jelenti be! Biztos vagyok benne, hogy nem ő végezte a kutatásokat. Ez mégis csak túlzott hivatalkodás! Mi aztán igazán tudjuk, mennyi fáradságot igényelnek a legkisebb történeti munkák. Dehát mi nem vagyunk excellenciás urak!” (1928. nagyszombat).

Ez az eset annyira bántja aggályos tudós-lelkiismeretét, hogy 1928. XII. 9-én visszatér Herriot tervbevett kiadványára, s szinte kárörömmel közli, hogy Herriot azért vár két év óta Beethoven-monográfiájának kiadásával, mert az ő megjelenendő műveiből akarja kiegészíteni anyagát. „Herriot nevetésre készlet. Két év óta késlelteti Beethoven-jének kiadását, mert várja az enyémet, hogy a sajátját véglegesen megszerkessze. Nos, kijátssom őt, mert az én Beethovenem (első két kötete) 1800-ban kezdődik és 1806-ban vagy 7-ben befejeződik... S máris gyanakszom, hogy izgalomba hozta őt a Brunsvik-fejezetem.²⁷ Ezért utazott oly sietősen Budapestre. — S természetesen e politikai, kinek sejtelmé sincs semmiről, úgy képzeli, hogy egy-két óra alatt *végleges* véleményt alkothat Teréz minden iratáról, és hogy egyszer s mindenkorra elintézheti a Brunsvik-kérdést vagy a Brunsvik-kérdéseket. — Nekünk meg, szegény embereknek, magának meg nekem, hónapokra vagy évekre van szükségünk, hogy átvizsgáljuk a dokumentumokat, s jól tudjuk, hogy minden gondosságunk ellenére következtetéseinkben maradnak még tévedések, meg — főként — kételylek. Dehát mi csak egyszerű történészek vagyunk.”

A történetíró adattisztelete, alapossága, lelkiismeretessége gyakran kap hangot e levelezésben. Ennek nevében bírálja (ha nem is tagadja meg) az 1903-ban közölt kis Beethoven-monográfiáját. „Az 1903-i *Beethoven élete* c. kis könyvemnek nem volt semmiféle történelmi igénye. Magányosságban írtam csak magam és néhány barátom részére, mintegy imádságként. Nem az én hibám, hogy elterjedt a világban.²⁸ Talán ki kellett volna vonnom a forgalomból, mint La Mara tette első könyvével. De mindig azt terveztem, hogy írok egy másikat. Az élet nem tette lehetővé, egészen mostanáig. Nézzék el tévedéseit.” (1928. I. 6.) — Tíz évvel később (1938. VIII. 16-án) megint visszatért erre az első *Beethoense*-re: „A hála és a szeretet lírai áradása volt ez, köszönet a nagy muzikusnak, aki támogatott és melengetett a megpróbáltatás éveiben. A világ túlzott megbecsüléssel fogadta e lapokat.”

Rolland élete végéig hivatásos történetírónak érezte és vallotta magát: humanista történész volt, a zene és más művészetek nagyjait — legnagyobbjait — azért tanulmányozta, hogy közelebbről lássa és láttassa meg az embert. „Tulajdonképpen minden mű elenyészően parányi a végtelenség távlatában; az számít, amit az alkotója belevitt magából, szeretetéből, jóindulatából. Ezt az elvet követtem, amikor tanulmányoztam a művészet és gondolat óriásait, mint Beethovent, Michelangelot, Tolsztojt: megmutatni az embert, ezt a gyengeségekből és nagyságokból álló bámulatos hangszert, ezt a hegedűt, melynek a hangzása egyedüli, semmire sem hasonlító.” (1927. XII. 3.)

1928. év vége felé nemcsak a Brunsvik-anyag feldolgozásának befejezése, hanem más „bámulatos hangszerek” vonzása is gyéribbé és szokványosabbá teszi e levelezést: figyelmet, idejét és erejét a hindu misztikusokról készülő művei foglalják le. „Bocsássam meg, hogy nem írok. Az egészségi állapotom okozza... meg főleg a munka. Amikor benne vagyok egy műben, semmi sem képes kirántani belőle. S az a mű, amely most foglalkoztat (a hindu gondolkodókról), hosszú és nehéz, erős benső összefonódást követel.” (1928. X. 1.)

A hindu misztikusokról írt műveit húgának, Madeleine Rolland-nak ajánlotta, aki nemcsak adatgyűjtője és fordítója, hanem tájékoztatója és munkatársa is volt. (Romain Rolland

²⁷ A Revue Musicale 1928. októberi számában megjelent Les soeurs Brunsvik c. tanulmánya.

²⁸ Magyarul is két fordításban jelent meg: 1911-ben, ford. Mikes Lajos (Athenaeum-kiadás) és 1920-ban, ford. Cserna Andor (Rózsavölgyi-kiadás).

ugyanis csak vajmi fogyatékosan ismerte az angol nyelvet, hűga viszont angol szakos tanárnő volt, aki bátyját megelőzve érdeklődött India iránt; Gandhi: *Iffjú Indiáját* ő fordította franciára.) — A Czeke-levelezésben van egy utalás erre a testvéri együttműködésre, mely — úgy látszik — nem korlátozódott csak az indiai kérdésekre, s mely azért becses, mivel az életrajzírók általában elhallgatják Madeleine Rolland szerepét fivére életében. „Nővéremmel megosztom munkám gyümölcsét, melyet ő többször is segített begyűjteni.” (1927. X. 25.)

Ez azonban korántsem az egyetlen életrajzi adalék ebben a többszörösen is gazdag levélgyűjteményben. Ismételten tesz utalást mindig válságos egészségi állapotára, néha megkapó módon; pl.: „Már évek óta csak a szellem élteti a testet”. (1927. XII. 14.) — Máskor szellemi és érzelmi életének a mélyrétegeiről tesz vallomást, így az 1928. II. 5-i levélben, amely a gyermekkorában beleivódott katolicizmus lappangását idézi: „Kedves Czeke Marianne, maga tehát egyáltalán nem vallásos?²⁹ Én, aki teljesen felszabadultam gyermekkori hitem alól, aki negyvenöt év óta nem megyek el vallási szertartásra, aki soha nem nyitok ki keresztény szent könyvet (hacsak nem J. S. Bach és Haendel kedvéért), még mindig átérzem a meghatódást, mely a Passió, a Virágvasárnap és a Nagyhet napjain elfogott...”

Miként a Hugai-levelezés végén, itt is szóba kerül a svájci remeteség megszüntetése, a hazatérés ősei földjére, Burgundiába. Erdemes összehasonlítani a két levelet, azt, melyet Hugainak írt 1937. december hó 22-én és azt, melyet egy nappal később keltezett Czeke Marianne-nak: a szavak úgyszólván pontosan azonosak, ami igazolni látszik azt a feltevést, hogy Rolland kötelességszerűen, feladatként levelezett; ugyanakkor azonban tekintettel van levelezői sajátos politikai vagy közéleti magatartására, mert a Czekének írt levélben mellőzi a Svájcra nehezedő fasiszta veszély felidézését. Rolland levelezése — úgy látszik — nemcsak mennyiségében, hanem műfaji szabályaival is méltán emlékeztet a Voltaire-éra. Másrészt életműve értékeléséhez is becses adalék e levél (miként a Hugainak írt is): mutatja vonzódását a szülőföldhöz, a néphez, melyből származott s legnépibb hőséhez, Colas Breugnon-hoz. „Elhagyom svájci remeteségemet. Már nem lélegzem itt elég szabad levegőt. Jövő nyáron egy kis birtokon telepszünk le, Burgundiában, szülőföldemen, a Vézelay-i megszentelt dombon, egész közel azokhoz a helyekhez, ahol Colas Breugnon kószált.”

A Czeke Marianne-hoz intézett utolsó levelet már új otthonában, Vézelayben írta, 1938. augusztus hó 16-án: „Feleségemmel most Vézelayben élek, ebben a sziklára épült középkori ódon városban. Egy bájos kis birtokot vásároltunk itt, óriási és harmonikus kilátással... Vézelay a Nevers-vidék szélén fekszik, húsz percnyi autózóra Clamecy-től, szülővárosomtól. Ezt az egész változatos és mosolygó tájat áthatják az emlékeim.”

Nemcsak életrajzáinak és életművének a teljesebb megértéséhez nyújt adalékot e levelezés, hanem írásművészetének, jelesül stílusának elemzéséhez is, éspedig olyan vonatkozásban, melyre nemigen gondolunk, ha Rolland-ról beszélünk: a nyelvtisztasági igényesség tekintetében. Czeke ugyanis — mint már említettük — 1928-ban közzétett néhány részletet leveleiből a *Kisdednevelés* Brunsvik-számbában. Rolland az 1928. augusztus hó 1-i válaszában nehezményezi, hogy a nyomtatott szövegben ezt kellett olvasnia: „...suffit à ce qu'on doive s'incliner e helyett: „pour qu'on doive s'incliner”, s azt mondja, nem hiszi, hogy ő ilyesmit leírhatott volna. Czekének vissza kellett küldenie levele eredeti kéziratát, hogy meggyőzze a hibásnak minősített fogalmazás hitelességéről...

Nehéz volna minden részletében taglalni e levelezés egész gazdagságát. Reméljük, előbb-utóbb megjelenhet e negyvenkét levél teljes terjedelmében is, Rolland munkamódszerének és páratlan életenergiájának bizonyítékeként. Addig is legyünk hálásak az 1942-ben elhunyt érdemes Brunsvik-kutatónak, Czeke Marianne-nak, hogy fáradhatatlan közreműködésével — a Brunsvik-kéziratok kiküldésével, Rolland alapos tájékoztatásával — lehetővé tette e becses anyag létrejöttét.

VII. Tíz levél Benedek Marcellhez

A Benedek Marcell tulajdonában levő hosszabb-rövidebb leveleket 1923 és 1933 közt írta Romain Rolland. Tárgyuk főleg a Rolland-művek magyar fordítása; Rolland — amint a már ismertetett Hugai-levelezésből is kiderül — nagyrabecsülte Benedek Marcell fordítói tevékenységét, melyet — az 1923. november hó 23-án kelt levél tanúsága szerint — ellenőriztetett is.

E levelek közt legfontosabb az, melyben Rolland hozzájárul néhány apróbb változtatáshoz az *Elvarázsolt lélek* szövegében, s melyben helyzetét is jellemzi az 1933. válságos évben: „Teljesen megértem kérését és készséggel elfogadom a három változtatást, illetve kihagyást,

²⁹ E kérdésben némi gúny is érződik: Rollandnak ugyanis kétségkívül lehetett tudomása Czeke konzervatív közéleti szerepléséről.

amit javasol. Még meg is vagyok lepve, hogy elégségesek, s hogy nem kényszerítik önt többre. — Hamlet mondta, gondolom, hogy a mindenség egy börtön; s a földünk cella benne. A cella napról-napra jobban összeszűkül. Új könyveimet betiltották Németországban (A régiéket is: betiltás sújtja a *Kavarodás felett*-et, bár svájci kiadónál jelent meg). — Eljön az idő, amikor Franciaországban is be lesznek tiltva. Amde épp akkor lesz a legérdekesebb írni.” (1933. XI. 17.)

Néhány érdekes magyar vonatkozás is előfordul e levelezésben. Így az 1930. július hó 3-án kelt levelében Rolland elhárítja azt a kérést, hogy előszót írjon erdélyi magyar szerzők közös műve elé. „Rokonszenvet érek erdélyi barátai iránt, de elnézést kell kérnem, amiért nem írhatom meg a kért előszót. Az egészségem most kissé megviselt, s el kell háritanom minden kérelmet, mely munkatöbbletre irányul.” — Más levélben arra hatalmazza fel Benedek Marcellt, hogy köszönje meg Lajtha Lászlónak a vonóstrió dedikációját (1933. IV. 15.), ami mutatja Rolland akkori népszerűségét a magyar művészkörökben.

Ennél az eléggé szórványos és viszonylag kevés új adatot tartalmazó levelezésnél nagyobb jelentőségű az a közvetlen tanúságtétel, melyet Benedek Marcell a Rollandnál tett látogatása után közölt (Egy óra Romain Rollandnál, *Újság*, 1927. IV. 10.), s mely számos vonással gazdagítja Rolland-ismeretünket — és Benedek Marcell szellemi arcképét is.

VIII. Három levél Krammer Jenőhöz

Krammer Jenő docens a harmincas években az érsekújvári csehszlovák gimnázium magyar tagozatának volt a tanára. 1930-ban megkérte őt egy szlovákiai magyar író, Simándy Pál (valódi nevén Gombos Ferenc) egykori protestáns lelkész, aki emigránsként Csehszlovákiában élt és a losonci YMCA-szervezetet vezette, — juttassa el Romain Rolland-hoz az akkor készülő *Elsikkadt hegyibeszéd* c. könyvének³⁰ egyik fejezetét. Simándy azt a gondolatot fejtette eredeti művében, hogy a Krisztus-tanítás lényege a hegyibeszéd és hogy ez a lényeg az évszázadok folyamán megmaradt, elsikkadt; ez a majdnem észrevétlenül maradt könyv — az ún. haladó kereszténység jellegzetes magyar terméke — teljesen újszerű értelmezését kísérli meg a hegyibeszédnek s általában a krisztusi irányelveknek.

Krammer lefordította s egy meglehangú levél kíséretében megküldte Rolland-nak Simándy könyvének egyik legfontosabb fejezetét. Rolland fölöttébb figyelemre méltó levélben köszönte meg e küldeményt: válasza új elemekkel színezi az eddig ismertetett levelek alapján kibontakozó Rolland-portrét. A tudós Rolland és az író Rolland után most a jóakarató emberek cselekvését előmozdító és a tiszta ügy képviselőinek egymásra találását szorgalmazó, kézfogásukat előkészítő Rolland mutatkozik be.

„Szeretem levelét és magát is megszerettem levele révén. Bátornak és egyszerűnek látom, aki nehéz munkájában nyíltan néz szembe a világgal, nem hazudja másnak, mint amilyen, a jövőt úgy fogadja, ahogyan jön, s egyenesen megy az útján, nem hajtja meg fejét és nem veszti el mosolyát. . . . „Jöjjön, aminek jönnie kell! Teszem, amit tennem kell. . . .”³¹ A vezetőjének nevez: büszke vagyok az olyan katonákra, mint maga.

Érdeklődéssel olvastam barátja fejezetét. A gondolat megragadó s én igaznak vélem: a Krisztus törvényének és a természet éretörvényének a kettőssége valóban tragikus nagy problémája a társadalmi életnek. Hiábavaló lenne tagadni az egyiket vagy a másikat, s bűnös lenne a másodikat az első álarcával leplezni. Az ilyesfajta csalás, amin a népek az elmúlt tizenöt év borzalmas csődjé óta világosan átlátnak, megbélyegzi a keresztény egyházakat és hitelét veszi vallásuknak.

Eljutni a két ellentétes erő harmóniájához . . .

„Εκ τῶν διαφερόντων χαλλίστην ἀρμονίαν”

A Heraklitosztól kölcsönzött kedvelt jelmondatom szerint ez a legfőbb műalkotás és életeredmény. Nem vagyok benne biztos, hogy ez az egyensúly, még ha sikerülne is elérni, hosszú időre rögzíthető. Az élet örökké tartó mozgás; emelkedik és süllyed, beszívja és kileheli a levegőt: a szív dobogása ez; a megállás halált hozna. Hiszem, hogy e két ellentétes pólus szükséges a ritmushoz; egyik sem pihenhet. Barátjának igaza van, midőn azt mondja, hogy „maguk a romboló erők is eszközök, melyekkel a teremtet (én azt mondom: a „Kozmikus Törvény”) — mivel nem tudok róla többet) megvalósítja programját”. Soha nem éreztem olyan pontosan e nagy Kozmikus Törvények ellenállhatatlan áramlásait, mint a háború óta és — (még inkább) — a háború után, amikor a zuhanás meggyorsul: ekkor ugyanis az emberek, kik kormányoznak, az államok és a népek, akaratuk és érdekeik ellenére, az értelem ellenére, szemmelláthatóan besodródznak óriási méretű elementáris kavargásokba, melyek rombolások és átalakulások útján szükségszerűen létrehozzák az emberiség új korszakát.

³⁰ Simándy Pál, *Az elsikkadt hegyibeszéd*. Losonc, 1932.

³¹ Francia szólás: Fais ce que dois, advienne que pourra!

Barátja kéziratát eljuttattam svájci fiatal pacifista keresztényekhez, kik komolyan veszik a Hegyibeszédet és többször is vállaltak már börtönt a "katonai szolgálat elvi megtagadásaért"³¹. Megadtam nekik az ön címét. Esetleg megkísérlik, hogy közvetítésével érintkezésbe lépjenek barátjával. (A kéziratot később küldöm vissza.)

Levelel egyidőben Angliából is kaptam egy levelet, mely azt mutatja, mennyire azonos erkölcsi szenvedést okoz a vallási és szociális (szocialista) hazugság minden országban, a leginkább öntudatos és a legtisztább ifjúság lelkében. Egy rendkívüli energiájú fiatal angol quaker ír, Reginald Reynolds, aki egy évet töltött Gandhi mellett Indiában; mint a polgári ellenállási mozgalom kezdetének tanúja, helyszínen tapasztalhatta a brit uralom túrheterlen erőszakosságait és a sajtó hazugságait; egy sorozat leleplező körlevelet intézett a quakerekhez s e körlevelek a legfontosabb vallomást tartalmazzák az ez év első hat hónapjában lejátszódott indiai eseményekről. Most vissza kellett térnie Angliába, és hiába kísérli meg felrázni a közvéleményt, mely nem hajlandó okulni."

Következik hosszú részlet Reginald Reynolds leveléből, melyben az angol quaker arról panaszkodik, mily kevesen értik meg a lelkiismereti magatartás elsőbbségét s ezért az eszményeket feláldozzák a politikának; a vallás és a politika hivatalos hirdetői becsapták az ifjúságot. „Tudjuk, hogy be vagyunk csapva, de nincs vezetőnk.”

S megküldi Krammeréknek Reynolds címét, mivel rokonságot érez Simándy gondolatai és a fiatal angol quakerek csalódottsága közt. „Én magam, mint látja, hű maradok küldetésemhez: közelebb hozom egymáshoz a kezeket, melyek világszerte keresik egymást. Szeretettel szorítom meg a magát is...”

E levélváltás időszakát követő nyáron Krammer meglátogatta Rolland-t. A látogatást bejelentő levélre küldött válasz nemcsak a találkozás időpontját és az utazás módzatait jelöli meg, hanem életrajzi, sőt irodalomtörténeti érdekességű adalékot is közöl: az épp akkor elhunyt apját Colas Breugnon-hoz hasonlítja, amivel némiképp megjelöli kedvelt hősének mintaképét.

„A legutóbbi napokban elveszítettem idős apámat. Szép halál volt, tiszta, mint az élete. Állva hunyt el, a kertjében. Kilencvenöt éves volt, s mindvégig megőrizte teljes szellemi épségét, fiatal és mosolygós maradt. Némileg olyan volt, mint Colas Breugnon.” (1931. VII. 6.)

Krammer Jenő beszámolója³² jelentősen növelték Rolland eszméinek és magatartásának népszerűségét a csehszlovákiai magyar ifjúság körében.

Rolland harmadik levele Krammerhez 1936-ban íródott. Krammer azzal a kérdéssel fordult hozzá, helyesli-e, hogy közéleti cselekvés helyett a nevelés és tanítás mindennapi munkájába önti energiáját. Rolland — szokásától eltérően — némileg késve válaszolt (1936. március hó 5-én); késését rossz egészségi állapotával magyarázza; „nem vagyok képes eleget tenni minden kötelezettségemnek, noha a magam munkáját teljesen feláldoztam: (az év eleje óta nem volt összesen két órám az új munka részére, melyet írni szeretnék!)”.

Ez a vallomás elég világosan, sőt túl nyersen is figyelmeztet a harmincas évek táján írt egyes Rolland-művek (pl. az *Elvárásolt lélek* befejező kötetei) szerkezeti vagy szerkesztési fogyatékosságainak okára: nemcsak a betegségét kísérő csaknem szüntelen láz zavarta alkotó munkáját, hanem a cselekvés láza is: ekkortájt írta a legtöbb cikket, szózatot, felhívást, magán- és nyílt levelet. Krammernek mégis azt tanácsolja, maradjon távol a cselekvéstől; (bizonyára humanizmusa, mások szándékának, hajlamának becslése késztette erre). „Amit írt, szívembe hatolt, szeretettől áthatott hűsége és becsületes bizalma miatt. — Helyeslem, amit tesz: folytassa nevelői munkáját. Ezzel fejthet ki legmélyebb hatást — anélkül, hogy belevetné magát a küzdelem szívébe. Alakítsa az új nemzedékek szellemét, szoktassa őket arra, hogy világosan, rettenthetetlenül lássanak és ítéljenek magukban, maguk felett és maguk körül! Hintse szét ifjú földjükön az új hit magjait, a nagy reménységét, melynek viharos tavasza fel kell hogy ébressze a régi világot.”

Ez utóbbi levél — úgy érezzük — jellemző példája bizonyos fajta buzdító, bátorító iratnak, amelyből Rolland rengeteget küldött szét — sajátkezűen írt levél alakjában — a világ minden részébe, az erkölcsi támogatásért hozzá forduló címére.

*

Az ismertetett hetvenkilenc levél bizonyára nem teljes gyűjtemény a Magyarországon fellelhető Rolland-kéziratoknak: természetesen csak ízelítőt adnak Rolland levelezéséből, e tér-

³² A szövegben: *Objection de conscience* (idézőjelben).

³³ Krammer Jenő, Romain Rolland üzenete az ifjúságnak. *A Mi Lapunk*, 1931. október. — Eugen Krammer, Záhadný Romain Rolland (A titokzatos R. R.). *Slovenské Smery*, 1931. (I.) évf. 268.

ben és időben egyaránt óriási kiterjedésű, mennyiségi és minőségi tekintetben is a Voltaire-éra emlékeztető kortörténeti monumentumból. Azonkívül e hetvenkilenc levélnek több mint a fele — s episztolográfiai szempontból az érdekesebb része — a Beethoven-kutatás egyik részletkérdésével, a „halhatatlan kedves” (eredménytelen) felderítésével foglalkozik.

Ámde így is számos helyen felcsillannak e levelekben Rolland levélírói erényei: a teljes megértés igénye; a másik ember (a címzett) véleményének a tisztelete; az embernek nem rangjáért, hanem önmagáért való becsülése; a természetesen tapintatos figyelmesség; az apró tényeknek és a nagy összefüggéseknek harmóniába illesztése; a stílus emelkedettsége, némi ünnepegyessége — a közvetlenség ellenére is.

Ismertetésünk csak úgy lett volna teljes, ha a párizsi egyetem védnöksége alatt működő Romain Rolland-archívumban megtekinthettük volna azokat a leveleket is, melyekre Rolland válaszolt, illetve amelyek kéréseire vagy kérdéseire válaszul érkeztek.

Adalék az Igor-ének történetéhez

KOVÁCS ZOLTÁN

1955 végén jelent meg a moszkvai Lenin Pedagógiai Főiskola tudományos jegyzeteiben F. M. Golovencsenko monográfiája az *Igor-énekről*.¹ E terjedelmes munka célját szerzője így határozza meg az Előszóban: „Az Igor-énekekkel foglalkozó munkák száma egyre nő, s jelenleg ezernél több munkát tarthatunk számon. Egyrészük ritka vagy régi, nehezen hozzáférhető kiadványokban jelent meg. Ez igen gyakran megnehezíti az Igor-ének tanulmányozásához fogó tanárok és egyetemi hallgatók munkáját... Igyekeztünk olyan segédkönyvet adni a fiatal kutatók és tanárok kezébe, amely bizonyos mértékben összegezni tudja az eredményeket, és fel tudja tártani a lényegét annak, amit eddig tettek az ó-orosz irodalom eme nagybecsű emlékének tanulmányozásában és magyarázatában.” (4. o.)

Golovencsenko könyve tehát esszenciája annak az ezernyi munkának, ami az Igor-énekről megjelent, egy bőségesen annotált, kritikai megjegyzésekkel megtűzdelt bibliográfia, amely az egyes munkák lényegét kiemelő idézetekkel, vagy a tanulmányok fontosabb, a megelőzőkhöz viszonyítva új téziseinek felsorolásával és értékelésével, az egyes kiadások, fordítások (átköltések és idegen nyelvű tolmácsolások) jellemzésével megrajzolja az Igor-ének tanulmányozásának másfél százados történetét. Foglalkozik a külföldön megjelent tanulmányokkal és fordításokkal is.

Az Előszó végén Golovencsenko az általa feldolgozott anyag teljességére vonatkozó megjegyzéseket is vár olvasóitól. Ennek a kívánságnak szeretnénk eleget tenni az Igor-ének magyarországi útjára vonatkozó néhány megjegyzéssel.

Könyve 145. lapján a következőket írja Golovencsenko professzor: „1858-ban jelent meg az Igor-ének első magyar nyelvű fordítása, Szende munkája, *Szózat Igor hadjáratáról a palócok ellen* címmel” — a lapalji jegyzetben pedig: „Szende. Szózat Igor hadjáratáról a palócok ellen. Prága és Lipce.” (sic!) — Riedl Szende prózai fordításáról van szó. A 428. lapon pedig Zichy Mihálynak, mint a poéma egyik kiemelkedő illusztrátorának nevét említi.

Ennyi az, amit F. M. Golovencsenko könyvéből megtudunk az Igor-ének és a magyar irodalom kapcsolatáról. Most csupán egy kiegészítést kívánok tenni.

*

1916-ban, a világháború kellős közepén jelent meg két ízben is — előbb folyóiratban, azután külön kiadásban — az *Igor-ének* dr. Varga Bálint és dr. Sztripszky Hiador fordításában.² „A fordítás e sorok írójának munkája, művészi megöntés pedig legnagyobb részében Varga Bálint írói készsége.”³ — írja Sztripszky.

¹ Ф. М. Головенченко, Слово о полку Игореве. Изд. МГПИ им. В. И. Ленина. М. 1955. 486. p. (F. M. Golovencsenko: Ének Igor hadairól. Irodalomtörténeti és bibliográfiai tanulmány. A Moszkvai Állami V. I. Lenin Pedagógiai Intézet kiadása, Moszkva, 1955. 486.)

² Ének Igor hadairól és a palócokról. Ukrán népi hősköltemény 1187-ből. Fordították: dr. Varga Bálint és dr. Sztripszky Hiador. „Ukránia”, 1916. 2. és köv. sz. — Ua. Bp. 1916. „Ukránia-könyvtár”.

³ „Ukránia”, 1916. 2. sz. 46. o. lapalji jegyzete.

Sztripszky nyersfordítása feltételezhetően ukránból, s nem ó-orosz eredetiből készült. Erre utal a r—h, b, o—i átírás a tulajdonnevekben (Игорь — Ihor, Глѣбозна — Hlibivna stb.). Hogy melyik ukrán kiadás szolgált forrásul, a rendelkezésemre álló adatok alapján nem sikerült megállapítanom, de ez Sztripszky kéziratának ismerete nélkül nem is egykönnyen lehetséges. Csupán tájékoztatásul szolgáljon, hogy 1916 előtt a következő ukrán fordítások láttak napvilágot több kiadásban is: 1902-ben a kárpátukrajnai O. Ju. Fegykovics hucul tájszólással megtűzdelt fordítása sajátos jambikus hexameterekben⁴ (az ukrán és a magyar szöveg összehasonlítása nem bizonyítja, hogy Sztripszky ismerte volna Fegykovics munkáját); 1914-ben jelent meg „az *Igor-ének* legjobb és legstílusosabb fordítása” (V. N. Pesretec) Panaszi Mirnij ukrán költő munkája.⁵ Panaszi Mirnij az ukrán népi dűmák jellegzetes ritmusában fordítja az *Igor-éneket*. Ez a ritmus nem áll távol a magyar nyolcastól, Sztripszky—Varga magyar fordításának ritmusától.

Sztripszky célzatosan használt fel ukrán forrást orosz helyett. Fordítását 1915—16-ban készíti, azokban az időkben, amikor a központi hatalmak az Oroszország elleni háborúban realizálni akarják azt a törekvésüket, hogy, kihasználva az ukrán nacionalista mozgalmat, Ukrajnát Oroszország ellen fordítsák. A német imperializmus expanziós törekvéseit elég nyíltan kimondja a Freie Ukraina, az „ukrán főlsszabadulási törekvések német támogatóinak egyesülete” tagtöborzó meghívója: „... a szabad Ukránián keresztül vezet a legrövidebb útvonal Berlinből Krakkón, Lembergen, Baltán át Odesszába, innen pedig a perzsa tengerig és a jövődöbéli vasútig, amellyel közvetlenül szárazföldi úton lehet majd egész Indiáig eljutni...” és lejjebb: „A szabad Ukrania iparunk számára közelebb fog kerülni, pedig ez rendkívül értékes terület, amely jórészt helyreütheti azokat a veszteségeinket, amelyeket a világháború okozott. Ezért tehát saját jólélfogott érdekünkben való dolog, ha az ukrán törekvéseket tőlünk telhetőleg támogatjuk.”⁶

A monarchián belül Magyarország sem akarta elszalasztani az alkalmat. „Magyarország az orosz törekvésekkel szemben való jövődöbéli biztosítására” mindent meg kell tenni: „a Kárpátok ugyan hasznos, de nagyon is keskeny védővonalnak bizonyultak be... Az éjszakai kolosszus és a dunai monarchia között erős ütközőpontra van szükség”,⁸ de nemcsak az önvédelem érdekében kell támogatni az ukrán nacionalista mozgalmat, hisz Ukrajnának „van... egyéb terméke is bőven, amire nekünk, első kézből olesón hozzájutva, nagyon is szükségünk lesz.”⁹

Sztripszky Hiador rövidéletű, mindössze egy évfolyamot megélt folyóirata, az „Ukránia” ezeknek az expanziós célkitűzéseknek a szolgálatában állt. Ukrajna „Magyarországnak ezután egyrészt *nemzetgazdasági* tárháza és *érvényesülésének területe* lehet, másrészt pedig politikailag kelet felől új, erős bástyájává válhatik a jövődöben.”¹⁰ — írja Sztripszky az első szám programot adó „Mit akarunk?” c. beköszöntőjében. Tisza Istvánnal ért egyet, aki „az ukránokat a moszkovizmus ellenében jóval a háború kitörése előtt védelmébe vette.”¹¹

Az oroszellenes ukrán nacionalistáknak az „1100 éves” szabad, független Ukrajna fel-támasztására irányuló törekvései támogatásában a magyar politika kizártnak tartotta, hogy ez az Ukrania magában foglalja a Kárpátokon inneni ukránajkú lakosságot is: „Nyomatékosan kijelentjük, hogy *Ukránia* az a terület, amely az északkeleti Kárpátok *túlsó* oldalán, Gácsországban, Bukovinában és az orosz steppe déli felén lakó ukrán lakosságot foglalja magában. *Ebbe tehát az az éjszakeleti magyar vármegyékben élő görögkatolikus vallású magyar polgárokat sohasem értjük bele.*”¹²

A folyóirat egyik főmunkatársa, Vodiczka Imre „Az új ország” c. cikkében nyíltan kimondja, hogy a magyar—ukrán barátság csupán eszköz egy nagyobb cél eléréséhez: az ukrán kérdés „alkalmas arra, hogy a kellő pillanatban felhasználva, megroppantsa és kettétörje az orosz birodalmat”,¹³ ilyen célok elérése érdekében kell visszaállítani „a Kievi királyságot, diadalmas hadseregeink védelme alatt.”¹⁴

⁴ Писання О. Ю. Федьковича. Перше повне видання. Т. 1. Львів, 1902. 193—207.

⁵ Панас Мирний, „Слово о плыку Игореве”, видав О. К. М., Київ, 1914. 1—68

⁶ A németek FREIE UKRAINA egyesülete. „Ukránia”, 1916. 1. sz. 32.

⁷ Dr. Cehelszky Longin, Mi köze a magyarnak az ukránhoz? — „Ukránia”, 1916.

2. sz. 35. o.

⁸ Uo. 36.

⁹ Uo. 37.

¹⁰ Mit akarunk? — „Ukránia”, 1916. 1. sz. 1. — Kiemelés az eredetiben.

¹¹ Uo. 2.

¹² Uo. 4.

¹³ Vodiczka Imre, Az új ország. „Ukránia”, 1916. 1. sz. 12.

¹⁴ Uo. 13.

Ilyen világnézeti légkörben, s tegyük hozzá, ilyen politikai célok szolgálatában születik meg az Igor-ének második teljes magyar fordítása. Sztipszky világnézete maradandó nyomatokat hagyott az Igor-ének szövegén.

Már a címben „ukrán népi hősköltemény”-nek tartja a poémát, a fordítást megelőző bevezetésben pedig „a Kiev, mint állami és néprajzi középpont körül, tömörült ukrán nemzet”-ről beszél, amelynek irodalma „immár 1200 éves hosszú múltra tekinthet vissza”.¹⁵ Ukrán nemzetről, ukrán irodalomról beszél már a VI. századtól fogva. A Kievi ó-orosz állam krónikáiban az ukrán irodalom első nyelvműveit látja, szembeállítva ezt az ó-orosz irodalommal: „Az éjszaki törzsekből kialakult ún. nagyorosz elemnek, mint nemzetnek, régi irodalmában nincs még legkisebb nyoma sem a költőiségnek... míg a muszkaföldi krónikák nem egyebek, mint eseményeknek rettentően száraz följegyzései, addig a déli, ukrán vidéki krónikák teli telik vannak poézissal.”¹⁶ Az ilyen beállításból már logikusan következik, hogy az egész ó-orosz mitológiát, folklórt, s így a bilina-eposzt is ukrán nemzeti alkotásnak tartja.¹⁷ Tudatos történelemhamisítás ez, törekvés meghamisítani azt a történelmi igazságot, hogy a Kievi állam egyaránt közös bölcsője volt mindhárom keleti szláv népnek — az oroszoknak, ukránoknak és bjeloruszoknak, hogy csupán a Kievi állam felbomlása után kezdődik e népek elkülönített, önálló fejlődése.

Sztipszky közvetlenül praktikus célokat követő „ukránizmusa” az Igor-ének fordításában szöveghamisítások formájában jelentkezik. Ahol az Igor-ének ismeretlen költője „храбрни русици”-t mond (bátor oroszok), Sztipszky „hős ukrán ifjak”-at (65. sor) fordít, a refrén „О Руская земл! уже за шеломянемъ еси!” (Ó, Orosz Föld, már a dombok mögött vagy!) Sztipszkskynél így hangzik: „Óh, ukrán föld, édes hazánk, Jaj, tőled beh messze estünk!” (220—221. sor) — s végig az egész Igor-éneken egy-két, csak következtetéssel magyarázható kivételtől eltekintve, „oroszok”, „Orosz Föld” helyett Sztipszky (s nem Varga Bálint, mert az mindig nyers fordításból dolgozott) „ukránok”-at s „Ukránia”-t fordít. S ahol nem, ott is „ruszias fiak” (330. sor), „ruszi föld” (717. sor) áll a magyarban, amit, a „ruszin”-nal való rokonhangzása miatt a tájékozatlan olvasó feltétlenül azonosít az „ukrán” szóval. Csupán egy ízben, a 8. ének alcímében beszél az „orosz” földről: „Felszólítás a hercegekhez: keljenek harcra az orosz földrét, s Ihorért álljanak bosszút.”

Sztipszky ukránista-nacionalista tolmácsolása nem áll elszigetelten az Igor-ének másfél-százados történetében. O. Ogonovszkij Lvovi egyetemi tanár 1876-ban megjelent tanulmányában¹⁸ az ukrán irodalom emlékének tartja az Igor-éneket, M. Grusevskij 1905-ben XII. századvégi „ukrán értelmiségit” lát az ismeretlen költőben.¹⁹

Az *Ukránia* c. folyóirat, amely 1915 decemberi mutatóvényszámában meghirdetett, majd 1916. évi első számában megismételt programjában nacionalista törekvéseket fejezett ki, rövid élete során valamennyire is komoly hatást nem tudott gyakorolni. Megszűnését 1916 végén az érdeklődés hiánya váltotta ki, a folyóirat hasábjain, később külön kiadásban megjelent *Igor-ének* még annyira sem tudott kultúránk részévé válni, mint fél századdal előbb Riedl-Szende fordítása. Ugyanakkor azonban az „Ukránia” is, az Igor-ének tolmácsolása is, érdekes dokumentuma a háborús évek szellemi mozgalmainak, az ukrán nacionalizmus és a magyar „turánizmus” kapcsolatának: „törekvéseinknek a turánizmussal való összehangolására is igyekszünk... közös íme az ellenség, közös tehát az ukránizmus és a turánizmus érdeke is”²⁰ — írja Sztipszky a bevezetőben.

Így fonódnak össze az „Ukránia”-ban, a lap világnézetében és hasábjain az uralkodó osztályok nagyhatalmi törekvései, a Habsburg-párti kardesőrtetés („a Habsburgok jogára alatt a szelíd bánásmód következtében az ukrán műveltség hatalmas lendülettel szállt fölfelé...”),²¹ a berlini *Freie Ukraina* és lapja, az *Ukranische Zeitschrift* inspirálta ukránbarátság a korai magyar fajelmélettel. Ez tükröződik többé-kevésbé élesen az Igor-ének második magyar fordításában is.

¹⁵ Dr. Sztipszky Hiador és dr. Varga Bálint, Ének Ihor hadairól és a palócokról. — „Ukránia”, 1916. 1. sz. 16.

¹⁶ Uo. 17.

¹⁷ Uo. 19.

¹⁸ O. Огоновский, Слово о плъку Игореве. Поетичний памятник Руськой письменности XII века. Львов, 1876.

¹⁹ М. Грушевский, Історія України—Руси. т. III. видане друге. Львів, 1905.

²⁰ „Ukránia”, 1916. 1. sz. 4. o.

²¹ Vodiczka Imre, Az új ország. „Ukránia”, 1916. 1. sz. 12.

A német politikai költészet néhány kérdése

MÁDL ANTAL

„Régi jóslatom a művészi korszak végéről, amely Goethe bölcsőjénél kezdődik és halálával végződik majd be, nyilván közel van a teljesedéshez. A mostani művészetnek el kell tűnnie, mert elvi gyökere még a levitézlett régi rezsimbe, a Római Szent Birodalom múltjába nyúlik. Ezért, mint ennek a múltnak minden csökevénye, kínos ellentmondásban van a jelennel. Ez az ellentmondás, nem pedig maga a kor mozgalma árt a művészetnek; ellenkezőleg, a kor mozgalma még inkább előnyére válna, . . . Az új kor ugyancsak ki fogja termelni a maga új művészetét, amely lelkes összhangban lesz vele, amely nem lesz kénytelen jelképeit a halott múltból kérni kölesön, sőt az eddigittől eltérő új technikát fog minden bizonnyal létrehozni.”¹ Ezekkel a szavakkal jellemzi Heinrich Heine a 19. század második negyedében Németországban bekövetkezett művészeti és irodalmi változásokat. A napóleoni háborúkat követő időben, a Szent Szövetség éveiben a felületen uralkodó látszatnyugalom csak vihar előtti pillanatnyi csendet jelentett. Az 1830-as francia forradalom hatalmas mennydörgésként rázta fel egész Németországot. Nem volt többé olyan erő, amely a feltörekvő fiatal nemzedék képviselőit el tudta volna némítani a militarista fegyelem alatt tartott Porosországban, de még kevésbé Metternich „kinaifallal” elkülönített Ausztriájában. A Németországon kívüli események: a francia forradalom, a görög és a lengyel szabadságharc, az orosz dekabrista felkelés elősegítették a lassan megélnéklülő német polgári fejlődést, és ösztönözték a kisfejedelmi abszolutizmussal szembeszálló fiatal nemzedéket. A hambachi ünnepély tüntető jellege, a frankfurti városőrség elleni fegyveres támadás, Georg Büchner röpirata a parasztok fellázítására, a hét göttingai professzor tiltakozása az alkotmányosított fejedelmi önkény ellen, mind egy-egy állomását jelzik a megélnéklülő német politikai életnek. A júliusi forradalomnak éppen azért lehetett olyan nagy mozgósító hatása, mert eszméi az elmaradottabb Németországban ezuttal sokkal termékenyebb talajra hullottak, mint a nagy francia forradalom programja a 18. század végén.

A gazdasági és politikai életben bekövetkezett változások a kor ideológiai áramlataiban is éreztették hatásukat. A filozófiában Hegelt, a dialektikus módszer megalapítóját, Feuerbach követte; a *Hallei Évkönyvek* körül kialakult az újhegelianusok széles tábora, s ebből nőtt ki Marxnak és Engelsnek az egész emberiség jövőjére nézve óriási jelentőségű munkássága.

Hasonló változást mutatott e kor irodalma is. Az agg Goethe igazi nagy alkotóhoz méltón kevéssel halála előtt főművében, a *Faust II.*-ben elemzését adta az antik világnak: A Faust-tragédiában Mefisztó által elővarázsolt görög szépség, Heléna hirtelen és váratlanul éppen úgy semmisül meg, mint ahogyan a feltámasztott antik világ sem tudott tartós létet biztosítani magának a polgárosodás útján haladó Németországban. A klasszikát követő romantika, amely a francia forradalom, a Napóleon elleni háborúk okozta nagy világnézeti válság szülötte, szintén elveszti létjogosultságát; ami Heinénél és néhány lírikusnál tovább él, annak már semmi köze sincs a reakciós romantikához, az a nép felé közeledést jelzi.

Az új haladó irodalom képviselői a német polgárságból kerülnek ki, és annak szószólóiként megtaláljuk műveikben a 19. századi német, forradalom előtti korszak hű képét szárnypróbálgatásaival és számos fogyatékosságával együtt. A prózában az *Ifjú Németország* írói koruk égető kérdéseire igyekeztek irodalmi választ adni. A való élet ábrázolására törekedve megkísérelték az „egymás mellettiség” regénytípusának megteremtését; utat kerestek a modern társadalmi regény felé. Műveikkel azonban még legnagyobb képviselőik: Gutzkow, Kühne, Laube, Mundt, Wienburg sem tudták megteremteni az új irodalmat, a kritikai realizmust, ami tulajdonképpen céljuk volt. A 19. század második felében bátoritanul meginduló német kritikai (polgári) realizmusnak így nem ők az úttörői, hanem azok az írók, akik részben vagy egészében az uralkodó osztály világnézetét képviselték és csak a valóság kényszerítő hatására indultak meg az első bizonytalan lépések után a kritikai realizmushoz vezető úton. Eduard Mörike-től és Annette von Droste-Hülshofftól Theodor Stormig és Fontanéig az írók egész sora jelzi ezt a fejlődési folyamatot.

Az *Ifjú Németország* íróinak nem volt elég tehetségük ahhoz, hogy minden német példa nélkül igazi művészi fokon újat alkossanak; ugyanakkor a német politikai helyzet is gátolta nemes célkitűzésük végrehajtását. Az apró fejedelemségekből álló Németország nem tudta biztosítani a polgári fejlődést, s így az íróknak sem volt meg a lehetőségük a társadalom széleskörű ábrázolásához.

A német viszonyokból adódó nehézségeket tetézték még az uralkodó körök reakciós törekvései, amelyek már csírájában igyekeztek elfojtani a haladó irodalmi kísérleteket. Így az

¹ Heinrich Heines sämtliche Werke. Leipzig. Bibliographisches Institut. IV. 72. Fordította Gáspár Endre.

Ifjú Németország-hoz sorolt, egyébként sem elég erős világnézeti alapokon álló írókat a Szövetségi Gyűlésnek műveiket betöltő 1835-ös határozata eltérítette becsületes kezdeményezésüktől. Ingadozó, megalkuvó magatartásuk híven tükrözi ennek az irodalomnak felemás jellegét. Legtöbbjük később éppen belső ellenállásának gyengesége miatt a reakció szolgálatába szegődött.

A Szent Szövetség nyomása alól lassan felszabaduló német államokban az egymást követő események mind egy-egy lépést jelentettek az ország egysége és szabadsága felé. A júliusi forradalom után ezek az események láncszemekként egymásba kapcsolódva vezettek 1848-hoz. Az irodalom, ha valóban a nép szolgálatában akart állni, nem mondhatott le a valóság ábrázolásáról, sőt vállalnia kellett azt a szerepet is, hogy előmozdítsa a politikai fejlődést Németországban.

Formájukat tekintve, erre a célra legkevésbé bizonyultak alkalmasnak azok a regény-ciklusok, amelyeknek megírása nem egyszer évekig tartott. Az új feladatokat inkább a kisebb terjedelmű prózai művek és elbeszélő költemények, az útirajzok és naplójegyzetek, az ekkor kibontakozó röplapirodalom, de legfőképpen a politikai líra vállalhatták magukra, főleg ott, ahol ez az utóbbi a romantikától örökölt gazdag népdalköltészetre támaszkodhatott. Nem örök érvényű esztétikai elveket tartottak szemük előtt a fiatal nemzedék írói; a nép szószólóként ennek kérdéseire próbáltak választ adni, vagy a maguk módján előkészíteni a legsürgősebb feladatokat megoldását.

A Szent Szövetség hatalmi szóval nem tudta már biztosítani a középkori maradványok további fennmaradását. A kapitalista fejlődést, ha a maga „törvényes” formájában nem is indulhatott virágzásnak, feltartóztatni mégsem lehetett; Engels kifejezésével élve: belopakodott a „hátsó ajtón”. Németország évszázados problémája, az egység hiánya ebben a korban többszörös súllyal érezette káros hatását. Az egység hiányában viszont a kapitalizmus kibontakozásával járó társadalmi és politikai kérdések a feudális maradványoktól terhes lassú fejlődés következtében bonyolultabb formában jelentkeztek. Ugyanakkor megoldásuk is sokkal nagyobb erőfeszítést, egységesebb fellépést igényelt volna, mint amilyenre Németországnak amúgy is reakciós irányba hajló polgársága képes volt. Ennek az egész sajátságos fejlődésnek a nyomait figyelemmel kísérhetjük az irodalomban is.

Az egység követelése mellett egyre erősebb körben hangot kap a feudálkapalista elnyomás elleni tiltakozás. Még a politikai öntudatban a nép harcától annyira távol álló osztrák költőnő, mint Betty Paoli is a szegények és elnyomottak felé fordul, velük érez.

Az osztályharc Németországban azonban ismét ideológiai síkra tolódtott át. A júliusi forradalom a felépítményben: a filozófiában és az irodalomban erősebben érezette hatását, mint az osztályok közötti ellentétek kielezésében. Heine erről a következő gúnyos sorokat írja:

„A franciáé s oroszé a föld,
Angoloké a tenger,
Mi uraljuk az álom birodalmát,
Azt már vitatni sem kell.”²

A polgárságnak válaszolnia kellett volna a fejlődés által felvetett kérdésekre, mivel azonban erre képtelen volt a maga gyengesége és a reakció ellenállása miatt, ehelyett megint csak a szavak és az illúziók birodalma felé fordult. Az osztályharcnak ez az eltávolodása, akár csak a nagy francia forradalom idején, most is élénk irodalmi életet váltott ki, ugyanakkor károsan is hatott az irodalomra. A költők számára a valóságban csak alig létező osztályharc, a haladó erőknek még gyenge küzdelmei nem adtak elég alapot harcos verseikhez, s ez sok esetben megokolatlan lelkesedéshez üres pátoszhoz, vezetett.

A politikai lírikusok legnagyobb érdeme abban volt, hogy alkotásaikban bensőséges kapcsolatot tudtak teremteni a nép széles tömegeivel. A *Vormärz* írói közül ők juttatták legtisztábban kifejezésre a nép vágyait, ők adtak Körnerék, Arndték óta újra erőlyesebb hangot a több mint harminc államra szakadt német nép egységtörekvéseinek és hirdettek harcot minden gazdasági és politikai elnyomás ellen.

Műveik nemcsak a népnél találtak meghallgatásra, igen hamar felfigyelt a reakció szolgálatában álló cenzúra is. Anastasius Grünnek a *Spaziergänge eines Wiener Poeten* (Egy bécsi költő sétái) című művéhez hasonlóan igen sok költő alkotása csak álnéven, vagy névtelenül láthatott napvilágot. Ennek ellenére nagyon megnövekedett a kiadott könyvek száma. A költők kihasználták a sok kisállam-nyújtotta zűrzavart és egyik helyről a másikra vándorolva kísérleteztek műveik kinyomtatásával, míg végül is sikerült félrevezetni vagy megvesztegetni valamelyik cenzort. A már egyszer megjelent könyvet pedig hiába üldözték, kézről kézre terjedt; ha hivatalosan nem engedélyezték eladását, akkor dugva, egyéb csempészárúkkal

² Uo. II. 445. Fordította Simon István.

együtt jutott el a „fogyasztóhoz”. Szerzője nem egy esetben életfogytiglani számkivetéssel bünhődött — a politikai líra majdnem minden jelentősebb képviselőjét fel lehetne itt sorolni. Éppen ez a bátor magatartás mutatja, hogy ők már sokkal tudatosabban szálltak síkra ügyük mellett, mint az *Ifjú Németország* tagjai.

A politikai költők hangját már csak azért sem sikerült elfojtani, mert a reakció erői erősen megoszlottak. A kisfejedelemségek birtokosai egymással folytatott ellenségeskedésükben szívesen adtak lehetőséget egy-egy költőnek műve megjelentetésére, ha az éppen ellenfelüket pellengérezte ki. Ennek fényes bizonyítékát adják a korabeli cenzori jelentések, amelyekben a német államok fejedelmei kölcsönösen szemrehányásokat tesznek egymásnak uralkodó rendszerüket támadó művek engedélyezése miatt.

Megnehezítette a reakció harcát a politikai líra ellen az is, hogy eleinte a néppel együtt a polgárság felső rétegének tekintélyes része is nagy lelkesedéssel fogadta Anastasius Grün *Sétái*t, Platen *Lengyel dalait*, vagy a fiatal Herwegh verseit. Amikor azonban a burzsoá közvélemény rádöbrent az egymást követő politikai események hatása alatt arra, hogy ezeknek a költőknek „a felhívásai nemcsak gyönyörűek, hanem igazak is”,³ azonnal megkezdte műveik becsmérlését.

Nagyon jellemző az államhatalmat képviselő személyek felfogása; ők ugyanis elismerték az irodalomban a politika bizonyos fajtájának létjogosultságát. Így nagy fontosságot tulajdonítottak Nikolaus Becker *Der deutsche Rhein* (A német Rajna) című költeményének, amely a Rajna német nemzeti jellegét bizonygatja. A Becker költeményétől sugalmazott utánzásokat, még a leggyengébbeket is, igen nagy tetszéssel fogadta a területszerzésre törekvő porosz reakció által irányított kritika. Ugyanakkor könyörtelenül szembefordult minden írói hanggal, amely akár csak a legendyebbben is, bírálni merte a fennálló rendszert. Legtipikusabb példája ennek Hoffmann von Fallersleben esete, akit a „Deutschland, Deutschland über alles!” megírása után nagy tiszteletben részesítettek, viszont később az igen mérsékeltlen forradalmi hangú, de a rendszert bíráló versei miatt elmozdítottak egyetemi tanszékéről.

A politikai líra elleni támadásban még a „tisztá esztétikus” irány tagjai voltak a legkövetkezetesebbek, akik Goethe egyik verssorát: *Ein garstig Lied! Pfui! ein politisch Lied.* (Ocsmány dal. Piha! Politika!)⁴ választották jeligéül. Teljesen kétségbe vonták a politikai líra létjogosultságát és a német költészet tehetséges képviselőit a jelentéktelen Goethe-epigonok között vélték felfedezni. Ezáltal Goethét meghamisították, mert ahelyett, hogy egész munkásságát vették volna figyelembe, amely határozott állásfoglalás a haladás mellett, egyetlen verssorát írták zászlajukra. Még ennél is nagyobb hibájuk volt az, hogy nem saját koruk valóságából indultak ki olyan időben, amikor lehetetlen volt elképzelni a mindennapi élettől független irodalmat.

A politikai költők a fősúlyt a mondanivalóra helyezték és nem a formára. Sokan közülük nem igazi ihletből merítették verseiket, hanem elvontan, nagy pátosszal adták elő mondanivalójukat: a mindenki által ismert és elmondható közhelyeket.

Mi volt ennek az oka? Vajon nem találtak-e megfelelő témát maguknak? Ezt nehezen hihetnők! Heine és Lenau, a kor két legnagyobb német költőjének, valamint a politikai líra néhány más képviselőjének munkáiban egyáltalán nem tapasztaljuk a mondanivaló hiányát. Saját koruk mellett a történelem haladó korszakaiból merítik témáikat. Freiligrath az exotikus tájak szépségeit dicsőíti és legtöbbjük költeményekben emlékezik meg az elnyomott népek felszabadító harcáról; Platen külön ciklusban ünnepli a cárizmus ellen küzdő lengyel hazafiakat.

Gondolhatnánk arra, hogy a költők nem tudták kellőképpen átélni koruk politikai életének egymást sűrűn követő eseményeit; ebben az esetben azonban a nyers valóságot kellene megtalálnunk műveikben anélkül, hogy költőileg átalakították volna. Elfogadhatatlan ez az ok már csak azért is, mert közvetlenül 1848 előtt és a forradalom napjaiban keletkezett számos költemény, amely valóban közkinccsé vált és nem egy esetben a harcokba vonuló csapatok indulója lett.

Elferdíténők a valóságot, ha azt mondanánk, hogy nem akadt közöttük költői tehetség. Természetesen volt a haladó polgárság hatalmas táborán belül számos műkedvelő; jól tudjuk azonban, hogy a költő csakúgy, mint minden más ember, korának gyermeke és nem független tőle. A 19. század második negyedének körülményei határozzák meg e költők munkásságát. Engels egy alkalommal Karl Becket, a politikai líra egyik vezető alakját bírálva, a következőket írja a német költők akkori helyzetéről: „Egyetlen baja a német nyomorúság, amelynek elméleti formáihoz tartoznak Beck pompázóan siránkozó szocializmusa és ifjú német reméniszenciái is. Addig, amíg a társadalmi ellentétek Németországban nem öltönek élesebb formát, záltal, hogy az osztályok határozottabban elkülönülnek és a burzsoázia pillanatnyilag meg-

³ Die Achtundvierziger. Ein Lesebuch für unsere Zeit. (Bruno Kaiser.) 1953. 2.

⁴ Goethe. Faust — magyarul Sárközi György fordításában. 1953. 71.

hódítja a politikai hatalmat, német költő Németországban nem sokat remélhet. ... lehetetlen, hogy a német társadalomban forradalmian lépjen fel, mert az őt minden oldalról körülvevő krónikus nyomorúság túlságosan ernyesztően hat, semhogy fölébe emelkedhetnék, szabadon szembenézhetne vele és kigúnyolhatná, anélkül, hogy maga is ne zuhanna ismét bele.” — Megoldásként Engels is csak egyet javasolhat: „Egyelőre a német költőknek, ha még van némi tehetségük, nem ajánlhatunk jobbat, mint hogy vándoroljanak ki civilizált országokba.”⁵

A júliusi forradalom híre magával ragadta a fiatal költőket és olvasóik tábort. 1831-ben megjelenik Anastasius Grün már említett munkája, amely nyitánya a széles körben meginduló politikai költészetnek. Ez a költészet híven tükrözi a több mint harminc német állam egész problematikáját és bonyolult, legkevésbé sem tisztázódott osztálytagozódását, másrészt pedig a költők társadalmi s világnézeti tájékozatlanságát.

Az egész irány elindítóján, Auersperg grófnak kezdve a „munkásosztály első költőjéig”, Georg Weerthig, a legkülönbébb nézeteket képviselik. Az indulás után egyre mélyülnek a különbségek; a reakció gátló kísérletei pedig erős mértékben befolyásolják a természetes kiválasztódást. Dingelstedt és több más költő első merészebb hangú köteté után megijed saját bátor hangjától és a reakció szolgálatába áll; mások nem mondanak le a helyzet megváltoztatásáról alkotott ábrándjaikról, de a nép szerepét sem veszik tudomásul, nem erőt látnak a népben, hanem tehetetlen tömeget, amelyen az uralkodók vagy a gazdag bankárok megnyerésével akarnak segíteni. Karl Beck merészhangú fiatalkori versei után Rothschildhoz fordul, neki panaszolja el a nép bajait és az ő nagylelkűségétől várja a szégyének nyomorának enyhítését. Átmenetileg, éppen a német helyzet következményeként úgyszólván minden politikai költő megtéved néhányszor. Az a szenvedélyes elhatározás, amellyel belevetették magukat a nép felemelkedéséért, az egységes hazáért folyó harcba, nem válhatott tettekké. A német zsarnokuralmi rendszer mindent elfojtott; az igen gyenge lábon álló német polgárságra pedig nem lehetett számítani, mert a nép követelte jogok már az ő érdekeit is veszélyeztették.

Ez az átmeneti korszak, amikor a francia forradalom ébresztette jelszavak már-már feledésbe merülnek, amikor a német polgárság legjobbjai attól kezdenek félni, hogy a nép ismét visszasüllyed évszázados álmába és esetleg lassú halál áldozata lesz; ez az idő a politikai költészet számára a fokozatos tisztulás folyamata. Akiknek csak divatot jelentett a politikai költészet, vagy akik liberális nemesi szemszögből szóltak meg, mint Anastasius Grün — elhallgatnak, más működési területet választanak, vagy már csak egészen jelentéktelen versekkel lépnek a nyilvánosság elé.

Az 1835-ben létrehozott német vámszövetség, az első — ugyancsak 1835-ben megnyitott — vasútvonal és még számos egyéb esemény következtében egyre inkább kibontakozik Németországban az ipari forradalom. Ez azután magával hozza a kizsákmányolás fokozását, az élesebb osztályrétegződést és vele együtt a proletariátus erősödését. Az 1844-es szilészi takácsfelkelésben már a német proletariátus harcával találkozunk.

A politikai események megváltozásával együtt Marx fellépése, a *Rajnai Ujság* megindítása, nagy lökést ad az egész német irodalomnak és főként a politikai lírának. Heine ebben az időben írja — Marx barátságának hatására — legszebb és legharcosabb költeményeit. A politikai költők száma megeszappan, de fokozódik harcos elszántságuk, és 1848 kemény napjaiban többen közülük fegyverrel is kiállnak népiük és hazájuk oldalán.

A *Vormärz* költői nemcsak a belföldi események felé fordultak, hanem tudatosan törekedtek arra, hogy felhívják honfitársaik figyelmét szomszédaik és a távolabb élő népek sorsára is. A politikai költészet ezáltal legalábbis témájában és mondanivalójában nemzetközi jelleget öltött. Irodalmi értékét tekintve, e kor írói közül egyedül Heinének sikerült világirodalmi szintre emelkednie, nem utolsósorban azért, mert azt az utat követte, amelyet Engels a német költőknek ajánlott; 1831-ben búcsút mondott az elmaradott német államoknak és Franciárországba ment. — A külföld bevonulása az irodalomba a polgárosodás útját jelzi. A politikai költők kibővítik az irodalomnak ezt a képét; ők a nép érdeklődését fejezik ki szomszédaik iránt, akikkel együtt akar haladni és akikben segítőtársat lát, annál is inkább, mert a polgárságra már kezdettől fogva nemigen számíthatott. Wolfgang Müller, rajnavideki költő, közvetlenül a forradalom előtt a következő sorokba sűríti a német politikai költészet gazdag nemzetközi témavilágát:

„Verbrannt ist der marktende Julithron,
Das Zepter zerbrochen, der König entflohn!
... Sein Schwert schwingt der Magyar;
Und stellt sich vor seiner Heimat Altar;

⁵ Marx—Engels, Művészetről és irodalomról, Szikra, 1950. 164.

Der Pole die rostige Sense schleift,
Der Tscheche nach Ziska's Trommel greift,
Wer weiss, was still an der Newa reift?
Freiheit, Freiheit, Freiheit!"⁶

(Elégett a pénzen szerzett júliusi trón, a jogar eltört, a király elmenekült!...
Kardját suhintja a magyar és hazája oltárához járul. A lengyel rozsdás kaszáját
feni! A cseh Zsizska dobja után nyúl. Ki tudja mi érik csendben a Néva partján?
Szabadság, szabadság, szabadság!)

A nyugati szomszédokkal, a franciákkal való békés együttműködés vágya sok német költőt szólaltat meg. Egyre nő a tiltakozók száma Nikolaus Becker ellen, aki ki akarja sajátítani a Rajnát. Helyes felismeréssel nem a Rajna hovatartozásában látják a német nép főkérdését, hanem a belső szabadság kivívásában, ezt pedig csak elősegítheti a jószomszédi viszony. Tanulni szeretnének a franciáktól és példát venni attól a néptől, amely már kijárta a forradalmak iskoláját. A Rajna nem lehet válaszfal; hídnek kell lennie, összekötő kapocsnak, amely a két népet egymáshoz vezeti és együttműködését biztosítja.

A német nép és képviselői, a politikai lírikusok, a francia—német viszonyon kívül élénken érdeklődtek a többi nemzet szabadságharca iránt is. Moritz Hartmann és Alfred Meissner a cseh történelem felé fordul, a huszita mozgalmak hőseit állítja követendő példának kora emberei elé. A görög szabadságharc, amely elsőnek zavarta meg a Szent Szövetség nyugalmát, szintén élénk irodalmi visszhangot váltott ki. Az orosz cár járma alatt nyögő cserkeszek forradalmi kísérleteire évek múlva Dingelstedt a következő szavakkal emlékezik vissza:

„Ich sprach einmal ein freies Wort
In Sachen der Tscherkessen,
Da jagten sie vom Haus mich fort,
Nachdem ich lange gesessen.”⁷

(Egyszer őszintén szóltam a cserkeszek ügyében, amiért elűztek otthonomból,
miután sokáig ültem.)

Ez az idézet egyúttal fényt derít arra is, hogy a költő szabadságát, állampolgári jogát veszélyeztette, ha akár egy ártatlan szóval is kifejezését adta valamely elnyomott nép iránt érzett rokonszenvének. Franz Dingelstedt esetében ez azért különösen feltűnő, mert annyira lojális költő volt, hogy harcosabb társai megbélyegezték és kitagadták soraikból.

A költőkben azonban erősebben jelentkezett az idők szava, semhogy bármilyen hatalmi szóval el lehetett volna őket hallgattatni. A júliusi forradalmat hamarosan követő lengyel szabadságharc és a reakciós hatalmak kegyetlen megtorlása volt az a Németországon kívüli esemény, amelyet a legtöbben megénekeltek a politikai líra kezdeti korszakában. Lengyelország már eddig is igen sokat szerepelt a német irodalomban; mégis most új képet festenek róla a politikai költők. A lengyel nép harca mindenfelé nagy lelkesedést keltett, s nem egy német költő „lengyel dalai” révén lett népszerűvé. A Lengyelország felé fordulás azonban több pusztá emberbaráti szeretetnél. Bizonyos fokig saját sorsát is felismerhette a német nép Lengyelország pusztulásában, hiszen okozója a gyűlölt orosz cár, aki Napóleon bukása után a német államok politikáját is messzemenően befolyásolta. A való helyzet felismerésének további jele, hogy a német politikai költők nemcsak a cár, hanem saját elnyomójuk, a porosz király és Metternich ellen is fordultak, akik szintén bűnrészesek voltak Lengyelország pusztulásában, hiszen mindhárom szövetséges hasznot húzott Lengyelország felosztásából s éppen ez fogta egybe a Szent Szövetséget. „Lengyelország nemzeti léte tehát senkinek sem fontosabb, mint nekünk németeknek”⁸ — mondja Marx, mert Lengyelország talpraállítása gyengítené a reakciós triumvirátus hatalmát; felszabadítása éppen ezért a két nép közös ügye.

Az első költői hangok még a hatalmasoktól várják a megoldást; Moritz Hartmann *An den König* (A királyhoz) című versében azonban már arra figyelmeztet, hogy semmi jót se várjunk a hitszegő porosz királytól. Georg Herwegh 1846-ban a következő címet adja egyik „lengyel dalának”: *Polens Sache, deutsche Sache* (Lengyelország ügye, német ügy). E versében

⁶ Christian Petzet, Die Blütezeit der deutschen politischen Lyrik von 1840 bis 1850. 468.

⁷ Uo. 111.

⁸ Für Polens Freiheit. Achthundert Jahre deutsche-polnische Freundschaft in der deutschen Literatur. 216. old.

éppen úgy, mint az 1848-as felhívásában, amelyet a Párizsban tartózkodó lengyel demokratákhoz intézett, Marxhoz és Engelshez hasonlóan nyilatkozik. „Közel van a nap, hogy bosszút álljunk közös ellenségünkön, ... Mi közös úton járunk és sorsunk összeköt bennünket, mai csatakiáltásunk pedig így hangzik: Nincs szabad Németország Lengyelország nélkül, nincs szabad Lengyelország szabad Németország nélkül.”⁹

A többi szomszéd mellett mi magyarok is helyet kapunk a német politikai lírában. Magyarországot ritkábban és sokkal nagyobb torzításokkal ábrázolják, mint Lengyelországot; csak az 1848-as forradalom és az azt közvetlen megelőző évek magyarsága szerepel a valóság-nak megfelelően a haladó német irodalomban. Georg Weerth a „19. század franciáinak” nevezi a magyarokat, vagyis jelentőségében a nagy francia forradalom mellé állítja a magyar nép 1848-as harcát. Ferdinánd Freiligrath 1848 Szilveszterén *Ungarn* című költeményében a magyaroktól várja Németország felszabadítását is, ahol ekkor a reakció már ismét szilárdan ült a nyeregben. A „matrác-sír”-ban fekvő Heine „1849 Októberében” fiatalos lelkesedéssel ujjong fel:

„Ha e szót hallok: „magyarok”
szűknek érzem német zekémet,
keblemben tenger kavargog
és mintha trombiták köszöntének!”

A magyar nép a forradalom leverése után is büszkén gondolhat vissza hőstettére

„Vigasztalódj, bukott magyar,
mi irigykedve nézünk szegényedre.”¹⁰

Eddig a *Vormärz* legjelentősebb képviselőinek véleményét hallgattuk meg Magyarországról. Tanulságos azonban megfigyelni azt is, hogy milyen állásfoglalást tanúsítanak az osztrák *Vormärz* írói hazánknak a Monarchián belüli helyzetéről; a továbbiakban ezt fogjuk kissé közelebbről megvizsgálni.

A Monarchia uralkodó körei szívesen beszéltek a magyarok keleti származásáról, mert ez szótárukban egyet jelentett a cigány-eredettel; a cigányokat pedig alacsonyabbrendűségük nem jogosítja önálló nemzeti életre. A magyarok vezetésre szorúlnak, és szilaj csikókhoz hasonlóan meg kell őket zabolázní, ha nem akarják teljesíteni „kötelességüket”. Amíg és amennyiben az irodalmat ezek a reakciós nézetek irányították, természetesen Magyarországot valamely öserdővel azonosították, amely gyarmati céloknak kitűnően megfelel. A német olvasó Magyarországra vonatkozóan csak néhány állandóan visszatérő motívummal találkozhatott, mintha ott nem lenne más, mint délibáb, tokaji bor, kanász, csikós, cigány és betyár. A magyar nő tulajdonságáról annyi volt ismeretes, hogy fekete hajának, szép szemének és szertelen szenvedélyének senki sem tud ellenállni. Ezen túlmenően Magyarország exotikumot jelentett, mint akár a Távolkelet, akár Amerika, ahol a nyugati kultúra civilizált embere mindenféle érdekességnek lehet tanúja, de ugyanakkor megbotránkozva el is fordul a durva és műveletlen néptől.

Ez volt az a kép, amelyet az osztrák politikai költészet örökségül kapott Magyarországról az irodalomban: elbeszélésekből és naplójegyzetekből. Nem vehetjük tehát rossz néven, ha a fiatal költők ezeket a különféle képeket számos változatban, a valóságtól elvonatkoztatott formában bocsátják olvasóik elé.

Az osztrák politikai lírikusok azonban itt nem álltak meg, romantizált, a valóságban nem létező Magyarországról nem akartak írni népüknek. Magyar témájú verseikben hosszú folyamat jelzi a magyar reformkorszak idején bekövetkezett változásokat; azt a lassú fejlődést, amelyet rendkívüli módon megnehezített a Monarchia sajtóságság helyzete — a több nemzethez tartozó népek erőszakos egybefogása. Az osztrák polgárságnak és vele együtt az osztrák íróknak a német nyomorúságon kívül külön „osztrák mizériával” is meg kellett birkóznia.

A Monarchia látszólagos egysége közel sem állt olyan szilárd alapon, amilyenre azt Mária Terézia és II. József akarta helyezni, de még annyira sem lehetett bízni benne, mint ahogy Ferenc császár gondolta: „Engem és Metternichtet még elbír valahogy...”¹¹ Míg Németország más területein az egységes nyelv, a kultúra, a harmincas évektől kezdve a gazdasági fejlődés (vasútvonalak, vámszövetség) állandó közeledést hozott létre az egyes államok között, addig a Monarchiában egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a külön nyelveket beszélő népeket az erőszakos módszerek sohasem fogják egybeolvasztani, de még egymáshoz közelebb hozni sem, különösen nem a kapitalizmus kibontakozásának korában, amikor az önálló nemzeti lét megteremtése az egyedüli járható út. A júliusi forradalom utáni időszak itt is felszínre hozta, vagy még jobban

⁹ Uo. 227.

¹⁰ Heine válogatott versei. 1951. — Kálnoky László fordítása. 220.

¹¹ Marx—Engels, Forradalom és ellenforradalom 1848-ban. 65.

kiélezte a már amúgy is létező ellentéteket. Az osztrák polgárság nemcsak azért tanúsított olyan nagy óvatosságot követeléseinek támasztásában, mert nem volt még elég erős, hanem elsősorban azért, mert a fejlődő proletáriátus mellett a többi nemzet polgársága is veszélyt jelentett számára. Nemcsak attól kellett félnie, hogy az egyszer elindított mozgalom vezetését a proletáriátus fogja a kezébe venni, hanem attól is, hogy a többi nemzet polgársága szintén követelni fogja hatalmát. Az osztrák polgárságnak ez az állandó rettegése alapot és támaszt nyújtott a reakciónak a haladó erők bármilyen kísérletének vérbefojtására; más esetekben pedig jó módszernek bizonyult a nép félrevezetésére, hogy a bajok okát ne a rendszerben keresse, hanem valamelyik nemzet elszakadási törekvésében. Az osztrák polgárság helyeselte ugyan saját szabadságának kivívását, de elzárkózott a magyarok vagy a szlávok polgári-nemzeti törekvései elől; hiszen ezeknek a nemzeteknek az elszakadása fontos nyersanyagforrások és piacok elvesztésével járt volna a fejlődő osztrák ipar számára. Ennek az egész helyzetnek a kiéleződését különösen akkor lehetett fokozottabb mértékben tapasztalni, amikor az osztálytagozódással párhuzamosan a nemzeti kérdés is napirendre került azáltal, hogy „a Monarchia politikai súlypontja 1840 óta Bécsből egyre inkább Magyarországra tolódik el”.¹²

A Monarchiának ebből a sajátos állapotából adódott, hogy az osztrák polgárság soraiból csak nagyon nagyon jutottak olyan fokra, hogy ezt a bonyolult helyzetet át tudták volna tekinteni; a kevesek részéről viszont arra vezetett, hogy igen nagy figyelmet szenteltek azoknak a népeknek, amelyeket az Osztrák-Magyar Monarchia elnyomott. Néhányan közülük a megoldás útját is felismerték és a Monarchia felosztását követelték.

A reformkori Magyarország okozott ebben az időben a legtöbb gondot a bécsi udvarnak. Nem kívánok itt részletesen kitérni a magyar történelem problémáira; csak azt szeretném bemutatni, hogy a Monarchia nemzeteinek egymástól való eltávolodása, az önálló nemzeti létért folyó harcuk hogyan tükröződött a politikai lírában; hogyan változott meg e nemzetek — s különösen a magyar nép — évszázadokon át kialakított hamis képe az haladó osztrák irodalomban.

A Magyarországról terjesztett romantikus képek nem merültek feledésbe máról holnapra. Alfred Meissner tüzes szemű, fekete hajú magyarról beszél, éppen úgy, mint bármely elődje; mégis kiegészíti valamivel ezt a magyar típust. Legkedvesebb barátjává teszi, akitől fáj megválnia, akivel közösséget vállal, mert azonos elvek vezérlik életüket. A költő a cseh nép jövőjéért akar harcolni, magyar barátja pedig német földről azért tér vissza hazájába, hogy egész életében az elnyomottak jogaiért küzdjön.

Új tartalmat kapnak a romantikus elődöktől kuriózumként terjesztett magyar jellegzetességek is. A tokaji bor eddig a tüzes magyar leány segítőtársa volt a szép idegen férfi meghódításában; a zene a magyar paraszt vadságát juttatta kifejezésre, vagy a legjobb esetben a bor mellett segítette levezetni a földesúr kegyetlenkedésén háborgó jobbágy haragját. Senki nem kérdezte és nem próbálta megmagyarázni eddig, hogy a magyar betyár miért lett csavargóvá, miért hagyta el otthonát, feleségét, gyermekeit?

Mindezek a formulák most más tartalmat kapnak, eddig figyelmen kívül hagyott kérdésekre keres választ az író.

A legnagyobb osztrák lírikusnál, a magyar származású Lenaunál a zene harci eszközzé válik. *Miska a Tiszánál* című elbeszélő költeményében Miska cigány „magyar” zenéje a huszárokat buzdítja harcra, majd a „hegedűből bosszú hangja zeng” és a cigány leánya megbecstelenítéséért visszafizet a grófnak, éppen amikor az esküvőjét tartja.

„Hegedűjét Miska húzza, húzza,

...

A menyasszony sírva elosont,
vőlegény ott-helyt megbomolva
kirohan és vad lovára kap,
kergeti halálos indulat:
mély árokba rántja paripája.”¹³

Karl Beck a Magyarországon utazó emigráns francia grófnak azzal tör borsot az orra alá, hogy a nagy francia forradalom indulóját húztatja debreceni cigányaiával. Ugyancsak ő adja a magyar betyárnak talán legrokonszenvesebb képét a külföldi irodalomban. *Jankója*, a magyar csikós, akit még bőven ruház föl romantikus vonásokkal, ellentétbe kerül földesurával. Óriási ereje, magyar becsületessége és szenvedélyes szerelme nem hagy nyugtot neki, míg meg nem fizet alaposan felesége csábítójának. Igazságot szolgáltat és ezért el kell

¹² Lenau válogatott versei. Turóczi-Trostler József előszavával. 39.

¹³ Ua. Jankovich Ferenc fordítása. 233.

hagynia ménését; a puszták fiából az erdők hőse, szegények jótévedője és az urak félelmetes ellensége lesz.

Nincs már többé örök, változatlan nép a magyar pusztán sem. A múlt hősi korszakaira való hivatkozás a jelen feladataira figyelmezteti a magyarokat, — a német népet pedig arra inti, hogy ismét Hunyadi Mátyás és Rákóczi tetteihez hasonló nagy események vannak készülben.

Egy ideig még az elnyomás hazája marad Magyarország. A magyar pusztát azonban nehezebb megfékezni, mint Bécs jámbor polgárait. A csikósból inkább betyár lesz, de nem engedi magát láncba verni. A magyar pusztát végtelensége más népek számkivetettjeinek is képes menedéket nyújtani. Moritz Hartmann *Die Drei* (A három) című versében három üldözött találkozik. Az első, a cigány — már nem azonos a magyar emberrel — hazátlan bujdosásában panaszkodik el keservét cimbalmának. A következő bolyongó a szegény zsidó, aki majd a szerzőnek egy későbbi versében ugyancsak a magyar pusztán Kossuth sátrába lopózik, hogy felajánlja összegyűjtött pénzeszközét és karját a magyar ügynek, annak kifejezéséül, hogy itt hazára talált. Ebben a versben még árván kóborol harmadik társukhoz, a lengyel nép üldözött fiához hasonlóan, aki zokogva siratja hazája pusztulását.

Nem marad azonban ilyen szomorú a szegény emigráltak sorsa. Ahogyan az elárvult zsidó hazára talált a szabadságukért küzdő magyarok között, saját ügyének érzi ezt a harcot a lengyel is.

„Dembinsky, der alte Polenheld
Rächt seine Heimat im Land der Magyaren.”¹⁴

(Dembinsky, az öreg lengyel hős magyar földön áll bosszút hazájáért.)

1848-ban, a magyar szabadságharc idején végleg szakít a haladó osztrák irodalom a hamis, romantizált magyar képekkel. Ismét azokat a magyarokat fedezhetjük fel politikai költők verseiben és elbeszéléseiben, akik „történelmi hivatásuk” magaslatán állnak, és mint egykor a törököktől, most is veszedelmes ellenségtől szabadítják meg a német népet.

Moritz Hartmann *Reimchronik des Pfaffen Mauritius* (Móric pap verses krónikája) című művében eseményszerűen írja le az egész magyar forradalmat. Kossuth szónoki és hadvezéri tehetségének alapos méltatása, a harci tettek követése mellett igen kedvesek az olyan részletek, amelyek a magyar közkatona igazi hazaszeretetét dicsőítik, mint például a külföldre vezényelt huszárok hazatérése a magyar forradalom hírére (Die 150 Husaren). A forradalom értékének felismerésére utalnak a nagy elbeszélő költeménynek azok a részei, amelyek Bécs és az egész osztrák nép sorsának jobbrafordulását a magyarok harcától várják.

Az elismerés hangján szólnak a költők a magyar forradalom csillagának lehanyaglása után is. A magyar bukására is büszke lehet — mondja Heine mellett számos osztrák költő. A magyarok nem gyáván futamodtak meg, hanem nemes szarvasként véreztek el gonosz ebektől üldözve. Hogy mekkora volt Ausztriában a magyar forradalom német nyelvű irodalmi visszhangja, azt Hartmann műve is fényesen bizonyítja; legnagyobb fejezete („Eljen Kossuth”) csupán a magyarok harcát dicsőíti és még több fejezetben is visszatér a költő a magyarok hősiességének méltatására.

A Vormärz idején és a forradalom évében a haladás legfőbb mértéke Ausztriában az volt: ki hogyan ítéli meg a nemzeti mozgalmakat. Utaltunk már arra, hogy a júliusi forradalom után megindult széleskörű írói mozgalom milyen tisztulási folyamaton ment át a negyvenes évek elején. Most a forradalom idején, amikor naponta és óránként változtak az események és alakult a történelem, az íróknak is állást kellett foglalniuk. A költők, akik megjedtek saját bátor hangjuktól és a problémánélküli, semmitmondó versikék mögé rejtőztek, egyre inkább eltávolodtak azoktól, akik töretlenül igyekeztek előrehaladni pályájukon, amennyire ezt az osztrák viszonyok egyáltalán lehetővé tették. Utóbbiak között találjuk azokat, akik a legkényesebb ponton, a nemzeti kérdésben is olyan álláspontra jutottak, amelyről a történelem bebizonyította, hogy az egyedüli helyes szemlélet volt.

Moritz Hartmann, akiről már az elmondottak alapján is látható, hogy a nemzeti kérdésben s közelebbről a magyarok ügyében igen pozitívan vélekedett, azok közé tartozott, akik a forradalom napjaiban is bátran megjósolták a Monarchia pusztulását mint az elnyomott nemzetek felszabadulásának egyedüli helyes útját.

„Nein, fluchen will ich nicht, wo bald die Weltgeschichte
Auf Trümmern eines Reiches wird sitzen zu Gerichte:

...
Und Ungarns Blut, es ist eu'r letztes Abendroth.”¹⁵

¹⁴ Moritz Hartmann's gesammelte Werke. II. 48.

¹⁵ Uo. 110.

Amikor pedig ezért hazafiatlansággal vádolták, igen találóan így válaszolt:

„O — Hör ich rufen mit wüstem Gebrüll
Wo ist, wo bleibt dein Patriotismus?!

...
Den Patriotismus, ihr lieben Herren,
Den lass' ich für Windischgrätz' Verehrer.”¹⁶

(Nem akarok itt szitkozódni, ahol a világtörténelem egy birodalom romjain fog
ítélkezni... Magyarország vére lehanyatló napotok utolsó bíbora.

Ó — kiáltjátok vad üvöltéssel — hol van, hol marad hazafiságod?... A hazafiságot,
kedves uraim, azt meghagyom Windischgrätz tisztelőinek.)

Számára az osztrák reakció veresége csak örömet jelent; őt nem fertőzte meg az udvar
által szított nacionalista „hazafias felbuzdulás”, amelynek még oly nagy költő, mint Grillparzer
is áldozatul esett.

A Monarchia bonyolult viszonyai között ilyen mérvű tisztánlátás csak a nép érdekeit
képviselő — akkoriban — igen kis rétegnél lehetett meg, éppen ezért ezt nagy elismeréssel
kell fogadnunk. Méltánytalan a politikai lírával szemben az a széles körben propagált elutasító
magatartás, amely nagyrészt a reakciótól átvett és ma csak kismértékben elfogadható érvekre
támaszkodik. És főleg elvetendő az, ha egészében, minden megkülönböztetés nélkül lekicsinylő
ítéletet mondanak a politikai költőkről, anélkül, hogy érdemeiket tudomásul vennék.

A német és osztrák politikai líra egy átmeneti korszak irodalmi megnyilatkozása volt,
amelynek a német romantika középkori miszticizmusából kellett kivezetni az irodalmat a
való életbe; több nehézség és feladat szakadt rá, mint amennyivel sikeresen meg tudott volna
birkózni. Jelentőségét nem abban kell keresnünk, hogy hány igazi nagy alkotó nőtt ki sorából
— habár ebben a tekintetben sem kell szégyenkeznie —, hanem abban, hogy széleskörű irodalmi
mozgalommá fejlődött, amely első alkalommal kísérelte meg, hogy a költészetet közvetlenül
a mindennapi élettel kapcsolja össze, és így minden hibája ellenére is jelentőset alkotott.

Számunkra lényeges és jelentős azért is, mert segítségünkre volt a hazánkról kialakít-
ott romantizált és hamis képek szétrombolásában, és megmutatta a német népnak a szabad-
ságért harcoló magyarok igazi arcát. Megcáfolta az osztrák uralkodó körök beállítását, amely
szerint a magyarok nem tudnak beilleszkedni az európai népek sorába és nem méltók az önálló-
ságra. Bebizonyította, hogy a két szomszédos nemzet elnyomott népe nagyon is megfér egymással,
és kész egymás segítésére, ahogyan ezt 1848 harcai igazolták. Nem a népen, hanem a Habsburg-
érdekeket szolgáló vezetőrétegeken múltott, hogy csapataink Bécs előtt megálltak és nem nyúj-
tottak idejében segítséget 1848 októberében az osztrák főváros munkás- és diáksapatainak,
akik pedig éppen a magyar forradalom megsegítéséért fogtak fegyvert.

Spinoza és Sabbataj Zwi

Adalék az eszmék történetéhez a 17. században

NÁDOR GYÖRGY

1. Spinoza, a racionalista gondolkodó és Sabbataj Zwi, a misztikus álmessias — kor-
társak voltak. Ez a tény a historikusokat már régóta mintegy csábítja arra, hogy e két szellemi
fenomént — a spinozai racionalizmust és a sabbatianus misztikát — relációba hozza egymással.

Graetz, a kiváló történész a zsidóság szellemtörténetének antitétikus pólusait látja bennük.¹
Buber kettőjük fellépésében és történelmi szerepében analógiát lát: mindkettőjük sorsában a
kései diaszpóra katasztrófája fejeződik ki.² Scholem továbbmegy: a sabbatianizmus — jöllehet
a misztika hullámain vezett — hatásában a talmudi konzervativizmus fellazításához jelentős
mértékben járult hozzá, és így végső soron a későbbi racionalizmus számára puhította a talajt.³

¹⁶ Uo. 50.

¹ V.ö. Graetz H., Volkstümliche Geschichte der Juden. Berlin—Wien 1923/III.: Spinoza
und Sabbataj Zwi c. fejezet.

² Vö. Buber Martin, Die chassidischen Bücher. — Geleitwort zur Gesamtausgabe. XI. p.

³ Scholem G., Major Trends in Jewish Mysticism. (New York) 287. ff.

A kérdésnek tehát eddig csak általános vonatkozásait vizsgálták. Jelen írás célja annak kimutatása, hogy Spinoza és a sabbatianizmus között konkrét kapcsolatok — persze antitétikus jellegű kapcsolatok — is sejthetők, és hogy ez az antitétikus reagálás Spinoza írásából filológiai eszközökkel legalábbis valószínűvé tehető.

2. Mindenekelőtt : Spinoza minden bizonnyal értesülve volt⁴ a Sabbataj-féle álmessiai mozgalomról, amely az 1665—1666-os években lázba hozta nemcsak a zsidóságot, hanem a lakosság széles rétegeit Európaszerte. Oldenburg 1665-ben Londonból kérdéssel fordul Spinozához,⁵ mit tud a dologról, hisz Amszterdammak igen jól értesültnek kell lennie a világeseeményekről. Spinoza válasza nem maradt ránk. A kérdés azonban nyilván őt is erősen foglalkoztatta. Amszterdam, mint a kor egyik zsidó centruma, a mozgalom irodalmi megnyilvánulásait is jól ismerte : a mozgalom egyik „főideológusának”, Gázai Náthánnak leveleit amszterdami körök közvetítették Európa távoli sarkai, pl. Erdély felé is.⁶

Több adat van arra vonatkozólag, hogy Spinoza tudott egyet-mást e különös mozgalomról. A *Teológiai-politikai tanulmányban* (1670) pl. mint lehetőséget említi a zsidóknak Palesztinába való visszatérését.⁷ Elmondja egy helyen, hogy több kabbalistát *személyesen* is ismert;⁸ márpedig éppen a kabbalisták voltak e mozgalom vezetői, legfőbb hívei. Feltehető, hogy a filozófus a sabbatianizmus világnézetével,⁹ etikájával is megismerkedett.

Márpedig ez az etika igen különös volt : az irracionalizmusnak bélyegét hordozta magán több vonatkozásban. A szenvedélyek, ösztönök legyűrése helyett az *ösztönök felszabadításának* programjával lépett fel. Bűn ellen csak bűnnel lehet harcolni ; le kell tehát szállni a bűnösség legmélyebb rétegeibe, hogy az emberiség és a kozmosz megváltásának idejét siettessük. Olyan etikai jelszavak jöttek létre, mint : „az erény bűnben születik” vagy „értékesebb az önmagáért való bűn, mint a nem-önmagáért való erény”, és : „a törvény megsemmisítése egyenértékű a törvény beteljesítésével”. Bár e jelszavak jórésze csak a következő évtizedekben nyert szilárd formát, az általuk jelzett etikai életfelfogás a Sabbataj-mozgalom kezdetétől fogva jelen volt ; az álmessias egyes vallási törvények megszegésével, valamint a szexuális morál addigi szigorú normáinak fellazításával akarta a nagy korforduló bekövetkeztét dokumentálni. Az ösztönök „felszabadítása” a szexuális szabadossággal együtt gyakorlatilag is elkezdődött.

Spinoza számára a hagyományos etika ilyen reformja természetesen nem volt elfogadható. Nem ismerte el, hogy az erkölcsi szabadosság valamiféle „etikai forradalom” lenne. Ellenkezőleg : erénytanában — erről később még szólnunk — mintha szándékosan hangsúlyozná a „polgári” sztoikus erényeket, amelyek a hagyományos (talmudi) etikával sok ponton egybevágnak.¹⁰ Nem helyeselhette Spinoza a szenvedélyek szabadonengedésének” elvét sem. Mert igaz ugyan, hogy ez az elv érthető reakció volt a gettóélet lelki elnyomorodottsága, az askézis életerőtromboló uralma ellen. Olyan reakció volt, amelyben csak a tagadás volt jogosult, de amely nihilizmusával nem hozhatta meg a kívánt megoldást, egy egészséges erkölcs kibontakoztatását. Spinoza nem fogadta el sem a szenvedélyek szabadonengedését, sem az erkölcsi rossz rehabilitálásának elvét : „A rosszról való ismeret inadekvát ismeret.”¹¹ — mondja ; a jónak és a rossznak egy síkra való helyezése tehát mindennél helytelenebb. A hagyományos zsidó és keresztény erkölcs tan antitétikus vonásaival — szenvedélyellenességével — és a forradalminak tartott új etika romantikus ösztönkultuszával szemben Spinoza a szenvedélyek *helyes irányításának* racionalista-humanista megoldását választotta : a hagyományos „sztoikus” erkölcs tan *epikureus* mozzanatokkal bővítette, igyekezett azt az erkölcsi megújulás, az életszerű erkölcs eszközzé tenni.

Hasonló szerepe van a *mérték*, és *mértékletesség* szempontjának a spinozai etikában. A mértékletesség hirdetésével Spinoza egyszerre lehet ébresztője és megfékezője-irányítója a szenvedélyeknek. Az askézissal, a gettó élettágadásával szemben *ébresztetni*, a kor elszabadult szenved-

⁴ Így vélekedik Graetz is. Graetz i. m. 463.

⁵ Oldenburg levele Spinozához 1665. dec. 8. (Spinoza - Levelezés 33. lev.).

⁶ Így pl. Erdélyben is fennmaradt egy korabeli levél, amely hírt ad — valószínűleg Hollandiából — Gázai Náthánról és a sabbatianus mozgalomról. E levelet és elemzését l. M. Derksen, De Pseudopropheta Nazhan Gazati ignota relatio (Ignaz Goldziher Memorial Volume I., Bpest, 1948.) 400 kk.

⁷ Spinoza, Teológiai-politikai tanulmány. (Akad. Kiadó, 1953.) 61. lap. (III. fej.)

⁸ I. m. 157. lap (IX. fej.).

⁹ A sabbatianizmus ideológiájára nézve l. G. Scholem műveit, különösen : Major Trends in Jewish Mysticism. New York, 1941.

¹⁰ A spinozai etika és a klasszikus erénytan rokonnaságaira nézve lásd Dunin-Berkowski, Der junge Despinosa (Münster 1933²) 129 kk. lap ; a talmudi etika és a sztoikus erkölcs tan kapcsolatára nézve l. Bergmann Hugo, Die stoische Philosophie und die jüdische Frömmigkeit (Cohen Festschrift. Judaica) 145—166.

¹¹ Spinoza, Etika. IV. rész. 64. Tétel.

délyeivel — a messiásmozgalomban szabadjára engedett érzelmekkel szemben is — *fékezni-irányítani* próbál. Ébreszteni is, fékezni is az ész irányítása szerint.

Spinoza embereszménye : a böles (sapiens) —. Ezt az életeszmenyt persze egyetemes európai érvénnyel hirdette : *nem* a katona, *nem* az *udvari ember*, *nem* az aszkétikus szerzetes — hanem a böles! Ugyanakkor a zsidó élet viszonylatában a böles életformája a misztikus hívő és a misztikus mozgalmak eksztatikus vezetője életeszmenyének *határozott* tagadása. A spinozai életeszmeny inkább a talmudi böles (cháchám) életformájának átalakított — szekularizált utóda, továbbvitele.¹²

Összefoglalva az eddig mondottakat :

Spinoza szenvedély-tana, erénytana és életeszmenye ki nem mondott *polemikus elemeket* tartalmaz a sabbatianizmus eszményeivel szemben. A sabbatiánus ideológiában Spinoza etikai álforradalmat láthatott, amely a gettó aszkétikus erkölcsanával szemben az ellentétes hamis végetlet képviselte. Spinoza erénytana *egyszerre* utasítja el a gettóerkölcs aszkétizmusát és a sabbatianizmus erkölcsi „romanticizmusát”.

3. Úgy tűnik, hogy Spinoza erénytanának néhány vonásán felismerhető, — jóllehet az erények tárgyalása nála teljesen absztrakt-elméleti síkon folyik —, a korabeli események, nevezetesen a sabbatiánus-mozgalom hatása, e mozgalomra való reagálás.

Ebben a vonatkozásban a spinozai etika két komponense tűnik szemünkbe : a remény (spes) és a gőg (superbia). Mit tanít a filozófus ezekről a tulajdonságokról, szenvedélyekről?

A spinozai oeuvre-ben a szenvedélyek kérdése, közte a *remény* kétszer is megtárgyalatik. Először a *Korte Verhandelungen* (Rövid tanulmány), amely valószínűleg 1660 előtt íródott és azután az *Etikában*, amelyen 1665-től kezdve dolgozott. Vegyük szemügyre mindkét tárgyalásmódot.

Az elsőben Spinoza a reményt úgy jellemzi, mint *örömet*, *ami némi szomorúsággal* vegyül mint olyant, *ami rossz vélekedésből* ered és *ami nincs meg* abban az emberben, akit az ész vezet.¹³

Az *Etikában* a színek sötétebbék, az elítélés néhány árnyalattal élesebb. Itt az olvasható, hogy a remény a *lélek tehetetlenségére* vall,¹⁴ hogy *közvetlenül nem lehet jó*,¹⁵ hogy a *babonák* forrása,¹⁶

Kétségtelen, hogy a zsidó tömegek alapvető érzelmi reakciója a Sabbataj-mozgalomban a reménykedés volt. Talán nem jogosulatlan az a feltevésünk, hogy a filozófus, amikor a remény értelmét vizsgálta és megítélte, feltétlenül szem előtt tartotta a kor egyik legnevezetesebb „reményét”, ami e korban a reménynek számított. Erre mutat, hogy a remény értelmének későbbi, a Sabbataj-mozgalom kezdete és hullámhegye utáni tárgyalásában az *Etikában* kategórikusabb a remény negatív megítélése és itt határozottan utal a babonára (vagyis a hamis vallásossággal) való kapcsolatára.

A Sabbataj-mozgalomnak két alapvető érzelmi komponense volt : a remény a tömegekben és a gőg a vezérben.

Sabbataj Zwi önbecslése elérte a *hybris* legmagasabb fokát : nemcsak messiásnak, hanem isten helytartójának, a mindenség kormányzójának, sőt éppen *istennek* mondogta magát.¹⁷ A gőg indulatát elemezve a filozófus alighanem gondolt a *hybris* inkarnációjára, az emberi gőgnek arra a beteges csúcsteljesítményére, amire az álmessiás jelleme adott példát.

A görgről szólva Spinoza rámutat az indulat patológikus jellegére (*az örültség egy neme*).¹⁸ arra, hogy hamis illúziókból, önátatásból, önmagunk nem ismeréséből fakad.¹⁹ A gőgös ember (superbus) van leginkább indulatoknak alávetve,²⁰ ami Spinoza nyelvéen azt jelenti, hogy a legtávolabb van az emberi szabadságtól, a legmélyebb szolgaságban sinylődik.

A gőgös emberrel kapcsolatban persze nem feltétlenül kellene a vallásos gőgre gondolni. De Spinoza egy helyen — még ifjúkori művében — utal arra, hogy a gőgösség fogalmán adott esetben éppen a *vallási hybrist* érti.²¹

¹² A spinozai és a talmudi etika közötti rokonvonásokra nézve v. ö. Dunin—Berkowski, Der junge Despinosa (Münster in W.).

¹³ Spinoza, Rövid tanulmány. I. rész. 8. fej. (Spinoza, Ifjúkori művek. Akadémiai kiadó, 1956. 94. lap.

¹⁴ Spinoza, Etika (i. k.) IV. rész. 47. tétel. Megjegyzés.

¹⁵ I. m. IV. rész. 47. tétel.

¹⁶ U. o. III. rész. 50. tétel. Megjegyzés.

¹⁷ Így írta alá magát : „Én a ti örökkévaló istenetek, Sabbataj Zwi”.

¹⁸ Spinoza, Etika, III. rész. 26. tétel. Megjegyzés.

¹⁹ I. m. IV. rész. 55. tétel.

²⁰ Uo. 56. tétel. Következtetett tétel.

²¹ Spinoza, Rövid Tanulmány, II. rész. 8. fej.

Arra is van adat, hogy Sabbataj Zwi magatartásában a vallásos-misztikus utókor is, a misztikus mozgalom továbbfejlődési fokán fellépő kritika — főként a gőgöt kifogásolta, a Sátán kezét látva az álmessias gőgjében.²²

Ha mármost helytálló az a feltevésünk, hogy Spinozának a gőg indulatát elemezve nem lehetett nem gondolnia a kor *κατ' ἐξοχήν* gőgös emberére, akkor még egy lépéssel tovább is mehetünk. Láttuk, hogy ezt a tulajdonságot a pathológiai jelenségek közé sorolja, az *őrültség* egy fajtájának tartja. De korábbi érdekes megfigyeléseket is közöl erről a lelki tulajdonságról: „A legnagyobb gőg, valamint a legnagyobb kishitűség a lélek legnagyobb tehetetlenségére vall” — írja (*Etika*, IV. rész, 56. Tétel).

Továbbá: „Noha a kishitűség a gőg ellentéte, mégis a kishitű áll legközelebb a gőgöshöz”. (*Etika*, IV. 57. tétel. Megjegyzés.)

Más szóval: a gőg és a kishitűség ellentétei is egymásnak, mégis igen közel állanak egymáshoz. Nemcsak annyiban, hogy mindkét tulajdonság a lelki elesettség más-más megnyilatkozása és így alkati rokonság köti össze a gőgöst és a kishitűt. Hanem a kapcsolat még közvetlenebb. A spinozai lélektan ugyanis ismeri az ellentétes lelki tulajdonságok egymásba való átcsapásának jelenségét és törvényszerűségét.²³ Ennek alapján pedig nyilvánvaló, hogy ugyanaz a személy a gőgből kishitűségbe, a kishitűségből gőgbe eshet és pedig mennél intenzívebb volt az egyik vélet, annál intenzívebb lesz a másik.

Igen érdekes, hogy az a leírás, amelyet az álmessias proféta Gázai Náthán mesteréről ránhagyott, a messiást pathológiás lelki alkatú embernek festi, olyannak, akit a modern pszichopathológia mániákus-depressziósnak nevezne: „egyszer az önbizalom legnagyobb fokán állott, másszor pedig az alázatosság és az elhagyatottság legalacsonyabb fokán.”²⁴

Az álmessias volt a modell Spinoza elemzéséhez a gőgről és az alázatosságról? — nem tudhatni. A vallásos jelenségek patopszichológiája nyilván sok más hasonló jelenséget is produkált. Az egybecsendülés mindenestre érdekes és elgondolkodtató.

*

4. Vizsgálatunkat a következőkben summázhatjuk:

1. Spinoza etikájában határozott polémia érezhető a sabbatiánus mozgalom által felszínre vetett új, látszólag radikális, valójában romantikus-irracionális, hedonista etikai elvekkel szemben.

2. Nem lehet elutasítani azt a sejtést, hogy Spinoza a szenvedélyek vizsgálatában a *remény* és a *gőg* tárgyalásánál éppen a Sabbataj-mozgalom két legfőbb lélektani komponensét, a tömegek *reménykedését* és a vezér *hybrisét* tartotta modellként szembe előtt.

Shakespeare és Charles Lamb

KOCZTUR GIZELLA

E tanulmány megírásához a Shakespeare mesék legújabb magyar kiadása adta az ösztönzést. Ugyanis — itt-ott utánanézve a Lamb-irodalomnak — kiderült, hogy Magyarországon szinte kizárólagosan a Shakespeare mesékkel kapcsolódott össze a neve, életéről, munkásságáról nagyon keveset, majdnem semmit sem tudunk. Mint az első romantikus generáció tagja, pályájának vizsgálata bizonyos mértékig megvilágítja a romantikusok Shakespeare tiszteletének rugóit, pozitív és negatív pólusát, ugyanakkor alkalmunk nyílik arra is, hogy fénysugarat vessünk annak az elfeledett írónak az életére, aki az angol reneszánsz fáradhatatlan kutatója és népszerűsítője volt, akinek kritikusai és esszéírói munkássága messze túlhaladja a Shakespeare mesék jelentőségét.

*

Charles Lamb 1775. február 10-én született Londonban, az Inner Temple-ben, egy Tem — zére néző házacskában. Tizenötéves koráig a londoni Christ's Hospitalbe járt iskolába, melyet még VI. Edwárd alapított, s úgynevezett charity school volt. Iskolaévei igen jelentősek. Ekkor

²² A chasszid legenda szerint Bál Sém ezeket mondotta Sabbatáj Zwiről: „Szent parázs égett benne, de Számáel (a Gonosz) hatalmába kerítette őt a *gőg hálójával*. (Közlí Bubor Martin i. m. XXX. lap.)

²³ Spinoza, *Etika*, III. rész. 44. tétel.

²⁴ Közlí Scholem i. m. 416.

kötött életre szóló barátságot Coleridge-dzsel, ki később Wordsworth és Southey barátságát is megszerzi számára. E baráti kapcsolatok révén Lamb részese és tanúja lett az angol Tavi iskola, az első romantikus költőgeneráció új, nagyszerű élményeinek és tévedéseinek, új formát és mondanivalót kereső és alkotó tevékenységüknek. Fontosak az itt töltött évek azért is, mert csak erősítették az otthoni, Temple-beli környezet légkörét. Az Inner Temple ódon falai a középkori Londont idézték. A középkori kultúra külső jegyei, levegője megejtették az ifjú Lamb lelkét, s a Christ's Hospital ősi, hagyománydús világa — ahol a középkor s különösen a reneszánsz kultúra, irodalom legjobb eredményeit ismerik meg s tanulják meg tisztelni, szeretni a diákok — ezt a hatást tovább erősítette, mintegy megtöltötte szellemi tartalommal.

A család anyagi helyzete nem engedte meg, hogy a tehetséges ifjú az egyetemen folytathassa tanulmányait. Néhány jelentéktelen hivatal után 1792-ben a Keletindiai Társaság szolgálatába állt. Négy év múlva egész életét, pályáját végzetesen befolyásoló esemény történt a családban. Mary, Lamb néne, egy örült pillanatában meggyilkolta édesanyjukat. A nagylelkű, áldozatkész öccs kiharozta testvérét az elmegyógyintézetből, saját felelősségére s hogy Mary emberi életet élhessen, Charles lemond a saját életéről. Magányos, keserű ember válhatott volna Lamb-ból, azonban az irodalom, íróbarátai színessé, örömtelivé tették életét. Minden csüggesztő, kedvetszegő nehézség ellenére is megőrizte azt a sajátos humort, mely a Rosamund Gray-tól az Elia esszéik minden sorát oly kedvessé, megnyerővé tette. Babits mondja róla, hogy „az élet szomorúsága ellen humorral védekezik és véd”. A humor és az enyhe ironia szárnyai emelik helyzetét fölé, segítségükkel képes megbirkózni a pillanat nehézségeivel, tudja derűsen szemlélni az életet.

Írói pályáját 1794-től számíthatjuk. Az ifjú Lamb, mint lírai költő mutatkozik be, Coleridge-dzsel szonetteket ír a Morning Postnak. Szépírói alkotásai, a későbbi regény és drámakísérleteket is beleértve, nem mutatnak különösebb írói kvalitásokat, mindaddig, amíg rá nem talál műfajára, az esszére. Igazán nagyszerűt ebben a műfajban alkotott. Az irodalmi folyóiratok, napilapok egyre sűrűbben hozzák ezeket a kedves írásokat, csakúgy, mint kritikáit. Az 1808-ban kiadott Shakespeare korabeli dráma válogatás és a két évvel később megjelent Shakespeare tanulmánya London irodalmi életének számottevő alakjává avatta. Munkásságának utolsó, időben is elhatárolható szakasza az Elia-esszék időszaka. Ezeket a sajátosan fanyar, lambi humorral átszőtt írásokat 1820—25 között a London Magazin közölte.

Utolsó éveit nyugodalomban tölti. A társaság, szerény megélhetést biztosító nyugdíjjal 1825-ben elbocsátja szolgálatából, s ő teljesen kedvtelésének, barátainak élhet. Helyzete és ideje megengedte volna most már, hogy utazzék — egyszer már elrándult Mary-vel Párizsba, 1822-ben — ő azonban nem kívánczik el szeretett városának falai közül, haláláig Londonban marad.¹

Lamb-et, az irodalomtörténészt az angol reneszánsz, az Erzsébet-kor érdekelte, s első sorban nem Shakespeare, Marlowe, Jonson, hanem a még náluk is feledettebb Dekker, Massinger, Kyd munkásságát akarta felderíteni. Shakespeare és a romantikusok, a reneszánsz és a romantika kapcsolata máig izgalmas, kielégítően meg nem oldott kérdése az irodalomtörténetnek — és irodalomelméletnek. Talán azért is járhat haszonnal Lamb munkásságának a tanulmányozása, mert nála kimutathatóan középpontban áll a reneszánsz, a Shakespeare-élmény. Első próbálkozásaitól kezdve lépten-nyomon találkozunk Shakespeare nevével, hőseivel munkáiban. Ő segíti James White-t egy fiktív Falstaff levélgyűjtemény kiadásában, megírásában. (*The Original Letters of Sir John Falstaff.*) A legjelentősebb állomások azonban kétségkívül a Shakespeare mesék (*Tales, Founded on the Plays of Shakespeare*, 1807), a Shakespeare korabeli dráma válogatás (*Specimens of English Dramatic Poets, who Lived About the Time of Shakespeare*, 1808) és a Shakespeare tragédiáiról írt tanulmánya (*On the Tragedies of Shakespeare, Considered with Reference to their Fitness for Stage Representation*, 1811).

*

A Falstaff levélhamisítások még csak jelzik, hogy a reneszánsz kora élénken foglalkoztatja Lamb-et. A Shakespeare mesékkel azonban már a reneszánsz angol irodalom kellős közepébe vezet bennünket.

William Godwin — író és közgazdász — felcsapott könyvkereskedőnek és kiadónak, s többek között indított egy *Ifjúsági könyvtár* című sorozatot. E kiadványok szerkesztése közben jutott arra a gondolatra, hogy mind a könyvtár, mind Shakespeare népszerűsítése szempontjából hasznos lenne, ha valaki átültetné Shakespeare drámáit prózába, egy-egy történetet, mesét vagy novellát formálva belőlük. Charles Lamb vállalkozott erre a feladatra, s 1807-ben megjelentek a *Shakespeare mesék*.

¹ Lamb 1834 december 27-én halt meg.

Nem egyedül írta Lamb a meséket, néne, Mary meglehetősen kivette részét a munkából. Összesen 20 drámának — 14 komédiának és 6 tragédiának — a prózába ültetését végezték el. Valamennyi komédiát Mary dolgozta át, Charles csak a tragédiákat vállalta magára. A király-drámákat és a római tárgyú tragédiákat kihagyták.

Az 1623-ban megjelent első gyűjteményes Shakespeare kiadás, az első főlíó, A vihar című színművel indítja a drámák sorát, evvel kezdi a történeteket Lamb is. Ezen túl meglehetősen ötletszerűen sorakoztatja egymás után a drámákat, a kronológiai rendhez sem tartja magát. Őt-hat történetből álló komédiacsoportot követ három-négy tragédiának a meséje, ez a ritmus kétszer ismétlődik, s a sort a főlíóból hiányzó Pericles-szel zárja.

Ha az első, 1807-es kiadás előszavát olvassuk, keresve, milyen célt, művészi igényt akart szolgálni Lamb, amikor hozzáfogott a mesék írásához, az a benyomásunk, hogy inkább praktikus, pedagógiai célok lebegtek szemei előtt, mint művésziek. „Szeretném, ha ezek a mesék azt jelentenék számotokra” — írja fiatal olvasóinak — „amit idősebb korotokban majd az igazi Shakespeare drámák jelenthetnek — képzeletetek gazdagodását, érényeitek erősödését, minden önző, anyagias gondolattól visszatartó erőt, példát a szép és becsületes gondolatokra és cselekedetekre; udvariasságra, jóságra, nagylelkűségre és emberségre való tanítást: mivel lapjai olyan példákkal teljeseek, melyek ezeket az érényeket tanítják.”²

Lamb tehát a legigazabb humanista eszmék jegyében kívánja formálni az ifjú lelkeket s hol találna kiválóbb vezetőre, ha nem Shakespeare-ben. Az előszóból az is kitűnik, hogy Lamb tisztában volt avval, milyen nagy fába vágja a fejszéjét. Látja, milyen nehézséget jelent a műfajcsere s azt is, hogy a tökéletes Shakespeare-i alkotások után szükségserűen erőtlennek, szürkének tetszhetnek majd meséi. Éppen ezért csupán avval az igénnyel lép fel, hogy legalább halvány mását adja Shakespeare páratlan alkotásainak.

*

„Volt egy sziget a tengeren, nem volt más lakója, csak egy öreg ember, a neve Prospero és a lánya, egy igen szép ifjú hölgy, Miranda...” — kezdődik a mese az öreg varázstudományú hercegről és világszép lányáról. A happyenddel végződő történet erkölcsi tanulsága az, hogy a becsületes, igaz ember végül is boldog lesz az életben, a jó legyőzi a rosszat, a szabadság a szolgaságot. Prospero, a humanista uralkodó visszatér fejedelmi trónjára, Miranda nemes erkölcsi, szépsége elnyeri az igaz szerelem jutalmát, a gonoszok belátják bűneiket s zokogva kérnek bocsánatot.

„Antonio a bánat és az igaz megbánás könnyeivel és szomorú szavaival könyörgött bátyjának bocsánatért... Prosperónak ezek a jóságos szavai, amikkel öccsét akarta vigasztalni, olyan szégyent és lelkiismeretfurdalást ébresztettek Antonióban, hogy sirni kezdett és képtelen volt megszólalni.”³

S itt, a történet végén vesszük csak észre, hogy ez már nem Shakespeare. Az erkölcsi igazságszolgáltatás nem ilyen egyszerű A vihar-ban. A humanista eszméket győzelemre viszi ugyan, de nem ilyen érzelmes, vízenyős módon. Hogy Mary ilyené formálja a mesét, avval A vihar-t egyik legizgalmasabb problémájától fosztotta meg. Meghamisítja Shakespeare-t. A resignált, kétkedő Shakespeare-t, aki a társadalmi és természeti rossz fölött diadalmaskodó igaz férfiút formálja meg Prosperóban, a másik oldalon azonban nagyon biztos, erős színekkel mutatja meg a szinte határtalan emberi gonosztságot, aljasságot. Prospero végül is megbékél Antonióval, illetve beletörődik létébe, éppen azért, mert alaposan kiismerte, de a bűnbánó Antonio már Mary találmánya. Shakespeare-nél Prospero végül is olyannak fogadja el a társadalmat, amilyen az a valóságban, jóval és rosszal együtt. Mary a két figura erős kontrasztját tompítja, Antoniót megnevesíti, hogy érthetőbbé tegye azt az erkölcsi tanulságot, amit ő von le A vihar-ból. A Shakespeare-i megbékélés, megbocsátás eszméje hangsúlyozódik evvel a megoldással.

Inkább érthető az, — a mese szerkesztése és az ifjú olvasók szempontjából is — hogy Caliban Mirandát megejteni készülő ármánya, a részeges, barbár Trinculo és Stefano története elmarad, jöllehet alkotójuk izes, eleven figurákat formált meg bennük.

Mary szubjektív állásfoglalását, a romantika retrográd ágának a múlt erkölcsit idealizáló felfogását láthatjuk például az Ahogy tetszik tolmácsolásában is. A mese szerkesztését akadályozó, nem nagy fontosságú drámai epizódokat Charles és Mary is nagyon helyesen elvetik. De ebben nem következtetéseket. Sokszor igen jelentős, az epizód keretein túllépő cselekmény elhagynak — Gloucester teljes történetét a Learben, — illetőleg jelentéktelenebb jelenete

² Shakespeare mesék. 1805—1807, Előszó. Lamb műveiből az 1912 londoni Lucas féle kiadás (The Works of Charles and Mary Lamb in 6 vols) alapján idézünk.

³ Shakespeare mesék. Bp. 1955. 18—19. pp. A mesékből vett valamennyi idézetet Vas István fordításában közöljük.

megtartanak — látni fogjuk az Ahogy tetszik-ben — aszerint, hogy Lamb művészi vagy morális eszméivel egyezik vagy ellenkezik az illető rész.

Az *Ahogy tetszik* meséjében — ellentétben *A viharral* — Mary nem ragaszkodott a dráma cselekményének menetéhez, s ez a prózai történetnek csak javára válik. Egészen röviden foglalkozik a hercegek viszáltyával, a száműzött herceg életével, s részletesen csak a Boys fiúk ellenségeskedését, szerelmük történetét beszéli el. Ennek megfelelően hiányzik a bolond, a pástör szerelmesek s a melankólikus Jacques alakja. Az elmondottak alapján logikus volna, ha Ádámnak, az öreg szolgának a történetével sem terhelné az eseményeket, hiszen azonkívül, hogy figyelmezteti Orlandót a veszélyre, a mese további bonyolításában semmi szerepe. A múlt erkölcsait idealizáló romantika azonban saját eszméit láthatta igazolva az öreg Ádámban s ennek megfelelően Mary is jelentőségén túl emeli ki.

Orlandónak menekülnie kell. Ádám hozza a hírt, hogy bátyja az életére tör. A fiúnak azonban nincs pénze, s ekkor Ádám így szól: „— Van ötszáz koronám, szerény béreimből gyűjtöttem atyádnál, félre tettem, hogy támaszom legyen, ha vén testemben rokkán az erő. Vedd el, s aki a hollót eteti, majd csak elgyámolít engem is. Ehol a pénz, mind odaadom, s én szolgád leszek, szemre öreg, de kiszolgálalak úgy, mint egy fiatal, minden dolгодban is szükség-
etedben. — Jó öregem — mondta Orlando —, benned a régi szép korok hűsége él. Nem való vagy te a mai világba. Menjünk hát együtt és mielőtt ifjúkori béredet elköltjük, majd csak talál-
lok valami módot, hogy mindkettőnket eltartsam.”⁴

A régi idilli, patriarchális világnak a képe rémlik fel Orlando és Ádám kettősében. Más és más jelentőséget kap azonban a drámában és a mesében. Míg Shakespeare-nél a számára egyre becstelenebbé váló világ elleni tiltakozás fejeződik ki (1599-ben vagyunk), addig Mary-nél — nyilvánvalóan bátyja helybenhagyásával vagy ösztönzésére — ebben a túlhangsúlyozott epizódban valamilyen nosztalgiát érzünk a romlatlan erkölcsök után. A gonosz és jó morális ellentétének a hangsúlyozását, úr és szolga ellentétének tagadását. Még két évtized sem múlt el a francia forradalom óta, nosztalgiával vegyes rémülettel tekint a feltámadt tengerre a romantikus írók egy része. Valamilyen kétségbeesett igyekezettel próbálják a társadalmi ellentéteket pusztán morális ellentétekre átfordítani.

„Micsoda megható példák vannak hű szolgálókról, akik urukért feláldozták magukat! Mily szépen rajzolt ilyeneket Shakespeare! A hűség ilyen esetben egy nemes lélek törekvése, hogy hasonlóvá váljék egy magánál nagyobbhoz. Tartós ragaszkodással és szeretettel a szolga hasonlóvá válik urához, akinek máskülönben joga van, hogy csak megfizetett rabszolgának tekintse őt. Sőt ezek az erények csak az alacsony osztálynak valók: nem nélkülözheti őket és illenek hozzá.”⁵

Goethe hőse, Wilhelm Meister medítál ily módon. Patriciusi göggel von morális határokat is a felső és alsó osztályok közé, illetőleg morális alapozást ad az emberi egyenlőtlenségen alapuló társadalmaknak, hogy így természetesebbnek, elfogadhatóbbnak tűntethesse ezt fel. Ha nem is sorolhatjuk Goethét egyértelműen a romantikus írók közé, már a francia forradalom után megformált (1796) hősenek medítálása egy bizonyos romantikus attitude-öt, ebben az esetben Lamb, Wordsworth nézeteivel egyezőt vetít előre.

A vígjátékok közül legsikerültebbnek talán *A velencei kalmárt* mondhatjuk. Két szálal vezet végig Mary. Antonio és Shylock alkuját, Portia és Bassanio szerelmét. Helyesen ismeri fel, hogy a novella kulcsjelenete csak a törvényszéki jelenet lehet, hiszen a konfliktus itt oldódik meg, itt szabadul meg Antonio képtelen adósságától. A drámában ez pusztán egyetlen jelenet, Mary viszont az előzményeket rövidre fogja s a törvényszéken történeteket dolgozza ki pontosan, dialógusról dialógusra, itt próbálja meg jellemezni a szereplőket. (Természetesen neki csak itt van erre módja, Shakespearenek rendelkezésére állt az egész darab.)

Mintha ösztönösen rájött volna Mary a novellaszerkesztés lényegére, a konfliktus rövid exponálása után a megoldás szempontjából jelentős mozzanatként szenteli minden sorát.

Formailag tehát a sikerült történetek közé sorolhatjuk *A velencei kalmárt*, eszmeileg azonban már nem. A dráma legjelentékenyebb alakjából, a sokoldalúan megformált, nagy szenvedélyektől fűtött, üldözött Shylockból nem marad más, csupán egy gonosz zsidó uzsorás, akitől minden nemes emberi érzelm távol áll. Shakespeare minden hibája mellett is indokolt-nak látja Shylock kegyetlenségét, azaz maga indokolja. Antoniót egyre-másra érik a veszteségek s egy ismerős kereskedő, mikor Shylockkal beszél erről, annak a reményének ad kifejezést, hogy Shylock nem ragaszkodik majd Antonio húsához, hiszen semmire sem lenne jó. Az uzsorás ekkor így felel: Halat foghatok vele. „Ha mást nem hiszel, hiszel a bosszúmat. Lepocskondiá-zott és elütött egy félmilliótól. Nevetett, ha vesztettem; csúfolt, ha nyertem; gyalázta a népemet, megakadályozta az üzleteimet, hűtötte a barátaimat, fűtötte az ellenségeimet — és miért? Mert zsidó vagyok. Hát a zsidónak nincs szeme? a zsidónak nincs keze, szervezete,

⁴ i. m. 65.

⁵ Goethe, Meister Vilmos tanulóvei. II. kötet 13. Benedek Marcell fordítása.

érzéke, érzelme, szenvedélye? nem ugyanaz a táplálék táplálja, nem ugyanaz a fegyver sebszi, nem ugyanaz a baj bántja, nem ugyanaz a gyógyszer gyógyítja, nem ugyanaz a tél és nyár hűti és hevíti, mint a keresztényt? Ha megszártok, nem vérzünk-e? ha csiklandoztok, nem nevetünk-e? ha megmérgeztok, nem halunk-e meg? és ha meggyaláztok, ne álljunk-e bosszút? Ha mindenben hasonlítunk rátok, ebben is hasonlítani fogunk...”⁶

Megkeserült gyűlölet, bántott emberi önérzet hangja csendül ki a bosszúsómozgás uzsorásból, Marynél mindebből csak a kegyetlen zsidó marad meg, aki „nagy buzgósággal élesztett egy hosszú kést”.

*

Mindaz a torzítás, hiányosság, amit a komédiákból írt történetekben érzünk, hatványozottan jelentkezik a tragédiáknál. Lear történetét vegyük először sorra. Lamb Shakespeare tragédiáiról írt tanulmányának alaptétele az, hogy színpadi előadásra valamennyi tragédia alkalmatlan a nagyhőfokú érzelmek, a bonyolult mondanivaló, a nagyszabású hősök miatt. Többek közt a Lear-ről is kijelenti, hogy előadása „teljességgel lehetetlen”.

Ennek megfelelően érthetővé válik előttünk, hogy miért egyszerűsíti a Lear mondanivalóját, cselekményét, hiszen a gyermeki lélek számára az ilyen intenzitású érzelmek valóban felfoghatatlanok. Egyszerűsíti a bonyolult cselekményszöveget, elhagyja a Gloucester szálát. S már evvel szinte megsemmisíti a Lear nagyerejű, általános érvényű mondanivalóját, egy ostoba, hiszékeny király és hálátlan gyermekeinek a történetévé degradálja, valamilyen hamis értelemben vett általános tanulság érdekében az emberi rosszról. A dráma egyik tetőpontja a III. felvonás viharjelenete. Lear az emberi nyomorúság legmélyén áll, nemcsak fizikai, hanem lelki értelemben is. Hite az emberekben, családjában, az emberi hűségben és szeretetben semmivé vált. Megbomlott elmével, keserű szívvel bolyong a pusztában s hadakozik a viharral, a természet erőivel:

„Fujj szél, szakadj meg, fujj, dühöngj. Vihar
S zápor omoljatok le, míg a tornyot
S a szélvitorlát elsüllyeszítetek.
Ti gondolatnál gyorsabb kéntüzek,
Kengyelfutói a tölgyhasgató
Mennykőnek, hamvasszátok el
Ez ősz fejet. Világot rengető
Villám, döngesd laposra e kemény
Kerek világot. Rombold el a
Természet műhelyét s egyszerre fojts meg
Minden csirát, miből a hálátatlan
Ember keletkezik...
Bőgj, ahogy birsz, hullj zápor; tűz, okádj!
Tűz, zápor, villám, szél nem lányaim.
Titeket én nem vádolkak elemek
Kegyetlenséggel. Én nektek soha
Nem adtam országot, nem hittalak
Leányaimnak, nem tartoztok szót fogadni.
Teljék be hát borzasztó kedvetek.
Itt állok rabszolgátokul, szegény,
Kór, gyenge, megvetett öreg.
És mégis szolgalelkű udvaroncnak
Kell hogy nevezzetek, kik elfajult
Két lányaimmal frigyesülve, ádáz
Hadat viseltek egy fej ellen, amely
Agg és fehér, mint ez. — Ó ez gyalázat!”⁷

Lamb így tolmácsolja e sorokat: „Vad szél fújt, az eső és a vihar növekedett, amikor az öregember elrohant, hogy megküzdjön az elemekkel, mert azok sem olyan durvák, mint lányainak gonoszúsága. Köröskörül sok mérföldnyire alig akadt egy bokor, s itt a pusztán szemben a vihar dühével, a sötét éjszakában bolyongott Lear király és dacolt a széllal és mennydörgéssel; rászólt a szélre, hogy fújja be a földet a tengerbe, vagy dagassza meg a tenger hullámain, amíg elárasztják a földet és nyoma sem marad annak a hálátlan állatnak, ami az ember.”⁸

⁶ Shakespeare, A velencei kalmár. III. felv. 1. szín. Ford.: Vas István.

⁷ Shakespeare, Lear király. III. felv. 2. szín. Ford.: Vörösmarty Mihály.

⁸ Shakespeare mesék. Bp. 1955. 123.

Nem kérjük számon az idézett részlet költői nyelvének szépségét, plasztikusságát nem akarjuk Lamb szövegéhez mérni, de a nyelv fenségét, Lear tragikus helyzetének pátoszát — mégha gyermekek számára is írta a történetet — érzékletesebben kellett volna megfogalmaznia. Lear örülségében frigyessülni látja a természeti erők háborgását az emberi gonoszszággal, s ezért a vélt igazságtalanságot hadakozik velük. „Rászólt a szélre” milyen erőtlén, shakespeareien kifejezés. Nemcsak e nyelvi kép erőtlensége bosszantja az olvasót — természetesen azt, aki már ismeri az igazi Shakespeare-t —, de az is, hogy nem érezte Lamb, Lear nyomorúságához, dúlt lelkiállapotához mennyire nem illik az a hétköznapi szó. Talán itt és az ehhez hasonló nagy hőfokú helyeken érezzük legerősebben azt a csalódást, kiábrándulást, amit Illés Endre találón legendák halálának nevezett. Hol van az íze, zamata, keserve és embersége az idézett shakespeare-i dikciónak. A természetben és Lear lelkében dúló félelmetes erejű viharból még annyit sem ad Lamb, amennyit az érzelmek, szenvedések iránt fogékony gyermeki lélek fel foghat. Bár paradoxul hangzik, az epikus ábrázolásnak itt drámaibbnak kellene lennie. Vét a dráma ellen Lamb szerkezetileg is. Még mielőtt szükséges lenne, felfedi Goneril és Regan álnokságát, s evvel tompítja a Lear és lányai közti későbbi összeütközés erejét. „Goneril . . . elmondott még egy sereg ilyen fogadkozást, csupa olyasmit, amit könnyű színelni, ha nincs mögötte igazi szeretet . . . Regan-t ugyanabból a kongó ércből gyúrták, mint nővérét, vallomása egy jottával sem maradt el az előző mögött . . .”⁹

Annál kevésbé hallgathatjuk ezt el, mivel a kisepikai formáktól éppen nem idegen a drámai szerkesztés, a konfliktus kiélézése, csattanós helyzetek, csattanós befejezés megteremtése. Mint az előbb láttuk, Lamb rögtön megmagyarázza szereplői tetteinek indítókait s evvel az esetek többségében elveszi az éles, az olvasót megdöbbentő, hatásos összeütközés lehetőségét.

*

Lear király históriájáról lapozunk a dán királyfi történetére. Hamlet sodoldalúan megformált alakja sugározza a humanista eszmék teljességét, az igaz emberséget. A zsarnok és a vele szemben álló eszményi, legális uralkodó konfliktusán túl — ami a dráma születése pillanatában eleven és aktuális kérdés — a szerző, hőse belső indulatainak zajlását, összecsapását is ábrázolja; végigkíséri gyötrelmes útján a végső célíg, Claudius meggyilkolásáig, bizakodva Hamlet ügyének igazában, megosztva kétségeit a gyaló, romlott világ fölött. Az ifjú herceg története még nehezebb feladatot rótt Charles-ra, mint a tragédiák általában, mert Hamlet az emberi lélek legrejtettebb mélységeit, az egyén magavizsgálását, a külvilágról alkotott véleményének teljességét s annak változását nagylélegzetű monológokban tárja fel. Lamb epikus megoldása nem alkalmas ezeknek a monológoknak a beiktatására, s Hamlet meséjének éppen az az egyik hibája, hogy mégis megpróbálkozik ezzel. Különösen ott bántó a történetbe való beszövésük, ahol Shakespeare szavaival próbálja tolmácsolni Hamlet gondolatait. A tragédiák emelkedett témája, érzelmi telítettsége, feszültsége megkívánja a nagypátoszú, költői stílust, Lamb prózájában azonban kiemelkedik, feltűnik, de ugyanakkor disszonánsan hangzik a Shakespeare-i drámai dikció. Különösen a színészek bemutatkozó előadása utáni szavaknál bántó ez a stílusellentét. A herceg előtt Priamus király halálát s feleségének, Hecubának szívet-tépő fájdalmát játsszák el. Hamlet megrendülten figyel az előtte pergő jelenetre, hiszen már hosszú ideje nehezedik rá a bosszú feladata, hosszú gyötrődések állnak már mögötte . . . s nem jutott elhatározásra. A pillanatnyi lélektani szituáció készíti arra, hogy a tragikus történet után saját tragédiáját is meghányja-vesse:

„Ó, mily gazember s pór rab vagyok én!
Nem szörnyűség az, hogy lám, e színész,
Csak költeményben, álom-indulatban,
Egy eszmeképhez úgy hozzátöri
Lelkét, hogy arca elsápad belé,
Könny ül szemében, rémület vonásin
A hangja megtörik, s egész valója
Kiséri képzetét? S mind semmiért!
Egy Hecubáért!
Mi néki Hecuba, s ő Hecubának,
Hogy megsirassa? Mit nem tenne még,
Ha szenvedélyre volna oly oka,
Mint van nekem? . . . De én,
Lágy szívű, bárgyu gaz, bujkálok egyre,

⁹ i. m. 114.

Álomszusikként, nem lendítve semmit ;
Még szólni sem merek — nem oly királyért,
Kinek sajátján, s drága életén
Gonosz rablás esett . . .”¹⁰

Lamb helyesen érzi meg, milyen indulatot kavarázó hatása van a színészek előadásának, de saját szavait Shakespeare-ével tűzdeli, s így próbálja idézni hőse forrongó érzelmeit : „E jelenet hatására Hamlet elgondolta, hogyha e színész csak *költeményben, álomindulatban, úgy hozzá-törli lelkét egy eszmeképhez*, hogy megsírat valakit, akit sohasem látott . . . micsoda tompaság tőle, akinek valóságos oka és ösztönzése van a szenvedélyre, hiszen meggyilkolták valódi királyát és édesapját, és mindez mégis oly kevéssé indította meg, hogy *bosszúja mindaddig, úgy-látszik, aludt a tunya, sáros feledésben.*”¹¹

A költői és prózai, drámai vagy epikai műfajok stílusa bizonyos határok között mozog, ezeket a határokat éppen a műfaj sajátos lehetőségei vonják meg, határozzák meg. Az is bizonyos, hogy a stílus elő kell hogy segítse a mű mondanivalójának, szerkesztésének, jellem-ábrázolásának, világos kifejtését. A homogén művészi — költői vagy prózai — stílus összetartó ereje a műalkotás egészének.

A Hamletből s a Lamb testvérek valamennyi történetéből két írói egyéniség, két stílus néz ránk, s mert szinte felmérhetetlen a távolság az írásművészet egyik fejedelme s Lamb kissé szürke írói egyénisége között, sokszor fájón bánt a stílusellentét.

A másik sarkalatos tévedés — ha szabad az író meggyőződését hosszú évek múltán tévedésnek nevezni — Hamlet alakjának a tolmácsolása. Shakespeare hőse kételyeinek, ingadozásának, tettekreklenségének és tette restségének legapróbb rugóit is feltárja előttünk. Kétségtelen, hogy a humanista dán királyfi alakját a drámában fellelhető teljes bonyolultságában nem lehet mesének megírni, de azt azért jellemző tünetnek fogadhatjuk el, hogy Lamb végig Hamlet jellemének gyengeségét, határozatlanságát, melankóliáját emeli ki : „ . . . a szűgyenkezés anyja házassága miatt, mélységes mélabúval felhőzte be ezt az ifjú herceget s egész jövedve és tetszetős külseje veszendőbe ment . . . Hamlet már ezelőtt is gyöngye volt és csüggedt, az a rémület pedig, amit a szellem látványa okozott érzékeiben, majdhogy megtévelyítette . . . Miközben ilyen határozatlan volt, színészek érkeztek az udvarhoz . . .”¹²

A cselekvésre képtelen, melankólikus, csüggedt, saját énjét és érzelmeit analízáló Hamlet nem csupán Lamb-nél bukkan fel ; az individuum benső lelkiségével, lehetőségeivel foglalkozó romantika elképzelése nyomán formálódik ilyené.

E néhány példa is megmutatja a Shakespeare mesék lényeges jellemzőit. Kétségtelenül nagyobb feladatot rótt Charles-ra a tragédiák meséjének megformálása, mint Mary-re a komédiák. Már a műfaj és az olvasóközönsége sem enged meg olyan magasfokú feszültséget, mint a tragédia, vagy egyáltalán a dráma. Érthető, ha a legremekebb tragédiáknál vagyunk a legelégedetlenebbek. Sikerültebbnek tetszenek a komédiák történetei s ezt valószínűleg avval is magyarázhatjuk, hogy Mary nem élt annyira Shakespeare bűvkörében, mint Lamb. Ő merészebben, szabadabb kézzel nyúl a drámákhoz, Charles viszont nem szabadulhat Shakespeare varázsától. Saját egyénisége nem bomlik ki, vagy legalábbis nem teljesen, Shakespeare-t pedig nem másolhatja büntetlenül.

*

Nyilvánvaló, hogy Lamb esztétikai, világnézeti meggyőződésének megfelelően egy magában kialakított Shakespeare képhez formázta a meséket. A kulcsot az 1811-ben, Shakespeare tragédiáiról írt tanulmánya adja meg.¹³ A tanulmány alaptétele — mint említettük — az, hogy Shakespeare drámái előadhatatlanok. Valamennyi, mert zárószavában az elmondottakat a komédiákra is vonatkoztatja. Ezt avval indokolja, hogy az érzelmekre ható, külsőséges eszközökkel dolgozó színpadi előadás hamisít, nem segít hozzá Shakespeare megértéséhez. Erre csak az egyén, az intellektus képes. E tézis és antitézissel támasztja alá Lamb az alapgonddal, s bármilyen új kérdést vet fel egyes drámák, speciális problémák vizsgálatánál, újra meg újra ez csendül vissza.

Shakespeare-ből, nyilván nem szándékosan, romantikus zsenit formál, aki az egyszerű emberek számára lényegében felfoghatatlan. Többszöri színpadi előadás után „saját kárunkon tapasztalhatjuk” írja, „hogy ahelyett, hogy egy eszmét fogtunk volna fel, egy csodálatos láto-

¹⁰ Shakespeare, Hamlet. II. felv. 2. szín. Ford. : Arany János.

¹¹ Shakespeare mesék. Bp. 1955. 244.

¹² i. m. 238—242—244.

¹³ Charles Lamb, On the Tragedies of Shakespeare, Considered with Reference to their Fitness for Stage Representation. London, 1811. Idézett kiadás (pp. 112—130. vol. I.).

mást tettünk anyagszerűvé, vontuk le a hús és vér színvonalára. Megfoghatatlan lényeket keresve, egy álmat szalasztunk el.”¹⁴

Lamb számára e sorok szerint az igazi Shakespeare — nem a meséké — „csodálatos látomás”, „megfoghatatlan lényeg”, „álom”. Ilyen és sokszor még ennél is absztraktabb művész Shakespeare a romantikusok számára, aki igazolja zseni elméletüket, aki az irracionális, irreális felé tör drámaiban, a nagy pátosz, lobogás, szenvedély művésze.

Bármilyen nagy érdeme is a romantikusoknak, hogy Shakespeare-t újra felfedezik, hogy a klasszicizmus merev zártságával szembeállítják szabadságát, téren és időn áttörő művészetét, bármilyen nagyszerű részletigazságokat bontanak ki a Shakespeare-i életműből, közelítésük majd mindig idealista alapozású marad s így a leglényegesebb pontokon hamisítják meg. Hogyan lenne Shakespeare megfoghatatlan lényeg, mikor egész London tapsolt neki, nemcsak Erzsébet és Jakab udvara, Southampton grófja, hanem a londoni nép is, mely éppen a hús és vér valóságát, az életet érezte meg műveiben.

Lamb a misztikus, érthetetlen zseni rajzát a moralizáló, filozofáló író képével teljesíti. „Lehet, hogy paradox állítás, de nem tudok változtatni azon a nézetemen, hogy valamennyi drámaíró munkáit összevéve, talán Shakespeare szánta legkevésbé színpadi előadásra a drámaírt.”¹⁵

Meghökkentő a megállapítás, hiszen nemcsak a mi napjainkban, hanem már Lamb előtt is néhányan — pl. Lessing — Shakespeare-ben a vérbeli színpadi szerzőt, a polgári dráma őseit vélték felfedezni. A következő mondatok azonban felfedik az igazi szándékot. „Megkülönböztető kiválóságuk okozza, hogy ilyenek. (Ti. előadhatatlanok.) Oly sok van bennük, ami a játék határain túl van, amivel a szemnek, hangnak, mozdulatoknak semmi tennivalója.”¹⁶

A drámák megkülönböztető kiválóságait — a szellem benső tevékenységének, az emberi szenvedélyek titkos rugóinak rajzát, feltárását, magas morális mondanivalójukat Lamb az olvasó intelligencia számára tartja fent, mivel szerinte a tömeg nem képes ezek mélységét, igazságát felfedezni. Természetesen, bármilyen sok kívánnivalót is hagyott maga után a korabeli színészi játék — s ez irányú bírálatában, a természetellenes, deklamáló játéktílus, a primitív színpadtechnika elvetésében Lambnak igaza van — annyira nem volt rossz, hogy ne sugárzódott volna belőle még a hibákon keresztül is egy eleven kor valósága. Lamb is érzi ezt, de egy finnyás mozdulattal eltolja magától; — különösen a királydrámák véres, nyomasztó légköre, a tragédiák sötétsége sugallja ezt a gesztusát. „Kínosan és kényelmetlenül érint bennünket a valósághoz való túl erős hasonlóság s elrontja mindazt az örömet, melyet a könyv szavai — ahol a megtett cselekedetek sohasem nyomasztanak a jelenvalóság fájdalmas érzésével — okoznak; ezek a dolgok inkább a történelemhez tartoznak, — valamihez, ami elkerülhetetlenül volt és elmúlt, ha egyáltalán van valami köze az időhöz. Az olvasáskor értelmünk csupán a költészetről, a fenséges képekről vesz tudomást.”¹⁷

Shakespeare költészetéből Lamb álmvilágot csinál, a valóságos életet és az igazi „költészetet” két egymást kizáró dolognak fogja föl, kissé a XIX. századi l'art pour l'art költőinek előfutáraként. A drámai műfajok, de különösen a tragédia igazi funkcióit, értelmét és célját tagadja meg. Shakespeare nem a fellegekben járó költészet apostola, hanem az életé, ő igenis akarja, hogy az emberi gonoszság láttára „kényelmetlenül” érezzék magukat hallgatói, igenis akarja, hogy az emberi indulatok, cselekedetek vihara felkavarja, nyugtalanítsa nézőit. Shakespeare hitt abban, hogy közönsége megérti Hamletet és megérti Othellót.

Természetesen a tragédiák aprólékos vizsgálatában igen sok ma is megszívlelendő észrevételt tesz. Helyesen elemzi Hamlet és Ofélia szerelmét. Megmutatja, hogy Shakespeare nagy bűnözői — III. Richard, Jago, Macbeth — nem csupán gazemberek, gyilkosok, csálók — a korabeli színpadon így játszották őket —, hanem sokrétűen megformált nagyszerű jellemek, akikben bűneikről megfedkezve, az ambíciózus, minden korláton keresztültörő emberi értelem tevékenységét csodálja. A tragédiák közül különösen a Lear áll hozzá közel, s igen élesen bírálja a Tate-féle átdolgozást. Természetesen úgy látja, ez a happy-endes hamisítás is az ő meggyőződését támogatja, az eredeti Leart nem lehet színre vinni.

Az Othello elemzésében leplezés nélkül tör elő Lamb szubjektív elfogultsága, nem tudja megbocsátani a színpadi Othellónak a színét, s jöllehet elismeri erőnyeit, valami visszataszítóan lázító talál Othello és Desdemona szerelmi enyelgésében és házasságában. És ekkor — minden esetre Othello védelmében, később majd a természetfölötti figurák hihetősége érdekében — kanyarodik vissza kedvenc tételéhez, olvassuk és ne nézzük Shakespeare-t.

*

¹⁴ i. m. 114.

¹⁵ i. m. 115.

¹⁶ i. m. 114.

¹⁷ i. m. 127.

Lamb a XIX. század elején nem állt egyedül Shakespeare-rajongásával. Röviden erről a kultuszról is szólni kell. A XVIII—XIX. századforduló európai irodalmának nagy élménye a romantika. Nem feladatunk, hogy a romantika kialakulásának, a romantikus tendenciák kibontakozásának útját megrajzoljuk. Csupán annyit jegyünk meg, hogy a romantikát, történelmi kialakulásának ismeretében nem tartjuk a realizmus ellentétének, a romantikus és realista írói látásmódot, stílusirányt egymást teljességgel kizárónak.

Ha a romantika kétarcúságának tétele igaz, akkor ez csak megerősíti ezt a véleményt. Nagyszerűvé, — a mi számunkra legalábbis — akkor válik a romantika, amikor bizonyos pontokon a realizmusba torkollik. A romantika és realizmus sajátos egybeszövődése, találkozása eszmei indítatású, oly módon, hogy a romantikus művészi látás és ábrázolásmód a reális társadalmi tendenciák, haladó törekvések felismerésének szolgálatába áll. Elég ha csak Shelley, Hugo, Puskin, Vörösmarty példájára gondolunk. Annál is inkább lehetséges ez, mivel a romantika nem csupán eszmei, világnézeti, hanem formai, stílusirányzat is.

„A romantikát... egyszerre leküzdeni, s a nagy realizmus egyik mozzanatává tenni...”¹⁸ mondja Lukács György, — s ez talán azt jelenti, hogy az európai romantika tulajdonképpeni ideológiai alapja, a francia forradalom elleni harccal, a fejlődő kapitalista társadalom elől a múltba menekülő világgal kell szembezállni s a nagy romantikának a felvilágosodáshoz és humanizmushoz kapcsolódó eszméit, új stílus elképzeléseit, az emberi élet teljes ábrázolására törvényait kell megtisztítani s művészi tökélyre emelni.

A romantika kétarcúsága Shakespeare tisztelőinél is fellelhető s Lamb tanulmányai is világosan mutatják, hogyan hamisították Shakespeare-t a romantikusok a maguk képére. Ez a hamisítás az esetek többségében a romantikus eszmény és valóság közötti diszharmonióból, a valóság felé való egyidejű vonzódásból és taszítódásból ered. Vajon Lamb nem azért tiltakozik a színpadi előadás miatt, mert túlságosan emlékezteti a valóságra? Míg ha olvas, az elvont eszmék világában maradhat?

A romantikusok ilyen vagy olyan indokolással saját művészetük előfutárát látják Shakespeare-ben — szenvedélyességében, pátozában, a költészet kialakult, merev szabályait halomra döntő ars poetikájában. Bjelinszkij szerint Shakespeare azok közé az írók közé tartozik, akik megadják a művészetnek azt a méltóságát, amelyet „megaláztak és meggyaláztak a francia klasszikusok.” A klasszicizmus kiűzte az alacsonyrendű természetet a művészetből; a romantika, egyebek közt a természetrajongás apoteózisa. Ez a találkozási pont azonban nem elég nekik s választott elődjüket a romantika misztikus, sokszor már valóságellenes fellegei közé emelik. Shakespeare költészete az élet, a romantikusok életeleme a költészet s ezen a közvetett úton, elrajzolva, eltűnve jut el hozzájuk a valóság. Lamb tanulmánya a romantika Shakespeare-jét sejteti meg, akit meséiben „érthetővé” akar tenni, de éppen a valósággal — akár „csak” a drámák valóságával sem mer szembenézni s így szükségszerűen meghamisítja. Ezt láttuk a velencei kalmárban, ahol a jó Antonio és a kegyetlen zsidó ellentétét nem adott társadalmi helyzetükből, hovatartozásukból magyarázza, ez variálódik az Ahogy tetszik tolmácsolásában is. A szociális vagy esetleg csak világnézeti ellentétek etikai ellentétekbe csapnak át s ennek eredményeként minden történetben ott kísért a tételes megfogalmazott morális tanulság. Pericles szenvedéseinek történetét így summázza: „Így hát Periclesben, feleségében és leányában nevezetes példáját láttuk a balsors ostromolta erénynek — mert az *ég a szenvedésen keresztül tanítja türelme és állhatatosságra az embereket — de ez az erény végül is szerencsésen diadalmas-kodott a változás és a sors fölött...*”¹⁹

Am Cordélia sorsa is a „balsors ostromolta erény” története, türelme mégsem vezet diadalhoz: „... szomorú igazság, hogy az ártatlanság és a jámborság nem mindig jár eredménnyel ezen a földön... Így hát az *ég* ifjúkorában magához vette ezt az ártatlan hölgyet, miután a gyermeki kötelességtudás csodálatos példáját mutatta be benne a világnak.”²⁰

Lamb nyilvánvalóan érzi a Lear lázító hatását. Ezt a mesében tompítja, de ugyanakkor nem ábrázolt olyan elevenen, meggyőzően, hogy a tételes megfogalmazást elhagyhatná. Természetesen figyelembe kell vennünk, hogy a gyermeki értelem bonyolultabb cselekménynél nyilvánvalóan nem képes absztrahálni, világosan leszűrni a tanulságot. Fiatal olvasóira való tekintettel tehát bizonyos mértékig indokolt ez a megoldás, hozzátéve azt, hogy a mesék morálja egyes tételeiben a romantika retrográd képviselőinek a hitvallása.

A mesékről szólva, az Ahogy tetszik esetében Goethe és Lamb, lényegében egyező véleményről számolhattunk be. Nem szerencsés dolog Goethét, mint a visszafelé mutató romantika képviselőjét mutatni be, hiszen a goethei romantika igen ellentmondásos s ő maga a romantikát egyáltalán elvetette. De a romantika eszmei kétarcúságának megfelelő kettős Shakespeare arcképet éppen Goethe és Bjelinszkij írásaiból — itt csak Hamlet elemzéseikre támaszkodva — emel

¹⁸ Lukács György, Balzac, Stendhal, Zola. Bp. Hungária. 116.

¹⁹ Shakespeare mesék. Bp. 1955. 282.

²⁰ i. m. 127.

hetjük ki. Bjelinszkij bontja ki világosan Hamlet jellemét, a mű mondanivalóját, mégpedig úgy, hogy „A shakespearei hős ingadozásának magyarázatában a súlypontot Hamlet jelleméről, annak világnézetére helyezte át, a hamleti gondolatok tartalmára. A hős gyengeségét nem kötelességének nem teljesítése teszi, hanem az ellentmondás, amely Hamlet életideálja és életkörülményei között van...²¹

Ingadozása tehát nem jellemgyengeségből ered — a drámában több esetben is bizonyoságot tesz elhatározó képességéről, bátorságáról... hanem abból a szakadékból, amely az élet és Hamlet humanista eszméi között van, abból, hogy egyedül áll, nem tud támaszra lelni. A dráma alapkonfliktusa lényegében Hamlet egyedülvaló, szubjektív konfliktusa, egyedül kell megharcolnia magával és a külső valósággal is. Goethe a külső körülmények mellőzésével csupán a hős jellembeli adottságait, gyengeségét emeli ki, magyarázza: „... nagy tett nehezedik egy tetterre nem született lélekre. Úgy találom, hogy végig ebben az értelemben van kidolgozva a darab. Itt tölgyet ültetnek egy drága edénybe, melynek csak kedves virágokat lett volna szabad magába fogadnia; a gyökerek szétterjednek, az edény megsemmisül.

— Egy szép, tiszta, nemes, fölötté erkölcsös lény, melyben nincs meg a hősöket alkotó érzéki erő, tönkremegy olyan teher súlya alatt, melyet sem viselni, sem ledobni nem tud; minden kötelesség szent előtte, ez túlságosan nehéz. Lehetetlent követelnek tőle, — nem olyasmit, ami magábanvéve lehetetlen, hanem azt, ami neki lehetetlen.”²²

A hasonlat költői, de a hőst egyoldalúan, metafizikusan világítja meg. Összevetve Lamb meséjének Hamletjével, világos, hogy az ő képe is Goethét támogatja, erősíti.

Még egy-két szót a Shakespeare mesék műfajáról. Jószerivel meg sem, határozhatjuk, bár a kispikapai formák közül kétségtelenül a novellához állnak legközelebb. Az is bizonyos, hogy nem pusztá kivonatolásról van szó, hiszen Lambék átforgatták, újra alkották a történeteket. Babits Az európai irodalom történetében így ír a Lamb testvérek munkájáról:

„A Shakespeare mesék... világszerte kedvelt és bűbajos könyv: egy-egy novella Shakespeare minden drámájából. A vígjátékokat Mary „dolgozta”, a tragédiákat Charles. Szépirodalom ez, vagy mi? Egy neme tán a műfordításnak? A költészetben minden szabad (kivéve a mediocribus esse).”²³

Jóllehet ő is a novella mellett tör pálcat, érzi, hogy nincs műforma, amelynek igazán a mércéje alá állíthatnánk a kötetet és ha már Babitsról van szó, csodálatos dolog, hogy rendkívüli irodalomérzékenységgel nem vette észre éppen a mesék középserűségét.

*

Talán túlságosan szigorúnak, elmarasztalónak tűnik mindaz, amit a Shakespeare mesékről mondtunk. Valószínűleg azért, mert maguknak a drámáknak a magasából vizsgáltuk a történeteket. Távrolról sem ez volt a célunk, hogy kiközösítsük a könyvtárakból, kivegyük a gyermekolvasók kezéből. Bizonyos, hogy a nagy drámákhoz még fel nem érő fiatal olvasók számára — akiket jóelőre hozzá akarunk édesgetni Shakespeare-hez — megadja az első tájékoztatást, felébreszti az érdeklődésüket. Ilyen értelemben tehát hasznos szolgálatokat tehet. Megsejtethet például egy-egy remekbeszabott figurát, a shakespeare-i nyelv ízét, zamatát. De ezen túl, a drámák olvasása, színpadi előadása után újat, örömet nyújtani nem tud, inkább, mondjuk ki, bosszant. Aki csak a meséket ismeri, ámulhat a Shakespeare-i nagyság felett, aki azonban már meglátta az igazi Shakespeare-t, — s itt nyilvánvalóan a felnőtt olvasókra gondolunk, Mary és Charles Lamb rajongó, de kissé gügyögő tolmácsolását láthatja bennük. A Shakespeare mesék tehát valamiféle praeludium Shakespeare-hez. Ennél nem kevesebb, de nem is lehet több.

*

Függelék. Charles Lamb magyarországi pályafutását csupán adatszerűen kívánjuk ismertetni, mivel szorosan véve nem kapcsolódik a tanulmány tárgyához, viszont az eddig megismert anyagot közölni szeretnénk.

Lamb hazánkban is a mesékkel vált ismertté. Első valószínű fordítója Mihály József 1879-ben a teljes kötettel jelentkeztek. Nem tartja magát Lamb-ék sorrendjéhez, külön sorakoztatja egymás mellé a komédiákat, színműveket, tragédiákat. Egészen 1949-ig ezt a fordítást adták ki újra meg újra.

A két nyelvű klasszikus könyvtár sorozatban, 1920-ban Plechl Béla fordításában megjelent külön *A vihar*. Rövid egy év múlva új Lamb munkával ismerkedhetett meg a magyar

²¹ Fridlender, Bjelinszkij és Shakespeare. Bjelinszkij c. cikkgyűjtemény, 1949. Moszkva.

²² Goethe, Meister Vilmos tanulóévei. II. köt. 40. Ford.: Benedek Marcell.

²³ Babits, Az európai irodalom története. 414.

közönség — az Odysseus viszontagságai-t Böszörményi Dezső fordította. Lamb ezt a történetet a Shakespeare mesékhez hasonló megoldással az Odysseia alapján írta.

A magyar kritikai irodalom szinte egyáltalán nem vett tudomást Charles Lambról — legalábbis az eddigi munka során ez derült ki. Mihály utószavát említhetnénk meg s a világ-irodalom vagy angol irodalom áttekintését célzó művek rendszerint csupán néhány mondatos utalását. (Szerb, Babits, Benedek, Halász...)

A Mihály-féle munka meglehetősen elavult, ami ebben az esetben nem annyira a fordító, mint a kortárs Shakespeare tolmácsok gyenge megoldásainak eredménye. Ideje volt hát, hogy egy új, a legújabb Shakespeare fordítások eredményeit felhasználó kiadás készüljön. Ez 1955-ben is történt. Az Ifjúsági könyvkiadó megjelentette a Shakespeare meséket Vas István fordításában. Vas István Lamb tolmácsolását az új magyar fordítások eredményeire alapozza. Gondos, hozzáértő munka, mégis akadt olyan vélemény, hogy Vas fordítása erőltetetten régieskedő. A régelbi nyelvi formák megőrzésének védelmében Lamb előszavát idézzük. Itt azt írja, hogy igen óvatos gonddal kezelték Shakespeare szövegét, nehogy megtörjék „a gyönyörű shakespeare-i angol nyelv varázsát: ezért mindenütt, ahol csak lehetséges volt, *elkerültük az olyan szavak felhasználását, melyek ő utána kerültek NYELVÜNKBE.*”²⁴

Nem is annyira a régieség, mint a költői, lírai képek sokszor meggondolás, válogatás nélküli átültetése üti meg a mai olvasó szemét. Erről a tanulmányban bővebben beszélünk, s a „felelősség” itt természetszerűen a fordítót terheli. Vas István híven olvasztja a magyar Shakespeare szöveget a mesébe ott, ahol Lamb is így tett.

A szláv hatás kérdése a román jésített mássalhangzókorreláció kialakulásában

FODOR ISTVÁN

Tamás Lajos¹ bírálat alá veszi Petrovici² román nyelvész elméletét, amely szerint a mai román nyelv (a szerző itt első sorban az irodalmi és köznyelvet érti) írásban *ea* és *oa* diftongussal jelölt hangkapcsolatait nem diftongusnak, hanem a megelőző mássalhangzó jésített, illetve kerekített ejtési színezetéhez járuló *a* magánhangzónak kell tekinteni, s ennek megfelelően a román nyelvben jésített-jésítetlen és kerekített-kerekítetlen mássalhangzókorreláció van.

Tamás kimutatja, hogy ez az elmélet tarthatatlan, mert a korrelációk igazolására felhozott szó párok nagy része elfogadhatatlan, tekintettel arra, hogy Petrovici részben köznyelvi tényeket állít szembe nyelvjárásiakkal, részben különböző mondathangtani helyzetben levő adatokat vet össze.

Szeretném az alábbiakban Petrovici nézeteit, amelyet egyébként a román nyelvészek sem fogadnak el egyöntetűen fonetikai indokok miatt, más oldalról is megbírálni.³ Petrovici a jésített-jésítetlen korrelációt ugyanis, idevonva az egyes nyelvjárásokban tapasztalható egyéb palatalizációs jelenségeket, szláv, közelebbről pedig keletbolgár hatással magyarázza. A magam részéről éppen ezt az állítólagos szláv hatást szeretném részletesebben megvizsgálni.

Két nem rokon nyelv hangrendszerében mutakozó hasonló jelenségeket csak akkor lehet valamelyik hatásával magyarázni, ha egy-egy jelenség azonos funkciót tölt be mindkét nyelv hangrendszerében, vagy ha kiterjedésük, gyakoriságuk, megjelenési formáik lényegében azonosak, és e magyarázatnak történeti és szóföldrajzi adatok nem mondanak ellent. Az a tény tehát, hogy a kelet-bolgár nyelvjárásban és a román nyelvben vannak jésített mássalhangzók, önmagukban mit sem bizonyítanak ilyen hatást. Petrovici (Corelația 216—220. old.) inkább csak ötletszerűen veti fel e hatás lehetőségét, egy későbbi tanulmányában⁴ részletesebben foglalkozik vele, ez a nézet azonban, mint később látni fogjuk, nem új a román nyelvészeti irodalomban.

²⁴ Shakespeare mesék 1805—1807. I. angol kiadás előszava.

¹ Tamás, A román nyelv fonémarendszeréről, Filológiai Közlöny, Budapest, 1956 95—111., illetve románul, Cu privire la sistemul fonemelor limbii române, Studii și cercetări lingvistice (továbbiakban: SCL), București, 1956. 3—4.

² Petrovici, Corelația de timbru a consoanelor dure și moi în limba română, SCL, 1950. 2., valamint a SCL lapjain megjelent későbbi tanulmányaiban.

³ Al. Rosetti Concluzii fonologice la expunerea asupra diftongului ea, SCL 1955. 1—2; Avram, Contribuții la studiul fonologiei limbii române, SCL 1956. 3—4; E. M. Vasiliu, Asupra corelației de muiere a consoanelor în limba română, SCL 1957. 1.

⁴ Zum slavischen Einfluss auf das rumänische Laut- und Phonemsystem, Vorträge auf der Berliner Slawistentagung (11—13. November 1954). Berlin, 1956.

Legelőször is a bolgár jelenségek számbavételével kezdem a vizsgálatot. A kelet-bolgár nyelvjárásra jellemző az *e*, *i* magánhangzónak az előtte levő mássalhangzókra kifejtett jésítő hatása. Ez a palatalizáció északról délre haladva egyre erősebb mértékben jelentkezik. Az északi területen a jésítés, amelyet felpalatalizációnak neveznek, gyöngébb mérvű, teljesen csak a *d*, *t* mássalhangzónál jelentkezik (*d'è'e*, *chò'd'i*).⁵ Legkevésbé jésülnek a labiális mássalhangzók. Délebbre haladva a felpalatalizáció egyre erősödik, és valamennyi mássalhangzó olyan mértékben jésül az *e*, *i* hatására, mint az északi tájszólásban a *d* és *t*.

A kelet-bolgár tájszólások egy részében az *e* hangsúlytalan helyzetben redukált hangot eredményez, ez éppen úgy jésíti a megelőző mássalhangzókat, mint az *e* változat (*glàd'ün*, *dèv'är*).⁶

A nyugat-bolgár nyelvjárásban az *e*, *i* csak az *l*, *n* mássalhangzót lágyítja, ezeket azonban teljes mértékben (*kòl'e*, *n'ègo*, *n'iva*). Ezenkívül jésül a *t* és *d* mássalhangzó is, ennek eredménye azonban *k'* és *g'* (*cvèk'e*, *bràk'a*).⁷

A fentleírt palatalizáció mindig bekövetkezik, valahányszor a szóban forgó hangtani helyzet előáll, e jelenség tehát fonetikus és nem fonológikus jellegű.

Ezenkívül előfordulnak a kelet-bolgár tájszólásokban palatalizált mássalhangzók, amelyek történetileg különböző okokból keletkeztek. A szó végén az alábbi lágy mássalhangzók állhatnak: *f'* (*kràf'* < *kròvb*), *t'* (*dèv'et'* < *devètb*), *n'* (*ogàn'* < *ognb*), *r'* (*car'* < *cèsarb*), *k'* (*pek'* < *pètb*), *l'* (*uèitel'* < *uèitèb*).⁸

A szóvégi lágyítás fonológikus szerepét nem lehet egykönnyen megállapítani. A kelet-bolgár nyelvjárás fonológikus vizsgálatát még nem végezték el, Miletić munkájából és más dialektológiai tanulmányokból pedig nem derül ki, van-e korreláció a lágy és kemény mássalhangzók közt a szóvégen, így megfelelő tájszótár és szövegek hiányában ilyen irányú kutatásokra nem vállalkozhatunk. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a szóvégi *ò* lekopásával leggyakrabban kemény mássalhangzó keletkezett, és így *f*, *t*, *n*, *k*, *r*, *l* is előfordul (*brat*, *čil'ák* stb.), feltételezhető tehát, hogy néhány esetben a szó végén fonológikus korrelatív pár is akad. Néhány véletlen esettől eltekintve azonban a románhoz hasonló szóvégi lágy-kemény korreláció, amely igen gyakran morfonológikus, a kelet-bolgár nyelvjárásban nincs. Nem egyforma egyébként a kelet-bolgár tájszólásokban sem a szóvégi jésülés elterjedése, úgyhogy semmiféle törekvést nem látunk ilyen korreláció létrejöttére. A nyugat-bolgárban csakúgy, mint a bolgár irodalmi nyelvben, szóvégi palatalizáció egyáltalában nem fordul elő.

A szó belsejében a keletbolgár nyelvjárásban az alábbi jésített mássalhangzók fordulnak elő: *p'*, *b'*, *f'*, *v'*, *m'*, *n'*, *t'*, *d'*, *s'*, *z'*, *l'*, *r'*, *k'*, *g'*, *h'*, *c'*. Jésítetlen megfelelőik ugyancsak közönségesek. A *č*, *ž*, *š* tájszólások szerint váltakozva vagy mindig kemény, vagy mindig lágy. A nyelvjárás északi részében az előbbi mássalhangzók az *e*, *i* esetétől eltekintve előfordulhatnak *è* > *'a* előtt, ha utána jésítetlen mássalhangzó áll (*b'al* < *bèlè*). Amikor a *è* hangsúly előtt áll, vagy utána jésített mássalhangzó következik, *à*-vé fejlődik és csak felpalatalizációt okoz (*b'ali* < *b li*). Más eredetű *a* előtt is előfordul jésített mássalhangzó (pl. *t'a* < *tija* személyes névmás sing. 3. személy). Ritkábban állnak lágy mássalhangzók *u* előtt eredeti és idegen szavakban (*bl'udo*, *ostàv'uvà* < *ostàvihà*, *t'ut'un*). A déli tájszólásokban a *è* mindig vagy *'e*, vagy *'a*.

Néhány kelet-bolgár tájszólásban az *u* redukálódott a megelőző mássalhangzó lágyításával: *bàlgar'än* < *bàlgarun*.⁹

Végül előfordulnak lágy mássalhangzók *o* előtt idegen szavakban (*g'ol*).

Ani a lágy és kemény mássalhangzók fonológikus funkcióját illeti, a már említett okokból nem tudunk alapos vizsgálatokon nyugvó választ adni. Az azonban kétségtelennek látszik, hogy elsősorban a magánhangzó előtt fennáll a legtöbb mássalhangzó korrelációja (pl. *bal-b'al*), sőt ritkábban *o* és *u* előtt is lehetséges (pl. *gol-g'ol*).

Meg kell említeni, hogy az eredeti *b* és egyéb magánhangzók kiesését kemény mássalhangzók előtt is jésítés jelzi (*pun'dèl'nik*, *car'ca*, *màl'èi*, *jabàl'ki*, *pàr'ka*), de ez a jelenség csak elszórtan észlelhető egyes kelet-bolgár tájszólásokban, inkább a déli területen,¹⁰ úgyhogy nem tekinthetjük fonológikusnak.

⁵ Lásd Miletić, Das Ostbulgarische. Schriften der Balkancommission, Linguistische Abteilung, II., Wien, 1903. 89—90. és Stojkov: Bălgarska dialektologija, Sofija, 1954. 128.

⁶ Miletić i. m. 80., Stojkov i. m. 54.

⁷ Stojkov i. m. 129.

⁸ Miletić i. m. 96., Stojkov i. m. 129.

⁹ Lásd Stojkov i. m. 127. o. Az eredeti *ò* *ò*, és *e* folytatásaképpen néhány kelet-bolgár tájszólásban *à* redukált hang keletkezett, amely lágyítja a megelőző mássalhangzót (*m'äso* < *mèso*, *ištà,živ'ä*). A nyelvjárás terület többi részében a *è* és *e* különféle változatai felelnek meg e hangnak. Lásd erre vonatkozóan Miletić i. m. 127—131. és Stojkov i. m. 122.

¹⁰ Lásd Stojkov i. m. 128.

A nyugat-bolgár nyelvjárásban a szóbeljei lágy mássalhangzók általában ritkábbak márcsak azért is, mivel a *ě* folytatása mindig *e* és nem *'a*. Az irodalmi nyelv *e* tekintetben a kelet-bolgárt követi.

Ha már most összehasonlítjuk a kelet-bolgár és román mássalhangzórendszert a jésítés szempontjából, akkor az alábbi képet kapjuk:

keletbolgár	román
<i>f-f', t-t', n-n'</i>	<i>p-p', b-b', m-m', f-f', v-v'</i>
<i>l-l', r-r'</i>	<i>t-t', d-d', n-n', l-l', r-r'</i>
<i>k-k'</i>	<i>z-z', š-š', k-k', g-g', h-h'</i>
	<i>c-c', č-č'</i>

A kelet-bolgár hat mássalhangzópárjával szemben tehát a román irodalmi és köznyelvben 17 lágy-kemény mássalhangzópair áll. Ezenkívül a román jésített-jésítetlen korreláció az egyes mássalhangzók különböző terheltségi fokától eltekintve fonológikus.¹¹ Csak a *d-d'* megfelelés nem az, mert a *d'* csak a *grajdi* szóban fordul elő.¹² Egyébként a lágy-kemény mássalhangzó-ellentét gyakran és jellegzetesen morfonológikus, mert a jésített mássalhangzó a jésítetlennel szemben a névszói pluralist jelzi. Ezzel szemben a kelet-bolgár nyelvjárásban, ha elvétele előfordulhat is fonológikus lágy-kemény mássalhangzóellentét a szó végén, ez semmiképpen sem morfonológikus. A legfontosabb különbség mégis csak az, hogy a szóvégi jésítés a kelet-bolgárban ritka, és csak néhány mássalhangzóra terjed ki, a románban gyakori és majdnem minden mássalhangzót érint.¹³

2. Helyzet a szó belsejében

a) magánhangzó előtt

kelet-bolgár	román
<i>p-p', b-b', m-m', f-f', v-v'</i>	<i>b-b', m-m'</i>
<i>t-t', d-d', n-n', s-s', z-z'</i>	<i>t-t', d-d', n-n', s-s'</i>
<i>l-l', r-r', k-k', g-g', h-h'</i>	<i>l-l', r-r', k-k', g-g'</i>
<i>c-c'</i>	

mindig lágy vagy mindig kemény: *č, ž, š* mindig lágy: *č, ģ*

következő magánhangzó hatása:

e, i előtt mindig félpalatalizáció;

e, i előtt mindig kemény, kivéve *k, g*, mely mindig lágy; nyelvjárásokban *e, i* jésítő hatása előfordul;

a, o, u előtt általában fonológikus korreláció feltételezhető

a előtt korreláció;
o, u előtt csak *g—g', k—k'* korreláció, a többi mássalhangzó jésített változata ritka és nem fonológikus helyzetben fordul elő.¹⁴

A román kemény-lágy mássalhangzókorreláció képét Tamás végkövetkeztetései alapján fektettük fel, amelynek értelmében nem vehetjük figyelembe sem a különböző nyelvrendszerek tényeit (köznyelv — egyik nyelvjárás), sem különböző mondathangtani helyzetben álló nyelvi tényeket (*schimbă-o — schimbe-o*) vizsgálati alapul. Sőt az *ea* diftongus hatására előálló fonetikai jelenséget is csak feltételelesen fogadtuk el jésítésnek, hiszen nyilvánvalóan különbözik a köznyelv egyéb palatalizációs jelenségeitől, vö.: *veac-viarbă, veac-ghiol*. Ezt a felfogást legerősebben Petrovici képviseli, míg más román nyelvészek az *ea*-t diftongusnak tekintik.

¹¹ Így alighanem csak egy példa akad a *h-h'*-ra: *monah-monahi*.

¹² Lásd *Graur-Rosetti*, *Esquisse d'une phonologie du roumain*, Bulletin Linguistique Paris—București, 1938. VI., 14—16.

¹³ Egyéb kisebb különbségek is akadnak. Pl. a bolgár *n'* és a román *n'* közt fonetikai eltérés áll fenn. Egyes román nyelvjárásokban az *n'* azonos a bolgárral, de éppen nem a vele szomszédos területen. Lásd *Petrovici*, *Corelația* stb. 175., és *Zum slavischen Einfluss* stb. 122—123.

¹⁴ Pl. a régies *biurou*.

A két nyelv hangrendszerében a szóbeljei helyzet tekintetében is lényeges különbség mutatkozik. A 16 tagú kelet-bolgár lágy-kemény mássalhangzókorrelációval szemben a románban csak 10 pár van.

Az *e*, *i* a kelet-bolgárban az előtte levő mássalhangzót mindig jésíti, bár változó intenzitással, de a román irodalmi és köznyelvben ilyen palatalizáció nem fordul elő.

A kelet-bolgárban lágy és kemény mássalhangzó egyaránt előfordulhat *a*, *o*, *u* magánhangzó előtt, ha nem is egyforma gyakran, viszont a románban csak *k*, *g* állhat ilyen helyzetben, mert a többi mássalhangzó csak *a* előtt lehet lágy; *o*, *u* előtt egy-két ritka esetet kivéve mindig kemény.

A kelet-bolgárban az *a*, *o*, *u* előtti lágy-kemény korreláció gyakoribb¹⁵, míg a románban csak az *a* előtt van ilyen. Meg kell azonban jegyezni, hogy az idegen hatásnak nem kell feltétlenül az átadó nyelvben is ugyanazt a fonológikus funkciót betölteni, mint az átvevőben. Az idegen hatás igen gyakran szóátvétel esetében érvényesül, amikor egy, az átadó nyelvben fonémaként szereplő hangtulajdonság az új környezetben még ritka, és esetleg sohasem válik ott is fonémává. Ettől eltekintve nem tartottuk érdektelennek a két nyelvrendszer összehasonlításánál a fonológikus funkciót megvizsgálni annál is inkább, mert habár a szóbeljei helyzet alig mond valami érdekeset e szempontból, a szóvégi román jésített-jésítetlen korreláció annyira jellegzetes a bolgárban szemben, hogy lehetetlen figyelmen kívül hagyni.

Jellegzetes a szóbeljei tények összevetésénél az a körülmény, hogy a jésítés a kelet-bolgárban sokkal elterjedtebb és gyakoribb a románval szemben és éppen ellentéte a szóvégi helyzetnek.

Néhány egyéb kevésbé lényeges eltérés is mutatkozik a két hangrendszer között. Így a kelet-bolgárban tulajdonképpen nem két, hanem háromféle *l* mássalhangzó van, egy veláris *l*, egy palatális *l'* és egy közép *l*. A közép *l* az *e*, *i* félpalatalizáló hatására keletkezett, de a két másik változatától hangtanilag annyira különbözik, hogy a bolgár nyelvészek mindig külön hangnak számítják.¹⁶ Habár ez a különbség csak fonetikus jellegű, igen elüt a román *l-l'* szembeállításától.

b) mássalhangzó előtt

kelet-bolgár

román

a déli tájszólásokban gyakori, északon nincs	csak néhány összetett szóban fordul elő oricare (or'care), cițiva (ciț'va) stb. ¹⁷
--	--

A két hangrendszer itt nagyjából azonos, bár a románval éppen a kelet-bolgár északi része érintkezik, de bárhogy van is, e negatívumban rejlő azonosság nem szolgálhat bizonyítékkal a kelet-bolgár hatás feltételezése mellett.

Ha a két nyelvrendszer összehasonlításával le akarjuk vonni a palatalizációra vonatkozó tanulságokat, akkor semmi olyan tényt nem találunk, amellyel Petrovici elméletét alátámasztani lehetne. Sokkal több a különbség, mint az azonosság. Amikor tehát Petrovici hasonlóságról beszél, akkor behatóbb vizsgálat után az derül ki, hogy ez a hasonlóság nem áll egyébből, mint abból, hogy a kelet-bolgár nyelvjárásban és a román nyelvben is előfordul a mássalhangzó-jésítés, továbbá, hogy ennek bizonyos esetekben fonológikus szerepe is lehet. Ilyen csekély, megfoghatatlan általánosságokon nyugvó hasonlóság pedig nem szolgálhat alapul kölcsönhatás feltételezésére.

Ha a szóföldrajzi tényeket is figyelembe vesszük, akkor sem jutunk más eredményre. Petrovici¹⁸ a *des* szó kiejtését vizsgálja a román nyelvátlasz (Micul Atlas Lingvistic Român). adatai alapján, és megállapítja, hogy a jésítés megtalálható a Duna menti délkeleti román nyelvjárásokban, tehát Munteniában és Dobrudzsában éppen úgy, mint Erdélyben és a Kőrös vidékén. Azonban, ha a *dintre*, *bine*, *vindec*, *neg* stb. szavak ejtését is megvizsgáljuk, más eredményre jutunk. Kiderül ugyanis, hogy az esetek túlnyomó többségében a jésítés főleg az erdélyi és Kőrös menti részekben fordul elő, ezenkívül a Bánátban, Máramarosban és Olteniában, de a legritkábban éppen Munteniában és Dobrudzsában. A térkép világosan mutatja, hogy a jésítés gócpontja Erdélyben és a Kőrösvidéken van, tehát a nyugati, a kelet-bolgár nyelvjárástól legtávol-

¹⁵ Trubetzkoy, Grundzüge der Phonologie Prague, 1939. 217—219. a kelet-bolgárban általában jésített-jésítetlen mássalhangzókorrelációt feltételez.

¹⁶ Miletić i. m. 93.; Petrovici, Zum slavischen Einfluss stb. 123. a különbséget nem tartja jelentősnek.

¹⁷ Petrovici, Corelația stb. 218.

¹⁸ Corelația stb. 178—181.

labb fekvő vidékeken, a keletbolgár és román nyelvterület határvidékén pedig a legritkább ez a jésítés.¹⁹

A szóföldrajzi adatok azt is elárulják, hogy egy szóban is különböző az *e*, *i* előtti jésítés, eltérő az intenzitása tájszólások szerint is, amit a fonetikus átírás különbsége is jelöl, ezenkívül pedig ritkán tapasztalható az, hogy ugyanazon szón belül következetesen érvényesülne. Így a *bidinea* szóban a nagyatlasz (Atlasul Lingvistic Român)²⁰ szerint nemcsak a *b*, hanem a *d* is mindig kemény marad, és csak az *n* lágyul kutatópontontként más-más mértékben. A kelet-bolgárban ezzel szemben a lágyítás egy szón belül is következetesen érvényesül, valahányszor a fonetikai helyzet megkívánja.

A szóföldrajz tanulságai tehát sokkal inkább ellentmondanak a kelet-bolgár elméletnek, mint amennyire igazolják.

A szláv, és egyáltalában az idegen hatás keresése nem újdonság a román nyelvészeti irodalomban.²¹ A palatalizáció szempontjából még az ukrán, a szlovák és a magyar jöhet számba. Nem bocsátkozunk e kérdés részletes elemzésébe, mert e nézetek hívei igen óvatos formában vetették csak fel, és inkább általános nyelvészeti indokolásokat tartottak szem előtt. Ezért inkább néhány vázlatos megjegyzéssel igyekszünk ellenérveket felsorakoztatni mindezen elgondolásokkal szemben.

Az ukrán hatást két ok miatt kell kikapcsolni. az egyik szóföldrajzi, ti. éppen az ukránsággal érintkező moldvai román tájszólásokban nincs meg az *e*, *i* előtti palatalizáció²², a másik ismét a két hangrendszer különbsége. Az ukránban ugyanis eltekintve a *č*, *ž*, *š* nyelvjárásoként változó mindig lágy vagy mindig kemény viselkedésétől, a többi mássalhangzó fonológikus lágy-kemény korrelációval rendelkezik minden magánhangzó után, a szó belsejében és végén is. Az eredeti *i* ugyan nem lágyít, de a *ě* és az *o* magánhangzóból származó *i* igen, sőt az eredeti *e*, amely különben nem lágyít, bizonyos alaktani helyzetekben rendelkezik ilyen tulajdonsággal (*sin'e*).

A szlovák hatás ellen, amelyet Petrovici vetett fel egy korábbi művében, maga Rosetti²³ tiltakozik, hivatkozva kronológikus nehézségekre. Ugyanis a román nyelvben az *e*, *i* előtti palatalizációt igen korainak tekintik, a XII. századra vezetve vissza, míg a szlovákban ez csak a XIII—XIV. század óta feltételezhető.

A történeti okokon kívül ismét hivatkozunk a hangrendszerbeli eltérésekre. A szlovákban csak a *t*, *d*, *n*, *l* és a román közelebről érintő kelet-szlovák nyelvjárásban még az *s*, *z* is előfordul jésített-jésítetlen korrelációban szó végén; szó belsejében az *e*, *i* viszont néhány kivételtől eltekintve e mássalhangzókat mindig lágyítja. A többi mássalhangzó nem lágyul. Igen jellemző a szlovákra, hogy a, o, u előtt semmiféle lágyítás nem lehetséges, legfeljebb *ia*, *io*, *iu* diftongus követhet mássalhangzókat (*dialka*, *smiech*, *umeniu*), de ezek vitathatatlanul diftongusok, és csupán az *i* tagjuk fejt ki palatalizációs hatást. Összehasonlítani tehát egy szlovák *dialka* szóban előforduló *dia* részt egy román *deal* szó *dea* betűkkel jelölt hangsorával csak akkor lehet, ha elfogadjuk, hogy a román *ea* is diftongus. De ebben az esetben is marad fonetikus különbség a két nyelvi tény között.

Végül a magyar hatásáról kell néhány szót szólnunk, amit Rosetti és Pătruț felvetett. Tulajdonképpen azt mindkét szerző elismeri, hogy a magyar *e*, *i* nem jésíti a megelőző mássalhangzót, tehát közvetlen hatásról nem lehet szó. Pătruț maga már csak arra gondol, hogy a *t'* és *d'* mint hang került volna át a magyarból. Pătruț azonban elfelejtkezik róla, hogy a hangok nem repülnek át egyik nyelvből a másikba, hanem valamely fonetikai helyzetben, leggyakrabban a kölcsönszóval együtt kerülnek az átvéző nyelvbe, vagy nyelvkettősség útján. De a magyar kölcsönszavak nem igazolják ezt az elméletet, mert például a magyar *nem* szó, amelyben az *n* a székely nyelvjárásban is mindig kemény, *neam* alakban került át a románba, és nem beszélve az irodalmi és köznyelvi vitatható *ea* diftongus vagy jésített mássalhangzót követő *a* kiejtéséről, éppen az erdélyi román tájszólásokban erősen lágy *n'* hallható. Hasonlóképpen áll a helyzet a *beteag* < beteg átvételre.²⁴ Mivel tehát a román e szavakat kemény mássalhangzós

¹⁹ Lásd részletesebben Rosetti, Slavo-Romanica. VII. Sur la palatalisation des occlusives dentales dans les parlers roumains de Transylvanie. BL 1942. X. és Tamás: Miscellanea Hungaro-Rumena, 4. Adatok a rumén *d*, *t* és *n* jésítésének történetéhez. Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1942.

²⁰ II. kötet, 150.

²¹ Rosetti, Slavo-Romanica stb.; Pătruț Influențe maghiare în limba română. SCL 1953. IV.; Rosetti, Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române. (Sec. VI—XII). București, 1953. 29.

²² Lásd erről másképpen Petrovici, Zum slavischen Einfluss stb. 124.

²³ Slavo-Romanica.

²⁴ Példákat lásd Pușcariu, Die rumänische Sprache, Leipzig, 1943. 396—399. Lásd még Petrovici, Zum slavischen Einfluss stb. 126.

ejtéssel vette át, meg kellett volna őrizni jésítetlenségüket, a jelen esetben, vagyis a történeti fejlődésnek megfelelően, a palatalizációt másodlagosnak kell tekintenünk.²⁵ Magyar substratum hatásra sem lehet gondolni, hiszen az elrománosodó magyarok semmiképpen sem ejthették lágyan az *e*, *i* előtti mássalhangzókat.

Marad még az az általános nyelvészeti érv, amelyet Rosetti és Pătruț állít, sőt Petrovici is kimondatlanul, ti. hogy a szláv nyelvek, illetve a magyar nyelv jellegzetes a palatalizációról, és ilyen tendencia érvényesült a románban is az ő hatásukra. Rosetti még Trubetzkoy „union linguistique” fogalmára is hivatkozik.²⁶ Mindazonáltal úgy vélem, a román nyelv esetében ez a nézet elfogadhatatlan. Az általános tendenciákra építeni csak akkor lehet, ha bizonyos jelenségek között nagyon szoros kapcsolat és rokonság áll fent. Ilyeneket mutatott ki Sandfeld a román és a többi ún. balkán nyelv köréből. Egészen más a helyzet a román nyelv mássalhangzórendszerének palatalizációja kérdésében, ahol a hasonlóságok semmitmondók.

A palatalizáció megtalálható nemcsak a román közvetlen nyelvszomszédai körében, hanem egészen más nyelvcsaládokban, és olyan elszigetelt nyelvekben is, ahol nemigen merülhet fel a hatás kérdése, mint például a japánban.

Annai kétségtelenül megállapítható a keletbolgár nyelvjárások és a román nyelv mai szinkronikus nyelvallapotának egybevetésénél, hogy a két rendszer rendkívül nagy különbsége miatt kölcsönös hatást feltételezni nem igen lehet. Mindez persze nem zárja ki, hogy korábbi nyelvallapotban, amely egyelőre sajnos a nyelvtörténész számára homályban marad, a két nyelv között nagyobb hasonlóság állt fent, s ez a szláv hatást is megmagyarázná. Ez a feltevés részben azért jogos, mert az óegyházi szláv a lágy-kemény korreláció sokkal nagyobb mértékét mutatja a mai keletbolgár tájszólásokkal szemben, ugyanakkor az *e*, *i* és általában a palatális magánhangzók előtti jésítés az óegyházi szlávban illetve az összslávban vitatott kérdés. Teljes bizonyossággal akkor sem szavazhatunk a román jésítés keletbolgár eredete mellett, hiszen még mindig sok a terra incognita.²⁷

Minthogy a mai keletbolgár illetve szláv adatok mitsem bizonyítanak a jésítés szláv eredete kérdésében, sokkal helyesebbnek látszik a probléma megoldásánál a román nyelv belső fejlődéséből kiindulni.²⁸

Száz éve fordította le Zmaj-Jovanovics, szerb nyelvre, Arany János „Toldi”-ját

GELEJI DEZSÓ

Osztojics Tihomér, a kiváló szerb irodalomtörténész, az Újvidéken megjelenő szerb *Letopisz* című irodalmi folyóirat 1908. évfolyamának 251. és 252. számaiban Zmaj Jovan Jovanovics és Gyorgye Rajkovics” címmel nagyon érdekes és értékes írói levelezést tett közzé. A tanulmány közzététele már azért is jelentős, mert 1908-ban a szerb közvéleményben komoly szimpátiák kísérték a magyar nemzeti törekvéseket és irodalmi téren is jelentős közeledés állott fent a két nép között. Osztojics 15 darab Zmaj-Jovan Jovanovics levelet tett közzé, amelyeket a kiváló szerb író, műfordító 1856—1870 között Gyorgye Rajkovics-hoz, a kiváló szerb újságíróhoz és humoristához intézett. Sajnos azok a levelek, amelyeket Rajkovics ezekre a levelekre válaszképpen írtatott, végképpen elvesztek. A Zmaj által írott 15 levél az újvidéki szerb gimnázium levéltárában várt arra, hogy Osztojics azokat felfedezze.

Osztojics két hosszú cikkben foglalkozott Zmaj leveleivel. Zmaj Jovan Jovanovics fordította le a szerb nyelvre nemcsak Arany Toldi-ját, Petőfi János *vitézét*, de Jókait is az ő fordításai népszerűsítették a szerb olvasóközönség előtt.

Zmaj Jovan Jovanovics lobogólelkű szerbradikális politikus volt, politikai magatartása a szabadgondolat határait súrolta, híve volt Stuart Mill által képviselt köztársasági eszmének, ezzel szemben Gyorgye Rajkovics, akihez Jovanovicsot költői barátság fűzte, konzervatív, opportunistá egyéniség volt, akinek erkölcsi felfogása is elég gyenge lábon állott.

²⁵ Érdekes, hogy a *neam* szót a székely *nyám* palatalizált alakban kölcsönözte vissza.

²⁶ Jakobson »affinité linguistique« néven vallja ugyanezeket a gondolatokat.

²⁷ Kniesza valószínűnek tartja a keletbolgár hatást. Lásd Petrovici, A román fonéma-rendszer rövid vázlata c. előadásához tett hozzászólását, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. IX. 1—2.

²⁸ Petrovici, Problema moștenirii din romanica comună a corelației palatale a consoanelor în limba română, SCL 1956. 3—4., a jésített-jésítetlen korreláció közös román sajátsággal való magyarázatát elveti.

1856-ban, amikor a két egykori barát között a költői levélváltás elkezdődött, Zmaj Jovan Jovanovics Prágában tanult, és mindössze 25 éves volt. Ekkor végezte el az orvosi fakultást. Azelőtt Kiskunhalason, Pesten, Bécsben tanult, de mindig irogatott. Későbben Gyorgye Rajkoviccsal együtt, az úvidéki, Dr. Medakovics Dusán által szerkesztett *Szrpski Dnevnik* című napilap, vagyis inkább ennek irodalmi melléklete a *Szedmica* (A hét) munkatársai voltak. A két lap 1852-ben indult meg, amikor a magyarországi szerbség nagyrésze szívvel-lélekkel támogatta az alkotmány nélküli provizóriumot és a szerbség vezetői Bécs mellé állottak. A két lap forradalmosította az egész bácskai, bánáti szerb kulturális életet. Újvidék-Noviszad volt a szerb-nemzeti gondolatnak, de az irodalmi életnek is a központja. Ez így tartott körülbelül 1870-ig, amikor a szerb nemzeti mozgalom vezetését Belgrád vette át.

Az első levél, amelyet Jovanovics Prágából Rajkovichhoz intézett, 1856. június 17-éről kelt. Ez a levél kétségtelenül válasz volt Rajkoviccs egyik levelére. Ehhez a levélhez csatolja Zmaj a *Toldi* fordítás egy részét, valamint a *Szedmica* részére egy másik, úgy látszik eredeti verset is küldött. A levélben Zmaj azt kérte Rajkovicstól, hogy az általa küldött Arany-fordítás jelenjen meg a *Szedmicá*-ban.

Ebben az irodalomtörténelmileg olyan jelentős levélben Zmaj a következőket írja: „Van itt egy költemény, amint meglátod tisztességes, lojális, tiszta alkotás, — nincsen benne semmilyen olyan szálka, amely Kléziusz szemébe menne.” (Kléziusz a Bach-korszakban Kreisvorsteher volt Újvidéken, vagyis kerületi előljáró, rettegetett, száraz hivatalnok volt, egyik szemére vaksi, szóval olyan ember, amilyennek a Bach-huszárt még ma is elképzeljük.) „A költemény — írja Zmaj —, magyar eposz, amelyért Arany János 100 aranydukátot kapott.” (Csak huszat, a cikk-író megjegyzése.) „A magam részéről arra törekedtem, hogy a verset jól adjam vissza, anélkül, hogy azt magyar jellegétől megfosztanám...” „Nem értem, folytatódik a levél, ... mért ne lehetne a *Toldi* fordításra kiadót találni.” Az itt küldött verset jelented meg a *Szedmicá*-ban s csillag alatt tedd hozzá, ez a kis eposz az első a magyar irodalomban, amely 100 aranydukátot kapott, s nagy szükségünk van arra, hogy a szomszédunk irodalmát megismerjük.” (A szomszéd, a vulgáris komsija török eredetű szóval szerepel a levélszövegben.) „Ha úgy találsz, hogy a fordítás nem gyalázatos, akkor a munkát add ki, de csak akkor jöhet ki a napra, — ha vőfély (vagyis Rajkoviccs) is jónak találja.” „Én nem kérek 100 aranydukátot, egy kicsit engedek abból...” írja Zmaj jókedvű fiatalsággal. „Ha elolvastad, úgy írd nekem, mert az egészet még nem fejeztem be...”

Toldi fordítás részlete, még 1856-ban megjelent a *Szedmicá*-ban, de 1858-ban dr. Medakovics a *Toldi*-t szerbül könyvalakban is kiadta.

Az akkori szerb irodalmi kritika az Újvidéken megjelent szerbnyelvű „*Toldi*”-t a legnagyobb lelkesedéssel fogadta. Zmaj élete végéig nagyon szerette a magyar irodalmat és hű barátja volt a magyarságnak. Mi magyarok ezért a szép és lelkes munkájáért Zmajjal szemben csak a legnagyobb hálára lehetünk kötelezve. Hadzsics a *Letopisz* című lap későbbi szerkesztője így ír a Zmaj-féle *Toldi*-fordításról: „örömmel üdvözlöm a fordítót, hogy megismertetett bennünket a magyar epikus költészet gyöngyszemével”.

A magyar-szerb irodalmi közeledést Zmaj szellemében kell megvalósítani, Zmaj 100 esztendővel ezelőtt, a magyar forradalom leveretése után azt írta: „nagy szükség van arra, hogy a szomszédunk irodalmát megismerjük.” Ebben a szellemben kell a magyar-szerb irodalmi közeledés érdekében munkálkodni.

Hírnök a másvilágról

(Boccaccio-novella Mikszáthnál)

SCHEIBER SÁNDOR

A két koldusdiákban (1885) olvasható beleépítetten a következő történet:¹
„... élt egyszer két szomszéd magyarországi faluban két pap, az egyik katolikus, a másik protestáns, mégis mind a ketten igen jó barátok voltak, mert mind a ketten szerettek vadászni, s ha elválasztotta a külön dogma, összehozta őket a közös vadászterület.

Az ő barátságuk különben nem állott egyébből, mint veszekedésből... Örökön-örökké azt feszegették, mi van a másvilágon? A kálvinista pap is mást állított, a katolikus is. Mind a kettőnek nagy fantáziája volt, s a saját hite szerint bútorozta be a túlvilágot...

Néha egészen belemérgesültek, s a két szent ember öklével verdeste az asztalt, hogy meggyőzze egyik a másikat az ő hitének a valóságáról.

¹ Mikszáth Kálmán Összes Művei. III. Sajtó alá rendezte: Király István. Bp., 1957. 93—95.

Tizenöt évig folyt nagy hévvel, tüzrel ez a szellemi erőlködés, de természetesen nem lett semmi eredménye.

Egyszer a plébánosnál disznótör volt, a vendégek közt ott volt a kálvinista pap, s mint egyébkor ma is a másvilágról disputáltak, de a vendégek, kik már könyv nélkül tudták a két pap minden körülményi állását, argumentumát, meglehetősen unták a dolgot, mit észrevett a házigazda:

— Canis mater, hagyjuk el most az egészet, majd megtudom, ha magam is ott leszek a másvilágon.

— Esküdj meg — kiáltá izgatottan a kálvinista pap —, hogy ha hamarabb találsz meghalni, előjössz nekem megmondani, melyikünknek volt igaza.

— Ha te is megígéred, Miska. (Mert Miskának hívták a kálvinista lelkészt.)

— Esküszöm, hogy eljövök hozzád a halálom után. Papi hitemre fogadom.

— Én is esküszöm. Itt a kezem rá. Elmegyek hozzád és megmondom az igazat.

A vendégek mosolyogtak, hogy milyen ünnepélyesen fogadkozik a két disputáns. Ej, tiszteletes uraim, a halál! még messze van — vegyük még előbb hasznát ennek a világnak is, koccintsunk, mulassunk.

Mulattak, vígan voltak egész tíz óráig éjjel, akkor is vidám zsibajjal, pajkos nevetéssel oszlottak szét, ki gyalog, ki kocsin, ki szánon, aszerint, ahol lakott.

A kálvinista tiszteletes utolsónak ült fel a szánjára, s még lekiáltott onnan tréfásan

— Áll hát a fogadás?

— Áll.

A plébános az utolsó vendéget is látván kihajtani a kapuból, befordult az ámbitusról, elimádkozta ott bent az esti imáját és lefeküdt.

Alig aludott egy órát, midőn egyszerre arra riad fel álmából, hogy valaki megzörögte a külső ablakot.

Hideg borzongás futotta át tagjait, pedig hozzá volt szokva az éjjeli felköltésekhez.

Az ajtó fölött egy szegen lógtak a temetőkert kulcsai. A szög e pillanatban magától esett ki a falból, s a kulcsok kísértetiesen csörömpölve gurultak az ablak-közbe.

— Ki az? — kérde a plébános felugorva és papucsai ba bújva.

— Én vagyok, Miska — felelte odakünn az ismert hang.

A plébános az ablakhoz lépett és félrevonta a függönyt.

A kálvinista pap állt odakünn.

— Visszajöttél? Mi bajod történt?

— Meghaltam — felelte a kálvinista pap tompa, nyöszörgő hangon — és eljöttem neked megmondani, hogy a másvilágon se úgy nincs, ahogy én mondtam, se úgy nincs, ahogy te mondtad. Amen!"

Király István a kritikai kiadás idevonatkozó jegyzetében² utal a Mikszáthnál található párhuzamos helyre *A különös házasságban*, ahol az író lényegében ugyanezt mondja el rövidebben:³

„Patakon beszélnek egy esetet . . ., hogy egy lutheránus és egy katolikus pap sokszor disputálgatott arról, mi van a másvilágon. Egy alkalommal olyan tűzbe jöttek, mindenik a maga álláspontja mellett, hogy megesküdtek, aki előbb meghal, eljön bejelenteni a másiknak, hogy kinek volt igaza. A lutheránus pap halt meg előbb. Egy éjjel aztán megnyílik a katolikus pap ajtaja és belép a lutheránus pap síri halványan. Nesz nincs a lába nyomán, csak jön-jön feléje, mint az árnyék, s végre megszólal: „Se úgy nincs, ahogy te mondtad, se úgy nincs, ahogy én mondtam.”

Király az idézett jegyzetben nem jelöli meg az anekdota forrását, személyes beszélgetésünkkor is úgy nyilatkozott, hogy a kutatás még nem derítette fel. Szeretném ezt pótolni, hogy legalább *A különös házasság* kötetében megtalálhassák az olvasók a tárgyi magyarázatok között.

Mikszáth forrása Boccaccio *Dekameronja*. A VII. nap 10. novellája elbeszéli, hogy Sienában élt két ifjú jóbarát: Tingoccio Mini és Meuccio di Tura. Ezek megígérték egymásnak, hogy amelyikük előbb hal meg, visszatér barátjához és hírt hoz a másvilágról. Tingoccio hirtelen meghalt. Harmadnap éjszaka megjelent barátja szobájában és elmondta, hogy bűnei miatt kínokat és gyötrelmeket kell elszenvednie.

² Uo. 328.

³ *Mikszáth Kálmán* Munkái. I. Bp., 1910. 54.

Már Landau számos párhuzamot hozott a középkori példa- és legendairadalomból,⁴ közvetlen forrását azonban csak Letterio di Francia tudta megtalálni Elinandonál.⁵ A latin és olasz szöveg egybevetése meggyőző.⁶

Mikszáthhoz a tárgy kétségtelenül Boccacciótól jutott el, vagy közvetlenül, vagy közvetett úton.

⁴ *Marcus Landau*, *Die Quellen des Dekameron*. Stuttgart, 1884. 248—250.

⁵ *Alcune novelle del „Decameron” illustrate nelle fonti*. *Giornale Storico della Letteratura Italiana*. XLIX. 1907. 280—287.

⁶ L. még *D. P. Rotunda*, *Motif-Index of the Italian Novella in Prose*. Bloomington, 1942. 14. E. 374; *Stith Thompson*, *Motif-Index of Folk-Literature*. II. Copenhagen, 1956. 436. E. 374. Így szerződik Vernahegyi János a haldokló Fráter Jakabbal, aki halála után meg is jelenik neki. *Assisi Szent Ferenc* Virágos kertje. Ford.: Kaposy József. Bp., 1921. 140—141. Megvan a motívum zsidó forrásokban is. *Gedolja Ibn Jachja* Salselet Hakabbala című krónikája beszéli R. Jechielről és barátjáról (Zolkiew, 1704. 47b). Vö. *M. J. bin Gorion*, *Der Born Judas*. VI. Leipzig, S. a. 123., 311; 292—295., 318. (az utóbbi hely Elimelechről és társáról mondja ezt).

Bertold Brecht halálának nemzetközi sajtóvisszhangjából

SZ. SZÁNTÓ JUDIT

Bertold Brecht, a nagy német drámaíró váratlan halála 1956. augusztus 14-én következett be. Az *Aufbau* című keletnémet kulturális folyóirat szeptemberi száma Konrad Farner megemlékezését közli a nagy halottáról, *Bertold Brecht emlékére* címen.

Farner írása elején méltatja az elhunyt emberi nagyságát. Fő jellemvonása az állandó éber figyelem volt, önmagával s a világgal szemben; mintha azok, akik ismerték, állandóan egy emberi ébresztőórát hallottak volna ketyegni. Sikra szállt minden művészért, akinek ügyét a magáénak érezte. Ő szerzett elismerést Erwin Strittmatter német drámaírónak, kiállt Picasso-ért, Hanns Eisler *Faustus* című operájáért. Megvesztegethetetlen volt a történelemmel, a hőskultusszal, a történelmi mítosszal szemben is. A hőst, az egyént a történelemben revízió alá vette, beállítva a nép történetébe, de fölényeskedés vagy káröröm nélkül.

Gyakorolta a követelte az állandó tanulást. Azt állította, hogy nemcsak az a jó a színpadon, amit rögtön mindenki megért, nemcsak az a szép a képzőművészetben, ami rögtön mindenkinek tetszik, ellenkezőleg: nézőt s szemlélőt állandóan nevelni kell, kölcsönhatásban kell fejlődniük íróval s művésszel. Ebben a fejlődésben a művésznek kell élen járni, de állandóan bízva a munkásosztály megértésében, erejében, s fejlesztve ezt az erőt.

Hitt a művészetben s hitt a drámaírás távlataiban is. Friedrich Dürrenmatt svájci drámaíró kérdésére, vajon visszaadhatja-e a színpad a mai világot, igenlően felelt; visszaadhatja, abban az esetben, ha a világot megváltoztathatónak fogjuk fel. S ezért tartja őt Farner Chaplin és Picasso mellett korunk harmadik nagy realistájának; hozzájuk hasonlóan Brecht is meg tudta ragadni a ma valóságát s ugyanakkor meg is változtatta.

Farner kiemeli Brecht vezető szerepét a mai német lírikusok közt. Senki sem tudja olyan egységbe fogni az exakt, tárgyilagos ismeretet a költészettel, a pamfletszerű harci felhívást az artisztikummal, mint ő. Nyelvi fegyelemben, képei közvetlenségében, a népdal s a forradalmi induló egyformán mesteri kezelésében csak Majakovszkijhoz fogható.

A *Les Lettres Françaises* augusztus 23-i száma több megemlékezést szentel Brechtnek. Pierre Abraham, Brecht barátja és fordítója, *A munka művészete* címen ír róla. Fővonalának a szenvedélyt s az érzelmgazdagságot tartja; de Brecht mint minden mélyen érző ember nem viselte el az érzelmi ömlengéseket. Szemérmes volt mint ember, s mint író, — ezért ismerik félre, ezért tartják rideg embernek, s elsőrendűen intellektuális költőnek.

Pályáját állandó haladás jellemzi. A *Koldusopera* s a *Galilei* közt ott van a lázadó kiáltás s a társadalmi szerkezet analízisének egész távolsága; az író a karikatúrától a nagy mester festményéig jutott. Ez az egyenesvonalúság nem minden drámaírói pályára érénye; Abraham emlékeztet Corneille útjára a *Cid*-től az *Attila*-ig, vagy Beaumarchais-éra a *Sevillai borbély*-től a *Bűnös anyá*-ig. Brecht életművének nagy tanulsága, hogy mit tud elérni a magávalhozott tehetség s a politikailag tudatos emberi akarat egysége. S ennek a fejlődésnek felel meg az ifjúkori pesszimizmus fokozatos átmenete tudatos és megalapozott optimizmusba.

R. Planchon, a Comédie de Lyon igazgatója, aki színházában már több Brecht-darabot mutatott be, *Életműve csak most kezdődik* címmel mondja el gondolatait az íróról. A mai francia színház, írja, most kezdi feltenni azt a kérdést, amelyre Brecht egész életműve felelt, s néhányan ezt a brechti feleletet túl teljesnek találják; szeretnék, ha ők bővebben ki tudnák egészíteni, s ezért totalitarizmussal vádolják. De akik Brecht válaszát elvetik, tévednek.

Ezek a vádaskodók rosszul ismerik Brecht rendezési módszerének elvi alapjait is. Félnék az úgynevezett „V” (elidegenítési) effektustól, s az író által folyton kiemelt társadalmi mozzanattól. Jobban tennék, ha helyett behatóan megismerkednének egész módszerével, hogy a francia színház ezúton is megszabadulhasson esztétikai s ideológiai anarchizmusától, s bekövetkezzék légkörének megtisztulása, melyre ma nagyobb szükség van, mint valaha.

Jean Dasté, a Comédie de Saint-Étienne igazgatója, aki épp ez időben készült a *Kaukázusi Krétakör* bemutatójára, *Búcsú Bertold Brecht-től* című cikkében főleg a Berliner Ensemble párizsi vendégjátékaikor szerzett élményeit eleveníti fel. A *Kaukázusi Krétakör*nek ez az előadása élete legnagyobb színházi eseménye volt. Ekkor fedezte fel az epikus színházat, mely minden rágalommal szemben költői volt, népi, s könnyed, holott a könnyedséget mindaddig ő is a latin művészet kizárólagos tulajdonának tartotta. Brecht művészte ablakot nyitott a mára; nincstelen emberek egész világának ad életet, de műve semmiképpen sem a propaganda, hanem a reménység színháza. És ha most az ő színháza, sokkal szerényebb eszközökkel, ugyan-ebbe a műbe vág bele, azért meri megtenni, mert a darab emberi tartalma oly erős, hogy a korlátozott eszközökön át is ki fog pattanni.

Yves Benot *Hatoljunk a forrásig* című írása egyszerre nekrológ és jó hír hozója: Brecht művei francia összkiadásának újabb köteteit ünnepli. Megállapítja, hogy Brecht hirtelen halála után nagyobb ürrel állunk szembe, mint akár Shakespeare-é után, akit mégiscsak élő drámaírók pléiade-ja követett. S az egyetlen vigasz csak az lehet, hogy már nő iránta az új nemzedék érdeklődése Franciaországban is, ahol eddig alig ismerték. Fiatal írók, rendezők, színészek körében Brecht a beszéd egyik fő tárgya; ő jelenti számukra a friss légáramlatot, mely képes végre megleveníteni a francia színházi élet poshadt s oxigénszegény atmoszféráját. (S ezek a jelzők talán nemcsak a színházi élet légkörére vonatkoznak, — teszi hozzá zárójelben a cikk írója.)

Az *Europe* című francia kulturális folyóirat 1957. január—februári számát teljes egészében Brecht emlékének szenteli. Közöl nekrológokat, visszaemlékezéseket, kritikai tanulmányokat, bibliográfiát, életrajzot, s számos Brecht-művet: verseket, prózai írásokat, s a *Die Massnahme* című drámát, amely franciául itt jelent meg első ízben.

A különszám élén Pierre Abraham írása áll, címe: *A múlt tagadása vagy a jövő előkészítése*. Brechtnek, aki a mai nemzedék problémáit egész mélységükben tárja fel, kedvelt módszere a népek egyik legősibb műfaja, a parabola. Parabola a *Kaukázusi Krétakör* is. Egy évszázaddal korábban Proudhon azt mondta: a magántulajdon — lopás. A *Kaukázusi Krétakör* végső tanulsága: minden azé, aki jobba teszi. Proudhon a múltat tagadja, Brecht a jövőt mutatja meg. Ehhez az úthoz kellett a marxizmus száz éve. S Brecht maga is megjárta ezt az utat; fiatalkori művében, a *Koldusoperában*, ő is csak a múltat tagadja. Ezt a burzsoázia még eltűrte, tapssal fogadta a darabot, — a *Kaukázusi Krétakört* már nem bírja elviselni. S a két darab közti pályát joggal mondhatjuk korunk legnagyobb drámai zsenije útjának.

E fejlődés titka Brecht legfőbb becsvége: a világ megváltoztatása. Egyenesvonalú útja során sose volt elégedett, se önmagával, se a világgal. Ő volt a Német Demokratikus Köztársaság legillusztrisabb s legmögörvább polgára, — állapítja meg Abraham.

A különszámról szólva feltétlenül foglalkoznunk kell még Johannes Becher, Arnold Zweig, Lion Feuchtwanger, Konsztantyin Fégyin, Jorge Amado és Lukács György írásaival; a folyóirat a kultúra s a haladás legkiválóbb harcosait szólaltatta meg nagy társuk emlékeztérére.

Johannes Becher *Brecht példája* című nekrológjában ezt írja: Brecht megcáfolta azt a nézetet, hogy korunkban a művészet elavult s a költői szó tehetetlen. Az ő kezében a művészet olyan erő lett, melynek hatása alól senki se tudja kivonni magát. Dramaturgiáját sokáig fogják még vitatni, de zsenijét soha.

A kettészakított Németország egységes lett a Brechtért való gyászban; keleten s nyugaton egyaránt idézik most, halála idején, üzenetét Németország művészeihez s íróihoz, amelyet 1951-ben fogalmazott, tiltakozásul az újrafelfegyverzés ellen: „A nagy Karthágó három háborút vívott. Az első után még hatalmas volt, még lakható a második után. A harmadik után nyoma sem maradt.”

(Az utóbbi gondolat kapcsán érdemes idézni egy élményt Martine Monod-nak a *Les Lettres Françaises*-ben megjelent *Ahrenschooni éjszaka* című írásából. Mikor a cikk írója kijött a Theater am Schiffbauerdamm-ból, Brecht színházából, ahol az író emlékére rendezett hatalmas arányú emlékünnepeket tartották, az után szembetalálta magát a berlini lakosság tiltakozó tömegtüntetésével: Brecht halálával egy időben tiltották be a Nyugatnémet Kommunista Pártot. A gyász áhítatára a harc felelt vissza; s bizonyára Brechtnek is tetszett volna.)

Arnold Zweig *Brecht nagysága* című írásában többek közt megállapítja: Shaw halála után a német nyelv nyerte el Brecht személyén át azt a tisztességet, hogy a nyugati világ igazi törekvéseit kifejezhesse. Brecht mindig azt mondta, amit az adott pillanatban mondani kellett.

Lion Feuchtwanger *Írás Bertold Brecht halála alkalmából* című megemlékezését a közeli barát élményei s érzései hatják át. Leírja, hogy Brecht minden munkáját csak töredéknek tartotta, állandóan átirta őket, minden tanácsot meghallgatott. Az volt a véleménye, hogy minden színész számára újra kellene írni a szerepet, hisz mindegyik más felfogásban játssza. Ezért oly dinamikusak művei; nyomon követhető bennük az író harca, viaskodása önnön magával.

Mint Molière és Shakespeare, Brecht is színházi embernek született; költő, s rendező volt egyszerre. Mint rendező agresszív s nehezen kezelhető; a maximumot akarta kipróbálni a színészekből, ahogy ő is a saját maximumát adta, — de felfedezte a színészeknek saját maguk

előtt is ismeretlen képességeit. A bemutató után is próbált tovább, most már a nézők véleményét is felhasználva. Nem hitt a sikerben, mert hitt minden mű dialektikájában. Egyik elve ez volt: „Próbáljuk megnézni a visszáját.” Szerette például a szerepet egy azzal ellentétes külsejű és adottságú színészre bízni, avagy többheti munka után előlről kezdte a próbákat, más szemszögből.

Nagyra tartotta a kollektív munkát. Ahol megfordult, hamarosan hívó tanítványok csoportja vette körül. Legsikeresebb kollektívja mégis a Berliner Ensemble volt, mellyel kedvére tervezgethetett, kísérletezhetett. A kísérletezés volt a szenvedélye, kísérleteknek nevezte darabjait is, mert úgy akart dolgozni, mint Bacon vagy Galilei. Nagyon szerette Shakespeare-ben, hogy az átvett minden anyagot, s új értelemmel ruházta fel; ezt-akarta ő is, ezért használta fel a kínai maszkokat, az antik kórust, vagy a hindi színjátszás hagyományait. E kísérletezéstől nem tartotta vissza semmilyen nehézség, várható kudarc. Elmondja Feuchtwanger, hogy Lucretius tankölteményén fellelkesülve elhatározta, hogy ő a Kommunista Kiáltványt fogja versbeszedni. Hiába óvta Feuchtwanger: nekiült, s csak hat hét után mondott le végül tervéről.

Megemlékezik Feuchtwanger is Brecht nyelvművészetéről. Rengeteget vívódott minden egyes szóért, de a nyelvtannal nem törődött, azt mondta: „Ego poeta germanus supra grammaticos sto.” Ő a XX. század Németországának egyetlen verbális alkotója; a német nyelv ma képes olyan gondolatokat kifejezni, amiket előtte nem tudott. Munkássága rengeteg ellenállásba ütközött a múltban s ma is; szépen mondja Feuchtwanger: ő írta a 2000-es évek első verseit s darabjait, s az idő nehezen és lassan tudja csak követni.

Konsztantyin Fédin írásának címe: *Az örök kutató*. Megállapítja, hogy Brecht művészetének célja: tükröt teremteni korunk harcainak. Sose félt a politikától, ellenkezőleg, a politika az ő számára a művészet legtermészetesebb tárgya volt.

Fégyin is kiemeli Brecht alkotásmódjának kollektív jellegét. Felfedezései sose történtek magányban; igazolást keresett nekik, módosította őket barátok, zenészek, írók részvételével. Ahányszor csak látta őt, mindig éppen várt valakit, vagy tárgyalt valakivel kéziratai előtt. Dolgozószobájában Fégyin meglepődve fedezett fel számos egyforma íróasztalt s széket; „a munkatársaknak” — mondta Brecht természetesen. S a bemutató után a színpad a nézőkkel való együttműködés tere lett. Rávette a nézőket, hogy mondják el véleményüket a darabról. Egyszer egy gát építésével bajlódó termelőszoövetkezet parasztjaival beszélt, s utána vidáman jegyezte meg: azok azt hiszik, csak ők segítettek neki, pedig közben ők is rájöttek, hogyan kell változtatni munkájukon; így viszonzozza a művészet az élet segítségét.

Jorge Amado *Az antidogmatikus* című írása Brecht humanizmusát emeli ki. Kevés mai művet hat át annyira a béke gondolata, mint az övét. A militarista s fasiszta múltú Németország adta a világnak a jelenkor legnagyobb humanistáit: Thomas és Heinrich Mannt, Anna Seghersert, Arnold Zweiget s Bertold Brechtet: ők képviselik a német nép legmélyebb igazságát.

Brecht művészetének egyik legfontosabb vonása a formakeresés. A népek szánt mű nem tűri az önszabta határokat, formulákat, sémákat; Brecht megmutatta, hogy a legnépszerűbb tartalom egyesülhet a legeredetibb formával, a „népszerű” s az „intellektuális” nem szembenálló pólusok, sőt: ő megtanított rá, hogy lehet valaki népi író, megőrizve a legmagasabb intellektuális színvonalat.

Lukács György rövid és mély tanulmányának címe: *Egészszéges válságokat idézett elő...* Megállapítja, hogy Ibsen és Csehov szerint az irodalom egyedüli missziója: kérdéseket tenni fel a kor valóságának s embereinek. A későbbi polgári írók könnyű szívvel folytatták ezt a hagyományt, a kérdés öncélú lett, a kérdések sorozata összefüggéstelen, a válaszadás gondja kiesett az irodalomból. A másik oldalon viszont a mi legjobb íróinknál a dogmatikus válasz elnyelte a kutatást, a kérdéseket. Brecht megtalálta az egyensúlyt. Mélyreható, pontos kérdései új, nem látott, égő problémákat vetnek fel úgy, hogy mögöttük ott van a perspektíva, a biztos válasz. Ezzel önvizsgálatra kényszeríti minden olvasóját s nézőjét; ezekben idézett elő üdvös hatású válságot. Darabjai esztétikai hatásának funkciója: erkölcsi és szociális változást előidézni a nézőben. Így teljesedik be nála végső fokon a katharzis, fejezi be Lukács György: az ő katharzisa felemeli az érzelmet az erkölcsi akció megkönnyítéséig.

Juraj Špitzer: Peter Jilemnický

Bratislava, 1955. Szlovák Tudományos Akadémia kiadása. 300 l.

Juraj Špitzer előttünk fekvő könyvére fokozott mértékben hívjuk fel a két világháború között eltelt korszak irodalmát kutatóknak a figyelmét. Mi okozta az eltolódást a magyar és a szlovák realista széppróza fejlődése közt? Arra, hogy a regény és a novella mindkét nemzet

irodalmában közös vagy legalábbis hasonló előzményekből indult ki, Alexander Matuška mutatott rá a modern szlovák szépprózáról rendezett írói vitán. (L. *Kultúrný život*, 1955. 53. sz. Vö.: *Irodalmi figyelő*, 1956. 2. sz.) Mind a magyar, mind a szlovák irodalomban a verses költészetnek van gazdagabb múltja. De a jelzett korszakot megelőző szlovák széppróza szegényebb a magyarnál. Különösen áll ez a *regényre*. Jilemnický előtt a szlovák prózaírók legnagyobb részét *novellisták*. Az *Kalinčiac*, a Štúr-iskola neveltje, az *Kukučín*, még akkor is, ha ő írta meg a *Dom v stráni* (Ház a hegyoldalon) c. művével az első szlovák realista regényt s élete második felében terjedelmes műveket is alkot, az *Timrava* és *Tajovský*, a szlovák kritikai realista novella megteremtői s végeredményképpen az *Jesenský* is, még ha a *Demokrati* (Demokraták) c. politikai szatíra jellegű regénye kiváló típusábrázolásával, ragyogó humorával hatalmasat is lendített a szlovák széppróza fejlődésén.

Mi az oka annak, hogy ezek után az aránylag szerény kezdeményezések, valamint nem egy író többféle stíluskeresései, nemegyszer fasizmusba torkollása után a szlovák regény azonnal a szocialista realizmus fejlődési szakaszába lép? Peter Jilemnický 1929-ben adja ki első regényét, a *Vit'azny pád*-ot (Győztes bukás) s ezzel tudatosan és megingathatatlanul elindul a realizmusnak arra az útjára, amelyet a szocialista jelzővel szoktunk megjelölni. Első és még — Špitzer szerint — nem egészen kiforrott kísérletét gyors ütemben nagy művek követik, amelyek rendkívül nagy iramban hozzák be a szlovák regény késéseit. Jilemnický ezzel megelőzi a magyar fejlődést. Olyan témákról ír már a harmincas években, amelyek nálunk még alig kapnak művészi ábrázolást s azokat úgy oldja meg, ahogy akkor a magyar szépprózában senki.

A kor magyar kutatójának már csak azért is érdemes Jilemnický műveivel megismerkednie, mert ennek a jelenségnek megvan a maga politikai-társadalmi oka. Amíg a mi íróink csaknem teljesen el voltak szigetelve a szovjet irodalom fejlődésétől, annak műveit legtöbbször csak másodkézből, német vagy más nyugati fordításban olvasták, addig Jilemnický közvetlen kapcsolatban volt a szovjet kulturális fejlődéssel. A két háború közötti időszakban Magyarországról egyedül *Ilyés Gyula* és *Nagy Lajos* jutott ki a Szovjetunióba aránylag rövid időre úgy, hogy vissza is tért. Nagy Lajos beszámolóí és Ilyés Gyula: *Oroszország* c. könyve voltak azok a művek, amelyek a magyar közönséget a magyar szemtanú tollából tájékoztatták a szovjet életről. Ugyanakkor Jilemnický — mint az *Interhelpo* c. kívándorló szervezet tanítója, — hosszú hónapokig kiint dolgozott a szocializmust építő nagy országban, majd elvégezte a moszkvai újságíró egyetemet, az ott elsajátított politikai és művészi (irodalom-) szemlélettel tért haza s folytatta írói munkásságát. Az, amivel a szlovák széppróza az aránylag nagyobb múlttal rendelkező magyar szépprózát megelőzte, annak köszönhető, hogy a polgári Csehszlovákiának a két háború közti Magyarországhoz képest viszonylag mégis szabadabb légkörében a szocialista realista regény sokkal korábban szóhoz juthatott, mint nálunk.

Juraj Špitzer műve nagy forrásmagyagra támaszkodva, s mindvégig alaposágra törekedve igyekszik bemutatni, hogyan lett Peter Jilemnický szocialista realista íróvá. Tudja, hogy azt is meg kell magyaráznia: mit jelent ez a szlovák széppróza fejlődése (az előzmények és a további fejlődés) szempontjából. Műve tehát nemcsak a magyar kutatók szempontjából érdekes; magában a szlovák szakirodalomban is hézagpótló jellegű. Igaz, hogy nem ő az első, aki a szlovák irodalomban Jilemnickýt méltatta. Egész sor alkalmi megemlékezés jelent meg eddig a nagy szlovák íróról, — nekrológok, illetőleg elő- vagy utószók művei különböző kiadásaihoz. Az *Irodalmi Figyelő* 1956. 1. számában beszámoltunk arról is (12—16. l. Vö.: *Slovenská literatúra*, II. 2.), hogy műve értékelésével külön konferencia is foglalkozott. *Břeislav Truhlář* két kötetre tervezett monográfiájának első részét: a *Peter J. elimni ký 'spiso a el-bojovník* (P. J., a harcok író) címen megjelent első kötetet is ismerjük. De sem az alkalmi cikkek, sem a konferencia közzétett anyaga, sem pedig Truhlář műve nem adta azt, amit Špitzer könyve nyújt: az író aránylag teljes életrajzát s ebbe az életrajzba, valamint a kor politikai-irodalmi harcaiba beágyazva művei alapos, részletes elemzését. Amíg az eddig megjelent irodalom inkább csak a felmerülő részlet-problémákra kereste és adta meg a választ, addig Špitzer — a szlovák irodalomban is első ízben — teljes képet igyekszik adni s ezzel igyekszik rávilágítani: hogyan születtek meg a szlovák szocialista realizmus első nagy alkotásai.

Špitzer könyve 17 fejezetből áll. A bevezetésen, a jegyzeteken, a szerző utószaván és a névmutatón kívül ezek a fejezetek tulajdonképpen Jilemnický egyes életszakaszait foglalják magukban. A monográfia szerzője az aránylag rövid életű (már negyvenhétéves korában elhunyt) író pályáját tehát jól tagoltan tárgyalja. Ebben többek között az a szándéka is tükröződik, hogy a szocialista regényíróvá fejlődés útjának minden részletkérdésére, apró mozzanataira is rávilágítson. Valóban érdekes és izgalmas, hogy a rövidsége ellenére is élményekben és alkotásokban gazdag életpálya mely tényezők segítségével, mely akadályok legyőzésével jutott el legnagyobb műveinek: a *Pole neorané* (Türetlen föld)-nek, a *Kus cukru* (Egy szem cukor)-nak, a *Kompas v nás* (Írányító)-nek és a *Kronika* (Garam menti krónika)-nak a megírásához. Persze, érezzük e módszernek a veszedelmét is: a túlságos szétaprózottságát, a szétüredezettségét. Juraj Špitzer azonban tudatában van e veszedelemnek; ugyanakkor, amikor gondol

ügyel arra, hogy könyve problematikájának szinte minden részlete alapos megvilágítást kapjon, gondol az összkép kialakításának a szükségességére is. Aki Špitzer könyvét elolvassa, tisztában van Jilemnický műve lényegével. S ez a lényeg: a harmincas évek Szlovákiájának, e kor szlovák problematikájának magasrendű, művészi ábrázolása. El lehet-e szakítani e problematikát a szomszéd népektől? A kiszucái nyomor, a Nagyszombat környéki répatermelők szociális kérdései s Jilemnický többi nagy művének a problematikája elszakítható-e, mereven kiragadható-e a mindnyájunkat érintő és érdeklő nagy kérdésekből? Nyilvánvaló, hogy nem; Špitzer könyvét ezért kell nekünk itt, Budapesten is érdeklődéssel a kezünkbe vennünk. A filológus alapossgával és a jó szépiro ügyes tollával megírt könyv Jilemnickýnek jó fejlődésrajzát és jó portréját adja.

Persze, egy író sincs előzmények nélkül; Špitzer itt-ott gondol is azoknak a hagyományoknak legalább az érzékeltetésére, amelyekbe a nagy szlovák realista kapcsolódik. Bemutatja, hogy Jilemnický mit köszönhet a szovjet irodalomnak és elsősorban *Gorkijnak*, mit vett át belőle és mit fejlesztett belőle tovább, illetőleg, hogy a gorkiji írói-művészeti szemléletet hogy alkalmazza a szlovák viszonyokra. Gorkijnak a szovjet írók 1934-i kongresszusán elmondott beszéde Jilemnický továbbfejlődésére döntő hatással volt: „Gorkij szavaiban Jilemnický művészi iránya helyességének az igazolására lett...” (156. l.). Az az érzésünk, hogy Špitzernek — amellet, hogy a szlovák írónak a szovjet íróhoz való viszonyulását helyesen világítottta meg — egy-két ponton bátrabban kellett volna rámutatnia: hol és hogyan *hatott* Gorkij a szlovák mesterre. A *Pole neorané* befejező jelenetére és más olyan részletekre gondolunk itt, ahol a hatás filológiai úton is kimutatható.

Hiba lett volna, hogyha Špitzer Jilemnickýnek csak a szovjet irodalomhoz és a szovjet kultúrához való kapcsolataira gondolt volna. A szlovák szocialista realizmus megalapítójának éppen az a nagy művészi jelentősége, hogy nemcsak a kor problémáinak feltárásával, hanem a népi hagyományokhoz való kapcsolódásával is benne gyökerezik hazája valóságában. Špitzer ezt tudja és hangsúlyozza is; szépen céloz arra, hogy Jilemnický hogyan csatlakozik hazája nagy realista íróinak, sőt a népek a költészeti hagyományaihoz is. De e szép monográfia szerzője érzékelteti azt is, hogy a kérdés mégsem olyan egyszerű. Jilemnický, a *ceh* származású író a *szlovák* széppróza mestere lett. A róla szóló műnek tehát feltétlenül szólnia kell arról, mit vett át a *ceh* kultúra haladó hagyományaiból, majd hogyan kapcsolódott — a megismerkedés, a szlovák íróváfejlődés során — a szlovák irodalom múltjához. Špitzer beszél ugyan Jilemnický ifjúkori élményeiről s arról, hogy első zsenjét még *ceh* nyelven írta, mégis az az érzésünk, hogy az író gyermekkorát, iskolás éveit és általában mindazt, ami a szülőföldjéhez köti, alaposabban, részletesebben kellett volna tárgyalnia. Lehet, hogy a most rendelkezésre álló szakirodalomban nem talált erre a témára megfelelő forrásmunkákat; — ebben az esetben további kutatással kell majd még ezentúl fényt deríteni arra: mi mindent hozott Jilemnický a szülőföldről magával.

Nagyon szép Špitzer művének az a része, amelyben arról ír, hogyan került az író Szlovákia területére, hogyan kapcsolódott ott bele — főleg Klement Gottwald biztatására — a szlovák munkásmozgalmába, hogyan lett — mint a szlovák nép tanítója — a szlovák nép írójává is. A monográfia talán ebből a szempontból a legkidolgozottabb. Špitzer nemcsak az írói életpálya elején, hanem mindvégig, az író egészen haláláig elkísérve törekszik arra, hogy részletesen megrajzolja azt a politikai-gazdasági hátteret, azt a levegőt, amelyben Jilemnickýnek élnie és dolgoznia kellett. A polgári Csehszlovákia keleti részének, Szlovákiának gazdasági-politikai-szellemi problémái tárnak Špitzer könyvének a lapjairól az olvasó elé: azok a problémák, amelyek a már említett regényekben kapnak művészi ábrázolást. Azt a kérdést ezzel kapcsolatban mégis fel kell vetnünk, hogy a gazdasági-politikai-kulturális viszonyok megrajzolását nem méretezi-e Špitzer monográfiája túl, nem lett volna-e a kevesebb — több? Emellett rögtön hangsúlyozzuk azt is, hogy a *ceh* születésű író szlovákká válását nem lehet egyszerűen csak külső tényezőkkel magyarázni. A politikai-gazdasági-kulturális harcoknak kétségtelenül helyes, csak szerintünk kissé túlméretezett rajza mellett Špitzernak többet kellett volna törődnie Jilemnickýnek mint írónak, mint művésznek a *belső fejlődésével*.

Nem mondhatjuk, hogy a monográfia erről egyáltalában nem szól. Špitzer Jilemnický minden egyes életmozzanatával, minden egyes nagyobb vagy kisebb művével kapcsolatban kitér a művész belső műhelyproblémáira is. Céloz arra, hogy mennyire kereste a szlovák szocialista realizmusnak megfelelő művészi formát, mekkora küzdelmet vívott önmagával, az ismert témákkal s magával a szlovák nyelvvel, hogy ezt a formát megtalálja. A kidolgozás módszere egyetlenegy regényében sem ismétlődik; ez is tanúskodik arról, hogy az író mekkora küzdelmet vívott az új formáért is. E szempontból Špitzer mégsem zárta le teljesen a kérdést; inkább csak felvetette Jilemnickývel kapcsolatban a forma problémáját, hogy azt majd a további kutatás oldja meg. Hogyan lett Jilemnický szlovák íróvá? Nemcsak a folyamat külső tényezőire, a politikai megfontolásokra célunk itt, amikor a kérdést felvetettük. E *külső* körülményekre Špitzer eléggé alaposan rávilágít. Itt éppen a belső folyamatra, arra a műhelytitokra volnánk kíváncsiak, amely a *ceh* fiatalembert a szlovák írói kifejezőkészség magas-

lataira elvezette. Hogyan tanulta meg a nyelvet? Vajon az csak úgy, véletlenül ragadt rá a szlovákiai környezetben? Meg tudjuk-e első művei stílusának elemzésével állapítani az élő, a beszélt szlovák nyelv hatását? Tudjuk, hogy a szlovák nyelvterületen a tájszólásbeli eltérések eléggé nagyok: tükrözik-e a Jilemnický különböző szolgálati helyein megírt regények ezeket az eltéréseket? Špitzer céloz arra, hogy az író fokozatosan az élet realizmusát tudja a regényeibe belevinni: végül is szereplőinek a beszéde étellel teljes, valóban a beszélt nyelv benyomását kelti. Nos, valóban a kiszucái, a Nagyszombat vidéki, a felsőgarami parasztokét? Ne értsük félre: tudjuk, hogy Jilemnický nem írta a műveit tájszólásban, hősei nem a nyelvjárást beszélik, mint Móriéz Rózsa Sándora. De ha a cseh ember és a csehből fejlődött szlovák író csak az élő környezetből tanulta meg, s úgy vitte művészi tökélyre a szlovák nyelvet, akkor műveiben egyes tájak sajátos nyelvi jellegzetességeinek mégiscsak tükröződnie kell! Špitzer ennek a vizsgálatára már nem vállalkozott.

Vagy pedig Jilemnický a könyvekből, az irodalomtól tanult szlovákvul? S ha ez az utóbbi feltételezésünk az igaz, akkor kitől? Visszament-e egészen Stúrékig? Vagy stílus tanulmányai szempontjából is elsősorban Tajovskýhoz kapcsolódott, akit a mondanivaló és az alakok szempontjából oly szépen továbbfejlesztett? (Erről Špitzer megnyugtató módon beszél.) Persze, ez már nemcsak nyelvi, hanem stílus-, sőt műfajprobléma is. Špitzer többször beszél Jilemnický nem egy regényének, novellájának, esetleg egy-egy részletnek a balladás jellegéről (*baladičnosť*). A már említett *Vitazný pád* c. regényét „Kysucká baladá”-nak (kiszucái ballada) nevezi. Nem nehéz a szlovák szocialista realista regény megalapítójának balladisztikus vonásait a gazdag szlovák népi balladaköltéshez, vagy akár a Stúr iskola ebből sarjadó műballadához kapcsolnunk. Špitzernak ezt a helyes irányú célzásokon túlmenően alapos műfaji és stílusvizsgálattal kellett volna alátámasztania. A forma kérdéseiben való alaposabb elmélyülés elősegítette volna, hogy Jilemnický írói arcéle erőteljesebben álljon az olvasó előtt.

A belső írói fejlődésnek és a formai elemeknek a rajza még egy szempontból vihette volna előbbre Jilemnický és vele együtt a szlovák széppróza fejlődésének a vizsgálatát. Juraj Špitzer monográfiájában több helyen is szól arról, milyen küzdelmet vívott Jilemnický önmagával, valamint életkörülményeivel a minél tökéletesebb szlovák realista regény kialakításáért. Ebből a szempontból az egyes regényeknek (pl.: a *Pole neorané*-nak, a *Kus cukru*-nak és i. t.) az elemzése igen szép, alapos és sok részletproblémára is kitűnően rávilágít. Csak mondanivalónk szemléltetésére emeljük ki, hogy Špitzer szépen, műgonddal mutatja be: — Jilemnický mennyire küzdött a szocialista realizmusnak e korai, kezdeti szakaszán a „kollektív” regény problematikájával. E küzdelmének a *Kus cukru* c. nagy epikus alkotás az eredménye minden pozitívumával, de azzal a negatívumával is, hogy a mű epizódokra esik szét, nincs főhőse, aki s a cselekvénynek nincs olyan veres fonala, amely ezeket az epizódokat egy oszthatatlan egésszé össze tudná fogni. Ez azt is mutatja, hogy Jilemnickýnek éreznie kellett: műve úttörő jellegű. Az úttörés nagy munkája, persze, fáradtsággal, harccal, nemegyszer gyötördéssel jár. Ennek a harcnak Špitzer inkább csak a külső elemeit mutatja be, műhelytitkait már kevésbé.

Pedig hányszor érezzük Jilemnickýnek — főleg első — művein a nyelvvél, a formával, a regény felépítésével kapcsolatban vívott küzdelem nyomait! Bonyolult harcról van itt szó. Cseh származású írónak kellett kialakítania a szlovák szocialista regénystílust. Jilemnický szlovák íróvá lett, de úgy, hogy sohasem szakadt ki egészen a cseh etnikumból: erről tanúskodik meleg házastársi viszonya első feleségéhez, erről tanúskodnak cseh barátaihoz csehül írott levelei. Ritka eset a világirodalomban: a cseh születésű író nemcsak „in politiciis” áldozza életét a szlovák népnek, hanem nagy belső vívódások árán megteremtí a szlovák szocialista széppróza sajátos kifejezési eszközeit is. Ez azonban nem csak nyelvi és stilisztikai probléma. Ez azt is jelenti, hogy az írónak az addig aránylag fejletlen szlovák széppróza fejlődés előzményeihez kellett kapcsolódnia. Igen érdekes volna egyszer a mi szakirodalmunk részéről is megvizsgálni: hogyan igyekeztek a nemzetük elmaradottságát érző haladó szlovák írók 1918 után elszakadni irodalmunk provinciális múltjától, hogyan habzsolták Nyugat-Európa „új” szépségeit. Ezzel viszont elkerülhetetlenül bejutottak a nyugat-európai dekadencia és l'art pour l'art útvesztőibe. Jilemnickýnek tehát egyszerre két fronton kellett harcolnia: egyfelől a hazai burzsoá irodalom egyoldalú Nyugat majmolása ellen, de úgy, hogy mégis értékelje és felhasználja azt, ami hasznos volt a Nyugatot utánzó irodalomban; másfelől a konzervatív irodalom provincializmusa ellen, de úgy, hogy a Stúrék óta a szlovák irodalomban meghonosított népieség is műve fontos alkotóelemévé válhasson. Tegyük ehhez mindjárt hozzá: ezt a harcot az az író vívta, akinek legmélyebb szellemi gyökerei a cseh irodalom talajába nyúltak!

Jilemnický azért lett a szlovák irodalom nagy alakjává, mert győztesként került ki ebből az első pillantásra bonyolultnak látszó küzdelemből. Műve a szlovák irodalom szerves alkotórésze, mérföldekkel tudta előbbre vinni az addigi fejlődést. De elképzelhető-e az ismertetett írói életpálya zökkenők, Scyllák és Charibdisek nélkül? Aligha. Špitzer monográfiája céloz Jilemnický művének néhány kisebb negatívumára. A sablonosság, az itt-ott hétköznapiassá vált kifejezőmód, a túlságosan szöcső-jelleg veszedelme — valljuk be — ott kísért, nem is

egyszer, műveinek lapjain. Ezeknek a negatívumoknak az alaposabb elemzését is szívesen láttuk volna Špitzer könyvében, hiszen a nagy művészek életküzdelmére hibáik is jellemzők.

Nem akarjuk csökkenteni e monográfiának a kétségtelenül értékes voltát mindazzal, amit e szerény sorokban kívánalomként hoztunk fel. Nem győzzük hangsúlyozni a már nálunk is ismert nevű szlovák irodalomtörténész és publicista művének a jelentőségét. Amire itt céloztunk, az talán csak a további kutatások irányvonalát szeretné megszabni: a szlovák irodalomtudománynak Špitzer alapvető, úttörő munkája után Jilemnický gyermek- és ifjúkorának alaposabb vizsgálatába, belső, művészi pályájának s ezzel kapcsolatban stílusbeli, műfaji fejlődésébe, műhelyitkaiba kell elmélyülnie. Milyen szép volna, ha a szlovák irodalomtörténetírásnak ebben az elvégzendő feladatban mi is a segítségére tudnánk lenni a magyar és a szlovák széppróza hasonló és egymástól eltérő jelenségeinek az együttes vizsgálatával!

Sziklay László

Jean Marx: La légende arthurienne et le Graal

Presses universitaires de France, Paris, 1952.

Jean Marx, a párisi École des Hautes Études igazgatója könyvében monografikus összefoglalását adja az Arthur és Graal monda köré csoportosuló problémáknak, az utóbbi évek kutatásainak, különös tekintettel a kelta mitológia és folklór hatására, amely a középkori francia lovagregények elsődleges alapját képezi. A könyv egyszerre nyújt összefoglalást és új szempontokat, anyagát úgy rendezte el a szerző, hogy mind a laikus olvasó, mind a kezdő kutató, mind pedig a tárgykör kiváló ismerője jól tud tájékozódni s örömet talál benne. A kéziratok felsorolása s az eddig felmerült problémák, eredmények a bevezetésben szerepelnek, ugyanakkor több mint százoldalas függelék ismerteti a Graal-ról, Perceval-ról, Artus-ról fennmaradt kéziratok főbb tárgyi motívumait, cselekményvonalát, azoknak a tudósoknak véleményét pedig, akiket idéz vagy érint a szerző, egyetértve velük vagy sem, a szinte túlságosan is bőséges, csaknem a könyv anyagának egyharmadát képező lábjegyzetekben közli. A tulajdonképpeni tanulmány így Jean Marx egyéni kutatásait tartalmazza, ugyanakkor összefoglalja felesleges kitérők nélkül a tárgykörrel kapcsolatos eddigi ismeretanyagot is. A példás szerkesztés és nagy apparátus azonban nem egyetlen erénye ennek a könyvnek. A Graal monda keletkezését, alakulását nyomon követi a kelta alaptól egészen a XIII. századi cisztercita vonásokig, s a bizánci liturgia hatásáról ugyanúgy nem feledkezik meg, mint a kelta Geis, adományozás problémaköréről vagy a kelta vallás némely motívumáról. Könyvében érvényesíti a történetiség szempontját s a monda kristallizációjának, alakulásának, regénnyé sőt középkori legendává válásának egész izgalmas folyamatát nyomon követhetjük benne.

Az úgynevezett Bretagne-i anyag első, most már tisztázott problémája az volt, hogy az Arthur-mondakör, amelyet Chrétien de Troyes, később pedig Percevaljának folytatói és a *Le Chevalier de la Charette* újrairói, mint Manessier, Gerbert de Montreuil, Robert de Boron, a *Lancelot* prózaregény, *La Queste de Sainte Graal*, *L'Estoire de Merlin*, *Perlesvaus*, *La Mort du Roi Arthur* ismeretlen szerzői valamint Wolfram von Eschenbach műveikben feldolgoztak vajon irodalmi ősforrásokra vezethető-e vissza, vagy pedig élő mondaanyag átvétele. Kétségtelen, hogy Geoffroi de Monmouth 1137-ben megjelent krónikája, a *Historia regum Britanniae* idézi Artus király alakját, valamint a mondakör több híres szereplőjének nevét, mint Kei, Lancelot, Gauvain, sőt ez a mű emlékezik meg először Trisztánról is, az sem lehetetlen, hogy Marie de Champagne, Alionor d'Aquitaine lánya, akinek kérésére Chrétien a *Le Chevalier de la Charette* (*Lancelot*) című művét írta, s Philippe d'Alsace, akinek megbízásából a *Le Conte du Graal* (*Perceval*) című munkájához hozzáfogott, már megformált történetet adott a szerző elé. Az is kétségtelen, hogy Chrétien folytatói, utánpótlói ismerték őt, s műveikben hovatovább nemcsak a XI–XII. századi civilizáció és lovagi szerelem tükröződik, hanem a Graal történet némi középkori misztikus színezetet is kap, néha az egyháztól idegen pogány misztikát is, s a német Wolfram von Eschenbach már egy azóta elveszett provanszál szerzőt, Kyot is megemlíti forrásai között. A monda alapja azonban kelta, s Jean Marx számtalan szerző útmutatását követve szétboncolja a történet főbb motívumait s analógiákat keres rájuk a kelta mondák és mítoszok között, valamint — bár ezt már kisebb számmal — a nemzetközi folklór anyagban.¹ A könyv bevezetése

¹ Nitz, Perceval and the Holy Grail, Berkely and Los Angeles, 1949. Loomis. Arthurian Tradition and Chrétien de Troyes, 1949., Joseph Lot, Les Mabinogion. Paris, 1913., Arthur Brown, The origin of the Grail Legend, Harvard University Press 1943.

foglalkozik még a mondakör keletkezésének területével s elveti a csak néhány tudós által vallott kontinentális eredet gondolatát. A mondakör a mai Anglia területén, főként Wales-ben és Cornwallis-ban keletkezett, csak úgy, mint a Trisztán monda, s gall énekek, az ún. cywarwyddonok hozták francia területre. Egynek közülük, Bledhericusnak vagy Brerinek a neve is fennmaradt, akit Thomas forrásaként idéz. A cywarwyddonok Hódító Vilmos és később unokája, Henri Plantagenet idején kétnyelvűvé váltak, s a gall nyelv mellett a hódítók normannján is énekeltek.

A mű további része tulajdonképpen az alapgondolat kifejtése és részletes demonstrációja. A szerző először Arthur király alakját, a kerekasztal és lovagi kör analógiáit keresi meg a kelta mondákban, aztán a kelta mitológia egyes fő elemeit (a túlvilág nyitott volta, a túlvilág és evílág folytonos érintkezése, a túlvilágra rabolt asszony, a másvilági utazások stb.) motívumát keresi meg a fennmaradt szövegekben az ugyancsak kelta intézmények (Geis), szokások maradványaival. Azután a Perceval illetve Galaad és Lancelot monda elemét vizsgálja, úgymint a Roi Pêcheur vagy Roi Méhaigné alakját, akit férfiasságában megbénított a Coup Félon, amelyet egy varázslatos lándzsa sújtása okozott, s a Roi Pêcheur egyben őrzője és letéteményese ennek a lándzsának, valamint a Graal edénynek. A király sebe egész országának pusztává válását idézte elő, s Arthur udvarából egy tiszta lelkű, minden áldozatra kész fiatalembernek kell jönnie (Percevalnak vagy más változatokban Galladnak) hogy a király visszanyerje erejét, meggyógyuljon és országa ismét virágzóvá váljék. A varázslat feloldásának feltétele, hogy a Graal edényt és lándzsát hordozó szűzek fényes kíséretét megpillantó tiszta hős feltegye a szükséges kérdést a Graal edénye eredetéről. Vizsgálja az elvarázsolt kastély, a kíséret motívumát, a kérdések szerepét, a követ, amely Arthur udvarában megszólal a veszélyes helyre ült, nagy feladatra kiválasztott hős lába alatt. A lándzsának és Graal edénynek külön-külön is hosszú fejezeteket szentel, elvetve különben Jessie Westonnak azt a nagyon érdekes, de a történetiséget mellőző felfogását, amely a Graal edényben a nőiség, a lándzsában a férfiasság jelképét látja, s e két tárgy szétválasztása az ország pusztává válását idézi elő, míg újra egyesítése a varázslat feloldását, a kelta termékenység mítoszok diadalát jelentené². Jean Marx Marx inkább történeti szempontból vizsgálja a lándzsa és a Graal szerepét s nyomon kíséri azt a fejlődést, amelyet ezek a tárgyak a Krisztus oldalát átjáró Longinus féle lándzsával és a Szent Vért őrző edénnyel való azonosulásig megtesznek. A könyv utolsó fejezete a Glastonbury apátság hatásával, a cisztercita misztika (különösen Robert de Boron, később a *La Queste de Saint Graal* szerzőjénél és Wolfram von Eschenbach-nál) a mondakörbe áramlásával foglalkozva zárja le a fejtegetések és következtetések sorát.

A mondakör kelta voltának első bizonyítéka, hogy Arthur király alakja Geoffroi de Monmouth munkája előtt élt a gall historikus vagy pseudo-historikus hagyományban, valamint a nagy irodalmi értékű gall, kelta és ír ciklusokban. A pseudo-historikus vagy historikus hagyomány szerint Arthur a VI. században élt és nem is király volt, hanem *dux bellorum*, hadvezér aki az angolszászok hadait verte vissza s a Badon hegyi nagy győzelmet is neki tulajdonítja. Alakjába azonban egy másik nagy, megindító s különös módon híressé vált ismeretlenje is beleolvadt a történelemnek, a latin Ambrosiusé, aki hazáját megutálva az elnyomott bretonok oldalára állott s a római hódítók elleni nemzeti ellenállás egyik nagy alakja lett. E két nemzeti hős alakja egy személyben olvadt össze, s mivel a kelták, írek nemzeti hőseiket isteneknek vélték, akik az élőkkel állandóan érintkeznek s reinkarnálódnak — egyáltalán felfogásuk szerint a túlvilág és evílág nincs elhatárolva, s innen könnyűszerrel lehet oda csodálatos utazásokat tenni, onnan ide visszatérni —, Arthur is ilyen félistenné vált s így szerepelt a Leinster-i vagy másképpen Ossian-i ciklusban. Életének, halálának körülményeivel különben számtalan analógiát mutat Finn sorsa, aki a Leinster-i ciklus hőse. Másrészt Arthur és környezete megjelenik a Kulhwch és Olwen című kelta regényben is. Arthur feleségét, Guenievre-t, az állhatatlan királynőt, aki egyben tündér is, egy másvilági lovag elrabolja, s Gauvain, a király kedvelt unokaöccse s a királyné kedvese szerzi csak vissza. (Chrétiennél Lancelot tölti be ezt a szerepet s Gauvain csak mellékalak.) Igen érdekes, hogy már ebben a korai változatban a királyt egy másik kedves unokaöccse, Modred vagy Medraud árulja el, aki végül is hadat támaszt ellene, s megsebesíti. Arthur Avalon szigetére hajózik, amely eredetileg a kelta Boldogok Szigete, az üdvözült holtak gyülekezőhelye, később Glastonburyval azonosították, ahonnan a hagyomány szerint vissza fog térni egy napon, hogy az elnyomott kelták, írek országait visszaállítsa. A kedvelt unokaöccs és a király illetve nagybácsi feleségének szerelme több kelta eredetű történetben visszatér. Grainne elárulja férjét, Finnt az utóbbi unokaöccse, Diarmid kedvéért, csakúgy mint Essylt (Izolda) Marc királyt Trisztánért. (Egy még kéziratban levő dolgozatunkban kísérletet tettünk, hogy az unokaöccs különösképpen az anyai ágú unokaöccs és nagybácsi ellentétében az anyajogú társadalom bomlásának problematikáját fölleljük, Engels és Hübert történeti adatait is fölhasználva.) Tatlocknak, aki a mondai eredetet tagadja és a Kulhwch és Olwen regényt Geoffroi de Monmouth után, helyezi már csak azért sem lehet igaza, mert ha az említett kelta regény később is

² The Legend of Sir Perceval, London 1906.

keletkezett volna, rengeteg olyan régi motívumot őriz, amelyet nem lehet Geoffroi de Monmouth aránylag száraz és szűkszavú krónikájának hatásával magyarázni. A mondakör többi alakjához is számos analógia kínálkozik, így Bran, a kelta isten azonos lenne a Roi Pêcheurrel, a Roi Méhaignével, s a többi hős, mint Gauvain, Kei, Lancelot, Perceval alakja is föl-fölbukkan.

Igen érdekes a könyvnek az a fejezete, s egyben sok újat is mond, amelyben a szerző a kelta intézmények továbbélését vizsgálja a mondakörben. Itt lép előtérbe a kelta Geis vagy többesben Geisheal, az adományozás és viszontadományozás szerepe. A király vagy dux bellorum ajándékot ad s szolgálatokat tesz egyes alattvalóinak, vagy szabad lovagoknak, akik azután a Geis értelmében viszontadományokra és viszontszolgálatokra kötelezettek. Cuchulainn, az Ulster-i ciklus hőse, ilyen Geis értelemben hagyja lementseni saját fejét a mitikus hős által, aki ezt megelőzően kényszerítette, hogy Cuchulainn az ő fejét vágja le, mint ahogy később Gauvain, a Sir Gauvain című későbbi angol szövegben a Chevalier Vert-rel, a Zöld Lovaggal kénytelen ilyen szerződést kötni. Sokszor maga az öngyilkosság is ilyen ellen-ajándék, amely szintén ősi kelta szokásból ered. (A hős ajándékokat követel barátaitól, ezeket rokonaira hagyja, maga pedig életének kioltásával fizet értük. A Geis kevésbé kirívó eseteiben azonban a hősök között baráti kör alakul ki, amelyet a kölcsönös kötelezettségek nagylelkű erkölse tart össze. Arthur udvara és a kerekasztal köre is egy ilyen Geis szövetség lényegét tükrözi. Kelta társadalmi és vallási szokásokra vezethető vissza az is, hogy e mondákban a szerelmi kezdeményezés a nő joga, s azerlem sokszor súlyos törvényként, végzetes s nem mindig kívánatos sors-hívásként nehezedik a hősre. (Meggyőződésünk szerint ez a motívum is kapcsolatos lehet az anyajogú társadalom szokásaival.) Ezekben az ajándékon és viszontajándékon, szolgálaton és viszontszolgálaton alapuló kapcsolatokban történéseink joggal kereshetnek a feudalizmus ősi formáit, mert hisz a Tacitus által leírt Germania sokkal kevésbé fejlett, habár szintén kölcsönös kötöttségen alapuló társadalmat ír le. Kár, hogy Jean Marx nem érinti a Gaesha-val kapcsolatosan ezt a joggal felmerülő problémát.

Ezek a törvények azonban a kelta mondákban nemcsak a társadalmi és szerelmi kapcsolatokra érvényesek, de a növény- és állatvilágra és tárgyra is kiterjednek, s az ember minden lépését valamiféle ősi elkötelezettség irányítja. Arthur nem ülhet le addig étkezni, amíg valami új hőstét hírt nem hallotta, s az előjelek, babonás jelképek egész rendszerét találjuk még a középkori szövegekben is, amelyekben pedig a kelta elrendelést sugalmazó mitikus alap erősen elhalványodott. Nem az ember választja ki a szolgálatában álló tárgyakat, hanem a tárgyak választják ki őt, s a bénító lándzsa csak a megfelelő lovag kezében nem veszélytelen. Mindez összefügg a kelta világszemlélet erősen fatalista jellegével, mint ahogy Arthur kerek asztala valóban kelta szokás maradványait őrzi: a kelta előkelőségek földre helyezett kerek kövek mellé ültek, mindegyiknek külön asztala volt ugyan, de ezeket a köveket körbe rakták s középen foglalt helyet a vezér.

Perceval, valamint Lancelot kalandja, a másvilágba utazás ugyancsak kelta motívum, a csodálatos tárgyak megszerzésével együtt. Kulhwch Olwen megszerzéséért ilyen csodálatos tárgyakat kell, hogy elhozzon a túlvilágról. A halálon túlrá való látogatás gyakran úgy szerepel a kelta mondákban, mint hajózás valami távoli szigetre, ahonnan el kell hozni, sokszor rabolni valamit, vagy pedig ahol egy tündér szerelme várja a hőst. Ez a szerelm azonban arra készíti, hogy visszatérjen az emberek közé s ott meghaljon. (A végzetszerűség és örök körforgás gondolata itt merül föl először, a keltákat azonban függetlenségi harcaikban nagyban segítette a visszajáró hősökbe vetett hit...) Másrészt sokszor egy túlvilági lovag rabolja el a királynőt s visszahódítása közben a szerelmes hős elvarázsolt kastélyba kerül, ahol sok csábítással kell megküzdenie. Meleagant, aki a Chevalier de la Charette-ben elrabolja Arthur feleségét, egyenes leszármazottja ezeknek a túlvilági rablólovagoknak, mint ahogy a szép Guenievre is megőriz valamit a kelta tündérek állhatatlanságából. Ennek a Lancelot féle történetnek különben több megfelelője is van a kelta természetmítoszokban, Kreyddylat Gwynn és Gwynthar istenek között osztja meg szerelmét, akik minden májuselőn harcba szállnak érte. Keyddylat a vegetáció, virágok, növények istennője az év egy részét a föld alatt Tuatha De Dannan-ban, azaz a kelta alvilágban tölti, másik részét pedig a földön. Csodálkoznunk kell, hogy Jean Marx ezzel kapcsolatban nem hívja fel a figyelmet a görög Persophone mítoszra, amely hasonló vonásokat kínál. Általában a könyv csak a közzefekvő és elsődleges hatású kelta vonásokat elemzi, a nemzetközi folklórral és tágabb körű indoeurópai mítosz és mesekincs megfelelőiseivel nem foglalkozik.

A kelta történetekben, különösen a már idézett Kulhwch regényben fordul elő először a csodálatos tárgyak megszerzésének nagy kalandja. Yspaddan óriás leánya, Olwen kezét csak a királyi talizmánoknak, a bőségszarunak, bőség üstjének, a varázskabátoknak, a bűvös kosárnak, a hatalmas kardnak és a kimeríthetetlen evőszelencének megszerzése után adja a hősnek. A serleg különben úgy szerepel, mint a királyi hatalom jelképe. A Guenievre-t elrabló Meleagant a királyi serleg tartalmát Arthur arcába önti és így hatalmát meggyalázza. Az egyik kelta mondában Lug isten megjelenik Conn-nak és meghívja ebédre az alvilágba. Egy koronás nő szolgálja ki őket, aki Conn serlegébe annyit tölt, amennyi ivadéka csak uralkodni fog egyszer Taran,

Ugyancsak kelta vonás a hősök folytonos párbaa és vetélkedése, amely a vadászatokon elejtett vad felosztása utáni párviadalokból ered. A „hős része” elnevezésű legjobb falatért ugyanis élet-halál harcra állottak ki a kelta bajnokok, s a középkori lovagi tornák eredete ilyen messzire nyúlik vissza erkölcsben és időben!

Perceval története, amely szorosan kapcsolódik az Arthur mondához, ugyancsak kelta eredetű. A Roi Pêcheur alakja azonos a kelták nagy sebzett istenével, Brannal. Az isten sebzettsége ott is magával vonja országa pusztává válását, míg csak egy áldozatos ifjú meg nem váltja. A Roi Pêcheur, aki a Pelles, Pellehan, Anfortas neveit viseli a középkori szövegekben gyakran több alakot vesz fel, így a Didot-Percevalban még apja is szerepel. Kelta mítosz töredéke az is, hogy a Graal edényt csak választott szűzek hordozhatják. Az egyik későbbi változatban a varázslatot feloldó ifjú hősnek Lancelot-tól kell megszületnie s ezért a Roi Pêcheur Guenievre királyné alakját varázsolja leányára, hogy Lancelot teherbe ejtse. A szüzességét feláldozott leány azonban ettől kezdve nem hordozhatja a szent Graal edényt. Lancelot fia Galaad, más változatokban pedig a Roi Pêcheur ismeretlen unokaöccse hivatott arra tisztaságánál, áldozatos naívságánál fogva, hogy a királyt és az országot a varázslat alól feloldja. Perceval alakjának megfelelője Perdeur a kelta mondákban. Rejtett gyermeksége s az a tény, hogy nevét jóideig maga sem ismeri, anyjának óvó szándéka, amely azonban nem kerütheteti el vele végzetét megvan nemcsak a szerző által idézett Finn alakjában, de nagyon sok indoeurópai hősmondákban is. (Gondoljunk csak a leányok közt leánynak nevelt Achillesre!) Amikor Perceval Arthur asztalánál a veszélyes helyre ül, a kő meghasad alatta s a Roi Pêcheur és környezetét halálos bágyadság fogja el. Ettől a varázslattól természetesen csak Perceval tudja megszabadítani, csakúgy, mint a Coup Félonról. A Mabinogi-ban Pwyll vagy Pwyderi az egész országot romlásba döntik ugyanígy, amikor Arbreth sírhalmára ülnek. Perceval első kísérlete, hogy a Graalt és a lándzsát megszerezze és a királyt meggyógyítsa, sikertelen, mert a szükséges kérdéseket elfelejt, nem meri fölteni. Népmesébe illik az a mód is, ahogyan az elvársolt (kacsalábon forgó!) várból kikerül ez első alkalommal, este még a kastélyban fekszik s reggel fűvön alva találja magát, mellette fölnyergelt lova. Az is inkább népmesei motívum, hogy a hős ismételt próbálkozások során jön csak rá a gonosz varázs feloldásának nyitjára, s a boldoggá tett és békében meghalt Roi Pêcheur helyett király lesz annak fölvirágoztatott, megmentett országán...

Külön fejezetet szentel a szerző a Graal edénynek és a magától sujtó lándzsának. A Graal az ír criol-ból vagy griol-ból, esetleg a latin gradalis-ból ered és közönséges lapos formájú, esetleg ezüsből vagy aranyból készült edényt jelent. Ezt az edényt, amely nem a Graal, hanem egy graal volt még a keltáknál és a csodálatos tárgyak kelléktárában szerepelt, később azonosították azzal az edénnyel, amelyből Jézus a húsvéti bárányt fogyasztotta, majd pedig azzal, amelyben a legenda szerint Arimathiai József Jézus vérért összegyűjtötte. Chrétien de Troyes még habozni látszik a keresztény és pogány változat között s közbülső megoldásként egy szentelt ostyát helyez a Graalba. De hogy kelta eredetű s a keresztény jelentés csak később társult hozzá, azt az is bizonyítja, hogy a Graal kísérlete sőt hordozója nőcsoporthoz, amely, ha a Graal valóban eucharisztikus jellegű és eredetű teljes lehetetlenség lenne a római liturgia formái között. A férfiatlanná tevő és a férfiaságot visszaadó lándzsa sem lehetett azonos Longinus fegyverével. Mindezek a vonások az ír Glastonbury apátság hatására kerültek a mondakörbe, amely egyrészt krisztianizálni akarta a pogány mítoszok jelképeit, másrészt az ír nemzeti hagyományt szívesen átmentette volna a középkorban elfogadott, kedvelt mondák, legendák közé. Az Egyház azonban — mint ahogy Jean Marx találoán megjegyzi — mindig idegenkedett egy kisére a mondakörtől, s ez maga is bizonyíték az eltörölhetetlen kelta-pogány alapokra.

Jean Marx könyve értékes, teljességre törekvő munka. A monda egyetlen motívuma, egyetlen kelta analógia — amelyből itt csak keveset idézhetünk — sem kerüli el a figyelmét. E középkori kéziratcsoportok eredetét vizsgálva valóban egyetlen járható út a kelta és ír források felé való tájékozódásra. Hiányoljuk, hogy ezeket a vizsgálatokat nem terjeszti ki az általános folklór és indoeurópai közös mesekincs vizsgálatára is. Másrészt, éppen azért mert a mű teljességre törekedett és a cím után ítélve is monografikus összegezést akart adni, foglalkozhatott volna Geoffroi de Monmouth hatásával is, aki, ha nem is kitalálója, mint Tatlock állítja³, de igen népszerű közvetítője volt Arthur történetének, valamint a lovagi erkölcsöknek és a középkori szerelemnek a mondához kapcsolódó csatlakozott vonásaival is. A Graal és főképp a lándzsa leírásában, a kísérlet szerepében kár lenne a bízánci liturgia szerepét tagadni, bár ezek a vonások, motívumok később kristályosodtak a történet köré. Érdekes lett volna foglalkozni Holmes gondolataival⁴, aki a kései zsidó misztika hatásával operál. (Chrétien de Troyes konvertált zsidó lett volna, s a Graal kastély Salamon templomának parafrázisa.) Kétséget kizárólag a

³ The legendary History of Britain. Geoffrey of Monmouth's Historia Regum Britanniae and its early vernacular versions. University of California Press Berkeley and Los Angeles, 1950.

⁴ A new interpretation of Chrétien's route del Graal. Chapel Hill, 1948.

kelta hatások az elsődlegesek, egy teljességre törekvő műből azonban hiányolhatjuk ezeknek a később kristályosodott másodlagos vonásoknak a bővebb ismertetését. Jean Marx könyve ettől eltekintve az utóbbi évek Arthur irodalmának legkiválóbb összefoglalását adja.

Stetka Éva

Hans-Erich Keller: Étude descriptive sur le vocabulaire de Wace

Berlin 1953. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für Romanische Sprachwissenschaft. 436 lap

Mindazok számára, akik kételkednek a tiszta leíró módszer hasznosságában, fontos tanulságokkal szolgál ez a témaválasztása révén merőben újszerű lexikográfiai és egyben lexikológiai tanulmány. Ismeretes, hogy a legerjedelmesebb és legjobb francia etimológiai szótár (*Französisches Etymologisches Wörterbuch*) szerzője, Walther von Wartburg, néhány évvel ezelőtt, Rudolf Halliggal együtt sikeres kísérletet tett a középkori „nominálok”, azaz fogalomkörök szerint rendezett szójegyzékek hagyományának a modern nyelvtudományban való hasznosítására: Hallig és Wartburg közös műve (*Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie*, Berlin, 1952) a még mindig eléggé szegényes lexikográfiai irodalomnak megjelenése idején fontos gazdagodása volt. Most Wartburg módszerének konkrét alkalmazására nyújt szemléltető példát tanítványa és munkatársa, H. E. Keller, aki a Wartburg javasolta fogalomkörök szemmel tartásával rendezni próbálta az egyik legrégebbi francia krónikás, a XII. század közepén működő normann Wace (szül. 1100 körül Jersey szigetén, megh. 1175 körül, valószínűleg Bayeux-ben, ahol kanonok volt) egész szókészletét. A munka fontosságának megítéléséhez tudnunk kell, hogy Wace főműveinek, az 1155 körül írt *Brutus-regénynek* (több mint 15 000 nyolcszótagú verssor!)¹ s a normann fejedelmek hőstetteit megéneklő befejezetlen *Rou-regénynek* még korszerű szójegyzékkel ellátott szövegkiadása sincs; a *Brutus-regény* szóanyaga egyetlen régi (1836), szömutató nélküli kiadása alapján került be az ófrancia nyelv szótárába is. Helyes és fontos volt tehát egyrészt könnyen kezelhető index formájában hozzáférhetővé tenni e nagyon jelentős szerző szókészletének legalábbis a s z ó e g y e d e i t (persze csak néhány lelőhely említésével), másrészt pedig — s ez volt a munka fő célja — bemutatni azt a fogalmi világot is, amely a XII. század derekán egy vidéki származású, de párizsi műveltségű, fejedelmek és gazdag urak szolgálatában működő jótollú íróttal jellemez. Egy olyan íróttal, aki provinciális szóhagyományát egyenesen a trójai mondához próbálja kötni, s ugyanakkor arra is gondot fordít, hogy hadakozó normann őseinek híret hol a „chanson de geste”-ek, hol pedig már a gáláns lovagregény, a „roman courtois” stílusában öntse világos szerkezetű és sokszor erősen realista formába. Nyilvánvaló, hogy az irodalomtörténet is sokat nyer az efféle szintézisből; kiderül ugyanis, hogy a *Rou-regénynek* mindazon részei, amelyeknek hitelességét Ph. A. Becker 1943-ban kétségbevonta (vö. *ZrPh.* 63, 481—519), a szókincs vallomása alapján mégis hitelesnek látszanak, hiszen lexikálisan semmi-
ben sem különböznek a kétségtelenül Wace-i részeketől (vö. erről még A. Holden, *Romania* 75, 22—53, aki Keller-től függetlenül jutott ugyanezen eredményre).

Nyelvészeti szempontból számunkra elsősorban a szóanyag elrendezése tanulságos; lássuk tehát Keller fogalmi köreit. A fogalmi csoportosítás három nagy részre oszlik: az elsőnek tárgya a világ és a természet (*L'univers et la nature*), beleértve ebbe az ember testi-lelki adottságait is (vö. *L'homme partie intégrante de la nature*; a következő alfejezetekkel: *Le physique de l'homme*; *L'homme psychique*), a másodiké az alkotó ember (*L'homme créateur*), vagyis jóformán mindaz, ami a középkori társaséletre vonatkozik, a családi és a feudális életről az egyházig és a hadviselésig, végül pedig a harmadik részé az ember viszonya a világhoz (*L'homme en rapport avec l'univers*), vagyis a középkori gondolkodás, sőt filozófia alapkategóriáinak elemzése a rájuk vonatkozó nyelvi anyag segítségével. Lét, anyag, tér, idő, mozgás és változás mellett itt jut hely például a viszonylagosságnak és az okságnak is. Mindeme kategóriák természetesen számtalan átmenetre adnak alkalmat, s olykor az olvasó hajlandó volna akár vitába szállni a szerzővel; hogy csak egy példát említsünk, ha külön fejezetek foglalkoznak a rend (ordre) és a mennyiség (quantité) fogalmával, miért kerültek a

¹ A *Brutus-regény* tárgya a normannok legendás őstörténete, a trójai háborútól az i. u. VII. századig. *Brutus* a normannok törzsalapító őse; a munkának egyik epizódját, a *Lear-legenda* egyik igen régi változatát, megtaláljuk például *Barisch* közismert ófrancia szöveggyűjteményében is (Altfr. Chrest.¹¹ 81—87).

tő- és sorszámnevek a v i s z o n y l a g o s s á g r ó l (relativitét) szóló fejezetbe?² Még problematikusabb (de alighanem efféle beosztásnál elkerülhetetlen) egyazon szó különböző jelentéseinek más-más kategóriába való sorolása: *vair*, a latin *varius* ófrancia mása, 'fényes' jelentésben a „Lumière — obscurité” szakaszba került; a sokkal gyakoribb 'tarka' jelentésben viszont már a „Couleur — absence de couleur” szakaszba. Mivel mindezen vitatható elvek gyakran vitatható jelentésárnyalatokkal is kereszteződnek (ezekről l. F. Lecoy bírálata: *Romania* 76, 535—8), természetesen nem bizonyos, hogy a Keller-féle áttekintés valóban minden ízében hű képe-e Wace szókészletének. Hogy a gyűjtés, a nem teljes adatfelsorolás következtében, sem Wace hangállapotát, sem pedig szintaktikai eszközeinek gazdagságát nem tükrözi teljes hűséggel, azt mondanunk is felesleges³.

Mindazonáltal a fogalmi körök szerinti beosztás el vitathatatlan előnyökkel jár: az ábécé szeszélye szerint szétdobált, de a beszélő egyén s a nyelvközösség tudatában mégis összetartozó szavak, kifejezések végre együtt vannak; a maga élő valóságában oly nehezen elképzelhető középkori nyelvállapot filmszerű mozgalmassággal hat képeletünkre, s mint a szerző helyesen mondja előszavában: „egy egész világ nyílik meg az olvasó előtt” (10). A nyelvész egy-egy elvontabb kategórián belül is együtt láthatja a régi és az új szavak harcát (egymás mellé került például a klasszikus latin *aetatem*-nek később eltűnő, de itt még gyakori folytatójaként *eé*, *aé*, valamint a népi latin *aeticum*-nak mindmáig élő képviselője, tudniillik *eage*, *aage*, ma *áge*, mindkettő 'kor, életkor' jelentésben, vö. 41)⁴, s mihelyt egy-egy jól elhatárolt, konkrét jelentésű szócsoporthoz ér, valósággal ízelítőt kap a középkor anyagi kultúrájának ismeretéből. A szerző méltán emeli ki a Jersey szigetéről származó Wace hajózási terminológiájának szinte páratlan gazdagságát (14, 221—6), amelyből már a kortársak gyakran merítettek, s amely később Jálnak, a francia hajózási szavak nagy szakértőjének is fontos forrása lett; nem kevésbé tanulságosak azonban például a szórakozások és a társasjátékok (166—7),⁵ a jogi élet (190—207) s a különböző mesterségek (214—8) műszavai sem. Egészen másféle tanulságokkal járnak az elvontabb jellegű szócsoporthok; ezek arra mutatnak, hogy idővel, hasonló s esetleg még részletesebb leíró gyűjtések alapján, talán a középkori nyelvállapot stilisztikájának egy-egy részletét is sikerül majd kidolgozni. Mivel, például a 'tüstént, rögtön' fogalmára ilyen Bally-féle szinonimasort nyújt Keller anyaga: *hastivement*, *maneis*, *demaneis*, *sempres* 'tout de suite', *demantenant*, *sodement*, *sudeement*, *a la fiede* stb. (339), e gyűjtés stilisztikai szempontból is meggyőző a leíró lexikográfiai és lexikológiai módszer hasznáról és teljes jogosultságáról.

Bár tanulmányozná át minél több magyar nyelvész mind Wartburg fogalmi osztályozását, mind pedig Keller érdekes kísérletét, s bár lenne már előttünk — hogy csak egy-két példát említsünk — Pázmány vagy Zrínyi szókészletének, avagy egy-egy kódexünknek hasonló feldolgozása! A régi magyar nyelv alaposabb ismerete így válna a régi magyar élet ismeretévé, példázva a magyar múlttal kapcsolatban is nyelv és élet dialektikus összefüggését.

Gáldi László

² Itt említjük meg, hogy a számnevek közül feltűnő módon hiányzik az 'egy', pedig természetesen Wacenál is könnyű rá példát találni (vö. „Aganipus, uns reis de France” *Bartsch*, *Altfr. Chr.*¹¹ 83). Az idézett *l'une Keller* szerint 'első' jelentésű (298), de van példa 'az egyik' jelentésre is (vö. *Bartsch* 82).

³ A latin *sacramentum*-ból származó fr. *serment* 'eskü' *Bartsch* szerint minden Brutus-kéziratban *sairement* alakban fordul elő (i. m. 85). Keller mégis csak a *serement*, *serrement* változatokat közli, s a *par sairement* 'esküvel' (i. h.) kifejezésről is megelégedezik. Mondattani szempontból nem közömbös, hogy például a *sei porpenser* 'songer à'; gondol vmire; tervez vmit' visszaható ige névmása az ófrancia nyelv fejlődésének ezen a fókán még elválhatott az igétől, s egy összetett igei szerkezet első (gyébként nem visszaható!) igéjéhez tapadhatott: „*Quant Leir ... cumença sei a pur penser*” (*Bartsch*, i. m. 81).

⁴ A szinonimika statisztikai szempontjaira sajnos nem történt kitékintés: ha 'fej' jelentésében a később régebbé váló *chief* (latin *caput*) s a mindmáig élő *teste*, *tête* (latin *testa*) egymás mellé került is, ebből még nem tudjuk meg, hogy gyakoriság szempontjából milyen arányban áll a két szó egymással, s vajon nem befolyásolták-e használatukat már ekkor stilisztikai szempontok is.

⁵ A középkori magyar mulattatók vizsgálóit talán érdekelni fogja, hogy Wacenál szerepelnek nemcsak férfiak, hanem nők zenészek is, *joeresse* néven (166).

ROMANCE ÉPIQUE, ROMANCE LYRIQUE

Béla Zolnai

L'étude a pour but de prouver que le genre romance n'est pas identique à la ballade épique, bien qu'on les confonde souvent et que la romance elle-même est de nature très différente selon les pays, les époques et les intentions des auteurs. (Voir encore à ce sujet notre publication intitulée *Contributions à l'histoire des termes «ballade» et «romance»*, Acta Linguistica, Budapest, Académie, vol. VIII, 1958 et notre contribution sur la *Ballade épique* au Congrès d'Histoire littéraire, à Lyon, en 1939, parue, avec les interventions de MM. Folkierski, Hankiss, Grabowski et Markovitch, dans *Helicon*, Revue internationale des problèmes généraux de la littérature, Amsterdam 1940, II, 156—169.)

Nous devons d'avance exclure de nos considérations la *ballade* française, poème lyrique à forme fixe. Nous devons également renoncer à chercher dans l'Antiquité l'origine lointaine de la ballade épique du moyen âge et de l'âge moderne, comme M. Kayser le souligne très justement dans sa synthèse *Geschichte der deutschen Ballade* (Berlin 1936, 137).

Un esthéticien hongrois (Á. Greguss) a donné, dans son étude sur la ballade (1865), une définition judicieuse de ce genre considéré alors comme le sommet de la poésie : une tragédie racontée en un poème lyrique. Cette définition n'était pas applicable à toutes les «ballades», — le grand poète hongrois Jean Arany (1817—1882), dénommé «le Shakespeare de la ballade», a écrit des ballades «gaies» — encore moins est-elle valable pour ce qui concerne les variantes espagnoles, françaises, allemandes et hongroises de la romance.

La romance implique une notion très large. On a désigné sous ce nom la chronique versifiée grossie quelquefois presque en une épopée, le chant héroïque, la chanson lyrique, la déclaration d'amour d'un héros épique, une lettre écrite par ce héros ou par sa bien-aimée, un poème galant, une historiette galante, des fois en style ironique, une fable de la mythologie grecque travestie en conte burlesque, une description, une idylle, des réflexions philosophiques, des lamentations, un monologue ou un dialogue sentimental, un dialogue entre des personnages allégoriques, une prophétie, l'adieu d'un mourant etc.

La romance espagnole était comme on le sait, le nom collectif des poèmes écrits en langue vulgaire. Rappelons que les romances espagnoles constituent des cycles dont les parties ne sont pas indépendantes, elles ne sont compréhensibles qu'en tenant compte de l'ensemble. Ce caractère cyclique des romances espagnoles sépare ces poésies épiques — alternant avec des morceaux lyriques — des ballades «nordiques» qui existent isolément.

Les romances historiques du *Romancero* espagnol sont le fruit d'une inspiration collective. Le cycle du Cid a influencé les littératures étrangères non seulement par son genre (Herder) mais aussi par son sujet : dans le drame de Corneille (1636), dans les sonnets de Hérédia. Il est à noter que la première traduction française du *Romancero de Cid* a paru dans la Bibliothèque Universelle des Romans (1775—1789), sans égard à son genre.

Le recueil *Romancero castellano* édité par G. P. Depping (1817 ; 1825 ; Leipsique 1844) groupe les romances en quatre catégories (romances historiques, chevaleresques, mauresques et «à sujets variés») : les romances purement lyriques se trouvent dans tous les sous-genres. Selon Depping les romances mélancoliques servent à consoler les amoureux... Voilà une remarque qui serait mal placée à propos d'une ballade épique.

Vapereau (1884) a également relevé que dans le cadre du *Romancero* on trouve des romances purement lyriques et que parmi les sujets épiques il y en a qui appartiennent à la mythologie payenne et même à l'histoire biblique...

Ce mélange d'épique et de lyrique sous le nom de romance distingue ce genre de la ballade qui ne tolère aucune confusion : elle est ou bien lyrique («poème à forme fixe»), sans récit, ou bien épique ; mais les deux «ballades» ne sont jamais comprises comme étant du même genre.

Parmi les romances dites historiques qui se rattachent à l'histoire espagnole — comme par exemple celles groupées autour du légendaire Cid — se trouvent des romances purement lyriques et même de caractère galant. Le cycle intitulé *Romances del rey Don Rodrigo* contient

toute une série d'histoires galantes. La séduction de La Cava, fille du comte Don Julian, par Don Rodrigo, roi des Goths, constitue le sujet principal des ces 23 morceaux. Dans la cinquième « romance » le roi s'éprend de La Cava en la voyant prendre son bain. Le poème contenant quatre strophes est très éloigné dans son sujet des ballades d'origine populaire avec lesquelles la conception romantique de la littérature a, sans jugement, identifié les romances espagnoles. La Cava se plaît à se regarder dans le miroir de l'eau, *como segundo Narciso*. La « romance » n'est autre chose qu'une idylle savamment écrite, avec une allusion à la mythologie grecque. La sixième « romance » du cycle historique contient la déclaration d'amour de Don Rodrigo au cours d'une promenade dans un jardin avec La Cava. Le récit d'une déclaration d'amour, sujet unique d'un poème « épique », ne peut pas être rangé parmi les « ballades » du type écossais ou allemand. La neuvième romance est une continuation de la huitième, elle révèle un caractère particulièrement lyrique : Don Julian se plaint que sa fille a été déshonorée et exprime sa soif de vengeance. La romance espagnole, épique ou lyrique, n'est qu'une partie d'une composition étendue. Le cycle du Cid raconte en morceaux plus ou moins longs l'histoire de la vie de son héros. Partout la romance espagnole, « mosaïque » incrustée dans une série de poèmes, est en opposition avec l'esprit des ballades des pays germaniques, slaves etc.

Une des *Romances sobre Bernardo del Carpio* montre l'influence d'Arioste. Ce fait démontre combien était fautive la conception herderienne selon la quelle toutes les romances espagnoles appartiennent au folk-lore. La 38e romance sur Bernardo contient les lamentations d'un chevalier français mortellement blessé : nous voilà dans le domaine du lyrisme.

Les romances du Cid contiennent également des morceaux sans aucun événement, ainsi les dialogues entre Rodrigue et Ximène, les lettres etc. La romance espagnole ne pouvait être l'ancêtre des ballades d'un Goethe.

Le deuxième morceau des romances sur Amadis (Depping, vol. II) est un court poème qui traite de la pénitence du héros. Avec la « ballade épique » cette romance n'a rien de commun. On ne pourrait pas non plus dénommer ballade la romance du comte Dirlos, laquelle est un long récit de 328 strophes ! (Depping, II, 6.) Parmi les romances chevaleresques il y en a une (Depping, II, 64) qui a un sujet tragique à la manière des ballades écossaises ou allemandes : elle raconte en 105 strophes l'amour de l'infante et du comte Alarcos qui a tué sa femme. Frédéric Schlegel en a composé une tragédie en vers (1802). La romance espagnole manque, cette fois encore, de la concentration propre à la ballade épique.

Parmi les romances à sujets variés (Depping, II) on trouve un poème galant adressé à une beauté qui a des yeux verts, un « énigme », et un autre poème qui exhorte la jeunesse à se donner du bon temps. Ces sortes de sujets sont inconnus à la ballade épique. La 5e des romances à sujets variés raconte les aventures de deux personnages allégoriques, la Mort et l'Amour, avec la conclusion que l'Amour tue pour donner la vie et la Mort donne la vie pour tuer... La 17e romance contient des conseils sages à une bergère qui est en quête d'un amant. La 19e romance présente des réflexions ironiques sur certains mauvais penchants et certains caprices des hommes. Il n'existe aucun élément épique dans cette « romance ». La 40e romance est un monologue : une jeune fille chante en exprimant son désir de ne pas se marier et de vivre librement.

La romance française du XVIIIe siècle (Moncrif, Favart, Marmontel, Saint-Peravi, Senecé) peut être « tendre » ou « burlesque ». D'après la définition de Rousseau elle a généralement pour sujet « quelque histoire amoureuse et souvent tragique ». Moncrif pense que l'essentiel de la romance est une histoire sentimentale écrite dans un ton naïf. Cette définition ne correspond ni à la romance espagnole qui n'est pas plus sentimentale que naïve, ni à la ballade germanique sérieuse et tragique.

Le premier recueil de romances publié en France indique par son titre qu'il ne s'agit pas d'un genre sérieux. Évidemment ce n'est pas le monde guerrier de l'Espagne médiévale ni le clair-obscur scintillant des ballades écossaises : *Recueil de romances tendres et burlesques* (I—II, Paris 1773). Ce caractère tendre et ce ton burlesque ont empêché d'avance que la romance française s'élève à la hauteur d'un grand genre national, telle l'épopée dans les littératures classiques et modernes ou la ballade épique en Angleterre, en Allemagne et en l'Europe danubienne. Il lui manquait — consciemment et dans l'esprit du rationalisme — le sublime, le pathétique, l'atmosphère de tension morale, l'attitude métaphysique et le sentiment de communauté avec l'humanité.

Les romances allemandes (Gleim etc.) calquées sur les romances françaises exagèrent les sujets de la romance épique dans un sens frivole ou vers le monstrueux. Elles non plus, n'ont rien de commun avec les variations du Romancero espagnol.

Comme on le sait, la ballade allemande — Hölthly, Bürger (1774) — s'est formée sous l'influence de Percy (1765) et comme l'expression de l'esprit allemand qui s'identifiait avec le mouvement du Sturm und Drang. Pourtant, la *Romanze* voisine encore avec la *Ballade*, comme genre apparenté, dans les recueils du milieu du XIXe siècle. (Cf. p. ex. Joh. Nep. Vogl, *Balladen, Romanzen*, 1845.) Dans le recueil d'Uhland intitulé *Balladen und Romanzen* on trouve des poèmes lyriques écrits sur un ton ironique et badin.

Heine traite le genre romance avec une liberté souverainement arbitraire. Autant de romances, autant de genres, ou peu s'en faut. On peut reconnaître dans sa poésie l'héritage de la romance burlesque, des sujets à la Herder, la ballade épique et la romance sentimentale du XVIIIe siècle. Heine y met toute son ironie et attaque l'idéologie romantique dans ses fondements. Parmi les récits historiques du *Romanzero* il y a des poèmes qui rappellent les chroniques versifiées des Espagnols. Le poème Marie Antoinette n'est ni romance, ni ballade épique : il est plutôt le persiflage de l'atmosphère balladesque. Le petit poème de quatre strophes, *Der Asra*, pourrait passer pour une romance sentimentale dans le sens du XVIIIe siècle : une histoire d'amour ou plutôt une situation qui laisse entrevoir une fin tragique. La « romance » *Pfalzgräfin Julia* est une histoire moyenâgeuse, contenant des éléments lyriques, dramatiques et épiques et dont l'essentiel se manifeste dans la tendance antiféodale du poète. Le poème *Der Mohrenkönig* rappelle les lamentations des romances mauresques.

La deuxième cycle du *Romanzero* a pour titre : *Lamentations*. Le premier morceau (*Waldeinsamkeit*) n'est qu'une plainte toute personnelle de l'auteur. Ici la romance est un poème purement lyrique : le poète pleure sur la dispartition du monde féérique de sa jeunesse. Par contre la romance *Spanische Atriden* est une oeuvre épique rappelant les chroniques espagnoles. Une histoire longue qui raconte en 72 strophes, avec une cruauté ironique, les atrocités commises à la cour d'Espagne vers 1383. Les trois strophes de *In Mathildens Stammbuch* attaquent la mode d'écrire des poésies dans des albums. Le poète interprète la notion du *Romanzero* dans un sens très large : tous les genres et toutes les variations de la lyre y peuvent trouver place. Le poème *Im Oktober* 1849 est un chant politique exaltant la liberté.

La troisième partie du *Romanzero* (Mélodies hébraïques) n'est pas non plus recueil de romances dans le sens conventionnel du mot. Le poème *Prinzessin Sabbat* parle sur un ton ironique de la noce d'Israël et de la Princesse Sabbat, et l'ironie en est très amère. Cette romance grotesque la relation personnelle qui rattache le poète à son sujet. Dans la « mélodie » (un genre nouveau !) intitulée *Jehuda ben Halevy* les éléments épiques reflètent surtout l'attitude hautaine du poète. La *Disputation* reproduit une dispute théologique entre rabbins et capucins, avec des nuances grotesques et une finale cynique : le poème n'est ni romance, ni ballade.

Pour ce qui concerne le genre du *Romanzero*, la définition de M. Georges Lukács confirme son caractère lyrique. Dans le *Romanzero* « le désespoir de Heine se manifeste sur un ton saisissant : le poète se désespère du sort du monde, du sort de la révolution . . . Presque toutes les romances et histoires du *Romanzero* sont des plaintes sur le fait que le Mal triomphe toujours du Bien. »

Le recueil *Junge Leiden* contient un cycle de « romances », dans le sens de Rousseau : des chansons sentimentales lyrico-épiques. Dans le premier morceau l'action est presque absente. Le poète fait allusion, en quatre strophes, à la douleur non-expliquée d'un jeune homme triste. Par contre la romance intitulée *Zwei Brüder* est une vraie ballade épique : une action tragique, finissant par la mort en duel des deux frères. On peut également ranger parmi les ballades la « romance » *Belsatzar*, qui est une « ballade » parfaite de tous les points de vue. La romance *Don Ramiro* peut également passer pour une « ballade » macabre : le soupirant mort apparaît à la noce de sa bien-aimée et la scène se passe dans l'Espagne du moyen âge, à l'époque de la chevalerie et des romances . . .

Du reste la plupart des *Romanzen* de Heine sont des poèmes lyriques sans action épique. La « romance » *Wasserfahrt* n'est qu'un chant d'adieu à la patrie. La romance *An eine Sängerin* — avec son sous-titre *Als sie eine alte Romanze sang* — évoque les contes de l'enfance du poète, contes dont le souvenir est réveillé par la chanteuse interprétant une vieille romance de la chevalerie.

Heine a écrit encore, comme on le sait, un troisième cycle de romances parues dans le recueil *Neue Gedichte* (1844). Malgré le titre *Romanzen* le cycle contient aussi des ballades et des chants lyriques. Les morceaux intitulés *Anno 1829* et *Anno 1839* sont cités par Elster dans la préface de son édition de Heine (I, 114) comme des « Lieder ». Le morceau *Ein Weib* est une romance épique du genre burlesque. Le *Frühlingsfeier* se rapproche des lamentations : les jeunes filles en fleur pleurent la mort du jeune Adonis. *In der Frühling* : ce poème est un tableau impressionniste d'un matin brumeux de Paris. Par contre *Ritter Olaf* constitue une des plus belles ballades épiques.

Voulant réunir les genres lyrique et épique Heine a choisi le nom de *Romanze*. *Ballade* aurait été impossible. Tout d'abord pour des raisons politiques parce que dans l'opinion publique *Ballade* s'identifiait avec le culte du monde féodal.

*

En France la romance sentimentale du XIXe siècle est toujours un genre cultivé.

Rappelons qu'un poète romantique de deuxième ordre, comme Ch.-H. Millevoye, se trouve isolé en France avec ses intentions d'écrire des ballades du type germanique. Il est vrai

qu'il n'en a fabriqué que six et sans aucun succès. Il a écrit aussi des romances, épiques et lyriques. Le poème *Priez pour moi* a pour sujet les adieux du poète mourant à son épouse. Le romantisme français, sous l'influence allemande, s'est essayé dans la romance épique à la Herder et dans la ballade épique. Les *Annales Romantiques* de 1825 publiaient d'un certain Creuzé de Lessert une « romance espagnole », adaptée de l'espagnol et sous l'inspiration d'Herder, sous le titre *Plaintes de Chimène*. Dans une prose lamentable un auteur anonyme y traduit en abrégant le *Fischer* de Goethe. Ce *Pêcheur* est une idylle enfantine, une « romance » sentimentale à côté du poème de Goethe qui laissait deviner des forces démoniaques et le tragique du destin de l'homme.

En ce qui concerne la romance française du XIXe siècle nous possédons, rédigé par Dumersan et Noël Ségur, un recueil paru vers 1850 et intitulé *Chansons populaires de France, Les Romances populaires*. Le terme « populaire » veut dire ici un genre facile, accessible à tous, et non pas une poésie d'origine villageoise. Son origine régionale est exclue d'avance vu les noms des auteurs qui se nomment Chateaubriand, La Harpe, Casimir Delavigne, Musset, Scribe, etc. A quelques exceptions près la plupart de ces chansons sont accompagnées de musique. La ballade épique est une lecture. La romance française est un genre théâtral, donc elle n'est pas destinée à être lue mais à être exécutée sur la scène. En voici quelques unes.

Le morceau *Souvenirs* est une romance lyrique, sans récit, une chanson d'amour. La chanson *Dormez, chères amours* (1819) est une berceuse. Le poème de l'abbé Latteignant (*Les Souhais*) est une pièce galante. Florian est représenté dans le recueil, entre autres, par *Les Hirondelles* : trois strophes de huit vers. A la manière de certaines romances lyriques espagnoles le *Chant du barde* de Hoffmann persuade les amoureux de profiter du temps car tout est passer... La *Romance de la Joconde* (1814) — d'un auteur qui se nomme Étienne — commente en deux strophes le refrain banal : « Si l'on n'aime pas au printemps, L'hiver viendra sans qu'on y pense. »

On connaît dans les littératures les romances où un personnage se caractérise en monologue. La terminologie hongroise a adopté pour ces sortes de portraits le terme « chant de situation ». Kayser (o. c. 140) les appelle *Rollenmonolog* et fait remarquer qu'ils constituent un sous-genre des ballades (ou romances). Il y a parmi ces chansons des chants d'adieu, des plaintes amoureuses, des descriptions de songes etc. Bien qu'il les appelle un genre bâtarde de la ballade (eine Abart der Ballade) : ce ne sont pas des ballades, elles appartiennent au genre lyrique quoiqu'elles fassent allusions à quelque action. Dans la poésie hongroise ces « monologische Rollengedichte » étaient très en vogue aux temps de Petöfi. Rückert, Platen les ont appelées romances.

Mentionnons dans le recueil de Dumersan le monologue de Fortoul (*Les deux mules du Basque*, 1840). La tendance politique de cette poésie lyrique est manifeste : le pauvre paysan ne pense point à la révolte, il est heureux dans sa pauvreté...

Ces portraits idylliques idéalisent le village et opposent la morale de l'innocence paysanne à la corruption urbaine et aristocratique. Ce motif est très fréquent dans les romances françaises et il ajoute du lyrisme même aux actions épiques. Les portraits de ce genre d'Émile Duché (*Thérèse la blonde*, 1836) et de Justin Gensoul (*L'Angélu*, 1823) sont des poèmes épiques. La *Romance de Marcellin* de Bernard Valville mérite la dénomination « romance » : son sujet principal est l'amour tendre. Le motif de l'amour naissant, encore demi-conscient, sentiment de douceur mêlé aux tourments, remonte au sonnet de Pétrarque (S'amor non è, che dunque è quel ch'io sento?), à Olivier de Magny et se retrouve encore dans une idylle-monologue de Vörösmarty, grand poète hongrois (*La peine de la jeune fille*, 1835).

La romance d'É. Thierry (*La Mère du chasseur*, 1838) rappelle la ballade de Bürger (*Der Wilde Jäger*, 1785).

Le recueil de Dumersan se rapproche des ballades du type germanique où les auteurs puisent dans une vraie source de folklore et où l'on peut supposer une influence directe allemande. C'était le cas à propos de la romance *Clémence Isaure* du fabuliste Florian, disciple de Gessner (1755—1794) ; cette romance épique est une histoire monstrueuse et sentimentale, empruntée à la chevalerie. On peut supposer que les ballades anglaises ont influencé *Algard et Amissa* de Jean-François Ducis (1733—1816), histoire tragique qui se passe en Écosse parmi les bergers. Par son thème, la romance *Brigitte et Julien* (1829) de Scribe peut également passer pour une ballade épique.

Malgré la présence de quelques romances épiques, le recueil de Dumersan permet de conclure que la romance française du XIXe siècle est un genre principalement lyrique, identifiable avec la chanson qui, elle, peut contenir des éléments épiques, mais qui dans la plupart des cas n'est qu'une chanson lyrique et tendre.

Les chansons de Béranger confirment cette conclusion. Celle intitulée *Le Champ d'asile* (1818) est écrite sur l'air « de la romance de Bélisaire par Garat ». Le poème à refrains fait allusion aux exploits de la nation, à la gloire ; néanmoins la « chanson » reste chanson et ne se présente pas comme une romance épique avec une action achevée. De deux de ses chansons, Béranger

avoue lui-même qu'elles sont à vrai dire des romances. Ce sont des poèmes lyriques composés sur des airs, des monologues, avec des allusions à quelques faits historiques. Dans la note de *Charle Sept* nous lisons : « Cette chanson ainsi que celle de *Marie Stuart* sont ce qu'on appelle des romances ». Ainsi la romance est en premier lieu une chanson dans la pensée de Béranger. Cette conception de la romance est en opposition éclatante à la théorie selon laquelle la romance est identique à la ballade épique. Le poème *Les Adieux de Marie Stuart*, comme le titre l'indique, n'est autre chose qu'une chanson tendre de la reine qui semble pressentir la mort sur l'échafaud. Le poète concentre dans la scène de l'adieu le passé et l'avenir ; pourtant, l'action manque dans cette chanson-romance. L'exemple de Béranger corrobore la thèse selon laquelle l'opinion française range la romance dans les cadres de la chanson.

C'est un lieu commun dans la critique littéraire hongroise que la ballade et la romance ne constituent qu'un seul et même genre. Cette conception ne tient pas compte de l'existence d'une romance purement lyrique qui dans la première moitié du siècle précédant a souvent été appelée romance. Les oeuvres complètes de Kölcsey (1859) donnent séparément les *Romances*, *ballades et similaires* et les *Poésies lyriques*. Parmi les romances il s'en trouve plusieurs qui ne sont pas épiques (p. e. *La Chanson de la jeune fille*, 1814). Par contre le poème intitulé *Endymion* est une romance dans le sens de Rousseau. Selon un critique hongrois (M. Jean Horváth) il n'y a pas de véritable action dans les romances de Kölcsey, romances qui ne sont que des extraits lyriques, des changements de sentiment causés par quelques événements.

On peut qualifier de romance lyrique le poème d'un Kerényi (*Berceuse et chant mortuaire*) : la mère veille sur son enfant malade qui sera mort à l'aube. *L'Adieu* de József Bajza est apparenté aux romances-chansons narratives : le voyageur dit un adieu sentimental à sa patrie dont l'image le poursuit jusqu'à sa mort. Le poète s'identifie avec les sentiments de ce personnage fictif.

La critique hongroise fait une distinction entre les petits poèmes épico-lyriques du folklore, en confondant souvent les deux genres : ballade et romance. Le peuple, lui, ne s'occupe nullement du genre de ses créations. Dans nos recueils de folk-lore on dénomme souvent ballades des poèmes qui ont le caractère purement lyrique et qui sont seulement liés à une situation. Ainsi on appelle ballade les chansons des fugitifs Sicules de Transylvanie (un genre spécialement hongrois), où un gars se lamente de son infortune, se prépare à l'exil et prend congé de ses amis.

Nous savons fort bien que les genres littéraires ne peuvent être strictement séparés. Les productions poétiques ne se laissent pas ranger dans des cadres de genre. Schiller, en 1799, dénommait romances ses deux ballades *Kampf mit dem Drachen* et *Bürgschaft*. La « Ballade » *König in Thule* de Goethe est très proche de la romance tendre française : elle a quelque action, mais ce qui constitue son intérêt principal, se concentre dans une seule scène triste. *Mignon* chanson incrustée dans un roman n'est qu'un monologue, un portrait sans action. Son inspiration est lyrique : elle exprime sous une forme déguisée le désir du poète d'aller visiter l'Italie.

M. W. Kayser (o. c. 143—145) reconnaît qu'il y a des romances où l'élément épique s'efface et qui se rapprochent de la chanson, de l'effusion lyrique, telles que le poème de Fréd. Schlegel : *Romanze vom Licht* (1802). Goethe lui-même a déclaré de quatre de ses « ballades » qu'elles ne sont que des « Gespräche in Liedern » (*Der Edelknabe und die Müllerin*, *Der Junggeselle und der Mühlbach*, *Der Müllerin Verrat*, *Der Müllerin Reue*).

Pour sûr, en ce qui concerne son caractère essentiel, la ballade épique doit être séparée de la romance et la romance elle-même est un genre très varié. En tout cas, la naissance de la ballade tragique, au temps du rationalisme et du Sturm und Drang, représentait une extension des cadres de la poésie qui, par ce genre nouveau, s'enrichissait de nouveaux thèmes, d'une forme nouvelle et de nouvelles possibilités pour peindre les passions. La romance française qui n'existait pas encore dans le grand siècle, marquait déjà une libération vers le sentimental, pourtant dans des cadres plus restreints.

La parenté et les divergences entre la ballade épique et les romances épique et lyrique montrent en même temps que l'attitude épique ou lyrique est variable en poésie et que les termes littéraires ont une signification fort changeante.

LETTRES INÉDITES DE ROMAIN ROLLAND A SES AMIS HONGROIS

László Dobossy

L'auteur présente soixante-six-neuf lettres de Romain Rolland, adressées à ses amis et admirateurs hongrois. La plupart de ces lettres apportent une contribution importante à la connaissance de la vie, de l'oeuvre et de la pensée de Rolland. Ainsi, dans une lettre du 3 Mai 1921 adressée à M. Louis Hatvany, il précise sa position à l'égard des grands problèmes de l'après-guerre et il expose sa conception d'humanisme universel. — Dans ses réponses à son

meilleur thuriféraire hongrois, François Hugai, Rolland insiste sur son admiration pour Bartók et Kodály; («J'ai une vive admiration pour Bartók. Et j'ai aussi entendu de Zoltán Kodály des oeuvres qui m'ont frappé.»). On y relève aussi des allusions précieuses aux événements de sa vie: «Je m'en vais quitter mon ermitage suisse. L'air n'y est plus assez libre, pour mes poumons. Les deux grands voisins fascistes, du Sud et du Nord, projettent sur la Suisse leur ombre menaçante. L'été prochain je serai installé... dans ma Bourgogne, sur la colline sacrée de Vézelay... J'y serai tout près de Brèves et de son curé, l'ami de Colas Breugnon.» (1937) — Les quarante-deux lettres de Rolland adressées au biographe de Thérèse Brunszvik, Marianne Czeke, permettent d'étudier de très près la méthode de recherche historique pratiquée par Rolland; dans ces documents précieux Rolland s'est efforcé d'identifier la personne de «l'immortelle bien-aimée» de Beethoven. — Les lettres adressées à son traducteur, M. Marcel Benedek, ont trait à la diffusion de ses oeuvres en Hongrie; («... je n'ai point de peine à accepter les trois changements ou ratures que vous me proposez. Je serais même surpris qu'ils suffisent et qu'on ne vous oblige pas à davantage»). — Enfin les quatre lettres à M. Eugène Krammer laissent connaître un autre aspect de la personnalité de Rolland; celui de l'humaniste «fidèle à sa mission, qui est de rapprocher les mains qui se cherchent, à travers le monde».

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

<i>Koltay-Kastner Jenő</i> : Pietro Aretino III. rész	179
<i>Elek Oszkár</i> : Ágis tragédiája I. rész	193
<i>Kardos Tibor</i> : Adatok és szempontok a magyar dráma kezdeteihez I. rész	210

Közlemények, vita

<i>Helena Procházková</i> : Török ujságok	233
<i>Dobossy László</i> : Romain Rolland kiadatlan levelei magyar barátaihoz	239
<i>Kovács Zoltán</i> : Adalék az Igor-ének történetéhez	252
<i>Mádl Antal</i> : A német politikai költészet néhány kérdése	255
<i>Nádor György</i> : Spinoza és Sabattaj Zwi	263
<i>Kocztur Gizella</i> : Shakespeare és Charles Lamb	266
<i>Fodor István</i> : A szláv hatás kérdése a román jésített mássalhangzó-korreláció kialakulásában	276
<i>Geleji Dezső</i> : Száz éve fordította le Zmaj-Jovanovics szerb nyelvre Arany János „Toldi”-ját	281
<i>Scheiber Sándor</i> : Hírnök a másvilágról (Boccaccio-novella Mikszáthnál)	282

Szemle és könyvbírálatok

<i>Sz. Szántó Judit</i> : Bertold Brecht halálának nemzetközi sajtóvisszhangjából	285
<i>Sziklay László</i> : Jura J. Spitzer: Peter Jilemnický	287
<i>Stetka Éva</i> : Jean Marx: Le légende arthurienne et le Graal	291
<i>Gáldi László</i> : Hans-Erich Keller: Étude descriptive sur la vocabulaire de Wace	295

Idegennyelvű összefoglalók

Ára: 14,- Ft

Előfizetés egy évre 10,-

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

1957

IV. ÉVF.

JÚLIUS—DECEMBER

3—4. SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

GYERGYAI ALBERT, HADROVICS LÁSZLÓ, KARDOS TIBOR, LUTTER TIEOR,
TAMÁS LAJOS, TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ

KARDOS TIBOR

A folyóirat e számának munkatársai: *Kardos Tibor* egy. tan., az MTA lev. tagja; *Koltay-Kastner Jenő* egy. tan., az irodalomtudományok doktora; *Róna Éva* egy. docens, kandidátus; *Antal Lajos* tanár; néhai *Elek Oszkár*; *Tamás Lajos* egy. tanár, az MTA lev. tagja; *Mezey László* tudományos kutató, kandidátus; *Fogarasi Miklós* egy. adjunktus; *Szauder József* egy. docens, kandidátus; *Pálffy Endre* egy. docens, kandidátus; *Dobossy László* egy. docens, kandidátus; *Radó György* író és műfordító; *Szenczi Miklós* egy. tanár; *Szépe György* az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa; *Herczeg Gyula* egy. adjunktus; *Botka Ferenc* tanár; *Hankiss Elemér* könyvtáros; *Szemere Samu* tudományos kutató; *Rózsa Zoltán* egy. adjunktus.

SZERKESZTŐSÉG

BUDAPEST, V. PESTI BARNABÁS UTCA 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ

SALLAY GÉZA

A Filológiai Közlöny

évenként négy füzetben kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg. Előfizetési ára egy évre 40 forint
Megrendelhető az *Akadémiai Kiadónál* Bp. V. Alkotmány u. 21. Bankszámla 04.878.11146.

Adatok és szempontok a magyar dráma kezdeteihez II. rész

KARDOS TIBOR

Hősmondáink dramatikus elemei

Tehát sokszázados hagyományaink, mint például a *Csodaszarvas mondája* és a hozzátartozó bőségvarázslás, egyesülve hasonló jellegű európai mimikus hagyományokkal, a korai liturgikus dráma és a keresztény legendairódalom hatása alatt, már a XI—XII. században népi-nyelvű drámai alapszövegeket hoztak létre. E csekélyszámú, de annál jelentékenyebb alapszövegekben uralkodik a mitikus anyag és a ritus, szemmel láthatók a ritus szerinti megkomponált mozgás, a zárt menet, sőt táncszerű elemek is, a szerepjátszás és a szerephez tartozó öltözék, vagy nyomai.

De vajon az első keresztény századok színjátszása nem kereshető-e szélesebb alapokon? Az általános irodalmi fejlődés azt sugallja, hogy mint a rokon népeknek, úgy a magyaroknak, is volt olyan hősi epikájuk, istenidéző énekeik, hősmondáik a katonai demokrácia és a törzsszövetség korában, vagy azt megelőzően is, melyek bizonyos esetekben dramatikus formát is ölthettek.

Idevág, hogy valamivel több, mint negyed-évszázada vetett fel nálunk Jakubovich Emil egy olyan gondolatot, mely talán a finn-ugor és török népek történetének, nyelvének és irodalmának kutatói előtt nem, de a szélesebb tudományos közvélemény számára meglepő volt, miszerint a magyar hősdalok eredeti formája a finn-ugor, türk, valamint bolgár-török népek körében egyformán ismert első-személyű hősének kellett hogy legyen.⁶⁵ Ennek eredete Jakubovich megállapítása szerint abban rejlik, hogy ez énekek hősei mintegy varázslattal jelennek meg (a vogul—osztják költészetben így is látjuk): első személyben való beszédüket a felidézés vallásos ténye magyarázza meg.⁶⁶ Ez azonban nem fejt meg a türk és bolgár-török emlékoszlopok, sziklafeliratok első személyű formáját. Ott, ahol kép is kíséri az első személyű feliratot, — mint a mádarai lovas esetben, — arról beszélhetünk, hogy a művészi felidézés hozza magával a személyes megszólalást. De ez a kettő együttvéve csak megjelenési formája egy meghatározott gondolkodási módnak. A művésznek ekkor még nehezebbre esett valamely uralkodó tetteinek személytelen méltatása és a könnyebb, a magától értetődő számára a személyes megszólaltatás volt. A folklóre is jól ismeri azt a jelenséget, hogy az előadás primitív fokán a mesemondó, előadó sokkal hajlamosabb a párbeszédek szó szerinti reprodukálására, mint kivonatolására, tehát szívesen személyesíti meg szereplőit.

A primitív kultúrák körülményei között fogant naiv epikus költemények, tehát az első személyű hősének létrejötte sem választható el ettől a jelenségtől. De kétségtelen, hogy az első személyes stílus kibontakozását az isten- és hősidézés

⁶⁵ Vö. *Jakubovich Emil*: Honfoglaláskori hősi énekeink előadásformájához, Magyar Nyelv, 1931. 265—70.

⁶⁶ Vö. *Jakubovich*: i. m. 270.

ritusa a legnagyobb mértékben elősegítette. A pap-költő, énekmondó, midőn ünnepi öltözkéiben felidézte és megjelenítette az ünnepelt félistent vagy hőst, természetesen szólalt meg első személyben.⁶⁷

Az előbb említett hajlam a primitív dramatizálásra megvan a hősénekekben olyan formában is, hogy igen gyakoriak a párbeszéddek, a hőssel érintkezésbe kerülő alakok személyesen szólalnak meg. Ilyenformán felmerül az a kérdés, mennyire tekinthető drámainak az első személyes hősének a maga egészében, vagy részeiben. Hont Ferenc *Az eltűnt magyar színjáték* c. úttörő könyvében a színjátszástörténet felől közelítve meg az első személyes hőséneket, azt „idézőjeles első személy”-nek nevezi, és az európai drámatörténet által külföldön jól ismert monodráma előadásának mintájára képzei el.⁶⁸ Ez a feltevése meggyőző. Valóban „az egyes szerepben több szerepet egyesítő, főalakon keresztül megszólaló első személyes színjátszás” mindenütt megvolt Európában és azon kívül is. Az éppen most tárgyalt első személyű hősének pedig arra mutat, hogy a magyar társadalmon belül is kifejlődött autochton módon. Hont Ferencnek azt a megállapítását is el kell fogadni, hogy pl. „a honfoglaló vezéreket megszólaltató első személyes hősénekeket kétségtelenül színjátszással adták elő”.⁶⁹

A probléma nem is ebben rejlik. Hanem abban, hogy az idézőjeles hősének még akkor sem volt drámai alkotás, ha a sámán, vagy énekes megjátszotta is mint helyzetdalt, ha az előadó teljesítménye a maga egészében színészi munka volt is. Legjobb esetben epikus-dramatikus műfajnak tarthatnánk, mert a hősének általában a költői, de terjedős leírások hosszan s lomhán kanyargó folyóit mutatja, és csupán a cselekmény csomópontjaiban találhatók párbeszéddek, drámaian feszült részek. Igaz, az idézőjeles első személyben írott hősénekekben a tájak igen szemléletesen vannak életre keltve, és joggal tételezzük fel az előadó gyakori mimetikus mozdulatait, de ez még korántsem dráma. A drámához, — mint ez közismert, — hozzá tartozik az a bizonyos feszültség, amely eszmei összeütközés, konfliktus következménye, zárt drámai szerkezet és kibontakozás, hozzátartozik pedig nem csupán késői, fejlett fokon, de fejlődésének minden fokán, természetesen megfelelő megnyilvánulási formák között. Esetenként ez is megtalálható a szóbanforgó hősénekekben. Például a medveszállás hősénekeiben már maga a bevezetés is drámai expozíció, ahogy a távozó Numi Tarem óvja gyermekét, nehogy elhagyja az égi házat és a puha fészket, de az istengyermekek érezve, hogy ereje nőtön-nő, és hogy immár szűk számára a védett otthon, keresi a veszedelmet és a kalandot, sorozatosan engedetlen, és végül is kivívja atyjától a földrebocsájtatást. Itt éhségnek, hidegnek teszi ki magát, valamint az ember üldözésének, amelynek áldozatul is esik. A továbbiak során is feltűnik a hallgatónak az életéért küzdő medve vitája a Magtörő-Holló Asszonnyal, aki

⁶⁷ A mese dramatizált előadása természeti népeknél és európai népek között, vö. : *Carl Meinhof*: Die Dichtung der Afrikaner, Berlin, 1911. 116., 131. l. — A magyar mesemondók dramatikus előadására vö. *Ortutay Gyula* : Fedics Mihály meséi, Budapest, 1940. 92—94 ; *Dégh Linda* : Pandur Péter meséi, I. köt. Budapest, 1941. 92—93 ; *Kovács Agnes* : Kalotaszegi népmesék, Budapest, 1943. 72—74. — Az ünnepi ritus színszerűsége tekintetében a vallástörténet és a folklóre kutatói általában egyetértenek. Vö. *Leo Frobenius* : Kulturgeschichte Afrikas (Zürich, 1933), 167—87 ; *Kerényi Károly* : Vom Wesen des Festes, Paideuma, Mitteilungen zur Kulturkunde, 1938, 59—74 ; *Marót Károly* : Ritus és ünnep. Etnographia, 1940 (VI) 143—187 ; *Dégh Linda* : A magyar népi színjáték kutatása, Budapest, 1947. — Az énekmondók ünnepi öltözkészéről a vogulok között (különös díszruha, sapka, öv, felöltése), vö. *Munkácsi Bernát—Kálmán Béla* : i. m. 118.

⁶⁸ *Hont Ferenc* : i. m. 131.

⁶⁹ *Ua.* i. m. 130.

gúnyolódik rajta, hogy ilyen isteni származású lény, ilyen félelmes vad tőle, a bújkáló madártól kér eleséget, de végül is ad neki — alamizsnát.⁷⁰ Ez a jelenet valóban drámai, de inkább tragikomikus, semmint pusztán nevettető vagy lesújtó. A dialógus a hős nyomorult körülmények közé jutását érzékelteti, aki-nek groteszk sorsa abból a tragikus vétségből ered, hogy növekvő hősi erejében bízva nem akart fennmaradni a védett égi otthonban, de önmaga lábára akart állni az ellenséges földi világban. Amennyiben ilyenyszerű elemek előfordulnak a hősi énekekben, ezeken a pontokon valóban lehet drámai részekről beszélni, és az első személyes, időzőjeles helyzetdal előadója e részekben valóban drámát recitál, illetve énekel.

A költészet ősi korszakaiban egyébként természetyszerű a műfajok nagymérvű tisztázatlansága. Ez a sajátosság azonban hosszú ideig fennmarad, szinte az egész középkoron át. Másrésről azonban a dramatikus-mimikus táncok a maguk stilizált, zárt egészével a tiszta drámai forma magjára engednek következtetni, és ide kellene vennünk nem csupán az olyan jelenségeket, mint a dionysosi tánc és ének, a kalendaei táncos menet, hanem a szabályosan megkomponált ünnepi rítusok bizonyos formáit is, amelyekben ugyancsak alapvető drámai tartalom rejlik, mint a tél és tavasz, a tél és nyár összeütközésének dramatikus népi ábrázolásai, a mítoszok drámai megjátszása a természeti népek avatási és egyéb szertartásain.⁷¹

Ehelyütt helyes nyomon követni a hősenek és hősmonda drámai elemeinek sorsát. Említettük, hogy a hősenekhez hasonló összetett műfajok, vagy ha úgy tetszik féldrámai műfajok az egész középkoron át megfigyelhetők. Ilyenek a féldrámai beszéd (passió), illetve devóciós játék), a novella és a mese bizonyos típusai. Ezekből gyakran ki is szakad tiszta drámai passió, farce és interludium.⁷² De a fejlődési folyamat az összetett és vegyes műfajból itt is a tiszta műfaj felé tart, a drámai egység létrehozására törekszik, még ha ez az egység nem is bonyolult és nem is szélesen jelenetezett. Egyformán lehet írni drámát eposzok vagy ciklikus hősköltemények egyes részeiből, viszont önmagukban kerek, zárt mítoszokból, elbeszélő költeményekből is. Megjelenítették színen a *Trójai mondakör* egyes tragikus eseményeit és a mondakör margóján elhelyezkedő *Pelopida mondát*, de hatalmas tragikus ciklusok keletkeztek olyan független mondai tárgyak-

⁷⁰ Vö. *Munkácsi Bernát*: *Vogul népköltési gyűjtemény*, III. 1. Medvénekek, Budapest, 1893 (III. sz.) 91—94, (IV. sz.) 123—124, (XX. sz.) 284—89; továbbá *Munkácsi Bernát—Kálmán Béla*: i. m. 48—49.

⁷¹ A dráma magja a nem európai táncos szertartásokban, vö. *W. Ridgeway*: i. m.; a görög szertartásokban, vö. *J. M. Tronszkij*: *Az antik irodalom története*, Budapest, 1953. 113—124. — A szertartások és menetek, énekes-táncos ünnepek beleillesztve a nemzeti és osztálytársadalom kezdeteinek küzdelmébe vö. *G. Thomson*: *Aeschylus and Athens. A study in the social origins of drama*. London, II. ed. 1946. Különösen 1—198. — A népi évszak-drámákra vö. *R. Stumpf*: i. m. 196—331. és passim; *P. Toschi*: i. m. 104—166, 437—501; *G. N. Bojadzisjev*: i. m. 18—20. és 102—103.; a mítoszok előadására általánosságban vö. *Funk—Wagnall's Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*. New York I—II. 1949—50. The Dramatization of Myths. II. 949; a mítosz eljátszása észak- és délamerikai indián, valamint ausztráliai törzseknél egészen általános, vö. *M. Titiev*: *Two Hopi Myths and Rites*. *Journal of American Folklore*, 1948. Vol. 61. 31—43.; *R. Underhill*: *The Papago Indians and their Relatives*, the Pima. *Shaman Pamphlets* 3, 42, 56.; *Lewis Spence*: *Myth and Ritual in Dance, Game and Rhyme*. London, 1947. VII—VIII. fej. — Afrikára vö. *L. Frobenius*: *Kulturgeschichte Afrikas*. 167—190, 249—306.

⁷² Vö. *Kardos Tibor*: *A régi magyar színjátszás néhány kérdéséhez*. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei*, 1955 (VII) 17—20, 59—64; *Ua.*: *A „trufa”*. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései. *Filológiai Közöny*, 1955, A novella- és élmény-színjáték kapcsolatára, uo. 116—121.

ról is, melyeknek csupán drámai feldolgozása jutott bele a világirodalomba, mint pl. a *Labdakidák mondája*, nyilván, mert különösen alkalmasnak bizonyultak egy adott társadalom adott korszakában a tragikus eszme kifejezésére.

Régi világi drámánk kezdeteit tekintve ezért különös fontosságú a XI. és XII. század fordulója tájáról való királymondák szövege. Királymondáink, ahogy ezt az ősi *Gesta* megőrizte, nem egy esetben, amidőn heves összeütközést adnak elő, hirtelen feszült dialógusra váltanak át. Ezek a dialógusok nem tartanak tovább egy-egy kritikus tartalmú jelenetnél. Amidőn azonban középkori drámaírásunk világi gyökereit kutatjuk, nem remélhetünk görög-római irodalmi szabályokhoz ragaszkodó több felvonásos színjátékokat. Hiszen még görög földön is, az újhellén irodalom kezdeteikor a színjátékot nem a klasszikus irodalom olvasása regenerálja. A néphez közelálló költők mesékből ún. „paramythosok”-ból, vagy hősi történetekből írnak hosszabb-rövidebb epikus énekeket, amelyek tartalmukban kiélezettek, s erőteljesen dialogizáltak. A drámai műfaj tehát mintegy alapjaiból születik újjá. Úgy keletkezett a mítoszból újból dráma, ahogyan egykor váltogató énekké, mimikus táncá, cselekményes párbeszéddé bomlott a dionysosi mítosz.

Királymondáink, mint végül is a sok évtizedes kutatásból leszűremkedett, nem egy naiv eposz széthullott részeinek, hanem rövidebb, többé-kevésbé ciklikus hősénekek sorozatának tekinthetők.⁷³ Ilyen körülmények között legrégibb *Gestánk* drámai jelenetei nem tekinthetők másnak mint olyan interpolált énekeknek és mondáknak, melyek eredetileg is drámai jellegűek voltak és mint ilyenek kerültek a történeti szövegbe.⁷⁴ A legjobb példa erre a *Korona és kard* története, mely a magyar *Gestából* mint zárt egész emelkedik ki.

A megelőző események arról szólnak, hogy András király a gyermek Salamont megkoronáztatja. A krónikás szerint a királynak ezt a tettét a közvélemény különféleképpen értékelte, egyesek szerint a koronázás a jogos trónörökösnek, Béla hercegnek elkeseredését váltotta ki, mások ezzel ellentétben azt hajtogatták, hogy a király a herceggel teljes egyetértésben tette volna ezt. A krónikaíró az utóbbi nézetet fogadja el, s szerinte a viszályt mesterségesen szították közöttük. Ez mintegy a *Korona és Kard* jelenetének a szöveg megelőző részétől szabályosan elkülönülő, lélektani bevezetése :

„... az egyenetlenség csak később keletkezett közöttük, egyesek szítására. A sugdosók ugyanis, mint amilyeneket a mi időnkben szeretnek, azt mondogatták a királynak, hogy Salamon nem fog tudni uralkodni, csak ha testvérét, Bélát megöleti. Másrészről pedig azt tanácsolták Béla hercegnek, hogy alkalmas az idő a királyság megszerzésére, amíg Salamon kicsiny gyermek, atyja pedig aggságtól megtört és lábbadozó.”

E bevezetés után következik a hely megjelölése, a főszereplőkkel : „Jutott pedig a király és a herceg Várkonyba.”

⁷³ Vö. *Arany János* : Naiv eposzunk. Válogatott Művei, IV. köt. (Magyar Klasszikusok), Budapest, 1953. 35—44. ; *Négyesy László* : Árpádkori compositio, Budapesti Szemle, 1913. 188—201. *Horráth János* : A magyar irodalmi műveltség kezdetei, II. kiad. Budapest, 1944. 66—67. l. — Úgy véljük, ha nem is összefüggő, de egy-egy eseménycsoporthoz kapcsolódó ciklusokat fel lehet tételezni. Vö. *Kardos Tibor* : Középkori kultúra, középkori költészet (Budapest, 1941.) 100—107.

⁷⁴ Egyetértünk Hont Ferencel atekintetben, hogy e darabok jokulátor-jelenetek. Vö. *Hont Ferenc* : I. m. 131.

A soron következő előadás rendkívül szemléletes és igazán színszerű. Tulajdonképpen nem is egy, hanem három, gyorsan egymás után következő jelenetből áll: az első a király tanácskozása két hű emberével Béla herceg megöletéséről, amennyiben a koronát választaná; a második az érkező Béla herceg és Miklós ajtónálló jelenete a királyi sátor bejáratánál, amikor a herceg megtudja a királyi hirdetőik ispánjától, hogy mi vár rá, ha a koronát választja; s végül a harmadik, döntő drámai jelenet, midőn a herceg a kardot választja, és erre a király megindultan lábaihoz borul.

A jelenetsort lezárja egy ugyancsak lélektani magyarázat és áttérés a drámáról az epikus előadásra:

„Ugyanis azt hitte, hogy ugyanolyan egyszerűségből adta az a koronát az ő fiának, mint egykor Levente néki adta volt. De a vezér félelemből tette ezt. Végül rossz emberek gonosz sugallatára a király és a vezér mégis összekülönböztek.”⁷⁵

Jellemző, hogy mennyire színszerűen ábrázolja e három jelenetet a *Képes Krónika* miniátora. A királyi ágyasház egyik oldala nyitott, amely mintegy a közönség felé tárul. A beteg András király ágyában ül, fején korona, mellette, az ágy előtt szőnyegre fektetve a korona és a kard. Az ágy túlsó oldalán áll a király két bizalmasa emberölésre készen s ugyanott térdel a kis Salamon, fején ugyancsak korona. Az ágy végében, a korona és kard előtt, áll Béla herceg, két karja bizonytalanul nyílik szét: a választás pillanatában vagyunk! A királyi ágyasház bejáratánál a megelőző jelenet van lefestve: az ajtónálló figyelmezteti a vezért a veszedelemre. A miniátor tehát az egymásután következő második és harmadik jelenetet ábrázolja, de a király és mellette álló két hűve által virtuálisan az első jelenetre is utal. Az ágyasház a középkorban szokásos színi baldachin formájára van kiképezve.

Ez a kis dráma olyan széles gesztusokat, közérthető jelképeket alkalmaz, mint általában a népi és népies színjáték. Csupa messziről látható alapgesztusból áll: a király összehajlik tanácsosaival, az ajtónálló a rémült vezér fülébe súg, a vezér felemeli a kardot, a király a lábához bőrrul zokogva.

Rövid jelenet-sor ez, de hiszen a színrevitt élmény-novellák is egyszerű, csattanós jelenetek, a drámai legendák pedig rövid martirakták, vagy a hosszabb legenda döntő jelenetei, mint pl. a *Csodafiúszarvas énekében*. Végeredményben, ha a bolgár és magyar hagyomány felől közelítjük meg, a vadászok és a szarvas találkozásának jelenetére, ha a bizánci Eustachius legenda felől, akkor az üldöző Placidus és a szarvas találkozásának kettős jelenetére épül fel a drámai cselekmény. S annál többet nem is tartalmaz.

A világi jellegű dráma kísérletei a régi magyar irodalomban a rövid-epikához kellett, hogy társuljanak, akár heroikus, akár vidám formában valósultak meg. Nyilván legrégibb balladánk között is akadtak ilyen egy vagy két énekes által dramatikusán előadott epikumok, sőt jellegükben is drámai darabok. Ehelyütt nem említhetjük az annyira szép és a jelek szerint távoli időkbe visszanyúló drámai balladát a *Júlia szép leányt*, mert nem világi és mindenképpen kultikus jellegű.⁷⁶ Figyeljünk meg inkább egy, a mi szempontunkból talán viszonylag késői, de az egész középkorra jellemző másik balladát, népköltésze-

⁷⁵ Chronici Hungarici Compositio Saec. XIV. Scriptores Rerum Hungaricarum, I. 353—55; magyar fordítása: *Kálti Márk* Képes Krónikája, Budapest, 1938. Officina (összeállította és fordította *Kardos Tibor*) 20—21.

⁷⁶ *Kriza János*: Vadrózsák, II. kiadás, Bp. 1911. Magyar Népköltési Gyűjtemény XI. 175. Jelentékeny változat *Domokos Pál Péter*: A moldvai magyarság, III. bőv. kiad. (Kolozsvár, 1941.) 158—59. Az általa közölt változat még közelebb áll a regös énekhez, mint az álta-

tünk remekét, a *Kádár Katát*. Egyes irodalomtörténészeink joggal hozták összefüggésbe a *Talamon históriájával* és elfogadható az a feltevés is, hogy talán nem az egyik származott a másikkól, hanem egyetlen közös forrás kettős helyi feldolgozásával van dolgunk.⁷⁷ Megítélésünk szerint azonban a ballada meséje nem olasz reneszánsz-novellákból származik. Ugyanoda mutat ez a történet is ahová a *Kőműves Kelemenné* balladája : Görögország felé. Vagyis a kettős magyar feldolgozás, (melyek közül az egyik a görög neveket is megtartotta) alapjául szolgáló mese egy újhellén drámai dal volt. E görög ének meséje az ott rendkívül népszerű tárgyat dolgozta fel : a szerelem küzdelmét óriási (társadalmi) ellentétekkel. A küzdelem itt tragikus elbukással végződik, de pl. a nem sokkal később velencei közvetítéssel hozzánk került újjörög népének, az *Árgirus széphistória* az ellentétet meszeszerűen Tündérországból oldja meg.⁷⁸

A *Kádár Kata* története a tragikus eszmének és összeütközésnek olyan szép példáját mutatja fel, melyhez fogható kevés akad irodalmunkban. A kegyetlen és rideg úrasszony, az életét odadobó szerelmes fiú s a szegény jobbágleány története a drámai cselekmény roppant feszültségével és sodrával, a jellemeknek beszédben és tettben érvényesülő világos kifejezésével, a tragédia súlyos befejezésével kerek drámai egésznek ad. Ebből a balladából úgyszólván hiányzik az epikus elem. Amíg a cselekmény tör előre — Gyula Márton öngyilkosságáig, — mindössze négy sor nem-drámai leírás fordul elő, az is csak annak megértetésére, ki-kihez fog szólni. A szerelmes ifjú halála, a fiatalok temetése az egyedüli igazi epikum a drámában : mert nem lehet másként előadni. A befejező négy sor, Gyula Márton átka, már ismét drámai, sőt a tragédiát a fiúi átokkal tetőpontra emeli :

„Atkozott légy, átkozott légy
Édesanyám Gyulainé!
Éltömbe rossz vótál,
Most is meggyilkótál.”⁷⁹

A *Kádár Kata* a tiszta drámai szerkesztés és előadás minden ismervét, eszmei és formai követelményét tartalmazza.

Tulajdonképpen a felsorolt példák is elégségesek lennének, ezért csak utalunk rá, hogy a *Gesta Ungarorum*ban a drámai kompozíció zártságával jelenik meg *Ernyei és Vid* története, Thuróczi János *Magyar Krónikájában* a *Havaselvi*

János ismert. Figyelemre méltó, hogy Júliát is isteni lakomára hívják, azonban az égbe. Tehát ez a lakoma a „túlso parton” megy végbe. Azonban ez a megoldás a „Csodafiúszarvas Ének”-ben mégsem látszik valószínűnek. Ha így is lett volna, nem maradhatott meg ebben a formában bőségvarázsló céljánál fogva : isten asztala lakomástól földreszállt, amint olvassuk is a regös énekben.

⁷⁷ A széphistóriát a balladából eredezteteti *Reichard Piroška* : *Talamon Históriája*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1910. 199—210. — *Király György* szélesebb alapokon tárgyalja, balkáni típus lehetőségét veti fel, valamint a Talamon némi hatását és egészben a két feldolgozás párhuzamosságát. Vö. *Király György* : *Kádár Kata* balladája, Nyugat, 1924. 48—60 ; továbbá *Solymossy Sándor* : A ballada, A Magyarország Néprajza, III. köt. 99 ; mindkét szöveg közölve, helyes észrevételekkel. Vö. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. Budapest, 1951. (Szerk. *Barta János* és *Klaniczay Tibor*) 410—18.

⁷⁸ *Kőműves Kelemenné* szövegét l. *Buday György*—*Ortutay Gyula* : Székely népballadák (Budapest, 1935) 57—69, 279—281. ; *Ortutay* magyarázatához vö. még *Solymossy* : i. m. 102. — Az *Árgirus* kérdésről l. *Kardos Tibor* : Az *Árgirus széphistória*. Feolvasás a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya 1953. nov. 16-i felolvasó ülésén. — Az újhellén népénekekről és azok drámai jellegéről vö. *Spyridion P. Lambros* : *Collections de Romans Grecs*. Paris, 1880. XI—XXVI.

⁷⁹ *Buday*—*Ortutay* : i. m. 191.

csoda⁸⁰ és a példák számát könnyű lenne szaporítani. Az eddig tárgyalt darabok mindenképpen igazolják a tételt, hogy drámai módon (elsősorban monodramatikusan) előadható, sőt alapvetően drámai jellegű rövid-epikumok a középkor századai alatt állandóan adódtak.

Hihető, hogy bizonyos idő múlva, e rövid drámai darabok elkülönültek tónusuk szerint komolyra vagy vidámra, vagy inkább szatirikusra. A társadalmi fejlődés kikényszerítette a magasztaló, illetve elitélő és támadó műfajok szétválását. Ez azonban teljes élességgel csak akkor következhetett be, amikor a magyar énekesrend szakosodása annyira haladt, hogy ennek feltételei készen állottak. A XIII. század derekáról ilyen szakosodás kétségtelen jelei tűnnek fel. Egy 1253-i oklevél néhány jokulátor színészünk nevét tartotta fenn. Ezeknek Fintur, Fényes, Tuka, Méza, Csiper nevéről Pais Dezső igen meggyőzően bizonyította be egyéni karakterüket és ezzel szakosodásukat is.⁸¹ Nagyon valószínű, hogy Méza valóban csupa szépet mondott, ez nem zárja ki azonban, hogy e módszerét ne használhatta volna gúnyos értelemben.

Csiper viszont egyenes gúnyolódással nevetetett. A kövér Tuka, s a fintorgó Fintur már bohócnevek, és megfelelőiket ma is megtaláljuk. Az irodalom nyelvére lefordítva ez azt jelenti, hogy a XIII. sz. közepén a magasztaló stílus és a támadó szatíra a jokulátorok szakosodásának jelenségében, mint két irodalmilag pontosan meghatározható módszer, különálló stílus ki volt fejlődve, vagyis több évszázados fejlődés után már elkülönülten állt.

Csak utalás formájában kívánjuk itt említeni, hogy az elkülönült vidám játék, illetve monodráma hamarosan újabb kifejezésformát talált, melyet jól ismerünk, és ez a „trufa”. E műfajban úgyszólván kizárólagos a szatirikus, gúnyos, vidám megoldás. Még az olyan komor történet sem válhatik tragikussá, mint a *Veres Márta réve*, mert „hőse” inkább megvetést ébreszt. Ugyanez mondható a Mátyás-trufákon kívül Trágár Balázs, Csalóka Péter jeleneteire. Gúnyos szatirikus jellegű volt Athinai Deák Simon és társainak „nagy játéka”, az 1532 karneválján előadott *Gritti-játék* és végül hogy a legkiválóbbról beszéljünk, ilyen az a kiemelkedő drámai mű, amelyet *Comoedia Balassi Menyhárt árulatasáról* címen ismerünk. A magyar vígjáték élő és folyamatos hagyománya a „rövid epikumnak” igen korai szakosodásából következik be, amelyen azután a deák-színjászok és költők, a goliardok lendítettek hatalmasat.

Természetesen az első századok drámai alkotásaiban a komor és a derűs, a hangulati hullámvás határozottan elváló alakzatai leggyakrabban ugyanazon művön belül képzelhetők el, hiszen így van ez a rokon népek, az obi—ugorok gazdag epikájában is. Annál inkább így kellett ennek lennie, mert a jelek szerint a kontraszthatás alapvető jellemvonása e korai kísérleteknek. Például *Erneyi és Vid* történetében, kettőjük szenvedélyes dialógusában kell-e gőgösebb, ellenségesebb és sötétebb drámai jellemkép, mint Vidé, aki csupán visszavonást hint, gőgöt, gyűlöletet és kapzsiságot áraszt magából? S kellenek-e tisztább, igazabb válaszok, mint Erneyié, „a béke kedvelőjé-é”? A nagyszerűnek és diabolikusnak ez a kiélezett ellentéte a *Korona és kard* jelenetében is megfigyelhető. Vagyis ezek a rövid kis darabok erős kontraszthatásra, éles jellemösszeütközé-

⁸⁰ „Erneyi és Vid” I. *Chronici Hungarici Comp. Saec. XIV. i. h. 378—93.*; magyar fordítása: *Kálty Márk: Képes Krónikája i. h. 33—41.* — A „Havaselti Csoda” I. *Johannis de Thurocz: Cronica Hungarorum. Pars IV. Caput. XVII. Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ec Genuini* (Ed. *Josephus Schwandner*) Viennae, 1746. Tom. I. pp. 231—32.

⁸¹ Vö. *Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára.* (Szerk. *Szabolcsi Bence és Bartha Dénes*) Budapest, 1953. 99—102.

sekre, s ebből következőleg stílusellentétre és csattanóra vannak felépítve. Bennük a gonosz megszegyenülése az enyhébb megoldás, de gyakoribb a gonosznak, vagy jónak és gonosznak együttes pusztulása. E jelenetek és jónéhány társuk nincsenek híjjával valami csendes szomorúságnak és katharzisnek. Béla vezér szabadulása Várkonyból a megpróbált emberi igazság, a mogyoródi csata szörnyű tanulságait László herceg vonja le, amikor keserűen bolyong az elesettek között megszólítva Videt és Ernyeit.

Ha viszont e megkapó, de naiv jellembeli, cselekvés és helyzetbeli ellentétek oldaláról nézzük világi drámánk első kísérleteit, felvetődik egy rokon-kérdés, mennyire erős bennük a játék és ezzel kapcsolatban a versenyszerű, agonális jelleg. Ami ismét lehet strukturális, és lehet csupán az előadásban megnyilvánuló. A játék és a verseny minden drámában jelen van valamilyen formában, de az európai irodalom számára oly sorsdöntő görög dráma kezdeteiben a játék lényeges formáló mozzanat, az agonális erőfeszítés pedig nem csupán abban jut kifejezésre, hogy minden görög drámát, legyen az tragédia, vagy vígjáték, verseny keretében mutattak be, hanem a drámai küzdés agonális szellemében is. Aristotelesnek az a megállapítása (Poétika. IV. fej.), hogy a tragédia sok változáson ment át, kezdetben szatírikus volt, sok tánc és játékos stílus jellemezte, arra mutat, hogy az a két dionysosi menet, amelyből a tragédia és a komédia kiszakadt nem igen különbözött egymástól, egyként a vegetációs drámát szolgálta, kezdetben csaknem egyformán játékos módon is.⁸² A menet szétbomlása kardalra és színészre, a mítosz hangulatai szerint váltakozó érzelmi színek, a kórus és a színész váltogató beszéde, a zene és tánc hozta stilizáltság, a kötött forma és a rögtönzés szabadságának ritmikus ellentétei a játék ősi formáihoz visznek vissza. A fejlődés további szakaszai, ahogy a két „menet”, a két stílus eltávolodik, az egyik (nyilván Dionysos „halála” nyomán), a szenvedély és a szenvedés emelkedettebb nyelvén, a másik a „phallikus dalok” révén a vad humor és a tréfa vastkosabb hangján szólalva meg, az megváltoztathatta az elemek egymáshoz való viszonyát, de el nem moshatta a játékban fogantatást, a közös eredetet. Az ősi, dionysosi dithyrambusokban és a mulatók csapatának változó énekeiben formális tekintetben is ott rejtett az agonális mozzanat. S ez később is megtalálható, talán a tragédiában még inkább, mint a komédiában, és különösképpen Aischylosnál. Drámáinak hajtóereje az emberi vágy: többnek lenni, mindenkit felülmúlni, ha lehet az isteneket is. Ez Xerxes bűne, ebben rejlik a mérhetetlen gőg: a hybris (*Perzsák.*). A *Heten Théba ellen hősei*, a Labdakidák, a hatalomért birkóznak, testvér a testvér ellen küzdve életre-halálra. A *Leláncolt Prométheus* talán a legnemesebb hős, ő az emberiség haladása érdekében hívja ki az isteneket. Hogy a görög tragédiában mennyire nagy szerepe lehetett a dialógus versengő, agonális jellegének, azt egy olyan adat bizonyítja, mely már a kelet-római császárság idejéből való, színhelye a konstantinápolyi cirkusz, szereplői a Zöldpárt, és a császári kikiáltó. Theophanes *Chronographiájában* leírja, hogyan keletkezett a Nika felkelés, mely fél Bizáncot rombadöntötte és szó szerint közli azt az izgatott vitát, melyet a versenynek szentelt épületben, a cirkuszban a

⁸² A görög dráma agonális eredetéről, különösen a komédia agonális jellegéről vö. J. Huizinga: *Homo ludens*. (Amsterdam, 1931) 232—35. — A Dionysos-kultusz agonisztikus elemeiről vö. G. Thomson: i. m. 166—68. Küzdelem a megtisztulásért: uo. 173. Dionysos küzdelme (agón) mint a tragikus küzdelem forrása: uo. 187—192. Az agón Aristophanésnél: uo. 241. Aristotelés tudósítása a tragédia eredeti jellegéről: uo. 236., 447. Továbbá: I. M. Tronszkij: i. m. 116., 117., 165. — A két dionysosi menet belső rokonságáról I. G. Thomson grafikus ábrázolásait: i. m. 174. és 196. Azonban a két menet iniciációs magyarázatával nem tudunk egyetérteni.

Zöld-párt megbízottai és a Császár (Justinianus) kikiáltója folytattak. A játéktéren rögtönözve hangzik fel a Zöld-párt szava, s a császár határozott, de rögtönzött válasza is. Félelmes játéknak tűnik fel ez a vita, melyet a drámától már semmi nem választ el. Agonális jellegét mi sem hirdeti jobban, minthogy az egyre feszültebb, egyre izgatottabb párbeszéd végén a „zöldek” tömege, súlyosan megsértve a császárt, otthagyja a cirkuszt, kivénul s megkezdí a valóságos harcót.⁸³

Az első századok világi drámai kísérletei tárgyában legfőbb forrásaink a magyar krónikák, s ezek meglepő adatokat szolgáltatnak nem csupán az agonális előadásmódra, de az olyan szerkezetekre is, mely fölépítésében is agonális. Mindenekelőtt Anonymusnak egy fontos helyét említhetjük. Jakubovich Emil szóbanforgó tanulmányában hivatkozik Anonymusra, de ezt a helyet valahogyan elmellőzi. Anonymus előadása szerint ugyanis Tétény (Tuhutum) és fia „Horka”, miután meghódították a Nyírséget, közeledtek a Meszeshegység felé, ahol viszont Szabolcs és Tas vitézkedtek. S midőn kölcsönösen meglátták egymást, az nagy örömmel örvendeztek, nagy lakomát csaptak, s mindenikük dicsérte magát győzelmeiért.”⁸⁴ A „kérdés”, „dicsékedés”, az ilyen népköltészeti hagyományokra épülő mondai elbeszélésekben az első személyű hősdalt jelenti, a többször idézett formát :

„Minő neves fejedelemnek nevezik az én nevem?
Minő híres fejedelemnek híresztelik az én hírem?”⁸⁵

Már *Középkori kultúra, középkori költészet* c. munkámban feltételeztem, hogy Anonymus e helye vetekedő, első személyű énekek előadását jelentheti.⁸⁶ A keleteurópai és ázsiai népek körében vannak példák, melyek fejlett agonális éneklésre mutatnak, ilyen például az a szokás, hogy a hún, mongol, török, szláv énekesek gyakran kettesével jártak. Ez persze jobb életlehetőséget biztosított, módot adott rá, hogy műsorukat gazdagítsák, s hogy a hosszú darabokban, melyeket közösen tudtak, egyik a másikat felválthassa. De már eleve szerepelnie kellett az ilyen kettősök céljában, hogy váltogató éneket tudjanak előadni.

Az Anonymus által leírt kétszeres kettős találkozó mindenekelőtt azért igen tanulságos, mert egy-egy hadivállalatnak ilyen kettős vezetése arra is módot adott, hogy a két vezér szerepköre elkülönüljön, s amellet egyetlen egységben összefonódják, tehát amikor a vállalatot elmondják, egymással vetekedve, egymást kiegészítve, egymást felülmúlva adhassák elő a történetet. Ez még megkettőződik azáltal, hogy két vállalkozás hősei találkoznak össze, és vetekednek egymás között, melyikük vállalatja volt a dicsőösebb? Irodalmi módon megfogalmazva : első személyes hőséneket adtak elő Anonymus korában, melyek egész szerkezetükben agonális módon voltak felépítve.

Ez már csak azért is fontos számunkra, mert egyik legfontosabb hagyományunkban, a *Csaba mondában* is találunk meglepő nyomokat. E mondát a régi *Gesta Ungarorum* mindkét leszármazottja, tehát Kézai Simon *Krónikája*, és a

⁸³ Vö. *Theophanis* : *Chronographia*. Rec. C. de Boor, Lipsiae, 1883. Vol. I. 181 (34)—184(1) magyar fordításban : *N. P. Gracianszkij—Sz. D. Szkazkin* : *Középkori történeti chrestomathia*. I. (Szerk. *Borzsák István*) Budapest, 1952. 64—68. — Lambros az újjörög epikus költészet teljesen drámai karakterét és e költészet egész eredetét a cirkusz, a konstantinápolyi hippodrom szokásaiból vezeti le. Vö. *Lambros* : i. m. XII—XIII, XVI.

⁸⁴ L. *Anonymi (P. Magistri)* *Gesta Hungarorum*. *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. 64—68.

⁸⁵ Vö. *Munkácsi Bernát* : *Vogul népköltési gyűjtemény* II. köt. 2. Istenek hősi énekei. 1—2.; *Jakubovich* : i. h. 271.; *Hont Ferenc* : i. m. 72.

⁸⁶ *Kardos Tibor* : i. m. 30—31.

Nagy Lajos korabeli *Képes Krónika* szóról szóra azonos szöveggel közli. Kézai Simon mester így szól Attila fiáról, Csabáról, midőn az Görögországból a Pontus mellékére tér: „Midőn tehát Csaba Scythiába menve a közösség előtt anyjának előkelőségével *kérkedett*, a hunok nemessége megvetette őt, *mondván*: hogy ő nem igazi fia szittyá földnek, hanem afféle külföldi, idegen jövevény. Ezért azután nem kapott szittyá feleséget, de a korozmén népből hozott asszonyt.” E szövegrészt kiegészíti az a másik, hogy az idegen asszonyt nagyatyjának, Bendegúznak, tanácsára hozta, „akit, — *mint mondják* — egészségbn, de aggságtól nagyon megtörten talált.”⁸⁷

Csaba „kérkedése” nyilván ugyanúgy utalás első személyes hősénekre, mint a többi esetekben. A hőséneknben Csaba elmondotta híres-neves fejedelem, világhódító atyját, híres-neves császárléány anyját, Honóriát. Ezt különösen a türk népek körében figyelhetjük meg. Az Orkhon melletti oszlopfeliratokban Bilgä kagán első személyes, magát dicsőítő iratában apjával, anyjával „kérkedik”.⁸⁸

Tehát a pontusi hun birodalom idegengyűlölő előkelői s az „elfajzott” fiú között vetélkedő, drámai vita zajlott le: amire Csaba büszkén hivatkozik, hogy anyja császárléány volt, az itt ellentmondás forrása, megvetik az idegen asszony miatt. Mire nagyapjához fordul, attól tanácsot nyer, s idegen asszonyt hoz maga is. Csaba alakja és vitája nincs mély tragikum híjján. A népek pusztulását okozó csatából néhány ezredmagával elmenekül Görögországba rokonához, császárléány anyjának testvéréhez. Visszatérnie Magyarországra nem lehet, idegenben maradni nem akar, az ősi pontusi haza felé fordul, ott azonban már őt tekintik idegennek. A heves összeütközés során belátja, hogy nemzetségének nincs sok keresnivalója itt, s ha maga már nem is vállalkozik reá, elsőszülött fiát küldi, hogy álljon vérbosszút és foglalja vissza atyai örökét. A bolyongó Csaba vezér vándorlásának köre Edemén visszatérével bezárul. A visszatérés motívuma (a székely népi mondásban is tragikusan villan fel Csaba soha-vissza-nem-térése) a *Csaba mondát* átható alapeszme. A *Csaba monda* szemmel láthatólag nem rövid epika, olyan részletek, mint hogy Csaba Görögországban 13 évig tartózkodott, hogy hazatérése Görögországból a Pontus mellékére egy teljes évig tartott,⁸⁹ nyilván, mert ellenséges népek gyűrűjén kellett áttörnie, nem csupán szilárd kötött formájú költői hagyományozásra vall, hanem bizonyos epikai szélességre is. A *Csaba monda* első személyű hősének kellett hogy legyen, melynek központi hőse alapjának tragikus alak, amelynek egyes részei élénk drámai vetélkedésekkel gazdagok.

Feltételezhető, hogy a *Csaba monda* ilyen részletes hagyományozásában, Csaba és a hun előkelők éles vetekedésében nagy szerepe van annak, hogy a hagyomány szerint Edeménnek s így Csabának is, leszármazottja Aba Sámuel, Magyarország harmadik királya volt. Aba Sámuel, mint ismeretes, összeütközésbe került országa előkelőivel, akárcsak Csaba, sőt áldozatul esett az előkelők összeesküvésének. A magyar krónika vallomása szerint (ha ezt mai tudásunkkal interpretáljuk) mintegy visszaállította a nemzeti tulajdont, — helyesebben erre törekedett, — nemzetségének szegény szabadjaival úgy fogott össze, mintha még a katonai demokrácia idejében élt volna. Az uralmával elégedetlen, szemé-

⁸⁷ *Simonis de Keza*: Gesta Hungarorum, Scriptores Rerum Hungaricarum I. 162., 163. Chronici Hungarici Comp. Saec. XIV. Uo. 278.

⁸⁸ Vö. *Jakubovich*: i. h. 275.

⁸⁹ Chronici Hungarici Comp. Saec. XIV. i. h. 278.

lyes tulajdonukat féltő, ellene összeesküvő urakat törbecsalta és ítélet nélkül kivégeztette.⁹⁰

A *Gestában* éppen ezért Péter király és a császár segítségével diadalmaskodó előkelők tükrében áll előttünk, akik őt mérhetetlenül gyűlölték. Az elszegényedő és az osztálytársadalom nyomása alá kerülő szegény szabadok, a letűnt pogány kor, vagyis az idejétmúlt katonai demokrácia hívei számára pedig hős volt. A *Gesta* szerzője is megjegyzi, hogy amikor néhány esztendő múltán Aba Sámuel holttestét felásták: szemfödélét, ruházatát romlatlanul, sebhelyét beforrva találták. Jól mutattak rá, hogy ez azt jelenti: a nép csodás hőssé avatta szerencsétlen sorsú királyát. Az is valóban látszik, hogy a *Képes Krónika* miniátora, szemben a krónika szövegével, nem tudja megtagadni rokonszenvét a nép által bálványozott királytól. A miniátor hangsúlyozza, hogy Aba Sámuel árulásnak esett áldozatul, és az is jellemző, hogy a magyar közgondolkodásnak megfelelően e vezeklő győztes, a sanyarú külsejű német császárral szemben a legyőzött Aba Sámuel mint hőst, páncélos lovagot búcsúztatja el.⁹¹

Mindebből arra lehet következtetni, hogy Attilának a hagyomány szerinti egyenes leszármazottja, Aba Sámuel a hozzá ragaszkodó királyi regősök énekei révén, őseivel Csabával együtt, igen gazdag mondakör középpontjába került. Ez énekekből a *Gestába* tipikusan agonális vita, heves párbeszédnek emlékei kerültek be, melyek aláhúzzák — az Anonymus közvetítette rövidebb énekek teljesen agonális felépítettsége és előadása mellett, — annak lehetőségét, hogy egy nagyobb terjedelmű hősmondán belül egy vagy több rész agonális vetekedésre felépüljön. Végeredményben ez nem más, mint feszült drámai dialógus.

A dramatikus táncjátékok nyomai

Az agonális, vetekedő előadásmód és belső felépítés átvezet a játékhoz és a stilizált mozgású, énekkel, zenével kísért tánchoz, mint a dráma forrásaihoz. Milyen nyomok vannak erre a magyar nép első európai századaiból? Milyen bizonyítékaink vannak rá mai folklórunkból, népköltészeti hagyományainkból, hogy a jelzett kezdeti szakaszban effélék valóban léteztek?

Ehhez azonban a királyi regősök, a fejedelmi hősök világából a néphez kell visszatérnünk, mely a regölést is fenntartotta. Dramatikus menetek és táncok nyomaira már az eddigi fejtegetések során is akadunk: a januári kalendaezés táncszerű menetéből vált ki a regölés, erős ritmust, nagymérvű játékoságot és táncszerű mozzanatok is örökölt. Ugyancsak felvonulásszerűek, vagy táncokat is tartalmaznak a betlehemes játékoknak, pásztorjátékoknak s a „csobánolás”-nak azon jelenetei, melyek rokonok a regöléssel. A búcsui „regös-misztérium” színi jelenetei pedig nem hagynak kétséget afelől, hogy már a középkor első századaiban, a fentebbiekből kiindulva, el lehetett érni a tiszta drámai formához. További támpontot ad a mai folklóre.

Mindenekelőtt az alapvető táncmozdulatok, — bármennyire elvontak, vagy stilizáltak, — mégis megőriznek bizonyos kifejező tartalmakat. Ezt tapasztalhatjuk a különböző természeti fokon élő népeknél, gondoljunk csak a törzsi kötelékben élő afrikai népek közismert ünnepi táncaira, melyekben a táncosok

⁹⁰ Uo. 329.

⁹¹ Vö. *Berkovits Ilona*: A magyar feudális társadalom tükröződése a *Képes Krónikában*. Századok, 1953. 23—24.

behajtott térdrel, meghajtott háttal, összehúzott testtel, biccentő mozgás közben utánozzák a harcos és vadász óvatos, figyelő, védelemre és támadásra egyaránt kész mozgását. Úgy látszik, hogy még a magasabb kultúrfokon élő európai népeknél is megvan ennek némi nyoma, pl. a magyar folklórban is megfigyeltek hasonlókat. Manga János leírva a Nyitra-megyei Menyhe népi szokásait⁹² meglátja, hogy a fiúgyermek, miközben ünnepi rítusaikon felvonulnak (lucázáskor, karácsony estéjén), — úgynevezett „biccentő mozgást végeznek, miközben térdük kissé behajlik”. Ugyanígy függőleges mozgásokat figyelt meg a fiúknál kiolvasó, vagy egyéb szövegek recitálásakor.⁹³ Manga János fel is veti annak lehetőségét, hogy ez az őszi vadászó életmód táncban rögzített emléke. Ugyanő észreveszi, hogy Pereszlényben a „kiszét” vívő leány, miközben dallamra lépked, törzsét ringatja olymódon, hogy ez a ringás a magasra tartott „kiske”-bábú jobbra-balra való mozgásában is kifejezésre jut. Körülbelül ugyanígy mozdulatot végeznek a leányok, amikor a zöld ágat, vagyis a „villó”-t bemutatják az ablakban. Nem tartja lehetetlennek, hogy e táncmozdulatok az asszonyoknak védekezést kifejező mozdulatát, az elindulás előtt s menet közben való jobbra-balra tekintést őrzik.⁹⁴

Az élet mindennapi cselekvéseinek táncszerű tükröződése azonban magasabb társadalmi fokon is megfigyelhető, összetettebb módon, nem őszi emlékeket őrizve, de a jelent tükrözve, közvetlenül és félreérthetetlenül. Kitűnő példákat szolgáltat erre (a gyermekjátékokon kívül) a magyar népi alakoskodásnak és színjátszásnak egyik legrégebbi és talán legjellemzőbb színhelye a fonóház, melyet ebbeli szerepében alig egy évszázada váltott csak fel a lakodalom.⁹⁵ A fonóház a mimikus-táncos játékok és menetek igen széleskörű létezéséről tanúskodik népünk hagyomány-kincsében és mindenekelőtt a népi életet tükrözi. Igen gyakoriak pl. a mezei és házi munkát utánzó, ügyeskedő játékok, amikor is a játékban résztvevő asszonyoknak, leányoknak kevés kell kötniük, káposztát kell ültetniük, kemencét kell tapasztaniuk, s ha híven utánozzák a munkát, akkor az kerül helyükbe, aki kiszabta reájuk a feladatot. E játékokban ritmikus mozgást, pompás mimikát és mimikán alapuló versenyt figyelhetünk meg. A legény-játékok darabosabbak, de ugyanígy munkafolyamatokat tesznek meg tréfás ötletek, játékok forrásává, mint pl. a köszörűs-játékban, hordó fenekelésben, tuskóhasogatásban, őrlésben stb.⁹⁶

Ezek a genuin mozdulatok arra mutatnak, hogy a nép alkotó kedve első-sorban saját életét játszotta meg. A huszas évek vége felé palóc földön farsangkor aktuális figurákat jelenítettek meg, mint például a csempész. Tehát a szemünk előtt bizonyították, hogy nem csupán a mindenkori népies színjátszás, a deákok, a vásári histriók műsora nyer befogadást összes örökölt, vagy újabb alakjaival a népi játékok közé, hanem azt is, hogy életének tipikus, érdekes, vagy éppen aktuális eseményeit a nép maga közvetlen és alapvető játékoskodás,

⁹² *Manga János* : Ünnepi szokások a nyitrai megyei Menyhen. Budapest, 1942. Néprajzi Füzetek. 9.

⁹³ *Manga János* : i. m. 117.

⁹⁴ *Ua.* : i. m. 117—18.

⁹⁵ „Újabban, főképpen a fonók megszűntével népi játékaink és színjátszásunk hasonló alkotásai is a lakodalomba szorultak.” *Kiss Lajos* : Lakodalom. A Magyar Népzene Tára III/B. Budapest, 1956. IX. Sajtó alá rendezte . . . Szerk. *Bartók Béla és Kodály Zoltán*.

⁹⁶ Leány- és asszonyjátékok, vö. *Szendrey Zsigmond* : Magyar népszokások a fonóban. *Ethnographia*, 1928 (XXXIX) 154; legényjátékok : uo. 155—517; a népi ún. „mestertáncok” lakodalmi előadásáról vö. *Gönyei Sándor* : Tréfás lakodalmi játékok. Uo. 1934 (XIV) 182

színjáték tárgyává teszi. Sőt ez a népi genuin színház ma is ugyanígy megtalálja szatirikus típusait.⁹⁷

Megfigyelhető, hogy általában ezek a népi színi figurák összetartozó csoportokat alkotnak, menetszerű jellegük van. Az ünnepi processzió a maga ünnepies, ritmikus felvonulásával mint akcióval még tánc, vagy alakoskodás nélkül is tartalmazza a különlegességnek azt a tudatát, mely Toschi szerint olyannyira forrása a drámaiságnak.⁹⁸ Fonóházi szokásaink között azonban szép számmal akad olyan csoportos felvonulás is, melyben a menet már alakoskodó játékkal, énekkel és táncal szeszszövéddé jelenik meg, vagyis határozottan drámai formák között. Ezeket a meneteket a nagyfokú tudatossággal hagyományosan „vezetés”-nek nevezik, mint például a „török nők vezetése”, „papvezetés” stb. Van azután „kisasszonyok menete”, „menyecskék menete”. A mulatságos állatalakosságokra az állatok „felvezetése” szolgál jó kifejezésként.⁹⁹

A fonóbeli szórakoztatás ennél is magasabb törekvése, hogy a népköltészeti hagyományt sajátosan megválogassa. Szendrey Zsigmond összefoglalva a fonók népszokásait hangsúlyozza, hogy a fonóházban igen gyakoriak a házastító-dalok, s az ottani szórakoztatásra meghatározott nótatípusok jellemzőek, mint a szerelmi tárgyú balladák, és az ún. „verekedő” balladák.¹⁰⁰ (Ilyennek tekinthetjük például az ismert balladát „*Stiriában Ajk faluban mi történt . . .*”) A fonóházaknak ez a „szakosodása” a szerelmi tárgyú epikára nem újkeletű, sőt igen korai kell hogy legyen, ha a fonóházak kezdettől fogva a felnőtt ifjúság találkozóhelyei voltak, mint ahogy így is volt. A fonóba csak felavatott legény járhatott, mert a nősülendő fiatalemberek, s eladó leányok találkozó helyének tekintették. A fonóházi munka pontosan arra az időre esett, amikor a földművelő nép évezredek óta a legkülönbözőbb országokban a lakodalmakat ülte, vagyis ősztől tavaszig terjedő időre, s különösképpen a karácsonytól nagybőjtig nyúló időszakokra. Ennek az időszaknak a karácsonyi és újévi ünnepkör és a farsangi vigadózasok adják meg szakrális és kulturális jellegét, erre az időre tették a lakodalmi szórakozásokat is. Ezért azután igen közel áll egymáshoz a farsangi, a lakodalmi és a fonóházi szórakozások jellege, tárgyköre. Azt mondhatnánk, organikus az összefüggés. A fonóház a lakodalmak előkészítője, a farsang a lakodalmak igazi alkalmá.

A fonóházak kezdetei viszonyulnak a középkorba, s talán még annál régebbi időkre is. Írásbeli említésük a XIII. század óta kerül elő, s a XVI. század derekán írja Heltai Gáspár, hogy az ifjak a fonóházakban éjjél is „tombolnak” a lányokkal: vagyis táncolnak, játszanak, énekelnek.¹⁰¹ E korai adatok, valamint a fonó e fentebb tárgyalt jellege egyáltalán nem közömbös, ha ezt a népi alkalmat, intézményt, abból a szempontból nézzük, mennyire volt — egyebek közt — drámai játékoknak is színhelye. Fontos ez, különösen a szerelmi és rokontárgyú táncballadák szempontjából, bár adtak elő a fonóban, monodramatikusan, nem-táncolt, szerelmi balladákat is. Híres táncballadánk, az *Egy szer egy királyfi* vagy a *Lányom, lányom, édes lányom*, mely utóbbinak dallamát és szövegét a középkortól tudjuk nyomon követni, olyan társas táncra, tréfás

⁹⁷ Aktuális színi játékok napjainkban vö. *D. Dömötör Tekla*: Adalék a magyar farsangi játékok történetéhez. Színháztörténeti Értesítő, 1953. 2. 28.

⁹⁸ Vö. P. Toschi: i. m. 25—27.

⁹⁹ Vö. Szendrey Zsigmond: i. m. i. h. 159.

¹⁰⁰ Ua. i. h. 162.

¹⁰¹ Vö. Heltai Gáspár levelét Batthyány Kristófhhoz, Körmenyi Levéltár Missiles. Közli Takács Sándor: A magyar múlt tarlójáról, h. n. é. n. 250.

mimikára alkalmas játékos balladák, amelyek éppen házassító dal jellegüknél fogva kétségtelenül műsoron levő darabjai voltak a fonóházaknak és lakodalmi gyűlekezeteknek.¹⁰² Ez utóbbi és a nem kevésbé művészi *Rossz asszony* változatát és élesen elütő kettős melódiájával, ellentétekbe forduló, rávágó dialógusával, drámailag pontosan exponált jellemeivel, ritmikus táncselekményével, — mint Hont Ferenc bizonyította róluk,¹⁰³ — kétségkívül drámai jellegűek és tegyük hozzá: igazi fonóházi műsordarabok. A mai lakodalmi szokásokban szereplő táncjáték, az *Elvesztettem zsebkendőmet* ugyancsak fonóházi játékok öröksége lehet. A zsebkendő elvesztése, az anya stilizált perlekedése és tettelegessége, a legény (vagy leány) boldogsága, aki megtalálja és a szerelmes jutalma, vagyis csókja, nagyszerű lehetőséget nyújtott a játékos, mimikus táncra.¹⁰⁴

A mai anyag arra enged következtetni, hogy ez a műsor valamikor sokkal gazdagabb volt. Egy-egy megmaradt darab tehát nem csupán önmagát és változatait jelenti, hanem sokszor széles típust jelez. Például itt van az a megragadóan egyszerű lírai kettős, melyet először Szabolcsi Bence jegyzett le negyedszázada s amelyet ma is énekelnek hajnali lakodalmi tánc szövegeként. Egyes kifejezések régi virágénekekre emlékeztetnek:

„Szól a figemadár,
mindjárt megvirrad már.
Fordulj hozzám, rózsám,
Csókold meg az orcám.”

„Hajnalljon, hajnalljon,
Csak meg ne virradjon,
Hogý az én galambom
Jó utot haladjon!”¹⁰⁵

Nem egyéb ez mint egy középkori hajnal-dal, aubade, melynek hagyományos drámai eleme a szerelmesek fájó búcsúja, s az elhagyottan maradó asszony fohásza. Népies énekesek közvetítésével jutott a fonóházak ifjúságának mimikusan előadott játékaik közé, s onnan, tárgyánál fogva, a hajnali lakodalmas táncba. A szerelem e sokszerű költészetéből, mely a falvak ifjúságát énekre, táncra készítette, legjobban persze a drámai balladák érdekelnek bennünket. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a *Kádár Katán* kívül a falusi énekes műsorára került és megértő közönségre talált a *Molnár Anna*, a *Görög Ilona*, a *Landorvári Dorka*, *Virág Erzs*i, s annyi más szerelmi történet.

A fonóház a valóságos színház elemi ismérveivel rendelkezik. A vallásos sámán-alakoskodások áldozati tisztása, a középen elhelyezkedő szent sátorral, és az „égig érő fá”-val szabadtéri jellegű színpad- és nézőtérfelét alkotott, és a rítusban érdekelt ünneplők szolgáltatták a résztvevő-közönséget.¹⁰⁶ Az európai

¹⁰² A „Lányom, lányom, édes lányom”-ra vö. *Kardos Tibor*: Deákműveltség és magyar renaissance, Századok 1939, 472—73. — E táncballada mint színi jelenet vö. *Hont Ferenc*: i. m. 142—44. Ugyanennek változata mint mai lakodalmi tánc, A Magyar Népzene Tára. III. B. Lakodalmi no. 182—84., 194—95.

¹⁰³ A „Rossz asszony” mint színi jelenet, vö. *Hont Ferenc*: i. m. 144—46.

¹⁰⁴ Vö. A Magyar Népzene Tára. III/B. i. h. no 196., 205. Keverő változat no 200—201., 207—208.

¹⁰⁵ Vö. *Szabolcsi Bence*: Új Idők nótáskönyve, Budapest, 1933, 176.; A Magyar Népzene Tára III/B., no 209., 214., 396., 479—80.

¹⁰⁶ Vö. *Hont Ferenc*: i. m. 69—71., 91—93.

hazájában letelepedett, immár földművelő magyar nép számára viszont az olyan intézmények, mint a fonóház, az európai értelemben vett játékszínpad alapvető vonásait tartalmazták.

Kétségtelen, hogy a fonóház és a lakodalom a középkorban nem az egyetlen játékra alkalmas helyek. Szerepelt bőven búcsuk alkalmával a templom előtti tér, s országos vásárok idején a vásártér. Ez utóbbiak a hivatásos színját-szók nagyobb szerepét, és nagyobb közönséget is tételeznek fel. Regősök, jokulátorok, histriók, goliárd színészek adtak itt elő passiókat, komoly drámai jeleneteket, trufákat, s bemutatták a zsonglőrösködés, a táncakrobatika minden formáját. A nyílttéri népies színház jelentőségét, a templom előtti teret és a vásárteret két szempontból nem lehet eléggé értékelni: hogy ti. tárgyában, annak feldolgozásában és előadásában. A népi közönséghez alkalmazkodva, úgy fejlesztette a drámát, hogy szem előtt tartotta a tömegek ízlését és érdekeit, másrészt, hogy a nép spontán színjátszó ösztönét fejlesztette. Kisebb közönség befogadására volt alkalmas a taberna, a kocma, de zárt épületével, és jellegének tartalmával még jobban megközelítette a színházat. A kocma, a kockajátéknak és a hétköznapiokból kiemelkedő vidám borozásoknak színhelye a búcsúnál és vásárnál sokkal inkább tudta nyújtani azt a bizonyos másik világot, ahol a fantázia játékos képei megelevenedhettek. A taberna inkább volt játéktér, mint a közterek. Nem hiába szól az 1272-i budai zsinat olyan hevésséggel a színjátszás, a histriók, és ugyanakkor a tabernázás ellen.¹⁰⁷ Nem merő véletlen, hogy legkorábbi ismert interludiumaink a *Tékozló fiú* közjátékai, a színjátszás szempontjából legfontosabb réteg, iparosok, diákok, kereskedők, katonák, körébe visznek, és színhelyeik a mester műhelye mellett a *vásár* és a *taberna*.¹⁰⁸

Ebbe a környezetbe helyezve a fonóház a maga esti összejöveteleivel a falu zárt közösségének, mint közösségnek jelenlétével, az ifjúság nagy élet és játékkedve révén mindennapi költői hagyománynak és közöttük a népi színi hagyománynak is igazi játéktere. Amíg egyik oldalon a dolgozó fonó-asszonyok helyezkednek el, a szabadon hagyott tér, a színpadtér, ahol a „menet”, a „vezetés” eljátssza a maga állatalakosságait (minden bizonnyal ez a legrégebbi réteg), mulattató tréfáit, a közönség aktív részvételével. A balladákat énekelhette egy valaki és valamennyien, és váltogathatták az éneket. A közönség szereplővé alakult s aki az imént szereplő volt, visszaváltozott közönséggé. Szóló-énekes, táncos és játékos, táncos és kórus a pillanat szükségletei szerint váltak szét, és elegyedtek, hogy újból szétváljanak. A fonóház a drámai balladák, s színi és táncos játékok igazi színpada.

A fonóházi drámai műsort elemezve nem jogosulatlan azt a távoli századokba vesző cselekményes táncjátékunkat is szembesíteni venni, mely összes gyermekjátékaink között a legtöbb változatban maradt fenn, és a legnépszerűbb, melynek első feljegyzése többmint egy és negyed évszázados, a *Lengyel László* játékot. Attól függetlenül, hogy a hidasjátékok, melyeknek csoportjába tartozik, ismereteseek a szomszéd országokban is, a magyar változatok igen erőteljes

¹⁰⁷ L. az 1279-i budai zsinat döntését: „Clerici . . . mimis, histrionibus et ioculatoribus non intendant et tabernas prorsus evident...” *Carolus Péterffy*: i. m. Pars I. 108.; *Kardos Tibor*: i. m. i. h. 451.

¹⁰⁸ Köszölte *Alszeghy Zolt*: Ismeretlen magyar dráma a XVII. sz. elejéről, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1935. 34—64.; a közjátékok: I. 46—47., II.: 49. III.: 52—53., IV.: 55—57.; a közjátékokról vö. *D. Dömötör Tekla*: Népies színjátszó hagyományaink és az iskoladráma. Eötvös L. Tudományegyet. Bölcsészettudományi Értekezések Budapest, 1953. — 199—203.

történeti utalásokkal gazdagok, amelyek visszavisznek II. Endre, I. László király korába, s felmerülnek bennük olyan mítikus mozzanatok, melyek pogánykori emlékek. Legrégibb ráolvasásaink és első vallásos énekeink Boldogasszonya szerepel bennük, ősvallásunk istenasszonya.¹⁰⁹ Ő adja az aranyat a vámhoz, hogy Lengyel László népe átmelessen rajta. Mivel a váltságdíj között eredetileg egy szép leány is szerepelt, gyakori a lakodalmas házасító énekekkel való kapcsolat. Wilhelm Mannhardt a hidasjátékok nemzetközi változatait összeállítva, a közös vonásokat megállapítja s úgy véli, hogy a játék a lélek üdvösségéért folyik: a holtak seregének át kell mennie a kapun, hídon, de mivel le van törve, meg kell javítania saját magának és vámot is kell fizetnie.¹¹⁰ Nincs okunk kétségbevonni, hogy kezdetben volt a játéknak ilyen, nagyon is komoly eschatologikus értelme, hiszen a magyar változaton is nyomot hagyott. Boldogasszony aranya és segítségülhívása, a Jordán vízének említése félig pogány, félig keresztény kultikus emlékeket támaszt. A mi seregeink is szakadatlanul vonultak a „hídon”. Nem is kellett mindig a Szentföldre menniök, volt rá mód elveszni itthon is besenyők, kunok, tatárok, németek, törökök elleni harcban. Később aztán földibb karaktert kapott a játék. Talán nem is az üdvösségről volt már többé szó, de arról, hogy az *idegenek* tartotta hídon a magyar sereg átvonuljon. Kölcsy Ferenc, aki először figyelt fel a „*Lengyel László jó királyunk*” játékára, annak bizonyítékát látja a szövegben, „hogy valaha a köznépi költő messzebb kitekintett a haza történeteire.”¹¹¹ A hidasjáték szövege azonnal elárulja, hogy nem gyermekjáték-szöveg. Roppant feszültsége nem hiába keltette fel legnagyobb költőink és zeneszerzőink figyelmét. Legutolsó kutatója, Kiss Lajos, aki összegyűjtötte az összes változatokat, s a legapróbb mozzanatokig össze is hasonlította, egy szorosan összefüggő terület egyesített változatai (Sopron m. Bágyog, Szovát és közvetlen környéke)¹¹² alapján így méltatja a játék drámai menetét: „... két sornyi (a többi változatban hiányzó) bevezetés után a seregek és az túlsó parton álló révészek párbeszéde következik. A múltkor eltört híd lábért felajánlják annak megjavítását fából, réz, ólom, majd aranyból. Az aranyból meggyanusítják őket, hogy lopták, mire a seregek a Boldogasszonyra hivatkoznak. A vita mind drámaibb erővel folyik, majd a végén vámban, váltságban egyeznek meg. A harmadik rész a fenti változatban a rövid kétsoros engedélyadás, és a legvégén a seregek dacos kérkedése.”¹¹³

A bevezető három sor, melyet a „Násznép” mond,

„Jó Ulászló király seregéből jöttünk,
Utunkban elfáradtunk.
Jó révészek vigyetek át a Dunán!”

Izgatott párbeszéd kezdődik, melyben a násznép már „Lengyel Lászlónak” nevezi királyát. A révészek hangja felcsattan :

¹⁰⁹ Vö. Kiss Lajos : A Lengyel László-játék. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára, 376—77. — Drámai jellegéről l. Hont Ferenc i. m. 137.

¹¹⁰ W. Mannhardt : Zeitschrift für deutsche Mitologie und Sittenkunde, 1858. (IV) 301.

¹¹¹ Kölcsy Ferenc : Élet és literatura, Pesten, 1826. I. rész, 51.

¹¹² Bár a Nagy Gyula közölt szöveg egy szűkebb vidék változatainak összefűzése (Kiss : i. h. 374—75) és nem tulajdonképpeni kontamináció, az elemzésre pedig igen megfelelő, mégis sokkal helyesebb lett volna a szövegeket egymás után közölni.

¹¹³ Vö. Kiss Lajos : i. m. 376.

„Ti pogányok vattok.”
 A minap is itt jártatok,
 Hidunk lábát eltörtétek,
 Meg sem csináltátok.”

A kezdődő alkudozás a játékos, költői, de ugyanakkor drámai, agonális vitának mintaszerű példája.

„Násznép : Ácsok vagyunk, ácsorogjunk?
 Fenyőfából, zöld bocfából
 Kiácsoljuk, ingyen aranyozzuk.
 Legény : A zöld bocfa elrohandó.
 Násznép : Megcsináljuk rézólomból.
 Legény : A rézólom elolvadó.
 Násznép : Megcsináljuk sáraranyból.
 Legény : Hun vennétek sáraranyat?
 Násznép : Fel-felmentünk Boldogasszony kiskertjébe,
 Kérvén kértük, adván adta,
 Kisteknővel mérték,
 Rúddal taszigálták.
 Legény : Hazudtok, mert loptátok!
 Násznép : Egy Istenünk, egy a lelkünk,
 Se nem loptuk, se nem csaltuk ;
 Isten adománya.
 Legény : Az aranyak vámja vagyon,
 Vámot veszünk rajta.
 Násznép : Akár vesztek, akár nem,
 Általmegyünk rajta.”

A menet győz, átvonul a hídon, legyen az sereg, vagy násznép. E költői játék, akárcsak a regésének, együtt élt, változott a magyar nép életével, és klaszszikus példája a meglevő és elveszett drámai játékoknak, melyeket a fonóházaktól, lakodalomtől az ünnepi templom-tér legényeitől a gyermekek örökölték. Ahogyan a fonóházakban feltűnik a diák, a török, a hajdu, a betyár, a pandur, éppen úgy éltek műsorán az időtlen (emberi alaprelációkat adó) vagy egyes korokhoz újra és újra rögzítődő, újraalakuló cselekményes, drámai balladák, illetve táncjátékok. Volt a középkorban egy olyan időszak, amidőn e dramatikus táncjátékok és balladák, az ugyancsak dramatikusan előadott regös színjátékkal, valamint hőselekkel egyetemben a szóbeli magyar dráma nem jelentéktelen részét alkották. Az írásbeliség azután lassankint háttérbe szorította, bár elfojtani nem tudta mind a mai napig. Középkorunk utolsó századaiban az írott drámai szövegek előtérbe lépnek, azonban e régi kultikus és világi játékdaraboknak továbbra is megvan a műfajerősítő, új műfajokat sarjasztó atmoszferikus szerepük.

Ujabb adatok a goliard színjátszáshoz : a Goliard Passió

A magyar nép életének első európai századai, ha nem is voltak kizárólagos tárgya eddigi fejtegetéseinknek, de a súlypont kétségkívül ezekre a századokra esett. Most a késő-középkor színjátszásának egy alapvető jelenségénél szeretnénk

megállni, s ez a művelt goliard és diákszínjászók szerepe, illetve néhány erre vonatkozó ismeretlen adat. Amióta a deákság kulturális jelentősége szöbakerült,¹¹⁴ az erre vonatkozó emlékanyag állandóan újabb és újabb adatokkal bővült. A zenetörténeti kutatás, és újabban a magyar nyelvészet is felfigyelt a goliardok, vágánsok szerepére. Kiderült ezek során, hogy a vágáns-ritmusnak és dallamnak nem csekély szerepe van a magyar vers és zenei formák kialakításában,¹¹⁵ sőt ma már a „galádok”, azaz goliardok tarka bohócruhájáról is tudunk, és hogy magyar földön is észrevették az egykorúak, hogy a „gabbo”, a „kába” beszéd a trufával azonos értelmű és ugyancsak nem istenes tartalmu (Dolci-bene és Gonnella kezén lett a „trufa” ilyen szabad szellemű szatírává).¹¹⁶

A deákság fellépését a színháztörténet szemszögéből Hont Ferenc említett művében korinditónak és korszakjelzőnek tartja.¹¹⁷ Az elmúlt években a trufáról szólva a deákság színi szerepéről újabb anyagot közöltünk, különös tekintettel arra, hogy a trufának első magyarföldi létrehozói az eddigi jelek szerint éppen ők kellettek, hogy legyenek.¹¹⁸ Az alább közölt adatok a goliardokra, mint a vallásos drámák elvilágiasodásának legfőbb faktoraira, mint a kalendaezés goliard változatának és a trufának magyar országi terjedőre vonatkoznak, a trufa magyar befogadásának kezdeti időpontjára, a műfaj dramatikus előadására és műsorára nyújtanak újabb támpontokat.

Mindenek előtt lássuk a *Goliard Passiót*. Szabolcsi Bence *Népzene és történelem* című kötetében azokról a népdalainkról szólva, melyek középkori vágáns-dalok változatának bizonyulnak, ahogyan azt a szövegek tekintetében a kutatás már valószínűvé tette, egy igen érdekes dallamazonosságot vet fel. Egy ismert magyar népballada, illetve „párosító dal”, a *Virág Erzsi* nem csupán szótagszámában követi a tizenhárom szótagú, ún. „vágáns sort”, de dallamában sem egyéb, mint az ún. *Bécsi-Passió* (Wien, Nat. Bibl. Cod. 12887.) vándor-kereskedő jelenetének dallama, melynek szövege így hangzik: „Mihi confer venditor species emendas...” Vagy, mint ahogy a német contrafacta szól: „Sag mir, hübscher Kramer stolz, stb.”¹¹⁹

Ez már önmagában véve is szerfölött érdekes és jelentős, hiszen a rendezői utasítás szerint a dalt a páváskodó, kihívó Mária Magdolna énekli, aki egy ifjúval szerelmeskedik, majd pedig a kereskedő-kuruzslóhoz fordul szépítőszerekért, az említett szöveget mondva. Így hát a *Virág Erzsi* huncutkás tárgya nem idegen az eredeti tárgytól és dallamtól. Már a *Deákműveltség és magyar renaissance* c. dolgozatban hangsúlyoztuk, hogy a szerelmi dalokat éneklő Mária Magdolna alakja külön, a Passióból mintegy kilépve sokáig élt nálunk.

Megtérésének ürügyén ugyancsak bőkezűen időztek vidámságban töltött életszakaszánál, amikor még munka közben is gyakran virágéneket dúdolt, s mint a *Petrovay Énekeskönyv* mondja a XVIII. században: „Asztalánál zenget

¹¹⁴ Kardos Tibor : i. m. Századok, 1939. 295—338., 449—491. (Rövidítve Deákműveltség).

¹¹⁵ Vö. Szabolcsi Bence : Dallamtörténeti kérdések. A magyar vágánsdalról, Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára, 743—51.

¹¹⁶ Vö. Balázs János : A goliardság emlékei a magyar szókinsben, Filológiai Közöny, 1955. (I.) 97—109.; Ua. : Kába beszéd, tréfa szó. Újabb adalékok mulattatóink történetéhez. Uo. 1956 (II) 267—74.

¹¹⁷ Vö. Hont Ferenc : i. m. 122—27., 174. és passim.

¹¹⁸ Vö. Kardos Tibor : A trufa. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései. Filológiai Közöny, 1955 (I.), 111—138.

¹¹⁹ Vö. Szabolcsi Bence : Népzene és történelem, Budapest, 1954. 35. Itt tárgyalja a legrészletesebben. Korábban Ua. : Adatok az új népdalstílus történetéhez, Budapest, 1951. 23.; Ua. : Dallamtörténeti kérdések, i. h. 744—45.

lassu hegedüczke".¹²⁰ Már akkor hangsúlyoztuk, hogy Mária Magdolna szerepének ilyen megfogalmazása a híres *Carmina Burana* megy vissza, vagyis a Benedikt-Beuern-i versgyűjteményre, a goliárd költészet leggazdagabb antológiájára. Ehhez van csatolva az a nevezetes *Goliard Passió*, melyben Mária Magdolna alakja már mint az összes többi későbbi passiók hasonló alakjának prototípusa jelenik meg. Sőt a *Bécsi Passió* szóbanforgó helye szöveg szerint sem egyéb, mint a *Goliard Passió* latin szövegének szó szerinti átvétele. E latin dalszöveg német megfelelői, utánpéztései (Contrafacta) azonban már eltérnek a két passiószövegben. Mária Magdolna a goliárd szövegben még nem kacérkodik a kereskedővel, mint a *Bécsi Passióban*. A goliárd szöveg contrafactája így hangzik:

„Chramer gip die varwe mier,
diu min wengel roete,
da mit ich *di jungen man*
an ir danch *der minnenliebe noete*!”¹²¹

S ugyanilyen értelemben folytatódik újabb szakaszokkal.

Ugyanitt a „Mihi confer venditor” kezdetű sor előtt nyolc bevezető sor szerepel, amelyekben Mária Magdolna életvágját, világfelfogását közli a goliárdok népes gyülekezetével:

„Mundi delectatio dulcis est et grata,
Ejus conversatio suavis et ornata,
Mundi sunt delicie, quibus estuare
Volo nec lasciviam ejus devitabo.
Pro mundano gaudio vitam terminabo,
Bonis temporibus ego militabo.
Nil curas de ceteris corpus procurabo,
Variis coloribus illud perornabo.”¹²²

A *Carmina Burana* passiója evvel a derűs monológgal megokolja, hogy miért is megy Mária Magdolna a kereskedőhöz vásárolni. A *Bécsi Passió* deklaráció helyett színi jelenetet alkalmaz: Magdolna és az ifjú kedvekedését egymáshoz. Ismerve a goliárdok központi szerepét a népies költészetben és színjátásban a XIII. sz. második felétől, valószínűbbnek látszik, hogy a *Goliard Passió* eredeti szövege jutott el hozzánk és vált párosító dalaink egyikének ihletőjévé, a Magdolna jelenet dallama és kihívó tartalma új contrafacta sorozata útján. Tekintve, hogy a *Carmina Burana* legkésőbb a XIII. sz. első felében keletkezett, az ugyanott található *Passió* sem lehet későbbi a század második felénél, a közvetítés legkésőbb a XIV. században kellett, hogy megtörténjék. A *Goliard Passió*hoz fűződő német nyelvű contrafacta a Minnesang szellemében költött refrénes táncdal. A jelenet egész karaktere és a contrafacta táncdal volta szabta meg külföldi, s így magyarországi útját is. Számunkra egyaránt becses dallam- és szöveginspiráló szerepe, s az a tény maga, hogy általa a goliárd költészet és pontosabban a goliárd színjátás ez jellemzően világias mozzanatának korai létezését tudjuk bizonyítani.

¹²⁰ Vö. Deák műveltség, 457—58.

¹²¹ Das Drama des Mittelalters (hrsg. von R. Fronsing), Stuttgart, é. n. I. bd. (Deutsche National Literatur, 14 Bd I. Teil) Das Benedictbeurer Passionspiel, 286.

¹²² Uo. 285.

Egy goliard ünnep és drámai műsora Magyarországon

A számunkra olyannyira fontos deákköltők kiindulópontja s egyik legfőbb ihletője a népi kalendaezésnek megfelelő „bolondünnep” volt, melyet általában karácsony másnapján szoktak elkezdni, és több részletben szoktak tartani. Amíg a diakónusok Szent István napján, a papok János napkor, a kórusgyerekek Aprószentekkor, a subdiakónusok Circumcisioőkor, vagy Vízkeresztkor ülték meg e féktelenül vidám ünnepet. Nem vitás, hogy a goliardikus költészet sokat köszönhet az iskolai versgyakorlatnak, s a kóruséneklésnek, de mind szatirikus és parodisztikus, mind pedig szerelmi költészetük nem szólalhatott volna meg anélkül a szabadság nélkül, melyet éppen a „bolondünnep” biztosított számukra.¹²³ Ez annál világosabb, mert ma már jónéhány olyan költői darab ismeretes, melyet bizonyosan erre az ünnepsorozatra írtak, vagy amelyeket feltehetőleg ekkorra szereztek, illetve ekkor adtak elő. A goliardikus élet ismerve bármely országban az élénk egyetemi és iskolai élet, olyan értelmiségi rétegnek létrejötte (jegyzők, irnokok, tanítók, javadalom nélküli papok, aposztalt szerzetesek), amely félig-meddig világi jellegű lévén, a kiszolgált uralkodó osztályoktól bizonyos távolságban, új helyzetet foglal el a természet és az élet szemléletében is. Érdeklődése földi, az életet szereti. Ilyen költő és ilyen szerű közönség létezése előfeltétele volt a goliardikus költészet terjedésének mindennütt és nálunk is. Különösen fontosak számunkra a goliardok mint színjátésszók. Szerepükre a trufák előadásában már másutt utaltunk.

Itt magának a „bolondünnep”-nek magyarországi előfordulásáról, s ennek drámatörténeti jelentőségéről lesz szó. Midőn a goliardokkal első ízben foglalkoztunk, több jelenségre hívtuk fel a figyelmet, melyekben a „bolondünnep” nyomait kerestük. Így pl. abban a szokásban, hogy a Nyárad menti falvakban, különösen Remetén, a karácsonyi csendes mise alatt fehér ruhás kislányok verseket szavaltak és énekeltek felváltva, a nyugati „bolondünnep” szabadhangú költői versenyeinek nyomát véltük felfedezni. Ez azonban mást jelent, habár nem kisebb a hordereje. E fehér ruhás leányok a betlehemi színjátékot adták elő váltogató énekkel, mise közben, s ez semmi más, mint az *Officium Pastorum* népi nyelvű előadása. Vagyis a liturgikus színjáték igen régi időben népi nyelvűvé vált és templomi előadását vívta ki. S a jelenség nem is elszigetelt. Tekintve, hogy Baranyában, a pécsi székesegyház hatása alatt levő Püspökszenterzsébeten, az éjféli mise kezdetekor fehér ruhás leányok (két leány térdel az oltár előtt fehér ruhában, mint angyal) és pásztorokat megszemélyesítő fiúk (hatan vannak s a kóruson állanak) felváltva éneklék a pásztordalt „Szaporán keljetek fel, bujtárok”, és ugyancsak Baranyában Bakócán hasonló nyomokat őriznek az éjféli mise szertartásai (a *Glóriát* az angyal szerepében magános énekes éneklé, a többi a pásztorok szerepében az egész közönség), arra lehet következtetni, hogy valamikor az *Officium Pastorum* népi nyelvű előadása általános volt. Fűzzük hozzá, hogy a roueni székesegyház „*Jászol menete*” (*Processio ad Praesepe*), ami tulajdonképpen nem más, mint az *Officium Pastorum*, pontosan ugyanígy játszódik le, de latinul. A kórus előtt magasan elhelyezkedve

¹²³ Az iskolai költészetre vö. J. E. Sandys: A history of classical scholarship, III. ed. Cambridge, 1921. Vol. I. VI. 441—678. — H. Waddell: The wandering scholars, London, VIII. ed. 1938. Továbbá Deákműveltség, 315—317. — Kóruséneklés és goliardikus költészet összefüggésére l. Deákműveltség, 319—321. és az ott megadott bibliográfiák. — A bolondünnep sorrendjére, jellegére és hatására a goliardikus költészet témáiban, Deákműveltség 321—330.

angyalruhába öltözött kórusgyerek jelenti Jézus születését, a kórus nagyajtaján belépnek a pásztorok és mint mozgó kórus énekelve haladnak (*Pax in terris*) az oltár felé, amelynek háta mögött a jászol áll feldíszítve Mária képével, majd odaérve imádják a kisdedet. Közben folyik a mise, majd befejeződik és a pap a pásztorokhoz fordulva kérdezi: „Quem vidistis, pastores . . . ?” Azok pedig felelik: „Natum vidimus . . . etc.”¹²⁴

Igy hát a remetei szokás, ha nem is goliard emlék, de egyéb nyomokkal együtt, a *Tractus stellae*-vel egyidejű *Officium pastorum* kétségbevonhatatlan emléke. A búcsúi „regös-misztérium” párhuzamos bölcsőjelenete pedig azt bizonyítja, hogy ez a magyarra váltás középkori eredetű.

Ugyancsak a goliardok féktelen ünnepével kapcsoltuk össze azt a gyergyóditrói szokást, hogy a gyerekek a templomban megfűjják cserépsípjait, midőn az egyik karácsonyi ének szerint a madarak megszólalnak. A Dunántúlon, Zalában és Pécsen is találunk karácsonyi betlehemes játékokban egy kedves éneket, mely a fülemülét, stiglicet, kanárit és verebet szólítja meg, de nem annyira az ő hangjukat utánozza, mint a cserépsípot, vagy a furulyát:

„Tuli, lili, li,
Tuli, lili, li !”¹²⁵

Igaz, hogy ez valóban a Franciaországban szokásos „madár”- ill. „veréb-mise” átvétele, az viszont, ha közel is áll a „bolond ünnep” jókedvéhez, korántsem azonos vele.

A „bolond ünnep” szabadságainak nyomát kerestük betlehemes játékaik néhány sajátos vonásában. Utaltunk azokra a vergiliusi pásztornevekre (Koridom, Maksus, Tyityire, Mönök), melyek mielőtt betlehemes játékainkat színeznék, már németországi bolond-ünnepi dalokban előfordulnak (Gregis pastor Tityrus) és pedig olyan korán, ami évszázadokkal megelőzi a reformációt és vagy száz évvel Juan del Encina születését. A *Mosburgi-Graduale* (1360)

¹²⁴ Vö. Harmath Lujza: Nyárad menti székely népszokások, Ethnographia, 1899 (X), 44—47. Deákműveltség, 455—56.; összehasonlító anyagként a baranyai szokásokat l. Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok, I. Pécs 1940. 7. sz. 50—54., 58. — A roueni *Officium Pastorum*ot l. E. Martène: Tractatus de antiqua ecclesiae disciplina, Lugduni, 1706. 87. l. — A szöveg középkori és korai magyarrá válására bizonyíték a „Königsbergi Töredék” első számú darabja, amely a *Gyermek imádásáról* szóló szekvencia, azonban drámai szöveg („Úgy szólának” — bevezetéssel) l. B. Lőrinczy Éva: A „Königsbergi Töredék” és szalagjai mint nyelvi emlék, Budapest, 1953. Nyelvészeti Tanulmányok III. 10—11., 15. — A kisdéd előtt elmondott szöveg származhatik a Három királyoktól, nincs kizárva, hogy a pásztoroktól. Vö. a németországi 9—11. sz. között keletkezett latin jászoljeleneteket. Pl. az *Ordo Rachelis* pásztorenekét, mely így kezdődik: „Quis audivit his similia — Ab aeterno mirabilia? — Oh, mirandum puerperium, — Tantum habens ministerium!” L. Das Drama des Mittelalters, III. Bd: 871. A XI—XII. században elárasztották Magyarországot — nyilván a kereszténység mélyebb meggyökeresztése érdekében — a nem kanonikus latin énekek, tropusok és prózák, de népi nyelven is kezdtek visszhangzani, ezért kell kimondani az 1114-i magyar zsinatnak: „Ne olvastassék vagy énekeltesék a templomban semmi, amit zsinat nem hagyott jóvá.” Péterffy: i. m. I. 60. Deákműveltség, 453. — A jelek szerint a magyarrá válás a vidéki templomokban történt, ahol a hívek egyáltalában nem és a pap is alig tudott latinul, s ahol a népi nyelvű liturgikus játék, mint egyfajta életrekelte „szegények bibliája” segített a keresztény hit megszilárdításában.

¹²⁵ Vö. Deákműveltség, 455—56. — Újabb adatok is előkerültek, egy XVIII. századi, nemrég talált és leírt (*Holl Béla*: Egy régi magyar betlehemes játék, Vigilia, 1952. XII.) betlehemes játékokban is előfordul madárhangokat utánzó pásztorenek. Vö. *Dömötör Tekla*: Történeti rétegek a magyar népi színjátszásban. Ethnographia, 1957 (LXVIII) 260.

bolondünnepi dalára gondolunk.¹²⁶ Emellett nem lehet figyelmen kívül hagynunk a „bolond-ünnep” és a goliard közvetítés olasz útját sem, különösen, ha figyelembe vesszük az „Öreg” (többször éppen Koridom) és a magyar pásztorok parodisztikus-tréfás mondókáit és makaronikus beszédét. Ugyanis az észak-olasz pásztoroköltészet csúfondáros, vidám s emellett makaronikus nyelvezetű mind népies színpadi, mind írott szövegű példáin: ilyen bolognai, egyetemi emlékeiben vagy Battista Mantuano, Teofilo Folengo, Andrea Calmo szövegeiben. A XV. század második felétől kezdve hagyományos ág náluk a Krisztus születésének, pásztorok, háromkirályok imáadásának eklogai feldolgozása. Persze az „Öreg” azonos néven, vagy mint „Atya”, „Nagyatya”, „Kalygyer” ismeretes az egész Balkán-félszigeten és főleg az antik-bizánci mimosból, ahol mint kopasz „Öreg” (Silenus) vagy „Barát” jelenik meg és mindenütt bolondozik.¹²⁷ Így hát e jelenségek igen összetettek.

Azonban a „bolondünnep” létezését Magyarországon népies színjátszásunk és népi színi szokásaink jónéhány eleme bizonyítja, és ezért a további kutatás elengedhetetlen. Valóban van is rá konkrét adat. Stephanus Taurinus 1519-ben Gyulafehérvárott élt, mint az erdélyi püspök vikáriusa, és csiszolgatta a Dózsa háborúról szóló epikus költeményét. Művét iskolai olvasmánynak szánta, ezért jegyzetekkel látta el, melyeket „a tanuló ifjúságnak” (optimae literariae iuventuti) dedikált. Ez az írás „pridie nonarum Martii”, vagyis március hatodikáról van keltezve, s egyebek között mentegetőzik benne, hogy a kommentárokat épphogy csak összekapkodta néhány nap alatt, roppant zaj közben, mialatt a „bolond-ünnepeket” tartották, amelyekre ő, a vikárius, mint szokásos (ut fit) teljes szabadságot hirdetett: „Huc pertinet quod paucissimis admodum diebus: *Saturnalibus inquam vel stultorum feriis in quibus, ut fit, justitium edixeram, clamosi fori a strepitu hos commentariolos raptim congressi*”.¹²⁸ „A jelek szerint tehát nem a karácsonyt követő ünnepeken, vagy január első napjaiban ülték meg a goliardok kedves ünnepét, hanem farsang-

¹²⁶ A „Gregis pastos Tityrus” benyomulása német területre, a „Mosburgi Graduale”-ba, vö. H. Spanke: Das Mosburger Graduale, Zeitschrift für Romanische Philologie, 1930. 582—95. — Az az osztrák elmélet, mely (L. Schmidt, Kretzenbacher, Hans Moser) a spanyol Juan del Encinára és követőinek költészetére próbálja olasz közvetítéssel visszavezetni a középeurópai karácsonyi pásztorjátékot, ebben a formában alig állhatja meg a helyét. Az olasz goliard hatás maga lehetséges — különösen Bolognáé, ahonnan még a „garabonciás diák” is származott —, de az olasz eklogaköltészet és annak karácsonyi hajtása helyi hagyományokból táplálkozik. Egyedül Antonio Geraldininek voltak spanyolországi kapcsolatai, de Juan del Encina nem volt több 20 évesnél, amikor Geraldini már meghalt (1489), és bukolikái már 1485-ben megjelentek nyomtatásban. A „villancicos”-nak bárminemű hatásával szemben igen szkeptikus V. Zabughin: Vergilius-monográfiájában. L. V. Zabughin: Vergilio nel Rinascimento italiano, Bologna, é. n. I. 238—39., 259—60.

¹²⁷ Igen érdekes éppen az északolasz pásztoroköltészetben például Teofilo Folengo kevert nyelvű, makaronikus pásztor-ciklusában, hogy a részeg pásztor, Tonello (Ecl. VII, 945) német szavakat kever zagyva beszédébe (Vö. Zabughin: i. m. II. 139., 163.) és, hogy Andrea Calmo paraszt szatíra szláv nyelven beszél. Vö. Zabughin: i. m. II. 318. — Az északolasz népies eklogajátékokban az „Öreg”-hez, illetve Goliashoz, valamint a regélés állatszerpeihez hasonló alakok jelennek meg, így például Bolognában „Öriás”, Bellunóban „Vadember”, „Medve”, „Pelikán”, „Faun”. — A középeurópai játékokhoz hangban a legközelebb áll s ugyanakkor a Háromkirályok imáadását feldolgozza Battista Mantuano (eredeti nevén G. B. Spagnoli), akinek eklogiát iskolákban tanították. (Vö. Ecloga VII—VIII.) Zabughin: i. m. I. 235. — Az „Öreg” megfelelő alakját a bizánci mimosban I. Liungman: i. m. i. h. 744.; a Balkánon Ua. i. h. 753., 776., 794—95., 798., 804., 836., 1019. és passim.

¹²⁸ L. Stephanus Taurinus Olomucensis: Stauromachia, ed. L. Juhász, Budapest, 1944. Epilogus, 69.

vasárnapon, és a hamvazószerdát megelőző utolsó farsangi napokon. Az északi kultúrterületre jellemző ez Európában, ahol a farsang hasonlósága s roppant erős népi háttére miatt ekkorra tették az egyházi szabadosságok idejét. A Rajna mentén pontosan így tartották farsangvasárnaptól hamvazószerdáig, három napig a bolondünnepeket, sőt Brugesben az első böjti vasárnapon ünnepelték a deákság vidám napját.¹²⁹ Ez a hely nem is igen vonatkozhatik másra, mint farsang utolsó napjaira. Alig hihető ugyanis, hogy a mintegy 15 oldalnyi jegyzetanyag dedikálásával és az Utószó (Epilogus) megírásával két hónapot várt volna, márpedig ha december végén szerkesztette volna, így járt volna el.

Tehát a bolondünnepet Gyulafehérvárott a kathedrálisban 1519-ben több napon át ünnepelték fülsiketítő zajjal, mint bevett, feltételezhetően több évszázados szokást. Nyilván nem a gyulafehérvári székesegyház volt az egyetlen, ahol megünnepelték, és erről tanúskodik folklórunknak, a fonóházi és lakodalmi szokásoknak egy jelentékeny rétege, a „papvezetés”, vagyis a vallásos cselekmények, istentisztelet, temetés, gyónás stb. parodisztikus színrevitele. E mozzanatok közül a hamis gyónás a népies színjátszásnak Európa szerte ismert mozzanata, és a mi *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* c. XVI. századi színdarabunknak is legragyogóbb jelenete a minden ízében romlott főúr gyónása.

Döntő kérdés, hogy milyen formában jelenik meg az egykor latin nyelvű szertartások paródiája több évszázados fejlődés, alakulás és áttételek után ma, fonóházi és lakodalmi szokásainkban, milyen histriórétég közreműködésével jött létre folyamatosan, hogyan adódott tovább, miként alakult újjá ismételtén, míg nem mai formáját nyerte, amikor már igazi népköltészetnek vehető. Ma a vallásos paródia kivétel nélkül a temetés parodizálása, hamis fohászokkal, prédikációkkal, búcsúztatókkal, és hamis testamentumokkal. Előfordul még állatbúcsúztató is, főleg lovak temetése, amelyeknek komikus önéletrajzát a *Nyúl Énekének* mintájára képzeljük el.¹³⁰ A leginkább társadalmi vonás a lakodalmak műsorában kétségkívül ez az állatbúcsúztatás, amelyben bőven jut hely a nehéz sor, az igavonás, az üldöztetés leírására. Emellett kétségkívül a halotti búcsúztatók testamentum részében van a legtöbb társadalmilag is szatirikus anyag. A „halott” többnyire olyan dolgokat „hagyományoz”, melyek ágrólszakadt voltát és a násznép szegénységét árulják el. Ezeknek a parodisztikus temetéseknak a helye a lakodalomban sokkal természetesebb, mint a torban, ahol emberi érzéseket sértene. Viszont ismeretes a halotti tornak, mint mennyeigzónék felfogása. Az említett temetéseknél van protestáns elem is, s tanítói közreműködést kell sejtenuünk például egyik szövegünknek Saturnust emlegető vonatkozásaiban.¹³¹ A tanítást még nem is olyan régen alaposabb, vagy felületesebb műveltségű deákok végezték, ugyanők papi funkciókat is teljesítettek s abban a protestáns közösségben, ahol éltek, temetéseket volt joguk végezni. Így hát máris annál a társadalmi rétegnél tartunk, amelynek ősei a goliardok voltak. Van is a sok hamis bibliai lektió, ima stb. között néhány olyan mozzanat, ami történetileg is pontosan meghatározható: mindenekelőtt ilyen maga a tréfás „testamentum”, amely igen régi irodalmi forma a „gyónással” együtt, még hozzá goliardikus forma. Az *Archipoeta Gyónása*, és a hasonló

¹²⁹ Vö. *Liungman* : i. m. i. h. 1018.

¹³⁰ L. A Magyar Népzene Tára, III/B, i. h. 87—88., no 113—125., 89—101. a „Nyúl, Éneké”-nek szövege közölve és vágánszerdetéről vö. *Turóczi-Trostler József*: *Nyúl Énekel* Gyoma, 1938.

¹³¹ A Magyar Népzene Tára, III/B, i. h. no 126—138., 102—127. Saturnus emlegetése uo. no 126., 102.

művek, Villon *Testamentuma* a példája annak, hogy milyen széles lehetőségeket nyújtott irodalmi megvalósításra a lélek feltárásának, az utolsó út előtti rendezésnek ünnepélyes pillanata: A lírai feltárulás, az élet érzelmi summázása kiválóan következett ezekből a vallásos helyzetekből, felismerésük olyan embercsoport műve, amely számára a gyóntatás, végső feloldozás, a testamentumírás hivatásszerű, mindennapi feladat, s amelyik ehhez könnyen hozzá mert nyúlni: az egyházi élet margójára szorult vágáns deák. A gyónás leleplező jellegénél fogva e műfajba igen sok tragikomikus, vagy merőben komikus elem jut. A „gyónások”-nak és „testamentumok”-nak utódairól van tehát szó lakodalmainkon. Így pl. egy Kunszentmiklóson nem egészen két éve gyűjtött halottas játék ál-papja úgy mutatkozik be, mint aki „Saturnusnak kedves fija”, akit „sok urak” és „hadnagyok” ismernek. Nem restelli megvallani változatos életútját, mely azonban a gombkötő és lakatos mesterségnél magasabbra soha nem emelkedett. Világos, hogy ebben az ironikus önéletrajzban a garabonciás deák utóda, a-vásári népi énekes-színész mutatkozik be. A szöveg egész sereg XVI—XVII. századi történeti-irodalmi emléket ébreszt. Ezt támogatja a prédikációnak az a része, mely a következő trágárságokat *Salamon és Markalf* szellemében régi szóhasználat szerint „tréfabeszéd”-nek nevezi. A búcsúztatandó nagy nemzetiségét emeli ki csúfondárosan, foglalkozásának kaján részletezésével, a puttonyhordozással, taligatolással, tepsicsinálással, pipaszurkáló faragással, mert hát „nagyrabecsülte a finom mesterséget”. Felesége pedig „a nemeslevelet tűznél pirította” stb. Hogy ezek azután mit tudnak hagyni a lakodalmi vendégeknek, azt nyugodtan az olvasó képzeletére bízuk. Azonban a halott fölött egy sajtósági Miatyánkot mondanak, vagyis paródiát, mely így kezdődik:

„Miatyánk Pápába
Ki született Rómába . . .”

Végül is a búcsúztató úgy zárul, mint egynémely francia fabliau, a szegény embert a mennyeknek kapujában fogadják:

„Majd ha megérkezek, odafönn a mennybe,
Azt mondja Szent Péter, eredj fiam, menj be!”¹³²

Hivatásos énekes, egy alkalmasint XVIII. századi népies énekes szerkesztménye áll előttünk, a „trufa” egy sajátos neme. Több százados elemekből, régibb szerkesztményekből újabb színdarabot alkotott, melybe a lakodalmasokat is belevonja. Ami a Miatyánk-paródiát illeti, az valamikor éppenúgy a népet szórakoztató vágánsdiáktól származhatott, mint a mohácsi tréfás halotti búcsúztató Ave Maria-paródiája is, mely így kezdődik:

Üdvözlégys csutora, szent malasztal teli . . .”¹³³

A nép pedig — lett légyen katolikus vagy protestáns — jóízút nevetett az ilyesmin, annál inkább, mert tartalma nem volt sértő. De arra a kérdésre,

¹³² Az *Archipoeta* „Gyónása”-t l. *M. Maniti*: Die Gedichte des Archipoeta, II. Aufl. München, 1929. Münchener Texte, Heft 6. 22—25. Villon Testamentumát l. *François Villon*: Les Oeuvres de . . . comm. par *Pierre Messiaen* S. 1. 1946. 77—146., A kunszentmiklósi halottasjátékot l. A Magyar Népzene Tára, III/B, i. h. no 126., 102—07.

¹³³ Uo. no 128/III., 113.

hogy eredetileg kik szerkeszthettek a leggyakoribb imádságokból paródiát, a válasz történetileg adva van : ősrégi joga és gyakorlata ez a „bolond ünnepek”-nek és a goliardoknak. Ők hozták létre a bolond-áldásokat, bolond-imákat, a Szent Márk evangélium lekiójtát, mint „Ezüst Márkák Evangéliumát” (Evangeliolum secundum Marcas argenti), s ők is a mintaadóí az olyan evangéliumi idézeteknek, mint a sárrétudvari (Bihar) halottazás textusa : „Azok a szent ígék, mejeket a szomorú gyászistentisztelet alkalmával előíttetek fel akarok olvasni, megírva találhatók a feneketlen tenger fenekén . . . stb.”¹³⁴

Igen jellemző, hogy a mohácsi tréfás halotti búcsúztató főhősének neve népi bábjátékaink s az európai népi színjáték jól ismert bamba figurája, „Fa Jankó” a Pulcinella, Csúf Balázs, Karagöz és egyebek társa. A derék deákszerző nem állhatta meg, hogy végső búcsúztatása alkalmával ne ilyen ékes formában küldje a pokolba :

„Menj már el ezuttal a dicsőség helyére,
Számodra elkészült Plutó műhelyibe !”

Itt is utalnunk kell arra, hogy a magyar Pulcinellában a bambaság és akasztófáralóság egyszerre nyilvánul meg, és igen határozottan, mint ahogy már Trágár Balázsról szólván ezt hangsúlyoztuk.¹³⁵

Tréfás halotti búcsúztatóink körébe tartozik a szintén Sárrétudvaron gyűjtött *Koldusének*, amelyben ugyancsak régi emlékek vetődnek fel. A koldus úgy henegei el magát, mint aki „Belgrádnál török vért gázolt”. Felvillan hasonlatként Lázár és a Gazdag alakja is, a középkor végi misztériumoknak nálunk a XVII. században is élő figurái.¹³⁶

A lakodalmi tréfás búcsúztató műfaji és motívum-párhuzamai megvannak XVIII—XIX. századi népköltészetünkben, gondoljunk csak az Archipoeta *Gyónására*, melynek egyes strófáit több változatban olvashatjuk, sőt egyik utolsó versszakát pontosan, mint testamentumot :

„Életömnek végóráját töltöm a csárdába . . .”

A mai tréfás temetésekhez vezet át az olyanféle deákszerzemény is, mint a *Cigányrequiem*.¹³⁷

Amít azután a fonóházak vallásos paródiáiról tudunk, mindenben kiegészíti a föntebb elmondottakat. Volt ott „gyónójáték”, prédikáció és bolondos énekek, kihirdették házassulókként a falu bolondjával a fonó legcsinosabb leányait, mint halottat jelentették be a közönség legjobban hahotázó tagját stb. Minderre azonban a koronát az „Ördög” személyes megjelenése tette föl. Egy ördögnek öltözött legény egy meszelővel, melyet trágyalébe mártottak, „felszentelte” a házat, vagyis sajátmagától tisztította meg a gyülekezetet. Ugyanő egy trágyalével megkent keresztet nyújtott mindenkinek csókolásra.¹³⁸ Ezekután nincs mit csodálkozni azon, hogy a különböző tiszteletre méltó kép-

¹³⁴ Uo. no 127., 108.

¹³⁵ Fa Jankó a halotti búcsúztatóban uo. no 128/III. 113., 115. — Trágár Balázsra vö. *Kardos Tibor* : A „trufa” i. h. 132—134.

¹³⁶ L. A Magyar Népzene Tára, III/B, i. h. no 139., 128—129.

¹³⁷ Az *Archipoeta* „Gyónása” magyar kéziratok énekeskönyvekben, vö. Deákműveltség, i. h. 173—174.; a somogyi népdal, *Cigányrequiem* uo.

¹³⁸ *Szendrey Zsigmond* : i. m. i. h. 157.

viselőtestületek a XVIII. században (de persze korábban is és azóta is) nemcsak a fonóházi fajtalan muzsikára, trágár beszédekre, mindenféle játékokra panaszkodnak újból és újból, hanem nyugtalanítják őket a „külömb-külömb excessusok” valamint „Istent sértő dolgok”.¹³⁹

A fonóházi „papvezetés” bolond-hirdetési, valamint az exorcizáló ördögmaskara bemutatása vitán felül a „bolondünnep”-re és a Golias népének szórakozásaira utal. Ahogy a parodisztikus imaszövegeken jól mulattak, úgy e szertartási paródiákon is. A latin nyelvű szertartások titokzatossága sem tartott örökké, nem szólván a goliardokról, akik különben is belülről látták az intézményt, s akiknek nem voltak skrupulusaik, különösen azokon az ünnepeken, melyeket az egyházi felsőbbbség bölcsen mintegy szelepnék meghagyott mindent visszájára fordítani: kiforgatni az imákat, az énekeket, a prédikációkat és evangéliumokat, hamis miséket tálalni fel és kicsúfolni az előjárókat.

A bolondünnep központi alakja egyes helyeken a bolond-érsck, bolond-püspök, gyermek-püspök volt, de a korábbi századokban a „dominus festi” nem ő lehetett, hanem az ördögmaszkkal ábrázolt „Golias” vagy „Golias püspök”, akitől a goliardok népe származik. Ha nem is mint „dominus festi”, de mint ördögmaszkos figura továbbra is megmaradt és az ünnepi költői verseny bizonyos összefüggésben állott vele.

Ismeretes, hogy a vágánsok hada magát „Golias fiai”-nak, „Golias család”-jának (Familia Goliae) nevezte. Azonban e nevezet eredetét illetően a valószínű feltevésen túl nem jutottunk. Általában elfogadott, hogy a Golias névnek a bibliai Góliáttal kell összefüggenie, de a goliardok nevében része van a „gula”-nak, a torkosságnak is.¹⁴⁰ Az alábbiakban a Góliáttól való eredeztetés egy-két kérdésével kívánunk foglalkozni, mert az közel visz egyrészt a kalendaei ünnepkörhöz, másrészt a Golias fogalom tartalmához, és a goliardok szerepének kulturális jellegéhez.

A keletrómai birodalom hosszú fennállásával egy sereg olyan jelenség megfigyelésére alkalmas, amely eredetileg összrómai volt. Az adott esetben azonban a keletrómai rész jelentősége kiemelkedőbb. Január elsején a kalendaeis során Konstantinápolyban, valamint a főváros közvetlen hatására egyes tartományokban nagy felvonulások voltak láthatók. Mindenekelőtt a megszemélyesített Saturnust és Janust vitték hordszéken (Lydia), vagy másutt Saturnus mellett Jupitert, Vulcanust, Dianát és Herculest (Ravenna). Ezt nevezték az egyházatyák „ördögmenet”-nek (pompa daemonum). Ott szerepeltek ezen kívül Konstantinápoly utcáin hatalmas mimos-felvonulás keretében állat-álarcosok és alakosok, valamint az egykori antik mimos ismert alakjai: a kakaskodó katoná (alkalmasint, mint az újjörög hábjáték figuráiból látható, a „miles gloriosus” és fegyverhordozója), a borbély, az orvos, a kopasz Öreg (Silenus) utóda, a Barát. A kalendaei menetekben lényegében a téli időszak és napforduló ünnepkörének alakjai, a „Libertates Decembris”-nek, vagyis a Saturnaliaknak figurái és a dionysosi menetek alakjai keveredtek mimos-figurákkal, és állatalakokkal, s mindez egyetlen ünnepben oldódott fel. Mindezekből együttvéve átszármazott a Kalendaere a féktelen bolondozás is. A menetben kicsúfolták

¹³⁹ Vö. Szöke Béla: Két levéltári adat a XVIII. századból, az érsekújvári fonóházak megrendszabályozásáról. *Ethnographia*, 1942. (LIII) 55—56.

¹⁴⁰ Teljes összeállítást ad O. Dobiache—Rojdestvensky: Les poésies des goliards (Paris, 1931), 22—28. — Golias a „bolondünnep” ördögmaszkos figurája, vö. H. Spanke kritikáját A. Jeanroy: La poésie lyrique des troubadours-ról, *Studi Medievali*, Nuova Serie, 1935. (Vol. VIII.) 21., 50—51. és Deákmuveltség, 317.

és mimikusan utánozták a világi és egyházi felsőbbiséget.¹⁴¹ Ugyanezen adatok szerint e menetekben egyháziak is résztvettek. Bár az antik mimos mint fennmaradt címekből látszik, soha nem kímélte az isteneket,¹⁴² hihetőnek látszik, hogy a keresztény korban, ha nem is kizárólag, de elsősorban a menetben részvevő egyháziak csúfolták ki felsőbbiségüket. A IX. sz. derekán Konstantinápoly utcáin egy „bolond-pátriárka” vonul számárháton tizenkét „bolond” „metropolitá”-tól körülvéve. Ezt a szokást a 867-i konstantinápolyi zsinat már betiltotta.¹⁴³ Evvel tulajdonképpen menetformában előttünk is áll a „bolond-ünnep”.

Az elmondottakból döntőnek látjuk a Saturnaliak és a Kalendaek azon közös vonását, hogy felfüggesztődik a világi és egyházi hierarchia, szabad a bírálat, hogy a felsőbbiséget mimikus játékkal színreviszik és úgy csúfolják ki, s végül, hogy az ünnepnek különleges irányítója van, aki egyébként alacsonyabb rangú, s csak ebben az időben királykodik.

Waldemar Liungman, össszhangban J. G. Frazer korszakalkotó eredményével, e szokásokat kapcsolatba hozza a babyloni évkedzet nagy ünnepségeivel, melyeken az új világ kezdése érdekében úgy számolnak le a régivel, hogy pótkirályt támasztanak, akit végül megölnek. Kimutatja e szokás megfelelőit egész Keleten.¹⁴⁴ Kétségtelen, a római és keleti hagyomány között van valami összefüggés. A szóbanforgó ünnepen azonban, a téli napforduló ünnepén az elhárítás mellett döntő jelenség a bőségvarázslás. Érthető is, ha szorosan együtt jár a hibák feltárása, kigúnyolása, a megtisztulás a társadalom újrakezdése érdekében és a bőség invokálása.

Nos, az az alak, akit a klerikusok Goliasnak neveztek el, erről a töről fakadt, ő a kalendaei ünnepszorozat átmeneti bolond-királya, akinek éppen ezért lényéhez tartozik az örültek szabadsága, a korlátlan igazmondás. „Golias püspök” történetéhez hozzátartozik, hogy a diákok között végig a középkoron át élt a Saturnaliák római neve, a „decemberi szabadosság” (Libertates Decembris) elnevezés, mégpedig a „bolondünnepet” nevezték így. Ez a szubjektív tudat igen jelentőségteljes. A jelek szerint a januári Kalendae-menet volt a közvetítő, ahol Saturnus is felvonult. Az is figyelemre méltó, hogy már az antik mimosban is szerepelt a bárgyú „Kronos”-alak. De hogyan lett belőle Góliát, vagy görögösen Golias? A keresztény felfogás szerint, mint említettük, a többi istennel együtt ő is démon és hozzá ugyanakkor óriás. Ezért tudott azonosulni az ószövegség ördögi óriásával, Góliáttal, akit ezután Dávid leterít. Hogy éppen Góliátra esett a választás, abban része lehetett az újévi mimos-menetek „katoná”-jának, vagyis „miles gloriosus”-ának. Ugyan ki lehetett volna a biblia „dicsekedő katonája”, ha nem ő? Feltűnő, hogy a katona-figura így belezajtszik a történetbe, de nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy a kalendaei Cervulus és Vitula-alakosság, az átöltözések szokását főleg katonák művelték és terjesztették. Liungman e téren éppen az eszéki (mursai) központnak nagy

¹⁴¹ Saturnus az újévi menetben Lydiában, vö. *Liungman* : i. m. 732—33. Ravennában uo. ; a pogány istenek vitele mjnt „ördögmenet” uo. 731., 732—33. Konstantinápoly kisugárzása a provinciákra, valamint az ottani szereplők uo. 739—40., 743—44., 745—46. a katona, illetve miles gloriosus uo. 715., 723. (fig. 93.), 746. ; a Barát (vagyis az Öreg, illetve Silenus) uo. 713—14. ; a felsőbbiség kigúnyolása uo. 731., 733., 1015.

¹⁴² Az antik mimos vallásos paródiái vö. *A. Nicoll* i. m. 122. egyháziak részvétele az újévi menetben vö. *Liungman* : i. m. 744.

¹⁴³ Vö. *E. K. Chambers* : *The mediaeval stage*, Oxford, 1903. I. 327—29. *Liungman* : i. m. 1016.

¹⁴⁴ *J. G. Frazer* : *The Golden Bough*, VI. 386—88. 407—09. ; *Liungman* : i. m. Teil. I. 13—40., Teil II. 850—884., 932—965., 1014—15.

szerepet juttat a nyugati terjesztés dolgában. Sőt, a bizánci mimos hatására keletkezett török árnyjáték hőse, Karagöz, ami az ábrázolás külsőségeit és a ruházat feltűnő jeleit (kakastollas kalpag stb.) illeti, éppen a „miles gloriosus”, illetve szolgájának másolata. (Ez nem zárja ki, hogy ugyanakkor a személyéhez könnyen társuló más mimos-elemek is előforduljanak benne pl. egyszemélyben phallikus bolond is legyen.)¹⁴⁵ Tehát nemcsak nyugaton, de a bizánci keleten is nyoma van a mimos-menet katonafigurájának. A katonaközönség emelte ki a maga hőst, s ez hatott a katonai kolóniákon levő keresztény egyházi szervezetekre is.

Saturnusnak tehát ördögi óriássá és kérkedő katonává kellett válnia, ezért lépett helyébe Góliát. „Golias püspöknek” szembe kellett szállnia az igazi felsőbbiséggel, mint a Saturnaliákon és a kalendaei menetekben történt. Goliasnak ezenfelül bolondnak kellett látszania, akárcsak Karagöznek, hogy szavait el tudják viselni. Goliasnak mindezekon felül végül is ideiglenesnek kellett lennie, rövid életűnek, mint egy halálraítélt pótkirálynak, mint a rég legyőzött, s csak néhány napra feltámadó Saturnusnak vagy a kalendaei menetben részvevő vakmerő mimosok és fiatal klerikusok kurta szabadságának. Góliát tehát, aki rövid párharcában elbukott Dáviddal szemben, erre nagyon alkalmas volt. Dávid személyében a hit győzött, s ez lehetőséget adott Góliát példás szerepeltetésére. A kérkedő biblikus óriás ezenfelül agonisztikus alak, a vita közte és Dávid között egy-kettő fegyverre terelődik, de értelme a középkori ember számára nagymértékben spirituális. Nem tanulság nélkül való, hogy Szent Bernát vitája során Abélardot nevezte Góliátnak, vagyis a kérkedő, felfújt óriás nevét adta nagy ellenfelének. Azonban névadásában már ott rejlik a sok százados gyakorlat, a klerikusok Góliátjának alakja, aki éppen a bolondünnep karakter nyomán kritikus és ördögi, mint Szent Bernát szerint a nagy racionalista.

A bolondünnepet tehát Golias püspök alakjával, görögös nevével együtt a nyugati klerikusok a keletrómai birodalom klérusától örökölték. Viszont nemcsak a történeti összevetések, és a már tárgyalt adat, a „bolond-pátriárka” felvonulásáról bizonyítja ezt, hanem abból a körülményből is, hogy ahol nyugaton feltűnt, azokban a központokban igen nagy befolyással rendelkezett a bizánci egyházi kultúra. Ezek a közösségek, illetve intézmények: az I. Gergely pápa által alapított római „schola cantorum”, majd pedig mindjárt időrendben utána a másik legfontosabb központ, a liturgia és egyházi ének története szempontjából, a sankt-gallen-i énekiskola.

I. Gergely pápa, a gregorián ének megalapítója, maga is igen mély bizánci befolyás alatt állott és ismeretes, hogy a gregorián dallam mily szélesre tárta a kaput nem csupán a görög, de a keleti, szír, zsidó dallamok előtt is. Iskolájának növendékei jól tudtak görögül, ünnepi dalaik nagyrészt görög nyelvűek voltak. Nem meglepő, ha e görög nyelvű tavaszdalokban úgyszólván szó szerinti egyezéseket találunk rhodosi fecskedalokkal.¹⁴⁶ Az énekiskola szokásainak pon-

¹⁴⁵ A „Libertates Decembris” elnevezés folytonosságára vö. *V. De Bartholomaeis* : i. m. 178. — A Kronosalakra vö. *Liungmann* : i. m. 714. — Katonák mint az állat-alakosság és átöltözés fő művelői, uo. 727—28., 731., 734. Mursa szerepe uo. 728. a Karagöz-figura 753—54., a Karagöz kapcsolata a „miles gloriosus”-szal uo. 754., fig. 101., 759. fig. 104.

¹⁴⁶ Összeveti *F. Novati—A. Monteverdi* : *Le origini (Storia Letteraria d'Italia)* Milano (1926), 135—36. — *Liungman* a régibb, fecskealakoskodó redakciótól megkülönbözteti az újat, ahol legfeljebb faragott madarat visznek a menetben, de alakosságról már szó sincs, i. m. 1100—123., és különösen 1115—19. Azonban úgy véli, hogy ennek az új redakciónak nem Rómában, hanem már Konstantinápolyban kellett keletkeznie, mivel újgörög dalok is ezt a változatot mutatják, és pedig bővebben, mint a „schola cantorum” énekei. A keletkezési idő-

tos leírását találjuk Benedek kanonoknak 1140 és 1143 között írott *Liber Polyp-tycus*ában. Az itt előadott szokások azonban nem XI. vagy éppen XII. századiak, hanem messze visszanyúlnak a X. század mögé. Figyelemre méltó, hogy a „schola cantorum” diákjai a régi római évkezdett napján, március elsején és a későbbi évkezdettkor, január elsején milyen szertartásokon vettek részt. A Szent Péter Bazilika tövében, a pápaság küszöbénél hivatalosan a következőképpen ünnepelték március Kalendaejét, Cornomania ünnepét: az ünnep hőse szarvformára készített virágkoszorút tett a fejére, s kezében az ókori mimosok csegettyűs botját, a „phinobulum”-ot tartotta. E sajátságos ünnepirányító vezetésével bolondos jelenetek adódtak. A Szent Péter Bazilika papjai számárhátra ültek, még hozzá visszajáról, és mulatságos mutatványokat kellett végezniök, melynek során úgyszólván bizonyos volt, hogy a számár ledobja őket. Az énekesiskola deákjai ezenfelül a házakhoz jártak. bőségszaporító babérleveleket dobta a tüzre, érthetetlen tartalmú mondókákat mondtak, fecskedalokat énekeltek és pénzt gyűjtöttek. Ugyanők — mint szó volt róla — január Kalendaején házról házra jártak, boldogságot kívántak, táncoltak, énekeltek, zöld lombot (olajágot) és sőt dobta a tüzre, bőséget kívánva efféle mondókával: „Ennyi gyermek, ennyi kismalac, ennyi bárány szülessék!”¹⁴⁷

S ezek csak a hivatalos feljegyzések, mert a nem hivatalosakból más is kiderül. Például az, hogy a VIII. század közepe felé a „schola cantorum” közvetlen közelében, a Szent Péter Bazilika tövében féktelenül ünnepelték a januári Kalendae-t. A németek apostola, Szent Bonifác levelének tanúsága szerint az egyszerű zarándokok megütközve látják: „... annis singulis, in Romana Urbe, et iuxta Ecclesiam, in die, vel nocte, quando Kalendae Januarii intrant, Paganorum consuetudine choros ducere per plateas et acclamationes, ritu Gentilium, et cantationes sacrilegas celebrare; et mensas illa die, vel dapibus onerare...”¹⁴⁸ Nehéz feltételezni, hogy a deák-énekesek ki tudták volna magukat vonni az ünnep örömhangelata alól, különösen, amikor a rítusok egy részét hivatalos engedéllyel maguk is gyakorolták. Hangsúlyozni kell, hogy a „schola cantorum” tavaszdalai éppúgy mintát adtak a goliard költészet számára, mint ahogy énekesiskolájuk a világ minden egyházi énekesiskolájának mintája lett, a Sankt Galleni-t is beleértve.

Még háromnegyed évszázad sem telt el Szent Bonifác levele óta, és íme, Konrád császár Konstanzban járván (időszámításunk szerint 911-ben) karácsonykor ellátogat Sankt Gallenbe. Szerzetesek, zenészek, énekesek nagy szívéllyességgel fogadták, s az uralkodó annyira meghatózott a fiatalok „fegyelmén”, hogy megajándékozta őket, a kórusgyerekeknek pedig „három napot adott a játékra”. Ha pedig valami kétségünk támadna a tekintetben, hogy ez a játék tényleg a „bolondünnep” szabadságát jelenti-e, Ekkehard krónikája felvilágosítást ad róla. A következő évek során ugyanis a fent nevezett három játékos

pont szerinte i. sz. 400 után (Johannes Chrysostomos említi, ő pedig i. sz. 407-ben halt meg) rögzíthető, viszont a Cornomaniaat először 876-ban említik, tehát az átvételnek ezelőtt kellett történnie. Azonban Liungman is elismeri, hogy az új redakció mellett a régi forma tovább élt. A régi forma létezését Itália területén, Sziciliában igen valószínűvé teszi Trencsényi-Waldapfel Imre Vergilius, illetve Theokritos bukolikáiról szólva. (Trencsényi-Waldapfel Imre: i. m. 68—75.) Valószínű, hogy ott is és a többi görög érintkezésű vidéken is megmaradt. Például Velence, a szőbanforgó századokban bizánci „thema” volt.

¹⁴⁷ L. P. Fabre: i. m. 1—24.

¹⁴⁸ S. Bonifatii Epistolae no XLIX, Migne, Patrol, Vol. LXXXIX. col. 746.; ezt a jelenséget De Bartholomaeis döntőnek ismeri fel a „schola cantorum” nem hivatalos, de meglevő gyakorlata szempontjából (i. m. 177—78).

nap egyikén Salamon apát el talált haladni a „játszadózó” gyermekek épülete előtt, mire elfogták. Jogosan tételezi fel tehát Vincenzo De Bartholomaeis, hogy az uralkodó sem találta ki meghatódottságból azt a bizonyos három napot, hanem csupán törvényesített egy már rég meglevő kiüríthatatlan szokást.¹⁴⁹

Ismeretes, hogy mind a Sankt Gallen-i, mind a tours-i énekiskola a római „schola cantorum” befolyása alatt állt, és hihető, hogy e szokások megalapozásában is bizonyos szerepe volt. A tours-i iskola nyomán elterjed, különösen Észak-Franciaországban, majd valamennyi egyházi iskolában, s különösen a nagy katedrálisok melletti iskolákban. A szokás eljutott a nagy angol székes-egyházakba, átkelt Spanyolországba, elárasztotta Belgiumot, s a Rajna vidékét, Csehországot, eljutott Észak-Itáliába, s mint láttuk, eljutott hozzánk is, Magyarországra. A XI—XII. század folyamán egyre jobban elvadultak a bolondünnep szokásai, a megreformálások nem sokat segítettek rajta. A sens-i és beauvais-i szertartáskönyveket figyelemmel olvasva, félreismerhetetlen bennük az a törekvés, hogy az örömnünnepet a Krisztus születésén érzett öröm ünnepévé változtassák.¹⁵⁰ A valóságban azonban sokkal régibb és sokkal elementárisabb ünnepről és vágyakról volt szó. Végül is III. Ince pápa 1207-ben igen kemény dekrétumot hozott e tárgyban. Ennek nyomán a helyi zsinatok Európa-szerte mindenfelé igyekeztek megszüntetni, vagy legalább szűkebb határok közé szorítani a szokást, azonban eredmény nélkül.¹⁵¹ Mint a magyar adat bizonyítja, és egyéb feljegyzések, sok helyütt még a XV. században is virágzott az ünnep, sőt a XVI. században is. Sebastian Brant *Narrenschiffje*, és Erasmus klasszikus műve, a *Balgaság dicsérete* — hogy csak a legkiválóbbakat említsük — elképzelhetetlen enélkül a sokszázados tradíció nélkül.

A különböző feljegyzések alapján magának az ünnepnek közös vonásait az alábbiakban lehetne összeállítani. A hierarchiát felfüggesztik. Az alacsonyrangúak kerülnek felülre és kigúnyolják a valódi felsőbbiséget, miközben annak funkcióit gyakorolják. Ez döntő mozzanat, mert a *funkcióazonosság és a kigúnyolás egybeesése paródiát hoz létre*. A tréfa minden nemét alkalmazzák, de mindez bolondság szimulálásával jár együtt. A harangokat össze-vissza rángatják, a kórusban hamisan és hamis szövegeket énekelnek, obszcén tréfáikat megtoldják parodisztikus miseszövegekkel, hahotát keltő komisz ál-gyónásokat végeznek, bolondos áldásokat osztanak, s még a liturgikus színjátéknak is komikus változatát hozzák létre. A kor és szemtanúk nagyon rossznéven vették, egyebek között, hogy az oltárt vendégasztalnak terítették meg, kockáztak rajta, zabolátlanul ittak mellette, meg hogy a templomban *mindenféle álarcokban* kergetőztek, táncoltak, s mint Siccardo da Cremona írja: „Turpibus cantilenis et saltationibus et fornicationibus operam dederunt.”¹⁵² Felrótták az ünnepen részvevő papoknak, hogy, horribile dictu, nemcsak szerzeteseket és apácákat

¹⁴⁹ Ua. i. m. 179—80., 190.

¹⁵⁰ A „bolondünnep” anyagának legrészletesebb összegyűjtése, lefolyásának leírása *Du Tillot*: *Mémoires pour servir à l'histoire de la fête des fous*, Lausanne—Genève, 1741. — Elterjedésére, a reformtörekvésekre és tiltásokra l. *E. K. Chambers*: i. m. 274—419. Deák-műveltség, 322.

¹⁵¹ A tiltásokra *E. K. Chambers* idézett lapjain kívül l. még *De Bartholomaeis*: i. m. 181—190.

¹⁵² A bolondünnep leírásaihoz az eddigieken kívül vö. *De Bartholomaeis*: i. m. 180—83. — Az idézett rész *Siccardo Cremonensis*: *Mitræ*, Lib. V. cap. 5. *Migne*: *Patrol. Vol. XXXIII.* col. 214.; *De Bartholomaeis*: i. m. 181.

utánoztak, de még királyokat, fejedelmeket is, pap létükre mintegy színészi ruhát öltöttek, hogy gúnyos játékokat, farce-okat adjanak elő.¹⁵³

Mindből kiviláglik, hogy ez az ünnep döntő jelentőségű faktor a dráma-fejlődés szempontjából. Az itt elhangzott darabok túlnyomó része mimikusan megjátszott, drámai módon felépített szatíra volt. Alig kétséges, hogy az *Ivók miséje* (Missa potatorum), *Játékosok miséje* (Missa lusorum), az *Evangelium secundum Marcas argenti* a bolondos-ünnep céljaira készült, és ott is adták elő. A különféle egyházi és világi hatalmasságokat csak részben vonta felelősségre maga a gyermek-püspök. Sokkal többször szerepelhettek ez alakok önálló történetekkel, mintegy farce-ekben szórakoztatva a klerikusokat és az összegyűlt népet. Mert ezeknek az ünnepeknek nagy közönségük volt, amely a látványosság fejében adományokkal jutalmazta az ünnep vezetőjét, a bolond-püspököt.

Hogy milyenszerűek lehettek a komikus felelősségrevonás jelenetei, arra eléggé jellemző a *Padovai Ordinarium* szűkszavú hivatalos szövege, melyből kiderül, hogy a valódi püspök palotájában fogadta a gyermek-püspököt, aki számonkérte tőle az egyházi javak kezelését, s egyéb kérdéseket tett föl neki. Majd bort hozattak és ittak.¹⁵⁴ Kétségkívül ez a jelenet nem hivatalos formában más-ként játszódhatott le: nem a püspöki palotában, hanem a templomban, nem a valódi püspökkel beszélgetve, csak az azt megszervező szereplővel, és a derűs párbeszéd is sok mindenre kiterjedhetett a javak kezelésén kívül. Goliás alakja eredetileg is magában hordta a kihívás, az ellentmondás lehetőségét. Nyilvánvaló, hogy ez az ördögfigura, vagy a gyermek-püspök a komikus jelenetek során számoltatta el a kanonkokat és a püspököket, a királyt, a jószág-kormányzót, a polgármestert és a tanácsot, míg nem az ünnep végével maga is búcsúzott: „meghalt”, még egyszer utoljára megszólalt nevéhez méltó „gyónással” és „testamentummal” a közönség hatalmas derűtségére. Még dramatikussabb forma volt persze, amit említettünk, a típusok önálló cselekményes megjelenítése.

Viszont a liturgikus játékoknak olyan groteszk változata, mint Padovában a *Menekülés Egyiptomba*, a székesegyházon vidáman végigszórtató csacsival, valamint a beauvais-i, bourges-i és sens-i *Számárpróza* harsányan „iá”-zó kórusával, Krisztus történetének emberi és szelíden derűs oldalait említi ki.¹⁵⁵ Végeredményben ők hajtották végre a keresztény hit történetén azt a komikus színrevitelt, melyet az antik minos az ékori mítoszokon. A különféle parodisztikus misék, a hamis gyónás, a templomban eljátszott szatirikus leleplező jelenetek mindmennyi lővívú táplálója a goliardok, jekulátorok népies színjátszásának. A fonóházat „megtisztító” és „felszentelő” ördögfigura, ugyanott

¹⁵³ Martène miközben leírja a tours-i, reimsi, soissoni, lyoni bolond-ünnepi szokásokat, felemlíti a bázeli zsinat törekvését, hogy a királyok és fejedelmek színrevitelét és kigúnyolását eltiltsa: „Alii ut reges et duces induti, quod festum fatuorum vel innocentium, seu puerorum in quibusdam regionibus nuncupatur...” Vö. ed. Martène: i. m. 101.

¹⁵⁴ Ez volt R. Froning véleménye (i. m. I. Theil, 26—27), nemkülönben *De Bartholomaeis* (i. m. 183—191.) Továbbá Deákműveltség, 323. — A „Padovai Ordinarium” előadását l. *De Bartholomaeis*: i. m. 181—82., 191. — A bolondünnep szatirikus, parodisztikus műsorára E. K. Chambers: i. m. 1—351. Újabb anyag H. Spanke: Das Mosburger Graduale, i. h. 582—95. B. Bischoff: Vagantenlieder aus der Vaticana, Zeitschrift für Romanische Philologie, 1930., 76—97.

¹⁵⁵ A bilingvis latin—francia számárprózáat l. Du Tillot: i. m. 15. Továbbá *Du Cange*: Glossarium ad scriptores Mediae et Infimae Latinitatis, Tom. IV. Niort, 1885. I. a „festum” szónál: 461. — A padovai „Menekülés Egyiptomba” leírását l. *De Bartholomaeis*: i. m. 182., 191. — Az ünnep boldog örömére vö. Deákműveltség, 322.

a „gyónó-játék”, a bolond-hirdetések, a fonóházi és lakodalmi hamis énekek, prédikációk, a hamis Miatyánk és Üdvözlégy, a gúnyos és kaján testamentumok, köztük az „akasztani való” Fa Jankóé évszázadokon át megőrizték az egykori goliardok nagy ünnepének jónéhány drámai vonását.

Ez mutatja, hogy a polgárok és parasztok, akik a templomba elmentek „bolondünnepet” nézni, hálások voltak az igazságért, melyet a deákok drámai formában nyújtottak nekik. A histriók, a nép énekesei — színjátszói (vásári színészek és énekesek, falusi „tréfás” emberek), meg is őrizték és a nép életének képeire tovább alakították. Lakodalmaink parodisztikus temetési jelen formájukban a népköltészet ismérveit hordják magukon és eredetükben sem választhatóak el tőle, mint ahogy régen a deákságot, goliardokat, később legátusokat, tanítókat is nehéz elválasztani a néptől.

Vajon a gyulafehérvári székesegyház 1519-ben feljegyzett hagyománya mit jelent? Az ünnep időpontja, hogy tí. farsang utolsó három napján ünnepelték, a Rajna vidékére utal, ahonnan az erdélyi szászok bevándoroltak. Az ünnep ilyen elhelyezése nem lehet korábbi a XII. sz. második felénél, amikor az erdélyi szászok a Rajna mellékéről és Flandriából Magyarországra jöttek, de inkább későbbre, a XIII. századra, amikor meg is gyökeresedtek. Gyulafehérvár az erdélyi püspök székhelye volt, s mint ilyennek hatásköre egész Erdélyre kiterjedt: ezen lehet lemérni a szokás nagy jelentőségét.

Felmerül a kérdés, Magyarországon megülték-e másutt is ezt a deákünnepet, más székesegyházak iskolái mellett? Elsősorban a Dunántúl néhány olyan régi székesegyházi iskolája jöhet szóba, mely nagyon ősi, ahol a liturgikus színjátszásnak is nyomai vannak, és ahol bizonyos, a „bolondünnep”-re utaló elemek a környéki népköltészetben ma is felbukkannak. Adatok híján egyelőre nem lehet eldönteni, vajon a deákok Kalendae-ünnepének e változatai megvoltak-e és milyen formában Győrött, Veszprémben és Pécsen, de mindenesetre érdemes továbbkutatni, főleg dunántúli népköltészeti nyomok alapján. Hasonlóképpen a fentebb is tárgyalt bihari népszokások arra mutatnának, hogy talán Nagyváradon is élt az ünnepnek egy meghatározott formája annál is inkább, mert Nagyvárad és Gyulafehérvár között elég szoros kapcsolatok állottak fenn.

Mindenesetre, ha Sztárai Mihály komédiájában az *Igaz papságnak tikorében* megjelenik Böröck pap „hájas breviár”-jával, szatyrával, boros palackjával, s ha a Pápa panaszkodik, hogy a kapanyele milyen forró, vagy ha a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* pompás gyónójelenetét olvassuk, arra kell gondolnunk, hogy ezeket az alakokat már életrehívták, ezeket a jeleneteket már elképzelték és el is játszották a goliardok, a deákszínjátszók elsősorban vidám karácsony, illetve farsang körüli ünnepeiken, de azután másutt is: tabernában, vásárokon.

A trufa kezdetei és drámai előadása Magyarországon

A trufa magyarországi pályafutását és drámai jellegét elemezve egyebek között megállapítottuk, hogy az énekszerző deákok, a külföldi iskolákat, főleg olasz egyetemeket járt magyar diákok nagy szerepet vittek meghonosításában. Részen az olasz „truffa”-nak és élmény-novellának a mienkkel jónéhányszor egybeeső verses klauzulái, ugyanezen műfaj drámai felhasználási módja és gyakran élesen antiklerikális jellege — mindkét irodalomban közös vonások —, valamint a magyar „trufa” záróverseinek vágáns sora mind erre

a konklúzióra vezettek. De erre vezetett a „truffa” — „trufa” szó és a truffa-torokkal szinoním „csúf” elnevezés olasz eredete is. Ezért úgy igyekeztünk megközelíteni a „trufa” történeti kezdeteit, hogy e szavak magyarrá lételéből indultunk ki: „A „trufa”-fogalom és a „csúf” elnevezés a XV. század első felében már meghonosodott, magyarrá lett szavak, ami arra mutat, hogy a *műfaj meggyökeresedése, illetve hazai hagyományba való bekapcsolódása legalább a XIV. századra mennek vissza*. A XIII. sz. második felétől kezdve olyan szorosak az egyetemi, majd politikai és kulturális kapcsolatok, különösen az Anjouk uralomrajutása után, hogy ez teljességgel megokolt.”¹⁵⁶

Egy általam már régebben is felhasznált történeti adat, mely a tanulmány írásakor elkerülte figyelmemet, mind a „trufa” XIV. századi befogadására, mind pedig közvetve a diákokkal való kapcsolatára döntő bizonyítékot szolgáltat. Ez nem más, mint a *Pozsonyi Krónika* utolsó néhány sora, mely az augsburgi csata hét menekültjéről szól. A magyar *Gesta* minden változata tud erről és rövidebben, vagy hosszabban, de előadja. A *Képes Krónika* is ismeri az énekesse lett hét menekültet, és nekik tulajdonítja a hét vezér első személyű hőségét. Ugyancsak ez a krónika „lázárok”-nak nevezi őket. Ismeretes, hogy a XIV. század első felében a magyar *Gesta* kettéválk, részben a *Képes Krónika*, részben a *Budai Krónika* családja. Nos, a *Pozsonyi Krónika*, mely 1350 körül keletkezett, a *Budai Krónika* családja megy vissza. Ez a kódex-család következetesen (nyomukban Mügeln Henrik is) „heth Magiar et gyak”-nak nevezi őket. A „gyiák” alak ismeretes a magyar régiségben; nemkülönben megszívlelendő, hogy — mint Sebestyén Gyula utal rá, — a mai Diód, Diósgyőr, Divék XIII—XIV. századi okleveles írása (Gyod, Gyosgwr, Gyvek) pontosan megfelel a „diák” szó „gyák” írásformájának.¹⁵⁷ Vagyis a *Budai Krónika* szerzője a nemrég meghonosodott mulattatók, a goliardok magyar elnevezésével, az énekes-lantos *deák*ok nevével azonosította az egykori regősöket.

A *Pozsonyi Krónika* e „gyiákok” jellemzésében a XIV. század derekán egy lépéssel tovább megy, és ezt írja: „Qui Zentlazar usque modo zegini nuncupantur. Et hi sic vocate, quod Sanctus rex Stephanus omnes illicite procedentes corrigebat; istorum generationes vidit per domos et tabernas cantando, ad ipsorum sectas et truffas voluit edoceri, qui per singula, clariter eorum patribus per communitatem acciderat enarraverunt. Sed Beatus Stephanus considerans, quod sine capite et principe nemo bonus exstitit, ideo eis commisit, ut ad subiectionem cruciferorum Sancti Lazari de Strigonia subdere se teneantur, et ideo vocantur Zent Lasar ygini. Constat, etc.”¹⁵⁸ Magyarul: „Akiket mind a mai napig Szent Lázár szegényeinek neveznek. Azért nevezik pedig őket így, mivelhogy Szent István király, mindenkit jó útra akarván terelni, aki helytelen utakon járt, látta utódaikat a házakban és kocsmákban énekelni, s meg akart ismerkedni *evvel a népséggel és truffáival* és ők töviről hegyire elmesélték, mit tett atyáikkal a közösség. De Boldog István király meggondolván, hogy irányító fő nélkül senki nem maradhat meg derék embernek, megparancsolta nekik

¹⁵⁶ Vö. Kardos Tibor: A „trufa”. i. h. 136—39.

¹⁵⁷ A „gyák”, illetve „deák” szó eredetéről bibliográfia: Deákműveltség 466. — A „gyiák” forma dialektusban ma is előfordul, pl. „Lassan csendíjjetek szíp apró gyiákok!” Vö. *Atovich Ferenc*: Zoborvidéki szent iváni szokások. Ethnographia, 1900. (X) 223. — A garabonciás diák típusára: Deákműveltség 331—38. — Diód, Diósgyőr, XIII—XIV. századi okleveles írására vö. *Sebestyén Gyula*: A regősök. Budapest, 1902. 133—34.

¹⁵⁸ Chronicon Posoniense, (ed. *Al. Domanovszky*) Scriptores Rerum Hungaricarum, Tom. II. (ed. *E. Szentpétery*) Budapestini, 1938. 51.

kötelező hatállyal, hogy vessék alá magukat a Szent Lázárról elnevezett esztergomi keresztteseknek, s ezért hívják őket Szent Lázár szegényeinek. Köztudomású.”

A magyar történeti kritika ezt a híradást, ami a Szent Lázár kereszteseit illeti, szkeptikusan kezelte, mert hiszen a lazariták rendje csak a XII. sz. második felében vált ismeretessé Magyarországon. Ez igaz. De semmi nem zárja ki, hogy István országának fővárosában ne lett volna már az ő idejében olyan templom, kolostor, amely mellett kórház volt, és ahová ő letelepíthette a beteg, csonka énekeseket. A lazariták csak megkaphatták ezt a kórházat. Már utaltunk rá, hogy éppen Szent István idejében a fécampi bencés apátságban szervezték meg a poklosok kápolnája mellett a beteg vándor zsonglőrökből az ott működő zsonglőr-társulatot.¹⁵⁹ Szent István nagy befolyást engedett a bencéseknek. Nagyon hihető, hogy a magyar *Gesta* mindkét családja egybehangzóan nem ok nélkül nevezi Lázároknak ez énekesek utódait. Annál is inkább, mert a kórháznak a lazaritákra való áttételése, és vele együtt a jokulátor-testület felújítása és ellenőrzés alá helyezése egybeesik a magyar lovag-királyok udvarának fénykorával, mely Anonymust és a magyar *Trója-regényt* hagyta ránk.

Tehát régi hagyományok halványodó emlékeit őrizték meg a krónikák. de a maguk korának gondolkodásmódja és fogalmai szerint. Ez abban is megnyilvánul, hogy a *Pozsonyi Krónika* szerzője az énekes diákok nevébe, a „gyiák” nevezetbe helyettesíti be ezt a történetet, és olyan kifejezéseket használ, amelyek a korabeli goliardellenes zsinati tiltásokban fordulnak elő, mint a „secta”, vagy pedig korszerű irodalmi műfajt jelölnek, mint a „truffa”.

Érdemes meggondolni, hogy tulajdonképpen mit értettek „szektán”? Olyan embercsoportot, mely egységes élet- vagy filozófiai elveket vallott, egy ember körül csoportosult, egy embert követett. Mindamellett van a kifejezésnek pejoratív tartalma, ami „pogány” bölcsek, „heretikus” teológusok révén került a fogalomba. Nincs abban semmi meglepő tehát, ha a salzburgi zsinat 1291-ben tiltását „*de secta vagorum scholarium*” címen intézi a vágánsok ellen. Valóban itt mint egy nagyon is kárhoztatandó életmódot élő, egységes embercsoport jelennek meg „Goliás fiai”: mezítelen járnak, kemencekben hálnak, kocsmákban, szerencsejátékot űznek, rossz hírű nőszemélyekkel járnak, bűnös módon szerzik élelmüket: „*inveterati sectam suam non deserunt, sicut de eorum correctione nullus remaneat locus spei.*” Vagyis: szektájukban (életmódjukban) megmakacsodva el nem hagyják azt, úgy hogy semmi remény nincs megjavításukra.”¹⁶⁰ A *Pozsonyi Krónika* e tiltás után fél évszázaddal ugyanilyen pejoratív értelmet tulajdonít a diákok egykori szektájának. Szent Istvánnak elmondják, hogy mi kényszerítette őseiket erre az életmódra, erre ő, mint jokulátorokat, megszervezi őket, és közös fő alá rendeli. De a szövegből az is kiolvasható (illicite procedentes corrigebat, sine capite et principe nemo bonus, subdere se teneantur), hogy kényszerítő jellegű intézkedés volt, amennyiben „helytelen utakon jártak”, kocsmákban énekeltek — mint a goliardok és vágáns diákok — nem volt, aki egyhelyen tartsa őket és felügyeljen rájuk stb. Valóban, eredetüket tekintve, életmódjukat nézve „secta” voltak XIV. századi fogalmak szerint.

De még izgalmasabb kérdésfeltevésünk szempontjából döntő a Szent Lázár szegényei — a visszavetített „gyiákok” — „truffa”-inak emlegetése. Ez az első adat a trufáról! Feltevésünk tehát helyes volt: a XIV. század dere-

¹⁵⁹ Az esztergomi kórház és a fécampi bencés kórház párhuzama: Deákműveltség, 481.
Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet, 98—99.

¹⁶⁰ *H. Waddell*: The wandering scholars, London, 1942. 267.

kán e fogalom jól ismert. A szerző Károly Róbert gyámjának, Csák-nembeli Ugrin, kalocsai érseknek familiárisa jól ismerte a kifejezést. A történeti kutatás már korábban beigazolta, hogy a krónika szerzője délvidéki származású volt, és szorosabb kapcsolatban állott a bencés-renddel (ahonnan bizonyos történeti hagyományokat tudomásul vehetett), valamint a minoritákkal és dominikánusokkal.¹⁶¹ Nem kevésbé jelentős, hogy a „truffa”-t nem középlatin írásmód szerint írja (egy f-vel), hanem olaszosan, (ff-fel) ez nem közömbös abból a szempontból, hogy a fogalom, mint olasz kifejezés terjedt el, nem mint középlatin. Az is igen figyelemre méltó, hogy a diákokhoz hasonló énekescsoport, mulattató-típus műsorának megjelöléseként kerül elő. Tekintve, hogy — mint többször bizonyították, és magunk is elfogadtuk — a jelek szerint regőseink első személyes hőseinkben dicsőítették a csata hőseit, és a honfoglaló kapitányokat, a „truffa” kifejezés itt az ő epikus-mimikus műsorukra vonatkozik és azon belül is első-sorban „secta”-juk alapíttatásának regényes történetére, az augsburgi hősök megindító sorsára. Ezek között is prototípus lehetett Lél vezér híres kalandja, aki izgatott párbeszéd és talpraesett válaszok után megölte a császárt. Az ő története áll legközelebb az olasz dramatikus élmény-novellához a „truffa”-hoz. Amint azonban a szerző elbeszélése több tekintetben lenéző, pejoratív, alkalmasint ez a hangulat is belejátszott a „truffa” kifejezés használatába. Vagyis Dolcibene és Gonnella műfaja a tiszteletlen, pogány szellemű „kába beszéd” és a magyar regősök pogány költői tárgyai egy síkba kerültek.

Egyébként a „trufa” drámai előadására a folklórból nemrég került elő új adat egy ma is elevenen élő, lakodalmi játék formájában. Béres András *Mai mesélő alkalmak* c. érdekes tanulmányában egy meghatározott mese úgy szerepel, mint amelyet a Szatmár megyei Rozsályon csaknem minden lakodalomban elmesélnek, és ez Csalóka Péter menyegzői furfangja. A történet a következő: násznép találkozik Csalóka Péterrel, aki kiterített subáján pénzt számol. Megkérdezik tőle, hol lelte, mire egy kutat jelöl meg mondván, hogy onnan merítette, és azzal a násznépet és a vőlegényt elküldi kincskeresni. Közben pedig megszökteti a menyasszonyt, bebizonyítván neki, hogy az olyan vőlegény, aki pénzért otthagyja a menyasszonyát, nem sokat ér. A dolog csattanója ott van, hogy egyhamar nem is ismerik föl a szöktetést, mert a vőlegény is álarcban van (!), csak „asztán” jönnek rá a turpisságra.¹⁶²

Ehhez a meséhez lenne néhány megjegyzésünk. Mindenekelőtt az, hogy tipikus „trufa” és pedig a Csalóka Péter (Csaló István) nevéhez fűződő magyar trufák jellegzetes motívumára épül, a megtréfáltak kapzsiságára. Eleitől végig színszerű: álarcos nászmenet találkozik a pénztszámláló Csalóka Péterrel, párbeszéd keletkezik, aztán szinte versengve futnak a kúthoz pénzt meríteni. Ezalatt Csalóka Péter kiábrándítja a menyasszonyt és elszökteti, a becsapott vőlegény és násznép későn ébred a valóságra. Dolcibene és Gonnella előre megfontolt, lélektani tréfáinak egyike áll előttünk, illetve ahhoz hasonló szerkezet: a mit sem sejtő násznép a truffa-szerző akaratából önkéntelenül is komikus szereplővé válik, a vőlegénnyel egyetemben, Csalóka Péter pedig haszonlesője az emberi hitványságra felépített gonosz trufának.

Ez a „trufa” eredetileg farsangi játék volt, s onnan került a lakodalomba másként nem hordanának a szereplők, illetve a vőlegény álarcot. Különben is

¹⁶¹ Vö. *Al. Domanovszky*: Praefatio, i. h. 10.

¹⁶² L. Béres András: *Mai mesélő alkalmak*. Ethnographia, 1955. (LXVI) 439. — A magam részéről is elfogadom azt a véleményt, amely szerint érdemes lenne utána nézni, hogy a népies (ponyva) nyomtatványok mennyire tartották fenn a „Csalóka” figura csínjait.

mindennapos dolog, hogy a fonóházakban és utódjában, a lakodalmon farsangi játékok kerülnek színre. Evvel a történettel eggyel szaporodott Csalóka Péter műsordarabjainak száma, és pedig egy olyan darabbal, amely bizonyos tekintetben elüt a legtöbb, neve alatt feljegyzett népmesétől, nevezetesen olyan csiszolt formát mutat, amely teljességgel Pázmány „udvari tréfás ember” fogalmának felel meg. A Veresmarti Mihálynál, illetve Pázmány Péternél szereplő „trufa”, a híres láthatatlan falfestmény ugyancsak udvari tréfa és csiszoltságában messze felette áll Dolcibene, vagy Gonnella stílusának. Viszont, amint „Csaló István” meséit elemezve megállapítottuk, Dolcibenere emlékeztető motívumok nála is bőven találhatók.¹⁶³ Mindenesetre ez a lakodalmas játék irodalmi formájú előadott farsangi játék, amelyet igen elasztikusan lehetett színre vinni attól függően, hogy Csalóka Péter és a megszöktetett menyasszony hogyan szerepeltek a színen.

Csalóka Péternek ez az ismeretlen trufája arra ösztönöz, hogy a régi magyar színjátszás nyomait fáradhatatlanul keresse: a kutatás történeti emlékekben, a folklóre anyagában, mert a téma nyilvánvalóan még nem kevés meg-
lepetést tartogat számunkra. Az adatok azonban mind egy meghatározott irányba mutatnak: népies és népi színjátszásunk, de a művelt is sokkalta gazdagabb volt, mint amennyire tudományos közvéleményünk tudatában él.

(Folytatjuk)

¹⁶³ Kardos Tibor: A „trufa”. i. h. 128—29.

Pietro Aretino IV. rész

KOLTAY-KASTNER JENŐ

13. Levelezés, életstílus

Végigtekintettünk Aretino irodalmi pályáján. Ideje immár, hogy próbáljuk megrajzolni jellemének, gondolkodás- és érzésmódjának valóságát, mit legkönnyebben az általa írt levelek hat és hozzá intézettek két (de voltaképpen négy) kötete fonalán tehetünk meg. Mindkettőt maga rendezte sajtó alá.²⁹⁸

Mindezt csak a napi politikával összefüggő röpiratleveleiről szoltunk, melyekkel a gyűjteményekben újból találkozunk. De Aretino érdeklődésének és hatásának köre az Episztoláriumban sokkal tágabb. Megelevenedik előttünk az egész XVI. század, s az olvasó olyan kortörténeti kincsestárat talál benne, melyet mellette még csak azokban a fejedelmekhez, költőkhöz, írókhoz, katonákhoz, kereskedőkhöz, számunkra ismeretlen barátokhoz írott dedikáló levelek jelentenek, melyekkel Bandello háromszáznál több novellájának mindegyikét kísérte, smelyeknek adatai éppúgy kritikára szorulnak, mint az Aretinoéi. Az ő levelei is nagyon különböző társadalmi osztályokhoz tartozó emberekhez vannak címezve, azonban összehasonlíthatatlanul gazdagabb és változatosabb tartalmúak. Beszél bennük műveiről, esztétikai elveiről. Tanítványokat gyűjt, új irodalmi ízlést propagál, iskolát alapít. Festészetről, képekről, szobrokról és művészekről írott

²⁹⁸ Leveleinek első kötetét „ifjai gyűjtötték össze”, főleg akkori (1537) titkára, Niccolò Franco. Mint Aretinonak Vasarihoz írott sorai mutatják, eredetileg nem gondolt kiadásukra, s mivel nem tartott róluk másolatot, úgy kellett őket a címzettekől összeszedni. Valószínűleg tulzó kijelentése szerint 2000 levelet adhatott volna ki, ha másolatukat megőrzi. Arról, mily nagy érdeklődéssel fogadták és hogyan kapdosták szét ezt az első kötetet, érdekes képet nyújt egy Forli-i levél, mely az Aretinohoz írott levelek közt az 1533-i dátummal van közölve. A könyv rövidesen 10 kiadást ért meg. Mivel közben Franco a levélkiadás ötletét eltulajdonította tőle, Aretino elkergette és a második kiadásban a hozzá írott leveleket vagy törölte, vagy máshoz címezte. De a tudta nélkül készült kiadások továbbra is az első kiadást nyomták újra. Az Aretino által gondozott III. kiadásban (1542) szerepel már függelékül 44 hozzá írott levél is, de gyűjteményüket csak 1551-ben adta ki. — Az első kötet nagy sikerét utánpótlás részéről valóságos levélkiadási áradat követte (Franco, Doni, Landi, Ammirato, Martelli, Speroni, Muzio, Giovio, Tolomei, P. Manuzio, Bernardo Tasso), mi Aretino utolsó levélköteteinek kapósságát csökkentette. Bernardo Tasso ama állítása ellen, hogy nem alakult még ki követésre méltó levélstílus, Aretino élesen tiltakozik is a maga érdemeire való hivatkozással (Lettere V. köt. 184. v. — 187. 1549. októberi levél). De Aretinonak jelentek meg még életében és később is elszórtan mások műveiben általa gyűjteményeiben fel nem vett levelei. (L. Mazzuchelli, i. m. 268—270.) — *Sinigaglia* (i. m. 103—104.) idéz egyes fejedelmek ellen írott kiadatlan leveleiből, melyeket a mantuai levéltárban talált. Luzio, Baschet, Bertani kutatásai is hoztak új leveleket napvilágra (*Bertani*, i. m. 327, 329, 336—38). Kíváncsatos lenne mindezek összefogása egy kötetben. — Az Aretino által kiadott levelek rengeteg filológiai problémát vetnek fel. Mivel nincsenek szoros időrend szerint rendezve, datálásuk zavaros és megbízhatatlan. Az előkerült kéziratok sokszor önkényes változtatásokról bizonykodnak. Az egyes kötetek összeállításakor írt Aretino hamis keltezéssel olyan leveleket is, miket soha el nem küldött, s a későbbi kiadásokban igen lényeges változtatásokat eszközölt. Kritikai kiadást csak az első két kötetről bírnak (id. Scr. d'It.-kiad.)

bírálaival megszületik a művészetkritika. Színes szavakkal maga is fest a renaissance korában páratlan realizmusú tájképeket. A *Ragionamenti*-ben olvasható apácák asztalterítésének és remete kertjének gyönyörű leírásához hasonló élet-és tájképek egész sora önállósul egy-egy levélben: a legpompásabbak a Canale granden nyüzsgő életnek Carpaccio képeivel vetekedő leírása,²⁹⁹ és egy velenicei naplementének nagyszerű ábrázolása.³⁰⁰ De hatkötetes levélgyűjtemény egyben intim napló is, melyben beszámol legtitkosabb gondolatairól, érzéseiről, életkörülményeiről, emlékeiről a Benvenuto Cellini önéletrajzánál nem kevesebb őszinteséggel.

Az első levél, mi a gyűjteményben szerepel, 1525 április 24-ről van keltezve. I. Ferencet vigasztalja a paviai csatában elszenvedett verségéért és fogságba eséséért. Az utolsót 1555 szeptemberében a ferrarai herceghez intézte. E két dátum közé eső harminc évben Aretino valóságos politikai hatalommá nőtt. A már tárgyaltak után erre az időközre már csak két nagy világtörténelmi esemény esik; 1538 febr. 8-án V. Károly, I. Ferdinánd, a pápa és Velence „szent szövetséget” kötnek a török ellen, s a háború sikeres folytatásának érdekében létrejön a nizzai kongresszus (1538), melyben III. Pál békét kísérel közvetíteni V. Károly és I. Ferenc közt, de mely június 14-én csak tízévi fegyverszünet megkötésével végződik.³⁰¹ Az elsőhöz kapcsolódóan Aretino dicsőíti Velence elhatározását, máris ünnepli a császári és velencei hadvezér, a régen piperkőcnek ócsárolt Vasto márkinak és Lope Soriának várható győzelmeit, köszönti a közös fővezérré kinevezett urbinoi herceget.³⁰² A második hírére egészen izgalomba jön. Útra kerekedik, hogy jelen legyen az évtizedek óta várt békekötés aktusánál. De — írja — „nagy testem terhe, az évek súlya és az a körülmény, hogy rég óta nem volt lábam kengyelben, visszafordítottak.” Ambrogio Eusebit küldi oda megbízottaként levelekkel a három résztvevőhöz meg a nizzai püspökhöz. Biztat a békére, miben Velence közbelépését is sürgeti: „Mi nagyobb ajándékot adhat nekünk Velence, mint a békét? A hatás, mi belőle születik, a szabad nyugalom egészséges uralma lesz...”³⁰³ S küldötte beszámol, milyen fogadtatásban részesültek sorai a császárnál, pápánál és királynál.³⁰⁴ 1524 óta egész életében állandóan a nyugati hatalmak közti békére és a török ellen való közös küzdelemre izgat, jól felismerve a kor két központi politikai problémáját.³⁰⁵

Maga Velencében békén él, különösen mióta 1530-ban Andrea Gritti doge melléje áll, védelmébe veszi, VII. Kelemennel és Gibertivel való kibékülésének útját egyengeti. Nem is győzi eléggé szembeállítani a velencei szabadságot az udvarok rabságával, dicsérni kormányát,³⁰⁶ mellyel csak egyetlen egyszer került

²⁹⁹ *Gauthiez*, i. m. 64. l. jegyz. szerint Carpaccio egy képe ugyanazt a tájt ábrázolja, mit Aretino látott lakásának ablakából.

³⁰⁰ *Lettere* I. köt. (Scr. d'It.) 256—58. ll., háziurához, Domenico Bolanihoz 1537 okt. 27.; III. köt. 48 v—49. Tiziánhoz 1544 május.

³⁰¹ *Pastor* i. m. V. köt. 195 kk. — *Brandi* i. m. 323—325.

³⁰² *Lettere* I. köt. (Scr. d'It.) 237—244. és 1539 ápr. 21. a pápának, u. o. II. köt. 129.

³⁰³ *Lettere* II. köt. (Scr. d'It.) 17—27. kövérségéről u. o. I. köt. 204. is.

³⁰⁴ 1538 ápr. 12-i levél, kiadva *Luzio*, *Un pronostico*, i. m. 133—34.

³⁰⁵ L. VII. Kelemenhez, a császárhoz és I. Ferencez 1524-ben írott költeményeit *Luzio*, Aretino e il Franco, id. cikk. G. St. Lett. It. XXIX. köt. 231—32. ll. jegyz. és Salza id. cikk, u. o. XLIII. köt. 104—105.

³⁰⁶ *Lettere* I. köt. (Scr. d'It.) 26—27., 261., 138—309. II. köt. (u. o.), 98. stb. — Rómával való összehasonlítása u. o. 300—301. — „Il diadema del mondo”-nak nevezi az urbinoi hercegre írott dicsőítő költeményében (*Lettere* VI. 177.). — *Hutton* i. m. 108—10. — Velencét dicsőítő szonettjei *Lettere* VI. 198; *Medin* i. m. 504 — *Ragionamenti* id. kiad. 261.

ellentétbe, mikor az istenkáromlás vádja mögött, mely miatt rövid időre távoznia kellett a városból, valószínűleg politikai vád bújt meg.³⁰⁷ Hiszen vérmes természetesen sokszor elragadja, így egy esetben a velencei inkuizitor elleni kifakadásban is. Fő feladatát abban látja, hogy Velence szabad köztársaságának földjéről — mint az Orazio-ban — az emberek közti megbékélést hirdesse. Mikor álmában őt Apollo a Parnasszuson megkoronázza, többek közt olajágból font koronával is teszi „a fejedelmek közt előmozdított béke” jutalmául.³⁰⁸

Kitűnő értesültsége nagy hasznára volt olasz belpolitikai viszonylatban is. Mindenütt vannak informátorai. Mantovában Carlo da Bologna, Ferraraban Nicola Trotta, Milánóban a császáriaknál Giov. Battista Castaldo, Rómában Marco di Nicolo, majd Girolamo Comitolo da Perugia, Párizsban Giulio Camillo, Bécsben egy ideig ifj. Pier Paolo Vergerio.³⁰⁹ Ferdinando Gonzaga megköszön neki egy politikai levelet, mit másolatban küldött vele.³¹⁰

Ezt a saját erejéből teremtetett helyzetet azután ki is aknázza a maga hasznára. Mantuában Ferdinando, a császár által hercegi rangra emelt volt márkipártfogója, Firenzében Alessandro majd Cosimo Medici, Giovanni delle Bande Nere fia, Urbinóban Francesco Maria, majd fia Guidobaldo, aki leveleiben mindig szerető fiaként írja alá magát,³¹¹ Milánóban Antonio de Leyva, később Vasto márkí kormányzó, Salernóban Ferrante Sansovino herceg, kinek titkára Bernardo Tasso, Torquato apja, a pártfogói. Ajándékokat kap, olykor fényűző szövetet, bársonyt, olykor levett fejedelmi köpenyt, milyenben Tizian híres festményén az I. Ferencről kapott láncsal nyakában tetszeleg.³¹² De viszonzozza is őket díszes nyereggel, remekbe faragott törrel, muranoi üvegнемűvel, domborművű képével ellátott érmekkel, melyeknek körírata őt „az isteni Aretino”-nak, „a fejedelmek ostará”-nak dicsőíti. Pasquinatai, giudizio-i Velencéből írott kíméletlenül szókimondó levelei félelmetessé tették tollát. Tud jól tanácsolni — „aki nem tudja kívánni a hatalmat, megérdemli, hogy rabszolga maradjon”, biztatja Giovanni delle Bande Nere fiát,³¹³ — korholni a fősvénységért. Meg van arról győződve, hogy a fejedelem köteles a nagy művész vagy író eltartásáról gondoskodni, s ha vonakodik, kényszeríteni lehet rá. Ő annyi kis piszkos udvari botránnyról és gonosztettéről tud! Egyiket-másikat megszellezteti, mi a többi bűnöst megrettentí. A hatalmasok, írja egyik versében, ne csak azért fizessenek, amit megírnak róluk, de azért is, amit elhallgatnak dolgaikról.³¹⁴ Tud maró gúnnyal, szenvedélyesen támadni, miért Ferdinando Gonzaga és Cosimo Medici évekre megszakítják vele az érintkezést, de tud hízelegni és dicsérni is. Az egyikkel — mondja egyhelyütt — megmutatja az igazi énjüket, a másikkal tükröt tart eléjük, milyenekké kellene lenniök. Antonio Leyva működését hasznosabbnak mondta a hitszónokénál, mert ez csak az egyszerű embereket, de ő a hatalmasokat irányítja a helyes útra.³¹⁵ Aretino maga pedig azzal dicsekszik, hogy meg-

³⁰⁷ E rövid száműzetéséről l. *Mazzuchelli* i. m. 51—52., 171.; *A. Luzio*, Aretino el Franco. G. St. Lett. It. XXIX. köt. 244—246.; *Salza*, id. cikk G. St. Lett. It. XLIII. köt. 110—111.

³⁰⁸ 1537 dec. 7. Lettere I. köt. 344

³⁰⁹ Lettere a P. Aretino I. 1. köt. 196—218., I. 2. köt. 26—30.

³¹⁰ *A. Luzio*, Aretino nei primi anni. i. m. 96. l. XXXIII. okm.

³¹¹ Lettere a P. Aretino II. 2. köt. 5—36.

³¹² Lettere II. köt. (Scr. d'It.) 261.

³¹³ 1537 júl. 6. Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 193—195. — *Sinigaglia* i. m. 103—104.

³¹⁴ Id. *Salza*, G. St. Lett. It. XLIII. köt. 116.

³¹⁵ Lettere III. köt. 133. — *Ragionamenti* II. rész, előszó.

becsülést szerzett a lenézett íróknak és művészeknek a fejedelmek előtt. Szinte érdekszervezetbe szeretné őket tömöríteni.³¹⁶

Utóbb, amint a kor letompítja ifjúi lázadását, a fejedelmek ostora dicsérőjükbe változik s — bár Crocenek kétségtelenül igaza van, mikor hiperboláiból olykor titkos gúnyt érez ki — a humanistáknál nem kevésbé érti ezt a mesterseget is. Hiszen a „hatalmasok” most már tudják, mit várhatnak tőle elutasítás esetében. Megadóztatásuk szelídebb formája immár az, hogy szétküldi nekik újonnan megjelenő munkáit — különösen a vallásos tárgyúakat, de az Oraziá-t is — és megfelelő ellenszolgáltatást vár a küldeményért.³¹⁷ Önpropagandájának sugara kiterjed a milánói származású lengyel királynéig, annak vejéig, Zápolya János királyig, a trentoi püspökig és Bécsig.³¹⁸ Azt szolgálja a róla készült arcképek, metszetek, plakettek tömege.³¹⁹ Kitalálják róla azt a mondást, hogy „a fejedelmek, akiknek a népek adóznak, Aretinonak fizetnek adót.” S a közvélemény pártjára kel, mert az egyszerű ember úgy érzi, hogy Aretino visszafizeteti velük annak egy töredékét, mit ők a Néptől kizsaroltak. Ezt bizonyítja a piacentinói Lodovico Domenichinek 1541 április 27-én hozzá írott levele: „Isteni Pietro úr! Ha a világ fejedelmei, akiket egy időben rémületbe ejtett írásaidnak ostora s akiket most őszinte szíved dicsér, nem csendesítették volna le adóikkal Pasquino próféta dühét, ... bizonyára igen rosszul jártak volna.”³²⁰ Aretino halálának téves hírére pedig — hogy az érem másik oldalát is lássuk — Ferrante Gonzaga ezt írja: „Az a maskara Aretino visszaadta lelkét az ördögnek. Halálát. azt hiszem, nem fogja senki sem sajnálni, különösen Ti Urak nem, mert nem szenvedtek többé gondot és adóztatást attól a bírátoktól.”³²¹ S Aretino ezt a tekintélyét szívesen kamatoztatja szegények, elesettek érdekében Guidobaldo urbinói herceg, kedvéért, egy örökös kényszermunkára ítéltnék is megkegyelmez, száműzetésre változtatva büntetését.³²² Közbenjárása III. Gyula pápánál is mindig gyors eredménnyel jár.³²³

De hogyan is értsük Aretino rajongását a velencei szabad életért és elvei dicséretét az Orazia-ban Róma szabadságáról? Az Aretinoról szóló irodalomban az az általános vélemény uralkodik, hogy Aretino szabadság alatt azt érti csupán, hogy ő szabadon élhessen a maga kénye-kedve szerint. Valóban csak egy olyan

³¹⁶ 1545 januári levél. *Lettere* III. köt. 89. — *Petrocchi* i. m. 99.

³¹⁷ Ilyen a Zápolya Jánosnak küldött levél is, melyet tévesen értékel *Florio Bánfi* (P. Aretino, az első irodalmi revolverező, aki megzsarolta Zápolya János királyt is. *Literatura* 1928. 124—126.)

³¹⁸ A lengyel királynőnek 1537 ápr. 7-én és 1539 júl. 12 (*Lettere Scr. d'It.* I. 136—37., II. 157—58.) Ferdinand osztrák császárnak 1535 jún. 4, 1539 júl. 13. (u. o. I. 56., II. 158—59). A trentoi püspöknek 1537 jan. 22. (u. o. I. 106). Zápolya Jánosnak 1539 okt. 4 (u. o. II. 175—176.).

³¹⁹ Az Aretino-ikonográfiáról l. *Bertani* i. m. 79., 200. *Gauthiez* idézett műve szerint a párizsi Bibliothèque Nationale-ban 38 különböző portrémetszete szerepel. Michelangelo személyesen nem ismerte s nem valószínű Corrado Ricci állítása, hogy Utolsó Ítéletén Sz. Bertalan képében őt festette volna meg (l. *Bánfi F.* id. cikkét). Tizián azonban hatszor ábrázolta alakját, két ízben vallásos tárgyú képén: egyszer mint Pilátust és egyszer mint római katonát. Az ikonográfia tudomásom szerint nem tartja számon Aretinonak azt a szép mellszobrát, melyet a leningrádi Ermitage-múzeum őriz. A szobor Alessandro Vittoria (1526—1608) velencei szobrásznak, Sansovino tanítványának a műve s Aretinot — kívül személyes ismeretségben volt, öregkorában ábrázolja.

³²⁰ *Lettere* III. köt. 253—54.

³²¹ *Salza*, i. cikk. *G. St. Lett.* It. XLIII. köt. 101

³²² *Lettere* IV. köt. 379—80.

³²³ U. o. IV. köt. 367.

féktelen hedonizmust jelentett az számára, milyent X. Leo udvarában látott s milyennek hódolt maga is Velencében?

Kétségtelen, hogy — bár maga mértékletes volt ételben, italban — Aretino felette szerette a gazdagon terített asztalt, szép nőkkel vegyes vidám társaságot. Számos levél, tréfás meghívás bizonykodik a Tiziannal, Sansovinoval, velencei kurtizánokkal töltött gondtalan órákról. Élvezetvágyáról, érzékiségéről is rengeteg bizonyíték maradt. A Rialto-híd mellett a Canale granden Domenico Bolani palotájában vett ki lakást mindjárt odaérkezésekor. Itt rendezett lakomákat s bőkezű vendéglátásáról adomák jártak. Egy angol utazó, hallván borát dicsérni, kocsmának vélte házáat, rendelt, fogyasztott, fizetni akart, összeveszett az inassal, ki ezt sértésnek vette, míg végül is nagy kacagás közt kiderült a félreértés.³²⁴ Csinos szolgálólányait is sokszor asztalhoz ültette, úgy hogy egyiküknek találó mondása szerint nem is Aretino, a gazda, a meghívó, hanem „az asztal” azaz a házi közösség mely körülötte családiasan együtt él és amelyből ha egy-egy leány kiválik és cortigianává lesz, „aretina”-nak mondja magát, mert a házában szerzett jó modor Velencében ajánlólevélnek számít.³²⁵

A császári évjáradék mellett dícséretei s fenyegetései az olasz kisfejedelmek közt egész mecenásigárdát szerveztek meg, melynek kegyei persze hullámszanak. Olykor úszik a jólétben, dicsekszik a maga emberségéből szerzett nagy jövedelmekkel.³²⁶ Szórja a pénzt. Máskor garasa sincsen és a Rialto gobbojára kifüggesztett pasquinata azzal gúnyolja, hogy már sehol hitelt nem adnak neki, télen fűtésre valót sem tud szerezni.³²⁷ Ilyenkor könyörgő, kolduló leveleket ír, megalázkodik, de titokban érzi fölényét és figyelmezteti Pasquinot, nem kell túl komolyan venni panaszait, mert újból fog pénzt szerezni és azt megint gyorsan el fogja verni, mert természete nem tűri a beosztást és takarékoskodást.³²⁸

De ennek a pénzszerzésnek van határozott szociális jellege. „Mi más az olyan ember, aki csak magára gondol, mint falánk farkas, amely csak a maga éhségét igyekszik csillapítani?” „A fősvényesség a nagy gazdagsággal rendelkező zsugorít — mondja másutt — ürülékkel teli aranyedénnyé változtatja.”³²⁹ Számtalan levele szól szegényekhez, betegekhez, bajba jutottakhoz és hasonló elesettekhöz vagy elesettekről, akiket így vagy úgy megsegített.³³⁰ Őszinte emberi együttérzés, szeretet nyilatkozik meg ilyenkor soraiban. Hogy az Orazia kései vallomása jóságról és megbocsátásról nem üres szólam, azt Aretino sok intim vallomásával lehetne alátámasztani. Az 1540-es nagy velencei éhínség idején, mikor „a kenyér drágasága által sújtott emberek füvet legeltek”,³³¹ Ferdinand császárhoz liszt behozatala iránt folyamodik: ³³² „az élelmiszerek, melyeket, nélkülözhet az, aki vele mások éhségét segítheti: a bőség olyan fölöslegei, melyeket isten az inség és drágaság orvoslására tartalékkolt.” El is terjedt híre a velencei nép körében. A háza mellett a Canale grandeba torkolló vízi sikátort,

³²⁴ F. Marcolini levele 1551 máj. 20. Lettere a P. Aretino II. 2. köt. 355—57.

³²⁵ Lettere VI. köt. 184.

³²⁶ 1527—37, 10.000 scudo ; 1527—45, 25.000 scudo s egyéb mellékesek. L. Salza, G. St. Lett. It. XLIII. köt. 110.

³²⁷ Bertani i. m. 104.

³²⁸ Lettere, I. köt. (Scr. d'It.) 151—152.

³²⁹ Uo. II. köt. 85.

³³⁰ Uo. II. köt. 235. — Lettere II. köt. 257. v. —258., V. 157. v. —158., VI. 210. — Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 151—52.

³³¹ Lettere II. köt. 175. v. 1540 nov. 30.

³³² 1540 febr. 18. Lettere II. köt. (Scr. d'It.) 217—18.

Aretino nevével emlegetik. Népszerűségéről bizonykodnak: egy nevére keresztelt muranoi üvegáru, szakállas arcképe fésűsdobozokon és házhomlokzatok stucco-díszítésein.³³³ Valóságos idegenforgalmi látványossággá lesz.

Aretino szociális érzékének és demokratizmusának hatósugara azonban messzi kiterjed Velence határain túl. Hány ember számára keres elhelyezkedést, munkát, igazságot fejedelmeknél, hatalmasoknál, legtöbbször igen eredményesen!³³⁴ Elnyomott, megvetett emberek fordulnak hozzá, védelmezze meg, tárja a nyilvánosság elé ügyüket, s Aretino, mikor „a világ titkárá”-nak vallja magát, büszkén vállalja e feladatot.³³⁵ Találóaan nevezték őt a Cinquecento Voltaire-jének.³³⁶

Levelezéséből kibontakozó jellemképének e vonása segít értékelnünk olyan műveiben található kijelentéseket, melyek még élesebben fogalmazzák meg demokratikus, szociális és emberi gondolkodásmódját. A *Cortigianában* a nápolyi Parabolano egyik gentiluomoja azt a kérdést veti fel az őt csittító társával szemben, miért szégyelje ő kimondani azt, amit a fejedelmek nem szégyelnek megcselekedni? „Mert az urak, mégis csak urak”, szegezi szembe Valerio, mire Flaminio meg visszavág „Igen, de az emberek meg emberek!”³³⁷ Másutt Nanna így kiált fel: „Hát meghajolnak a koronás fők a szegény, derék emberek szükségletei előtt?”³³⁸ S anarchisztikusan forradalminak mondható az a megjegyzése, mely szerint a „legnagyobb jótétemény, mit az ember tehet, az, ha kirabolhat egy nagyurat.”³³⁹ Az irodalomtörténészek fel szokták hánytorgatni Aretino ellen, hogy megzsarolta a fejedelmeket. Mi Arturo Graf vélekedésével tartunk: csak azt vette el és adta részben vissza, amit amazok a Néptől zsaroltak ki.³⁴⁰

A másik közhely, ami Chasles tanulmánya óta érvényesül az Aretino-filológiában, az a forrásánál igen termékeny szempont, hogy Pietro az első modern újságíró, aki Velencéből, ahol a „gazetta” nevű aprópénz ellenében elolvasható faliújság csírájából a világ minden részéről ott összefutó hírek a XVI. század elején már jelentékeny röpiratirodalmat fejlesztettek ki, levelein keresztül először jelentkezett mint a közvélemény kifejezője s fedezte fel a nyomtatásban megjelenő szó, a sajtó hatalmát.³⁴¹ De az a felfogás, mely Aretino egész írói működését egy nagy modern újsághoz hasonlítja,³⁴² már vét a történeti valóság

³³³ 1545 május. Lettere III. köt. 145. l. és *F. Doni* levele, Lettere a P. Aretino II. 2. köt. 395—98.

³³⁴ *An nibale Caro* 1540 ápr. 12-i levele. Lettere a P. Aretino II. 1. köt. 166—167.

³³⁵ 1537 nov. 27. Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 311.

³³⁶ Hozzá fordul az erőszakosságai, gyilkossága miatt nepii uralmát veszített Unicos Aretino is 1535 körül, kevésssel halála előtt, felpanaszolja a „méltatlan” bánásmódot, melyben III. Pál részesítette. Felkéri-őt, kürtölje azt világgá, nehogy „bosszulatlanul haljon meg az az Unico Aretino, aki több ízben úgy meghatotta az embereket, hogy csaknem istenként imádták”. Lettere a P. Aretino I. l. köt. 222. l.-on 1533 május 4-i keltezéssel, de ez téves, mert III. Pál csak 1534 okt. 13-án lett pápává. — Pietro úgy látszik nem felelt volt mesterének levelére.

³³⁷ La Cortigiana III. fv. 7. jel.

³³⁸ Ragionamenti II. rész 2. nap. Id. kiad. 314

³³⁹ La Cortigiana I. fv. 11. jel.

³⁴⁰ *A. Graf* i. m. 109.

³⁴¹ *Chasles*, i. m. 472. — *Burckhardt* i. kiad. I. köt. 178. — *Flamini* i. m. 406—408. — *Gauthiez*, i. m. 139. — *Antoniade*, i. m. 67. — Mikor 1547-ben az angol követ emberei tetteleg bántalmazták, Cosimo herceg titkára ezt írja: „... pare che sia stata maculata quella libertà che gli é stata data da tutti i Principi cristiani.” (Id. *Luzio*, P. Aretino mei primi anni, i. m. 56.)

³⁴² *Hutton* i. m. XV, 116. „We may regard all his letters as a journal, a humoristic-social-politico-financial journal” (uo. 250.).

ellen. A *Ragionamenti* nem folytatásos újságtárca, a politikai levelek nem vezércikkek és a vallásos művek nem vasárnapi melléklet.

Helytálló az az összefogó magyarázat, melyet Sergio Ortolani ad Aretino válogatott leveleinek 1945-ben Einaudinál megjelent kiadásában, mert az egykorú társadalmi viszonyokat tartja számon. „Aretino idejében — mondja — a feudalizmus felbomlóban van; az egyház elvesztette tekintélyét. Az új abszolút monarchiák mindinkább hadseregükre és bürokráciájuk gépezetére támaszkodnak: a polgárságra és az adózók tömegeire. Aretino ismeri az udvarokat (Chigi, X. Leo, VII. Kelemen, Giovanni delle Bande Nere, Ferdinando Gonzaga) s miután Velencében önállósította magát, a császári hatalom kiszolgálóivá lett olasz fejedelmek fölé igyekszik kerekedni, az őket elnyelő francia, majd császári abszolút monarchia szolgálatában. A Nép, melynek felnyílt a szeme, felveszi a harcot a hatalmukat veszített udvarokkal. Aretino, mint a fejedelmek ostora és a világ titkára e Népek szószólójaként jelentkezik, pasquinoi tapasztalatait szélesítve ki. Velencében máris a szegényeket és elnyomottakat gyűjti maga köré s részelteti őket a fejedelmektől kapott zsákmányban, hogy rajtuk keresztül jusson hatalomhoz a fegyvert az ésszel, ügyességgel helyettesítve. De ez csak megalázkodások és merényletek elviselése útján sikerülhetett.”³⁴³

Ezért szabadságvágyában több rejlik az egyéni szabad élet olyan kedvelésénél, milyen Benvenuto Cellini Önéletrajzában és saját „Beszélő játékkártyái”-ban is kifejezésre jut.³⁴⁴ Politikai értelemmel is bír az nála épp, úgy mint barátjánál, Luigi Alemanninál, a firenzei szabad köztársaság nagy hívének, aki a Mediciek elől vándorolt ki Franciaországba,³⁴⁵ s onnan támadta szatírákkal az olasz fejedelemségeket.³⁴⁶ Emlékeznünk kell arra, hogy Aretino tolla két ízben is védte meg szülővárosát a császári seregek foglalása ellen, miért is az „a haza megmentője” címmel tüntette ki.³⁴⁷ „Kincsek és egész ország bírása sem lennének számomra olyan kedves, mint hazám üdve,” írja ez alkalomból.³⁴⁸

Még egyértelműbben egészíti ki Aretino udvar- és Rómaellenes állásfoglalását — „a halottakat sírba temetik, az élőket fejedelmi udvarba”,³⁴⁹ — az a viselkedése, mit a perugiai sóháború alkalmával tanúsított és amelyről az Aretino-kritika alig szokott megemlékezni. 1539 végén ugyanis III. Pál az egyházi állam egész területén a só árát három garassal (quattrinoval) felemelte. Intézkedését a lutheranizmus és törökvész ellen való küzdelem szükségleteivel indokolta, de fennállt az a gyanú, hogy valójában családi jellegű kiadásokat akar vele fedezni. Már a korábbi években is a perugiaiakat seregének táboroztatásával, új füstadóval, toborzással, sarcolással sújtotta, holott Perugia kiváltságos helyzetet élvezett az államban. A jogtalan emelés nagy elkeseredést keltett elsősorban Jacobacci bíboros legátus ellen. Úgy a város 10 vezető priora, mint a céhek kiküldöttei és a 30 tagú nagytanács a pápával való közvetlen tárgyalást határozza el, mikor

³⁴³ P. Aretino, *Lettere* (válogatás), Torino 1945.

³⁴⁴ B. Cellini: „Dissi ch'io era libero, e così libero mi voleva vivere... e come lavorante libero volevo andare, dove mi pareva.” VII. Kelemen mondja róla: „... questo uomo disse che non voleva stare al servizio di persona del mondo; e che chi aveva bisogno di lui, gli andassi dietro.” (Id. kiad. 109.)

³⁴⁵ *Gaspary* i. m. II. 2. köt. 196—197.

³⁴⁶ *Flamini* i. m. 208—210.

³⁴⁷ *Lettere* a P. Aretino, I. 1. köt. 83—85.

³⁴⁸ A. Luzio P. Aretino nei primi anni, i. m. 97—98. XXXV—XXXVII. okm.

³⁴⁹ *Lettere* I. köt. (Scr. d'It.) 352.

pedig ez követeket ridegen elutasítja, egy március 25-re összehívott népgyűlés egyértelműleg az ellenállás mellett dönt és a háború vezetésére a priorok mellé huszonöttagú tanácsot választ. Négy nappal később közfelkelést hirdetnek és a perugiai nép két küldöttje érkezik Velencébe, hogy ott a signoria engedelmével fegyvereket szerezzen be a polgárság számára. A priorok ez alkalommal emlékeztek arra, mily ragaszkodással beszélt Aretino Perugiában töltött ifjúságáról s ottani barátait mily készségesen szokta támogatni. Hozzá fordul hát segítségért a velencei fegyverbeszerzés dolgában.³⁵⁰ S ő felel április 25-én a prioroknak. Megdicséri a „felséges nép férfias tüzét” s kiemeli, hogy „nagyobb jelentőséggel bír Perugia számára, hogy megkísérli ledobni a papok irgalmatlansága által nyakába tett igát, mint amilyen Róma számára volt a tirannizmus kiűrtása, mit a királyok kegyetlensége hozott rá”. Örül, hogy a perugiaiak megmutatták „a szabadság arcát”, igazságosnak nevezi a „felháborodást, mi fegyvert adott kezeikbe”, hogy megvédjék azt a kevés kenyeret, mi alig elég arra, hogy kielégítse az ő és fiaik éhségét.” Egyetértésre, összefogásra inti a népet, minek jó előjelét látja abban, hogy a száműzött Baglioni-kat visszahívták.³⁵¹

De épp ez utóbbi lépés lett a perugiaiak veszte. Ridolfo Baglioni, annak a Malatestának a fia, aki tíz évvel korábban oly rútul elárulta a firenzei köztársaság szabadságának az ügyét, május 16-án megjelenik 2000 zsoldossal a városban, hogy azt megvédje a 3000 főből álló spanyol haddal szemben, mely a pápa fiának, Luigi Farnesének vezetése mellett Folignonál táborozik. A zsoldosok ellátására a pénz kevésnek bizonyul, a városban éhínség fenyeget, a pápai katonaság rabolja-pusztítja a környéket. Erre Baglioni jún. 5-én szabad elvonulás ellenében III. Pál bosszújának áldozatául dobja a várost.³⁵² S hogy apa és fiú kettős árulása milyen keserűséget váltott ki Aretinoban, annak ékes tanúságai azok a maró satírikus szavak, miket a firenzei és perugiai szabadság két hőhérának „Pasquino próféta” szentelt 1543-as gúnyíratában.³⁵³ Mikor Lorenzino Medici megöli Firenzében Alessandro fejedelmet, felháborodik, hogy utána megszökött, ahelyett, hogy „levágta volna fejét és vele elsietett volna a haza közös szabadsága hő szerelmeseinek a házába.”³⁵⁴ A népet kellett volna hogy fellájítsa a zsarnokság ellen. Alfieriig nem hallunk többé ily szabad hangot az olasz irodalomban. Aretino szabadságfogalma az egyéni élet szabadságának védelmén kívül politikai jegyeket is tartalmaz, természetesen a kor határain belül.³⁵⁵ De ha vallásos műveiben is megjegyzi Herodesről, hogy „az uralkodási vágy hajtotta, mely régi szokás szerint a királyok lelkét állandóan bántja és kínozza”,

³⁵⁰ Lettere a P. Aretino II. 2. köt. 161—163.

³⁵¹ 1540 ápr. 25. Lettere II. köt. (Scr. d'It.) 249—51.

³⁵² La guerra del sale, o racconto della guerra sostenuta dai Perugini contro Paolo III. nel 1540, proposto e pubblicato, per cura di F. Bonaini, con annotazioni del medesimo, di A. Fabretti e di F. Polidori. Archivio storico Italiano. Ser. I. tom. XVI. parte 2. (1851) 405—476. II. és Documenti (23—630.) Girolamo Froliere emlékirata ugyan igyekszik menteni Ridolfo Baglioni-t, de Cosimo firenzei herceg, kinek szolgálatában állt a condottiere zsoldosaival, jún. 13-i levelében világosan megmondja: „Ha Ridolfo úr nincs ott a városban, nevezetes ügy kerekedik a dologból... Öszentségének nagy kárára.” (Docum. 629. l.) Mint ismeretes, a pápai megtorlás híres költői ábrázolását adta Carducci a „Canto dell'amore”-ban.

³⁵³ G. Sanesi, Un libello, id. cikk. G. St. Lett. It. XXVI. köt. 189—194.

³⁵⁴ Lettere, III. köt. 79. v.

³⁵⁵ Pietro Strozzi kapitánynak 1542 márc. 10-én (Lettere II. köt. 252. v.): „A száműzetés, mit a haza szabadságának megvédeése gyümölcsöz, méltóbb birodalom, mint a kényuralom, mi amazt igába hajtja.” Másutt emlegeti a Brutusokat és Catokat, akik Róma polgári erényeinek nagy képviselői voltak (uo. 256. v.).

vagy Pilátusról, hogy „jobban félt (a zsidók) dühétől, mint ahogyan a zsarnok fél az összeesküvőktől”, ennek konkrét jelentősége van. A salernói herceget azért dicséri, hogy két bársonyba öltöztetett zenekart tart fenn, holott „a manapság uralkodó fejedelmek nem igen szokták népeik lelkét vidám látványosságokkal megnyugtatni, sőt minden igyekezetükkel azon vannak, hogy zaklatások kegyetlenségével ingereljék őket!”³⁵⁶

Aretinonak a fejedelmektől húzott állandó és időközi jövedelmek adják meg a gazdasági alapot írói működéséhez. Ezzel hatalmas lépést tesz az egy fejedelmet szolgáló Ariosto-típusú udvari költő sorsától, melynek még Torquato Tasso is áldozatul esett, a későbbi kor írójának szabad életstílusa felé. Felmerült kezdetben az a gondolat benne, hogy teljesen függetleníti írói művészetét a fejedelmektől. Mikor pápa és császár megtagadják 1529-ben a Gonzagák dícséretére írt Marfisa kiadásához annak a kiváltságnak engedélyezését, mely a fennhatóságuk alatt lévő területeken megtiltja az utánnyomást, haraggal fogadkozik, majd megmutatja, hogy „a szellemi munka termékei nincsenek alárendelve a fejedelmek kegyeinek.”³⁵⁷

Hamarosan meg kell azonban győződnie ily függetlenedés lehetetlen voltáról. Szerződésre lép egy Francesco Marcolino nevű velencei nyomdással. Ezentúl neki adja át kiadandó munkáit s a fejedelmeken söpri be értük a honoráriumot, ami átmeneti állapot megtalálását jelenti a régi és új írói megélhetés között. Egy fejlettebb megoldást eleve is elutasít. „Azt hogy az ember képzeletének szüleményeit maga költségén nyomtassa ki és maga árúítsa, — írja kiadójának — olyannak tartom, mintha valaki saját húsát emésztené fel darabonként. Az pedig, aki esténként maga megy a könyvesboltba, hogy a napi eladás keresetét besöpörje, szerintem közel áll ama uzsorás természetéhez, aki lefekvés előtt kiüríti felesége pénztárcáját. Isten segítségével azt akarom, hogy a fejedelmek előzenysége fizesse meg írásom fáradozását, nem pedig a vevő nyomorúsága, mert inkább elviselem a nélkülözést, semmint megsértsem írói tehetségemet azzal, hogy gépiessé teszem a szabad művészeteket. Hiszen világos, hogy műveik árúbabocsátói saját gyalázatuk hordáraivá és vendéglőseivé lesznek. Ám tanulja meg a kereskedő mesterséget, aki a haszon előnyét keresi, de tegye le a poéta nevet, ha a könyvtáros szerepét gyakorolja.”³⁵⁸ Néhány nappal később azonban figyelmeztet, hogy az általa követett út nem járható mindenkinek, mert — mondja — „olyan időket élünk, mikor a nyomdászok nem fogadják el akárki munkáját ajándékba, s aki nem fizeti meg őket szájuk íze szerint, nem talál jó kiszolgálásra”.³⁵⁹ A fejedelmi szolgaság rabigája és az egyéni tőkés vállalkozás kockázata közt ezt a félig feudális, félig polgári kiadási módot választja Aretino átmeneti életstílusául. Üzembren tartását prózai levelein kívül elősegítik verses episztolái, tercínás „capitolói” is, melyeket 1539 táján I. Ferenchez, Cosimo firenzei, Ferrante salernói, Ferdinando Gonzaga mantuai hercegekhez intéz s melyek népies hangú szatírájának, szóképző fantáziájának legkiforrottabb és formailag legtökéletesebb alakját nyújtják. Méltán helyezi épp ezeknek szellemesen tréfálkozó modorát szembe a Berni burleszk költeményeinek léha és üres

³⁵⁶ L'Umanità di Cristo, i. kiad. 48—49., 181. — Lettere II. köt. 223., 255.

³⁵⁷ A. Luzio, P. Aretino nei primi anni, i. m. 86—87. XXV. okm.

³⁵⁸ 1537 jún. 22-i levél, mellyel Leveleinek I. kötetét küldi nyomásra. A nagy könyvsiker hasznát így Marcolini fölözte le. Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 181—182.

³⁵⁹ 1537 júl. 7. Giovanni Pollestrának. Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 196.

frivolitásával.³⁶⁰ A francia királyhoz írja a híressé vált pénzkérő sorokat, hozzá intézett *Capitolo*-jának végén:

Soraimat zárom. Éljen egészségben!
Kelt: Velence, december sokadikja,
harminckilencben, nem szomjan, csak étlen —
kinél kész már a nyugta

Aretino.³⁶¹

Az Aretino leveleiben található intim vallomások szolgáltak sok esetben ellene való támadások kiindulópontjául. Életében főleg három író-ellensége volt. A legrégibb, Francesco Berni, akit nemcsak az állította vele szembe, hogy Gibertinek volt Rómában a titkára, hanem az is, hogy Berni a maga burleszk-költői dicsőségét féltette tőle. Aretinonak Rómából történt távozása után VI. Adorján, majd VII. Kelemen ellen Aretino stílusában írott pasquináttal kelt vele versenyre s igyekezett szerepkörét átvenni.³⁶² Ismertettük szonettjét Aretino ellen a Sacco di Roma után s annak piszkolódó rágalmait az ellenfél két hűgáról. De már az az 1538 augusztus 18-án megjelent első, hazugságokkal teli dialógusban írott életrajz, melynek egyik beszélgetője Berni, s melyet Lasca az ő művei közt adott ki, tévesen került számlájára. Ennek a „Pseudo-Berni-életrajz”-ként emlegetett pamflettnak a szerzője legnagyobb valószínűség szerint³⁶³ bizonyos Fortunio Spira, Aretino egyik velencei cimborája volt. Bizonyos, hogy Berni a Boiardo *Orlando innamorato*ja népi stílusban végzett átköltésének kitéréseiben is akarta támadni Aretinot, de ez Velencében és Milánóban megakadályozta a mű kiadását. Berni halála után a kiadónál e betétek törlésével jelenhetett csak meg a lovageposz-átdolgozás, melybe a költő beleszötte a maga önéletrajzát, sok politikai és társadalmi kritikát tartalmazó stanzával is gyarapítva az eredetit.³⁶⁴

Az 1538-i Aretino-életrajz azt állította, hogy adatait Niccolò Francotól, a velencei mester titkárától kapta. Ezt a szegény beneventoi ifjút Aretino a nyomorból emelte ki s latin tudását valószínűleg az utóbb írott vallásos munkái — a *Genesis*, *Mária és Aquinoi Tamás élete* — anyaggyűjtésénél vette igénybe. Aretino annyira megszerette, hogy hozzá írta azt a levelét, melyben esztétikai nézeteit legrészletesebben fejtette ki, s melyet később utolsó, hozzá mindig hű

³⁶⁰ Francesco Calvonak 1540 febr. 16. Lettere II. köt. 121 v. A. Capitolokat maga adta ki 1539-ben. Csak egy, az Albicante-hoz írott tartalmaz irodalmi kritikát. L. Poesie I. köt., i. kiadás.

³⁶¹ *Rónai M. A.* fordítása. Világirodalmi antológia II. köt. (Budapest é. n.) 385.

³⁶² Opere burlesche, i. m. I. köt. 76—82., 117—118. — Berni, Opere, i. kiad. 138—144., 190.

³⁶³ Enrico Sicardi, L'autore dell'antica „Vita di Pietro Aretino”. G. St. Lett. It. XXXI köt. (1898) 169. — G. St. Lett. It. I. köt. 334. l. 3. jegyz.; IV. köt. 363. 3. jegyz. — Gaspary i. m. II. 2. köt. 125., 306. — A. Luzio, L'Aretino e il Franco i. cikk 247., 249. — Mazzuchelli, i. m. 29.

³⁶⁴ Berni, Orlando innamorato. Milano 1877. III. könyv. VII. é. 36—56 str.; V. é. 2. str.; I. knyv. XX. é. 2. str.; II. könyv. III. é. 26. str. — Aretino levele F. Calvohoz 1540 febr. 15. Berni Orlandojának a közbeékelt rágalmak nélkül való kiadásáról Lettere (Scr. d'It.) II. köt. 214—15. — A vitáról l. Bertani, i. m. 87—88. Gaspary i. m. II. 2. köt. 125. — Salza, i. cikk G. St. Lett. It. XLIII. köt. 108. Berni már 1531-ben kapott a velencei tanácstól privilegiumot a nyomásra, de Aretino ellenállása miatt a mű csak 1541-ben jelenhetett meg.

titkárához, Lodovico Dolcehez címzett át.³⁶⁵ Levelei I. kötetének szerkesztői gyakorlatát azonban Franco arra használta fel, hogy maga is titokban politikai leveleket kezdjen gyártani fejedelmekhez, melyeket elvont allegoriákhoz — az Irigységhez, a Hírnévhez — intézettekkel együtt *Pistole vulgari* címen 1538 novemberében kiadott. Aretino elbocsátja szolgálatából, mire ő piszkolódó támadásokkal halmozza el, többek közt azzal is vádolva, hogy Aretino munkáiban az ő tollával ékeskedett.³⁶⁶

Harmadik író-ellenfele, a firenzei származású Francesco Doni is legközelebbi barátaihoz és tanítványaihoz tartozott hosszú ideig Velencében. A városi iparos és plebejus rétegek életének, gondolatainak, érzéseinek megszólaltatója ő is, mivel mesterénél is nagyobb kedveltségre és olvasottságra tett szert. „I marmi” című főmunkájában (1553) a firenzei dóm előtti márványlépcsőkön beszélgetnek a legkülönbözőbb társadalmi osztályokhoz tartozó emberek a legkülönbözőbb témákról, s mesélnek novellákat Aretino Ragionamenti-jának stílusában. Firenzei és látogatóban ott járó velencei akademikusok vegyülnek el olyan folyton jövő-menő társaságban, melyben fel-feltűnnek Scalandrone, a borotvaélesztő, Nuto halász, Varlungo cipész, Gozzo kocsmáros, Francesco sintér, Filippo kádár, Galloria hentes, a patikus Biagio Pesci, egy vándorlegény stb. Később megszólalnak benne Firenze híres márványszobrai, Donatello Szent György-e, Michelangelo Aurorája is.³⁶⁷ Doni csak Aretino halálának évében, 1556-ban kerül vele ellentétbe, valószínűleg azért, mert ekkor Guidolaldo urbinói herceg szolgálatába szegődött, mit a velencei mester rossz néven vett, mert általa voltaképp őt szorította ki egyik leghívebb mecenásának kegyeiből.³⁶⁸ Aretino három támadója közül ő volt a legkegyetlenebb és legveszedelmesebb, mert abban az időben igen veszélyes eretnység vádját kovácsolta ellene, sőt azt állította, maga ő az Antikrisztus. Hiszen — mint Aretino egyik általunk már említett levelében írja — hálószobájában mutogat vendégeinek egy olyan képet, melyen anyja mint szűz Mária van ábrázolva. Magát tehát szűz Mária fiának vallja, azaz Antikrisztus.³⁶⁹ Aretino az ilyen vádakra rendszerint fölényesen felel: „Örülök, hogy a hitvány emberek gáncsolnak, mert ha dicsérnének, úgy tetszenék, mintha hasonló volnék hozzájuk.”³⁷⁰

³⁶⁵ 1537 jún. 25. Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 185—188. Dícsérete vo. 179., 339., 345. 348—49. — Szidalmak Franco ellen vo. II. köt. 176—181.; Lettere III. köt. 242. v. — 243. V. 275.

³⁶⁶ Kezdi az 1539-ben megjelent „Dialoghi piacevoli”-ban, folytatja 1541-ben a „Delle rime di Nicolò Franco contro P. Aretino e de la Priapea del medesimo” Peking nel secolo XVIII. c. munkában, melynek egyedül fennmaradt 1548-i kiadása már 495 szonettet tartalmaz. A pápaság ellen való támadásai miatt 1559-ben hét hónapi fogságot szenved Rómában. Újabb pasquinátái, melyek durván ócsárolják a tridenti zsinatot, 1570-ben ugyanott akasztófára juttatták. A palermói Paolo Caggio Velencében, 1553-ban megjelent dialógusaiban Aretino pártját fogja és megemlíti, hogy a közvélemény elítéli Aretino volt tanítványának eljárását. Egy Velencében készült szonett Aretino és Franco szellemeinek beszélgetésén keresztül fejezi ki a közvélemény örömet Franco halála fölött. Franco válasza itt is felette durvák. L. Bertani i. m. 156—173.; Mazzuchelli i. m. 402—404.; A. Luzio, Aretino e il Franco, i. cikk G. St. Lett. It. XXIX. — A Parnaso Italiano XXV. köt.-ben (Marittimi e pedanteschi, i. m. 200—208.) olvasható szonettjei szürkék és tehetségtelenek.

³⁶⁷ A. F. Doni, I Marmi i. m. Róla l. Ezio Chiòrboli, A. F. Doni. Nuova Antologia, 1928 (VII. ser. 259 vol.) 43—48.

³⁶⁸ Gaspary i. m. II. 2. köt. 125.

³⁶⁹ Terremoto del Doni con la rovina di un gran colosso bestiale, anticristo della nostra età (1556). Ez a polemikus mű Aretinohoz és az őt pártoló fejedelmekhez intézett levelek alakjában van írva. — Mazzuchelli i. m. 178—180. Bertani i. m. 228—233., 242.

³⁷⁰ Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 151.

Aretino leveleiből vették a Giberti szakácsnéja iránti szerelmet, mellyel a féltékeny vetélytárs gyilkos merényletét hívta volna ki maga ellen, de főleg azt a rágalmat, melyet halálának körülményeiről költöttek ellenségei. Egyik igen színes levelében ugyanis Aretino leírja, hogy székében hátradőlve szokott szívből kacagni, ha valami mulattatót lát vagy hall.³⁷¹ Ehhez találták ki, hogy két nővérének az arezzoi bordélyban viselt dolgai fakasztották az utolsó vészes kacajra, melyben felborult székével és szörnyet halt, ahogyan ezt Anselm Feuerbach, a híres festő egy ifjúkori képén a gazdagon terített asztal, lantot pengető férfi és ragyogó nő díszletei közt ábrázolta.³⁷²

14. Esztétikai nézetei

Az irodalomtörténész szempontjából azonban Aretinonak ama levelei a legérdekesebbek, melyekben írói módszerei és esztétikai nézetei tükröződnek. Már maga az a tény is, hogy episztoláriuma tele van művészi önvallomásokkal, egyéb íróitársainál hiányzó igényességet jelent művészi eszközeinek tudatosítására.³⁷³

Állásfoglalásának van negatív és pozitív oldala. Az elsőnek legfontosabb eleme az, hogy magát szereti egyszerű, tudatlan, tanulatlan embernek beállítani, mint aki gyerekkorától legfőljebb az olvasnitudás képességét és az Ancroia-típusú népi lovaghistóriák kedvelését hozta magával.³⁷⁴ Azzal toldja meg rendszeren ezt, hogy szobájában nincs egyetlen könyv sem. Tenta az írói működésének egyedüli forrása, toll-az egyedüli eszköze. Különösen kiélezi tagadó magatartását a humanizmusnak tudós antik-utánzása és a petrarchistáknak a trecento avult kifejezőkészségét imádó nyelvezete ellen. A ciceronizmus pedáns túlhajtásait látta maga körül burjánzani X. Leo Rómájában. A Pertarca-divat a nagy költő canzonierejének számos kiadásában, a rá vonatkozó magyarázatok elsokasodásában, a Petrarcat másoló Bembo utánzásában nyilvánul meg. Egész Itáliát és Velencét is elárasztotta ez a divat.³⁷⁵ Aretino, mint régibb híres képviselőit, ifjú korának példányképeit Tibaldot és Serafinot említi.³⁷⁶ A petrarchizmus és pedáns költészet ellen azonban már fellépett a század elején az erős ellenhatás,³⁷⁷ melynek Berni, Lasca, a novella és a népi vígjáték művelői a főképviselői.

Aretino levelei, de irodalmi munkái is, tele vannak minden passatizmusnak — antik vagy olasz irodalmi minták másolásának — gúnyolásával és taga-

³⁷¹ 1537 nov. 27. Uo. 292—93.

³⁷² Hiteles adatok bizonyítják, hogy „villámszerű” szívszélhűdés volt halálának az oka. L. Bertani i. m. 233—238., *Sinigaglia* i. m. 337—339. — A. Feuerbach képéről (1854) *A. Semerai* i. m. 9.

³⁷³ Berni levelei ilyen szempontból sivarak (id. Camerini-kiad. 277—336.). — Csak Doni-nál találunk egészen Aretino elveit követő esztétikai fejtegetéseket. A Marmi-ban pl. ezt mondja a nyelvkérdésről: „Miért szégyelné az ember magát, hogy vidékének tájnyelvén beszél? Ruzzante számomra felér Platóval . . . Aki nem akar vagy nem tud szépen írni firenzei nyelven, jobban teszi, ha a magáén helyesen, mint ha a másén rosszul ír.” (i. kiad. I. köt. 96.)

³⁷⁴ A Rinaldo által megölt Mambrino hűgának, Ancroia királynőnek hőstetteit a Ragionamenti-ben (i. kiad. 136.) említi. Ellenségei ebből azt az életrajzi adatot koholták, hogy — mikor e népkönyvet Danteval és Vergiliussal együtt tették elébe — a gyermekifjú azonban az Ancroia után kapott (uo. 217. jegyz.).

³⁷⁵ L. a *Lirici veneziani del secolo XVI.* kötet (Parnaso Italiano XXII. köt. Venezia 1788.) sivár petrarchizmusát.

³⁷⁶ 1550 júl. Lettere V. köt. 284. v. — *Gaspari* i. m. I. 2. köt. 306. *Gnoli*, La Roma di Leone X. i. m. 142. *Gregorovius*, Borgia Lucretia. i. m. 157.

³⁷⁷ A részletekre vonatkozóan l. *A. Graf*, Petrarchismo e antipetrarchismo és I Pedanti c. fejezeteit az *Attraverso il cinquecento* c. i. kötet 3—86., 171—213. ll.-in.

dásával. Nevet azokon, akik annál nagyobb írónak képzelik magukat, minél több könyvet olvastak el; kacag az öntelt költőn, aki „képzelt hírének pofáját szépítgeti”, s más se tud, mint Homerost meg Vergiliust kizsákmányolni. Megjegyzi, hogy a korabeli építészet díszítőelemeivel egy ízlés méhében születtek „a modern poéták antik cicomái”³⁷⁸ s a pedánsok fogalomkörének kitégítésével nekik tulajdonít minden bajt erkölcsi és politikai téren is. Ők találták fel az irigységet, „a pedantéria mérgezte meg Ippolito Medicit, a pedantéria gyilkolta meg Alessandro Medici herceget, a pedantéria juttatta börtönbe Ravenna bíborosát s ami még súlyosabb, az okozta a főpedáns Luther szája által az eretnekséget hitünk ellen.”³⁷⁹

Aretino kijelentéseit a maga tudatlanságáról, tudomány- és irodalmi hagyomány-ellenességéről azonban nem szabad egészen szószerint vennünk. Habár parodisztikus beállításban, de szinte szóról szóra követi az Aeneist a Ragionamentinek már említett novellájában.³⁸⁰ Mitológiai és antik költőtől vett hasonlatok nem hiányoznak még a „Beszélő játékkártyák”-ban sem.³⁸¹ Említi Diogenest, Horatiust, Catullust, Ovidiust.³⁸² Aristoteles és Plato képét küldi I. Ferenc királynak,³⁸³ s a neoplatonizmusban megújuló filozófiájukról utolsó vígjátéka épp oly tájékozottságot mutat, ahogyan másutt igen „megemésztett” nyelvi reminiscenciák, Dante, Ariosto, Pulci jó ismeretéről tanúskodnak.³⁸⁴ Az az állítás is nyilvánvaló túlzás, hogy könyvek egyáltalán nem voltak találhatók házában. Hiszen levelezése bizonyítja, hogy minden oldalról kapta őket tiszteletpéldányként és a maga által szétküldött könyvek viszonzásaként. Itt Alemanninak ír egy Vergilius-fordításról, amott a Georgicával kapcsolatban megjegyzi, hogy írója paraszt volt ám, s nemesember-fordítója talán nem alkalmas tolmácsolására; másutt Xenophon- és Thukidides-fordítást dicsér. Doni fordításában Tremegistost olvassa, ismeri Cicero *De oratore*-ját.³⁸⁵ Olvas Poétikát, Vitruviust olaszul. Gratulál Paulus Ioviusnak történeti munkája megjelenéséhez és Lodovico Foglianot arra inti, hogy Aristoteles-fordításában a beszélt nyelvhez ragaszkodjék.³⁸⁶ Kap spanyol leveleket és felel rájuk.³⁸⁷ Franciául is ért. Műveletlenséget tehát „cum grano salis” kell vennünk.

Az irodalmi hagyománnyal szemben való újító álláspontja sem merev sematikus. Gondolt arra, hogy „modernizálja” úgy a lovageposzt, mint a petrarchista canzoniereket. Utóbbira az Angela Sirenához írott platonista stanzákban tett próbát, melyeket Izabella császárnénak ajánlt, s melyet Bembo, Veronica Gambara nagy ünnepléssel fogadtak. Szokatlanul hosszú ideig, hat hónapig izzadt a rövid, 60 strófás költeményen,³⁸⁸ de hatásával és főleg a belőle eredő haszonnal nem volt megelégedve. Pár hónappal később panaszodik: „Minek

³⁷⁸ Lettere V. köt. 33., 296 v., 298., 299. III. 157. v.; IV. 251.

³⁷⁹ Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 246. l. és főleg 1537 aug. 29-i levele Ravenna bíborosához, uo. 216—17. A Carte Parlanti-ban sűrűn olvasható kitérés ellenük. I. kiad. 19., 38., 182. stb.

³⁸⁰ II. r. 2. nap. I. kiad. 243. kk.

³⁸¹ Pl. i. kiad. 54.

³⁸² Lettere, IV. köt. 227. v., V. 262., III. 182. v., 307.

³⁸³ Lettere II. köt. (Scr. d'It.) 140.

³⁸⁴ L. *Eugenio Camerino* összevetéseit Aretino vígjátékainak általa gondozott i. kiadásában.

³⁸⁵ Lettere II. köt. 278. v.; III. 189. v., 324.; V. 6.; VI. 218. v., stb.

³⁸⁶ Uo. I. köt. (Scr. d'It.) 100—101., 204—205., 317.; II. köt. (uo.) 48.

³⁸⁷ Lettere a P. Aretino I. 2. köt. 221—228.; II. 2. köt. 391. — Lettere IV. köt. 168. v.

³⁸⁸ 1537 máj. 12., 15., jún. 24., okt. 21. Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 148—149., 150., 185., 253. — Kiadva: *M. Fabi*, Opere di P. Aretino i. m. 387—402. Első kiadása Venezia Marcolini, 1537. — *Bertani* i. m. 261. kk. II., 91. l. jegyz.

énekeljen a költő, mikor más nem akar muzsikálni!”³⁸⁹ Bembonak tisztelője, sőt megvédi kéziratban maradt s elveszett szonettjeivel egy Broccardi nevű fiatal költő támadásával szemben.³⁹⁰ A sienai, páduai, firenzei akadémiák tagságát sem utasítja vissza.³⁹¹ Ha Luigi Alamannitól levelet kap, ismerősei házába gyűlnek, hogy azt lássák és olvassák; Sperone Speroninak a *Szereléről* írott dialógusát is egy kis műértő társaság előtt mutatják be nála.³⁹² Állásfoglalása a népi valóságábrázolásmód mellett nem tette merevvé a saját kora irodalmának képviselőivel s irányjaival szemben.

A maga korát szépnek, fényesnek, dicsőítésre méltónak látja, nem alábbvalónak az antik görögökénél és rómaiakénál.³⁹³ Ezzel már át is siklottunk esztétikája pozitív oldalának tárgyalására. Öntudatos modernizmusában Aretino egybefoglalja — mint később Rimaynk Balassi-előszavában — a renaissance minden művészi megnyilatkozását. Valamennyiük életábrázolásának közös forrása az intuíció. Különösen festészet és költészet közt érez szoros rokonságot s nem tud elképzelni nagy festőt kiváló költői fantázia, de kiváló költőt sem az élet festői meglátásának képessége nélkül. „A festő néma poéta és a poéta beszélő festő,” mondja Lodovico Dolce beszélgetéseiben.³⁹⁴ Ezért helytelen illetéktelen beavatkozásnak magyarázni Michelangelohoz 1537 szept. 16-án írt levélét, melyben elmondja, hogyan képzei ő el az Utolsó ítéletet, melynek megfestésére Michelangelo vállalkozott.³⁹⁵ Pár hónappal korábban maga is tervezett egy ilyen művet: „Az ítélet napjának retteneteit akarom megmutatni írásomban. Mikor el fogom pusztítani szavakkal ezt a világnak nevezett gépezetet, az eget, csillagokat, holdat és napot, nagyobb félelmet fogok kelteni, mint amilyen nagy most látásuk csodálata.”³⁹⁶ Leonardo da Vincinek a világ pusztulását ábrázoló rajzaira emlékeztetnek e szavak: „Látom a rémületet az élők arcában — írja Michelangelonak —. Látom, hogy a Nap, a Hold és a csillagok már-már kialvóban vannak. Látom, hogy a tűz, a levegő, a föld és a víz már-már kilhelik lelküket. Látom félrevonultan a megdőbbsent természetet, amint meddőn s elvényülten magába roskad. Látom a kiaszott, reszkető időt, mely önmaga végére érkezvén száraz facsonkon ül...”³⁹⁷

Közvetlen ihlet minden művészi alkotástitka: „Aköltészetet a Természet szégye teremti vígkedvében, s az saját *ellenállhatatlan* ihletünkben rejlik, melynek híján a költői ének olyan mint a csörgődob csörgő és a harangláb harang nélkül. Azért annak költészete, aki nem hozta magával születésében a tehetséget, csak olyan mint a hideg, élvezhetetlen étel.”³⁹⁸

Az írói és művészi eredetiség e hitvallását, mely szöges ellentétben áll a humanizmus utánzás-elvével, hirdeti nagy hévvel leveleiben, főleg a fiatal írók felé,³⁹⁹ akik bőven ontják feléje leveleik megszólításában a *divinissimo, unico, „più che padre”*, „a világ páratlan lángelméje”, „a kereszténység legnagyobb

³⁸⁹ 1537 dec. 5. — *Antoniate* i. m. 104.

³⁹⁰ *Lettere* I. köt. (Scr. d'It.) 113., 280., 342.; II. köt. (uo.) 86 — Bertani, 93—96.

³⁹¹ *Lettere* III. köt. 92. l. — Bertani, i. m. 203.

³⁹² *Lettere* I. köt. (Scr. d'It.) 224—25., 165.

³⁹³ Uo. 315. — Carte Parlanti 41.

³⁹⁴ L'Aretino ovvero dialogo della pittura di Lodovico Dolce, con l'aggiunta delle lettere del Tiziano a vari e dell'Aretino a lui. Biblioteca rara X. köt. Milano, 1863. 6., 9.

³⁹⁵ *Lettere* I. köt. (Scr. d'It.) 229—232.

³⁹⁶ 1537 jún. 26. az urbinói hercegnek. *Lettere* I. köt. (Scr. d'It.) 188—189.

³⁹⁷ *Lettere* I. köt. (Scr. d'It.) 229—232.

³⁹⁸ 1537. jún. 25. Niccolò Francohoz. Uo. 187.

³⁹⁹ 1548 máj. F. Sansovinsonak. *Lettere* IV. köt. 203.

írója” dícséreteket.⁴⁰⁰ Szonettekben ünneplik, védelmére kelnek, kiállnak érte. Van, aki gyilkolni kész érte.⁴⁰¹ Ő pedig bátorít, tanácsol, felfedez, irányít, buzdít.⁴⁰² Valóságos iskola keletkezik körülötte. Girolamo Parabosco, a Sz. Márk-templom fiatal organistája (sz. 1524) novellagyűjteményének középpontjába helyezi alakját, Lodovico Dolce esztétikai elveit összegezi egy *Dialógusában*.⁴⁰³ Könyveket ajánlanak neki, javítása alá bocsátanak műveket.⁴⁰⁴ Egy fiatal professzor Páduában tekintélyként idézi.⁴⁰⁵ „Aki nem látja Aretino nagyságát és nem hallja nevének trombitáját — írja egyik rajongója — nem látja és nem hallja sem a Nap fényességét, sem az Ég villámlásának dörgését.”⁴⁰⁶

A valóság intuitív ábrázolása alatt Aretino nem fényképszerű másolást ért. Azt akarja, hogy az író tollában ott legyen a dolgok értelme, ahogyan az ott van Tizian ecsetjében.⁴⁰⁷ Úgy mint festő-barátja, egy új természetet fedezzen fel,⁴⁰⁸ s — mint Michelangelo — „olyan próbára tegye a természetet és művészetet, hogy azok ne tudják, mik ők, mester-e vagy tanítvány.” Az így felfogott tipikus ábrázolásban is főleg a valóságot szatirikusan torzító számára a legértékesebb. Részletek naturalisztikus másolásánál nagyobb művészet egy-egy fíntor tipikus megrögzítése: „Hogy az ember jó festő legyen, nem elég ahhoz, hogy hűen tudjon visszaadni egy bársonyt, egy őv csattját! A torz arcokon van a hangsúly — mondta Giovanni da Udine némelyeknek, akik megcsodálták az általa a Leo-pápa loggiájában és Kelemen pápa szőleijében festett csodálatos indadíszeket.”⁴⁰⁹ S minél sokoldalúbb és változatosabb az élet tipikus ábrázolása, annál kiválóbb a művész. Ezért helyezi Aretino az élet legkülönbözőbb megnyilatkozási formáit a maguk jelleme szerint ábrázoló Ráfáelt Michelangelo fölé, aki mindenben csak az élet heroikus oldalát látja.⁴¹⁰ Ezért tartja a maga kora legnagyobb festőjének Tiziánt. Leveleinek számtalan fejtegetése a művészetekről általában — melyek írójukat az első elvszerű műbírálóvá avatják⁴¹¹ — érvénnyel bír irodalomfelfogására is.

A „néhány ív papír és egy üveg tenta”⁴¹² elmélet, mit oly szívesen szokott hangoztatni, általános művészetfelfogásában nyeri el a kellő ellensúlyozást, mikor az intuitív első fogalmazást követő művészi kidolgozás szükségéről szól és a kettő együttlétét Tintoretto-ban dícséri.⁴¹³ A Castiglione *Cortegiano*-ja által annyira dícsért mesterkéletlen könnyedség, a „sprezzatura” nem egyéb, mint

⁴⁰⁰ Pl. Lettere a P. Aretino I. 2. köt. 49., 67., 135.; II. 1. köt. 30., 63., 202., 269.

⁴⁰¹ L. Albertihez írott levél. Lettere, IV. köt. 218.

⁴⁰² Lettere V. köt. 150. v., II. 183. v. III. 310. — Lettere a P. Aretino II. 1. köt. 299.

⁴⁰³ G. Parabosco, I diporti. L. Flamini i. m. 356.

⁴⁰⁴ L. jegyzéküket Mazzuchelli i. m. 112—114.

⁴⁰⁵ Lettere II. köt. (Scr. d'It.) 106—107.

⁴⁰⁶ Lettere a P. Aretino IV. köt. 346.

⁴⁰⁷ Lettere VI. köt. 203. v. 204.

⁴⁰⁸ Id. Petrocchi i. m. 116.

⁴⁰⁹ 1537 jún. 25. N. Francohoz. Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 185—187.

⁴¹⁰ L. Dolce, i. m. 6., 29., 47., 49., 55.

⁴¹¹ Eugène Müntz, Histoire de l'art pendant la renaissance. III. köt. Italie, la fin de la renaissance. Paris, 1895. 83., 129., 174. — A Tizian által neki küldött Krisztus-kép leírása: Lettere IV. köt. 134. v. — Sansovino kéri ítéletét a Leonardo da Vincinél is felmerülő vitában, melyik művészet az előkelőbb, a festészet avagy a szobrászat? Aretino válaszában az eféle viták meddő voltát hangsúlyozza. Lettere VI. köt. 184. v.

⁴¹² Lettere II. 213. Giuliano Salviatinak, 1541 júl. 6.

⁴¹³ „... beato il nome vostro, se riducete la *prestezza* del fatto in la *pazienza* del fare.” Gaspari i. m. II. 2. köt. 121.

„a műgond elrejtésének a művészete.”⁴¹⁴ Büszke, hogy maga milyen gyorsan dolgozik. Nem felejtí el leveleiben feljegyezni, hány nap alatt írta meg a *Ragionamenti*-t vagy egy-egy vígjátékát. De tisztában van e megélhetési szempontok által diktált sietség hátrányaival is: „Senki ne gondoljon olyan balgának, hogy nem ismerem alakjaim hibáit, melyeket gyöngye rajzkészséggel vázolok fel és elrontok a szénességével, miertis az árnyékolás művészete nálam hiányzik...”⁴¹⁵ Ehhez az önkritikára valló készséghez csatlakozik az őszinte, szókimondó bírálat jogosultságának hangoztatása s egyben az egyházi szempontú szerzetesi kritikának elutasítása.⁴¹⁶

Aretino életábrázolása sokoldalú. Helyet talál benne a társadalom minden osztálya a császártól, pápától, fejedelmektől a nemességen és polgárságon keresztül a népig, városi proletariátusig, a prostituáltak világáig. Témái is a vallásos és obszcén szélsőségesen ellentétes határai között mozognak. Az arisztokratikus humanista irodalom által dicsőített felsőbb társadalmi rétegek azonban a gúny és szatíra világában jelennek meg nála. Rokonszenve, teljesen a nép és a városi proletariátus felé fordul. Ezzel kapcsolatban Ruskin egy kései „groteszk és démoni renaissance”-ről, Ortolani egy az arisztokratikus renaissance-szal szembe helyezkedő „Sturm und Drang”-ról, más a modern bohém scapigliati-szellem első jelentkezéséről beszél.⁴¹⁷ A nép megbecsülésére mutatnak a műveibe iktatott népdalok, ráolvasások, babonák, varázslatok iránt való érdeklődése.⁴¹⁸ Velencében nagyra értékeli a nép nyelvén írott költeményeket, a népi énekesek művészetét: „lelki üdülésként nagyon dicsérem a velencei nyelven, — stílusban és modorban írott szonetteket, capitoloikat és strambottokat”. Haragszik önmagára, hogy 23 évi otthagása alatt nem gyűjtötte a népi énekesek, „buli”-k⁴¹⁹ mulatságos és ötletes dalait, s tizenöt esztendővel a *Ragionamenti* megjelenése után egy új, a velencei nép életét tükröző művet szeretne írni azok stílusában: „... ha birtokomban lenne a népi éneklés (bularia) tehetsége, ahogyan azt én értelmezem, nem tudnék annak ellentállni, hogy ne írjak egy új Nannát és új Pippát...”⁴²⁰ Egyik szolgálólányának eredeti mondásait szeretné összeszedve látni antik szentenciák gyűjteménye helyett.⁴²¹

⁴¹⁴ „A nemes, tudós, gyakorlati elme mindig ad-vesz, mindig játszik, mindig tanul, de tanítva, játszva, kereskedve, nem mutatja, hogy ad-vesz, játszik és tanul.” Carte Parlanti, i. kiad. 84. — L. Dolce i. m. 5.

⁴¹⁵ Lettere II. köt. (Scr. d'It.) 87.

⁴¹⁶ Albicante-hoz írott levél 1540 febr. vége (Lettere II. köt. Scr. d'It. 228—229.) és a szerzetesi kritika ellen írott sorok Lettere (uo.) I. köt. 267—68.

⁴¹⁷ L. Ortolani levélkiadásának előszavát XX—XXI. ll. — *De Sanctis* és nyomában E. Cione az erkölcsi önzés, G. Dublin a „jól élni akaró burzsoa” állásfoglalását látja csak benne. Hutton demokratának, Petrocchi a középosztály képviselőjének mondja (i. m. 42., 44., 90., 95—96.). A valóság az, hogy Aretino a nép, a dolgos iparosság és a városi proletariátus szemzögéből látja és ítéli meg a világot.

⁴¹⁸ A már jelzettekén kívül az Ipoerito III. fv. 10. jel.-ben Guardabasso, Liseo szolgálja énekel egy népi hangú dalocskát. A Zoppino-ban egy varázsszörny szerepel (id. kiad. 308.).

⁴¹⁹ *Giuseppe Boerio*, Dizionario del dialetto veneziano-ja (Venezia, 1856) szerint a „bulo” szó talán a német „Buhle”, áradozó szerelmes népi származéka.

⁴²⁰ 1549 november Venierinek. Lettere V. köt. 218. v. -219. — Úgy látszik, a tőle megszökött Lucietta egyik modell lett volna hozzá. Lettere IV. köt. 185. — Aretino még a következő műveket tervezte: „Un trattato della libertà e della servitù” (a *Ragionamenti* befejezéseként szereplő Coccio-levél említi. Id. kiad. 404—405.). 2. Egy nagyobb egyházellenes szatíra (Lettere a P. Aretino II. 2. köt. 227—228. ll.). 3. Egy komédia, melyben öt felvonáson keresztül egy egyedüli személy szerepel, és ami talán az udvari „burla” irodalmasítása lett volna (1537 dec. 17. Lettere I. köt. Scr. d'It. 369. l.). 4. Egy nagy legendárium (1551. Lettere VI. köt. 7—8.). 5. Egy tragédia Krisztus életéről (a Filosofo ajánlásában).

⁴²¹ 1548 máj. Lettere IV. köt. 236.

Ami a városi „canaille” és prostituáltak világa felé való vonzódását illet — miről szó esett már *Ragionamenti*-jével és a Zoppinival kapcsolatban — jellemét összehasonlították a *Volpone*-ével és művészetét, több joggal, a Ben Johnsonéval.⁴²² Azonban az Burchiello olasz hagyományához kapcsolódik a valóságban, „akinek a badarságait mindég fogják olvasni, mert mindég saját lisztjéből készített kenyeret evett.”⁴²³

Ahogy érzésmódja, a társadalomhoz és emberekhez való viszonyulása új s új felvillanásokat mutat az ő és követőinek gondolkodása is. „Annak, aki a dolgok természetét akarja megismerni, csak a kételkedés bizonyos” („essere solo il dubbio certo, a chi cerca di saper la natura delle cose”) halljuk a descartesi elv előlegezését egyik levelében.⁴²⁴ Doni ugyanekkor a galileoi világrendszert sejtje előre.⁴²⁵ Ahogy Aretino politikai érzéke a maga korában oly bonyolult helyzetben megtalálta előbb a francia, utóbb a császári hatalmi törekvések támogatásában azt az utat, melyen „szél irányában vitorlázhatott isten tetszése szerint,”⁴²⁶ úgy „korérzéke” a renaissance erkölcsi cinizmusától, mely divatját múlt becsületről és „képmutató barátsuhába rejtőzködő irtalmasságról”⁴²⁷ beszél és legfőljebb a kártyások betyárbecsületét ismeri el,⁴²⁸ utolsó műveiben áthajlik a tridenti zsinat felé mutató erkölcsi komolyodás életfelfogása felé. A személyi sértődöttség mellett ez íratja meg vele levelét Michelangelo Utolsó Ítéleté-nek renaissance meztelen alakoktól hemzsegő ábrázolása ellen, melyet erkölcstelenebbnek tart a maga *Ragionamenti*-jének leplezett meztelenségeinél. „Ha nem lenne kegyeletsértő a hasonlat, dicsérném önmagammat a Nannáról szóló értekezésben mutatott józanságomért, éberségem szerénységét összehasonlítva az ő (Michelangelo) tudásának nemtörődömségével. Én szemérmetlen és si kamlós tárgyról szólva, nemcsak vigyázatos és illendő szavakat használok, de kifogástalan és tiszta beszéddel élek, ő viszont oly magasztos történet ábrázolásában a szenteket minden tisztesség és az Angyalokat minden égi dísz hijján mutatja be.”⁴²⁹ Ismeretes, hogy IV. Pál az Utolsó ítélet meztelen alakjait Daniele Volterra ecsetje útján azután felöltöztette.

De végig erkölcsfilozófiájának alaptétele : „Ügyesnek áll a világ!”⁴³⁰

Tartalomban a népi és városi proletár rétegek felé való fordulás, magától értetődően, a hagyományos formák ellen való fordulást is jelent. Az arisztokrati-kus renaissance irodalom termékei fejedelmekhez, hatalmasoknak vannak rendszerint dedikálva. Aretino egyik művét egy velencei „cinedo”-nak, a *Ragiona-*

⁴²² Mario Praz., id. Petrocchi, i. m. 17—18. ll. jgyz. — A. Luzio, Aretino e N. Francoi G. St. Lett. It. XXIX. köt. 261.

⁴²³ 1540 dec. 12. Lettere II. köt. 182. v.

⁴²⁴ 1548 május. Lettere IV. köt. 269.

⁴²⁵ A Ghetto Pozzi—Carafulla-beszélgetésben. L. Gius. Petraglione cikkét, G. St. Lett. It. XLIV. köt. (1904) 446.

⁴²⁶ Carte Parlanti i. kiad. 65.

⁴²⁷ 1537 dec. 20. Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 376-77., II. köt. 258.

⁴²⁸ Carte Parlanti i. kiad. 53. A nyerő ne hagyja ellenfelét egy garas pénz nélkül.

⁴²⁹ Vasari meséli, hogy VI. Adorján felháborodásában le akarta romboltatni a Sixtina-kápolnát (i. Gnoli, La Roma di Leone X. i. m. 191.). A Carte Parlanti-ban (i. kiad. 143.). Aretino még Michelangelo védelmére kelt. A Michelangelo ellen írt 1545 novemberi levél eredetije a nagy szobrász hagyatékából a firenzei levéltárban van. Először G. Gaye adta ki: Caretegio inedito d'artisti. Firenze 1839—40. II. köt. 333. Az Aretino által kiadott változat (Lettere IV. köt. 86—87.). enyhébb fogalmazást nyújt. Aretino utóírata szerint maga eltepi levelét, Michelangelo is járjon el hasonlóan. De egyikük sem tette. Így Aretino dühkitörése a Michelangelo által megtagadott rajzok miatt az utókorra maradt. — Gaspary i. m. II. 2. köt. 307. — Bertani i. m. 197-199.

⁴³⁰ Carte Parlanti i. kiad. 57. : „Il mondo è dei sagaci.”

menti-t pedig majmának ajánlja, szatírikus párhuzamot vonva ez utóbbinak jelleme és szokásai meg a fejedelmekéi között.⁴³¹ Milyen tiszteletlenség és gúny!

Beszélgetései élénk népi felfogásukkal, a korra jellemző szerelmi élet nyílt feltárásával ellenképet alkotnak a „képzelt filozófusok” hazug platonista szerelemteoriát kérődző dialógusainak áradatához. Ezekkel szemben ő az „igazat prófétáló poéta”-nak vallja magát élete végén is.⁴³² Vigjátékai a commedia dell'arte felé mutatnak utat. Tragédiája a XVI. század egyedüli történeti levegőt lehelő drámája, mely csak azért nem lett mesterművé, mert gyors, improvizáló írásmódja nem engedte a műgond érvényesülését a verses dikcióban. Nem is egy irodalmi munkában, hanem azok összességében, a maga új életstílusában rejlik Aretino jövőbe mutató eredetisége, ami nyelvében még világosabban nyilvánul meg, mint műfaj-újításában.

„A szavak árnyékai a dolgoknak, és a dolgok a szavak mintái,” mondja Aretino az *Orazia*-ban (IV. fv. 205). A stílusrealizmus alapelvét mondja ki e szavakkal. A humanisták retorikus stíluseszmenyének tagadásával az egyszerű, a kifejezendő megfigyeléshez, gondolathoz vagy érzéshez szorosan simuló forma mellett tör lándzsát egy levelében is.⁴³³ Mégis, stílusa épp úgy tele van ellentmondásokkal, mint múltat tagadó álláspontja. Serafinotól és Tebaldeotól, különösen amikor nincsen egyéni, eredeti mondanivalója, vagy fejedelmekhez, nagyurakhoz fordul leveleivel, átveszi a modoros képkeresés ama divatját, mi a barokk felé mutat. Beszél ilyenkor „tintatartójának izzadságá”-ról; „elméjének nyílveszejéről, melyet a gondolat íjja célba repített”; esküszik „szívének szájával”; csókolja a „szív kezét”; kijelenti, hogy „a hír anyósa a halálnak és az ambíció ürülke a dicsőségnek”.⁴³⁴ Nemcsak képei, mondatai is hosszan kanyarognak ilyenkor össze-vissza. Aretino eme, a hagyományt a barokk felé fejlesztő, vallásos műviben is eluralkodó stílusára mondta Algarotti, hogy „a tüdő ellensége”.⁴³⁵ De téved Chasles, mikor ebben a modorban látja Aretino igazi stílusát és őt úgy állítja be, mint Balzac, Voiture előfutárát.⁴³⁶ Benedetto Croce finomabb elemzése rámutatott arra, hogy Aretino a túlzó képeket; hiperbolákat dicsőítő írásaiban, hízelgő leveleiben gyakran rejtett gúnnal és titkos mulatozással alkalmazza.⁴³⁷ Másszor egyenest stílusrealizmusa diktálja a finomkodó beszédet, mint a *Ragionamenti* Aeneis-paródiájának esetében maga figyelmeztet rá.⁴³⁸

A precíz, cicomátlan, tárgyilagosan tükröző írás nagymestere, Alfieri Algarottival szemben viszont azt emeli ki Aretino *Beszélgetései*-ben, hogy — bár visszataszítónak találta obszcenitásukat — elragadták őt „kifejezésmódjának eredetisége, gazdagsága és pontossága.”⁴³⁹ Az ő saját, tömörségéről ismert.

⁴³⁹ Vita, epoca II. capit. 8.

⁴³¹ A *Ragionamenti* ajánlása.

⁴³² Nanna is beszél „a mi majmunk”-ról (*Ragionamenti*, id. kiad. 282.). Főleg a fejedelmi udvarokban volt általános a divatjuk. Sacchetti 161. novellájában Buffalmaccot tréfálja meg egy ilyen majom. Bandello (III. r. 65 novella) Lodovico Sforza „monna bertuccia”-járól tud egy komikus történetet.

⁴³³ Lettere VI. köt. 258.

⁴³⁴ Lettere I. köt. (Scr. d'It.) 367—69.

⁴³⁵ Lettere II. köt. (Scr. d'It.) 98. l.; Ipocrito IV. fv. 20. jel.; Lettere V. köt. 171., VI. 88. v., I. (Scr. d'It.) 322.

⁴³⁶ Gauthiez i. m. 81.

⁴³⁷ Chasles i. m. 471.

⁴³⁸ B. Croce La commedia del rinascimento. A „Poesia popolare e poesia d'arte” c. kötet (Bari 1933) 251-263. II.-in Aretino nyelvéről.

⁴³⁹ *Ragionamenti* i. kiad. 290.

tragédiastílusánál nem fárasztja például jobban a színészek tüdejét az a két visszavágás, mit egy tizenegyes soron (endecasillabon) belül olvasunk az *Orazia* III. felvonásában :

Publio : Che parli tu?

Spurio : Niente.

Publio : Va via!

Spurio : Vado.

Prózájáról is megjegyezték, hogy az általában „gyors, ragyogó, erőteljes friss, a század mesterkélt, iskolás, akadémikus prózájával szemben.”⁴⁴⁰ Épp ennek újságát vették észre és dicsérték Aretino kortársai. Agostino Beaziano már 1538-ban egy szonettjében „norma és cél”-ként ajánlja követését ; Andrea Calmo az „új szavak ösrengetegé”-nek nevezi műveit ; Ortensio Lando (Venezia 1550) azt ajánlja írótlársainak, lépjenek nyomába, mert „szokatlan, új és senki által nem taposott útra fogja őket vezetni” ; a spanyol Diego de Fuentes (1563) Dantevel és Petrarccal helyezi egy szintbe ; Stefano Montemerlo pedig 1566-ban Velencében megjelent *Delle frasi toscane* című munkájában Ariosto, Bembo, Sannazaro mellett túlnyomó többségben Aretinoból meríti példáit. Dicséri őt, mint aki elsőnek szabadult meg „minden habonás megkötöttség”-től és „sok-sok olyan szót vett használatba, melyeket olykor bátran merített a toszkán tájszólás legbensőbb és legrejtettebb kincseiből, máskor a legkiválóbb régi írókból elevenített fel, ismét máskor idegen nyelvekből válogatott ki nagy körültekintéssel.”⁴⁴¹ Aretino kortársai jól látták, hogy a mester stílusának alapja a toszkán beszélt nyelv, melyet különböző arányban kever a trecento nagy írói kifejezőkészségének árnyalásával, francia-spanyol mintára gyártott, de méginkább saját fantáziájából fakadó neológizmusokkal való színezéssel,⁴⁴² más nyelvjárásokból elfogadott szavakkal, s a római plebsz meg cortigiana-világ vaskos szólásaival.⁴⁴³ „Én rögtönözve beszélek — mondja Nanna — és nem emelőlvel ráncigálom elő a dolgokat. Egy lélekzetre mondok el mindent s nem száz év alatt, mint bizonyos görnyedező mesterek, akik könyvet írni tanítanak.”⁴⁴⁴ Bővelkedik ez a stílus realisztikus képekben, népi kifejezésekben (pl. grabattolo, szegényes ágy),⁴⁴⁵ olyan hangutánzó fordulatokban, mint a kenyeret dagasztó asszonyok „laflof” cuppogása.⁴⁴⁶ A mondatrész-ismétlés szokása az értelem aláhúzására úgy látszik szintén népi beszédmódot utánoz.⁴⁴⁷

⁴⁴⁰ Lettere II. köt. 179. v.

⁴⁴⁷ Marino Moretti, I. lestofoanti c. novelláiban (Firenze, 1955) is így beszélteti halálszáit : Doveva far lei ch'era la madre, doveva ... Era contenta, era ... (9.).

⁴⁴⁹ Bertani i. m. 327.

⁴⁴¹ Mazzuchelli i. m. 115., 187. — Bertani i. m. 323. — A. Farinelli, Italia e Spagna i. m. I. köt. 82.

⁴⁴² „... vi si conosce un certo raro et allontanarsi dal volgo maraviglioso”. Lettere a P. Aretino II. 1. köt. 122. — Gyakori az ilyen szóképzés : „Il soldato carnovaleggia spesso, e spesso quaresimeggia” (Carte Parlanti, i. kiad. 65.).

⁴⁴³ Ez a nyelv már a XVI. sz.-ban talált kutatóra. L. Modo novo da intendere la lingua zerga, cioè parlar furbesco. Venezia, 1549, s azután több kiadásban. — A. Prati, Voci di gerganti, vagabondi e malviventi studiati nell'origine e nella storia. Pisa, 1940. Suppl. II. a „L'Italia dialettale”-hoz.

⁴⁴⁴ Ragionamenti i. kiad. 215. l.

⁴⁴⁵ Il filosofo III. fv. 10. jel. Közmondások : Non entri tra rocca e fuso, chi non vuole esser filato ; L'olio ha paura di non essere unto ; Voi mi fate grattar dove non mi rode (Talanta I. fv. 10, II. fv. 7. jel.)

Így ír mindig, mikor nem akarja — mint V. Károlyhoz írott levelében mondja — „a szavak ragyogásával felékesíteni” munkáját,⁴⁴⁸ azaz amikor mellék-tekintetek nélkül a maga legőszintébb mondanivalóját adja elő leplezetlen nyíltsággal. Szemléletes leírás, precíz elbeszélés, szellemes tréfálkozás, maró ironia és ezernyi hangulatárnyalat váltogatja egymást ilyenkor gazdag és rendkívül színes prózájában, mi a Benvenuto Cellini-típusú késői népi renaissance mester-műveivé avatja realizmustól duzzadó műveit. S egészen természetes, hogy ezt a realizmust nem udvarban, humanista hagyományon nevelkedett ember udvari témán és udvari műfajban, hanem azoktól független és velük szembenálló „nagyerejű leleplező”⁴⁴⁹ valósítja meg új műfajokat, új stílust és új nyelvet teremtve, s új módon viszonyulva a maga társadalmához.⁴⁵⁰

Azon sem fogunk csodálkozni, hogy Aretino azokon az álarchban megjelenő kiadásokon túl, melyeket az ellenreformáció korából említettünk, élénk visszhangra talált a következő század nagy realista társadalom-ábrázolóinál. „El divino Pedro Aretino” *Ragionamenti*jának I. rész 3. napja már 1548—49-ben megjelent Ferman Xuarez sevillai pap fordításában „*Colloquio de las Damas*” címen⁴⁵¹ spanyolul. De fel lehetne vetni azt a kérdést is, vajon a *Ragionamenti* nem volt-e befolyással a pikareszk regény fejlődésére. A *Vida de Lazarillo Tormes*-t először 1554-ben adták ki, s egyesek don Diego Hurtado de Mendozát tartják szerzőjének. Ez pedig V. Károly követe volt Velencében és 1548-ban ismételtén érintkezett Aretinóval, akinek Adria-lánya kiházásításához pénzségélyt hozott.⁴⁵² Rabelais Aretino *Marescalco*jából merített ihletet egy tréfájához s mint ő, 1553-ban kiadott egy satirikus naptárt *Pronostication Pantagrueline* címen.⁴⁵³ Molière, Lope de Vega darabjaiban visszhangoznak Aretino vígjáték-motívumai, s látjuk viszont egyes jellemábrázolásainak továbbfejlesztését (*Úrhatnám polgár*, *Dandin György*, *Tartuffe*).⁴⁵⁴ A nagy angol satirikust Thomas Nash-t (1567—1602) kortársai „true English Aretine”-nek nevezik de már William Thomas is (1549) a velencei íróban „természetes, minden mesterkéeltségtől ment” stílusát dicséri.⁴⁵⁵ A nagy olasz filozófus, Giordano Bruno *Candelaio* c. komédiája pedig számos kifejezésében árul el reminiscenciát Aretino *Ragionamenti*-jéből, vígjátékaiból és politikai *Capitoli*aiból. A *Degli eroici furori* I. részének 1. dialógusában idéz is három sort az Albicante-hoz írott satírából, míg a *Spaccio della bestia trionfante*-ban egyenesen védelmébe veszi Nanna és Pippa beszélgetését az erkölcstelenség vádjával szemben. Az ilyen könyvekben is van — mondja — bölcsesség s bennük komoly tanulságot rejt „minden dolgok sokszerű ábrázolása”, csak — „mint a teológiai művek” — nem valók minden tudatlan ember kezébe, mert azok gonoszságukban rossz következtetéseket vonnak belőlük.⁴⁵⁶

⁴⁴⁸ Lettere IV. köt. 81. v.

⁴⁴⁹ Kardos Tibor, A magyar humanizmus kérdései. A Magy. Tud. Akad. Nyelv és Irod.-tud. Oszt. Közl. 1953. IV. 159.

⁴⁵⁰ Aretino nyelvének legrészletesebb tárgyalását l. Croce, Flora és Petrocchi i. műveiben.

⁴⁵¹ A. Farinelli, Italia e Spagna, i. m. II. köt. 174—75.

⁴⁵² Schulteiss i. m. 26.

⁴⁵³ De Sanctis, Storia della Lett. It., i. kiad. II. köt. 131. — Oeuvres de Rabelais par Burgaud des Marets et Rathery. Paris 1887. II. köt. 523. l. jgyz. De Rabelais satírájának aktuális politikai értelme alig van. Ezért lehetett ismételtén kiadni „L'an perpétuel” jelzéssel.

⁴⁵⁴ Gauthiez i. m. 426—436.; G. Dublin, Molière et l'Aretin. Mercure de France 263. köt. (1935) 289—311.; Farinelli, Italia e Spagna i. m. II. köt. 405.

⁴⁵⁵ Farinelli, Inghilterra e Italia. A Divagazioni erudite c. i. m. 79., 88. ll.-in.

⁴⁵⁶ G. Bruno, Opere italiane I—II. a cura di G. Gentile. Bari 1925—27. I. köt. 104., 337. és III. köt. a cura di Vincenzo Spampinato, Bari 1923 a Candelaio-kiadás jegyzetei. —

Ane Pleasant Satyre of the Thrie Estaitis

in Commendatioun of Vertew and Vituperatioun of Vyce

1540—1554.

(A három rend vidám szatírája, melynek célzata az erény magasztalása és a bűn kárhoztatása)

RÓNA ÉVA

Sir David Lindsay szatírája a középkor egyik legérdekesebb drámája. Skócia történetének legkritikusabb korszakában készült, szerzője azzal a határozott célzattal írta, hogy hozzásegítsen a társadalmi bajok megoldásához. A skót feudális anarchia még az angolnál is zavarosabb képet mutatott. A háromszázéves angol—skót háborúnak két vesztes fele volt, az udvar és a nép. Megerősödött és meggazdagodott az egyház és a főnemesség. Az 1314-es nagy bannackburnei angol győzelem után Anglia erejét igénybe vette saját százéves háborúja Franciaországban és a skótok elleni küzdelem csak gerillaháború formájában folytatódott. Ennek eredményeképpen, az állandó portyázások következtében, a határvidék városai szegények és elmaradtak voltak, a kereskedelem pangását a polgárság sínylette meg. A portyázóhadjáratok hasznát csak a feudális felső réteg látta.

Skócia fejlődésének és nemzeti önállóságának legnagyobb akadályja az volt, hogy az angol—francia érdek ütközőpontjába került. A XVI. század elején a dinasztikus házasságok eredményeként, már-már úgy látszott, hogy a játszmát Franciaország nyerte meg. II. Ferenc uralkodása alatt olyan szerződés jött létre, mely szabadon kinyitotta Franciaország kapuit a skótok előtt. Az angol feudális anarchia azonban a bosworthi csatával többé-kevésbé véget ért és a megerősödött Tudor monarchia újult erővel kezdte támadásait Skócia ellen.¹

Lindsay darabja azt a társadalmi képet tükrözi, melynek középpontjában a hármass elnyomástól szenvedő skót parasztság áll. A feudális réteg nyíltan szolgálta az idegen erőket, a pápaság pedig a főpapságot használta fel saját érdekeinek szolgálására. A meggyengült és elszegényedett Stuartok nem tudták felvenni a küzdelmet a pápaságot kiszolgáló főpapság ellen. A helyzet tehát nem úgy alakul, mint Angliában. Az egyház tagjai mindenki előtt gyűlöttek voltak, züllöttségük közfelháborodást keltett, nagy vagyonuk pedig jogos irigységet váltott ki. Az egyház nagy hatalma szálka az udvar szemében is, de nincs kellő ereje fellépni vele szemben. Így a feudális anarchiából való kiút Skóciában népi jelleget ölt, a népi tömegek mozdulnak meg az egyház hatalmának megtörésére. A reformációnak ezt a szakaszát mutatja be színes formában Lindsay drámája.

David Lindsay² 1488 körül született Garletonban, Észak-Lothianban (mely a protestáns mozgalmak központja volt), St. Andrewsban nevelkedett. IV. Jakab udvarában már 1511-ben kisebb állást töltött be, 1512-től kezdve mint „gentleman usher”, a trónörökös kis Jakab herceg nevelője lesz, 1524-ig ebben az állásban marad, 1522-ben feleségül vette Janet Douglast, aki udvari

¹ Vö. E. W. Robertson, *Scotland under her Early Kings*, London 1862.

² köt.: A. L. Morton, *Az angol nép története*. Budapest 1946. 2. köt.

³ Lindsay, v. Lyndsay. Mindkét helyesírás elfogadott. Megfigyelésem szerint a skótok inkább Lindsay-nek írják. Vö.: *Encyclopaedia Britannica*. XVII. 170—1.; T. H. Henderson, *Sir David Lyndsay and the Later Scottish 'Makaris'*. C. H. E. L. III. 115—137.

varrónó volt, ezután ütötték lovaggá. Az V. Jakab trónrajutását követő trónviszályok miatt állását veszítette. 1528-ban *The Dream* c. allegorikus költeményben üdvözli a fiatal uralkodót, akit bízta helyzete megszilárdítására. Ismét udvari állásba kerül és 1538-ban *Lord Lyon King of Arms* tisztjét tölti be. Ez a tisztség az udvarmester és külügyminiszter szerepének felelt meg, diplomáciai küldetésre ment a Németalföldre, Angliába, Franciaországba, Skandináviába, ő rendezte az udvari ünnepeket. V. Jakab halála után is Lord Lyon maradt 1555-ben bekövetkezett haláláig. Lindsay nem a feudális arisztokráciát képviseli. Kisnemesi származású volt, egyetemet végzett és az udvarnál betöltött szerepét nyelvtudásának és képességeinek köszönhette. A feudális főnemesiséggel és egyházzal harcban álló udvart szolgálta, társadalmilag a korai értelmiséget képviseli, ezek számára nem volt más lehetőség, mint a papi pálya, vagy mások kiszolgálása.

Lindsay udvari állása kulturális jellegű is volt, amennyiben az ő feladata volt az udvari ünnepek megrendezése. Az udvar pedig megkövetelte, hogy gyakran és változatos formában szórakoztassák. Egy 1511-ből származó feljegyzés szerint Lindsay maga is játszott egy kéksárga mintás selyemkabátban („play coat”) Holyroodban.³ Skóciának éppúgy megvoltak a drámai tradíciói, mint Angliának. Sajnálatosképpen azonban a korai vallásos dráma termékei nem maradtak fenn. Pedig pontos feljegyzések vannak, hogy adtak elő misztériumokat, passiójátékokat. 1400-ban Lanarkban, 1400 és 1440 között Perthben és Aberdeenben mutattak be vallásos darabokat. Az Aberdeenben 1445-ben bemutatott Halyblude-ről (passiójáték) több feljegyzés is van. A vallásos darabok divatját bizonyítja több feljegyzés és megemlékezés is. John Knox említi egy katolikusellenes darab nagy sikerét, melyet Stirlingben mutattak be 1535-ben. Nagyon valószínű, hogy a vallásos dráma pusztulása a protestánsok túlbuzgalmának eredménye.⁴

Van egy másik szála a dráma fejlődésének, melynek hatása világosan látható Lindsay darabjában, ez a mutatványos felvonulások nagy divatja Skóciában. Egyházi és világi felvonulásokról tudunk Haddingtonban, Dundeeban és Edinburghban. A világi felvonulásokat a polgárság gazdagodása és gyarapodása hozta létre. Felvonultak a céhmesterek teljes díszben, a városi testületben betöltött szerepüknek megfelelően, teljes kísérettel (a londoni Lord Mayor’s Show nem elszigetelt jelenség, hanem kapcsolódik a skót városok divatjához). Voltak udvari felvonulások is. Ez még nem szabályszerű „masque”, hanem annak elődje. IV. Jakab francia menyasszonya érkezésére felvonult az udvar, látható volt a híres Páris almája jelenet, majd az erények és bűnök harca és az erények győzelme bontakozott ki.⁵

A skót protestánsok a színelőadásokat ellenséges szemmel nézték. Annak ellenére, hogy John Wedderburnön kívül, akinek tragédiáit és vígjátékait Dundeeban mutatták be, igen kevés drámaíró nevét ismerjük, feltétlenül volt sok más darab is, ha a *Kirk* 1573-ban fontosnak tartotta a kötelező cenzúra bevezetését elrendelni, a színészeket pedig úgy igyekezett megfékezni, hogy határozatot hozott, hogy gyermekeiket ne kereszteljék meg.⁶

³ A. M. Mackenzie, *Ane Satyre of the Thrie Estaitis*, London 1954. 15.

⁴ Vö. : E. K. Chambers, *The Mediaeval Stage*, Oxford 1903. 2. köt. II. 366—7. ; A. W. Ward, *A History of English Dramatic Literature*, London 1875. 3. köt. I. 79—85. A. Lang, *Life of John Knox*, London 1 : 5.

⁵ Vö. A. W. Ward, i. m. I. 79—85. A. M. Mackenzie, i. m. : 10.

⁶ Vö. : P. Hume Browne, *Reformation and Renaissance in Scotland*. C. H. E. L. III. 138—165.

Mint látjuk a skót dráma sokkal nehezebb körülmények között alakult ki, mint az angol. Mindkét egyház, a katolikus és protestáns, bár más, más okból, ellenezte a játékokat. A katolikus papság attól félt, hogy a darabokban minduntalan megnyilvánuló kritika még jobban megrontja tekintélyüket, a protestánsok pedig attól féltek, hogy a világi szórakozás elvonná a hívőket a templomból. Hogy ez a félelem milyen méreteteket öltött, arra jellemző a következő eset. 1604-ben a Kirk 5 font pénzbüntetést mért ki egy angol látogatóra, Tiberius Winchesterre, mert az utcán párnával a fején lovagolt végig. Ezt is színészi tevékenységnek minősítették.⁷

Az egyházi tilalom nem terjedt ki az iskolai színjátszásra, a latin nyelvű klasszikus művekre, csak a biblikus tárgyú darabokra. Nem üldözte a Kirk a népi játékokat sem, a májusi játékoknak és a Robin Hood daraboknak itt is, mint Angliában, megvoltak a hagyományai. Knox maga is beszámol arról, hogy milyen előadásokat látott.

Így nyilvánvaló, hogy nem Lindsay-vel kezdődik a drámaírás Skóciában, de a darab elolvasása arról is meggyőz bennünket, hogy nem kezdő drámaíróval van dolgunk. Aki ezt a darabot írta, ismerte a közönség ízlését, tisztában volt a drámai fogásokkal, nagy szerepet adott a hatásos jeleneteknek, díszes bevonulásoknak, tehát azoknak a tényezőknél, melyeket az akkori közönség szeme és füle megszokott és megkívánt.

A *Szatírá*t először a karácsonyi udvari játékok során mutatták be *Linlithgow*-ban, 1540-ben. Jelen volt az angol követ, Sir William Eure is, aki a híres Thomas Cromwell kancellárnak levélben számolt be erről az eseményről. A beszámoló szerint, a játék célzata, annak igazolása, hogy az egyház romlott, a püspökök kevélyek és eltévelyedtek.

„An interlude . . . the houle matier wherof concluded vpon the Declaration of the noughtinesse in Religion the presumcion of busshops . . . and mysusin of priests.”

A továbbiakban beszámol arról, hogy a királyt és udvarát olyan mélyen megrázták a látottak, hogy az egyház azonnali megreformálását határozták el.

„The King of scotts hym self with all his temporal Counsaile was gretely geven to the reformation of the mysdemeneanours of Busshops Religious persones and preists within the Realme And so much that by the Kings pleasour he being prevey therunte that haue hade ane enterluyde in the fease of the epiphanne of our lorde laste paste before the King and euene at Lighgive an the houle counsaile spirituall and temporall . . .”

A továbbiakban a jelentés közli a darab kivonatát, melyet a követ számára egy jelenlevő skót férfiú (scotts man) készített el.⁸

A követ beszámolója szerint Jakab sürgősen összehívta a főpapokat a glasgowi püspök vezetésével és utasítást adott egyházi reformok kidolgozására. James először felszólította az 'első rendet', hogy próbáljon rendet teremteni a saját portáján, még mielőtt más avatkoznék bele. James azonban röviddel ezután meghalt, az angol—skót háború pedig elodázta a reformok kidolgozását. A tíz éves portyázó háborút, mint már fent is említettem, a skót városok súlyosan megsínylették és az 1550-es békekötésig a parasztok és polgárok nyomora még szembeszökőbbé tette a papság kiváltságos helyzetét. Ezekben a harcokban

⁷ Dr. A. J. Mill, *Mediaeval Plays in Scotland*. Glasgow 1927.

⁸ Vö.: British Museum M. S. Reg. 7., C. XVI. ff. 136—9. Nyomtatásban: *The Works of Sir David Lindsay*, ed. D. Hamer, Scottish Text Society, 4 vols. 1931—36. II. 2—6.

a protestánsok megerősödtek, tekintélyük megnövekedett és Lindsay is csatlakozhatott hozzájuk.

Lindsay 1552-ben átírta darabját, ezt a változatot Cuparban a várudvaron adták elő 1552 június 7-én. Ez a második változat az előzőhöz viszonyítva lényegesen bővült, sok elvont alak ismert személyeket figuráz ki, oly módon, hogy azt a nézők egyértelműen felismerték. A sok személyes megjegyzés, groteszk, pajzán kirohanás ismert egyházi méltóságok ellen, megneveltette a hatalmas nézősereget.⁹

Az özvegy anyakirálynő, aki most már másodszor látta a darab mozgósító erejét, úgy érezhette, hogy a feszült társadalmi helyzet rendezéséhez járulna egy edinburghi előadás. A darab harmadik előadása Mária királynő jelenlétében zajlott le 1554. augusztus 12-én, a királynő régenssége első idejében. Robert Charteris 1602-ben¹⁰ adta ki a teljes szövegét ennek a harmadik verziónak, amely a renaissance-műveltségű Mária udvara ízlésének megfelelően módosult. Különösen a második rész bővült hosszú elméleti fejtegetésekkel, melyek ma kissé vontatottnak tűnnek. Az előadás Charteris szerint 9 óráig tartott és óriási közönség nézte végig:

„... Marie de Lorraine and ane greit part of the Nobilitie, with ane esceding greit nowmer of pepill, lestand fra IX. houris afoir none, till VI. houris at euin.”¹¹

Lehet, hogy Charteris kissé túlzott, de a modern edinburghi előadás, melyben a darab kétötöde húzva van, a szünetek nélkül is 2½ óráig tart.

Ez az előadás volt a három közül a leglátványosabb. Napokig dolgoztak az ácsok a színpadon, a királyi páholyon, melyet a Calton Hill-i Greenside-on állítottak fel. Kosztümök és kellékek is voltak, ez a hatvan szereplő számára óriási előkészítést igényelt és több hetet vett igénybe. Ezt az előadást nem vezette be előjáték, mint a cuparit, csak a játék előestéjén verses bejelentő utalt a másnapi előadás tárgyára.¹²

A darab, mint a moralitásokban, méltóságteljesen indul. *Diligence*, aki az egész darabban a Hírnök szerepét fogja betölteni (mint az V. Henrik Rumourja) jelzi *Rex Humanitas* érkezését, aki sok éven keresztül távol volt. Most koronával fején és jogarral kezében jelenik majd meg és közli, hogy szándéka a bajok orvoslása. Felszólítja a Rendeket, hogy lépjenek elő. A közönséget pedig óva inti, hogy semmit se vegyen túlzottan a szívére, mert

For we sall speik in generall,
For pastyme and for play.
Thairfoir till all our rymis be rung,
And our mistoinit sangis be sung,
Let euerie man keip weill ane tounge,
And euerie voman tway.

Mindjárt az első jelenetben nyilvánvaló, hogy az írója tisztában van azzal, hogy milyen fontos a hangulatkeltés az első jelenetben. Azt is megtudjuk,

⁹ Vö.: Bannatyne MS. 1568. Nyomtatásban: W. T. Ritchie, Scottish Text Society, 4 vols, 1928—34.

¹⁰ Vö.: D. Hamer, i. m. IV. 139—42.

¹¹ Ui.

¹² Ui.

¹³ A szövegigézetek James Kinsley kritikai kiadásából valók: *Ane Satyre of the Thrie Estaits* ed. by James Kinsley, London 1954.

hogy a zenekíséret fontos kelléke volt a darabnak. Belép Humanitas király és komoly szavakkal tudtul adja, hogy szándéka népe jólétét előmozdítani: „That my pepill report of me bot gude”. Kíséretében van Wantonness, Placebo, Solace, akik vidám, tréfás beszédükkel ellentétként szolgálnak és előkészítik Lady Sensualitie érkezését. Mint az operettek prima donnája, úgy lép be a gyönyörű nő, akit dallal és bókokkal üdvözölnek, kíséretében van a csúnya Danger, Hameliness és Fund Jonet, hogy még jobban kiemeljék szépségét. Mint Dumbarnak és Chaucernek, Lindsaynek is van érzéke a valóságot ellentétekkel is érzékeltetni.

Az udvar elvonul és belép egy komoly, megfontolt férfiú, a száműzetésből visszatért *Gude Counsall*. Tudatában van fontos szerepének, nincs ország Európában, ahol nélküle helyesen lehetne kormányozni. Most azonban súlyos gondjai vannak, mert a királyt Sensualitie irányítja („Wa is me for King Humanitie, Overset with Sensualitie” 588—9.). Utána Flatterie érkezik, aki viszont azt állítja, hogy a Királyoknak a legnagyobb szükségük ő rá van. A továbbiakban majd Flatterie a bohóc szerepét tölti be. Két cimboráját, Falsetet és Dissaitet rábeszéli, hogy bújjanak barátsuhába, és mint Devotion, Sapience és Discretioun szedjék rá a királyt és kíséretét.

„Devotioun, Sapience and Discretioun,
We thre may rewl this Regioun.
We sall find monie craftie thingis,
For to begyll ane hundreth Kingis.
For thou can richt weil crak and clatter,
And I sall feiayne, and thou sall flatter.” (801—7.)

A Király, akit már Sensualitie megsebzett, visszatér és áldozatul esik léha udvaroncainak. Tele van jószándékkal, de azt hiszi, hogy az állam ügyeit majd jól tudja kormányozni Sapience, Discretion és Devotion segítségével, nem veszi észre, hogy azok álcázott bűnök. Gude-Counsall le akarja őket leplezni, mire elkergetik. A Királyt közben Sensualitie foglalja el, hogy ne vegye észre mi történik. (Heir sall the Ladies sing ane sang, the King sall ly doun among the Ladies.

Utasítás az 1025. sor után.) Ekkor lép be Veritie hosszú aranszőke hajával, nagy bibliával a kezében és prédikálni kezd. Komolyan szól, de nem a papok szószátyár módján. Figyelmezteti az uralkodókat, hogy óvják a népet a papoktól, akik becsapják őket. Az uralkodók jól ügyeljenek szavaikra és tetteikre, mert a nép őket követi („The pepill will tak mair tent to your deids Then to your words: and als baith rich and puir Will follow your baith in your warks and words.” 1062—65.).

Veritie szavait az udvaroncok megtárgyalják és Spiritualitie tanácsára eretneknek nyilvánítják és kalodába zárják. Chastitie arra jártában, felháborodással értesül a történekről. Az udvaroncok kinevetik, értésére adják, hogy a férfiaknak semmi szükségük nincs rá, próbáljon szerencsét az egyház nőtagjainál. Erre a Prioress-hez fordul, de az is durván elkergeti, Sensualitie parancsára hivatkozva. Viszont azt a tanácsot adja, hogy keressen nagyon öreg szerzeteseket és barátokat, azoknak talán szükségük lehet rá. Chastitie ekkor egyenesen Spiritualitiehez fordul, aki azzal utasítja el, hogy soha hírét sem hallotta. Az Abbot ekkor az apácakolostorba küldi. Chastitie szomorúan mondja el, hogy ott már próbálkozott, de még a kapun sem engedték be, durván kilökték. Chastitie nem adja fel könnyen a küzdelmet, valakinek talán mégis szüksége lesz rá.

Temporalitie-nél sem jár több sikerrel: „mit szólnának a feleségeink” — mondja: ha beengednék! Chastitie elkeseredésében odébb áll, majd egy szabóval és vargával találkozik. Ezek udvariasan fogadják, ételt, italt, lakást ígérnek neki. Feleségeik azonban félreértik férjeik tisztességszándékát és agyba-főbe szidják őket, amiért tisztességtelen ajánlatot tettek Chastitie Urhölgynek. Az asszonyságok olyan stílusban beszélnek, hogy még a Wife of Bath is elpirulna hallatán! Diligence látván, hogy Chastitie sehogy sem boldogul, a Királyhoz utasítja. Humanitas Király Lady Sensualitie tanácsát kéri ki, hogy mi történjék Chastitie-vel. Sensualitie közli a Királlyal, hogy ismeri a hölgyet, de olyanokat tud róla, hogy vele egy fedél alatt nem maradhat, sőt egy országban sem. Átadják Chastitie-t Discretionnek, aki rögtön kalodába zárátja, így kerül össze Veritie-vel, aki vigasztalja, hogy fogságuk nem tarthat soká, mert már partra szállt Correction király, aki majd pártjukat fogja. Meg is érkezik Correction hírnöke (Varlet) és jelzi ura érkezését és szándékát. Rendet fog teremteni ebben az országban és meg fogja zabolázni a Három Rendet:

„He sall reforme into this Land,
Evin all the thrie estaits . . .
To punishe all that dois offend . . .
As lyks him best to tak vengeance,
Sumtyme with sword and Pestilence
With derth and povertie.” (1479—83.)

Az udvaroncok ijedtükben összevesznek, mindegyikük menekülni próbál. Már késő, *Divyne Correction* díszes kíséretével bevonul és számot ad küldetéséről. Rendet akar teremteni törvényes úton. Parlamenti ülés elé fogja idézni a Rendekeket és a Királyt is, hogy megbüntesse a tévúton járókat: „To punishe tyrants for thair transgressioun”. A zsarnokokat el fogja csapni. A király sem lehet ebben kivétel, mert ő is csak egyik tisztviselője az országnak, az ő igazgatásától függ, hogy nyomorban vagy egyenlőségben és jólétben élnek-e alattvalói:

„Quhat is ane King? nocht bet ane officiar,
To caus his Leiges liue in equitie : . . .
Breakand Iustice for feare and povertie,
Then in his Realme in weir and povertie. (1604—9.)

Első dolga Gude-Counsall, Veritie és Chastitie kiszabadítása, ők lesznek most a hamis udvaroncok helyett a király tanácsadói. Az udvaroncok menekülnek, Sensualitie az Első Rendhez fordul pártfogásért, a püspökök, rendfőnökök, 'parson'-ok nagy szeretettel fogadják körükbe. A megszeppent Király, Correction bocsánatát kérve, fogadja vissza régi udvaroncait és ígéretet tesz, hogy a parlamentet tüstént összehívja, Gude-Counsall Diligence-t küldi a Három Rend megidézésére. Míg a Hírnök trombitaszóval idézi a rendekeket, Diligence a közönséghez fordul és bejelenti, hogy a darab első része véget ért, egyenek, igyanak, végezzenek el dolgaikat, mert még sokáig fognak együtt ülni.

Az első rész befejezése után Lindsay a következő színpadi utasítást adja: „Now sall the pepill mak Collatioun, then beginnis the Interlude, the Kings, Bischops, principall players being out of their seats” (106. o.). Ennek a megjegyzésnek drámatörténeti szempontból igen nagy jelentősége van, mert hozzájárul az 'interlude' műfaji értelmezésének kibővítéséhez.

Az interludiumnak az Oxford English Dictionaryben található pregnáns értelmezése, mely szerint olyan rövid darab volt, melyet misztériumok és moralitások közben adtak elő, módosul Ward véleményével, aki szerint ezt a fajta darabot étkezések alatt mutatták be az előkelőségek szórakoztatására. E. K. Chambers mindkét magyarázatot tagadja és az interludium szó értelmezését nem abban keresi, hogy valamiféle játék volt, melyet más játékok közt adtak elő, hanem olyan 'ludus'-nak (játék-nak) tekinti, melyet két, vagy több színész mutat be. A fenti megjegyzés, valamint az 'interlude' elhelyezése a szatíra két felvonása között, klasszikus példája az interlude helyes értelmezésének. A játék, mint majd látjuk, népi jellegű, vidám bohózat. Célja, hogy azokat az egyszerű nézőket szórakoztassa, akik nem a 'banqueting hall'-ban ebédelnek, hanem ott ülnek, a színpad körüli réten. A Szatíra tanúsága így kiegészíti az interludiumnak az O. E. D.-ben található meghatározását, de ugyanekkor ellentétben áll a két nagytekintélyű drámakutatónak, Wardnak és Chambersnek elméletével. Ezt a körülményt feltétlenül tekintetbe kell venni az interludium műfaji jellegének megállapításánál.¹⁴

Lássuk most magát az Interlude-ot. Pauper, the Pure man (szegény ember) felmászik a színpadra és beleül a Király székébe. Vitába elegyedik Diligence-szel, aki lelöki a színpadról. Pauper nem hagyja magát, el kell mondania panaszát, Lothian-ból való (Lindsay szülőhelye), bejárta az egész országot, de sehol sem hallgatták meg, így hát itt mondja el a 'fekete valóságot':

„Gude-man, ye gif me of your Charitie
And I sall declair yow the black veritie . . .” (1971—2.)

Öreg apját és anyját a két keze munkájával ő tartotta el. Volt egy jó kancájuk, minden évben ellett, ezzel szállítottak sőt és szenet, volt három kövér barmuk is. Mikor apja meghalt, anyja három napra rá belehalt bánatába. A földesúr, apja halálakor, adóba elvitte a lovat és egy tehenet, a pap pedig a legkövérebb barmot. A megmaradt utolsó tehenet a pap vitte el, amikor felesége belehalt a bánatba. A „Vickar and his Clark”, a plébános papjával, kifosztotta házát, így nem maradt más hátra, mint venni a koldusbotot, gyermekeivel a hátán. Most keresi igazát a törvény előtt, St. Andrewsban. Diligence kissé elkomolyodik, de tréfára fogja a dolgot, már mit képzel Pauper, hol talál papok ellen törvényt: „Trows thou man be the law to get remeid Of men of kirk” (2009—10.). Pauper csak hajtja a magáét, hogy olyan törvény nincs, amely feljogosítaná a papot a három tehen elkobzására. Diligence pedig azt hangoztatja, hogy a papok nem tartják magukat törvényhez. Pauper nem megy el, hanem lefekszik a réten és átadja a szót a Pardonernek, a középkor clownjának, a cédulaárusnak. A tőle megszokott szószátyársággal szól a néphez (220. sor), kufárkodik a bocsánattal és hamis ereklýeit ajánlja, a pápát és a papokat megasztalja és Luthert és Melanchtont gyalázza. Megjelenik a Varga és tréfás szavakkal üdvözlí őt: „Welcum hame Robert Rome-taker, Our halie patent pardoner”, nem bocsánatot kér tőle, csak azt, hogy gonosz feleségétől válassza el. Pénzért vállalja is a megbízást Pardoner barátunk, a Vargát feleségétől igen groteszk és durva ceremóniával választja el. Pauper felkel, mintha álmából ébredne és a Pardoner neki is ajánlja áruját. Pauper abban a hiszemben adja oda egyetlen garasát,

¹⁴ Vö.: Oxford English Dictionary, 'interlude' címszó, IV. 403. — A. W. Ward, i. m. I. 132—3. E. K. Chambers I. m. II. 179—229.

hogy tehenét visszakapja, Pardonér azonban csak ezer évre szóló bocsánatot ígér. Pauper követeli vissza garasát. Durva szavakkal ócsárolva támadnak egymásra, Pauper szétszórja Pardonér ereklýeit és vízbe hajítja azokat. Diligence ezután megtisztítja a színpadot, és mint a darab elején, hírnöki szerepében közli, hogy a játék ismét kezdetét veszi, a Három Rend közeledik.

Lindsay interlude-jának szerepe is hézagpótló, szórakoztatással tölteni ki a felvonásközt. Az interlude azonban szervesen beletartozik a drámába, mert már itt előtérbe nyomul Pauper, a tulajdonképpeni Negyedik Rend, a szenvedő fél, a három rend törvénytelenységének áldozata. A játéknak egyébként megvannak azok a külsőségei, mint más interlude-oknak, durva szócsaták, verekedés és tréfák ('practical joke') serege.

Diligence szavait egy olyan látvány követi, mely méltán meghökkentette a középkor ceremóniákhoz értő közönségét. Egyik oldalról belép Humanitas király az erényeket képviselő udvaroncoktól követve, a másik oldalon a Három rend érkezik, hátrafelé lépve, és mindegyiket egy-egy bűn vezet. ¹⁵ Az utasítás így szól: „Heir sall the thrie estaits cum fra the palyoown gangand backward led be thair vyces.” Wantonness, amint figyeli érkezésüket, meg is jegyzi, hogy valami furcsa dolog történik, mert látta amint a Rendek háttal mentek a városon keresztül és így lépnek most a Parlament elé. A Király nem érti a dolgot: „Backwari, backward, how may that be?” (2332.) Ekkor a Rendek hirtelen megfordulnak és arccal szembekerülnek a Királlyal. Spiritualitie válaszol a Rendek nevében. Bevallja, hogy már évek óta hátrafelé jártak, s bármilyen furcsán hangzik is, ez igen kellemes volt nekik.

A következő jelenetben a középkori parlamenti formák pontos mását látjuk. Rex Humanitas bejelenti, hogy King Correctioun segítségével minden rendet meg akar reformálni. Spiritualitie válaszul arra kéri a Királyt, hogy egy évre napolja el parlamentjét. Már késő, hiszen az ülés megkezdődött, a hírnökként működő Diligence már szólítja is a panaszosokat. Gude-Counsall figyelmezteti a Királyt, hogy a reformokat már nem lehet elodázní, a szegények zúgolódnak. Ezt a Merchand megerősíti ezekkel a szavakkal: „... gif us your counsell How we sall slaik the greit murmell Of pure pepill...” (2537—8.) Első panaszosként a rongyos, szurtos *Johne the Common-Weil* mászik fel a színpadra. Humanitas király megkérdezi, hogy mi az oka annak, hogy 'common weil', a közjó, nyomorék? Johné válaszol és megtartja vádbeszédét a Rendek ellen, akik csak hátrafelé vezették az ország ügyeit. Spiritualitie csak Covetice és Sensualitie szolgálatában állt, Temporalitie és Merchand, Falset, Dissait és Publick Oppressioun parancsára nyomták el a népet és zsákmányolták ki. Correction megparancsolja, hogy a Rendeket megrontó bűnöket zárják kalodába. Covetise és Sensualitie érzékenyen bucsúznak Spirituelitie-től és megjósolják, hogy rövidesen együtt lesznek, hiszen őket semmi sem választhatja el egymástól. Az őrk (sergeant) választják el őket.

Temporalitie és Merchand Gude-Counsallhoz fordulnak tanácsért, hogyan tehetnék jóvá hibáikat, hogyan enyhíthetnék a nép nyomorát. Gude-Counsall Johné-hoz fordul, hogy panaszát adja elő. Johné megtartja hosszú vádbeszédét. Először arra mutat rá, hogy *Pauper fedezi az ország védelmének minden kiadását* és így két ellenség ellen kell harcolnia. Temporalitie kérésére elmondja, hogy a második ellenség kicsoda: a három rend semmittevői. Követeli, foglalják

¹⁵ Spiritualitie-t vezeti: *Sensualitie* és *Covetousness*; Temporalitie-t: *Publick Oppression*; Merchand-ot: *Falset* és *Dissait*.

törvénybe azt, hogy aki nem dolgozik, ne is egyék: „Quha labouris nocht he alla not eit” (2599). Correction megkérdezi Johne-t, hogy kiket okol a szegények nyomoráért. Johne felsorolja minden rend semmittevőt, nem kímélve az éptestű koldusokat, regősöket, szemfényvesztőket, költőket és szerzeteseket sem, majd ostromozza az igazságszolgáltatás csatlósait, akik a kis bűnösöket felakasztják, a nagy bűnösöket pedig futni hagyják.¹⁶ Correction ekkor pulpitusából szólítja fel a rendeket bűneik megbánására és a javulásra, Temporalitie-től azt kívánja, hogy földjeiről űzze el a paraszt nyúzóit (Publick Oppresiount). Merchand hagyjon fel a csalárdsággal, Spiritualitie pedig világi földjeit adja vissza a parasztoknak és életmódját változtassa meg. Temporalitie és Merchand kézfogással és öleléssel fogadkoznak, hogy a jövőben Johne barátai lesznek és mindenben segítik.

Ekkor hirtelen változással, mint az álomban, *Pauper* jelentkezik mint panaszos, Johne pedig mint ügyvédje szerepel. *Pauper* követeli vissza barmait és súlyosan vádolja a papságot erkölestelen életéért. Hosszú vita indul meg. Spiritualitie Temporalitie-hez fordul segítségért, mikor az elutasítja, arra hivatkozik, hogy ő csak a pápának felelős. Johne azzal felel, hogy ha király volna, elrendelné, hogy sem arany, sem ezüst ne hagyhassa el az országot. *Pauper*, Johne támogatásával leleplezi a papok méltatlan adószedési rendszerét, amely az állatok elkobzásával kezdődik, végül pedig az ágyat is kihúzzák a beteg asszonyok és gyermekek alól és földönfutókká teszik a parasztokat. Ugyanakkor a papok nem prédikálnak, holott ez volna kötelességük. Ezt hallva Temporalitie és Merchand undorral lökik el maguktól Spiritualitie-t. Belátják, hogy az ország kárára vannak a papok, akik Róma szolgái és visszaéléseikért nem lehet őket felelőssé tenni. Követelik, hogy *iktassák törvénybe, hogy a papok ne mehessenek Rómába*. Gude-Counsall felszólítja Spiritualitie-t, hogy a jövőben tartsa magát a bibliai követelményhez, mely Szent Pál levelében olvasható. Spiritualitie nem tud olvasni, így szól: „I red never the New Testament nor auld (2919)”. *Pauper* szerint a papoknak nem szabadna prédikálni, ha olvasni sem tudnak. Miért kapják a tizedet? Spiritualitie ezt izgatásnak minősíti és követeli, hogy Johne-t, *Pauper*rel együtt, távolítsák el. *John*, *Temporalitie* és *Merchand* azonban összefognak és megállapítják, hogy az egyház ügyei reformálásra szorulnak. Elsősorban az egyházi bíraskodás rendjén kell változtatni. *Pauper* bizonyítja, hogy peres ügyét egyáltalán nem intézték el.

Spiritualitie tiltakozik: „That act is against our profit singular” (3089). Most már Veritie is csatlakozik azokhoz, akik Spiritualitie megbüntetését követelik. *Correction* elrendeli, hogy a vita eldöntésére teológiai doktorokat idézzenek meg és *Diligence* útnak is indul értük.

Correction ismét felszólítja Spiritualitie-t, hogy javuljon meg és minden paptól követelje meg az ország törvényeinek betartását. Spiritualitie ezt visszautasítja. Püspök nem adhat számot dolgairól a parlamentnek! Sértődötten így szól: Ki vádolhat papot azzal, hogy ügyeit elhanyagolja, hát nem minden jövedelmük földjeikből származik? Ki vádolhat papot azzal, hogy megszegi a törvényeket, hát házasodik? Legfeljebb négy, vagy öt ágyasa van. Fiait, lányait méltón kiházasítja. Hanyagul vezeti az egyház ügyeit?! *Correction* csodálkozva utasítja rendre, mondván; hogy kötelessége nem ez lenne, hanem Isten törvényeit a néppel megismertetni. Ezután egy rendfőnökhöz fordul, hogy mondja el,

¹⁶ A társadalmi megbocsájtásnak ilyen sommás elintézése pontosan megfelel Piers Plowman bocsánatának. „A” szöveg Passus VIII. 1—110.

miként töltik be a szerzetesek hivatásukat. Az Abbot előlép és szerény szavakkal erősíti, hogy ő és szerzetesei igen jól élnek, esznek, isznak bőségesen, a „törvényeket ők is betartják”, nem házasodnak, de szeretőiket jól tartják, fiaikat Párizsban iskoláztatják, lányaik jó hozományt kapnak. Correctiounnak arra a kérdésére, hogy jól prédikál-e, azt feleli, hogy sajnos nem tud prédikálni, de igen jól sakkozik, kockázik és footballozik! Correctioun ekkor felkéri az egyik teológiai doktort, hogy mutassa be, hogy Isten ígését hogyan kell hirdetni.

A Doctor fellép a szószerkekre és fellengzően prédikál az isteni kegyelemről és a bűnök büntetéséről. Utána a Batchelor számol be tapasztalatairól, amerre csak járt, a papok elnyomták a népet, sem Isten, sem az ország törvényeit nem tartották be.

Correctioun ekkor a tudós vélemények alapján meghozza határozatát, Spiritualitie és társai száműzessenek az országból. Az örök megragadják a papokat, egy barát csuháját lerántják, ekkor kiderül, hogy Flatterie barát-csuhát öltött, a Prioress ruhája alatt pedig egy selyembe öltözött szajha rejtőzik. Correctioun megismétli a parlament határozatát:

„That all thi Prelats sall deprivit be,
And be decreit of this present Parliament. (3767—8.)

A főpapok Spiritualitie vezetésével Sensualitie körül csoportosulnak, közlik vele, hogy most már állandóan vele fognak lakni.

Johne-ról ekkor leveszik rongyait, szépen felöltöztetik és Veritie tanácsára felszólítják, hogy *foglalja el helyét a parlament tagjai között*: „And gif him place in our Parliament”.

Most már teljes a Parlament és kezdődhet a reform nagy munkája. Mindenki örül, hogy a tudatlan főpapok távoztak a parlamentből és az Igazság (Verity) uralma kezdődhet. Az új szellemben hozott törvényeket sürgősen meg kell ismertetni a néppel. Diligence és Scribe trombitával vonul az emelvényre, hogy harsonaszóval jelezze a fontos dolgok közhírré tételét. Edinburgh népe számára ez nem volt szokatlan jelenség, mert Mercet Crosson naponta voltak ilyen felolvasások, ha nem is pattogó rímes sorokban, mint az itt következő 159 soros szöveg. A bemutatott 15 törvény célja az Egyház megzabolázása, a bűnök megbüntetése, illetőleg a nép elnyomóinak megvédelmezése. A következőkben csak néhány fontos törvénycikket ismertetek:

4. Minden egyént, aki szegényt elnyom (Publick oppresseur) a törvény szigorúan büntessen.

6. Az apácarendeket örökre szüntessék meg. Érdemes apácák illő kegydíjat kapjanak.

7. Világiak felett egyházi bíróság ne ítélkezhesen.

8. Csak olyan pap kaphasson beneficiumot, aki a népet szereti, a bibliát jól ismeri (írni-olvasni tud) és jól tud prédikálni.

9. Pluralitás (ugyanazon papnak több állás) ne engedélyeztessék.

10. A szegények tehene és lova ne legyen elvehető.

13. Rómába sem ezüst, sem arany ne mehessen ki.

14. A papok nősülése engedélyeztessék, mivel tisztasági fogadalmukat úgy sem tartják be.

15. A nemesek papi fattyakkal ne léphessenek házasságra. A megszegők rangjukat és parlamenti széküket veszítsék el.

A fentiek hallatára előlép Pauper és megköszöni a Királynak, hogy parlamentje ilyen bölcs törvényeket hozott. Megerősíti, hogy a közállapotok (common-weill) javulása így remélhető, de egyúttal figyelmezteti arra is, hogy addig rend nem lehet, míg Dissait, Flatterie és társaik szabadon járnak, kelnek az országban. Correctionoun helyesli szavait és parancsot ad az öröknek, hogy a bűnök kivégzése megkezdődjék. Az örök sietve a kalodából a bitófa alá vezetik őket.

Elsőnek Thift (Lopás) kivégzése kezdődik. Az utolsó szó jogán érzékeny búcsút vesz volt cimboráitól, az iparosoktól. Utána következik Dissait, aki sírva búcsúzik a kereskedőktől és azon jajong, hogy hová lesznek majd nélküle. Utolsó tanácsa, mielőtt felhúzzák, hogy Edinburgh püspökét és papjait továbbra is csapják be. Falset kivégzése történik a legteátrálisabb külsőségek mellett. Búcsúja beér egy hosszú prédikációval, megható búcsút vesz a molnároktól, szabóktól, vargáktól és csizmadiáktól. Mikor felkötik, csúnya fekete varjú száll fel feje felett, mintha bűnös lelkét lehelné ki. Ezt a következő színpadi utasítás jelzi: „Heir sal he be heisit up, and not his figure, and an Craw or an Ke salbe sating up as it war his euil saull.” (4241. sor után.) Flatterie is elbúcsúzik minden kizsákmányolótól, kövér lusta kanonoktól, korrupt bírótól, ügyvédtől, de mert ő a hóhér szerepét vállalta, a haláltól megmenekül.

Ekkor belép Follie, felmegegy a szószerkekre, bohócsapkáját maga elé téve, mintha doktori süveg lenne, megtartja záróbeszédét. A darabnak tulajdonképpen itt kellene végződnie, de még kihúzódik egy hosszú jelenettel, melynek sok köze nincsen a darabhoz. Diligence, Follie és Rex Humanitas van a színen és bohóckodással, fecsegéssel töltik az időt. Diligence felszólítja a nézőket, miután türelmüket megköszönte, hogy távozzanak, menjenek enni, inni, táncolni. Ennek a jelenetnek értelmét csak a helyi viszonyok felidézésével lehet magyarázni. A bohóckodás, nyilván a népi nézőknek szólt, akiket Lindsay addig akart lekötöni, míg a megjelent előkelőségek elvonultak, hogy a szűk téren a torlódást elkerülje. A. M. Mackenzie azonban próbál olyan magyarázatot is adni a jelenet létjogosultságára, mely a darab szerkezetéből folyik.¹⁷ A darabban nincsenek párszavas szerepek. Ha már Follie megjelenik a darab bezárására, nem lehet rövidebb szerepet adni szájára, mint a statiszta szerepét betöltő öröké. Mindkét magyarázat elfogadható, de hogy állást foglalhassunk, a darabot kell megnéznünk szerkezeti szempontból is.

Ha a darabot csak tartalmi szempontból tanulmányozzuk, nem is tűnik fel, hogy szerzője milyen kitűnő színpadi ismeretekkel rendelkezett. Bár a felvonásra osztás csak a későbbi kor (restauráció után) divatja, Lindsay mégis arányosan tagolja darabját. A két nagy felvonást tagolja két interlude, mely felvonásközt, pihenőt jelent, a darabot pedig befejezi egy könnyű, vidám jelenet, amely a prologusnak megfelelő összegezés, zárószó. Így mondhatjuk azt, hogy a darab öt részből, prologusból és epilógusból áll, melyek hangulatát úgy adagolja a szerző, hogy a komoly tanulság, mely a mű célzata, ne vesszen el unalomban, hanem a tréfával ölelkezve hasson.¹⁸ Ez rendkívül fontos szempont volt egy olyan nézőközönség esetében, ahol az udvartól a kutyapeccérig mindenki jelen volt.

¹⁷ A. M. Mackenzie i. m. 26.

¹⁸ A darabot a fentiek alapján a következőképpen lehetne pontosan tagolni: I. Prologus: 1—78. II. Első felvonás: 78—1288. III. Első 'interlude': Chastitie kalandja: 1288—1414. IV. Második felvonás: 1411—1931. V. Második interlude: Pauper és Pardoner. 1931—2298. VI. Harmadik felvonás: 2298—4483. VII. Epilógus: Follie. 4483—4629. Az eddigi kiadások csak sormegjelöléseket tartalmaznak.

Az utca népe közönsége vegyesebb — és talán igényesebb is — még az Erzsébet-kori nyilvános színház közönségénél is. A darab felépítése tudatosan elégti ki ezt a közönséget.

Gyors és döntő sikert lehet elérni a helyzetkomikumnak sokféle árnyalatával, melyeket a szerző bőven kiaknáz. Mindjárt a darab kezdetén (277—310) van egy jelenet, melynek komikuma magával ragadhatta az utca népét. Sensualitie belép kíséretével Hameliness-szel, Dangerrel és Fund Jonettel. Mint említettem, a három közönséges, csúnya nő arra szolgál, hogy Sensualitie ragyogó szépségét kiemelje. Ez annál komikusabb, mert női ruhába bújtatott fiúk, ha hétköznapi alakokat személyesítenek meg, szögletesek és esetlenek. Fund Janet (Talált Janka)-et arra kéri, hogy énekeljen. Ő azzal védekezik, hogy csak basszusban tud énekelni, de mikor felharsan a dal, sípító kamasz hangon éneklő közönség által jól ismert dalt. Hasonló komikus jelenetekkel van az egész dráma megspékelve, azért, hogy megnyerje a sokrétű közönséget.

Komikus hatást vált ki a 'disguise', álruhába öltözés motívuma, amely a shakespeare-i vígjátéknak is ismert eszköze. Ezzel többször is találkozunk a darabban. Az első felvonás nehéz elméleti problémáját, a Király vívódását a bűnök és erények választásában közel viszi a közönséghez az a tény, hogy a bűnök ájtatos papi ruhát öltenek Humanitas király megtévesztésére. Flatterie, Falset és Dissait barátsuhát öltenek, hogy mint Devotioun, Sapience és Discretioun szedjék rá Humanitas királyt. Az átöltözés komikumát fokozza egy groteszk keresztelési szertartás, féltérdre ereszkedve, az ördög nevében, nagy hókus-pókusszal keresztelik meg egymást a cimborák (786—810).

Flatterie a darab folyamán még kétszer szerepel hasonló helyzetben. Amikor Correctioun elrendeli Spiritualitie papjai elűzését, az örök egy barát csuháját lerántják és kiderül, hogy Flatterie volt papnak öltözve (3640), ugyanakkor egy apácát is lelepleznek (3649), akinek apácaruhája alatt selymes, csipkés öltözet van. A darab végén Flatterie azzal menekül meg, hogy vállalja a hóhér szerepét. Mivel Flatterie van a középpontjában minden komikus jelenetnek, amely 'disguise'-zel kapcsolatos, nyilvánvaló, hogy Flatterie végig a darab bohóca.

Lindsay darabjában a helyzetkomikumnak igen sok válfaja szerepel. A 'disguise' motívum ellentéte az a jelenet, amikor John the Common-weil megjelenik rongyosan, piszkosan és Humanitas király azt hiszi, hogy ez valami féle maskara (2427—). Az ellentétből fakadó komikum hatását Lindsay mindig kiaknázza, ilyen, amikor Pauper beleül a Király trónszékébe (1942—), Follie a szószékről prédikál (4285—).

Lindsay komikus művészete az ún. hatásos jelenetekben csúcsosodik. Gondoljunk Lady Sensualitie pompás bevonulására furcsa kísérelővel (270—), vagy a szárnyas angyalnak öltözött Correctioun király érkezésére (1572—). A leghatásosabb jelenet azonban a három rend bevonulása arccal hátrafelé, amint kézenfogva vezeti őket a rájuk legjellemzőbb bűn (2286—). Hatásosak az akasztási jelenetek, különösen Falset kimúlása, ahol a fekete varjú jelképezi elszálló lelkét (4240—).

A komikus hatások változatosságára jellemző Lindsay drámájának egy másik tudatosan alkalmazott fogása. A nagy monológok, papi prédikációk különböző formáit gúnyolják ki. Egyik legragyogóbb példája ennek, a Pardoner nagy beszéde (2058—2123), amely a korai protestáns prédikátorok szenvedélyes hangját gúnyolja. Jellemző passzusa ennek a beszédnek, ahol megátkozza azokat

akik a biblia olvasását meghonosították, Luthert, Bullingert, Melanchtont, még Szent Pált is:

„For ilk man halds me at dispyte,
That reids the New-testament.
Duill fell the braine that hes it wrocht,
Sa fall them the Buik hame brocht:
Als I pray to the Rude
That Martin Luther that fals loun,
Black Bullinger and Melanchthoun.
Had bene smorde in their cude...
I wald Sanct Paull had neuer bene borne,
And asl I wald his buiks
War never red into the kirk...” (2066—2076.)

A beszéd komikus hatását fokozza az, hogy protestáns zsargont alkalmaz a katolikus papság gúnyolására.

A pápi prédikáció semmitmondó ékesszólását gúnyolja a teológiai doktor beszéde is (3441—3510), valamint Follie bohóc-beszéde (4463—4513), mely a közhelyek mellett sok bölcs megjegyzést is tartalmaz.

Minek is nevezzük műfajilag ezt a darabot, mely két vidám közjátékon kívül (Chastitie kalandja, Pauper interlude-ja) számtalan tréfás jelenetet tartalmaz? Az irodalomtörténeti kritika Lindsay szatírját moralitásnak nevezi. E. K. Chambers megjegyzi, hogy a legkiválóbb moralitás, mely messze felülmúlja az angol moralitásokat.¹⁹ Valóban, ha összehasonlítjuk akár az Everyman-nel, akár a Mankinddal, a Satyre messze felülmúlja azokat, tartalmi változatosságban és drámai szerkezetben. Az angol moralitások párbeszédiken kívül csak drámai szituációkat érzékeltetnek. „The Castle of Perseverance”, mely, már közel áll a tragédiához, sem hasonlítható művészi szempontból Lindsay drámájához, pedig a 3650 soros darab 34 karaktert hoz színre, ellentétben az átlag moralitás 8—10 figurájával.²⁰ A mi darabunk cca 5000 soros és több mint 60 szereplője van. Az alakok nem a moralitás 'stock figure'-jei, hanem következetesen jellemzett alakok, nemcsak absztrakciók megszemélyesítői, hanem élő alakok is. A darab nem statikus, mint a moralitások, a drámai fejlődés, a cselekmény mozgása nyilvánvaló.

Az első rész még elvont moralitás jellegű. Ez azt a célt szolgálja, hogy a társadalmi képet fotografikusan bemutassa és a főszereplő, Pauper jövetelét előkészítse. A második rész már nem elvont. A változatos drámai cselekmény eléri a 'climax'-ot Pauper győzelmével és Spiritualitie bukásával, illetve az őt szolgáló bűnök kivégzésével.

Saintsbury nem is nevezi a Szatírárt moralitásnak, hanem „morality-farce-sotie”-nak²¹, érzékelteti ebben a meghatározásban, hogy a darab vígjátéki elemei nem hanyagolhatók el. Valóban, ha akár az interlude-okat, akár a komikus jeleneteket elemezzük, meg kell állapítani, hogy messze felette állnak az angol interlude Heywood-i tradícióinak. Lindsay drámai művészetének vígjátéki elemei közelebb állnak a Molière előtti francia drámához, amely az olasz commedia

¹⁹ E. K. Chambers, *English Literature at the Close of the Middle Ages*. Oxford History of English Literature, 1945. 63.

²⁰ Uo.: 63—65.

²¹ G. M. Saintsbury, *A History of English Prosody* London 1923, 3 köt. I. 277—8.

del'arte-tal állt szoros kapcsolatban.²² Ezeknek a szálaknak a kutatása azonban teljesen meddő volna, mert, mint fent említettem a skót dráma és színjátszás kezdeteiről csak hézagos ismereteink vannak. Lindsay helytelen volna tudatos drámaírónak tekinteni, aki az európai dráma legjobb elemeit szívta magába. Lindsay kitűnő ösztönrel megérezte, hogy melyek azok a drámai fogások, melyekkel tanító célzatát közel viszi közönségéhez. Lindsay drámája sikerét három tényezőnek köszönheti: komoly, a társadalmat gyökerében átalakító gondolatai vannak; ismerte az udvari ember ízlését; ki tudta elégíteni a népi tömegek igényeit.

Ezek a tényezők eredményezték azt, hogy Lindsay darabja lényegileg különbözik: a kor bármely más drámai termékétől és a *társadalmi vígjáték* első képviselőjének tekinthető. Ez a fajta darab legközelebb áll a Ben Jonson-féle 'humours' vígjátékhoz, melynek alakjai a kor tipikus jellegzetességeit képviselik, a darab célzata a kor visszasságait akarja leleplezni és az embereket gyökeresen megváltoztatni. Mondanom sem kell, hogy Lindsay több mint száz évvel megelőzte ennek a típusú vígjátéknak divatját.

Hogy Lindsay darabja klasszikus alkotás, azt legjobban bizonyítja nagy sikere napjainkban az Edinburgh Festival előadásain.²³ Szellemessége, humora, ma sem téveszti el hatását. Még a középkori ember ízlését szolgáló ékesszóló beszéd sem válik unalmassá a pergő párbeszédnek között. Mozgalmas tömegjelenetei pedig pótolják a középkori dráma lényegéből folyó cselekményszegénységet. Világos, jól szerkesztett mondatai a szerepeket jól szavalhatókká teszik.

A dráma verses formájának változatossága nem marad el stílári sokoldalúsága mögött. Lindsay tekintetbe veszi az alakok jellemét és a drámai szituációt amikor a rövidebb és hosszabb verssorokat (6, 7 és 10-szótagú) és szakaszokat alkalmazza. Pauper és John, valamint Flatterie, Follie és a groteszk alakok inkább nyolcszótagú sorban, a komoly alakok tízszótagú sorban beszélnek (természetesen nincs matematikai pontosság, mert ellenpélda is van). Ha a sok párosrím a mai fülnek nem is elég változatos, Lindsay verselése, a sokféle verses szakasz alkalmazása, kimeríti az akkori verselés egész skáláját. Előszeretettel használja a tízoros szakaszt is, amely a skót népi verselésnek és Burnsnek is, kedvelt formája.²⁴

Összegezőképpen nézzük meg, hogy mi volt Lindsay darabjának tulajdonképpen a célzata. Meg kell jegyeznünk, hogy Lindsay a rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint udvari ember volt és nem csatlakozott nyíltan a protestáns mozgalmakhoz sem. Udvari állása folytán ez lehetetlen volt. Mint józan ember pártatlanul látta az eseményeket és a helyzet nyílt feltárásával akart segíteni. Meggyőződése volt, hogy az általános társadalmi válságért, a szegények nyomoráért a katolikus egyház okolható, de tárgyilagosan megállapította, hogy az uralkodóház, minden jószándéka ellenére, passzívan és erőtlenséggel szemlélte az eseményeket. Rex Humanitas, akár IV., akár V. Jakabot személyesíti meg, gyenge báb, aki kénytelen engedni Correctionunak, de szíve szerint továbbra is Sensualitie-t szolgálja. A darab nem erősíti meg a középkor mesészerű, idealizáló király-eszményét. Lindsay nem harcosan forradalmi, nem is tehetette meg egy olyan darabban, melyet az udvar hozott színre, de előreveti a társadalmi egyenlőség gondolatát. A reflektorfény erősebben van John és Pauper alakján,

²² E. K. Chambers, *Mediaeval Stage*, id. m. II. 199—226.

²³ Ivor Brown, *Ane Satyre of the Thrie Estaitis* idézett kiadásában: *The Satyre at the Edinburgh Festival*. 27—33.

²⁴ G. E. Saintsbury, i. m. I. 277—8.

mint akár Humanitáson, akár Correctionunon. Lindsay parlamentje olyan törvényeket hoz, amely az egyház megzabolázásával a világi rendek törvénytelen-ségét is meg akarja szüntetni és a városi és falusi szegényeket törvényen kívüli állapotukból kiemelve alkotmányos védelemben akarja részesíteni. Lindsay ideológiai érettségére jellemző, hogy társadalmi képében *elébe vág az eseményeknek*. Lindsay darabja 1540—52. között készült. A katolikusok és protestánsok közötti küzdelem döntő harcát csak akkor tudta megvívni, amikor az angol Véres Mária halálával, 1559-ben, Erzsébet került a trónra, Knox ekkor tért vissza Genfből és a megerősödött protestáns párt kiharcolta 1560 augusztus 1-én a parlament összehívását. Az ekkor hozott törvények mondják csak ki a pápai fennhatóság megszűnését és a katolikus rituálé eltörlését. Lindsay darabja elébe-vág a bekövetkezendő eseményeknek és olyan reformokat ajánl, melyek lényegében azonosak a knoxi parlament határozataival. A Lindsay által bemutatott társadalmi kép nem egyoldalú, nem az egyház szemszögéből mutatja be az eseményeket, hanem a nép szemszögéből. Az ő szempontjából az egyház megreformálásának a nép érdekében kell történnie, ezért csak azokra a gazdasági intézkedésekre terjed ki, amelyek a nép nyomorát, agyonadóztatását és kettős kizsákmányolását csökkentenék. Lindsay nem terjed ki a dogmatikus reform kérdéseire, melyek az 1560-as parlament 'Confession of Faith' törvényében döntő helyet foglalnak el. A Lindsay által ajánlott út a népi, forradalmi reformáció keresztmetszetét mutatja, feltárja azt a forrongó társadalmi képet, mely szükségszerűen alakult ki egy olyan országban, ahol a katolikus egyházi korrupció még a skandináv államok helyzetén is túltett.

Othello vázlatok

ANTAL LAJOS

Shakespeare az *Othello*-ban két hatalmas jellem-remekművet állít a színpadra: Othellót és Jagót. Mindkettő messze kiemelkedik a tragédia többi szereplői, az átlagemberek sorából (ebbe a kategóriába nem tartozik bele Desdemona sem): fejjel emelkedve Rodrigo, Cassio, Emilia és a többi fölé. A tragikus konfliktus e két rendkívüli jellem végzetes szembenállásából származik: nem férnek meg egymással, mert a tűz és a víz sohasem békül össze. Nem új az az állítás, hogy az *Othello* megértésének kulcsa a jellemelekben rejlik, s mindenekelőtt Jagóéban.

Miért éppen Jago a kulcs? Mert minden valószínűség szerint Jagó a dráma főszereplője. Jago mozgatja a történetet, a többi alakot, szinte utasítá-sokat adva nekik, — Rodrigónak és Othellónak egyaránt. Sértettsége, gyűlö-lete indítja útnak a lavinát; a mór tragédiája tőle származik, belőle következik. Minden szál az ő kezében fut össze; ő az a hatalmas agy, amely a többiek helyett is gondolkodik, akik szolgaián elfogadják következtetéseit. Szinte min-den jelenetben a színen van: vigyáz, örködik, hogy úgy mennek-e a dolgok, ahogy azt ő magában előre elintézte. Mennyiségre nézve is Jago szerepe a legnagyobb (bár ez nem döntő érv): a tragédia közel 3600 sorából 1140 jut neki, azaz több mint 30%. Ugyanakkor Othellónak, a címszereplőnek ennél jóval kevesebb, 880 sor, kb. 24%.¹

S akkor Shakespeare miért nem az ő nevét írta nagyobb betűkkel a szín-lapra? Mert Jago talán saját alkotója szándékai ellenére feszítette szét ere-detileg szűkebbre tervezett kereteit.² Jago a valóság talaján született: Shakespeare nem egy kisebb-nagyobb másával találkozhatott reggel az utcán, a Globe Színház felé menet, vagy Erzsébet, Jakab udvarában, vidéken, a bir-tokán; Jagók voltak és vannak, Jago a bukott angyal, aki nem hódol, nem ismer el maga felett álló akaratot, — és Shakespeare nem volt képes arra, hogy a világot másnak ábrázolja, mint amilyen, még akkor sem, ha ez a valóság nem vág össze róla alkotott elképzeléseivel, nem illik terveibe, nem egyezik hitével. Lehet, hogy Jago előtt éppoly rémülettel vegyes csodálkozással állt, mint a bűvészinás, aki meggondolatlanul felidézte a szellemet s nincs többé hatalma felette. De Shakespeare nem is akarta visszaparancsolni a szellemet, nem akarta saját törvényeit rákényszeríteni. Jago, a felidézett és szabadjára bocsátott szellem, a shakespeare-i realizmus legnagyobb csodája.

Jago körül sok vita folyt és folyik most is. A polgári kritikák lényegé-ben a következő három választ adják Jago problémájára, amint azt András

¹ Kardos László *Othello*-fordítását használtam, amely a legújabb Shakespeare-kiadásban jelent meg. (Sh. összes drámái, Bp. 1955. III. köt. „Tragédiák”, 483., 617. o.) Az idézeteket is innen vettem.

² A realizmus történetében találunk más, hasonló példát is. Elég *Manzoni* „I promessi sposi”-ját megemlíteni, amely szintén másnak sikerült, mint ahogy az szerzője eredeti szán-déka volt.

László összefoglalta³: az első álláspont szerint Jagót külső okok mozgatják, a második szerint a mozgó motívumot Jago belsejében kell keresni, a harmadik pedig Jagót jelképnek tartja, a rossz démoni megtestesülésének. A burzsoá elemzések alapvető módszertani hibája az, hogy Jagót önmagában, a társadalomból kiszakítva, mintegy légüres térbe helyezve vizsgálják. András László és a többi marxista szerző szerint egyaránt, elsősorban Jago osztály-tartalmát kell megvizsgálnunk, és azt, hogy Shakespeare milyen társadalmi alapokra támaszkodva teremtette meg az *Othello*-t.

A felvetett kérdésre adott válaszok azonban közel sem egyeznek meg. Heller Ágnes szerint Shakespeare az abszolút monarchia talaján alkotta meg művét, és Jago a „múlt” hőse⁴. András László, bár nem teljes határozottsággal, Jagót városi-polgári elemnek tartja.⁵ Lutter Tibor bizonyos fokig közvetítő álláspontot foglal el, amikor azt írja, hogy „Jago a bomló feudális társadalomnak bukott, züllő eleme”.⁶

Három marxista kritikus, három különböző vélemény. Magam részéről úgy érzem, hogy kiindulópontként András László és Lutter véleményét fogadom el: ez a két állásfoglalás sok bizonyítható részigazságot foglal magába és látszólagos ellentmondásuk nem feloldhatatlan. A történelmi korszak elemzésénél a legújabb erre a tárgyra vonatkozó tanulmányra, Kéry László munkájára támaszkodom.⁷

Shakespeare az *Othello*-t 1604-ben írta. Az abszolút monarchia már az elmúlt század végén a válság felé tartott s ez a válság Jakab 1603-as trónra-leléptével tovább mélyült. A hanyatlóban levő feudalizmusnál a gyorsan fejlődő polgárság gazdasági erői már hatalmasabbak, s ennek a ténynek a polgárság szeretné már politikai eredményeit is élvezni. A közelgő forradalom képe a látóhatár felett lebeg; a feudális termelési viszonyok a már lényegében kialakult kapitalista termelőerők további fejlődésének az akadályává váltak. Ennek a felemás, válságos kornak a szülötte Jago. A bomlási folyamatnak azonban mindig két oldala van: a pusztulóban levő, bomló társadalom mellett jelen van már az új is, a jövő társadalma, — jelen esetben a polgári társadalom. Jago ehhez az újhoz, a polgársághoz közelebb áll, mint a feudális nemességhez.

Jago városi származásához kételey nem férhet. Beszédstílusának kíméletlenül durva, közönséges vonásai csakis a városban alakulhattak ki. Jago tehát nem nemesnek született, a játék folyamán a nemesség minden képviselőjével szemben áll: Othellóval, Cassióval és a többiekkel egyaránt. Egyedül Rodrigóval köt szövetséget, de Rodrigo is csak eszköz a kezében: amint feleslegessé, terhelő tanúvá válik, félreterdzi útjából, megöli.

Jago hovatarozásának eldöntésénél rendkívül fontossággal bír a Jago és a pénz közötti viszony helyes elemzése. Jago jól ismeri a pénz hatalmát, amely mindent legyöz, még a szerelmet is. (Közbevetőleg: el kell vetnünk Andrásnak azt a véleményét, hogy Jago egyetlen szavának sem lehet hitelt adni. Ha Jago egyetlen szava sem igaz, akkor mit vegyünk alapul Jago személyének vizsgálatánál? Tetteit? Jago négy felvonáson keresztül csak beszél, szavakkal operál s csak az utolsó felvonásban kezd el cselekedni, ekkor viszont

³ András László: A Jago-kérdés. Filológiai Közöny, 1955. jún.

⁴ Heller Ágnes: *Othello*. Csillag, 1954. nov. 2184—2193.

⁵ Idézett művében.

⁶ Lutter Tibor: *Othello*. (Kísérő tanulmány az idézett Shakespeare kiadás III. kötetének 1335—1344. oldalán.)

⁷ Kéry László: A tragédiák kora. Shakespeare összes drámái, 1253—1259.

rögtön öl. Vagy azt, amit a többi szereplő mond Jagóról? Az utolsó pillanatig valamennyien becsületesnek tartják, egyebet sem hallunk, mint „becsületes Jago”, „hűséges Jago”. Persze Jagónak nem minden szava színigazság — a helyzetet, a körülményeket mindig gondosan figyelembe kell vennünk —, de nincs semmi okunk feltételezni azt, hogy Jago monológjaiban is hazudik. Miért hazudna önmagának? Az önigazolás keresése még nem hazugság. Különben András sem veszi komolyan ezt a kijelentését, mert pár sorral később már ő is idéz Jago szavaiból.) Ezért hangsúlyozza Rodrigo előtt annyira — s oly sokszor, hogy szinte már komikus is — hogy hozzon pénzt, minél több pénzt, mert avval mindent elér. Ismeri a pénz fontosságát a polgár számára. Amikor Brabantiót felriasztja, először is azt harsogja a fülébe, hogy pénzt rabolták el — s csak aztán említi lánya, Desdemona elrablását:

Ébredj! Meglopnak! Tolvaj! Tolvajok!

Vigyázz a házra, pénzeszacskódat

Viszik s a lányodat...

(1. felv. I. szín)

Jago véleménye a pénzről kifejezetten polgári felfogás. A feudalizmusban a hűbérurak hatalmuknál fogva szedték a pénzbeli dízsmát jobbágyaiktól, a hatalomból származott a pénz, a kapitalizmusban pedig minden hatalom a pénzből származik, a hatalom a pénz terméke. Ezt tudja és vallja Jago is, ezért követel Rodrigótól pénzt, amennyit csak lehet. Ezért kell neki magának is a pénz, amelyet a buta nemesből préselt ki. Jagónak a pénzről alkotott véleménye döntő bizonyíték polgár-volta mellett. Különben erre a kijelentésre vonatkozó bizonyítékokkal később is találkozni fogunk.

A polgári elemzések (amelyek, mint láttuk, hármas eredményhez vezetnek) valamennyien megalapozottak egy bizonyos fokig, s véleményeik, bár látszólag szöges ellentétben állanak egymással, egyaránt jogosultak. Külső ok van elég: Jago mellőzése, továbbá az a feltevés, hogy Othello megcsalhatta őt Emíliával, végül Desdemona iránt érzett állítólagos szerelme. Belső oknak számíthat természetének eredendő hajlamossága a rosszra. Jelkép lehet, akit nem szükséges külön motiválni, hiszen a korabeli angol színpadon a Rossz megtestesítője, Judás vagy bárki más, mindennapos, természetes, megszokott, konstans figura volt. Hogy megoldhassuk ezt a problémát, hogy megtudjuk, mi mozgatja Jagót, vessük össze mindenekelőtt a drámát az eredeti olasz forrással, Giraldi novellájával. Ez a módszer, amelyet András ajánl (de közel sem meríti ki a benne rejlő lehetőségeket), egyéb értékes eredményeket is szolgáltat majd.

A novellában Jago története a következőképpen alakul. Jago, a szép-külsejű, de velejéig romlott, gonosz természetű zászlótartó beleszeret tábornoka, a szerencsen feleségébe. Az asszony, Desdemona, azonban kikoszarazza, mert híven szereti férjét. A zászlós ezt nem képes elhinni és a kudarcot vélt riválisának, a strázsamesternek (aki Cassio eredetije) tulajdonítja, s ez az az ok, amiért meg akarja ölni. Ugyanakkor azonban bosszúból meg akarja rontani Desdemona — s rajta keresztül a szerencsen — boldogságát. Desdemona meggyilkolása után el akarja távolítani a terhelő tanút, a szerencsent, aki bűntársa volt. Gonosz természete egyre jobban elhatalmasodik felette, és másokat is tönkretesz.

A drámában Jago története más. Gyűlöli Othellót s boldogságát tönkre akarja tenni. Önmaga előtt ezt a gyűlöletet a Cassio jogtalan előléptetése miatt érzett sérelemmel akarja igazolni, továbbá avval a feltevéssel, hogy a mór is

felszarvazhatta egykor őt. Feltűnik egy pillanatra a Desdemona iránti szerelem is, de csak egy elejtett szóban, s erről később már nem esik említés. El akarja távolítani útjából Cassiót, s rajta és Rodrigón keresztül meg akarja zavarni Othello boldogságát.

Vázlatosan a kétféle történet a következőképpen fest :

Novella :

gonosz természet + szerelem — kudarc
 oka a strázsamester — megöli
 gyűlölet Desdemona és rajta keresztül a szerecsen iránt

Dráma :

gyűlölet Othello iránt
 sértett önérzett — Cassio — megöli
 tönkreteszi Othello boldogságát — megöli Desdemonát
 féltékenység
 szerelem(?)

Jelentős változtatásokat eszközölt tehát Shakespeare, s nem minden ok nélkül. Vegyük sorba az eltéréseket. Már a kiindulópont is más : a döntő rugó Jago esetében az Othello iránt érzett engesztelhetetlen gyűlölet, a zászlótartónál pedig a Desdemona iránti szerelem. Miért vetette el Shakespeare szinte teljes egészében ezt a motívumot? Mert Jagójának alapvető eleme a tiszta fej, a tiszta racionalizmus. Jago a józan ész fölébe helyezi a szenvedélyeknek, az akaratot mindenre képesnek tartja ; az akarat úr a test felett : „Rajtunk áll, hogy ilyenek vagyunk-e vagy olyanok. A testünk a mi kertünk ; az akaratunk a kertész benne . . . Csak akaratunkon áll, hogy mindezt megtegyük. Ha életünk mérlegén a józan ész serpenyője nem egyensúlyozná a szenvedély serpenyőjét, a vér és természetünk aljassága a legörültebb végletekbe ragadna . . .” — mondja Jago az első felvonás végén. Jago egyébként is tagad minden érzelmet, a szerelemben is csak annak testi oldalát látja. Tehát Jagónak az alkatából következik, hogy nem lehet szerelmes ; sem Desdemonába, sem bárki másba. A józan ész szerepének ilyen rendkívüli erejű hangsúlyozása szintén arra mutat, hogy Jago polgár : már megszületett Descartes⁸ s nemsokára megalkotja racionalizmusának rendszerét, amely a polgárságnak egyik legsúlyosabb ideológiai fegyvere lesz századokon át (olyannyira, hogy végül a francia forradalomban Istent megfosztja trónjától, és helyébe emeli az Észet) s ez a racionalizmus veti meg majd a modern matematika és a fizika elméleti alapjait is.

A másik jelentős különbség a Cassióval való viszony átalakulása. Jago nem azért gyűlöli Cassiót, mint amiért a zászlós a strázsamestert : Jagót nem szerelmében akadályozta meg a hadnagy, nem a szerelemben riválisa, hanem a szolgálat, az érvényesülés terén. Kétségtelen, hogy Jago jó katona, bátor, vitéz, próbált harcos. De Cassio sem rosszabb nála (különösen a novella strázsamestere nem) ; s van még valami többlet is benne, amit ugyan Jago megvet : Cassio műveltebb. Jago szerint : „betűragó”, „teoretikus”. Othello egyenes, igazságos jellemét ismerve nincs semmi jogunk feltételezni, hogy kellő ok és érdem nélkül választotta volna Cassiót hadnagyává Jagoval

⁸ Descartes 1596-ban született.

szemben, akit szintén értékel. Éppen Jago szavai szolgáltatnak bizonyítékot arra, hogy a mórt nem lehet megvesztegetni:

... Három nemes
Személyesen járult elé, hogy engem
Válasszon hadnagyává...

— panaszkodik Jago Rodrigonak. Cassio azonban — joggal, vagy jogtalanul (Jago itt is, mint mindig, öngazolást keres), mindegy —, de megelőzte, fölébe került, s ezzel biztosította önmaga számára Jago engesztelhetetlen gyűlöletét. Jago gyűlöl mindenkit, aki felette áll, mert önmagában az ész tökéletes megtestesülését tiszteli, és ha ennek ellenére bárki is fölébe kerül, abban az ész megsértését látja.

Itt kapcsolódik be az a kérdés is, hogy miért gyűlöli annyira a mórt, miért tör vesztére. A mórt is azért gyűlöli, mert fölébe került, éppúgy, mint Cassio. Jobban gyűlöli, mint Cassiót, mert Othello még magasabban áll, s mert a mór egy olyan életfelfogás megtestesítője, amelyet ő nem fogad el. Othello nemes jellem, jó ember. Jago nemcsak azért gyűlöli a jót, mert ő gonosz (ezt önmagáról önmaga jelenti ki), hanem azért, mert szerinte a jó illogikus valami, ami mélyen sérti racionalizmusának rendszerét. Jago nem áll etikai alapon, szerinte nincs jó és nincs rossz, csak hasznos és haszontalan. „...néha kárát vallom, hogy nem vagyok gonosz...” — mondja Jago az első felvonásban. Élettapasztalatai alapján szűrte le ezt a következtetést, és tagadhatatlan, hogy ezek az élettapasztalatok megállják a helyüket: Jago ismeri azt a világot, amelyben él. Miért veti meg például a hű szolgát? Nem azért, mert hű, hanem azért, mert tapasztalatai alapján a hűség nem vezet eredményre:

... látsz
Hajbókolót és görnyedőt sokat,
Ki boldogan cipeli szolgálancát,
Míg él — akár gazdája számára,
Csak abrakért — s ha megvénül, kidobják! —

oktatja Rodrigót az első felvonás elején. Tagadhatatlan, hogy Jago jól ismeri a helyzetet: számtalan ilyen esetet láthatott és joggal vonja le azt a következtetést, hogy „nem dukál a Hűség minden úrnak”. (A tragikum viszont abból következik, hogy Othello kivétel: a mór jó és igazságos úr. Jago azonban, mint filozófus, nem fogadja el ennek a kivételnek a létjogosultságát.)

Jago gyűlöli Othellót, mert felette áll és mert olyan eszközökkel jutott el magas rangjához, amelynek a létjogosultságát tagadja. Jago nem átlátja magát: elismeri Othello érdemeit és méltányolja képességeit:

..... kétségtelen,
Hogy a Cyprusról dühöngő háborúhoz
Ha lelküket kiteszik, sem találunk
Hozzá hasonló hadvezéri elmét...⁹

— de el akarja távolítani ezt a lángoló kivételt, mert sérti rendszerét. Jago mindenkit a ráció alapján állva ítél meg, s mert önmagát tartja a legtökéletesebb

⁹ I. felv. 1. szín.

elmének — tény, hogy a dráma szereplői közül értelmi kapacitás terén senki nem veheti fel vele a versenyt, még maga Othello sem —, ezért önmagát akarja az első helyen látni, mert ez lenne a logikus. Ebből a forrásból táplálkozik féktelen egoizmusa és individualizmusa is, amelyben aztán párja nincs: „Négy-szer hét éve, hogy nézem a világot . . . s még nem találtam embert, aki értett volna hozzá, hogy szeresse önmagát”.¹⁰ Ez a nagyfokú individualizmus szintén hiányzik Giraldi hőseiből, és újabb bizonyíték Jago polgárvolta mellett: az individualizmus a Rinascimento, azaz egy polgári eredetű mozgalom terméke.

Természetesen Jago kiindulópontja nem egészen helyes, és ezt maga is érzi; ennek a torz machiavellistának lelkiismeretfurdalásai is vannak. Sejtí, hogy nem a ráció az egyetlen mérték, amellyel mérni lehet, s bár tudja önmagáról, hogy gonosz és becsstelen, állandóan öniszólások után keresgél, szeretne becsületesnek legalább látszani. Ezt el is éri. A játék folyamán egészen a végső pillanatig, mindenki becsületesnek tartja. Mindenkit be tud csapni, egyedül önmagát nem. Jago külseje és belseje, a látszat és a valóság között nagy az űr:

..... Ha
Legfeketébb bűnére tör a sátán,
Akkor vág olyan angyali pofát,
Mint én most . . .¹¹

Jago a báránybőrbe bújt farkas, de ez a farkas tudatában van ragadozó-voltának. Hogy ezt feledtesse önmagával, hogy igaznak tűnjön fel önmaga előtt, az érvek tömegét sorakoztatja fel: Othello igazságtalanságot követett el, lehet, hogy megcsalta feleségével; Cassio nem méltó a rangra, továbbá ő is felszarvazhatja. Az öniszólás-keresésben addig megy, hogy szerelmet hazudik önmagának Desdemona iránt. Igaz, hogy ezt aztán mint önmagához méltatlant, azonnal el is ejti.

Jago becsületesnek akar látszani önmaga előtt is, és így az elkövetett gáz-tettekért igyekszik másra hárítani a felelősséget. A mór a felelős Desdemona pusztulásáért: miért hitt neki.

„Mondtam, amit gondoltam Semmi többet,
Mint amit elhitt és igaznak talált.” —

válaszolja Emiliának az ötödik felvonás végén. És nem hazudik: a mórnak való-ban megmondta, méghozzá többször is, hogy feltevés, gyanú az egész építmény, — miért hitt neki. A mór vétett a tiszta ész törvényei ellen, mert hitt, — a becsületes Jago saját filozófiája talaján valóban biztosan áll, feddhetetlenül és megtámadhatatlanul. Hogy önmaga előtt megőrizze a látszatot, hosszú ideig nem vesz részt terveinek kivitelezésében: Rodrigót úszítja Cassióra, Othellóval meggyilkoltatja Desdemonát, — kövesse el más a bűnt, ő nem vállal részt benne. Lehe-tőség szerint távol tartja magát a konkrét gonosztektől: ő maga csak beszél, beszél: tervez, rendez, utasításokat oszt, irányít, — a többi baja, hogy gondolkodás nélkül, szinte vakon hisznek benne, meg sem próbálják kontrollálni . . . Csak akkor cselekszik, amikor már nincs más választás, és saját léte kerül veszélybe. Ekkor viszont egy pillanatig sem tétovázik: a látszatot gondolkodás nélkül feláldozza a célnak, s percek leforgása alatt háromszor is használja kard-

¹⁰ I. felv. 3. szín.

¹¹ II. felv. 3. szín.

ját : orvul megsebzí Cassiót, leszúrja Rodrigót, az eszközt, amely immár felesleges tehertétellé vált ; végül megöli feleségét.

Egyébként ez a vonás is új a novellához képest : ott a zászlótartó nem tartózkodik a tettől, végig egymaga cselekszik ; még Desdemonát is ő öli meg. Shakespeare, hogy Jagót minél több ideig távol tarthassa a tettől, hogy Jagója minél tovább rendezhessen, képes volt egy új figurát megalkotni, Rodrigót, aki egészen az utolsó felvonásig nem más, mint a gondolkozó ész — azaz Jago — vak eszköze, a mechanikusan engedelmeskedő kéz. Az utolsó pillanatban azonban a kéz gondolkodni kezd, s Jago, aki eddig megvetette, mert butának tartotta, azonnal el is ismeri ellenfelének, — ha nem is önmagával egyenlőnek. Rodrigo az egyetlen a darabban Jagón kívül, aki, ha az utolsó pillanatban is, de használja eszét. Rodrigo, a buta nemes az egyetlen, aki saját erejéből jön rá, hogy Jago becsapta. A zászlós a számára most már veszélyessé vált, gondolkodni kezdő eszközt önmagában azonnal halálra ítéli és az ítéletet végre is hajtja.

Jago a játék vége felé észrevehetően fárad. Utolsó kísérlete, hogy másra hárítson egy gonosztettet (Biancára kenje Cassio sebesülését) már meglehetősen vértelen. És itt, a játék végén követi el azt az egyetlen hibát, amely vesztét okozza : megfélekedzik Emiliáról. Emilia különben az egyetlen személy, akit Jago félreismer és helytelenül ítél meg : lebecsüli felesége bátorságát, azt hiszi, nem mer ellene, az ura ellen fordulni. Ez az egyedüli hiba, amit Jago elkövet, s már késve próbálja csak korrigálni. Ez a gyilkosság teljesen felesleges, mert a játék már elveszett. Jago egyetlen egyszer vétett a racionalizmus ellen, s ez az egy tévedés vesztét okozza: Jago bukása saját törvényeiből következik. Nem is próbálkozik tovább, feladja a játszmát és elveti magától legélesebb fegyverét, a szót :

Ne kérdjeteek. Tudjátok, amit tudtok.

E pillanattól fogva egy szavam sincs.

Ezek Jago utolsó szavai.

Jago nem a pozitív hős, bár a keletkező újhoz tartozik s bár az ő szájába adja Shakespeare az elmúló régi rend, a feudalizmus feletti bírálatot. Jago csak rombol, építeni nem tud. Hideg cinizmusa elveti az erényt, a becsületet, a hűséget, a jóságot, az igazi szerelmet ; letaszítja trónjáról magát az Istent is — de új bálványt a régi helyébe állítani nem tud. Nem is próbál új erkölcsi normákat adni. Az egyetlen új, amit felszínre hoz, amely szerinte mindenre válasz : a józan ész, a ráció, s erről maga Shakespeare is tudja, hogy kevés. Jago az ésszerűség követelményének a felállításával igazolja saját létjogosultságát, evvel igazolja, indokolja tetteit, — a bukása is ugyanebből következik, bukása is ésszerű.

Jago a shakespeare-i pesszimizmus szülötte. Shakespeare, — mint a kor más művészei is, — észreveszi a keletkező új társadalom rossz oldalait, és a pénz közelgő birodalmában kevesebb jót talál, mint amennyit remélt, a humanizmusba vetett hitét nem látja biztosítottnak. A dolgok régi rendje hibás volt, de az új sem sokkal jobb, — pillanatnyilag harmadik megoldást ő sem talál, de nem is találhat. Bár Jago alakjában a keletkező újnak több hibáját sűríti, mint erényét, a tragédia végső kicsengése mégsem pesszimista, nem veszi el a haladásba vetett hitét. Jago, az új képviselője gonosz és elbukik (a rossz bukása már önmagában véve optimizmus), de a harmónia ebben a bomló korban is helyreáll : Othelló visszanyeri a jóságba, tisztaságba, a hűségbe vetett hitét — s vele együtt Shakespeare is és mi valamennyien.

II.

Othello is a kor embere, zsoldosvezér, condottiere. A condottiere-nek saját hadserege van, amelynek a bérét, ellátását ő köteles fedezni, ezzel szemben korlátlan a hatalma emberei felett, tőle függ beosztásuk, kinevezésük (ezt mind megtaláljuk Othello esetében) stb. A condottiere vagy saját hatalmi, vagyoni céljai érdekében használja fel hadseregét, vagy méltányos feltételek mellett valamely állam szolgálatába állítja erejét, s ennek a javára harcol ereje végső megfeszítésével. Van azonban a condottierék működésének más oldala is: mint reneszánsz emberek, szeretik és támogatják a művészeteket, némi személyes hátsó gondolattal: minden vágyuk a hírnév, a halhatatlanság, s tetteik, személyük emlékét semmi sem teheti maradandóbbá, mint egy-egy festmény, büszke szobor (gondoljunk csak Colleoni lovasszobrára). Egyébként sem műveletlen emberek, megtörténik, hogy a kard mellett maguk is értenek a toll forgatásához, ha nem is alkottak maradandó remekeket.

Shakespeare korában a condottiere típus Angliában is megtalálható, de sokkal fakóbb kiadásban: A vakmerőség, vállalkozókedv belőlük sem hiányzik, de dimenzióik kisebbek, rendszerint nem többek egy-egy kalózkapitánynál, akik — mivel haszna van belőlük az államkincstárnak — királyi beleegyezéssel (vagy inkább jóindulatú elnézéssel) végzik rablóakcióikat. Az angol világbirodalom alapjait mindenesetre ők vetették meg, s az angol utókor hálaképpen megszépítette emléküket, a feledés jótékony fátylát terítve erőszakos tetteikre.

Othello az olasz condottiere típushoz tartozik. Valahol Keleten született, királyi ősök sarjadéka. Egész életét kardpengés között élte le:

„..... Nyersen szólok én,
Nem kenyerem a béke lágy szava:
Hét esztendő koromtól mindmáig,
Kivéve kilenc hónapot, karom
Sátros mezőn lelt izmának gyönyört.
Keveset tudok én a nagyvilágról.
Inkább csak amiharc és háború...” —

mondja önmaga az I. felv. 3. jele netében a Tanács előtt. Kiváló hadvezér, tehetségét, tapasztaltságát mindenki elismeri, még halálos ellensége, Jago is. Az I. felv.-ban kardja elől mindenki meghátrál: „Barát és ellen vissza egyaránt...” A mór tudatában van erejének: „Karom ha moccan, itt a legkülönb is porba hull...” (II. 3). Ismét nincs, aki szembe merne szállni, pedig olyan régi fegyverforgatók is vannak jelen, mint Jago, Cassio, Montano. Kiváló egyéni tulajdonságainak köszönheti rangját, azt, hogy a Tanács előtt oly nagy becsben áll, hogy neki az idegennek adnak igazat honfitársukkal, Brabantioval szemben. Othello joggal büszke:

„..... érdemem a rangra
Ameddig itt felvittem, pirulás
Nélkül tekinthet.....” (I. felv. 2. jelenet).

Othello reneszánsz ember, hadvezér, akinek mindene a hírnév, a rang, a becsület (a becsület kérdésére még visszatérünk):

„Hivatalom, címem, tiszta
lelkem tanúskodjanak értem...”
(I. 2.)

És, — ha Ámor játéka megbénítaná esztét,

„... zúduljon minden hitvány
s alacsony rágalom tiszta
hírem s nevem ellen!” (I 3.)

érvel a Tanács színe előtt.

Othello tehát jó katona. Ebből még nem következik az az állítás, amelyet sok Sh. kommentátor fennen hangoztat, tudniillik, hogy Othello ostoba vagy ha nem is ostoba, mindenesetre műveletlen, naív, és szellemileg alacsonyabbrendű mint Jago. Othello valóban csak játékszer Jago kezében, de ennek egészen más oka van (Othello hite a becsületben), amelyre, mint mondtunk, még visszatérünk. A mór, ha nem is végzett egyetemet, művelt ember, tudja értékelni Desdemona dalát, táncát (III. felv.) és ismeri az illendő, mértéktartó viselkedés szabályait, ha másokkal beszél. Beszéde csiszolt: gyakran használ kifejező hasonlatokat, finom fordulatokat. Nagyon jellemző, hogy Othellót szinte mindvégig versben beszélteti a drámaíró, egyedül a IV. felv. elején ad prózát a szájába, itt is azért, mert a mór esztét vesztve szinte összefüggéstelen szavakat liheg (a jelenet feszültsége már nem bírja el a vers kötött formáit), végül önkívületében elájul: „Nála hált! Véle hált! Ez azt jelenti, hogy ... ez undorító! A zsebkendő Vallomások ... Zsebkendő! Mondj igazat és betörök a fejed ... előbb török, aztán mondj igazat ... reszketek belé. A természet nem burkolóznék ok nélkül ilyen sötétlő szenvedésbe. Nem szavak dúlnak föl így. Fúj! Az orruk, a fülük, a szájuk. Hát lehet ez? Vallomás ... kendő ... jajj, pokol!” (elájul).

Ezután következik az a jelenet, amikor Jago „megjátssza a komédiát” a leselkedő Othello számára. A mór most már mindent elhisz „hű” emberének és durván átkozza Desdemonát:

„Rohadjon meg, pusztuljon el és jusson pokolra még ma éjjel; mert életben nem marad. Nem, a szívem megkövesedett. Ráütök és fölsebzí a kezemet. Nincs anygalibb teremtés a földön, akár egy császár oldalán heverhetne és parancsolhatna neki!” Majd: — „— szerezz nekem valami mérget, még ma éjjel. Nem akarok vitát kezdeni vele, mert a teste, a szépsége megint elkábít; ma éjjel, Jago. —” (IV. felv. 1. jelenet).

Ismét próza, mert Othello önmagához méltatlan cselekedeteket hajt végre, szokatlanul durva szavakat használ. (Shakespeare általában akkor vált át versből prózára, amikor alantas gondolatokat akar kifejezni.)

A mór nem úgy gondolkodik, ahogyan egy ostoba ember; logikája mindig következetes, szabatos, nincsenek benne ugrások. Feltétlenül tárgyilagos, minden személyes elfogultság nélkül ítélkezik. Bár Cassiót becsüli és szereti, gondolkodás nélkül megfosztja tisztí rangjától, amikor az megfélemedezik önmagáról:

„..... Szeretlek én is,
De soha többé tisztetem nem leszel.” (II. felv. 3. szín.)

Van ugyan egy pont, amikor nem hallgat többé józan észére: ha a vér előnti a fejét. A végtelen szenvedélyesség viszont Othello egyik alapvető eleme, amely keleti származásából fakad.

Végül egy utolsó bizonyíték Othello észbeli adottságai mellett. Othello gyakran bölcselkedik egy-egy félmondat erejéig, s ezek között ilyen gyöngyszem is akad:

„Ha nem tud róla, akit megraboltak,
Ne szólj neki, és meg sem is rabolták.” (III. felv. 3. szín)

Azaz : csak az létezik, amiről tudunk ; amiről nem tudunk, az nincs. Miért adna Shakespeare egy nem nagyon éleseszű ember szájába ilyen súlyú gondolatot? (A Nemzeti Színház ragyogó előadásának, illetve Bessenyei kiváló alakításának szinte egyetlen hibája éppen az, hogy Othellója túl naív, sőt : majdnem hogy ostoba.) Miért és miben hisz Othello? A mór Keleten született, a fanatikus hit hazájában — ez azonban még nem elegendő indok, csak kiindulópont és lehetőség. Találunk azonban más, döntő rugót, és ez Othello harcos élete. Mióta esztét tudja, fegyverek között élt, haditáborban, sátorban hált és harcostársai, ellenfelei hasonló, a harcnak és a harcból élő emberek. A csatatereken pedig nagyrészt még mindig a régi lovagi ideál uralkodott : a feddhetetlen becsület, tisztesség, egyenesség, őszinte nyíltság világa. Othello filozófiája is mély életismereten alapul, és a körötte levő világból is ezt a végkövetkeztetést vonja le, hogy az emberek becsületesek, tehát lehet és kell is bennük bízni. Hogyan egyeztethető össze Othello filozófiája Jago filozófiájával? Mindkettőről azt állítottuk, hogy a való élet tapasztalataiból indul ki, helyesen vonja le a végkövetkeztetést, és a két eredmény mégis sarkalatosan ellentmond egymásnak. De más Othello és más Jago élettere. Othello a harcmezőn, a lovagvilág korában él, a XVI. században is voltaképpen a XIV. században, Jago élettere pedig a város és bizonyos mértékig későbbben él önmagánál, a XVI. században már a XVII-et éli. Tehát óriási térbeli és időbeli (három évszázad!) különbséggel él egymás mellett ez a két ember, az úr és a beosztott. Mindkét filozófia csak a maga időbeli és térbeli koordinátaiban érvényes : csak ezért eszköz Othello Jago kezében, s ezért bukik el, mert a XVI. században nem lehet már a múltat élni. A pillanatnyi győzelem Jagoé és filozófiájáé, de Jago is elpusztul, mert filozófiája, ha pillanatnyilag érvényes is, abszolút értelemben és etikai szempontból nézve téves, káros és erkölcstelen.

Othello másik alapvető principiuma a szenvedélyesség, kielégíthetően magyarázható fajtájának magas, lobbanékony, robbanékony és könnyen ingerelhető vérmérsékletével. A dráma szempontjából egyedül itt játszik szerepet Othello úgynevezett „fekete” bőre, bár Othello számára vörös posztó, ha Jago ezt a kérdést érinti. Sok Shakespeare kommentátor (különösen a németek) hangoztatja Othello faji alacsonyabbrendűségének a kérdését, és szeretnék a mór tragédiáját egyedül a faji különbségnek tulajdonítani. Ezek a kutatók lényegében a shakespeare-i koncepciót leszállítják az eredeti Giraldi novella moralizáló szintjére (a novellának, ha nem is ez a lényege, tényleg van olyan tendenciája is, amely károsnak és elkerülendőnek tartja a két faj vérkeveredését). Othello tragédiájának még Giraldinál sem az az oka, hogy lenézik, alacsonyabbrendűnek tartják. A mór számára sem a novella, sem a dráma Velencéjében nem jelent előnyt származása, de hátrányt sem, hiszen benne mindenekelőtt a kiváló képességű hadvezért látják, akire a városnak multhatatlanul szüksége van. Ha pedig a város érdekéről van szó, a Tizek Tanácsa nem finnyás. A korabeli Itáliának sincsen semmi oka arra, hogy lenézzé a keleti embert, hiszen éppen ebben az időben mutatkozik meg, mennyire egyenlő ellenfél a Kelet. Idegenkedni ugyan idegenkednek tőle, de ennek mélyén nem a lenézés, hanem sokkal inkább a félelem rejtőzik. A mórt különben a játék folyamán nincs, aki lenézné, sőt : valamennyien — Jago kivételével — tisztelik, becsülik és szeretik, kiváló képességeit pedig még halálos ellenségei is elismerik. Othello tudja, hogy szeretik ; így üdvözlí Desdemonát Ciprus szigetén :

„Édes, itt szeretni fognak / Téged, szerettek engem is.” (II. felv. 2. szín.)

Sőt Othello népszerű : „... s ámbár kétségtelenül tehetséges helytartónk van ott, a közvélemény, a siker felséges úrnője, inkább téged szólít...” — szól a Herceg. (I. felvonás).

Othello sorsa elválaszthatatlanul össze van fűzve Desdemonáéval, most tehát vizsgáljuk meg kapcsolatuk eredetét, jellegét és egész történetét. Szerelmük történetét maga Othello mondja el a tanács előtt :

„Atyja kedvelt és meg-meginvitált,
Elkérdezgette életem folyását,
Ostromot, harcot, bút-bajt évről-évre
Amit megéltem.
Én végigmondtam kisfiu-koromtól
A percig, melyben éppen faggatott :
Elmondtam szörnyű kalandjaimat,
Mennyit kínlódtam szárazon — vizen ...
..... De mindezt!
Hallani vágyott Desdemona is,
Csak elvonták a házi gondok onnan,
De hogyha végzett, fürge buzgalommal,
Megújra visszatért s mohó fülekkel
Nyelte szavam — én észrevéve ezt,
Alkalmas órán módját leltem annak,
Hogy tiszta szívvel maga kérje tőlem :
Mondjam el végig vándorutamat,
Amelyből egy-egy részt hallott csupán,
S futtában azt is : én ráálltam és
Bizony sűrűn kicsaltam könnyeit,
Lefestve némely gyötrelmes csapást,
Mely ifjan ért. Amikor befejeztem,
Tenger sóhajt adott sok kínomért
S megesküdt hitére, hogy csodás volt,
Nagyon csodás és nagyon megható,
S kívánta, bár ne hallott volna — majd :
Bár ő lehetne ily hős — megköszönte
S kért, hogy ha őt egy társam megszeretné,
Csak oktassam ki azt történetemre
S elnyeri őt. Fölfogtam, mire gondol ;
Sokat szenvedtem, s belémszeretett —
Én meg belé, mert szánta szenvedésem.
No ennyi volt az én varázslatom.
De itt jön épp hallgassátok meg őt.” (I. felv. 3. szín.)

Desdemona szerelmének indítóoka a száanalom (örök asszonyi erény : megszánni a szenvedőt, még ha ez nála sokszorta erősebb is, mint itt például Othello), de van még más is : a mór kiváló belső tulajdonságai (becsületessége, bátorsága stb.) és : diadalmas híre. Ezt Desdemona jelenti ki a jelenet folytatása során

„..... a szívemet
Uram mélyebb valója vette meg ;
Én a lelkében láttam csak az arcát,

És lelkemet és sorsomat a hőshöz
És diadalmas híréhez kötöttem.”

És Othello miért szerette meg Desdemonát? Mert „szánta szenvedését”, mert a harcmezőn töltött magányos évek után végre akadt valaki, aki nem érdeket keresett benne. Othello Velencében, számára különben is idegen földön, idegen szokások, idegen emberek között fokozottabban egyedül érzi magát és ez a magányosság mint egy végzetszerű, megállíthatatlan erő taszítja az egyetlen megértő lény, Desdemona felé. A két ember tehát egymásba szeret. Pedig mennyi akadályozó ok lenne, amely szétfeszíteni igyekszik ezt a kapcsolatot! Elsősorban Othello származása, továbbá a nagy korkülönbség: Desdemona eladó lány, Othello pedig már megette kenyere javát. A kívülállók nem is képesek megérteni szerelmüket; Othellót Brabantio bűbájjal, varázslattal, fekete mágiával vádolja. A polgárság számára a házasság alapvető formája az érdekházasság; e mellett akarva nem akarva elfogadják az egyéni szenvedélyen alapuló szerelmet is (Francesca da Rimini — Paolo Malatesta, vagy Romeo és Júlia), viszont a szerelemnek ezt a harmadik, újabb típusát, amely mindenekelőtt a megbecsülésen alapszik, már képtelenek felfogni:

„..... S természet, haza,
Kor, tisztesség és minden ellenére
Szeretné azt, kit rettenet nézni is.” — mondja Brabantio.

De Brabantio, a nagypolgár, a velencei társadalom alappillére, nem csak hogy nem érti szerelmüket, de fél is tőle, mert a szent szokások és osztálykorlátok megszegését látja benne:

„Mert, ha ez így megy megtorlatlanul,
Pogány és jobbágy lesz rajtunk az úr.”

(Giraldinál e szerelem újszerűségét még egy momentum hangsúlyozza, amelyet Shakespeare elejt: Desdemona azért kíséri el férjét Ciprusba, mert részt akar vállalni szenvedéseiből, társa akar lenni. A feleség, mint társ gondolata itt tűnik fel először.)

A mór számára a fehér asszony nagyon sokat jelent. Velencében ő az egyetlen, aki hozzája tartozik, Ciprusban pedig Desdemona önmagánál is többet képvisel: ő a bizonyíték Othello számára, hogy Velencéhez tartozik, sőt: a mór számára élete értelmét, célját: a Várost képviseli. Hogyan lehet hát, hogy ezt az oly sokat jelentő asszonyt mégis elveti, megöli? Furcsa paradoxonnak hat, de mindez végeredményben Othello hitéből következik. A mór hisz Desdemonában, de hisz Jagonak is, mert becsületes embernek ismerte meg és annak is tartja egészen a játék végeztéig. Jago azt állítja, hogy Desdemona hűtlen, Cassio szeretője. A két hit Othellóban szörnyű harcra kél:

„Hiszem, hogy hű, s hiszem hogy hűtlen;
Hiszek neked és nem hiszek neked:
Bizonyíts!...” (III. felv. 3. szín.)

A Jagóba vetett hit győz, mert Jago bizonyít. Desdemona nem bizonyít, mert nem tudja, mit kell bizonyítania. (Ennek csak a halálos ágyán jön tudatára,

akkor pedig már késő, nagyon késő.) A mór az örületig imádja feleségét, bizonyítékot követel hát, kézzelfogható bizonyítékot :

„Látnom kell, másképp nem kételkedem,
S ha kételkedem, akkor bizonyíts,
S ha bizonyítasz, akkor nincs tovább,
Nincs féltékenység és nincs szerelem!” (III. felv. 1. szín)
„.... tanút rá, fickó, hogy szajhálkodik ;
Bizonyítékot ; szemmel láthatót ...” (uo.)
„Szememmel lássam! Vagy úgy bizonyíts,
Hogy bizonyosságod egyetlen szögén se
Akadjon fönn a kétely ...”

És Jago „bizonyít”. Othellóban megegyeszer feltámad a véghetetlen szerelem, megjelenik előtte az asszony csodálatos képe. De hiába : a valóság — egy megrendezett jelenet és egy ócska vászonkendő — győz : Othello elhatározza, hogy megöli feleségét :

„Bár száz élete volna a pimasznak ;
Az én bosszúmnak semmi ez az egy.
Valóság, látom.”

Gyilkos-e Othello? Nem. Nem bosszúból öli meg Desdemonát, hanem azért, hogy a halál által megtisztítsa vélt bűneitől (hiszen az asszony megölésével elsősorban önmagát bünteti) :

„.... ráviszel, hogy amit áldozatnak
Gondoltam el, csak gyilkosság legyen.” (V. felv.)

Tettének végrehajtásában a tiszta igazság hite vezérli ; Othello azt hiszi, hogy Desdemona megölésével helyreállítja az igazság rendjét :

„A poklok mélye alá kárhozom,
Ha nem a tiszta igazság sodort
E végső tetre.” (V. felv.)

Othello mégis bűnös, mert ártatlan embert ölt meg ; bűnhődnie kell. Desdemona halálos ágyánál a mór tudatára ébred tettének. És ő, az igazság kérlelhetetlen őre, nem habozik : végrehajtja önmagán is azt a cselekedetet, amelyet az igazság megkíván. Shakespeare-nél tehát Othello büntetését a saját kezéből veszi el.

A novella megoldása más. A mór a gyilkosság után ráébred óriási veszteségére, és beleőrül fájdalmába ; a halált később a meggyilkolt asszony rokonainak kezéből veszi el. Shakespeare megoldása kétségtelenül művészibb ; Othello alakja azáltal, hogy önmagában is gondolkodás nélkül igazságot tesz, mérhetetlenül megnő, katarzisa sokkal teljesebb, tisztítóbb erejű. De Giraldi megoldása sem nélkülözi a művészi erőt, hiszen az örület is a mór belsejéből, mérhetetlen szerelméből fakad, a halál is utóléri (erre a novellában már semmi szükség nincs) — az angol megoldás mindazonáltal sokkal inkább megfelel a dráma adottságainak.

III.

Othello, the Moor of Venice — ezt a címet adta Shakespeare a drámának, már a the Moor of Venice értelmezővel hangsúlyozva, hogy milyen döntő jelentőséget tulajdonít Othello és a Város kapcsolatának.

Othello Keleten született, a feudalizmus és a mohamedán vallás világában — és mégis cserbenhagyta szülőhazáját, vallását; és minden tehetségével a keresztény polgárváros, Velence ügyéhez csatlakozott. Tudjuk, hogy Othello foglalkozására nézve condottiere, azaz fizetett zsoldosvezér. De vajon csak az anyagi érdek köti őt a városhoz? Aligha. A mór ennél sokkal több fűzi a Városhoz, s ez: Velencébe, a polgárvárosba, távolabb menve és általánosítva: a polgári államformákba vetett mélységes és megingathatatlan hite. Othello condottiere, aki származását tekintve a feudalizmus szülötte, de mint katonai vállalkozó ráébred arra, hogy a jövő a Városé, és egész erejét ennek az eszmének a szolgálatába állítja, és az eszme szolgálata élete központi kérdése, értelme lesz. Mivel tudjuk ezt az állítást bizonyítani? Elsősorban azzal, hogy Othello, a szabad és független ember, aki mögött egy egész hadsereg áll (és ezt a sereget — mivel a sajátja; ő fizeti és táplálja — tetszés szerinti céljaira használhatja fel), mindenben aláztosan alárendeli magát a Tanács döntéseinek. A Tanácstól várja a döntést élete legfontosabb kérdése, szerelme ügyében is (pedig mi sem lenne könnyebb és célravezetőbb megoldás, mint hajójára vinni Desdemonát, nem törődve a zordon apa, a rokonság és akár az egész város összes szitkaival és átkaival), pedig fennáll az a lehetőség is, hogy a Tanács nem az ő javára ítél. A mór a Tanács döntéseit mindig a legnagyobb tiszteletben tartja, parancsuk jelét csókkal illeti. Amikor megtudja, hogy Velence visszarendeli őt Ciprusról és utódává Cassiót nevezi ki, nemcsak azért omlik össze, mert éppen Cassio a szerencsésnek vélt riválisa szerelmében, hanem azért is, mert a visszarendelésben azt érzi: a Város megvonta tőle bizalmát. Szerelme után most élete központi meggyőződésében is elveszti hitét, élete most már értelem és cél nélkül való. Amikor Desdemona megölése után ráébred, hogy az asszony (és ezzel együtt Velence) hű volt hozzá, nem Desdemona és Velence vétett ő ellene, hanem ő vétkezett e kettő ellen, a „megbontott harmónia helyreáll”, és ő lélekben megnyugodva, megtisztulva fogadja saját kezéből az igazságot tevő halált. Utolsó szavaival is a Városhoz való tartozását hangsúlyozza:

„... És ird hozzá, hogy Aleppóban egyszer
Mikor egy ádáz turbános török
A várost szidta és egy velenceit
Ütött, torkon ragadtam a körül-
Metélt kutyát s leszúrtam — így” (V. felv. 2. szín)
(leszúrja magát).

Most nézzük meg közelebbről, mi is lényegében az a Tanács — amelyhez Othello még halálában is ragaszkodik, és hogyan jelenik meg a drámában.

A polgárság számára az államigazgatás ideális formája ebben az időben a demokratikusan megválasztott Tanács (a „demokrácia” szó alatt itt annak polgári értelmezését véve), amely a többség akaratát képviseli és amelyen belül — minden kérdés hosszas és részletes megtárgyalása után — a többség akarata érvényesül. Az I. felvonás 3. színében lejátszódó jelenet mindenképpen fedi ezt az elképzelést: a Herceg, mielőtt döntést hozna a ciprusi ügyben, meg-

hallgatja a Tanácsok véleményét, és a döntés megfelel a többség akaratának. A Tanács rendelkezéseit a shakespeare-i Velencében mindenki a legnagyobb tisztelettel fogadja : Othello, Brabantio és a többiek egyaránt. A Tanács meg is érdemli ezt a tiszteletet, mert tökéletesen betölti rendeltetését : biztosítja a Város belső és külső rendjét és nyugalma (mindkettő elengedhetetlenül fontos a kereskedelem és ipar számára), őrcsapatai azonnal megjelennek, ha valami megzavarná az éjszakai csendet ; intézkedés történik az állam külső nyugalma helyreállítására is : amint megkapják a hírt, hogy a török Ciprust fenyegeti, azonnal útnak indítják a hajóhadat a veszélyeztetett gyarmat felmentésére.

Eddig rendben is van minden ; ez a Tanács Shakespeare és Othello eszményképe, ebben megrendíthetetlenül hisznek mindketten ; hiszik — és helyesen hiszik —, hogy a fejlődés feltétlenül ebbe az irányba vezet. Az olasz helyzet azonban már túlhaladt ezeken az ideákon, hiszen Itáliában a Tanács intézménye már századok óta konkrét valóság. A valóság pedig egészen másképpen festett, mint az elmélet; tudjuk, hogy a Tizek Tanácsa Velencében ebben az időben már e legreakciósabb, legdespotább hatalmak egyike volt Európában. A hatalomért való harc egészen más formában nyilvánkozott meg, mint a békés választás : napirenden voltak a cselszövészek, aljas vádaskodások és a politikai gyilkosságok. A szegényebb népréteg szociális helyzete egyre romlott, és az elégedetlenség véres elnyomására alkalmas eszközökben a „nép akaratát” képviselő Tanács bizony nem volt válogatós . . . Nem valószínű, hogy minderről lett volna Shakespeare tudomása. Arra viszont már Shakespeare is választ ad, hogy a Tanács kinek az érdekeit képviseli : kétségtelenül Brabantióé, a tekintélyes polgáré, a velencei állam alappillére. Brabantio rendkívül nagy becsben áll a Tanács előtt, s ezt tudja önmaga is :

„.....a herceg
S tanácsos társai is sorra majd
A magukénak érzik a csapást . . .” (I. felv. 2. szín) —

mármint azt a csapást, amely Brabantiót érte. Ezért hivatkozik — és joggal — Brabantio rögtön a Tanácsra.

Mielőtt a tragédia pesszimizmusának, vagy optimizmusának a kérdésére térnénk, vessünk egy pillantást még a női szereplőkre és azután a Giraldi novellára.

Desdemona alakja az I. felvonásban rendkívül életerősen és aktívan jelenik meg előttünk. Kettőjük szerelmében kétségtelenül ő volt a kezdeményező fél (lásd Othello elbeszélését!) és a Tanács előtt is bátran kiáll igaza mellett ; szerelme védelmében szembeszáll apjával, Velencével, vagy ha kell, akár az egész világgal is. A játék folyamán azonban kiütözközik a figura irreális vonásai. Annyira hű és becsületes, hogy fel sem tudja tételezni olyan asszonyok létezését, akik — akár szerelemből, akár érdekből — képesek megszegni a házasság szent kötelékét (ez, velencei asszonyról lévén szó — mindenesetre kissé merész általánosítás ; ismerve a kor erkölceit, Desdemona esete lehet ugyan egyedi kivétel, de általános, tipikus semmi esetre sem). Sőt : szerelme és hűsége biztos tudatában annyira naív, hogy még azt sem veszi észre : Othello indokolatlan és méltatlan dühének oka a féltékenység. Desdemona tehát — jót akarva tenni mind Cassióval, mind Othellóval — egyre tovább emlegeti azt a nevet, amely Othello számára vörös posztó. Desdemona tehát önmaga ássa meg a sírját. Desdemona

jótulajdonságainak eltűzésére azonban Shakespeare-nek feltétlenül szüksége volt : mert egy kevésbé hű, tiszta és tökéletes alak már nem tudná indokolni a mór mérhetetlen szerelmét. Desdemona alakjának kissé irreális kivételes vonásai nélkül elképzelhetetlen Othello gigantikus alakjának valószínűsége, az író a részt feláldozza az egész érdekében : Desdemona alakja a shakespeare-i realizmus csodálatos eszköze.

Emilia, Jago felesége, ez a bátor és okos asszony, már jobban ismeri az életet. Bár ő „kevesebbért is, mint a világ” hajlandó lenne megcsalni az urát, mégsem feltétlenül hűtelen. Alakja rendkívül rokonszenves : úrnőjének jóhíre és az igazság védelmében nem habozik feláldozni életét sem. Emilia a kettős kontraszt szerepét tölti be : kontraszt egyrészt Desdemona tökéletes tisztaságával, másrészt Jago elvetemültségével szemben. Emilia is polgár, s az ő alakjával Shakespeare a polgár másik oldalát, jó tulajdonságait mutatja meg. A polgár tehát nem feltétlenül öncélú, aljas gazember : lehet hűséges szolga, bátor, önfeláldozó ; Emilia Shakespeare felcsillanó potimizmusának a terméke.

Giraldi novellája naturalista vonásai ellenére kiváló alkotás. Kiválóan exponált helyzetben egymással élesen szembenálló szenvedélyek csapnak össze, s a lélektani folyamatok ragyogó ábrázolásával, a párbeszédes forma sűrű alkalmazásával annyira drámai helyzetet teremt, hogy az majdnem szétfeszíti a novella kereteit. Hogyan lehet, hogy Giraldi, aki maga is írt drámákat (szám szerint kilencet) és a drámaelmélet avatott ismerője volt (írt egy önálló drámaelméleti munkát is, címe : *Discorso sulle commedie e sulle tragedie*) nem dráma formájában dolgozta fel a mór és Desdemona szerencsétlen szerelmének történetét? Talán azért, mert a tragédia ekkor még (a XVI. században) egyedül a klasszikus tragédiát jelenti, amely „királyi műfaj”, főhősei félistenek, vagy legalább is királyok, továbbá szigorúan érvényes még a hely, idő és cselekmény egységének a követelménye. Ezeknek a követelményeknek a téma nem felel meg, Siovan Battista Giraldi nem akkora művészegyéniség, hogy át merje törni ezeket a szent korlátokat. Ehhez nagyobb művész kell, például egy Shakespeare . . .

Foglaljuk össze még egyszer a dráma és a novella között talált fő különbségeket. Ezek a következők : mindenekelőtt az, hogy Shakespeare hőseit társadalomilag is szigorúan meghatározza, az osztályviszonyok ábrázolása a novellából teljességgel hiányzik ; így ezen a téren Giraldi hősei mintegy légüres bűrában mozognak. Azután : Shakespeare végtelenül megnöveli az alakok dimenzióit. A harmadik döntő különbség az első szerves következménye : a mór konfliktusa a novellában egyszerű szerelmi konfliktus, Othellóé pedig szerelmi és eszmei konfliktus egy időben. E kettő összefonódása adja meg a dráma tulajdonképpeni nagyságát és mondanivalóját.

Végezetül döntsük el, pesszimista, vagy optimista alkotás-e az „Othello”. Sokan vannak azon a véleményen, hogy pesszimista, mert a főhős elbukik és Jago, a Rossz diadalmaskodik. Első pillantásra marxista szempontból is igazuk van, hiszen Jago, a polgár (a Jelen és feltételezhetően a Jövő hőse is) győz, de Jago gonosz és romlott ; akit pedig legyőz, Othello, a condottiere, a Múlt és Jelen hőse, viszont rokonszenvünk (és az író rokonszenve is) az övé, mert etikai téren feltétlenül magasabbrendű, mint Jago. A Jelen és Jövő győz ugyan a Múlt felett, de a győztes alacsonyabbrendű, mint a legyőzött : kétségtelen pesszimizmus. Ennek a gondolatmenetnek azonban két megtámadható pontja is van ; az első : Othello valóban csak a Múlt hőse-e, és a második : tényleg Jagóé a győzelem? Nem ; a győzelem Othellóé, bár fizikailag elbukik ; halála pillanatában

azonban visszanyeri (Shakespeare-rel együtt) a Városba, a haladásba vetett hitét. A második kérdésre adott válasz most már magától értetődik : Othello, bár a múltat képviseli, a múltból jön, mégis a jövő hőse, mert a jövő ügyéhez csatlakozik és halálával tesz tanúságot mellette. (Othello nemes alakja azonban feltétlenül a lovagvilág, a múlt terméke : Shakespeare a polgárosodó Anglia sok mindenben kiábránduló, gyarló valóságával szemben a múlt eszményi képéhez menekül ; ez a nosztalgia megérthető és semmiben sem mond ellent tételünknek, hiszen az új a régi maradványaira épül, és az elhaló régi pozitívumai tovább élnek az újban is). Shakespeare tehát az *Othello*-ban súlyos kételyei ellenére, a polgárosodás, a haladás mellett tör lándzsát ; az *Othello* tehát végső kicsen-
gésében optimista alkotás.

Ágis tragédiája II. rész

ELEK OSZKÁR

A felvilágosodás eszméi Ágis tragédiájában

Ágis tragédiájá-nak politikai és társadalmi eszméi az elnyomott nép fel-emelésének célkitűzését szolgálják. Ha renszert keresünk bennük, a következő fonal mentén kell haladnunk: Lykurgos törvényét vissza kell állítani, így érthető, hogy gyakori a törvényen való töprengés. Lykurgos törvénye *a nép javát* szolgálja, ez a mozzanat is bőséges reflexiót támaszt elő. A régi törvény életre-keltője csak a király lehet, ezuton alkalom nyílik *a királyon és a zsarnokon való elmélkedésre*. A király mellett feltűnnek *a tanácsadók*. A háttérben *Jupiter papjai* mutatkoznak.

Agesilaus boldogan látja az istenek akarátának teljesedését:

Lykurgus közöttünk hajdani fényével
Fel-támad ujonnan *ditsó törvényével*.

A királya ellen lázadó népről Amfares azt mondja Leonidasnak, hogy az mindig új törvényt kér, mert „nyakán terhesedett jármából” így akar kibújni. Ágis azzal biztatja Kleombrotes-t, hogy a spártaiak csak benne találják reményüket, „józan törvényeket” csak ő adhat neki. Agiaris azon panaszkodik, hogy nincs igazi törvénye már a természetnek. Demokares abban bizakodik, hogy trónusáról Leonidas „törvényt oszt” majd. Kleombrotes azt tarja, hogy „törvény alkotásához bölcseség” kell.

Kleombrotes isteni törvényről szól. Telonis azt panaszolja Agiaris-nak hogy Leonidas gyilkos akar lenni, a gyilkosnak pedig pusztulnia kell.

Ez a törvény, tudod, a' természetből költ.

Mikor Leonidas arra akarja rávenni Ágis-t és Kleombrotes-t, hogy vallják be bűnösségüket, Ágis ezt feleli:

Király, ne kényszeríts vétkünket vallani
Nehéz az igaznak illy törvényt hallani.

Ágis tragédiájá-ból az világlik ki, hogy a törvény alkotásához filozófia kell. Maga a törvény boldogságot teremt. Nemcsak az államnak, az Égnek és a természetnek is megvannak a törvényei.

Lykurgos törvényének sorsa Leonidas király kezében van. Nagy a király hatalma, mert a törvénnyel csak ő boldogíthatja alattvalóit. Különbén a népet nevelni, tanítani kell. Ágis arra biztatja Agesilaus-t, menjenek Spárta falai közé „oktatni a népet”. Ágis azon töpreng, hogyan lehetne „szívéhez” férközni.

Amfares figyelmezteti Leonidas-t : Agis és Kleombrotés lázítja a tömeget. Ha szabad a nép, vérengzővé lesz, „ura széke” ellen támad :

Pedig ha a' község nem rab, ragadoz,
S búszult Isteninknek mindig vérrel áldoz.

Kleombrotés azt mondja Agis-nak, vigyázzanak, mert a nép hamar felzendülhet „hevében”, de „mívében” is könnyen változik. Mikor Telonisz Kleombrotés-nak a nép lázadásáról beszél, azt feleli neki: hadd lármázzék, nincsen abban veszély, csak „ijesztő kép”. Telonisz azzal vigasztalja Leonidas-t, hogy a veszedelem nem nagy, „a község tévelyeg alacsonyosságában”. Nagyon tanulságos, hogyan beszél Demokarész Leonidas-nak : a népnek sokat kell szenvednie, noha világunkat „vérverejtékével” és „gazdag értékével” tartja, minden tudománya csak annyi, hogy dolgozik a mezőkön, hadban fárad, izzad, „együgyűségében” néha lármát csap adósságai eltörlésével, mint „duló szélvészünk” lecsendesedik majd. A király hatalmának biztosítója, mint Agiarisz mondja, a nép szeretete :

Ha el-hagyja a' nép, mit tesz' életével,
Hová rejtí magát gyötrelmes létével?

Bessenyei itt saját korának problémáit taglalja. Kleombrotés azt mondja Demokarész-nak, hogy nép nélkül nincs király. A nép szolgáltatja a kenyeret. Büszke életünket a nép fia „verejtékkel” tartják; nagyon is rászolgál arra, hogy „igazságot fizessünk” sorsának, ne pedig háborúságot.

Eljutottunk a szomorújáték *pièce de résistance*-ához, a királykérdéshez. Leonidas azon töpreng, meddig nyög még sértett királysága és hogy az ostoba község behunyta szemét az ő királyi fényessége előtt :

Ah kínos hivatal! . . . gyötrelmes méltóság
Embertelen Község! . . . veszélyes uraság!

Tudja, hogy „egy főnek” sokat kell fáradnia, ha trónusához hűséges akar maradni. Érzi „kínos urasága” terhét. Agis azt mondja Kleombrotés-nak, hogy a vitézek benne bizakodnak, a trónt ő érdemli meg :

A trónus olyané legyen, ki érdemes,
S születéssel, szívvel valójába nemes.

Telonisz hosszan beszél a király kötelességéről, míg Leonidas arra hivatkozik, hogy a trónust maga Jupiter védelmezi és egyedül intézi törvényét, hatalmát.

Valóságos vita támad Leonidas és Agiarisz között a királyi hatalom forrásáról, Leonidas Agiarisz-szal szemben az égi származást vitatja.

Demokarész erről társalog Leonidas-szal : a hű király atyja népének, de „fátyja”, ha nem törődik vele. A lázadó, „rossz makacsság”-gal büntető kézzel kell elbánnia. Demokarész azt kérdezi Kleombrotés-tól : micsoda igazság készítteti arra, hogy a király ellen törjön. Kleombrotés sem marad adós a szóval : ha nincs panasz a király ellen, vesszen az, ki támadni merné, de mit tegyen a nép ha „jármában” nyög. Nem merül fel előtte a társadalom struktúrája gyökeres megváltoztatásának gondolata, jöllehet tisztán látja a fennálló társadalmi rend igaztalanságait.

Agesilaus-nak erős a meggyőződése, hogy „istenek szállnak a király lelkébe” :

Első eszközök ők Jupiter kezébe,
Ki velek ostoroz emésztő tűzébe,
Vernek, jutalmaznak ő benne az Egek,
Úgy élnek közöttünk, mint földi Istenek.

Majd vita támad Kleombrotés és Leonidas közt : Kleombrotés azt vallja, hogy a királynak „népe nyögésére” kell figyelnie, Leonidas pedig azt, hogy a hazafi „jobban meg nem veszhetsz”, mint mikor pártot üt „hű” királya ellen. Agesilaus azt hirdeti, a királynak léleklátónak kell lennie, hogy kifürkéssze „titkát jobbágyság szívének”. Leonidas szemében többet érnek a hű szívek, mintha a fél világon arat diadalt. Egy magánbeszédében azt árulja el, hogy lelkét fájdalom marja, mert nehéz az uralkodás rabságának „aranyozott járma”. A haldokló Agis így sóhajt fel :

Aki tud királya ellen rugódozni,
E' képen szokott az vérével áldozni.
Rettegi a' trónust végre halálába,
Mellyet megvetett volt halandóságába.

Leonidas véres áldozatát látva, búsan panaszkodik el, milyen kínos hatalma van királyságának¹⁶.

Kiderül, hogy *Agis tragédiája* szellemi légkörében a király tiszte terhes ; nem árt, ha a szenvedésekből is kiveszi a maga részét. Méltósága az istenektől vagy a néptől származik. Első dolga az, hogy népének jóságos atyja legyen, a makacsoknak pedig szigorú bírása, noha a lelkekbe látnia nehéz.

A király könnyen válhatik *zsarnokká*. Mikor Kleombrotés arra utal Agis előtt, hogy a nép ingatag, ez így felel neki :

Hű királyink ellen vétek is indulni,
De a vér-szopókat, vitéz, fel kell dúlni.

Kleombrotés azt panaszkodik feleségének, Telonis-nak, hogy Leonidas kárukra vált, „hazája nyakába le-fojtó jármot tett”, a hűséges népet sarcolja. Agiaris arra kéri Telonis-t tanítsa férjét engedelmességre, mert a királynak hosszú a keze fegyvere áthat a tengeren is :

Nagy fulánkja van egy király hatalmának,
Ha tárgyát meg-kapja búsult haragjának¹⁷.

Sok múlik a *király tanácsosain* is. Értjük, hogy róluk is esik szó. Leonidas azt magyarázza Amfares-nek, hogy a fejedelemnek önmagában „tsekély segédme” van, másfelől Kleombrotés arról panaszkodik Agis-nak, hogy Leonidas titkon egyetért a pompában és bujaságban élő tanácsosokkal. Leonidas arról győzi meg Demokares-t, hogy tanácsa hasznos, „édes öröm”-et talált benne. Erre a tanácsra rendeli el a kötéslevelek elégetését. Demokares úgy látja, hogy a

¹⁶ I. 2., I. 3., I. 6., II. 1., II. 4., II. 5. III. 1., III. 2., IV. 5., IV. 6., V. 5., V. 6.

¹⁷ I. 3., I. 4., II. 3.

sok tanács rontja az országot. Leonidas a hozzá pártolt Agesilaus-nak arról panaszkodik, hogy sok gonosz csalja a királyt.

Világossá vált, hogy a jó tanácsadó áldás a fejedelemeire, de baj, veszedelem vagy átok, ha rossz.

Nem csupán a csalárd tanácsosokról esik azonban elítélő szó, *Jupiter papjai* sem járnak jobban. Agesilous így korholja őket: azzal kérkednek, hogy Jupiter beszél velük. Nyelvüknek a község hamar ad hitelt, ha ők a nép között a gazdagok ellen kiáltanak, Leonidas tapasztalhatja majd: nagy lesz a változás., Leonidas így feketíti be őket Telonis előtt: kétszínű tanítók, kiáltó koldusok, büszke hitegetők, álnok tanácsosok. Azt hirdetik, hogy Jupiter dolgát és az Egek titkát ismerik, hazugságukat árulják, az ő fejedelemségét „mesterséggel” csalják és nejét ellene ingerlik¹⁸. Ez a kép erősen túlzott és erőszakosan hajszolt... a korszake sugalmára.

Agis tragédiájá-ban Bessenyei nem egyszer tett bizonyosságot arról, hogy alakjai mennyire a *raison* emberei; nem elvont *ars cogitandi*-val bíbelődők, hanem állami és társadalmi kérdéseket latravitő bíráló szellemről tanúskodók.

Bessenyei eleven erőnek tekinti a felvilágosodás filozófiai szellemét, éltető sugalmának szíves-örömet enged. Valóban megkapó képet tár elénk a francia felvilágosodás, kivált az *humanité* jelenségében. *Daniel Mornet* azt írja a *La pensée française*-ében (1926), hogy a XVIII. században hovatovább a *morale sociale* kérdése nyomul homlokrtrébe: az írók arról gondoskodnak: minél több embert kellene boldoggá tenni. Ezt hirdeti Helvetius, Diderot, d'Holbach, Mably, Turgot és Condorcet. Lelkesednek a *bien d'autrui*, a *bienfaisance* eszméjéért, tanulmányokat írnak róla. Sűrűn támadnak elő „a jó népen” való segíteni akarásról való terveik. Rousseau híres regényében, a *Nouvelle Héloïse*-ban Wolmar, a várúr arra törekszik, hogy szolgálait és a vidék népét boldoggá tegye. Elszaporodnak a rózsauünnepek. „Könnyező és felszalagozott” erény volt ez, de őszinte. A jótékonyságban Penthièvre és La Rochefoucauld—Liancourt hercegek is kiválnak¹⁹. *Madame Roland* híres *Emlékiratai*-ban rajongó lelkesedéssel szól Agis-ről és Kleomenész-ről, Plutarchos hőseiről, akik az egyenlőtlenség megszüntetésén fáradoznak²⁰.

A szépirodalomban nemcsak a *Nouvelle Héloïse* bizonyosságszolgáltatása érdemel komoly figyelmet. *Gaiffe* nagyszabású munkájában azt írja, hogy a francia tragédiának főcéljává mindinkább azok az elvek és bölcs mondások válnak, amelyek lassan és titkosan szívárogtak be ebbe a műfajba. A filozófiai gondolat-terjesztés irányába Voltaire tereli. Diderot drámáiban méltán utal a társadalmi mozzanatok uralomra jutására. Kinyomozza azt is, a gyengék és elnyomottak iránt való emberséges érzés milyen erőre kap a XVIII. század irodalmában. A vagyoni igazságtalan elosztásának elvéből indulnak ki Diderot, Destival de Bratan és Florian drámai alkotásai, Favart 1768-ban előadott *Aratói* rokonérzést fejeznek ki a paraszt munkája iránt. Nem egy dráma a testvériség és a világbéke eszméit hirdeti.

Ez az elesettek, elnyomottak sorsával való törődés, akár mint társadalmi, akár mint drámai-irodalmi kérdés valóságosan benne élt a század szellemi légkörében. A felvilágosodás eszméinek ereje hajtja tragikái tárgy keresésére a

¹⁸ I. 1., I. 6.

¹⁹ 152—53., 155—56.

²⁰ *Victor Jeanro y Félix*, Nouvelle histoire de la littérature pendant la Révolution et le premier Empire. 153.

Parfaict-testvérek hatalmas gyűjteményét forgatva, örömmel állapodott meg Guérin de Bouscal *Agis*-án, mert biztató vonzással sugárzott feléje a történetből kimosolygó *trait d'humanité et de bienfaisance*. De nemcsak ez nyűgözte le.

Most, hogy eszmeköre gyökérszálainak útjára tértünk, hamarosan meggyőződhetünk; reflexiós mozzanatokban való gazdagságát csak úgy érthetjük meg, ha Montesquieu *Esprit des Lois*-jának, Fénélon *Télémaque*-jának, Marмонтel *Bélisaire*-jének, az *Encyclopédie*-nek és Voltaire munkáinak sugalmazó erejét is fürkésszük. Mindannyi a felvilágosodás eszméivel táplálta Bessenyeit.

Báró Orczy Lőrinc költői levelet írt hozzá. Azt fejezi ki benne, hogy a francia felvilágosodásnak nincsenek inyére a nagy testőríró kedvelte gondolatai. Bessenyei haladt a maga útján. Arany János Toldy Ferenc nyomán azt tanította, hogy Bessenyei kivált a történetben és a filozófiában tett szert alapos jártasságra²¹. A mi tisztünk, hogy a tények szilárd biztosságával igazoljuk, amit Arany János hirdetett: Bessenyei erős filozófiai és irodalmi iskolázottságát, mint az már *Agis tragédiájá*-ban megnyilvánul.

A felvilágosodás gondolatkörére vall a *bienfaisance* általános jelenségén kívül egy másik is: *Agis tragédiájá*-nak szereplői, mint láttuk, szívesen elmélkednek a *törvényekről*. Legott Montesquieu halhatatlan *Esprit des Lois*-jára (1748) eszmélünk.

Voltaire azt írja, hogy *A törvények szelleme*, minden elaprózottsága, könynyedsége ellenére is, mindenkor gondolkodásra serkentő lángelme munkája marad, és valóságos breviáriuma lehetne azoknak, akik hivatottak mások kormányzására²². Abban is igaza van Voltaire-nek, hogy az *Esprit des Lois* fő érdeme a törvények kedvelése, ennek az alapja pedig az emberek szeretete. A munka hibáinak tudatában is vallja: nincs mű, amelyben több szellemesség és mélyebb eszme akadna, mint amennyit az *Esprit des Lois* tár elének²³. D'Alembert is csodálkozva szól róla *Éloge de Montesquieu*-jében: a közjó (*bien public*) szeretete sugárzik belőle²⁴. La Harpe azt írja *Lycée*-jében, hogy mindazok az országok, amelyekben olvassák, ezzel meg is szentesítik azt²⁵. Chateaubriand a XVIII. század „valódi nagy” íróját Montesquieu-ben látja, az *Esprit des Lois*-t egy másik munkájával együtt olyan remekműnek, amelynek csak a francia nyelv elenyésztevel tűnhetnének el²⁶.

A francia irodalomtörténet tudósai nagyon büszkék reá. A széles látókörű Villemain, miután Arisztotelész, Bodin, Budé, Cujas, Grotius és még mások munkáinak törvényelméletét méltatta, az *Esprit des Lois*-t mindannyit túlszárnyalóul állítja elének. Petit de Julleville azt emeli ki, hogy Montesquieu a törvény mozzanatának az irodalomban olyan polgárjogot szerez, mint a XVII. században Descartes a filozófia és Pascal a hittudomány számára. Faguet nem győzi eléggé dicsérni Montesquieu szellemének hajlékonyságát az *Esprit des Lois*-ban. Albert Sorel Montesquieu-nek szentelt könyvében méltán utal az *Esprit des Lois* eszmei tartalmának szélesvonalúságára. Sorel lelkét nemzeti büszkeség fogja el: az olasz Beccaria és Filangieri, az angol Blackstone munkájában ott van az *Esprit des Lois* nyoma, hat a francia forradalomra, még élénkebben később

²¹ Arany János magyar irodalomtörténete 163.

²² Oeuvres complètes 1785.-i kiadása 73. köt. 205.

²³ Le Siècle de Louis XIV. 800—801.

²⁴ Idézi F. Brunetiére, Études critiques sur l'histoire de la littérature française IV.-e série, 258.

²⁵ XV. kötet 52—53.

²⁶ Le Génie du Christianisme, Hachette kiad., 416.

a politikai pártok életébe valóságos digestává válik, él Napoleon *code civil*-jében is.²⁷

Ez a diadalmasan hódító író megtalálta a Bessenyei lelkéhez vezető utat is. Ő maga is tesz róla vallomást. Montesquieu-ról és Voltaire-ról a *Magyarság*-ban (1778) úgy emlékezik meg, mint akiket „franciaságukban tsudálnod kell”. Montesquieu-vel és más írókkal kapcsolatban még azt is megjegyzi, ha munkáikat magyarul lehetne olvasni fogadni merne, hogy néhány év múlva az asszonyoknak is több volna az esze és tudománya nálunk, mint „sok doctusnak”²⁸. Máshol úgy ír róla, mint „csaknem egyetlen egy, hozzá foghat lan, mély elmé”-ről. Eckhardt Sándor élesen rávilágított arra, hogy Montesquieu-nek „döntő” befolyása volt Bessenyei politikai eszméire. Montesquieu-től tanult módszert Magyarország politikai életének „racionális bölcséleti alapon való átalakítására”²⁹

Bessenyei lelke azonban tele volt Montesquieu remek művének eszméivel már akkor is, amikor *Agis tragédiájá*-t írta. Alakjainak a törvényen való elmélkedését el sem tudnók képzelni *A törvények szellemé*-nek sugalma nélkül. Ennek a hatalmas tudással, szorgalommal és hámulatos elemző erővel írott mesterműnek szavai visszhangot keltenek Agis hőseinek lelkében is³⁰. Bayer József azt írja *A magyar drámairodalom történeté*-ben, hogy Bessenyei drámáinak szereplőit nem költő képzelete kelti életre, ezek csupán háttérből mozgatott „beszélőgépek”; szereplő személyei helyett maga a költő cselekszik³¹. Annyi bizonyos, hogy ezek a beszélők kelletlenül sűrűbben tolmácsolják az író politikai és társadalomelméleti álláspontját. Ezúttal Montesquieu-sugalmazta gondolataira figyelünk.

Agis tragédiájá-nak szereplői kivált azt fejezik ki, hogy a törvények alkotásához *filozófia* kell. *Lykurgos törvénye*, általában a *jó törvény* jólétet és boldogságot teremt, szabadabb mozgást biztosít, *zsarnoki kényszerből* szabadítja meg a lelket, röviden: *abien public* legszilárdabb biztosítéka. Az *Esprit des Lois* idéz Xenophon Spártáról írott munkájából: Spártában Lykurgos azt cselekedte, hogy a polgárok engedelmeskedtek a törvényeknek, Athénben nem így történt³². Még jelentősebbek Lykurgos méltatásai. Lelkesen írja: mikor azokat a törvényeket vesszük szemügyre, amelyeket a lakedemóniaknak adott, azt hiszi az ember, hogy a sévarambok történetét olvassa³³. Részletesen méltatja Lykurgos munkáját és arra az eredményre jut, hogy Spártának csak így lehetett dicsőséges magasságba jutnia. („C'est par ces chemins, que Sparte est menée à la grandeur, à la gloire”).³⁴ Ebben a könyvben elismerésével még egyszer adózik Spárta nagy törvényhozójának: Penn-t „valóságos Lykurgos”-nak tartja. Figyelmet érdemel összehasonlítása is: Minos, Lykurgos és Platón abból a szempontból indul ki, hogy a polgárok „különös figyelemmel vannak egymásra”³⁵ Bölcselkedő elme mélyrelátó ereje világlik ki ebből a megállapításból: „Néhány

²⁷ Montesquieu, (Les Grands Ecrivains Fr.-ben), 161—174.

²⁸ Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerk. Vajthó László, 16. sz. 10.

²⁹ A francia forradalom eszméi Magyarországon, 22.

³⁰ Montesquieu meglepően gazdag anyagot gyűjtött húsz évi fáradhatatlan kutató munka eredményeképp. La Brède kastélyában még ma is őrzik cédulacsomagjait, vastag kivonatköteteket, amelyek az *Esprit des Lois* írására szolgáltak.

³¹ I. köt. 101.

³² V. köt. 7. fej.

³³ IV. köt. 6. fej.

³⁴ IV. köt. 6. fej.

³⁵ IV. köt. 7. fej.

régi törvényhozó, mint Lykurgos és Romulus egyenlően osztották fel a földeket. Ez csak új köztársaság alapításakor történhetett, vagy pedig akkor, amikor a nép olyan romlott volt, vagy a lelkek olyan állapotban, hogy a szegények kénytelenek voltak ilyen orvosságot keresniök, a gazdagok pedig elszenvedniök azt³⁶ Bessenyei Lykurgos törvényének Montesquieu könyvéből kisugárzó filozófiai értékelését drámai veretűre váltja át. Guérin de Bouscal és Plutarchos sem mellőzhette, mint indítékot Bessenyei náluk is megtalálta, de hogy erősen átszellemítette, az Montesquieu sugalmára történt.

Így van ez általánosságban a jó, a népboldogító törvény mozzanatával is. Ezúttal is Mentora volt a nagy francia író. A jóra törekvést az elme ünnepi komolyságra valló logikájával így hirdeti Montesquieu: „A nemzetközi jog (le droit des gens) azon az elven alapul, hogy békében a különböző nemzeteknek a legtöbb jót kell tenniök egymással, a háborúban pedig a lehető legkevesebb rosszat, anélkül, hogy a saját érdekeiknek ártanának”³⁷.

A törvények humanizmusa hirdetésének megragadó lapjai azok, amelyeket Montesquieu a rabszolgaságról írt³⁸. Tömöttségre és nemes szívre vall ez a helye: „De bár milyen természetű a rabszolgaság, a polgári törvényeknek arra kell törekedniök, hogy egyfelől visszaéléseit, másfelől veszedelmeit vegyék el”³⁹. Neme-meggyőződéssel hirdeti, az okos törvényhozó eléje vág annak a szerencsétlenségnek, hogy rettenetes legyen (un législateur terrible⁴⁰. Montesquieu az emberséges törvény mélyebb latolgatásra valló megbecsülésének erkölcsi méltóságával megigézi Bessenyeit: Agis és Kleombrotos drámai úton küzdenek azért, amit Montesquieu klasszikusan fogalmazott fejtegetéseiben vitatott meg.

Post equitem sedet atra cura. A népboldogító törvényért síkraszálló Agis és Kleombrotos mögött ott sötétlik a zsarnok Leonidas komor árnya. Mennyit és milyen bölcsen ír Montesquieu a zsarnokságról! Úgy látja, hogy Ázsiában nincs szabad lélek, itt csak az *héroïsme de la servitude*-öt lehet látni, írja szellemesen⁴¹. Van egy fejezete⁴², amelyben meleg sorokat olvasunk a szabadságról, s a zsarnokságról élénk fejtegetéseket. Finom lélektani megfigyelései és éles logikai magyarázatai lenyűgözték Bessenyeit. A kényúri Leonidas ellen a nép szabadabb mozgását követelő hősök jellemének alakításakor sugalmas erővel szálltak Bessenyei lelkébe azok a gondolatok, amelyekben a kor legmélyebbjárátú írója szegezte szembe a szabadságot a zsarnoksággal.

Agiaris a „dicső Egek” törvényét, Kleombrotos Isten törvényét említi. Montesquieu is úgy tudja, hogy Isten és a természet törvényeire is kell gondolnunk: A *Törvények Szellemé-nek* első mondatában olvassuk, hogy „az istenségnek megvannak a maga törvényei”. Egész fejezetet szentelt ermszet törvényeinek. Telonis úgy nyilatkozik, hogy a törvény „természetből költ”. Halkszavú lecsapódása ez Montesquieu tanításának. A nagy munka XIV. könyve ennek a kérdésnek mélyére igyekszik eljutni⁴³. Így költözik a törvényen való elmélkedés és jelentőségének méltatása *Agis tragédiájá-ba* a felvilágosodás kora szellemiségének egyik legjelentősebb mozzanataként.

³⁶ V. köt. 5. feje.

³⁷ I. köt. 2. feje.

³⁸ XV. XVI. és XVIII. köt.

³⁹ XV. köt. 11. feje.

⁴⁰ XV. köt. 16. feje.

⁴¹ XVII. köt. 6. feje.

⁴² XIX. köt., 27. feje.

⁴³ A törvényekről az éghajlat természetéhez való vonatkozásokban.

A törvény és az igazság őre a király. Láttuk : Bessenyei bőségesen elmélkedik róla. Ezúttal két jelentős alkotás sugalmazza : Fénelon *Télémaque*-ja és Marmontel *Bélisaire*-je.

A *Télémaque* nálunk is egyike volt a legkedveltebb és legnépszerűbb olvasmányoknak. Kis János superintendans is lelkesen beszél róla *Emlékezései*-ben. Szinyei József is elismeréssel szól nyelvének hajlékonyságáról és széphangzásáról⁴⁴. Virág Benedek hexameterekben írott *Telemakus*-a Fénelon hatására vall⁴⁵. Rá kellett mutatnunk erre a népszerűsége . Valóban, mikor *Agis tragédiájá*-ban a királyok legfőbb tisztéről való elmélkedések sugalmazóját kutatjuk, csaknem parancsoló erővel támad elő, hogy ezúttal Bessenyei legjelentősebb *spiritus rector*-a Fénelon volt.

Fénelon prózai eposzának, *Télémaque*-nak megírásával neveltjének, a burgondi hercegnek akart költői *vademecum*-ot nyújtani (1699). *Télémaque*-ban Bessenyeit, mint minden mélykedélyű olvasóját, két jelenség kapta meg : a királyokról festett arcképek és a köröttük sokasodó bölcs gondolatok sora. Találón nevezte Voltaire *Télémaque*-ot *roman d'éducation*-nak. Az atyját, *Odysseus*-t kereső Telemachos-t Mentor képében Minerva vezeti országról országra, eléje állítja királyukat és uralkodásuk módjához okulásra serkentő elmélkedéseket fűz. Így támad elénk az országa-megsiratta Sesostris, a jó egyiptomi király, a népét kínzó Bocharis, a kegyetlen és zsugori Pygmalion, Tyrus fejedelme, a rokonérzésünkre találó Minos, Kréta uralkodója, majd az eszményi elveket hirdető Aristodemos, a jó Baleazar, „a nép gyönyöré”-vé nemesedett Idomeneus, a nagy tapasztalatú Nestor, a rabszolgatartó és isteni hódolatot kívánó Adreaste. Az alvilágban felénk komorlanak a rossz királyok, egy bosszúálló fúria (*furie vengeresse*) tükröt tart eléjük : bűneik torzyszerűségét látjuk benne, hiúságukat, kegyetlenségüket és álnok tanácsokra hallgató könnyelműségüket. A kies eliziumi mezőkön pedig az igazság, erény, és „isteni érzés” áthatotta uralkodók átszellemlült, boldog körébe jutunk.⁴⁶

Mennyi alkalma nyílt Mentor-nak, hogy valóságosan a bőség szarujából hintse tanácsait az uralkodásra szánt ifjú herceg szívébe. Miután megrajzolta Minos, a legjobb király képét ezt mondja : „Mindazok a csodás dolgok, amelyeket Ön ezen a szigeten lát majd, az ő törvényeinek gyümölcsei”. Hirdeti, hogy az abszolút fejedelem kell, hogy népének atyja legyen. Ellentétbe állítja a békés királyt a hódítóval. Sokat hallunk a királyok kötelességeiről, a hízelgők tanácsairól. Milyen jellemző Idomeneus-nak ez a felkiáltása : „Boldog az a király, akit bölcs tanácsok támogatnak!” Másfelől Mentor jól tudja, hogy a legóvatosabb királyt is érheti csalódás. Elítéli a dicsőség-hajszoló, népük vérét pazarló uralkodókat. Okosan inti őket, hogy népüknek védőfalnál is biztosabb szeretete lehetne legerősebb fegyverük. Idmeneus előtt a király igazságosságáról elmélkedik. Mások azt magyarázza, hogy meg kell ismernie az embereket. Mintegy összefoglalásul arra figyelmezteti Telemachos-t, hogy élesen rámutat az országlás igazi és hamis alapelveire. Az a kívánsága, ha uralkodik majd, az aranykort újítsa fel, mert a királyok „nem a maguk dicsőségére”, hanem „népük javára” élnek.⁴⁷

⁴⁴ Irodalmunk története 1711—1772. 94.

⁴⁵ Virág költeményében Calypso először Ulyssesst szerette, majd fiára, Telemachos-ra veti ki a hálót, Mentor figyelmezteti is. Így van ez Fénelon-nál is (*Virág B. Poétai Munkái*, 1799, 104—107.

⁴⁶ II., III., V., VI., VIII., IX., X., XI., XVIII., XIX. köt.

⁴⁷ V., IX., XII., XIV., XXIII., XXIV. köt.

Ha visszagondolunk *Agis tragédiájá*-nak a királlyal és a zsarnokkal kapcsolatos gondolataira, Leonidas elveire : a királynak népéért kell fáradnia, a hű szívekben több jutalmat találhat, mint ha a fél világot hódítaná meg, vagy arra, hogy gyötrelmes az ő hivatala. Amfares meggyőződésére : az uralkodónak nem szabad országát vérbe fojtania; a Telonis-éra : a királynak sokat kell tapasztalnia, szenvednie ; Demokares-ére : hű király atyja népének ; Agesilaus-éra : istenek szállnak a király lelkébe ; arra, amit Kleombrotos mond : a király figyeljen népe nyögésére, vagy arra a szomorú valóságra, hogy a zsarnok „le-fojtó jármot” tesz népe nyakára ; egyszóval, ha mindezt az összehasonlító irodalomkutatás mérlegére vetjük, lehetetlen nem látnunk azt a lenyűgöző erőt, amellyel *Télémaque* hatalmába kerítette Bessenyei lelkét. Nem is tudott volna szabadulni olyan munka vonzása alól, amelynek jelentőségét és sugalmas erejét a francia kritika is fényesen igazolta.

Ilyen ellenállhatatlan varázssal hatott rá a XVIII. század francia irodalmának világhírű alkotása, Marmontel *Bélisaire*-je is. Bessenyei, mint kortársai, nagyon kedvelte Marmontel-t. Ezt Laczka is említi. Lucanus *Pharsaliá*-jának első könyvét (Pozsony 1776) Marmontel francia fordítása alapján ülteti át. Ányos Pál a Marmontel-t egyik költeményében (*Két jó barátomnak a Bakonyba*, 1779) a Spárta leomlott falát „igaz fájdalommal” tekintő Agis-sal együtt említi.

Arra már rámutattak, hogy Marmontel kisebb prózai költeményeiben feltűnik *Télémaque* hatása, de nyilvánvaló az is, hogy megérzik ez *Bélisaire*-jén is. Ott Telemachos-nak Mentor-ral való utazása, itt a megvakított Belizárnak Justinianus-szal való találkozása az a kitervelt szellemi keret, amelyben a királyokra és a jó országlásra vonatkozó gondolatok és tanácsok helyet foglalnak. Ez a *punctum saliens* a francia irodalom két világhódító elbeszélésében és *Agis tragédiájá*-ban : közös mozzanat.

Belizár arról akarja meggyőzni Justinianus-t, hogy a fejedelmet jobban kell szánnunk, mint a közönséges halandót. Áthevülő lélekkel hirdeti, hogy az uralkodónak „a közjótól való lelkesedéstől kell megittasulnia”. Javasolja, a császárok hallgassák meg, vagy a *curiosi*-val nyomoztassák ki a gyengék és az elnyomottak sok kínját-baját. Tanácsosai legyenek bölcssek és erényesek. Kívánja a gondolat szabadságát, ezt ne igázza le a császár.⁴⁸

Az a tanítás, hogy *Agis tragédiájá*-ban Bessenyei a francia felvilágosodás eszméinek engedett utat, nemcsak az *humanité* általános rajzával, Montesquieu sugalmazásával és *Télémaque* meg *Bélisaire* hatásával igazolható. Még két szellemi erő vizsgálatába kell belemerülnünk. Az a két lélekrázó hatalom, amely lenyűgözte és feleszméltette a hozzájuk fordulókat : az *Encyclopédie* és *Voltaire*⁴⁹

IV.

Az *Encyclopédie* hatása

A hatalmas ismerettárnak, az *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*-nek (1751—1772) megmérhetetlen a jelentősége, nem csupán nevetségessé tenni az akarásban való megátalkodottságát : *Bélisaire*-t Európának csaknem minden nyelvére lefordították. Az orosz császár-

⁴⁸ VI., VIII., IX., X., XII., XIII. fej.

⁴⁹ *Télémaque* (1699) kengyelfutója a felvilágosodás századának.

nő azt írja nekem az ázsiai Kazánból, hogy az orosz fordítást ott éppen most szedik”.⁵⁰ Erről magát Marmontel-t is értesíti Voltaire 1767 aug. 7-n.⁵¹ Miranda márkinak, a spanyol király kamarásának ezt írja : „Kell, hogy három, vagy négy bátor ember megváltoztassa a nemzet szellemét. Nézze, mit csinál az orosz] császárnő! Lefordítottatta Belizár könyvét, amelyet a Sorbonne vas- kalaposai (caistres) el akartak ítélni”.⁵²

Franciaország szellemi életében, kisugárzó ereje meglepő Európa más országaira is. Voltaire *Questions sur l'Encyclopédie*-je (1770) bizonyára élénken foglalkoztatta Bessenyeit. A kortársak közül jóval előbb (1754-ben) Grimm a *Journal étranger* Előszavában ezt írja : „Láttuk megszületni az *Esprit des Lois*-t, az *Histoire naturelle*-t⁵³ és az *Encyclopédie*-t, három olyan munkát, amelyeket az utókor megirigyl tőlünk s úgy fog lapozni, mintha oraculumok volnának. . .”⁵⁴ Ilyen érzéssel lapozhatta Bessenyei is. Ugyan milyen eszméket talált bennük? *Agis tragédiája* arra vall, hogy a szereplői-vitatta kérdések mind jelentős cikkei az *Encyclopédie*-nek, sőt annyira jellemzőek, hogy a valóban monumentális mű szellemi arcáról meglepő hűséggel szolgáltatnak bizonyosságot.

Agis és Kleombrotés törekvését, ajkukról elhangzó gondolataikat is az emberiség érzése hatja át. Vizsgáljuk meg az *Encyclopédie*-nek *Humanité* címszavát. Lanson találóan emelte ki az *Encyclopédie* jobb élet kivívására irányuló törekvését : az *amélioration matérielle et intellectuelle de l'humanité* mozzanatát.

Az *Encyclopédie* íróinak haditervéhez híven, célkitűző gondolatuk ott is megbúvik, ahol azt nem is sejtjenők. Így a *Critique* címszóban Marmontel felsőbbrendű kritikusról ábrándozik, ez „közelebb hozná a személyi érdeket a közjóhoz” bírja és nem zsarnoka volna az *humanité*-nek.⁵⁵

Nem kisebb a jelentősége *Agis tragédiájá*-ban a törvény indítékának, nagy a becsülete az *Encyclopédie*-ben is. Nem csoda, mert vérkeringésébe az *Esprit des Lois* egésze átment. Jaucour lovag a *Démocratie* címszóban azt írja, hogy a demokrácia akkor romlik meg, amikor a törvények és a hazaszeretete elfajul. Maga vallja, hogy ez a cikke csaknem az *Esprit des Lois* kivonata.⁵⁶ Nem marad el a nagy spártai törvényhozó dicsérete sem.

A törvény mozzanata a *népre* eszmélteti a kutatót. *Agis tragédiájá*-ban olyan szellemben esik róla szó, mint az *Encyclopédie*-ben. Az *Egalité*-ben Jaucour arra utal, hogy a természeti jog szerint mindenkinek meg kell becsülnie a másik embert. A felsőbbrendűeknek az alsóbbakkal, mint már a természet szerint is velük egyenlővel kell bánniuk, emberségesen (*avec humanité*) szolgáltatva nekik mindazt, ami megilleti őket. Hangoztatja, hogy az egyenlőség elvének megsértése idézte elő a politikai és a polgári rabszolgaságot. Az önkényes hatalom alatt a miniszterek és más nagyok meggazdagodnak, „a nép legnagyobb része pedig szegénységben nyög”.⁵⁷ Még tanulságosabb Jaucourt-nak

⁵⁰ Uo. XI. köt., 465.

⁵¹ Uo. XII. köt., 15.

⁵² Uo. XII. köt., 29.

⁵³ Buffon hatalmas munkája : *Historie naturelle*, 1749-től kezdve több kötetben.

⁵⁴ Correspondance littéraire, XVI. kötet. 343. old. — Az *Encyclopédie* írói a *Raison-ra* az Ész-re építettek, a tekintélyt sutba dobták. Az ember történetét úgy fogták fel, mint az értelem haladását. A *Diderot* és *D'Alembert*-szerkesztette nagy ismerettár fényes bizonyosságot tesz arról, hogy a felvilágosodás korának alkotása.

⁵⁵ IV. köt., 447—454. o.

⁵⁶ IV. köt., 747. o.

⁵⁷ V. köt., 318. o.

Peuple című cikke : dicsérve említi az angol és a svéd politikai állapotokat, másfelől élénk színekben rajzolja az elpuhult, gazdag tőkepénzesek fényűzését, ijesztő önzését : egy étkezésük alatt annyi ételt pusztítanak el, amennyi kitenné „a nép száz családjának a táplálékát is”. Pazarul szórakoznak, a munkás pedig kunyhójában nélkülöz, a bányákban nyüglődik. Ha megéhezett, minden étel jó neki és kimerülve, „a fáradtság karjai közt” alszik el. A földműves tűr meleget, hideget, a nagyok fennhéjázását, az adóbérlők rablását (*le brigandage des traitans*), learatott termése mellől nem meri elűzni a rőt vadakat, mert a szórakozó „hatalmasok” kedvtelését tisztelnie kell. A földművest így jellemzi : „Józan, igazságos, hű, vallásos, anélkül, hogy nézné, mi jó háramlik ebből reá.” Rámutat arra is, hogy a nép a nemzetnek „legszámosabb és legszükségesebb része”; jóléte a nemzet jólétére válik, ezeken a mindennapi nyomorúság súlya alatt „elzsibbadt” embereken az adók (impositions) megszüntetésével lehetne segíteni. Nem fejthetik ki minden erejüket, ha látják, hogy minden fáradozásuk gyümölcset elnyel az adók. Különben a királynak nincsenek hűségesebb alattvalói és „jobb barátjai”, erős benne az *amourpublic* is. Kívánja és ezt IV. Henrik példájával támogatja is : éljen jólétben a nép, így az állam is jobban boldogul majd.⁵⁸

Még a részletekben is megegyezik Bessenyei felfogása *Agis tragédiájá*-ban a népről Jaucour lovagnak az *Encyclopédie*-be írott cikkei szellemével. Mikor Demokares azt mondja Leonidas királynak, hogy a mezőkön és a hadban fáradó nép sokat szenved, noha „szívverejtékével” és „gazdag értékével” ő tartja fenn a nemzetet, adósságai megszüntével azonban elcsendesedik, vagy amikor Agiaris-t halljuk : a király biztosan építhet a nép szeretetére, vagy amikor Kleombrotés szavaira eszmélünk : a kenyerüket juttató nép számára igazságot kell szolgáltatni, „kínos adójuk” megszüntetése után egész Spártáért „örömezt izzad” majd, egyszóval ha mindezt megvizsgáljuk, lehetetlen nem látnunk, milyen eszmei erőt sugározott az *Encyclopédie*-nek a nép sorsán szánakozó írója a buzgó serénységgel olvasó testőrírő nemes és fogékony lelkébe.

Bizonyára szívesen olvasta a *Roi* címszót is : az isteneknek embereket jutalmazó, legszebb ajándék a jó, népet szerető, igazságot és emberszeretetet valló király. Írója tovább is színezi a képet, nyilvánvalóan Téli-maque hatására. Idéz is belőle.⁵⁹ Nem kevésbé érdekes Jaucour-nak a zsarnokról írott *Tyran*-ja. Hasonló gondolatokat fejez ki a *Tyrannie* címszó is : a zsarnok semmi tekintettel sincs az isteni és az emberi törvényekre. Kielezi ezt a megállapítást : „*Ez a legdurvább és legborzalmasabb kormányzási mód*”.⁶⁰ Bessenyei *Leonidas*-a is „jármot tett” népe nyakára, sarcolja, valóságos csapása annak és a „romlott” Agesilaus-ra hallgat. Minderről még többször, még nyomatékosabban esik szó *Voltaire*-nél.

A sokat és ezt a sokat is sokszor olvasó Bessenyeinek mindaddig legfigyelmesebben számontartott mintája : *Voltaire*. Mégis mindjárt kezdetben rá kell mutatnunk arra, hogy *Voltaire* hatása többrétű annál, mint amennyit a kutatás eddig kimutatott.

⁵⁸ XII. köt., 436. o.

⁵⁹ VIII. köt., 299. o.

⁶⁰ XVI. köt., 748—749.

Voltaire hatása

Voltaire-nek mérhetetlen volt a tekintélye. *La Harpe* azt hangoztatta, hogy Voltaire-nek kortársai között való elsőségét ellenségei sem tagadták.⁶¹ Az 1778-ban elhunyt Voltaire-t a *Comédie* La Harpe-nak 1779-ben előadott egyfelvonásosával ünnepli (*Muses Rivales ou l'Apotheose de Voltaire*). Olyan hódolat volt ez, mint D'Alembert emlékbeszéde az Akadémiában. Találóa írja Nourrisson, hogy a legkülönösebb viszontagságok ellenére is elevenen és hatalmasan él Voltaire emléke a francia lelkekben.⁶² Elég Victor Hugo-ra hivatkoznunk: Úgy gondolja, hogy Voltaire szobra „bronz- és márványtiltakozás volna a sötétség ellen”. Ez a hatás más országokba is átsugárzik. Goethe Voltaire-ről úgy nyilatkozik a *Dichtung und Wahrheit*-ben mint a természet bámulatot keltő jelenségéről, „kora csodájá”-ról. *Ilyen sötétségűző és csoda határán járó erőt talált Bessenyei is Voltaire szellemében.*

Lehetetlen szemlét nem tartanunk a Voltaire tragédiáit méltató, értékelő és bíráló ítéleteken, már azért is, hogy lássuk, *miben találkozik Bessenyei mintakereső készsége az esztétikai megállapításokkal.*

A kortársak közül Marmontel-t kell megemlítenünk. A csodálat annyira elragadja, hogy a tragédiaíró Voltaire-t Corneille és Racine fölé helyezi, mint aki jobban ismerte és erősebben megmozgatta az emberi szív rugóit.⁶³ Diderot nyilatkozata Voltaire egész munkásságára, így drámaköltészetére is vonatkozik: egész életében ostorával suhintott ennek a világnak a zsarnokai, vakbuzgói és egyéb gonosztevői felé. Mint az emberiség „állandó barátja” szorultságukban segített a szerencsétleneken, a színpadon megtámadta a legjobban tisztelt előítéleteket.⁶⁴ A romantikus korszak egyik legnevezetesebb írója, Charles Nodier azt írja egyik tanulmányában (*Des types en littérature*), hogy Voltaire tragédiáinak alakjaiban nem találjuk meg az emberi ábrázat vonalait: „Ezek d'Holbach klubjának mellékszereplői, akik alexandrinusokban rímes filozófiai foszlányokat szavalnak.”⁶⁵ Viliemain úgy találja, hogy Luther óta Voltaire volt az szellemek leghatalmasabb megújítója. Az irodalom uralkodott Európán és Voltaire az irodalmon. Tegyük hozzá: tragédiáival a tragikai irodalmon is.⁶⁶ Nagyon találó Nisard ítékezése: Voltaire mesterként szövi drámái meséjét, alakjai fogytékos lélektánrról tesznek bizonyosságot. A *livrée philosophique* nem egy szereplőjét úgy tünteti fel, mintha encyclopedisták volnának.⁶⁷ Hatalmas munkájában a tragikai művészet mesterének tekinti Voltaire-t, noha Corneille-től és Racine-től „roppant nagy távolságra eső”-nek (284. old.). Tainé a klasszicizmust vértelennek, élet nélkül valónak látja, ilyennek Voltaire tragikai alkotásait is, alakjai bábok, csak a költő szócsovei. Ők szavalják el a közönségnek a szerző gondolatait; legyen bár görög, perui, vagy más, mindannyi csak *mécanique à tirades*.⁶⁸ Nourrisson-nak az az álláspontja, hogy a tragédia és a vígjáték Voltaire

⁶¹ Lycée ou Cours de littérature ancienne et moderne.

⁶² Nourrisson, Voltaire et le voltaireanisme 35.

⁶³ Encyclopédie, X. köt., 451.

⁶⁴ Mornet, La littérature française enseignée par la dissertation 145.

⁶⁵ Lásd Nourrisson, i. m. 452.

⁶⁶ Tableau de la littérature française au XVIIIe siècle, 1852. I. köt., 7. és 273.

⁶⁷ Hist. de la litt. fr. 1863., III. köt., 189—190.

⁶⁸ Origines de la France contemporaine-je Ancien Régime-jének III. könyvében, 2. fejezet.

számára csak arra szolgáló eszköz volt, hogy ellenérzését vagy neheztelését kifejezze. Mesteri Voltaire-könyvében azt írja Gustave Lanson, hogy Voltaire szemében a dráma kellemes játék és előkelőknek szánt „ünnep” volt; bennük érzelmesség és filozófia vegyül össze. Lélektana nincs. Tragikái költészete átmenet *Athalie*-től *Hernani*-ig.⁶⁹ Nem kevésbé jól lát Lanson nagy kortársa, Ferdinand Brunetière: Voltaire *Saul*-ját, ezt az operaszöveget is valóságos pamfletnek tekinti.⁷⁰ Voltaire tragédiáiról az újabb francia kritikai irodalom egyik legélesebb elméjű büszkesége, Emile Faguet ezt írja: „Tragédiáiban látja az ember a legjobban, mennyire kritika Voltaire művészete, olyan, amely leleménnyé igyekszik átalakulni. Voltaire tragédiája Voltaire-nek a tragédiáról való elméletéből állott elő.”⁷¹ Arra is rámutat, hogy tárgyait melodramaszerűen dolgozta fel. Rávilágít a lélektanban való fogyatékoságára is. Úgy látja, hogy „erényes filozófiai regényeket gondolt ki, és a tragédia nevet adta nekik”.⁷² Elérzékenyítő történetek ezek, írja, csak a *Discours sur l'homme* szakítja meg őket. Nem kevésbé igaz és szellemes a kor másik nagy kritikusa, Francisque Sarcey: nem a tragikai művészet bővülte el Voltaire kortársait, hanem az, hogy a szabad gondolat új alakjára találta tragédiáiban, hogy a régi és tisztelt formában „a politikai és társadalmi megújulásnak olyan eszméi” támadnak elő, amelyek már a közönség lelkében erjedtek.⁷³

Bessenyeinek lelki örömet szerzett, hogy a kormozgató és olvasmányaiból annyiszor feléje intő eszmékkel Voltaire tragédiáiban is találkozott: az elmélkedések a beszélők ajkáról is elhangozhatnak. Ez a jelenség a legszembeesőbb Voltaire hatásában, noha tagadhatatlan az is, hogy tragédiáinak Bessenyei szelleme felferkentésére tárgyi tekintetben is erősítő a jelentőségük.

Voltaire *humanité*-jében két jelenséget különböztetünk meg: a kor szellemének sugalmát és az együttérző, segítségre kész léleknek ragyogóan sugárzó erejét.

Condorcet a XVIII. század erőfeszítését ebben a három szóban találta meg: *raison, tolérance, humanité*.⁷⁴

Ducis *Romeo*-ja (1772) úgy kiált fel, hogy nem tudna gyűlölni egy Capulet-et sem, mert az is ember: *Puisqu'il est homme, hélas, peut-il m'être étranger?*⁷⁵

Grimme és Diderot *Irodalmi levelezésé*-ben olvassuk: az ifjúság még a világ végére is elszaladt volna, hogy megsegítsen egy lappot vagy egy hottentottát.⁷⁶ De az idő lelkének fuvalma nem magyarázza meg egészen Voltaire emberszerető nagyságát.

A *Poèmes et Discours*-ban azt írja, hogy nincs nagyobb csoda, mint felebarátaink felsegítése. Igaza van Sainte-Beuve-nek, hogy a tragédiaköltészet Voltaire-t „nemesebb oldaláról” mutatja be.⁷⁷ Maga is ezt a célt tűzte maga elé.

Egyik legjelesebb tragédiájának, *Alzire*-nak Előszavá-ban azt írja (1736), hogy a költőnek szomorújátékban a közjó szeretetét, az *amour du bien public* mozzanatát kell erősen éreztetnie. Büszkén hangoztatja itt, hogy csaknem

⁶⁹ Voltaire (Les Grands Ecrivains Français-ben).

⁷⁰ Hist. de la litt. fr. classique, III. köt., 142. o.

⁷¹ Dix-huitième siècle, 259. o.

⁷² Uo., 270. o.

⁷³ Quarante ans de théâtre, III. köt., 286. o.

⁷⁴ Mornet, Litt. fr. ens. par la dissertation 201. o.

⁷⁵ Jusserand, Shakespeare en France sous l'ancien régime, 339. o.

⁷⁶ X. köt., 463. o.

⁷⁷ Causeries du lundi, XIII. köt., 10. o.

minden írásában azt az *emberiességet lehet megtalálni*, amely a gondolkodó lény legfeljebb vonása. Az a kívánsága, hogy a tragédiának tartalmaznia kell az ember vágyát a boldogságra, borzadását az igazságtalanságtól és az elnyomástól. Büszkén vallja, hogy ezek az erények mentették ki munkáit abból a sötétségből, melybe hibáik különben betemették volna.⁷⁸

Célhoz értünk: nemcsak általánosságban mondhatjuk, hogy Bessenyei felmelegedett a francia szellemi légkörben, hanem rámutattunk arra a jelenségre is, hogy Voltaire-ben mintegy a francia szellemiségnek eszményivé finomodott mintájára talált, arra az íróra, aki lelke mélyén és egész munkásságában, szorosabban a tragédiában is, az emberiességnek, az elnyomottakkal való együttérzésnek sokszor adott hangot. Mintha a tárgykereső és az *Agis tragédiájá*-val lelki kielégülést talált Bessenyei örömszavait hallanók: Agis és Kleombrotos annak az *humanité*-nek hősei, amelyet olyan sokat hirdetnek, de senki sem varázsosabb és hódítóbb erővel, mint a *patriarche de Ferney*.

Agis tragédiájá-ban ennek az *humanité*-nek tevékenységéből sarjadtak ki a „beszélők”-nek a törvényre, népre, királyra, zsarnokra és tanácsosaikra vonatkozó elmélkedései.

Fejtegettük már, hogy a francia irodalomba buzgón és lelkesen elmerült Bessenyeit eleven erővel bilincselte le az *Esprit des Lois*, *Télémaque*, *Bélisaire* és az *Encyclopédie* világa. Hamarosán szembeszökvővé válik majd, hogy *igazoló* és *megegyező hatalomként* támad eléje az a valóság is, hogy Voltaire tragédiái is tele vannak ezekkel a mozzanatokkal, sőt magukért az axiomákért keletkeztek, nem mint *Hamlet*, *Macbeth* vagy *Lear király*: ezekben a hős egy-egy drámai helyzetből, lélektani és esztétikai valóságosság természetes következményeképp sarjad ki a gondolat.

Voltaire a *törvényt* hatalmas, szent és ünnepi szellemi erőnek tisztelte. Szókratész nem hajolt meg mélyebben előtte, Platón *Kritón*-jának törvényt megismerését sem támadt őszintébb lélekből, mint Voltaire hódolata. Kossuth Lajos azt írja, ha elkövetkezik a törvényhozás ideje, minden törvény áldásos lesz, „mert egy socialis meggyőződést mondott ki”.⁷⁹ Ennek a szociális meggyőződésnek lelke szólal meg Voltaire munkáiban is. Megkapta már Angliában a törvény védő, sújtó és emberi méltóságot biztosító ereje, később Montesquieu remek alkotásának hatása ver gyökeret szíve és agya mélyén.

Érdekes megfigyelnünk, hogy a hatalmas Voltaire-irodalomban nem találjuk meg annak a kérdésnek gondos vizsgálatát, milyen nagy szerepe van a törvény indítékának a nagy francia író munkáiban.

Aki figyelmesen olvassa Bessenyei alkotásait, meglepődve látja, hogy lépten-nyomon a törvényekről esik bennük szó. Így van ez mesterének, Voltai-re-nek műveiben is. Összehasonlító célkitűzésünk azonban arra késztet, hogy csak tragédiáival foglalkozzunk.

Oedipe-ben (1718) Jocaste azt panaszolja Philoctète-nek, hogy felső törvény rendelkezik vele.⁸⁰

Brutus-ben (1730) Arons valóságos törvényalkotási módszert hirdet Brutus előtt:

⁷⁸ Voltaire tragédiái szellemére nagyon jellemző az, amit *Marmontel* ír az *Encyclopédie*-nek *Tragédie* címszavában: Voltaire a francia tragédiában elsősorban terjesztette el „az oly édes érdeklődést a *megható emberiesség* iránt”, így a jótékonyságból valóságosan „*vallási érzést*” csinált (X. köt., 414. o.).

⁷⁹ Pesti Hírlap, 1841., télhó 2., 1.

⁸⁰ II. felv., 3. jel.

... chaque Etat a ses lois
Qu'il tient de sa nation ou qu'il change à son choix. (I. felv. 2. jel.)

Sokat emlegetik a *Mort de César*-ban (1731). Cassius a törvényt a legszebb lelki javak közé sorolja :

Un vrai républicain n'a pour père et pour fils
Que la vertu, les dieux, les lois de son pays.

(II. felv., 4. jel.)

Zaire-ben (1732) Chatillon francia lovag így nyilatkozik : Lusignan-t azért választották meg, hogy törvényeket adjon nekik.⁸¹ Különben *Zaire*-ben gyakran hallunk a törvényekről. *Mahomet*-ben (1742) Zopire kikel Omar ellen, mert elpártolt isteneiktől és törvényeiktől, de fogadkozik, hogy megvédi őket.

Mézope-ban Euryclès a zsarnokra, Polyphonte-ra panaszskodik : nincs védőfal, amelyet fel ne döntene ; nincs olyan törvény, amelyet meg ne rontana.⁸² Szellemesen játszik *Cicero* a *törvény* szóval :

Le devoir le plus saint, la loi la plus chérie
Est d'oublier la loi pour sauver la patrie.

(IV. felv., 4. jel.)

A szenátorokról úgy szól, mint akik a törvény szeretetében öszültek meg.⁸³ Az *Orphelin de la Chine*-ben (1755) Idamé büszkén szól művészetüknek és törvényeiknek „fenséges régiségé”ről. Tancredi-ben is (1760) a legfőbb lelki javak közül való.

A Bessenyei-fordította *Les triumvirates* (1765) Antonius azt hangoztatja, hogy az áruló Brutus híveit ki kell irtani, mert az ő törvényük alól senkinek sem szabad kisiklania. *Les Scythes*-jében (1767) Obéide „fenséges törvények”-ről beszél,⁸⁴ Hermodan is büszkén hirdeti, hogy törvényeiket az istenek sugalmazták.⁸⁵

Mint Voltaire szomorújátékainak, *Agis tragédiájá*-nak szereplői is minden lélektani megokolás nélkül látnak neki, hogy a törvényekről elelmélkedjenek. Ezeknek a gondolatoknak tartalmi elemei, mint fejtegettük, az *Esprit des Lois* és az *Encyclopédie* felfogására vallanak, de az a jelenség, hogy tragédiahősök ajkára kerülnek, másfelől hogy az elevenítésnek mintegy lírai módján jutnak kifejezésre és még az a harmadik mozzanat, hogy az *Agis*-ban a törvény fogalma tágabb értelmezést is nyer, Voltaire tragédiáinak tagadhatatlan hatásáról tesz meggyőző bizonyosságot.

Erről tanúskodik az is, ami a *nép*re vonatkozik.

Világos, hogy a következő két kérdést el kell választanunk egymástól : a nép sorsával, jólétével kapcsolatos mozzanatot a tömeghangulatot elénktárótól. Mind a kettő szembeszökően megmutatkozik *Agis tragédiájá*-ban és mind a kettőben kitetszik Voltaire hatása, noha az elsőben nem olyan nyomatékos erővel, mint a másodikban. Amott inkább az *Encyclopédie* nagyon fontos címszavának, a *Peuple*-nek hatása tűnik szembe, mint ezt taglaltuk már, noha az is

⁸¹ II. felv., 1. jel.

⁸² I. felv., 2. jel.

⁸³ IV. felv., 7. jel.

⁸⁴ II. felv., 3. j.

⁸⁵ IV. felv., 2. jel.

igaz, hogy Voltaire-nél is találunk hasonló helyekre, ha nem is ilyen szélesvonalú festésben.

Henriade-jában (1723) a nép jogairól és az alkotmányos életben való szerepétől van politikai fejtegetése az angol alkotmánnyal kapcsolatban.

XII. *Károly történeté*-ben (1731) azt írja, hogy Lengyelország azért olyan gazdag, mert a nép rabszolga, a nemesség pedig büszke és henye.⁸⁶

Az *Essay sur les mœurs et l'esprit des nations*-ban (1756) azt mutatja ki, hogy a nemzetek fejlődésében az *humanité*-nek tévedéseken és babonákon diadalmaskodó, művelődést biztosító hatalma érvényesül. Ebben a nagy jelentőségű munkájában olvassuk: „Azok, akik azt mondják, hogy minden ember egyenlő, a legnagyobb igazságot mondják, ha úgy értik, hogy az embereknek egyenlő joguk van a szabadságra, javaik birtokára és a törvények védelmére.”⁸⁷

Tanulságosak tragédiái is. *Mariamne* (1724) Előszavában azt írja, hogy ebben az alkotásában Heródes-t mint alattvalóinak és családjának zsarnokát szerepelteti. *Sophoniste*-jének (1769) Massinissá-ja erősen kikel a rómaiak csalásága és kegyetlensége ellen, „a nép kizsákmányolói”-nak tartja őket.⁸⁸

Mikor *Agis tragédiájá*-ban Kleombrotés úgy szól a népről, hogy hamar felzendül „hevében” és „művében” is könnyen változik, majd azt hirdeti róla, hogy lármája nem veszedelmes. Mikor Telonis úgy látja, hogy „a község tévelyeg alacsonyosságában”; mikor Demokarész azt vallja, hogy a nép néha lármát csap „együgyűségében”, de mint a „duló szélvész”, végre mégis csak elül, mintha Voltaire *Philoctète*-jének, *Tullie*-jének, *Brutus*-ének fitymálását hallanók a tömeg hitványságáról és ingatagságáról, alacsonyrendűségéről, mintha az Arons-é hangzanék vissza hajlítható kiskorúságáról, Polyphonte ítélete zúgna fülünkbe. *Agis tragédiájá*-ban ez a mozzanat különben másodhajtás, mert a tömeg tétovázását Voltaire Shakespeare-től tanulta.

A nép atyja a király, méltóságát így fogta fel mind Voltaire, mind Bessenyei. Voltaire maximái a jó, a rossz, az igazságos, az igazságtalan és zsarnok királyról elég sűrűn tűnnek elő.

Mind Voltaire-nél, mind *Agis tragédiájá*-ban axiomák hangzanak el, vagy érzelmek verődnek vissza népért a élő királyról, az alattvalóit igába hajtó zsarnokról, minisztereiknek felelősség-okozta tragikus hányódásáról. Fejtegettük, hogy Bessenyei mélyebb okulást nyert az *Esprit des Lois*-ból, *Télémaque*-ből, *Bélisaire*-ből és az *Encyclopédie*-ből, ezt tapasztaltuk a törvény mozzanataiban is, Montesquieu remekművével kapcsolatban. Másfelől az is igaz, hogy mint a törvény kérdésének következetes felhasználásában, ezúttal is szívesen okult Bessenyei rajongó tisztelettel becsült mintaképe, Voltaire példaszolgálatásán.

Még egy kérdést kell megemlítenünk: *Agis tragédiájá*-ban Voltaire szellemében esik szó a papságról is. Arra az eredményre jutottunk, hogy Voltaire hatása mellett más *standard work*-öknek *Agis tragédiájá*-ra tett éles hatóerejével is számot kellett vetnünk. De van még egy szempont, amelyet fel kell vizsgálnunk: az összehasonlító irodalomkutató tárgytörténeti állásfoglalását.

⁸⁶ Oeuvres. c., 1838. kiadás, II. köt., 26.

⁸⁷ XVII. 7.

⁸⁸ IV. felv., 3. jel.

Gottsched és Alfieri Agis-a.

Azáltal, hogy az *Agis tragédiájá*-nak forrásaira és szellemi légkörére rámutattunk, sokoldalú összehasonlító irodalomtörténeti munkát végeztünk ugyan, de még nem teljeset. Katona Lajos, az összehasonlító irodalomtudomány egyik legkiválóbb magyar mestere azt írja *Az összehasonlító irodalomtörténet feladatai*-ban, hogy tudományos értékük csak az olyan irodalmi jelenségek egybevetésének van, amelyek között „történelmi vagy lélektani kapcsolatot” tarthatunk számon.⁸⁹

Míg Guérin de Bouscal *Agis*-ával, Amyot *Plutarchos*-ával és a francia irodalom nagy alkotásaival való összehasonlítás útján *Agis tragédiájá*-nak történelmi kapcsolata lett nyilvánvalóvá, két nagy jelentőségű költő, a német Gottsched és az olasz Alfieri *Agis*-ával való összevetésben a lélektani vagy a thematológiai szempont (*La littérature comparée*, 1931) érvényesül.

1. Gottsched *Agis*-a.

Francia szellem hatja át Gottsched és Alfieri *Agis*-át, mint a Bessenyeieit is. Lázár Béla *Agis a világ irodalomban* című tanulmánya foglalkozik Gottsched, Bessenyei, Laiguelot, Radet, Alfieri, Jakobi és Obernyik alkotásaival. Általánosságban arra utal, hogy Plutarchos mindannyiát elragadta.⁹⁰ Összehasonlító irodalomtörténeti szempontból jelentős feladat Lázár Béla tanulmánya után is a Plutarchos-Bessenyei fejtegetés mellé állított párhuzamként arra a kérdésre rávilágítanunk, hogyan dolgozta fel Gottsched és Alfieri a görög író *Agis*-át, majd arra figyelniük, jellemét hogyan formálják át, mindez azért, hogy a Bessenyeieit méginkább lássuk és még jobban megértsük.

Gottsched maga vallja, hogy *Agis, König von Spart*-ját (1745) egészében Plutarchos szolgáltatta neki. Valóban, Plutarchos-ból minden mozzanatot megtalálta a maga útját Gottsched *Agis*-ába: Leonidas időzése Zeleukus udvarában, Agis és Agesilaos barátsága, a szegények elnyomása; az asszonyok fényűzése és pénzszeretete, Agis vagyonfelajánlása, Agis és Lysander barátsága, Agis nagyanyjának, Archidamiá-nak és anyjának, Agesistratá-nak meghódolása a hős király nemes célja előtt, Agis és Mandrokidas felszólalása a tanácsülésen, Agesilaos csalafinta állásfoglalása, Chelonisnak apja, Leonidas védelmében való síkraszállása, Leonidas bukása, Chelonis készsége atyja elkísérésére a száműzetésbe, Chelonis férjének, Kleombrotos-nak királlyá választása, Agis parancsa a Tegea felé menekülő Leonidas védelmére, az adóslevelek elégetése, a biztosabb helyzetbe jutott Agesilaos gőgjének feltámadása, a gazdagok pártjának megerősödése, Leonidas-nak Tegea-ból való visszahívása, Chelonis szembekerülése Leonidas-szal férje, Kleombrotos védelmében, Amphares és Demokares nyers fellépése Agis ellen, Agis börtönbe vetése, kivégzése, nagyanyjának, Archidamiá-nak és anyjának, Agesistratá-nak Agis teteme mellett való megfojtása olyan mozzanatok, amelyek *válogatása nélkül* kaptak helyet Gottsched tragédiájában.

⁸⁹ Irodalmi tanulmányok, II. köt., 16. old.

⁹⁰ Budapesti VII. ker. áll. gimn. Értesítője, 1894, 3—28. old.

Gottsched olyan tisztelője a francia drámának, mint Bessenyei, de a magyar költő élesebb elmejáratú megértője annak, mint a német tragédiaíró. Megnyugtatta, mert meggyőzi a kutatót: *Bessenyei esztétikai öntudattal válogat, idomít és enyhít*, hogy az *unité d'action* kívánságához simuljon, míg Gottsched-et nem vinné rá a lelke, hogy anyagából egy szemernyit is mellőzzön: így nem csoda, hogy *Agis*-át túltengő epikai terhekkal rakta meg.⁹¹

Nem kevésbé tanulságos megfigyelnünk azt is, *milyen Agis alakja* Gottsched tragédiájában. Elpanaszolja Agesilaos-nak, hogy a fényűzés feledésbe temette a régi Spártát. Ünnepi áhítattal gondol a múltra: Lykurgos koráról ábrándozik.⁹² Abban bízik, hogy az Ég kegye kíséri vállalkozását. Lykurgos az eszményképe. Szívesen meghalna, ha mint a nagy törvényhozó, ő is örök dicsőséget tudna szerezni.⁹³

Felesége, Agiatis, úgy jellemzi, hogy Agis atyai szíve csak jót akart népének, felkarolta az elnyomottak ügyét. A szívében élő nemes mérséklet (*die edle Maessigkeit*) azt sugallta neki: ha király is, polgár módjára éljen. Kerülte a dőzsölést és a fényűzést, nemes szerénységének fénye örökké ragyog majd.

A német költő Agis-ának dicsőség-áhításában inkább vágy nyilvánul, mint erő. Másfelől jellemének sajátos vonásait Agiatis *sorakoztatja el*... *Plutarchos nyomán*. Tetézi ezt a vétséget a drámai élet ellen az is, hogy súlyosan elvetélt *moment psychologique*-ot választott: férjét Agiatis éppen a kesergés perceiben jellemzi.

Gottsched Agis-ról eszményinek képzelt, népéért küzdő, de elvont képet fest.

Előszavában azt írja, hogy a fiatal Agis szándéka magasztos, hajlama nemes, de nincs elég tapasztalata ahhoz, hogy tervét végrehajtsa. Bízik Agesilaos-ban, és nem veszi észre, hogy ez szerencsétlenségét okozza. Büszkén vallja, hogy Arisztotelész szabályait annyira megbecsülte, mint azokat, amelyeket Horatius, D'Aubignac és Dacier állapított meg. Gottsched tragédiájában Agis esztétikai és erkölcsi szabályok „járma alatt nyög”. Feltűnő azonban, hogy még így sem következtetes, mert Agis-a nem elcsábított fiatalember hatását teszi az olvasóra, hanem egy eszme bajnokáét és áldozatáét. Gottsched világosságot és értelmességet (*Klarheit und Deutlichkeit*) kíván a drámaírótól. Küzdött a dagályos és cifrázkodó iránnyal, de az is igaz, hogy ő maga lehűti olvasója lelkét akkor is, mikor Agis-t állítja elének.

Az irodalmi köztudatban gyökeret ver az a tény, hogy Gottsched-ben nincs költői erő. Wilhelm Scherer Gellert-tel hasonlítja össze: Gottsched a költészetnek csak külső fogásait ismeri, Gellert pedig költő, ha a maga szűk körében is.⁹⁴ Alfred Biese már úgy ítél róla, hogy sem a becsületes akarást, sem a széleskörű tudást nem lehet elvitatni tőle, de latolgatni kell azt is, hogy *nem teremő, hanem kritikai elme*.⁹⁵ Oscar Walzel, a bonni egyetem kiváló tanára, Lessing szigorú ítéletével szemben igyekszik megvédeni, iskolamesternek tartja, de erőben teljesnek. Arra is rámutat, hogy Le Bossuet szolgáltatta Gottsched-nek azt az elvet, hogy a költészet célja: oktatás.⁹⁶

⁹¹ Az esztétikai összehasonlítás fényvetése mellett is megmutatkozik, hogy a *scrutatores Gottschediani* milyen zavart okoztak irodalmi tudásunkban és tanításunkban: évtizedeken át az ifjak ezreit áltattuk a gyökeret vert hibával.

⁹² I. felv., 5. jel.

⁹³ IV. felv., 2. jel.

⁹⁴ *Geschichte der deutschen Literatur* az 1908.-i 11. kiad.-ban: 396.

⁹⁵ *Kritisches Ingenium, Deutsche Literaturgeschichte* 18. kiad., 1921, I. köt., 459.

⁹⁶ *Deutsche Dichtung von Gottsched bis zur Gegenwart* 1927., 32. old.

A német író egyetlen méltatója sem fogalmazta meg olyan axiómás biztossággal Gottsched álláspontját, mint ahogy Jánosi Béla tette, *Az aesthetica történeté*-ben: „A költészet nála ékes formában fellépő tudomány. Az ízlés: az értelem ítélete a szabályok ismerete alapján. A költői tehetség nem egyéb, mint a természeti dolgok utánzásában való ügyesség.⁹⁷

Abban a mozzanatban Bessenyei megegyezik Gottsched-del, hogy ő is a francia dramaturgia elvei alapján igyekszik felépíteni tragédiáját, de abban a lényeges szerkezeti vonásban eltér, hogy míg Gottsched sok *recitativo*-val tömködi meg *Agis*-át, Bessenyei is teletűzdeli ugyan a magáét, de nem epikai jellegűekkel, hanem elmélkedésekkel. Ez rávillant egy másik eltérésre is: míg Gottsched drámairói kedve azért csapott le Plutarchos *Agis*-ára, hogy a *Belehrben* elvét a görög hős történetének tragikai köntösbe öltöztetésével juttassa diadalra, Bessenyeit a XVIII. századnak mozgó eszméje, a kor nagy francia alkotásaiból feléje világító *humanité* vezeti. Guérin de Bouscal-hoz, tőle Amyot Plutarchos-ához; Plutarchos-ból csak annyi kell neki, amennyi az emberies érzést sugalló *pensée créatrice*-ének megfelel. Van még egy lényegesebb különbség közöttük: Bessenyei, mint fejtegettük, *Agis* tragikumát mélyebb, költőibb szemszögből látja: a végzet hatalmának korai tudatában megfogyatkozott akaratú hős tragédiáját tárja elénk, Gottsched csak oktató cél felé törő aranyigazságot akar érvényre juttatni.

2. Alfieri *Agis*-a

A drámai felépítés tervszerűségében Bessenyeivel inkább mutat szellemi rokonságot Alfieri. *Agide*-jét (1784) tizenkét évvel később írta, mint *Agis tragédiáját* Bessenyei.

Az olasz tragédia azzal indul, hogy az üldözött *Agis*-t a nép egy templomba menti. Leonidas elkeseredve szól *Agis*-ről. Haragszik rá, mert Lykurgos törvényének visszaállítására törekszik; fitymálva mondja, hogy igyekvése: *ambiziosa stolidizza*. Azon mesterkedik, hogy *Agis* jöjjön ki menedékéből. Kéri a hős anyját, Agesistratá-t és feleségét, *Agiziá*-t, hassanak reá. *Agis* halálos végzete tudatában is hajthatatlan marad. Leonidas király megbízásából Amfares ezt a feltételt szegzi *Agis* elé: új törvényét ítélje el önmaga, így trónját is visszanyerheti. De *Agis* magával Leonidas-szal szeretne beszélni. Ez meg is jelenik. Leonidas vádjaira önérzetesen felel. Nemesen vallja: azért jött ki a menedékből, mert nem akarja, hogy miatta spártai vér folyjon. Leonidas-ra bizza magát. De mind hiába. Ez gonosz ravaszságában azt hangoztatja, hogy *Agis* sorsa az ephoros-ok kezében van. *Agis*-t a börtön elé vezetik. Amfares-t törvényforgatással és zendüléssel vádolja. *Agis* kifakad: miért állították a „senatus árnyéka” elé, mégis, a haza javának szent ügyéért szívesen feláldozza magát. Felesége szabadító tervét visszaautasítja, mert nem a karja, hogy a spártaiak vére folyjon. A kiáltások fokozódnak börtöne fala előtt. Agesistrata áttör a vad katonák során, fia mellé rohan a biztos halálba. Két tört is hoz magával, az egyiket mint *madre spartana* a fiának szánta, a másikat magának. Leonidas diadalmasan kiáltja: győztünk! Amfares a katonákat *Agis* ellen indítja, de ezek megtorpannak. *Agis* a kezébe juttatott tört a szívébe szúrja, a másikkal Agesistrata öli meg magát. Leonidas így kiált fel:

Di meraviglia e di terror son pieno

⁹⁷ II. köt., 153.

Plutarchos-ból merített Alfieri is. Mint Gottsched és Bessenyei, Alfieri is nagy szeretettel merült a *Párhuzamos Életrajzok*-ba. Visszaemlékezésében erről maga tesz vallomást. Leírja, hogy szívesen olvasta Voltaire, Montesquieu és Helvétius műveit : „De számomra a *könyvek könyve* és amellyel ezen a télen (1767) az elragadtatás boldog óráit töltöttem, *Plutarchos* volt.”

Önéletrajzában leírja még azt is, hogyan talált *Agis*, *Sophonisbe* és *Mirra* tárgyára : Agis és Sophonisbe története nem egyszer jutott eszébe. Meg is írta mind a hármat : „*Ez a három új elmeszülemény felgyújtotta bennem a dicsőség szeretetét*”.⁹⁸

Alfieri Plutarchos munkájában lelki gyönyörűséggel olvasta Agis történetét. Anyagát, mint Gottsched és Bessenyei is, a hármas egység szerint alakítja.

A drámaszerkesztés e sérthetetlennek becsült. törvényét engedelmes és hódoló tisztelettel követi. Öntudatosan vallja, hogy ritkán és keveset vétett ellene. Natali ebben „a művészet fékét” látja : szenvedélyes énjét Alfieri csak így tudta a klasszikus költészet határai között megzabolázni.⁹⁹

Az *Agide* tárgyára való rámutatás után a mi tisztünk most ez : a hármas egység *categoricus imperativus*-ának vonalvezető parancsszavára Alfieri mennyiben módosította Agis történetét.

A hármas egység kényszerére a nagy reformért küzdő spártai hős tragédiájának végső mozzanatát kellett választania tragédiája tárgyául. *A múltat epikai, lírai és retorikai mozzanatokul illeszti be a tragédiába.* Amfares figyelmezteti Leonidas-t, ne üldözze Agis-t, mert számkivetéséből Agis őt (Leonidas-t) a határig hozta el. Leonidas melegen emlékezik vissza : száműzetésében egyetlen támasza leánya, Agizia volt. A cselszövő Agesilaus szemünk láttára nem szerepel. Agesistrata panaszkodik reá, mint aki a mélységesen tisztelt egyenlőségnek, a *santa uguaglianza*-nak gáncsot vetett. Agis azt nyilazza oda Leonidas-nak, hogy a spártaiaknak Agesilaus ellen való méltatlankodása helyezte őt vissza a trónra. De nemcsak *emlékezés* vagy *panasz* útján szövődnek be a múlt egyes képei, hanem olyan jelenségben is, amely a francia dráma hatására vall : *retorikai mozzanatokban* is.

Az *Agide* utolsó felvonása bírói tárgyalás. Három beszéd is hangzik el benne. A Leonidas-éban megint felmerül a maga számkivetettsége, ezzel is árnyat vet Agis-ra. Amfares-é már érdekes, tényekre építő vádbeszéd, a harmadikból, Agis védőbeszédéből az derül ki, hogy Leonidas önként futott el.

Alfieri mély elmerüléssel dolgozta ki *Agide*-jét. Mint Bessenyei, Alfieri is annyiban támaszkodik Plutarchos-ra, hogy az Agis körül történeteket megelőző időt csak visszavillantja. Bessenyei és Alfieri a válogató, alakító és egységesítő költő melegebb kedélyével fogadja el Plutarchos-t, Gottsched a tudós mohó *akribéiá*-jával sajátítja ki. Bessenyei elhagyja Leonidas számkivetését, Alfieri sordino-val tompítja, Gottsched azt sem tudná megbocsátani magának, hogy még csak a *kisjelentőségű* Mardokeides-ől is megfélekezzenek.

Alfieri tragédiájában Agis, mint Agesistrata hirdeti, azt akarja, hogy Spárta szabad életet éljen. A nép bálványozza is érte.¹⁰⁰ Agis büszke, hogy a tömeg a haza atyjának, polgárkirálynak, második szabadítójának, új Lykurgosnak tekinti. Arra áhítozik, hogy neki is olyan sors jusson ki, mint amilyen Lykur-

⁹⁸ A Vita, Giornali, Lettere-ben (Per cura di Emilio Tesi 1861. Ebben : Vita di Vittorio Alfieri da Asti, scritta da esso, 237—238.)

⁹⁹ 1010.

¹⁰⁰ I. felv., 2. jel.

gos-nak jutott. Sóvárog szent törvényei feltámadásáért.¹⁰¹ A nép lelkesedik érte.¹⁰² Agis kedvesnek látja az eléje tornyosuló veszedelmet. Nemes önzetlensége büszke tudatában azt mondja Leonidas-nak, hogy a templom menedékétől önként jött ki, hogy miatta Spárta fiai vérüket ne ontsák. Minden gondja a haza, érte kész hírneve feláldozására is.

Nyíltan tudtára adja Leonidas-nak : azzal, hogy a polgárokat egyenlőkké szándékozott tenni; a szabadságnak, a nagyságnak és az erénynek akart otthont adni. Szemére veti, hogy az ő lelkében az arany szeretete és igazságtalan, túltengő hatalma Spártát igába hajtja. Nemeslelkűsége önérzetes tudatában utasítja vissza Leonidas vádjait.¹⁰³ Tiltakozik bírái illetéktelensége miatt is és azt vallja hogy Spárta kedvesebb előtte, mint önmaga.¹⁰⁴

Alfieri *Agide*-jében szembeszökően mutatkozik meg költői egyéniségének sajátossága. Az az Alfieri, aki Tacitus-t, Montesquieu-t, Helvetius-t, Voltaire-t, Rousseau-t mohón olvassa, akit Bécsben a Mária Terézia előtt hajbókoló Metastasio elkésérít, Oroszországban jártakor kerüli, hogy az autokrata Katalin cárnő elé kerüljön, szabadságszeretetét és zsarnokgyűlöletét nemcsak politikai munkáiban, a *Della tirannide*-ben és a *Delle lettere e del Principe*-ben, kis eposzában, az *Etruria vendicata*-ban fejezte ki, hanem tragédiáiban is. Hősei lázadoznak a fék és járom ellen.

Agide-jében azt cselekedte, amit a legtöbb tragédiájában : azzal, hogy az *eroe*-t, a nemes eszményekért lelkesedő hőst, szembeállítja a *tiranno*-val, az eszménytípró zsarnokkal, drámai keretben lelki érzését vetítette ki és sugározta át tragédiája hőisére.

A hősnek vagy egy-egy nemesebb lelkű szereplőnek szembekerülése a zsarnokkal feltűnő jelenség Alfieri-nak *Agide*-t követő tragédiáiban is.

*

Láthattuk, hogy Bessenyei tiszteli a francia dráma hagyományait, a hármas egységet éppúgy, mint Gottsched, de Bessenyei élesebb elmével látta, mint a német költő : több benne az esztétikai öntudat. Gottsched elvontabb képet ad Agis-ról és józanabb, Bessenyeiben viszont több a költői erő és lendület. Gottsched-nél recitativo-k, Bessenyeinél elmélkedések alkotják a retardáló mozzanatokot.

Alfieri is a hármas egység híve, mint Bessenyei és Gottsched, de az olasz költő a tragédia folyamán epikai, lírai és retorikai mozzanatok gyanánt helyezi el azt.

Bessenyei és Alfieri meleg költői lélekkel veszi át Plutarchos adatait, Gottsched inkább tudós módjára.

A hős Agis úgy érezte, hogy hazája, Spárta, kedvesebb neki, mint saját élete. A nép a téma mindhárom feldolgozójánál lelkesedik Agis-ért, aki mindegyiknek felett és nemes önzetlenséggel a nép szabadságáért és jólétéért áldozta fel életét.

*

Bessenyei a franciás iskola megalapítója volt. *Agis tragédiája* című drámájának megjelenése (1772) jelenti a magyar irodalom megújulását. *Agis tragédiáján* keresztül Bessenyei saját korának problémáival foglalkozik.

¹⁰¹ II. felv., 1. jel.

¹⁰² II. felv. 3. jel.

¹⁰³ II. felv., 2. jel.

¹⁰⁴ IV. felv., 4. jel.

A román irodalmi nyelv eredetének kérdéséhez

TAMÁS LAJOS

Fejtegetéseink célja, hogy a román irodalmi nyelv eredetének mostanában sokat vitatott kérdését vázlatosan ismertetve, annak megoldását néhány újabb szemponttal segítse elő s némi képet adjon arról is, milyen a magyar eredetű szavak helyzete a román irodalmi nyelv fejlődésének mai szakaszában s milyen volt a múltban. Elsősorban arra a kérdésre igyekszünk választ kapni: mit vallanak a román nyelv magyar jövevényszavai az irodalmi nyelv eredetének kérdésével kapcsolatban. Első pillanatra talán kissé meglepőnek tetszhet ez a szempont, de talán sikerülni fog bebizonyítanunk, hogy bizonyos eredményekre juthatunk akkor is, ha a problémát erről az oldalról nézzük. Világosság derülhet több részletkérdésre is s talán akad kutató, aki az alábbiakban alkalmazandó szóföldrajzi módszer elmélyített és történetileg is kidolgozottabb formájával még tanulságosabb eredményeket fog elérni.

Bevezetőül vessünk rövid pillantást a román irodalmi nyelv eredete körül folyó vitára, annak legfontosabb állomásaira. Ez a vita lényegében akkor kezdődött, amikor az egységes nemzeti nyelv ügye a társadalmi fejlődés meghatározott szakaszán — a polgárosodás korában — közüggé lett, tehát a románoknál *I. Heliade—Rădulescu* és a moldvai *C. Negruzzi* nevezetes levelezésével¹. A vita ma sincs egészen lezárva, a tudományos és szépirodalmi folyóiratok a kérdést állandóan napirenden tartják. A szembenálló vélemények — eltekintve a részletekben néha még egyazon szerzőnél is megmutatkozó különbségektől — idővel világosan polarizálódtak. A régebbi s tankönyvekben talán ma is általános nézet szerint a román irodalmi nyelv azonos a már *Coresi* nyomtatványaiiban fellelhető munténiai tájnyelvvél (*B. P. Hasdeu, O. Densusianu, I. Bianu* és követőik), ami a többi tájnyelvtől lényegében minden szerepet megtagad. Ez a felfogás sokban hasonlít az irodalmi nyelv fejlődésének olasz, francia vagy akár spanyol útjához, amikor is csakugyan egy-egy önálló tájnak irodalmi rangra emelkedett nyelve szorítja ki a többit, emelkedik ki adott történelmi körülmények

¹ Vö. *Gh. Bulgăr*, Despre contribuția lui C. Negruzzi la dezvoltarea limbii literare (a *Limba Română* c. tanulmánykötetben. București, 1955. 46—63), továbbá a kérdésről általában *I. Iordan* cikkét: Problèmes de la langue littéraire (Revue de linguistique I—1956. 63—78). — Az egységes irodalmi nyelv gondolata természetesen már régebben felvetődött s már az 1648-ban Gyulafehérvárt megjelent Újszövetség előszavában ezt olvashatjuk: „Tudjuk jól, hogy a szavaknak olyanoknak kell lenniök, mint a pénzeknek, mert az a jó pénz, mely minden országban elkél s azok a jó szavak, melyeket mindenütt megértenek. Ezért tőlünk telhetőleg igyekeztünk, hogy fordításunkat mindenki megértse...” (*Bianu—Hodoș*, Bibliografia românească veche I, 170). Simion Ștefan metropolita már tudatában volt annak, hogy „rumînii nu grăiesc în toate țările într'un chip” („a románok nem beszélnek egyformán minden országban”). A román nyelvre és különösen az irodalmi nyelvre vonatkozó régi és újabb vélekedések tanulságos gyűjteményét ugyancsak *Gh. Bulgăr* adta ki (Scriitori romîni despre limbă și stil. București, 1957). Több érdekes, ma is hasznos szempontot annak idején már *Găldi* is felvetett (Az erdélyi román nyelvújítás. Budapest, 1943). Vö. még a *T. Vianu* szerkesztette tanulságos kötetet: Contribuții la istoria limbii romîne literare în secolul al XIX-lea. București, 1956.

között az egymástól jelentősen különböző táji nyelvek közül. A munténiai elmélet hívei szívesen hivatkoznak *I. Heliade—R. dulescuro*, aki azt tanácsolta a moldvai íróknak, mondjanak le szűkebb hazájuk nyelvi sajátosságairól, s még inkább *Negruzzi*-ra, aki 1839-ben kijelentette: „Eu sint acel care am scris urmînd gramaticeii muntenilor” („Én vagyok az, aki a munténiaiak nyelvtanát követve írtam”; *Bulgăr*, Despre contribuția 52), miután előzőleg erősen moldvai csengésű román nyelven írt. A román helyesejtés kialakításában *H. Tiktin* annak idején a munténiai köznyelvi ejtésnek juttatott vezető szerepet, mert ez áll legközelebb az irodalmi hagyományhoz, de már ő is észre vette, hogy egyes esetekben éppen a munténiai kiejtés tér el a hagyományostól.²

Az ellenvélemény lényegét a következőkben foglalhatjuk össze:

A román nyelvterületen (a balkánfélszigeti és isztriai románokról itt most nem beszélünk) soha olyan éles nyelvjárási különbségek nem voltak, mint pl. Itáliában, Galliában, vagy Oroszországban. Éppen ezért csak az a tétel lehet helyes, amely szerint az irodalmi nyelv kialakításában nem egy, hanem több nyelvjárás vesz részt (ezeket területi nyelvjárásoknak is nevezik). Ennek a román nyelv története szempontjából igen védhető felfogásnak jelenleg *I. Iordan* a legtekintélyesebb képviselője. Szerinte a XIX. század első feléig nem is beszélhetünk mai értelemben vett egységes irodalmi nyelvről, mert addig az egyes — politikailag is hosszabb-rövidebb ideig különváló — tájak írói történeti okoknál fogva nem is tehettek mást, mint hogy szűkebb hazájuk román népnyelvét emeljék irodalmi rangra, hogy úgy írjanak, ahogy körülöttük beszéltek.³ Ezek a bizonyos fokig sajátosan színezett regionális irodalmi nyelvek azonban csak hangtani és szókincsbeli eltéréseket mutatnak, lényegük (alapvető szókincsük és nyelvtani rendszerük) azonban közös, még pedig — tehetjük hozzá — nem valamilyen különleges és a román nyelv egész történetén keresztül ható munténiai hatás következtében közös. *Iordan* szerint a Tîrgoviște—Brassó környéki „parler valaque”-ot (=munténiai nyelvváltozat) azért tehették meg sokan a román irodalmi nyelv kizárólagos ősné, mert csakugyan a Munténiában beszélt román nyelv maradt meg legközelebb a ma kialakuló irodalmi nyelvi eszményhez (főleg fonétikai szempontból, amit *Iordan* ebben az esetben a legfontosabbnak tart) s így születhetett meg „la théorie erronée de l’origine valaque de la langue littéraire roumaine” (*Problèmes*, 76). A munténiai táji nyelv konzervatív voltát példákkal is megvilágítja:

1. hangsúlytalan szótagban megőrzi az *e*, *ă* magánhangzót: *bine*, *petrecere*, *vedere*, *casă*, míg egyes erdélyi és moldvai nyelvjárásokban *bini*, *pitreciri*, *casă*, *simbîti* hallható, 2. az *e* és *i* spiránsok és affrikáták után változatlan marad: *sed*, *senin*, *zece*, *jind*, *tine*, nem pedig *șăd*, *sănin*, *zăci*, *jînd*, *țini*, 3. megmarad az *-ea* kettőshangzó is hasonló helyzetben: (*să*) *șeadă*, *seară*, *zeamă*, *țepă*, nem pedig *sădă*,

² Vö. *B. Cazacu*, Normele ortoepice ale limbii române (Studii și Cercetări Linguistice VIII, 358). Ilyen eltérő sajátosság, mely erdélyi és moldvai írók hatásáról tanúskodik a *văd*, *să vadă* (*văz*, *să văză* helyett); *G. Ivănescu*, Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic. București, 1950. 44), a *de*, *pe*, *din* helyett ejtett *dă*, *pă*, *dîn*, vagy a *cămașă*, *plajă*, *ușă* Munténiában hallható *cămașe*, *plaje*, *ușe* ejtése (vö. *I. Iordan*, Limba română contemporană. București, 1956. 23, 93).

³ Már *Găldi* is utalt arra, hogy pl. az 1683-ban Szászsebesen megjelent *Sicriiul de aur* („Aranykoporsó”) fordítója saját bevallása szerint úgy ír, ahogy azon a vidéken beszélnek (i. m. 16). — *G. Ivănescu* szerint a XIX. századig csak „irodalmi dialektusok” léteztek, amelyeknek történetét behatóan elemzi *Problemele capitale ale vechii române literare* c. terjedelmes és igen hasznos munkájában (Buletinul „Philippide” XI/XII, 1—384). Nála három vélemény-típust találunk s a részleteikben eltérő nézetekkel is alaposan foglalkozik.

sarǎ, zamǎ, tapǎ. Ehhez hozzá tehetjük, hogy pl. olyan jellegzetes hangváltozások-
mint a rotacizmus (a hangzóközi -n->-r- változás), vagy a labiális mássalhang-
zók palatalizációja, szintén elkerülték Munténiát.⁴ A munténiai köznyelvről és
irodalmi nyelvről mindezek ellenére *Jordan* is elismeri, hogy szabályozó, kiegyen-
lítő hatása főleg 1859 (a két fejedelemség egyesülése után) egyre jobban érvénye-
sül s ez a hatás immár nem pusztán fonetikai jellegű. Mindezek a nézetek sokban
hasonlítanak *G. Ibrăileanu* felfogásához, amelynek lényege, hogy nincs román
Toszkána, az irodalmi nyelv munténiai is, moldvai is, még erdélyi is. A vélemé-
nyeknek ez a pólusa, úgy látszik, eléggé törvényszerűen jelentkezik olyan ese-
tekben, amikor a szóbanforgó nyelvjárások között nincsenek lényeges különbsé-
gek. Mutatis mutandis hasonlóképpen vélekedik pl. *Pais Dezső* a magyar irodalmi
és köznyelv eredetéről, amikor azt mondja: „A magyar nyelvközösségtől
magában foglalt régibb és újabb nyelvjárási elemeknek finom keverésű ötvözete
mind az írott, mind a beszélt nyelvtípusunk.” (MTA I. Oszt. Közl. IV, 456).
Érdekes, hogy hasonló felfogás még az albán irodalmi nyelv fejlődésével kapoco-
latban is felmerült, holott a geg és toszk nyelvváltozat között a különbség
szemmelláthatólag nagyobb, mint bármely két magyar, vagy két román nyelv-
járás között (ib. III, 265—93). A kétféle elméleti típus indokoltságát tulajdon-
képpen nem volna könnyű bebizonyítani, mert hiszen ki a megmondhatója
annak, hogy milyen mennyiségű és minőségű különbségre van szükség ahhoz,
hogy akár az egyik, akár pedig a másik nézetet valljuk? És mégis, ha konkrét
nyelvről van szó, álláspontunk kialakítása nem tűnik lehetetlennek.

Tételének védelmében azt is hangsúlyozza *Jordan*, hogy különösen a XIX.
század első felében, amikor nagy erővel lángolt fel a tudatos küzdelem az egy-
séges irodalmi nyelvért, az írók, a harcos folyóiratok többsége moldvai volt.
Mintha azt mondaná: a moldvaiak nem annyira hangtani sajátosságokkal,
mint inkább irodalmi művekkel, helyes elméleti állásfoglalásukkal segítették
diadalra az egységes irodalmi nyelv ügyét, ami nézetünk szerint elismerendő
nagy érdem. Nagy érdem már azért is, mert többek között jelenti az akkoriban
kétségtelenül erősen fejlett moldvai lokálpatriotizmus leküzdését is,⁵ amely ma
már nem ható erő. Ennek a felfogásnak a hívei szívesen hivatkoznak *C. Hogas*
szavaira: „csak egy törzssörmester gondolhatja, hogy a román irodalmi nyelv
azonos a munténiai nyelvvel.” (*Bu'găr*, Scriitorii 187), A moldvai írók és költők
(köztük *Eminescu* is) munténiai kortársaikkal versenyezve, alaposan kivették
részüket a hamis, népnyelvellenes, a nyelvi valóságot sokszor arculecsapó „nyelv-
teremtő” irányzatokkal szemben (latinizáló, csunista, analogista, olaszoskodó
irányzatok). *Sadoveanu* helyesen állapítja meg, hogy „a száz évvel ezelőtti nyelv-
rontók — *Laurian*, *Massim* és Társaik — kihívták a jó román érzésű írástudók
heves ellenkezését: a népnyelvre támaszkodó irodalmi nyelv győzött.” (ib. 217).
S hogy ez a harc sem Munténiában, sem Moldvában nem volt könnyű, azt jól
mutatja többek között az a megdöbbentő körülmény, hogy a bukaresti Román
Akadémia még a múlt század 70-es éveinek elején sem riadt vissza *Laurian* és
Massim hírhedt szótárának kiadásától.

⁴ Vö. pl. *A. Rosetti*, Istoria limbii române VI, 145 kk. 1. (București, 1946); *D. Macrea*,
Palatalizarea labialelor în limba română (Dacoromania IX, 92 kk. 1.); *A. Rosetti*, Limba română
în secolele al XIII-lea-al XVI-lea. București, 1956. 100—104.

⁵ Negruzzi pl. a 'moldvai nyelv' feladása miatt hevesen támada egy *G. Săulescu* nevű
honfitársa (*Bulgăr*, Despre contribuția 52). Ugyancsak *Bulgăr* említi, hogy *Kogălniceanu*,
Negruzzi, *Russo* ifjúkori műveiben nem ritkák a moldávizmusok: *picioarili mele, casa me,*
poveste aiasta stb. (vö. a *Vianu* szerkesztette kötetben, 94. o.).

Az „olasz út” elmélete tehát veszélyben forog s kétségtelen, hogy még sok érdekes tanulmány fog megjelenni, amelyek az elvi és a részletkérdéseket végleg tisztázzák. Olyanokra is gondolunk, mint az a mostanában közzétett alapos, elemző cikk, mely a *dînsul* személyes névmásról mutatja ki, hogy Erdély északi részéről és Máramarosból származik. Onnan terjedt volna el mindenfelé, míg végül az irodalmi és köznyelvben udvariassági névmás lett belőle (vö. *Studii si Cercetări Lingvistice VIII*, 315—43). Ilyen elem bizonyára még több is akad s ez nem kis gondot fog okozni a munténiai elmélet híveinek.

II.

Ismeretes, hogy a román nyelv magyar jövevényszavai földrajzi elterjedtségük szempontjából a legváltozatosabb képet nyújtják. Vannak olyanok, melyek részben már a XV—XVI. század óta minden románlakta vidék írásbeliségében, irodalmában felbukkannak s legnagyobbbrészt meg is maradtak, tehát a nemzeti, irodalmi nyelv szerves elemeivé váltak. Ezekről írtam egy régebbi dolgozatomban a következőket: „A rumén népnyelvben megingathatatlanul élnek tovább az ilyenféle, a néplélekbe mélyen beidegzett szavak: *a făgădui*, *a îngădui*, *pildă*, míg a franciáskodó *exemplu*, *a permite*, *a promite* előkelő hangzásukkal sem pótolhatják a bibliai szövegekből is mindenütt jól ismert magyar eredetű, régesrégén befogadott szavak bensőséges hangulatát, megszokott csengését.”⁶ Számuk *A. Gaur* szerint 32-re tehető, amelyek közül 18 minden kétséget kizáróan az alapvető szókincshez tartozik, a többinél — véli *Gaur* — merülhetnek fel bizonyos aggályok (*Încercare*, 56-9). Az irodalmi nyelvben és persze a köznyelvben is ennél magától értetődően jóval több van (pl. *aldămas*, *alean*, *arpăcaș*, *bîntui*, *bizui*, *borcan*, *butaș*, *copoi*, *coroi*, *fedeleș*, *ferest-rui*, *gealău*, *gingaș*, *guler*, *hăitui*, *hălădui*, *helesteu*, *hîrdău*, *hoit*, *lăcătuș*, stb., stb.)⁷ Hiszen az alapvető szókincs lényegében az a „létminimum,” amely nélkül mindennapi gyakorlati jellegű beszédforgalmunkat nem tudnók lebonyolítani. Ha azonban olvassuk az újabb s a régebbi irodalmat is, szókincsünk is megfelelő arányban növekszik s akkor anyanyelvünk legkülönbözőbb eredetű szavait is sokkal nagyobb mértékben sajátíthatjuk el, mintha csak a hétköznapi nyelvvel szükségleteivel bajlódnánk. Ebből pedig az következik, hogy a román irodalmat, tehát az erdélyi és főleg moldvai klasszikusokat olvasó munténiai román is sok olyan, nem utolsó sorban magyar eredetű szóval ismerkedik meg, mely szűkebb hazája köznyelvében, vagy irodalmi nyelvében nem dívik. Maga *Gaur* teszi szövé, hogy sok szinonimapár, sőt szinonimasor lebeg még mindig a feloldatlanság állapotában, mert a köznyelvi kiegyenlítődés folyamata még nem érkezett el oda, hogy két vagy több széles körben átörökített szó közül egyet általánosítson. Ezek között néha az egyik, vagy akár kettő is magyar eredetű,

⁶ A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése. Kolozsvár, 1942. 42. — Az *exemplu* szót *A. Gaur* nemzetközi szónak nevezi, az a *promite*, a *permite* szavakat pedig nem említi a román alapvető szókincsről írt munkájában (*Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*. București, 1954).

⁷ Az előbbi jegyzetben említett dolgozatunkon kívül jól tájékoztatnak az ilyen szavakról a következő munkák: *S. C. Măndrescu*, *Elemente ungurești în limba română*. București, 1892 (ma már eléggé elavultnak tekinthető); *C. Tagliavini*, II „*Lexicon Marsilianum*”. București, 1930. 93—99; *Găldi L.*, *Samuelis Klein Dictionarium Valahico-Latinum*. Budapest, 1944. 82—99. *Sincai* és *Magyar S.* magyar elemeire vö. *Găldi*: *MNy XXXIX*, 364—69, ill. *AECO VII*, 521—23.

pl. *bilci* — *iarmaroc*, vásár', *bumb* — *nasture* ,gomb', *cătană* — *soldat* ,katona' (újabbán mindkettőt a *militar* szorítja ki), *ciubotă* — *cizmă* ,csizma', *coșciug* — *sicriu* — *ladă* — *raclă* — *copârșeu* — ,koporsó', stb. Nehéz volna megjósolni, hogy az ilyen szinonimák sorsa mi lesz, hogy minden vagy legalább is a legtöbb esetben a munténiai szó lesz-e a győztes, ami persze nem lehetetlen, sőt a román fejlődés belső dinamikáját szem előtt tartva, valószínű.⁸

Ezek az általánosan használt, vagy legalább is általánosan ismert szavakon kívül vannak persze olyanok is, melyek csak egy-egy vidéken, igen szűkre szabott körben élnek s néha még a román nyelvben egyébként ismeretlen magyar magánhangzóikat is változatlanul megtartják (pl. erősen kétnyelvű vidékeken): *büt'ög* (< *bütyök*), *bürvagău* (< *bőrvágó*), *zöüdsiguri* (< *zöldség*) stb. (vö. *I. Pătruț*: *Studii și Cercetări Literare* IV, 216), irodalmi szövegekben általában soha nem szerepelnek. E két véglet között a legváltozatosabb tájcsoporthatási típusok rajzolódnak ki az egyes szavak elterjedéséhez mérten, amelyek a szavak elterjedésének sajátos módján keresztül, az egyes szóváltozatok megoszlásának ábrázolásával igen gyakran fényt vetnek a román köz- és irodalmi nyelv múlt és jelenbeli állapotára.

Azt hihetnők, hogy az olyan szavak, mint *cheltui* (< *költ*), *făgădui* (< *fogad*), *gazda* (< *gazdă*), *gînd* (< *gond*), *îngădui* (< *enged*) stb. ebből a szempontból nem különösebben tanulságosak, hiszen igen régiek s alighanem már a XVI. században valahányan köznyelveiek voltak. Holott éppen annak a közös szókészletnek a régiségét bizonyítják, amely nyilván nem munténiai, vagy legalábbis nem csak munténiai hatásra alakult ki, s valamennyi román tájnyelvnek közös magját képezi. Az ilyen típusú szavakat — vázlatosan csak három fő tájat felvéve — a következőképpen szemléltethetjük:

Erdély	Moldva	Munténia	Irod. nyelv
<i>făgăd(u)i</i> , <i>fogađ(u)i</i>	<i>făgădui</i>	<i>făgădui</i>	<i>făgădui</i>

Sokkal többet mondanak viszont az olyan szavak, mint pl. *făgaș* (< *kerék-vágás*). Először a XVII. századi Bánsági Névtelen román—magyar szójegyzékében bukkan fel *văgaș* (írva *Vegash*) alakban (*Dacoromania* IV, 161), s ez az Erdélyben ma is gyakori változat Olténián keresztül egészen Teleorman-ig követhető, sőt az északi bolgár nyelvjárásokba is behatolt. Erdélyben, a Bánságban és Moldvában később *o*-kezdetű változatok lépnek fel (pl. *ogașie* 'Fahr-

⁸ Érdekesnek tartjuk idézni itt *C. Hogas*nak évtizedekkel ezelőtt nyilvánított véleményét az ilyen szinonimákról (dublettákról): „No és a dubletták. Miért lenne a munténiai szó az irodalmi? Ha a munténiai tájnyelv úgy lenne irodalmi, mint a toszkánai Olaszországban, akkor mi is kötelesek lennénk, hogy azt teljes egészében fogadjuk el; de így? Az irodalmi nyelv nyújtotta két változat közül miért éppen a munténiai az irodalmi? Helyesebben: miért éppen ennek kell irodalminak lennie? Mert, ha az lenne, hát az lenne s mit sem szólnánk. És az idiotizmusok? Miért éppen a Moldvában használatosakat teszik indexre, a munténiaikat pedig nem? ... De feltétlenül szükséges, hogy egyszer már legyen egységes irodalmi nyelvünk, mint minden művelt népnek. Úgy bizony, de ennek a nyelvnek, mint minden másnak, természetes, spontán terméknek kell lennie. A két vagy talán három szóárnyalatból (az erdélyit is ide értve) egységes nyelv fog megszületni, mert vagy győz az egyik, vagy pedig — mint eddig is történt — választani fogunk két, illetve három lehetőség közül s így a jövő nyelvbe mindhárom táj kifejezései és szavai bejuthatnak. Mint a múltban, továbbra is az írás művészei lesznek a nyelv formálói s minden tájról mindannyian hoznak majd valamit ... (*Bulgăr, Scriitorii* 189—90).

gleis' Molnar 1788-ban megjelent Sprachlehre-jében), míg a *h*-kezdetű *hăugaș*, *haugaș*, *hogaș* hazája Moldva és Bukovina. A *făgaș*-ról a régi Akadémia nagyszótára (DAcR) megjegyzi: „Forma muntenească devenind literară, găsim pe *făgaș* (mai ales în sens figurat) și la scriitori moldoveni.” S csakugyan, pl. *Alecsandri*-nál egyaránt előfordul a *hăugaș* és a *făgaș*, míg pl. az erdélyi *A. Lupeanu-Melin* az *ogaș*, *făgaș* változatokat használja: te-am scos din *ogașe*, în bun *făgaș* de înfăptuire (Évocări 24, 162).⁹ Feltűnő, hogy *H. Tiktin* nagy román—német szótára a *făgaș* alakot említve a *văgaș*-ra utal és nem fordítva, tehát mintegy az utóbbit tekinti uralkodó változatnak, míg a DAcR a *făgaș*-t. Vázlatos szóföldrajzi áttekintésünk ebben az esetben így fest:

Erdély	Moldva	Munténia	Irod. nyelv
<i>văgaș</i> , <i>ogaș</i>	<i>haugaș</i> , <i>hogaș</i>	<i>văgaș</i> , <i>făgaș</i>	<i>făgaș</i>

Hasonló módon vizsgálhatjuk az *altoi* (< *olt*) igét is, mely XVII. századi munténiai és moldvai törvénykönyvek szövegében található legelőször. A *Longinescu*-féle kiadásban, mely a munténiai és moldvai szöveget párhuzamosan közli, a munténiaiiban következetesen *altui*, a moldvaiban pedig *ultui* áll (*hultui* még *Alecsandrinál* is). Ha egy pillantást vetünk a román nyelvatlasz új sorozatának 218. térképére, úgy a következő (itt leegyszerűsített) képet kapjuk:

Erdély	Moldva	Munténia	Irod. nyelv
<i>ultui</i> , <i>ultoi</i> , <i>oltui</i>	<i>hultui</i> , <i>holtui</i>	<i>altui</i> , <i>altoi</i>	<i>altoi</i>

Ugyanez a térkép azt is mutatja, hogy a munténiai *altoi* Délerdélybe is behatolt, ez azonban nyilván újabb jelenség, mert pl. a gyulafehérvári Újtestamentum (1648) szövegében még *oltui* olvasható.

Ennek a két szónak sommás története egybehangzóan arra mutat, hogy az egyes románlakta tájak a saját hangtani törvényszerűségeik szerint fogadták be a magyar szavakat s az írott szövegekben az egyes, megfelelő táji változatok jelentkeznek. De azt is megmutatják, hogy a XIX. században a munténiai változat csakugyan teret nyer s így válik lassan a magyar szónak éppen a munténiai változata irodalmi nyelvi uralkodó alakká. A munténiai irodalmi nyelv szabályozó, kiegyenlítő szerepe tehát egyes magyar eredetű szavak változatain keresztül is kimutatható. Nemrégiben mutattuk ki — gondoljuk, eredményesen —, hogy a nagyrészt magyar eredetű *bocal* szónak is munténiai *borcan* változata válik köznyelvvé (MNY LIII, 227—28).

Tanulságosak az olyan esetek is, amikor valamely szláv szó részben közvetlenül, részben pedig magyar közvetítéssel terjedt el az egyes tájak nyelvében. Ilyen pl. az *oloi* (< *olaj*), mely már a gyulafehérvári Újtestamentumban ilyen alakú s ugyanabban a században a moldvai Dosofteiu-nál is felbukkan. *Uloi* változata még korábbi, már az 1582-ben megjelent szászvárosi Ótestamentum

⁹ Igen tanulságos lenne annak tanulmányozása, hogyan fogadják el moldvai és erdélyi írók a múlt században kiegyenlítő szerephez jutó munténiai irodalmi nyelvben rögzített változatokat, általában hogyan közelednek a munténiai irodalmi nyelvhasználathoz. Néhány dolgot már nyújt ehhez támpontokat (l. a *Vianu* szerkesztette tanulmánykötetet).

használja. A munténiai *ulei* (< szl.*olěj*) behatolása Erdélybe és Moldvába szintén aligha régebbi a múlt századnál. Ezeknek a változatoknak jelenlegi megoszlásáról a már idézett román nyelvatlasz 507. térképe alapján alkothatunk magunknak képet (ez a térkép az „olajprés, olajmalom” elnevezéseit szemlélteti) :

Erdély	Moldva	Munténia	Irod. nyelv
<i>uloi, oloi</i>	<i>oloi</i>	<i>ulei</i>	<i>ulei</i>

Érdekes, hogy a XVIII. század vége felé író erdélyi *Budai—Deleanu*-nál éppúgy megtaláljuk az *oloi* alakot, mint pl. a moldvai *Creangă*-nál és *Sadoveanu*-nál.

A magyar közvetítés néha inkább csak Erdélyre szorítkozik, míg Moldvában és Munténiában a közvetlenül szláv eredetű szinonima uralkodik. Ilyen pl. a *ciurdă*, mely a szászvárosi Ótestamentumtól kezdve egészen a múlt század erdélyi román íróiig igen gyakori (*O. Prie, L. Bolcaș, Z. Bârsan*, stb.) s elvétve Bukovinában (DACR), sőt még Moldvában is előfordul (*Șezătoarea* XX, 15. Baia, Suceava). Erdélyben a XVII. század óta nem ritka a *cioardă* sem :

Erdély	Moldva	Munténia	Irod. nyelv
<i>ciurdă, cioardă</i>	<i>cireadă, (ciurdă)</i>	<i>cireadă</i>	<i>cireadă</i>

Lényegében ezt a megoszlást tanúsítja a nyelvatlasz 319. térképe is.

Mivel a magyar elemek száma Erdélyben a legnagyobb (főleg a Marostól északra), azután pedig Moldvában, sokszor előfordul, hogy Erdélyben és Moldvában magyar, Munténiában pedig valamilyen más eredetű szóval jelölik ugyanazt a dolgot. Még gyakoribb az az eset, amikor a magyar eredetű szó csak Erdélyben használatos.

Így pl. *orbănc* szavunk a XVII. század óta mutatható ki román forrásokból (a Bánsági Névtelennél *orbancz, Dosofteiu*-nál *orbalt*). Munténiai adataink nincsenek. Bukovinából *arbalt* változata ismeretes (*Marian, Descântece poporane* române 115). De idézhetnők *lărma* szavunkat is, mely *larmă* alakban *Șincai*-tól az erdélyi írókon keresztül *Sadoveanu*-ig mindmáig él. Íme ezek mellett még egynéhány :

Erdély	Moldva	Munténia	Irod. nyelv
<i>orbant, orbalt</i>	<i>orbalt, (arbalt)</i>	<i>brîncă</i>	<i>brîncă, erizipel</i>
<i>larmă</i>	<i>larmă, larmă</i>	<i>gălăgie</i>	<i>gălăgie</i>
<i>dîmb</i>	<i>dîmb, movilă</i>	<i>movilă</i>	<i>delușor, colină</i>
<i>mai</i>	<i>mai</i>	<i>ficat</i>	<i>ficat, (mai)</i>
<i>tărcat</i>	<i>tărcat</i>	<i>bălțat</i>	<i>bălțat</i>
<i>tău</i>	<i>tău</i>	<i>lac</i>	<i>lac</i>

Nehéz volna felsorolni mindazokat az eseteket, amelyekben az erdélyi magyar eredetű szóval szemben Moldvában és Munténiában más eredetű szó (egy vagy több) áll szemben. Az ilyen szavak története igen változatos. Vannak olyanok, melyek hajdan az egész román nyelvterületen el voltak terjedve, ma azonban a Kárpátokon túl itt-ott bukkannak fel s valószínűleg alá fognak merülni a terjedő köznyelv hullámcsapásaiban. Pl. *vég* (vászon) szavunk már a XV. század második fele óta kimutatható a Kárpátokon túl s *Dosofteiu*-tól *Creangă*-ig követhető Moldvában, Erdélyben pedig „Ende, Stück” jelentéssel találjuk a XVII. sz. óta (vö. *Tamás*, Fogarasi István kátéja 121). A későbbiek folyamán Moldvában az Erdélybe is átcsapó *val* szorította ki, míg a munténiai tájnyelvben a *trîmbă* terjedt el (l. a nyelvátlasz 489. térképét, amely azonban a foltszerű ábrázolás következtében a *vîg*, *gîg*, *hîg* erdélyi előfordulásairól nem ad hű képet). Ezúttal egyébként egy olyan esettel van dolgunk, amikor a *Moldvában* otthonos tájszó igyekszik a másik két táj nyelvébe hatolni s így köznyelvvé válni:

Erdély	Moldva	Munténia	Irod. nyelv
<i>vîg, ghîg, gîg, jîg, majd val</i>	† <i>vîg, gîg, val</i>	† <i>vîg, trîmbă</i>	<i>val</i>

Érdekesen alakult *beteg* szavunk sorsa is a román nyelvben. *A. Graur* feltételezi, hogy a *beteag* valamikor az alapszókinszhez tartozott (i. m. 109), de ma már elavulóban van, jöllehet még az írók is elég gyakran használják. Az irodalmi nyelvben egyre inkább a szláv eredetű *bolnav* és *schilod* hatalmaskodik el felette.

Lássunk ezek után néhány példát arra, hogy a magyar szó csak Erdélyben (esetleg még Bukovinában) fordul elő :

Erdély	Moldva	Munténia	Irod. nyelv
<i>bolînd, bolund</i> Bukovinában : <i>bolînd</i>	<i>nebun</i>	<i>nebun</i>	<i>nebun</i>
<i>berliş, berluială, beletuială</i>	<i>căptuşeală</i>	<i>căptuşeală</i>	<i>căptuşeală</i>
<i>bumbuşcă, bongoş</i>	<i>bold</i>	<i>ac cu gămălie</i>	<i>ac cu gămălie</i>
<i>captă</i>	<i>calup</i>	<i>calapod</i>	<i>calapod</i>
<i>felehart, felehart</i>	<i>cruce</i>	<i>cruce</i>	<i>cruce</i>
<i>hînteu, cocie</i>	<i>trăsură</i>	<i>trăsură</i>	<i>trăsură</i>
<i>îc</i>	<i>clîn</i>	<i>clîn</i>	<i>clîn</i>
<i>raf</i>	<i>şină</i>	<i>şină</i>	<i>şină (pe ro. tă)</i>
<i>săbău, sabău</i>	<i>croitor</i>	<i>croitor</i>	<i>croitor</i>
<i>şutău, şaitău</i>	<i>minghinea</i>	<i>minghinea</i>	<i>minghinea</i>

Érdekességként említsük meg, hogy a rokonjelentésű *cociș* (< *kocsis*) és *vizitiu* (< *vezető*) közül az első csak Erdélyben, a második pedig csak Moldvában és Munténiában használatos a *birjar* mellett (Bukovinában: *côciș* vagy *vezătiu*, ld. a 281. térképet). Igen ritka eset, hogy két egyaránt magyar eredetű szó hasonló földrajzi megoszlásban jelentkezzen, Mindkettőre a XVII. század óta vannak adataink. Moldvában gyakori a *vezeteu* változat (pl. *Kogălniceanu* is használja).

Milyen tanulságok vonhatók le az előzőekben felsorakoztatott példákból? Elsősorban megállapíthatjuk, hogy a XIX. századig általában jobban érvényesül a regionális szókincs az egyes tájak írásbeliségében, az egyes „irodalmi nyelvjárásokban”. Ennélfogva a magyar elemek is igazolni látszanak azt a felfogást, amely szerint a XIX. századig nem volt minden tekintetben egységes irodalmi nyelv, hanem irodalmi nyelvjárások voltak (ezek egyike volt a munténiai is), amelyek csak bizonyos hangtani és szókincsbeli sajátosságok révén tértek el egymástól. Annak idején magam is sokban hasonló eredményekre jutottam, amikor a heidelbergi káté Gyulaféhevárt és Lugoson készült román fordításának nyelvét vetettem össze s megállapíthattam, hogy Fogarasi nyelve a XVI.—XVII. század protestáns román zsoldárirodalmának nyelvéhez áll közel, míg György pap — a másik fordító — sokkal hívebben őrzí a görög-keleti műszókincset s sokkal kevésbé távolodik el a népnyelvtől (vö. pl. *chiuzluitură — împreunare; dădătură de har — mulțămire, mulțămire; de puszul fundamentomuluj atsestij lumj — dinu începutul lumiei*, stb.). Az egységes, nemzeti, irodalmi nyelv létrejötte előtt az egyes tájak írói különben sem igen tehettek mást, mint hogy azt a nyelvet igyekeztek irodalmivá tenni, amelyet körülöttük beszéltek s melyet maguk is legjobban ismertek. Nehéz belátni, hogy ez a románoknál másképpen lett volna. Zrínyi sem véletlenül írt a göcseji és muraközi parasztok nyelvén.¹⁰ A XIX. század közepéig a munténiai lokális köznyelvnek korántsem volt meg az a nagy tekintélye, melyre a fejedelemségek egyesülése után egyre inkább szert tett. Ennek világos bizonyítéka pl. *D. Cantemir*-nak a XVIII. század elejéről származó nyilatkozata, mely a *Descriptio Moldaviae* c. híres művében maradt fenn. Ő már tisztában volt azzal, hogy vannak nyelvjárások s azt hirdette, hogy a legtisztább „moldvai nyelv Iași környékén található a fejedelmi udvar közelében; a Dnyeszter-vidékiek sok lengyel, az Erdély felé lakók pedig magyar szavakat használnak, a Fălcui-beliek tatár, a Galac-beliek görög és török szavakkal rontják nyelvüket. Egyébként — folytatja — a munténiai és erdélyi románok ugyanazt a nyelvet beszélik, mint a moldvaiak, csak érdesebb a kiejtésük; mintának a moldvai nyelvet és helyesírást veszik, amelyet a magukénál tisztábbnak tartanak s ezt csak a moldvaiak és munténiaiak közötti ellenszenv miatt nem vallják be.

Az sem kétséges, hogy amikor pl. Alecsandri *hăugaș* helyett *făgaș*-t írt, akkor nem nyelvet cserélt, sőt még moldvai köznyelvét sem cserélte fel mindeztül a munténiai köznyelvvél, hanem egy nyelvjárásinak érzett hangalakot áldozott fel egy irodalminak elfogadott hangalakért. Az ilyen egységesítés viszonylag könnyűszerrel valósulhatott meg, sokkal lassúbb azonban a kiegyenlítőds az olyan esetekben, amikor ugyanazt a fogalmat tájanként egészen különböző szavak jelölik. S itt nem is az erdélyi hungarizmusokra gondolunk, amelyek erősebb versenytársakkal szemben ma már esélytelenek, hanem arra a még mindig folyó harcra, amely igen sok esetben az egyes tájak nem magyar eredetű

¹⁰ Vö. Klaniczay Tibor, Zrínyi Miklós, Budapest, 1954. 178.

szavai között folyik. Az erdélyi *poplon*, *plopon* (< *paplan*) szónak nincs bele-
szólása abba a vetélkedésbe, amely a moldvai *oghial* és a munténiai *plapomă*
között nyilván még ma sem ért véget. Erre vall Sadoveanunak következő véle-
kedése: „Ha az író szinonimákkal áll szemben, akkor szűkebb hazája nyelvéből
meríti a szót, hacsak nem úgy vélekszik, hogy pl. a *rărunchi* jobb, irodalmibb,
mint a *rinichi*; hogy a *taur* szebb, mint a *buhai*. Mi is, az olvasók is értjük az ilyen
dublettákat, mint *ciorap* — *colțun*, *prostire* — *peșchir*, *ciubotă* — *cismă*, *plapomă*
— *oghial*.” (*Bulgăr*, i. m. 227). A nagy román írónak ez a nézete 1955-ből való.
Ebbe a problémába egyébként jó betekintést nyújt Graurnak a szinonimákról
írt fejezete is (i. m. 122—26).

Az író és a tudós véleménye között azonban különbség van, mert míg
Sadoveanu szerint az író ízlése szerint választhat a szinonimák között, Graur
szerint a szinonimák közötti ellentmondásnak meg kell oldódnia: vagy differen-
ciálódik a jelentésük s akkor a vetélytársak megmaradnak, vagy pedig az egyik-
nek el kell tűnnie. A szépirodalom nyelvének szempontjából mindenesetre
az író álláspontja tűnik helyesebbnek.

A román irodalmi nyelv történetének kutatói nem hangsúlyozzák eléggé,
hogy Munténia, Moldva és Erdély sajátos történeti viszonyai következtében az
általános nyelvi egységen belül szükségképpen nemcsak „irodalmi dialektikusok”
hanem életerős táji köznyelvek is alakultak ki, melyeknek hordozója az
Erdélyben és a Kárpátokon túl egyelőre még külön állami szervezetekben meg-
születő értelmiség és polgárság volt. Nézetünk szerint ez egyik oka annak, hogy
ma olyan sok „dubletta” van, mert kevés nyelv kapott örökül olyan hatalmas
táji köznyelvi szókészletet, mint a román. Gondoljunk arra, milyen viszonylag
magas fokra emelte a román irodalmi nyelvet már a XVII. század végén, a feu-
dalizmus ellen, a polgári haladásért harcoló hunyadmegyei Budai-Deleanu.
Ki tudja, vajon a népnyelvtől elrugaszzkodó latinizáló irányzat, melyet Sinkai,
Maior és Klein kezdeményeztek s amely a múlt század hetvenes évei elején még
mindig hatalmában tartotta az akkori bukaresti Akadémiát, fékezhetne volna-e
a polgári haladást oly sokáig, ha Budai-Deleanu művei nem maradnak kézirat-
ban?¹¹ Ezeknek a műveknek a nyelve, ha nem is mentes bizonyos tájnyelvi
sajátságoktól, igen kevés kommentárral ma is minden román számára érthető.
Igen sok XIX.—XX. századi erdélyi román író használ Budai-Deleanunál
sokkal több magyar eredetű tájszót, amelyek legtöbbje a „táji köznyelv” rész-
ben még ma is élő eleme. Így pl. Ion Vlasiu Maros-Torda megyei román író
(és szobrász) 1938-ban megjelent „Am plecat din sat” c. regényes önéletrajzá-
ban még szép számban fordulnak elő az ilyen szavak: *băgău* 'bagó', *bitang*,
bocanci 'bakancs', *bumbiscă* 'gombostű', *batăr* 'ámbátor', *ceglău* 'csatlás (szeké-
ren)', *ciubăr* 'cseber', *ciurdă*, *ciutornă* 'csatorna', *colduș*, *conie* 'konyha', *dric*
'szekérderék', *făgădău* 'fogadó, kocsmá', *ghezăș* 'gőzös, vonat', *haidău* 'hajdútánc',
ileu 'üllő' (Eminescunál is), *ispitai* 'ispitály', *kórház*, *jăler* 'zsellér', *mintenaș*

¹¹ Tudor Vianu szerint Budai-Deleanu művei a román irodalmi nyelv legfejlettebb XVIII.
század végi állapotát tükrözik, amit azzal magyaráz, hogy akkoriban a haladó polgári törekvések
Erdélyben még mindig könnyebben bontakozhattak ki, mint a fejedelemségekben (*Limba*
Română III, 47). A felvilágosult román író már tudatosan küzd a nyelv elégtelensége ellen
(„neajungerea limbii”). A népnyelv szláv szavait meghagyandóknak ítéli, de a neologizmusok
forrását a latin, görög, továbbá az olasz és francia nyelvben látja. Magyar elem — eltekintve
az egész román nyelvterületen már akkor általánossá vált szavaktól (*chip*, *făgădui*, *neam*,
tilhar, *viclean* stb.) — aránylag igen kevés van a Țiganiada-ban és a Trei viteji-ben: *bănat*
'neheztelés, harag', *ciopor* 'csoport', *coștei* 'kastély', *rudă* 'rúd', *tău* 'tó' stb. Kézírtatos szótára
megérdemelné, hogy kiadják.

'menten, rögtön', *notarăș* 'nótárius' (*notărăsiță* 'jegyzőné'), *pițulă* 'picula, hatos', *potică* 'patika', *potracăr* 'prókátor', *prințăluș* 'penicillus, tollkés', *rîntaș* 'rántás', *țarcă* 'szarka', *țintirim* 'cinterem', *vișău* 'véső', stb. Bár a táji szókészlet ilyen mértékű irodalmasítását sokan nem helyeslik,¹² tény hogy az „irodalmi dialektikusok” éppen a szókincs szempontjából még mindig fel-felütik fejüket s a kérdés távolról sem korlátozódik a magyar eredetű provincializmusokra. Így pl. a moldvai Ion Istrati I. Iordan szerint valósággal a nyelvi naturalizmus hibáját követte el s akadtak olyan írók, akik a nép szolgálatába állított művészet fogalmát félreértve sűrítették műveikben a tájszavakat. Különösen a moldvaiak között akadnak ilyenek, de van érdekesképpen a munténiaiak között is nem egy író, aki kisebb-nagyobb mértékben túllépi a közérthetőség, a művészi ábrázolás szabta határokat. Még az olyan élvonalbeli íróknál is mint Z. Stancu előfordul, hogy itt-ott kemény próbára teszik az olvasót egy-egy kisebb táj regionalizmusainak halmozásával. A *Desculț* c. magyarra is lefordított regényében pl. Z. Stancu egyes helyeken (ha nem is túl gyakran) teleorman-i tájszavak sokaságával él, melyek között sok a köznyelvben ismeretlen török eredetű elem. A tájszavak művészi alkalmazásának I. Iordan szerint is Sadoveanu a legnagyobb mestere. Nem érdektelen, hogy példaképpen *Baltagul* c. ismert elbeszéléséből idézzünk néhány mondatot és szót a magyar elemek előfordulásának megvilágítására:

Biserica era așezată pe-un dâmb, cu țintirimul împrejur („A templom egy dombon feküdt, körülötte a cinterem” (ed. Cartea Românească, 1930. 34), Intâiu se duce la pârintele, să-i alcătuiască răvașul („Előbb a paphoz megy, hogy szerkessze meg neki az írást”, ib.). Az irodalmi nyelvben általában előforduló szavak mellett (*aldămaș*, *alcătui*, *cheltui*, *făgădui*, *gazdă*, *guler*, *holdă*, *locăș*, *marfă*, *mester*, *mesteșug*, *mistui*, *neam*, *răvaș*, *sălășlui*, *sicriu*, *talpă*, *viclean* s talán még egy-kettő) még a következő kategóriákra akadnak példák: 1. az irodalmi nyelvi alak helyett a szó tájnyelvi változata: *bielșug*, *îmbielșugat* (*belșug*, *îmbelșugat* helyett), *samă* (a magyar *sám*-hoz közelebb álló moldvai és erdélyi alak), stb., 2. olyan szavak, amelyek nemcsak egy szűkebb tájra jellemzők, hanem több nagyobb táj köznyelvi szókészletébe is behatoltak s így a dubletták számát szaporítják mindaddig, míg az egységes köznyelvi alak ki nem szorítja őket: *heiuri* 'telek, gazdasági épületek a ház körül' (erdélyi adatok a XVIII., moldvaiak a XIX. század óta; *Creangă*, *Kogălniceanu* és több más moldvai író is használta); *imaș* 'nyomás, legelő' (erdélyi és moldvai adatok a XVIII. század óta, igen gyakori eleme az erdélyi és moldvai „irodalmi dialektikusnak”), *larmă* 'lárma' (erdélyi és moldvai adatok a XVIII. század vége óta, szintén igen gyakori mindkét táj írójánál), *meleaguri* 'vidék, mellék' (moldvai szó, már *Creangă* is használta); *sudui* (erdélyi adatok a XVI., moldvaiak a XVII. század óta; gyakori az íróknál, legutóbb *Beniuc* is élt vele: cum oamenii mă sudue, Versuri alese 14); *talger* 'tányér' (erdélyi és moldvai adatok a XVII. század óta, az íróknál is gyakori; *taier* változata Olténiában és Munténiában is előfordul); *tarhat* 'teher (számár hátán)' (adatok a XVII. század óta; a pásztorok révén mindenütt többé-kevésbé ismert szó); *tău* 'tó' (adatok a rotacizáló szövegek óta, erdélyi és moldvai íróknál gyakori); *țintirim* 'cinterem' (adatok a XVII. század eleje óta; erdélyi és moldvai íróknál gyakori, vö. legutóbb: flori crescote peste țintirim, *Beniuc*, Versuri alese 114). Akad még néhány szó, mely lehet

¹² Élénk vitára adott alkalmat pl. Lucia Demetrius *Vad nou* és Ion Istrati *Grii înfrățit* c. műveinek nyelve, melyek túlzásba viszik a tájszavak használatát. Vö. ehhez I. Iordan, *Limba română contemporană* 86. kk.

magyar, de pl. orosz, lengyel eredetű is (pl. *gălușcă*), ezekről azonban itt nem szólhatunk bővebben. Mindez azonban arra mutat, hogy *Sadoveanu* — a régi irodalmi nyelvnek („irodalmi nyelvjárásoknak”) kitűnő ismerője — nem esik a nyelvi naturalizmus hibájába, tájszavait általában úgy válogatja meg, hogy még azokat is az olvasók minél szélesebb tömegei értsék meg. Mint látjuk ezeknek a tájszavaknak egyszersmind tisztos történeti múltjuk, sőt irodalmi múltjuk van a legtöbb esetben. A *Baltagul* magyar eredetű elemei között csak a *fușalău* ’kártoló’ látszik olyannak, amely csak Moldvában és Bukovinában, tehát viszonylag szűk területen ismeretes,¹³ de erről is kiderült, hogy Észak-Erdélyben is előfordul.

Sadoveanu egyébként nem egyszer jelentette ki, hogy a román irodalmi nyelv gazdagodásának nemcsak a munténiai népnyelv, hanem bármely más táj népnyelve is képezheti forrását. Ez a magas művészi színvonallal párosuló hajlékonyság, mely kerüli a ciceróniánus dogmatizmust s akarva-nemakarva Erasmus nemes eklekticizmusát juttatja eszünkbe, már bebizonyította a maga nyelvteremtő erejét. S ahogy helyesnek bizonyult annak idején Pietro Bembo toszkanizmusa az olasz irodalmi nyelv kérdésében az eklektikus Baldassare Castiglione-val szemben, úgy bizonyára téves az a törekvés, mely a munténizmus történeti, irodalmi nyelvet kialakító funkcióját a XIX. század előtti időkbe is visszavetíti s jelentőségében alighanem messze túlbecsüli. Bembonak könnyű dolga volt: ő már hivatkozhatott Dantera, Petrarcarra, Boccaccióra a társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődés magas fokára jutott, bár politikailag nem egységes Itáliában, de az Európa keletén élő, sokat szenvedett népek irodalma, irodalmi nyelve egészen más történeti körülmények között alakult ki. A románlakta vidékeken kevesebb és sokkal kevésbé differenciált ’vernacolo’ keletkezett, mint Itáliában, viszont századokon át egyiknek sem volt olyan tekintélye, mint a ’lingua toscana’-nak. Már ezért is inkább *I. Iordan* nézeteit tartjuk elfogadhatóbbaknak.

¹³ Vö. *Dacr* II, 161, utalással a magyar *foszlani* igére, amellyel azonban sem a *foșalău*, *fușalău*, sem pedig a *foșălui*, *fășălui*, *foșăla* ige nem függhet össze. Utóbbiak nyilván a magyar *fészül* átvételei, amelyből valószínűleg a románok képezték *fușalău* eszköznevet (nyelvünkben ugyanis aligha volt *fészülő* ’kártoló’). A DACR adataihoz hozzáveendők még: *foșalău* ’Wollkamm, um die Wolle zu trennen’ (Marginea; Codrul Cosminului II/III, 403); o *foșăluie* ’o dărăcește’ (Barcănfalva, Máramaros m., vö. az idézett nyelvátlasz 437. térképét); (o duce) la *fășăluie* (Ciocănești, Cimpulung, ib.); lina... o *foșăluim* (Beszterce-Naszód m. Bulletin Linguistique VI, 222). *Tiktin* szerint ismeretlen eredetű.

Az Árpádok eredet-mondája és a csuti alapítás

MEZEY LÁSZLÓ

1272 márciusában V. István ünnepélyes oklevélben erősítette meg atyja, IV. Béla csuti monostor alapítását.¹ A Budapest déli határán, Budafok és a Csepel-sziget között, a mai nevén Háros szigeten épült monostor-egyház és a vele kapcsolatos premontrei kolostor alapításának megerősítéséről van szó ebben a privilégialisban. De az oklevél nemcsak erről tudósít, hanem arról a tényről is számot ad, hogy V. István az atyja által elkezdett fundációt véghez vitte, az épületeket felemelte és az első alapítónak, IV. Bélának akaratát így teljes egészében valóra is váltotta.

A csuti monostor alapítási körülményeinek teljes tisztázását, vagy az arra irányuló kísérletet ezúttal, és különösen e folyóirat hasábjain nincs szándékomban elvégezni.² V. István oklevelében előforduló egy adat azonban mindenképpen reá szolgál arra, lévén a történeti megfontolások mellett filológiai érdekességű is, hogy éppen a Filológiai Közlöny lapjain mutassuk be.

Lássuk tehát István király privilégiálisának³ azokat a részeit, amelyek gondolatmenetünk felindítására, de megalapozására is szolgálnak. „Sane considerans, dilectos nobis in dei filio fratres ordinis premonstratensis tanto pocioris antidoto fauoris Regij prosequendos, | quanto specialiori deucione eosdem nouimus obsequijs et reuerencie beatissime uirginis, | que nostra et Regni nostri est domina et patrona | beatique Eustachij | obligatos, ac uberioribus caritatis, que multitudine peccatorum operit, operibus habundare ; | ipsos uolentes pro nobis | et pro anima domini B. illustris Regis Hungarie, karissimi patris nostri, felicissimi recordacionis, apud deum ponere intercessores, | monasterium pro eisdem fratribus in Insula Chuth, | in honore beati Eustachij, | et domos, | ac officinas | religiose conuersionis quieti congruentes, | disposuimus, | sicut predictus karissimus pater noster, clare memorie, disposuerat et ordinauerat, | premissa deliberacione Regia ordinare.” A továbbiakban IV. Béla 1264. vélhetőleg október havában kelt két birtokadományozó oklevelét foglalja be az új ünnepélyesebb privilégiális, a monostoregyház, a prépostsági kolostor és a melléképületek (monasterium . . . domos et officinas . . .) teljes befejezése, esetleg szent Euszták szigeti egyházának felszentelése alkalmából kelt Farkas mester fehervári prépost és alkancellár kezéből.

Az oklevél formulás részeinek vizsgálata gyorsan meggyőzhet arról, hogy V. Istvánnak nyolc esztendővel atyja két egyszerűbb privilégiális alapító és birtokmegállapító oklevele, illetőleg azok rendelkezéseit véglegesen megvalósító, IV. Béla király elhatározásból kelt adományleveleinek kibocsátásának elindított monostoralapítási folyamatot immár véglegesen lezáró, formájában (nagyobb intituláció, a teljes méltóságos, a római naptár szerinti keltezés) valóban ünnepélyesebb privilégiális, a monostoregyház, a prépostsági kolostor és a melléképületek (monasterium . . . domos et officinas . . .) teljes befejezése, esetleg szent Euszták szigeti egyházának felszentelése alkalmából kelt Farkas mester fehervári prépost és alkancellár kezéből.

Ha már most ezek megállapítása után visszatérünk V. István oklevelének a diszpozíciókat indokló szövegére, a következők érdemelnek különösebb megfontolást : a premontrei rendi testvérek számára alapította atyja a csuti monostort, mégpedig azért, mert e rend tagjai másoknál inkább tisztelik az ország pátrónáját, de a csuti védőszentet, Eustachiust is. Hozzáfüzi még ehhez a premontreiek szorgos művelkedését a szeretet cselekedeteiben, valamint azt a kíván-

¹ A csuti monostor fekvéséről, Árpád-kori viszonyairól: *Oszwald Ferenc*, Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. — Művészettörténeti Értesítő. 1957. 241—242.

² Az alapítás előtörténetével, mely I. István idejéig nyúlik vissza, egy másik tanulmányomban szándékozom részletesebben foglalkozni. A prépostság alapításával ugyanis egy időben szűnik meg Szent Leustachius nagyszigeti esperessége, melynek előzménye a XI. századi archipresbyteratus. Így következtethetünk arra, hogy még a térítő István király volt az, aki szállásbirtoka első templomának patrocíniumát családjának eredetmondájára gondolva választotta meg.

³ Az oklevél legjobb kiadása: *Knauz N.*, Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. 1874. n. 766. Ebből, valamint IV. Béla két adományleveléből (Knauz, i. m. nn. 669 és 670) *Oszwald Ferenc* idézett tanulmányában is találunk részleteket.

ágát is, hogy a középkori magyar nevén Boldogasszony szerzete⁴ kanonokjai imádkozni fog-
nak „a hírneves emlékezetű” Béla király lelkiüdvösségéért. E motívumok általában ismeretesek,
s pl. a turóczi monostor alapító levelében IV. Béla szinte szó szerint így nyilatkozik a premont-
reiek Mária-tiszteletéről: „... considerantes fratres ordinis premontratis... specialiori
deuocione... nouimus obsequiis et reuerencie Beatissime Virginis, que nostra et regni nostri
est domina et patrona obligatos...”.⁵ De meg az akkor még életben levő király ugyanúgy
bizakodik a premontreiek közbenjáró imádságaiban: „ipsos volentes pro nobis ponere inter-
cesores...”, miként fia majd 20 esztendő múltán, az immár az esztergomi minoriták templomá-
ban nyugvó atya lelkinyugalmaért reméli ugyanezt.

Mondom, mindezek, esetükben ugyan figyelmet érdemelnek, de V. István oklevelének
a csuti alapítást motiváló szempontjai között mégis egy másik az, mely még különösebb érdek-
ségűnek látszik. A király, mint láttuk, azt állítja, hogy a csuti sziget monostor egyházának védő-
szentjét, a vértanú római tisztelet, szent Eustachiust a premontreiek másoknál különösebben
tisztelik. Ha már most ennek az állításnak reális alapját a monostort birtokbavevő premont-
reiek ama korbeli szokásai között akarjuk megtalálni, családás vár reánk. A XIII. századi
premontreiek Eustachius mártírának olyan mértékben sem voltak tisztelői, mint akkoriban más
rendek, avagy egyházak. Világos bizonyosság erre, hogy a rend liturgiáját szabályozó ordináriusok
Euszták ünnepelésére egy napot sem tartanak fenn, s a XII. században e szentnek, a premontrei
könyvekben még három leckés, tehát a legalacsonyabb rangban levő ünnepét is megszüntetik,
és nov. 2-re csupán megemlékezést írnak elő Eusztákról és társairól.⁶

Ha ilyenformán az általános rendi szokásokban nem találjuk meg V. István király állí-
tásának az alapját, azt hihetnők, hogy a rendnek magyarországi monostoraiban lelhetne nyomát
a király, Euszták különleges tiszteletének. Legvalószínűbben talán abban az esetleg bizonyítható
tényben, hogy e szent tiszteletére szentelt más monostor létezett Magyarországon a premontrei
egyházak sorában. Ha ez így lenne, méltán kelthetett volna bizalmat a királyban a tekintetben,
hogy az új alapításban is Euszták kultuszának gondos őrei lesznek a prépost-szerzet tagjai.
Oszwald A. Ferenc kitűnő összeállításából azonban nagy biztonsággal tudunk tájékozódni a
premontreiek Árpád-kori viszonyai és így monostoraik védőszentjei tekintetében is, de ezek
sorában Eustachhal, más helyütt, mint éppen Csuton, nem találkozunk. A királyi rendelkezése.
állítása tehát, a premontreiek különös Eustach-kultusza tekintetében, innen tápot nem nyerhet.

Ha azonban a probléma megoldása érdekében tovább nyomozunk, eljutunk egy pre-
montrei monostorhoz, melynek védőszentje szent Hubert volt. Garáb premontrei prépostságát
talán még III. Béla előtt, a Kőkényes — Radnót-nemzettség alapította és első lakói a lotharin-
giai Riéválból jöttek.⁷ Egyebekben, a Nógrád megye délkeleti végében, a Zagyva-völgy egyik
mellékvölgyének végén, Pásztótól nem messze fekszik. Monostoregyháza védőszentje, Hubert
püspök, legendájának⁸ motívumai szerint ugyanúgy régtől fogva a vadászok védőszentje, mint
Eustachius és társai. Az idők folyamán, de már csak az általunk tárgyalt korszak végén jelenik
meg írásban is az a motívum, hogy Hubert, miként Eustach is, vadászat közben egy gyönyörű
szarvasgímet vesz üldözőbe, mielőtt azonban nyíla eltalálna, az állat megfordul és agancsai
között a kereszt jele tűnik fel.⁹ A Bollandisták arra a véleményre jutottak, hogy Hubert legen-
dájában ez a különben igen ismeretes motívum Eustach legendájából került át, mégpedig azért,
mert a két szent ünnepe vagy egyazon, vagy két egymást követő napon került a naptárakba.
Bizonyos az, hogy a motívumnak ez az összecserélődése a néphagyományban hamarabb jelen-
kezett, mint az írásos hagyományban. Bármint van is, a szarvas-csodától eltekintve, Eustach
és Hubert egyaránt a vadásznépek különleges patrónusaiként szerepeltek a középkor századaí-
ban is.¹⁰

⁴ Ilyen elnevezéssel fordulnak elő az Érdy-kódexben. Nyelvelméltár IV. 375.

⁵ L. Oswald Ferenc i. m., a kiadások ugyanott.

⁶ Pl. F. Lefèvre, L'Ordinaire de Prémontré d'après des manuscrits du XIIe et du XIIIe siècle. Louvain, 1941. 136.

⁷ Garábról: Oswald Ferenc i. m. 242.

⁸ A Hubert-legendák kiadása: Acta Sanctorum, November I. A szarvas-csoda moti-
vumról u. o. 780 és 825. A szarvas-jelenés helyét is megjelölő népi hagyományról 832 és 833.

⁹ Euszták (Eustathius, Eustachius — Plakidas) görög eredetű legendája bevezetéssel:
Acta Sanctorum, September VI. 106—137. A Bollandisták általában mesés elbeszélésnek tartják,
mely csak egyes részleteiben hiteles. Magát a szarvas-csodát is későbbi betoldásnak tartják
(VII—VIII. sz.). Ez a görög legenda előadásában így történt volna: Euszták katonáival vadászni
megy, s egy szarvascsapatra bukkant. A szarvasok között volt egy hatalmas termetű gyönyörű
állat, mely az erdő sűrűjébe vetette magát. Euszták üldözőbe veszi és egy sziklaormon állva
találja meg: *επὶ μὲν τὸν κεράτων τοῦ ἐλάφου τον τύπον τοῦ τιμίου σταυροῦ ἵπερ τοῦ λαμ-
πρότητα τοῦ ἡλίου λάμποντα...* u. o. 125.

¹⁰ Acta Sanctorum November I. 825.

További kérdés, hogyan juthattak Hubert és Euszták mondájának egyező, vagy hasonló motívumai V. Istvánnak vagy környezetének tudomására, hiszen nyilván ez a tudomásvétel szolgált az oklevél Eustachius különleges premontrei tiszteletére vonatkozó állítás alapjául. Teljes bizonyossággal nem tudunk nyilatkozni, de a megoldás közelébe segít az a feltevés, melyet V. Istvánnak egy 1265-ben kelt adománylevelén nyugodna. István, akkor még ifjabb király, Ágas-vár és tartozékainak sorsáról intézkedik, s a várbirtokok határait is megjárátja, és ez megtörténvén, az egész uradalmat Domokos fia, István mesternek, hűséges hívének eladományozza.¹¹ Hogy a király akkoriban maga is Ágas-vár környékén, esetleg magában a várban tartózkodott volna, teljes biztonsággal nem állíthatjuk. Minthogy azonban a Mátra „egy erdőséges ágán” Pásztó fölött romjaiban még ma is látható vár egyik birtoka Bárkány, a közelben levő Garábi szent Hubert prépostsága birtokával volt határos, a birtokokat elhatároló királyi ember minden bizonnyal, de talán az ifjabb királynak Ágas-várral, birtokviszonyaival és szomszédságaival ismerős más udvari embere¹² tudhatott valamit a garábi védőszent históriájáról és — mivel ez mint láttuk, másutt is megtörtént — előadásukban, és a király emlékeztében is a legenda motívumai összekeveredhettek és ennek következtében, midőn a csuti alapítást lezáró privilégialisban Eusztákról beszél, talán Hubert is az eszében járt. Így kerülhetett azután a csuti monostor végleges alapítólevelének szövegébe az az állítás, hogy a premontreiek szent Euszták különös tisztelői.

Ha meg a dolog valóban így áll, arra kell gondolnunk, hogy a királyt igazában talán nem is Hubert vagy Eustachius személyes kultuszának gondja vezette a csuti monostor alapításának befejezésében, hanem a két szent legendájának azonos motívumai a vadászat és a vadászok pártfogása tekintetében, és főként az, hogy Euszták legendájának fő motívuma a csodálatos szarvasra vadászás, valami hasonlóságot engedett feltételezni az egyik már létező premontrei monostor védőszentjének legendájával.

Ez a meggondolás azonban már további lépésre késztet. Ha a király Eustach kultuszának különös gondozására ügyelni kívánt és ezért bírta ezt a premontreiekre — bár ha a motiváció nem is egészen helytálló — Eustach kultuszának csak egy vonatkozása kelthette fel ilyen mértékben a király figyelmét és ez a szarvas-csoda. A szarvas-csoda, mely az Árpádok ősi családi birtokának egyik igen régi alapítású monostor templomában, az *Euszták-patrocínium* révén a keresztény-kultusz formáiban és keresztény-értelmezésben mutatta be a király családjának, az Árpádoknak eredet-mondáját. A király tehát midőn Eustachra hivatkozott és különös tiszteletéről kívánt gondoskodni, talán nem is az utolsó helyen, a csoda-szarvasra is gondolt. Nem joggalanaul következik ilyen módon a feltevés, hogy az 1272-ik évi privilégialis levél dispositióit, a királynak és kancelláriájának lelkes-hangú nyilatkozatait az a gond is szövegeztette éppen így, hogy a nagy királyi vadászó hely, a Csepel mellett, akkor még kiöntések, holtágak és mellékágak szövevényében megbúvó sziget szent Euszták-monostor egyháza, az „inter Meotidas paludes” vadászgató és egy másik csodálatos szarvast üldöző mondabeli ősökre is méltóképpen emlékeztessen.

Mezey László

Az orosz—olasz diplomáciai kapcsolatok néhány nyelvi emléke (17. század)

FOGARASI MIKLÓS

I. Az orosz nyelv történetének egyik fontos és nyelvészeti igen kevésé feldolgozott emléke az az oklevél-gyűjtemény, amelyet 1851 és 1871 között adtak ki Szentpétervárott, s amely tíz kötetben magában foglalja az orosz állam és az európai államok diplomáciai, kereskedelmi, katonai kapcsolataira vonatkozó oklevél-anyagot 1488-tól 1699-ig.¹ Az anyag jellegét tekintve jelentős dokumentuma az orosz kancelláriai nyelv diplomáciai válfájának s eredeti orosz nyelvű okleveleket, valamint latin és más nyugati nyelvű oklevelek korabeli orosz fordításait tartalmazza.

¹¹ Árpádkori Uj Okmánytár. XI. 544—548.o!

¹² Maguk a kegyurak is V. István hívei voltak: *Karácsonyi J., Magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig.* II. Bp. 1901. 338.

¹ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранных. Ч. I, Сношения с Государствами Европейскими. I—X тт. СПб. 1851—1871. (A továbbiakban *ДС*, illetve jelölés nélkül csak a kötetszám római számmal s a lapszám arab számjeggyel.)

A gyűjtemény elég jelentős részét alkotja a velencei köztársasággal, a pápai udvarral és a firenzei nagyhercegséggel folytatott kapcsolatokra vonatkozó oklevél-anyag, valamint olasz követek oroszországi útjaira vonatkozó levelek és orosz követek olaszországi útjának leírását tartalmazó követi jelentések (статейные списки). Ezen utóbbiak jelentik a jövevényszók fő forrását az orosz irodalmi nyelv szóban forgó válfajában, mert az orosz követek, akik Olaszországban megismerkednek az élet új tényeivel, gyakran nem anyanyelvük szavait igyekeznek rájuk alkalmazni, hanem átveszik jelölőjét, a számukra új olasz szót is.

Az oroszok olaszországi követjárása a török elleni európai hadjárat során különösen Alexej Michajlovič cár uralkodásától kezdve fokozódik s ez tükröződik a ДС anyagában az olasz jövevényszó-átvételek ugrásszerű emelkedésében (talán helyesebb volna azt mondani, hogy lökészerű megindulásában) is. Ez természetesen összefügg egyéb történeti okokkal is: köztudomású, hogy Alexej Michajlovič hosszú elzárkózottság után az első, aki kaput nyit az európai hatások előtt. Ennek nyelvi tükröződése anyagunkban is nyilvánvaló: míg az előző korokban a követek a nyugaton megismert új fogalmakat is saját nyelvük meglévő szókincsével törekedtek kifejezni (körülríni), addig Alexej Michajlovičtól kezdve a követek is engednek a hagyományos konzervativizmusból és merészebben alkalmaznak idegen szót az új fogalom jelölésére.

2. A következőkben néhány olasz jövevényszó problematikáját szeretném megvizsgálni a ДС anyaga alapján.

M. Vasmer² a *барка* szó első írásbeli megjelenését Christiani-ra hivatkozva 1694-re teszi s átvételét a németből vagy a franciából, illetve az olaszból tartja lehetségesnek („über nhd. *Barke* oder frz. *barque*, bzw. ital *barca*”). Anyagunk tényei az olaszból való átvételt igazolják. 1656-ban I. I. Čedomanov és A. Posnikov mint Alexej Michajlovič cár követei Velencébe mennek. Útjuk Livornóig hajón vezet, majd onnan Firenzébe utaznak a nagyherceghez. Innen Bolognába, majd Ferrarán és Chioggian át vízi úton („рѣкою Помь” X. 1006) Velencébe. Bolognában „наняли барки, на чемъ ѣхать изъ Болоніи до Венеціи”³ (X. 998). Ettől kezdve Velencéig és Velencében is igen sokszor előfordul a *барка* szó. Annak bizonyítására, hogy közvetlenül olasz forrásból vették át, elegendő az imént említett út leírása, vagyis az olasz környezet. E környezetben az orosz követek gyakran használják a *нѣмецъ* szót az itáliai városok és községek lakóinak jelölésére. Nem szabad azonban, hogy megtéveszsen bennünket a *нѣмецъ*, *нѣмецкій языкъ* kifejezések használata, mert ezek itt 'olasz ember', 'olasz nyelv' értelemben használatosak. Köztudomású, hogy az oroszok a 17. században a *нѣмецъ* szót még egyaránt használták a németek, hollandok, svédek, angolok, olaszok stb. jelölésére. Vö. pl. 1655: розныхъ государствъ торговые нѣмцы (X. 941, 959, 960, 962 stb.); Hollandiában (Amsterdamban) многіе нѣмецкіе люди-ról beszélnek (1656. X. 1134 l.); vagy 1617: Сѣвскіе Нѣмцы; Любскіе и Анборскіе Нѣмцы (II. 1328); Pellestrinában, Velence előtt a helyi *olasz* lakosság az orosz követeket az olasz „*viva*” kiáltással ünnepli, 1656: нѣмецкіе люди... кричали и говорили по своему языку „вива” (X. 1015; majd az olaszokra vonatkoztatva még: 1018, 1038 lapon is; ezt az utóbbi példát idézi B. Unbegaun is⁴). Éppen ezért csak olaszokra és az olasz nyelvre gondolhatunk a következő esetben: mikor a követek Ferrarához érkeznek (посланники пришли въ баркахъ къ городу Ферарѣ), a kikötőben az őrség (egy hajóskapitány vezetésével) érdeklődik az iránt, hogy kik ők, s mi van a hajókon: И барочные (példa arra, hogy milyen hamar képeznek melléknevet az újonnan átvett szóból, az orosz szóképzésnek megfelelően) наемные нѣмцы по нѣмецкому языку сказывали имъ...⁵ (X. 998). Egyébként még egy bizonyíték szól amellett, hogy Livornótól Velencéig tartó útjukon mindenütt csak olasz beszédet hallhattak. A cári követek csak latin tolmácsot vittek magukkal (olasz még nem volt a Посольский Приказ-ban, s ez a pápai udvarral, Firenzével és Velencével való szaporodó érintkezések során egyre több nehézséget okozott!) s így Livornóban figyelmeztették őket, hogy olasz tolmács nélkül nem boldogulnak: »И онъ гость виницѣйской, и гость Карлусъ и всѣ города Леворны начальные люди говорили: у насъ де латынского языка, oprичъ духовного чину, никто не умѣетъ а говорить де во всей Италіанской землѣ, гдѣ вамъ ѣхать, и въ Виницѣ италіанскимъ языкомъ, и вамъ де дорогою ѣхать и въ Виницѣи быть, безъ переводчика италіанского языка, никакъ не возможно, не токмо государевыхъ дѣлъ дѣлать, и корму про себя

² Max Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1953, I. 56. (A továbbiakban RussEW.)

³ „bárkákat béreltek, amelyeken Bolognától Velencéig utazhatnak.”

⁴ „Az idegenek... kiabáltak és mondták nyelvükön, hogy „viva.” A нѣмецъ szót itt a leghelyesebb „idegenek” szóval fordítani.

⁵ Boris Unbegaun, La langue russe au XVIe siècle. I. Paris 1935, 284—285.

⁶ „S a bárkás idegenek [»németek«] idegen [»német«] nyelven mondták nekik...”

купить вамъ не умѣть.»⁷ Ёрпен ezért „и Цар. Вел-ва посланники, поговоря межъ себя, прискали въ Леворнѣ италіанскаго языка переводчика Ивана Сакса, и наняли его на два мѣсяца. . .”⁸ (X. 966). A továbbiakban pedig ez a tolmács közvetíti minden érintkezésüket az olasz emberekkel.

A *барка* szóval és jelöltjével tehát itáliai útjuk során találkoznak az orosz követek, olasz környezetben, olaszoktól vették át közvetlenül. Később ugyanezek a követek hazafelé tartó útjukon német földön (X. 1124) és Hollandiában is (X. 1143) ugyanezt a szót használják, s bár ez lehet a ném. *Barke* vagy a holl. *bark* szó reflexe is, ez sem zárja ki azonban, hogy a szó első előfordulása olasz átvétel, s a többi csak erősíthette ezt.

Ugyanezen az úton 1656-ban ismerkednek meg az oroszok a *gondolával* is. Velence előtt fogadják őket: „А всѣхъ было мелкихъ судовъ на встрѣчъ съ триста; а по ихъ [a velenceiek szerint — F. M.] имянутся тѣ суды „гундулы“.”⁹ Ebben a mondatban együtt találjuk az új fogalmat jelentő új szót (új voltát az idézőjel még jobban kiemeli!) s annak ismert fogalmakkal való értelmezését (мелкихъ судовъ... „гундулы”). A szó a követség során még sokszor előfordul, bár a velencei belső közlekedés eszközüének jelölésére a *гундула* mellett elég gyakran használnák a már előbb megismert *барка* szót is. A *гундула* szót azonban még többször szükségesnek tartják magyarázni, értelmezni: прислали... пятьдесятъ гундуловъ, мелкихъ судовъ (X. 1035);¹⁰ И Виницѣя стоитъ на той жѣ морской губѣ, кругомъ ея и по всѣмъ улицамъ вода, вздять въ мелкихъ судахъ, по ихъ называютъ гундулы (X. 1165).¹¹

M. Vasmer¹² Smirnovra hivatkozva¹³ Nagy Péter korára teszi a *гондола* szó átvételét, s a hangsúly miatt a lengyelből származtatja. Ez így igaz is, s a szó mai alakja a hangsúly miatt (*гондoла*) a lengyelből való átvételt igazolja. Számolnunk kell azonban, ebben és számos más jövevényszó esetében is, párhuzamos vagy megelőző, más forrásból származó átvételekkel is, amelyek erősítették egymást, köztük kiegyenlítődés következett be, s ez a kiegyenlítődés útján előállt alak (a jelen esetben a *гондoла*) jutott el a mai orosz nyelvbe. Anyagunk a *гондола* szó átvételét tehát olasz forrásból bizonyítja és kb. fél évszázaddal előrehozza.

Későbbi adatok: *барка*: 1659; Livorno: прѣзжалъ корабельного приему капитанъ... въ баркѣ (X. 532); 1662—1663, Velence: прислать пять барокъ (X. 753); 1687: барка (X. 1273); прислано въ то мѣстечко [Portogruario!] его княжное судно барка [későbbi alak értelmezve!] (X. 1424); 1687, Velence: барка (X. 1446). A további adatok a M. Vasmertől kimutatott adatnál már néhány évvel későbbiek (1698. X. 1654. lap).

— *гондола* további adatai (mind Velencéről szólva): 1656: въ гандульхъ (X. 1086); 1687: въ гундолахъ (X. 1425); 1687: два гундоля (X. 1450); 1687: въ гундоли (X. 1547); 1698: привезли гундаломъ (X. 1628. lap).

Ami a *гундула* szó hangalakját illeti, az *u* hangnak az *o* helyén többféle magyarázata lehet. Más jövevényszavakban is érvényesül a szűkebb ejtés és az erősebb labializálódás. Vö. ném. ill. lengy. *doktor* > or. *док(х)туръ*, ol. *l'osteria* > or. *люстарія*. Ezenkívül, ha egybevetjük az előforduló alakokat, a *гундула* mellett találunk mást is: *въ гандульхъ*, ahol az első szótag *a*-ja lehet az „akanje” írásbeli tükröződése, amelyre a korabeli orosz helyesírás, különösen jövevényszavakban, számos példát nyújt (*кампанія*, *компанія* helyett, *салдаты*, *канфекты* stb.), s amelyen az írásbeliség és az idegen nyelvek ismeretének elterjedése változtat majd. Hasonlóképpen magyarázható a *гундаломъ a*-ja is. Ez az utóbbi, valamint *въ гундолахъ*, *два гундоля*, *въ гундоли* lehetnek az ol. *gondola* mellett előforduló *gondula* disszimilációs vagy metathetikus

⁷ „S a velencei kereskedő, meg Karlusz is, a kereskedő, s Livorno városának minden főembere így szólt: nálunk pedig egyházi rangú embereken kívül senki sem tud latinul, az egész olasz földön pedig, amelyen utazni kell, meg Velencében is, olasz nyelven beszélnek: kegyelmeknek pedig olasz nyelvű tolmács nélkül ezt az utat megtenni s Velencében tartózkodni sehogyan sem lehet, nemcsak állami ügyeket nem lehet intéznetek, de még élelmet sem tudtok vásárolni.”

⁸ „S a Cár Öfelségének követei, miután egymás között a dolgot megbeszélték, megkeresték Livornóban Ivan Saks-ot [?] és két hónapra felvették...”

⁹ „Vagy háromszáz kis hajó fogadta őket; az ő nyelvükön e hajókat «gundula»-knak hívják.”

¹⁰ „Ötven gondolat küldtek; [vagyis] kis hajókat.”

¹¹ „Velence pedig ugyanabban a tengeröbölben áll, körülötte s minden utcáján víz van, az emberek kis hajókon közlekednek, amelyeket az odaválósiaik gondoláknak hívnak.”

¹² I. m., I., 292.

¹³ H. A. Смирнов, Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху. СБА 88, 91.

megfelelései.¹⁴ Számolni lehet ezenkívül egyes észak-itáliai nyelvjárások hatásával is — vö. engad. *dundäger* 'wanken', trevigl. *dundá* 'id.', *dunduná* 'hinziehen'¹⁵ — hiszen Velence akkori ban gyűjtőterülete volt számos más dialektust vagy nyelvet beszélő embernek.

A *барка* és *гунду(о)ла* főnevek érdekes, de egyben érthető morfológiai ingadozást mutatnak. Ez az ingadozás az átadó nyelv és az átvéző orosz nyelv morfológiai rendszerének különbségéből adódik s a különbség áthidalása, az orosz nyelv morfológiai rendszerébe való beilleszkedés, hosszabb vagy rövidebb időre bizonytalanságot okoz. Többirányú erők küzdenek meg egymással, míg a beilleszkedés megtörténik: asszociáció, analógia, az átadó és az átvéző nyelv meglevő kategóriái, az átvétel körülményei, szóbeli átvétel, az írásbeliség hatása stb. A *барка* esetében az *-a*- ragozási típus és az *-o*- típus küzd meg egymással s itt viszonylag egyszerűbb esettel állunk szemben, a kiegyenlítődés elég hamar bekövetkezik. 1656-ban (az átvétel új voltát ez is alátámasztja!) még két esetben találunk ingadozást az *-o*- (illetve régi *-u*-) és az *-a*- típus között. Az egyik az oroszban amúgy is sok problémát felvető plur. gen., a másik a plur. dat., amelyben az *-a*- típus elterjedése még nem vált általánossá: *отъ барковъ* és *къ баркомъ* amelyekből egy **барокъ* (**баркъ?*) sing. nom.-t rekonstruálhatunk (vö. *подарокъ* — *подарковъ*), bár *барка* az egyetlen sing. nom., amely 1656-ban szerepel. Azonban már az 1656-os szövegekben is túlsúlyban vannak az *-a*- típus alakjai (*изъ барокъ* — sokszor; plur. dat. csak a fentemlített egy alak van), 1662-ben és 1687-ben már csak az *-a*- típus alakjai szerepelnek.

Viszonylag bonyolultabb a *гунду(о)ла* története, melyet röviden így jellemezhetnénk. Sing. nom.-t nem tudok kimutatni. A casus obliqui alapján négy változat rekonstruálható: **гундула*, **гундоля*, **гундолъ* (masc. és fem.) és **гунду(а)лъ* (vö. sing. gen. *два гундоля*, loc. *въ гундоли*, *въ гандулъ*, *въ гундолъ*, instr. *гундаломъ*, plur. nom. *гундулы*, *гундоли*, gen. [*изъ*] *гундуловъ*, dat. *гундолямъ*, loc. *въ гундолахъ*, *въ гундоляхъ*). Megjegyzendő, hogy az ingadozás itt jóval tovább tartott, mint a *барка* esetében. A *гундаломъ* alak 1696-ból való, plur. gen. csak *гундаловъ* alakban jelenik meg (1656). 1687-ben *въ оругомъ гундолъ* példa is *-o*-típusra mutat. Ennek az ingadozásnak feltehetően egy újabb, szláv közvetítésű átvétel vetett véget (a le. *gondola*), no meg az orosz névragozási típusok viszonylagos megállapodása.

Egyébként a követi jelentések még több hajófajta, hajózással foglalkozó ember elnevezésének alkalmi vagy tartós átvételéről tanúskodnak. Jellemző ebből a szempontból a következő két idézet. P. Voznicyn orosz követ 1698-ban Bécsből ír levelet a Velencébe kiküldött P. Posnikovnak: „Да тебѣ жѣ бы, будучи въ Венеціи, провѣдать накрѣпко и взять на писмѣ, или записать подлинно самому, — на корабляхъ турскихъ и венеційскихъ, и на каторгахъ и на брагантинахъ по сколку на которомъ суднѣ пушекъ бывааетъ и людей, и о всемъ состоянїи того морского каравана...”¹⁶ (X. 11). Ugyanaz a követ a császár előtt beszámol I. Péter török és tatár elleni hadi készülődéseiről, szárazon és vízen: „и вновь морской караванъ учинить, въ которомъ будетъ семьдесятъ караблей и многое число фуркатовъ и брагантинь и иныхъ мелкихъ судовъ, на которые уже къ адмиралу и вице-адмиралу, Шоутбенакхъ, и капитаны, комендоры, поручики, шинеры, штурманы, боцманы, матрозы и иные къ тому надлежащіе люди, въ Аглинской и Галанской землѣ приговорены и къ Москвѣ высланы...”¹⁷ (1698. IX. 46—47).

Ezek az idézetek alátámasztják azt az ismert tényt, hogy a tengeri hajózás fejlesztésével kapcsolatban az új fogalmakat és elnevezéseiket az oroszok a Földközi-tengeri népektől (olasz-arab, török), a hollandoktól és az angoloktól vették át. E népek viszont gyakran egymás között cserélték az elnevezéseket. Éppen ezért elég bonyolult dolog e szavak vándorlását orosz nyelvig nyomon követni s e dolgozatban nem is vállalkozom rá, annál kevésbé, mert M. Vasmer szótára a legtöbbre kitér. Mindössze két különböző hajófajta jelentő szót említ meg, amelyek Vasmer-nél nem szerepelnek s anyagunkban a környezetadta helyzet folytán alkalmi olasz átvételek. Mind a kettő B. P. Szeremet'ev 1697—1699-ben történt máltai utazásának leírásában szerepel (későbbi másolatban maradt fenn. Vö. ДС X. I—II. lap) a Nápoly és Málta közötti úton: нанять двѣ филиюкія; одна филиюка; 2 филиюки; на... филиюкахъ; съ обѣихъ филиюковъ

¹⁴ Vö. A. Prati, VocEtIt.

¹⁵ W. Meyer—Lübke, REW. 1911, 213.

¹⁶ „Néked pedig, Velencében lévén, alaposan ki kell nyomoznod s írásban lefektetned vagy magadnak személyesen leírnod — hogy a török és velencei hajókon, a gályákon és a bragantíneken, hajófajtként hány ágyú és hány ember van, valamint [be kell számolnod] milyen az állaga azon tengeri flottának...”

¹⁷ „S ismét tengeri flotta létesül, amely majd 70 hajóból áll, valamint nagyszámú fregattból és bragantinból s más kisebb hajókból, amelyekre az admirális mellé Angliából és Hollandiából már felbérlelték és Moszkvába irányítottak vice-admirális, hajótiszt, kapitányokat, parancsnokokat, főhadnagyokat, hajóvezetőket, navigációs tiszteket, fedélzetmestereket, matrózokat és más hajó-személyzetet.”

(X. 1648, 1678); изъ флюкъ (1650. lap); valamint флюкари, которые насъ везли ... (1678. lap). Ez az utóbbi lehet az orosz -арь foglalkozásnév-képző felhasználásával való továbbképzés, de egy ol. **filucaro* (vö. *baule* — *baullaro*; *carbone* — *carbonaro* stb.) átvétele is, hiszen a két képző, az orosz és az olasz, az indoeurópai nyelvek fejlődése során nem távolodott el olyan messze egymástól. Vö. ol. *feluca*, *filuca* < spany. *faluc(a)* < arab *faluk*,¹⁸ 'piccolo bastimento con vele latine, del Mediterraneo'.

A másik szó *тармана* (X. 1678). Vö. ol. *tartana* 'bastimento da carico del Mediterraneo con un albero ...' < prov. *tartana* 'falcone'.¹⁹ N. Zingarelli első forrásként az arab *tartaneh* 'nave di trasporto' szót adja meg.

A követi jelentések ezenkívül még több alkalmi vagy állandósult olasz átvételt is tartalmaznak. Pl. 1697: (Velence) изъ *арсеналу* (VII. 1235) | 1697. Velence: изъ *арсеналу* (a kézirat szélén értelmezéssel: корабельнаго строенія дворъ) (VII. 1345) | 1698. Velence: въ *арсена.лѣ* (IX. 94). (Vö. Vasmer, i. m. „*арсенал* 'Zeughaus, Waffenhalle', seit 1699 ... stammt aus frz. *arsenal*'.) Megjegyzendő, hogy az orosz követek 1687-ben is meglátogatták már a velencei Arsenale-t, de akkor még nem nevezték néven, hanem csak körülírták.

1656: *вива* (X. 1015). Nagyon érdekes és találó ezzel a szóval kapcsolatban az orosz követek leírása, amellyel az olasz nép temperamentumát jellemzik: „И отъѣхавъ отъ города Чозы [Chioggia] миль, ѣхали посланники мимо села Палестерину [Pellestrina], а стоитъ то село на водѣ; и изъ того села выходили многіе нѣмецкіе люди съ женами и съ детьми и, снявъ шляпы, кричали и говорили по своему языку »вива«, и по всѣмъ костеламъ въ колокола звонили.”²⁰ Ugyanakkor Alberto Vimini, a követek velencei kísérője, megmagyarázza a szó jelentését: «и тѣ де люди, которые кричатъ вамъ... и говорятъ по своему языку »вива«, а по вашему »будь здравъ».”²¹ (Vö. még a *виват*-tal, Amszterdamból származó követi jelentésben, 1696. VIII. 382, 915 — valamint RussEW: „*виват* 'es lebe hoch! vivat!', seit Peter d. Gr. ... Aus nhd. *vivat* oder direkt aus lat. *vivat*.”)

1697: *вила* (vö. RussEW: „*вила* 'Villa, Landhaus' über nhd. *Villa*.” Év nélkül) itt: 'község; Gemeinde'! Jellemző az értelmezés: объѣдали въ вилѣ, а поруски въ веси Сантома [San Tomà]. Észak-Olaszország (X. 1625). Ez az értelmezés bizonyítja, hogy az ol. *villa* és az or. *vese* az adott szövegösszefüggésben 'Dorf' értelemben pontosan megfelelnek egymásnak.

1698: *голфы* (Dél-Olaszország) (IX. 584). Alkalmi átvétel. Jellemző az értelmezés: голфы, си есть рукава морскіе, или заливы.

1659: *грандука*. Грандуки Флоренского (X. 533); посланы мы... ко флоренскому Гранъ Дукѣ Фердинандусу (X. 512). Alkalmi átvétel. Jellemző a második példa hibrid morfológiai megoldása, amely részben még az átadó olasz nyelv analitikus jellegére mutat. Vö. ol. *granduca*.

1580: *дюкъ*. до Ферацкогo князя до дюка (IX. 26). Érdekes példája a fordított értelmezésnek, amikor a jövevényszóval mint árnyalatilag más jelentő szinonimával értelmezi az orosz szót. — 1698: *великій дюкъ* Римскаго Государства (X. 1651): az olasz *granduca* fél tükörszava (vö. RussEW *дюкс* szócikkével). Az utóbbi három kifejezés — bár mind csak alkalmi átvétel — beilleszkedik az európai méltóságneveket jelentő kölcsönszavak hosszú sorába, s igen közel áll a transzliterált tulajdonnevekhez. A követek vagy irnokaik az idegen nyelv pontos ismerete hiányában néha a méltóságneveket is a tulajdonnévhez csatolják mintegy annak részeként. Pl. А хорватскіе земли панове, а се имена ихъ: Ишпанъ Іоншъ, Ишпанъ Каролушъ, Ишпанъ Никола (vö. magy. *ispán* tisztségnév); néha a fordítottja is előfordul, amikor hasonló okokból tulajdonnevet köznévként kezelnek: Токай пѣтрирь, Неппали пѣтрирь (= Péter). 1492. I. 93. |

1698 (Velence): *каналъ*. прѣѣхавъ стали на наемномъ дворѣ на *большой канонѣ* (X. 1626). Az olasz *Canal(e) Grande* fél tükörszava. *Канонѣ* vsz. az őszl., bog. *канонѣ* hatására, vagy egyszerűen az irnok leírása, mert ugyanabban a szövegrészben (Śeremet'ev máltai útjának leírásában) a Messinai-szoros jelölésére már helyesen használják: черезъ каналъ до Малта (X. 1657). Vö. még 1698: въ каналѣ (IX. 949): egy holland tengerész alkalmazási kérvényének fordításában a La Manche-csatornát jelenti. Vasmer, RussEW Smirnovra hivatkozva 1713—19, ill. 1717-ből mutatja ki először a szót német átvételként.

¹⁸ Lásd A. Prati i. m.; N. Zingarelli, VocabIt.; C. Battisti—G. Alessio, DizEtIt.

¹⁹ A. Prati i. m.

²⁰ „S miután Chioggiától egy mérföldre távolodtak, a követek Pellestrina község mellett hajóztak el, mely a vízen épült; e községből számos odavalósi idegen [нѣмецъ] jött ki feleségüstül és gyermekestül s kalaplevéve kiabáltak és mondták nyelvükön, hogy »vivac« s minden templomban harangoztak.”

²¹ „azok az emberek pedig, akik kegyelmeknek »vivac«-t kiabálnak és mondanak, a kegyelmek nyelvén »éljen«-t kiáltanak!”

1698 (Olaszország): *кастель, кастеллами* (IX. 583) < ol. *castello, castel*. Hangalakját magyarázza, hogy az olaszban földrajzi elnevezéseket, tulajdonneveket jelentő kötött szókapcsolatokban igen csekély kivétellel a csonka *castel* alak szerepel (Castel del Monte, Castel Fiorentino, Castel Sant'Angelo stb.), többnyire összetétel előtagjaként (Castelfranco, Castelnuevo stb.). Vö. az orosz szövegben is: разорение кастелла Румели (IX. 583); Близъ Катары кастель Нову и Ризану... (IX. 578). A szó, illetve továbbképzett alakja jóval később, Turgen'evnél jelentkezik újra, esetleg más forrásból (vö. RussEW *кастелян* címszó alatt). Mint polonizmus azonban *каштелянь* alakban (< le. *kasztelan*) már előbb is kimutatható anyagunk lengyel vonatkozásaiban: 1576. I. 575, 576, 625; 1654: III. 215: orosz képzővel megtoldva 1686: *каштеляничъ* (VII. 4, 113).

1698 (Velence): *короноваль*. изъ того города [San Tomà] бояринъ Шереметевъ похалъ напередъ въ Венецію тайнымъ способомъ чтобъ видетъ въ Венецѣй короноваль игръ всякихъ²² (X. 1625). Vö. ol. *carnevale*, ill. a 16. század óta *carnovale* is.²³ Ez az utóbbi ugyanis inkább magyarázza az orosz szó második felének hangalakját; a *car*-||*корон*- megfelelés pedig a *tart* ||*тор* tükröződése lehetne (?), vagy talán népetimológia az akkoriban (s általában a 17. században) lengyel vonatkozású orosz szövegekben gyakran előforduló *короновать*, *коронный* szavak hatására! Ebben az alakjában a jövevényszó elszigetelődött, s nyilván később, a francia alak honosodott meg (vö. RussEW *карнавал* címszavával. Év nélk.).

1698 (Málta): *лимонат(а)ъ*. трактовали... конфетками и лимонатами (X. 1660); капитанъ подчиваль... винами и разными лимонистами (X. 1676). Ez az utóbbi alak talán játékos szeminarista képzést tükröz. Vö. ol. *limonata*. Megjegyzendő, hogy A. Prati i. m. csak a 18. század végétől mutatja ki az olaszban. Vö. még RussEW *лимонад* < frz. *limonade*.

1698 (Olaszország): *люстарія, люстаря, лустарію, люстерія, люстуръ* (X. 1629—1650). Šeremet'ev olaszországi útjának leírásában igen gyakran szerepel. Vö. ol. *Posteria*. Érdekes példája a szóbeli átvételnek; az orosz fül ugyanis az olasz névelő és főnév intonációs egységet alkotó kapcsolatát egy szóként fogta fel. A hangalak, illetve a megfelelő írásmód ingadozása is szóbeli átvételt igazol. Hasonló eset lehet 1698: къ порту Лявулива is (*La Uliva*? Földrajzilag nem sikerült azonosítanom.) (X. 1649); vagy 1698: ночевали въ валь (< ol. *valle*) *Валчи* (X. 1631); valamint 1673: мастеръ *Декамора* (Róma). Ez inkább latin kifejezést tükröz (IV. 1059). — Vö. néhány évvel később, 1704: *остерія*. Походн. юрн.²⁴

1698: *олива* 'olajbogyó'. нѣсколико бочекъ... оливы. A császár olasz származású követe rendeli Moszkvából Archangel'sken keresztül, mert nem bírja az orosz ételeket. A cikklistán szerepel még *канпару* 'kápri-bimbók'; *gemmae Capparidis* és *карделли* 'szardellák' is (IX. 769—771). Vö. RussEW „*олива* 'Ölbaum', *оливка* 'Olive', aus ital. *oliva*...” Év nélk. — Megjegyzendő, hogy az *олива* — mint példánkban is — nemcsak a fát, hanem a gyümölcsét is jelenti.²⁵ — Ugyancsak Vasmer, i. m.: „*кардель* f. 'Sardelle, Engraulis encrasicolus' seit Ust. Morsk. 1724, s. Smirnov 271.” A *канпару*-ra vonatkozóan megjegyzem, hogy a mai ol. *cappero*, -i mellett van a régies *capparo*, -i is, amellyel a fenti orosz alak kifogástalanul magyarázható.²⁶ Vasmer, i. m. Smirnovra hivatkozva 1720-ból mutatja ki *капер* 1. 'Kaper', 2. 'Kaperschiff' alakban és jelentésekkel a hollandból vagy a németből. Vö. még Vasmer, i. m. *каперс* címszavával is (1724-ből).

1698 (Olaszország): *портъ* 'Hafen' < ol. *porto* 'ua.' (X. 1649—1676, többször). Vö. RussEW: „*портъ* II. 'Hafen, Landungsplatz' zuerst Šafirov (1702), s. Smirnov 233.” — Vasmer az angolból vagy a németből származtatja. Az olasszal együtt bizonyára mind a három nyelv érvényesült a kiegyenlítődés folytán győzött a *порт* alak.

1656 (Livorno): *стуцъ* (sic!): видѣли въ Леворнѣ птицу, называютъ стуцъ, велика... (X. 1157). Vö. ol. *struzzo*. Az állandósult alakok *страус* és *струс*, mint a ném. *Strauss*, ill. a le. *struś* átvételei (vö. RussEW címszavaival. Év nélk.).

1656 (Livorno): *студентъ* < (ol. *studente*) (X. 948, 961, 1155); 1659—1660: Виленскіе студенты (III. 1021); 1698 (Bécs): студентъ (VIII. 1399). Vasmer, RussEW a le. *student*, vagy a ném. *Student*-ből származtatja és Smirnovot idézi, aki először a Duch. Reglamentből mutatta ki (1721). A németen és lengyelen kívül azonban számolni kell az olasszal is, amelyből a tőlem kimutatott alak származik (1656). Természetesen, mivel itt európai vándorszóval van dolgunk, amely a 14. században az olaszban, a 16. században a németben is általánossá vált, bizonyos, hogy a fogalmat és a szót az 1656-ban Livornóban járt orosz követek már előbb is ismerték. Ami az olasz *studente* szónak *студентъ* alakban való átvételét illeti, az oroszban álta-

²² „Abból a városból a nemes Šeremet'ev úr továbbutazott titokban Velencébe, hogy megtekintse Velencében a különféle játékok karneválját.”

²³ A. Prati i. m.

²⁴ Idézi N. Smirnov i. m. 214.

²⁵ Vö. B. Даль, Толк. Слов. 1881² II, 671.

²⁶ Vö. C. Battisti—G. Alessio, DizEtIt. 1950, I. 741.

lános az *e* és *o* végű idegen szavaknak a hímnemű *-o-* típusba való beillesztése. Ez azzal magyarázható, hogy egyrészt a nagyobb számban átvett német vagy lengyel közvetítésű német, francia, illetve nemzetközi szavakban kialakult végződés-sablont az orosz is átvette, s ez a sablon analógiás hatást gyakorolt az olasz *e* vagy *o* végű szavak átvételére is (vö. az *-aum*, *-eum*, *-am* stb. végződésű szavakkal); másrészt számolnunk kell olasz hangtörténeti, főként dialektális sajátosságokkal, amelyeket a fenti közvetlen olasz—orosz átvételek is tükröznek. Számos olasz dialektusban, így a venetóiában is (NB. az orosz követek minden szárazföldi útja a Venezia Tridentinán, ill. a Venezia Euganeán át vezetett, vagy pedig hosszabb ideig tartózkodtak ezen a területen) a szóvégi *e*, *o*, illetve bizonyos, több hangból álló szóvégek hiánya közismert: *canal*, *arsenal*, *carneval*, *castel*; *Tomà* stb. E rövidülések magukban is megmagyarázhatják a fentebb kimutatott *канал*, *арсенал*, *коронавал*, *кастель*; *Сантома* stb. szavak végződéseit.

Olasz hangtani szempontból a fent ismertetett szavakhoz a következő kiegészítéseket teszem még: *Чоза* (отъ города Чозы) ugyancsak venetói dialektális alakot tükröz: vö. venet. ol. *Chioza*, de még inkább *Ciosa*.²⁷

Hasonlóképpen *Виницѣя* is, amely *Венецѣя*, *Венецѣя* mellett gyakran szerepel. Vö. venet. *Vinissian*, *Vinizian*; valamint „régie elnevezés” megjelöléssel (év nélkül.) *Veniesia*, *Veniexia*.²⁸

A *люстаря* és változatai az egész olasz félszigeten keresztül szerepelnek ugyan, de Szeremet'ev a Venezia Tridentina-ról szólva használja először. Ennek a ténynek és a szó hangalakjának alapján feltételezem, hogy ez is a venetói ol. *ostaria* tájszót tükrözi.²⁹ Az *o > u* változást már érintettem a *гундула* szónál (bár a szűkebb ejtés tendenciájára olasz párhuzam is van; pl. *oliva* — *uliva*; ol. irod. *ospitale*, *ospedale* ~ romagnai *usdàl*);³⁰ a közép- és nyugat-európai *l* (pl. magyar, német, olasz stb.) > or. *l'* változás pedig általános, bár a 17. században még nem olyan következetes, mint a mai orosz nyelvben (pl. or. *гундоля*, *Лявулива*, *Людуиз* stb.).

3. A tölem kimutatott adatok vagy megelőzik a Vasmertől kimutatott adatokat, vagy (mivel Vasmer az előfordulás idejéről nem tájékozott) ezekkel szemben évszámmal ellátva biztos támpontot nyújtanak. Ebből kiindulva hangsúlyoznom kell a hagyományossá vált (Christiani-tól és Smirnov-tól kimutatott és Vasmertől felhasznált) adatok revíziójának szükségességét; e felülvizsgálást újabb szövegkutatás alapján kell elvégezni. Ehhez a feladathoz kívántam néhány szerény adattal hozzájárulni. Adataim azt is bizonyítják, hogy az európai jövevényszók átvétele szavanként is többnyire különböző időben és különböző utakon történt s az átvétel körülményei között fontos szerepe volt a környezetnek, amelyben az átvétel végbement. Az egyes átvételek erősítették egymást, s köztük kiegyenlítődsé folytán, vagy a legerősebb hatás következtében egy alak honosodott meg az orosz nyelvben (esetleg több is). Olasz vonatkozásban tanulságos, hogy a fenti jövevényszavak nagy része olasz dialektális sajátosságokat tükröz. Ebből arra lehet következtetni, hogy a 17. században azok az olaszok, akik az orosz követekkel kapcsolatba kerültek (s a vezető, tehát a művelt réteghez tartoztak), többnyire saját tájszólásukon beszéltek s nem irodalmi nyelven.

Faludi Ferenc és B. Pererius

SZAUDER JÓZSEF

Faludi IV. Téli Éjtszakájának végén több lapra terjedő tanulságos példa áll a „sárkányokról”¹ s a „tündér mesterségről”, vagyis „az igen tsodálatos dolgok állapotjáról”.² Ezek a példák hiányoznak a könyv eredetijéből. Binder szerint Faludi sajátja „továbbá a sárkányokról szóló fejtegetése, a jeles asszonyok sora . . .”³ Egyes beszélgetéseket egészen megváltoztat, így a negyedik éjszakában a bűbájosságra vonatkozó fejtegetést . . .⁴ E betoldott példák eredetije tehát ismeretlen. Enciklopédikus tudásnak, a kuriózumok nagy ismeretének bizonyítékai ezek, de nem kerültek át sajátos funkció és rend nélkül az ismert eredetiből fordított szöveg összefüggéseibe. A tudós példákra alkalmat adó elbeszélést, a Dardanusról szóló históriát,

²⁷ Vö. S. Boerio, *Dizionario del dialetto Veneziano*. 1867³, 168; C. Battisti—G. Alessio, *DizEtIt.* II, 906.

²⁸ Vö. S. Boerio i. m. 785.

²⁹ Uo. 458.

³⁰ Vö. D. Olivieri, *DizEtIt.* 1953. 497.

¹ Faludi, Téli Éjtszakák. Rupp-kiad. 65.

² Uo. 67—71.

³ Erre vonatkozólag l. Szauder J., Faludi és Itália. Magyar Századok. 165.

⁴ Binder Jenő, Faludi és a Noches de Invierno. EPhK. 1901. 102.

Hollósi így jellemzi: „Nem volt unalmas, sőt ízt adott többre. Egy kis Enthusiasmus, vagy Poetás álom keverte magát belé, de nem vesztegette meg a Historiának se erejét, se a rendét, sőt ékesítette, és alkalmatosságot nyújtott többféle kérdésekre, úgy gondolom.”⁵ Ami annyit jelent, hogy az ezután következő, betoldott példák azokra a kérdésekre fognak választ adni, amely kérdések éppen a „poetás álom”-nak nevezett, természetfölötti és csodás elemek igaz voltát tudakolják. Ez a kijelentés: „a poetás álom nem vesztegette meg a Historiának erejét” ugyanis annyit jelent, hogy a szórakoztató elbeszélés, bár szabályosan világi novellává fejlődött már, még mindig nem szabadult fel a történelmi igazmondás és a napi valóság mértékével mérő, naiv realista és történettudományi látszatú ítélkezés alól s ennek következtében — ha számot tartott a hitelre — az írónak a valóságismeret, a tudomány állása szerint is meg kellett magyaráznia az elbeszélés „igazságát” veszélyeztető csodálatos, természetfölötti elemek jelenlétét. Nem pusztán az enciklopedikus műveltség fitogtatása volt tehát az, ami Faludit e példák betoldására készítette, hanem az egykorú olvasóközönség és irodalom álláspontja is, mely e példák révén mintegy igazolást, hitelesítő kommentárt kívánt tőle a csodás elemek igazságára vonatkozólag.

A Faludi-betoldotta példák tehát, melyek a sárkányok, azután a syrénák előfordulásáról, végül a „tündér mesterség”-ről, azaz a mágiáról szólnak, valóságos kommentárt fűznek a Dardanus históriájában előforduló csodálatos jelenségek köré. Közélebből véve szemügyre ezt a részletet, Faludi példáinak elrendezése mögött egy terjedelmesebb s részletesen kidolgozott rendszer körvonalai tűnnek föl. Erre engednek következtetni Faludinak a mágiát két részre, természetesre és ördögi eredetűre felosztó mondatai, az eszerint csoportosított példák, azután azok a nyilván előre megállapított sorrendben következő, rendszeres felépítésre mutató kérdések, mint „mit vihetnek végbe az ördögök tanítványok által?”, mit vihetnek végbe szemfényvesztések?, „mit nem vihetnek végbe az ördögök?”.⁶

A mágiáról, szellemekről s babonás vélekedésekről szóló egykorú irodalom adott felvilágosítást arra vonatkozólag, melyik tudós rendszerét zsákmányolta ki Faludi a IV. Éjtszaka tanulságos és „hitelesítő” kommentárja számára. Lenglet du Fresnoy⁷ könyvének útmutatása alapján a 150 évvel előbb élt Benedictus Pererius⁸ (Benito Pereira), portugál jezsuita író és tanár *Adversus fallaces et superstitiosas artes id est De Magia* című, Ingolstadtban, 1591-ben megjelent munkájára akadtam, mint Faludi mágiáról szóló példáinak és értelmezéseinek forrására. Pererius könyvének csak a „liber I”-a szól a mágiáról, ezt kivonatolta Faludi a IV. Téli Éjtszaka számára úgy, hogy Pereriusnak még a rendszerét, felosztását is megtartotta.

* * *

Duplicem esse Magiam hic liber ostendit; alteram quidē Naturalem & veram, ex occultis rerum naturis & virtutibus profectam... ab omnique alienam superstitione, & a Daemonum artificio ac maleficio puram; sed paucissimū tamen mortalium explorete perceptam: Alteram vero (quae vulgo iactatur & celebratur) ab omni ratione ac veritate vacuum, fallacem item & noxiam, Daemonumque fraudibus & maleficiis implicatam... Hinc praeterea cognoscet lector quatenus utraque Magia progredi, & qualia quantave opera possit facere, & an mira quae videtur facere posterior Magia, vere talia sint, qualia spectantibus videntur, an vero praestricta ocularum acie, spectantium fallant existimationem, nec veram habeant earum rerum quas repraesentant vim & naturam, sed nudas

tantum atque inanes earum rerum similitudines & imagines ferant:...

(1—2. l. Pererius)

A tündér mesterség, vagy is az igen tsodálatos dolgok állapotja kétféle, és azért kétféle eredete vagyon. Egyik a természetfölötti függ, vagy a természettel iparkodó mestersegtől. A másik (úgy vélik némelyek) az ördögtől. Az elsőről szollván, bizonyos az, hogy sok telik ki a természetfölötti, de nem telik ki az embernek esztől, hogy meg foghassa azért ámul, bámul, tsodának tartja, és ha szemével nem látná, vagy illetéssel nem tapasztalná, vagy igen hiteles emberektől nem hallaná, tsigán sem vallaná meg, hogy úgy légyen. Lássuk aprónként ezeket a tsodákat.

(Faludi: RMKvt. 19. 67.)

A bekezdést Faludi igen szabadon vette át. Bár beosztása s a csodáknak az emberre tett hatását illető mondatai megegyeznek az eredetivel, már ez utóbbiakban is lényeges eltérések tapasztalhatók. Különösen kitűnik Faludinak racionalistább, felvilágosodottabb gondolkodása

⁵ Téli Éjtsz. Rupp-kiad. 65.

⁶ Uo. 69., 70., 71.

⁷ *Recueil de dissertations anciennes et nouvelles sur les apparitions.* Paris 1851. I—II. — A *Liste des principaux auteurs*...-ben, tome II. 223—292.

⁸ *Élétère s műveire* I. Sommervogel, VI. 504. hasáb és *Nouv. Biogr. Gen.* t. 39. 571. hasáb.

(a latin szöveg *magia posterior*-ja, azaz a démoni mágiára vonatkozó megjegyzései Faludinál a természet józanabb síkjára szállanak le).

Pererius első s második *caputja* részben olyan példákat tartalmaz, amilyeneket a szemérmes jezsuita okulás céljából sem akart lefordítani (a II.-ban a testi szerelemre csábító ördögöségek), részben pedig előfordulnak hátrább is (mint Philostratus közlése Apollonius csodás, hordójáról, az I.-ben s a VI.-ban) s így később több érdekes példával egyetemben fordíthatta le, saját, a Pereriusénál rövidebb beosztását követve. Pererius *caput III.*-ának címe ugyanis ez: „An sit aliqua *magia naturalis*” minthogy pedig Faludi, felosztása után — egyéb kérdést mellőzve — azonnal a „természettől függő” mágiáról készül írni, nyilvánvaló, hogy céljának megfelelően Pererius III. *caputjának* anyagával kezdi el fordítását.

Iuxta Harpasa oppidum Asiae, cautes stat horrenda uno digito mobilis, eadem, si toto corpore impellatur, resistens.
(Pererius, 15.)

Asiában Harpása helységbenn, egy temérek kő szikla vagon, ha ujaddal érdekléd, meg mozdul, ha egész testeddel akarod meg indítani, ellent áll.

(Faludi, 67—68.)

A „Duo sunt montes”, a „Haec est natura Naphtae”, az „Ita ferunt a Medea” kezdetű mondatokat, ill. példákat Faludi kihagyja s 10 sornyi hézag után azonos sorrendben fordítja a következőket:

In Nymphaeo exit e petra flamma quae pluuijs accenditur... In Dodone Iouis fons cum sit gelidus, & immersas faces extinguat, si extinctae admoueantur, accendit. In Illyrijs supra fontem frigidum expansae vestes accenduntur. (Uo.)

Nymphauban más kő szikla vagon, melyből tűz jön ki magától, semmi eső

nem olthatja, hanem inkább gyullasztja.

Dodo helységbenn kút vagon, ha az égő fáklyát belé mártod, el oltja, és ha az el aludt fáklyát megint belé mártod, meg gyújtja.

Illircumban igen hideg kút vagon, melyly, ha ruhát, vagy köntöst teritenek hegyébe, meg gyújtja úgy, hogy lángolnak.

(Faludi, 68.)

Pereriusnál a mágnes, majd a „remora piscis” csodálatos természetének leírása következik. Faludinál ugyanezeket olvassuk, de fordított sorrendben:

Verum nihil esset mirabilius magnete, si vis eius non adeo nobis esset nota & explorata. Nam rationem cur ferrum ad se trahat, & acum nauticam sua vi tactam eatenus agitet quoad illa directo septentriones spectat, quis nobilium philosophorum non diligentissime inuestigauit? quis autem adhuc comperit aut satis explicauit? Sed omnia excedit miracula Echneis pisciculus quem Latini vocant Remoram cuius meminit Aristoteles... sed Plinius... non solum ab antiquis de eo prodita, sed etiā sibi suique temporis hominibus plane cognita & explorata tradens, ait eum semipedalem esse, limaci magnae similem, adhaerentemque nauigijs, licet ea sint ingentia cursuque incitatissimo feratur, eorum tamen ita frenare impetum, ut stare cogat, non labore ullo, nec renitendo, nec aliter quam adhaerendo.

(Pererius, 16—17.)

Faludi nem fordít le mindent: a remora piscis-nek a lényegét, a mágnes-nek csak egy kis részét. Hozzá is tesz, a maga modernebb tanultságából.

Faludi következő bekezdésében ezt írja: „Mondám, hogy a finom mesterség is, mikor öszve kap a természettel, szörnyű dolgokat viszen végbe. Tsak azokról tések emlékezetet, kikről az egész tanult világ téssen bizonyosságot.” Kitűnik ebből, hogy most mintegy újabb fejezetre akar áttérni, arra, melyben megmutatja, hogyan dolgozik együtt a „finom mesterség”, azaz a bűvészet a természettel. Tehát már nem a tiszta *magia naturalis*-ról lesz szó. Ezért, miután egy lapot kihagy (testalkati furcsaságokról ír itt Pererius), finom érzékkel kiválasztja Pereriusnak e tulajdonképp a *magia naturalis*-ra vonatkozó példáiból azokat, melyek mellé maga Pererius is odaírja kételyét, vajon nem volt-e ezekben szerepük a démonoknak is?

Ugyanakkor Pererius példáinak sorrendjét is némileg megváltoztatja. Pererius ugyanis első Archimedes-példája (18. l.) s a másik kettő (20. l.) közé egy lapnyi érdektelen leírást iktat közbe (Quales magi Persarū stb.), Faludi ezt kihagyja s a három összetartozó példát egymásután adja elő. Még egy sorrendi változtatás: a „kettős két gyermek” példája Pereriusnál az első Archimedes-példa után áll, Faludinál viszont az „Architās” és „Boetius” után. A megfeleléseket most a magyar szöveg rendje szerint mutatom be, tehát közvetlenül egymás után írva az egymástól eredetileg távolálló latin szövegeket.

Iam vero Sphaeram illam quam tradit Cicero... ab Archimede primum, & deinde a Posidonio factam, omnes coelestium orbium conversiones suis motibus clarissime perfectissimeque representantem, quis humanum ac non potius diuinum aut daemoniacum inuentum & opus credidisset? Huc etiam...

(Pererius, 18. l.)

quieta impellens manu, vi quasam multifidae machinae, tranquillo quasi mari prolaberetur, ad se adduxit. Cumque Marcellus maximo exercitu terra marique Syracusas obsideret; Archimedes ad urbis propugnationem, mirabiles terribilesque omnis generis machinas telaque huius Magiae naturalis scientia adiunxit, quibus tantas hostium strages passim edebat, ut Romani incredibili admiratione terroreque percussi, dicerent se non contra homines, sed contra deos pugnare.

(Pererius, 20.)

Archimedes az egeknek minden forgását, a planétáknak járását, mesterségesen úgy ki tudta dolgozni rézben, hogy meg indítván egyszer magától forgott minden, szinte úgy mint az egen.

Az első Archimedes-eset folytatása az eredetiben a „kettős két gyermek” példája, melyet Faludi szintén lefordít, de csak a Boetius-példa után, az eredeti Albertusát Zára Antal püspökre változtatva át.

Huc etiam referri potest quod Albertus.. commemorat, duos in Germania natos esse pueros, quorum altero iuxta domorum ostia incedente, omnia ostia versus latus sinistrum illius aperiebantur, tametsi clausa essent: idemque contingebat alteri puero illius fratri, versus latus eius dextrum; ... non puto id naturaliter sine interuentu & opera daemonum fieri potuisse.

(Pererius, 18.)

Faludinál felcserélődik a bal és jobb. — Az Archimedes-példák s a „kettős két gyermek”-é között ez a két példa áll:

Quid dicam de stupendo illo Architae Pythagorici commento?... Phauorinus Philosophus pro certo confirmat, simulachrum columbae e ligno ratione quadam mechanica factum, volasse...

(Pererius, 20.)

(A „caput aeneum”-ot Faludi nem fordítja. Ezután következik:)

Seuerinum etiam Boetium in Epistola quadam siue a Cassiodoro, siue a Theodorico ad eum scripta, dicitur, huius artis vi, miracula fecisse, hoc est, ut metalla mugirent, aeneus anguis sibilaret, aues simulatae dul-

Quantumlibet onus quibuslibet viribus mouere: nec posuit modo, sed & apertissime monstrauit: & quia id regi Hieroni incredibile videbatur, speculationem illam ad praxim traduxit, ingentem nauem onerariā quam mouens hominū turba vix maximo labore mouere poterat, hominibus multis ponderibusque impositis, procul assidens, (Faludi, 68.)

Ezen Syracusabéli Bölts meg ígérte, hogy a sok emberekkel, és minden partéakkal meg tölt leg terhesebb hajókat távulról, űlve, könnyű kézzel, magához huzza. Meg is tselekedte Hieron király jelen létébenn.

(Uo.)

Mikor Marcellus Romai Hadi Vezér Syracusát meg szállotta, távulról, tükröz szerszámmal, tűz nélkül, meg gyújtotta az ellenség hajóit, és más egyéb mesterségével, úgy rontotta, és vesztette a hadi népet, hogy a Romai hadi nép azt mondaná: mi valóban nem emberekkel, hanem Istennel hartzolunk, nem tudjuk mint veszünk.

(Faludi, 68—69.)

Felylyebb említett Zára Antal Püspök beszéli, hogy Német Országban találkozott kettős két gyermek, egyik jobb oldalával minden erősen be zárt ajtót ki nyitott, a másik minden táva nyitott ajtót, hozzá fordulván bal oldalával, bé zárt.

(Faludi, 69.)

cissime canerent, homines aerei in aere buccinarentur.

(Pererius, 20—21.)

A Tarentumi Architās fából galambot faragott, melyly magától repdezett a levegő egen.

(Faludi, 69.)

Seuerinus Boetius értzből bikát öntetett, melyly természet szerint bőgött, kigyót, melyly fűtyült, madarakat, kik énekeltek, embereket, kik trombitáltak.

(Uo.)

A IV. s az V. caputból nem fordított Faludi. A IV. (Van-e nem-természetes mágia?) s az V. (Jó vagy rossz szellemek-e azok, akik a mágusokat segítik?) fejezet után csak a VI.-nak a címe utal Faludi részletének tárgyaira. „Quae opera admiranda possint facere Daemones vel per se ipsos, vel per Magos” (32. l.). (Mintegy ennek a mondatnak felel meg Faludi kezdő-mondata :)

Potest daemon grauissimas tempestates & procellas in mari excitare, vel aquas maris ab imo commouendo vel per concitatissimos ventos... Potest terram magnis motibus concutere... Sic fortasse fieri potuit, quod narrat Philostratus de duobus dolijs, que vidit Apollonius apud Indos, quae aperta,

imbres & ventos emittebant; clausa vero eadem cohibebant atque compescebant.

(Pererius, 34—35.)

Már lássuk mit vihetnek végbe az ördögök tanítványok által. Rut szeleket, ártalmás felhőket, jeges esőket, villámlásokat, menyköveket, égi, tengeri háborut okozhatnak, a mint mondják, Philostratus vallja, hogy Appollinusnál két hordót látott, mikor egyikét ki nyitotta, azonnal szelek, és zápor,

esők támadtak és mihelyt a másikat bé zárta, le tsendesedett a háboru, és tisztult az ég.

(Faludi, 69.)

Faludi most pontatlanul fordít: Apollonius helyett Appollinust ír, s „Indusoknál” helyett „Appollinusnál”-t.

Faludinál ez előtt a részlet előtt áll Zoroaster históriája. Pererius VI. caputjából azonban hiányzik. Pereriusnál csak a 71—72. lapon, valamint a 93—94-en s a 95-en olvassunk Zoroas-terról. Faludi szövegéhez a következő áll a legközelebb.

Hugo sancti Victoris... Magiae varietatem enarrans, ad hunc modum scribit: Magicae repertor primus creditur Zoroastes, rex Bactrianorum; quem nonnulli asserunt ipsum esse Cham filium Noe, sed nomine mutato, hunc postea Ninus rex Assyriorum bello victum interfecit, eiusque codices artibus maleficiorum plenos igne cremari fecit.

(Pererius, 71—72.)

...Zoroaster a Bactriai Király volt az első, a kinek meg tetszett ez a mesterség. Ő kötötte meg leg elsöbben az eb lántzot a pokolbéli sáttánnal. Ninus Királylyal hadakozván, nagyobb kelete völt a hartzbann ördögös mesterségének, hogy sem fegyverének. Könyveket is irt erről a fekete oskoláról, de Ninus Király elégettette...

(Faludi, 69.)

A IV. Téli Éjtszaka tárgyalt példái után — melyeknek eredetijét Pererius könyvében találtuk meg — néhány olyan következik, melyeknek nincs közük Pereriushoz. Maga Faludi hivatkozik itt Turnebiusra, Saxo Grammaticusra, Turneusra stb. mint forrásaira. Ezek után azonban ismét Pererius anyagára és rendszerére ismerünk, bár jóval halványabban látjuk viszont, mint az előbb. Faludi e mondatának: „Ezekén kívül meg tselekedhetik, hogy a barmok, szölljanak”, alighanem ez a Pererius-mondat a megfelelője: „possunt facere, ut statue, arbores animalia loquantur more humano” (35—36. l.) s ugyanígy jelölhető meg a „Szem fény vesztéssel” kezdetű Faludi-mondat (70. l.) eredetije Pererius ama tételében, mely így kezdődik: „possunt Daemones sensus exteriores immutare & seducere...” (41.) A IV. Téli Éjtszaka utolsó sorai azonban ismét a régi határozottsággal állítják elének a Pereriusból tanuló Faludít. Faludi utolsó kérdése: „Mit nem vihetnek végbe az ördögök, vagy magok, vagy emberek által?” (71.) Pererius VII. caput-ja címének pontos fordítása: „Quas res Daemon nec per Magos, nec per se ipsum possit efficere” (44.). A továbbiakban is őt követi, a IV. Téli Éjtszaka zárószoraiig:

non potest peruertere atque immutare ordinem qui est inter formas & dispositiones rerum naturalium... (46. l.) non possunt sistere coelum vel motum eius in contrarias partes agere... (44.)

Hogy a természetnek állandó rend tartását nem bonthatják fel. A tsillagok, az egek forgását, se nem követhetik, se nem állithatják meg...

(Faludi, 71.)

* * *

Állapítsuk meg, hogy Faludi szembetűnő érdeklődése a mágiával összefüggő esetek vagy egyéb, természetes eredetű, de rendkívüli furcsaságok iránt (az egész VI. és VII. Téli Éjtszaka két ember bámulatos hasonlóságából eredő kalandot tárgyal s az Omniáriumba is sok ilyen „tündéries” motívumot jegyzett föl Faludi)⁹ nem korszerűtlen sajátosság. A század derekán, 1750-ben jelenik meg Párizsban Pierre le Brun hatalmas művének, az Histoire critique des pra-

⁹ L. i. m. Magyar Századok. 171. l.

tiquessuperstitieuses-nek új, bővített kiadása,¹⁰ a következő évben pedig — többek között — Lenglet du Fresnoy Recueil-e s A. Calmet Traité sur les Apparitions-ja.¹¹ Bár nem olyan jelentős, mint Balthasar Bekkernek a 17. század végén megjelent úttörően racionalista *De betooverde Weereld*-je,¹² határozottan tanúskodnak a tárgy iránt újra felébredő érdeklődésről s a rendszerezésnek immár egyre felvilágosultabbá váló igényeiről.

Faludi bizonyára ismerte ezeket a műveket, Calmet nevét meg is említi, *Omniárium*ának 35. folio-ján. Calmet neve azért sem érdektelen, mert — mint könyvének címe is mondja — elsősorban a magyarországi kísértetekről, hazajáró lelkekről, vámpirokról számol be s szélesebb, szinte népi hátteret is ad a Magyarországon különös mértékben elterjedt kísértet-törtétiáknak. „Un parent de ce même Officier m’a fait écrire le 17 Octobre 1746 que son frère qui a servi pendant 20 ans en Hongrie, & qui a tres-curieusement examiné tout ce qu’ on y dit des Revenans, reconnoit que les peuples de ce pays sont plus crédules & plus superstitieux que les autres peuples . . .”¹³ Más helyütt a szerencsétlen egészségügyi helyzetet okolja a vámpir-törtétiák keletkezéséért.¹⁴ Ha Calmet ez adatai igazak, úgy Faludi érdeklődése a kísértetek, a mágiikus jelenségek iránt nemcsak az egykorú európai tudományosságban is újraébredő, de már racionalista érdeklődést követi, hanem abba a szélesebb háttérbe is beleállítható volna, melyre Gvadányi¹⁵ is rávilágít hat évvel későbbi *Rontó Pál*jában: a nyomorúsága, elesettsége miatt kísértethívó, babonás magyar köznép háttérbe.

Ismerve Calmet-t s valószínűleg társait is, miért választotta ki Faludi a régi, kétségtelenül elavult, skolasztikus Pereriuszt, akit több ízben meg is kellett igazítania? Az okot egyrészt a jezsuita rendi hagyományban jelölhetjük meg (Pererius is jezsuita volt), másrészt abban, hogy az összes rendelkezésre álló szerzők közül Pererius csoportosította a legkövetkezőben s a legvilágosabban éppen nem kicsiny anyagát. S emellett még azt sem róhatjuk fel Faludinak, hogy a felvilágosultabb, haladóbb gondolkozást földalta volna ez elavult könyvecske alapos kivonatolásával. Pererius ugyan hisz a mágiában: ismeri a reneszánsz „felvilágosodott” gondolkodóit, de elutasítja megoldásaikat. „Non me fugit Petrum Apponensem, Cardanum, maxime vero Pomponatium in libro De Incantationibus, eiusmodi opera Magorum, exclusis daemonibus, ad solas causas naturales conatos esse referre: „sed frustra & infelicitur.”¹⁶ Faludi azonban lényegesen felvilágosodottabb álláspontot képvisel, mint forrása. Ezt bizonyítja példának kiválogatása s az, hogy az eredeti démoni mágia-hitét a józan természetes mágia szintjére szállítja le. S ha nem vonja is nyíltan kétségbe egyes csodás esetek valóságát, óvatosan jár el, mikor elismerően a természetfől függő „tsodálatos dolgokat”, az ördögiek mellé már azt írja oda, hogy: „úgy vélik némelylyek” vagy „a mint mondják”.¹⁷ Pererius adatai vallásos célokat is szolgáló értékezésben jelentek meg, Faludinál azonban, kiszakítva eredeti összefüggéseikből, inkább enciklopedikus kuriózum-gyűjteménnyé lettek, kellemes beszéd tárgygyá, azzal az egyetlen feladattal, hogy a népszerű tudomány csevegő könnyedségével igazítsanak el néhány kétes kérdés útvesztőjében.

Adalékok a román irodalomkritika bírálatához

PÁLFFY ENDRE

Ennek a dolgozatnak a célja az, hogy a múltbeli román irodalomkritika felhasználható hagyományait felkutassa. A feladat nem látszik könnyűnek, hiszen feltáratlan területre kell behatolni s az út ingoványokon és buktatókon vezet. A témát még eddig nem dolgozta fel senki s csak futólag találunk utalásokat az egyes, ma már klasszikusnak számító írók műveinek a

¹⁰ *Histoire critique des pratiques superstitieuses, qui ont séduit les Peuples, & embarrassé les Savans. Avec la methode . . . par le R. P. Pierre le Brun, prêtre de l’oratoire. — Nouv. édit. augm. Paris 1750. I—IV.*

¹¹ *Lenglet du Fresnoy-ra l. a 7. jegyzetet. Traité sur les Apparitions des Esprits, et sur les Vampires, ou les revenans de Hongrie, de Moravie & c . . . par le R. P. Dom Augustin Calmet, Abbé de Sénones. Nouv. éd. Paris, 1751. I—II.*

¹² *Die bezauberte Welt: Oder eine gründliche Untersuchung des Allgemeinen Aberglaubens . . . Amsterdam Dahlen, 1693.*

¹³ *Calmet, i. m. 71.*

¹⁴ *Uo. 221.*

¹⁵ *II. rész. I. cikkely.*

¹⁶ *Pererius, Adversus . . . 26.*

¹⁷ *Téli Éjtsz. Rupp-kiad. 67., 69.*

felszabadulás után írott kritikai méltatásában, illetve értékelésében. Ezekből nem alakul és nem alakulhat ki általános érvényű kép, amely az 1945. előtti irodalomkritikusok tevékenységét átfogóan helyezné a kritika mérlegére.

Nem vállalkozhatunk arra, hogy hiánytalanul bemutassuk a román irodalomkritikusok teljes galériáját. Ezt kizárja egyfelől a kritikusok nagy száma, szerteágazó tevékenysége, hiszen műveik, tanulmányaik sok esetben nemcsak a román irodalom problémáit, hanem világirodalmi jelenségeket is érintenek (bár megvalljuk, ez is kiváló alkalom eszméik haladói vagy haladásellenes jellegének tettenérésére, de feladatunk elsősorban a román irodalomhoz kapcsolódó kérdések tisztázása), másfelől pedig indokoltta teszi a válogatást az is, hogy a hierarchikus rendben — amelyet nem mindig a tehetség, vagy az írói etika alakított ki — egyes burzsoáz irodalomkritikusok tekintélye, műveiknek lemérhetően magas hatásfoka természetszerűen a kritikai irodalom perifériájára szorította a műfaj művelőinek egész sereg képviselőjét.

A feldolgozás módszerét illetően annyit említek itt, hogy bár kissé merev szempontnak tűnik a haladó- és haladásellenes vonások elemzésének talaján állva értékelni a bemutatásra kerülő anyagot, úgy vélem, hogy a mai román irodalomtörténet írásának céljait mégis legjobban az ebből a nézőpontból való tárgyalás szolgálja, s hogy ez az irányelv mégse váljon szűk prakticizmussá, a közlés módjával igyekszünk ezt ellensúlyozni. Az áttanulmányozott régebbi román irodalomkritikai művek a legtöbb esetben nélkülözik a tudományos alaposságot, műveket idéznek néha pontos cím, évszám, lelőhely stb. megjelölése nélkül, ami szerfölött nehezíti a művekben való tájékozódást, az adatok ellenőrzését. Másfelől megelégszenek az egyes írók és művek ismertetésével, de az irodalmi élet egészének ábrázolásával majdnem mindig adósok maradnak. Az írókat nem mindig helyezik el a korban, kapcsolataik, műveik keletkezésének körülményei sokszor ismeretlenek maradnak. Ehelyett azonban — s ennek az eljárásnak az előnyei nem vitathatók, ha nem egyszerű hatás kereséséről van szó — kapcsolatot igyekeznek teremteni, legtöbbször analógiák útján, a világirodalommal, az esetek túlnyomó többségében francia szerzők műveivel.

Ismert tény, hogy a román kritikai irodalom viszonylag későn jelentkezik, a múlt század derekán, ami természetes is, hiszen a kritikai irodalom kialakulásának egyik igen lényeges feltétele az irodalom viszonylagos fejlettsége. Ámde a román irodalom fejlődését a török fennhatóság, az állandó háborúk és más tényezők akadályozták s e kölesönhatás folytán maradt el a fejlődésben a kritikai irodalom is.

A román kritikai irodalomra vonatkozó vizsgálódásainkat a 48-as forradalmat közvetlenül megelőző korszakkal, az ún. romantikus szakasszal kezdjük. Élénk irodalmi élet alakult ki ekkor s találozva nevezik egyes mai kritikusok a kor íróit a forradalmat előkészítő nemzedéknek.¹ Az írók a haladás zászlóvivői, irodalmi és művészeti köröket alapítanak, amelyek egyben a feudális intézmények megdöntését célzó titkos társaságok is. A román kulturális élet elmaradottsága foglalkoztatja őket s a nemzeti irodalom megteremtését tűzik ki célul. Hogyan? Erre a választ I. Eliade Rădulescu, „a román irodalom atyja” adja meg.² Állásfoglalását, a nemzeti kultúra megteremtésére vonatkozó elveit ma is pozitíve kell értékelni. Eliade a kozmopolitizmus ellen emeli fel szavát, az idegen, főként a francia kultúra előtti kritikátlan hajbókolást marasztalja el. Az idegenben tanult ifjak „visszatérnek az országba, amelyről semmit sem tudnak... nem akarják megismerni az országot... mi pedig hogyan szerethetjük a hazát, ha nem ismerjük történelmét, intézményeit s nyelvét?”³ Ez az éles társadalomkritika az irodalom bírálataival párosul, amikor Eliade megállapítja, hogy „nemzeti irodalom nélkül nincs haza, nincs hazafiság, nincs nemzetiség”⁴ Tehát mi a teendő? Írni bármit, gazdagítani a nemzeti irodalmat.

E felhívás után nem volt meglepő, hogy elszaporodtak a fordítások, a sekélyes művek s a nemzeti nyelv művelésének ürügyével az átlagon aluli tehetségeknek is helyet adott az irodalmi életben ez a szükségképpen megalkuvó irányzat. Visszahatására közel egy évtized múlva kerül sor, amikor a *Dacia Literară* körül csoportosult írók vezéregyénisége, M. Kogălniceanu, a folyóirat programjaként harcot hirdet az utánzások, fordítások ellen s az irodalmi alkotásoktól eredetiséget követel.⁵ Elvi álláspontját e kitétele tükrözi: „Bírálatunk nem lesz részrehajló, a

¹ vö. *Ion Ghica*, Scrisori către V. Alecsandri, prefață de Ion Manole. București ESPLA. 1953. 5—6.).

² Mellesleg megjegyezve, ezzel a hízeltő apostrofálással, ahogy őt *Byck-, Crețu-, Al Graur-, Russu Gh Șerban* a *Pagini de critică literară* București, Biblioteca școlară 1934. 3. 1. nevezi, nem érthetünk egyet, hiszen Eliade tagadhatatlan érdemei ellenére is csak részese a nép politikai, társadalmi és kulturális felemelkedésért Voinescu, Alexandrescu, Iancu Văcărescu és mások által folytatott küzdelemnek.

³ Apel pentru literatură română, *Curierul românesc* 1834. évi 4. sz.

⁴ idem..

⁵ *Dacia Literară*, 1840. jan. 30. sz.

könyvet s nem a személyt fogjuk bírálni.” A három országrészben külön élő román nép kulturális egységének gondolata sugallja e megállapítást: azt akarjuk, hogy „a románoknak egységes nyelve és irodalma legyen”.⁶ Kogălniceanu minden jószándéka ellenére sem tudta azonban osztályának korlátait túllépni s a kor felfogásához híven a politikamentes irodalom s a harcok ellen foglal állást: „békészeretők vagyunk s nem adunk helyet a vitáknak, amelyek gyűlöletbe csaphatnak át. Az irodalomnak egységre s nem széthúzásra van szüksége”.

Kogălniceanu eszméinek igen nagy hatása volt, s ebben a termékeny talajban fogant A. Russo *Critica criticii* c. műve is, amelyet a latinos iskola nyelvrontó tevékenysége elleni harca s általában nyelvművelő tevékenysége tett fontossá.

Ezek azonban mind csak előzmények, mert igazi értelemben vett irodalmi kritikáról csak a múlt század 60-as éveitől kezdve beszélhetünk. A Román Fejedelemségek egyesülése megteremtette az élénkebb irodalmi élet kialakulásához szükséges feltételeket, az olvasóközönség köre tágult, a kapitalizmus fejlődésével együttjárt a városok s főként a főváros gazdasági, társadalmi és ezzel együtt kulturális fellendülése s így az irodalmi központok (főként Bukarest és Jassy) kialakulása. Az egységes nemzeti állam megteremtése után az irodalmi törekvések iránya a nemzeti nyelven írott művek kezdeti igényének vonaláról eszméi, ideológiai síkra tolódik át, amelyet T. Maiorescu fellépésétől kezdve tudunk világosan nyomon követni.

Titu Maiorescu szerepét és működését ma már tisztán látjuk. A 48-as forradalom bukása után kialakult a polgárság és a földesurak szövetsége, amely közel egy évszázadon keresztül gyakorolta a hatalmat az elnyomás és kizsákmányolás embertelen eszközeivel. A rendszer ideológiai alátámasztására kialakuló hivatalos irodalomkritika ideológusa és szervezője Maiorescu. A *l'art pour l'art* elméletének alapján áll s anyagi függetlensége, miniszteri tárcája, irodalmi körének folyóirata hatalmát egyre erősíti. Maiorescunak azonban nagy érdemei is vannak a nyelvművelés területén s a román művelődés ügyének előmozdításában. Az általa meghonosított idealista-klaszszicizáló irányzattal veszik fel a harcot a 80-as években a *Contemporanul* c. folyóirat köré csoportosult írók C. Dobrogeanu-Gherea vezetésével. Gherea orosz emigráns volt, eszméi a nagy orosz forradalmi demokraták, valamint Marx műveiben gyökereznek. Ehhez járul a világirodalom klasszikusainak ismerete. Kritikai tevékenységének alapja a célzatos művészet, amelyet szocialista elvei szönek át. Harca mindenekelőtt a *l'art pour l'art* képviselői ellen irányul. Ilyen vitákra a francia irodalomban is van példa. Gondoljunk csak arra, hogy Franciaországban a *l'art pour l'art* 60-as éveinek ideje után élénk harcok folynak, amelyekben Bersat, Ch. de Rémusat, P. Félix, később Guyau, Taine vesznek részt, mint a művészet a művészetért elvének ellenzői. T. Gautier korának Angliában Ruskin felel meg, aki a művészet erkölcsi és társadalmi küldetésének elvét vallja.

A Maiorescu és Gherea között folyó harcnak s elvi következtetéseinek ma már gazdag irodalma van.⁷

Tény az, hogy a múlt század 90-es éveiben alig volt népszerűbb ember Ghereánál s ez egyben perdöntő körülmény Maiorescu és eszméinek átmeneti bukása mellett. Ezt a kortársak vallomásával bizonyítani nem nehéz. Íme néhány kiragadott példa: „valóban alapvető reformot hozott a gondolkodásban s a műbírálban; új, egészséges szellem árad műveiből, erős logika, hatalmas műveltség jellemzi, hírneve van az országban s külföldön egyaránt. A harc közte és Maiorescu között befejeződött. Gherea győzött”⁸ „Ma ő a román kritika feje. A T. Maiorescuval folytatott vita eredményeként Maiorescu homlokát már nem övezi babér. Azt kellett megérnie öregségére, hogy művét lerombolta ez az ember, aki nem volt egyetemi tanár, sem ügyvéd, nem volt képviselő, csak egyszerű vendéglős.”⁹ De így nyilatkozik a Gherea tevékenységét egészében elmarasztaló I. St. Pierre is: „Gherea jól ismeri a modern irodalmat, egészséges logikája van s sikeres harcot folytatott az irodalomkritika felfuvalkodott nagyságai ellen.”¹⁰

Csak látszólag meglepő ez elismerő kritikák után, hogy Gherea népszerűsége a századforduló után egyre fogy, követőinek tábora ritkul s még azok az eszméi is, amelyeket részben

⁶ idem..

⁷ Fontosabb tanulmányok, amelyek az egész problémakört tisztázták: I. Vitner, *Fronturile de luptă ale lui C. Dobrogeanu—Gherea*, București Colecția Contemporanul é. n.; I. Vitner, *Problema mostenirii literare*, București Colecția Contemporanul, é. n.; I. Vitner, *Critica criticii*, București Colecția Contemporanul, é. n., Horia Bratu, 100 de ani de la nașterea lui C. Dobrogeanu—Gherea, Contemporanul, 1955. máj. 20.; Gheorghe Ivașcu, Gherea, critic literar, Viața Românească, 1955. 5. sz. stb.

⁸ Radu (G. Ibrăileanu), Const. Dobrogeanu Gherea, Viața, Revistă săptăminală ilustrată, I. évf. 5. sz. 1893. dec. 26.

⁹ C. Mille, C. Dobrogeanu Gherea, Adevărul ilustrat, 1895. jún. 12.

¹⁰ I. Saint Pierre, Gherea ca critic isși, 1894. 9.

ma is helytállóknak tartunk, hitelükből egyre veszítenek. Tanulságos itt H. Sanieliévici kritikusra hivatkoznunk, aki kezdetben Gherea lelkes híve volt, de később ellene fordult s fennlen hirdette — Marxra hivatkozva —, hogy az igazi tanítvány nem az, aki másolja a mestert, hanem aki támadja s ő „ennek a feladatnak bőségesen megfelelt.”¹¹ Sanieliévici eszmiségére azonban élénk fényt vet, hogy Ghereaának pontosan azt a művét tartja halhatatlannak, amely a jobboldali elhajlás dokumentuma. Az Új jobbágység c. műről van szó, az imperializmus korának erről a jellegzetes írásáról.

Gherea súlyának és hatásának csökkenésével egyidejűleg érdekes jelenséget figyelhetünk meg éspedig Maiorescu eszméinek átmeneti renaissanceát, amely később más idealista áramlatoknak, mint a pozitivizmus s vele párhuzamosan a szellemtörténet, ad helyet a burzsoá román irodalomkritika történetében. Maga E. Lovinescu is pályája kezdetén erős maiorescui hatás alatt áll. Prototípusa annak az ideológusnak, aki oly mértékben áll elődeinek szellemi zsarnoksága alatt, hogy ez korlátok közé szorítja tehetségét a történelmi fejlődés útjának felismerésében.¹² A teljesség kedvéért azt is meg kell mondanunk, hogy ez a maiorescui örökség Lovinescunál gazdag Faguet-i élményanyagból táplálkozik. Így vall erről: „Kezdetből fogva impresszionista voltam. Most is az vagyok. Az impresszionizmus mégsem szorítja háttérbe a meggyőződést, ellenkezőleg, a legerősebb módon feltételezi... Minden műalkotás számtalan benyomást kelt, gyakran egymásnak ellentmondókat, tudatosan figyelmen kívül hagyva az esetlegest s a részleteket, a kritikus csak az egészet tekinti.”¹³ Nem lehet most célunk végigkísérni Lovinescu pályájának egyes állomásait, mindössze annak megállapítására szorítokunk, hogy később fokozatosan levetkőzi ezt a kritikai magatartást, elszakad Faguet impresszionizmusától, Maiorescu esztétizálásától s kritikája Taine-től kölcsönzött determinista elemekkel telítődik. Útját találóan jellemezte Vitner: A zsunimizmustól¹⁴ és impresszionizmustól a liberalizmushoz, innen a modernizmushoz, ahol marxista vonások tűnnek fel műveiben, s aztán ismét vissza a zsunimizmushoz, T. Maiorescu dicsőítéséhez.¹⁵ Véleményünk szerint Lovinescu pályájának a haladás eszméit megértő korszakából egyik legjellegzetesebb írása az, amelyben T. Maiorescu kritikái tevékenységének mérlegét adja s ebből jegyezzük meg az alábbiakat: Maiorescu nem fejlődött semmit, az öreg kritikus 50 év távlatából nézve is az ifjú Maiorescu szellemi fegyverzetében áll.¹⁶ Maiorescu eszméi — állapítja meg Lovinescu — nem voltak eredetiek: az erdélyi iskola nyelvrontó tevékenységét előtte már A. Russo is támadta, más eszméit Kogălniceanunál is megtaláljuk.¹⁷ Alecsandri is küzdött az üres frázisok, a liberális demagógia ellen.¹⁸ Maiorescu nem akart haladni a korrall, megrekedt a lessingi általános jellegű, a kultúra aktuális jelenségeit feltáró s elemző kritikánál, s nem vette figyelembe, hogy az idők múlása az irodalmi kritika fejlettebb formáit, tartalmi kérdéseinek feltevését követeli.¹⁹ Az utókor értetlenül áll szemben ezzel az emberrel (ti. Maiorescuvall), aki nem ért Alecsandriról, egyetlen sort sem szentelt Creangának, nem méltatta Eminescu műveinek valódi értékeit, sőt húsz évig őrizte Eminescu kéziratait, anélkül, hogy megsejtette volna ezek művészi értékét s a nemzeti kultúra szempontjából hallatlan jelentőségét.²⁰ Tevékenysége végül is a kritika tagadásához, nihilizmushoz vezetett.²¹ Mik voltak Maiorescu kritikájának összetevői? Erre Lovinescu így felel: Kant idealizmusa, a német állam konzervativizmusa és Schopenhauer esztétikája. Milyen volt az egyénisége? kérdezi tovább Lovinescu. Mint ember: szellemi arisztokrata és epikureus, mint író: fantáziánélküli, érzéketlen.²² Mindezeket összegezve egyetlen feltételezését kell még itt elmondanunk. Nagyon valószínűnek látszik, hogy Maiorescu Kantot és Schopenhauert csak közvetve, másodkézből kapott forrásokból ismerte.

Igen tanulságos az a kép, amely Ghereaáról alakul ki Lovinescu nyomán. Ezeket mondja róla: Vele új korszak kezdődött.²³ Bármilyen véleményünk is legyen eszméiről, kritikai szemléletéről s főként tehetségéről, óriási érdemét nem tagadhatjuk: ő rakta le a román irodalom

¹¹ H. Sanieliévici, *Noi studii critice*, București Socet et Co, 1920. 304.

¹² vö. *Ion Vitner*, *Critica criticii*, București Colecția Contemporanul, é. n. 42.

¹³ E. Lovinescu, *Critice*, vol. VIII. București Alcalay, 1923. 4.

¹⁴ T. Maiorescu irodalmi körének ideológiája

¹⁵ I. Vitner, i. m. 51.

¹⁶ E. Lovinescu, *Antologie critică*. București Ed. Casei Școlarelor, 1921. 57.

¹⁷ i. m. 73.

¹⁸ i. m. 74.

¹⁹ i. m. 78.

²⁰ i. m. 80.

²¹ i. m. 10.

²² i. m. 14.

²³ i. m. 8.

kritika alapjait.²⁵ Gherea nagy érdeme, hogy a kritikának plebejusi²⁶ formát adott.²⁷ A szocialista mozgalom szenvedélyes tanulmányozója s általában a kor összes társadalmi problémáinak ismerője.²⁸ Harcos vérmérséklet, amelyre szükség van az osztályharcban.²⁹ Fanatizmus van benne s ha a szenvedély tüzével beszél valamiről, kifejezőképességének kezdetlegességét elfelejtjük.³⁰ Más kritikusok még élesebben vetik majd fel Gherea stílusának hiányosságait.

Itt csak Petre V. Haneșt idézzük, mint jellegzetes példát:

„Ses critiques perdent beaucoup de leur valeur parcequ’elles sont mal écrites. Gherea n’est pas un styliste”³¹

Mivel az előbb Tainere hivatkoztunk, hadd említsük meg itt mindjárt a taine-i és brandes-i historizmus egyik ellenlábasának Emile Hennequinnek, a genetikus irányzat képviselőjének román követőjét, D. Caracosteát. Kritikai alapelve az Hennequin „La critique scientifique” (1888) és Pierre Audiat „Biographie de l’oeuvre littéraire” (1924) c. művében rendszerbe foglalt felfogása, hogy ti. a kritikai elemzés folyamatában a történelmi, társadalmi körülmények vizsgálata csak másodlagos, a lényeg a műalkotás létrejöttének átélése, a fogamzás pillanatától a mű befejezéséig. Caracostea nem kisebb feladatra vállalkozott, mint a két ellentétes elv, a historizmus és a genetika egybefoglalására. Ezzel az eklektikus módszerrel végül eljut ahhoz a megállapításhoz, hogy a kritika jövő fejlődésének alapját a népi mítoszban és a vallásos érzésben találja meg.³² Innen már csak egy lépés vezetett nála ahhoz a felfogáshoz, hogy a fasiszta háború védelmezőjévé váljék s ennek győzelmétől várja a román szellemi élet újjászületését. Ezt tükrözi a következő kitétel: „a háború után, amely kétségtelenné teszi a keleti ellenséggel szemben az élethez való jogunkat, a mi nemzeti irodalmunk szelleme más lesz, mint eddig volt.”³³

Caracostea tevékenységének kezdeti korszakából való Eminescuról írott tanulmánya, amelyben sok figyelemreméltó megállapítást találunk. Kiemeli Eminescu végtelen becsületességét és lelkiismeretességét. Mint könyvtári igazgató azért harcol, hogy régi román irodalmi emlékeket gyűjtsön, mint tanfelügyelő arra törekszik, hogy minél jobb didaktikai módszereket honosítson meg s egyik tanügyi vezető megállapítása szerint nem volt jobb tanfelügyelő nála az egész országban. Mint újságíró öt éven keresztül óriási munkát végzett. Néha egymaga írta az egész lapot s még hozzá milyen mostoha körülmények között. Erről tanúskodnak Vlahuță visszaemlékezései is.³⁴

A burzsoá irodalomkritika egyik vitakérdése volt az, hogy Eminescu miként szemléli a nőt. Ma már a kérdés lezártnak tekinthető. Eminescu költeményeiben a nő gyengéd lény, de materiális valami, s a vágyakozás Eminescunál nem választható el az érzékektől. Ugyanakkor ennek a szerelmi költészetnek mélyenszántó társadalmi gyökerei vannak.³⁵ Caracostea sorra veszi a burzsoá irodalomkritikusok idevágó elképzeléseit, amelyek szerint Eminescu a nőben valamilyen földöntúli, testetlen s elérhetetlen lényt látott. Caracostea szerint Eminescu eszményíti ugyan a szeretett lényt, de „humorosnak” tartja a „dilettáns” Puscariu következtetését, hogy Eminescu szemében a nő „játékba”³⁶ de Maiorescut sem tartja mérvadónak a kérdés eldöntésében, hiszen előtte Eminescu lelki élete mindvégig talány maradt. Ennek igazolására Caracostea Eminescut idézi: Creangán kívül senkim sem volt a Junimeában, senkivel nem volt lelki kapcsolatam.³⁷ Erre a megállapításra azért kell érzékenyen felfigyelnünk, mert éppen Caracostea adja élénk cáfolatát azoknak a beállításoknak, amelyek Eminescut a Junimea szellemi letéteményeseként akarták feltüntetni. Caracostea a továbbiakban Eminescu gondol-

²⁵ i. m. 9.

²⁶ itt Lovi nescu nyilván arra gondol, hogy a maioreșcui szellemi elite tulajdonából a kritika a tömegek kincsévé lett

²⁷ i. m. 10.

²⁸ i. m. 15.

²⁹ i. m. 16.

³⁰ ezért Ghereát sokan támadták. Gherea a román nyelvet nagy szorgalommal tanulta, de nem tudta tökéletesen elsajátítani. Valahogy Chamisso esete ismétlődött meg nála, aki ugyanígy volt a német nyelvvel.

³¹ Petre V. Haneș, Histoire de la littérature roumaine, Paris Librairie Ernest Leroux, 1934. 69).

³² D. Caracostea, Critice literare. Vol. II. 1941. 399.

³³ i. m. I. kötet 12..

³⁴ D. Caracostea, Personalitatea lui Eminescu. București Ed. Socec, 1926. 65.

³⁵ vö. Maria Banuș, Natura și dragostea în poezia lui Eminescu, a M. Eminescu: Studii și conferințe cu prilejul sârbătoririi a 100 de ani de la nașterea poetului c. kötetben, București Editura Uniunii Scriitorilor români, 1950. 102—104.

³⁶ Caracostea, i. m. 45

³⁷ i. m. 46.

kozásmódjának, érzelmi életének alapvető komolyságát elemzi s erre példákat is hoz fel. Hivatkozik az ismert bécsi epizódra, ahol egy vidám társaságban Eminescu mindenkit megdöböntő drámai őszinteséggel vallott szerelmet egy akkor megismert lánynak a társasjátékban adott zálogtárgy kiváltásakor,³⁸ a Cleopatra Popescu iránti szerelmének mély érzelmi gyökereire, amelyekből máskülönbén a Pe lingă plopilor fűrő sotr c. költemény született³⁹ Zamfir Arborenak, a költő barátjának közlésére a közismert színházi epizódra vonatkozóan (Eminescu hirtelen fellángolása egy ismeretlen nőért).⁴⁰

Caracostea akaratlanul is súlyos bírálatot gyakorol az egész polgári-földesúri osztály művészetellenessége fölött, amikor megállapítja, hogy Maiorescu azért hangsúlyozta több ízben Eminescu fölényes derűjét, érzéketlenségét az anyagi lét feltételeivel szemben, mert ezzel saját felelősségét akarta csökkenteni Eminescu nyomora miatt.⁴¹ Caracostea polémiái a burzsoá irodalomkritikusokkal néhány figyelemre méltó érvet szolgáltatnak mai irodalomkritikusaink számára is. Caracostea támadja Dragomirescut, aki azt állította, hogy Eminescu érzéketlenül ment el a természet szépségei mellett, s így érvel (t. i. Caracostea): „Eminescu különösen érzékeny volt a természet szépségei iránt”⁴² s ezt bizonyítja Slavici feljegyzései is, akit Eminescu, mihelyt látogatására Jassyba érkezett, tüstént a Copouba, Socolába vitt sétálni s előtte a természet szépségeiről áradozott. Az éjszakába nyúló, holdfény alatti sétákról visszatérve Slavici aludni tért s Eminescu hajnalig írta a természet szépségeitől ihletett költeményeit.⁴³ Egyes kritikusok igyekezete arra irányult, hogy Eminescu költészetét úgy állítsák be, mint Schopenhauer pesszimizmusának, Buddha és Konfuciusz életfelfogásának visszhangját⁴⁴ s valóban kevesen gondoltak arra közülük, hogy Eminescu világfájdalmának közvetlen okát a román valóság embertelen feltételeiben kell keresni. Ebből a tételből kiindulva fel kell figyelnünk Caracostea megállapítására, aki ezt mondja: „Eminescu mélyen benne gyökerezett népének életében.” Éhesen, fázza, rongyosan, hajlék nélkül arra gondolt, mennyien küzdenek nehéz gondokkal az életben. „Műveinek keserű hangja, megvetése, gyűlölete nem az embergyűlöletből, hanem az emberek iránti szeretetéből fakadt.”⁴⁵ Caracostea világnézetéből folyik, hogy ennek a tételnek a következtetéseit nem vonta le s megrekedt egyfajta ködös humanizmusra való utalásnál, ami végső fokon Eminescu ideológiájának eltorzítását jelenti. Eminescu egyéniségét nem tudta, vagy nem akarta megérteni, amit az is bizonyít, hogy Eminescut teljesen a német idealista filozófia képviselőjeként mutatja be s benne Kant és Schopenhauer tanítványát látja,⁴⁶ másutt pedig azt állítja Eminescuról, hogy a goethei értelemben vett Gelegenheitsdichter volt, aki csak akkor írt, amikor „az élet a lélek mélységeit alkalomszerűen feltárta előtte.”⁴⁷ Ennek a háttérben az a felfogás áll, hogy Eminescu költészete tendenciamentes volt. Kell ezt ma már külön cáfolnunk?

Érdekes szemügyre vennünk végül, hogyan vélekedtek egyes román irodalomkritikusok Eminescu pesszimizmusáról s hogyan akarták ezt kapcsolatba hozni a költő örökletes elmebajával, gondosan vigyázva arra, hogy a társadalmi ellentmondásokról ne essen szó. Véleményük taglalására itt nem térek ki. Ezt a tételt próbálták bizonyítani különböző formában T. Maiorescu, Anghel Demetrescu, Pompiliu Eliade, A. Densușeanu.⁴⁸ Caracostea vitába száll Maiorescuval, A. Densușeanuval, persze anélkül, hogy a végső következtetést levonná s bemutatja a költő családját. Atyja, Gh. Eminovici igen értelmes, jó emlékezőtehetségű, erős akaratú ember volt, aki e tulajdonságaival küzdött fel magát s földet is szerzett,⁴⁹ anyja ősei pedig az orosz sztyeppékről származtak. Nagyapja Hotinból jött s nagyanyja parasztlány volt, akinek apja Alexej Potlof művelt ember, több nyelven beszél s a Szeret partján települ le mint politikai menekült.⁵⁰ Ilyen családból származott a költő, aki „Ipotesztiben a természet gyermekeként fejlődött s képzelőtehetségét a népi légkör alkalmas környezetben

³⁸ i. m. 60,

³⁹ i. m. 62,

⁴⁰ i. m. 61.

⁴¹ i. m. 27.

⁴² i. m. 38

⁴³ i. m. 39.

⁴⁴ vö. E. Jebeleanu, *Tragismul vieții lui Eminescu*, București, Editura Uniunii Scriitorilor români, 1950. 13,

⁴⁵ *Caracostea* i. m. 41.

⁴⁶ i. m. 10,

⁴⁷ i. m. 12.

⁴⁸ vö. E. Jebeleanu i. m. 10—11.

⁴⁹ i. m. 19,

⁵⁰ i. m. 20.

⁵¹ i. m. 21.

alakította.”⁵¹ Amint látjuk, Caracostea utal a személyes és társadalmi gyökerekre s merész gondolati szaltóval a költő pesszimizmusának okait mégis a kor bölcseseti világképének válságában fogja keresni. Caracostea megítéléséhez hozzátartozik az is, amit a jassy Inseamnăi literare egyik munkatársa, a történész Xenopol méltatója, Octav Botez mond róla: Caracostea az irodalmi kritikát a pozitívista tudományok rangjára kívánta emelni s az írásműveket a pszichológia síkjáról próbálja megközelíteni, az alkotó individualizmus pontos szemléletének birtokában.⁵² Botez máskülönbén szép és helyesen értékelő kritikát írt Ion Păun-Pincioról.⁵³ A költő küzdelmes életének körülményeivel magyarázza költészetének sötét tónusát, borúlátását.⁵⁴ Pinciot szerinte a szocialista mozgalomhoz az elnyomottak iránti szeretet kötötte, de nem volt harcos költő, műveiből hiányzik a lázadás, a lendület.⁵⁵ Pincio költészetére nagy hatással volt Eminescu. Pincio tájleíró és szerelmi költészetére az eredetiség jegyét viseli. Nagy előszeretettel írja le az őszi tájat s komor, melankolikus színeket fest.⁵⁶ Botez e megállapításai, azzal a fenntartással, hogy a társadalom súlyos ellentmondásainak Pincio költői fejlődésében nem tulajdonít kellő fontosságot, ma is helytállóak.⁵⁷

Figyelmet érdemel ebből a korszakból G. C. Nicolescu, akinek ismert műve volt annak idején a népies irodalom ideológiájáról szóló tanulmánya.⁵⁸ Műve az irodalmi népiség szempontjából tárgyalja egyetlen irodalmi irányzat gyökereit, kialakulását, fejlődését és eltorzulását. Alapvető tévedése, hogy bár említi, de nem szentel figyelmet a munkásosztálynak s ott is, ahol nyilvánvalóan fel kellene fedeznie a munkásmozgalom társadalomalakító, gondolatokat erjesztő, irodalmat szervező hatását, erről az osztályról, mint elhanyagolható tényezőről beszél s érdeklődésének középpontjába változtatlanul a parasztságot helyezi. E fogyatékossága mellett érdeme a műnek, hogy az egyes írók tárgyalása során az irodalmi élet egészének rajzára törekszik, adatai pontosak, megbízhatók s körültekintő filológiai módszerrel dolgozik, ami méltánylást érdemel a sok pontatlan, utalásokat alig ismerő, frázisokkal dolgozó monográfiák sorában. A román irodalom történetére vonatkozó adatai közül hadd idézzük itt előbb a francia forradalom eszméinek havasalföldi terjedésére vonatkozó közléseit. A Bécsből jött s Bukarestben letelepedett görög költőről, Vélestinli Rigasról van szó, aki 1791 és 1796 között komoly szerepet vitt Bukarestben s utána éveken keresztül Bécsből levelezett bukaresti barátaival, a haladó szellemű Iordache Golescuval és Slătineanuval.⁵⁹ Rigasra vonatkozólag különben bőven vannak adataink.⁶⁰

Az újonnan megjelent román irodalomtörténetnek⁶¹ Ionică Tăutura vonatkozó meg lehetőszen szűkszavú adatait⁶² egészíti ki Nicolescu. Tăutut mint műfordítót méltatja s Volney fordítását említi. Idézi Al. Russót, aki Tăutunak tulajdonítja az 1822-es karbonari-alkotmány szerkesztését.⁶³ Tăutu a szerzője az 1821-es (a Tudor Vladimirescu-féle felkelés évében megjelent) kiáltványnak.⁶⁴ Forradalmi hangját Nicolescu külön kiemeli: „Apoi, în loc de îndreptare, cu păneri de rău au privit din vreme în vreme adăugiră răului și cu păneri de rău au privit înainte, că răbdarea lor nu după mult va veni în cel din urma hotăr și vor fi siliți a răportui că au sfârșit și că di la cel ce n-are nu să poată lua.”⁶⁵ Ezek az adatok Tăutu alakjának alaposabb ismeretéhez segítenek hozzá. Ugyanezt mondhatjuk el a 48-as forradalmat előkészítő nemzedék ideológiájának európai kapcsolatokba való helyezéséről is. Erre

⁵² Octav Botez, Pe marginea cărților, Scriitori români și străini. Iași Ed. Viața Românească, é. n. 135.

⁵³ 1868—1894 között élt, a munkásmozgalom írói között foglal helyet.

⁵⁴ Octav Botez i. m. 85.

⁵⁵ i. m. 85.

⁵⁶ i. m. 85.

⁵⁷ vö. Ion Păun Pincio, Poezii, proză, scrisori, prefață de Ion Vitner. București ESPLA, 1950. 23—24 és 39—40.

⁵⁸ Ideologia literară poporanistă. București Institutul de istorie literară și folclor. 1937..

⁵⁹ i. m. 11.

⁶⁰ vö. Al. Elian, Conspiratori greci în Principate, Vălenii de Munte, 1935, s főként *Ariadna Camariano*, Influenta poeziei lirice neogrecești asupra celei românești. Ienăchita, Alecu Văcărescu, A. Pann și modelele lor grecești, București Ed. Cartea Românească, 1935.

⁶¹ Istoria literaturii române, Vol. I. Alcătuit de către Institutul de istorie literară și folclor al Academiei RPR, București ESPLA, 1954.

⁶² i. m. 95 lapon 10 sor

⁶³ i. m. 12.

⁶⁴ Strigarea norodului Moldovei către boierii pribegiți și către Mitropolitul.

⁶⁵ „Aztán, javulás helyett, sajnálkozva látták, hogy időről időre újabb bajok jöttek s sajnálkozásuk nőtt, ha a jövőbe néztek, mert türelmük nemsokára elérí a végső határt s kénytelenek lesznek azt jelteni, hogy a mérték betelt s attól, akinek nincs, semmit sem lehet már elvenni” Közölte *D. Virtosu* a *Viața Românească* 1930. évf. 82. kötetében, 95. l.

vonatkozólag mint érdekességet említjük Nicolescu itt következő megállapításait: „A romantikusoknak a társadalmi kérdések iránti érdeklődésében szerepe volt a saintsimonizmusnak is. Így pl. a Dialogue entre l'artiste, le savant et l'industriel a művészek az elképzelt társadalomban vezetőszerepet szán. Saint Simon halála után tanítványai az általa megjelölt úton haladtak. Buchez a művészen a felmagasztosult lényt látja, aki magához emeli a tömegeket, Barrault a Du passé et de l'avenir des beaux arts-ban (1830) megállapítja, hogy „l'artiste seul est digne de diriger l'humanité”. Pierre Leroux az „Adresse aux artistes” c. művében (1831) azt mondja, hogy a művész lehet a l'art pour l'art híve, de ebben az esetben az emberiség nem látja benne azt a prófétát, akit a művészen mindig keresett. Nicolescu szerint ezek a gondolatok nem voltak idegenek I. Eliade Rădulescu előtt, s itt elsősorban T. Diamant közvetítő szerepére gondol, aki a költő barátja s a szociális eszmék iránt erősen érdeklődő ember volt. Eliade gondolkodásmódjának ebben a korban fellelhető saintsimonista gyökereire mutat a *Curierul Românesc* 1832. 74. számában megjelent Pentru poezie c. tanulmánya, állapítja meg Nicolescu. A kérdés ilyen módon való felvetése, meg kell vallanunk, igen tetszetős, annál is inkább, mert a saintsimonizmus román vonatkozásainak felkutatása számunkra jó néhány irodalmi jelenség vizsgálataiban jelentős segítséget nyújtana. Csak mint példát említem a *Contemporanul* egyes íróinak, főként működések kezdeti szakaszában, felbukkanó utópista eszméit (e tekintetben nem kivétel még a marxi tanításokat ismerő D. Th. Neculță sem!) s amelyekről Nicolescu azt mondja, hogy a *Contemporanul* íróira is hatottak.⁶⁶ Véleményem szerint ebben nincsen igaza Nicolescunak. Ebben a korban (a XIX. sz. két utolsó évtizede) a kérdés nyitját nem a saintsimonizmus, hanem a nagy orosz forradalmi demokraták s közülük is Csernisevskij műveinek a román munkásmozgalom történetéből eléggé ismert és lemerhető népszerűsége adja meg. A kérdést itt csak érintettem, kifejtésük külön tanulmányt igényelne.

Visszatérve Eliádéhoz még azt kell megjegyeznünk, hogy a romantikának erősen humanista oldala nyilvánvaló. Gondoljunk csak Hugo egyes előszavaira, költeményeire, amelyekben a művész társadalmi szerepéről beszél, vagy Mme de Staëlra, aki szerint a társadalmat kell kifejeznie a művészeknek, vagy Bonaldra, Balanchra, a művészeknek a társadalom iránti fokozott felelősségére.⁶⁷ A társadalom sorsa iránti felelősséget megtaláljuk Eliádénál, de V. Cîrlova⁶⁸ Tirgoviste romjai c. költeményének alap gondolatában, Grigore Alexandrescu⁶⁹ 1840 c. bölcselő költeményében is. Izgalmas kérdés lenne felkutatni azt is, hogy C. Boliacnak, a művészet társadalmi funkciójára vonatkozó elmélete milyen gyökerekre mutat. Tény az, hogy nála, főként az 1848-as forradalom előtti munkásságában sűrűn felbukkan a próféta-költő, az író-vates elhívás attitűdje. Pl. A Muza mea-ban, ahol ezeket mondja: Recheamă-n datorie modernii Promethei⁷⁰ mert Societatea geme și păsul omenirii durerea de confrate, întîmpinul cruzimii E misia prescrișă, creștinului poet.⁷⁵

Ezzel vizsgálódásaink végére is érkeztünk. A tanulmány nem léphetett fel a teljesség igényével, hiszen nem foglalkoztam — s ezt tudatosan is tettem — olyan kritikusok munkásságával, mint Garabet Ibrăileanu, Perpessicius, G. Gălinescu, akiket olybá vettem, mint akik egyes műveik fogyatékosságai ellenére is munkásságukkal, vagy annak túlnyomó részével a haladás ügyét szolgálták vagy szolgálják. Nem foglalkoztam másfelől a ma már teljességgel mellőzhető művekkel, mint M. Dragomirescu rendszere.⁷¹ Ugyancsak figyelmen kívül hagytam a Dilthey-féle Gestaltpsychologien alapuló szellemtörténeti irányzatot képviselőivel együtt, mivel kritikai eredményeik erősen vitathatók. Egyes adataikra, ahol erre szükség volt, hivatkoztam. A tárgyalt irodalomkritikusok tételeit igyekeztem bírálni s felhasználható fontosabb adataikat az érdeklődés előterébe helyezni, másutt utalás formájában felhívni rájuk a figyelmet. A tárgyalt művek egyes megállapításai, adatai további kutatásainkban felhasználhatók, azonban nem téveszthetjük szem elől, hogy egy mű valódi értékét nem egyes részletei, hanem a mű egésze, általános iránya szabja meg. Jelen esetben pedig a tárgyalt művek túlnyomó többsége csak alapos körültekintéssel használható.

⁶⁶ i. m. 15.

⁶⁷ vö. H. Hunt, Le socialisme et le romantisme en France. Oxford 1935. 10.

⁶⁸ 1809—1831, romantikus költő

⁶⁹ 1810—1885, a forradalmat előkészítő írónemzedék egyik legkiválóbb képviselője

⁷⁰ Hívd vissza a kötelesség útjára a modern Prometheusokat,

A társadalom nyög s a keresztény költő rendelt hivatása [kifejezni] az emberiség bajait, a felebarát fájdalmát, risszautasítani a kegyetlenséget. Boliac eszméinek találkozása ezen a ponton, véleményem szerint, a saintsimonizmussal eléggé nyilvánvaló. Něhány évvel később már Boliac ideológiája óriási fejlődést mutat. A költői hivatást osztályharcos alapon értelmezi, amint ez költeményeinek 1847-es kiadásához fűzött előszavából is kitűnik.

⁷¹ Știința literaturii, București 1929. A műalkotás elemzésének szempontjai szerinte: plasztikus eredetiség, amely lehet tehetséges, nyers vagy természetes, művészi, fantasztikus, mértani, kirobbanó, szemléletes stb. A mestermű lényeges jellegzetességei: a fizikai-lélektani konkrétum, szintézis a lélek és a természet között.

Lehetséges-e a fordítás?

DOBOSSY LÁSZLÓ

Az UNESCO gondozásában évente megjelenő *Index translationum* adatai meggyőzően bizonyítják, hogy a fordítás elsődrendűen fontos jelensége lett korunk szellemi életének. Noha e kimutatás csak a könyvalakban megjelent fordított műveket tartja számon — (s jól tudjuk, hogy akárcsak nálunk is mennyivel több a „kézirat gyanánt” közölt ún. „nyersfordítás”, mint az irodalmi igényű átültetés) — nyilvánvaló, hogy a fordítások számának e rendkívüli emelkedése és évről évre növekvő gyarapodása olyan civilizációs tünetet jelez, mely természetszerűleg érezteti már hatását a fordításelmélet s általában az irodalomtudomány terén is.

Egyre több olyan műről — könyvről, tanulmány-gyűjteményről, folyóirat-cikkről — szerzünk tudomást, melyek új meg új oldalairól világítják meg a fordítást mint irodalmi tevékenységet. Tudósokról hallunk, akik életművüknek tekintik a korszerű fordításelmélet kidolgozását. Nálunk is támadt (ha nem is megérdemelten nagy) visszhangja annak az elméleti vitának, mely az elmúlt évek folyamán a szovjet sajtóban folyt s mely valójában még ma sem tekinthető lezártnak. A baráti országokban, főként Csehszlovákiában évente rendeznek széles tematikájú fordítói tanácskozásokat, melyeknek megjelenő anyaga gazdag tárháza a fordításelmélet és a fordítási gyakorlat időszerű kérdéseinek. Végül az UNESCO védnöksége alatt megalakult a Fordítók Nemzetközi Szövetsége is s e szervezet *Babel* (vitatható és vitatott) címen többnyelvű színvonalas, bár részben inkább érdekvédelmi folyóiratot ad ki, szabályos időközökben pedig nemzetközi kongresszusokat rendez. Mindezek a jelenségek arra utalnak, hogy napjainkban a fordítás túlnőtt azon a kereten, mely a történelem folyamán a népek szellemi érintkezését szabályozta, koronként — igaz — más-más elgondolás vonalán.

Az említett tünetek és törekvések közös vonásaként azt a szándékot állapíthatjuk meg, hogy a tömegmértetűvé vált fordításiirodalom eszmei és művészeti színvonalát magasabbra emeljék, más szóval elősegítsék, hogy a fordítások mennyiségi növekedésével párhuzamosan fokozódjék a velük szemben támasztható és támasztott stilisztikai igény is.

Mielőtt rátérnénk néhány, újabban megjelent fontosabb elméleti mű eredményeinek ismertetésére, idézzük, állításaink igazolása végett, az *Index translationum* egy-két különlegesen elgondolkoztató adatát. Az 1956-ban megjelent kötet, mely az 1954. év fordítás-irodalmát tartja nyilván, negyvennyolc országban közzétett 21 676 fordítás adatait összegezi (sajnos azonban kilenc ország — köztük a Szovjetunió — fordítás-irodalmára vonatkozó adatok hiányosak; ez pedig nyilvánvalóan eltorzítja az egész kimutatás értékét, hiszen köztudomású, mily nagy szerepe van a fordításnak épp a többnemzetiségű és többnyelvű Szovjetunióban, olyannyira, hogy Gorkij a szocialista kultúra megteremtésének az eszközét látta benne).

Az *Index translationum* kimutatása szerint 1954-ben a következő országokban közölték legnagyobb mennyiségben fordított műveket: a két Németországban 1804-et, Csehszlovákiában 1468-at (839-et cseh nyelvre, 629-et szlovákra), Franciaországban 1452-t, Lengyelországban 1342-t, Olaszországban 1116-ot, Izraelben 1071-et, Japánban 1063-at... Magyarország sorrendben a 23. helyen áll, 376 fordítással. Még tanulságosabban mutatják e számok a fordítás-irodalom mennyiségi és helyzeti jelentőségét, ha az előző évek kimutatásaival vetjük össze. Íme egy különlegesen szemléletes példa: Franciaországban az 1934. év folyamán 546 fordítás készült, 1937-ben 616, 1948-ban 901, 1950-ben 1003, 1953-ban 1224, 1954-ben 1452. Csehszlovákiában szintén szembetűnő „ugrás” észlelhető: 1937-ben 810 volt a fordítások száma, 1954-ben pedig 1468. A két Németországban 1949-től 1954-ig 1290-ről 1804-re emelkedett a lefordított művek száma.

E meglepő adatok azonban csak töredékét jelzik annak a fordítás-özönnnek, mely főleg a második világháború óta világszerte áramlik s melynek gyakorlati következménye a fordítógéppel végzett kísérlet, egyelőre az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban.¹ Hogy milyen méretű e fordítási tevékenység, talán kellően mutatja a következő hazai példa: az Országos Műszaki Könyvtár fordítás-nyilvántartó csoportjának kimutatása szerint 1949 és 1955 között 126 000 szakmai és közérdekű szöveget fordítottak magyar nyelvre; e fordítások a vállalatok, intézmények, társadalmi szervezetek, szerkesztőségek és egyéb szervek belső használatára készültek. S hatalmas számuk még nem is meríti ki teljesen a vizsgált időszak fordítási tevékenységét; nemcsak a szépirodalmi fordításokat mellőzi e kimutatás, hanem számos olyan munkát is, melyek — ilyen vagy olyan okból — nem tartoznak bejelentési kötelezettség alá; így pl.

¹ Kassai György, A fordítógépről. *Nagyvilág* I. évf. 1. sz. (1956. október). — 134.

az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda évente 10—12 000 fordítást készít s ezeknek csak egy részét tartja nyilván a Műszaki Könyvtár.

Így hát az UNESCO statisztikai összefoglalása meg az idézett hazai példák is egybehangzón indokolják azt a közhelyszerű szöveget, mely a *Babel* folyóirat szívesen ismételt tétele, hogy ti. „a fordítások korában élünk”.

*

A fordítás, mint a népek közti szellemi értékek közvetítésének legfőbb eszköze valójában már régtől fogva foglalkoztatja az irodalmi jelenségek figyelőit. Ha majd megírják a fordításelmélet történetét, kétségkívül kiderül, hogy a ma előtérben levő alapkérdések — „szabad fordítás” vagy „hű fordítás”, az általános érték tolmácsolása vagy a sajátos részletek kidomborítása, az egyetemes emberi jelleg hangsúlyozása vagy a nemzeti különlegességek kivetítése stb. minden időben elsődlegesen érdekelték a fordítókat és a fordítások tanulmányozóit. Az is kiderül azonban, hogy a fordítás-eszmény mindig függvénye volt a társadalom uralkodó felfogásának; a 16. századi humanisták nálunk is, miként mindenütt, úgy fordítottak, amint — Sylvester János szava szerint — „minden nyelvnek szokása vagyon”, vagyis szabadon, a szöveget inkább értelmezve, mint pontosan átültetve; a 16—17. századi klasszikusok ismét a teljes hűséget, a filológiai apró munkát vallották vezérelvül, a romantikusok pedig a költészettel együtt a műfordítást is felszabadították.

A mai eszmény általában az egyeztetés, a filológiai pontosság és a művészeti szabadság összhangba hozása. Ezt az egyeztetést a fordításelmélet kidolgozóit általában olyan módon javasolják, amint azt Jules Legras fogalmazta: „a fordítás tudományos munka az előkészület során és művészi munka a végrehajtásban.”² Hasonló meg gondolás készítette A. V. *Fjodorovot* is annak megállapítására, hogy a fordításelmélet ugyan a nyelvtudomány ágának tekintendő, ám minduntalan szoros érintkezésben kell lennie az irodalomesztétikával, az irodalomtörténettel és számos egyéb tudománnyal.³ Nézetünk szerint ez a bizonytalanság a fordításelméletnek, mint tudományzagnak a meghatározásában és elhelyezésében főként abból adódik, hogy a fordítás egyfelől művelődéstörténeti, másfelől azonban stilisztikai jelenség; értékelése lényegesen módosul aszerint, hogy művelődéstörténeti vagy stilisztikai oldalról közeledünk-e hozzá. Az az általános érdeklődés, mely most a fordítás iránt világszerte megnyilvánul, előbb-utóbb létrehozza a szintetizáló fordításelméletet is, mely megfelelően veszi majd tekintetbe a fordítás művelődéstörténeti szerepét és stilisztikai jellegzetességeit. E gondolat érlelődését mutatja egy német fordításeztétikus tanulmánya, mely helyesen hangoztatja: fordítani nem azt jelenti, hogy más magyarázatot írunk a világ valamely töredékét ábrázoló fénykép alá, hanem azt, hogy megértjük és anyanyelvünk eszközeivel fejezzük ki az idegen műben érvényesülő nyelvi jelenséget.⁴

A fordításelméletnek újabb, hozzánk eljutott nemzetközi termékei közül Georges Mounin művét a művelődéstörténeti szempont elsődlegességének a kidomborítása jellemzi; erre valószínűleg az a körülmény is készítette a szerzőt (a marseille-i egyetem tanárát), hogy az előző francia fordításelméleti mű, Valéry *Larbaud* szellemes tanulmánykötete, főleg stilisztikai kérdéseket elemzett, s ezeket is elsősorban, de ragyogóan az angol — francia vonatkozásokra korlátozta.⁵ — Mounin-nak a széles tájékozottságra támaszkodó és megbízható tudományos apparátussal megírt kitűnő esszéje sokkal többet ad, mint amennyit a nyilvánvalóan kiadói szempontok szerint választott cím ígér (a franciák ugyanis „belle infidèle”-nek nevezik az olyan költői fordítást, mely szépen, de hűtlenül tolmácsolja az eredeti művet). A szerző szándékát pontosabban fejezi ki a borító szalagra írt kérdés: Lehetséges-e a fordítás? A könyv központjában ugyanis e kérdés vitatása áll, hatalmas fordítástörténeti bizonyító anyag kíséretében.

Mounin műve három részre tagolódik; az elsőben felveti az idézett kérdést: Lehetséges-e a fordítás? — és sorra veszi mindazokat az irodalomtörténeti, nyelvtudományi és stilisztikai érveket, melyek a fordítás lehetetlenségét bizonyítják. Ezek elsősorban a teljes egyenértékűség hiánya, másfelől pedig a nemzeti szellem természetes ellenállása (a francia irodalomban Du Bellay óta). A második — terjedelmesebb — részben a szerző cáfolja a kifejtett érveket; mindenekelőtt arra hivatkozik, hogy a fordítás lehetséges, mert szükséges, mert van; majd bőven és ötletesen fejtegeti, hogy a nyelvtudomány egyik ága sem szól bizonyítón a fordítható-

² Jules Legras, *Réflexions sur l'art de traduire*. Dijon—Párizs. Beresniak kiadás, 1939. — 17.

³ A. B. Федоров, Введение в теорию перевода. Москва, 1953. — 6.

⁴ Leo Weisgerber, *Das Dolmetschen und die sprachliche Verwandlung der Welt*. *Babel*, 1955. szeptember.

⁵ Georges Mounin, *Les belles infidèles*. Párizs, Cahiers du Sud kiadás, 1955. — Valéry *Larbaud*, *Sous l'invocation de Saint Jérôme*. Párizs, Gallimard kiadás, 1947.

ság ellen; visszautasítja a hangtanból, az alaktanból, a jelentésből és a stilisztikából felhozott (vagy felhozható) érveket és nézeteket. A harmadik rész áttekinti a fordítás története során alkalmazott különféle eljárásokat, főként a szó szerinti és szabad fordítás szinte szabályszerű váltakozását, s következtetését tételszerűen úgy lehetne összefoglalni, hogy legjobb az olyan fordítás, melyet vérbeli íróművész készít az eredeti szöveg minél hübb közvetítése érdekében; Mounin eszménye tehát — némileg a francia fordítástörténet hagyományának megfelelően — a művészi igényű szó szerinti fordítás. Ezért emeli oly magasra Leconte de Lisle *Íliász*-fordítását.

Látható e túl rövid összefoglalásból is, hogy Mounin a francia fordításirodalom nagy példait tartja szem előtt. A fordítás lehetetlenségének érveit Du Bellay: *Défense et illustration de la langue française* c. vitairatának történelmileg indokolt tételeiből vezeti le; bizonyító vagy cáfoló adatainak is nagy részét a francia civilizációhoz szervesen hozzátartozó görög és latin irodalmi átültetések kísérleteiből s e kísérletek módszeres összehasonlításából veszi. Legtanulságosabb megállapításának azt a sokoldalúan bizonyított tételt tekinthetjük, hogy a fordítások formai és nyelvi megoldásában kifejeződik, élesen tükröződik a fordítók korának és társadalmának az ízlése is (89—90. l.). A fordításban akarva-akaratlan két felfogás, két képzelet, két érzelmi világ, két eszmény vegyül össze: az író és az átültető; mindkettő a saját korának és társadalmának (tehát legtöbb esetben egymástól lényegileg különböző két életformának) a terméke. Mounin szemléletesen és szellemesen magyarázza, miért és miként láttak más értéket Homéroszban különböző irodalmi korszakok kommentátorai és fordítói; Leconte de Lisle pl. a barbár őserőt ünnepelte benne s úgy is fordította, — Victor Bérard pedig hosszú és változatos irodalmi fejlődés kikristályosodásának, tökéletes és kifinomult befejeződésének tekintette a homéroszi eposzokat, s az *Íliász*-fordítását is e szemlélet szerint készítette.⁶

Mounin — mint láttuk — azt a tételt védi, hogy nyelvészeti szempontból minden fordítható; teljes egyenértékűséget ugyan ő sem lát, ám minden nyelvben rendelkezésre állnak azok a kifejezési eszközök, melyekkel meg lehet közelíteni bármely idegen mű értelmi vagy hangulati tartalmát.⁷ Különös módon azonban e nagyon tájékozott szerző — nyilván szándékosan — teljesen mellőzi az eredeti formát tiszteletben tartó versfordítás kérdését. A fordítást egységes folyamatnak tekinti, s lényegi műveleteit műfajoktól függetlenül vizsgálja. Pedig marxista esztétikusról lévén szó, eléggé meglepő a tartalom és a forma e feltételezett megbonthatósága. Ám a francia fordításirodalomban szinte hagyománnyá vált a formától függetlenített versfordítás, valószínűleg annak a voltaire-i racionális szemléletnek a hatására, mely szerint a „lélek muzsikája” úgysem tolmácsolható, vagy ha igen, akkor csak olyan módon, amint a fekete nyomású utánzat ábrázolja a festészet remekét.

Joseph Bédier — a Trisztán és Izolda előszavában — „víz nélküli malomnak” nevezi a prózái átírását. Valóban, az ilyen formarontó fordítás legfeljebb csak tájékoztat a műről, szépségeiből és értékeiből alig ment át valamit. A magyar fordítás-irodalom eddigi tapasztalatai is tanúsíthatják, hogy a formai hűség keresése a tartalmi azonosság teljesebb megközelítésére is készíthet. „Fordítani nem lehet, csak újrakölni” — foglalta össze megfigyeléseit Kosztolányi.⁸ Mounin azonban nem mérlegeli azt sem (sőt, láthatólag nem is érdekli őt), milyen mértékben indokolt és jogos a gyakran szükségből eredő formaváltoztatás, pl. Bérard kísérlete, aki tudvalevőleg rímtelen alexandrinusokban fordította az *Íliászt*, egyébként elismerten kitűnő eredménnyel. Igaz, Paul Valéry is ezt a megoldást követte a halála után hozzáférhetővé tett *Bucolica*-fordításában; ő is alexandrinusokban tolmácsolta Vergilius hexametereit. Ámde a bevezető esszében (a fordítás távlatairól és korlátairól írt egyik legszellemesebb tanulmányban) ugyanolyan elveket fejt ki — hűvösen, fölényesen —, mint a mi hitvalló Kosztolányink az *Ábécé*-ben. „A világ legszebb versei is jelentéktelenek vagy értelmetlenek — írja Valéry —, mihelyt megtörik mozgásuk harmóniáját és eltorzítják hangzásuk lényegét, melyek saját benső ütemük szerint fejlődnek...”⁹ — Íme, Mounin könyve kapcsán s a benne fölvetett kérdések nyomát követve, a műfordítás leglényegibb kérdéseirehát jutunk el.

⁶ Ugyanilyen eredményre jut *Vajthó László* is a „Lefordíthatatlan versek” c. cikkében: „Minden század újra fordítja a halhatatlan alkotásokat. Ez természetes. A nyelv fejlődik, az ízlés változik, minden kor magát is keresi egy-egy remekműben.” *Diárium*. 1943. (IV.) évf. 243.

⁷ Hasonló gondolatmenettel, csak még részletesebben tárgyalja a nyelvi kifejező eszközök fordíthatóságának kérdését Z. *Klemensiewicz* lengyel nyelvész is: *Przekład jako zagadnienie językoznawstwa* (A fordítás mint nyelvtudományi probléma). *Język polski*, 1954 (34. évf.) 65—76.

⁸ *Kosztolányi Dezső*, *Ábécé*. Harmadik kiadás. — 156.

⁹ *Paul Valéry*, *Variations sur les Bucoliques*. Párizs, Gallimard kiadás, 1956. — 24.

Míg Mounin a fordítást inkább irodalomtörténeti, civilizációs jelenséggként tanulmányozza s csaknem kizárólag költői művek átültetésével foglalkozik, *Fjodorov* idézett könyvének az újdonsága és érdekessége a fordítás stilisztikai vonatkozásainak taglalása és a vizsgálódási terület kiszélesítése. Fjodorov azzal az indokolt igénygel lép fel, hogy a fordításelméletet — miként már utaltunk rá — tudományos diszciplínaként határolja el; majd tanulságos adatokat közöl az orosz és a szovjet fordítási és fordításelméleti irodalom fejlődéséből. Műve nagyobb és fontosabb részében bőséges bizonyító anyaggal alátámasztott jelentős kísérletet tesz a fordításstilisztika alapvető kérdéseinek kifejtésére. Foglalkozik a köznyelv és a nyelvi rétegek viszonyával, a népnyelv és a szaknyelv fordítási felhasználásával; példaként idéz és javaslatokat tesz a nemzeti sajátosságokat kifejező szóállomány közlési módjára, a közmondások és a szólások, valamint az idiomák tolmácsolására. Szerinte lényegileg háromféle eljárás követhető: alkalmazkodás a fordítási nyelvhez, — helyettesítés a fordítási nyelvből kölcsönzött hasonló fordulattal, — az eredeti fordulat megőrzése a környezet vagy a hangulat érzékeltetése végett.

Külön fejezetet szentel a főbb szövegtípusok fordítási problematikájának tisztázására. Bőven taglalja a tudományos és dokumentációs művek, sajtóközlemények, műszaki, közgazdasági és kereskedelmi szövegek sajátosságait s a velük kapcsolatos fordítási stílusproblémákat.¹⁰ A szépirodalmi alkotások tolmácsolása más stilisztikai követelményeket támaszt, más szemlélet érvényesülését igényli, mint az egyéb szövegek átültetése. Könyvének függelékében a versfordítással foglalkozik Fjodorov és megállapítja, hogy ma már uralkodó a formák tiszteltében tartása, átmentése a fordítási nyelv környezetébe.

Fjodorov főként felsőoktatási segédkönyvnek szánta munkáját. Ez magyarázza előnyeit: körültekintő módszerességét, határozott — nem egyszer merev — fogalmazását. Hasonlóképpen teljességi igénygel jelentkezik Edmond Cary könyve is, melyet a genfi egyetem tolmácsképző intézete adott ki.¹¹ Cary, aki a Fordítók Nemzetközi Szövetségének a főtítkára, elsősorban azt kutatja, milyen a helye, a rangja, a fontossága a fordítói munkának. A fordító és a társadalom, főként pedig a mai fordító és a mai társadalom: e viszony vizsgálata vonul végig Cary hasznos és gyakorlati szempontból is igen tanulságos munkáján. Az eddig vizsgált művektől eltérően, nyomatékosan és ismételten hangsúlyozza, hogy az irodalmi fordítás csupán kis része — bár, természetesen, korántsem lebecsült része — e sokrétű tevékenységnek, a népek közti érintkezés eszközének; adatszerűen kimutatja, hogy az *Index translationum*-ban nyilvántartott fordítói létszámot — 1954-ben 12 000-t — általában tízzel kell szorozni, hogy megtudjuk, világszerte hányan foglalkoznak fordítással hivatásszerűen (166. l.).

Cary helytálló — noha csak vázlatos — szociológiai elemzés révén jut el a fordítói tevékenység mai megnőtt jelentőségének méltatásához. Miként mindig is szolgálat — „az alázat iskolája” — volt a fordítás, most szintén szükséglet elégit ki, e szükséglet azonban aránytalanul nagyobb és többreüt, mint bármikor eddig. Néhány jól választott történelmi mozzanat bemutatása, majd a fordítás módjainak, eszközeinek és segédeszközeinek az ismertetése után, sorra veszi a különféle ágazatokat, szinte mondhatnánk: műfajokat, az irodalmi és a külön tárgyalat költői fordítástól kezdve a kereskedelmi, műszaki, film-, rádió- és egyéb fordítói tevékenységen át egészen a kongresszusi tolmácsolásig... Mindegyiknek bőven és megfelelően elemzi a nyelvi feltételeit és stilisztikai követelményeit. Helyenként olyan ez a könyv, mint a nemzetközi érintkezések mai bonyolult hálózatainak könnyed megrázása, vigasztaló mutatóvány: van mód a kölcsönös megértésre és egymás becslésének kialakítására. Nagyjában-egészében épp a fordítók ügyködnek ezen. Szerzőnk jól tudja, utal is rá, hogy vannak köztük szélsőséges különbségek, nagyurak és aprómunkások, de mégis az ő serény tevékenységük nyomán szilárdul meg egyre inkább a mai fordítási eszmény, melynek lényege: hűség az értelemhez, hűség a szöveghez.

A fordítás azonban — Cary szerint — nemcsak azért fejlődik oly rohamosan, mert a társadalmi szükséglet így kívánja, hanem azért is, mert a szellemi munkának, a szó művészetének egyik legvonzóbb válfaja. Kit ne csábítana a vágy, hogy anyanyelvén fejezze ki, amit mások — másutt vagy máskor — eltérő nyelvi burokba foglaltak, hogy megpróbáljon értelmi és hangulati ekvivalenciát teremteni gondolatok és érzelmek különböző kifejezési módjai közt? A fordítás nemcsak alázata nevel, hanem tudatosságra is. Cary tehát tovább megy, mint akár Mounin, akár Fjodorov: a fordítást alkotó tevékenységnek tekinti, a fordítót írónak minősíti, „különleges fajtájú írónak, aki nem saját íhletét tolmácsolja, hanem egy más nyelven fogant

¹⁰ A gazdasági és külkereskedelmi szövegek fordításának gyakorlására újabban külön kézikönyv is jelent meg, jól összeállított orosz—német szókincsel: *Т. С. Лопатин—И. С. Блях, Пособие по переводу экономических и внешнеэкономических текстов*, Москва, 1955. — Irodalmi szövegek idegen nyelvre fordításának különlegesen gazdag példatára: *А. Н. Соболев, Пособие по переводу с русского языка на французский*, Москва, 1952.

¹¹ *Edmond Cary, La traduction dans le monde moderne*. Genf, Georg kiadás, 1956.

szöveget szözlaltat meg” (16. l.). A fordításhoz éppúgy hivatottság, sőt ihletettség kell, mint az íráshoz; nem lehet fordító, aki akar; a mai nagy áradásnak az lesz majd a jó következménye, hogy kiválasztódnak a valóban hivatottak, kik képesek azonosulni a szövegbe foglalt másik világgal s van erejük és érzékenységük e másik világ megjelenítésére.

Hasonló alapgondolatot taglalnak Jiří Levý olmtüzi egyetemi tanár igen figyelemre méltó munkái is, melyek egyelőre az egyik cseh nyelvtudományi folyóiratban, valamint a Csehszlovák Írószövetség belső közlönyében jelentek meg.¹² Levý láthatólag azon igyekszik, hogy módszeresen kidolgozza a fordítás mindkét ágazását: a művelődéstörténeti szerepet és a stilisztikai tanulságokat, illetve követelményeket.

Egyik dolgozatában a fordítási elméletek és módszerek fejlődését vázolja, különös tekintettel a nagymúltú és — mint jeleztük — ma is fölöttébb jelentős cseh fordítási irodalomra. Levý e fejtegetése nyomán valósággal új megvilágításba kerül a cseh irodalmi fejlődés: olyan írók-fordítók emelkednek fontos helyre, akiket a hagyományos értékelés mellőz vagy az „éltek még” rovatba utal. Levý talán vitatható általánosítással az egész cseh fordítástörténetben két irányzat váltakozását állapítja meg: a szabad fordítást és a szó szerinti fordítást. A szabadság és a szó szerinteség eszménye más-más távlatot ad az áttettett irodalmi műnek: a szabad fordító arra törekszik, hogy a más nyelvi környezetbe áthelyezett irodalmi mű úgy hasson, mintha eredetileg e nyelven szözlalt volna meg először; ezért értékelője és méltatója is csak a befogadó nyelv irodalmi kincseit számontartó kritikus lehet. A szövegű fordító viszont idegen világot kíván feltárni, úgy, hogy minél kevésbé halványodjanak el az eredeti mű sajátosságai, részleteket is átható értékei; épp ezért csak az eredeti mű és az idegen nyelv ismerőjének a véleményét tekinti mértékadónak, illetékesnek. — A kibontakozás útját Levý is az egymást kiegészítő két elv viszonyos érvényesítésében látja.

Egy másik tanulmányában elgondolkoztató fordításstilisztikai kísérleteiről számol be. Cseh művek különféle idegen nyelvű változatainak azonos részleteit visszafordította csehre; azt kívánta így megállapítani, milyen stíluselemek sikkadnak el a fordítás során. Noha kísérletének a módozatai vitathatók, kimutatott eredményei szerfölött tanulságosak; megállapítja, hogy általában elkallódnak a hangulatfestő elemek, ami — szerinte — azt bizonyítja, hogy a fordítási stílus szinte szabályszerűen szüntelenebb, erőtlenebb, mint az eredeti alkotás kifejezési módja.

*

Vázlatos tájékoztatónk a nemzetközi fordításelméleti irodalom néhány újabb, kiemelkedő termékéről talán elég bizonyíték arra, mily élénken foglalkoztatja a fordítás problematikája nemcsak a népek szellemi érintkezésének szervezőit, hanem az irodalmi jelenségek elméleti vizsgálóit is. Korjelenségről van szó, s az irodalomelmélet munkásai részt kívánnak venni tanulmányozásában.

A kérdés nem csupán elvont síkon vetődik fel: lehetséges-e a fordítás? — van-e mód rá, hogy a nyelvek maradéktalanul kifejezzék egymás gondolati és hangulati tartalmát? A gyakorlat sürgetőn követeli a nyelv- és irodalomtudomány, valamint az esztétika segítségét. A népek szellemi életét elárasztották a fordítások, s ezt mindenki örömmel üdvözlí, hiszen hozzájárul a kölesönös megismerés és megbecsülés elmélyítéséhez. A sok fordításelméleti tanulmány és fordítástechnikai kézikönyv pedig azt bizonyítja, hogy az irodalomtudósok, a nyelvészek és az esztéták a mennyiség növekedésével párhuzamosan elő akarják mozdítani a minőség arányos javítását is.

Nálunk eddig inkább fordítók vallottak műhelytitkaikról, irodalmi folyóiratok hasábjain (főként a *Csillagban*). Radó Antalnak az 1909-ben megjelent *A fordítás művészete* óta nem készült rendszeres magyar fordításelmélet — s már Radó műve sem volt az. Mégis — vagy talán épp ezért — jelentős eredmények kell tekintenünk Kardos László *Tóth Árpád*-monográfiájának műfordítási fejezetét, mely csaknem teljes képet ad fordítás-irodalmunk egyik legjelentősebb korszakának irodalomtörténeti adatairól és fordításelméleti főbb kérdéseiről. Az ismertetett példák is felhívják rá figyelmünket, hogy mielőbb el kellene végezni a magyar fordítás-irodalom teljes történetének — az egyetemes értékek meghódítására irányuló és nemzedékenként új erővel nekilendülő nagyszerű vállalkozásnak — a kritikai összefoglalását s általában a fordításestztétika hazai eredményeinek a rendszerezését.

¹² Jiří Levý, O některých zákonitostech překladatelské věrnosti (A fordítói hűség egyes törvényszerűségeiről), *Slovo a slovesnost*, 1953. 2. sz. — Ua.: Překladatelský proces — jeho objektivní podmínky a psychologie (A fordítási folyamat objektív feltételei és pszichológiája). Uo., 1955. 2. sz. — Ua.: O stylistických problémech překladové literatury (A fordítás-irodalom stilisztikai problémáiról), *Poznámký a vysvětlivky*, 1954. 1—3. sz. — Ua.: Vývoj překladatelských teorií a method (A fordítási elméletek és módszerek fejlődése), a *Nové práce k otázkám theorie a praxe překladu* c. tanulmánykötetben, 1955.

A Pan Tadeusz magyar fordításának filológiai kérdései

RADÓ GYÖRGY

Adam Mickiewicz 1832-ben, tehát egy esztendővel az 1830—1831. évi lengyel felkelés után vetette papírra a *Pan Tadeusz* tervét; 1832 decemberétől 1834 februárjáig párizsi emigrációban írta eposzát, mely azután 1834 júniusában Párizsban két kötetben jelent meg. A költő életében még egy kiadása látott napvilágot: ugyancsak Párizsban 1844-ben, mint összegyűjtött műveinek I. kötete. További számos kiadása közül mint szövegkritikai mű emelkedik ki a Stanisław Pigoń gondozásában 1929-ben Krakkóban a Biblioteka Narodowa sorozatban, továbbá a Wilhelm Bruchnalski és Stanisław Pigoń gondozásában 1934-ben Varsóban, Mickiewicz összes művei ún. Sejm-kiadásának IV. köteteként megjelent szövegkiadás. Az utóbbi évek több szövegkritikai kiadása ezeken a kiadásokon továbbá Juliusz Kleiner neves Mickiewicz-kutató szövegelemzésein alapul.

A *Pan Tadeusz* tizenkét könyvből és egy epilógusból áll.

Tartalma: Soplicowo kastélyban nagy nemesi társaság gyűlt össze bíraskodásra. A birtokper tárgya egy vár, melyre a Soplica és a Horeszko családok tartanak igényt. A régi nemesi élet, nagy vendégeskedések, vadászatok jelenetei közepette a két család egy-egy ifjú sarját, Tadeusz úrfit és a grófot két nő, az érett és kacér Telimena és az ifjú Zosia körül látjuk legyeskedni. Ott van Robak atya, aki barátságában a nemzeti felkelést szervezi s találkozunk Gerwazyval, aki vérbosszúra szólítja fel a grófot, eszébe idézve, hogy a Horeszko-ház fejét valamikor megölte az időközben eltűnt Jacek Soplica. Egy vadász-vetekedés kirobbantja az indulatokat s a gróf fegyvereivel rajtaüt a Soplicákon. A vizsálya beavatkoznak a megszálló orosz csapatok; ekkor Soplicák és Horeszkok nyomban elfelejtik a családi ellentéteket, együtt támadnak a közös ellenségre és legyőzik azt. A harcban Robak atya megsebesül s halálos ágyán elárulja, hogy ő Jacek Soplica, akit valamikor tragikus szerelme kergetett gyilkosságba, de vezeklésül egész életét a felszabadítandó haza ügyének szentelte; Zosiát pedig, aki Horeszko-ivadék, ő neveltette s nőül szánta tulajdon fiának, aki nem más, mint az ifjú Tadeusz. A szerelmesek tehát egymásra találhatnak, de a férfiagnak menekülniük kell a megszállók bosszúja elől. Csak a következő évben, 1812-ben, Napóleonnak Oroszország ellen vonuló seregével térhetnek vissza; elsimult a családok vizsálya, összefogásukat hármaskodalmom pecsételi meg.

Az eposzhoz Mickiewicz jegyzeteket írt s egy epilógust, amely azonban csak a költő halála után, a *Pan Tadeusz* 1860. évi párizsi kiadásában látott napvilágot.

Hazájában a *Pan Tadeusz* mindmáig a nemzeti irodalom legnagyobb alkotásának számít; de idegen nyelveken is nagy népszerűsége tett szert. Az UNESCO 1955-ben kiadott emlékkönyve¹ alábbi fordításait említi:

Németül:

Herr Thaddäus oder der letzte „Sajasd“ in Lithauen. Weber, Leipzig 1836, R. O. Spazier fordítása.

Herr Thaddäus oder der letzte Eintritt in Lithauen. Breitkopf und Hättel, Leipzig 1882. Siegfried Lipiner fordítása.

Herr Thaddäus oder der letzte Eintritt in Lithauen. W. Friedrich, Leipzig 1882. Dr. Albert Weiss fordítása.

Herr Thaddäus oder der letzte Eintritt in Lithauen. F. Goerlich, Freiburg i/B., 1952. Siegfried Lipiner fordítása.

Angolul:

Master Thaddeus, or the Last Foray in Lithuania. London, 1885. Maude Ashurst Biggs fordítása

Pan Tadeusz, or the Last Foray in Lithuania. Dent, London and Toronto, 1917. George Rapal Noyes fordítása. — 2. kiadás: 1920. — 3. kiadás: 1930.

Spanyolul:

Tadeo Soplica o el último proceso en Lituania. Madrid, 1887. León Medina fordítása.

Franciául:

Monsieur Thadée de Soplica, ou le dernier procès en Lituanie „sui generis“. Paris, 1876—1877. Karol Przędziecki (Charles de Noire-Isle) fordítása.

Thadée Soplitza, ou la Lituanie en 1812. Impr. A. Reiff, Paris, 1899. Venceslas Gasztowtt fordítása.

Pan Tadeusz. Alcan, Paris, 1934. Paul Cazin fordítása.

¹ Adam Mickiewicz 1798—1855 *Hommage de l'Unesco a l'occasion du centième anniversaire de sa mort.* Unesco, Paris—Zürich 1955.

Taddeo Soplitz a l'ultimo processo in Lituania. Milano, 1871. Arrigo Boito fordítása.

Pan Taddeo Soplitz. Lanciano, 1924. Clotilde Garosci fordítása.

Az o r o s z fordításoknak teljesebb felsorolását találjuk a moszkvai Külföldi Irodalom Országos Állami Könyvtára által kiadott Mickiewicz-bibliográfiában :²

Пан Тадеуш. Отечественные записки. 1862—1874. Н. Берг fordítása.

Пан Тадеуш. Гербель : Поэзия славян, стр. 444—501. Санкт-Петербург 1871. Н. Берг fordítása.

Пан Тадеуш. Варшава, 1875. Н. Берг fordítása.

Пан Тадеуш. Пантелеев, Санкт-Петербург. 1907. Н. Берг fordítása.

Пан Тадеуш или последний литовский наезд. Мицкевич, А. : Сочинения. Т. 4—5. Санкт-Петербург—Москва. 1882—1883. В. Бенедиктов fordítása. — 2. kiadás : 1902. — 3. kiadás. 1913.

Пан Тадеуш или последний наезд на Литве. Мицкевич, А. : Избранное. Гослитиздат, Москва, 1946. стр. 401—562. С. Map fordítása.

Пан Тадеуш или последний наезд на Литве. Мицкевич, А. : Избранное. Детгиз, Москва—Ленинград, 1948. С. Map fordítása.

Пан Тадеуш или последний наезд на Литве. Мицкевич, А. : Собрание сочинений. Т. 2. стр. 31—290. Москва, 1949. С. Map fordítása.

Пан Тадеуш или последний наезд на Литве. Гослитиздат, Москва, 1954. М. Павлова fordítása.

Пан Тадеуш или последний наезд на Литве. Гослитиздат, Москва, 1956. С. Map (Аксенова) fordítása.

Ez természetesen csak ízelítő a *Pan Tadeusz* világviszhangjából : a felsorolt nagy nyelveken megjelentek ezeken kívül folyóiratokban, antológiákban, gyűjteményes Mickiewicz-kötetekben az eposznak egyes részletei, napvilágot láttak rövidített feldolgozásai, németül (1891-ben) kiadták egy dramatizált változatát is stb. Az említett UNESCO-kiadvány a bibliográfián kívül cikket is közöl Mickiewicz műveinek idegen nyelvű fordításairól s ebből a cikkből megtudjuk, hogy a *Pan Tadeusz* svéd és litván nyelven két-két fordításban látott napvilágot, egy-egy fordítása jelent meg finnül, héberül, jiddisül, ukránul, belorusszul, csehül és szerbhorvát nyelven. A meg nem jelent fordítások közt megemlíti a cikk Sziklay János magyar nyelvű fordítását is. Egy új lengyel Mickiewicz-bibliográfia³ ezeken kívül bolgár, kínai, eszperantó nyelvű teljes fordítását és számos töredék-fordítását említi.

Magyarul — az Országos Széchényi Könyvtár Mickiewicz-bibliográfiájának⁴ tanúsága szerint — 1950-ig a *Pan Tadeusz*nak egyetlenegy sora sem látott nyomtatásban napvilágot (kivéve a Mickiewiczről szóló cikkek rövid idézeteit, melyek nem tekinthetők műfordításnak) — ami bizony nem válik egyébként nagyigényű fordítás-irodalmunk dicsőségére. 1950-ben az eposznak tíz rövid részlete jelent meg ; ebből öt a *Mickiewicz válogatott írásai* c. kötetben (Hajnal Anna, Rubin Szilárd, Szabó Lőrinc és Vas István fordításai), négy a *Vigilia* c. folyóiratban (Rónay György fordításai) és egy töredék *A mai lengyel kultúra* c. ismeretterjesztő füzetben. 1951-ben a Szabó Lőrinc által fordított részlet újra megjelent a *Lengyel költők antológiája* c. kötetben. 1955 novemberében néhány folyóirat részleteket közölt Sebők Éva készülő fordításából. 1956-ban a *Világirodalmi antológia* c. terjedelmes sorozat IV. kötetében a Rubin Szilárd és Vas István által fordított részleteken kívül Sebők Éva új fordításának egy részlete is megjelent.

1957 tavaszáig ennyi jutott el a magyar olvasóközönséghez Mickiewicz nagy művéből. Tudomásunk van az eposz két kézirat fordításáról : az egyik az UNESCO-emlékkönyvben is említett Sziklay János-féle fordítás, a másik Lattyák Nándor munkája. Ezek a két világháború közötti időszakban készültek.

1957 tavaszán jelent meg a *Pan Tadeusz* első teljes magyar nyelvű kiadása : Sebők Éva fordítása, utószava és jegyzetei ; Kovács Endre előszavával, az Európa Könyvkiadó kiadásában 323 oldalon, 1140 példányban.

Amint a fordítóit utószóból megtudjuk, Sebők Éva hat esztendeig dolgozott e művéen s munkájában kiváló magyar és lengyel filológusok voltak segítségére. A fordítás filológiai problé-

² Библиография русских переводов произведений Адама Мицкевича. Всесоюзная Государственная Библиотека Иностранной Литературы. Москва, 1956. (A felsorolásunkban lelhető utolsó cím ebben a bibliográfiában még nem szerepel)

³ Adam Mickiewicz, zarys bibliograficzny. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1957.

⁴ Mickiewicz Magyarországon. Összeállította Kozoca Sándor. Országos Széchényi Könyvtár bibliográfiai osztálya, Budapest 1955.

máiról — jelesül a versforma kérdéséről — Sebők Éva munkájának több stádiumában a felmerült véleménykülönbségek alapján élénk viták folytak.

Mickiewicz nagy eposzának, a lengyel irodalom kincsének jelentősége és terjedelme, valamint a megjelent magyar nyelvű fordítás érdekes, elvi jelentőségű filológiai problémái indokolták tesszik, hogy részletesen elemezzük Sebők Éva munkáját.

Ennek az elemzésnek szolgálnak bevezetőjéül az eddig elmondottak, amelyekre azért volt szükség, hogy pontosan meghatározzuk a magyar nyelvű fordítás világirodalmi helyét és jelentőségét.

* * *

Mielőtt hozzáfognánk a problematikus kérdések elemzéséhez, állásfoglalásunk előzetes tisztázása végett műfordításunk fejlődésének mai stádiumával, mai műfordítói gyakorlatunkkal kapcsolatban néhány elvi megállapítást fogunk tenni.

A fordítói *szókincs*, *stílus* és *formahűség* tekintetében négyféle gyakorlatú fordítót különböztethetünk meg.

Az *első* kategóriába azok a fordítók tartoznak, akik nem veszik tudomásul a magyar szókincs, stílus, formaművészet máig tartó, teljes fejlődését, hanem egy meghatározott irodalomtörténeti kor sajátjaivalhoz tapadnak. A fejlődést meg nem látni: maradásig; ebbe a hibába estek — főleg a két világháború közt — azok, akik (a műfordítás terén is) makacsul gyűlölték a Nyugat-nemzedékek hozta fejlődést. A *második* kategóriába tartozó fordítók az ellenkező végtelbe esnek: jól ismerik az egész fejlődést, s annak minden elemét disztinválás nélkül alkalmazzák. Ők a fejlődés minden stádiumát nyelvünk osztatlan kincsének tekintik s úgy merítenek belőle, hogy a gondolat pontosabb kifejezésének érdekében mellőzik a kor és a környezet lexikális, stílári, esetleg poétikai követelményeit. Ez a gyakorlat az anakronizmusok világába vezet. A *harmadik* — legnépesebb — kategória fordítói ugyancsak ismerik a teljes fejlődést, azt állandó tökéletesbülésnek, egyre emelkedő lépcsőnek tekintik s azt vallják, hogy ma már, „Babits, Tóth Árpád után” bárdolatlanság volna „Petőfi, Arany módjára” fordítani. Ezzel szemben a *negyedik* kategória (s e sorok írója ezt az elvet vallja) az egész fejlődés ismeretében a nem különlegesen valamely korra jellemző lexikális, stílári és poétikai elemekből szabadon, csak a gondolat pontosabb kifejezésének érdekében merít; a k o r h o z t a p a d ó elemekből viszont mindig azt használja fel, ami az eredeti mű korának megfelel. (Az első és a harmadik csoport közös eleme tehát: hogy mindkettő egy-egy meghatározott korhoz — az első valamely letűnt korszakhoz, a harmadik a mához — tapad; a második és a negyedik csoport viszont minden fejlődési korszak eleméből merít — a második válogatás nélkül, a negyedik a korszerűség figyelembevételével.)

II. A *Pan Tadeusz* magyar fordításának verstani problémái

1. A versmérték

A lengyel nyelv szóhangsúly-szabálya roppant egyszerű: minden szóban az utolsó előtti szótag hangsúlyos (kivéve persze a hangsúlyos egyszótagú szavakat). Rövid és hosszú szótag megkülönböztetését a lengyel verstan nem ismeri, a ritmus alapja tehát mindig a hangsúly. Van ilyen verselés a magyarban? Van hát, még pedig az, amit tudományos verstanunk⁵ „nemzeti versidomunk”-nak nevez. Ha tehát két nyelv verselési szabályai ilyen analóg megoldás lehetőségét nyújtják — szabad-e vajon olyan formában fordítani, amely az eredeti mű nyelvéből hiányzó, a fordítás nyelvében pedig „jövevény versidom”-nak számító időmértékes verselés eszközeit veszi igénybe? Szabad; mégpedig olyankor, ha az eredeti vers ütembeosztása a fordítás nyelvén csak a jövevény idom igénybevételével oldható meg.

Egy konkrét példa. Ha az eredeti versben a sorok minden második szótagja hangsúlyos, akkor a leghívebb fordítás kétségkívül az, amely a versnek ezt a lüktetését jambusokkal érzékelteti. (Ha az eredeti mű nyelvében ennek a formának is jambus a neve — akkor csak a név, de nem a fogalom azonos a magyar verstani fogalommal, nálunk ugyanis a jambus kifejezetten időmértékes forma.)

A *Pan Tadeusz*ban azonban szó sincs semmiféle jambusról.

Sebők Éva mégis végig jambusban fordítja.

Vajon miért teszi ezt? Kétségkívül művészi állásfoglalásból, mégpedig a bevezetőnkben harmadik kategóriába sorolt fordítók elve alapján: a modern magyar verstani fejlődést vette figyelembe. A *Pan Tadeusz* fordításáról a budapesti Lengyel Olvasóteremben rendezett vitán

⁵ Horváth János, Rendszeres magyar verstan. Akadémiai Kiadó, Budapest 1951.

Kardos László ezt úgy fejezte ki, hogy „Sebők Éva a Tóth Árpád által lírai műfajban modernizált nibelungi verselést újra — immár e modernizált formában — az epikai műfajban alkalmazta.” Ennek a „harmadik-kategóriás” felfogásnak már a kategóriák ismertetésénél megadtuk a bírálatát. Nem tartjuk helyesnek, hogy egy múlt századbéli s a maga korának megfelelő versformában írt művet — ha analóg magyar formával is tolmácsolható — a fordító ilyen „modern” verseléssel mutasson be. Téves művészi állásfoglalásán kívül azonban másvalami is késztette Sebők Évát a jambizálásra. Hogy mi, azt nemsokára látni fogjuk.

Mickiewicz az eposzát végig egyforma, 13 szótagos sorokban írta és minden sorban a hetedik szótag után van a sormetszet. Kivétel néhány olyan sor, amely — a tartalmi elem érzékeltetése végett — ritmikailag csonka (így a tizedik könyv 498. és 855. sorai közt a hal-dokló Jacek Soplica szaggatott elbeszélésének érzékeltetésére több ízben vannak csonka sorok). Az epilógus formája 11 szótagos sor, az ötödik szótag utáni metszettel, kivéve a 100—105. sort, amely az eposz versformájában készült.

Mickiewicz szabályos sorainak egységét magyar fordítója megbontotta. Utószavában igazolni akarja eljárását ezt írja: „Átvettem a lengyel alevandrinusból a felsorok 6-os, illetve 7-es szótagszámát, viszont sorrendjüket (mely az eredetiben 7—6) szabadon váltogattam.” Ez a mondat megtévesztő, mert Sebők Éva nemcsak a 7—6 sorrendet váltogatta szabadon, hanem írt 6—6-os és 7—7-es sorokat is (vagyis nemcsak a sormetszet helye változott meg, hanem a mickiewiczzi 13 szótagos sorokból a fordításban vegyesen szereplő 12, 13 és 14 szótagos sorok lettek, ami különösen akkor zavaró, ha két különböző szótagszámú sor egymással rímelt). Sőt, az egyenletes hömpölygés megbontása magát a fordítót is megzavarja s még 15 szótagos sora s akad (V. 290.).⁶

Az epilógus formájához már inkább ragaszkodott a fordító. A 129 sor közül csak kettőben (7., 116.) van sormetszet-elcsúszás, tizenhat sor (18., 19., 34., 35., 66., 67., 83., 84., 85., 88., 89., 90., 91., 98., 115. és 116.) egy-egy szótaggal rövidebb, egy sor (99.) egy szótaggal hosszabb és Sebők Éva két sorral (105., 106.) többet írt az eposz mértékében, mint Mickiewicz. A huszonegy eltérő sorral szemben száznolc, vagyis az epilógus 83%-a a fordításban is az eredeti mű versformáját mutatja.

Az eposz szövegében ennél rosszabb az arány. Vizsgáljuk meg például szótagszám és metszet szempontjából a hetedik könyv első száz sorát:

1. 6—7	11. 7—7	21. 6—6	31. 7—6	41. 7—6	51. 7—6	61. 7—6	71. 7—7	81. 7—6	91. 7—6
2. 7—7	12. 7—7	22. 7—7	32. 7—7	42. 6—7	52. 6—6	62. 6—6	72. 6—7	82. 7—6	92. 7—6
3. 7—7	13. 6—6	23. 7—7	33. 7—7	43. 6—7	53. 7—6	63. 7—7	73. 6—7	83. 6—7	93. 7—6
4. 7—7	14. 7—6	24. 7—6	34. 7—6	44. 6—7	54. 7—7	64. 6—7	74. 7—7	84. 6—7	94. 7—6
5. 6—7	15. 7—7	25. 6—6	35. 7—6	45. 7—7	55. 7—7	65. 6—7	75. 6—6	85. 7—7	95. 7—7
6. 7—7	16. 6—7	26. 7—7	36. 7—6	46. 7—6	56. 6—7	66. 7—7	76. 6—6	86. 6—7	96. 7—7
7. 6—6	17. 7—7	27. 7—7	37. 7—6	47. 7—6	57. 7—7	67. 7—7	77. 6—6	87. 7—7	97. 6—7
8. 7—6	18. 7—7	28. 7—7	38. 7—7	48. 7—6	58. 7—7	68. 6—7	78. 7—6	88. 7—7	98. 7—7
9. 7—7	19. 7—7	29. 7—7	39. 6—7	49. 7—6	59. 7—7	69. 7—7	79. 7—6	89. 7—7	99. 7—7
10. 6—7	20. 7—6	30. 7—6	40. 7—6	50. 6—6	60. 6—6	70. 6—7	80. 6—6	90. 7—7	100. 7—7

A négy különböző sorfajta megoszlása ebben a száz sorban:

6—6.....	12%
6—7.....	19%
7—6.....	27%
7—7.....	42%

A taláalomra kiragadott száz sorban tehát mindössze huszonhét mutatja az eredeti vers szótagszámát és metszetét.

S vajon a vers csengése mennyire igazolja a számok alapján mondott bírálatunkat, a gyakorlat az elméletet? Mint már említettük, a szótagszám változása különösen ott zavaró, ahol különböző szótagszámú sorok egymással rímelnék. Keressünk ki a fenti százból olyan négy egymásután következő (két-két, egymással rímelő) sort, amelyek közt mind a négy sorfajta megtaláljuk. Ilyen négy sor az 5—8. Ha Sebők Éva fordítását a metszet betartásával

⁶ A *Pan Tadeusz* szövegére való hivatkozásoknál a római szám a könyvet, az arab szám a sort jelzi.

és természetes hangsúlyozással olvassuk, akkor e négy sor bizony dűcögni fog, mert a páros soroknál — aszerint, hogy a velük rímelő előző sornál hosszabbak-e vagy rövidebbek — felesleges vagy hiányzó szótagot érzünk (az adott esetben mindkét párnál a páros sor a hosszabbik, tehát a zökkenés feleslegesnek érzett szótagban mutatkozik):

Már kenyere javát | megette, sokat látott,
 Ujságolvasó em[ber] | bejárta a világot;
 Politikához ért, | nagy rangot is visel,
 Hát szava a tanács[ban] | értéket képvisel.

Ha viszont olyan két, egymással rímelő sort választunk ki, ahol a második a rövidebb (pl. 38—39.), akkor a rímelő sorok egyformaságát megkívánó magyar fül szótaghiányt érez:

A német bámul: honnét | tudhatjuk vereségét?
 S jajong: „Herrgott! Óvé!” [V] | a fejétvesztett népség,

Próbáljuk azonban az idézett hat sort a természetes magyar hangsúly helyett jambizálva olvasni, s menten kiderül, hogy tulajdonképpen miért is vette elő Sebők Éva a lengyel szövegből hiányzó, a magyarban jövevénynek számító jambust: azért, mert a jambus elsimítja a szótag-szám egyenlőtlenségéből származó zökkenőket.

Már kenyere javát | megette, sokat látott,
 Ujságolvasó ember | bejárta a világot;
 Politikához ért, | nagy rangot is visel,
 Hát szava a tanácsban | értéket képvisel.

A német bámul: honnét | tudhatjuk vereségét?
 S jajong: „Herrgott! Óvé!” | a fejétvesztett népség.

Ennél az olvasásnál a felsorokban szabályosan ismétlődő három-három jambus annyira előtérbe lép, hogy a harmadik jambus után hol meglevő, hol pedig elmaradó szótagot szinte észre sem vesszük.

(Mellékesen jegyezzük meg, hogy a jambusok megválasztása is a harmadik fordítói kategória gyakorlatára utal: Mickiewicz korában a magyar verstan nem ismert ilyen jambusokat. „Ujságolvasó ember” — e három jambusban a klasszikus magyar prozódia szerint mindössze egyetlenegy rövid szótag van, a negyedik (-va-), Sebők Évánál ez hosszúnak számít. Pedig — ez a negyedik fordítói kategória véleménye — a korfestést, a hangulat érzékeltetését a prozódia eszközeivel is elő kell mozdítani.)

Tehát a két hiba — a szótagszám ingadozása és a jambizálás — összefügg egymással, az egyik maga után vonja a másikat.

Pedig Sebők Éva igen lelkiismeretes fordító és magasfokú művészi hűsre törekszik. Még olyan apró formai árnyalatokban is igyekszik követni az eredeti művet, mint hármas rímeknek a megfelelő helyen való beszövéseivel (pl. I. 129—131.), Jacek Soplica szaggatott beszédének (X. 498—855.) formahű tolmácsolásával stb. Kár, hogy a lényeges formakérdésben nem találta meg a helyes utat. Érti ő maga is, hogy valami nincsen rendjén a formával, mert utószavában mentségeket keres.

Ezt írja: „Nem vettem át a lengyel nyelv sajátos, az utolsó előtti szótagra eső hangsúlyából eredő nőrímeik kizárólagos használatát—nő- és hímrímeiket egyaránt alkalmaztam.” Hogy miért, azt csak ezzel a ködös mondatdal indokolja: „A vers lengését ebben a formában jobban megközelíthettem.” Nyilván attól félt Sebők Éva, hogy a kizárólagos nőrímeik egyhangúvá teszik a verset. Há azonban Arany János nem félt attól, hogy a Toldit egyhangúvá teszik a kizárólagos nőrímeik, akkor Sebők Évának sem kellett volna ilyen egyhangúságtól féltenie fordítását.

„Hasonló jellegű változtatásokat láttam más külföldi fordításokban is” — írja; ez azonban gyenge érv, hiszen tudjuk, hogy sok országban — különösen Nyugaton — alacsonyabbak a műfordítással szemben támasztott igények, mint nálunk, és túlteng a formával nem törődő, lendületes prózában való fordítás divatja (vö. pl. a *Pan Tadeusz* Biggs-féle angol és Cazin-féle francia nyelvű fordítását.) Sokkal nyomósabb érv az, amellyel Sebők Éva a kiváló lengyel Mickiewicz szakértőre, Kleiner professzorra hivatkozik — ez az érv azonban éppen Sebők Éva ellen szól. Idézi ugyanis Kleiner professzor megállapítását, amely szerint a mickiewiczzi verselés „szövése minden szabályossága ellenére oly szabad, hogy megenged változó hullámvázásokat, cseppet sem merev vagy monoton”. Pedig Mickiewicz szabályos, egyenlő sorokat írt! Tehát a magyar nyelv volna alkalmatlanabb a „változó hullámvázásoknak” a zárt formán belül való érzékeltetésére,

mint a lengyel? Vagy Sebők Éva nem bírt volna megbirkózni ezzel a feladattal? Egyiket sem hisszük.

Nyelvünket fordítóink sikerrel próbálták ki már sokkal nehezebb, bonyolultabb formákon is, mint a *Pan Tadeusz* hosszú, tizenhárom szótagos sorai; Sebők Éva pedig olyan művészi tehetségű fordító (s ezt a *Pan Tadeusz* magyar fordításával annak hibái ellenére is bebizonyította), hogy megbirkózhatott volna a feladattal — persze nagyobb fáradság árán — ha a forma kérdésében nem helyezkedik téves elvi álláspontra.

* * *

Pótlólag megjegyezzük, hogy az 1950-ben megjelent magyar nyelvű gyűjteményes Mickiewicz-kötet *Pan Tadeusz*-töredékei közül a Szabó Lőrinc és Rubin Szilárd által fordított részlet mutatja az eredeti mű versformáját (bár ráadásul jambizál.)

Hasonlítsuk össze az eposz öt sorának eredeti lengyel szövegét négyverses fordítással (Szabó Lőrinc és Sebők Éva magyar nyelvű fordításával, egy, a fordító nevének megjelölése nélkül megjelent német nyelvű fordítással,⁷ továbbá a Mar-féle orosz fordítás szövegével)!

AZ EREDETI SZÖVEG : (IV. 42—46.)

Ja ileż wam winienem, o domowe drzewa!
Błahy strzelec, uchodząc szyderstw towarzyszy
Za chybią żwierzynę, ileż w waszej ciszy
Upolowałem dumań, gdy w dzikim ostępie,
Zapomniawszy o łowach usiadłem na kępie.

SZABÓ LŐRINC FORDÍTÁSA :

*Hazám erdői, óh, be adósotok vagyok! —
Társak gúnyját kerülve, akár az ügyetlen
vadász, aki hibázott, be sokszor merengtem
magányotokban, egy-egy dombra telepedve,
míg lelkem bele nem halt a vad rengetegbe.*

SEBŐK ÉVA FORDÍTÁSA :

*Beh sokkal tartozom tinéktek, honi fáim!
Ha hibáztam — rossz lövész — hogy társak gúnyos kedve
Ne vehessen majd célba, elszöktem öletekbe,
Egy rönkre telepedtem, s e tiszta, halk magányban
Vad helyett már csupán ábrándokat radásztam.*

A NÉMET FORDÍTÁS :

*Und ich, wie soll ich euch danken, ihr teuren Bäume mein!
So oft ich, ein elender Schütz, um eines Fehlschusses willen
Dem Spott der Genossen entflo: was hab' ich bei euch, ihr Stillen,
An Dichtertraumen erbeutet, — wenn ich, der Jagd vergessen,
Inmitten öder Wildnis so auf dem Werder gesessen...*

MAR FORDÍTÁSA :

А скольким, скольким я, деревья вам обязан!
Бывало, упустив добычу, уязвленный
Насмешками друзей, я уходил под клены...
И сколько образов нашел я у болота,
Усевшись на пенек. Что мне была охота!

Távol álljon tőlünk, hogy bármelyik fordítás tartalmi hűségére, művészi színvonalára négy ilyen kiragadott sorból próbáljunk következtetni: egyszerűen csak a versforma különböző megoldásait akartuk bemutatni.

⁷ *Mickiewicz, Ein Lesebuch für unsere Zeit. Thüringer Volksverlag, Weimar 1953. S. 307.*

Az eredeti mű versformájáról, Szabó Lőrinc és Sebők Éva fordításáról már szoltunk. A német fordító változtatja a sorok hosszúságát, az orosz mindvégig megtartja a tizenhármas szótagszámot, csak a sormetszet csúszik nála — de mindvégig egyformán, következetesen (hogy az oroszban szükséges jambizálást simán hajthassa végre) egy szótaggal előre, az ő sor-képlete tehát végig: 6—7. S mi az eredmény? Az orosz szöveg végig zúgva zenél, érzékelteti az epikus hőmpolygést — míg a német szöveg nemcsak hogy nem szuggerál versmuzsikát az olvasónak, de ilyen muzsika még keresve sem fedezhető fel benne.

Ezek a példák is bizonyítják, hogy jobb a formához híven ragaszkodni; s ami egységes, azt semmiképp sem helyes megbontani.

2. A rímelés

Mickiewicz művét végig párrímek jellemzik, kivéve azt a néhány helyet, ahol három egymás után következő sor rímel egymással, valamint Jacek Soplica utolsó vallomását, melyet félbeszakított, elharapott sorok tarkítanak.

Mielőtt Sebők Éva rímtechnikájáról szólnánk, lássuk az eredeti mű rímelésének jellegzetességeit. Ragadjunk ki ismét találomra száz sort — ezúttal a nyolcadik könyv elejéről, és vegyük sorra a száz sor rímeit. A szóvégi, egymással rímelő azonos ragokat, képzőket, kötőhangokat vastag betűk jelzik.⁸

ponura	leca	piaszczysty	druga	czasy
chmura	świeca	uroczysty	mruga	zapasy
zatrzyma	rojem	mętnym	czele	progi
oczyma	strojem	namiętnym	Polele	drogi
gromie	lice	hordy	przechrzczo	wala
domie	świeće	akordy	Korona	pozwała
zdarzeń	zbiera	cicha	błyskają	Litwinów
marzeń	sfera	wzdycha	powiadają	rabinów
dworu	gwarów	pola	ziemię	gruby
wieczoru	komarów	Eola	brzemie	przeguby
murawą	zaczęty	rzeczki	niebie	astronomowie
postawą	instrumenty	świeczki	siebie	zowie
zniżyć	laski	brzegów	Sita	potopie
przybliżyć	bąki	noclegów	żyta	stropie
ciemną	wiją	zaniecił	ojca	pamiętki
tajemną	biją	oświecił	ogrojca	szczałki
tłumionych	wrzawy	połowie	jazdy	kościelie
wymówionych	stawy	małżonkowie	gwiazdy	piszczele
wieczoru	jeziora	ramiona	owym	zbałał
dworu	wieczora	posrebrzona	Dawidowym	opowiadał

A felsorolt ötven rímpár közül negyvenkilenc a múlt századbeli klasszikus verselés szabályai szerint elsőrendű, szép, csengő rím: vagy különböző nyelvtani jellegű szavak tiszta összecsengetése (pl. *zatrzymac*: ige — *oczymac*: főnév; *progie*: többesszám tárgyest — *drogie*: egyszám birtokosest) vagy szótövekben is egymással tisztán összecsengető szavak nyelvtanilag azonos végződése (pl. *gromie* — *domie*, *jazdy* — *gwiazdy*). Mickiewicz művészi módon él a lengyel fonetika adta lehetőségekkel (pl. *zaczęty* — *instrumenty*, *przechrzczo* — *Korona*). Egyetlenegy nem teljes értékű rímpárja van, ahol az azonos rag előtti tő nem cseng össze: *połowie* — *małżonkowie*. Ez a kiragadott rész 50 rímpárjának tehát 2%-a.

⁸ Ha a rímben két azonos rag vagy képző találkozik, ez még nem jelenti feltétlenül, hogy az ún. ragrímnek avult vagy gyenge rímtechnikára valló esete forog fenn. Ragrím az a rím, amelyben *kizárólag* az azonos rag vagy képző jelenti az összecsengető elemet (pl. *életnek* — *örömeknek*, *háziról* — *útról*). Ha azonban az azonos ragon, képzőn kívül egyéb elem is összecsenget, akkor igen kitűnő, magasértékű rímről lehet szó (*üldöztem* — *költöztem*, *imádság* — *sivárság*). Vö. még a rímtechnika fejlődéséről mondottakat a cikk további részében.

Érzékeltettük az eredeti mű rímeinek jellegét. S most lássuk a fordítást! Hasonló táblázatban vegyük sorra ugyanannak a résznek (a nyolcadik könyv első száz sorának) rímeit:

elkomorlik torlik	házfalak világlanak	partját kavarják	a holdnak hunyorgat	az égi összemérni
lehet is végig	éji lepke telepedne	víz alól válaszol	a szlávok világlott	lelőkte a ködbe
rázva házban	zizget hisznek	béka-horda akkordba	már ma párja	hevernek nem enged
szájra honába	zöngeni félgömbjei	a csendbe keseregve	fénylik regélik	öregek ered
kimentek csendet	hamis akkordjait	beszélget zenélnek	napján rakván	nagy farkok kanyarog
ültenek tekintetet	koncert hangszert	ligetének -szemek égtek	mérleget mintázta meg	e csillag ám Leviatán
ereszkedett közelebb	hármat kiált bölömbikák	éji fény peremén	kigyúl az Űr	múltán hullát
alatt titkokat	a lankák szalonkák	emelkedett földet s eget	óta leszórta	végre égre
könnybe öntve	rávall kórusával	láthatod házások	útra rúdja	kiásott plebános
muzsikája kiáltja	zenélnek hegyének	átölelték mellét	hogya a népek szekerének	históriákat világnak

Amíg Mickiewicz rímeinek 98%-a a klasszikus verstani szabályok szerinti tiszta csengésű rím — addig Sebők Éva rímeinek több kategóriáját kell megkülönböztetnünk.

Az első kategóriába tartoznak azok a rímpárok, amelyek többé-kevésbé megfelelnek az eredeti mű korának és jellegének:

elkomorlik — torlik, kimentek — csendet, ültének — tekintetet, ereszkedett — közelebb, könnybe — öntve, házfalak — világlnak, éji lepke — telepedne, zizget — hisznek, zöngeni — félgömbjei, koncert — hangszert, a lankák — szalonkák, rávall — kórusával, zenélnek — hegyének, partját — kavarják, víz alól — válaszol, béka-horda — akkordba, a csendbe — keseregve, beszélget — zenélnek, ligetének — szemek égtek, éji fény — peremén, emelkedett — földet s eget, láthatod — házások, átölelték — mellét, a holdnak — hunyorgat, a szlávok — világltott, már ma — párja, fénylik — regélik, napján — rakván, kigyúl — az Űr, óta — leszórta, útra — rúdja, hogya a népek — szekerének, az égi — összemérni, lelőkte — a ködbe, hevernek — nem enged, nagy farkok — kanyarog, e csillag ám — Leviatán, végre — égre, históriákat — világnak

Van köztük néhány szellemes megoldás (pl. *koncert — hangszert, nagy farkok — kanyarog, e csillag ám — Leviatán*); van olyan, amely a magyar fonetika adta lehetőségek kihasználásával tekinthető jó rímnek (pl. *a szlávok — világltott*) — s minthogy e kategóriába az ötven közül harminckilenc rímpár, tehát 78% került, ez a szám megmutatja, hogy Sebők Éva érzi, érti és jól tudja reprodukálni a mickiewiczji jellegű rímtechnikát.

De milyen a többi 22%? Ezek közt vannak olyan rímpárok, amelyek nem a kor követelményeitől, hanem a kellő művészi-technikai színvonaltól esnek távol, pl.: *szájra — honába, alatt — titkokat, mérleget — mintázta meg*.

Vannak korszerűtlen, a kelleténél modernebb rímek, amelyek azonban — némi engedménnyel — szintén megállják a helyüket a kifogástalan megoldások között; pl. *rázva — házban, muzsikája — kiáltja, hármat kiált — bölömbikák, átölelték — mellét, öregek — ered, múltán — hullát*.

Van azonban az ötven rímpár között két olyan, amely modern versben jó, újszerű lehetne, de a *Pan Tadeusz* fordításában megengedhetetlen. Ezek: *lehet is — végig, kiásott — plebános*.

A kiragadott részben tehát a fordítás rímeinek statisztikája így fest:

jó és a kornak megfelelő rímek	78%
a művészi színvonalnak meg nem felelő rímek	6%
modern, de elszórtan megengedhető megoldások	12%
megengedhetetlen modernizmusok	4%

Ez az arány mutatja azt is, hogy a fordító aránylag könnyen elvégezheti a rímek kicsiszolását.

Az elemzett részben nem helyeselhető — mert nem méltó Mickiewicz művészi színvonalához — a több, egymás után következő rímpárban azonos magánhangzók szerepeltetése. Pl. *rázva — házban — szájra — honába*. Vagy: *kimentek — csendet — ültének — tekintet — ereszkedett — közelebb*. Sokan nem is tudják, hogy ez a fajta fogyatékoság mily nagymértékben csökkenti a vers dallamosságát, milyen lapossá és egyhangúvá teszi a költemény egy részét.

* * *

Minekutána e kiragadott száz soron megmutattuk, sőt számszerűen is megpróbáltuk kifejezésre juttatni Sebők Éva rímtechnikájának erőseit és fogyatékoságait s azok egymás-közi arányát, most az eposz egészéből felsorolunk néhány olyan rímet, amely (mint a száz sorban a külön említett két rímpár) megengedhetetlen modernizmus. Persze felsorolásuk távolról sem teljes (csak tallózás eredménye) — viszont más részről nem is jellemzőek a fordításra, hiszen a mintegy 10 000 soros eposzban csak alacsony százalékban fordulnak elő.

Ilyen rímek: *ékes — temérdek* (I. 33—34.), *Gervázihoz — kiáltozott* (II. 151—152.), *erdei dalos — árnyotok* (IV. 37—38.), *leeresztve — gyalogszerrel* (VI. 98—99.), *ágaskodik — végül is a friss* (VI. 589—590.), *sosem vesz — jelezhet* (VIII. 161—162.), *az be még — vérmérgezés* (X. 789—790.) stb.

Ki kell emelnünk viszont ilyen szellemes rím-megoldásokat: *Egy világ reng! A Honnak a császári sereg már — Szabadulását hozza! s eszedben csak pered jár?* (VI. 212—213.); *Mert fontos lelked, hisz nincs kiváltságos, külön jog — A halálnál, az törzstiszt-mundérban is fülön fog.* (IX. 229—230.)

Verstani állásfoglalását illetően Sebők Éváról úgy láttuk, hogy az általunk felsorolt fordítói kategóriák közül a harmadiknak elveit vallja: a fejlődés során elért legújabb költői módszereket akarja érvényesíteni — tekintet nélkül arra, hogy azok mennyire egyeztethetők össze az eredeti mű korával, jellegzetességeivel.

Ami viszont a költői stílusl íleti, ezen a téren a *Pan Tadeusz* magyar fordítója inkább a második kategóriába sorolható: mélyen markol nyelvünk több korszakának lexikális anyagába; dicséretreméltóan használja az általános jellegű szókincs mellett a múlt század, a mickiewiczi kor szavait, fordulatait — viszont bántó neologizmusok is akadnak szövegében.

Lássunk néhány példát! „*lehengerelték*” (I. 680.), „*nincs ki a négy kerék*” (II. 140.), „*szabadjon*” (III. 147.), „*nyúlfarm*” (VI. 446.), „*páncélos-főhadnagy*” (VIII. 170.): *pancerny porucznik* helyesen, korszerűen vértess vagy vasas hadnagy), „*már nem mai gyerek*” (X. 439.), „*beképzelt*” (XI. 428.), „*kiöltözött*” (XI. 477.) — vagyis sportszó, germanizmus, egyéb magyartalanság stb.

Mickiewicz eposzáinak egyik fontos, a történelmi fejlődést érzékeltető jellegzetessége a fogalomra vált tisztség- és rangneveknek (*Sędzia: Bíró, Rejent: Jegyző, Asesor: Asszesszor, Podkomorzy: Kamarás, Hrabia: Gróf* stb.) a személynevekkel egyenértékű, azokat helyettesítő használata. A lengyel nyelvben nem lévén névelő, külön fordítói probléma a névelővel vagy anélkül való fordítás. Lényeges az, hogy a fordítás természetesen hangozzék és az olvasó ne fedezzen fel logikátlanságot.

Ezt a problémát Sebők Éva általánosan jól oldotta meg. Helyes, hogy a tisztségneveknél megtartotta a nagybetűs írást — ezzel jelezve: e fogalmak annyira hozzátapadtak viselőjükhöz, hogy már a nevüket helyettesítik; sőt néma utalás az effajta családnevek (Bíró, Kamarás) kialakulására. Ami azonban indokolt a tisztségneveknél, nem indokolt a rangneveknél. Bár a lengyel szövegben a *Hrabia* is nagybetűvel szerepel, magyarban mesterkéltlen hat az ilyen sor: „*Az ifjú Gróf pere kerül döntésre végre*” (I. 176.). „*S várják, hogy Gróf uram holnapra visszatér-e*” (I. 177.). A környék egyetlen grófjáról ugyanis nálunk annyira szokásos a név említése nélkül mint „a gróf”-ról szólni, s a rangnév nálunk annyira eltérő jellegű a tisztségnévtől (nem is válik családnevvé), hogy a magyar szemnek természetesebb lett volna ezt kisbetűvel olvasnia. De a fordító nem is következetes: van úgy, hogy nyolc soron belül (III. 654, 662.) kis és nagy betűs kezdés is szerepel (bár lehet, hogy ez a hiba a sajtóhibák közé tartozik). „*Bíró uram, „Kamarásné asszony*” jó, természetes, magyaros kifejezések, de rosszul hangzik, amikor a „porosznak” gúnyolt emberről ezt a sort olvassuk: „*Azt tanácsolom, várjunk Robákra — szól Porosz*” (VII. 79.), mert a népnevet a családnevvé válásnak ebben a stádiumában még névelővel szoktuk mondani; mint ahogy a családnevvé válásnak egy későbbi stádiumára utal ez a sor: „*[Főnémes] Családból származik, a Vajda-család tagja*” (III. 466.).

Vannak az eposzban gúnynevek is, ezeket Sebők Éva helyesen lefordítja (pl. *Konewka: Locsoló, Kropiciel: Izsóp, Sak: Zsák* stb.), ugyanígy az állatneveket (pl. *Kusy: Kurtafarkú,*

⁹ Vö. Horváth János i. m. 56—83., 125—126., 165., 169—175., 182—199.

Sokót: Solyom stb.); de vannak ún. „beszélő nevek” (általában az orosz személyek nevei, melyeket azonban a lengyel olvasó megért), ezeket talán a fordító is érzékeltethette volna; pl. *Szugin* lehetett volna *Kutyánszkij*, *Kozodusin* szerepelhetett volna mint *Baklekin*, *Plut* mint *Gazembrov* stb.

A tulajdonnevekről szólva jegyezzük meg, hogy ha a fordító helyesen *Rikopot* ír, akkor ugyanígy *Ocsakopot* és nem *Ocsakurot* (X. 111.) kellett volna írnia, mert mind a kettő egyforma végződésű orosz tulajdonnév. *Tilsit* jobb lett volna e nálunk meghonosodott formában, mint *Tilzen* alakban (VI. 197.). Ugyanezt a sort homályossá teszi a „*Koronába ért*” mondat, amelyről még a jegyzet sem magyarázza meg, hogy „*Korona*” (vagyis „*koronatartomány*”) alatt a lengyel-litván állam lengyel fele értendő. Hogy *Krulerjec* azonos Königsberggel, ezt a jegyzet csak a VII. 91. sorhoz magyarázza meg, holott erre a magyarázatra már korábban (a VII. 3. sorhoz) is szükség volna. A VII. 15—16. sorban helytelen ez a mondat: „*A Vártán akkor keltek át épp*”, mert a jegyzet sem magyarázza meg az olvasónak, hogy a Warta nevű lengyel folyóról van szó (*Vártán* helyett *Vartán* jobb volna). A XI. 82. sorban *Grodno* helyett *Grodna* áll (ami talán inkább a sajtóhibák közé tartozik).

A tulajdonneveket — személy- és földrajzi neveket egyaránt — Sebők Éva átírja a magyar fonetika szabályai szerint (pl. Dobrzyński: Dobzsinszki, Gerwazy: Gervázi stb.). Ez az elv általában nem helyesímelhető, mert ha a latinírású angol, német, francia, olasz nyelvek neveit eredeti helyesírással írjuk (komikus és barbár volna, ha *Scott* helyett *Szkout*, *Moliere* helyett *Moljér*, *Goethe* helyett *Göte*, *Boccaccio* helyett *Bokkaccsó* formában írják e neveket) — akkor ugyancsak latinírású más nyelvvél szemben (s ilyen a lengyel is) tulajdonneveinek átírása diszkriminációt jelent. Az a d o t t e s e t b e n azonban helyeseljük a fordító eljárását. Az eposz az olvasóval bizonyos, a modern műfajoknál naivabb kapcsolatban álló, sajátos műfaj; zárt világában nemcsak hogy helye van a nevek ilyen „formai magyartításának”, de hangulatilag is határozottan jobb ez a megoldás, mint hogyha a fordító eredeti formájukban hagyta volna meg a neveket.

A tulajdonnevek problémái során azonban a stílus-problémákról helyesírási kérdésekre térünk át; most forduljunk vissza a stílári kérdésekhez.

A fordítás szövegében akadnak — bár elvétve — kirívó pongyolaságok, magyartalanságok, rosszul hangzó szavak.

Pl. *S a vadászokhoz nyargalt, ahogy csak tőle telt* (II. 106. *tőle telt* ahelyett, hogy *telt tőle*); *S kopasz fején a hegről 'Csorbá'-nak tisztelték* (II. 171.); *legmegszéppentebbet* (III. 94. a rossz hangzás iskolapéldája); ... *mint a föld napnyugtakor, ha telke lassan lehül* (III. 170—171. a föld telke lehül?); *Oly mérhetetlen hadat toborzott Bonaparte, milyet nem látott ember s világtörténelem se* (VI. 182—183. bántó a névelő hiánya); *e nyomtatott irány* (VIII. 188. téves szóhasználat: az irány nem írást, hanem stílust jelent); *Rejtán a stuccerével hatalmas emsét ejtett* (VIII. 239. honnan veszi a fordító a *stuccer* szót? ez nálunk *stukker* formában ismeretes); *cum határibus, szoltibus, parasztibus* (VIII. 734. az egyébként szellemesen megoldott makaróni-szövegben a *szoltibus* szó értelmetlen); „*mint Szüfilosz hegyén a bús Nióbék szobra*” (X. 22. Nióbé csak egy volt, amint az egyébként a lengyel szövegből és a jegyzetből is kiderül); „*Vétkét Isten s a Hon ellen sok dicső tettel váltotta meg*” (XI. 244—245., pongyola, félreérthető fogalmazás).

Aki az eposz lengyel és magyar szövegét összehasonlítja, nyomban látja, hogy Sebők Éva művészi és filológiai pontosságra törekvő, lelkiismeretes fordító. Ennek ellenére még a tallózó is könnyen talál a fordító által rosszul értelmezett szavakat, kifejezéseket.

Pl. *Az éji őr kiáltott csak néha egy riasztót* (I. 842. a baktér nem riasztó, hanem megnyugtató kiáltásokat hallat; elég lett volna annyit mondani, amennyit Mickiewicz: *Ciszę przerywał tyłko głos nocnego stróża*);

Zosia, stopami ledwie dotykając ziemi,
Zdawała się najwyżej bujać między niemi;
Przodem gołębie biała, które w biegu ploszy,
Leciała jak przed wozem bogini rozkoszy.

(V. 91—94.)

A lányka lábainak akárha szárnya nőne:
Magaslik Zosja, mint a gyönyör istennője,
S mint hintójába fogva, úgy bontott szárnyakat,
Úgy szállt a felhessentett, fehér galambcsapat.

(itt a fordító az eredeti kép mozaikköveinek átcsoportosításával hamis képet ad: a tizennégy éves (vö. V. 105.), naiv, falusias Zosját a fordító bizarrul a gyönyör istennőjével azonosítja — holott Mickiewicz csak azt a képet rajzolja meg, amint a galambok a futó falusias lányka előtt repülnek s csak utólag teszi hozzá — szinte ellentétként — hogy ugyanúgy repülnek, mint a gyönyör istennőjének fogata előtt *Látom, nem szegheti már semmi kedvedet* (X. 403. ez a mondat

azt a képzetet kelti, mintha a gróf kiábrándító, kedvét szegő jelenségek ellenére rohanna a csatába; holott éppen ellenkezőleg: minden annyira lelkesíti, hogy semmi sem tarthatja vissza; Mickiewicz így is mondja: Niestety, rzekła, widzę, że cię nic nie wstrzyma).

*Valloztam, de csak akkor nyugszik meg majd a lelkem,
Ha megbocsátást kérek, vagy megbocsátást leltem. (X. 40—481.)*

(itt a megbocsátás kérésének vagy megelégszésének alternatívaként való felsorolása helytelen; az eredetiben a gondolat teljesen világos, plasztikus: „ha megbocsátást nyerek vagy legalábbis kérek”:

Sam przyznałem się: muszę dla ulgi sumienie
Pozyskać, a przynajmniej prosić przebaczenia.)

De mutassuk meg Sebők Éva fordításának egy olyan részét is (szerencsére az ilyen részek túlnyomó többségben vannak), ahol igazán művészi fordítói teljesítményt nyújt.

A litván égbolt felhőről Mickiewicz így ír:

Bo każda chmura inna: na przykład jesienna
Pełźnie jak żółw leniwa, ulewa brzemienią,
I z nieba aż do ziemi spuszcza długie smugi
Jak rozwite warkocze, to są deszczu strugi;
Chmura z gradem, jak balon, szybko z wiatrem leci,
Krağa, ciemnoblękitna, w środku żółto świeci,
Szum wielki słyhać wkoło: nawet te codzienne,
Patrzcie Państwo, te białe chmurki, jak odmienne! (III. 636—643.)

Sebők Éva fordításában:

Mind más és más: az őszi felhő a tájon át
Kúszik, mint lomha teknős, cipelve záporát,
Kibontja eső-haját s a sötét áradat
A rónaságra sűrű szálakban rászakad;
S a jégfelhő úgy száguld, mint egy léggömb, a szélben,
Valami sárga villog sötétkék közepében
S nagy moraj zúgja körül; sőt még a kis, fehérke
És hétköznapi bárányfelhő is mennyiféle!

A fordítás szövegének fogyatékságai az értelemzavaró és egyéb sajtóhibák. Ezekből is bemutatunk egy csokrot:

Éj! Haza! Lengyelül tudok már... (I. 510. így zavaros, értelmetlen; *éj* helyett valószínűleg *ej* vagy *hej* való a szövegbe; az eredetiben *he áll*); *Szepliacák* (I. 629. *Szoplicák* helyett); ugyanez a hiba: V. 627.; *kis aranyszarvat* (III. 75. *aranyszarvat* helyett); *a meztelen papírt* (VI. 337. *rapírt* helyett).

* * *

Cikkünk bevezetésében a *Pan Tadeusz*nak a lengyel irodalomban és a világirodalomban elfoglalt helyét, az eposz jelentőségét próbáltuk adatszerűen megmutatni, mintegy indokolva azt, hogy egy ilyen jelentőségű klasszikus mű első magyar fordítása megérdemli a részletes filológiai taglalást.

A cikk folyamán pedig kiderült, hogy nemcsak az eredeti mű, hanem a fordítás is — értékei és fogyatékságai miatt egyformán — megérdemli, hogy részletesen foglalkozzunk vele. S csak részben a megjelent fordítás bíráló ismertetéseként — nagyobb részben azért, hogy a fordító figyelmét a pozitív és negatív elemekre irányítva, segítségére legyünk művének további csiszolásában, tökéletesítésében. Hat év — ennyi ideig dolgozott művén a fordító — nagy idő, de a mintegy 10 000 soros s egy kor, egy nép egész világát bemutató *Pan Tadeusz* fordítása ennél több idő munkáját is megkívánja. Persze nem egyfolytában. A fiatal fordítónak bizonyos perspektívából kell látnia ily méretű művét, hogy józan kritikával mérlegelhesse tulajdon erőnyeit és hibáit s a bírálók állításait.

S ezek után kimondhatjuk összefoglaló jellegű megállapításunkat: a *Pan Tadeusz* magyar fordítása mai formájában nem alkalmas arra, hogy teljes értékűen képviselje Mickiewicz művét. Sebők Éva azonban e munkájával olyan fordítói tehetségről tett tanúságot, hogy néhány éven belül joggal várhatjuk tőle a *Pan Tadeusz*nak az eredeti műhöz méltó, teljes értékű magyar fordítását.

R. R. BOLGAR, A KLASSZIKUS ÖRÖKSÉG ÉS AZ ÖRÖKÖSÖK

The Classical Heritage and its Beneficiaries. Cambridge Univ. Press, 1954. 592 b.

A klasszikus nyelvek ismeretére, a klasszikusok műveinek tanulmányozására épített régi „középiskola” — úgy látszik — Angliában is súlyos válságát éli. A korunk különleges szükségletei által is parancsolóan kívánt középiskolai természettudományos előképzés egyre növekszik, és térfoglalása csak a „humaniorák”, elsősorban pedig a klasszikus képzés rovására képzelhető. Ez a könyv — mint első soraiból megtudjuk — e ténnyel való leszámolásnak köszönheti létrejöttét. Annak a számbavételre akar lenni, hogy mit jelentett Európa számára a nagy klasszikus kultúrák öröksége?

Ez a számbavétel ez idő szerint még távolról sem léphet fel a teljesség igényével. Bolgar szerint két évtized munkája hiányzik még ehhez. Művét csak egy később eljövendő nagy történeti feldolgozást pillanatnyilag helyettesítő rövid bevezetésnek nevezi. „Rövid bevezetése” szükségképpen még sem marad szűk korlátok között és nem jelentéktelen terjedelemben ismertet meg klasszikus hagyatékunkkal.

A klasszikus örökség, melyről a könyv címe beszél, nem más, mint Görögország és Róma kultúrájának tanítása Európa számára. A téma természetesen nem Bolgarnál merül fel először. Néhány elődjét meg is említi.

Vizsgálódásait arra az ezer évre korlátozza, mikor egyrészt a klasszikus örökség minden lényeges vonásában végleges formát öltött, másrészt ennek az örökségnek ismerete, értékelése már tanulságul szolgált. Hellász és Róma ezekben a századokban közvetlenül, a maguk nyelvén szóltak Európához. I. u. 700 és 1700 közé szorítható ez a kor. A középkor századainak latin műveltsége természetesen nagyon különbözőképpen értékelhető képet mutat. De egy bizonyos: a klasszikus örökség, a görög és római írók ismeretének, utánzásának, sőt felülmúlásának vágya Európát soha el nem hagyta. A klasszikusok tanulmányozása az európai iskolázás középpontjába került és nem volt olyan iskola, ahol legalább Donatus és Alexander a Villa Dei latin tankönyveinek példáin keresztül, sok kis „grammás deák” szeme előtt a klasszikusok szépségeiből ne villant volna fel valami. Támadtak latin költők a középkor korai századaiban is, mint Prudentius és Sidonius, akik a római mintaképeknek eléggé a közelébe törtek. S a sok különböző értékű epigon közül kimagaslottak olyanok, kik már egyesek szerint az „eredetieket” is felülhaladták, bizonyára, mert maguk is eredetiek voltak. Így éppen a vulgáris költészetnek is „koszorúsa”: Petrarca.

A klasszikusok átörökítése, Európa tanulása azonban akkor kezdődik, mikor az örökség örökséggé válik, s hordozója, a latin, nem élő nyelv többé: amikor a római birodalom összeomlik. Helyesebben, még nem is ekkor. Róma bukása és a karoling kort bevezető kelta-angolszász törekvések közé ékelődik a latinnélküliség két százada, a VI. és VII. század. Bolgar mindenestre így mondja, és ami az irodalmat, a latin nyelv pallérozott beszélttségét illeti, állítását igaznak kell elfogadnunk. Persze jól tudjuk, hogy Róma az új feudális Európa jogi berendezésében — különleges formák között — azért tovább hatott.

Róma a barbársággal szemben ekkor már egymaga képviselte a teljes klasszikus hagyományt, görögöt és latint egyaránt. De a Város már nem Attikában, a görög-rabszolgatársadalom periklisi fénykorában találkozott a görögséggel, hanem Alexandriában. Ezzel magyarázza a szerző azt a modorosságot, mely a latin irodalmi nyelvet, a „klasszikus latint” a beszélt nyelvtől kezdettől fogva eltávolította. Ezért az irodalmi latint Rómában is meg kellett tanulni. Bármennyire hangsúlyozza is Bolgar ennek és az irodalmi művelődésnek jelentőségét az ókori iskolázásban, nem hagyja megemlítetlenül a matematikai, geometriai és zenei oktatás szerepét sem. Az egész iskolázás enciklopedikus jellegű, „enküklikosz paideia” és legesúcsán a retoriképzés áll, hiszen a rétoroknak sokféle mondanivalójához kora és társadalmi minden ismeretének birtokában kellett lenni.

A rétorok rendszerint állami hivatalnokok is lettek, ezért az iskolázás ügyében az állam mihamar érdekeltté vált. Az államon, a klasszikus Róma laikus társadalmán kívül azonban még más tényezők is beleszóltak az iskolázás, a „curriculum” végleges megformálásába. Ezek a római birodalom különféle vallásai lettek volna, s közöttük főként a kereszténység. Bolgar csak ennek a vallásnak tulajdonít valóban lényeges szerepet, szerintünk sem ok nélkül. A klasszikus műveltség akkor lesz hagyomány, örökség, mikor a rabszolgatársadalmat új társadalmi forma, a feudális társadalom váltja fel. A feudalizmus ideológiáját az egyház szolgáltatta és természetesen a felépítmény, a művelődési rend teljes kialakítása is nagy részben az ő műve. Nem meglepő tehát,

hogy a klasszikus kortól örökölt oktatási anyag végleges rendezését már keresztény rómaiak vitték végbe. Említettük már, hogy a régi római iskolában is tanították a grammatika és a retorika mellett az aritmetikát, a geometriát és a muzsikát (tulajdonképpen az aritmetika kiegészítéseként). Néhány más tárgy hozzáadásával így jött létre a középkori iskola nevezetes hét szabad művészete: grammatika, logika, retorika, muzsika, geometria, aritmetika, filozófia. Augustinus felsorolása szerint. Martianus Capella és Cassiodorus, a klasszikus hagyományok e két közvetítője, hamarosan az astronomiat kezdik a filozófia helyén szerepeltetni. A filozófia ilyen formán a szorosan vett „artista” studiumból kiszakadhatott ugyan és önálló fejlődésnek is indult, de mégis csak a „septem artes” társaságában. (Ezt fejezte ki a Magyarországon a múlt század derekáiig használatos bölcsészdoktori cím: „artium liberalium et philosophiae doctor.”) A klasszikus „curriculum” viszonylag gazdag anyaga ne tévesszen meg. Az oktatás középpontjában a literatúrában való elmélyedés állt. Ezt hangsúlyozzák a keresztény-római auktorok „módszertani” művei, mint Augustinus „De Doctorinā”-ja. Martianus Capella *De nuptiis Mercurii et Philologiae* c. műve, éppúgy mint Cassiodorus *Institutiones*-e. Ugyanebbe az irányba terelték az oktatást az elsősorban használatos segédkönyvek: Varro *Disciplinae*-ja, Servius *Vergilius-kommentárja*, az *Ad Herennium*, nemkülönben a Macrobius-féle *Somnium Scipionis*-magyarázat. Mindezek után érthető, hogy szerzőnk szerint a *görög-római iskola fő erőnei* ezek lennének: „komoly és határos foglalkozás a nyelvvel, nyelvi szabathosszára törekvés és a figyelmes olvasás kiváló készsége...” A legutolsó nem is jelentéktelen dolog. Egy sereg nyelvtani, mitológiai, történeti, filozófiai és jogi ismeretet tételez fel. Mindezek nagyrészükből nem önálló előadásban, hanem a „curriculum ismertetett tárgyainak tanulmányozása közben voltak elsajátíthatók. Ezeknek a tárgyaknak oktatásmódját a szerző igen érdekesen tárgyalja.

A klasszikus örökség kialakulásának másik tényezőjét Bolgar az ún. egyházatyák magatartásában látja (Kelemen, Basilius, Nazianzosi Gergely). Nyugaton Augustinus, Hieronymus és Nagy Gergely. Magatartásuk a klasszikus hagyománnyal szemben nem mindig barátságos. Imént emlegetett artes-rendszerezésük is valójában inkább a klasszikus hagyományok *asszimilációjának* ellenőrzését és így a keresztény ideológiai ismeretek közlése alá rendelését szolgálta. Ennek következményeként bizonyos fajta studiumok jellegzetes módon előtérbe kerültek, a klasszikus örökség átvétele csak *egyenlőlenül* történhetett.

A római birodalom nevelési rendszere az iskolástól még két nyelv tanulását kívánta meg: a latinét és a görögét. A koraközépkor Nyugaton már csak a latint, Bizáncban csak a görögöt ismerte. A klasszikus nevelés hgyományai Európában ezután e nyelvi differenciáltság szerint hatottak. Bolgar először a *görög nevelés* problémáival foglalkozik. Munkájának ez a része különös érdeklődésre tarthat számot, miután nem általánosan ismert tényekről számol be.

Görög nevelést említettem, pedig helyesebb a görög nyelvű klasszikus öröklésről beszélni, s az örökös *Bizánc*. Nem a klasszikus Hellász világa ez, de még csak nem is a hellenizmus. A régi Róma jobban respektálta meghódított görög provinciái nyelvét és íróit, mint a görögség és Ázsia határán épült Bizánc. És ha Vergilius megért Rómának egy légiót, a görög klasszikusok sem jelentéktelen cohorsként álltak a barbársággal szemben. Ámde az új császárság udvaroncainak, papjainak és katonáinak, sőt császáraiknak ősei Marathonnál bizonyára a perzsa seregben küzdöttek volna. Ha módjukban állt, ők is szembeszálltak a kultúrával, melynek nyelvét beszéltek. Isauriai Leo *ikonoklasztái* és utódaik egy századon át harcoltak még az ellen a kevés hellén hagyomány ellen is, mely az egyházi kontroll alatt a VIII. századba átmentette magát. Az ikonoklamosz vége mégis egy új, a diadalmaskodó orthodoxia által megjelölt, Bolgar szerint „*egyházi hellenizmus*” lett. Valóban, a *képvi*ta meglehetősen egyenlő mértékben érintette a hellén hagyományozódást és a görög egyházat. Az újfajta hellenizmus reprezentatív műve, Photios pátriárka *Myrobiblionja*, nagyjából egyenlő elosztásban tárgyal egyházi és klasszikus témákat. A *Myrobiblion* továbbfejlesztőkre is talált, akik az új hellenizmus enciklopédiáját egyre inkább a világi témák irányába bővítették. A típus vonzott és csakhamar megjelennek a Homeros, Platon, Herodotos műveihöz szánt különleges szótárak, törvénykezési és retorikai szakszótárak. *Lexikográfia*, ez az ikonoklasztá támadás utáni hellenizmus műfaja.

A XI. század bizánci „*reneszánsz*”, mint Bolgar tévesen nevezi, szakít az ismeret és adatgyűjtés cédulázási fokával, többet akar. Fel akarja támasztani a hellén világot. A görög ősookról nemcsak tudni akartak; tudásban, írói tevékenységben, az állam vezetésében utánozni akarták őket. A kor a Comnenosok kora, a reprezentatív „*hellén*”: *Psellos*. Rétor volt, mint a klasszikusok. És ahogyan a klasszikus curriculum magasan a retorika állt, a rétor Psellos is minden tudományhoz „értett”. Sok mindennel foglalkozott: asztronómiával, fizikával, lélettannal és lélektannal, joggal és filozófiával. Történelemmel is. De mindennek felett a szavak érdekelték: rétor volt. Mesterségével járt, hogy író is legyen, költő Ez nem tudott lenni, mert csupán utánzott. Mivel azonban mindenáron görög akart lenni, ezért a Comnenosok minisztere újpogánnyá is lett. Ámde Konstantin városát kereszténynek alapították már és Psellosék humanizmusának buknia kellett.

De Psellos „át tudta magát menteni.” Lévén szofista, egy ügyes dialógust írt az euchiták ellen és az új „kultúrcentrumban”, az apostolein pátriarkai iskolájában katedrát kapott. A pátriárka „egyetemén” grammatikát, retorikát, dialektikát, fizikát, az orvoslás elméletét, matematikát és muzsikát tanítottak. De az egész oktatás, mint a XII. század makedón érája általában, az egyházi reakció jegyében állt. A grammatika-oktatás nem Homérosz és Euripidész olvasásán. épült, hanem a kortársak művein. Levélformák gyűjteménye volt, amint nevezték: szkhedográfia.

Latin uralom utáni Bizáncban az előző korszakokénál sokkal *tudatosabb* klasszikus kultusszal találkozunk. A *klasszikus hagyomány egésze* vált fontossá. A grammatika tanításában az attikai és a demotikus nyelv, a klasszikus és az úgörög tanításának célja, már nem csupán a beszélt nyelvre is kötelező (természetesen ógörög) orthográfia beidegzése volt, hanem a már nem beszélt antik görög nyelvtanának kifogástalan elsajátítása is. A grammatikusok — Planudes, Glykys, Moschopoulos — ezen dolgoztak. De talán ekkor ez is volt a leglényegesebb tennivaló. Mert míg Gennadios pátriárka már nyugaton akarta Aristotelest megismerni, a nyugat viszont görögül akart tanulni. Egyáltalában tanulni és tanítani akart. Iskolamesterei Filelfo és Guarino mintaképe a hanyatló Bizánc utolsó nagy tanítója, Chrysoloras volt. Bizánc iskolái Európának ekkor többet adtak, mint irodalma. Ez az irodalom — állapítja meg Bolgar — nem volt eredeti. Ámde az egyetlen *érdeme*. A pedáns bizánci irodalmárok szolgálai hűséggel adták tovább a halhatatlanok szavait.

Ázsia meg-megújuló támadásaival szemben, Bizánc állandó védekezésre szorult. Intézményei, kultúrája megmerevedtek. Nyugat viszont ekkor állandó mozgásban történelme folytonos alakításában töltötte idejét. Később mint Bizánc, de végül mégis birtokába vette a klasszikus örökség reaeső, latin nyelvű részét és restaurálta a latin imperiumot is. Mindez — jól tudjuk — a Karoling-kor elején 800 körül történt.

Előzményei azonban régebbiek. A barbár hódítók — úgy látszott — mintha a nyugati birodalommal, kultúrájával, nyelvével végeztek volna. Igaz, az új germán királyságok adminisztrációs nyelve a latin maradt. De milyen latin! Latin szavakat ismertek, nem grammatikát, mégkevésbé auktorokat. A sötét középkor ez. Bolgar azt állítja, hogy Róma klasszikus hagyatéka nem is maradhatott meg a hajdani „*orbis Romanus*” határai között. Olyan földön talált volna menedéket, mely e világ határain kívül esett és ahol latinul soha nem beszéltek: Írországbán. 450 és 650 között lett volna ez így. Bolgar állításai azonban éppen nem meggyőzőek. Amit az írekről, majd angolszász tanítványaikról tud mondani, csak azt a tényt bizonyítja, hogy a kelta szerzetesek latinul is beszéltek, ami a latin egyház papjainál nem különösebben feltűnő. De latinjuk csaknem olyan kezdetleges volt, mint a kontinens barbárjaié. Az egyetlen, aki közülük jobb grammatikájú latint használt, latin auktorokat is citált — Columban — a kontinensen élt. Honfitársai csak azt a közlatint ismerték, melyet a *Vulgata* közvetített számunkra. Ez pedig, mint Bolgar maga is többször hangoztatja — a „klasszikus örökséggel” távolról sem azonos. Azt a magát sokáig tartó hiedelmet, hogy az ír papság a görög nyelvnek is birtokába jutott volna, Bolgar is elutasítja. Görög tudásuk néhány görög szó véletlen ismeretén túl nem terjedt. Mindezek ellenére szerzőnk bámularaméltó határozottsággal hangoztatja az *írek nagy szerepét* a klasszikus hagyományok átmentésében. Hogy miért, már most kitűnik, később még világosabb lesz. A kelta szerzetesek tanítványai közé tartozott ugyanis az *angolszász Heptarchia* is. Márpedig Bolgar szerint a klasszikus iskolázás jövője az angolszászok kezében volt.

A kontinens egyébként közismert viszonyainak bemutatása után ugyanis ennek bizonyítása következik. Nyilvánvaló, hogy az angolszászok kereszténységre térésük idején két latin művelődési hatással találkozhattak. Az egyik kétségt kívül az említett ír-kelta latin tanítás. A másik elindítása azonban bizonyára azoknak az itáliai misszióknak a nevéhez fűződik, kiket Nagy Gergely pápa küldött Angliába. Gergelyt viszont — ismét csak Bolgar nyomán — a klasszikus hagyaték keresztény-római közvetítői között szemlélhetjük. A klasszikus Róma hatásának útja így közvetlenebb és ezért valószínűbb, mint a messzevezető, közel két évszázadig tartó írországi kerülő. Mindazok, akik az angolszász érdemek meglehetősen túlméretezetten hangsúlyozott ismertetése során szóbajönnek — főként Béda és mestere Benedict Biscop — Theodor canterburyi érsekkel állanak valaminő kapcsolatban. Ez az italo—görög szerzetes éppen a kelta egyház hatásának ellensúlyozására került Angliába. Aligha véletlen, hogy az ő és kísérete tevékenységének megkezdése után beszélhetünk csak az angolszász iskolázás olyan mérvű fellendüléséről, hogy végül a *kontinens tanítói* is a szigetsországból kerülhettek ki.

Hamarosan ugyanis erre is sor került. A kontinens szerepének lekicsinylését Bolgar itt sem mulasztja el. A longobard királyság latin nyelvű kultúrájának munkásai, mint a szerző által is emlegetett Benedictus Crispus, Paulus Diaconus és az Urgell-i Félix (Bolgar csak erre a Félixre gondolhat) nem voltak a kor mértékével mérve sem másodrendűen latin iskolázottságúak. Tény, hogy Nagy Károly oktatásügyi reformjainál és a Schola Palatina alapításánál az itáliai Petrus de Pisanak jelentkeletlenebb szerep jutott, mint a yorika iskola neveltjeinek Alcuinusnak, vagy a „skót” Seduliusnak. *Alcuinus* személyének, működésének részletes ismertetése után a

mérleg mégis úgy alakul, hogy a kontinens angolszász mestere, a nyugati császár barátja, a klasszikus művelődési hagyományt *nem teljesen asszimilálta*. Bolgar is mondja: „Timuit Danaos...”

Alcuinusnak és iskolájának hatása Nagy Károly halála után sem tűnt el teljesen. (A „De litteris colendis” capitulare ugyanis állami ügyé tette az oktatást. Erről azonban Bolgar nem beszél.) Szerzőnk ennek a hatásnak IX. és X. századi sorsát vizsgálja. Két áramlat keresztvezéséről hallunk: az egyik Alcuinuské egyházas latin kultúrája, a másik Petrus de Pisa tisztább klasszikusságú nevelése. A körülmények megint Alcuinusnak kedveznek. A Schola Palatina eltűnik, s a teljesen egyházi befolyás alá került karoling udvarban a pogány auktorok és híveik számára nem volt hely, a szász császárok meg Rómával — melynek „Augustusai” voltak — nem törődtek. A latinul tudás helyei a monostorok lettek, de nem a teljes latin műveltségé (persze csak a feudális egyház érdekeit előmozdító ismeretanyagé). Pedig a klasszikus örökség Európa számára még sok mindent rejtgetett.

Lassan ugyan, de a XI. század közepétől egyre határozottabban, a klasszikus világ örökségének teljesebb feltárása indult meg. Most már nemcsak az irodalom irányában. A kor legdöntőbb változása a *városiasodás* határozza meg az új művelődési jelenségeket. A római jog feledése, az orvoslás új módjainak felfedezése és az aristotelesi logika használatbavétele jelenti a nagy újdonságokat. A *Digesta*, az *Organon* és a *Libri Naturales* ekkor kerültek az európai iskola könyvei közé. Az auktorok közül Ovidius a kedvenc. De mellette egy az övénél clevenebb, kötetlenebb formájú és érzelmeiben forróbb szerelmi költészet is megjelenik. A *Cambridge-i dalokból* és a *Carmina Burana*-ból ismerjük ezt. Természetesen nem hiányzott az aggodalmaskodó óvás, vagy éppen ingerült ellentámadás sem az egyháziak: Petrus Damianus, Manegold van Lautenbach, Clairvauxi Bernát részéről. Ámde a klasszikusok iránti érdeklődés ez aggályoskodónál erősebbnek bizonyult. A kor tudásvágya Róma örökségéből minél többet igyekezett birtokába venni, s Abélard után a század végére John of Salisbury és Gauthier de Chatillon a klasszikusok ismeretét már az európai iskolázás *lényeges elemének* tudják. A klasszikus örökség felfedezése befejeződött, az asszimilálás munkája megkezdődhetett.

Ez a munka nem volt könnyű, hiszen két ellentétes ideológia együttélésének megkísérlésével volt egyenlő. Bolgar szerint a skolasztika a klasszikus örökségből nem nélkülözhetette Aristotelt, akinek használata fejében viszont az egész klasszikus örökség befogadása lehetővé vált. Ezzel az örökséggel éltek is, de nem csupán ezzel. A grammatikusok tudták, hogy az állandóan beszélt latint már nem lehet a klasszikusok nyelvtani szabályai közé szorítani. Ezért javarészen a *Vulgata* nyelvében élő koruknak a grammatikában engedményeket tettek, de mégis mindenképpen arra törekedtek, hogy koruk latinsága minél szebben hangzó, fordulatok, elegáns legyen. Figyelmük a stílusra irányult, nem a szintaxisra. Számos szerző gondja volt a latin előadást színező „colorok” összegyűjtése és megtanítása. A prózaszövegek ritmikus lejtésének módját a *Dictamenekből* tanulták. A jóhangzás, a szép stílári fordulatok használatára készség volt a grammatika-oktatás célja, s az accentus, a nemlatin anyanyelvűek accentusa, már nem kellett, hogy klasszikus legyen...

A skolasztika a klasszikusok tanulmányozását csak az *Organon* és a *Metafizika* könyveire nem korlátozhatta. A *Libri Naturales* tanulmányozása a spekulatív okoskodásokon túl, a valóság empirikus birtokbavételére serkentette Roger Bacon. Vincent de Beauvais pedig már előbb, korának sokszor több, mint kezdetleges „természettudományos”, történelmi és társadalmi ismeretei nagy enciklopédiába gyűjtötte. Ez volt a nevezetes *Speculum*.

Ilyen hosszú fejlődés, ennyire hosszú vázolás után jutunk csak el ahhoz a korhoz, mely a klasszikus örökség teljes feltárását legfőbb feladatának tekintette. Ez a reneszánsz. Bolgar azt mondja, hogy a reneszánsz Németországban, Franciaországban, vagy Angliában — ami a klasszikusok iránti érdeklődést illeti — éppúgy létrejöhetett volna, mint Olaszországban. De hogy a „renascentia litterarumot” elsőnek éppen Itália láthatta, okát az olasz társadalmi viszonyokban leli. Bolgar általában és itt sem tud a polgári szemléletek hatása alól szabadulni, nagyjából mégis helyesen mutatja be a reneszánsz mozgalom elindulásának társadalmi alapjait az olasz városi polgárság erősödő, gazdagodó és politikai hatalomra is törő (pl. Rienzo) tömegeiben. A kor — a XIV. század — legnagyobb litterátora, a „koszorús költő”, Petrarca is innét jött.

„The balance of economic power had shifted to the middle classes”, állapítja meg a történeti valóságnak megfelelően, tehát helyesen. Mégis, mikor megállapításának következményeit Petrarca hatalmas életművének felmérésénél kellene levonni, problémái megoldása sokszor melléktutakra fut. Petrarca nemcsak szép nyelvezetet, elegáns fordulatokat, színes szókincset igyekezett a maga számára a klasszikus örökségből biztosítani, a klasszikus élet, az élet „modus Romanusa” szerint akart élni. Stílusnak nyelvnek, életnek újraformálása tovább vitte őt. A rómaiak számára az állam, a társadalom dolgai „köz-ügyek”. Élő, mozgó, mindenkit érintő valóságuk együtt teszi az államot: a „*respublica*”. A jogok után, sőt hatalomra törekvő polgárság politikai eszménye ez lett. Petrarca ezért állt a római nép tribunjának, Cola di Rienzonak nagy megújulási kísérlete mellé. Pedig az ilyenfajta kísérletek a középkor végén igen messzire vezethettek, összefüggéseik távoliak és bonyolultak. Rienzo Rómát akarta új életre keltetni, s majdnem

két század múlva *Dózsa* ugyanezt akarta a magyarok országával. A velencei követjelentés nyelvéen szólva: „rennovar el regno.”

Petrarca tehát a rómaiságtól elegáns latinságon, káprázatos elokvencián kívül mást is örökölt. Nem a lovasság kultusza — mint Bolgar véli — hanem a római életnek közvetlenül is mintázása készíthette a költőt arra, hogy az élet legfőbb javának a kor feltörő polgáraihoz hasonlóan a „virtust” és a „famat” tekintse. Ennyit jelent az — amit Bolgar megállapít —, hogy a klasszikus tanulásnak hozzánk vezető hídját Petrarca fejezte be.

Művét Salutati és Boccaccio folytatták. Salutati „adta meg a középkornak a kegyelem-döfést”. Boccaccioval együtt sok-sok klasszikus művét újra felfedezték. Bolgar listájáról álljon itt néhány név és mű: Plinius, *Historia Naturalis*, Quintilianusból valami, a *Noctes Atticae*, Frontinus, *Stratagemata*, Vegetius, *De re militari* (?), Varro, *De re rustica*, Vitruvius Pollio, az *Orationes adversus Verrem*, Silius Italicus, Cato *Agriculturája*, a *De Oratore* stb. A klasszikus hagyományok fejlődésének útját a XIV. századon keresztül Salutati, Boccaccio, Pastrengo és rajtuk keresztül Petrarca irányította a kiteljesedés felé.

Ez a század a klasszikus örökséget részben, vagy egészben újra feltárta. A feltárás munkája a következő században is folyt még, de ekkor már más teendők is felmerültek: a feltárt kincseket „közkinccsé” kellett tenni. Bolgar szerint a XV. század a tanulós százada, a klasszikus hagyaték lehető teljes átvételének kora. Az ő felfogása szerint is a reneszánsz delelőjén, a „High Renaissance”-ban, az *iskolamesterek* viszik a hangot. Érthető ez, ha meggondoljuk, hogy a felfedezés lendülete e századra alábbhagy és megkezdődhet a birtokbavétel leltározó és asszimiláló, sokban pedáns munkája. Euróának mérhetetlenül sokat jelentett ez a munka, melyet Guarinótól Erasmusig olyanok végeztek, akik a nyelv és az élet sok szépségére tudták megtanítani. Guarino, Janus Pannoniusunk mondja, a klasszikus műveltség elsajátításának mesterségét Chrysolorától tanulta. Nem más ez lényegében, mint a rómaiak „figyelmes olvasásának”, az „attenta lectionak” újból iskolai módszerré emelése. Az auktorok olvasásának gyömölcseit a humanista diák egy füzetbe jegyezte. A füzetlapokat egy vonal ketté osztotta. Az egyik félre a grammatikai és stílári sajtások kerültek, a másik fél viszont a tárgyi: történeti, mitológiai, vagy jogi ismeretgyarapodás rögzítésére szolgált. A jegyzetfüzet neve *Copia*, néha *Sylva*. Erasmus külön művecskékből tanít, a módszerre (*De copia rerum et verborum*), melyet „methodice et historice” eljárásnak is neveztek. Nagy praktikus haszna műfajt termelt ki. A közhasználatú szónoki segédkönyvek, szállóige és „latinizmus” gyűjtemények egymást követik: Guarino *Florilegiája*, a római retorika tanár „*Elegantiae Linguae Latinae*” c. munkája, mindenekfelett pedig Erasmus híres *Adagium-gyűjteménye*.

Az ímént azt mondtuk, hogy a *felfedezés* izgalmából e század már nem sokat érezhetett. A klasszikus hagyaték latin anyagára ez a megállapítás mindenképpen áll. A görög örökség átvétele tekintetében azonban bizonyos módosításra szorul. A görög klasszikusok művei, a latin világ iskolázásába végleg most kerülnek be, mégpedig kettős úton. Egyrészt: görög nyelvű kéziratokat másoltak és vásároltak és, hogy ezeket megértsék görögül meg is tanultak, másrészt görögből fordítottak. A fordítók Giorgio da Trebizonda, a Gaza-i Teodor és társaik nagyrészt görögök voltak. A fordítás-kéziratok nagy száma mutatja, hogy a görögök tolmácsolása szükséges volt. De ugyanez a század a görög nyelv tanulását is a teljes humanista képzés részesévé tette.

A „figyelmes olvasásnak” csak úgy volt értelme, ha megbízható szövegen nyugodott. Jó szöveg teremtése kritikai munka, s ez nem éppen a tudományos tekintélyelv jegyében áll. Érthető hát, hogy a kritika a klasszikus auktorok szövegeinek javíthatásánál meg nem állt, hanem az előző, skolasztikus kor legnagyobb tekintélyét, tudásának oszlopát, Aristotelest is kikezdte. Csakhamar el is fordult tőle és a világ dolgainak hivatott magyarázóját Platonban ismerte fel. De mégsem ez az „újplantonizmus,” hanem életrehívója, a kritikai készség növekedése készítette elő a szaktudományok alakulásának útját. A középkori „septem artes” nagyrésztben spekulatív jellegűvé vált ismeretanyagával szemben, az érdeklődés biztosabb, a tárgyi, anyagi valóságból szerezhető ismeretek felé fordult. S a tudás „specializálódik”. A szaktudományos ismereteket pedig nem az egyetemes jelentőségű filozófiából dedukálják. A folyamat az orvoslásban indult meg nehezen, de csakhamar meggyorsult s a többi tudomány is igyekezett a skolasztikus merevségről kioldozni.

Mindez a középkorvég humanizmusát együtt teszi. De még ennél több is. A szorosan vett didaktikai, irodalmi, filozófiai és szaktudományos „felújulás” túl a reneszánsz — már Petrarcaéknál is — új életformát jelent. Erre tanítottak Pontano és Sannazaro versei, Valla a *De Voluptate*-ban, Alberti a *Della Famiglia*-ban, és Machiavelli a *Discorsis*-ban. Nem tanítottak rá, de a kritika mégis a székepszisbe burjánzott át. A kort a „Balgaság dicsérete” zárja le. Hozzá tehetjük csak erősen „bizonyos mértékben”.

A nevek, melyekkel az előzőkben találkoztunk: olaszok. A reneszánsz Olaszországban delelt. Mi volt a többi országgal? Bolgar választási módja egyszerű és szellemes. Tézise: a klasszikus örökség a reneszánsznak kettőt jelent: *klasszikus nyelvet és életet*. Mikor a hagyaték sorsát a különböző országokban vizsgálja, mindig ezt tartja szem előtt. Így állapítja meg, hogy

Németországban nem az élet római módra alakítása, hanem a klasszikus, most már humanista „eruditio” hódított. Kompromisszumot kerestek — a szerző szerint találtak is — az új műveltség és a régi vallásos világkép között, és így jött létre a „pietas literata”. Ezenfelül a germán szellemi érdeklődést nagy részét csakhamar a reformáció kötötte le. Bolgar figyelmen kívül hagyja, hogy a reneszánsz kezdeti, petrarcai formája még a Luxemburg-korban, olaszországi jelentkezésével egyidőben hozta magával Németországba a „docta pietas” programját. A hagyomány erős volt már, mire a XV. század humanizmusa hatását érezte. De mindenekelőtt a reformáció előtt már jóval, kezdeteivel is egyszerre a birodalom területén nagy társadalmi mozgalmak (Husz és Münzer) jelentkeztek, melyeknek táplálására a „docta pietas”, vagy a „pietas literata” egyes elemei kiválóan alkalmasak voltak.

Franciaország éppen ellenkezőleg: a humanista életformát, az irodalmi humanizmusnál előbb vette át. Az irodalmi érdeklődésnek ez a másodlagossága azt a sajátos helyzetet teremtette, hogy a klasszikus asszimiláció nem a latin, hanem a jórésztben a vulgáris nyelv nyújtotta lehetőségeken át, fordítások útján történt.

Anglia viszonyaival egészen természetesen nagy részletességgel foglalkozik. A túlságosan is részletező előadásból most csak azt emeljük ki, hogy a humanizmus angliai recepciója, személyes kapcsolatokon épülő (Morus, Erasmus, Colet, Fisher) kezdetek után, a XVI. század közepére intézményszerűvé válik. Ez akkor történik, mikor a két egyetem Oxford és Cambridge, valamint a londoni ügyvédképző „szabadegyetem”, az Inn’s Court a már régóta folyó intenzív latin tanulmányok mellett, a görög nyelv oktatását is tanulmányi rendjükbe oktatják. A kezdeményezés az egyetemek után az egész angol oktatásban igen mély gyökereket ver. Az angol középiskola ettől kezdve századunkig nagy részben a klasszikusok tanulmányozásán nyugszik.

A magyar humanizmust összesen hét sorban ismerteti. Vitéz Jánost és Janus Pannoniust említi, s a reneszánsz Magyarország végét jelentő Mohácsi katasztrófát. Magyarország Mohács után is még sokáig élő és változatos, sok európai országnál mindenestre feltűnőbb latin kultúrájáról semmit elmondandónak nem tart. Talán éppen, mert maga is Magyarországról származott el...

A spanyol reneszánsz inkább az angolhoz, vagy franciához hasonlítana, semmint a némethez. Az előbbiekhöz hasonlóan az anyanyelv korai használata és az egyetemek jelentősége jellemzi. Viszont az olasz reneszánsz irodalmához fűződő korai és közvetlen kapcsolatok sajátosan színezték.

A humanista műveltség további történetét a „pietas literata” sorsának alakulásával hozza kapcsolatba. Az utóbbi sajátos humanista irányzata egyrészt ugyan Valla és Bandinelli hédonizmusával ellentétes humanista gyakorlatként alakult volna ki, másrészt meg — a nemi immoralitás elleni tiltakozástól függetlenül — a humanizmus lényegéből következett volna. Maga Erasmus tanította, hogy a kereszténység voltaképpen a görög kultúrából sarjadt ki. Tehát: az igazi keresztény szükségképpen humanista is. Ez a felfogás ugyan csak az ókereszténység kezdetinek egyes formai elemeire (az újszövetség görögnyelvűsége) támaszkodhat, mégis mind a reformáció, mind az ellenreformáció iskolázásának nem lényegtelen alapvetésévé lett. Bolgar igen érdekesen ismerteti a Melanchton-féle protestáns iskola és a jezsuita gimnázium klasszikus tanulását. Ezekből a görög fokozatosan kiszorult. Ez és a nem jelentéktelen auktor-válogatás, ismét a klasszikus hagyaték csönkulásához vezetett.

Így érkezünk el a XVIII. századhoz. Eredményeinek összefoglalását szerzőnk azzal zárja, hogy a humanizmusnak van egy „szörnyű vétké”: hosszú története van. De ez a hosszú történet nyújtott lehetőséget arra is, hogy az őt most „megsemmisíteni készülő” tudományokat nagyra nevelje.

A *mérleg pesszimizmusa*, napjaink természetsszerűleg pesszimista polgári szemléletmódjából következik, de teljesen indokolatlan. Szerintünk a klasszikus örökség formai vonatkozásai időlegesen némiképp háttérbe szorulhatnak ugyan, de tartalmának valódi értékei egy magasabb rendű társadalmi formában, melyben mi az egész világot akarjuk tudni, csak még tisztultabban fognak kibontakozni. Bolgar könyve e pesszimizmus és az ismertetésben kifejtett nem lényegtelen fenntartásaink ellenére is, értékes, figyelmet érdemlő könyv. A szerénykedve „rövid bevezetésnek” nevezett munka, valójában Európa klasszikus hagyatékának nagy erudícióval végzett számbavétele. Érdekességét még két függeléke is emeli. Az egyikben a görög auktorok nyugati kéziratokban jelentkezését időrend szerint mutatja be, a másikkban a klasszikusok angol, francia, német, olasz és spanyol fordításainak kronológiáját kapjuk 1600-ig.

Mezey László

(Thomas More *Utópiájának* szláv forrásai)

Изд. Академии Наук СССР. Москва 1955. 119. lap.

A Szovjetunióban folyó nagyarányú és eredményes anglisztikai kutatás egyik szervezője és irányítója M. P. Alekszejev leningrádi professzor, a Szovjet Tudományos Akadémia levelező tagja, a leningrádi Orosz Irodalmi Intézet osztályvezetője. Jelen értekezését a szlávisták belgrádi nemzetközi konferenciáján mutatta be mint a szovjet delegáció tagja. Az értekezés egy rendkívül érdekes hipotézist igyekszik valószínűsíteni, s az érvelés során egész sereg szempontot vet fel, amelyek hozzájárulnak Thomas More világhírű művének korszerű megvilágításához.

Alekszejev mindenekelőtt az *Utópia* sokféle, egymásnak gyakran ellentmondó értelmezésére utal, amely értékelések azonban kevés számú alaptípusra vezethetők vissza. A nyugat-európai kutatók többsége nem tudja beleilleszteni az *Utópiát* More életművébe s ezért a „tisztá művészet” termékének tekinti, „a szellem és a képzelet játékát” látja benne. Az orosz kritika viszont Je. V. Tarlétól (1901), sőt Ju. Zsukovszkijtől (1866) kezdve homlokegyenest ellenkező álláspontot foglalt el: az *Utópia* maró szatíra, lángoló vádirat a gazdság, az arany hatalma, a vagyoni egyenlőtlenség, a szegények jogfosztottsága ellen; a könyv pozitív eszményei logikusan következnek a XVI. sz.-i angol társadalmi berendezés kritikájából.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy az *Utópia* magyar fordítói és értelmezői közül egyedül Geréb Lászlóban merül fel a gyanú: „nem egy lángelme tréfája-e az egész?”¹ Vele szemben Kardos Tibor hangsúlyozza: „mi sem áll távolabb a mű szellemétől, mint hogy gúnyos játéknak fogjuk fel. Igaz, hogy van benne vad gúny, ironia, itt-ott kibukkan a száraz angol humor, de mindig a fonák valóságot tárgyalva, ellenben halálosan komoly, mihelyt arról a másik, új világról kerül szó”.² Ezen a véleményen van Moór Gyula is: „s ha igaz is az, hogy művében fáradhatatlanul forgatja a szellemes, finom élc fegyverét . . . Morus szatírája mégis inkább csak a stílus kérdése; ezért a legnagyobb hiba volna, ha az *Utópiában* nem látnánk egyebet, mint a humanisták körében szokásos *facetia*-t, gúnykölteményt.”³

Alekszejev hivatkozik arra, hogy maga More és harcos humanista küzdőtársai igen komolyan vették az *Utópiát*. A könyv már a XVI. sz.-ban megkezdte hódító útját, a benne foglalt társadalmi eszmék súlyánál fogva, amelyek egyaránt termékenyítőleg hatottak a művészetre, a filozófiai gondolkodásra, az államtudományra és a társadalmi élet új formáinak gyakorlati építésére.

A következő fejezet az *Utópia* forrásainak kérdését veti fel. A kommentáros kiadások hosszú jegyzékeket szoktak közölni, amelyek görög és római szerzőket, egyházatyákat és középkori írókat, néhány kozmográfiát és korabeli útleírásokat, angol jogi és történeti könyveket s természetesen More humanista kortársainak műveit tüntetik fel, sok esetben túlbecsülve pl. a platóni dialógusok vagy az ágostoni *De civitate Dei* hatását. Alekszejev szerint sokkal fontosabb a korabeli valóság tükröződése, azok a benyomások, amelyeket More elsősorban az angol, de általában az európai életből merített. A mű eszméje az élettapasztalatokból fogant: az antik szerzőkből vett idézetek, a könyvekre való utalások csak díszítésként szerepelnek. Az *Utópia* I. része az angol társadalom döbbenetes erejű elemzését adja a mezőgazdasági forradalom idején. More a bajok fő forrását a földtulajdonban, általában a magántulajdonban jelöli meg: ez a gondolat határozza meg az egész mű alapeszméjét és felépítését. Az I. rész a kor angol társadalmi valóságán alapszik, a II. rész utópista mozzanatainak keletkezése azonban Alekszejev szerint nincs még kellőképpen tisztázva.

A hagyományos felfogás az, hogy az *Utópia* II. részének elbeszélő keretét Amerigo Vespucci utazásai sugalmazták, s ennél fogva Sehol-szigetet valahol messze nyugaton, az újonnan felfedezett amerikai kontinens közelében kell keresni. Egyes kutatók azt a további következtetést is levonják, hogy More a képzelt szigetakók állami berendezésének és társadalmi életének alapvető jellemvonásait szintén Vespucci közléseiből merítette, hiszen az ő leírása értelmében az újvilági bennszülöttek „a természet szerint” élnek, nem ismerik az arany értékét és feleségükkel együtt vonulnak háborúba. Innen már csak egy lépés ahhoz a még kockázatosabb feltevéshez, amely More-ban a „természetes állapot” „rousseau-ista” eszményítésének előfutárát, a „nemes vadember” szentimentális képének megteremtőjét látja vagy a perui inkább államával keres párhuzamot.

¹ *Morus*: *Utópia*. Fordította és bevezetővel ellátta Geréb László. Bp. 1941. Officina. 9.

² *Morus Tamás*: *Utópia*. Fordította Kardos Tibor. A bevezető tanulmányt írta Moór Gyula. Bp. Franklin-Társulat, é. n. 72.

³ uo. 32.

More kétségtelenül ismerte Vespucci úti-beszámolóját, amely eredetileg 1507-ben jelent meg, *Quattuor Americi Vesputii Navigationes* címen. Vespucci elbeszéli, hogy negyedik útja alkalmával egy lakatlan szigetre, majd a szárazföldre vetődött, ahol erődítményt emelt. Itt 24 férfit hagyott hátra, fegyverekkel és élelmiszer-készlettel, maga pedig 1504. április 3-án visszahajózott. Az *Utópia* ezen a ponton kapcsolódik Vespucci elbeszéléséhez. More szerint Hythlodeus, az *Utópia* hőse, a visszamaradt 24 ember közé tartozott s az erődítményből indult felfedező útjaira, amelyek során csodás szerencsével Taprobanéba, majd Caliquitbe érkezett, végül pedig visszajutott hazájába.⁴

Ha az antik geográfusok által emlegetett Taprobane Ceylonnal azonos, akkor Caliquit nem lehet más mint a Malabar-parton fekvő Calicut. De milyen „csodás szerencse” folytán vetődhetett Hythlodeus Brazília partjairól Ceylonba és onnan Indiába? — teszi fel a kérdést Alekszejev. Hivatkozik a legnagyobb tekintélyű angol More-monográfia szerzőjének, R. W. Chambersnek meglepett kommentárjára is, aki rámutat, hogy a földet első ízben csak hat évvel az *Utópia* megjelenése után utazta körül Magellan kapitánya, Sebastian del Cano. Chambers az *Utópia* mesészerű jellegére való tréfás hivatkozással próbálja elűzni a dolgot, Alekszejev azonban a kor földrajzi ismereteinek kérdését veti fel. Ezek fényében valószínűtlen, hogy More a könyv írása közben a még feltérképezetlen amerikai kontinensre gondolt volna: figyelme inkább Dél-Ázsiára és Afrika azon vidékeire összpontosult, amelyekről a kor humanista földrajza az antik forrásokból, elsősorban Ptolemaiosból tudott.

Alekszejev részletesen kimutatja, milyen ellentmondásos földrajzi képben fonódtak össze a régi hagyományok és az új tapasztalatok a nagy felfedezések korában. Az új, amerikai kontinens felfedezéséről szóló hírek még a művelt angol humanisták tudatába is a középkori földrajzi képzetek prizmáján keresztül jutottak el — maga More nem vonhatott éles határt Vespucci és Sir John Mandeville utazásainak hitelessége között. Jellemző, hogy Vespucci *Négy utazásának* angol fordítása 1511-ben János pap országának történetével egy kötetben jelent meg. A More-család nagy érdeklődéssel kísérte János pap legendáját, ezt a sajátos középkori Utópiát; John More, Morus Tamás fia, angolra fordított egy könyvecskét ebből a tárgykörből. Talán még érdekesebb tény, hogy Thomas More sógora, John Rastell, 1517-ben kereskedelmi expedíciót szervezett Newfoundlandbe, de a felfogadott matrózok kalózkodásra adták fejüket, s Rastell csak nagy nehezen jutott partra Írországhoz. Két évvel később írta meg a négy elemről szóló színjátékát (*A New Interlude of the Nature of the Four Elements*, 1519), amelyben főleg az új felfedezésekkel foglalkozik. A színjátékból kiderül, hogy Rastell földrajzi képe teljesen archaikus, csupán az ókor és középkor három világrészét ismeri, s minden valószínűség szerint az „újonnan felfedezett földeket”, Newfoundlandet is Ázsiában kereste.

Alekszejev igen szkeptikusan tárgyalja a Vespucci által leírt dél-amerikai törzsek és a Sehól-szigetiek közötti állítólagos analógiákat is. Vespucci elbeszéléséből lépten-nyomon kiérződik a kulturált európai fölénye, a sajnálkozás és szálnalom a primitív életmód iránt. A szovjet tudós rámutat arra, hogy a „nemes vadember” fogalma, a „természetes állapot” eszményítése jóval később jelentkezik az európai irodalomban — először Montaigne *Esszéiben*, fejlett formában pedig a XVIII. sz.-i íróknál.

Az eddigi érvelés eredményeit Alekszejev abban foglalja össze, hogy Amerikáról More még igen keveset tudhatott, az antik írókon és az ókori geográfusokon nevelkedett humanista érdeklődése egészen más vidékek felé irányult, amelyeket szintén az ábrándok és legendák légköre vett körül. Hythlodeus elsősorban nem új földek felfedezője: bolyongásaiban az életet figyeli meg, mégpedig a „civilizált”, nem a „primitív” életet. Ebből a szemszögből tekintve a kérdést, Hythlodeus képzelt útiránya tüstént világosabbá lesz. More a görög-római, hellenisztikus és bizánci kultúra színhelyeihez viszi közel olvasóit; erre vall az *Utópiának* az a passzusa is, amelyben a Sehól-sziget közelében hajótörött és a partra sodort rómaiakról és egyiptomiakról történik említés.⁵ Alekszejev mindebből azt következteti, hogy More az *Utópia* írása közben főleg a genovai és velencei kereskedők levantei útjaira gondolt s értesüléseit részben olasz utazóktól nyerhette, akik megfordultak Délkelet-Európa és a Közel-Kelet országaiban.

Ilyen irányú megoldásra Alekszejev tudomása szerint egyedül Heinrich Brockhaus gondolt, aki 1929-ben megjelent tanulmányában (*Die Utopia-Schrift des Thomas Morus*) az *Utópia*

⁴ „... postquam digresso Vespuccio multas regiones... emensus est, mirabili tandem fortuna Taprobanen delatus inde pervenit in Caliquit, ubi reperitis... navibus in patriam denique praeter spem revehitur”. Thomas Morus: *Utopia*. Herausgegeben von V. Michels u. Th. Ziegler. Berlin 1895. 10.

⁵ „navis quaedam apud insulam Vtopiam naufragio periit, quam tempestas eo detulerat: eieci sunt in litus Romani quidam atque Aegyptii, qui postea nunquam inde discessere”. I. m. 42.

példaképét az Athos-hegy kolostoraiban keresi.⁶ Brockhaus szerint a kérdést az V. Lateráni Zsinat tanácskozási tettek időszerűvé, amelyek során 1515. május 4-én megtárgyalták a Dél-Itáliát fenyegető török támadás veszélyét és adatokat soroltak fel a török kegyetlenkedésekről Thesszáliában és Makedóniában. Brockhaus feltevése az, hogy Thomas More személyesen találkozott a zsinaton résztvevő Gabriel Merinóval, Bari érsekével, a vele folytatott beszélgetés alapján feljegyzést készített az Athos-hegyi kolostorok szervezetről; ez volna a kizárólag egyházi ügyekkel foglalkozó „ős-Utópia”, amely azután Erasmus átdolgozásában nyerte el mai végleges alakját. Brockhaus ennek az előre megfogalmazott elméletnek a fényében értelmezi az *Utopiát*, Alekszejev szerint igen egyszerű módszert követve: ami összhangban áll hipotézisével, azt a könyv feltételezett „eredeti” verziójába sorolja, ami viszont ellentmond elméletének, azt az Erasmus-féle „átdolgozás” számlájára írja. A részletes szövegelemzés során egész sereg delibábos szömagyarázatba bocsátkozik, melyek közül csak egyet említünk. Az *Utopiában* szó esik az Anemolii nép követjárásáról akiket Kardos Tibor „Széllébeült-ország” követeinek nevez, az *ἀνεμος* 'szél' szó átvitt értelme alapján. Brockhaus magyarázata más: mivel a görög szó latin megfelelője 'ventus', szerinte nem kétséges, hogy More az Anemolii népen a velenceieket értette.

A kérdés azonban nem az ilyen erőszakolt, kiagyalt etimológiák döntik el. Brockhaus kiindulópontja az utópista államnak és az athosi „szervesi köztársaságnak” az állítólagos párhuzama. A kritika rámutatott, hogy minden kísérlet eleve kudarcra van ítélve, amely az *Utopiát* el akarja szakítani az angol társadalmi valóságtól. A könyv semmiféle változatában nem foglalkozhatott egyházi ügyekkel: az *Utopiában* rajzolt közösség tipikusan világi, nem pedig vallásos jellegű.

Alekszejev utal itt More negatív, bíráló magatartására a papsággal és a szerzetesrendekkel szemben, ifjúkori latin verseire, melyekben a kolostori közösségen gúnyolódik. Brockhaus az „egyházi”, „keresztény” kommunizmus bajnokának igyekszik feltüntetni Morust, egyetértésben azokkal a főleg katolikus kutatókkal, akik próbálják kimutatni az *Utopia* közvetlen, genetikai függését az ágostoni *De civitate Dei*-től és általában a középkori teológusoktól, kideríteni More világnézetének kapcsolatát a skolasztikával. Ennek a felfogásnak a hívei szívesen hivatkoznak a középkori egyházi írók támadásaira a magántulajdon és az uzsora ellen, utalnak a szegénység eszményítésére, a vagyonközösség kíváncsoltára stb. Alekszejev megjegyzése erre az, hogy az ilyen eszmék egyrészt az antik irokból erednek, másrészt a középkori egyházi írók „kommunista” frazeológiájának vajmi csekély volt a gyakorlati értéke, hiszen az egyházban is egyenlőtlenség uralkodott, amelyet ugyanezek az írók elméletileg igazoltak. More eszményeit nem az egyházi törvényesített kolostori szervezetre sugallta, hanem a néptömegek társadalmi reménysei, amelyek különféle eretnek tanítások vallási kontönsében jelentek meg és az öskeresztény vagyonközösség felfeltesztését tűzték ki célul. Erre vall More érdeklődése a paraszttömegek sorsa iránt, valószínű tudomása a cseh huszita háborúkról, a táboriták kommunista eszményeiről.⁷ De az *Utopia* alapján nem vallási, hanem világi, állampolgári színezetű. A szocialista eszmék történetének krónikása, V. P. Volgin szerint ez a könyv először szabadítja meg Európában a kommunista eszményt keresztény vallási burkától. A szocialista iradalom történetében More annak a hagyománynak a híve, amely nem az egyházatyákhoz és az öskereszténységhez, hanem az antik Görögország és Róma gondolkodóihoz fordul.⁸

Az általános elvek tisztázásával és a téves nézetek cáfolatával Alekszejev utat nyit tétele bizonyításához. Kiemeli More nagy élettapasztalatát, kivételes fogékonyságát a korabeli valóság különféle jelenségei iránt. Az *Utopia* I. része, mint láttuk, a szeme előtt lejátszódott agrárforradalmat tükrözi; a II. rész anyagát részint irodalmi olvasmányaiából, részint személyes beszélgetések során tudomásra jutott adatokból méríthette. Morust bizonyára jobban érdekelte — véli Alekszejev — a dolgozó parasztság helyzete a korabeli európai államokban, semmint a mezőgazdasági munka szervezete távoli, nemrég felfedezett országokban. Művében a törvényhozás „archaikusabb” formáit dicséri, szemben a „fejtettebb”, „civilizáltabb” államok bonyolult, körmönfont törvényeivel. More behatóan tanulmányozta az antik világ törvényhozását, többek közt a Justinianus-féle kódexet; jogos tehát a feltevés, hogy figyelme kiterjedt

⁶ Alekszejev figyelmét nyilván elkerülte az a Kardos Tibor említett adat, hogy G. Toffanin (Considerazioni sull'Utopia del Moro, Rinascita, 1943) szerint Morus a seholszigetieket szinte mediterránoknak ábrázolja, akik intézményeikben is sok mediterrán bölcsességet használtak fel. L. i. m. 71:

⁷ Ezekre a kapcsolatokra utal a mű első magyar kiadása: *Morus Tamás: Utopia*. Fordította és magyarázatokkal ellátta Kelen Ferenc. Filozófiai Írók Társ. Bp. 1910. 152.

⁸ В. П. Волгин: История социалистических идей, I, 155—156.

olyan korabeli népek törvényeire és jogszokásaira is, amelyek a görög-római, hellenisztikus vagy bizánci kultúrkörhöz tartoztak. Különösen érdekelhették olyan népek társadalmi létének „csökevényeszerű”, „archaikus” formái, amelyeket közös történelmi sors fűzött Európához. Ezek közé a társadalmi formák közé tartozhatott a faluközösség, melynek felbomlása Angliában szinte már teljesen végetért. A XV–XVI. sz. mezsgyéjén a közös földbirtok és közös földművelés számos nyoma fellelhető még Európa különböző országaiban, de az *Utópiában* ábrázolt eszményi normákhoz legközelebb álló sajátosságokat More csak egy helyen találhatta meg: a humanista Itália társzéhszédságában, az Adria szláv partvidékén. Alekszejev a társadalmi és politikai élet formáinak tarkaságát emeli ki ezen a területen, az új és a régi rend keveredését, azt a széles skálát, amely Dubrovnik „patriciusi” köztársaságától Polica „paraszi” köztársaságáig terjedt. Itt maradt fenn még évszázadok múlva is a családközösség vagy „nagy-család” (zadruga), amelynek jellemvonásai a vagyonközösség, a kollektív termelés és fogyasztás, a közösség tagjainak egyenlősége és az élet patriarchális demokráziája.

Alekszejev utal a hasonlóságra a seholszigetiek és a velencei fennhatóság alatt élő adriai szláv lakosság társadalmi berendezése és élete között, de hangsúlyozza, hogy ez a hasonlóság önmagában semmit sem bizonyít. A bizonyítékok egész rendszerét sorolja fel, amelyek nélkül hipotézisét nem lehet valószínűsíteni. Kiemeli azt is, hogy a szláv obszcináról szóló értesülések semmi esetre sem voltak a seholszigetiek életét ábrázoló elbeszélés *egyedüli* forrása. Tanulmányának célja csak az lehet, hogy egy kiegészítő, eddig figyelembe nem vett forrásra utaljon.

Utópia rendjét két új, eredeti sajátosság különbözteti meg az antik és középkori szocialista ízü ábrándoktól: az egyik, hogy benne a kollektív tulajdon a társadalmi termelés alapja, a másik, hogy nem valamilyen elszigetelt, kisebb közösség életét jellemzi, hanem általános állami elv. Az első pontra vonatkozólag Alekszejev aránylag keveset mond, világosabb a gondolat Kelen Ferencnél, aki hangsúlyozza, hogy Platónnál és az őskereszténységben a kommunizmus csak a fogyasztást érinti: „de a kommunizmus fogalma erőnten, szegényes, amíg csupán az „osztzkodásra” vonatkozik: forradalmi ereje csak a termeléssel nő meg... *A munka kommunizmusát először Morus mondta ki, ő látta meg először e roppant gondolat mindent felforgató erejét*”.⁹ Ami a második sajátosságot illeti, Alekszejev joggal mutat rá, hogy a középkori kommunisták csak kis kommunista sejtek létesítésére gondoltak, az egész társadalom átszervezésének gondolata nem merült fel bennük. Annak az elutasító, anarchisztikus állásfoglalásnak, amelyet a középkori „keresztény kommunisták” tanúsítottak az államhatalommal szemben, More-nál nyoma sincsen.

Az *Utópiában* rajzolt eszményi társadalomnak vannak azonban bizonyos vonásai, amelyeket a kutatók többsége sehogyan sem tudott beleilleszteni a kép egészébe. Alekszejev három ilyen vonásra hívja fel a figyelmet: a patriarchális családi elv fontos szerepére, amely szöges ellentétben áll a platóni koncepcióval; a „fejedelmek”, sőt a „király” jelenlétére Seholsziget republikánus rendjében; s végül a „rabszolgaság” intézményére az egyenlőségben alapuló társadalomban. Ezek a zavaró vonások More következtetésének is tulajdoníthatók; sokkal valószínűbb azonban, hogy olyan konkrét értesülések eredményei, amelyeket More nem tudott vagy nem akart szervesen beledolgozni az eszményi képbe. Vonatkozik ez különösen a családközösségre, amely a történelem kezdetén általános jelenség, legszívósabban azonban a délszlávoknál maradt fenn, az őstársadalomtól napjainkig. Alekszejev idézi Engels utalásait a délszláv családközösségre mint átmenetre a matriarchátuson alapuló csoportházasságtól a mai egyedi családhoz, s megállapítja, hogy a „zadruga” életének engelsi jellemzése meglepő hasonlóságot mutat More leírásával; a tipológiai hasonlóság mellett számos egyezés figyelhető meg a részletekben is.

Az adriai szláv partvidék, különösen Vinodol és Polica régi törvényeinek tanulmányozása fényt derít a fejedelmek és az „obszcin” hatáskörének viszonyára is; a párhuzam a seholszigetiek állami rendjével ismét meglepő. Hasonló a helyzet a rabszolgaság intézményével is; Alekszejev itt Polica törvénykönyvét veti össze az *Utópiában* körvonalazott intézkedésekkel.

A családközösség és a szláv jog történetében sok még a homályos pont; Alekszejev utal arra, hogy az újabb szovjet kutatások lényegesen módosították a hagyományos felfogást. De, mint megjegyzi, bennünk az érdekel, hogyan értelmezhetette More az ismertett társadalmi formákat, nem a tényleges történeti igazság, amint azt a marxista történetírás kideríti. A történeti és az irodalomtörténeti kutatás módszertana ezen a ponton nem esik szükségképpen egybe. Az *Utópia* nem történeti forrásmunka, hanem művészi alkotás; More céljaihoz elegendő volt a szláv délvidékről származó szóbeli vagy írásos közlés. Meg kell határoznunk, hogyan juthattak el hozzá ilyen hipotetikus értesülések. Ezzel a kérdéssel foglalkozik Alekszejev tanulmányának befejező része.

A lehetőséget a szoros politikai és kulturális kapcsolat szolgáltatta a humanista Itália és az Adria szláv partvidéke között. A horvát-dalmát városok viharos történeti múlt után a

⁹ I. m. 151. és 147. (kiemelés az eredetiben).

XV. sz. 20-as éveitől Velence fennhatósága alatt egyesültek; Velencéhez tartozott a partvidék mellett elterülő szigettenger is. Ez a terület fontos szerepet játszott Velence katonai terveiben, különösen a török–velencei háborúk idején, de a kormánynak állandóan számolnia kellett a nehezen kezelhető szláv lakosság elégedetlenségével. Innen a velencei tisztviselők jelentései különböző dalmát községekből és a gyakori utalás a dalmát–velencei viszonyra a kor velencei krónikáiban, amelyek közül azonban csak kevés jelent meg nyomtatásban az *Utópia* előtt.

Az olasz humanisták közül Pomponius Laetus és Aeneas Sylvius mutatott nagyobb érdeklődést a délszlávok iránt. Alekszejev felsorolja a Pomponius Laetus környezetéhez tartozó dalmát-horvátokat, akik közül egyesek a latin költészetet művelték, mások hazájuk néprajzi hagyományait és népköltészetét tanulmányozták.

Thomas More az olasz humanisták révén nyerhetett értesüléseket a velencei birtokok szláv lakosságáról. Döntő szerepe lehetett ebben a vonatkozásban annak a barátságnak, amelyet a velencei köztársaság 1515 januárjában kinevezett londoni követével, Sebastiano Giustiniani-val kötött. Giustiniani majdnem öt évet töltött Angliában; saját szavai szerint szorosabb barátság fűzte Morushoz, mint bárki máshoz ebben a királyságban. A mi szempontunkból különösen fontos az a tény, hogy Giustiniani 1511–1512-ben mint velencei „proveditore generale” működött Dalmáciában s így jól ismerhette ezt a szláv területet, ahol éppen ezekben az években éles politikai és osztályharc dúlt, népi felkelések lángoltak fel a közösségi földek jogtalan elidegenítése miatt. A velencei oligarchia igyekezett hasznót húzni ezekből az eseményekből — talán ezért bírálta Giustiniani rideg magatartását a dalmát községek „plebejusai-val” szemben. Az angol társadalmi változások bizonyos mértékű analógiát mutattak a dalmáciai eseményekkel, s így joggal tételezhetjük fel, hogy More és Giustiniani beszélgetéseik során az adriai szláv közösségek életének sajátosságait is megtárgyalták. Ne felejtjük el, hogy az *Utópia* nemcsak kettőjük barátsága idején íródott, hanem ezen idő alatt három kiadást ért meg. Giustiniani feltétlenül olvasta, talán meg is bírálta barátja művét.

A bizonyítási eljárás Giustiniani szerepének feltárásával lényegileg be is fejeződött. A hátralevő néhány lapon Alekszejev közvetett bizonyítékokat keres, rámutat a Morus által közölt utópista ábécé egyes betűinek hasonlóságára a glagolita íráshoz, utal a „tranibor” melétőségére, amely olyan délszláv szavakat idéz fel, mint Zlatibor vagy Maribor, majd röviden összegezi vizsgálgatásainak eredményét.

A fentiekben megpróbáltuk a tanulmány gondolatmenetének vázát visszaadni, de természetesen nem érzékeltethettük a benne foglalt anyag egész gazdagságát. Alekszejev teljesen újszerű, eredeti szempontot vet fel az *Utópia* vizsgálatában, látszólag szűk, speciális kérdést tárgyal, de feladatát komplex módszerrel oldja meg, biztos kézzel uralkodva a rendkívül szerteágazó anyag felett. Tárgyalásmódja mentes minden dogmatizmustól, minden sorából a tudós lelkiismeretessége és a felfedezés öröme árad — ez teszi munkáját az új szovjet tudományos szellem egyik legrokonszenvesebb és legsikerültebb alkotásává.

Szenczi Miklós

M. Sanchis Guarner: La cartografía lingüística en la actualidad y el Atlas de la Península Ibérica

(A jelenlegi nyelvi kartográfia és az Ibériai-félszigeti Nyelvatlasz.) (h. n.) 1953. Instituto Miguel de Cervantes. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Monografías de Ciencia Moderna. N° 43. 72 lap.

Az újlatin nyelvterület ibériai vagy európai hispán részéről (tehát az európai spanyol, katalán és portugál nyelvterületről) már készült egy nyelvatlasz: *Griera* abbé katalán atlasza (Atlas lingüístic de Catalunya = ALCat.), amely módszerben teljesen a klasszikus *Gillieron*-féle francia nyelvatlaszhoz (Atlas Linguistique de la France = ALF) igazodik, mintegy annak déli folytatása kíván lenni. Ebből a hispán területen úttörő műből meg is jelent öt kötetben (I : 1923 ; II—III : 1924 ; IV : 1927 ; V : 1939) 868 térképlap, azonban a spanyol polgárháború harcainak következtében a még kiadatlan anyag megsemmisült, s ezáltal kárba veszett *Griera* tíz éves gyűjtőmunkájának (1912—1921) nagyobbik része (2028 kérdés maradt térképezetlenül). A kötetek az ALF mintájára betűrendben közölték a térképlapokat; az utolsó megjelent lap : *fregar* (la roba). A betűrendes közlés miatt minden nyelvi vagy tárgyi kérdéscsoport csak csonkán, befejezetlenül maradt.

Tekintettel arra, hogy a spanyol és a portugál területen még semmilyen rendszeres nyelvjárási gyűjtés (ami az atlaszok egyik fő célja) nem történt, a három szomszédos nyelv hispanistái szükségesnek tartották egy olyan „nagyterületű” atlasznak, mint az Atlas Lingüística de la Península Ibérica (= ALPI) az elkészítését. Ennek sorsáról tudunk meg egyet mást *Sanchis*

Guarner művéből. Ez a munkát nemzetközi viszonylatban idáig jóformán teljesen ismeretlen volt; Sever Pop is csak egy lapalji jegyzetben tud róla valami kevés lényegeset elmondani (vö. *Dialectologie* I, 429).

A kötet két — eléggé érdektelen — általános dialektológiai bevezető fejezete után rövid történeti áttekintést, majd pedig egy kritikai bibliográfiát kapunk a hispán nyelvjáráskutatásról és a vele ott még elég szoros kapcsolatban levő etnológiai kutatásokról. Részletesebben szól a szerző *Ramón Menéndez Pidal*nak, a hispán filológia nesztorának minden nemzeti tudományágot — így a dialektológiát is — megtermékenyítő munkásságáról, valamint *Fritz Krüger*nek, az ibériai nyelvészet és néprajz egyik legnagyobb kutatójának és nevelőjének (a hamburgi iskola) a szerepéről.

A könyvecske második és harmadik része az ALPI történetét és jelenlegi problémáit ismerteti. Ismertetésünkben megtartjuk a könyvnek — némileg vitatható helyességű — beosztását. Minden bekezdés egy fejezetnek felel meg. Egy-két bíráló megjegyzést, illetőleg a magyar munkálatokkal való összehasonlítást zárójelben vagy a szövegtől más módon elválasztva közlünk.

Az Ibériai-félsziget nyelvi térképezését távlati tervként felvették a *Ramón Menéndez Pidal* által 1907-ben alapított *Centro de Estudios Históricos* programjába. A munkát előkészítésével és vezetésével a fonetikus *Tomás Navarro*t bízták meg. Az emeleti előkészítés zöme és a próbagyűjtések 1925-től 1930-ig tartottak.

A rendszeres kiszállások 1930-ban kezdődtek, s 1936-ban már csaknem teljesen befejeződtek. Ám az akkor kitört polgárháború ezt a vállalkozást is félbeszakította. Az anyagot különböző városokba mentették, majd pedig 1939-ben a Spanyol Köztársaság bukása után *Tomás Navarro* professzor magával vitte az egészet Franciaországba, később pedig az Egyesült Államokba. A II. világháború után a már elvesztettnek hitt anyagot csak 1951-ben szállították vissza Madridba. A gyűjtések befejezéséhez (jónéhány portugáliai kiszálláshoz) pedig csak 1953-ban láttak hozzá. Befejezésükről idáig még nem kaptunk hírt. — Ez a sok viszontagság következtében keletkezett szinte negyedszázados elhúzóds kétségtelenül nagymértékben veszélyezteti a gyűjtés szinkronikus egységét.

Az ALPI kutatóterületet 6 zónára osztották fel; egy-egy gyűjtőpár egy vagy két zónát gyűjt fel. A zónák a következők: 1. Portugália és Galícia; 2. Asztúria, León és Extramadura; 3. a két Kasztília és Albacete-tartomány; 4. Andalúzia és Murcia-tartomány; 5. Navarra és Aragón; 6. Katalónia, Valencia és a Baleári-szigetek. — Felvették a gyűjtés területébe a Franciaországban levő Rousillont is, mert katalán, tehát ibériai jellegű; de kihagyták a Spanyolországban fekvő Arán völgyét (Lérida-tartomány), mert nyelve gaszkon, tehát gallo-román jellegű, valamint a baszk területet is, mivel a baszk nem indoeurópai nyelv. Nem szerepel a kutatópontok között sem a Kanári-szigetek és Marokkó spanyol nyelvű területe, sem az Azóri-szigetek és Madeira portugál területe, sem a szardíniai katalán terület, azzal a nem mindenképpen megnyugtató indoklással, hogy mindezek kései települések. Nem vették fel végül a tengerentúli spanyol és portugál területeket és a balkáni s marokkói szefárd telepeket sem, mivel ezeknek más sajátos problémáikájuk van, amely nem vág egybe az ALPI célkitűzéseivel.

A kutatópontok hálózata nem egyenletes sűrűségű, mint ahogy az AlCat-ban volt; hanem a változatosabb nyelvjárású területen sűrűbb. Összesen 523 kutatópontot terveztek: 280 spanyolt, 97 katalánt és 150 gallego-portugált (a végösszeg az eredetiben sem egyezik!). Ezek közül 427 Spanyolország területén fekszik, 90 Portugáliában, 7 Franciaországban és 1 Andorrában. (Hiányolhatjuk a Szardínia szigetén fekvő (Alghero) Alguer elhagyását; az AlCat-nak ez kutatópontja volt). — Az Ibériai-félszigeten minden 1,190 km²-re és 61,640 lakosra esik egy kutatópont; tehát az ALPI lesz a legritkább hálózatú atlasz az újlatin nyelvterületen. (Összehasonlításképp említjük, hogy a MNYA. egy-egy magyarországi kutatópontjára 290 km² terület és 29,110 lakos esik.) A kutatópontok általában kicsiny falvak, ahol a hagyományos nyelvi formák megmaradtak. Előre nem határozták meg pontosan a felgyűjtendő községeket, csupán azt, hogy melyik területen (tartományban) hány pontot kell felvenni. A végleges kiválasztást a gyűjtőnek kellett a helyszínen elvégezni, akár a *Jaberg—Jud*-féle dél-svájci és olasz atlasz (AIS) esetében.

A kérdőívet *Tomás Navarro* állította össze. Négy füzetből áll: a rendes I. és II. E (és a ritkán használt kisebb I. és II. G. jelzésű, amelynek használatáról nem kapunk felvilágosítást). Az I. kötetben 411 kérdés szerepel, a II-ban 423; a kérdések néha alkérdésekre oszlanak, s így összesen mintegy 2000-re rúg a számuk (vö. *S. Pop*: i. m. I, 429 jegyzet). Az I. kérdőfüzet első 200 kérdése az ibériai hangtörténet legfontosabb jelenségeinek vizsgálatára szolgál, mégpedig közismert szavakon, mivel a hangtörvények — hangsúlyozza a szerző — „csupán egyöntetű származási szavak segítségével tanulmányozhatók” (43). A következő kérdések pedig az alaktanra és a mondattanra vonatkoznak. A II. füzetet teljes egészében a szókincsnek szentelték. A kérdések (s majd a kiadandó térképlapok is) az AIS mintájára fogalomkörönként csoportosulnak. Az ALPI tárgykörei rendkívül változatosak, szinte néprajzi atlasznak is beillenek. Természetesen a szerzők tudatában vannak annak, hogy a szókincs egyes témaköreit (pl. a bordermelés és

olajtermesztés) nem lehet minden helységben összegyűjteni; az emberi testre, a családra és az időjárásra vonatkozó kérdések viszont mindenütt azonos értékű válaszokat fognak eredményezni.

Az adatközlőktől nemcsak a helybenlakást és a bennszülött jellegét kívánják meg, hanem még azt is, hogy a szüleik és rokonságuk odavalósi legyen. Azután ne legyenek világlátottak és túl műveltek; lehetőleg írástudatlanok legyenek (ez az Ibériai-félszigeten egyelőre igen gyakori eset). Mezei munkával foglalkozó idősebb férfiakat kérdeznek, de nem túl öregeket, mert azoknak elmebeli frissesége és a fogazata már általában nem kifogástalan. Az ALF, az ALCat., az AIS és a Román Nyelvatlasz I. (Sever Pop-féle) kötetének gyakorlatával szemben nem egy, hanem két adatközlőt kérdeztek meg minden községben. A szakszókincseket nem is tudhatja egy teljesen —hangsúlyozza a szerző—, az eltérések meg a változatok pedig a megoszlást és a fejlődést mutatják meg. Néha még kiegészítő adatközlőket is megkérdeznek. Mindkét adatközlő azonos korú (40 és 60 év közötti), hogy a gyűjtött anyag egyöntetű legyen. Azért tanulmányozzák inkább ennek az idősebb korosztálynak a nyelvét, mivel véleményük szerint az atlasz célja nemcsak egy nyelvi fénykép elkészítése, hanem az anyagközlés is. S mennél archaikusabb az anyag, annál értékesebb. A fiatalok nyelvén legfőképpen az egységesülés volna tanulmányozható. — A fentiekből kiderül, hogy az ALPI munkatársai nem tudván egyensúlyba hozni a nyelvtörténetnek és az általános nyelvészetnek (nyelvi biológia, nyelvi szociológia) az atlaszra vonatkozó igényeit, az utóbbi szempontot elejtették.

A kérdéses zónánként történik. Egyszerre két kutató indul útnak, mindegyik az egyik kérdőfüzetet kérdezi (ugyanúgy, mint nálunk). Egy kutató több zónában is gyűjthet. A kutatók gépkocsin haladnak végig a felgyűjtendő területen, mégpedig egyenesen s nem cikk-cakkban, mint a román vagy a magyar nyelvatlasz gyűjtői. — A gyűjtők *Tomás Navarro* vezetésével fonetikai összeszoktató gyakorlatokon vettek részt, de S. G. szerint bármily sok munkát fektetnek is a kérdésű munkatársak lejegyzési módjának összehangolásába, az eredmény tökéletlen marad, mert eltérések mindig maradnak.

Az ALPI a *Tomás Navarro* professzor által kidolgozott fonetikai jelrendszert használja. Ez igen aprólékos, sőt néha bonyolult; részletesség dolgában — a szerző szerint — csak az újangliai nyelvatlasz hangjelölése éri el. A lejegyzés módszere impresszionista, azaz a gyűjtő úgy írja le az adatot, ahogy hallotta, azon nem retusál semmit. Legfőképpen visszamegy és még egyszer megkérdezi a gyanús adatokat. (Ez már nyilván valamilyen ellenőrzésfele lenne.)

Maga a kérdéses lehetőleg az adatközlő otthonában történik. Minden kérdést indirekt módon tettek fel (tehát a keresett nyelvi adat magában a kérdés szövegében nem fordult elő), még az alaktaniakat és a mondattaniakat is, amelyeket néha olyan nehezen sikerült felgyűjteni, — panaszkodik a szerző. A kérdéses megkönnyítésére nemcsak kis rajzalbumot használtak fel, hanem herbáriumot, sőt még rovaros dobozt is! A bonyolult lejegyzési mód miatt néha meg kell ismételteni az adatot, hogy jobban le tudják írni. Ez azonban — a mi véleményünk szerint is — sokat árthat a nyelvi adat spontaneitásának és hitelességének.

A szerző könyvében nem említi a térképre írás, az ellenőrzés előkészítése, az ellenőrzés és a szerkesztés munkaszakaszait. Mindössze annyit jegyez meg, hogy Madridban máris elkezdik a teljesen felgyűjtött anyag térképezését (35). Azóta nyilván befejezték a hiányzó portugál kutatópontok felgyűjtését; s talán egy-két éven belül kezünkben is lesz az elkészült ALPI első kötete.

Sanchis Guarner tanulmánya egyrészt munkabeszámoló, tájékoztató és a további kérdések felvetésének eszköze, olyasmis, mint „A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere” (Szerkesztette: *Bárczi Géza*. Bp., 1955.). Azonban egyetlen szerzőnek a műve, aki ha még olyan tájékozott is a dialektológia hispán és nemzetközi kérdéseiben, nem elemezhetette a kérdéseket olyan alaposan és sokoldalúan, mint egy egész nyelvatlasz-munkaközösség. Könyvecskéjéből azonban így is akad számunkra tanulnivaló.

*

Nem volna teljes beszámoló, ha nem emliteném meg a *Tomás Navarro* által 1927-ben és 1928-ban gyűjtött és 1948-ban kiadott Porto Rico-i nyelvatlaszt, valamint ugyanennek a szerzőnek egységes hispán-amerikai nyelvjárási kérdőívét (1943.), amelynek alapján a kiváló fonetikus és dialektológus tanítványai máris hozzáláttak Nicaragua, Guatemala, Cuba, El Salvador és Costa Rica atlaszáinak elkészítéséhez. Tudomásunk van egy chilei nyelvi és néprajzi atlasz tervéről (Orbis II, 204) és egy columbiai ugyancsak nyelvi és néprajzi atlasz munkálatairól (Orbis V, 391—2).

Az európai hispán vidéken két jelentős nyelvjárási vállalkozás indult a legutóbbi néhány évben. *A. Badia* professzor egy új katalán atlasz elvi alapvetését tette közzé (Orbis I, 405); ez sok tekintetben (nyelvi biológia és nyelvi szociológia) minden eddigi atlasznál módszeresebbnek ígérkezik. Az alig néhány éve bejelentett andalúziai regionális atlasz (Orbis II, 49—60) pedig már csaknem teljesen készen áll (Orbis V, 387—90); ennek is sok módszertani újítása van, főleg a következő gépi felvételek terén. Hírünk van egy Salamanca vidéki atlasz munkálatairól is (Orbis VI, 16). — A portugálok is tervbe vették atlaszunk elkészítését már 1932-ben (Bol. de Filol. I, 162; id. S. Pop: i. m. I, 451—2), azonban még nem jutottak el a komoly előkészületekig.

Szépe György

M. Deanović et P. Guberina.

1. Az előttünk fekvő három füzet lényegében véve az 1957. év termése; a folyóirat első száma 1957 első felében jelent meg (1956. évi decemberi kelettel), az 1957. évi második szám pedig f. év decemberében (júliusi kelettel). Mindkét szerkesztő zágrábi egyetemi tanár: Mirko Deanović az olasz tanszék, Petar Guberina a francia, ill. a romanisztikai tanszék vezetője (együttal a fonetikai intézet élén is áll). Nem ismeretlenek Magyarországon. Deanović több évtizedes tudományos munkásságra tekint vissza mind az irodalom, mind a nyelvészet területén. Deanovićnak az utolsó években megjelent nagyobb közleményei közül megemlíthetjük *Avriamento allo studio del dialetto di Rovigno d'Istria* c. (Zágráb 1954) több mint 100 lapos munkáját, melyet a kihalóban levő egyik isztriai neolatín nyelvjárásnak, a rovinói dialektusnak szentel; a J. Jernejel együtt szerkesztett, mintegy 1100 lapos *szerbhorvát—olasz szótárát* (Zágráb, 1956), mely 8 évre követte *olasz—horvát szótárának* második, lényegesen bővített kiadását. A J. Dayre és R. Maixner társaságában szerkesztett *szerbhorvát—francia szótárát* Hadrovics László is idézi a közelmúltban megjelent szerbhorvát—magyar szótárának bevezetésében, mint felhasznált forrást. Nem érdektelen megemlíteni azt a hétköznapi, nyomtatásban megjelent szöveggyűjteményt sem, mellyel az olasz irodalom minden korszakából származó szövegeket kíván adni az olasz szakos hallgatók kezébe. A „La critica letteraria italiana” hasonló célt szolgál: a két kötetes műben válogatást találunk jelentősebb irodalomtörténészek és kritikusoknak az olasz irodalom nagyjaira vonatkozó elemzéseiből. Mindkét gyűjtemény az 1951—1953. évek közt jelent meg, olyan időben, amikor az olasz szakos hallgatók könyvvvel való ellátása nagy nehézségbe ütközött. A zágrábi bölcsészkar 1951-ben megindult annaleseiben a *Zbornik Radova* mindhárom eddig megjelent kötetében tanulmánya jelent meg; 1951-ben egy 1751-ből származó *olasz—horvát—orosz szótárról*; 1954-ben egy 1641-ben Temesvárott elhalt raguzai kereskedőnek, Marco Lupi Radojevićnek a raguzai levéltárban fellelhető *végrendeletéről* (Deanović, aki tudomásom szerint raguzai, sokat foglalkozik raguzai kérdésekkel; így nagy tanulmányt írt Raguzának Franciaországgal való legrégibb kapcsolatairól a zágrábi francia intézet 1946—1947. évi évkönyvében¹). Marco Lupi Radojević végrendeletéről írott cikke magyar szempontból is érdekes, mert tárgyalja a török idők alatti magyar—raguzai kapcsolatokat és talán közöl olyan adatokat is, melyek nem ismeretesek nálunk. 1955-ben a *Zbornik Radovab*an cikket szentel a *horvát* név több évszázados olaszországi sorsának.

Petar Guberina munkássága a fonetika és az általános nyelvészet felé irányul, bár pályája kezdetén szerbhorvát nyelvi kérdésekkel is foglalkozott. Kruno Krstić társaságában írott és 1940-ben megjelent *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* (A szerb és horvát nyelv közti különbségek) c. művét e sorok szerzője ismertette az *Archivum Europae Centroorientalis* lapjain.² 1939-ből való párizsi doktorátusa, melynek tárgya általános nyelvészeti: *Valeur logique et valeur stylistique des propositions complexes en français et en croate*, Paris, 1939. Későbbi művei már kifejezetten általános nyelvészetiek, így pl. az 1952-ben megjelent *Zvuk i pokret u jeziku* (Hang és gesztus a nyelvben), vagy az 1953-as *Povezanost jezičnih elemenata* (A nyelvelemek kapcsolódása). A *Studia Romanica* c. folyóiratban megjelent francia nyelvű tanulmánya szintén az általános nyelvészet körében mozog, címe: *La logique de la logique et la logique du langage*; ki akarja benne békíteni a logika és nyelv közti ismeretes ellentmondásokat.

2. Mielőtt a folyóiratban megjelent fontosabb nyelvészeti cikkek ismertetéséhez kezdenénk, szükségesnek látjuk, hogy a folyóirat általános képéhez néhány megjegyzést fűzzünk. A két szerkesztő közül, úgy látszik, erősebben érvényesül az idősebb és tekintélyesebb Deanović vezetése. A folyóirat címlapján (valószínűleg kiadóként, bár ez nincs megemlítve) az egyetemi olasz intézet szerepel (Zagreb, Seminario di Studi Italiani, Socjalističke revolucije 8); tartalmát tekintve pedig majdnem kizárólag olasz vonatkozású tanulmányokkal találkozunk. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy a szomszédos Jugoszláviának olyan tudományos folyóirata van, mely címében a romanisztikára utal, tartalma azonban túlnyomórésztben italianisztika. Nem véletlen, hogy az italianisztika művelése szinte nemzeti feladatnak számít Jugoszláviának a történelmi hagyományok tekintetében legnagyobb múltú államában, Horvátországban, minthogy az sem véletlen, hogy az erős, mintegy 300 beíratkozott hallgatóval rendelkező zágrá-

¹ *Les plus anciens contacts entre la France et Raguse*, Annales de l'Institut français de Zagreb, VIII—IX, 1946—47: 1—39; 158—227; 30—82.

² 1941: 338—340.

rábi olasz katedrához hasonló fontosságú olasz katedra van az olasz—délsláv érintkezések szempontjából ugyancsak jelentős Szlovénia fővárosában, Laibachban. Ennek vezetője a kiváló nyelvész, Stanko Škerlj, akinek 1926-ban megjelent: *Syntaxe du participe présent et du gérondif en vieil italien*, Bibl. École des Hautes Études, 249, Párizs, c. műve a nemzetközi romanisztika nagy eseménye volt.

Mindez élénken tükrözi az olasz—horvát és olasz—szlovén kapcsolatokat. E kapcsolatok egy része kifejezetten irodalmi jellegű; természetesen megfelelő nyelvészeti, szókincsbeli és szerkezeti kísérőjelenségekkel. Olyan természetű érintkezésre, ill. hatásra gondolunk, mint ami pl. a raguzai irodalomban jelentkezett. Az olasz—horvát irodalmi érintkezések egyik kedvelt és máig sem feldolgozott témája Niccolò Tommaseo, aki, mint ismeretes, dalmát volt. Kapcsolatai sohasem szakadtak meg szülőföldjével, sőt gazdag irodalmi munkássága során időnként délsláv irodalmi kérdésekkel is foglalkozott, olaszra fordítva nem egyszer délsláv népi énekeket, balladákat is. Az élénk irodalmi érintkezés napjainkig tart; az olasz irodalom szerbhorvát tolmácsolása elvitathatatlanul szélesebb körű, mint annak magyar tolmácsolása. Nálunk pl. évek óta vita tárgya, lefordítható-e magyarra Moravia *La Romana* c. ismert regénye. E sorok írója 1956-ban már megvehette a *La Romana* szerbhorvát fordítását Jugoszláviában. Az olasz kultúra valahogy „személyes” úgy Horvátországban. A zágrábi egyetem 1955/56. évi nyomtatott tanrendjében (*Red Predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1955/56, Zagreb 1955*) az olasz tanszék előadásai közt látjuk Cernecca dr. Domenico szakkollégiumát: *I. Svevo, G. Stuparich, Sc. Slataper*. Mindhárom kiváló prózaíró (az első világhírre is emelkedett), Trieszt szülőtte; regényeik tárgya, problematikája élesen és határozottan kapcsolódik a város-hoz és környékéhez. Stuparich és a Podgorán 1915-ben hősi halált halt Slataper műveiben pedig az első világháború folyamán jelentkező monarchiaellenes, felszabadító harcok is visszhangot kapnak.

A horvát—olasz kapcsolatok területén a kulturális érintkezésen túl még egy fontos területet kell tekintetbe venni, a tengernek a szerepét. Horvátok élnek az Adriai tenger egyik oldalán, olaszok a másikon. Nem csodálkozhatunk, hogy a tenger, a halászat, a halászet és minden, ami vele összefügg, közös kulturális, művelődési, etnográfiai és főleg nyelvészeti tényeket teremt mindkét nyelvben. A tenger az egész földközi tengeri kultúrvilággal érintkezésbe hozza a kis Horvátországot. A tengeren keresztül olyan társadalmi és kulturális áramlatokba kapcsolódik, melyekből egyébként ki lenne rekesztve.

3. Ha most a *Studia Romanica* első három számát vizsgáljuk, meghökkentő pontossággal tükröződik ez a kettősség: a kifejezettebben nyelvi, irodalmi, kulturális hatás és a tenger révén végbemenő művelődési, etnográfiai s nyelvi vonatkozású érintkezés. Az elsőbe sorozhatnánk a folyóirat első számának első tanulmányát, melynek szerzője Deanović és címe: *Studi istrioti* (SR I, 1: 3—50), ugyanennek a számnak a harmadik tanulmányát, melyet Josip Jernej írt (Jernej jelenleg Deanović első munkatársa a zágrábi egyetem olasz tanszékén és szerzője egy több, mint 700 lapos olasz nyelvtannak; Josip Jernej: *Talijanska Gramatika* I³ 1956, II 1954; a nyelvtan azonban inkább nyelvkönyv, ui. didaktikusan feldolgozott olvasmányokat ad, igen bő nyelvtani magyarázatokkal). Jernej tanulmányának címe: *Sugli italianismi penetrati nel serbocroato negli ultimi cento anni*. A második szám első tanulmányát (Ivo Frangés, : *Su un aspetto dello stile del Verga*) nyelvi vonatkozásai ellenére irodalminak tartjuk. Nyelvészeti a harmadik számnak az a tanulmánya, melyet Vojmir Vinja, a romanisztikai (francia) tanszék munkatársa írt *Alcuni tipi di incroci linguistici neolatini-slavi* címmel. A tanulmány részben átmutat a következő csoportba, ahova sorolandó: a harmadik szám első cikke; szerzője Deanović: *Intorno all' Atlante Linguistico Mediterraneo*, és ugyanennek a számnak utolsó, negyedik cikke, melyet a már említett Vinja írt: *Procédés affectifs dans la dénomination d'une coquette de mer* (Cortis julis L.).

Deanović isztriai tanulmánya tkp. rövidített összefoglalása a (zágrábi) jugoszláv akadémia közleményei közt megjelent *Istroromanske studije* c.⁴ nagyobb tanulmányának. Deanović egybeült is foglalkozott az isztriai nyelvjárással, így a Bulletin de la Société de Linguistique de Paris,⁵ az Archivio Glottologico Italiano,⁶ az Atti dell'VIII Congresso internazionale di studi romanzi a Firenze⁷ c. művek, ill. folyóiratok közöltek tőle erre vonatkozó adalékokat.

Tanulmánya két egyenlőtlen részre oszlik. A kisebbik, bevezető fejezet az isztriai kérdés történelmi előzményeivel, az isztriai nyelvjárás jellegére vonatkozó vélemények történelmi fejlődésével foglalkozik. Ebben az erősen vitatott kérdésben, mint minden olyan nyelvészeti problémában, melybe belejátszanak a politikai érdekek, a vélemények erősen megoszlanak. A viták akörül forogtak, vajon az isztriai nyelvjárást (mely maga is több ágra oszlik) a veneto

⁴ Rad, 303 k., 1955 : 51—118.

⁵ *Remarques sur le systhème phonologique de l'istroroman*, i. m., 48, 1952 : 79—83.

⁶ *Nomi di piante nell'istrioto*, i. m. 39, 1955 : 188—205.

⁷ *Sulla posizione dell'istrioto*.

nyelvjárás nyúlványának kell-e tekinteni, avagy ladinnak veendő-e, vagy inkább a közeli Veglia szigetén beszélt ódalmát nyelv egyik változata-e. Érthető, hogy az első két esetben az isztriai nyelvjárás szorosan kapcsolódna az Olaszország területén beszélt neolatin nyelvjárásokhoz. Abban az időben, amikor a félsziget teljes egészében Olaszország része volt, de a jugoszlávok éppen a félszigeten található délszláv nyelvjárású lakosság miatt ezt a területi rendezést támadták, a fenti két elmélet nem egyezett a délszláv érdekekkel, hiszen mintegy aláátmasztotta a félszigetnek Olaszországhoz való tartozását.

Deanović történeti áttekintéséből kitűnik, hogy a nyelvészek többsége latin jellegűnek tekinti az isztriai nyelvjárást annak első komoly kutatója, Antonio Ive nyomán. Az említett nyelvész utolsó munkájában, a *Dialecto ladino-veneti dell'Istria* (1900) c. művében többek közt a Pola és Sissano körzetében beszélt nyelvet úgy veszi, mint *quasi estremo lembo della Ladinia orientale*.⁸ Magának Deanovićnak az a véleménye, hogy az isztriai az egyik, fentebb felsorolt nyelvhez sem tartozik, hanem önállónak tekintendő. „*A me sembra che qui si tratti di una lingua a sé, che non sia possibile far entrare in alcuno altro sistema di lingue.*”⁹ Ez alkalommal tételt nem fejt ki, fenntartva az érveket, mint maga mondja, egy későbbi tanulmány számára. Idéz azonban néhány nyelvészt: Matteo Bartolinak halála előtt egy évvel megjelent véleményét,¹⁰ Giuseppe Vidossit,¹¹ Carlo Battistit,¹² akinek egyes nyilatkozatai az önállóság mellett tesznek bizonyosságot. Petar Skok, a közelmúltban elhalt nagy horvát nyelvész, az isztriai nyelvjárás ódalmát jellegét hangsúlyozta.¹³

A szótári részben Deanović mintegy 150–200, a művelődéstörténet szempontjából jelentős szót ismertett bő történeti és etimológiai magyarázatokkal. A szótári rész értékét az is növeli, hogy az elemzett szavak G. A. Dalla Zonca dignanoi születésű nemesember máig is kiadatlan, sőt eddig fel sem használt szótárából származnak. Isztriai tájszótárak nincsenek. Különböző gyűjteményekben találhatók ugyan isztriai szavak, azonban szinte csak mellékesen. Még Enrico Rosamani béigért *Vocabolario Giuliano*jában sem szándékozik nagyobb helyet biztosítani az isztriai nyelvjárásnak.

4. Josip Jernej *Sugli italianismi penetrati nel serbo-croato negli ultimi cento anni* c. dolgozata több szempontból igen jelentős. Hasznára van egyaránt a romanistának, és a szlavistának, különösen a délszláv filológusnak. Megszívlelendő tanulság vonható le belőle általános nyelvészeti, főleg lexikográfiai vonatkozásban. De jelentős magyar nyelvészeti szempontból is. A szerző előljáróban a dolgozat címéhez, ill. tárgyához fűz útba igazító megjegyzéseket. Az olasz jövevényszavak kutatása a szerbhorvát nyelv korábbi szakaszára korlátozódott és a nyelvészek főleg az Adria tengerparton beszélt horvát nyelvjárást vették tekintetbe. Nem megy túl ezen a szemponton C. Tagliavininek 1942-ben megjelent *Sugli elementi italiani nel croato*¹⁴ c. összefoglaló dolgozata sem, bár rajta mérhető le, hogy a kutatás mennyivel előbbre jutott F. Kurelac *Vlaške reči u jeziku našem* c. több, mint nyolcvan éve megjelent munkájától, amely elsőnek vizsgálta a horvátba behatolt olasz jövevényszavakat. Jernej olyan feladatot oldott meg, melyben előtanulmányok nem segítettek; elsőnek és egyedül kellett elvégeznie a gyűjtést olyan területen, melyen a korábbi szláv etimológiai szótárak, mint Bernecker, Bruckner és Vasmer egyébként kiváló művei, nem támogatták; hasonlóképp le kellett mondania a két szerbhorvát nagyszótár, a zágrábi Jugoszláv Akadémia szótárának, továbbá Iveković–Broz szótárának segítségéről is. Mindezek a művek akár purista szempontból (mint a szerbhorvát szótárak esetében ez valószínűleg így van), akár más oknál fogva idegenkedtek a jövevényszavaktól, nem vették fel a szótárukba, holott a jövevényszavak, még az ún. *Fremdwort*, tehát az átvevő nyelv fonetikai rendszeréhez nem alkalmazkodott szó esetében is az átvevő nyelv élő részévé válnak. (Ezzel a szokással csak újabban kezdenek szakítani nyelvészeink; mint tudjuk, Battisti-Alessio többkötetes olasz etimológiai szótára már nagy bőségben vett fel neológizmusokat és jövevényszavakat.)

Jernejnek előtanulmány hiányában magának kellett elvégeznie a gyűjtést. Hogy járt el? Kicédulázta a Jugoszláviában az utolsó évtizedekben megjelent jelentősebb idegen szavak szótárát, gyűjtést végzett a napi sajtóból, ill. folyóiratokból, tanulmányozta Zágráb város művelt rétegeinek nyelvét; előadások, gyűlések, értekezletek szókészletét vizsgálta. Az írói

⁸ Deanović, *Studi istrioti*, Studia Romanica, I, 1, 1956 : 5.

⁹ Deanović, *Studi istrioti*, Studia Romanica, I, 1, 1956 : 9.

¹⁰ *Dialecte e lingue della Venezia Giulia* (Friuli e Istria), az Alle porte orientali dell'Italia kötetben, Torino, 1945 : 21–25 és 43–44.

¹¹ *Studi sul dialetto triestino*, Archeografo triestino, 1900 : 248.

¹² pl. az *Enciclopedia Italiana* 19. kötetében *Istria* címszóban, 1933 : 684.

¹³ *Considérations générales sur le plus ancien istro-roman*, Romanica Helvetica 20, 1943, 485. Ua. *Contribution à l'étude de l'istriote prévenétien*, Mélanges Haškovec, Brno, 1936 : 311.

¹⁴ *Italia e Croazia*, Roma, R. Accademia d'Italia 1942 : 377–454.

művek sokkal kevésbé lehettek hasznára munkájában. Az írók ui., úgy tapasztalta, kerülük az idegen szavak használatát általános elvi indokok alapján. Az újabb szerbhorvát irodalomban pedig, amint mondja, a népies irányzatok, a főleg paraszti környezetben játszódó regények éppen a környezet folytán kizárják vagy legalábbis igen lecsökkentik az idegen szavak használatának körét. Az említett gyűjtesek kiegészítése végett az utolsó 30 év legjobb és legnagyobb szerbhorvát bilinguis szótárait is kikécsülázta, így S. Ristić—J. Kangrga *szerbhorvát—német* (Belgrád 1928), J. Benešić *horvát—lengyel* (Zágráb 1949), H. Barić *szerbhorvát—albán I. (A—O)* (Zágráb 1950), M. Drvodelić *horvát—angol* (Zágráb 1953), Deanović—Jernej *szerbhorvát—olasz* (Zágráb 1956) szótárát.

Magyar szempontból is tanulságos az a fejezet, melyet Jernej az olasz szavak terjedési körülményeinek szentel. A XIX. századig az adriai tengerparton keresztül a Dalmáciában beszélt čakavo horvát nyelvjárás közvetítésével kerültek olasz jövevényszavak a szerbhorvát nyelvbe. Ezek a jövevényszavak többnyire a velencei nyelvjárás fonetikai köntösét viselték magukon, és élőszóban terjedtek. Ide olyan szavak tartoznak, mint *böca* (boccia, velencei boza), *briga*, *čjavo* (chiavo), *dātulja*, *dūkat*, *galiot*, *kāpara*, *salata*, *brontulati*, *fērao*, *gūlozan*, *kādena*, *kōlārūn*, *trapanāt*, *kabānica* (gabbano), *očāli* (occhiali) és mások. A dolgozat kronológiai határaitól nyilvánvalóan adódik, hogy ezeknek a szavaknak a tárgyalása elmaradt. Így éppen csak érintette a szerző azt a magyar szempontból sem érdektelen problémát, vajon miként döntendő el az olyan szavak esetében, mint *sāpūn*, *škōla*, *dūkat* stb., hogy milyen eredetről, olaszról vagy inkább középlatin, ill. protoromán etimonról van-e szó. Helyesen említi azonban Tagliavini-nek az Archivum Romanicum XXIII. évfolyamában immár több, mint másfél évtizede leírt, de ma sem eléggé megszívlelt megállapítását, melynek értelmében a „forza di penetrazione” kritériuma elégséges segítség a szavak eredetének meghatározását illetően. Ha pl. — mondja Tagliavini — kétely forog fenn a tekintetben, vajon valamely magyar szó olasz vagy inkább középlatin eredetre megy-e vissza, egyéb, hangtani vagy más ismérvek hiányában valószínűsíti az olasz eredetet az a körülmény is, hogy ugyanazt a szót a horvát, az újgörög és az albán nyelv is kölcsönvette.

Jernej a szerbhorvát nyelvbe az utolsó száz év folyamán behatolt olasz jövevényszavakkal foglalkozik. Ebben az időszakban az olasz szavak vagy osztrák közvetítéssel, vagy közvetlenül, újságok, regények és egyéb írásművek révén kerültek át a szerbhorvát nyelvbe. Amit az olasz szavak nyugat-európai propagálása, terjesztése terén Párizs jelent, ugyanazt jelenti Bécs a kelet- és délkelet-európai népek, ill. nyelvek számára. Nincs kellőképpen kidomborítva az a szerep, melyet az olasz kultúra játszott Bécsben, különösen a XVIII. században, és még kevésbé van kidolgozva az olasz kultúrának Bécsből kiinduló szétáramlása a hatalmas és annyi népet magába egyesítő habsburgi birodalomban. A legutolsó, a magyar nyelvbe behatolt olasz jövevényszavakat vizsgáló dolgozat a kérdésre vonatkozólag nem igen tesz előbbre vívó megállapításokat, a probléma tudományos kidolgozása teljes egészében még hátra van.¹⁵ Nem mernénk azt sem mondani, hogy Jernej kimerítette szerbhorvát szempontból a kérdést; felsorol néhány szót, mely Bécsen keresztül hatolt be a szerbhorvát nyelvbe, sőt találóan mutat rá azokra a jelentésváltozásokra, mely az olasz szavakat a bécsi nyelvben érte; az olasz szavak a bécsi nyelvben kapott új jelentésekkel együtt kerültek át a szerbhorvát nyelvbe. Ilyen pl. a *trafika* szó az olasz *traffico*-ból, mely forgalmat jelent, míg a bécsi közvetítésű szó azonos a magyar trafik szó jelentésével. Vagy a közismert *brutto* szó, mely a magyarvátban, miként az egész német nyelvterületen, ugyanazt jelenti, amit a magyarban. Olaszban viszont bruttó súly értelemben *peso lordo*-t mondanak már vagy kétszáz éve. Ilyen még a *cantina* (mai olaszban csak *pince*, szerbhorvátban, bécsi közvetítéssel ugyanaz, mint a magyar *kántin*), és mások. Jernej a bécsi közvetítés részletes feldolgozását nem végezte el, nem is állt szándékában. A *bécsi közvetítésű szavak közül csak azokat tárgyalja, melyek ma is élnek*. Dolgozatának címe ugyan remélni engedte a száz év valamennyi olasz jövevényszavának összegyűjtését, azonban végül is csak a *ma is élő, használatos szavak* kerültek be a feldolgozásba. Még az egyes szaknyelveket is figyelmen kívül kellett hagynia.

Végezetül, lássuk, melyek azok a szavak, amelyek az olaszból kerültek a szerbhorvátba, és az élő köznyelv használja őket. Három fontos körre nézve talált nagyobb mennyiségű szót; elsősorban a kereskedelem és bankélet, másodsorban a zene, végül pedig a tengerészet területén. A mezőgazdaság, ipar, technika területén nem talált olasz jövevényszót, mely elvétele akad még a színház, a képzőművészetek és az irodalom vonatkozásban. Kevés a katonai, orvosi és szakácsművészeti jellegű olasz jövevényszó. A kereskedelmi és bankéletre vonatkozó jövevényszavak majdnem teljes egészükben megtalálhatók a magyar nyelvben, ugyanígy a zenei, színházi, képzőművészeti, irodalmi, katonai, orvosi vonatkozású jövevényszavak nagyobb része is.

¹⁵ Karinthy Ferenc, *Olasz jövevényszavaink*, 1947: 10—11

Az ételekre vonatkozó szavak közül a *rizotto*, *makaroni*, *spagetti*, *karfiol*, *parmezán* a magyarba is behatolt. A tengerészeti kifejezések azonban a magyar élő köznyelvből hiányzanak.

5. Vojmir Vinja *Alcuni tipi di incroci linguistici neolatini-slavi* c. dolgozata mintegy átmenetet képez a folyóirat első típusú cikkeitől a második típusú cikkekhez. A tárgyalat probléma nem kapcsolatos kifejezetten a tengerrel, azonban a tenger melléken, Dalmáciában és a szigetvilágon jelentkezik. Vinja, úgy látszik, szakértője a tenger melléki olasz—horvát érintkezésnek. A már idézett *Zbornik Radova* c. tanulmánykötetben (a zágrábi egyetem annalesében), az 1951. első számban olvashatjuk jelentős *Calque linguistique u hrvatskom jeziku Marka Marulića* c. tanulmányát (547—566), melyben további adalékok szolgáltattak Deanović korábbi *Osservazioni sulle origini dei calchi linguistici*, Archivum Romanicum, XVIII, 1934 : 129—142 és B. Unbegaun *Le calque dans les langues slaves littéraires*, Revue des études slaves XII, 1932 értekezéséhez.

A most ismertető cikk olyan tenger melléki szóösszetételeket vizsgál, melyek részben horvát, részben olasz elemből állanak. Különböző típusokat sikerült találnia. Nagy részüknél horvát *suffixum* vagy *prefixum* kapcsolódik olasz szóhoz, mint pl. a Curzola szigeten használt *dozuntat*, „aggiungere” szóból, mely a velencei *zontar*, „giuntare” tagból és a horvát „do” prefixumból tevődik össze. Ilyen pl. a *slobodnomento*, „liberamente”, melyben a *slobodno* melléknév a *-mente* módhatározó képzővel egyesül, vagy a *šetando*, „passeggiando” a horvát *šetajući* helyett, melyben az olasz gerundio végződését fedezzük fel.

Gyakorlati az olyan *incrocio*-k, melyekben a két hasonló jelentésű szó egyes szótágjai kapcsolódnak össze. Az olasz *dunque* — horvát *dakle* (mindkettő jelentése „tehát”) köztöszókból *dunkle*, *donkle* lesz egyes szigeteken. Sokszor az azonos vagy hasonló jelentésű szavak teljes egészükben egyesülnek, mint a Curzola szigeten előforduló *pinbor*, „fenyő” szó esetében ; ennek első tagja az olasz *pino*, második tagja a teljesen azonos jelentésű horvát *bor*. Zara környékén fordul elő a *gamburak* nevű rákfajta. Első tagja az olasz *gambero*, „rák” szót tartalmazza, a második a rák horvát nevét, amely *rak*. *Okolotorno* a horvát *okolo* és az olasz *torno* szavakat egyesíti ; mindkettő jelentése azonos : *körül*. *Podosota* egyrészt a horvát *pod*, másrészt az olasz *sotto*, „alatt” szót foglalja magában. A *lipabella*, „fenét” felkiáltásban a csahorvát szép (*lipa*) után az azonos jelentésű olasz szó következik : *bella*.

6. Mint mondtuk, a három füzetben megjelent tanulmányok második részét olyan cikkeket alkotják, melyek a tengerrel mint a művelődés, kultúra és ily módon bizonyos nyelvészeti jelenségek hordozójával, terjesztőjével kapcsolatosak. A két cikk közül az első Deanović *Intorno all' Atlante Linguistico Mediterraneo* c., az 1957. év nyarán Oszlóban lezajlott VIII. nyelvészeti nemzetközi kongresszuson elhangzott előadásának összefoglalását tartalmazza. Deanović P. Geiger—R. Weiss *Atlas des schweizerischen Volkskunde* c. munkájából kiindulva, mintegy húsz éve foglalkozik azzal a gondolattal, hogy a Földközi-tenger mellékének olyan összefoglaló nyelvi atlaszát hozza létre, mint ez Svájcban már megtörtént. A svájci példa útmutató lehetne olyan munkák esetében, melyek különböző nyelvű, de a kulturális érintkezés folytán szorosan egybetartozó területek nyelvi feldolgozását tűzik ki feladatként. A földközi-tengeri egységre vonatkozólag az eredmények beláthatatlanok. Ami a módszert illeti, Deanović tizenegy egységből álló kérdőívet javasol. Ennek különféle pontjai felölelnék a *tengerre*, az *időjárásra*, a *hajózásra*, a *tengeri járművekre*, a *földrajzi alakulatokra*, a *tenger melletti életre* (ház, szokások, étkezés), a *kereskedelemre*, a *halászatra*, végül pedig a *növény- és állatvilágra* vonatkozó szavakat, kifejezéseket, szólásokat. Mintegy 150 tengerparti kikötőnek kellene a fenti kérdőív alapján mintegy 800 előre meghatározott szóra vonatkozólag adatokat gyűjteni. A Firenzében 1956 áprilisában tartott román nyelvészeti kongresszuson a résztvevők már bizottságot választottak az előzetes munkák megindítására ; ennek elnöke G. Vidossi (Torino) lett. A bizottság egy évvel később Velencében, majd Oszlóban (augusztusban) összegyűlt, és remény volt arra, hogy a kérdőívvel már a közel jövőben dolgozni fognak.

7. A tengerrel összefüggő cikkek közül a második a már említett Vinja *Procédés affectifs dans la dénomination d'une coquette de mer (Coris julis L.)* c. tanulmánya. A szerbhorvát halnevek igen nagy része, azok is, melyeket ősi slávnak vélnek vagy éreznek, görög, latin, olasz nevek deformálódásából keletkeztek. Másik részük — s ezzel foglalkozik a tanulmány — a képes beszéd termékei : keletkezésük affektív mozzanatokra megy vissza. Már a klasszikus kor nyelvészei tapasztalták a képes beszéd és a hal elnevezések közti összefüggést. Korunk nyelvészei viszont észrevették, hogy különösen a fogyasztás szempontjából kevésbé jelentős halfajták esetében (az ilyen halak ismerete a horgászok vagy meghatározott tenger melléki lakosainak szűk körét nem lépi túl) a névadás sajátosan fluktuál ; szabad folyás nyílik az elnevezők képzeletének, sőt játékos érzelmességének. Olyan halfajták jönnek elsősorban tekintetbe, melyek felhívják magukra a figyelmet, akár színük, akár alakjuk, akár egyéb sajátosságuk révén. Az elemzésre kiválasztott hal, a *Coris julis L.* testének különféle részei szerint *zöld*, *kék*, *aranyos* és *piros* színekben tündököl. Ami mindenek előtt figyelemre méltó, az az, hogy

nemcsak a dalmát halászhalka nevezik el a különféle színek alapján az említett halfajtát; tőlük teljesen függetlenül lép működésbe portugál, dél-francia, görög stb. halászhalka képzelete és — anélkül, hogy kölcsönhatásokat feltételezhettünk — a képzelet szüleményeként azonosan létrehozott elnevezésekkel illetik a *Coris Julis* L.-t.

Nemcsak a szín lehet alapja a metaforikus elnevezésnek. Az említett hal kecsessége bizonyos névadókat arra indított, hogy pl. *donzelának* hívják Curzola szigetén, *sinjorinának* nevezik a Krnicából való halászhalka, Zengben pedig *frajlicának*. Nyilván minden érintkezést ki kell zárunk az említett dalmát és azok közt a breton halászhalka közt, akik hasonló megfontolások alapján ugyanezt a halat a nyelvükön *coquette bleue*-nek és *coquette rose*-nek nevezték el.

A cikknek többrétű tanulsága van. A névelnevezések függetlensége, és az azonosan működő képzelet hangsúlyozása mellett példákat kapunk az elnevezések metaforikus alkotására is. Nem lebecsülendő az a tanulság sem, hogy horvát hal-elnevezésekben mennyire uralkodó az olasz, főként velencei hatás.

8. A három kötetben még egy nyelvészeti cikk foglal helyet s ez M. Pavlović, az újvidéki bölcsészkar tanára előadásának: *L'elemento romanzo e non romanzo nella posposizione dell'articolo nelle lingue balkaniche* mintegy kétfeltes, rövid összefoglalása. Pavlović szerint a kérdés megoldása a kiemelés nyelvtudományi okaiiban keresendő és macedon példákkal bizonyít. Itt még a hátrahagyott névelő részben megőrizte eredeti mutatónévmási jellegét. A macedon példák érdekesek, de a cikk rövidségénél fogva éppen az oly szükséges részletes bizonyítás marad el.

Herczeg Gyula

A. Н. Гвоздев: Очерки по стилистике русского языка.

Издательство Академии Педагогических Наук РСФСР, Москва, 1952. 336 p.

A. N. GVOZGYOV

Tanulmányok az orosz nyelv stilisztikájának köréből

RSzFSzR Pedagógiai Tudományok Akadémiájának Kiadója Moszkva 1952, 336. p.

1. Gvozgyov professzor fenti munkájának szerzői célkitűzése, hogy stilisztikai kézikönyvet adjon a pedagógiai főiskolák előadói és hallgatói kezébe, amelynek segítségével az eddigigél mélyebben, „irodalmibban” tudják tanulmányozni az írók és költők nyelvét, s hatékonyabban tudnak küzdeni iskolai szinten az orosz nyelvhelyesség fokozatos tökéletesítéséért és általánosításáért. A munka nagy és merész vállalkozás nemcsak azért, mert egy viszonylag új filológiai területet világít meg a tudományos elemzés módszerével, hanem mert az általa nyújtott ismeretek felbecsülhetetlen segítséget adnak az irodalmi művek nyelvi finomságainak mélyebb megítéléséhez.

Gvozgyov stilisztikája nem normatív jellegű. Nem azt vizsgálja, hogy nyelvi szempontból mi a helyes, hanem azt, hogy a helyes variánsok közül melyik a kifejezőbb, melyik alkalmas leginkább az ábrázolandó hangulatok megjelenítésére, aláfestésére. E stilisztika célja tehát az orosz nyelvi kifejezési eszközök lehetőségeinek a számbavétele, illetve e lehetőségek alapos és sokoldalú elemzése.

Ezzel kapcsolatos az irodalmi nyelv stíluselméletének a kidolgozása. Gvozgyov szerint a köznyelven és az irodalmi nyelven belül bizonyos nyelvi jelenségek állandó és jellemző kapcsolata folytán különféle stílusárnyalatok keletkeznek. (Ezeket a stílusárnyalatokat a továbbiakban egyszerűen csak stílusnak nevezi.) Így az írás rendeltetése szerint beszélhetünk az írott beszéd és az élő beszéd stílusáról, az előbbin belül pedig tudományos-, szépirodalmi- és publicisztikai stílusokról. Az érzelmi színezet szempontjából viszont: az ünnepi vagy hivatalos, intim vagy becéző, végül a tréfás és gúnyos stílust említhetjük meg. Ez a beosztás képezi az egész mű kiindulási pontját: a tárgyalásra kerülő nyelvi jelenségeket a szerző a különféle stílusokhoz való viszonyukban vizsgálja.

A mű koncepciója erősen nyelvészeti jellegű. Vizsgálatait a szókincs lehetőségeivel kezdi, majd rátér a szavak alakotani változásainak és egymáshoz való kapcsolásának a variációira. Ennek megfelelően három nagy egységre tagolódik: a lexika, a morfológia és a szintaxis fejezeteire.

2. A lexikai vizsgálódások a könyv legérdekesebb fejezetét képezik. A szókincs, a terminusok, a szinonimák, antonimák, homonimák és paronimák eléggé ismert elemzése után a szerző rátér a szókincs stilisztikai rétegeinek a részletezésére.

A szókincs számtalan szinonimával rendelkezik azonos fogalmak vagy jelenségek megjelölésére. А сделать — вымолвить párból az utóbbi az írott beszédre, аз испугаться — оробеть párból az utóbbi viszont az élő beszédre, с а мечта — грёза párból a második a XIX. század költői nyelvére jellemző. Az adott szavak csak a megjelölt stílusokban „vannak a helyükön”, más szövegből „kilógnak”, megbontják a mondat hangulati egységét. Ebből következően azonos stilisztikai egységeken belül csak azonos hangulatú és jellegű szavak alkalmazhatók. A szerző ezeket a szavakat a specifikus használatú szavak terminusával jelöli meg.

A szókincs döntő többségét azonban az általánosan használt szavak képezik, amelyek ugyanazok ma is, mint száz évvel ezelőtt, megtalálhatók egyaránt az írott és élő beszédben, s a legkülönbélebb érzelmi színezetű szövegekben. A mindennapi élet használati tárgyait, cselekvéseit, a személyes névmásokat stb. csak egyféleképpen lehet kifejezni. Ezek a szavak nem rendelkeznek szinonimákkal²⁰ a vizsgálódás szempontjából nem jelentenek érdekességet a stilisztika számára, gyakorlatilag azonban rendkívül nagy a jelentőségük, hisz nélkülük elképzelhetetlenek a specifikus használatú szavak: az általánosan használt szavak adják ugyanis azt a hátteret, azt a táptalajt, amelyből az utóbbiak olyan jellemzően és hatásosan emelkednek ki.

A specifikus használatú szavakat a mű két nagy csoportra osztja: az irodalmi-könyv szavakra és az élő beszéd szavaira. Maguk az elnevezések jól kifejezik a két csoport rendeltetését és előfordulását: az irodalmi-könyv szavak az írott nyelvre jellemzők, az élő beszéd szavai viszont elsősorban a mindennapi társalgás és közélet céljait szolgálják.

A két csoportosítás mibenlétét és tartalmát részletes felosztásuk szemlélteti legjobban:

- I. Általánosan használt szavak,
- II. Specifikus használatú szavak:

A) Irodalmi-könyv szavak:

1. tudományos és technikai terminológia,
2. különböző történelmi korokat jellemző szavak,
3. különböző népek életét jellemző szavak,
4. Érzelmi színezetű szavak:

a) mérsékelt írott jellegű szavak,	}	pozitív értékjelleg
b) ünnepi szavak,		
c) szónoki szavak,		
d) költői szavak,		
e) „friss” szavak,		
f) népköltészet szavai,		

g) írott elítélő szavak,	}	negatív értékjelleg
i) fellengző archaikus-komikus szavak,		
j) publicisztikai elítélő szavak,		
h) archaikus tréfás szavak,		

B) Az élő beszéd szavai:

1. a köznyelv szavai,
2. családi becéző szavak,
3. gúnyos becéző szavak,
4. gúnyos szavak,
5. kissé durva becéző szavak,
6. értelmiségi eredetű hétköznapi szavak,
7. elítélő szavak,
8. durva népi szavak.

Maga a pusztas felsorolás is önkéntelenül a színskála sokféle árnyalatát juttatja eszünkbe: az író a specifikus használatú szavak gazdag palettájáról mindig a neki megfelelő „színeket” választja ki, hogy azokat a költői ábrázolás bonyolult folyamatában mint az „egyedül szükséges szavakat egyedül lehetséges sorrendbe” rakja (L. Tolsztoj meghatározása a stílusról).

Gvozgyov nagy érdeme, hogy ennek a „palettának” gazdag színárnyalatait feltárta (bár távolról sem teljes mértékben), s ezáltal kiszélesítette az irodalmi művek stilisztikai vizsgálatának és értékelésének szempontjait.

3. Rendkívül újszerű és tanulságos az, ahogyan Gvozgyov a morfológiai stilsztika-lehetőségeit felfogja.

Mint a lexikában, itt is elsősorban a szinonim jelenségek a legszembetűnőbbek. A középfokot például az oroszban kétféleképpen képezhetjük: a *более* szó segítségével analitikusan, vagy a *-ee* raggal szintetikusán (*более белый, белее*). Az első képzési mód az írott, az utóbbi pedig inkább az élő beszédre jellemző. Az orosz morfológia hasonló jelenségei lehetőséget nyújtanak arra, hogy a különféle stílusok mindig a nekik megfelelő alakot használják.

A morfológia stilsztikájának másik jelensége, hogy bizonyos stílusok bizonyos nyelvtani alakokat favorizálnak. Így például az írott beszéd határozottan kedveli a participiális szerkezeteket, míg az élő kerüli. A particípiumok ugyanis bizonyos mértékig elvonttá, de ugyanakkor tömörré és kifejezővé teszik a nyelvet. Ezért kedveli az írott beszéd, s említett elvontsága miatt ezért kerüli az élő nyelv.

A morfológia harmadik stilsztikai lehetőségét a szóképzés sokféle változata adja. A különböző becéző, elítélő, gúnyos stb. hangulatú suffixumok megszámlálhatatlan árnyalatot kölcsönöznek a hozzájuk tartozó szavaknak. A házat jelentő általánosan használt *дом* szó például elég szárazan és szintelenül hangzik, míhelyt azonban a megvetést, lekicsinylést kifejező *-ишко* suffixummal látjuk el (*домишко*), rögtön színnel, étellel, hangulattal telik meg. A suffixumok e fenti példából is kitűnő rendkívül nagy stilsztikai jelentőségét azonban szeriutünk Gvozgyov nem tárgyalja elég részletesen, a mélyebb elemzést pusztá felsorolással helyettesíti.

A mű kétféle módszerrel foglalja össze a morfológia stilsztikai vonatkozásait. Az első részben sorra veszi a már ismertetett stílusokat és mindegyiküknél megjelöli azokat a morfológiai jelenségeket, amelyek jellemzik. Az írott beszéd általános morfológiai vonásai például: a particípiumok gyakori használata, a középfok képzésének analitikus formája, az elvont főnevek *-ение, -ание, -ость, -ства*, a melléknévek *-ический, -ичный, -тельный, -ельский* suffixumai és *внутри-, между-, при-, под-, вне-, сверх-* prefixumai stb. Az élő beszédre viszont a főnevek *-ка, -ик* kicsinyítő képzői, a neologizmusok, a birtokos melléknévek (birtokviszonyok helyett), a határozószókkal használt előjárók, az infinitívuszok *-ти* végződése (*-ть* helyett) és a számnevek ragozásának az elhanyagolása a jellemzők. Ezeknek a vonásoknak a felsorolása nagyon hasznos, mert rendkívül áttekinthetővé teszi a morfológia stilsztikai vonatkozásait.

A tárgyalat fejezet második részében Gvozgyov a normatív morfológia beosztása szerint végigmegy az összes szófajokon és rámutat minden részletkérdés stilsztikai jelentőségére. A főneveknél például összehasonlítja a tagadás tárgy és birtokos esetét, s kimutatja, hogy bár mindkettő a tárgyat jelöli, az egyszerű tárgyeset inkább az élő beszédre, a birtokos eset viszont az írott nyelvre jellemző. (Vö. *не закрыл трубы*, vagy *трубы*.) A melléknéveknél ugyanakkor rámutat, hogy a teljes és rövid alakok szemantikai különbsége mellett (a teljes alakok állandó, a rövidek pillanatnyi tulajdonságokat jelölnek) stilsztikai eltérések is vannak: a rövid alakok az írott beszédben, a teljes alakok az élő beszédben használatosak. Érdekesek fejtegetései, amelyek az igeragozás kérdései között az egyes személyek kifejezésének módjait tárgyalják. Az első személy cselekvését például az oroszban ki lehet fejezni a második és harmadik személy alakjaival, sőt még infinitívusszal is. Természetesen ezek a kifejezési módok szorosan kapcsolódnak a különböző stílusokhoz, és csak meghatározott körülmények között alkalmazhatók.

A morfológiának ez a része is nagyon sok nyelvi-kifejezésbeli finomságra vet fényt. Egyedüli fogyatékossága, hogy a normatív morfológia beosztásához való ragaszkodásával nem teszi stilsztikailag elég áttekinthetővé a tárgyalat anyagot.

4. A szintaxis stilsztikai jelentősége kézenfekvő: a szavak egymáshoz kapcsolásának és sorrendjének számtalan változata, s azok rövidebb-hosszabb mondatokba való fűzésének ezernyi lehetősége — tarkítva az alá- és mellérendelés különféle módozataival — mindez a kifejezésnek szinte végtelen számú formáját adja, amelyek elemzése és értékelése elsősorban a stilsztika feladata.

A morfológiához hasonlóan Gvozgyov itt is kétféleképpen tárgyalja az anyagot. Az első részben a már ismert módon végighalad a különféle stílusokon és felsorolja azokat a szintaktikai jelenségeket, formákat, amelyek jellemzők rájuk. Az írott beszéd a gondolatok pontos kifejezésére és a jelenségek közti bonyolult összefüggések felfedezésére törekszik. Ez meghatározza szintaktikai jellemzőit is: a különféle kötőszókkal kombinált összetett mondatokat, a közbevetett szavakat (*вводные слова*), a gyakori szenvedő szerkezetet, s az összetett birtokviszonyok sűrű alkalmazását. Az élő beszéd ezzel szemben a kötetlenebb kifejezési formákat használja. A közlésben nemcsak maguk a szavak vesznek részt, hanem az intonáció és a tagjelítés is. Mindez visszatükröződik az élő beszéd szintaxisában: a hiányos mondatokban, a közbevetett megjegyzéseken (*вводные замечания*), a különféle kontaminációkon, a gondolatok nyelvtani szempontból való gyakori megformálatlanságán, az indulatszók nagy szerepén, a dialógusból származó különféle szóösszetételeken stb. stb.

A fejezet második fele képezi a mű legterjedelmesebb tárgyalat részét, s felöleli a szintaxisnak majdnem minden területét. A legértékesebbek azok a fejtegetések, amelyek a mondatok

különbféle típusaival foglalkoznak. Az egyszerű és összetett mondatok közti formai és tartalmi különbség kézenfekvővé teszi, hogy előbbit inkább az élő beszéd, utóbbit inkább az írott beszéd kedveli. A bonyolult, egymáshoz fűződő gondolatsorok papírra kíváncsiak, míg az élő nyelv friss, élményekkel és benyomásokkal tarkított közlései rövid, csattanós, s gyakran hiányos mondat szerkezeteket favorizálnak. Irodalmi szempontból elsősorban az utóbbiak tartanak számot az érdeklődésre, hisz az élet, az emberek tarka, sokoldalú megjelenítésénél leggyakrabban nekik jut jelentős szerep. Gvozgyov színesen tárgyalja a teljes és hiányos mondatokat, rámutat az utóbbiak jelentős szerepére a dialógusokban, a közvetlenhangú eszmefuttatásokban, s a friss, gyorsaságot és könnyedséget sugalló leírásokban. Rendkívül érdekesen adja elő az egyösszetevőjű mondatok különféle fajtáit: az alanytalan (személytelen) és általános alanyú mondatokat, amelyekben a figyelem elsősorban a cselekvésre összpontosul, s a cselekvő személye a háttérben marad. Mindez a cselekvés közvetlenségét, könnyedségét fejezi ki, s gyakran alkalmas kedves, intim hangulatok érzéktetésére. Végül a főnévi igeneves és rámutató (megnevező) mondatokra tér ki, s kimutatja, hogy az előbbieket elsősorban szükségszerűséget, parancsolást fejeznek ki, utóbbiak a tényeket könnyedén, futólag konstatálják, s a leírásoknak impresszionista jelleget kölcsönöznek.

Külön témakört jelent az egynemű mondatrészek stilisztikai hatásosságának vizsgálata. Ha összehasonlítjuk az egynemű mondatrészekkel rendelkező mondatot annak önálló mondatokká kiszélesített párjával, akkor kitűnik az utóbbi kifejezési forma élénk emocionális volta. Pl. На их место (убитых немцев -szerző) пришли новые. — Vö. ezt az egyszerű felsorolással: Пришли старики. Пришли подростки. Пришли калеки. Пригнали марсельских сутенеров. Пригнали босячие всей Европы (Эренбург) Пришли старики подростки калеки stb. Az egynemű mondatrészek sora tehát bizonyos mértékig tompítja a kifejezés expresszív jellegét, ugyanakkor azonban teljessé, sokrétűvé teszi a közlés részleteit. Más vonatkozásban a humor lehetőségeit rejt magában. A felsorolt egynemű mondatrészeknek ugyanis valami közös alappal kell rendelkezniük, s egymást kiegészítve teljességre kell törekedniük. Ha ezeket a feltételeket az író nem veszi tekintetbe, komikus hatást ér el. Lásd Gogolnál: Посмотрели бы, что у него в саду! Чего там нет? Сливы, вишни, огорода всякая, подсолнечники, огурцы, дыни, стручья, даже гумно и кузница.

Igen érdekes problémát képez a kötőszók stilisztikai szerepének a vizsgálata. Mint színónimák a kötőszós és kötőszó nélküli összetett mondatok gyakran értelmileg azonosak. A hangulat és stílus szempontjából azonban különböznek. A kötőszók a gondolatok pontos és sokoldalú kapcsolatát vannak hivatva érzékeltetni és mint ilyenek elsősorban az írott, hivatalos nyelvet jellemzik. A kötőszó nélküli mondatok főleg az élő beszédben fordulnak elő, kevésbé pontosak, és igen sokféle stilisztikai szerepük van: néha a gondolkodást, néha a beszélgetést közvetlenségét, néha a közlés könnyedségét fejezik ki. Gvozgyov biztos érzékkel elemzi az egyszerű (и, да, а, но stb.) és összetett (потому что stb.) kötőszók árnyalati különbségeit, rámutat azok értelmi és hangulati vonatkozásaira, s ezáltal hathatós segítséget nyújt az irodalmi szövegek kifinomult stilisztikai értelmezéséhez.

A szerző a szintaxis tárgyalását a közvetlen és közvetett beszéd, s az írói idézés különféle változataival zárja.

5. Gvozgyov munkája a maga felfogásával új szempont megjelenését jelenti a stilisztika területén. A stílus eddigi vizsgálatánál elsősorban a különféle szóalakzatok (jelzők, hasonlatok, trópusok stb.), kifejezési szerkezetek és formák álltak a figyelem középpontjában. Ezzel szemben Gvozgyov éppen a tisztán nyelvészetinek látszó jelenségeket vonja be a stilisztika vizsgálataiba, bebizonyítva, hogy azoknak is rendkívül jelentős hangulatfestő és megjelenítő szerepük van. Ezáltal nagymértékben kiszélesíti az irodalmi művek stilisztikai elemzésének a szempontjait és nagyban hozzásegít ahhoz, hogy az írók kifejező eszközeit mélyebben, sokoldalúbban megismerjük.

Különösen sok újat nyújt a morfológia és a szintaxis területén. Ezekben a fejezetekben merész úttörőként küzd meg — több-kevesebb sikerrel — a téma teljes kidolgozatlanágából származó nehézségekkel. Igen értékesnek tartjuk a két fejezet első részét, amelyekben az egyes stílusokra jellemző morfológiai, illetve szintaktikai jelenségeket tárgyalja. Ezek tömörek, áttekinthetők (bár nem teljeselek) és jól kifejezik az egyes stílusokhoz fűződő hangulati elemeket.

Nem ilyen sikerült a morfológia és a szintaxis részletkérdéseinek témánkénti sorravétele. Az elmélyült és kifinomult stilisztikai vizsgálat itt gyakran adja át a helyét a száraz és lélektelen felsorolásnak. Különösen érezhető ez a szintaxisban az alárendelő mellékmondatok különféle változatainak tárgyalásánál, de ugyancsak ez tapasztalható a kijelentő-kérdő-felszólító mondatok típusainak összehasonlításánál és a különféle szókapcsolások (управление) formáinak részletezésénél is.

A munka nem törekszik teljességre. Már bevezetőjében jelzi, hogy egyes témákat részletesebben, másokat rövidebben tárgyal, s akad olyan is, amelyre egyáltalán nem tér ki. Szerényiségében odáig megy, hogy a feldolgozott anyagot csupán „széttagolt megfigyelések” halma-

zának nevezi. Ez így nem igaz. Az egész munkában egységes koncepció, pontos szerkezet érvényesül. Az azonban helyenként kétségtelenül érezhető, hogy a felhalmozott anyag uralkodik a szerzőn, nem pedig fordítva. Ez az „empirizmus” érthető az első kísérletnél, a következő kiadásnál azonban feltétlenül ki kell küszöbölni.

Gvozgyov könyve minden fogyatékosága ellenére nagy nyeresége az orosz stilisztikának. Szempontjai újszerűek, értékesek és megszívlelendők. Nemcsak a szovjet, hanem a magyar stílus-kutatás számára is.

Botka Ferenc

Helmut A. Hatzfeld, A critical Bibliography of the New Stilistics Applied to Romance Literatures

1900—1952. (Chapel Hill, 1953.)

1. Helmut A. Hatzfeld stilisztikai bibliográfiája 1953-ban jelent meg az University of North Carolina által kiadott „Studies in Comparative Literature” című sorozat ötödik köteteként. Hatzfeld bibliográfiája komoly szolgálatot tehet azzal, hogy a rendszeres magyar stílus kutatások megindulását és fejlődését elősegíti. A mű bevezetéséből kitűnik egyébként, hogy a külföldi kutatók is nagy szükségét érezték már egy ilyen rendszerező, összefoglaló bibliográfiának. Érthető ez, hiszen a különböző teóriák, módszerek és művek olyan szövevényévé vált, melyben az alapos és gyors tájékozódás már csak bibliográfiai segédeszközökkel történhet.

2. A román irodalmakra vonatkozó stílus kutatások első, még alig néhány oldalra terjedő, és így csak a legfontosabb műveket magába foglaló kritikai bibliográfiája 1929-ben jelent meg, a *Germanisch—Romanische Monatsschrift*-ben, Hatzfeld összeállításában. További, kiegészítő kutatások eredménye az 1953-ban megjelent és most ismertető nagy stilisztikai bibliográfia. Előnye mindenekelőtt az, hogy önálló könyvként adták ki és így könnyebben hozzáférhető és kezelhető mint a folyóiratokban vagy más tárgyú könyvek egy fejezeteként napvilágot látott kis-bibliográfiák. Egységesebb is mint elődei, mert következetesen kritikai jellegű, azaz minden idézett művet ismertető, értékelő szöveggel kíséri.

Módszerét tekintve a könyv a kritikai bibliográfiák egy aránylag ritka csoportjába tartozik. Az egyes tanulmányokat, műveket ugyanis nem egymástól függetlenül, önálló bibliográfiai egységként tárgyalja, hanem a magyarázó, ismertető szöveggel összeköti, rendszerezi, egymáshoz viszonyítja őket. A könyv fejezeteiben így egy összefüggő gondolatmenet halad végig, melynek egymásba kapcsolódó láncszemeit az egyes művek alkotják.

Az egyszerűen, tételszerűen felsoroló kritikai bibliográfiákkal szemben az ilyen fölépítésű bibliográfiának megvan az az előnye, hogy az egyes problémakörökről, kérdésekről összefüggő képet ad az olvasónak: megmutatja a kutatások történeti fejlődését, nyomon követi a különböző elméletek, rokon és szembenálló iskolák, nézetek kialakulását, vizsgálja a kutatások jelenlegi irányát, — egyszóval az egész tudományágat szerves, élő egységében ábrázolja, módszerei, feladatai még a szakemberek előtt sem tisztázottak. — Két veszélyt is rejt azonban ez a módszer magában. Az egyik az, hogy ez a munka nagy teret hagy a szerző személyes véleményének, nézeteinek és ismereteinek, ami könnyen az objektivitás és a tudományos hitelesség rovására mehet. Sőt, ha nem egy olyan biztos ítéletű szakember alkalmazná a módszert, mint Hatzfeld, akkor nemcsak az egyes művek értékelésébe csúszhatnának be hibák, hanem az egész felvázolt rendszer torz, hamis képet adhatna a tárgyalt kutatási területről. Megfelelően összeválogatott szerkesztőbizottság lehetne a garanciája az ilyen rendszerű munkáknál a feldolgozott anyag arányosságának és hiteles értékelésének.

A másik veszélye ennek a módszernek — mely azonban már Hatzfeld könyvében is érezteti hatását — az, hogy a rendszerező, értékelő összekötő szövegben az egyes művek ismertetésének nem mindig jut elég hely. Több alkalommal úgy érezhette a szerző, hogy egy-egy mű alaposabb elemzése túlzottan megterhelné, lehúzná a gondolatmenet gondosan és szép ívben vezetett vonalát. Ez lehet az oka annak, hogy az idézett művek jelentős százaléka csak pusztán címként szerepel a könyvben, és így témája, módszere csak az összekötő szövegben elfoglalt helyéből sejthető: közelebbi tárgyra, tartalmára, a benne felvetett problémákra semmi utalást sem találunk. Egy részletes index, mely a szövegben csak említett, de részletesen nem ismertett művek tárgyára, problémáira is utalna, kiküszöbölné ezt a hátrányt, melyért egyébként a módszer említett előnyei amúgyis bőven kárpótolnak.

3. A bibliográfia beosztása a következő:

1. fej.: Szövegmagyarázatok (Explications de textes.)
2. fej.: Stilisztikai tankönyvek. A szép és jó stílusra nevelés.
3. fej.: Szövegösszehasonlítás módszere.

4. fej.: Egyes írók, művek stílusa. Nyelvi elemek vizsgálata.
5. fej.: Egyes írók, művek stílusa. A szoros értelemben vett nyelvi elemeken túli jelenségek elemzése (szerkezet, műfaj stb.).
6. fej.: Egyes stíluselemek egy íronál (szimbólum, ritmus stb.).
7. fej.: Egyes stíluselemek általában, történeti fejlődésükben.
8. fej.: A motívumkutatás módszere.
9. fej.: A stílus története. Egyes korszakok stílusa.
10. fej.: Nyelvészeti stilsztika (Idiomatológia); nyelvkarakterológia.
11. fej.: Stíluselméletek.

A szerző az egyes fejezeteken belül mindig az anyagnak legjobban megfelelő rendszerezést alkalmazza: hol időrendben, hol egyes problémakörök, hol országok szerint csoportosítja a műveket. Kettős index egészíti ki a könyvet. Az egyik a kutatók nevét, a másik az általuk feldolgozott szépirodalmi művek címét, az írókat, az előforduló problémákat, szakkifejezéseket tartalmazza. Az indextől függetlenül, a szövegen belül is gyakori az utalás az egyes művek, bibliográfiai tételek között, ami a könyv homogenitását és áttekinthetőségét még inkább növeli.

Bizonyára hosszú vita tárgya lehetne az a kérdés, hogy vajon a Hatzfeld által alkalmazott beosztás elméletileg helyes-e vagy sem, az azonban kétségtelen, hogy gyakorlati, bibliográfiai szempontból a célnak igen jól megfelel: könnyen áttekinthető, egy-egy problémakörrel világos képet ad, általános és részletkérdések egyaránt gyorsan megtalálhatók benne. Ha a könyv beosztásával kapcsolatban mégis felvetünk néhány szempontot, azaz nem a könyv értékét kívánjuk csökkenteni: csak felhasználjuk az alkalmat, hogy a magunk számára megkíséreljük néhány kérdés tisztázását.

4. A bibliográfia tárgy szerint csoportosító része mindenekelőtt két fő fejezetre oszlik, melyek közül az első az irodalmi stilsztikához tartozó munkákat (4—9. fej.), a második a nyelvészeti stilsztikához tartozókat (10. fej.) foglalja magába. Ez a szétválasztás gyakorlati szempontból feltétlenül helyes, annak ellenére, hogy elméletileg a kérdés korántsem látszik ilyen egyszerűnek. Ismeretek azok a meg-megújuló kísérletezések az irodalmi és nyelvészeti stilsztika megkülönböztetésére, melyek egyelőre még nem jutottak nyugvópontra. A kérdés megoldását az teszi nehezzé, hogy az irodalmi és nyelvészeti stilsztika kutatási területe, anyagának és módszereinek nagy része azonos. Hatzfeld így azt a gyakorlatban jól bevált megoldást választja, mely céljuk, konklúziók jellege szerint különbözteti meg a két kutatási irányt, mondván, hogy a nyelvészeti stilsztika célja mindenekelőtt a nyelvre vonatkozó ismeretek szerzése, melyből egy későbbi fázisban vonhatók le társadalmi, történeti konklúziók; az irodalmi stilsztika ezzel szemben közvetlenül az irodalomra és történelemre, az emberre és a társadalomra vonatkozó ismereteket vár a kutatásokból. — Ennek a különbségtételnek megfelelően Hatzfeld bibliográfiájának két fő része más-más rendszerben csoportosítja az anyagot.

A nyelvészeti stilsztika részében a tanulmányok az egyes nyelvi-nyelvtani elemek, kifejezési formák köré vannak csoportosítva. További rendszerezés itt ügylátszik ma még nem szükséges.

Az úgynevezett irodalmi stilsztika rendszerbe foglalása már sokkal körülményesebb feladat, mert törekvései többirányúak. Azért lehet csak úgynevezett irodalmi stilsztikáról beszélnünk, mert célja igen gyakran nem az irodalmi mű, nem az író megismerése: az irodalom gyakran csak forrás, melyből más tudományok számára merít ismereteket a kutató. Így nagy számban előfordulnak lélektani, esztétikai, történeti célzatú, sőt kizárólag filozófiai érdeklődésű tanulmányok is. Íme néhány a legnépszerűbb tanulmánytípusok közül, aszerint téve különbséget közöttük, hogy mi érdekli őket a stíluselemzés során:

- Az író lelki alkata, vagy általános lélektani jelenségek (Lélektani módszer, — pl. Spitzer)
- Az író vagy a kor világnézete és általános filológiai problémák (Filozófiai módszer, — pl. Spoerri)
- Az író művészi technikája, kifejező művészete (esztétikai-leíró módszer, — pl. Raimundo Lida)
- Gondolat és kifejezés, tartalom és forma, tudatos és ösztönös közötti összefüggések stb. (filozófiai-esztétikai módszer, — pl. Curtius)
- Történeti események hatása a köztudatra, irodalomra (történeti módszer, — pl. Barat)
- Egyes írók rokonsága, egymásra való hatása stb. (hagyományos irodalomtörténeti módszer, — pl. Hatzfeld)

A nem-nyelvészeti stílus kutatás tehát erősen szerteágazó, majdnem azt mondhatnánk hogy szétforgácsolódó. A módszerek, a nézetek és törekvések e sokfélesége lehet az oka annak, hogy ezen a területen Hatzfeld bibliográfiája sem tudja egységes szempontok szerint rendszerezni a rendelkezésre álló hatalmas anyagot.

5. Úgy érezzük, hogy Hatzfeld bibliográfiája egységesebb, szervezettebb egész lenne, ha az anyagot következetesen az irodalomtörténeti szintézis szempontjából, vagyis az egyes írók, egyes korszakok szerint csoportosította volna a szerző. Az irodalomtörténeti jelleg azonban csak két fejezetben érvényesül: ezekben ő is írók szerint összegezi a tanulmányt, de sajnos még itt is külön fejezetben tárgyalja a szigorú értelemben vett nyelvi stílusjelenségeket (4. fejezet), és külön az ezeken túli stíluselemekkel, a műalkotás szerkezetével, műfajával stb. foglalkozó tanulmányokat (5. fejezet). Így az egy-egy íróra vonatkozó anyag végül is nem kerül egy helyre. Mindez azonban még csak egy része az egyes írókra vonatkozó anyagnak: az olyan tanulmányok ugyanis, melyek egy bizonyos stílusjelenséggel foglalkoznak egy írónál, egy további fejezetbe kerülnek (6. fejez.), de ezáltal már nem írók szerint, hanem az egyes stíluselemek szerint csoportosítva. Ebben a fejezetben az egyes írókra vonatkozó anyagot már csak egy nagyon részletes index segítségével lehetne összeszedni.

Kétségtelen az, hogy az anyagnak az egyes stíluselemek szerinti csoportosítása is igen fontos, hiszen az egyes elemek, stílusjelenségek fejlődése, kialakulása önmagában is érdekes az irodalomtörténetírás számára: a metafora, a szimbólum, a ritmus, az ábrázolás, a szerkesztés, és a művészi kifejezés több más jelenségének semmiképpen sem szabad elszikkadnia egy ilyen bibliográfiában. Hatzfeld bibliográfiájában azonban az írók szerinti és az egyes stílusjelenségek szerinti csoportosítás, szempontja összekeveredik, úgyhogy végül se az egyes írókra, se az egyes stílusjelenségekre vonatkozó anyagot nem lehet egy helyen megtalálni. Az írókra vonatkozó anyag megosztottságát már láttuk; a stílusjelenségekre vonatkozó tanulmányok hasonlóképpen több fejezetbe vannak szétosztva (6. és 7. fejezet), sőt nagy részük átkerült a nyelvészeti stilisztikát magába foglaló fejezetbe (10. fejezet).

Véleményünk szerint egységesebb, rendszeresebb volna egy olyan bibliográfia, melyben következetesen alkalmaznák az irodalomtörténeti szempont szerinti csoportosítást. Ebben az esetben ugyanis az egy bizonyos íróra vonatkozó összes tanulmány egy helyre kerülne, tekintet nélkül arra, hogy az író stílusát milyen szempontból tárgyalja, hogy az író nyelvét általában, vagy annak csak egyes elemeit vizsgálja, hogy közvetlen nyelvi-, vagy általános művészi alkotásbeli stíluselemeket dolgoz fel. Az egyes írókra vonatkozó stílus kutatások állását így tisztán lehetne látni, és a hiányokat, elvégzendő feladatokat jól föl lehetne mérni.

Külön fejezetben kellene csoportosítani a tanulmányokat az egyes stílusjelenségek szerint, függetlenül attól, hogy az írók szerinti beosztásban egyszer már előfordultak-e vagy sem. Így azonban a tanulmányok többsége két helyen is szerepelne, ami a bibliográfia terjedelmét jelentősen növelné. Javítana a helyzetet, ha az egyes stílusjelenségek szerint rendszerezett anyag erre alkalmas részét a nyelvészeti stilisztika fejezetében tárgyalnák, ahol az egyes nyelvi-stílusjelenségek már amúgyis szerepelnek. Csak a nem nyelvi stílusjelenségek, mint például szerkesztés, ábrázolás stb. kerülnének így egy külön fejezetbe. A bibliográfia végső beosztása tehát a következő volna:

1. Irodalmi stilisztika

- a) az egyes írók, és azon túl korok, korszakok szerint csoportosítva,
- b) az egyes (— nem nyelvi —) stílusjelenségek szerint csoportosítva.

2. Nyelvészeti stilisztika

- a) az egyes nyelvi jelenségek szerint csoportosítva,
- b) a nyelvre vonatkozó átfogó jellegű tanulmányok (pl. nyelvkarakterológia).

6. Befejezésül Hatzfeld bibliográfiájának két, eddig még csak futólag érintett fejezetéről kell néhány szót szólnunk. A 2. fejezetben a stilisztikai tankönyvek találhatók, és olyan tanulmányok, melyek a szép és jó stílusra való nevelés lehetőségével, problémáival foglalkoznak. A 11. fejezet a stíluselméleti munkákat tartalmazza, melyek a stílus definíciójával, általános mibenlétének és sajátosságainak megállapításával foglalkoznak. Mindkét fejezet igen fontos anyagot ölel föl, és így nem maradhat ki egy hasonló jellegű bibliográfiából sem. Legfeljebb azt az észrevételt tehetnénk, hogy mindkét fejezet a bibliográfia végére, azaz az irodalmi és nyelvészeti stilisztikát magábanfoglaló két fő fejezet, rész után kíváncsokra, tekintettel arra, hogy mindkettő olyan műveket tartalmaz, melyek összegezik az összes kutatások eredményeit: az egyik fejezet pedagógiai, a másik filozófiai, elméleti szempontból szintézise az egész stílustudománynak.

Hatzfeld kritikai bibliográfiája természetesen mindenekelőtt nem az e cikkben ismertetett szerkesztési elveinél fogva érdeklí majd a magyar kutatókat, hanem gazdag tartalmánál fogva, mely lehetővé teszi a tájékozódást a stílus kutatások jelenlegi állása felől, és megbízható bibliográfiai anyagot nyújt a román irodalmakat érintő stílus kutatás minden lényeges kérdéséhez.

Hankiss Elemér

Nádor György, A természettörvény fogalmának kialakulása

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957. 592 l.

Ez a gazdag tartalmú mű a természettudományok egyik alapkategóriájának, a természettörvény fogalmának kialakulástörténetét rajzolja a legrégebbi időktől Newtonig. A szerző e munkával a tárgyalta problémának eddig hiányzó monográfikus feldolgozását akarja pótolni. Tudatos módszerességgel korlátok közé szorítja feladatát: egy kategória történetét akarja megírni, de világosan látja, hogy ezt csak más alapvető fogalmaknak, az okság és a determinizmus, a szükségszerűség és a véletlen fogalmainak fejlődéstörténetével kapcsolatban lehet tárgyalni, s ezt következetesen keresztül is viszi egész műve folyamán. Felismeri, hogy kitűzött feladatának megoldása magasfokú absztrakciót és általánosítást követel, s ezért vizsgálódása e logikai tevékenységnek tisztázására is kiterjeszkedik. Felhasználja a tárgyával kapcsolatos tudománytörténeti irodalmat, széleskörű ismeretanyagokat dolgoz bele munkájába, s megrajzolva az egyes korok világnézetét, megmutatja azt is, milyen hatalmakkal kellett a tudományos gondolkodás úttörőinek megküzdeniük, hogy eszméik érvényesülhessenek. Vizsgálódásait Newton klasszikus természettörvény-fogalmának elemzésével zárja le, mert szerinte ebben a törvényfogalomban tetőződik az egész, mintegy kétésfélezer éves fejlődés, s vele lezárul a természettörvény-fogalom kialakulástörténetének szakasza. A XIX. században virágzásra jutó biológiai tudományok és a századunkban izmosodó mikrofizika új mozzanatokat mutatnak, amelyek új típusú természettörvényfogalmak megalkotásához vezetnek. A szerző csak utal erre, de ennek részletes tárgyalása már kívül esik műve célkitűzései keretén.

A természeti törvényszerűség és törvény fogalmakat a szerző, mint mindjárt előre bocsátja, a materialista filozófiában általánosan elfogadott értelemben használja. A törvényszerűség eszerint jelenti a természet *objektív* (fizikai) összefüggésrendjét, a törvény pedig azt a tudományos tételt vagy elméletet, amely ezt kifejezi, visszatükrözi. Ezzel egyúttal felmutatja a mértéket, amely a filozófiai tanítások megítélésének alapjául szolgál: mindaz, ami közelebb visz e fogalmakhoz és materialista értelmezésükhöz, pozitív értékű és haladást jelent, mindaz pedig, ami eltávolít tőlük és jelzett értelmezésüktől, negatív értékű és visszaesés jellegű.

A tudományos gondolkodás történeti vizsgálatát a szerző nem a görögöknél, hanem újabb kutatások tekintetbevételével keleti népeknél kezdi. Az egyiptomiaknál és babilóniaknál mutatja fel a szabályt mint azt a formát, amely általánosításával már a törvény felé utal, de még nem az elméletből, hanem csupán a gyakorlati tapasztalatból meríti érvényességét. Sőt Sartonnal már a tüzet ismerő, technikai eszközöket, fegyvereket készítő őskori embert úgy fogja fel, mint akitől, legalábbis gyakorlatban, nem idegen a kauzális gondolkodás (prehisztórikus tudomány). A görögöknél a tudományos gondolkodás az i. e. hatodik században született meg, amikor is — s ez az első görög filozófusok világtörténeti jelentőségű tette — a mítikus világszemléletet a világ racionális szemléletével cserélték fel. Összefügg ez a görög filozófia sajátos társadalmi helyzetével. A keleti monarchiák tudósa nem érvényesíthette egyéni véleményét testületének tekintélyével szemben: a görög filozófus ellenben egy poliszdemokrácia polgára, s mint ilyen szabadon hangoztathatja egyéni nézetét a hagyományos nézetekkel szemben.

S a szerző most megmutatja, hogy a VI. századtól kezdve hogyan járultak hozzá az egyes, Sokratés előtti filozófusok vagy filozófiai iskolák a természettörvény fogalmának kialakításához. A legrégebbi görög filozófusok a milétosi iskola (Thalész, Anaximandrosz, Anaximénész) a dolgok szubsztanciáját kutatták; előfeltevésük: a természet anyagi egysége. Ennek a koncepciója tette lehetővé a természet objektív törvényszerűségének gondolatát, amely Anaximandrosznál merül fel először. Nagyon valószínű, hogy az égi testek periódikus mozgásának, az égi jelenségek szabályos visszatérésének felismerése vezetett a törvényszerűség gondolatához. A következő filozófusok azután ennek a gondolatnak más-más vonásait tárták fel. Így Pythagoras és iskolája mindenekelőtt a természettörvények matematikai vonatkozásait, azt, hogy a természeti jelenségek törvényszerűsége számviszonyokban kifejezhető (minőségi tulajdonságoknak mennyiségi viszonyokra való visszavezetése). Hérakleitos a legsokoldalúbban és legmélyebben dolgozta ki a természeti törvényszerűség fogalmát. Ezt logosznak (*λόγος*) nevezi, s ezen egyrészt a világban bennrejlő objektív *törvényszerűséget* érti, másrészt az ezt helyesen visszatükröző gondolatot, a *törvényt*; terminológiaiilag tehát nem tesz különbséget a kettő között. Az i. e. V. században Empedoklész, Anaxagoras és az atomista Leukippos a milétosi iskola materialista hagyományainak folytatói. Mind a hárman a determinizmus oldaláról vitték a természeti törvény problémáját közelebb a megoldáshoz. Empedoklész azzal készítette elő a determinizmust, hogy természet-szemléletében a szükségszerűség mozzanatát emelte ki, továbbá azzal, hogy a természet lát-szólagos célszerűségét kauzálisan próbálja értelmezni olyformán, mint évezredekkel később Darwin. Anaxagoras is a kozmosz öntörvényszerűségének tanításával a materialista világnézet alapján áll; ezt csak egyetlen ponton töri meg látszólag, a nusról szóló tanításával. Amde némely

anaxagorasi mondat arra vall, hogy a nus alapján véve a világegyetemben érvényesülő értelmet, rendet, törvényt jelentette, a hérakleitosi logoshoz hasonlóan. Anaxagoras csak közel jutott a determinizmus elvének megfogalmazásához; Leukippos ennek az elvnek klasszikus megfogalmazását adja: „Semmilyen dolog nem történik ok nélkül, hanem minden a logos szerint és a szükségszerűség következtében.” Az atomisták az empirikus tudományokból merítették a kauzalitás elvének egyetemes érvényességét, s a matematikából és asztronómiából a világ racionalitásának, törvényszerűségének gondolatát; a kettő színezéséből alakult a tudományos determinizmus elve, amely ebben a formában mindmáig a tudományos kutatás alapelve.

Ezzel a determinizmussal szembefordul Platón teleológikus világfelfogása, amely a dolgok kapcsolatát, a világban végbemenő történetet — bár elismeri, hogy okviszonyok is vannak — végelemzésben a célszerűség kategóriájával magyarázza. Noha a szerző Platón teleológikus természeteszemléletét határozott visszaesésnek ítéli az eddigi filozófiai fejlődéshez képest, mégis talál benne olyan elemeket is, amelyek javára váltak a természettörvény fogalma kialakulásának. Ilyen elem az, hogy Platón szerint az emberekben kialakult — szubjektív — számképzetek és geometriai alakzatok a világ objektiv mennyiségi viszonyainak megfelelő képmásai; továbbá az, hogy idea-elmélet felvetette az általános és az egyes viszonyának kérdését s ezzel közvetve hozzájárult a törvénykategória kialakításához. Innen van az, hogy a renaissance korának haladó gondolkodói Platónra hivatkoztak a skolasztika aristotelizmusával szemben s Platónból olvasták ki a mennyiségi természetkutatás elvét és programját. Aristotelés világszemlélete is teleológikus, az okság kategóriáját előileg alárendeli a teleológiának, ennyiben visszaesést jelent az atomistákhoz képest. De élete későbbi szakaszában, mindinkább távolodott a teleológiai szemlélésmódtól és tudományos munkájában gyakorlatilag mindinkább az okok kutatása felé fordult. — A hellénizmus korában csak Epikuros és iskolája tartotta fenn híven a demokritosi materializmus hagyományait s vallotta következetesen a determinizmus elvét. Elhárítja a determinizmus fatalista értelmezését, s a véletlen kategóriájának és az emberi szabadság eszméjének is helyet biztosít világnézetében, de determinista világnézete keretében. A stoikusok a hérakleitosi hagyomány szellemében a világ objektiv törvényszerűségét vallják ugyan; de ennek tisztaságát megzavarja egyrészt az ősi csillagkultusz feltámasztásával együttjáró fatalizmus, másrészt az, hogy az oksági szemléletet kicsinyes teleológiával cserélik fel. A szkeptikusok inkább csak koruk dogmatikus filozófiájának (főleg a stoáknak) kritikájával válnak javára a haladó tudományosságnak. — A korai kereszténység nem kedvezett a természettörvény kutatásának; természetszemléletét nem tudományos, hanem erkölcsi és vallási indítékok határozták meg.

Összefoglalóan megállapíthatja a szerző, hogy az ókori görög kultúra viszonylag kevés konkrét kategóriát alapján, merész általánosítással megalkotta a természeti törvény fogalmát, de csak igen kevés érvényes fizikai törvényt ismert meg. Ennek oka pedig az, hogy a rabszolgatartó társadalomban a kézi munka megvetése miatt nem jutottak el a kísérletezés jelentőségének felismeréséhez. A kísérletezés ritkaság számba megy (Archimédész).

Aránylag rövidebben tárgyalja a szerző a középkori gondolkodást. Szembeállítja egymással a „hivatalos” világnézetet az „ellenzéki” áramlatokkal. Amaz, a skolasztika, nem vitte előbbre sem a természettörvények kutatását, sem a természettörvény fogalmának elvi kidolgozását. Aquinói Tamás rendszerében fontos szerep jut ugyan az okság fogalmának, de nála ez nem a természet objektiv törvényszerűségének elve, hanem egy vallási-teológiai világnézet eleme: alapul szolgál Isten létezésének bizonyításához. A hivatalos, skolasztikus filozófiával szembenálló, többnyire eretnekként üldözött filozófiai áramlatok haladó irányzatúak. Ilyen áramlat a magas fejlettségű tudományra támaszkodó arab filozófia, az averroizmus, amely az aristotelési filozófiát determinista szemléletben fejleszti tovább s amelynek a XIII. században a keresztény világban is vannak követői (Siger de Brabant, Boetius Dacus). Ilyen ugyanabban a században az angol empirikus irányzat (Grosseteste, Roger Bacon), amely a természetkutatásban a tapasztalat, a megfigyelés és a kísérletezés elvét hirdeti. Bacon szerint az igazi tudomány feladata egyetemes érvényű természettörvények kutatása, s megjelenik nála az a gondolat is, hogy a matematikának a természettudományban való alkalmazásával a természettudományt a matematikai bizonyosság színvonalára lehet emelni. S haladó jellegű a nominalista irányzat is, amely a skolasztika egyes alafogalmait (pl. a szubsztancia fogalmát) vette bírálat alá.

A legérzékenyebben az újkori gondolkodást tárgyalja a szerző. A renaissance gondolkodásának vizsgálatában kiemeli új vonásként, hogy a természettörvény most válik a természettudományok központi kategóriájává. Összefügg ez azzal, hogy ezek a tudományok szorosan kapcsolatosak a technika fejlődésével és csak a természettörvények feltárása útján válhattak képesekké a technikai szükségletek kielégítésére. Az újkor embere, a feltörekvő polgárság, tényleges uralomra törekszik a természet felett, annak feltétele pedig a valóságos természettörvények felismerése (Francis Bacon). A termelés igényei új meg új problémák elé állítják a természettudományokat. Ezek nem kis mértékben annak köszönhetik fellendülésüket, hogy a gyakorlati életben felmerülő problémákat magukévá tették és kutatásaik középpontjába állították. A szerző részletesen fejtegeti, hogyan vitte előre az objektiv természeti törvényszerűség gondolata és a természettörvény-

nyek felfedezésére irányuló törekvés mind a tudományok, mind a filozófia fejlődését. Itt csak néhány fő mozzanat említésére szorítkozunk.

A renaissance korában felülül az a középkorban jobbra feledésbe ment gondolat, hogy a természet rendezett kozmosz (Paracelsus), hogy a természetben matematikai törvények uralkodnak (Cusanus, Lionardo da Vinci, Kopernikus, Kepler, Galilei). Kopernikus új világgépe forradalmasítja az emberi gondolkodást abban az irányban, hogy a közvetlen érzéki szemlélet adataival szemben az elvont gondolkodásnak tulajdonít nagyobb megismerő értéket. Az új világgép világnézeti következményeit Giordano Bruno vonja le: a végtelen világegyetemben számtalan, a mi rendszerünkhöz hasonló csillagrendszer van s valamennyiben ugyanaz a törvényszerűség uralkodik. Kepler és Galilei számos természettörvényt ismer meg; módszerük a megfigyelés és a kísérlet s az így feltárt törvényt matematikailag fogalmazták meg. Az újkori tudomány fölényét az ókori és a középkori tudomány felett épp az biztosítja, hogy kutatásában alkalmazta a kísérletet és a matematikai levezetést. Galilei kétágú, rezolutív-kompozitív módszere, amelyet Newton az analitikus és szintetikus módszer egységének nevezett, még ma sem veszítette el érvényességét a természettudományokban. Felismerik a természettörvény fogalmának logikai szerkezetét: a természettörvény kauzális jellegű és nem tűr meg semmiféle teleológiát.

Az újkorkezdeti filozófiának azután állandó programpontja a tudomány helyes módszerének keresése; a felvetődő ismeretelméleti és logikai problémák tárgyalása keretében a törvényfogalom a kor tudományának birtokává lesz. Bacon a kísérleti módszer szószólója; az embert csak a kísérleti úton felismert objektív természeti törvények és erők teszik úrrá a természet felett. Descartes hangoztatja a matematikai módszer jelentőségét. Fizikai világgépe, noha Istennek még szerepet juttat benne, lényegileg az immanens és objektív természettörvényeken alapuló mechanikus materialista világgép. Mechanikus determinizmus, az objektív természeti törvényszerűség tanítása jellemzi Hobbes és Spinoza világgépét is. Spinoza tovább is megy egy lépéssel: felismeri, hogy a természetben megállapítható oksági viszonyok összefüggő rendszert alkotnak. Leibniz teleológikus világszemlélete visszaesést jelent ugyan, de az elégséges alap elvének kidolgozásával és a tudományos gondolkodás logikájára vonatkozó kutatásaival a természettudományos gondolkodást is előbbre viszi. A differenciál-integrál számítás módszerével pedig a természet-okság matematikai kifejezésének adekvát módszerét adja. Az egész fejlődést betetőzi Newtoni fizikája, amely a gravitáció törvényében egy az egész addigi fizikai tudásanyagot átfogó természettörvényt ismert meg. Ami Spinozánál még csak kívánság, követelmény, azt Newton fizikája megvalósítja: a természetben érvényesülő oksági viszonyok egész rendszerét állítja fel. S Newton fizikájának mintájára más tudományok is igyekeztek egzakt törvényeket megállapítani.

Nádor biztos vonalvezetéssel rajzolja meg a természettörvény fogalmának változatos, viszontagságos fejlődéstörténetét. Az olvasó mindig érzi az egységes vezető gondolatot, de éppúgy a folytonos haladást, a fogalom bővülését-tisztulását, végső kialakulásáig. Akad persze a terjedelmes, igen bő anyagot felölelő műben itt-ott valami hiány, illetőleg tévedés is. A szerző részletesen tárgyalja Spinozát, de a szubsztanciáról szólva egyáltalán nem említi a gondolkodás attributumát, úgyhogy azt a benyomást kaphatná az olvasó, mintha a szubsztancia Spinozánál csak az anyagi világot jelentené. Pedig Spinoza tüzetesen foglalkozott a lelki világgal is és lélektana az Etika nagyrészt teszi. Erről annál inkább szólhatott volna a szerző, mert ezzel csak alátámaszthatta volna Spinoza szigorú determinizmusát: ezt semmi sem illusztrálja jobban, mint Spinoza lélektana, amelynek legfőbb jellemzője a lelki jelenségeknek kivétel nélküli kauzális determináltsága. Ugyanebből a szempontból beszélhetett volna Spinoza szabadságfogalmáról is. Hiszen Spinoza szerint az emberi szabadság is a determináltság egy neme: az ember akkor szabad, ha az „ész” vezeti őt, azaz ha cselekedeteiben az ész determinálja. Ugyancsak Spinozával kapcsolatos az a nyilvánvalóan elírásból származó kisiklás, hogy a szerző a 467. lapon mind a szövegben, mind a jegyzetben a végtelen számú szubsztancia tanáról szól, holott Spinoza szerint egyetlen szubsztancia van (monizmus), amely végtelen számú *attributum*ban nyilatkozik meg. Ez azonban nem érinti a mű egészének értékét. Növeli ezt még a stílus világossága, könnyedsége, tetszetőssége, amely Nádor művét — a nem szakember számára is — nemcsak igen tanulságos, de élvezetes tanulmányá is teszi. Problématörténeti, de általában filozófiatörténeti művekben nem éppen gazdag filozófiai irodalmunknak Nádor György műve határozott nyeresége. A szépen kiállított kötetet 8 képmelléklet és egy rembrandti rézmetszetet reprodukáló, Csillag Vera által tervezett burkoló díszíti.

Szemere Samu

Umberto Saba halálára

Olyan költőről emlékezünk, akiről míg élt sokat beszéltünk, de minden különösebb emóció nélkül. Olyan költőről, akinek költészetét mindig értékeltük, de mindig akadtak költő-társak, akiket elébe helyeztünk, mert szerény volt, csendes, fáradt és nem hajszolt soha lármás dicsőséget. Úgy tűnik, életének és költészetének egyetlen célja van csak, kiérdemelni az ember jelzőt: és azt elsősorban önnön lelkiismerete előtt. Mert Umberto Saba humanista költő volt a szó teljes értelmében; „ember az emberek között”.

1883-ban született Triestben. Fiatal korában kereskedelmi tanulmányokat folytatott és csak 19 éves korában kezdett az irodalommal foglalkozni. Különböző újságokban és folyóiratokban jelennek meg egymás után írt írásai. Első verseskötetét 1911-ben adja ki, majd 1921-ben „*Il Canzoniere*” címmel jelenik meg összes addig írt verseinek gyűjteménye. Összes további verseit a „*Canzoniere*”-be sorolja be, amely így egyre bővülően utolsó kiadását 1951-ben éri meg. Sabát 1953-ban a Római Egyetem díszdoktorrá avatja. 1957. augusztus 26-án hal meg Goriziában, ahol már több, mint egy éve feküdt súlyos betegen egy szanatóriumban.¹

Ha egy művész meghal, akkor a nekrológok vagy felmagasztalják, vagy támadják, vagy elfelejtik, megemlékezők jellemének, művészi érzékenységének különbözősége szerint. Sabáról mi nem tudunk, mert nem is lehet rosszat mondani, és a halála által felé fordult figyelem sem emeli őt magasabbra, mint művészt, mint költőt.

De egy valami bizonyos, az, hogy nem fogjuk elfelejteni, és éppen ez a bizonyosság készít arra minket, hogy figyelmünket költészetére irányítsuk, mivel az ő szerény és csendes módján nagyon sok olyant tud elmondani nekünk, amely bennünket, e század gyermekeit vagy megvigasztal, vagy elszomorít, de mindenképpen rádöbrent arra, hogy emberibben, humánusabban kell élnünk, ha a megtisztelő ember jelzőt, nem is betölteni, de legalábbis megközelíteni törekszünk.

Mert Saba akár ösztönösen, akár tudatosan, de minden versében ezekkel a kérdésekkel viaskodik. A problémák, a kétségek annál súlyosabbak számára, mivel a költők azon típusához tartozik, akik a világ jelenségeit előbb önmaguk kell, hogy átéljék, mielőtt költészeté lényegiténék. Ő is előbb minden színt, illatot, fájdalmat, szépséget önmaga számára fedez fel, él át. Nem a futó impressziók gyorsuló költője, hanem az egyéniségén keresztül jól megszűrt világé. Soha nem ír le olyant, amit nem látott, nem hallott, vagy amit nem ismert jól.

Kezdeti verseiben a fiatalság szépségén érzett örömről túl, alig találunk más figyelemre méltót, hacsak nem ösztönös és később kiteljesedő önmagába zárkózás első jegyeit. „*Glauco*” című versében barátja szavain keresztül felteszi magának a kérdést, miért öröm nélkül és miért valami titkolt fájdalmat rejtve kell, hogy éljen? A válasz csak annyi a feltett kérdésre, hogy: a legjobb barátok sem tudhatják, mi vigasztalást rejt az álmodozás édessége. Van ugyanis Sabában már kora fiatalságától fogva valami örökölt fáradtság, amely megbénítja őt a cselékvésben és ösztökéli az elvort szemlélődésre. Ilyenformán verseiben főleg az elvont szemlélődések, és a belső vívódások szakadatlan láncolata realizálódik. A költő önmagára találásának ezek a tipikus jegyei.

A katonaelet, azután alaposan megváltoztatja eddigi életét. A nemkívánt fegyelem, a látszólag meddő katonai akciók egész sora, amelyeket sehogy nem tud összeegyeztetni személyi-

¹ Jelentősebb műveinek bibliográfiája.

Poesie, Firenze 1911. — *Coi miei occhi*, Firenze 1912. — *Cose leggere e vaganti*, Trieste 1920. — *Canzoniere*, Trieste 1921. — *Preludio e canzonette*, Torino 1922. — *Autobiografia, I prigionieri*, Torino 1924. — *Un uomo*, Trieste 1926. — *Figure e canti*, Milano 1928. — *Preludio e fughe*, Firenze 1928. — *Tre poesie alla mia balia*, Trieste 1929. — *Tre composizioni*, Milano 1933. — *Ammonizione e altre poesie*, Trieste 1933. — *Parole*, Lanciano 1934. — *Ultime cose*, Lugano 1944. — *Il Canzoniere*, Torino 1945, Milano 1951. — *Scorciatoie e racconti*, Milano 1946. — *Mediterraneo*, Milano 1946. — *Storia e cronistoria del Canzoniere*, Milano, 1948. — *Uccelli*, — *Quasi un racconto*, Milano 1951. — *Cose leggere e vaganti*, *L'amorosa spina*, Milano 1952..

ségével, mély nyomokat hagynak az ekkor keletkezett „*Versi militari*” ciklusban. De eme negatív benyomásokon túl sokkal fontosabbak azok a pozitív tapasztalatok, amelyek új szintet visznek költészetébe. A katonaelet fegyelme az eddig szemléltető természetű Sabára érdekes módon hat. Nem teszi őt még visszavonultabbá, még szemléltetőbbé, hanem a vakfegyellemmel szemben mintegy védekezésül, kifejleszti benne a cselekvőképességet. Ugyanúgy, mint majd az „1944” ciklusban, itt is valamely külső erő az, ami kimozdítja őt a passzív szemléltetőből, és egybeforrasztja nemcsak egyszerű katonatársaival, hanem az eddig alig észlelt természettel is.

Debenedetti írja Saba-tanulmányában:

A „*Canzoniere*” rendezett anyagában a „*Versi militari*” nemcsak haladást jelent a költő addig írott verseivel szemben, hanem olyan ragyogó határozottságot és összeszedettséget mutat, amilyent Sabánál ilyen egységesen nem fogunk többé találni, hacsak nem, sokkal később. Mindaz, amit eddig a melankólia bizonytalan muzsikája dalolt el, az most pontos megformálást kap és határozott körvonalakban tűnik elénk. A táj dekoratív elemei nem mosódnak el többé, hanem szervesen beleépülnek a katona pszichológiájába, a bánatok pedig erőteljesen rányomják bélyegüket félreérthetetlenül és hamis szuggesztiók nélkül a helyre, amelyben születtek. Végül az érzések súlya, azzal, hogy precízebbé vált, a költő számára elviselhetőbbé is lett... Egyszóval elmélyült a költőben az a képesség, hogy az őt körülvevő látnivalókkal elegységben ábrázolja magát, mintha a katona uniformisában jobban megismerhetné önmagát.”²

Debenedetti kitűnő elemzése végigkíséri Saba lelkének minden rezdülését szembeötlő precizitással. A „*Versi militari*”-ről mondott ítélete is pontos, találó és gazdag invenciókban. De ő is, mint a mai olasz irodalomkritika általában, többet foglalkozik bonyolult lelki problémákkal, mint a költő és a világ, az adott reális világ, közötti kapcsolattal. A „*Versi militari*”-ban Sabánál nemcsak valami „lelki összeszedettséget” találunk, hanem nagyonis reális társadalmi tapasztalatokat, amelyek azután bizonyos áttételeken keresztül valóban a költői összeszedettség magasabb pszichológiai síkján is megjelenik.

Ezek a reális tapasztalatok abból adódnak, hogy az egyszerű közkatonának besorozott költő megismerkedik a katonatársak, az ország minden részéből egybegyűlt emberek problémáival. Megismerve a katonák mindennapos gondját-baját, s leszűri e bajok végső eredőjét; rádöbben, hogy itt nem egyszerű és esetleges dolgokkal találja magát szemben, hanem országos, és társadalmi problémákkal. Mindezt persze a maga elvont és kissé légius módján teszi, kérdőjelekké feloldva egy társadalmi igazságra való rádöbbenését. A „*Versi militari*” 2. szonettjében egy beszélgetésről számol be, amelyet menet közben folytat. A költő megkérdezi bajtársát, hogy ugye szívesen menne már haza? ahol minden biztos szép és jó. A válasz azonban megdöbbentő. A költő számára oly természetes hazatérési vágy helyett az egyszerű katona így válaszol: „nem otthon hoz gyümölcsöt a munka, hanem ott távolabb, Amerikában, ahol annyi bor és annyi kenyér van és annyi arany azok számára, akik tudnak dolgozni. Igen, Amerikába, oda kéne menni.”

Mindez az országos és nagy probléma Sabánál egy szonettbe sűrítve, rendkívül kifejezőerővel jelenik meg. A számára oly magától értetődő gondolatokon túl, rádöbben arra, hogy a társadalom nagy többségének számára az ő magától értetődő gondolatai idegenek és fordítva. Mindenesetre a „*Versi militari*” ciklusban ébred rá arra, hogy ha teljes harmóniában akar élni a világgal, akkor fel kell adnia önkényes és egocentrikus világképét és törekednie kell mások véleményének, gondolatainak, bánatainak, ha nem is elfogadására, de meghallgatására. Mindez nagyrészt sikerül is neki, hiszen miként Debenedetti is megállapítja, ez a magányos költő a „*Versi militari*”-ban szinte a népköltészet egyszerűségéhez jut el.

A katonaelet után a világ minden szabadságával mégis valahogyan sivárabb lesz. Az élmények elszűrőknek, kisebb arányúak lesznek és a *crepuscolari*ra emlékeztető szelíd melankólia járja át a verseket. Ez a „*Casa e campagna*, (1909—1910)” ciklus egészének alaphangja. A „*Trieste e una donna*” ciklusban viszont már visszatérnek a „*Versi militari*”-ban szerzett tapasztalatok és felismerések, mint egy új szint vive „civil” verseibe. Ez az új szín, a mások életében jelentkező bonyodalmak, szenvedések iránti részvét, amely részvét szinte az önvád, az önbírálat határáig emelkedik. Felelősnek érzi magát embertársai és a világ fájdalmaiért és versekbe öntött erkölcsi önkritikájával igyekszik megoldást találni. Ekkor írja „*L'autunno*” című versét, amelyben ez az erkölcsi lelkiismeretvizsgálat a felesége iránt érzett szerelme, kicsit önző szerelme, felülvizsgálását jelenti.

„Ó mondd, mi történt véled kedvesem,
örök barátom, miért halvány az orcád?
Látom, hogy felhős bánat súlya hullt rád,
megváltoztál szépséges Carmenem.

² G. Debenedetti: Saggi critici, La poesia di Saba. Mondadori, 1952.

„Eljött az ősz — felelsz — és ím kacagva,
az elmúlással bús szívemre támad.”
S míg emlékeknek ezre kél szavadra,
te halkan folytatod —: „Nézd lenn a kertbe”
rubint vörösbe húzva ott a fákat,
s a lombjukat, mely egyre hull peregre.
Az ősz a nőnek — sejtet-e barátom —,
hogy mennyi rejtett rettegéssel terhes?
Kislány koromtól megrémülve várom,”
Csak ennyit szólsz, hozzám, ki véled járom
az életet, s kinek úgy fáj a bánat,
mint rejtnei vágyasz ; s kérdem, — mit ó be rég! —

kinek s mikor, s hogy nyílsz-e újra még?

(Rózsa Zoltán fordítása)

Lírájának ez időtől kezdve lesz állandóan visszatérő ihletője felesége, Lina. Szerelmi költészetében is elsősorban önmagát, érzéseinek minőségét vizsgálja. Éppen ezért igen tartózkodó. A verseket a szerelem belső melege, nem csupán, látványos lobogása járja át. Az „*Amorosa spina*” ciklusban, amelyet egy fiatal lány iránt érzett szerelme ihletett, hasonlóképpen tartózkodó.

De ez a tartózkodás, ez a visszahúzódnak, mint már említettük, költészete egészének sajátja. Éppen ezért azok az emberek, azok a dolgok, azok a tájak, amelyek egyszer kedvesekké váltak előtte, örökre vonzóak maradnak számára, s vissza-visszatérnek a „*Canzoniere*”-ben, mint valami zenei vezérmotívumok.

Ilyen nagy és visszatérő motívum felesége iránt érzett szerelme, a szeretett város, Trieszt, ahol született és amelyhez egész élete és emlékei láncolódtak ; a könyvesbolt, az antikvárium, amelynek homályos mélyén könnyebb még a világ megaláztatásait és embertelenségeit is elviselni, hiszen a tarka polcokon annyi a bölcsesség, a szépség, hogy a bánatok nem sokáig állhatnak ellent a felejtés és feloldódás e gazdag kincstárának. De költészete legsajátosabb vezérmotívuma mégis humanizmusa, amely ott izzik minden versében, minden verssorában.

Ennek a humanizmusnak fő forrása, lelke sajátos érzékenységen és szépségén túl, az egyszerű emberek gondjaival, álmaival való megismerkedése. Így jut el a háború militarista jellegének, csak egyes osztályok érdekeit szolgáló voltának felismeréséhez. Ez az a pont, ahol az olasz kritika inkább a bonyolultabb és megfoghatatlanabb lelki összetevőkre való utalásokat választja, a nagyon kézenfekvő s mindenki számára érthető nyílt, antimilitarista mondanivaló feltárása helyett. Példának lássuk, hogy az egyébként kitűnő Debenedetti mit ír a „*Poesie scritte durante la guerra*” ciklusról.

„A háború és ezen költemények közötti összefüggés teljesen kronológikus. Ez már a címből is kitűnik. A már ismert témákon elvétve megújulnak a „*Versi militari*” színei és díszai : még meghatóbb helyenként a már öregedő költő és az akkori fiatal katona közötti összeütközés. Ahogyan Zakariás katona szép arcképe összekapcsolható a „*Serena disperazione*” vázlataival, úgy néhány epigramma („*Stazione*”, „*Partenza di aeroplani*”) olyan módszereket sejtet, amik majd visszatérnek állandóbb jelleggel, a következő ciklusokban...”³

Hogy a problémáknak milyen megkerülésével állunk szemben, arra elég például felhozni a „*Nino*” című versét, amely egy, a világháborúban meghalt fiatal katonáról szól. Ebben a versben írja többek között a következőket : „te nem akartad a háborút és mégis háborúzni kellett. Jó fiú voltál, így írtál haza : „Anyám, mikor fejeződik be ez a reménytelen élet?” És írtál a testvéreidnek is, mintha gyermekeidnek írnál, keserű szemrehányásokat és szerető tanácsokat. „Lehet, hogy nem térek haza, apánk szent nekünk ; neki csak szenvedést okoztam ; bocsássatok meg, kedves szüleim.” És örjöntél, tele voltál bánattal : azokra gondoltál, akik nagy hangon kiabáltak, „Éljen a háború”, és akik mégse mentek a háborúba.”

E mindenki számára érthető állásfoglalás a költő és a világ bonyolult problémáinak ilyen természete s feloldása, hogy kerülhetett el az olyan élesszemű kritikus figyelmét? Hogy lehet, hogy e vers és a „*Zaccaria*” mélyreható elemzése helyett a figyelmet olyan kisebblélegzetű pillanatképek felé irányítja mint a „*La stazione*”, vagy a „*Partenza d'aeroplani*”, holott Saba maga utal e versek jelentőségére és e versek kapcsán a „szeretett nép fiai” iránti őszinte barátságára. (*Autobiografia* 14. szonett)

³ Debenedetti: *Saggi critici, La poesia di Saba*. Mondadori, 1952.

„A háborúval újra baka lettem.
Rossz költő s jó katona... járna rá a
tollam. De már mint gyermek sem szerettem
ha dicsérgettek tény s való dacára.

A kedves nép fiait énekeltem
ekkor Ninoval és Zaccariával.”

(Simon Gyula fordítása)

Idézzük most a fent említett Zakariásnak, az egyszerű közkatonaának szentelt „Zaccaria” sorozat szinte bibliai súlyosságú első szonettjét, ahol a költő egy pillanatra sem tagadja sajátos, elvont, szimbólikus alkotómódszerét, éppen a bibliai reminiscenciák felidézése által nagyon jellemző és közérthető szonettet komponál meg

„A kis csacsi, téhen s a többi állat
kályhája volt a rongyos kisgyerekek
ha jött a tél, s ha olykoron beteg lett
édes tejétől gyógyult egy gidának.

Anyja szegény az égtől várt csodákat.
Testvér testvérré jött, amint peregetek
az évek, bár naponta — hogyha tellett —
kéménye kétszer füstölgött a házban.

Ott nőtt, ott élt. S a gyermekálma képe
mezők helyén telepeket teremtett:
a gyárról álmódott a föld szegénye.

Most itt, a többi rokkant közt, a béke
korára gondol. Leng kalapja mellett
egy toll: az alpinista büszkesége.”

(Baranyi Ferenc fordítása)

1924-ben írja meg egyszerű önéletrajzi szonettciklusát, az „Autobiografia”-t. Ezekben a versekben eddig nem tapasztalt erővel és következetességgel igyekszik életének és művészetének problémáival megbirkózni. Maga jelöli ki helyét az olasz költészethen:

„Magam voltam olasz költő, hitemre,
ki hön vágyott babérok nélkül élttem,
de nagyon ez se keserített el engem.

A gyengeséget nem veszem szívemre,
A büszkeség erény-szabású vétkem.
Az én napom majd este kell derengjen.”

Hogy a „*Versi militari*”-ra fordított különös figyelem, sem a kritikus önkényének, válogató ízlésének a következménye, arra szintén Saba maga felel meg az olvasóknak. Az „Autobiografia” 11. szonettjében így ír:

„Katonáim közt tudtam megtalálni
igaz magam, s Múzsám ugyancsak itten.
Szűkös szállásomon, a forró nyári
gyakorlatok alatt és lent a sitten

írtam pár verset boldogan kitárni
szívem a szabadságnak...”

(Simon Gyula fordítása)

Ugyanilyen határozottsággal jelöli meg azokat a nagy érzelmeket, amelyeket mi a zenei vezérmotívumokhoz hasonlítottunk, amelyek költészetének mintegy nélkülözhetetlen vázát alkotják. Ezen vezérmotívumok felidezésére, tudatosítására azért van szüksége, mivel az önvizsgálat ilyen szigorú és következetes perceiben nem csak az eddig megtett útra gondol vissza, hanem a jövő művészi útját, programját is le akarja rakni.

„Trieszt a város, s az asszony Lina,
legjobb s legőszintébb könyvem én rólok
írtam...”

És valóban a következő évek hosszú során Trieszt és Lina mindig és egyre új színekkel gazdagodva térnek vissza a költő emlékezetébe. Még az 1944-ben írt „Avevo” című versében is a kedves városért és a megértő, „csodálatos” asszonyért hullatja legkeserűbb könnyeit.

Minderre, úgy tűnik azért van szüksége Sabanak, aki mint már megállapítottuk inaktív, szemlélődő jellem, hogy biztos támpontokat érezzen maga körül, ahová mindig vissza tud térni és ahonnan mindig el tud majd indulni. Saba számára Lina a lelki támaszpontot, a költői ihlet soha nem szűnő forrását jelenti, míg a város Trieszt, mintha azt a feltétlenül szükséges realitást, állandóságot jelképezné amely nélkül még a világ sűrűjébe oly ritkán kiránduló költők — mint amilyen végső soron Saba is — sem létezhetnek. Egy kis túlzással azt mondhatjuk hogy Trieszt számára nem csak Olaszországot, de szinte Európát is jelentette. De félreértés ne essék, ez a megállapítás koránt sem jelenti azt, hogy Saba provincialista költő lenne. Ő nagyonis európai költő, csakhogy európaisága nem a szavakba foglalt hangos Európa melletti hitvallások sorát jelenti, hanem felvetését mindazoknak a nagy problémáknak, amelyek napjaink nagy művészeiben közösek. De erre még visszatérünk.

Ugyancsak az „Autobiografia”-ban tartja szükségesnek megemlékezni antikváriumáról, amely Trieszthez hasonlóan e szemlélődő élet realitásai közé tartozik, mint elkerülhetetlenül szükséges aktivitás, cselekvés nagyon költői, de mégiscsak hétköznapi formája és amely, miként Debenedetti nagyon szellemesen megállapítja, „munkájának a kedvtelés látszatát adja.”

A fasizmus uralomra jutása Sabát méginkább magányossá teszi. Mivel édesanyja zsidó volt rövid időre kénytelen Párizsba menekülni, majd pedig később a II. világháború vége felé a már felszabadult Toscanába, a fajelmélet megszállottjai elől. Az egész rendszerrel való szemben állása teszi későbbi verseit még elvonatkoztatottabbakká egyrésztől, másrésztől viszont tematikailag teljesen semlegessé. Egyre dominálóbba lesznek a csupán számára és az értők kis csoportja számára érzékelhető lelki és táji jelenségek versekké oldása. Azonban ő mégsem válik a hermetikus iskola költőjévé, — amely hermetizmus is, mint tudjuk, a fasizmussal szembeni polgári szembenállás egyik formája, mivel a hermetikusoktól elválasztja őt költészetének időnként jelentkező komplikáltsága ellenére is alapvetően antiintellektualista jellege.

Van azonban még egy jelentős megkülönböztető jegy, ami elválasztja őt a hermetikusoktól. Ez pedig azon törekvése, hangsúlyozom, törekvése, ösztöne, amellyel költészetét a lehető legszélesebb néprétegek számára igyekszik érthetővé tenni. És ezen a ponton kapcsolódik bele a modern európai költészet egyik legnagyobb problémakörébe. Említettük már, hogy Saba nem a szavakká, versorokká realizált költői megnyilvánulásokban európai költő, hanem azon problémákkal való viaskodásában, amely az európai költészet legjobbjainak sajátja. Ha a szavakba foglalt európaiságot, modernséget keressük nála, akkor az ilyen fajta szándék nagyon kevéssel, szinte semmivel kell, hogy megelégedjék, hiszen Európa neve is csak egyszer fordul elő gazdag költői termésében. A világháborúról írva az „Autobiografia” 14. szonettjében említi meg Európát, mintegy annak hanyatlását jósolva.

„Itt van, gondoltam, Európa estje :
mi gyermekek csak azt láttuk : sugáros,
s azt nem, hogy alkony-fény volt már csak ebben.”

(Simon Gyula fordítása)

Európaisága abban áll, hogy kimondhatatlanul is az a nagy kérdőjel lebeg „Canzoniere”-je felett, hogy a költészet lehet-e mindenkié, a költő szólhat-e mindenkihez ; és ha szól, vajon értik-e? Ő maga igényli ezt a megértést. Ugyancsak az „Autobiografia”-ban írja a következőket : „Azt hittem, hogy az emberi természet mélyében élek, ezzel szemben szívem azt mondja, hogy majdhogynem kívül éltem azon. Egy költő, akinek énekei bejárják a széles földet, látja az embereket, akik kedvesek neki, maga után fordulni az utcán. És én mindenkinek születtem, én, aki most itt fekszem a parton. Lehetséges ó ég, hogy mindez beteljesüljön?”

Ez a megértésre való törekvés lüktet a „Versi militari”-n, a „Poesie scritte, durante la guerra”-n keresztül, egészen az „1944”-es ciklusig, ahol e vágy és a beteljesítésére való belső küzdelem, valamint a fasizmus alatti kényszerű visszahúzódás magától értődően oldódik fel népe nagy antifasiszta harcában. A megértésre való állandó belső törekvés és e vágy bizonyos időkben való megvalósíthatatlanságának élő fájdalma menti meg őt egyéb, már idézett motívumokon túl, attól, hogy a hermetikus költők csoportjába kerüljön, azokéba, akik végképp lemondtak a költő és a nép, azaz a lehető legszélesebb társadalmi megértésre való törekvés, kapcsolatának igenlő megválaszolásáról. Ez pedig, mint tudjuk, nemcsak az olasz, hanem az európai költészet egyik általános jelensége.

A háború után született „1944”-es ciklus öt költeményből áll.

Első az „Avevo”, amelyben számot vet üldöztetésével, annak következményeivel, mintegy áttekintve egész addigi életét. A versszakok állandóan a következő refrénnel záródnak le: „Mindenemet elragadta a hitvány fasiszta és a rabló német”. A ciklus eszmeileg és művészileg legjelentősebb verse a „Teatro degli Artigianelli”. Ebben a versében Saba száz százalékgig megvalósítja a költő és a nép nem „irodalmi”, de igazi egyesülését. A költő éppúgy, mint az emberek, szinte nem akarja elhinni, hogy valóság a fasiszta önkény alól való felszabadulás. A háború vihara utáni első feleszmélést, a borzalmat átélt emberek magáratalálását, első és még bizonytalan lépteit látjuk a versben, valamint az első nyilvános gyűlést, ahol a természet ismét sarló kalapács és Itália csillaga díszíti, ahol a békéről, a harcból megtért rokkant katoná mesél. A költő úgy olvad fel az emberek között, mint ahogyan a gyűlés után az ivóban borozgató emberek cigarettafüstje a levegőben. Felhasználja művészete legjavát e költeményben. Egyszerű embereket, egyszerű és emberi helyzetekben ábrázolni, ez volt, de itt különösen ez Saba művészi ereje. A vers befejezése, az elvétve még meg-megdörrenő ágyúk felidézése nagyszerű kontrasztot alkot a felszabadult béke hangulatának ábrázolásával, de egyben figyelmeztető szimbólum is: a veszély még nem múlt el, gondolni kell a kivívott béke édességének megőrzésére is. De idézzük magát a verset:

„Sarló, kalapács és Olaszország
csillaga díszként s újból a falon. Ó értük
milyen sok volt a szenvedés s a fájdalom!

Belép a Prológ a mankójára dőlve,
köszön öklével; és beszélni kezd,
hogy felderüljenek a nők, s a gyermekek
akikkel telve e kopott terem.
Az eszméről beszél, még félve s nehezen,
mely embert egyesít; s úgy végzi: ”Most
úgy tesznek, miként a nácik: visszavonulok”,
S a szünetben körben az ivóban
piroslik gyéren a csorba pohárban
az emberek barátja, a sebet gyógyító
fájó, feltört-barázdát elsimító;
s kik visszatérnek látva zord időket,
átforrnak tőle, mintha nap hevíténé őket.

Ez az Artigianelli színház,
amilyenek azt a költő egy
szeptemberi napon, ezerkilencszáz-
negyvennégyben látta, miközben
még megdörrent az ágyú és Firenze
hallgatva hullt a fájó rom sebekbe.”

(Rózsa Zoltán fordítása)

A „Vecchio camino” c. versében feltűnik a partizánok futólagos majd pedig a „Dedicaban már sokkal konkrétebb ábrázolása. A Firenzéhez dedikált vers utolsó szakaszát azoknak az ifjaknak szenteli, akik visszaszereztek a város tiszta lelkét.

„De láttam, augusztusban, ifjaidnak
drága vére szerte hullt az útra.
S a tiszta lelket visszadták néked.”

(Rózsa Zoltán fordítása)

Az ország „tiszta lelkének” visszaszerzésében Saba nem csak verseivel, hanem szinte a politikus aktivitásával vesz részt. A fasiszták és a nácik üldözése elől Firenzébe menekül. A már felszabadult város rádióján keresztül beszél a még megszállás alatt élő honfitársaihoz, a szabadságról, amelynek ő már részese. Fontos ez az élettrajzi mozzanat Saba költészetének, megítélésénél U. i. amíg a hermetikus irodalomkritika szinte hermetikus költőt csinál Sabából, aki pedig nem az, megfelelkezik élettrajzának, költészetének mindazon adatairól, amelyek ezt a koncepciót nemhogy nem támogatják, hanem egyenesen kizárttá teszik.

Évvel a hermetikus beállítással szemben, amely a költőt kizárólag belső, lelki fejlődésének a feltárásán keresztül igyekszik megérteni, szükséges azokat a külső objektív okokat is felkutatni, amelyek nélkül a lélektani elemzés szinte önkényessé válik. Ezek a külső társadalmi politikai okok Saba költészetére igen jelentős befolyással vannak és amint láttuk maga a költő

is elismeri jelentőségüket. Mindezzel persze nem az a célunk, hogy Saba politikai költővé avassuk. Saba nem az. Mi csupán azt akarjuk hangsúlyozni, hogy a költészet lehető legszélesebb társadalmi megértésére való törekvés mennyire középponti helyet foglal el költészetében. S még így tendencia jellegében is annyira jelentős, hogy feltétlen számolni kell vele.

Szándékosan használtuk a törekvés szót, mivel ez a szándék még nála sem tudott beteljesedni, noha az olasz költők között az ilyen irányú szándék megvalósítására tett kísérletek során talán ő jutott a legmesszebbre. Nála u.i. közérthetőségre, az egyszerűsége való törekvés nem csak tematikai probléma, de egyben stílári és nyelvi is. Az olasz kritikusok mindnyájan meg-egyeznek Saba költészetének bizonyos prózaiságában, de, hogy e prózaiság okai között esetleg Saba ilyen irányú törekvéseit is figyelembe vegyék, attól óvakodtak. Nézetünk szerint ez a prózaiság a „Canzoniere” sajátos belső világának egyik megjelenési formája, s mint ilyen, bizonyos eszmei tartalom nyelvi, stílári tükröződése. Ez az eszmei tartalom pedig, a költő azon törekvése, hogy minél több emberhez jusson el költészete s ne csupán az értők szűk köréhez szóljon. Hogy ezt a célját megvalósíthassa neki magának is közelednie kellett az egyszerű emberek problémáihoz mind tematikailag, mind formailag. A „*Versi militari*” cikklustól kezdve, amikor ez a szemlélődő, magányos költő először kapcsolatba kerül az emberekkel ez a tematika és formai közeledés egyre tudatosabbá válik. A „*Poesie scritte durante la guerra*” és az „1944” ciklusokon túl, ahol mindez nyilvánvaló, utalni kell azokra a versekre is, amelyeknek hősei egyszerű emberek, vagy olyan helyek, amelyek csak az egyszerű embereknek kedvesek. A trieszti halászok, munkások, a talicskás fiú, a külváros, a kiskocsmák, bárók így lesznek a „*Canzoniere*” sajátos világának lényeges alkotóelemei, és nagymértékben ezek azok az ismérvek is, amelyek Sabának sajátos, egyedülálló helyet biztosítanak az olasz költészetben belül.

A „*Borgo*” c. versében így ír (a verset prózai fordításban adjuk):

„Olyan volt mint egy
hiábavaló sóhaj
a vágy, hogy hirtelen kilépjek
önmagamból, hogy úgy éljek mint
a többiek,
hogy olyan legyek, mint a
mindennapok egyszerű
emberei”

A továbbiakban egyre jobban elmélyíti ezt a gondolatot.

„Olyan hitet akartam
mint a többiek, úgy akartam szólni,
cselekedni,
hogy mindenki számára érthető legyen,
mint a bor és a kenyér,
mint a gyermekek és az asszonyok,
hogy érték legyen
mindenki számára.
De meghagytam oh a vágnak
egy kis zugot, hogy fénylő résén át
szemlélhessem magam,
miként élvezem annak mérhetetlen örömét,
hogy többé nem az vagyok
aki vagyok,
hanem csupán ez: ember az emberek között”

„*Fra gli unomini un uomo*”, ember az emberek között, ez Saba művészi, emberi hitvallása és ezen eszméhez élete végéig hű marad.

Így lesz a „*Canzoniere*” egésze, minden versével együtt egy nagy és egységes költői alkotás: egy nagy humanista költő életének és lelke rezdüléseinek hű tükrévé. A „*Finale*”-ban azt írta, hogy szeretne a benne élő sok és szétszórt dologból egyetlen egyet és szépet alkotni. Ezt az egyetlen nagy és szép verset nem írta meg. A benne élő gondolatokat, csak több oldalról megközelítve, többszöri nekigyürkőzés után tudta művészileg, a versek egész során át kifejezni. Így születtek meg a „*Canzoniere*” ciklusai. Ezért egy-egy nagy vers helyett, inkább nagy ciklusokról beszélünk, — mint amilyenek a fentebb idézett ciklusok voltak. s mint amilyen a „*Preludio e fughe*” amelynek egyes darabjai a mai olasz költészet csúcseit jelentik, — s s az egyes kitűnő ciklusok helyett, magáról az egész műről: a „*Canzoniere*”-ről.

Azok a versek, amelyek már nem kerültek a „*Canzoniere*”-be, mégis annak szinte organikus részévé váltak, hiszen alkotójuk élete alkonyán sem tagadta meg azokat a nemes eszméket, melyek már fiatal kora óta élete, művészete lényegét jelentik.

Tudva azokról a veszélyekről, amelyek korunk emberét fenyegetik, az idős mester a béke, a megértés énekesévé válik. Humanizmusa új színekkel gazdagodik, egyre tudatosabb és érettebb lesz. Zárjuk le ezt a megemlékezést a nagy humanista költő „*Quasi una moralità*” c. versével és gondolkozzunk el a befejező sorokon.

„Nem félnek tőlem a verebek*többé,
s az ablakomra szállva nézik bátran
mint matatok öregesen szobámban.
Magot, kölest szórok, — a kertemben
neveltem — a párkányomra nékik,
rokon lélekkel. Némán nézem őket
(nehogy elszálljanak) s úgy tűnik nekem,
(igaz vagy ábránd nem fontos) ha szemem
találkozik szemünkkel, hogy e szemek
rám hálával tekintenek.

Ó gyermek,
vagy más, ki engem hallgatsz, fájdalomban
vagy örömben élj, (ha bánatod van jobban
érted ezt), tanuld meg attól, ki sokat
szenvedett és tévelygett már, hogy él még
a Jóság és a Szépség, és a világnak
— az egész világnak — kell a megértés.

(Rózsa Zoltán fordítása)

Rózsa Zoltán

PIETRO ARETINO

Eugenio Koltay-Kastner

Nel primo capitolo dello studio l'autore cerca di ricostituire, valendosi dei dati che si trovano nella corrispondenza e nelle opere dell'Aretino, la giovinezza e le circostanze della prima educazione dello scrittore. Scartando ogni polemica colle opinioni diverse che erano state espresse su molti punti della vita di Pietro dagli storici della letteratura italiana citati nelle note, egli intende far risaltare i fatti più importanti della sua carriera di scrittore. L'Aretino ebbe origini modeste, ma non disonorate. L'amore per le avventure lo trasse dalla città natale. A Perugia egli s'iniziò nell'arte della pittura e a 20 anni pubblicò a Venezia un volumetto di poesie, perchè quel «giovine Pietro pictore Aretino» che figura su uno stampato scoperto dal D'Ancona nella Marciana di Venezia è secondo ogni probabilità identico col nostro. Da Perugia egli capita nella casa di Agostino Chigi a Roma, dove si lega cogli artisti che lavoravano per il ricco banchiere: Raffaello, Giulio Romano, Jacopo Sansovino (2. cap.). È stato lì che si allargarono le sue conoscenze estetiche e che la prima volta si facevano valere le sue doti di brioso buontemponone, tanto apprezzate da Leone X., ospite frequente al palazzo della Farnesina. Il giovane passò poi anche a rallegrare la mensa dello stesso papa. Ma fin da principio l'Aretino intessè nelle forme del divertimento, come le praticava il suo compaesano, l'«Unico Aretino», una satira sociale sull'ambiente che lo circondava. Il Testamento del celebre elefante, dono del re di Portogallo al papa, ne fu il primo saggio.

Dopo avere tracciato un quadro della vita del vaticano al tempo di Leone X., l'autore esamina l'origine e lo sviluppo della Pasquinata (3. cap.), trasformata dall'Aretino in un'arma dell'opinione pubblica ed in una manifestazione dei sentimenti del popolo di fronte agli avvenimenti politici della città in occasione dell'elezione di un nuovo papa nel 1521—22. Perciò (4. cap.) egli dovette allontanarsi da Roma dopo l'avvento di Adriano VI sul trono papale e non poté ritornarvi che coll'elezione di Clemente VII., il medico che già precedentemente egli aveva appoggiato nelle sue pretese alla tiara. L'autore attribuisce l'attentato alla vita dell'Aretino, diventato molto influente nella corte del Vaticano, al suo atteggiamento politico favorevole all'alleanza coll'imperatore Carlo V. e contrastante alla linea filofrancese della politica ufficiale diretta dal datario Giberti.

La seconda partenza dell'Aretino da Roma fu definitiva. Il suo soggiorno presso Giovanni delle Bande Nere prima, e il duca di Mantova quindi, furono episodi transitori, e la vita dello scrittore si rafforzò soltanto col suo trasferirsi a Venezia, dove rimase fino alla morte (1556). Partito da Roma, egli non abbandonò del tutto Pasquino, la voce del quale egli fece sentire particolarmente nella triste occasione del Sacco di Roma, ma allargò poi il campo delle sue osservazioni critiche nei suoi «Pronostici» (5. cap.) dalla politica italiana a quella europea. Così trattò anche della situazione difficile dell'Ungheria, contesa tra il re ungherese Giovanni Zápolya, Ferdinando I. e il sultano turco. Inoltre con lettere indirizzate a monarchi, principi e signori potenti, che diffuse su fogli volanti, cominciò ad esercitare una critica sugli avvenimenti politici contemporanei, che esprimeva nello stesso tempo i sentimenti dell'opinione pubblica. Francesco I., re di Francia cercava dapprima di attirarlo, ma poi l'Aretino si decise per il più offerente, l'imperatore Carlo V., anche perchè riconosceva che la bilancia dell'antagonismo delle forze delle due potenze andava pendendo verso quest'ultima (9. cap.).

Ma a Venezia la sua operosità di scrittore prese una piega più letteraria. Il piano di una epopea cavalleresca in lode dei Gonzaga di Mantova fu da lui presto abbandonata, e la cosa finì coll'atroce parodia dell'Orlandino e della Astolfoide (6. cap.).

L'autore esamina quindi i precedenti letterari e la genesi delle prime due commedie dell'Aretino: la Cortigiana ed il Marescalco (7. cap.). La prima venne abbozzata senza dubbio

durante il regno di Leone X., stesa sotto Clemente VII. a Roma e rielaborata quindi a Venezia. Purtroppo la mancanza di una edizione della prima stesura e di un testo critico della seconda, non permette di farci un'idea esatta sul formarsi e svilupparsi del materiale di questa commedia, certi elementi della quale sono attinti dalle burle tanto in voga nella Roma di Leone X. Una sola burla di corte forma il soggetto mantovano del Marescalco.

Il centro dell'operosità letteraria dell'Aretino è rappresentata però dai Ragionamenti tra Nanna e Antonia; Nanna e sua figlia, Pippa; ai quali si collegano lo «Zoppino», i Ragionamenti sulle corti e le Carte parlanti (8. cap.). Particolarmente nei primi due Ragionamenti si rispecchia la pienezza della vita del rinascimento. Seguendo le orme di Arturo Graf, l'autore dimostra per mezzo dei giudizi della critica contemporanea che l'argomento non sollevò proteste in quel tempo e che nella grande mole dei trattati di ogni genere del cinquecento l'Aretino osa affrontare un problema scottante della sua epoca. In quanto ai modi di trattarlo e alla lingua, essi sono adeguati al carattere democratico dell'autore che si sente attirato verso la vita, la maniera di pensare e di esprimersi della semplice plebe cittadina.

Le stesse opere religiose dell'Aretino (10. cap.) non si debbono considerare in contrasto assoluto col resto dell'operosità letteraria dell'Aretino, esse riflettono una religiosità laica che si avvicina al riformismo di Ochino e di Vergerio il giovane, ambedue amici del nostro.

Lo studio segue poi l'ulteriore sviluppo dell'arte di Pietro Aretino attraverso le due commedie (L'ipocrito, Il filosofo) che non mancano di uno schema umanistico (11. cap.), fino alla tragedia «Orazia» che ne segna la maturità (12. cap.). Paragonando quest'ultima al 'Horace di Corneille, l'autore rileva la differenza del loro metodo. Corneille foggia la materia storica trovata in Livio secondo i precetti della poetica classicista; l'Aretino invece la rispetta, perchè il suo scopo è di riprodurre fedelmente lo spirito di quella data epoca della storia romana. Sarebbe quindi ingiusto di cercare nell'Orazia un precursore dei drammi classicheggianti dell'Alfieri quando precorre invece ai metodi romantici delle tragedie del Manzoni. Il vero eroe dell'Orazia è il popolo romano che Orazio prima serve e libera dalla servitù che la minaccia, e quindi offende coll'uccisione della propria sorella. In fine è il popolo che ha il sopravvento sull'ostinatezza orgogliosa di Orazio.

Gli ultimi due capitoli (13—14) dello studio si valgono delle raccolte delle lettere di Aretino e di quelle indirizzate a lui, ambedue pubblicate da lui stesso, per definire il pensiero politico, morale, sociale, artistico ed estetico del più grande scrittore «plebeo» del rinascimento italiano.

ANE PLEASANT SATYRE OF THE THRIE ESTAITIS IN COMMENDATIOUN OF VERTEW AND VITUPERATIOUN OF VYCE. 1540—1554

Eva Róna

The article gives a detailed discussion of *Ane pleasant Satyre of the Thrie Estaitis*. The play is of unique interest as a mirror of contemporary Scotland, its manners, morals and abuses. The analysis of the play aims to show the satirical elements of this complex play by reference to the social and political background. The writer of the article devotes attention to the play as a special art-form, a strange blend of morality, interlude, farce, and in parts manifesting characteristics of the modern comedy of humours. This excessively long play, according to contemporary witnesses, took up nine hours in performance, from nine in the morning to six in the evening. Nevertheless the play is well constructed and according to the writer of the article may be divided into five acts, a prologue and an epilogue. Act II. and Act IV. are interludes, those of Chastity, Pardoner and Pauper, and are placed between the two main Acts. The article looks upon the play as one which directly contributed to the fall of the Catholic Church in Scotland.

QUELQUES SOUVENIRS LINGUISTIQUES DES RELATIONS DIPLOMATIQUES RUSSO- ITALIENNES DU XVIIe SIÈCLE

Nicolas Fogarasi

Le recueil de documents publié à Saint-Petersbourg entre 1851 et 1871, renfermant en 10 volumes le matériel documentaire relatif aux rapports diplomatiques, commerciaux et militaires de l'Empire russe avec les États européens de 1488 jusqu'en 1699, est un souvenir très important pour l'histoire de la langue russe et, pourtant, très peu exploité du point de vue linguistique. Ce matériel, compte tenu de son essence, est un document considérable de la variété diplomatique du langage des chancelleries russes et se compose de documents en textes russes

originaux et la traduction russe contemporaine de pièces latines et d'autres rédigées en langues occidentales.

Une partie importante du recueil est formée par les documents relatifs aux rapports avec la république de Venise, avec la cour papale et avec le grand-duché florentin, y compris les lettres des agents diplomatiques de la Péninsule concernant leurs missions en Russie et les comptes rendus des plénipotentiaires russes de leurs voyages en Italie (статейные списки). Ces derniers constituent la source principale des mots d'emprunt dans ladite variété de la langue littéraire russe, parce que les envoyés russes qui font la connaissance en Italie de nouveaux éléments de la vie quotidienne, au lieu d'y adapter le lexique de leur propre langue maternelle, souvent préférèrent adopter leur dénomination italienne, un mot qui vient ainsi enrichir leur vocabulaire.

Les missions des agents russes en Italie deviennent plus fréquentes au cours de la campagne européenne contre les Turques, plus spécialement à partir du règne du tsar Alexis Mikhaïlovitch et c'est ce que reflète l'accroissement brusque du nombre des mots d'emprunt dans le matériel ДС, ou plus précisément, le commencement subit de cette évolution. Ce phénomène s'explique aussi par d'autres raisons historiques : il est de notoriété publique que Alexis Mikhaïlovitch fut, après une longue période de claustration volontaire, le premier à ouvrir les frontières du pays devant l'influence européenne. La réflexion de ce fait est également visible sur la matière qui fait l'objet de notre étude : tandis que précédemment les envoyés s'efforçaient de reproduire ou plutôt périphraser, à l'aide du vocabulaire de leur propre langue, les idées connues à l'Occident, à partir du règne de Alexis Mikhaïlovitch ils commencent à transiger avec leur conservatisme traditionnel et font montre de plus d'audace dans l'emploi de mots étrangers pour exprimer les idées neuves. Par la suite, l'auteur procède à l'étude du problème de quelques mots d'emprunt d'origine italienne sur la base du recueil de documents en question. En opposition avec Max Vasmer qui, se réclamant de Christiani, estime que la première apparition du mot *barca* dans la langue russe date de 1694 et qu'il soit emprunté à l'allemand ou au français, ou mieux à l'italien, l'auteur démontre l'emploi de ce mot à partir de 1656 et, en même temps, sa provenance italienne. Il prouve également, à l'aide de faits analogues, l'adoption du mot *gondola* dont les diverses déformations russes rappellent les dialectes de l'Italie du Nord.

En liaison avec ces mots-là, l'auteur reproduit, à l'aide de nombreux exemples, l'évolution de la sémantique du mot *нѣмецъ* au cours du XVIIe siècle, puis nous présente les fluctuations morphologiques des mots *barca* et *gondola* dans la langue russe.

Par la suite, l'auteur s'occupe des réflexions russes des mots italiens *filuca*, *tartana*, *arsenale*, *viva*, *villa*, *golfo*, (*gran*)*duca*, *canale*, *castel(lo)*, *carnerale*, *limonata*, *osteria*, *oliva*, *capperi*, *porto*, *struzzo*, *studente*, *Chioggia* et *Venezia* et de leurs dérivés, du point de vue des phonétiques, morphologies, sémantiques, histoires etc. russe et italienne.

Les données avancées par l'auteur sont soit antérieures à celles invoquées par Vasmer, soit plus authentiques vu que, pourvues de dates, elles offrent un point d'appui plus solide que celles de Vasmer qui manque de préciser les dates. En partant de ce fait, l'auteur insiste sur la nécessité de la révision des données traditionnelles provenant de Christiani et de Smirnov et utilisées par Vasmer et prétend que c'est sur la base d'un nouvel examen des textes que cette révision doit se faire. Les conclusions de l'auteur démontrent que la réception des mots d'emprunt de provenance européenne s'est effectuée pour la plupart à des époques différentes et par de diverses voies d'accès et que les circonstances de la réception furent sensiblement influencées par l'ambiance où celle-là a eu lieu.

Les adoptions répétées du même mot se sont mutuellement confirmées et, à la suite d'un nivellement, sous l'effet de l'influence la plus marquée, une certaine forme, des fois plusieurs, se sont implantées dans la langue russe. Les rapports italiens de cette évolution sont particulièrement instructifs, vu que les mots d'emprunt de cette provenance reflètent encore les particularités dialectales italiennes. Ceci nous laisse conclure à ce que les Italiens qui, au XVIIe siècle, entretenaient des relations avec les agents diplomatiques russes, ont, malgré leur appartenance à la couche sociale dirigeante, donc cultivée, ont néanmoins parlé leur patois, au lieu de la langue littéraire.

EN MARGE DU PROBLÈME DE LA LANGUE LITTÉRAIRE ROUMAINE

Lajos Tamás

Les nombreux articles et travaux consacrés à ce sujet au cours de ces derniers temps ont invité l'auteur à s'occuper à son tour des questions relatives à l'origine de la langue littéraire roumaine. Il constate avant tout que les opinions diverses se sont bien visiblement polarisées, comme cela arrive d'habitude partout où surgissent des problèmes analogues. Il y a d'une part

la théorie devenue assez populaire suivant laquelle la langue nationale aurait pour base un seul parler (ou dialecte), et d'autre part l'hypothèse digne de toute attention d'après laquelle il convient d'admettre la participation de plusieurs parlers au procès de formation de la langue nationale. L'auteur, entre autres, cherche à mettre à contribution les mots d'origine hongroise du roumain pour voir laquelle des deux opinions, dans le cas spécial du roumain, a plus de chance d'emporter la conviction : la théorie «toscanes» («dogmatisme des cicéroniens») ou bien celle de la collaboration des deux (ou même trois) parlers principaux («eclectisme érasmien»). Dans ce but il propose l'application d'une méthode de géographie linguistique que l'on doit étayer aussi de considérations historiques. Bien que, cette fois, il n'ait pas l'intention d'entrer dans les détails du problème (cette tâche devant être réservée à des recherches minutieuses ultérieures), il croit pouvoir constater — en se basant sur quelques cas considérés comme typiques — que c'est plutôt l'opinion des «pluralistes» (de ceux qui découvrent des «dialectes littéraires» dans l'ancienne littérature roumaine) qui semble être plus proche de la vérité historique. Un mot tel que *făgaș* (variante valaque de *văgaș*, *ogaș*, *hăuga*, *hăugaș*) ne commence d'être employé par les écrivains moldaves et transylvains qu'au cours du siècle passé. Cette variante est admise par Alecsandri et par d'autres qui auparavant avaient écrit *haugas* (variante moldave). Le même phénomène se répète aussi dans le cas de *altoi*, *borcan* et probablement aussi dans celui d'autres mots (hongrois ou non d'origine). Cela paraît prouver, en effet, que le parler valaque ne s'est imposé qu'à partir de la seconde moitié du XIXe siècle, surtout après l'union des principautés valaque et moldave. Jusqu'à cette date il serait donc légitime de parler de «dialectes littéraires» ayant seulement certaines particularités phonétiques et lexicologiques. L'auteur incline à accepter les principaux résultats auxquels est abouti M. Ivănescu en prouvant la justesse du noyau de la théorie d'Ibrăileanu. L'examen minutieux de la pénétration des «valaquismes» dans la langue des écrivains moldaves et transylvains (on devrait tenir compte surtout des classiques) aboutirait probablement au résultat ci-dessus indiqué. Il estime, que les vues manifestées par M. I. Iordan dans le premier tome de la nouvelle «Revue de linguistique» s'avéreront en général justes.

L'auteur est d'ailleurs d'avis qu'il y a une différence très sensible entre le développement des deux langues littéraires : italienne et roumaine. Le vénitien Pietro Bembo défend la précéllence du toscan déjà au début du XVe siècle quand paraissent les premiers textes (de caractère religieux) écrits en roumain. A cette époque-là, dans la plupart des pays de l'Orient européen, il n'y avait pas encore de poètes ou d'écrivains créateurs d'un modèle de langue littéraire qui se serait imposé dans la suite d'une manière durable. Le problème de la langue nationale ne devient «cause commune» des écrivains de toutes les régions qu'au XIXe siècle. C'est alors que s'organise le premier mouvement dont le but conscient est la création d'une langue nationale roumaine.

L'article contient aussi des observations concernant l'emploi des provincialismes d'origine hongroise dans les œuvres littéraires du XXe siècle.

CONTRIBUȚII LA CRITICA CRITICII LITERARE ROMÎNE

Endre Pálffy

Autorul își fixează drept scop al lucrării ca să cerceteze tradițiile progresiste ale criticii literare românești dinainte de eliberare. Trece în revistă activitatea de critic a lui Ion Eliade Rădulescu, cea a lui Mihail Kogălniceanu, mai apoi tratează unele păreri până acum puțin cunoscute ce privesc controversele Titu Maiorescu-C. Dobrogeanu-Gherea. Dintre aceste păreri merită o deosebită importanță cele susținute de Eugen Lovinescu care se pronunță cu multă răceală despre Maiorescu, și avea cuvinte de laudă la adresa lui Gherea. În ciuda unor atitudini eronate, ideile susținute de Lovinescu ne dau multe puncte de sprijin în ceea ce privește aprecierea celor doi critici literari.

Relativ la personalitatea și activitatea marelui poet român, M. Eminescu, ne oferă o sumedenie de date care de care mai prețioase, criticul D. Caracostea. Autorul în partea aceasta a lucrării combatte unele idei greșite ale lui Caracostea, însă sesizează acele momente din opera acestuia prin care, implicit și indirect, el însuși face critica regimului burghezo-moșieresc, ostil artistului progresist.

Criticul Octav Botez are marele merit de a fi schițat într-un studiu al său caracterizarea lui Ion Păun Pincio, portret literar ale cărui puncte de vedere au rămas juste mai puțin în zilele

noastre. Autorul reproșează doar că O. Botez nu ia în considerare orizontul social ambianța, drept factor în formarea liricii lui I. Păun Pincio.

Rezultatele prețioase ale cercetărilor lui G. C. Nicolescu sînt aproape desconsiderate azi. Autorul scoate în evidență datele lui Nicolescu referitoare la răspîndirea ideilor revoluției franceze în Țara Romînească, comunicările relative la Ionică Tăutu. Lucrarea lui Nicolescu ne atrage atenția asupra necesității de a ne ocupa mai pe larg de influența, răspîndirea saint-simonismului în literatură romînă.

LA TRADUCTION EST-ELLE POSSIBLE?

László Dobossy

L'auteur insiste sur l'importance des traductions dans le monde moderne. Il cite des données statistiques publiées par l'UNESCO et par l'organe de la Fédération Internationale des Traducteurs. Constatant que les théoriciens de la littérature sont de plus en plus nombreux à s'occuper des problèmes de la traduction, il présente un compte-rendu critique des principaux ouvrages récemment parus et traitant de la traduction au point de vue historique et esthétique. Il analyse notamment les livres de MM. Georges Mounin, Edmond Cary, A. V. Fedorov, Jiří Levý en dégageant leur contribution à l'esthétique de la traduction.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ВЕНГЕРСКОГО ПЕРЕВОДА «ПАНА ТАДЕУША»

Дьёрдь Радо

Автор статьи определяет место эпоса Мицкевича в польской и место его переводов во всемирной литературе, чтобы подчеркнуть значение вышедшего недавно венгерского перевода эпоса. Этот перевод анализируется с точки зрения прозодических и стилистических проблем. Прозодические проблемы изучаются в статье новым способом, являющимся словно методологической попыткой того, как перевод длинного стихотворного произведения может быть сопоставлен с подлинным текстом, на объективным, статистически обоснованном базисе, исключая итак, по возможности субъективные элементы критики.

Прозодические проблемы разделяются в статье на вопросы метрические и рифмования. Автор статьи доказывает, что перевод эпоса был бы полноценным лишь строго совпадая со стихотворным размером подлинника, но переводчик уклонялся от размера подлинника, итак лишил свой перевод естественного элемента подлинника: широкого, эпического течения. Что же касается рифмы, основанный на статистических исчислениях анализ доказывает, что переводчик эпоса сильно уклонялся также от классических рифм Мицкевича. Касаясь же стилистических и орфографических проблем, автор статьи согласен с переводением названий чинов и должностей, названий, которые со временем станут собственными именами, фамилиями — он же не согласен с тем, что переводчик не перевел находящихся в эпосе русских, так называемых «говорящих имен». Он возражает против нередких неологизмов перевода.

Заключением статьи является мнение автора о том, что первый опубликованный на венгерском языке перевод «Пана Тадеуша» хоть и полноценный, всё же обнадеживает нас, что тот же переводчик, с новой филологической и художественной работой некоторых лет, будет обогащать венгерскую литературу с переводом «Пана Тадеуша», достойным подлиннику.

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat nyomdába érkezett: 1957. XI. 25. — Terjedelem: 18 (A/5) ív

Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlőczy u. 2. — 43528/58 — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Kardos Tibor</i> : Adatok és szempontok a magyar dráma kezdeteihez II. rész	303
<i>Koltay-Kastner Jenő</i> : Pietro Aretino IV. rész	339
<i>Róna Éva</i> : Ane Pleasant Satyre of the Thrie Estaitis	359
<i>Antal Lajos</i> : Othello-vázlatok	375
<i>Elek Oszkár</i> : Ágis tragédiája II. rész	393
<i>Tamás Lajos</i> : A román irodalmi nyelv eredetének kérdéséhez	415

Közlemények és viták

<i>Mezey László</i> : Az Árpádok eredet-mondája és a csuti alapítás	427
<i>Fogarasi Miklós</i> : Az orosz—olasz diplomáciai kapcsolatok néhány nyelvi emléke (17. század)	429
<i>Szaunder József</i> : Faludi Ferenc és B. Pererius	435
<i>Pálffy Endre</i> : Adalékok a román irodalomkritika bírálatához	440
<i>Dobossy László</i> : Lehetséges-e a fordítás?	448
<i>Radó György</i> : A Pan Tadeusz magyar fordításának stilisztikai kérdései	453

Számle és Könyvbírálatok

<i>Mezey László</i> : R. R. Bolgar, A klasszikus örökség és az örökösök	464
<i>Szenczi Miklós</i> : M. P. Alexejev, Thomas More Utópiájának szláv forrásai	470
<i>Szépe György</i> : M. Sanchis Guarnier, La cartografía lingüística en la actualidad y el Atlas de la Peninsula Ibérica	474
<i>Herczeg Gyula</i> : Studia Romanica Zagrabiensia	477
<i>Botka Ferenc</i> : A. N. Gvozgyov, Tanulmányok az orosz nyelv stilisztikájának köréből ..	482
<i>Hankiss Elemér</i> : Helmut A. Hatzfeld, A critical Bibliography of the New Stilistics Applied to Romance Literatures	486
<i>Szemere Samu</i> : Nádor György, A természettörvény fogalmának kialakulása	489

Kulturális hírek

<i>Rózsa Zoltán</i> : Umberto Saba halálára	492
<i>Idegen nyelvű összefoglalók</i>	500

Ára: 23,— Ft

Előfizetési ára egy évre 40,— Ft